कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा

(उपबन्धेनाऽनुबन्धैश् चोपबृंहिता महाशिक्क्षा)

प्रणेता

शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायनः

स्वाद्ध्यायशाला

२०४९

कौण्‌डिन्‌न्यायनशिक्‌षा

(उपबन्‌धेनाऽनुबन्‌धैश्‌ चोपबृंहिता महाशिक्‌षा)

प्‌रणेता

शिवराज आचार्‌यः कौण्‌डिन्‌न्यायनः

शाङ्‌करवेदान्‌ताचार्‌यः (त्‌रि.वि.वि.), साहित्‌याचार्‌यः (त्‌रि.वि.वि.), एम्० ए० (संस्कृते, त्‌रि.वि.वि.), एम्० ए० (फिलोसफिविषये, आगरा.), आयुर्‌वेद-शास्‌त्री (नेपाल.), विशिष्‌टशास्‌त्री (त्‌रि.वि.वि.), विद्‌यावारिधिः [पिएच्.डि.] (स.सं.वि.वि.), वाचस्‌पतिः [डि.लिट्.] (स.सं.वि.वि.)

प्‌रमुद्‌द्‌रणसंशोधकाः

आमोदवर्‌धनः कौण्‌डिन्‌न्यायनः, वेदाचार्‌यः

प्‌रियवँ्‌वदाम्‌बा कौण्‌डिन्‌न्यायनी, इतिहासपुराणाचार्‌या

प्‌रमोदवर्‌धनः कौण्‌डिन्‌न्यायनः, मीमांसाचार्‌यः

सुमोदवर्‌धनः कौण्‌डिन्‌न्यायनः, वेदान्‌तशास्‌त्रिकक्‌षाछात्‌रः

स्वाद्‌ध्यायशाला

२०४९

प्रकाशिका
[नारायणी]देवी आचार्यानी
स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बस्स्य कृते

[८५६+३२ पृष्ठात्मको ग्रन्थोऽयवं वेदाङ्गशिक्षाशास्त्रस्स्य रचनात्मकं समीक्षात्मकञ्च परिशीलनमिति शीर्ष के वेदविभागाद्ध्यक्षाचार्य-युगलकिशोरमिश्रमहाभागस्स्य निर्देशकत्त्वे कार्यङ् कर्तुम् ५७।६४ इति सङ्ख्यायायं यथानियमम् पञ्जीकरणङ् कृत्त्वा कार्यम् प्रारब्भ्य कारणवशान् मुद्द्रितग्रन्थतत्वेन १९९१-५-३०(२०४८।२।१६) इतत्यङ्कनीये दिने प्रस्तुतो वाचस्पतिः (डि. लिट्.) इतत्युपाधये १९९२-(२०४९–)तमेऽब्दे वाराणसीस्थ सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्द्यालयेन स्वीकृतश् च]

प्रथमं सँस्करणम्, २५० पुस्तकानि
२०४९

मूल्यम्–
भारतीयानि रूप्प्यकाणि ४००।–
नैपालीयानि रूप्प्यकाणि ६६०।–

ग्रन्थप्राप्तिस्स्थानम्–
स्वाद्ध्यायशाला,
च.२/४१९, सरस्स्वतीमार्गः, लाजिम्पाट्,
काष्ठमण्डपनगरम्-२, नेपालदेशः
दूरस्स्वनः ४१०३२७

KAUNDINNYAYANASHIKKSA (Sanskrit Phonetics)
by Shivaraja Acharya Kaundinnyayana

अस्या महाशिक्षाया लेखने (मुद्रणे) सर्वत्रैव पाणिनीय-व्याकरणेनाऽन्वाख्याता प्रातिशाख्यानुकूला स्वाभाविकोच्चारणानुकूला परमधुनाऽप्रचलिता पद्धतिः प्रमुद्रणसंशोधनेऽधिकं परिश्रमं विधायाऽपि शुद्धोच्चारणस्य सम्यक् परिचयः स्यादिति हेतोः प्रयुक्ता वर्तते। यद्यपि ग्रन्थपठनारम्भे किञ्चित् काठिन्यमनुभूयते तथापि स्वल्पेनाभ्यासेन पठने प्रारब्धे तत् काठिन्यं क्रमशो नश्यति सौकर्यं चाऽनुभूयते। 'अनचि चे'ति पाणिनिनान्वाख्यातं व्यञ्जनद्वित्वम्, द्विर्भूतानां व्यञ्जनानां यथासम्भवं पूर्वाङ्ग-पराङ्गत्वप्रदर्शनम्, अनुस्वारस्य परसवर्णत्वम्, विसर्जनीयस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयभावौ शरि परे शर्भावश्च विशेषतः अवधेयानि।

निदर्शनार्थं ग्रन्थपरिचयस्य प्रथमप्रघट्टकस्य प्रचलितपद्धत्या लेखन-मधस्ताद् दीयते–

ग्रन्थपरिचयः	**ग्रन्‌थपरिचयः**
इदानीन्तनेषु संस्कृतपाठिषु संस्कृत-भाषा-वर्णेषु दीर्घावर्णः, ऋकारः, लृकारः, ओकारः, ञकारः, वकारः, शकारः, षकारः, अभिनि-हितवर्णः, यमवर्णः, अनुस्वारः, विसर्ग इत्यादीनां वर्णानामुच्चारणे श्रुतौ च अबोधो भ्रमश्च व्यापको वर्तते। संस्कृतपाठिषु अद्यत्वे शिक्षाशास्त्रस्य प्रचारोऽतीव न्यूनः।	इदानीन्‌तनेषु संस्कृतपाठिषु संस्कृत-भाषा-वर्‌णेषु दीर्‌घावर्‌णः, ऋकारः, लृकारः, ओकारः, ञकारः, वकारः, शकारः, षकारः, अभिनि-हितवर्‌णः, यमवर्‌णः, अनुस्‌स्वारः, विसर्ग इत्‌त्यादीनाव्ँ वर्‌णानामुच्‌चारणे श्‍रुतौ च अबोधो भ्‍रमश्‌ च व्यापको वर्‌तते। संस्कृतपाठिषु अद्‌द्‌यत्‌त्वे शिक्‌क्षाशास्‌त्रस्‌स्य प्रचारोऽतीव

अस्माकं वैदिकधर्मानुयायिनां धर्मस्य निर्विकल्पाया अपि भाषायाः संस्कृताया वाण्याः शुद्ध-मुच्चारणं कर्तुं समर्थः पुरुषः सम्पूर्णेऽपि भारतवर्षे सुदुर्लभ एवेदानीम्। संस्कृत-पाठिनो लब्धा-चार्यादिपदवीका अपि जनाः संस्कृतस्य कतमदुच्चारणं शुद्धं कतमच्चाऽशुद्धमिति विवेचने प्रायेणाऽसमर्था एवाऽद्यत्वे। मातृ-भाषारूपाया देश्याया अपभ्रंश-भाषायाः प्रभावेण संस्कृतस्यो-च्चारणमतीवाऽशुद्धं क्रियते। किन्त्वस्मिन् विषये संस्कृतपाठिनां प्रतिजागरस्याऽतीव न्यूनता दृश्यते। कतिपयानां वर्णानां शुद्धे संस्कृतरूपे तदीयेऽपभ्रष्टे रूपे च सत्यपि महत्यन्तरे अज्ञोपज्ञदुर्व्यवस्था-नुसारिणि लेखे दृश्यया लिपिकृत-तुल्यतया व्यामोहिताः पण्डित-म्मन्या अपि जनास्तत्तत्संस्कृत-वर्णजानि अपभ्रष्टानि रूपाण्येव शुद्धानि संस्कृतरूपाणि मन्यन्ते।

न्यूनः। अस्‌माकं वैदिक-धर्‌मानुया-यिनान्‌ धर्‌मस्‌स्य निर्‌विकल्‌पाया अपि भाषायास्‌ संस्कृताया वाण्‌ण्याश्‌ शुद्‌धमुच्‌चारणङ्‌ कर्‌तुं समर्‌थः पुरुषस्‌ सम्‌पूर्‌णेऽपि भारतवर्‌षे सुदुर्‌लभ एवेदानीम्। संस्कृत-पाठिनो लब्‌धा-चार्‌यादिपदवीका अपि जनास्‌ संस्कृतस्‌स्य कतमदुच्‌चारणं शुद्‌धङ्‌ कतमच्‌चाऽशुद्‌धमिति विवेचने प्रायेणाऽसमर्‌था एवाऽद्‌द्‌यत्‌त्वे। मातृ-भाषारूपाया देश्‌श्याया अपब्‌भ्रंश-भाषायाः प्रभावेण संस्कृतस्‌स्योच्‌चा-रणमतीवाऽशुद्‌धङ्‌ क्‌रियते। किन्‌त्वस्‌मिन्‌ विषये संस्कृतपाठिनाम्‌ प्रतिजागरस्‌स्याऽतीव न्यूनता दृश्‌श्यते। कतिपयानावँ वर्‌णानां शुद्‌धे संस्कृतरूपे तदीयेऽपब्‌भ्रष्‌टे रूपे च सत्‌त्यपि महत्‌-त्यन्‌तरे अज्‌ज्ञोपज्‌ज्ञदुर्‌व्यवस्‌थानु-सारिणि लेखे दृश्‌श्यया लिपिकृत-तुल्‌ल्यतया व्यामोहिताः पण्‌डितम्‌-मन्‌न्या अपि जनास्‌ तत्‌-तत्‌संस्कृत-वर्‌णजानि अपब्‌भ्रष्‌टानि रूपाण्‌ण्येव शुद्‌धानि संस्कृतरूपाणि मन्‌न्यन्‌ते।

ग्रन्थपरिचयः

इदानीन्तनेषु संस्कृतपाठिषु संस्कृत-भाषा-वर्णेषु दीर्घावर्णः, ऋकारः, लृकारः,ओकारः, ङकारः, वकारः, शकारः, षकारः,अभिनिहितवर्णः; यमवर्णः, अनुस्वारः, विसर्ग इत्यादीनावँ् वर्णानामुच्चारणे श्रुतौ च अबोधो भ्रमश् च व्यापको वर्तते । संस्कृतपाठिषु अद्द्यतत्वे शिक्क्षाशास्त्र-स्य प्रचारोऽतीव न्यूनः । अस्माकवँ् वैदिक-धर्मानुयायिनाम् धर्मस्य निर्विकल्पाया अपि भाषायास् संस्कृताया वाण्याश् शुद्धमुच्चारणङ् कर्तुं समर्थः पुरुषस् सम्पूर्णेऽपि भारतवर्षे सुदुर्लभ एवेदानीम् । संस्कृत–पाठिनो लब्धाचार्यादिपदवीका अपि जनास् संस्कृतस्य कतमदुच्चारणं शुद्धङ् कतमच् चाऽशुद्धमिति विवेचने प्रायेणाऽसमर्था एवाऽद्द्यतत्वे । मातृभाषारूपाया देश्याया अपभ्रंशभाषायाः प्रभावेण संस्कृतस्योच्चारणमतीवाऽशुद्धङ् क्रियते । किन्त्वस्मिन् विषये संस्कृतपाठिनाम् प्रतिजागरस्याऽतीव न्यूनता दृश्यते । कतिपयानावँ् वर्णानां शुद्धे संस्कृतरूपे तदीयेऽपभ्रष्टे रूपे च सत्यपि महत्यन्तरे अज्ञोपज्ञदुर्व्यवस्थानुसारिणि लेखे दृश्यया लिपिकृततुल्यतया व्यामोहिताः पण्डितम्मन्या अपि जनास् तत तत्संस्कृतवर्ण-जानि अपभ्रष्टानि रूपाण्येव शुद्धानि संस्कृतरूपाणि मन्यन्ते ।

आचार्योव्वटस्य समये आचार्यशौनकस्यैव समये वाऽपि वेदस्याऽपि अत्यन्तमेवाऽपभ्रष्टेन रूपेणोच्चारका वेदपाठका अभूवन्निति आचार्यो-व्वटलेखाद् ज्ञायते । उक्तं हि तेन "किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपूर्वस्य पदमध्ये वर्तमानस्य बहुभिश् श्लोकैर् लक्क्षणङ् क्रियते ? ननु पाठादेव सिद्धयँ् यथाऽन्येषावँ् वर्णानाम्; सत्यम्, किन्तु दुराम्नाननिवृत्त्यर्थ-मनयोश् शिक्क्षापटलयोर् बहूनावँ् वर्णानालँ् लक्क्षणङ् क्रियते । ······ कथम् पुनर् दुराम्नानप्रसङ्गः? सन्ति हि अतीर्थोषिता अलसा अगुणदोष-ज्ञा अनन्तेवास्याध्यापकास् सर्ववर्णानामन्यथातत्त्वजनयितारः; तद्दोषनिवृत्त्य-र्थमाचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धम्" (ऋग्वेदप्रातिशाख्यभाष्ये १३/२२ [३।१।२२]) इति । अद्द्यतत्वे तु प्रायस् सर्वे वैदिका अन्ये च संस्कृतपाठकास् 'सर्ववर्णानान्यथातत्त्वजनयितारः' इति न चित्रमेतत् ।

एतस्या विकृतसंस्कृतोच्चारणरीतेस् संशोधनाय प्राचीनायाश् शास्त्रीयायास् संस्कृतोच्चारणपद्धतेस् सम्यग् ज्ञानमावश्यकम् भवति । संस्कृत-शिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धेषु अनेकेषु मुद्रितेषु असंस्कृतेषु, संस्कृतेषु मुद्-द्रितेष्वपि, दुर्लभेषु अद्द्याऽपि अमुद्रितेषु च ग्रन्थेषु स्थिता विषयास्

सर्वेषां संस्कृतपाठिनाङ् कृते एकत्र सुलभास् सुबोधाश् च न भवन्ति । अत एवेदानीं संस्कृतपाठिषु संस्कृतस्य शुद्धोच्चारणस्य विषये भ्रमोऽबोधश् च बाहुल्येनोपलभ्यते । एतम् भ्रममबोधञ् च निराकृत्य प्राचीनायाश् शास्त्रीयायास् संस्कृतोच्चारणपद्धतेर् यथार्थं रूपं सुलभं सुबोधञ् च कृत्वा संस्कृतस्योच्चारणे शुद्धतामानेतुन् तां रक्षितुञ् च साहाय्यस्य प्रदानमेवाऽस्य ग्रन्थस्य प्रणयनेऽस्माकं लक्ष्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलि-काशिकाकार-पाणिनीय-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकार- शब्देन्दुशेखरकार - मधुसूदनविद्यावाचस्पति-सुनीतिकुमारचटर्जि-सिद्धेश्वरवर्म- सूर्यकान्तशास्त्रि- काशिनाथवासुदेवाऽभ्यङ्करविधातृमिश्रडब्लु.डि.ह्विट्नि-सि.सि.उह्लेन्बेक-पर्याङ्क्लिनएड्गर्टन-डब्ल्यु.एस्.एल्लेनप्रभृतीनाङ् ग्रन्थकाराणां संस्कृतशिक्षाशास्त्रसम्बद्धविषयेषु अस्पष्टानि भ्रमपूर्णानि अबोधोपहतानि च प्रतिपादनानि व्याख्यानानि च आधारभूतग्रन्थप्रमाणैर् युक्तिभिश् च सुस्पष्टीकृतानि निराकृतानि संशोधितानि च सन्ति ।

तैत्तिरीयारण्यके "शीक्षावँ व्याख्यास्यामः । वर्णस् स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तश् शीक्षाध्यायः" (७।२) इति प्रतिपादितायाश् शिक्षायास् सम्पूर्णेऽपि संस्कृतवाङ्मयेऽनुपलभ्यमाने खल्वादर्शभूते एकस्मिन्नपि परिपूर्णे ग्रन्थे तस्याऽभावस्य निरासाय वेदाङ्गशिक्षाशास्त्रस्य सर्वान् विषयान् इदम्प्रथमतया साङ्गोपाङ्गवँ विस्तरेण क्रमबद्धतया च निरूप्याऽयङ् ग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति ।

अत्र मुख्यानां शिक्षाविषयाणाम् प्रायेण प्राचीनाभिःकुत्रचित्त्वभिनवाभिः कारिकाभिः, आवश्यकानावँ विमर्शानां स्पष्टीकरणानाञ् च व्याख्यानरूपेण प्रमाणवाक्यसङ्ग्रहरूपेण च गद्येन निबन्धनङ् कृतमस्ति । उपबन्धे शिक्षाशास्त्रेतिहासश् शिक्षाग्रन्थानाम् परिचयश् च दत्तोऽस्ति । अनुबन्धेषु शौनकशिक्षा- शैशिरीयशिक्षा- व्याडिशिक्षा-(विकृतिवल्ली) - चारायणीयशिक्षा- कौहलीयशिक्षा- सर्वसम्मतशिक्षा-पारिशिक्षाणां सङ्ग्रहोऽप्यस्ति ।

संस्कृतभाषाया उच्चारणं शास्त्रानुसारमेव कर्तव्यम्, संस्कृतभाषायाश् शास्त्रानुसारिणि उच्चारणे यावन्तो ये च वर्णा येन क्रमेणाऽऽगच्छन्ति तावन्तस् ते च वर्णास् तेनैव क्रमेण लेख्या इति च सर्वमान्यस् सिद्धान्तः।एतमेव सिद्धान्तमङ्गीकृत्य पाणिनीयव्याकरणसम्मतां शब्दविशेष-

वरणानुपूर्वीञ् चानुसृत्य सर्यँयुक्तव्यञ्जनानाम् प्रातिशाक्ख्यप्प्रोक्ताम् पूर्वाङ्गपराङ्गभावव्यवस्थाञ् चाऽनुशील्ल्य तदनुकूलया कयाऽपि नवीनया प्रणाल्ल्याऽस्मिन् ग्रन्थे लिपिप्प्रयोगः कृतोऽस्ति ।

ग्रन्थपरिचय

यो ग्रन्थ बेद्का स्वरुप्, प्रयोग्, अर्थ र रअस्स्य खुलाउनि छओटा अङ्ग मद्दे पैलो अङ्ग सिच्छ्याको ग्रन्थ हो । तैत्तिरिय-आरन्न्यक्-अन्सार् सिच्छ्याका बिसय बर्ण, स्वर्, मात्त्रा, बल् (थान्-करण्-प्रयत्न), साम् (उच्चारणगुणदोस्),सन्तान्(सन्दि) हुन् । इ सबै बिसयको क्रमबद्द साङ्गोपाङ्ग प्रतिपादन् गर्नि ग्रन्थको सँस्क्रित्बाङमयमाँ एतिञ्जेल् अभाब् भैराखेकाले तेस् अभाब्लाइ् हटाउन र सँस्क्रित्को प्रचलित् असुद्द उच्चारण्लाइ् सुद्द पार्न यो ग्रन्थ रचिएको हो । एस् ग्रन्थमाँ पाँणिनि-कात्त्यायन्-पतञ्जलि-कासिकाकार्-सिद्दान्तकौमदिकार्हरुका र आदुनिक् भारतिय र पाश्चात्त्य भासाबिग्ग्याँनिहरुका पनि सँस्क्रितसिच्छ्यासास्त्रसम्बन्दि प्रतिपादन्माँ भएका अस्पष्टता-भ्रम्-र-अग्ग्याँन्हरुलाइ् हटाएर बिसयहरु प्रामाणिक् रुप्माँ प्रतिपादित् गरिएका छन् । दुर्लब् धेरै सँस्क्रित् ग्रन्थहरुबढ प्रमाण्हरु प्रस्तुत् गरि बिसयहरु प्रस्ट पारिएका छन् । यो ८५६+३२ प्रिस्टको ग्रन्थ मुद्द्रित् ग्रन्थका रुप्माँ बाराणसिस्थ सम्पुर्णानन्दसँस्क्रित्- बिस्स्व-बिद्द्यालयले बाचस्पति (डि.लिट्.)उपादिका लागि १९९२ क्रैस्ताब्दमा स्विक्रित् गरेको हो ।

Introduction

Now-a-days, there appear few people who can pronounce Sanskrit correctly according to the Sikksasastra. People holding the degree of Acharya or M.A. in Sanskrit also are found quite unable to distinguish between the correct and faulty pronunciation of Sanskrit. In the influence of their mother tongue people make the Sanskrit language like the Apabbhransa in pronouncing. Owing to the similarity of so-called *tatsama* words of modern Indian languages with the related Sanskrit words in writing prescribed by the people powerful but ill-informed in the linguistic thoughts of ancient Indian grammarians, people think that the pronunciation of the words in Sanskrit and in the modern Indian languages

is the same. In this way many people think that the spoken forms of the sanskrit *tatsama* words of the modern Indian languages themselves are the correct spoken forms of Sanskrit also. This is the condition of the Sanskrit pronunciation today in the Indian sub—continent.

To correct the faulty pronunciation of Sanskrit it is necessary to know the correct ancient way of pronouncing Sanskrit according to the ancient works of Sanskrit phonetics. But the works are rare. Some of them are not well—edited or printed. There are some obscurities and ambiguities in their containts also. There look some contradictions also in the works. So, for most of the Sanskritists to understand the ancient Sanskrit pronunciation is not a very easy task. In this context present work trys to describe the correct ancient Sanskrit pronunciation clearly and fully as far as possible.

Though many Indian and western scholars have worked in this field, yet there are many topics of Sanskrit phonetics which are mis-Interpreted or unclearly interpreted by them. So, in the present work, mis-interpretations by other scholars like W.D. Whitney, C.C. Uhlenbek, Franklin Edgerton, W.S. Allen, Siddheswar Varma, Sunitikumar Chatterji, Surya kanta Sastri, K. V. Abbhyanker, Vidhata Mishra etc. are refuted and corrected on the ground of the basic works of Sanskrit phonetics.

Present work discusses every topic in fairly conciderable detail and in light of the extant major works of Sanskrit phonetics. Quotations from the primary works of Sanskrit phonetics are given profusely.

Another important feature of the work is that it fills the void of a work fully and systematically dealing on all the topics of Sanskrit phonetics enumerated in the Taittiriyarannyaka.

So, the Sanskritists all over the world may take interest in this work.

Though all the pages of the work have originality in one or other aspect, some prominent points of originality may be noted as follow—

१. New interpretation of चत्वारि वाक् क्परिमिता etc. on the ground of the Satapathabrahmmana.

2. Vyakarana presupposes the padapatha and the padapatha presupposes the Sikksa.

3. Handbooks of phonetics attached to the special branches of the Vedas are earlier than the genral Sikksas.

4. First hand description of several Sanskrit phonetic works like Atreyasikksa, Saunakasikksa, Saisiriyasikksa etc.

5. Definition of the Sanskrit Sikksasastra (phonetics).

6. Different enumeration of the Sanskrit varnas, according to which the numbers of the varnas are 49, or 53, or 57 or 58 or 59, or 60, or 61, or 63, or 64, or 65, or 66, or 67, or 68, or 73, or 168.

7. Special description of dubious letters like anusvara' visarga, n' s' s. and ज्ञ and the Yamas (so-called twin letters).

8. The classifications of Sanskrit varnas and the etymologies of svara, vyanjana, ayogavaha, antastha etc.

9. Specifying the natures of long r, ḷ, e, o, ai and au.

10. Explanation of the definition of udatta, anudatta and svarita of Panini; its reconciliation with the Pratisakkhyas, refutation of the explanations given to the Paninian sutras by Kasikakara, Kayyata and Siddhantakaumudikara etc.

11. Vedic examples of the euphonic changes and critical evaluation of the Paninian rules of euphonic changes.

12 Ascertainment of reduplication of consonants etc.

The writing of Sanskrit portion of the Introduction indicates the mode of writing of the work, which the author has adopted for his work of phonetics. The writing phonetically presents the author's spoken Sanskrit which is also correct according to Paninian grammar. The writing of quotations from the works of Maddhyandiniyasakha in the work is correct according to its Pratisakkhya also. But the writing of quo-

tations from the work of other shakhas of the Vedas may not be correct according to their traditional pronunciation, because the works are not in print available in correct form of their traditional pronunciation. They are mostly written as pronounced by present author.

The main feature of the mode of writing is this: when the consonant coming between vowels makes syllable with the antecedent vowel it is written likeक् as in शिक्षा. When such a consonant makes syllable with follwing vowel it is written like क as in the same word. ङ्छ्ट्ठ्ड्ढ्द्र्(ह्) are exceptions, because they have no two forms likeक्क etc. in present writing. But when य follows ङ् etc. making syllable with य the य is written like य़.All this is done to draw attaintion of Sanskritists to the special nature of the rules of syllabification of Sanskrit so poorly dealt with so far by other modern Sanskrit phoneticians.

To promote easyness in Devanagari script क्त क्र क्ष ङ्क ज्ञ त्त त्र द्घ द्ध द्म द्य द्व ऱ्य ऱ्व ह्म ह्म ह्य ह्य ह्र ह्व ह्व रु रू etc are preferred than क्त क्र क्ष ङ्क ज्ञ त्त त्र द्ध द्ध द्घ द्य द्व र्क ऱ्य र्व ह्म ह्य ह्ल ह्व र्य रू etc. Yet, owing to the virtues of Devanagari, by this kind of experiment, the work does not loose its readability. As the work is intended mainly for the Vedists and the scholars of linguistics of the world, not for a layman, the author hopes, these new types of combinations of some letters will not discomfort the readers much.

The combinations of consonants like क्त etc. were not ambiguous in Brahmi script also. To illustrate it the author has presented a brief chart of the consonant combinations of Brahmi, Gupta and Devanagari. It justifies the prefference to क्त क्र क्ष etc. The author has also added some illustrations of some new types of letters necessary to improve Devanagari script so that it may represent the living spoken form of Sanskrit better, and better display it's nature of alphabetic writing.

This work was submitted, as a printed thesis for the degree of D. Litt., and was accepted by the Sampurn ānanda Sanskrit University, Varanasi, in 1992.

श्री:

प्‍रस्‌ताविका

''षडङ्ग- शास्‌त्‍र–तेजोभिर्‌ विशेषेणोज्‌ज्वलीकृते ।
वेदार्‌थज्‌ज्ञानरत्‌ने मे तृष्‌णाऽतीव विजृम्‌भते ।।''

(क) एतस्‌मिन्‌ ग्‍रन्‌थे कृतस्‌य लिपिप्‌्‍रयोगस्‌य स्‌पष्‌टीकरणम्‌

(१) यत्‌त्‍र यो व्यञ्‌जनवर्‌णस्‌ स्वपूर्‌ववर्‌तिस्‌स्वरस्‌याऽङ्गम्‌ भवति तत्‌त्‍र स व्यञ्‌जनवर्‌णः क्‌ ख्‌ ग्‌ घ्‌ च्‌ ज्‌ झ्‌ ञ्‌ ण्‌ त्‌ थ्‌ ध्‌ न्‌ प्‌ फ्‌ ब्‌ भ्‌ म्‌ य्‌ र्‌ ल्‌ व्‌ श्‌ ष्‌ स्‌ इत्‌त्येवम्‌प्‍रकारेण लिक्‌ख्यते मुद्‌द्‌र्‌यते च, यथा 'प्‍रस्‌ताविका' इत्‌त्यत्‌त्‍र सकारः ।

(२) यत्‌त्‍र यो व्यञ्‌जनपरको व्यञ्‌जनवर्‌णस्‌ स्वपरवर्‌तिस्‌स्वरस्‌याऽङ्गम्‌ भवति तत्‌त्‍र स व्यञ्‌जनवर्‌णः क‍ ख‍ ग‍ घ‍ च‍ ज‍ झ‍ ञ‍ ण‍ त‍ थ‍ ध‍ न‍ प‍ फ‍ ब‍ भ‍ म‍ य‍ ल‍ व‍ श‍ ष‍ स‍ इत्‌त्येवम्‌प्‍रकारेण लिक्‌ख्यते मुद्‌द्‌र्‌यते च, यथा 'प्‍रस्‌ताविका' इत्‌त्यत्‌त्‍र पकारः ।

(३) ङ (ङ्‌) ट्‌ (ठ्‌) ड्‌ (ढ्‌) द्‌ र्‌ (ह्‌) इत्‌त्येते व्यञ्‌जनवर्‌णा उपर्‌युक्‌तयोर्‌ नियमयोरपवादरूपास्‌ सन्‌ति, एतेषाँ वर्‌णानान्‌ द्‌वि-विधयो रूपयोर्‌ लेक्‌ख्यवर्‌णमालायां सीसकवर्‌णमालायाञ्‌ चाऽप्‍रसिद्‌ध-त्‌त्वात्‌ । हकारस्‌य इदानीम्‌ ह्‌ इति ह इति च द्‌द्विविधे रूपे प्राप्‌येते, तथापि ह्‌ इति रूपस्‌य मुद्‌द्‍रणे विसंस्थुलताया उद्‌भवाद्‌ ह्म्‌ ह्य्‌ ह्व्‌ इत्‌त्यादिषु हकारस्‌य स्वपूर्‌ववर्‌तिस्‌स्वराङ्गत्‌त्वेऽपि ह इति रूपमेव प्‌्‍रायेण प्‌्‍रयुज्‌ज्यते । अन्‌न्यत्‌त्‍र यथायथम्‌ ह्‌ इति रूपेण ह इति रूपेण च प्‌्‍रयोग४ क्रियते ।

(४) ङ छ्‌ ट्‌ ठ्‌ ड्‌ ढ्‌ द्‌ र्‌ इत्‌त्येतेषाँ व्यञ्‌जनानाँ यकार-परकत्‌त्वे स्वपरवर्‌तिस्वराङ्गत्‌त्वे च सति एतैर्‌ वर्‌णैस्‌ सयँ युक्‌तो यकारः च इत्‌त्येवलँ लिक्‌ख्यते मुद्‌द्‌र्‌यते च, यथा 'मुद्‌द्‌र्‌यते' इत्‌त्यादिषु ।

इदं सर्‌ववँ विदुषां संस्कृतभाषाया अक्‌क्षरविभजननियमे चित्‌त-माकर्‌षटुम्‌, संस्कृतस्‌य शिक्‌क्षाशास्‌त्‍रव्याकरणशास्‌त्‍रसम्‌मतोच्‌चारणा-नुसारमेव लेखने औचित्‌त्यस्‌य बाधकस्‌याऽभावस्‌य च प्‌्‍रदर्‌शनञ्च कर्‌तुम्‌,

वेदादीनामपि स्वस्वसम्‌प्रदायाऽननुरूपतया लेखनस्‌य प्‌रथाया निराकरणे च बलन् दातुमपि कृतवँ वेदितव्‌यम् ।

(५) जिह्‌वामूलीयोपध्‌मानीययो× कृते ‘×’ एतादृशी लिपिराङ्‌ला-ष्‌टाङ्‌कसीसकवर्‌णकप्‌रान्‌तकर्‌तनेन निर्‌मायाऽत्‌र ग्‌रन्‌थे प्‌रयुज्‌यते ।

(६) देवनागर्‌य्‌यास् सरलताया वर्‌धने दिश× प्‌रदर्‌शनाय, देव-नागर्‌य्‌या मुक्‌ख्यरूपेण वर्‌णात्‌मकलिपिताया: (नत्‌वक्‌षरात्‌मकलिपिताया:) स्पष्‌टीकरणाय च क्त क्र क्ष ङ्क ज्ञ त्त त्र द्ध द्म द्य द्व र्क न्य न्व ह्न ह्म ह्य ह्र ह्व रु रू इत्‌यादीनाँ लिपीना स्थाने क्‌त क्‌र क्‌ष ङ्‌क ज्‌ञ त्‌त त्‌र द्‌ध द्‌म द्‌य द्‌व र्‌क र्‌च र्‌व ह्‌न ह्‌न ह्‌म ह्‌म ह्‌य ह्‌य ह्‌र ह्‌र ह्‌व ह्‌व रु रू इत्‌येवमादयो लिपिविशेषा अत्‌र प्‌रयुक्‌ता: । देव-नागर्‌य्‌या गुणविशेषाद् एतस्‌मिन् ग्‌रन्‌थे एव इदम्‌प्‌रथमतयैव च कृतेनाऽपि एतादृशेन प्‌रयोगेण एतस्‌य ग्‌रन्‌थस्‌य सुपाट्‌ठ्‌यत्‌वे काऽपि विशिष्‌टा बाधा च नोपस्‌थापिता भवेदित्‌याशास्‌यते, यतोऽयङ्‌ ग्‌रन्‌थस् संस्कृतशिक्‌षा-शास्‌त्रव्याकरणशास्‌त्रादिषु अभियुक्‌तानाँ विदुषाङ्‌ कृतेऽस्‌ति । एतादृश×-प्‌रयोगो भारतवर्‌षीयलेखनपरम्‌पराया अपि नास्‌ति प्‌रतिकूल इति अध×-प्‌रदर्‌शितलिपिविकाससारणिकयाऽपि स्‌स्फुटम् भवति—

ब्राह्मी	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
गौप्ती	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
नागरी	क	ज	अ	त	य	र	व	ष	क्त	स्य	क्र	क्व	क्ष	ज्ञ	त्र

(ख)प्‌रचलितदेवनागर्‌य्‌या× परिष्‌कारस्‌याऽऽवश्‌यकता

लेखने मुद्‌द्‌रणे च प्‌रयुज्‌यमाना प्‌रचलिता देवनागरी लिपिमाला संस्कृतभाषाया माद्‌ध्यन्‌दिनीयवाजसनेयिशुक्‌लयजुर्‌वेदशाखायाश् च ग्‌रन्‌थाना सुस्‌पष्‌टतया लेखनाय मुद्‌द्‌रणाय च पर्‌याप्‌ता नाऽस्‌ति । तदर्‌थन् देवनागर्‌य्‌याम् अध×प्‌रदर्‌शिता लिपिविशेषा अध×प्‌रदर्‌शितप्‌रकारेण परिष्‌कृत्‌योपस्‌स्थापयितुवँ वर्‌धयितुवँ वाऽप्‌यावश्‌यकास् सन्‌ति—

वर्‌तमानरूपे	ऋ	ॠ		ऌ	ॡ	...	अं		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	...	...	...	....
परिष्‌कृतरूपे	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	अं	अः	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

ऋलृक्[१] पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु[२] इत्यादिषु प्रयोगेषु लृकार एको वर्णः; 'स्यतासी लृलुटोः[३] अभिज्ञावचने लृट्[४] लृट् शेषे च[५] इत्यादिषु लृ इति द्वौ वर्णौ (ल्+ऋ)। अत उभयत्र समानाकारेण लेखनं समानरूपेणोच्चारणञ्च चाऽतीवाऽनुचितम्। एतस्मिन् विषये च पाणिनीयसूत्रपाठादिशब्दकोषकार[६]— महाभाष्यशब्दकोषकारा[७] अपि व्यामूढा दृश्यन्ते। तस्माद् 'ऋ ॡक्' इत्यादिषु ॡ इति लेखनस्य 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यादिषु 'लृ' इति लेखनस्य व्यवस्था कार्या। यथाशास्त्रमुच्चारणस्य रीतिरपि प्रचारणीया। ऋकारस्य अन्तरतोरेफवत्त्वस्य सूचनाय अन्तरतोरेफद्वयवत्त्वस्य सूचनाय च प्रदर्शितप्रकारेण लिपिपरिष्कारश्च कार्यः। तथैव लृकारलिपिपरिष्कारोऽप्यावश्यकः। एतस्मिन् विषयेऽपि बहवो व्यामूढा दृश्यन्ते[८]। तस्य व्यामोहस्य निवारणाय ऋकारादिस्वरूपनिरूपणाय प्रस्तुते ग्रन्थे कृता विवेचना सम्यगाकलनीया। अनुस्वारस्य स्वरपरवर्तिपृथग्वर्णत्वस्य सुस्पष्टतया सूचनाय स्वरानन्तरम् पृथग् लेखनाय मुद्रणाय च प्रदर्शितप्रकारेण लिपेः परिष्कारः कर्तव्यः। जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः कृते प्रदर्शितप्रकारेण समीचीना लिपिः कल्पनीया। माध्यन्दिनीयशाखाग्रन्थमुद्रणाय च पाराशरीशिक्षायाः "वकारस्य यकारस्य मध्ये बिन्दुः प्रतिष्ठितः"[९] इति वचनस्य अनुकूलाः प्र-

---

१. अष्टाध्याय्यारम्भे द्वितीयम् प्रत्याहारसूत्रम्। २. अष्टा. ३।१।५५। ३. तत्रैव ३।१।३३। ४. तत्रैव ३।२।११२। ५. तत्रैव ३।३।१३। ६. 'पाणिनीयसूत्रपाठस्य तत्परिशिष्टग्रन्थानाञ्च शब्दकोशाः (महामहोपाध्यायवेदान्तवागीशपाठकोपाह्वश्रीधरशास्त्रिणा तथा च विद्यानिधि-चित्रावोपाह्वसिद्धेश्वरशास्त्रिणा सङ्गृहीताः पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकर—प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः प्रकाशन्नीताः [१९३५ तमे खैस्ताब्दे]) इति ग्रन्थे ५२ तमम् २३४ तमञ्च पृष्ठन् दृश्यम्। ७. ताभ्यामेव सङ्गृहीते तैरेव १९२७ तमे खैस्ताब्दे प्रकाशन्नीते महाभाष्यशब्दकोशे २९७ तमम् पृष्ठन् दृश्यम्। ८. 'श्रीवल्लभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालय एवम् औषधालयका ६३ वाँ वार्षिक विवरण' इति पुस्तिकायाम् (२०४० तमवैक्रमाब्दसम्बद्धायाम्) द्वाविंशन् त्रयोविंशञ्च पृष्ठन् दृश्यम्। ९. श्लो. ११०।

दर्शितप्रकारा लिपयश् कल्प्याः । ऋकारलृकारस्वरभक्तीनाञ्च कृतेऽपि प्रदर्शितप्रकारेण लिपयश् कल्पयितुं शक्याः । माध्यन्दिनीय-ऋकारलृकारविषये तु नियमस्य निरपवादतया लिपिविशेषा अनावश्यकाः । रङ्गयोश् कृते, सामगानामनुनासिकविसर्गस्य च कृतेऽपि लिपयो यथा-यथञ्च कल्पनीयाः । एतस्मिन् विषये भारतवर्षीयगौरवरक्षाभिनिवेश-वद्भी राष्ट्रनेतृभिर् वैदिकैर् भाषाशास्त्रिभिश् शिक्षकैर् वैयाकरणैर् लिपिविशेषज्ञैर् मुद्रणप्रविधिविशेषज्ञैस् सीसकवर्णकनिर्मातृभिष् टङ्कनयन्त्रादिनिर्मातृभिश् चाऽवश्यमवधानन् देयम् ।

देवनागर्य्या वर्णात्मकलिपितायाः, स्वरमध्यवर्तिव्यञ्जनविशेषाणाम् पूर्वस्स्वराङ्गतायाश् परस्वराङ्गतायाश् च सस्फुटतरताञ्च कर्तुञ् च कोऽपि लिपिपरिष्कारविशेष आवश्यकोऽस्तीति ङकारादीनावँ वर्णानावँ व्यञ्जनान्तरसयँयोगे पूर्वस्स्वराङ्गतायाश् परस्वराङ्गतायास् च सूचनाय ङकारादिलिपीनाम् आवश्यकस्य द्वैविध्यस्याभावेन पूर्ववर्णितेन सूचितमेव । तस्या आवश्यकतायाश् पूर्त्यै कर्तव्यस्य लिपिपरिष्कारविशेषस्य प्रदर्शनमधोलिखितया सारणिकया क्रियते—

वर्त.	ङ ङ्	ढ्ढ् ...	ट ट् ...	ठ ठ् ...	ड ड् ...	ढ ढ् ...	द द् ...	र र् ...	ह ह् ...
परि.	ङ ङ ङ्	ढ्ढ ढ्ढ ढ्ढ्	ट ट ट्	ठ ठ ठ्	ड ड ड्	ढ ढ ढ्	द द द्	र र र्	ह ह ह्

वर्त.	पृथङ्ङ्मम	उच्चद्रयतात्	ष्विषस्ट्ठ्य	शीग्घ्र्याय
परि.	पृथङ्ङ्मम	उच्चद्रयतात्	षविषट्ठय	शीग्घ्र्याय

(ग) एतद्ग्रन्थरचनाशैलीविशेषता

एतस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितेषु विषयेषु प्रामाणिकतया ज्ञान श्रद्धा च भवतु विचारकाणामिति अत्र प्रायेण प्राचीनानामाचार्याणामुक्तय एव सङ्गृहीता व्याख्याताश् च । तासामेव विमर्शनेन समन्वितोऽर्थश् च प्रकाशितः । अत्र यावन्तो विषयास् सङ्गृहीतास् तावन्तो विषया न कुत्राप्येकस्मिन् ग्रन्थेऽन्यत्र समुपलभ्यन्त इत्यय सङ्ग्रहो जिज्ञासुभ्यश् शोभन उपहारो भवेदिति मन्यामहे । प्रतिपाद्येषु विषयेषु यत्रयत्र पद्यरूपाणि प्राचावँ वचनानि नोपलब्धानि तत्रतत्र

यथाकथञ्चिद् रचितास् स्वोपज्ञा॰ कारिका एवाऽस्माभिर् निवेशिताः।एवञ् च मुख्यानां शिक्षाविषयाणाम् प्राय॰ प्राचीनाभि॰ कारिकाभिः, कुत्र चित् तु अभिनवाभिश् च कारिकाभिः,आवश्यकानावँ विमर्शानां स्पष्टीकरणानाञ् च व्याख्यानरूपेण प्रमाणवाक्यसङ्ग्रहरूपेण च व्याख्याभागेन निबन्धनङ् कृतमस्ति । पूर्वाचार्याणाम् पद्येष्वपि स्पष्टत्वार्थम् अभीष्टार्थप्रकाशनार्थञ् च कुत्र चित् किञ् चित् परिवर्तनमपि कृतम् । तच् च टिप्पणीषु प्रायेण मूलपाठमपि दत्त्वा सूचितमस्ति ।

(घ) एतस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनवँ वैशिष्ट्यञ् च

पुरा खलु वेदस्याऽध्येतारस् सर्वे शिक्षाशास्त्रस्याऽध्ययनङ् कुर्वते स्म । वर्णानां स्थानकरणनादानुप्रदानादीञ् ज्ञात्वैव ते वेदान् पठन्ति स्म । उक्तं हि पतञ्जलिमुनिना— "पुराकल्प एतदासीत्— संस्कारोत्तरकालम् ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते, तेभ्यस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्यन्ते"[1] इति । अत्र व्याकरणशब्दो यौगिको व्याक्रियात्मकशिक्षाशास्त्रादिशास्त्रपरस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्य इति वाक्यशेषात् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकारस्य "गुरुत्वलँ लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च । लोपागमविकाराश् च प्रकृतिर् विक्रम॰ क्रमः । स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासो नादोऽङ्गमेव च । एतत् सर्वन् तु विज्ञेयञ् छन्दोभाषामधीयता"[2] इत्युक्तेश् च प्राचीने काले वेदभाषाया अध्येतृभिश् शिक्षाशास्त्रमवश्यमेवाऽध्येतव्यमिति मन्यते स्मेति गम्यते ।

भ्रश्यति तु युगे गार्हस्थ्यादिलौकिकसुखादुपभोगायैव स्पृहयालवस् त्वरिता जनाश् शिक्षादिवेदषडङ्गाद्ध्ययनाय ग्लायन्त॰ केवलवँ वेदमन्त्रसंहितायँ यज्ञविद्याञ् चाऽधीत्य गृहस्थाश्रमम् प्रवेष्टुम् प्रारप्सत किल । इदमपि पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारस्य "अद्यत्वे न तथा, वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति— वेदान् नो वैदिकाश् शब्दास् सिद्धा लोकाच् च लौकिका अनर्थकवँ व्याकरणमिति"[3] इति वचनाद् ज्ञायते । श्रुतर्षि॰ पारस्करश् च "वेदं समाप्य

---

१. पा. व्या. भा., पस्पशाह्निके । २. तै. प्रा. २४।५ ।

३. पा. व्या. भा., पस्पशाह्निके ।

सूत्नायात्"[1] "विधिर्व् विधेयस्त् तर्क् कश्च् च वेद:"[2] "षडङ्गमेके"[3] "न कल्प्पमात्त्रे"[4] "कामन् तु याज्ञ् जिकस्य"[5] इति सूत्त्रयन् शिक्क्षा-व्याकरणादीनि अन्यानि अङ्गानि अनधीत्त्य केवलवँ वेदयँ यज्ञ्ञविद्-द्याज् चाऽधीत्त्यापि समावर्त्तनमनुमन्न्यते । एवमर्वाचीने काले प्रायेण वैदिकाश् शिक्क्षिता अपि शिक्क्षाशास्त्राद्ध्ययने उदासीना अभूवन् किल । एव साधारणाना शिक्क्षिताना शिक्क्षाशास्त्राऽद्ध्ययने औदासीन्न्ये अनुमतेऽपि आचार्यककामस्य तु शिक्क्षाशास्त्रे विशेषज्ज्ञताऽपेक्क्षितैव भवति स्मेति "पदक्क्रमविशेषज्ज्ञो वर्णक्क्रमविचक्क्षण:।स्वरमात्त्रा-विभागज्ज्ञो गच्छेदाचार्यसम्पदम्"[6] इति तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यकार-वचनाद् अवगम्म्यते । अन्न्येषावँ वेदपाठिनामुच्चारणेऽशुद्धत्त्वे आगते तत् तत्त्रैव व्यक्तिविशेषे तिष्ठति, आचार्यस्य (अद्ध्यापकस्य) उच्चारणेऽशुद्धत्त्वे आगते तु तज् जले तैलमिव शिष्य्यगणोच्चारणेऽपि प्प्रसर्प्पति, एवञ् च सम्प्रदायाशुद्धि× प्रसज्ज्यते; अत एवाचार्यत्त्व-कामस्य शिक्क्षाशास्त्रज्ज्ञानमत्त्यावश्श्यकमिति सुदूरदर्शिनामृषीणा-मुपदेशस् सर्वथा पालनीय एव । तथापि रागादिदोषवशाद् "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मष् षडङ्गो वेदोऽद्ध्येयो ज्ज्ञेयश् च"[7] इत्त्यादिकमागम-मपि उल्लङ्घ्य प्रवर्तमाना जनाश् शिक्क्षाशास्त्राद्ध्ययने उदासतैव किल । एवञ् च शिक्क्षाशास्त्राऽद्ध्ययनाभावाल् लौकिकदेश्श्यभाषाप्र-भावाच् च प्रायेण सर्वेषामेव वेदमन्त्राद्द्युच्चारणे लौकिकसंस्कृतोच्-चारणे चाऽशुद्धिश् शनैश्शनै× पदमदात् । शास्त्रविशेषतदेकदेशादिक-मधीत्त्यैव स्वङ् कृतकृत्त्यम् मन्न्यमाना मीमांसा-व्याकरण-ज्योतिष-धर्म-शास्त्र-न्यायादिष्ष्वन्न्यतम शास्त्रमधीयाना अधीतवन्तश् च जना अपि शिक्क्षाशास्त्राऽद्ध्ययनाभावात् स्वस्वमातृभाषाप्रभावाच् च संस्कृतम् प्रायेणाऽपब्भ्रष्टरूपेणैवोदचीचरन् किल ।

राजशेखरसमये यद्द्यपि सुराष्ट्रत्त्रवणाद्द्यास् संस्कृतमपि अपब्भ्रंशरूपङ् कृत्त्वा पठन्ति स्म, उत्तरापथभवाश् च कवयो निरनु-नासिकानपि संस्कृतस्वरान् नासिकानुषङ्गेण विकृतानेवोच्चारयन्ति स्म, लाटादयश् च संस्कृतोच्चारणे महत् काठिन्न्यमनुभवन्ति स्म,तथापि संस्कृते सम्म्यगभिविनीता× कश्मीरभवा वाराणसीत× पूर्वेण सस्थिता मगधादयश्

1. पा.गृ.सू २।६।१। 2. तत्त्रैव २।६।५। 3. तत्त्रैव २।६।६। 4. तत्त्रैव २।६।७। 5. तत्त्रैव २।६।८। 6. तै. प्रा. २४।६। 7. पा. व्या. भा., पस्पशाह्निके ।

च केचन पुरुषास् संस्कृतं सुष्ठु पठन्ति स्मेति राजशेखरवचनाज् ज्ञायते[1]। एवञ् च सत्स्वपि संस्कृतभाषायां सम्म्यगभिविनीतेषु शुद्धसंस्कृतोच्चारणाभिज्ज्ञेषु केषु चिद् विद्द्वत्सु आचार्योव्वटस्स्य समये आचार्यशौनकस्स्यैव समये वाऽपि वेदस्स्याऽपि अत्यन्तमेवाऽपभ्रष्टेन रूपेणोच्चारका वेदपाठका अभूवन्निति आचार्योव्वटलेखाद् ज्ञायते। उक्तं हि तेन "किमर्थमनुस्स्वारस्स्य दीर्घपूर्वस्स्य पदमद्ध्ये वर्तमानस्स्य बहुभिश् श्लोकैर् लक्क्षणङ् क्रियते? ननु पाठादेव सिद्ध्यँ यथाऽन्न्येषावँ वर्णानाम्; सत्त्यम्, किन् तु दुराम्म्नाननिवृत्त्यर्थमनयोश् शिक्क्षापटलयोर् बहूनावँ वर्णानालँ लक्क्षणङ् क्रियते। ······ कथम् पुनर् दुराम्म्नानप्प्रसङ्गः? सन्ति हि अतीर्थोषिता अलसा अगुणदोषज्ज्ञा अनन्न्योन्न्याद्ध्यापकास् सर्ववर्णानन्न्यथात्त्वजनयितारः, तद्दोषनिवृत्त्यर्थमाचार्येण शिष्ष्यहितार्थमिदमारब्धम्"[2] इति। अद्द्यत्त्वे तु प्प्रायस् सर्वे वैदिका अन्न्ये च संस्कृतपाठकास् 'सर्ववर्णानन्न्यथात्त्वजनयितारः' इति न चित्त्रमेतत्। संस्कृतपाठिषु अद्द्यत्त्वे शिक्क्षाशास्त्रस्स्य प्प्रचारोऽतीव न्न्यूनः। अस्माकवँ वैदिकधर्मानुयायिनान् धर्मस्स्य निर्विकल्पाया अपि भाषायास् संस्कृताया वाण्ण्याश् शुद्धमुच्चारणङ् कर्तुं समर्थाः पुरुषास् सम्पूर्णेऽपि भारतवर्षे सुदुर्लभा एवेदानीम्। संस्कृतपाठिनो लब्धाचार्यपदवीका अपि पुरुषास् संस्कृतस्स्य कतमद् उच्चारणं शुद्धङ् कतमच् चाऽशुद्धमिति विवेचने प्प्रायेणाऽसमर्था एवाऽद्द्यत्त्वे। मातृभाषारूपाया देश्श्याया अपभ्रंशभाषायाः प्प्रभावेण संस्कृतस्स्योच्चारणमतीवाऽशुद्धङ् क्रियते। किन् त्वस्मिन् विषये संस्कृतपाठिनाम् प्प्रतिजागरस्स्य सुतरामभावोऽस्ति। कतिपयानावँ वर्णानां शुद्धे संस्कृतरूपे तदीयेऽपभ्रष्टे रूपे च सत्त्यपि महत्त्यन्तरेऽज्ज्ञकृतदुर्व्यवस्स्थानुसारिणि लेखे दृश्श्यया लिपिकृततुल्ल्यतया व्यामोहिताः पण्डितम्मन्न्या अपि पुरुषास् तत्तत्संस्कृतवर्णजातानि अपभ्रष्टानि रूपाण्ण्येव शुद्धानि संस्कृतरूपाणि मन्न्यन्ते। एतादृशी हन्त संस्कृतोच्चारणपद्धतिरिदानीम्।

एतस्स्या विकृतसंस्कृतोच्चारणपद्धतेस् संशोधनाय प्प्राचीनायास् संस्कृतोच्चारणपद्धतेस् सम्म्यग् ज्ञानमावश्श्यकम् भवति। संस्कृतशिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धेषु अनेकेषु मुद्द्रितेषु असुसम्पादितेषु, सुसम्पास्दितेषु

1. काव्व्यमीमांसायास् सप्तमेऽध्याये पाठप्प्रतिष्ठायाम्।
2. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।२२ (३।१।२२)।

मुद्द्रितेष्ष्वपि दुर्लभेषु, इदानीञ्चामुद्द्रितेषु च ग्रन्थेषु स्स्थिता विषयास् सर्वेषां संस्कृताद्ध्यायिनाङ्कृते सुबोधास् सुलभाश् च न भवन्ति। अत एवेदानीं संस्कृताद्ध्यायिषु संस्कृतस्स्य शुद्धोच्चारणस्स्य विषये भ्रमोऽबोधश् च बाहुल्ल्येनोपलब्भ्यते। एतम् भ्रममबोधञ् च निराकृत्त्य प्राचीनायास् संस्कृतोच्चारणपद्धतेर् यथार्थं रूपं सुलभं सुबोधञ् च कृत्त्वाऽस्माकवँ वेदानुयायिनान् धर्मस्स्य निर्विकल्पभाषायास् संस्कृतस्स्योच्चारणे शुद्धतामनेतुन् तां रक्क्षितुञ् च साहाय्यस्स्य प्रदानमेवाऽस्स्य ग्रन्थस्स्य प्रणयनेऽस्माकलँ लक्क्ष्यम्।

यद्द्यपि अन्न्यैर् भारतवर्षीयैः पाश्चात्त्यैश् च विचारकैरपि अस्मिन् विषये शोधकार्यम् बहुधा कृत्त्वा कृतयः प्रकाशिता एव, तथापि तत्त्र सन्त्येव बहवो विषया येषु तेषाङ्कृतिषु अपूर्णताऽस्स्पष्टता भ्रम एव वाऽपि विद्द्यत एव। एवञ् चाऽस्मिन् विषयेऽधिकतरो विचार आवश्श्यक एव। अस्मिन् ग्रन्थे च पाणिनि-कात्त्यायन-पतञ्जलि-काशिकाकार—पाणिनीयवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकार-शब्देन्दुशेखरकार-मधुसूदनविद्द्यावाचस्पति-सुनीतिकुमारचटर्जि-सिद्धेश्श्वरवर्म-सूर्यकान्त'शास्त्रि'-काशिनाथवासुदेवाऽब्भ्यङ्कर—विधातृमिश्श्र-डब्ल्यु. डि. ह्विट्नि—सि. सि. उह्लेनबेक—पर्चाङ्क्लिनएड्गर्टन—डब्ल्यु. एस्. एल्लेन-प्प्रभृतीनाङ् ग्रन्थकाराणां संस्कृतशिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धविषयेषु अस्स्पष्टानि भ्रमपूर्णानि अबोधोपहतानि च प्प्रतिपादनानि व्याक्ख्यानानि च आधारभूतग्रन्थप्प्रमाणैर् युक्तिभिश् च स्स्पष्टीकृतानि निराकृतानि संशोधितानि च सन्ति। एतद्विषये सङ्क्षेपेणोल्लेखोऽनुपदमेव च करिष्ष्यतेऽत्त्र। अपि च तैत्तिरीयारण्ण्यके "शीक्क्षावँ व्याक्ख्यास्स्यामः। वर्ण्णस् स्वरः। मात्त्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्त्युक्तश् शीक्क्षाद्ध्यायः" (७।२) इति प्प्रतिपादितायाश् शिक्क्षायास् सम्पूर्णेऽपि संस्कृतवाङ्मयेऽनुपलब्भ्यमानेऽप्प्यादर्शभूते एकस्मिन्नपि परिपूर्णे ग्रन्थे तत्संरचनेऽवधानञ् च तैर् न दत्तम्। अस्माभिस्तु पूर्वमुक्तेन लक्क्ष्येण सहैव तादृशस्स्य ग्रन्थस्स्य संरचनमपि लक्क्ष्यङ्कृतमिति भविष्ष्यत्त्येवैतस्स्याऽस्माकङ्कार्यस्स्य महद् वैशिष्ट्यमुपयोगित्त्वञ् च संस्कृतपाठिनाङ्कृते।

एतस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपृष्ठङ्काऽपि विशेषता प्राप्प्स्यतेव, सा च विदुषा सुज्ज्ञानैव भवेत्, तथापि एतस्मिन् ग्रन्थे वर्तमानाः कतिपये विशेषा अत्त्र सङ्क्षेपेणोल्लिक्ख्यन्ते—

१. 'चत्वारि वाक्परिमिता' इत्यादिकस्य मन्त्रस्य शतपथ-ब्राह्मणाऽनुकूलस्याऽर्थस्य प्रदर्शनम् (पृ. १)।

२. शिक्षाया युक्तितोऽपि व्याकरणाज् ज्येष्ठत्वस्य प्रदर्शनम् (पृ. ६–८)।

३. प्रातिशाख्यग्रन्थानामेव प्राचीनतमपौरुषेयशिक्षाग्रन्थतायाः प्रतिपादनम् (पृ. १०)।

४. प्रातिशाख्यानां शिक्षाग्रन्थत्वस्य निरूपणम् (पृ. १३)।

५. अनेकेषां शिक्षाग्रन्थानामिदम्प्रथमयं यथार्थञ्च विवरणम् (पृ. ३७–७८)।

६. अनेकेषाम् प्राचीनानां शिक्षाशास्त्रविदामिदम्प्रथम उल्लेखः [एतद्विषयेऽन्यैरनुसन्धातृभिः कृतानान् त्रुटीनाञ्च विशेषतो निराकरणञ्च] (पृ. ८२; तत्र तृतीया टिप्पणी च द्रष्टव्या)।

७. युक्तियुक्तायाश् शिक्षापरिभाषायाः प्रणयनम् (पृ. ८६)।

८. शिक्षाप्रयोजनादीनाञ्च विस्तरेण सम्यक् प्रतिपादनम् (पृ. ६१–११३)।

९. वर्णोत्पत्तिशारीरस्याऽऽयुर्वेदानुसारि विस्तृतं स्फुटञ्च वर्णनम् (पृ. १६८–१७४)।

१०. वर्णसङ्ख्याया विस्तरेण विवेचनम् (पृ. १८१–१८७)।

११. दीर्घाऽवर्णस्वरूपविवेचनम् (पृ. १६६–२००)।

१२. ऋकारलृकारस्वरूपस्य सुस्पष्टीकरणम् (पृ. २००–२०९)।

१३. ए ऐ ओ औ इत्येतेषान् निरूपणे पाश्चात्यभ्रमस्य निराकरणम् (पृ. २०६–२१३)।

१४. चवर्गपञ्चमवर्णविषये मधुसूदनविद्द्यावाचस्पतिप्रभृतीनाम् भ्रमस्य निराकरणम् (पृ. २१३–२१५)।

१५. दन्तोष्ठ्यवकारश्रुतिविवेचनम् (पृ. २१५–२१९)।

१६. श–ष–स–श्रुतिविशेषे मन्दानामपि बोधो यथा स्यात् तथा तस्य विषयस्य प्रतिपादनम् (पृ. २२०)।

१७. जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्जनीयोच्चारणगतवैशिष्ट्यानां स्पष्टीकरणम् (पृ. २२०)।

१८. अनुस्वारस्वरूपस्पष्टीकरणम् (पृ. २२१)।

१९. रङ्गवर्णविषयेऽन्येषाम् भ्रान्तेर् निराकरणम्(पृ.२२१–२३०)।

२०. आधुनिकैरन्यैरनुसन्धातृभिरुपेक्षितानामभिनिहितवर्णानां

स्वप्रमाणं सम्यग्ङ् निरूपणम् (पृ. २३०–२३४)।

२१. यमवर्ण–सङ्ख्यानिरूपणयँ् यमशब्द–निर्वचनभ्रान्तिनिराकरणञ् च (पृ. २३४–२४६)।

२२. अन्यैरनुसन्धातृभिः प्रायेणाऽनुल्लिखितस्य नासिक्यवर्णस्य निरूपणम् (पृ. २४६)।

२३. अन्यैरनुसन्धातृभिरचर्चितस्य किट्किडाकार-वर्णस्योल्लेखनम् (पृ. २५७)।

२४. ऋकार–ऌकार–जकार–जञसयँ्योग–यकार–वकार–षकारा-ऽनुस्वारोच्चारणविशेषाणान् निरूपणन् तद्विषये भ्रान्तेर् निराकरणञ् च (पृ. २६३–२८४)।

२५. स्वर–व्यञ्जन–योगवाहा-ऽयोगवाहाऽऽदिपरिभाषास्पष्टीकरणम् (पृ. २८५–२९४)।

२६. उदात्तादिस्वरलक्षणे काशिकाकारसिद्धान्तकौमुदीकारादिमतानान् निराकरणम् (पृ. ३१७–३२४)।

२७. गान–पाठ–भेदप्रतिपादनम् (पृ. ३७९–३८१)।

२८. त्रैस्वर्यादिप्रयोग-तानप्रयोग-विषयविवेचनम् (पृ.३८९)।

२९. ऋकारमात्रासन्निवेशविशेषविवरणम् (पृ. ४५३–४५४)।

३०. आभ्यन्तरप्रयत्नानावँ् विवेचनम्, तत्र करणशब्दस्य प्रयोगे तात्पर्यस्य द्ध्वसनञ् च (पृ. ५१९)।

३१. विस्तरयुतवँ् वर्णोच्चारणदोषविवरणम् (पृ. ५३८–५५०)।

३२. सन्धिविषये वैदिकोदाहरणानाम् प्रदर्शनम्, विषयविशेषव्यवस्थाप्रदर्शनम्, पाणिनीयव्याकरणसमीक्षणञ् च (पृ. ६०१–७३२)।

३३. व्यञ्जनद्वित्वाऽद्वित्वनिरूपणम् (पृ. ७३२–७५४)।

३४. जटादिविकृतिपाठस्थितिविवेचनादिकम् (पृ. ७६२–७८२)।

३५. कतिपयानान् दुर्लभानामुद्दरितानाञ् च शिक्षाग्रन्थानामनुबन्धत्वेन स्वशैल्या मुद्दरणम् (पृ. ७८८–)।

(ङ) एतदनुसन्धानकार्यप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः

चतुर्षु पुरुषार्थेषु धर्मः प्राथम्यम् भजते। धर्मश् चाऽन्येषामपि पुरुषार्थानां साधनमिति च "ऊर्ध्वबाहुर् विरौम्येष न च कश् चिच् छृणोति मे। धर्मादर्थश् च कामश् च स किमर्थन् न सेव्यते"[1] इति

---

१. महाभारते १८।५।६२।

वचनादपि ज्ञायते । एतस्य वचनस्य च 'धर्मान् न केवलम् मोक्षः, किन्तु एषणाप्रधानानामीप्सिततमावर्थकामावपि धर्मादेव सिध्यतः' इत्यभिप्रायोऽवगम्यते । **"उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर् धर्मस्य शाश्वती । स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते"**[1], **"चतुष्पात् सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते । पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते"**[2] इत्यादिभ्यो वचनेभ्योऽपि ब्राह्मणेन धर्मे विशेषतोऽवधानञ्च कर्तव्यम् । धर्मज्ञानञ्च ब्राह्मणानामनृषीणाञ्च खलु वेदादेव भवति । वेदस्वरूपप्रयोगार्थरहस्यानां सम्यग् ज्ञानञ्च तेषां शिक्षादिभिष् षड्भिरङ्गैस् सह तदनुकूलया गुरुशिष्यपरम्परया चैव यथाविधि वेदानामध्ययनेनैव भवति । तथा हि आचार्यो यास्कोऽपि **"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः, तेऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः, उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर् वेदञ्च वेदाङ्गानि च"**[3] इति वदन्नभिप्रैति । एतद् यास्कवचनमनुसरद्भिरस्माभिष् षड्भिरङ्गैरञ्जितं वेदार्थञ् ज्ञातुमनुशीलयितुञ्च वेदवेदाङ्गाद्यध्ययनेन तद्विषयकग्रन्थप्रणयनादिना च प्रयत्नः क्रियते । तत्र षट्सु वेदाङ्गेषु प्राथम्यम् भजमानायाश् शिक्षायाः परिशीलनञ्चाऽस्माभिर् बहोः कालात् पूर्वम् प्रारब्धम् । तद्विषये यथाशक्ति सामग्र्यस् सङ्कलिताः, बहवो निबन्धा विरचिताः, के चन प्रकाशिताश् च । शिक्षाग्रन्थप्रणयनमपि केनाऽपि रूपेण कृतम् । एतादृशे क्रियाकलापे प्रवर्तमाने एव "वैदिकयज्ञा औपनिषदमात्मज्ञानञ्च" इत्येतस्मिन् विषयेऽनुसन्धानकार्यम् पूर्णं कृत्वा वाराणसीस्थात् सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयाद् विद्यावारिध्याख्ये उपाधौ प्राप्ते **वाचस्पत्युपाधिप्राप्तये** स्वकार्यक्षेत्रभूतस्य निकायस्याऽनुमत्याऽस्माभिः **"वेदाङ्गशिक्षाशास्त्रस्य रचनात्मकमालोचनात्मकञ्च परिशीलनम्"** इत्यस्मिन् आत्मनाकृतभूरिपरिश्रमे विषयेऽनुसन्धानकार्यं कर्तुं वाराणसीस्थे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये नियमानुसारम् आवेदनं कृतम् । तदनुसारं वेदविभागाध्यक्षस्य आचार्य-डा.युगलकिशोरमिश्रमहाभागस्य निर्देशकत्वे कार्यं कर्तुम् ११-११-१९८७ इत्यङ्कनीये दिने स्वीकृतिः प्राप्ता, नव्यप्रयोजनानुरूपग्रन्थरचनाविशेषकार्यारम्भश् चाऽस्माभिः

---

१. मनु. १।९८। २. शान्ति. ३५।३२।

३. निरुक्ते १।६।४।

११-११-१९८७ इत्यङ्कनीये दिने कृतः। एषोऽस्माकमेतद्ग्रन्थप्रणयन-कार्यप्रवृत्तिविशेषस्य वृत्तान्तः।

(च) कृतज्ञताव्यक्तीकरणम्

एवम् प्रवृत्तेऽस्माकमेतस्मिन् कार्ये नेपालस्थे काष्ठमण्डपनगरे जीविकार्थं शिक्षणकार्ये व्याप्रियमाणानामस्माकं वाराणसीस्थे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये स्थित्वा नियमानुसारं वाचस्पत्युपाध्यर्थमनुसन्धानकार्यम् पूर्णं कर्तुं वर्षद्वयात्मकोऽवकाश आवश्यकोऽभूत्। तावतः कालस्य कृते निर्वेतनेऽवकाशे गृहीते कुटुम्बस्य निरवलम्बतायाः प्रसङ्गादस्माभिस् सवेतनस्याऽवकाशस्य कृते सम्बद्धनिकायस्याऽधिकृताः प्रार्थिताः। किन्तु नियमानुसारन् तादृशेऽवकाशे दातुं शक्यत्वेऽपि तदधिकृतैरस्मदीया प्रार्थनाऽरण्यरुदितीकृता। एवमवरुद्धेऽस्मिन् कार्ये उपायान्तरे चाऽनुपलभ्यमाने निर्देशकैराचार्य-डा.युगलकिशोरमिश्रमहाभागैर् भूयोभूयो निर्दिष्टाः प्रोत्साहिताश्च वयं कथमपि स्वप्रस्तुतानुसन्धानप्रस्तावानुरूपं ग्रन्थपुनर्विरचनं सम्पाद्य ग्रन्थमुद्रापणे प्रवृत्ता एवम्प्रकारेण मुद्रितप्रबन्धप्रस्तुतौ सफला जाता इति तत्र भवतान् निर्देशकानामाचार्यवर्याणां कृतज्ञताधमर्णताया भारं वहामः।

एतस्य ग्रन्थस्य रचनायाः प्रसङ्गे बहूनाममुद्रितानां शिक्षाग्रन्थानामुपलब्धेस् सुगमम् मार्गम् प्रदर्शितवतां युधिष्ठिरमीमांसकमहाभागानाम्, अमुद्रितानाम् बहूनां शिक्षाग्रन्थानामध्ययने प्रतिलिपीनां करणे चाऽनुमतिं सौविध्यञ्च दत्तवतान् नवदिल्लीस्थ-हौजखासटोल्लकवर्ति-सरस्वतीविहार-पुस्तकालयाध्यक्षाणां सांसदानां श्रीलोकेशचन्द्रमहाभागानाम्, आत्रेयशिक्षाया अध्ययनाय दुर्लभं हस्तलिखितग्रन्थं यथानियमं काष्ठमण्डपनगरे एवाऽस्मत्सकाशे प्रस्थापितवताम् पञ्चनदप्रदेशस्थ-विश्वेश्वरानन्द-विश्वबन्धु संस्कृत-भारतभारत्यनुशीलनकार्यालयसञ्चालकमहोदयानाम्, चारायणीयशिक्षायाः प्रतिलिपिमुपलम्भितवताम् भाण्डारकरप्राच्यविद्यानुसन्धानमन्दिराऽध्यक्षाणाम्, मुद्रितशौनकशिक्षाछायाचित्रप्रतिलिपिमुपलम्भितवतान् द्रमिडदेशस्थतञ्जाऊरनगरवर्तिसरस्वतीमहलपुस्तकालयाध्यक्षाणाम्, केनाऽपि विलम्बेनाऽपि मुद्रिताया एव शौनकशिक्षाया हस्तलिखिताम्

प्रतिलिपिन् निश्शुल्कमुपलम्भितवतावँ विद्द्याप्रचारणधियान् त्रिपुणित्तुरस्थानाङ्केरलब्रह्मणावँ विदुषान् दिवाकरद्द्विजेन्द्राणाम्, पुराणाऽनुसन्धानपत्त्रिकाऽऽदिपठन-तन्मुद्द्रितसामग्ग्रीप्रतिलिपिकरणसौविद्ध्यादिकमुपलम्भितवतान् नैपाल-काष्ठमण्डपनगरस्थकेसरपुस्तकालयस्याऽद्ध्यक्क्षाणाञ् चोपकारं स्मरन्तस् तत्त्र भवतस् सर्वान् प्रशंसामः ।

एतस्स्य कठिनस्स्य महाकायस्स्य च ग्रन्थस्स्य मुद्द्रापणे खलु प्रमुद्द्रणसंशोधनेनाऽन्न्यैश्च कर्मभिरसाधारणंसाहाय्यङ्कृतवत आमोदवर्धन-प्प्रमोदवर्धन-सुमोदवर्धनान् कुमारान् कुमारीम् प्प्रियवँवदाम्बाञ् च शुभाशीराशिभिरभिवर्धयामः ।

एतस्मिन् महति वेदपरमात्मप्प्रसादनकर्मणि अर्थविनियोजनमनुज्ज्ञातवत्त्यास् सम्मोदवर्धन-वशवँवदाम्बा-ऽतिसम्मोदवर्धनैर् बालाऽपत्त्यैस् सह अर्थकार्श्यकष्टं सोढुन् तत्पराया धर्मपत्न्या नारायण्यपराभिधाया देव्व्या आचार्यान्न्या आनुकूल्ल्यञ् चाऽनल्पम् प्रशंसामः ।

एतस्स्य ग्रन्थस्स्य मुद्द्रणेऽप्प्रचलितरीतिकङ्कठिनं सीसकाक्क्षरयोजनकार्य्यँ योग्ग्यतातिशयेन उद्विग्नताकारणेषु विविधेष्ष्वापतितेष्ष्वपि अनुद्विग्नत्त्वेन च कृतवतऽ काष्ठमण्डपस्स्थ-बाग्बजार-मुद्द्रणाऽऽलयकर्मकरस्स्य सिन्धुलिजनपदकाऽभिजनस्स्य बुद्धिबहादुरश्श्रेष्ठस्स्य शिल्पनैपुणञ् च हृदयेन प्प्रशंसामः ।

बुधान् प्रति प्रार्थना

देशे दुर्लभतद्विद्द्यसम्भाषे चाऽल्पपुस्तके ।
उषित्त्वाऽलब्धसाहाय्यास् स्वाऽर्जिताल्पार्थसाधनाः ।।
सुतीव्व्रायाऽ केवलाया वेदभक्तेस् समाश्श्रयात् ।
रात्त्रिन्दिवं हि अल्पाल्पमपि कालन् नियोज्ज्य च ।।
शिक्क्षामररचामेमावँ वयँ यत्नेन भूयसा ।
सर्वार्थसाधनी त्त्वत्त्र लीलैव परमात्मनः ।।
मुद्द्रापयित्त्वाऽतियत्नात् पुरस्तात् प्रस्तुतामिमाम् ।
परीक्क्षन्ताम् मुदा सम्म्यक् परिश्श्रमविदो बुधाः ।।
सारासारवँ विविच्च्याऽत्त्र सारङ्गृह्णन्तु पण्डिताः ।
ज्ज्ञात्त्वा सुदुर्ल्लभं सारमात्त्रमस्खलितवँ वचः ।।

इति ज्ज्ञापयति-

शिवराज आचार्य्यः (कौण्डिन्न्यायनः)

सौरचैत्त्रमासे, २०४७ तमे वैक्क्रमाब्दे ।

विषयानुक्क्रमणिका

प्रस्ताविका अ–ओ

(क)एतस्मिन् ग्रन्थे कृतस्य लिपिप्रयोगस्य स्पष्टीकरणम्–अ; (ख) प्रचलितदेवनागर्य्याः परिष्कारस्याऽऽवश्यकता – आ; (ग) एतद्ग्रन्थरचनाशैलीविशेषता–ई; (घ) एतस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनवँ वैशिष्ट्यञ्च च – उ; (ङ) एतदनुसन्धानकार्यप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः – ऌ; (च) कृतज्ञताव्यक्तीकरणम्–ऐ ।

उपबन्धः

वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्रस्य सङ्क्षिप्त इतिहासः

१. वेदमन्त्रसंहितासु वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्रस्य बीजानि १

२. ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सु वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्रस्य विषयाः ३

३. कल्पसूत्रादिषु उपलभ्यमाना वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्रसमुन्नतेस् सूचनाः ८

४. पार्षदाख्याः प्रातिशाख्यापरपर्याया ग्रन्थास् ततः प्राचीना वाऽपि तथाविधा एव ग्रन्थाश् शिक्क्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमाः पौरुषेया ग्रन्थाः १०

५. प्रातिशाख्यानां शिक्क्षाग्रन्थत्वम् १३

६. प्रातिशाख्यानि १९–२९

(क)ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ऋग्वेदपार्षदवँ वा–१९; (ख) आश्वलायनप्रातिशाख्यम्–२१; (ग) बाष्कलप्रातिशाख्यम्–२१; (घ) शाङ्खायनप्रातिशाख्यम्–२१; (ङ)शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यवँ वाजसनेयिप्रातिशाख्यवँ वा–२२; (च) तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्–२३; (छ)मैत्रायणीयप्रातिशाख्यम्–२४; (ज)चारायणीयप्रातिशाख्यम्–२५; (झ) ऋक्तन्त्रव्याकरणम् ऋक्तन्त्र सामवेदप्रातिशाख्यवँ वा–२५; (ञ) सामतन्त्रम्–२७;

(ट) अक्षरतन्त्रम्–२८; (ठ) पुष्पसूत्रम् फुल्लसूत्रं वा –२८; (ड) सात्यमुग्रिराणायनीयप्रातिशाख्यम्–२८; (ढ) गौतमप्रातिशाख्यम्–२८; (ण) शौनकीया चतुरध्यायिका–२९; (त) अथर्ववेदप्रातिशाख्यम्–२९ ।

७. प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ३०–३७

(क) ऋग्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ३१–३४

(१) उपलेखसूत्रम्–३१; (२) विकृतिवल्ली (व्याडिशिक्षा) –३१; (३) अष्टविकृतिलक्षणानि–३१; (४) अष्टविकृतिविवृतिः (मधुसूदनशिक्षा)–३१; (५) वेदविकृतिविवरणम्–३२; (६) जटापटलम्–३२; (७) हयग्रीवकृतम् जटापटलम्–३२; (८) जटालक्षणम् (विकल्पकौमुदी ?)–३२; (९) ऋग्वेदजटालक्षणम्–३२; (१०) ऋग्वेदघनसारः–३२; (११) शमानशिक्षा–३२; (१२) शमानपदानि–३२; (१३) शमानलक्षणम् (शमानप्रकरणम्)–३३; (१४) लघुशमानम्–३३; (१५) पदगाढः –३३; (१६) चतुर्ज्ञानम्–३३; (१७) अवर्णदीपः–३३; (१८) अवर्णि–३३; (१९) ऋग्वेदपदादिसङ्ख्या (सप्तसङ्ख्या) –३३; (२०) ऋग्वेदपरिभाषाकारिका–३३; (२१) बोन्द्रलक्षणम् (ऋग्वेदक्रमलक्षणम्)–४३; (२२) गानिलक्षणम्–३३; (२३) एकाक्षरिबैठः (एकाक्षरिवैटुः, एकाक्षरिवैड्) –३३; (२४) पदान्तदीपिनी–३३; (२५) ऋग्वेदानुक्रमणिका –३४; (२६) ऋग्विलङ्घ्यम्–३४ ।

(ख) शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ३४–३५

(१) प्रतिज्ञासूत्रम्–३४; (२) भाषिकसूत्रम्–३४; (३) वाजसनेयिसंहितापदकारिकारत्नमाला–३४; (४) वेदलक्षणम्–३४; (५) पदज्योतिः–३४; (६) पदरत्नक्रमरत्नम्–३४; (७) आवर्णि–३४; (८) तपरम्–३४; (९) नपरम् –३४; (१०) नपरतपरलक्षणम्–३४; (११) विलङ्घ्यलक्षणी –३५; (१२) अवर्णाद्विवर्णमालिका–३५; (१३) काण्वशाखीयपदलक्षणम् (षण्मुखम्)–३५ ।

(ग) कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ३५–३७

(१) लक्षणरत्नम्–३५; (२) अनिङ्ग्यम्–३५; (३) अनिङ्ग्यान्तःसव्याख्यानम्–३५; (४) अनिङ्ग्यशतकम्–३५; (५) त्वन्तादद्यनुक्रमणिका–३५; (६) शाखाशमानम्–३५; (७) शमानसन्धिः–३५; (८) षड्विंशतिसूत्रम्–३५; (९) अवर्णि–३५; (१०) अवर्ण्यादिवर्णमालिका–३५; (११) अवर्णदीपः–३५; (१२) अवर्ण्यावर्णि–३५; (१३) ईकारान्ताः–३५; (१४) पूर्वोत्तरोभयदीर्घी–३५; (१५) उभयपूर्वोत्तरदीर्घी–३६; (१६) यणादेशदीर्घी–३६; (१७) यणादेशदीर्घादिविधिः–३६; (१८) उभयह्रस्स्वि–३६; (१९) प्लुतानुशासनम्–३६; (२०) सकारपरविसर्जनीयः–३६; (२१) थकारधकारसूत्रम्–३६; (२२) अन्तप्रदीपिका–३६; (२३) नतान्तपदानि–३६; (२४) तैत्तिरीयपदस्वरलक्षणम्–३६; (२५) इङ्ग्यरत्नम्–३६; (२६) वेदलक्षणम्–३६; (२७) अवग्रहलक्षणम्–३६; (२८) प्रगृह्यः–३६; (२९) अवेष्टनपदानि–३६; (३०) अर्धान्ताः–३६; (३१) उच्चस्स्वरनिर्णयः–३६; (३२) स्वरशिक्षा–३६; (३३) विलङ्घ्यम्–३६; (३४) सप्तलक्षणम्–३७; (३५) रावणभेटुः (रावणभेट् वा)–३७; (३६) तैत्तिरीयस्स्वरावधानम्–३७ ।

(घ) सामवेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ३७

(१) लघुऋक्तन्त्रसङ्ग्रहः–३७; (२) सामवेदसप्तलक्षणम्–३७; (३) उत्तरर्ग्धारिमाला–३७; (४) उत्तरर्गुदात्तमाला–३७; (५) उत्तरर्क्स्वरितमाला–३७ ।

(ङ) अथर्ववेदसम्बद्धानाम् प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपग्रन्थानामभावः ३७

८. शिक्षेति प्रसिद्धा ग्रन्थाः ३७–७८

(अ) ऋग्वेदीयशिक्षाग्रन्थाः ३८–४२

(क) शैशिरीयशिक्षा–३८; (ख) शौनकशिक्षा–३९; (ग) पाणिनीयशिक्षा–३९; (घ) स्वराङ्कुशशिक्षा–४२; (ङ) स्वरव्यञ्जनशिक्षा–४२ ।

(आ) शुक्लयजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थाः — ४२–५३

(क) याज्ञवल्क्यशिक्षा–४२; (ख) कौषिकी शिक्षा–४३; (ग) (अमरेशनिर्मिता) वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा–४३; (घ) प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा–४४; (ङ) त्रैस्वर्यशिक्षा–४४; (च) कात्यायनीयशिक्षा–४५; (छ) माध्यन्दिनीयशिक्षा–४५; (ज) लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा–४५; (झ) माण्डव्यशिक्षा–४५; (ञ) अमोघानन्दिनी शिक्षा–४६; (ट) लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षा–४६; (ठ) पाराशरी शिक्षा–४६; (ड) केशवीयशिक्षा, परिभाषाङ्कसूत्रशिक्षा, नवाङ्कसूत्रशिक्षा वा–४७; (ढ) कारिकावलि-शिक्षा (पद्याऽऽत्मिका केशवीय-शिक्षा)–४८; (ण) वर्णोच्चारणप्रकार-सन्धि-विवृत्ति-स्वरभक्ति-लक्षण-परिशिष्ट-शिक्षा-४८; (त) स्वरभक्तिशिक्षा–४८; (थ) स्वराष्टकशिक्षा–४९; (द) सम्प्रदायप्रबोधिनी शिक्षा–४९; (ध) (पदरूप-)वेदपरिभाषासूत्रशिक्षा–४९; (न) (पदरूप–)वेदपरिभाषाकारिका शिक्षा–५०; (प) क्रमसन्धानशिक्षा–५०; (फ) क्रमकारिका शिक्षा–५१; (ब) अवसाननिर्णयशिक्षा–५१; (भ) मनस्स्वारशिक्षा–५१; (म) मल्लशर्मशिक्षा हस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थो वा–५१; (य) वासिष्ठी शिक्षा–५२; (र) गलदृक्शिक्षा–५२; (ल) पदकारिकारत्नमाला (शिक्षा)–५३; (व) यजुर्विधानशिक्षा–५३।

(इ) कृष्णयजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थाः — ५३–६७

(क) चारायणीयशिक्षा–५३; (ख) भारद्वाजशिक्षा–५४; (ग) व्यासशिक्षा–५५; (घ) शम्भुशिक्षा–५५; (ङ) पाणिनीयशिक्षा–५६; (च) कौहडेयशिक्षा (कौहलीयशिक्षा)–५६; (छ) बोधायनशिक्षा–५७; (ज) वासिष्ठशिक्षा–५७; (झ) वाल्मीकिशिक्षा–५८; (ञ) हारीतशिक्षा–५८; (ट) आत्रेयशिक्षा–५८; (ठ) कौण्डिन्यशिक्षा–६०; (ड) सर्वसम्मतशिक्षा–६१; (ढ) आरण्यशिक्षा–६१; (ण) सिद्धान्तशिक्षा–६२; (त) आपिशलिशिक्षा–६३; (थ) कालनिर्णयशिक्षा–६३; (द) पारिशिक्षा–६४;

(ध) लक्ष्मीकान्तशिक्षा–६४; (न) नवशिक्षा–६५; (प) शिक्षासमुच्चयः–६५।

(ई) सामवेदीयशिक्षाग्रन्थाः ६७–६८

(क) नारदीयशिक्षा–६७; (ख) लोमशीयशिक्षा–६७; (ग) गौतमीयशिक्षा–६८।

(उ) अथर्ववेदीयशिक्षाग्रन्थाः ६९–७२

(क) माण्डूकी शिक्षा–६९; (ख) वर्णपटलम्–७०; (ग) दन्त्योष्ठविधिः–७०; (घ) अथर्ववेदपरिशिष्टम्–७१।

(ऊ) सर्ववेदशाखालोकसाधारणाश् शिक्षाग्रन्थाः ७२–७८

(क) आपिशलशिक्षा (गद्द्यसूत्ररूपा)–७२; (ख) पाणिनीय-शिक्षा (गद्द्यसूत्ररूपा)–७३; (ग) गालवशिक्षा–७५; (घ)चान्द्रवर्णसूत्रम्–७६; (ङ)षोडशश्लोकी शिक्षा–७७; (च) बकारविवेकः–७७; (छ) सप्तस्वरसिन्धुः–७७; (ज) उदात्तस्वरनिर्णयस् सव्याख्यः–७८।

९. शिक्षापरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः ७८

१०. शिक्षाग्रन्थेषु शिक्षाशास्त्रविषयप्रतिपादनप्रगतिः ७८

११. प्राचीनाश् शिक्षाशास्त्रकाराः ८२

१२. शिक्षाग्रन्थकारत्वेन सम्भाविताश् शिक्षाग्रन्थ-काराश् च प्राचीना अर्वाचीनाश् च व्याकरणकाराः ८६

अथ कौण्डिन्न्यायनशिक्षा

प्रथमोऽद्ध्यायः

शिक्षाया उपक्रमः

१. प्रतिज्ज्ञा ८९

२. शिक्षापरिभाषा ८९

३. शिक्षाप्रयोजनादिनिरूपणम् ९१–११३

(क) शिक्षाप्रयोजनम्–९१; (ख) शिक्षकप्रशंसा–१०७; (ग) वेदस्य विकृते उच्चारणे श्रुते शिक्षकस्य धर्म्यङ् कर्तव्व्यम्–११०; (घ) शिक्षादिविद्द्यारहितस्य निन्दा–११२।

४. अधिकारिनिरूपणम् १११-१२१

(क) नित्याय़ाऽद्ध्ययनाय शिष्यस्य परीक्षा-११३; (ख)शास्त्रविशेषस्याऽद्ध्यापनाय शिष्यस्य परीक्षा-११५; (ग) विद्द्याग्रहणेऽनधिकारिणः-११७; (घ) विद्द्याग्रहणाऽऽनुकूल्यसम्पादका विद्द्यार्थिनो नियमाः-११९।

५. अद्ध्ययनविधिनिरूपणम् १२१-१४५

(क) नित्यमद्ध्ययनम्-१२१; (ख) सुसम्प्रदायप्रशंसा-१२३; (ग) कुसम्प्रदायनिन्दा-१२५; (घ) काम्यविद्द्यावरणविचारः-१२५; (ङ) पाठ्यग्रन्थचयनविचारः-१२६; (च) आचार्यवरणविचारः-१२७; (छ) वेदादिविद्द्याग्रहणनियमाः-१२९; (ज) विद्द्याधारणनियमाः-१३६; (झ) विद्द्यावर्धनोपायाः-१३८; (ञ) तद्विद्द्यसम्भाषणादिविधिः-१३९; (ट) विद्द्यासमाराधनरहस्यम्-१४३; (ठ) विद्द्याविनाशहेतुनिरूपणम्-१४४।

६. अद्ध्यापनविधिनिरूपणम् १४६-१६७

(क) विद्द्यादाननियमाः-१४६; (ख)अद्ध्यापनपद्धतिः-१४७; (ग) शास्त्रविशेषाद्ध्यापननियमाः-१४९; (घ) वेदाद्ध्यापननियमाः-१५३; (ङ) अर्थतत्त्वप्रधानशास्त्राद्ध्यापननियमाः-१६०; (च)विद्द्यारक्षार्थं विद्द्याविवृद्ध्यर्थञ्च स्नातकस्य अद्ध्यापकस्य च व्यवहारविशेषे नियमाः-१६३।

द्वितीयोऽद्ध्यायः

वर्णनिरूपणम्

१. वर्णोत्पत्तिशारीराधिकारः १६८

२. वर्णोत्पत्त्यधिकारः १७५

३ वर्णाधिकारः १७९-१९६

(अ) वर्णलक्षणम्-१७९; (आ) वर्णविवेकहेतुः-१८१; (इ)वर्णगणना-१८१; (ई) वर्णसमाम्नायस्येतिहासो महत्त्वञ्च-१८७; (उ) वर्णसमाम्नायस् तत्र वर्णक्रमश् च-१९१।

४. वर्णविशेषविवेचनाधिकारः १९६–२६०

(क) दीर्घावर्णविवेकः–१९९; (ख) ऋकारलृकारविवेकः–२००; (ग) अे अै ओ औ इत्येतेषाव् विवेचनम्–२०९; (घ) चवर्गपञ्चमवर्णविवेकः–११३; (ङ) टवर्गीयपञ्चमवर्णविवेकः–२१५; (च) वकारश्रुतिविवेकः–२१५; (छ) श-ष-सश्रुतिविवेकः–२२०; (ज) जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयविसर्जनीयविवेकः–२२०; (झ) अनुस्वारविवेकः–२२१; (ञ) रङ्गविवेकः–२२१; (ट) अभिनिहितवर्णविवेकः–२३०; (ठ) ध्रुवविवेकः–२३४; (ड) यमविवेकः–२३४; (ढ) नासिक्यविवेकः–२४६; (ण) स्वरभक्तिविवेकः–२४८; (त) ळ्ह-विवेकः–२५५; (थ) किट्किडाकारविवेकः–२५७; (द) नादविवेकः–२५७।

५. वर्णविशेषोच्चारणनिदर्शनविशेषाधिकारः २६०

६. वेदशाखाविशेषप्रसिद्ध–वर्णविशेषोच्चारणप्रकाराधिकारः २६३–२८४

(क) ऋकारलृकारोच्चारणविशेषौ–२६३; (ख) जकारोच्चारणविशेषः–२६४; (ग) सयुँक्तजकारञकारद्द्वयोच्चारणविवेकः–२६५; (घ) यकारोच्चारणविशेषः–२६६; (ङ) वकारोच्चारणविशेषः–२७१; (च) मूर्धन्यषकारोच्चारणविशेषः–२७३; (छ) अनुस्स्वारोच्चारणविशेषः–२७६।

७. वर्णवर्गीकरणाधिकारः २८४–२९४

(क) वर्णवर्गीकरणसाधननिरूपणम्–२८४; (ख) वर्णविभागप्रदर्शनम्–२८५; (ग) स्वरपरिभाषा–२८५; (घ) व्यञ्जनपरिभाषा–२८७; (ङ) स्वरविभागप्रदर्शनम्–२८९; (च) व्यञ्जनविभागप्रदर्शनम्–२९०; (छ) योगवाहपरिभाषा–२९१; (ज) अयोगवाहपरिभाषा–२९१; (झ) योगवाहविभागाः–२९३; (ञ) स्पर्शान्तस्स्थोष्मपरिभाषाः–२९३।

८. अक्क्षरलक्क्षणाऽक्क्षरविभजनाधिकारः २९४–३०३

(क) अक्क्षरलक्क्षणम्–१९४; (ख) अक्क्षरे स्वरव्यञ्जनयोस् स्थितौ विशेषः–२९४; (ग) व्यञ्जनपूर्वाङ्गतापराङ्गतानिरूपणम्–२९५।

९. सयुँयोगपिण्डोच्चारणविद्ध्यधिकारः ३०३

१०. वर्ण-रूप-जाति-लिङ्ग-देवता-निरूपणाधिकारः ३०९-३१२

(क) वर्णरूपनिरूपणम्-३०९; (ख) वर्णजातिनिरूपणम्-३१०; (ग) वर्णलिङ्गनिरूपणम्-३११; (घ) वर्णदेवतानिरूपणम्-३११।

तृतीयोऽध्यायः

स्वरनिरूपणम्

१. स्वरपरिचयः ३१३

२. स्वरभेदाः ३१४

३. स्वराणावं वर्णभेदस्य जनकता ३१५

४. उदात्तलक्षणम् ३१७

५. अनुदात्तस्वरूपम् ३२४

६. स्वरितस्वरूपम् ३२५-३५०

(क) स्वरितपूर्वोत्तरभागव्यवस्था-३२६; (ख) स्वरित-भेदाः-३३१; (ग) स्वरितभेदानावं वर्गीकरणम्-३३२; (घ) जात्यनिरूपणम्-३३३; (ङ) अभिनिहितनिरूपणम्-३३४; (च) क्षैप्रनिरूपणम्-३३६; (छ) प्रश्लिष्टनिरूपणम्-३३८; (ज) तैरोव्यञ्जननिरूपणम्-३४०; (झ) तैरोविराम-निरूपणम्-३४२; (ञ) पादवृत्तनिरूपणम्-३४३; (ट) ताथा-भाव्यनिरूपणम्-३४४; (ठ) प्रासङ्गिकवं विक्रम-निरूपणम्-३४६; (ड) स्वरित-तीक्ष्णता-तारतम्य-विवेचनम्-३४७।

७. कम्पस्वरनिरूपणम् ३५०

८. प्रचयस्वरनिरूपणम् ३५९

९. उदात्ततरस्वरनिरूपणम् ३६५

१०. अनुदात्ततरस्वरनिरूपणम् ३६७

११. भाषिकस्वरनिरूपणम् ३६८

१२. वैदिकस्वरगान्धर्वस्वरतुलना ३६९

१३. गान्धर्वस्वरसामस्वरविवेचनम् ३७४

१४. गानपाठभेदप्प्रतिपादनम् ३७९
१५. प्राकृतध्वनिगततया स्वरविशेषाणान् निदर्शनम् ३८०
१६. व्यञ्जनस्वरविवेचनम् ३८१
१७. उदात्तादिस्स्वर-रूप-गुण-वर्ण-गोत्त्र-च्छन्दो-देवता-निरूपणम् ३८५–३८९

(क) स्वररूपनिरूपणम्–३८६; (ख) स्वरगुणनिरूपणम्–३८६; (ग) स्वरवर्णनिरूपणम्–३८७; (घ) स्वरगोत्त्रनिरूपणम्–३८७; (ङ) स्वरच्छन्दोनिरूपणम्–३८८; (च) स्वरदेवतानिरूपणम्–३८८।

१८. स्वैरस्वर्यादिप्प्रयोगतानप्प्रयोगविषयविवेचनम् ३८९
१९. हस्तस्स्वरनिरूपणम् ४०१–४३१

(क) ऋग्वेदहस्तस्स्वरप्प्रक्क्रियाविवरणम्–४०३; (ख) शुक्ल-यजुर्वेदहस्तस्स्वरप्प्रक्क्रियाविवरणम्–४०५; (ग) माद्ध्यन्-दिनीयशतपथब्राह्म्मणहस्तस्स्वरविवरणम्–४२३; (घ) कृष्ण-यजुर्वेद–तैत्तिरीयाऽऽत्त्रेय–शाखाहस्तस्स्वर–प्प्रक्क्रिया–४२४; (ङ) चारायणीयशाखाहस्तस्स्वरप्प्रक्क्रिया–४२७; (च) सामवेद-हस्तस्स्वरप्प्रक्क्रियाविवरणम्–४२८; (छ) अथर्ववेदहस्त-स्स्वरप्प्रक्क्रियानिरूपणम्–४३१।

२०. स्वराङ्कनरीतिविवरणम् ४३३

चतुर्थोऽद्ध्यायः

मात्त्रानिरूपणम्

१. मात्त्रालक्क्षणम् ४४२
२. मात्त्रादिपरिमाणस्याऽऽपेक्क्षिकत्त्वम् ४४३
३. मात्त्राभेदाः ४४४
४. मात्त्राकालप्प्रमाणविचारः ४४५
५. मात्त्राभेदनिदर्शनानि ४४६
६. मात्त्रामूला वर्णविभागाः ४४७

७. वर्णविशेषपरिमाणगता विशेषाः ४५०–४७६

(क) अकारगतो विशेषः–४५०; (ख) ह्रस्वस्वरसामान्यगता विशेषाः–४५०; (ग) दीर्घप्लुतेवर्णोवर्णस्वरूपस्पष्टीकरणम्–४५३; (घ) दीर्घप्लुतऋकारऌकारस्वरूपगतो विशेषः–४५३; (ङ) सन्ध्यक्षरमात्राविशेषनिरूपणम्–४५५; (च) ओङ्कारमात्राविवेचनम्–४५६; (छ) ऐकारौकारमात्रागतविशेषनिरूपणम्–४६३; (ज) व्यञ्जनमात्रानिरूपणम्–४६५; (झ) अनुस्वारमात्रानिरूपणम्–४६६; (ञ) रङ्गमात्राविवरणम्–४७३; (ट) स्वरभक्तिमात्रानिरूपणम्–४७५।

पञ्चमोऽध्यायः

बलनिरूपणम्

१. बलपरिभाषा ४७७

२. स्थानाधिकारः ४७७–५०६

(क) स्थानपरिभाषा–४७७; (ख) वर्णविशेषस्थानविशेषसम्बन्धः–४७८; (ग) वर्णाना स्थानाना सङ्ख्या–४७८; (घ) वर्णविशेषस्थानविशेषनिरूपणम्–४७९।

३. करणाधिकारः ५०६–५१६

(क) करणपरिभाषा–५०६; (ख) वर्णविशेषकरणविशेषसम्बन्धनिरूपणम्–५०८; (ग) वर्णविशेषकरणविशेषनिरूपणम्–५०८; (घ) करणोपसंहारविशेषविवरणम्–५१३।

४. प्रयत्नाधिकारः ५१६–५३७

(क) प्रयत्नपरिभाषा–५१६; (ख) प्रयत्नभेदाः–५१६; (ग) प्राणमानजप्रयत्नभेदौ–५१६; (घ) स्वरयन्त्रजप्रयत्नस् तद्भेदाश् च–५१६; (ङ) आभ्यन्तरप्रयत्नस् तद्भेदाश् च–५१९; (च) वर्णविशेषाणाम् प्राणमानजयत्नस्य निरूपणम्–५२०; (छ) वर्णविशेषाणा स्वरयन्त्रजयत्नस्य निरूपणम्–५२१; (ज) वर्णविशेषाणाम् आभ्यन्तरप्रयत्नस्य (=अन्तःप्रयत्नस्य=आस्यप्रयत्नस्य) निरूपणम्–५२७।

५. वर्णस्वरूपसम्पत्त्यधिकारः ५३७

६. वर्णोच्चारणदोषविवेकाधिकारः ५३८–५५०

(अ) वर्णदोषवर्गीकरणम् ५३८–५३९

(१) आयदोषनिरूपणम्–५३९; (२) अपायदोषनिरूपणम्–५३९; (३) व्यथनदोषनिरूपणम्–५३९।

(आ) दोषविशेषविषयवर्गीकरणम् ५३९

(इ) स्वरव्यञ्जनोभयगदोषोद्देशः ५३९–५४२

(१) त्रिरस्तनिरूपणम्–५३९; (२) पीडननिरूपणम्–५४०; (३) अम्बूकृतनिरूपणम्–५४०; (४) शूननिरूपणम्–५४१; (५) ग्रस्तनिरूपणम्–५४१; (६) अनुनासिकनिरूपणम्–५४१; (७) अनन्यवर्णत्वकरणनिरूपणम्–५४२।

(ई) स्वरगतदोषोद्देशः ५४२–५४६

(१) अयथामात्त्रवचननिरूपणम्–५४२; (२) दीर्घीकरणनिरूपणम्–५४३; (३) द्रुतनिरूपणम्–५४३; (४) अर्धकनिरूपणम्–५४३; (५) विकीर्णत्त्वाऽभिव्याादानयोरैक्येन निरूपणम्–५४३; (६) संवृतत्त्वनिरूपणम्–५४३; (७) कलत्त्वनिरूपणम्–५४३; (८) ध्मातनिरूपणम्–५४४; (९) एणीकृतनिरूपणम्–५४४; (१०) प्रगीतनिरूपणम्–५४४; (११) उपगीतनिरूपणम्–५४४; (१२) निर्हतनिरूपणम्–५४४; (१३) विकम्पितनिरूपणम्–५४४; (१४) व्यासनिरूपणम्–५४४; (१५) सन्दष्टनिरूपणम्–५४५; (१६) विषमरागतानिरूपणम्–५४५; (१७) अवलम्बितनिरूपणम्–५४५; (१८) ओष्ठ्याभतानिरूपणम्–५४५ ।

(उ) व्यञ्जनगदोषोद्देशः ५४६–५५०

(१) अनन्त्योन्त्यविरागनिरूपणम्–५४६; (२) लेशवचननिरूपणम्–५४६; (३) जिह्वाप्रथननिरूपणम्–५४६; (४) विक्क्लिष्टनिरूपणम्–५४६; (५) प्रतिहारनिरूपणम्–५४७; (६) सकारनिभतानिरूपणम्–५४७; (७) बर्बरतानिरूपणम्–५४७; (८) अतिसुस्पर्शनिरूपणम्–५४७; (९) जिह्वान्तवचननिरूपणम्–५४८; (१०) लोमशश्यनिरूपणम्–५४८; (११) कण्वेडननिरूपणम्–५४८; (१२) श्वासाऽघोषनिभतयोरैक्येन

निरूपणम्–५४८; (१३) अनुनादनिरूपणम्–५४९; (१४) धारण-
निरूपणम्–५४९; (१५) रक्तधारणनिरूपणम्–५४९ ।

षष्ठोऽध्यायः

सामनिरूपणम्

१. सामपरिभाषा ५५१
२. आदर्शरूपोच्चारणनिरूपणम् ५५१
३. हेयोच्चारणनिरूपणम् ५५६
४. पाठकगुणनिरूपणम् ५५८
५. पाठकदोषनिरूपणम् ५६०
६. उच्चारणपारुष्यादिनिराकरणोपायनिरूपणम् ५६०
७. वृत्तिनिरूपणम् ५६१–५६२
(क) द्रुतवृत्तिनिरूपणम्–५६२; (ख) मद्ध्यमवृत्तिनिरूप-
णम्–५६२; (ग) विलम्बितवृत्तिनिरूपणम्–५६२; (घ) वृत्ति-
विशेषविनियोगनिरूपणम्–५६२ ।
८. वाचस्स्थानादिनिरूपणम् ५६५–५६६
(क) वाचस्स्थानभेदाः–५६५; (ख) मन्द्रादिकाया वाचो
विनियोगविशेषस्य निरूपणम्–५६५ ।
९. काकुनिरूपणम् ५६७
१०. विरामनिरूपणम् ५६९–५८५
(क) पदस्स्थवर्णमद्ध्यस्स्थविरामनिरूपणम्–५६९; (ख) सर्व-
युक्तव्यञ्जनमद्ध्यस्स्थ–विरामविशेषजन्य–सर्वयोगपिण्डविशेष-
निरूपणम्–५७०; (ग) सर्वयोगपिण्डविशेषोद्देशः–५७१;
(१)अयस्पिण्डनिरूपणम्–५७१; (२) दारुपिण्डनिरूपणम्–५७२;
(३) ऊर्णापिण्डनिरूपणम्–५७३; (४) ज्वालापिण्डनिरूप-
णम्–५७४; (५) मृत्पिण्डनिरूपणम्–५७५; (६) वज्रपिण्ड-
निरूपणम्–५७६; (७) वायुपिण्डनिरूपणम्–५७६; (घ) सर्व-
युक्तव्यञ्जनसङ्ख्याविचारः–५७७; (ङ) पदमद्ध्यस्स्थविराम-

निरूपणम्–५७७; (च) विवृत्तिरूपविरामनिरूपणम्–५७८; (छ) वाक्यान्त्यादिविरामनिरूपणम्–५८२; (ज) विसर्गोत्तरवर्तिविरामविचारः–५८४; (झ) स्थानकरणविमोक्षविवरणम्–५८४; (ञ) प्रत्यारम्भनिरूपणम्–५८५।

११. पदोच्चारणदोषनिरूपणम् ५८६

१२. वाक्योच्चारणदोषविशेषनिरूपणम् ५८९

सप्तमोऽध्यायः

सन्ताननिरूपणम्

१. सन्तान–संहितापदयोः पर्यायवाचिता ५९१

३. संहितानिरूपणम् ५९१

२. संहिताभेदनिरूपणम् ५९२

४. संहितायाः परिणामानां वर्गीकरणम् ५९३

५. शिक्षाशास्त्रविषयभूतसंहितानिरूपणम् ५९३–६०१

(क) पदनिरूपणम्–५९४; (ख) पदजातनिरूपणम्–५९४; (ग) नामादिपरिभाषाः–५९५; (घ) नामादिरङ्गनिरूपणम्–५९६; (ङ) नामादिगोत्रनिरूपणम्–५९६; (च) नामादिदेवतानिरूपणम्–५९६; (छ) नामादिस्वरसामान्यनिरूपणम्–५९७; (ज) पदशय्यानिरूपणम्–५९८; (झ) पदान्तगामिवर्णनिरूपणम्–५९९; (ञ) पदादिगामिवर्णनिरूपणम्–५९९; (ट) समानपदस्थानां वर्णविशेषाणाम् परस्परं संयोगित्वाऽसंयोगित्वयोर् निरूपणम्–६००।

६. संहिताविशेषाधिकारः ६०१–७३२

(अ) स्वरसन्धिनिरूपणम् ६०१–६५४

(क) प्रश्लिष्टसन्धिषु दीर्घसन्धेर् निरूपणम्–६०१; (ख) दीर्घसन्ध्यपवादनिरूपणम्–६०३; (ग) प्रश्लिष्टसन्धिषु सन्ध्यक्षरीभावसन्धेः (गुणवृद्धिसन्धेः) तदपवादानाञ् च निरूपणम्–६०३; (घ) सन्ध्यक्षरीभावाभावेऽपि गुणसन्धित्वेन

प्रसिद्धस्य सन्धिविशेषस्य निरूपणम्–६०५; (ङ) वृद्धिसन्धितदपवादनिरूपणम्–६०६; (च) वर्णप्रसन्धि- (यण्सन्धि-) निरूपणम्–६१३; (छ) सन्ध्यक्षरविकारसन्धिनिरूपणम् (अयवायावः)–६१४; (ज) पूर्वरूपसन्धिनिरूपणम्–६१८; (झ) गोशब्दसन्धिनिरूपणम्–६२०; (ञ) प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणम्–६२३; (ट) एकारौकारप्रकृतिभावे विशेषः–६५३; (ठ) पदान्तस्थस्वरविशेषस्य स्वरे परेऽनुनासिकत्वम्–६५४।

(आ) उदात्तादिस्वरसंहितानियमनिरूपणम् ६५४

(इ) स्वरव्यञ्जनसंहितानिरूपणम् ६६१–६६७

(क) प्रकृतिभावः–६६१; (ख) दीर्घीभावः–६६१।

(ई) व्यञ्जनस्वरसंहितानिरूपणम् ६६७–६८०

(क) प्रथमतृतीयभाव–तृतीयप्रकृतिभावादिकम्–६६७; (ख) ङनणद्वित्त्वम्–६६८; (ग) नकारस्य स्वररागताप्राप्त्यादिकम्–६७०; (घ) नकारस्य रेफताप्राप्तिः–६७२; (ङ) मकारस्य प्रकृतिस्थता–६७३; (च) विसर्गस्य स्वरे परे विकारादयः–६७४।

(उ) व्यञ्जनसंहितानिरूपणम् ६८०–७३२

(क) पूर्वव्यञ्जन-विकाराऽविकारप्रधान-व्यञ्जन-सन्धि-निरूपणम्–६८०; (१) वर्गप्रथमवर्णाभिनिहितीभावादिकम्–६८०; (२) वर्गतृतीयवर्णविकारादिकम्–६८५; (३) तकारदकारविकाराः–६८६; (४) नकारविकाराः–६८७; (५) मकारविकाराः–६९३; (६) पदान्तस्थसकारविकारचर्चा–७००; (७) रेफजविसर्गविकाराः–७००; (८) रेफजाऽरेफजविसर्गविकाराः–७०३; (ख) **व्यञ्जनोपजनप्रधानव्यञ्जनसंहितानिरूपणम्**–७१०; (ग) **परव्यञ्जनविकारव्यञ्जनसन्धिनिरूपणम्**–७१५; (१) तकारस्य टकारभावः–७१५; (२) नकारस्य णकारभावस् तदपवादाश् च–७१६; (३) शकारस्य छकारभावः–७२०; (४) स्थास्तम्भोस् स्कम्भस्य च सकारस्य लोपस् तकारभावो वा–७२२; (५) सकारस्य षकारभावस् तदपवादाश् च–७२३; (६) पूर्वपदान्तगसकारस्य षकारभावस् तदपवादाश् च–७२६; (७) हकारस्य वर्गचतुर्थभावः–७३२।

(ऊ) व्यञ्जनद्वित्वनिरूपणम् ७३२

७. पदपाठ–(पदसंहिता–)निरूपणाधिकारः ७५५

८. क्रमपाठ–(क्रमसंहिता–)निरूपणाधिकारः ७५९

९. क्रमजटादिविकृतिनिरूपणम् ७६२–७८२

(क) क्रमजटानिरूपणम्–७६६; (ख) क्रमशिखानिरूपणम्–७७३; (ग) क्रमदण्डनिरूपणम्–७७३; (घ) क्रमले(रे)खानिरूपणम्–७७५; (ङ) क्रममालानिरूपणम्(पुष्पमाला–पदमालाखण्डनञ्च)–७७५; (च) क्रमद्ध्वजनिरूपणम्–७७६; (छ) क्रमरथनिरूपणम्–७७७; (ज) क्रमघननिरूपणम् (शिखाघननिरूपणम्, घनवल्लभाऽपराऽभिध-पञ्चसन्धि-घनपाठोदाहरणञ्च)–७७९।

अष्टमोऽद्ध्यायः

संस्कृतशिक्क्षाशास्त्रस्य आधुनिकशिक्क्षाशास्त्रेण सह तुलना

१. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-प्प्रयोजनयोस् तुलना ७८३

२. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षा-शास्त्रक्क्षेत्त्रयोस् तुलना ७८३

३. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-स्वरव्यञ्जनपरिभाषातुलना ७८४

४. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-वर्णवर्गीकरणादितुलना ७८४

५. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-वस्तुनिर्णयसाधनतुलना ७८५

नवमोऽद्ध्यायः

ग्रन्थोपसंहारो वैदिकशिक्क्षाशास्त्रमहत्त्ववर्णनपूर्वकः

१. वेदस्वरूपानुपालने वैदिकशिक्क्षाशास्त्रस्य परमोपकारकत्त्वम् ७८६

२. पाश्चात्यशिक्षाशास्त्रप्रगतौ वैदिकशिक्षाशास्त्रस्य हेतुत्वम् ... ७८६

३. वैदिकशिक्षाशास्त्रस्याऽनन्यसाधारणा विशेषाः ... ७८६

४. वैदिकशिक्षाशास्त्रस्योपयोगित्वमुपास्यत्वञ्च च ... ७८७

५. ग्रन्थोपसंहारः ... ७८७

अनुबन्धाः

१. शौनकशिक्षा–७८८; २. शैशिरीयशिक्षा–७९१; ३. व्याडिशिक्षा (विकृतिवल्ली)–८००; ४. चारायणीयशिक्षा–८०२; ५. कोहलीयशिक्षा–८१९; ६. सर्वसम्मतशिक्षा–८२३; ७. पारिशिक्षा–८३०; ८. आपिशलीयशिक्षा–८३८; ९. कतिपये प्रमुखाश् शिक्षाशास्त्रसम्बद्धाः पारिभाषिकाश् शब्दाः–८४१; १०. प्रस्तुतग्रन्थे आगतानि कतिचन विशिष्टनामानि–८४३; ११. सङ्केता आधारग्रन्थसम्बद्धाः, सहायकग्रन्थसम्बद्धाः, सामान्याश्च–८४५।

कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा

(उपबन्धेनानुबन्धैश्चोपबृंहिता महाशिक्क्षा)

उपबन्धः

वेदाङ्ग–शिक्षा–शास्त्रस्य सङ्क्षिप्त इतिहासः

१. वेदमन्त्रसंहितासु वेदाङ्ग-शिक्षा-शास्त्रस्य बीजानि

शाकल-ऋग्वेद-मन्त्र-संहितायाम् एकस्याम् ऋचि[1] वाण्या व्यक्ततायाश् चतस्रः कक्ष्याः प्रदर्शितास् सन्ति । यद्यपि सा ऋक् पाणिनीय-व्याकरण-भाष्यकारेणाऽन्यथा व्याख्याता[2], तथापि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शतपथ-ब्राह्मणाऽनुसारन्[3] तत्र सरीसृपाणाम् पक्षिणाम् पशूनाञ् चाऽव्यक्तानावँ् वाचाम् मनुष्याणावँ् व्यक्ताया वाचश् च उल्लेखोऽस्ति । तत्र प्रथमायाम् उच्चतमायाङ् कक्ष्यायां स्पष्ट-स्वरव्यञ्जनविभागयुता मनुष्यवाक् ततो नीचायान् द्वितीयायाङ् कक्ष्यायां स्वरमयी पशुवाक् ततोऽपि नीचायान् तृतीयायाङ् कक्ष्यायां स्वरव्यञ्जनयोरस्पष्टेन विभागेन युक्ता पक्षिवाक् नीचतमायाञ् चतुर्थ्याङ् कक्ष्यायाञ् च स्वरव्यञ्जनविभाग-कल्पनाऽनर्हा सरीसृपवाक् स्थापिताऽस्ति । अतो व्यक्ताऽव्यक्त-वाणीविवेचने वर्णविभागयुक्ताऽयुक्त-वाणी-विवेचने च पुराकालेऽपि वर्तमानं सूक्ष्मम् ज्ञानमियमृक् सूचयति । शाकल-ऋग्वेद-मन्त्र-संहिताया अन्यासु ऋक्षु अपि भाषासम्बद्धा विचाराः प्राप्यन्ते[4]। वेदभाषाविचार-

---

१. १।१६४।४५। २. पस्पशाह्निके । ३. स होवाच तुरीयन्तुरीयञ् चेन्मामविभजुस्तत्तुरीयमेव तर्हि वाङ्निरुक्तवँ् वदिष्यतीति तदेतत् तुरीयवँ् वाचो निरुक्तयँ् यन्मनुष्या वदन्त्यथैतत् तुरीयवँ् वाचोऽनिरुक्तयँ् यत्पशवो वदन्त्यथैतत् तुरीयवँ् वाचोऽनिरुक्तयँ् यद्वयांसि वदन्त्यथैतत् तुरीयवँ् वाचोऽनिरुक्तयँ् यदिदङ् क्षुद्रं सरीसृपवँ् वदति । तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् — चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयवँ् वाचो मनुष्या वदन्तीति । ४।१।३।१६,१७ । ४. (क) देवीवँ् वाचमजनयन्त देवास् तावँ् विश्व-

सोपानस्य च वेदाङ्ग-शिक्क्षाशास्त्रम् प्रथमम् पदस्थानमिति ता अपि ऋचः[४] पुराकालेऽपि भारतवर्षे वर्तमानवँ वेदाङ्ग-शिक्क्षा-शास्त्र-ज्ञ्ज्ञानं सूचयन्ति ।

माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्क्लयजुर्वेद-मन्त्राऽऽर्षसंहितायां सङ्गृहीतायाम् ब्राह्म्मणात्मिकायामेकस्याङ्कण्डिकायां "सरस्स्वत्याऽ अग्ग्रजिह्व्वम्"[१] इति प्राप्प्यते । एतच्च च वाण्ण्या एकम् मुक्ख्यङ्करणञ् जिह्व्वाग्ग्रं सूचयति । यद्द्यपि तस्यामेव कण्डिकायां श्रूयमाणाश् शादादयो देवता अप्प्रसिद्धा इति तत्प्रीणनानि अङ्गानि वाणीसम्बद्धत्त्वेन उपात्तानि न वेति निर्णेतुन् न शक्क्यते तथापि तत्रोपात्तानि दन्त-दन्तमूल- बर्स्व- दंष्ट्रा-जिह्व्वा-तालु-हन्न्वाऽऽस्स्यानि[२] अपि वाण्ण्युच्चारणसम्बद्धान्न्येवाऽङ्गानीति अयमपि वेदमन्त्रसंहितांशो वेदाङ्ग-शिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धानावँ वर्णोच्चारण-स्स्थानकरणादीनावँ विषयाणां सूचनङ्करोतीति विवेचका मन्न्यन्ते[३] । वाण्ण्या मानसस्य पक्क्षस्यापि अस्यां संहितायामुल्लेखः[४] प्राप्प्यते[४] ।

आत्त्रेय-तैत्तिरीय-कृष्ण-यजुर्वेद-संहितान्तर्गते ब्राह्म्मणभागे अव्व्याकृताया वाच इन्द्रकृतवँ व्याकरणं श्रूयते[५] । व्याकरणस्य च वेदाङ्ग-शिक्क्षाशास्त्र-पूर्वकत्त्वादेतेनाऽपि वेदाङ्ग-शिक्क्षाशास्त्रस्य पुराकालेऽपि भारतवर्षे वर्तमानञ् ज्ञानं सूच्च्यते । व्याकरणस्य शिक्क्षाशास्त्रपूर्वकत्त्वञ् च स्फुटीकरिष्ष्यते[६] । शिक्क्षाशास्त्रप्प्रयो-

---

रूपाम् पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्ज्जन् दुहाना धेनुर्व्वागस्मानुप सुष्टुतैतु । ८।१००।११; (ख) सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषाँल् लक्ष्मीर्न्निहिताऽधिवाचि । १०।७१।२; (ग) ४।२१।५; १०।७१।१; १०।७१।३ ।

१.२५।१। २.शादन् दद्द्भिरवकान् दन्तमूलैर् मृदम् बर्स्स्वैस्तेगान् दंष्ट्राब्भ्यां सरस्स्वत्याऽअग्ग्रजिह्व्वञ् जिह्व्वाया उत्सादमवक्क्रन्देन तालु वाज हनुब्भ्यामप आस्स्येन२५।१। ३. PIAI, p.6. ४. समस्यक्क्स्रवन्ति सरितो न धेनाऽअन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । १७। ६४ । ५. वाग् वै पराच्च्यव्व्याकृतावदत् ते देवा इन्द्रमब्ब्रुवन्निमान्नो वाचवँ व्याकुर्व्विति...तामिन्द्रो मद्ध्यतोवक्क्रम्म्यव्व्याकरोत् । ६।४।७ । ६. अत्त्रैव द्द्वितीयस्य प्रकरणस्यान्ते मुण्डकोपनिषत्प्रोक्तवेदषडङ्गविचारे ।

जनसूचकन् त्वष्टुरुपाख्यानमपि तत्र श्रूयते[1]।

साम्नाम् अतिगहनञ्च गानञ्च खलु वर्ण-स्वर-मात्रादीनाञ्च् विशिष्टञ् ज्ञानञ्च् विना न सम्यक् प्रवर्तयितुं शक्यते, न च सम्यग् रक्षितुं शक्यते इति च सामगानपरम्परयाऽपि वेदाङ्ग-शिक्षाशास्त्रज्ज्ञानपरम्परा सूच्यते।

पैप्पलादाथर्ववेदमन्त्रसंहितायामपि वाचश् श्रेष्ठ्यस्य, तस्या रिरक्षिषायाश् च प्रतिपादनम् प्राप्यते[2]। वेदवाण्या विवेचने तस्या रक्षणस्य प्रयत्ने च वेदाङ्ग-शिक्षाशास्त्रम् प्रथमत आवश्यकम् भवतीति एतस्मादपि पुराकालेऽपि भारतवर्षे वेदाङ्ग – शिक्षाशास्त्रज्ज्ञानमुन्नतकोटिकमेवाऽऽसीदित्यनुमातुं शक्यते।

२. ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सु वेदाङ्ग–शिक्षाशास्त्रस्य विषयाः

यथा ब्राह्मणेभ्य एव अर्थवादान् हित्वा विधीन् समाहृत्य ऋषिभिः कल्पशास्त्रम् प्रणीतन् तथैव शिक्षाशास्त्रमपि प्रणीतमिति ब्राह्मणानि तु शिक्षाशास्त्रस्याऽऽकरभूतान्येवेतिप्रतीयते। तथाहि विष्णुमित्रोऽपि ऋग्वेदप्रातिशाख्यवर्गद्वयवृत्तौ "यस्मात् केवलैर् वेदवाक्यैर् न शक्यतेऽनुष्ठातुञ्च् विक्षिप्तत्वाद् वेदवाक्यानाञ्च गूढार्थत्वाच् च; अतः कविभिराचार्यैर् वेदार्थकुशलैर् वेदार्थेभ्यो निष्कृष्य कर्मार्थं सुबोधानीमानि विद्यास्थानानि प्रवर्तितानि– शिक्षा कल्पो व्याकरणन् निरुक्तञ् छन्दो ज्योतिषन् धर्मशास्त्रम् पुराणन् न्यायविस्तरो मीमांसादीनि। अत आचार्यो भगवाञ् छौनको वेदार्थवित् सुहृद् भूत्वा ब्राह्मणेभ्योऽर्थवादानुत्सृज्य विधिं समाहृत्य पुरुषहितार्थम् ऋग्वेदस्य शिक्षाशास्त्रञ्च कृतवानिति प्रदर्शनार्थम् (इदं संहितोपनिषद्विषयस्यादौ निबन्धनम् इति) वर्णयन्ति"[3] इति। महाभारतेऽपि षण्णाञ्च् वेदाङ्गानाञ्च् वेदादुद्धरणम् प्रतिपादितमस्ति[4]।

तत्र ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयमाणन् न्यूङ्खन[5] शिक्षाशास्त्रस्योन्नतञ् ज्ञानं सूचयति पुरातनानामपि भारतवर्षीयाणामार्याणाम्।

---

१. २।५।२। २. यो मे अन्नञ्च् यो मे रसञ्च् वाचं श्रेष्ठाञ् जिघांसति। इन्द्रश् च तस्मा अग्निश्च असत्रं हिङ्कारमस्यताम्। १०।११।८। ३. १।४। ४. शान्ति ३८३।९२। ५. २१।३।

एतच् च आश्श्वलायनश्रौतसूत्त्रकृते न्यूङ्खविवरणेऽनुपदम् प्प्रतिपादयिष्ष्यमाणे पठिते स्फुटम् भविष्ष्यति ।

ऐतरेयारण्ण्यके वर्णाना स्वरास् स्पर्शा अन्तस्था ऊष्माण इति भेदा वर्णितास् सन्ति । तत्त्र वर्णोपासनायाङ् कृता व्यवस्था[1] च स्वराणाम् प्राधान्न्यस्स्य (स्वरात्त्वस्स्य) व्यञ्जनानाम् पराश्श्रितत्त्वस्स्य ऊष्मणा श्वासप्प्रधानत्त्वस्स्य च सूचिका दृश्श्यते । शोभनायोच्चारणाय च दन्तोष्ठङ् कीदृशमावश्श्यकमिति च ततो ज्ञातु शक्क्यते[2] । तत्त्र श्रूयमाणानि संहितालक्क्षणानि[3] च अक्क्षरविभागसिद्धान्तविषयेऽतीव महत्त्वपूर्णानि दृश्श्यन्ते । तत्त्र वाण्ण्या मानसस्स्य पक्क्षस्स्याऽपि वर्णनम्[4] अस्ति ।

माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशतपथब्राह्म्मणे चतुर्विधेषु प्प्राणिषु क्क्रमेण वर्तमाना वाण्ण्या विविधाश् चतस्स्रः कक्क्ष्यास् स्पष्टरूपेणप्प्रतिपादद्द्य तत्त्र मनुष्ष्येषुस्स्थितावँ वाण्ण्याः कक्क्ष्यान् निरुक्तत्त्वेन (स्फुटत्त्वेन) प्प्रतिपादद्द्य पशु-पक्क्षि-सरीसृपेषुस्स्थिता वाण्ण्याः कक्क्ष्या अनिरुक्तत्त्वेन (अस्स्फुटत्त्वेन)च प्प्रतिपादद्द्य उपर्य्युल्लिखिताया

---

१ (क) तस्यैतस्यात्मनः प्प्राणऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपम्मज्जानः स्वररूपम् मांसलँ लोहितमित्त्येतदन्यच् चतुर्थमन्तस्थारूपमिति ह स्माऽऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः। ३।२।१; (ख) यान्यक्षराण्यवोचामाहानि तानि यानूष्मणोऽवोचाम रात्रयस् ताः । ३।२।२, (ग) पृथिव्या रूपं स्पर्शा अन्तरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा वायोरूष्माण आदित्यस्य स्वराः। ३।२।५ । २. ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति वाग्रसः । ३।२।५ । ३. (क) अथ खल्वाहुर् निर्भुजवक्त्राः पूर्वमक्षरम् पूर्वं रूपमुत्तरमुत्तररूपयँ योऽवकाशः पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति । ३।१।५; (ख) अथ वयम् ब्रूमो निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माऽऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरम् पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपयँ योऽवकाशः पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धिवँ विवर्तयति येन स्वराऽस्वरवँ विजानाति येन मात्रामात्रावँ विभजते सा संहितेति । ३।१।५; (ग) अथ हाऽस्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्विमे अविकर्षन्ननेकीकुर्वन् यथावर्णमाह तद् याऽसौ मात्रा पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण सन्धिविज्ञपनी साम तद् भवति सामैवाह संहिताम् मन्य इति । ३।१।५ । ४. अथ हाऽस्य पुत्र आह

ऋचो[1] व्याक्ख्यानमिव कृतमस्ति[2]। एतेन वर्णात्मिकायास् स्फुटमर्थम् प्रतिपादयन्त्या वाण्याः ध्वन्यात्मिकायास् स्फुटमर्थम् अप्रतिपादयन्त्याश् च वाण्यास् तत्र विवेको विहितो विज्ञायते। तत्र वाण्या मानसस्य पक्षस्यापि प्रतिपादनञ्च कृतम् दृश्यते[3]। शिक्षाशास्त्रप्रयोजनसूचकम् त्वष्टुरुपाक्ख्यानमपि तत्राऽस्ति[4]। अग्निहोत्रे उच्चारणस्य वैगुण्यादपि यजमानस्य आयुषो वा प्रजाया वा अवखण्डनम् भवतीति च तत्र स्फुटम् प्रतिपादितमस्ति[5]। वेदाङ्गविदाम् ब्राह्मणानाव् वेदरहस्यवित्त्वमपि भवतीति एतद् ब्राह्मण सूचयति[6]। अतोऽपि शिक्षाशास्त्रमाहात्म्यम् तत्रस्वीकृतमिति गम्यते।

तैत्तिरीयारण्यके तु "शीक्षाव् व्याख्यास्यामः। वर्णस् स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्युक्तश् शीक्षाध्यायः"[7] इति शिक्षाशास्त्रस्य मुक्ख्यानि प्रकरणानि सङ्गृह्य प्रतिपादितानि सन्ति। तत्र वर्ण इति अकारादिवर्णसमाम्नायप्रकरणम् स्वर इति उदात्तादिस्वरनिरूपणप्रकरणम् मात्रेति ह्रस्वदीर्घवृद्धप्लुतमात्राविवेचनप्रकरणम् बलमिति स्थानकरणनादाद्यनुप्रदानादिनिरूपणप्रकरणम् सामेति उच्चारणगुणदोषविवेकप्रकरणम् सन्तान इति च संहिताप्रकरणम् (आर्षपदक्रमसंहिता–विधिप्रकरणरूपम्) च सङ्गृहीतानीति आचार्या व्याचक्षते[8]। एतेन च शिक्षाशास्त्रस्य विकसितम् पूर्णं स्वरूपं सूच्यते। अर्थप्रधानस्य उपनिषत्काण्डस्य प्रारम्भेऽपि शीक्षाध्यायस्योपदेशश् शिक्षाशास्त्रस्य वेदार्थनिरूपणेऽतीवाऽऽवश्यकता सूचयति च। एतच् च शङ्करभगवत्पादेनाऽपि स्फुटीकृतमस्ति[9]।

सामवेदाध्यायिनाञ्च कौथुमानां षष्ठे ब्राह्मणे छान्दोग्यब्राह्म-

---

ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपव् वागुत्तररूपम् मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति। ३।१।१।

१. अस्य उपबन्धस्य प्रथमे पृष्ठे प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या। २. तत्रैव तृतीया टिप्पणी द्रष्टव्या ३. (क) अपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरेव हि वाक्। १।४।४।७; (ख) न वै मया (मनसा) त्वञ्च (वाञ्च) किञ्चनानभिगतव् वदसि। १।४।५।६; (ग) यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति। १२।६।१।१३।। ४. १।६।३।८। ५. २।३।४।१८। ६. ११।४।३।२०। ७. ७।२। ८. उक्तस्य शीक्षाध्यायस्य शङ्करभगवत्पादकृतं सायणकृतञ् च व्याक्ख्यानम् द्रष्टव्यम्। ९. पूर्वटिप्पण्युक्तव् व्याक्ख्यानम् द्रष्टव्यम्।

(उपनिषद्ब्राह्मणे)अन्तर्गतायां लोकेऽपि सुप्रसिद्धायाञ् छान्-
ग्योपनिषदि (रहस्योपनिषदि) शिक्षाशास्त्रसम्बद्धानां स्वरोष्म-
पर्शघोषवदग्रस्ताऽनिरस्ताऽविवृताऽनभिनिहितशब्दानाम् प्रयोगा उप-
भ्यन्ते[1]। तस्यामेवोपनिषदि शङ्करभगवत्पादव्याख्यानुसारम् ब्रह्म-
वद्द्याशब्देन वेदषडङ्गान्तर्गतं शिक्षाशास्त्रमपि उपात्तं
ज्ञायते[2]। वाण्या मानसपक्षस्य च तत्र सूचना समुपलभ्यते[3]।
तमे संहितोपनिषद्ब्राह्मणे च अदुस्स्पृष्टोच्चारणम्[4], हस्तस्वराः[5],
तादिवृत्तयः[6], सुष्ठुस्वरादिप्रयोगः[7], अक्षरगतस्वरव्यञ्जन-
वेकः[8], उदात्तादयस् स्वराः[9], वृद्धकृष्टादयो वर्णधर्माः[10], विद्या-
ननियमाश्[11] च वर्णितास् सन्ति।

सामवेदाध्यायिनामेव जैमिनीयानाम् ब्राह्मणेऽन्तर्गते जैमिनीयो-
निषद्ब्राह्मणे (गायत्रोपनिषद्ब्राह्मणे) अपि वाण्या मान-
स्य पक्षस्य प्रतिपादनमस्ति[12]।

अथर्ववेदगोपथब्राह्मणेऽपि शिक्षाशास्त्रसम्बद्धानां वर्णा-
क्षरस्वरमात्रास्थानकरणानुप्रदान–शिक्षुकषडङ्गविच्शिक्ष्यशब्दा–
मुल्लेखः, शिक्षाशास्त्रानुसार्युच्चारणगौरवसूचनञ् च प्राप्यते[13]।

अथर्ववेदीयायाम् मुण्डकोपनिषदि अपरस्या विद्याया विवरणे
ट्सु वेदाङ्गेषु शिक्षा प्रथमम् पठ्यते[14]। एतच् च वेदाङ्गेषु शिक्षाया
ज्येष्ठतां विज्ञापयति। युक्तितो विचारणेऽपि शिक्षा वेदाङ्गेषु
ज्येष्ठैव दृश्यते। तथा हि शिक्षाशास्त्रसाहाय्येन स्वरवर्णानुपूर्वी-
नर्ग्रहपूर्वकं वेदस्य स्वरूपेऽवधृते एव तस्य प्रयोगाय कल्पः
प्रकल्पते। शिक्षाशास्त्रान्तर्गतसंहितानियमसाहाय्येन वेदवाक्येषु
दविभजने कृते सत्येव पदप्रकृतिप्रत्ययविभागादिकं व्याकरणस्य
कार्यमपि प्रवर्तितुं शक्नोति। अतः कल्पव्याकरणादिभ्यश् शिक्-
षाशास्त्रमेव ज्येष्ठम्। यद्यपि "संहिता पदप्रकृतिः"[15] इत्युक्त्वा
पदपाठम् प्रकृतिम् मत्वा प्रातिशाख्यस्य संहिताधिकारः प्रवर्तते

---

१. २।२२।३–५। २.७।१।२। ३.७।३।१–२। ४.१।१७(द्विजराजव्या-
ख्या द्रष्टव्या) ५.तत्रैव। ६.१।२१। ७.२।५। ८.२।२४।
९. ३।२-८, १०. तत्रैव। ११. ३।६–२०। १२. १।१३।१।१-७।
१३. १।१।२४-२७। १४. १।१।५। १५. ऋ प्रा. २।१ ('पदप्रकृतिस्-
संहिता, पदप्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्षदानि' इति निरुक्तकार-
वचनमपि (१।६।१) अत्र स्मरणीयम्)।

इत्त्याचार्यशौनकेनोक्तम्, आचार्यपतञ्जलिना च "न लक्षणेन (व्याकरणेन) पदकारा अनुवर्त्त्याः पदकारैर् नाम लक्षणमनुवर्त्त्यम् यथालक्षणम् पदङ्करत्तव्यम्"[1] इत्त्युक्तमिति व्याकरणात् पदपाठश् कनीयान् ततोऽपि शिक्षा कनीयसी इति प्राप्नोति तथापि सम्यग् विचारे कृते तु तैत्तिरीयारण्यकानुसारं संहिताविषयस्य शिक्षाशास्त्रप्रकरणताया निश्चयात् संहितापाठस्याऽनादितायाश् पदपाठस्य कृतकतायाश् च निर्णयात् 'तत्सत्यम्'[2] 'तद्विष्णोः'[3] 'तच्चिकेतत्'[4] 'तच्छय्योः'[5] 'तन्न'[6] 'तज्जनाय'[7] इत्त्यादौ संहिताशास्त्रेण तकारादेश् प्रकृतिभावादेर् व्यवस्थायाङ्कृताया सत्यामेव 'तत् । सत्यम्' 'तत् । विष्णोः' 'तत् । चिकेतत्', 'तत् । शय्योः' 'तत् । न' 'तत् । जनाय' इत्त्यादिरूपस्य वाक्यस्थपदविभागस्य सम्भवाद्, वाक्यस्थपदविभागे जाते एव वाक्यपदप्रकृतिप्रत्ययादिविश्लेषणादिकस्य व्याकरणकार्यस्य प्रवृत्तेस् सम्भवाद् व्याकरणात् पदपाठो ज्येष्ठः, पदपाठाच् च संहिताशास्त्रञ् ज्येष्ठमिति विज्ञायते । एवञ् च व्याकरणादपि शिक्षाया ज्येष्ठत्त्वं सिद्ध्यति । आचार्यशौनकेन च पदविभजने पदसंयोजने च समानरूपेण सम्भवत्त्यपि संहितानियमानामुपयोगे मन्दव्युत्पादनायैव अभ्युपगमसिद्धान्तेन संहिताम् पदप्रकृतिकां स्वीकृत्त्य 'संहिता पदप्रकृतिः' इत्त्युक्तम् । अन्यैरपि पार्षदकारैश् प्रायस् तथैवोक्तम् । तदेव चाऽनूदितन् निरुक्तकारेणापि । आचार्यदुर्गव्याख्यानमप्यत्रैवानुकूलम्[8] । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकारेण तु संहिताम् पदानाम् प्रकृतिं स्वीकृत्त्यैव षत्त्व-सत्त्व-णत्त्व-नत्त्वादिविधयश् प्रदर्शिताः । कौहडीयशिक्षायामपि "संहिता प्रकृतिश् प्रोक्ता पदस्यैतत् क्रमस्य तु । जटायाश् प्रकृतिस् त्वेष एवन् नित्त्यन् निबोधत"[9] इति संहिताया पदस्य प्रकृतित्त्वं स्फुटमुक्तम् । एतेन "पदप्रकृतिस् संहिता, पदप्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्षदानि"[10] इति यास्कवचनसारोऽपि व्याकृत एव । आचार्यपतञ्जलिनाऽपि "यद्द्वयमेव सुहृत् किमन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि नोपदिशति ? कानि पुनस् तानि ? स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणन् नामेयमुत्तरा विद्द्या । सोऽसौ छन्दश्शास्त्रेष्वभिविनीत

---

१. ३।१।१०९ वा. २; ६।१।२०७; ८।२।१६,वा.५। २. शा. ऋ. स. सं. १।१।६ । ३. तत्रैव १।२२।२० । ४. तत्रैव १।३५।६ । ५. तत्रैव । १।४३।४ । ६. तत्रैव १।८९।४ । ७. तत्रैव १।१६६। १२ । ८. निरुक्ते १।६।१ । ९. श्लो. ५४ । १०. निरुक्ते १।६।१ ।

त्ब्ध्याऽधिगन्तुमुत्सहते''[1] इति वदता शिक्क्षाया व्याकरणाज् ज्येष्ठ-
…ं स्वीकृतमेव । व्याकरणात् पदपाठस्स्यापि ज्येष्ठत्त्वमेवेति हि पाणि-
व्याकरणानुसारमविद्द्यमानेऽपि अवग्ग्रहस्स्याऽऽधारे 'ऋषिभिः'[2] इत्-
दौ 'ऋषिऽभिः' इत्त्यादिकमवग्ग्रहङ्कुर्वन्ति पदकाराः । तस्माद्
…त्याऽपि ज्येष्ठैव वेदाङ्गेषु शिक्क्षा ।

कल्पसूत्त्रादिषु उपलब्भ्यमाना वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्त्रसमुन्नतेस् सूचनाः

आश्श्वलायनश्रौतसूत्त्रे न्यूङ्खनस्स्य यत् सनिदर्शनवँ विवरणम् प्राप्-
ते तत् तत्काले वर्त्तमानावँ वेदाङ्गशिक्क्षाशास्त्रस्स्य प्रकृष्टामुन्नतिं
च्यति । तथा हि स्वरविशेषस्स्यस्स्थाने 'ओ३ **ओँ ओँ ओँ ओँ ओँ**
ो३ **ओँ ओँ ओँ ओँ ओँ** ओ३ **ओँ ओँ ओँ** इत्त्यादिप्प्रकारकमुच्चा-
णन् न्यूङ्खनमुच्च्यते[3] । तत्त्र प्रथम ओकारᳶ प्लुत उदात्तश्च, ततᳶ
रे पञ्च अर्धौकारा (ह्रस्स्वा ओकाराः) अनुदात्ताः, सप्तम ओकारᳶ
लुत उदात्तश् च, ततᳶ परे पञ्च अर्धौकारा अनुदात्ताः त्रयोदश
ओकारᳶ प्लुत उदात्तश् च,ततᳶ परे त्त्रय अर्धौकारा अनुदात्ता भवन्तीत्-
त्यादि। इयञ् च व्यवस्था स्वराणाम् मात्त्राया उदात्तादिस्स्वरस्स्य वर्ण-
क्क्षयवर्णभेदयोश् च विषये सूक्क्ष्मं स्पष्टञ् च ज्ज्ञानमपेक्क्षते इती-
यवँ व्यवस्था प्राचीनानाम् भारतवर्षीयाणामार्य्याणावँ वेदाङ्गशिक्क्षा-
शास्त्त्रविषयज्ज्ञानस्स्योन्नतेस् साक्क्षिणी दृश्श्यते ।

पारस्करगृह्य्यसूत्त्रे सिष्णासुनाऽद्ध्येतव्व्येषु विषयेषु षण्णावँ
वेदाङ्गानामुल्लेखोऽस्ति[4] । वसिष्ठधर्मसूत्त्रे षडङ्गविदᳶ पङ्क्ति-
पावनत्त्वन् धर्मनिर्णायकपरिषद्घटकत्त्वञ् च प्रतिपादितमस्ति[5] ।
गौतमधर्मसूत्त्रेऽपि राजव्व्यवहाराधारभूतेषु शास्त्रेषु वेदाङ्गानामुल्-
लेखोऽस्ति[6] । आपस्तम्बधर्मसूत्त्रेऽपि षड्भिरङ्गैस् सहितस्स्य वेदस्स्या-
ऽद्ध्येता मधुपर्कमर्हतीत्त्युक्तम्[7] अस्ति । तत्त्राङ्गानामुल्लेखे क्रमस्
तु वैदिकात् क्रमाद् भिन्नः । तत्त्र हि छन्दᳵकल्पः व्याकरणम् ज्योतिषम्
निरुक्तम् शीक्क्षा छन्दोविचितिरिति क्रमः । छन्दᳵ प्रयोगकल्पनयो-
पस्कुरुते इति छन्दᳵकल्पᳵ कल्पसूत्त्रमिति कल्पशास्त्रमेव तत्त्र
छन्दᳵकल्प इत्त्युक्तम् । विष्णुधर्मसूत्त्रेऽपि त्रिंशेऽद्ध्याये वेदाङ्गा-

---

१. पा.व्या.भा. १।२।३२ । २. शा.ऋ.म.स. १।१।२ । ३. ७।११।
१, २,३,४ । ४. २।६। १,५,६ । ५. ३।२२–२३ । ६. २।२।१९ ।
७. २।४।१५–१३ ।

द्ध्ययनेन अद्ध्येत्त्रा पितॄणामन्नेन कर्तव्व्या तृप्तिः कृता भवतीत्त्युक्तमस्ति ।

वाल्मीकीये रामायणे रामस्स्य वेदवेदाङ्ग-तत्त्वज्ज्ञत्त्वं[१] वेदाङ्गेषु निष्ठितत्त्वं[२] च प्प्रतिपादितम्; अयोद्ध्यायां वेदवेदाङ्गविद्द्विजोत्तमवत्त्वेन माहात्म्यम् प्प्रतिपादितम्[३]; दशरथाश्श्वमेधे ऋष्ष्यशृङ्गादिभिश् शिक्क्षाशास्त्रानुसारिभिरक्क्षरैस् समन्न्वितैर् मन्त्रैश्[४] शक्क्रादीनामाह्वानं कृतमिति वर्णितम्[५], तत्त्र यज्ज्ञे समवेतानान् द्द्विजानां सर्व्वेषां षडङ्गवित्त्वञ् च प्प्रतिपादितम्[६]; लङ्कायां स्थितानाम् ब्रह्म्मराक्क्षसानामपि षडङ्गसहितवेदवित्त्वं वर्णितम्[७] । एतेन वाल्मीकिसमयेऽपि वेदस्स्य षण्णामङ्गानान् तदन्तर्गतायाः शिक्क्षायाश् च विद्द्यासु महत्त्वपूर्णं स्थानमभूदिति स्फुटम् भवति ।

महाभारतेऽपि वेदाङ्गानाम् बहुषु स्स्थलेषु समुल्लेखः प्राप्प्यते[८] । तत्त्र 'क्रमम् प्प्रणीय शिक्क्षाञ् च प्प्रणयित्त्वा स गालवः (बभौ)'[९] इत्त्युक्त्वा गालवस्स्य माहात्म्ये शिक्क्षाप्प्रणेतृत्त्वन् निमित्ततयोल्लिखितमिति ततोऽपि तत्कालेऽपि शिक्क्षाशास्त्रस्स्य माहात्म्यमुत्कृष्टमेवाभूदिति गम्म्यते ।

याज्ज्ञवल्क्यस्मृत्त्यादिस्मृतिग्ग्रन्थेषु[१०] विष्णुपुराणादिषु पुराणग्ग्रन्थेषु[११] च विद्द्यास्स्थानत्त्वेन धर्मस्स्थानत्त्वेन च वेदाङ्गानामुल्लेखः प्राप्प्यते इति शिक्क्षाया अपि विद्द्यास्स्थानत्त्वन् धर्मस्स्थानत्त्वञ् च तत्त्र स्वीकृतमितिस् स्पष्टम् भवति ।

श्रुतर्षियास्ककृते निरुक्तेऽपि धर्मज्ज्ञानकरणमन्त्रज्ज्ञानाय वेदाङ्गानां समाम्म्नानम् प्रवृत्तमिति वर्णितमिति[१२] तत्समयेऽपि वेदाङ्गभूतायाश् शिक्क्षाया भूरि माहात्म्यमभूदिति विज्ज्ञायते ।

आचार्यपाणिनितः पूर्वमेव शिक्क्षाद्ध्यायिनां शिक्क्षाविदाञ् च महत्त्वन् तादृशीं स्थितिम् प्राप्तमभूद् यत् तेषाम् पृथङ्नामप्प्रतिलम्-

---

१. १।१।१४, २।२।३५ । २. ५।३५।१४। ३. १।५।२३; १।६।१५ । ४. "कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्प्रकारं शिक्क्षयतीति (शिक्क्षा)" इति हरदत्तोऽपि । —आ. ध. २।४।१।११ । ५. १।१४।८। ६. १।१४।२१। ७. ५।१८।२ ८. १।१।६६; २।५।३; ३।६४।१७; ७।१९८।१; १२।३७।११; १३।२२।१२; १४।८८।२६ इ०। ९. १२।३४२।११४ । १०. १।३ । ११. विष्णुपु. ३।६।२८–२९; भाग. ३।१२।४६–४८; ११।२१।३६–४० । १२. १।६।४ ।

भोऽभूत् । अत एवाऽऽचार्यपाणिनेः क्रमादिगणे[1] शिक्क्षा पट्ठ्यते । ततश् च शिक्क्षामधीते वेद वेत्त्यर्थे शिक्क्षक इति प्रयोगोऽन्न्वाक्ख्यातो भवति । गोपथब्राह्म्मणे तु अस्मिन्नर्थे शिक्क्षुकशब्दः प्राप्प्यत इति पूर्वमेव सूचितम् ।

आचार्य- पतञ्जलिरपि- "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालम् ब्राह्म्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते, तेब्भ्यस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ज्ञेब्भ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्श्यन्ते (स्म)"[2] इत्त्युक्त्वा वेदाद्ध्ययनात् पूर्वमेव व्याकरणस्स्य तत्पूर्वविद्द्यया वर्णस्थानकरणनादाऽनुप्रदानादिज्ज्ञानदायिन्न्याश् शिक्क्षायाश् चाऽद्ध्ययनस्स्य प्रचलनम् पुराकल्पे एवाभूदिति समुल्लिखतीति सुचिरन्तने काले एव शिक्क्षाशास्त्रं समुन्नतमभूदिति विज्ज्ञायते ।

४. पार्षदाक्ख्याः प्रातिशाक्ख्यापरपर्याया ग्रन्थास् ततः प्राचीना वाऽपि तथाविधा एव ग्रन्थाश् शिक्क्षाशास्त्रस्स्य प्राचीनतमाः पौरुषेया ग्रन्था:

उपर्य्युद्धृतात् तैत्तिरीयारण्ण्यकशीक्क्षाद्ध्यायात्[3] खलु वर्णोच्चारणादिपद्धतेः प्रतिपादकम् मुक्ख्यैष् षड्भिः प्रकरणैर् युक्तं शिक्क्षाशास्त्रम् भारते वर्षेऽतिप्राचीने काले एव विकसितमभूदितिज्ज्ञायते । किन्तु तैष् षड्भिः प्रकरणैर् युक्तास् सर्ववेदशाखालोकसाधारणतया प्रवृत्ताश् शिक्क्षाशास्त्रसामान्न्यसिद्धान्तप्रतिपादकाः प्राचीना ग्रन्थास् तु एतर्हि नोपलब्भ्यन्ते । एतादृशा ये केचन ग्ग्रन्था अद्द्यत्त्वे प्राप्प्यन्ते ते सर्वेऽपि यदि नाम नाऽत्त्यन्तमर्वाचीनास् तथापि विद्द्यारसिकेषु तत्तद्विद्द्यानाम् परिशीलने प्रभूतं समयल्ँलगयत्सु जनेषु विरलेषु, सङ्क्षेपरुचिष्व्वेव जनेषु बहुलेषु जातेषु रचिता एवोपलब्भ्यन्ते; यतो हि तेषु ग्रन्थेषु प्रकृतिप्रत्त्ययादिसंहिताविधिना सह पदान्तपदादिसंहिताविधेरपि तन्त्रेणैव प्रसङ्गाच् चाऽपि पाणिनीयादिषु व्याकरणेषु प्रतिपादितत्त्वात् संहिताविधिर् व्याकरणेनैव गतार्थ इति कृत्त्वा स परित्त्यक्तो दृश्श्यते[4] । केषुचिच् शिक्क्षाग्रन्थेषु तु प्रातिशाक्ख्या-

१. ४।२।६१ । २. पा. व्या. भा., पस्पशाह्न्निके । ३. अस्स्य उपबन्धस्स्य द्वितीयम् प्रकरणन् द्रष्टव्व्यम् । ४. "सन्तानस् संहिता, 'वायवायाहि' (ऋग्. १।२।१) इत्त्यत्त्र अवादेश:, 'इन्द्राग्नी आगतम्' (ऋग्. ३।१२।१) इत्त्यत्त्र प्रकृतिभाव:; एतच् च व्याकरणेऽभिहितत्त्वाच् शिक्क्षायामुपेक्क्षितम्" इति ऋग्वेद-

ऽनुसरणमेव संहिताविधिविषये प्राप्यते । तथापि केचन विचारकास् सामान्याश् शिक्क्षाग्रन्था एव प्रथमं रचिता अभूवन्, ततो वेदचरण-विशेषेषु समन्वितास् तत्तच्चरणगतोत्सर्गापवादात्मक-दीर्घकाय-नियम-युताः पार्षदाक्ख्याः प्रातिशाक्ख्यग्रन्था अस्तित्वमागता इति विचारयन्ति[1] । किन्तु वेदस्वरूपप्रयोगार्थरहस्यानाम् अञ्जनाय रक्क्षणाय चैव वेदाङ्गानि समाम्नातानि[2] इति प्रथमन् तत्तद्वेदचरणसम्बद्धाः पार्षदाक्ख्याः प्रातिशाक्ख्यापरपर्यायाश् शिक्क्षाग्रन्था एव श्रुतर्षिभिः प्रणीताः, तत्पश्चादेव वेदलोकसाधारणाश् शिक्क्षाशास्त्रसामान्य-विषयसिद्धान्तप्रतिपादकाश् शिक्क्षाग्रन्थास् सङ्क्षेपरुचीनाल्ँ लौकिकानाञ् जनानाङ् कृते विद्द्वद्भिर् विरचितास् स्युरिति वयय्ँ युक्ततर-मुत्पश्यामः । विशिष्टा वेदाद्ध्यायिन एव प्रातिशाक्ख्यानि पठन्ति स्मेति ते प्रातिशाक्ख्यानामद्ध्ययनात् प्रागेव वर्णराशिव्ँ वर्णक्रमञ् च जानन्ति स्मेति तयोः प्रातिशाक्ख्येषूपेक्क्षायामुपलब्भ्यमानायामपि सत्त्यान् न तावता प्रातिशाक्ख्यानां शिक्क्षाग्रन्थान्तरापेक्क्षितत्वं सिद्ध्येत् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये वर्णलोपागमविकारप्रकृतिभावान् संहितानियमान् स्वरविचारादींश्च शिक्क्षाविषयान् शिक्क्षाया अविषयानिव कृत्वा 'अथ शिक्क्षाविहिताः'[3] इत्युक्त्वा वर्णस्थानकरणप्रतिपादनमपि वर्णस्थानकरणादिप्रतिपादनात्मकस्य शिक्क्षाप्रकरणस्य[4] शिक्क्षेति लौकिकीम् प्रसिद्धिमुपादाय प्रवृत्तल्ँ लाक्क्षणिकव्ँ वेदितव्यम् । यदि तु 'अथ शिक्क्षाविहिताः' इति आ शास्त्रसमाप्तेरधिकारस् स्यात् तर्हि तु पार्षदस्य (प्रातिशाक्ख्यस्य) शिक्क्षातो भेदोऽनादरणीय एव स्यात् । न चेदानीमुपलब्भ्यमानेब्भ्यः प्रातिशाक्ख्येब्भ्यः प्राचीन उपर्युक्तप्रकारकः कश्चन वेदलोकसाधारणश् शिक्क्षाग्रन्थः प्राप्यते । अतो यदि एतर्हि उपलब्भ्यमानेब्भ्यः प्रातिशाक्ख्येब्भ्यः प्राचीनाश् शिक्क्षाग्रन्था अभूवन् तर्हि तेऽपि उपलब्भ्यमानप्राति-

---

भाष्ष्यभूमिकायाम् आगता सायणोक्तिरप्यत्त्राऽनुसन्धेया (प्र० भा० पृ० २५) ।

१. CSIPOIG, p.5; PIAI, p. 5. २. निरुक्ते १।६।४। ३. शु. य. प्रा. १।२९ । ४. प्राचीने कालेऽपि लौकिका जनास् स्वस्वप्रयोजनानुसारं शास्त्रेब्भ्यः प्रकरणानि उद्धृत्य तावतैव स्वस्वव्व्यवहारन् निर्वहन्ति स्म, तथा च शास्त्रमेव विप्रकीर्णताङ् गच्छति स्मेति कामसूत्रवचनादपि विज्ज्ञायते (१।१।११–१३)

शाक्ख्यसदृशा एवाऽभूवन्निति वक्तुं शक्यते । प्रातिशाक्ख्येषु आग्निवेश्यादीनाम् बहूनामाचार्याणां स्मरणमपि[1] एतमेव पक्षमुपोद्वलयति । पूर्वोक्तेन आगमेन[2] औचित्येन च शिक्षाशास्त्रस्यैव वेदाङ्गेषु ज्येष्ठतायाम् प्रमाणितायां सत्याम् पार्षदस्य (प्रातिशाक्ख्यस्य) शिक्षाशास्त्रत्वेन वेदाङ्गेषु ज्येष्ठत्वे सत्येव आचार्यकात्यायनस्य "वृद्धवँ वृद्धिः"[3] (वृद्धवँ वेदाङ्गेषु ज्येष्ठमिदं शास्त्रम् पठतो वृद्धिर् भवति) इति वचनमपि उपपन्नतरम् भवति । तस्मादुपलभ्यमानाः पार्षदाक्ख्याः प्रातिशाक्ख्यापरपर्याया ग्रन्था एव, ततः प्राचीना वाऽपि तथाविधा ग्रन्था एव शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमाः पौरुषेया ग्रन्था इति वक्तुं शक्यते ।

प्रातिशाक्ख्यम् इति पदञ् च शाखायां शाखायाम् प्रतिशाखाम्, प्रतिशाखम् भवम् प्रातिशाक्ख्यम् इत्यन्वाक्ख्यायते पाणिनीयेन व्याकरणेन[4] । एतेन च तासुतासु शाखासूपलभ्यमानानां शिक्षाशास्त्रसम्बद्धानाँ विषयाणाम् प्रतिपादकं शास्त्रमेव प्रातिशाक्ख्यमिति विज्ञायते । अत्र शाखापदञ् चरणपरम् । चरणशब्दश् चाऽवान्तरशाखायुतमहाशाखाबोधक इति विवेचकाः[5] । अत एव च ऋग्वेदेऽपि शैशिरीयाऽऽदिशाखाऽनुशाखासाधारणम् प्रातिशाक्ख्यन् दृश्यते । तथा चोव्वटोऽपि शैशिरीयाम्नायप्रधानमपि[6] ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यँ व्याचक्षाण उदाहरणानि शाकलऋग्वेदसंहितात एव ददाति। शैशिरश् च शाखाभेदप्रवर्तकेषु पञ्चसु शाकल्यशिष्येष्वन्यतम इति विष्णुमित्रेण पुराणवचनोपष्टम्भेन उक्तम्[7] । इदानीन्तना दशग्रन्थिनश् शाकला आश्वलायनीया वाऽपि ऋग्वेदिनोऽपि शौनकप्रणीतं शैशिरीयाम्नायप्रधानमेव प्रातिशाक्ख्यं स्वेषु दशसु ग्रन्थेषु एकतमग्रन्थत्वेन उपाददते[8] । गार्ग्यगोपालयज्वनाऽपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यं शाकलबाष्कलशाखासाधारणमिति उक्तम्[9] । वाजसनेयिचरणे च पञ्चदशानां शाखानां साधारणमेकमेव प्रातिशाक्ख्यमुपलभ्यते[10] । तैत्तिरीयचरणे च औखेय–खाण्डिकेया–ऽऽत्रेयादि-

१. एतेषामाचार्याणामुल्लेखः 'प्राचीनाश् शिक्षाकाराः' इति प्रकरणेऽत्रैव करिष्यते । २. मु. उ. १।१।५ । ३. शु. य. प्रा. १।१६९, २।६५ इ. । ४. २।१।६, ४।३।५९; मा. धा. वृ. १।९० । ५. वै. वा. इ., प्र. भा., पृ. १७३ । ६. ऋ. प्रा. व. ७ । ७. तत्रैव । ८. ऋ. घ. सा., पृ. ८४ । ९. तै. प्रा. वै. व्या. ४।११ । १०. प्र. सू. अ. भा. २।१ ।

शाखानुशाखासाधारणमेकमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमस्ति । एवञ्च प्रातिशाख्येषु कासु चित् तत्तच्चरणमात्रविषयासु व्यवस्थासु सतीष्वपि सन्त्येव काश्चन सर्ववेदशाखालोकसाधारण्योऽपि व्यवस्थाः । नागोजिभट्टेनापि एवमेव स्वीकृतमिति प्रतीयते[1] ।

पार्षदमिति च प्रातिशाख्यस्यैव प्राचीनन्नाम । तथाहि आचार्य-यास्कः "पदप्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्षदानि"[2] इत्याह स्म । 'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्'[3] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽपि । तद्व्याख्याने उद्द्योतकारश्च 'शास्त्रविशेषाद्ध्यायिना समवायः परिषत् पर्षद् वा तत्र भवा कृतिरित्यर्थः' इति । विष्णुमित्रोऽपि 'इदं शास्त्रम् पार्षदाख्यमखिलङ्कृत्स्नमुत्तरत्र वक्ष्ये वक्ष्याम इत्यर्थः'[4] इति । उव्वटव्याख्यायामपि 'इतिश्री-पार्षदव्याख्यायावँ वज्रटसुतोव्वटकृतौ परिभाषा प्रथमम् पटलम्'[5] इत्यादिकम्प्राप्यते । एवञ्च पार्षदशब्दस्य समाम्नायज्ञानाम् परिषदा निर्णीतं शास्त्रमिति यौगिकोऽर्थः, योगरूढ्या च तादृशं शिक्षाशास्त्रमित्यर्थ उपलभ्यते ।

५. प्रातिशाख्यानां शिक्षाग्रन्थत्वम्

प्रातिशाख्यानि वैदिकव्याकरणान्यपीति केचन प्राचीनाः प्रातिशाख्यव्याख्याकारा अपि मन्यन्ते[6] । किन्तु वाक्यान्तर्गतानाम् पदानाङ्कर्तृकर्मादिकारकक्रियादिसम्बन्धस्य प्रकृतिप्रत्ययकल्पनयाऽवान्तरपदविभागेन पदस्वभावविशेषप्रतिपादनेन चाऽन्वाख्यानेन एवम्-

---

१. बृ. श. शे., प्र. भा., पृ. ३२–३३ । २. निरुक्ते १।६।१ । ३. पा. व्या. भा., द्वि. आ., एओङसूत्रे । ४. ऋ. प्रा., व. वृ. ७ । ५. ऋ. प्रा. १।१०३ । ६. 'शिक्षाछन्दोव्याकरणैस् सामान्येनोक्तलक्षणम् । तदेवमिह शाखायामिति शास्त्रप्रयोजनम्' इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यव्याख्यारम्भे उव्वटः । 'वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य, शिक्षाविहितवँ व्याकरणविहितञ्चाऽस्मिन् शास्त्रे उभययँ यतः प्रक्रियते' इत्यपि स एवाऽऽह (शु. य. प्रा. व्या. १।१६९); गार्ग्यगोपालयज्वाऽपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवैदिकाभरणे 'शीक्षाव्याकरणानायँ यदयवँ विवरणात्मकः। ग्रन्थस् ततोऽत्र नाऽतीव शब्दसङ्कोच इष्यते' (१।२१) इति, 'व्याकरणप्रधानं ह्येतच्छास्त्रम्' (१९।५) इति, 'व्याकरणप्रधानत्वात् प्रातिशाख्यस्य' (२४।४) इति च ।

प्रकारकवँ वाक्क्यमेवम्प्रकारकेऽर्थे प्रयुज्ज्यते साधु वा भवति, इदम् एतादृशवँ वा पदम् अस्मिन्नेतादृशे वाऽर्थे प्रयुज्ज्यते साधु वा भवतीति च प्प्रतिपादनं हि व्याकरणस्स्य मुक्ख्यङ्कार्यम्, तच् च प्रातिशाक्ख्येषु नोपलब्भ्यत इति प्रातिशाक्ख्यानि नैव व्याकरणानीति निश्चेतुं शक्क्यते। व्याकरणस्स्य मुक्ख्यङ्कार्यमुक्तविधमेवेति तैत्तिरीयश्श्रुत्त्यापि सूचितम्[१] पाणिनीयव्व्याकरणपरिशीलनेनापि बोद्धुं शक्क्यम्, विद्द्वद्भिरपि स्वीकृतम्[२]। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्याकारस् सोमयार्यस् तु प्रातिशाक्ख्यञ् छन्दोभाषाक्ख्यवँ वेदलक्क्षणविशेषम् मन्न्यते इति कस्तूरिरङ्गाचार्येणोक्तम्[३], तथापि सोमयार्यलेखात् तत् स्फुटन् न प्प्रतीयते। यदि सोमयार्येण गणितेषु उपाङ्गेषु आगतञ् छन्दोभाषापदवँ[४] वेदलक्क्षणपरन् तर्हि तद् वेदलक्क्षणम् प्रतिज्ज्ञासूत्त्रादिसदृशञ् चरणविशेषान्तर्गतशाखाविशेषाद्ध्ययनधर्मविशेषविधायकं शास्त्त्रवँ वेदभाष्ष्यादिकवँ वा भवितुम् अर्हति न तु प्प्रातिशाक्ख्यमिति वयम् मन्न्यामहे। यदि तु प्रातिशाक्ख्यमुपाङ्गम् भवेत् तर्हि तु "प्रातिशाक्ख्येन सह शिक्क्षाया विरोधे प्रातिशाक्ख्यानुसारमेव व्यवस्स्था स्वीकार्या, प्रातिशाक्ख्यमेव तत्त्र बलीयः"[५] इति शिक्क्षाकाराणामुक्तिरपि व्याकुप्प्येत; वेदसम्मताच् शिक्क्षारूपाद् वेदाङ्गाद् वेदेऽनुल्लिखितस्स्योपाङ्गस्स्य बलीयस्त्त्वस्स्याऽन्न्याय्यत्वात्। प्रातिशाक्ख्यानां शिक्क्षाशास्त्त्रग्रन्थत्त्वेऽपि तानि परित्त्यज्ज्य तदानीन्तनलोकप्प्रसिद्ध्यनुसारलँ लक्क्षणया शैशिरीयशिक्क्षा–पाणिनीयशिक्क्षा–याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षा–

---

१. "तामिन्द्रो मद्ध्यतोऽवक्क्रम्म्य व्याकरोत्"। तै. सं. ६।४।७। २. (क) वा. प. १।११–२६ (स्वोपज्ज्ञवृत्तिसहितम्); (ख) केषाञ् चित् पदावधिकमन्न्वाक्ख्यानवँ वाक्क्यावधिकमेकेषाम्। –वा. प. वृ. १।२६ पृ. ६२; (ग) "व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्त्यया-द्द्युपदेशेन पदस्स्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्ज्यते" –ऋ. भा. भू. पृ. २६। ३. तै. प्रा. भू. पृ. १–४। ४. अनुपदञ् चानुपादञ् छन्दोभाषासमन्न्वितम्। मीमांसान्न्यायतर्काश् च उपाङ्गानि विदुर् बुधाः॥ –तै. प्रा. त्रि. र. २४।६। ५. (क) तस्मात् तत्तत्समाम्नाये प्रातिशाक्ख्याऽविरोधतः। कार्यं सर्ववँ व्यवस्स्थाप्प्य शिक्क्षाव्याकरणोदितम्॥ पद्द्या. आपि. शि., श्लो. ५; (ख) शिक्क्षा च प्प्रातिशाक्ख्यञ् च विरुद्ध्येते परस्परम्। शिक्क्षैव दुर्बलेत्त्याहुस् सिंहस्स्यैव मृगी यथा॥ –स. स. शि., श्लो ४६।

व्यासशिक्षा–नारदीयशिक्षा–माण्डूकिशिक्षादिष्वेव शिक्षाशब्दप्रयोगो नाऽनुपपन्नः ।

यदि प्रातिशाख्यानि न व्याकरणानि न चोपाङ्गानि तर्हि प्रातिशाख्यानि कस्य विद्यास्थानस्य ग्रन्थाः ? इति चेत्, प्रातिशाख्यानि शिक्षारूपस्य विद्यास्थानस्य ग्रन्था इति भणामः । तथाहि प्रातिशाख्येषु तैत्तिरीयारण्यकोक्तानां वर्णस् स्वरो मात्रा बलं साम सन्तान इत्येतेषां शीक्षाध्यायविषयाणामेव भूम्ना प्रतिपादनम् प्राप्यते ।

तत्र प्रथमम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य पर्यालोचने कृते तत्र प्रथमे पटले वर्णानामुपदेशो मात्राविचारो वर्णस्थाननिरूपणञ् च प्राप्यते । द्वितीयाऽऽदिषु एकादशान्तेषु पटलेषु संहिताविषयोऽस्ति । तत्र च तृतीये पटले उदात्तादयस् स्वरास् तत्सन्धयश् चोक्ताः । संहिताप्रसङ्गे आगतौ पदपाठक्रमपाठावपि संहिताविधिविषयावेव । एतच् च वर्गद्वयेऽपि सूचितम्[१] । यद्यपि तत्र अखण्डपदसम्बद्धाश् शिक्षाशास्त्रीयपदान्तपदादिसंहिताधिकारबहिर्भूता अपि षत्व–टुत्व–द्वित्व–दीर्घतादयश् केचन विषया अपि आगताः, तथापि "पदान्तपदाद्योरेव विकारशास्त्रम् प्रवर्तते"[२] इति औत्सर्गिकीम् प्रतिज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिपादितास् ते प्रसक्तानुप्रसक्तन्यायेनैव प्रतिपादिताश् प्रतीयन्ते । द्वादशे पटले संहिताशेषरूपश् पदान्तपदादिगतवर्णादीनां विचारोऽस्ति । त्रयोदशे पटले बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नयोर् विचारोऽस्ति । अयञ् च शिक्षाशास्त्रीय–बलप्रकरणान्तर्गत एव विषयः । तस्मिन्नेव पटले मन्द्र–मध्यादिवाचस्थानानान् निषादादिस्वराणान् द्रुतादिवृत्तीनाञ् च विचारोऽस्ति । सोऽपि शिक्षाशास्त्रीयसाम–(साम्य-) प्रकरणान्तर्गतो विषयः । चतुर्दशे पटले वर्णाद्युच्चारणदोषा विचारितास् सन्ति । ते च शिक्षाशास्त्रविषयशेषभूता एव । पञ्चदशे पटले च अध्यापनाध्ययनविधिरस्ति । सोऽपि सम्प्रदायोच्चारणशुद्धिविधानशेषतयैवाऽऽगतो विज्ञायते । ततश् परेषु त्रिषु पटलेषु च्छन्दसो विचारोऽस्ति । स च विषयस् स्वतन्त्रस्य विद्यास्थानस्याऽस्ति। तथापि उपर्युक्तेषु संहिताविधिषु दीर्घसन्धिप्रकरणे ऋक्पादेषु षष्ठे सप्तमे दशमे चाऽक्षरे विशेषा उक्ता इति तदर्थमेव परि-

---

१. ऋ. प्रा. व. पृ. १८ (सन्धेर् विवर्तनमित्यादौ) ।
२. ऋ. प्रा. २।२; २।५ ।

शिष्टतयाऽयमपि विषयोऽत्र सङ्गृहीत इति बुद्ध्यते। चतुर्दशपटलान्ते शिक्क्षाशास्त्रस्य सप्प्रयोजनत्त्वम् प्रतिपादितम् प्राप्प्यते इति तत्त्रैव मुक्ख्यग्रन्थार्थ-समाप्तिः प्रतीयते। ततः परश् च ग्रन्थोऽनुबन्धरूप एव प्रतीयते। तदेवम् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यम् मुक्ख्यतया शिक्क्षाशास्त्र-ग्रन्थरूपमेवेति सुवचम्।

शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यविषयपर्यालोचने तस्यापि शिक्क्षा-ग्रन्थत्त्वं स्फुटम् भवति। तथाहि तत्र प्रथमेऽद्ध्याये वर्णोत्पत्ति-प्रक्क्रियानिरूपणम्, वेदाद्ध्ययनविधिः, मात्त्रानिरूपणम्, वर्णस्थान-करणनिर्देशः, अक्क्षरविचारः, संहिताजन्न्यविकारादिलक्क्षणानि; द्वितीयेऽद्ध्याये उदात्तादिस्वरसम्बद्धाः नियमाः, तृतीये चतुर्थे चाऽद्ध्याये संहिताविषयः क्रमपाठनियमाश् च, पञ्चमे अवग्ग्रहनियमाः, षष्ठे च स्वरनियमविशेषाः पदविशेषाश् च, सप्तमे संहितासम्बद्ध एव विषयः, अष्टमे च वर्णसमाम्म्नायादयो विषयास् सन्ति। एवञ् चाऽत्त्राऽपि शिक्क्षाशास्त्रविषया एव प्राधान्न्येन प्रतिपादिता दृश्श्यन्ते।

तैत्तिरीय-प्रातिशाक्ख्यस्य विषयाणाम् परीक्क्षणे कृते तस्यापि शिक्क्षाशास्त्रग्रन्थत्त्वं स्फुटम् भवति। तथाहि तत्र प्रथमेऽद्ध्याये वर्णसमाम्म्नायः, वर्णवर्गीकरणम्, मात्त्राविचारः, स्वरविचारश् च; द्वितीयेऽद्ध्याये वर्णोत्पत्तिप्रकारादिकम्, स्थानकरण-निरूपणादिकम्, तृतीयादिषु षोडशान्तेषु अद्ध्यायेषु संहिताविषयाः, सप्तदशेऽद्ध्याये अनुस्वाराद्द्युच्चारणप्प्रकाराः, अष्टादशेऽद्ध्याये ओङ्कारोच्चारणविधिः, एकान्नविंशविंशयोरद्ध्याययोस् स्वरविशेषविचाराः एकविंशेऽद्ध्याये व्यञ्जनस्य स्वराङ्गताया विचारः, प्रचय-नासिक्क्य-स्वरभक्तिनिरूपणम्, द्वाविंशे त्त्रयोविंशे चाऽद्ध्याये वर्णविशेषोत्-पत्तिहेत्त्वादिविचारः, वाचस्थानविचारः, क्रुष्टादिस्वरविचारादयश् च, चतुर्विंशेऽद्ध्याये च पदाक्क्षरवर्णाङ्गसंहिताविचारो वेदाद्ध्यायिभिर् वैदिकाचार्यसभाप्रवेशार्थिभिश् च वेदितव्व्यानाँ विषयाणाँ विचारश् चेति विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति। एते च सर्वेऽपि विषयाश् शिक्क्षा-शास्त्रसम्बद्धा एवेति अस्य प्रातिशाक्ख्यस्याऽपि शिक्क्षाग्रन्थत्त्वं सुखेन निश्चेतुं शक्क्यम्।

ऋक्तन्त्राक्ख्ये सामवेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि प्रथमे प्रपाठके वर्णोत्-पत्तिप्रक्क्रियाविचारः, वर्णाः, आभ्यन्तर-बाह्य्यप्प्रयत्नौ, वर्ण-वर्गाऽनुसारवँ वर्णोपदेशः, अक्क्षरसमाम्म्नायाऽऽचार्यपरम्परा; द्वितीये

प्रपाठके वर्णस्थानानि, घोषसोष्मानुनासिक्यव्यवस्था, संयुक्तव्यञ्जनस्वर–व्यवस्था, मात्राविचारः, अक्षरव्यवस्था, स्वरव्यवस्था; तृतीये चतुर्थे पञ्चमे च प्रपाठके समस्ताऽसमस्तपदान्तविषयास् संहिताविधयः, सकारागम - व्यञ्जनद्वित्व – षत्व-णत्वानि तु पाणिनीयव्याकरणानुसार्यखण्डपदविषयाण्यपीत्येते विषयास् सन्ति। अतोऽस्य प्रातिशाख्यस्याऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायाच् शिक्षाग्रन्थत्वन् निश्चेतुं सुखेन शक्यते ।

शौनकीयचतुरध्यायिकानामकेऽथर्ववेदप्रातिशाख्येऽपि प्रथमेऽध्याये वर्णाः, वर्णवर्गाः, अक्षरविभागः, मात्राविचारः, वर्णविकारविशेषाः; द्वितीयेऽध्याये संहिताधिकारे पदान्तस्पर्शविकाराः, विसर्गविकारादयश् च; तृतीयेऽध्याये संहिताजन्यदीर्घत्वव्यवस्था, व्यञ्जनद्वित्वव्यवस्था, स्वरसन्धयः, स्वरितस्वरविशेषाः, नतिः; चतुर्थेऽध्याये पदपाठे उपसर्गयोगव्यवस्था, अवग्रहविचारः, पदपाठे क्रमपाठे च प्रगृह्यस्य व्यवस्था, क्रमपाठस् तत्प्रयोजनानि चेति मुख्या विषयास् सन्ति। पदपाठक्रमपाठयोरपि संहिताविधिविषयत्वादिमे सर्वेऽपि विषयाश् शिक्षाशास्त्रविषया एव। अत इदमपि प्रातिशाख्यं शिक्षाशास्त्रग्रन्थरूपमेवेति सुखेन वक्तुं शक्यम् ।

एवमेव तत्तद्ग्रन्थविषयपरीक्षणेन अथर्ववेदप्रातिशाख्यफुल्लसूत्रादीनामपि अव्याकरणग्रन्थत्वं शिक्षोपकारकग्रन्थत्वञ् च बोद्धुं शक्यम् ।

प्रातिशाख्यानां शिक्षाशास्त्रग्रन्थत्वमधोलिखितैः प्रमाणैरपि निश्चेतुं शक्यते। तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये वर्गद्वये प्रातिशाख्यप्रयोजनप्रतिपादने "गुरुत्वलँ लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च। लोपागमविकाराश् च प्रकृतिर् विक्रमः क्रमः ।। स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासो नादस् तथोभयम्। एतत् सर्वन् तु विज्ञेयन् छन्दोभाषामधीयता ।। छन्दोज्ञानमाकारम् भूतज्ञानञ् छन्दसावँ व्याप्तिं स्वर्गामृतप्राप्तिम्। अस्य ज्ञानार्थमिदमुत्तरत्र वक्ष्ये शास्त्रमखिलं शैशिरीये ।। पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविशेषज्ञो गच्छेदाचार्यसम्पदम्"[1] इति येषावँ विषयाणाञ् ज्ञानाय प्रातिशाख्यमध्येतव्यमित्युक्तन् तेषु बहवो विषयाश् शिक्षाशास्त्रसम्बद्धा एव । तत्र छन्दोज्ञानमित्यत्र छन्दः-

१. ऋ. प्रा., व., पृ. २५–२८ ।

पदवँ विष्णुमित्त्रेण यद्द्यपि गायत्त्र्यादिच्छन्दꭗपरतया नीतन् तथापि तत्त्रापि छन्दोभाषामित्त्यत्त्रैव वेदपरमेवेत्त्यस्माकम् प्रतिभाति । अत ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवँ वर्गद्द्वयकारस्स्यापि शिक्क्षाशास्त्रत्त्वेनैवाऽभिमतमित्त्यवसीयते । ततꭗ पूर्वन् तु विष्णुमित्त्रेणाऽपि "अत आचार्यो भगवाञ् छौनको वेदार्थवित् सुहृद् भूत्त्वा ब्राह्म्मणेब्भ्योऽर्थवादानुत्सृज्ज्य विधिं समाहृत्त्य पुरुषहितार्थम् ऋग्वेदस्स्य शिक्क्षाशास्त्रङ्ङ् कृतवानिति प्रदर्शनार्थवँ वर्णयन्ति"[१] इत्त्युक्तम् । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यचतुर्दशपटलान्ते शिक्क्षाशास्त्रस्स्य वेदाङ्गत्त्वेनाऽनिन्द्द्यतायाꭗ प्रतिपादनमपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य शिक्क्षाग्रन्थत्त्वमेव द्रढयति । अन्न्यथा शिक्क्षाशास्त्रस्स्याऽनिन्द्द्यत्त्वं शिक्क्षाशास्त्रेणैव प्रतिपादितं स्यादिति तत्प्रतिपादनमत्त्रोपेक्क्षणीयमेवाऽभविष्ष्यत् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि तद्ग्रन्थप्रयोजनप्रतिपादनावसरे "गुरुत्त्वलँ लघुता साम्म्यं ह्रस्स्वदीर्घप्प्लुतानि च । लोपागमविकाराश् च प्प्रकृतिर् विक्क्रमꭗ क्रमः ।। स्वरितोदात्तनीचत्त्वं श्वासो नादोऽङ्गमेव च । एतत् सर्वन् तु विज्ज्ञेयञ् छन्दोभाषामधीयता ।। पदक्क्रमविशेषज्ज्ञो वर्णक्क्रमविचक्क्षणः । स्वरमात्त्राविभागज्ज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम्"[२] इत्त्युक्तमिति पूर्ववदस्स्य ग्रन्थस्स्यापि शिक्क्षाग्रन्थत्त्वं स्फुटम् भवति । वाक्क्यपदीयस्स्य स्वोपज्ज्ञविवृतौ भर्तृहरिणाऽपि प्रातिशाक्ख्यानां शिक्क्षाग्रन्थत्त्वं सूचितम्[३] । मधुसूदनसरस्स्वतीत्त्याक्ख्येन यतिनाऽपि— "तत्त्र सर्ववेदसाधारणी शिक्क्षा अथ शिक्क्षाम् प्रवक्क्ष्यामीत्त्यादिनवखण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता,प्रतिशाखञ् च भिन्नरूपाꭗ प्रातिशाक्ख्यसञ्ज्ञिता अन्न्यैरेव मुनिभिꭗ प्रदर्शिताः"[४] इत्त्युक्त्वा प्रातिशाक्ख्यानां शिक्क्षात्त्वमुक्तम्। मित्त्रमिश्श्रेणाऽपि "तत्त्र अथ शिक्क्षाम् प्रवक्क्ष्यामीत्त्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रोक्ता, प्रतिशाखञ् चाऽन्न्याऽन्न्या तत्तन्मुनिप्रणीता प्रातिशाक्ख्याऽभिधा च"[५] इत्त्युक्तम् । आधुनिका अन्न्ये विवेचका अपि प्रातिशाक्ख्यानि शिक्क्षा एव मन्न्यन्ते[६] ।

उपर्य्युक्तात् प्रमाणनिवहादयन् निष्कर्ष आयाति यत् तैत्तिरीयाऽऽरण्ण्यकानुसारिणां शिक्क्षाशास्त्रप्रतिपाद्द्यविषयाणां सम्म्यग्-

---

१. ऋ. प्रा., व. वृ. पृ. २५ । २. तै. प्रा. २४।५, ६ । ३. वा. प. १।११२–११५ । ४. म. स्तो. टी., श्लो. ७ । ५. वी. मि., प. प्र., पृ. २० । ६. (क) सामतन्त्रभूमिका (Intro.), पृ. २–३; (ख) पा. शि. शि. स, सू., पृ. ७–८ ।

ज्ञानस्याऽभावात्, पाणिनीयव्याकरणे शिक्षाशास्त्रविषयस्य संहिताविधेरपि व्याकरणविषयेण प्रकृतिप्रत्ययसंहिताविधिना सहैव प्रायेण तन्त्रेणैव प्रतिपादनस्य दर्शनात्, शिक्षात्वेन प्रसिद्धासु पाणिनीयशिक्षादिषु अर्वाचीनासु शिक्षासु च संहिताविधेः पाणिनीयव्याकरणेनैव गतार्थत्वेनोपेक्षितत्वाच्[1] च सामान्यतया संहिताविधिं व्याकरणविषयम् मन्यमानैः कैश्चन प्रातिशाख्यव्याख्याकारैरन्यैश्च वैदिकैः संस्कृतज्ञैश्च प्रातिशाख्येषु संहिताविधिबाहुल्यं दृष्ट्वा विवेकशैथिल्यात् प्रातिशाख्यानि वैदिकव्याकरणानीत्युक्तम्; वस्तुतस् तु प्रातिशाख्यानि शिक्षाग्रन्था एवेति।

६. प्रातिशाख्यानि

यद्यपि शाखायां शाखायाञ् चरणेचरणे वा एकैकम् प्रातिशाख्यन् तत्तच्छाखापर्षदा तत्तच्चरणपर्षदा वा व्यवस्थापितं स्यादिति सम्भाव्यते, यतो हि तत्तच्छाखागतानान् तत्तच्चरणगतानां वा विशिष्टानां शिक्षाशास्त्रसम्बद्धानां विषयाणाम् प्रतिपादनाय[2] प्रतिशाखम् प्रतिचरणं वा तदावश्यकमभूत्, तथापि न सर्वासां शाखानाञ् चरणानां वा प्रातिशाख्यानि अद्यत्वे उपलभ्यन्ते। तेषु बहूनि तत्तच्छाखाभिस् तत्तच्चरणैर् वा सहैव लुप्तानि सम्भाव्यन्ते; कानि चित् तु नदीयासु शाखासु अलुप्तास्वपि लुप्तानि विज्ञायन्ते। यानि प्रातिशाख्यानि ग्रन्थतो नामत एव वाऽपि एतर्हि उपलभ्यन्ते तेषामुल्लेखोऽधो विधीयते–

(क) **ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ऋग्वेदपार्षदं वा**– एतस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादिता विषयाः पूर्वमेव सङ्क्षेपेण वर्णिताः[3]। अयञ् ग्रन्थः पद्यबद्धोऽस्ति। तत्रादौ वर्गद्वयम्, ततस् त्रयोऽध्यायाः, प्रत्यध्यायं षट् पटलानि च सन्ति। अस्य रचयिता शौनक उच्यते।

---

१ 'सन्तानस् संहिता, वायवायाहि इत्यत्र अत्रादेशः, इन्द्राग्नी आगतम् इत्यत्र प्रकृतिभावः। एतच् च व्याकरणेऽभिहितत्वाच् शिक्षायामुपेक्षितम्' इति ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां सायणोऽपि। २. 'एवमिहेति च विभाषाप्राप्तं सामान्ये' इत्यथर्ववेदप्रातिशाख्यरूप–शौनकीयचतुरध्यायिकावचनमप्यत्र स्मरणीयम् (१।२); ऋ. प्रा. व्याख्यारम्भे उव्वटेन चेदं वचनमुद्धृतम्। ३. अस्य उपबन्धस्य 'प्रातिशाख्यानां शिक्षाग्रन्थत्वम्' इति प्रकरणे।

शौनकस्स्य समयस् तु निश्चेतुमशक्क्य:[१]। सर्वाण्येव उपलब्भ्यमानानि प्रातिशाक्ख्यानि यास्ककृतान् निरुक्ताद् अर्वाचीनानि पाणिनीयव्याकरणाच् च प्राचीनानीति विवेचका मन्न्यन्ते[२]। प्रातिशाक्ख्येषु च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यम् प्राचीनतममिति ते भणन्ति। शास्त्रावतारविषये विष्णुमित्त्रेण तु "शौनको वै गृहपतिर् नैमिषीयैस् तु दीक्क्षितै:। दीक्क्षासु चोदित[४] प्राह सत्त्रे तु द्द्वादशाहिके॥ इति शास्त्रावतारं स्मरन्ति"[३] इत्त्युक्तम्। अत्त्र गृहपतिशब्दस्स्य कुलपतिरित्त्यर्थो युधिष्ठिरमीमांसककृतोऽशुद्ध:, गृहपतिशब्देन हि अत्त्र सत्त्रमासीनेषु सत्त्रिषु मद्ध्ये मुक्ख्यो याजमानकर्मकृत् सत्त्री उच्च्यते। ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये आगस्त्य:[५], आन्न्यतरेय:[६] गार्ग्य:[७] पञ्चाला:[८], बाब्भ्रव्व्य:[९], माक्क्षव्व्य:[१०], माण्डूकेय:[११] यास्क:[१२], वेदमित्त्र:[१३], व्याडि:[१४], शाकटायन:[१५], शाकला:[१६], शाकल्ल्य:[१७], शाकल्ल्यपिता[१८], शूरवीर:[१९], शूरवीरसुत:[२०], शौनक:[२१], स्थविरशाकल्ल्य:[२२] इत्त्येते नाम्नोपात्ता:। इदम् प्रातिशाक्ख्यं शाकलचरणान्तर्गतानां शाखानामिति युधिष्ठिरमीमांसकमतम्[२३], शाकलबाष्कलात्मकशाखाद्द्वयविषयमिति[२४] गार्ग्यगोपालयज्ज्वनोक्तम्, किन्तु इदम् प्रातिशाक्ख्यं शैशिरीयाम्म्नायमधिकृत्त्य कृतमिति वर्गद्द्वये[२५] प्रतिपादितमस्ति। शैशिरश् च

---

१. ऋग्वेदपार्षदप्रवचनकालो विक्क्रमार्काद् वर्षसहस्स्रत्त्रयपूर्व इति केचित्।—सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३३७। २. ऋ. प्रा. भू., पृ. १४। ३ ऋ. प्रा. व. वृत्तिप्रारम्भे, पृ. ७। ४. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३३६, टि. १। ५. ऋ. प्रा. व. १।२। ६. ऋ. प्रा. ३।२२। ७. तत्त्रैव १।१५, ६।३६, ११।१७, २६; १३।३१। ८. तत्त्रैव २।३३। ९. तत्त्रैव ११।६५। १०. ऋ. प्रा. व. १।२। ११. तत्त्रैव १।२, ऋ. प्रा. ३।१४। १२. ऋ. प्रा. १७।४२। १३. तत्त्रैव १।५१। १४. तत्त्रैव ३।२३, २८; ६।४३, १३।३१, ३७। १५. तत्त्रैव १।१६, १३।४९। १६. तत्त्रैव १।६४, ११।१९, ६२। १७. तत्त्रैव ३।१३, २२; ४।१३, १३।३१। १८. तत्त्रैव ४।४। १९. ऋ. प्रा. व. १।३। २०. तत्त्रैव। २१. तत्त्रैव १।१। २२. ऋ. प्रा. २।८१। २३. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा, पृ. ३३६। २४. तै. प्रा. वै. ४।११ (बह्व्वृचानां शाकलबाष्कलशाखाद्वयात्मकम् प्रातिशाक्ख्यम् प्रसिद्धम्)। २५. ऋ. प्रा. व. १।७ (अस्स्य ज्ज्ञानार्थमिदमुत्तरत्त्र वक्क्ष्ये शास्त्रमखिलं शैशिरीये)।

शाखाभेदप्रवर्तकेषु शाकल्यस्य शिष्येष्वन्यतमः[१]। तथापि ऋग्वेदिनामिदमेकमेव प्रातिशाख्यमिदानीं लब्धप्रचारम्। इदानीन्तना अशैशिरीया अपि बह्वृचा आत्मनो दशग्रन्थित्वं सम्पादयितुं शौनककृतमिदमेव प्रातिशाख्यम् पठन्ति[२]। वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयेऽपि बह्वृचाः शौनककृतमिदमेव प्रातिशाख्यम् पाठ्यन्ते[३]। अस्मिन् प्रातिशाख्ये आदौ योजितस्य वर्गद्वयस्य विष्णुमित्रेण कृता वृत्तिर् मुद्रिताऽस्ति। अन्यस्य भागस्य तु सा वृत्तिर् हस्तलेखेष्वेव वर्तते[४]। तस्य वर्गद्वयस्य उव्वटेन कृता व्याख्या न दृश्यते। मूलभागस्य तु उव्वटेन व्याख्यानं कृतम्, मुद्रितञ् च तत्। अन्यैः कृतान्यपि ऋग्वेदप्रातिशाख्यव्याख्यानानि हस्तलेखेषु उपलभ्यन्ते[५]।

(ख) आश्वलायनप्रातिशाख्यम्– इदं ग्रन्थतो नोपलभ्यते। अस्य पुराकाले सत्ता 'नाप्याश्वलायनाचार्यादिकृतप्रातिशाख्यसिद्धत्वम्'[६] इति उक्त्वा अनन्तेन सूचितेति ऐतिहासिकाः।

(ग) बाष्कलप्रातिशाख्यम्– इदमपि ग्रन्थतोऽनुपलब्धम्। अस्य पुराकाले सत्ता 'उपद्रुतो नाम सन्धिर् बाष्कलादीनाम् प्रसिद्धः', 'किन्तु बाष्कलानामप्रगृह्यस् तदर्थं वचनम्' इति शाङ्खायनश्रौतसूत्र-भाष्यवचनाभ्यामैतिहासिकैरनुमिताऽस्ति[७]। शाकलबाष्कलात्मकशाखाद्वयविषयम् बह्वृचानाम् प्रातिशाख्यं वैदिकाऽऽभरणकारेणोल्लिखितम्[८] अस्ति। किन्तु स उल्लेख उपलभ्यमानलब्धप्रचारकऋग्वेदप्रातिशाख्यविषयको वा प्रातिशाख्यान्तरविषयको वेति न विशेषतो ज्ञायते।

(घ) शाङ्खायनप्रातिशाख्यम्– अस्य प्रातिशाख्यस्य हस्तलेखः अलवरस्य राजकीये सङ्ग्रहेऽस्तीति युधिष्ठिरमीमांसकेनोल्लिखितम्[९]। अस्य प्रातिशाख्यस्य उपर्युक्तऋग्वेदप्रातिशाख्येन (शैशि-

---

१. ऋ. प्रा. व. वृ., पृ. २७ (मुद्गलो गोखुलो वात्स्यश् शैशिरश् शिशिरस् तथा। पञ्चैते शाकलाश् शिष्याश् शाखाभेदप्रवर्तकाः)। २. ऋ. वे. घ., पृ. ८४। ३. वा. सं. वि. वि., प. नि. (१९६७), पृ. १७६, २०८। ४. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३४४। ५. तत्रैव, पृ. ३४५। ६. तत्रैव पृ. ३४६। ७. तत्रैव, पृ. ३४८। ८. वै. प्रा. वै. ४।११। ९. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३४८।

रीयप्रातिशाक्ख्येन) तुल्ल्यताऽपि तेनैवाऽऽशङ्किता । अस्य प्रातिशाक्ख्यस्य हस्तलेखेऽद्ध्यायानाम् पटलानाञ् च सङ्ख्या शैशिरीयप्रातिशाक्ख्यवदिति 'इति प्रातिशाक्ख्येऽष्टादशम् पटलम्, तृतीयोऽद्ध्यायस् समाप्तः, शाङ्खायनशाखायाम् प्रातिशाक्ख्य समाप्तम्' इत्त्येव रूपेणाऽस्य समाप्तिवाक्क्येन सूच्च्यते, 'स्वर्गञ् जयत्त्येभिरथाऽमृतत्त्वम्' इति अन्तिमवाक्क्यस्य तुल्ल्यता च सूचीपत्त्रादेव ज्ज्ञायते इति च तेनैवोक्तम् ।

(ङ) शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यवँ् वाजसनेयिप्रातिशाक्ख्यवँ् वा– अस्य प्रातिशाक्ख्यस्यापि विषयाᳶ पूर्वमेव सङ्क्षेपेण प्रतिपादिताः । अस्मिन् ग्रन्थे अष्ट अद्ध्याथास् सन्ति । अस्य रचयिता श्रुतर्षिᳵ कात्त्यायनोऽस्ति । एतत्सम्बन्धे ग्रन्थान्ते 'इत्त्याहस्स्वरसँस्कारप्प्रतिष्ठापयिता भगवान्कात्त्यायनः' इत्त्युल्लेखᳶ प्राप्प्यते । अयञ् कात्त्यायनो याज्ज्ञवल्क्यस्य कात्त्यायन्याञ् जातो दत्तको वा पुत्त्र इति ऐतिहासिका मन्न्यन्ते[1] । अयञ् च पाणिनीयव्याकरणवार्तिककाराद् भिन्नᳶ प्राचीनश्चेति विवेचकाः[2] । शैलीविचारादपीदम् प्रातिशाक्ख्यमपि पाणिनितᳶ प्राचीनमेवेति प्रतीयते । प्रातिशाक्ख्येष्ष्विदन् तृतीयस्थानङ्ग् गृह्णातीति प्रातिशाक्ख्यपर्यालोचकाः[3] । अस्मिन् प्रातिशाक्ख्ये औपशविः[4], काण्वः[5], कात्त्यायनः[6], काश्श्यपः[7], गार्ग्यः[8], जातूकर्ण्यः[9], दाल्भ्यः[10], (माद्ध्यन्दिनीयाः[11]), शाकटायनः[12], शाकल्ल्यः[13], शौनकः[14] इत्त्येतेषान् नाम्म्नोपादानम् प्राप्प्यते । इदम् प्रातिशाक्ख्यं शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशानामेव शाखानां साधारणम्[15] । अस्य प्रातिशाक्ख्यस्य उव्वटेन मातृमोदाक्ख्यवँ् व्याक्ख्यानङ् कृतमस्ति । तत्त्र चोदाहरणानि माद्ध्यन्दिनीयमन्त्रसंहितात उद्धृतानि । अनन्तभट्टेन चास्य पदार्थप्रकाशाक्ख्यवँ् व्याक्ख्यानम् प्रायेणोव्वटव्याक्ख्यानोपजीवि कृतमस्ति । तत्त्र चोदाहरणानि प्रायᳵ काण्वमन्त्रसंहितात उद्धृतानि । श्रीरामशर्म्मणाऽपि ज्योत्स्नाक्ख्याऽस्य व्याक्ख्या कृताऽस्ति, किन्तु सा

१. (क) आ. सू. पृ. ३५३, (ख) श. प्रा. उ., पृ. २६–२७ । २. शु. य. प्रा., भू., पृ. १२ । ३. तत्त्रैव, पृ. ७ । ४. शु. य. प्रा. ३।१३१ । ५. तत्त्रैव १।१२३, १४९ । ६. तत्त्रैव ८।६१ । ७. तत्त्रैव ४।५ । ८. तत्त्रैव ४।१६७ । ९. तत्त्रैव ४।१२५, १६०; ५।२२ । १०. तत्त्रैव ४।१६ । ११. तत्त्रैव ८।३५ । १२. तत्त्रैव ३।९, १२, ८७; ४।५, १२९, १९१ । १३. तत्त्रैव ३।१० । १४. तत्त्रैव ४।१२२ । १५. प्र. सू. अ. भा. २।१ ।

मुद्द्र्यमाणैवाऽस्ति । तस्या उपयोगो युगलकिशोरपाठकेन शुक्लयजुर्वेद-प्रातिशाख्यस्य स्वकीये संस्करणे टिप्पण्यादौ कृतो दृश्यते[1] । प्रातिशाख्यप्रदीपिकायां शिक्षायाम् बालकृष्णगोड्शयाऽपि तस्या उल्लेखः कृतोऽस्ति[2] । अस्य प्रातिशाख्यस्य अन्या अपि व्याख्या हस्तलेखेषूपलभ्यन्ते[3] ।

(च) **तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्**– अस्य प्रातिशाख्यस्यापि विषयाः पूर्वमेव सङ्क्षेपेण वर्णिताः । अस्मिन् ग्रन्थे चतुर्विंशति-रध्यायास् सन्ति । प्रथमा चतुरध्यायी साधारणविधिरिति, ततः परा द्वादशाध्यायी संहिताविधिरिति, ततः परा अष्टाध्यायी च उच्चा-रणकल्प इति च व्यवाह्रियते[4] । अस्य ग्रन्थस्य रचयिता क इति न ज्ज्ञायते । अस्य ग्रन्थस्य कर्ता कार्त्तिकेय इति कस्यचिद् भणिति-रस्ति[5] । इदम् प्रातिशाख्यम् पाणिनितोऽर्वाचीनमितिकेचन मन्यन्ते । किन्तु शैल्यध्ययनेनाऽपि अस्य ग्रन्थस्य पाणिनितः प्राचीनत्वम् बोद्धुं शक्यम् । पदमञ्जरीकारोऽपि तथैवाऽमंस्तेति विज्ज्ञायते[6] । अस्मिन् ग्रन्थे आग्निवेश्यः[7], आग्निवेश्यायनः[8], आत्रेयः[9], उख्यः[10], उत्तमोत्तरीयः[11], काण्डमायनः[12], कौण्डिन्यः[13], कौहडी-पुत्रः[14], गौतमः[15], (तैत्तिरीयाः[16]) पौष्करसादिः[17], प्लाक्षायणः[18], प्लाक्षिः[19], बाडवी- (भी-) कारः[20], भारद्द्वाजः[21], माचाकीयः[22], (मीमांसकाः[23]),वात्सप्रः[24], वाल्मीकिः[25], शाङ्खायनः[26], शैत्यायनः[27],

---

१. शु. य. प्रा. वि., पृ. २ । २. शि. स., पृ. २९३, २९८, ३०५, ३०६ । ३. सं. व्या. शा. इ. द्व. भा., पृ. ३५४–५८ । ४. तै. प्रा. भू., पृ. १३–१४ । ५. A. Pr. (Sau. C.), Intro. p. VI. ६. सं. व्या. शा. इ., द्व. भा., पृ. ३५९ । ७. तै. प्रा. ९।४ । ८. तत्रैव १४।३२ । ९. तत्रैव ५।३१, १७।८ । १०. तत्रैव ८।२२, १०।२०, १६।२३ । ११. तत्रैव ८।२० । १२. तत्रैव ९।१, १५।७ । १३. तत्रैव ५।३८, १८।३, १९।२ । १४. तत्रैव १७।२ । १५. तत्रैव ५।३८ । १६. तत्रैव २३।१८ (१९) । १७. तत्रैव ५।३७, ३८; १३।१६, १४।२, १७।६ । १८. तत्रैव ९।६, १४।११, १७; १८।५ । १९. तत्रैव ५।३८, ९।६,१४।१०,१७;१८।५ । २०. तत्रैव १४।१३। २१. तत्रैव १७।३। २२. तत्रैव १०।२२। २३. तत्रैव ५।४१। २४. तत्रैव १०।२३। २५. तत्रैव ५।३६, ९।४, १८।६ । २६. तत्रैव १५।७ । २७. तत्रैव ५।४०, १७।१, ८; १८।२ ।

स्थविरः कौण्डिन्न्यः[1], साङ्कृत्यः[2], हारीतः[3], इत्त्येतेषामुल्लेखः प्राप्प्यते। इदम् प्रातिशाक्ख्यन् तैत्तिरीयचरणान्तर्गतानाम् औखेय-खाण्डिकेया-ऽऽत्त्रेय-कालेत-शाट्ट्यायन-हिरण्यकेशि-भारद्द्वाजा-ऽऽपस्-तम्बशाखानां साधारणम् प्रतीयते[4]। सूर्यकान्तेन तु औखेयशाखाया इदम् प्रातिशाक्ख्यमित्त्युक्तम्[5]। अस्स्य प्रातिशाक्ख्यस्स्य वररुच्या-ऽऽत्त्रेय-माहिषेयकृतानि प्राचीनानि त्रीणि भाष्ष्याणि बभूवुः। तेषामुल्लेखस् सोमयार्येण त्रिभाष्ष्यरत्नारम्भे कृतोऽस्ति। किन्तु आद्द्ये द्द्वे भाष्ष्ये अद्द्य यावद् अनुपलब्धे स्तः।माहिषेयकृतम् पदक्क्रमसदनाक्ख्यम् भाष्ष्यन् तूपलभ्भ्यते मुद्द्रितञ् च। उक्तानान् त्रयाणाम् भाष्ष्याणां सारमादाय सोमयार्येण कृतन् त्रिभाष्ष्यरत्नव्याक्ख्यानमपि प्राप्प्यते, मुद्द्रितञ् चाऽनेकवारम्। गार्ग्यगोपालयज्ज्वकृतवँ वैदिकाभरणवँ व्याक्ख्यानञ् च प्रौढियुतमस्ति मुद्द्रितञ् च।

(छ) **मैत्त्रायणीयप्रातिशाक्ख्यम्**– अस्स्य प्रातिशाक्ख्यस्स्य हस्तलिखितम् पुस्तकम् महाराष्ट्रान्तर्गतनासिक्क्यजनपदनिवासिनोर् द्द्वयोर् मैत्त्रायणीयशाखाद्ध्यायिनोर् वैदिकयोस् सविधेऽस्तीति श्रीधरशास्त्रिणा अण्णाशास्त्रिपुत्त्रेण सूचितमिति युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रतिपादितमस्ति[6]। अस्स्याऽपि प्रातिशाक्ख्यस्स्य कर्ता अविज्ज्ञातः। अस्मिन् ग्रन्थेऽपि आग्निवेश्श्यः, आग्निवेश्श्यायनः, आत्त्रेयः, उक्ख्यः, काण्डमायनः, कौण्डिन्न्यः, कौहडीपुत्त्रः, गौतमः, पौष्करसादिः, प्लाक्क्षिः, भारद्द्वाजः, वात्सप्प्रः, वाल्मीकिः, शाङ्खायनः, शैत्त्यायनः इत्त्येते प्राचीना आचार्या उल्लिखिता इति श्रीधरशास्त्रिप्रोक्तत्त्वेन युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रतिपादितम्[7]। एतस्स्य ग्रन्थस्स्याऽपठितत्त्वादेतस्स्य विषये निश्चित्त्याऽधिकङ् किमपि वक्तुं न शक्क्यते। तथापि मैत्त्रायणीयप्रातिशाक्ख्ये यावतिथेऽद्ध्याये यावतिथे सूत्त्रे च उपर्य्युक्तानामाचार्याणामुल्लेखोऽस्तीति श्रीधरशास्त्रिलेखम् उपजीव्य युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रतिपादितम्[8] प्रायस् तावतिथेऽद्ध्याये तावतिथे सूत्त्रे एव च तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि उपर्य्युक्तानामाचार्याणामुल्लेखः प्राप्प्यते इति, यथा युधिष्ठिरमीमांसकस्स्य मनसि ऋग्वेदीययोश् शैशिरीयप्रातिशाक्ख्य-

---

१. तत्त्रैव १७।४। २. तत्त्रैव ८।२१, १०।२१, १६।१६। ३. तत्त्रैव १४।१८। ४. तै. प्रा. वै. ४।११। ५. R. T. Intro. p. 6। ६. स. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३६५–६६। ७. तत्त्रैव, पृ. ३६६–६७। ८. तत्त्रैव।

शाङ्खायनीयप्रातिशाक्ख्ययोस् समानताया आशङ्का उत्थिता तथैवाऽस्माकम् मनस्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्य–मैत्रायणीयप्रातिशाक्ख्ययोस् समानताया आशङ्का उत्तिष्ठति । श्रीधरशास्त्रिभणितत्यनुसारम्[1] मैत्रायणीयप्रातिशाक्ख्ये अद्ध्याय–कण्डिका–सूत्राणां सङ्केताय यथा त्र्यङ्कस् स्थलनिर्देशः कर्तुं शक्क्यस् तथैव तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि प्रश्नाद्ध्यायसूत्राणां सङ्केताय त्र्यङ्कस् स्थलनिर्देशः कर्तुं शक्क्यः । मैत्रायणीयप्रातिशाक्ख्ये द्वावद्ध्यायौ प्रत्यद्ध्यायञ् च द्वादशद्द्वादश कण्डिकाः प्रतीयन्ते तर्हि तैत्तिरीय–प्रातिशाक्ख्येऽपि द्वौ प्रश्नौ प्रतिप्रश्नञ् च द्वादशद्द्वादश अद्ध्यायास् सन्ति । यद्द्यपि कस्तूरिरङ्गाचार्यसंस्करणे प्रश्नविभागो नोपलब्भ्यते तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये, तथापि वेङ्कटरामशर्मसंस्करणे माहिषेयभाष्ष्ये प्रश्नविभागोऽस्त्येव । अतश् चोक्ता आशङ्का स्थिरा भवति ।

(ज) चारायणीयप्रातिशाक्ख्यम्–लौगाक्षिगृह्यसूत्रस्य व्याक्ख्यातुर् देवपालस्य "कृतस्य पापस्य च्छ्रदनं कृच्छ्रमिति निर्वचनम् । वर्णलोपश् छान्दसत्वात् कृच्छ्रशब्दस्य । तथा च चारायणिसूत्रम्–'पुरुकृते च्छच्छ्रयोः' इति पुरुशब्दः कृतशब्दश् च लुप्प्यते यथासङ्ख्यञ् छे छ्रे परतः । पुरुच्छदनम् पुच्छं कृतस्य च्छ्रदनं विनाशनं कृच्छ्रमिति" इत्यस्माद् वचनादस्य ग्रन्थस्य पुराकाले सत्ता युधिष्ठिरमीमांसकेन सम्भाविता[2] । कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धा चारायणीयशिक्क्षा तु हस्तलिखितरूपोपलब्भ्यते । ततोऽप्प्यस्य प्रातिशाक्ख्यस्य पुराकाले सत्ताऽनुमीयते, यतो हि यस्याश् शाखायाश् शिक्क्षाऽस्ति तस्याश् शाखायाः प्रायः प्रातिशाक्ख्यमपि अस्ति, भवितुं शक्नोति वा ।

(झ) ऋक्तन्त्रव्याकरणम् ऋक्तन्त्रं सामवेदप्रातिशाक्ख्यं वा–सामवेद-सम्बद्ध-स्वतन्त्रग्रन्थत्वेन प्रसिद्धा अपि ऋक्तन्त्र-सामतन्त्राऽक्क्षरतन्त्र–फुल्ल–(पुष्प-) सूत्राक्ख्या ग्रन्था वस्तुतस् सामवेदप्रातिशाक्ख्यरूपस्यैव ग्रन्थस्य भागास् सन्ति । तत्र च ऋक्तन्त्रम् प्रथमो भागः । छन्दोगव्याकरणमित्यपि अस्यैव नामान्तरमिति सम्भाव्व्यते[3] । अस्य प्रातिशाक्ख्यभागस्य विषया अपि सङ्क्क्षेपेण पूर्वमेवोक्ताः । अयं सामवेदप्रातिशाक्ख्यखण्डः प्रायेण सामवेदीयगीतीनामाधारभूतासु

---

१. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३६६–६७ । २. तत्रैव, पृ. ३६७ । ३. तत्रैव, पृ. ३९१ ।

ऋक्षु वर्णस्वरमात्राबलसामसन्तानानाव्ँ व्यवस्थाव्ँ वर्णयति। अस्मिन् ग्रन्थे केषु चिदादर्शेषु पञ्च प्रपाठकाः, केषु चित् तु प्रपाठकपञ्चके प्रथमम् प्रपाठकव्ँ विहाय चत्त्वार एव प्रपाठकाᳶ प्राप्यन्ते। तथापि हरदत्तेन तु सामवेदसर्वानुक्क्रमण्याम् पञ्चैव प्रपाठका उल्लिखिताः[1]। अस्य ग्रन्थस्य रचयिता शाकटायन इति सामवेदसर्वानुक्क्रमण्यां हरदत्तः[2], लघुशब्देन्दुशेखरे नागोजिभट्टश् च[3], औदव्रजिरिति पाणिनीयशिक्क्षापञ्जिकाकार-प्रकाशकारौ[4], भट्टोजिदीक्क्षितश् च[5]। युधिष्ठिरमीमांसकस् तु ऋक्तन्त्रकारो नाम्म्ना औदव्रजिर् गोत्रेण शाकटायन इति मन्न्यते[6]। सूर्यकान्तस् तु ऋक्तन्त्रस्य कर्ता पुष्पयशा औदव्रजिः, प्रतिसँस्कर्ता शाकटायनः, पुनᳶप्रतिसँस्कर्ता पाणिनितोऽर्वाचीनᳵ कश् चिद् अन्न्य इति भणति[7]। अस्मिन् ग्रन्थे इन्द्रः[8] औदव्रजिः[9], नैगिः[10], बृहस्पतिः[11], ब्रह्म्मा[12], भरद्द्वाजः[13], शाकटायन[14] इत्त्येते नाम्म्ना उल्लिखितास् सन्ति। वृत्तौ नकुलमुख उल्लिखितोऽस्ति[15]। इदम् प्रातिशाक्ख्यं राणायनीयानाम् इति 'राणायनीयानामृक्तन्त्रप्रसिद्धा विसर्जनीयस्याऽभिनिष्टानाक्ख्या' इति गोभिलगृह्य्यसूत्रस्य व्याक्ख्यातुर् भट्टनारायणस्य वचनम् प्रमाणङ् कृत्त्वा युधिष्ठिरमीमांसकेनोक्तम्[16]। ऋक्तन्त्रञ् जैमिनीय-सात्त्यमुग्रिराणायनीय-गौतम-नैगेय-शाखाभिर् मुक्ख्यतया सम्बद्धन् नास्ति, तासां शाखानाव्ँ विशेषाणाम् अत्रानुपलब्भ्यमानत्वाद् इत्त्युक्त्वा, ऋक्तन्त्रोद्धृतास् सर्वे ऋगंशाᳵ कौथुमशाखायाम् प्राप्यन्ते इति च भणित्त्वा, गोभिलगृह्य्यकर्मप्रकाशिकायान् 'द्विपञ्चाशदिमे ग्रन्थाश् शाखायाᳵ कौथुमेरिह। प्रोक्ता सामोदधौ यस्माच् छ्रौते स्मार्ते सुनिश्चिताः' इति प्रतिज्ञाय गणितेषु ग्रन्थेषु ऋक्तन्त्रस्योल्लेखाद् ऋक्तन्त्रङ् कौथुमशाखासम्बद्धमिति सूर्यकान्तो निर्णयति[17]।

---

१. ऋ. त. सा. स., पृ. ३। २. तत्रैव। ३. ल. श. शे., पृ. ११। ४. स. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३८३–८५। ५. श. कौ. १।१।८। ६. स. व्या. शा. इ. द्वि. भा., पृ. ३८६। ७. R.T. Intro. p. 33–46। ८. ऋ. त. १।४। ९. तत्रैव २।६।१०। १०. तत्रैव २।६।९, ४।३।२। ११. तत्रैव १।४। १२. तत्रैव। १३. तत्रैव। १४. तत्रैव। १५. ऋ. त. वृ. ३।४।१०। १६. स. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३८६। १७. R. T. Intro. p. 2–11।

किन्तु गौतम्म्याश् शिक्क्षाया गौतमशाखासम्बद्धाया अपि 'इति कौथुमशाखाया ग्रन्थसङ्ख्या यथाक्रमात्। एतानधीत्त्य निखिलान् वेदोक्तञ् ज्ञातुमर्हति' इत्त्युक्त्वा समापितायामुक्तायाङ गोभिलगृह्ययकर्म्प्रकाशिकाया४ कौथुमशाखाग्रन्थानुक्क्रमण्याम् उल्लेखादुक्तम् मतं सम्म्यक् पुष्टन् न प्रतिभाति। गौतम्म्या शिक्क्षायाम् प्रातिशाक्ख्योदाहृतत्वेनोदाहृतमुदाहरणमृक्तन्त्रे कौथुमशाखायाञ् च न प्राप्प्यते इतीयं शिक्क्षा न कौथुमशाखासम्बद्धा, किन्तु नाम्म्नो वैशिष्ट्याद् गौतमशाखासम्बद्धेति विज्ज्ञायते। सूर्यकान्तेनाऽपि ऋक्तन्त्रस्स्यानेकशाखासाधारणत्त्वमपि सूचितम्[१]। अस्स्य ग्रन्थस्स्य शैली विचित्त्रा वर्त्तते। पदानाम् प्रायेण प्रथमान्न्यक्क्षराणि त्यक्त्वा कृता वर्ग इति वक्तव्व्ये र्ग इति[२], दीर्घमिति वक्तव्व्ये र्घमिति[३], परादि इति वक्तव्व्ये रादि[४] इति, स्वरमिति वक्तव्व्ये रमिति[५] एतादृशा४ प्रयोगा अत्त्र बाहुल्ल्येनोपलब्भ्यन्ते। अस्स्य प्रातिशाक्ख्यस्स्य वृत्तिर् वृत्तेर् विवृतिश् च प्राप्प्येते।

(ञ) **सामतन्त्रम्**– एषोऽपि सामवेदप्रातिशाक्ख्यरूपो ग्रन्थः। किन्त्वेष न स्स्वतन्त्त्रः। एष ऋक्तन्त्रमुपजीवतीति एतद्विवेचकाः[६]। अत्त्र च ग्रामेगेयगाने (वेयगाने) आरण्ण्यकगाने च सामसु पर्वादीनाम् उच्चारणस्स्य व्यवस्स्था कृताऽस्ति। छन्दोगास् साम्नो यम् भागवं विरामेण विच्छिद्द्य गायन्ति स भाग४ पर्वेत्त्युच्च्यते। तच् च एकस्स्वरन् द्विस्स्वरञ् चेति प्रथमन् द्वेधा। एकस्स्वरम् पुनष् षड्धा, द्विस्स्वरञ् च त्रेधा भिन्नम्। यथा शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यादौ[७] उदात्तस्स्वरापेक्क्षया नव पदशय्या४ प्रतिपादितास् तथैवाऽत्त्र सामतन्त्रे मूलरूपेण नव पर्वशय्या४ प्रस्तारररूपेण च त्रीणि शतानि पञ्च च पर्वशय्या४ प्रतिपादिताः। तत्सम्बद्धास् सन्ध्यगीत–ह्रस्स्वभावादयोऽन्न्येऽपि विषया उक्ताः। अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्त्ता औदव्रजिरिति सामवेदसर्वानुक्क्रमणीकारो हरदत्तः। केचन तु अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्त्तारङ गार्ग्यम् मन्न्यन्ते[८]। इदम् प्रातिशाक्ख्यखण्डमपि भूम्ना कौथुमशाखामेवाऽवलम्बते। तथापि कौथुमशाखायामश्श्रुतानि सामगानान्न्यपि अत्त्रागतानीति तद्विदः[९]। अस्स्य ग्रन्थस्स्य व्याक्ख्यानमप्प्युपलब्भ्यते।

---

१. R.T. Intro. p.5–11। २. ऋ. त. २।२।३। ३. तत्त्रैव २।५।१०। ४. तत्त्रैव २।३।६। ५. तत्त्रैव। ६. सा. त. भू., पृ. ५१–५२। ७. शु. य. प्रा. २।१, पा. शि. श्लो. ४५। ८. सा. त. भू., पृ. ४२। ९. तत्त्रैव, पृ. ५०।

(ट) **अक्क्षरतन्त्रम्**– अयमपि सामवेदप्रातिशाक्ख्यरूप एव ग्रन्थः । अस्स्यैव सञ्ज्ञालक्क्षणं सञ्ज्ञाप्रकरणमिति च नामनी । किन्तु अत्त्र सामवेदीयस्तोभानामेव कर्षण–लोप–विकारादीनामुच्चारणस्स्य व्यवस्था कृताऽस्ति । स्तोभ इति च गानकाले सामसु यावन्तस् स्वरा अपेक्क्षिता भवन्ति तावन्तस् स्वरा यदि ऋक्षु न भवन्ति तर्हि तन्न्यूनतापूरणाय पठनीयैरतिरिक्तैस् स्वरैर् युक्तम् पदमुच्च्यते । एतादृशानाम् पदानाम् प्रतिपादनं स्तोभानुसंहारग्ग्रन्थे कृतमस्ति । स्तोभस्स्यैव अक्क्षरमिति नामान्तरम्[1] । अयञ्च ग्रन्थस् सामतन्त्रशेषभूत एव । अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्त्ता आपिशलिरिति सामश्श्रमि–सत्त्यव्व्रत–भट्टाचार्यः, औदव्व्रजिरेवेति सामवेदसर्व्वानुक्क्रमणीकारो हरदत्त इति रामनाथदीक्क्षितश् प्रतिपादयति[2] ।

(ठ) **पुष्पसूत्त्रम् फुल्लसूत्त्रवँ वा**– एषोऽपि सामवेदप्रातिशाक्ख्यरूप एव ग्रन्थः । किन्तु अत्त्र माद्ध्यन्दिनपवमानादिषु गेयानाम् पौरुषेयाणाम् ऊहगानरूपाणाम् उत्तरार्च्चिकसम्बद्धानां साम्नाँ लक्क्षणानि गानस्स्य व्यवस्थाश् चैव प्राप्प्यन्ते । अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्त्ता पुष्पाचार्य्य इति रामनाथदीक्क्षितः[3]; वररुचिरिति सामवेदसर्व्वानुक्क्रमणीकारो हरदत्तः[4] । अयमपि ग्रन्थश् कौथुमशाखासम्बद्ध एव । वस्तुतो विचारणे तु ऋक्तन्त्र–सामतन्त्रा–ऽक्क्षरतन्त्र–फुल्लसूत्त्राणि एकस्स्यैव सामवेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य विभाग– (खण्ड–) रूपा ग्रन्था इति प्रतीयते ।

(ड) **सात्त्यमुग्ग्रिराणायनीयप्रातिशाक्ख्यम्**– इदञ्च ग्रन्थतोऽनुपलब्धमेव एतर्हि । अस्स्य पुराकाले सत्ता च "ननु च भोश् छन्दोगानां सात्त्यमुग्ग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारञ् चाधीयते सुजाते एँ(अ)श्श्वसूनृते, अद्ध्वर्य्यो ओँ(अ)द्द्रिभिस् सुतम्, शुक्क्रन् ते एँ(अ)न्न्यद्, यजतन् ते एँ(अ)न्न्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्त्र भवताम्, नैव हि लोके नान्न्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति"[5] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारवचनाद् विज्ञायते ।

(ढ) **गौतमप्रातिशाक्ख्यम्**– इदमपि ग्रन्थतोऽनुपलब्धम् । अस्स्य पुराकाले सत्ता च "अथ सप्ताक्क्षरमेकमुदाहृतम् प्रातिशाक्ख्ये हि 'न

---

१. जै. ध. मी. सू. ६।२।३६ । २. सा. त. भू., पृ. ४–५ । ३. तत्त्रैव, पृ. ५। ४. ऋ.त.सा.स., पृ. ७ । ५. १।१।१ (एओङ्सूत्त्रे) ।

हि न घ्ञुघ्ञुक्षुङङ क्ष्क्ष्वौ' इति ङङकषकषवाः'' इति गौतम्म्याश् शिक्क्षाया वचनाद् विज्ज्ञायते[1]। सामवेदशाखासु मद्ध्ये एतर्हि कौथुम-जैमिनीय-राणायनीय-गौतम-नैगेयशाखा[2] उपलभ्यन्ते इति गौतमशाखया सम्बद्धम् प्रातिशाक्ख्यम् पुराकाले स्थितमभूदिति सम्भावनायै बलम् प्राप्तम् भवति।

(ण) **शौनकीया चतुरद्ध्यायिका–** अस्स्य ग्रन्थस्स्य कुत्रचिद् अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्यमिति, कुत्रचिच् च कौत्सव्याकरणम् इत्त्यपि व्यवहारो दृश्श्यते इति वदन्ति[3]। अस्स्य ग्रन्थस्स्य प्रतिपाद्द्या विषयाः पूर्वमेव सङ्क्षेपेणोक्ताः। अत्र प्रातिशाक्ख्ये आदिपदेन (गणनिर्देशेन) अपि लक्क्ष्याणां सूचनं क्रियते[4] अन्न्येषु तु प्रातिशाक्ख्येषु प्रायेण[5] लक्क्ष्याणि परिगणितान्न्येव। अत्र क्वचित् तु बहुलमित्त्यप्प्युक्तम्[6]। अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्ता शौनक इति केचित् मन्न्यन्ते, कौत्स इति केचित्[7]। अस्स्य समयोऽप्प्यनिश्चितः। अनुपदवँ वर्णयिष्ष्यमाणाद् अथर्वप्रातिशाक्ख्यादियञ् चतुरद्ध्यायिका प्राचीनेति विवेचकाः[8]। अत्र च शाकटायनः[9], शाङ्खमित्रिः[10], शौनकः[11] इत्त्येतेषान् नाम्ना ग्रहणमस्ति। इदम् प्रातिशाक्ख्यं शौनकीयशाखाया इत्त्युच्च्यते। रोथेन ह्विट्निना च सम्पादिता अथर्ववेदसंहिता चतुरद्ध्याय्यनुकूलेति च विवेचकाः[12]। अस्स्य ग्रन्थस्स्य अज्ज्ञातकर्तृकम् भाष्ष्यमपि हस्तलिखितम् प्राप्प्यते। अस्स्य ग्रन्थस्स्य सम्पादकेनानुवादकेन तस्स्योपयोगः कृतो दृश्श्यते।

(त) **अथर्व- (वेद-) प्रातिशाक्ख्यम्–** अस्स्य प्रातिशाक्ख्यस्स्य लघुः पाठो विश्श्वबन्धुना सम्पादितः, वृद्धः पाठश् च सूर्यकान्तेन। अस्मिन् प्रातिशाक्ख्ये वर्णोत्पत्ति-स्थान-करणा-ऽनुप्रदानादीनाम् प्रति-

---

१. शि. स., पृ. ४५५। २. सा. त. भू., पृ. ५०। ३. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३७८। ४. १।८५, २।२७, २९, ३०, ५९, ६७, ८०, ८४, ८५, ९८, १०३; ३।४, १२, १६, १७, ७६, ९२, ४।२१, २२, २३। ५. क्वचित्तन्त्रेऽपि गणास् सत्त्यपरिगणिताः ३।५।६, ३।७।८, ४।१।१, ४।३।४, ४।३।६। ६. शौ. च. ३।८, १३। ७. सं. व्या. शा. इ. द्वि. भा., पृ. ३७८। ८. तत्रैव, पृ. ३७४, ३७८। ९. शौ. च. २।२४। १०. तत्रैव ३।७४। ११. तत्रैव १।८। १२. A. Pr. Intro. p. 43-50।

पादनन् नास्ति । अत्र स्वरनियम–विसर्जनीयाऽऽद्द्यन्तपदगणना–प्रगृह्यपदमध्य–वाक्यगणना–यकारादिद्वययुक्तपदगणना–ऽवग्रहरेफादिसहितपदगणना–षत्वणत्वाद्यपवाद– ह्रस्वभाव–दीर्घीभाव–विविध–संयोगयुक्तपदादिगणना–ऽवग्रहादयो विषयास् सन्ति । एते च विषया भाष्यकारेण एतावत्त्वम्, अपवादः, आबाधः, सावँवेदनम्, न्यायमुखम् चेति पञ्चधा विभक्ताः । तत्र एतावत्त्वन् नाम एतानि पदानि एवमादिषु एवम् भवन्ति अतो नान्यथेति; अपवादस् स्फुटः, आबाधो नाम यत्र तच्छब्दार्थतस् तुल्या संहिताऽन्यापि भवति तत्र अवग्रहविशेषाऽऽदानम्; सावँवेदनन् नाम अर्थादेस् स्वरभेदस्य व्यवस्थापनम्, न्यायमुखन् नाम न्याय्यस्य वर्णविकारस्य ज्ञानम् इति । वस्तुत इदम् प्रातिशाख्यं शिक्षाशास्त्र-संहिताप्रकरणाऽऽधारभूत-तत्त्वसङ्कलनात्मकवँ विज्ञायते । अस्य प्रातिशाख्यस्य समयः पाणिनेः पश्चात् पतञ्जलेः प्रागिति सूर्यकान्तेनोक्तम्; युधिष्ठिरमीमांसकेन तु तदप्रामाणिकमित्युद्घोषितम्[१] । उपलभ्यमानस्य अथर्ववेदप्रातिशाख्यस्य केचन भागाश्[२] शौनकीयचतुरध्याय्या अंशान्[३] आधारीकृत्य प्रवर्तन्ते इति शौनकीयचतुरध्यायीत इदम् प्रातिशाख्यमर्वाचीनमिति सूर्यकान्तेनोक्तम्[४] । अस्य ग्रन्थस्य कर्ता क इति न ज्ञायते । अस्मिन् ग्रन्थे शाकल्यस्य उल्लेखोऽस्ति[५]। इदम् प्रातिशाख्यं शौनकीयशाखाया नेति सूर्यकान्तस्य मतमस्ति । तत्र शङ्करपाण्डुरङ्गसङ्गृहीता अथर्ववेदहस्तलेखा अस्य प्रातिशाख्यस्याऽनुकूलाः, रोथ–ह्विट्नि–सम्पादिताऽथर्ववेदसंहिता तु शौनकीयचतुरध्याय्या अनुकूला इति च स एव भणति[६] । अस्य ग्रन्थस्य भाष्यमपि प्राप्यते ।

७. प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः

प्रातिशाख्यप्रतिपाद्य–वर्ण–स्वर–संहितापाठ–पदपाठादिबोधोपकारकाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्था अपि प्राचीना अर्वाचीनाश् च बहवः प्राप्यन्ते । तेषु केचन मुद्रिता अपि सन्ति । केचन तु हस्तलिखितरूपेणैव विविधेषु पुस्तकालयेषु स्थितास् सन्ति । तेषाम् मध्ये

---

१. सं. व्या. शा. इ., द्वि. भा., पृ. ३७१–७३ । २. सू. १३६, १४७, २०१ । ३. २।५, २; ६९, ७०, ७३, ७५, ७६, ११२; ३।८६, ८७, ८८, ९२; २।९२ । ४. A. Pr. Intro. p. 61–66 । ५. ३।४।२ (सू. २१९, पृ. १६५) । ६. A. Pr. Intro. p. 43–50 ।

केषाञ् चित् प्रमुखाणाङ् ग्रन्थानां सङ्क्षिप्तवं विवरणमत्र उपस्थापित-मस्ति—

(क) ऋग्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः

(१) **उपलेखसूत्रम्**— एष ग्रन्थ ऋग्वेद-पद-क्रम-पाठसम्बद्धो वर्तते। एतस्य रचयिता बृहस्पतिर् भारद्वाजस् सम्भावितोऽस्ति। एतस्य समयश् च पाणिनिसमय एवेति ऐतिहासिकाः। एतस्मिन् ग्रन्थे अष्ट वर्गास् सन्ति। तत्र स्वरव्यञ्जनादिसञ्ज्ञाविशेषाः, त्रिक्रम-चतुष्क्रमविशेषाः, एकपदा-द्विपदाऽऽदिऋग्गणना, परिगृह्यविशेषाः, टवर्गीयवर्णविषयका विशेषाः, पूर्पति-धूर्षदादि-परिग्रहविशेषाः, पूर्वपदान्तेतिकरणसन्धिविशेषाः, इतिकरणपदादिसन्धिविशेषाः, स्वरविशेषाः, कम्पविशेषाश् च प्रतिपादितास् सन्ति। एतस्य ग्रन्थस्यैकम् भाष्यमपि अनतिप्राचीनत्वेन सम्भाव्यमानम् प्राप्यते।

(२) **विकृतिवल्ली (व्याडिशिक्षा)**— एषा व्याडेश् शैशिरीय-ऋग्वेद-क्रमजटा-पाठादिविषयाऽष्टाविंशतिश्लोकात्मिका प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा कृतिः। व्याडेर् नाम पाणिनीयवैयाकरणनिकाये सङ्ग्रहकारत्वेन परिभाषापाठकारत्वेन च प्रसिद्धम्। ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिष्वपि व्याडेरुल्लेखः प्राप्यते। वैयाकरणसङ्ग्रहकार-विकृतिवल्लीकारयोर् ऐक्यम् पार्थक्यवं वेति निश्चेतुङ् किमपि प्रमाणन् नोपलभ्यते। विकृतिवल्ल्या गङ्गाधरभट्टाचार्यकृता विकृतिकौमुद्याख्या व्याख्या चोपलभ्यते।

(३) **अष्टविकृतिलक्षणानि**— सप्तदशकारिकात्मिका सटीकेयङ् कृतिर् अविज्ञातकर्तृका युगलकिशोरपाठकसम्पादिते शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये परिशिष्टत्वेन सङ्गृहीता दृश्यते। एतस्याः कृतेश् शुक्लयजुर्वेदेन सह सम्बन्धस् तु कुतोऽपि प्रमाणान् न सम्यक् सिद्ध्यति। टीकाया अन्ते "जटादिविकृतीनान् तु सम्यग् ज्ञानयं यथाऽऽप्यते। महर्षिणा व्याडिना यज् जटापटलसञ्ज्ञकम्। तद्भावं समनुज्ञाय हयग्रीवेण भाषितम्। दौर्मित्रिणा गौतमेन रामेणाऽपि सुभाषितम्" इत्युल्लेखः प्राप्यते। एतस्मादुल्लेखात् कृतिरियं रामस्येति प्रतीयते। रामस्य कृतित्वण् टीकाया एव वा कारिकाणामपीति तु विमृश्यमेवाऽस्ति। एतस्य ग्रन्थस्य सङ्क्षिप्तं रूपम् प्रातिशाख्य-प्रदीपशिक्षायामपि सङ्गृहीतमुपलभ्यते।

(४) **अष्टविकृतिविवृतिः (मधुसूदनशिक्षा)**— मधुसूदन-मस्करि-

तिरियम् चतुष्पञ्चाशत्कारिकात्मिका व्याडिमतानुगामिनी पुरोगमा-
चार्यकृतप्रकाशटीकोपेता प्राप्यते ।

(५) **वेदविकृतिविवरणम्**– 'दामोदरन्–नम्पूतिरिप्पाद्' इत्या-
ख्येन वैदिकेन कृतं सटिप्पणीकमिदम् प्राप्यते, मुद्रितम् चाऽस्ति ।

(६) **जटापटलम्**– व्याडिकृताया विकृतिवल्ल्याः क्रमजटानिरूप-
णांशोऽपि जटापटलत्वेन व्यवहृतो दृश्यते । विकृतिवल्ल्यन्तर्भूतत्वा-
दस्य पृथक् प्रतिपादनमनावश्यकम् भाति । तथापि नागदेवसुताऽनन्ता-
ऽऽचार्येणाऽस्य भागस्य 'जटापटलकारिकाव्याख्या' इति नाम्नाऽङ्-
किता व्याख्याऽपि कृता प्राप्यते, तस्मादस्माभिरयम् पृथगुल्लेखस्-
सम्भावितभ्रान्तिहरणाय विहितः ।

(७) **हयग्रीवकृतम् जटापटलम्**– एकादशपद्यात्मिका द्वयोर्-
वर्गयोर् विभक्ता क्रमजटाविषया कृतिरियम् । अत्र कियताऽप्यंशेन
व्याडिमताद् वैलक्षण्यमपि प्राप्यते । अस्य ग्रन्थस्य एकाऽविज्-
ज्ञातकर्तृका सङ्क्षिप्ता टीका कृष्णाख्यपण्डितकृतित्वेन सम्भाव्य-
माना, अन्या दीपिकाख्या वाराणसीवास्तव्यस्य धरणीधरसुत-दया-
शङ्करस्य टीका च प्राप्येते । दयाशङ्करेण स्वकृतौ व्याडिमतानि
ऋग्वेदप्रातिशाख्यकारमतानि चोल्लिखितानि दृश्यन्ते ।

(८) **जटालक्षणम् (विकल्पकौमुदी ?)**– एष ग्रन्थः केरल-
विश्वविद्यालये तिरुवनन्तपुरा– (त्रिवेन्द्रम्–नगरा–) ऽन्तर्गत-
कार्यवट्टम्–प्रभागस्थे हस्तलिखितग्रन्थागारे वर्तते । अत्र प्रार-
म्भे– "गणनाथम् प्रणम्यादौ वाणीम् ब्रह्माणमेव च । व्यासादींश्च
मुनीन् नत्वा शाकलं शैशिरम् तथा ।। बाभ्रव्यञ्च क्रमकर्तारं
व्याडिम् नत्वा जटाविदम् । शौनकम् च विशेषेण नत्वा गुरुपरम्पराम् ।।
करोति नरसिंहाख्यो जटालक्षणमुत्तमम्" इत्युल्लिखितमस्ति ।

(९) **ऋग्वेदजटालक्षणम्**– दशग्रन्थिना कृष्णपुराभिजनेन वेङ्-
कटरामेण सत्यव्रतसामश्रमिकृतटीकासहितमधुसूदनशिक्षामुपजीव्य
विरचितोऽयं ग्रन्थो मुद्रणेन प्रकाशमागतो दृश्यते ।

(१०) **ऋग्वेदघनसारः**– एषोऽपि ऋग्वेदविकृतिपाठसम्बद्धो वेङ्-
कटरामेण रचितः प्रकाशितश् च ग्रन्थो दृष्टिगोचरीभवति ।

(११) **शमानशिक्षा**– अत्र शाकल–ऋग्वेद–मन्त्रसंहिताया-
मागतानाँ लुप्तान्त्यविसर्जनीयकानाम् पदानां गणनाऽस्ति ।

(१२) **शमानपदानि**– शमानशिक्षासदृशो ग्रन्थः ।

(१३) **शमानलक्षणम् (शमानप्रकरणम्)**– दशग्रन्थिना वेङ्कटरामेण रचितं प्रकाशितश्चायं ग्रन्थः।

(१४) **लघुशमानम्**– शमानशिक्षासदृशोऽयं ग्रन्थः।

(१५) **पदगाढः**– अत्र संहितायां पदपाठे परिवर्तने यानि वर्णस्वरादिपरिवर्तनानि तेषाम् प्रातिपादनमस्ति, अत्र प्रथमैकवचनान्त-विसर्जनीयान्त–नान्तादिपदगणना, सन्धिविशेषोदाहरणसङ्ग्रहश्चेति विषयास् सन्तीति, तद्विदो वदन्ति।

(१६) **चतुर्ज्ञानम्**– अत्र विसर्गान्त–नान्ता–ऽयवायावान्तैक-पदसूच्चयस् सन्ति।

(१७) **अवर्णदीपः**– अत्र शाकलऋग्वेदसंहितागतानाम् अकारादीनामाकारादीनाञ्च पदानाङ्गणनाऽस्ति।

(१८) **अवर्णि**– अवर्णदीपसदृशो ग्रन्थः।

(१९) **ऋग्वेदपदादिसङ्ख्या (सप्तसङ्ख्या)**– अत्र ऋग्वेदवर्ग–प्रतीकमुपादाय तद्वर्गगतपदसङ्ख्या, इत्त्यन्तपदसङ्ख्या, समस्तपदसङ्ख्या, म–न–तान्तपदसङ्ख्या च दत्तेति तद्विदः।

(२०) **ऋग्वेदपरिभाषाकारिका**– कारिकात्मकः उक्त-ऋग्वेद-पदादिसङ्ख्याख्य–ग्रन्थ–सदृशो ग्रन्थः।

(२१) **बोन्दलक्षणम् (ऋग्वेदपदक्रमलक्षणम्)**– ऋग्वेदीयानाञ् चतुष्षष्टेरेवाध्यायानां विषये उच्चारणविशेष–वर्णानुपूर्वी-विशेष–स्वरविशेषादीनाम् प्रतिपादको ग्रन्थः।

(२२) **गानिलक्षणम्**– अत्र विसर्जनीयान्तानां स्वरान्तानाम् असन्धेयानाम् प्रकृतिस्थान्त्यनकारकाणाम् एकारविकारजयकारवताम् पदानाञ्च प्रतिपादनमस्ति। गानिलक्षणम् ऋग्वेदघनसारेण सह वेङ्कटरामेण प्रकाशितञ्च दृश्यते।

(२३) **एकाक्षरिबैठः (एकाक्षरिबैटुः, एकाक्षरिबैड्)**– अत्र ऋग्वेदगतानां सर्वेषामेव वर्गाणाम् प्रत्येकम् एकाक्षरात्मकेन सङ्केतसूत्रेण इत्त्यन्त–नान्त–विसर्गान्त–स्यन्त–सेऽन्ता-ऽवग्रहवत्-पदानाम् प्रतिपादनमस्ति।

(२४) **पदान्तदीपिनी**– ऋग्वेदसंहितान्तर्गत - पदविशेषान्त - प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः। अत्र प्रारम्भे "ऋग्वेदपाठे शाकल्यदृष्टे तद्वर्त्मना कृतिम्। पदान्तदीपिनीन् नाम्ना करोम्यर्थानुबन्धिनीम्। बहुशस् संशयन् दृष्ट्वा बहुधा धीमतामपि। ऋगाम्नायपदान्तेषु तच्छेदाय यतामहे" इत्युक्तमस्ति।

(२५) **ऋग्वेदानुक्क्रमणिका**– ऋग्वेदसंहितागत–पदविशेषसूची-रूपोऽयङ्ग्रन्न्थः।

(२६) **ऋग्विलङ्घ्यम्**– अत्त्र ऋग्वेदसंहितान्तर्गतानाम् एकारान्तानामैकारान्तानाञ्च पदानां सूची दत्ताऽस्ति।

(ख) शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाक्ख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः–

(१) **प्रतिज्ज्ञासूत्त्रम्**– माद्ध्यन्दिनीयाम्नायाद्ध्ययनधर्मविशेषाणाम् प्रतिपादकः कात्त्यायनप्प्रणीतत्त्वेन स्वीक्रियमाणो ग्रन्न्थः। एतस्स्य ग्रन्न्थस्स्य अनन्तकृता केशवकृता मधुसूदनकृता रामशर्मकृता चेति प्राचीनाष् टीकाः प्राप्प्यन्ते। रामशर्मणष् टीका वेबरेण प्रकाशिता च। नित्त्यानन्दपर्वतीयकृता टीका माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शतपथ-ब्राह्मणस्स्य सायणकृतव्याक्ख्यासहितस्स्य पञ्चमभागस्स्याऽन्ते मुद्द्रिताऽस्ति। अनन्तदेवयाज्ज्ञिककृता टीका च युगलकिशोरपाठकेन शुक्लयजुःप्रातिशाक्ख्यपरिशिष्टे प्रकाशिताऽस्ति।

(२) **भाषिकसूत्त्रम्**–शतपथब्राह्मणादिब्राह्मणवेदाङ्गोपाङ्गस्स्वराद्द्यन्त्वाक्ख्यायकमेतत् सूत्त्रम्। एतस्स्य ग्रन्न्थस्स्य महास्वामिकृता अनन्तभट्टकृता चेति द्वे टीके प्राप्प्येते, मुद्द्रिते च ते।

(३) **वाजसनेयि–संहिता–पदकारिका–रत्नमाला**– अत्त्र प्रतियजुः पदसङ्ख्या, विसर्गसङ्ख्या, सवर्णसन्धिः, सन्धिजपरिवर्तनानि च निर्दिष्टानि कत्थ्यन्ते। एषा शङ्कराचार्यकृतित्त्वेनोल्लिखिताऽस्ति।

(४) **वेदलक्क्षणम्**– महादेव–मनीषिकृतेऽस्मिन् ग्रन्न्थे एकारलक्क्षणम्, नकारलक्क्षणम्, वर्णक्क्रमकारिका, तकारलक्क्षणम्, पूर्वापरोभयदीर्घिणः, षड्विंशतिलक्क्षणम्, ककारान्तपदानि इति प्रकरणानि सन्तीति तदभिज्ज्ञाः।

(५) **पदज्ज्योतिः**– शुक्लयजुर्वेदपदपाठसम्बद्धोऽयङ्ग्रन्न्थः।

(६) **पदरत्न–क्रमरत्नम्**– नागदेवकृतोऽयङ्ग्रन्न्थ उक्तपदज्ज्योतिर्ग्रन्न्थतुल्ल्यः।

(७) **आवर्णि**– महाधिपति–तिन्तिरणिकृतो लुप्ताऽऽकारादिपदविषयकोऽयङ्ग्रन्न्थः।

(८) **तपरम्**– संहितावस्थायान् नान्तत्त्वेन दृश्श्यमानानाम् पदपाठावस्थायान् तान्तानाम् पदानां सङ्ग्राहकोऽयङ्ग्रन्न्थः।

(९) **नपरम्**–पदपाठे नान्तानाम् पदानां सङ्ग्राहकोऽयङ्ग्रन्न्थः।

(१०) **नपर-तपर-लक्क्षणम्**– उक्त–नपर–तपरग्रन्न्थसदृशोऽयङ्ग्रन्न्थस् शौरिसूनुकृतः।

(११) **विलिङ्ग्यलक्षणी**– नारायणकृता एकारान्तानामैकारान्तानाञ्च पदानां सूची। अस्याः प्रारम्भे "प्रणम्य भारतीं देवीं सर्वलोकैकमातरम्। नारायणः प्रवक्ष्यामि विलिङ्ग्यानि पदान्यहम्॥ एकारैकारवर्णौ यौ संहितायां विकारिणौ। तदन्तानि विलिङ्ग्यानि उच्यन्ते वेदवित्तमैः" इत्युक्तमिति तत्परीक्षकाः।

(१२) **अवर्ण्यादिवर्णमालिका**– शुक्लयजुर्वेदीयसन्देहास्पदपदयुग्मानाम्, संहितायाम् पदादिस्थस्य अकारस्य आकारस्य वा लोपेन युतानाम् पदानां सङ्ग्राहकोऽयं ग्रन्थः।

(१३) **काण्वशाखीयपदलक्षणम् (षण्मुखम्)**– अनन्ताचार्येण कृतो ऽन्वर्थनामकोऽयं ग्रन्थः केरलविश्वविद्यालयस्थहस्तलिखितग्रन्थागारे दृश्यते।

(ग) **कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः** –

(१) **लक्षणरत्नम्**– पूर्वोक्त–पदगाढ–चतुर्ज्ञानादिसदृशोऽयं ग्रन्थः।

(२) **अनिङ्ग्यम्**– श्रीवत्साङ्ककृत उपशतश्लोकात्मक आपाततस् समस्तानामिव प्रतीयमानानां वस्तुतोऽनवग्रहाणाम् पदानाम् प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः।

(३) **अनिङ्ग्यान्तं सव्याख्यानम्**– पूर्वग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(४) **अनिङ्ग्यशतकम्**– पूर्वग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(५) **त्वन्ताद्यनुक्रमणिका**– तुकारान्तादिपदसूचीरूपा।

(६) **शाखाशमानम्**– तैत्तिरीयककाठकस्थानां लुप्तविसर्गान्तानाम् पदानां सूची।

(७) **शमानसन्धिः**– पूर्वग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(८) **षड्विंशतिसूत्रम्**– सदृशत्वेन सन्देहास्पदानाम् पदानाम् प्रतिपादको ग्रन्थः।

(९) **अवर्णि**–पूर्वोक्तावर्ण्यादिग्रन्थसदृशो ग्रन्थस् तैत्तिरीयाणाम्।

(१०) **अवर्ण्यादिवर्णमालिका**– पूर्वोक्तावर्ण्यादिग्रन्थसदृश्येव।

(११) **अवर्णदीपः**–पूर्वोक्तऋग्वेदीयावर्णदीपग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(१२) **अवर्ण्यावर्णि**– अन्वर्थनामा ग्रन्थः।

(१३) **ईकारान्ताः**– पदपाठे ईकारान्तानाम् पदानां सूची।

(१४) **पूर्वोत्तरोभयदीर्घी**– पूर्वदीर्घिणाम् उत्तरदीर्घिणाम् उभयदीर्घिणाञ्च सन्धेयपदानां सूची।

(१५) **उभयपूर्वोत्तरदीर्घौ**– पूर्वग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(१६) **यणादेशदीर्घौ**– यणादेशविषयाणान् दीर्घान्तानाम् पदानां सूची।

(१७) **यणादेशदीर्घादिविधिः**– पूर्वग्रन्थसदृशो ग्रन्थः।

(१८) **उभयह्रस्स्वि**– पदपाठे ह्रस्स्वादिकानां ह्रस्स्वान्तानाम् पदानां सूची।

(१९) **प्लुतानुशासनम्**– तैत्तिरीयसंहितान्तर्गतप्लुतस्स्वरगणनाऽऽत्मकोऽयङ् ग्रन्थः।

(२०) **सकारपरविसर्जनीयः**–तैत्तिरीयसंहितान्तर्गतविसर्जनीय-लोपादिस्स्थाननिर्देशविषयको ग्रन्थः।

(२१) **थकारधकारसूत्त्रम्**–तैत्तिरीयसंहिताया थकारवतान् धकारवताञ् च पदानाङ् गणनया युतो ग्रन्थः।

(२२) **अन्तप्प्रदीपिका**– दीर्घोत्तरवर्त्तिविसर्जनीयान्तपदनिर्देशात्मिका कृतिः।

(२३) **नतान्तपदानि**– शेषनारायणकृतोऽयङ् ग्रन्थो नान्त–तान्त-पदगणनात्मकः।

(२४) **तैत्तिरीयपदस्वरलक्क्षणम्**– अन्न्वर्थनामको ग्रन्थः।

(२५) **इङ्ग्यरत्नम्**– तत्तदनुवाकगतसमस्तपदसङ्ख्यानिर्देशकोऽयङ् ग्रन्थः।

(२६) **वेदलक्क्षणम्**– पदपाठेऽवग्ग्रहवताम् पदानाम् प्प्रतिपादकोऽयङ् ग्रन्थः।

(२७) **अवग्ग्रहलक्क्षणम्**– अवग्ग्रहप्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(२८) **प्प्रगृह्य्यः**– प्प्रकृतिभावसन्धिप्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(२९) **अवेष्टनपदानि**– वर्णानुक्क्रमेणानुक्क्रान्तानामनवग्ग्रहाणां सावग्ग्रहाणामिव प्प्रतीयमानानाम् पदानाङ् गणनायाः प्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(३०) **अर्धान्ताः**– अनेकवाक्क्यवतामत एव मद्ध्यविरामयुताना-मनुवाकानाङ् गणनायाः प्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(३१) **उच्चस्स्वरनिर्णयः**–खण्डद्द्वयात्मक आद्द्युदात्तकाना-मन्तोदात्तकानाञ् च पदानाङ् गणनया युतो ग्रन्थः।

(३२) **स्वरशिक्क्षा**– उदात्तस्वरयुतपदप्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(३३) **विलङ्घ्यम्**– पदपाठे एकारान्तानाम् ऐकारान्तानाञ् च पदानाम् प्प्रतिपादको ग्रन्थः।

(३४) **सप्तलक्षणम्**– सप्तानां सन्धीनाञ्च विश्लेषणस्य प्रतिपादको नपर–तपरा–ऽवर्ण्यादिपदप्रतिपादकश् च ग्रन्थः ।

(३५) **रावणभेट्** (**रावणभेट् वा**)– शुद्धोच्चारणसम्बद्धो ग्रन्थः । वस्तुतस् तु ऋग्वेदसम्बद्धैकाक्षरिवैठग्रन्थसदृशोऽयं ग्रन्थः प्रतीयते ।

(३६) **तैत्तिरीयस्वरावधानम्**– वेदलक्षणग्रन्थः केरलविश्वविद्यालयीयहस्तलिखितग्रन्थागारे वर्तमानः, ग्रन्थमानम् ११०, लिपिः ग्रन्थलिपिः, लेखाधारस् ताडपत्त्रम्, ग्रन्थोऽपूर्णः ।

(घ) **सामवेदसम्बद्धाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः** –

(१) **लघुऋक्तन्त्रसङ्ग्रहः**–ऋक्तन्त्रसारसङ्ग्रहरूपोऽयं ग्रन्थः ।

(२) **सामवेदसप्तलक्षणम्**– शौरिसूनु-नारायणाभ्याञ् विरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे शमानम्, विसर्गलोपालोपौ, रङ्गः, विलिङ्घ्यम्, नतपरे, अवर्णि, अनवग्रहम् इति सप्त प्रकरणानि सन्ति ।

(३) **उत्तरर्ग्धारिमाला**– सामवेदोत्तरार्चिकस्थानान् धारिस्वराणाम् प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । दीर्घोऽनुदात्तस् स्वरितपूर्वकस् स्वरो धारी प्रचयापरपर्यायः ।

(४) **उत्तरर्गुदात्तमाला**– सामवेदोत्तरार्चिके उदात्तस्वराणाम् प्रतिपादको ग्रन्थः ।

(५) **उत्तरर्क्स्वरितमाला**– सामवेदोत्तरार्चिके स्वरितस्वराणाम् प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः ।

(ङ) **अथर्ववेदसम्बद्धानाम् प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपग्रन्थानामभावः**

अथर्ववेदीयग्रन्थेषु तु अथर्व–(वेद–) प्रातिशाख्यमेव शमानशिक्षादिकृतकार्यकारीति नैतादृशा अन्ये ग्रन्था अथर्ववेदसम्बद्धाः प्रचुराः प्रचुरप्रचारा वा विज्ज्ञायन्ते[1] ।

८. शिक्षेति प्रसिद्धा ग्रन्थाः

प्रातिशाख्येषु प्रतिपादितानां संहितादिविधीनाम् प्रायेण पाणिनीयेन व्याकरणेनैव कथञ् चिद् गतार्थत्वम् मन्वानानाञ् वेदानाञ् वेदलक्षणविशेषाणाञ् चाऽध्ययने उत्साहेन रहितानाञ् जनानाम् प्रातिशाख्याद्ध्ययनाय ग्लानत्वात्, अर्वाचीनानाञ् जनानाम् प्रायेण सङ्क्षेप-

---

१. प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपाणामेनादृशानाङ् ग्रन्थानामधिकतरम् परिचयम् प्राप्तुं सूर्यकान्तकृतो लघुऋक्तन्त्रपरिचयो द्रष्टव्यः ।

रुचित्त्वात्[1], देश्श्यभाषाप्प्रभावशिक्क्षाब्भ्यासादिमान्द्यप्प्रमादालस्यादि–दोषकृतवेदोच्चारणदोषवृद्धिपरिहारस्स्यावश्श्यकत्त्वात्, प्रातिशाक्ख्येषु अप्प्रतिपादितानां सम्प्रदायप्रामाण्ण्यत उपलब्धानाङ् कासाञ्चिद् विशिष्टानाव्ँ व्यवस्थानाम् प्प्रतिपादनस्स्याऽऽवश्श्यकत्त्वाच् च अर्वाचीने काले विविधाश् शिक्क्षाग्रन्था आचार्यैः कृतास् सन्ति । तासु काश् चित् प्राचीनाः काश् चिदनत्त्यर्वाचीनाः काश् चिदर्वाचीनाः काश् चित् तत्तद्वेदशाखासम्बद्धाः काश् चित् सर्ववेदशाखालोकसाधारण्ण्यश् च दृश्श्यन्ते । तासाम् परिचय ऋग्वेदादिशाखाविशेषसम्बन्धक्क्रमेण अधः प्रस्तूयते ।

(अ) ऋग्वेदीयशिक्क्षाग्रन्था:

(क) **शैशिरीयशिक्क्षा**– अस्स्यां शिक्क्षायाव्ँ वर्णसङ्ख्या, वर्णविभागाः, मात्त्रा, स्थानम्, करणधर्माः (आब्भ्यन्तरप्प्रयत्नरूपाः), करणोपसंहारभेदाभेदौ, अभिनिधानम्, सय्ँयोगविशेषाः, द्वित्त्वम्, नकारागमः, वर्गद्द्वितीयादेशः, स्वरभक्तिः, वर्णविशेषोच्चारणविधिः, विसर्गादेशाः, उदात्तादिस्स्वराः, कम्पः, पाठगुणाः, ह्रस्स्वस्वरविधिः, विवृत्तिः, स्वरभक्तिविशेषः, स्वरितोच्चारणम्, ऊष्मगतिः, यकारोच्चारणविशेषाः, यमनिषेधः, नादः, नकारविकाराः, रङ्गः, स्वरितस्स्वरविशेषाः, विवृतविचारः, अभिनिहिता वर्णाः, घोषवदादेशः, पदान्तस्था वर्णाः, मकारविकाराः, तकारविकाराः, ङकार–नकार–प्रकृतिभावौ, तकारयकारागमौ, ककारागमः, शकारविकारः, विसर्गविकारः, सय्ँयोगपिण्डविशेषाः, हकारोच्चारणविशेषः, वर्णधर्माः, प्रणवविचारः, वेदषडङ्गपरिचयश् चेति विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । अत्त्र कुत्त्र चिद् ग्रन्थस् त्रुटित इवाऽऽलक्क्ष्यते । तत्त्र जात्त्यादिस्स्वरितनिरूपणेऽत्त्र त्रुटितो भागस् स्वराङ्कुशशिक्क्षायामुपलब्भ्यते । अत्त्र ग्रन्थे "शैशिरोऽहम् प्रवक्क्ष्यामि शाखाया लक्क्षणव्ँ विधिम्"[2] इत्त्युक्तमिति अस्स्य ग्रन्थस्स्य कर्त्ता शाखाप्रवर्त्तकश् शैशिर इति वक्तुं शक्क्यते, तथापि शाखाप्प्रवर्त्तकेन तु प्रातिशाक्ख्यमेव प्रोक्तं स्यादिति अस्स्य ग्रन्थस्स्य शैली चाऽर्वाचीनेव प्रतिभातीति च शैशिरीयशाखाद्ध्यायिना केनापि विदुषाऽयङ् ग्रन्थो रचित इति प्प्रतीयते । मङ्गलाचरण–समापन–शैली–विचारादिय

---

१. 'प्रायेण सङ्क्षेपरुचीनल्पविद्द्यापरिग्ग्रहान् । सम्प्राप्प्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते' इति वाक्क्यपदीयभणितिरपि (२।४७६) अत्त्र स्मरणीया ।   २. शै. शि., श्लो. ४ ।

शिक्षा नासिप्राचीनेत्यनुमीयते । किन्तु कालोऽनिश्चितः । उपलभ्यमाना पद्यमयी पाणिनीयशिक्षा इमां शिक्षामुपजीवन्तीव दृश्यते । अस्या ऋग्वेदशैरीयशाखया सह सम्बन्धो नाम्ना उपक्रमस्थशाखाभेदप्रवर्तक-गणनादिना 'शैशिरोऽहम् प्रवक्ष्यामि शाखाया लक्षणं विधिम्' इति वचनेन च बुध्यते । उपलभ्यमानम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यमपि शैशिरीयशाखाया एवेति तु पूर्वमेवोक्तम् । अस्याश् शिक्षायाष् टीका नोपलभ्यते । मुद्रिता चेयम् ।

(ख) **शौनकशिक्षा**– एकस्याश् शौनकशिक्षाया उल्लेखः काशिकायाम् अस्ति । एका शौनकशिक्षा एतर्हि केरलब्रह्मेषु बह्वृचेषु प्रसिद्धा । पद्यरूपा पाणिनीयशिक्षा एतां शिक्षाम् भूम्नोपजीवन्ती दृश्यते । पाणिनीयशिक्षायाः कतिपयानान् दुर्बोधार्थानाम् पद्यानामर्थोऽस्याश् शिक्षायास् सटीकाया अध्ययनेन बुध्यते । "बह्व्यस् सन्ति शिक्षाश् शौनकीयपाणिनीयशैशिरीयाऽऽपिशलीयाद्याः" इति कथनेन अर्वाचीने काले अप्रसिद्धे अपि शैशिरीयापिशलीयशिक्षे उल्लिखन्तीम् प्राचीनामपूर्णरूपेणोपलब्धाण् टीकाम् पूर्णाङ् कृत्वा तया सयं योज्यैषा शिक्षा दिवाकरनामकेन नम्पूतिरिद्विजेन्द्रेण मुद्रापयित्वा प्रकाशिताऽस्ति । किन्तु अत्रेदं स्मरणीयं यद् देहलि-महानगरस्थितहौजखासटोल्लस्थसरस्वतीविहारपुस्तकालये वर्तमानायां शौनकशिक्षाटीकाप्रतिलिप्यान् तन्मूलभूते मद्रास-सर्वकार-हस्तलिखितपुस्तकालयस्थे हस्तलेखे च तस्याष् टीकायास् समाप्तिवाक्यम् "स्वशाखासंशिरतानायं या कल्पवल्लीव काङ्क्षितम् । ददाति द्विजमुख्यानां सेयमृक् श्रेयसेऽस्तु वः" इत्यस्तीति प्राचीना टीका पूर्णरूपैवोपलभ्यमाना प्रतीयते, अतश् शौनकशिक्षायाः पुनः प्रकाशने सा टीका सयं योजनीया विद्वद्भिरिति ।

(ग) **पाणिनीयशिक्षा**– अद्यत्वे पाणिनीयशिक्षा नाम एका पद्यबद्धा शिक्षा प्राप्यते । अस्याश् च त्रिविधाः पाठाः प्राप्यन्ते । अग्निपुराणे अस्या लघुतमः पाठ उपलभ्यते[1] । तत्र केवलन् द्वाविंशतिश् श्लोकास् सन्ति । अस्याश् शिक्षाया अन्यस्मिन् लघुपाठे पञ्चत्रिंशत् श्लोकाः प्राप्यन्ते । शिक्षाप्रकाशटीका पञ्जिकाभाष्यञ् चाऽस्यैव पाठस्य प्रतीयेते । अयम् पाठो याजुषपाठ इत्युच्यते इति परीक्षकाः । अस्याश् शिक्षाया वृद्धः पाठश् शिक्षासङ्-

1. ३३६।१-२२ ।

अन्तिमौ द्विविधौ पाठौ वेब-
ग्रहे सस्वरसङ्केतम् मुद्द्रितोऽस्ति । अन्तिमौ द्विविधौ पाठौ वेब-रेणापि मुद्द्रापितावभूताम्[1] । इय शिक्क्षा पञ्चखण्डात्मिकेति मित्त्र-मिश्श्र:[2]; नवखण्डात्मिकेति मधुसूदन:[3] । इदानीन् त्वत्त्र एकादश खण्डा: प्राप्प्यन्ते । अस्स्याश् शिक्क्षायाष् षष्टिश्लोकात्मके पाठे सहितावं विहायाऽन्न्ये वर्ण-स्वरादयश् शिक्क्षाशास्त्रविषया आयान्ति । अस्स्या: कर्त्ता च पाणिनिरिति केचित्[4], तद्भिन्न एव कश्चिदित्त्यपरे[5], पिङ्गल इत्त्यन्न्ये[6] । इय शिक्क्षा शैशिरीयशिक्क्षासारसङ्ग्रहात्मिकेव दृश्श्यते । भारतवर्षे यवनानामाक्क्रमणे जातेऽस्स्याश् शिक्क्षाया रचना-ऽभूदिति केचनाऽऽधुनिका: । कय्यटेन एकादश बाह्य्य-प्प्रयत्ना उक्ता:, अस्स्याम् पाणिनीयशिक्क्षायान् तु नैकादश बाह्य्यप्प्रयत्ना उक्ता इति कय्यटादियमर्वाचीनेति च तेषाम् भणिति:[7] । भर्तृहरिणाऽपि पद्द्यात्-मिकाया: पाणिनीयशिक्क्षाया अनन्न्यसाधारण एकश् श्लोक[8] आचार्य-वचनत्त्वेन उद्धृत[9] इति भर्तृहरित इयम् प्प्राचीनेत्त्यन्न्ये[10] । "मन: कायाग्निमाहन्ति स प्प्रेरयति मारुतम् । मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रञ् जनयति स्वरम्" इति तु मैत्त्रायणीयोपनिषदि (७।११) च प्राप्प्यते । किन्तु इय शिक्क्षा वेदाङ्गभूता शिक्क्षेति आचार्य्यसायणेनोक्तम्[11] । पाराशर्य्या कस्स्या वेदशाखाया इय शिक्क्षेति तु न प्प्रतिपादितन् तेन । पाराशर्य्या शिक्क्षायाम् 'पाणिन्न्यास् सर्ववेदेषु सर्वशास्त्रेषु गीयते'[12] इत्त्युक्तम् । मधुसूदनसरस्स्वतीत्त्याक्ख्येन यतिना च "सर्ववेदसाधारणी शिक्क्षा 'अथ शिक्क्षाम् प्प्रवक्क्ष्यामि' इत्त्यादिनवखण्डात्मिका पाणिनिना प्प्रका-शिता"[13] इति कथितम् । पाणिनिना यथा वेदलोकसाधारण सर्ववेदपारि-षदञ्[14] च व्याकरणङ् कृतन् तथैव शिक्क्षाऽपि वेदलोकसाधारणी सर्व-

---

१. Indishe Studien, iv, 1858, pp. 345–71. २. वीरमित्त्रोदये परिभाषाप्प्रकाशे, पृ. २०। ३. म. स्तो. टी., श्लो. ७। ४. वी. मी. प. प्र., पृ. २०, म. स्तो. टी., श्लो. ७, पा. शि. प्रदी. पृ. १, १७। ५. पा. शि., शि. स., पृ. १७। ६. पा. शि. प्र., शि. स., पृ. ३८५। ७. CSIPOIG, p. 5, 9। ८. पा. शि. श्लो. ६। ९. वा. प., ब्र. का., स्वो. वृ. श्लो. १३५। १०. पा. शि. शि. स. स. पृ. १४। ११. ऋ. वे. भा. भू., पृ. २५। १२. शि. स. पृ. ६०, श्लो. ७८। १३. म. स्तो. टी. श्लो. ७। १४. पा. व्या. भा. २।१।५८, ६।३।१४, (पस्पशाह्निकप्प्रारम्भेऽपि)।

वेदपारिषदी एव कृतेति तस्याऽऽशयस् स्यात् । "यथोक्तलँ, लोकवेदयोः"[१] इत्यपि एतस्यैवोपोद्वलकम् । किन्तु शिक्षासङ्ग्रहविज्ञापने युगलकिशोरव्यासेन पाणिनीयशिक्षा ऋग्वेदस्येत्युक्तम् । ऋग्वेदिना शिक्षादिवेदषडङ्गेषु पाणिनीयशिक्षाऽपि ऋग्वेदाद्ध्यायिना सम्मत्या सङ्गृहीता दृश्यते इति[२], वाराणसेय-सँस्कृतविश्वविद्द्यालयेनाऽपि ऋग्वेदपाठ्यक्रमे पाणिनीयशिक्षा निर्धारितेति[३] च तस्या ऋग्वेदीयशिक्षामद्ध्येऽस्माभिः प्रतिपादनङ् क्रियतेऽत्र । तत्र पाणिनीयशिक्षायाम् प्रातस्सवनादिसवनभेदेन शस्त्रोच्चारणभेदस्योपदिश्यमानता[४] अपि इमम् पक्षम् पुष्णाति । यद्द्यपि सामवेदसर्वानुक्रमण्यां हरदत्तेन पाणिनीयशिक्षाऽपि सामवेदीयशिक्षात्वेन प्रतिपादिता[५], उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनामित्यादिना[६] सामवेदीयाना स्वरनिर्देशप्रकारश् चाऽत्र प्रतिपादित इति रुद्द्रप्रतापादिभिर् व्याख्यातमिति[७] च सामवेदीयशिक्षात्वमप्यस्या नाऽसम्भाव्यम्, तथापि तत्राऽन्यत् सुदृढम् प्रमाणन् न दृश्यते । यद्द्यप्यत्र 'प्राकृते सँस्कृते चाऽपि'[८] इत्युक्तत्वाद् अस्याश् शिक्षाया लोकवेदसाधारणसँस्कृतविषयत्वमपि प्रतीयते, तथाप्यत्र दुस्स्पृष्ट[९]–विवृत्ति[१०]–रङ्ग[११]–कम्प[१२]–शस्त्रपाठ[१३]–साङ्गवेदाद्ध्ययनविधि[१४]–हस्तस्वरप्रदर्शनविधि[१५]–वेदोच्चारणसम्पदावँ[१६] वेदमात्रविषयाणावँ विषयाणाम् प्रतिपादनस्य दर्शनादस्या वेदशाखाविशेषसम्बद्धत्वमपि प्रतीयत एव । यद्द्यपि हरदत्तेन सामवेदसर्वानुक्रमण्याम् अस्याश् शिक्षायाः पिङ्गलाऽऽचार्यकृतम् भाष्यमुल्लिखितन् तथापि अस्याश् शिक्षायाः प्राचीनाष् टीका नैव प्राप्यन्ते । पञ्जिकाकारेण चाऽस्याश् शिक्षाया अन्यैरव्याख्यातत्वमुक्तं स्वव्याख्यारम्भे। प्रकाशटीकाऽपि नातिप्राचीना स्वल्पकाया च, तथाप्यस्याः कर्ता वेदाङ्गेषु निपुण एव दृश्यते ।

---

१. पा. शि. श्लो. १ । २. निर्णयसागरसँस्करणे, १९३४ । ३. निदर्शिकायाम् (१९७५), पृ. ७५ । ४. पा.शि.श्लो. ३६–३७ । ५. ऋ. त. सा. स., पृ. २, ७ । ६. पा. शि., श्लो. ४३ । ७. पा. शि., प्र., श्लो. ४३, पा. शि. अ. श्लो. ४३ । ८. पा. शि. श्लो. २ । ९. तत्रैव, श्लो. ५ । १०. तत्रैव, श्लो. २४ । ११. तत्रैव, श्लो. २६–२९ । १२. तत्रैव, श्लो. ३० । १३. तत्रैव, श्लो. ३६–३७ । १४. तत्रैव, श्लो. ४१–४२ । १५. तत्रैव, श्लो. ४१–४२, ५४–५५ । १६. तत्रैव, श्लो. ५१ ।

कालीप्रसादमिश्र–रुद्रप्रताप–गुरुप्रसादादि–कृता अर्वाचीनाष् टीकास् तूपलभ्यन्त एवाऽस्याः ।

(घ) **स्वराङ्कुशशिक्षा–** अत्र उदात्तानुदात्तस्वरिततद्भेद-निरूपणङ् कृतमस्ति । अत्र मुद्रितपाठे पञ्चविंशतिश् श्लोकास् सन्ति । अस्याः कर्ता जयन्तस्वामी । केचन स्वराङ्कुशशिक्षाया एकस्याः कर्तारं रावणमुल्लिखन्ति[1] । अस्याश् शिक्षाया यजुर्वेदीयशिक्षा-त्वयँ युगलकिशोरपाठकेनोक्तम्[2], किन्तु तदसङ्गतम्, 'जयन्तस्वामिना प्रोक्ता श्लोकानामेकविंशतिः । स्वराङ्कुशेति विख्याता बह्वृचा (च) स्वरसिद्धये'[3] इति वचनात्, शैशिरीयशिक्षायास् स्वरितनिरूपणप्रकरणेन सह सवँवादाच् चाऽस्याश् शिक्षाया अंशानाम् ।

(ङ) **स्वरव्यञ्जनशिक्षा–** अस्यां शिक्षायाम् ऋग्वेदे कीदृशे स्थले रेफवन्ति पदानि कीदृशे स्थले च ऋकारवन्ति पदानि इति निरूपि-तम् । अस्याश् शिक्षाया हस्तलेखो भाण्डारकर्–ओरिएण्टल्–रिसर्च्–इन्ष्टिच्युट्(पुणे)इति प्रसिद्धायां संस्थायां शाकल्यसम्मतसर्वानुक्रम-प्रगृह्य–ऽवगृह्य–नकारान्तविसर्गान्तपदसङ्ख्या–छन्दोवर्ण–चाराय-णीयशिक्षाग्रन्थानां हस्तलेखैस् सहैकस्मिन्नेवाऽऽदर्शे वर्तते (हस्तलेख-सङ्ख्या २१/१८७५–७६) ।

(आ) शुक्लयजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थाः

(क) **याज्ञवल्क्यशिक्षा–** अस्याश् शिक्षायाः पाठोऽतीवा-ऽव्यवस्थितोऽस्ति । शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रितः पाठः, १९५० खैस्ताब्दे निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रितायां शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनीयवाजसनेयि-संहितायाम् परिशिष्टरूपेण मुद्रितः पाठः, अमरनाथशास्त्रिसम्पादितश् शिक्षावल्ल्या विवृत्त्या सहितः पाठश् च परस्परम् भिन्ना दृश्यन्ते । तत्र अमरनाथसम्पादितपाठानुसारम् पूर्वार्धे स्वरप्रकरणम्, उत्तरार्धे वर्णप्रकरणञ् च प्राप्यते । तत्र स्वरप्रकरणे त्रयस् स्वराः, तेषां रूप–दैवत–वर्ण–छन्दो-गान्धर्व-स्वरसम्बन्धाः, मात्रा, अध्ययनविधिः, हस्तेन स्वरादीनां सङ्केतस्य विधिः, स्वरसंहिताविधिश् चेति विषयाः; वर्णप्रकरणे च वर्णवर्गाणाम् पदवर्गाणाञ् च रूप–दैवत–वर्ण–गोत्र-लिङ्गानि, सन्धिभेदाः, विवृत्तिः, स्वरभक्तिः, ऐकारौकारयोस् स्वरूपम्, ओङ्कारादिप्लुतगणना, वाजसनेयिनां श्रुतौ लृकारस्य दीर्घताया अभावः,

१. म. श. शि., श्लो. ५ । २. शि. स. वि. पृ. १ ।
३. स्व. शि., श्लो. २३ ।

संयुक्त-व्यञ्जन-स्वरविचारः; अभिनिहित-वर्णोच्चारण-प्रकारविशेषः; पौष्करसादिमतानुगा प्रथमवर्णस्थानक-द्वितीयवर्णोच्चारण-व्यवस्था, ककार-टकारागमौ, परसवर्णादेशाः, अनुस्वारमात्रा, ऊष्मगतयः, यकार-वकारोच्चारणनियमाः, हकारस्थानविचारः, वर्णविशेषोच्चारणविधिः, पदोच्चारणविधिः, अयस्पिण्डादिसंयोगविशेषाः, वर्ण-रूप-दैवत-करण-स्थानसम्बन्ध- (प्रयत्न-) स्थानानि, यमाः, वर्ग्यवर्ण-द्वित्वनियमाः, जश्त्वादिविधिः, अद्ध्येतृधर्माश् चेति विषयास् सन्ति । अस्याश् शिक्षाया रचयिता याज्ञवल्क्य इति प्रसिद्धिरस्ति । किन्तु याज्ञवल्क्यप्रोक्तवेदसम्बद्धत्वादेवाऽस्याश् शिक्षाया याज्ञवल्क्यशिक्षेति नाम जातमिति सम्भाव्यते । अत्र सोमशर्मणः, याज्ञवल्क्यस्य, आपस्तम्बस्य, माद्ध्यन्दिनस्य, वाजसनेयिनश् च[1] उल्लेखाः प्राप्यन्ते । अत्र कातीय-प्रतिज्ञापरिशिष्टस्याऽनुवादोऽपि प्राप्यते[2] । अस्या रचनायाः कालो निश्चेतुमशक्यः । सोमशर्मण उल्लेखाद् वैक्रमाब्दानाम् पञ्चम्याश् शताब्द्याः प्राचीना नेयमिति केचित्[3] । स्पर्शानां शनैश्चर-दैवतत्वमुक्तमप्यर्वाचीनत्वमेवाऽस्या द्रढयतीति च ते एव भणन्ति । उव्वटेनाऽपि अस्या उल्लेखः कृतोऽस्ति[4] । पाराशर्यां शिक्षायाम्[5], वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायाम्[6], मल्लशर्म-शिक्षायाम्[7], प्रातिशाख्य-प्रदीप-शिक्षायाञ्[8] चाऽस्या उल्लेखास् सन्ति । अस्याश् शिक्षायाः प्राचीनाष् टीका नोपलभ्यन्ते । अर्वाचीनाष् टीकाः प्राप्यन्ते । मुद्रिता चेयं शिक्षासङ्ग्रहादौ ।

(ख) **कौषिकी शिक्षा**- एषा शिक्षा कालिघट्टस्थ-संस्कृत-साहित्य-परिषदो मुखपत्त्रे (६२/१-४; १९७९) अशोककुमार-चट्टोपाद्ध्यायेन प्रकाशिताऽस्ति । एषा शिक्षा परिष्कृता नोपलभ्यते । अत्रोल्लिखितैरुदाहरणैरियं शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धा प्रतीयते । वस्तुत एषा शिक्षा विषयप्रतिपादनदृष्ट्या महत्त्वहीना दृश्यते ।

(ग) **(अमरेशनिर्मिता) वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा**- अस्यां शिक्षायां शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य विषया एव पद्द्यैः प्रतिपादि-

---

१. या. शि., श्लो. ६, १३, ८९, १९९; १०३, १०३, ९१ ।
२. तत्त्रैव, श्लो. १११-११४ । ३. CSIPOIG, p. 31.
४. शु. य. प्रा. भा. ४।१६५ । ५. शि. स., पृ. ६०, श्लो. ७७ ।
६. तत्त्रैव, पृ. १२४, श्लो. ८५ । ७. तत्त्रैव, पृ. १५३, श्लो. ५ ।
८. तत्त्रैव, पृ. २१०, २१२-१६, २२३, २२६, २३४, २९४, २९७ ।

तास् सन्ति । कुत्रचित् तु अपेक्क्षिता विषया याज्ञवल्क्यशिक्क्षाऽऽदिकाद् ग्रन्थान्तरादपि सङ्गृहीता दृश्श्यन्ते[१] । अस्याः कर्ता भारद्द्वाजकुलोद्वहोऽमरेशः । अस्याश् शिक्क्षाया उल्लेखो बालकृष्णगोडशया 'शाके द्व्यब्भ्राष्टभूमिते शुभे विक्क्रमवत्सरे माघे मासि सिते पक्क्षे प्रतिपद्भानुवासरे' कृतायाम्[२] प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायाङ्कृतोऽस्ति[३] । अस्यां शिक्क्षायान् तु माद्ध्यन्दिनी–ऽज्जिहायनक–कातीय–याज्ञवल्क्य-शाकटायन-शाकल्ल्य-शौनक-गार्ग्याणामुल्लेखास् सन्ति[४] । एते उल्लेखाः शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यन् तदीयमुव्वटभाष्ष्यञ् चोपजीवन्तः प्रतीयन्ते । इयं शिक्क्षासङ्ग्रहे मुद्द्रिताऽस्ति ।

(घ) **प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षा**– अस्यां शिक्क्षायां शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यात् प्रतिज्ञासूत्र–याज्ञवल्क्यशिक्क्षा–वासिष्ठशिक्क्षा–पाराशरशिक्क्षा–लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षा-कात्त्यायनशिक्क्षाऽमोघानन्दिनी – मल्लशर्मशिक्क्षा – पाणिनीयशिक्क्षा – वर्णरत्नप्रदीपिका–श्लोकवार्त्तिक–क्रमसन्धानशिक्क्षा– माद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षाज्योत्स्ना–ऽनन्तयाज्ञिककृतप्रतिज्ञासूत्रभाष्ष्य-नवाङ्कसूत्र-(परिभाषाङ्कशिक्क्षा)पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिक-जटाद्द्यष्टविकृतिलक्क्षणेब्भ्यश्[५] चाऽपेक्क्षितानि वचनानि सङ्गृह्य विषयान् विविच्च्य शिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धास् सर्वे विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । अस्याः कर्ता बालकृष्णो गोडशेः । समयश् च ग्रन्थान्ते १८०२ शकान्ताब्दा इति प्रोक्तः[६] ।

(ङ) **त्रैस्स्वर्यशिक्क्षा**– अस्यां शिक्क्षायायाँ याज्ञवल्क्यशिक्क्षोक्ता एव विषयास् सङ्क्षिप्तीकृतैस् तदीयशिक्क्षाश्लोकैरेव प्रतिपादिताः । अस्याश् शिक्क्षाया हस्तलिखिता प्रतिकृतिर् मद्द्रासस्थसर्वकारीयहस्तलिखितग्रन्थालये देहलि-महानगरान्तर्गतहौजखासटोल्लस्-

१. श्लो. ४, ७–८, १५, १६, ३८, ४१, ४२, १६१–६२, १७७–७८, २१३–१४, २२०–२३ । २. शि. स., पृ. ३०६, श्लो. १ । ३. शि. स., पृ. २६५, २६८, २६९ । ४. श्लो. ६९–७०, ७०, ८५, ८५, ११६, १२२, १२०, १२२, १६५ । ५. शि. स., पृ. २११, २२४; २१०, २१२–१६, २२३, २२६, २३४, २६४; २६७; २२१; २२२, २६१; २२३, २२५, २६७, २६९; २२५, २६६; २२५, २५२; २५१–५२, २६५, २६८, २६९; २७०; २८९–९२; २१५, २६८; २९३, २९८; २९३; २५४, ९३–९४, २६६; २९६; ३०० । ६. तत्रैव पृ. ३०६, श्लो. १ ।

स्थितसरस्वतीविहारपुस्तकालये चाऽस्ति ।

(च) कात्त्यायनीयशिक्षा– अस्या शिक्षाया शिक्षाशास्त्रविषयेषु एकस्यैव विषयस्य स्वरस्य प्रतिपादनम् अस्ति । तत्राऽपि स्वरितस्वरभेदानामेव विशेषतः प्रतिपादनं दृश्यते । नादस्वरविवेचना चाऽत्राऽस्ति । अस्याः कर्ता महर्षिः कात्त्यायन इत्युच्यते । अस्याः पाराशर्या शिक्षायामुल्लेखोऽस्ति[1] । अस्या जयन्तस्वामिना कृता टीकाऽप्यस्ति । तया सहैवेयं शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिताऽस्ति ।

(छ) माध्यन्दिनीयशिक्षा– अत्र व्यञ्जनानां द्वित्वम्, कवर्गीयखकारगणना, आर्ण्याम् माध्यन्दिनीयवाजसनेयिमन्त्रसंहितायाङ्गलितानामृचाङ्गणनेति विषयास् सन्ति । अयमपि शिक्षाशास्त्रस्य न पूर्णो ग्रन्थः, किन्तु शिक्षाशास्त्रप्रकरणं शिक्षाशास्त्रपरिशिष्टमेव वा । मूर्धन्यस्य षकारस्यापि खकाररूपेण उच्चारणान् मन्त्रेषु ख-षयोर् विवेको दुष्करो जातोऽर्वाचीनानाम् अर्थज्ञानशून्यानां वैदिकानामिति एतस्माद् ग्रन्थादनुमीयते । अस्या रचयिता माध्यन्दिनो मुनिरिति केचिन् मन्यन्ते । किन्तु माध्यन्दिनीयशाखासम्बद्धत्वादेवेयम् माध्यन्दिनीयशिक्षेत्युक्तेत्यस्माकम् प्रतिभाति । पाराशर्या शिक्षायाम् माध्यन्दिन्याश् शिक्षाया उल्लेखोऽस्ति[2] ।

(ज) लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा– अस्या शिक्षाया षकार-यकार-वकारोच्चारणानि, रेफस्य शषहेषु परेषु स्वरभक्तिः, लकारस्य स्वरभक्तिः, अनुस्वारभेदाः, स्थानादिभेदकृता विसर्गप्रकाराः, विसर्गस्य क्वचिद् हिकार-हुकार-हेकार-होकार-सदृशत्वम्, विसर्गविशेषेषु अङ्गुलिक्षेपविशेषस्य कर्तव्यताया विधानम्, ऋकारस्य एकार-सदृशत्वमिति विषयास् सन्ति । अयमपि न पूर्णश् शिक्षाग्रन्थः, शिक्षाशास्त्रप्रकरणग्रन्थ एवाऽयम् । अस्याश् शिक्षाया रचयिता क इति न ज्ञायते । अस्याः प्रारम्भे 'अथ शिक्षाम् प्रवक्ष्यामि माध्यन्दिनमतं यथा' इत्युक्तमस्ति । "तस्याः (लघुमाध्यन्दिनीय-शिक्षायाः) माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीतत्वे मानाभावाच् च"[3] इत्युक्त्वा अमरनाथशास्त्रिणाऽपि अस्या अनार्षत्वं सूचितम् । इयमपि शिक्षा-सङ्ग्रहे मुद्रिताऽस्ति ।

(झ) माण्डव्यशिक्षा– अत्र माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्ल-

---

१. शि. स., पृ. ६०, श्लो. ७७ । २. तत्रैव, श्लो. ७८ ।

३. या. शि. पृ. ११५, टि. ५ ।

यजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम् ओष्ठ्यो बकारः कुत्रकुत्र वर्तते इत्येव प्रतिपादितमस्ति । अतोऽयमपि शिक्षाशास्त्रपरिशिष्टरूप एव ग्रन्थः । अतश् चार्वाचीनेषु वैदिकेषु ब-वयोर् विवेको दुर्लभो जात इति स्वशाखायां मन्त्रसंहितायाम् बकाराणामल्पसङ्ख्याकत्वात् तेषाङ्गणनैव कृतेति प्रतीयते । अतोऽयङ्ग्रन्थोऽप्यर्वाचीन एव विज्ञायते । अस्याश् शिक्षायाः पाराशर्यां शिक्षायामुल्लेखोऽस्ति[1] । अस्यावन्त प्रारम्भे माण्डव्यस्य उल्लेखो वर्तते । इयमपि शिक्षा शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिता ।

(ञ) **अमोघानन्दिनी शिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् माध्यन्दिनीयमन्त्रसंहितायां बकारयुक्तानां वकारयुक्तानाञ् च पदानाङ्गणना, वकारोच्चारणप्रकाराः, नादवर्णाः, रङ्गवर्णाः, प्लुतगणना, यमाः, वर्णविशेषोच्चारणविशेषाः, माध्यन्दिनीयमन्त्रसंहिताकण्डिकावाक्यासक्षरगणना, शिक्षाशास्त्रलक्ष्यलक्षणसम्बन्धविचारश् चेति विषयास् त्रिंशं शतं श्लोकाश् च सन्ति । अस्यां शिक्षायां सुघटितम् प्रतिपादनन् न दृश्यते । स्वशाखावेदस्थलविशेषोच्चारणविशेषद्वारैवात्रोच्चारणादीनां व्यवस्था कृताऽस्ति । अस्या अन्ते यकारयुतक्षकाराणाङ्गणनाऽपि कृता दृश्यते इति एतद्रचनासमयेऽपि वैदिका यकाररहितस्य यकारसहितस्य च क्षकारस्योच्चारणे विवेकङ्कर्तुम् प्रायेण न शक्नुवन्ति स्मेति सम्भाव्यते । अस्याः कर्ताऽज्ञातः । बयुत–वयुतानाङ्क्षयुत–क्ष्ययुतानाञ् च पदानां विवेकस्याऽत्र प्रतिपादितत्वादियं शिक्षाऽप्यर्वाचीनैवाऽऽभाति । अस्याश् शिक्षायाः पाराशर्यां शिक्षायामुल्लेखोऽस्ति[2] । इयमपि शिक्षा शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिता वर्तते ।

(ट) **लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षा**– अत्र अमोघानन्दिन्याश् शिक्षाया एव केचन मुख्या विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । वेदस्याऽशुद्धे उच्चारणे श्रुते शिक्षाशास्त्रविदः कर्तव्यमत्राधिकमुक्तम् । अत्र केवलं सप्तदश श्लोकास् सन्ति । अस्याः कर्ता रचनाकालश् चाऽविज्ञातौ । इयं शिक्षा च शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रितोपलभ्यते ।

(ठ) **पाराशरी शिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाः कण्डिकास्वक्षराणां वाक्यानाञ् च सङ्ख्याः प्रतिपादितास् सन्ति । मध्येमध्ये च शिक्षाशास्त्र-

१. शि.स., पृ. ६०, श्लो. ७७ । २. तत्रैव, पृ. ६०, श्लो. ७७ ।

सम्बद्धा महत्त्वपूर्णा अन्येऽपि विषया आगतास् सन्ति, किन्तु ते सुघटिता न सन्ति, विप्रकीर्णास् सन्ति । 'एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः' इति वाक्यम् बहुषु स्थलेषु[1] आप्रासङ्गिकरूपेणाप्यागतमस्ति । अयम् पूर्णतया स्वशाखासमन्वितशिक्षाशास्त्रीयविषयप्रतिपादको ग्रन्थः । अत्र शुद्धश् शिक्षाशास्त्रीयो विषयोऽल्प एव प्राप्यते । अत्र पाराशरमतस्योल्लेखः प्राप्यते[2] । अत्र याज्ञवल्की, वासिष्ठी, कात्यायनी, पाराशरी, गौतमी, माण्डवी, अमोघानन्दिनी, पाणिनी, माध्यन्दिनी इत्येताश् शिक्षा उल्लिखितास् सन्ति[3] । तत्र 'पाणिन्यास् सर्ववेदेषु सर्वशास्त्रेषु गीयते' इत्युक्तम्, 'वाजसनेयशाखायान् तत्र माध्यन्दिनी स्मृता' इति चोक्तम्[4] । अत्र अमोघानन्दिन्या बहवश् श्लोका उपात्ता दृश्यन्ते[5] । ष-ख्य विवेकोऽत्राऽपि प्रतिपादितः[6] । अत इयं शिक्षा अर्वाचीनैव प्रतीयते । 'इति पाराशरेणोक्तं विप्राणां हितकाम्यया । शिष्याणामुपकाराय परलोकहिताय वै'[7] इति श्लोकोऽत्र द्विर् आगतः । इयमपि शिक्षा शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिताऽस्ति ।

(ड) **केशवीयशिक्षा परिभाषाङ्कसूत्रशिक्षा नवाङ्कसूत्रशिक्षा वा–** अस्यां शिक्षायाम् माध्यन्दिनीयशाखीय–षकार–यकार–वकारोच्चारणविधयः, रेफस्वरभक्तिः, अनुस्वारोच्चारणविशेषः, स्पर्शद्वित्वम्, यवयोः परयोस् सतोस् सकारद्वित्वस्य निषेधः, ऋकारोच्चारणम्, ह्रस्वानाङ्क्वचिदीषद्दीर्घता चेति विषयास् सन्ति । इयमपि न पूर्णा शिक्षा, किन् तु शिक्षाप्रकरणमेव । तत्राऽपीयं शिक्षा

१. शि. स. पृ. ५३ (श्लो. १४), पृ. ६० (श्लो. ८०), पृ. ६१ (श्लो. ६१), पृ. ६६ (श्लो. ११६) । २. तत्रैव, पृ. ५२ (श्लो. १,२), पृ. ५३ (श्लो. १३), पृ. ६० (श्लो. ७६), पृ. ६६ (श्लो. ११८, १२५), पृ. ७१ (श्लो. १६०) । ३. तत्रैव, पृ. ६० (श्लो. ७७–७८) । ४. तत्रैव, श्लो. ७८ । ५. पा. श्लो. २१–२२ = अ. श्लो. ८६–८७, पा. श्लो. ३५–३६ = अ. श्लो. ६८, पा. श्लो. ३६ = अ. श्लो. ४६; पा. श्लो. ३७–३८ = अ. श्लो. १०७, पा. श्लो. ३६–४६ = अ. श्लो. ३०–४०, पा. श्लो. ५८ = अ. श्लो. ५२, पा. श्लो. ५६ = अ. श्लो. ५०, पा. श्लो. ६०–६३ = अ. श्लो. २६–२६, पा. श्लो. ६४–६६ = अ. श्लो. ६२–६५; पा. श्लो. ८५ = अ. श्लो. ७३, पा. श्लो. ६५–६६ = अ. श्लो. ७७–७८ इ. । ६. पा. श्लो. १५८ । ७. शि. स., पृ. ६६, ७१ (श्लो. १२५–२६, १६०) ।

प्रायेण प्रतिज्ञापरिशिष्टमुपजीवति । अस्या× कर्ता आस्तिकमुनि-वंशजदैवज्ञगोकुलचन्द्रसुतो दैवज्ञ× केशवराम: । अस्याश् शिक्-क्षाया बालकृष्णगोडशया प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्क्षायामुल्लेख× कृतोऽस्ति[1] । इयमपि शिक्क्षासङ्ग्रहे मुद्रिता ।

(ढ) **कारिकावलिशिक्क्षा (पद्द्यात्मिका केशवीयशिक्क्षा)**– अस्या शिक्क्षाया हस्तेन करणीयस्य स्वरसङ्केतस्य विधानम्, यकारोच्चारणम्, रेफस्वरभक्ति:, लकारस्वरभक्ति:, वकारोच्चारणभेदा:, षकारोच्चारणविशेष:, अनुस्वारोच्चारणम्, अनुस्वारस्याशिकम् पर-सवर्णतत्त्वम्, विसर्गे विराम:, अकारस्य क्वचिदीषद्दीर्घता चेति विषयास् सन्ति । अन्ते रचयितु: परिचयो दत्तोऽस्ति । इयमपि दैवज्ञ-केशवरामेणैव कृता, शिक्क्षासङ्ग्रहे मुद्रिता च ।

(ण) **वर्णोच्चारणप्रकार-सन्धि-विवृत्ति-स्वरभक्ति-लक्क्षणपरि-शिष्टशिक्क्षा**– अस्या शिक्क्षाया स्वरितस्वरा:, कादीना कादिस-वर्णोच्चारणम्, प्रत्यारम्भनिषेध:, ककारागम:, टकारागम:, अनुस्वार-परसवर्णविधिनिषेध:, यकार–षकारोच्चारणव्यवस्था, ऊष्मपरकरेफोच्-चारणप्रकार: (तस्योदाहरणन् त्वशुद्धम्), अनुस्वारस्योच्चारणविशेष:, व्यञ्जनद्वित्त्वविधि:, यकारवकारपरकसकारस्य द्विर्भावस्य निषेध:, हल्युक्तऋकारस्य रेकाररूपेणोच्चारणम्, ह्रस्वस्य किञ्चिद्दीर्घता, सन्धिभेदा:, स्वरभक्तिभेदाश् चेति विषया उक्ता: । अत इय शिक्क्षा शिक्क्षाशास्त्रप्रकरणग्रन्थरूपा । यद्द्यप्प्यस्या अन्ते 'इति कात्त्या-यनेनैव परिशिष्टङ्ङ कृतम् मुदा' इत्त्युक्तमस्ति, अण्णाशास्त्रिणाऽपि अस्या× कात्त्यायनप्रोक्तत्त्व स्वीकृतम्[2], तथापि अत्र पाणिनेरुल्लेखो[3] वर्तते इति पाणिनीयप्रत्त्याहारेण व्यवहारोऽप्प्यस्तीति[4] च नाऽय शुक्ल-यजुर्वेदप्रातिशाख्यकाराऽभिन्न× कात्त्यायनस् सम्भाव्यते । कात्त्याय-नानुयायिनामुपयोगित्त्वेन कात्त्यायनपरिशिष्टत्त्वेनाऽस्याश् शिक्क्षा-यास् स्वीकार× कृतो भवेद् वैदिकै: । अर्वाचीनेन केनचित् कात्त्यायन-सगोत्रेण कृता वा स्यादिय शिक्क्षा । **स्वरभक्तिलक्क्षणपरिशिष्टशिक्क्षा** इति नाम्नाऽङ्किता मुद्रिता चेय शिक्क्षासङ्ग्रहे ।

(त) **स्वरभक्तिशिक्क्षा**– षड्भिरेव श्लोकैर् युक्ता, स्वरभक्तिम् अनुस्वारमात्राञ् चाऽधिकृत्त्य प्रवृत्तेय शिक्क्षा मधुकरफाटकेनोल्-

---

१. शि. स., पृ. २५४, २६३, २६४, २६७ । २. शु. य. वि. स., प. ६२८ । ३. श्लो. २४ । ४. श्लो. १८, १९, २१, २७, २९ ।

लिखिता[1]; किन् तु कुत्र केन रूपेण स्थितेयमिति तेन किमपि नोक्तम् । अत्र स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टप्रसङ्गेनेयमुल्लिखिताऽस्माभिः ।

(थ) **स्वराष्टकशिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ इत्यष्टौ स्वराः परिगणिताः । ततोऽच्सन्धिः, उदात्तादि-स्वर-तल्लिपिविचारः, हस्तस्वरविचारः, हल्सन्धिः, विसर्गसन्धिरिति विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति। अत्र प्रायेण सन्तान-(=सन्धि-)विषयाणा-मेव प्रतिपादनम् प्राप्यत इतीयमपि शिक्षा शिक्षाशास्त्रप्रकरण-ग्रन्थ एव । अस्याश् शिक्षायाः कर्ताऽनन्तः । शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिता चेयं शिक्षा ।

(द) **सम्प्रदायप्रबोधिनी शिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् पार्-षदशिक्षादिषु प्राचीनग्रन्थेषु अनुपलभ्यमानास् स्पष्टमनिरूपिता वा माध्यन्दिनीय–वाजसनेयि–शुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिताध्ययनधर्मादिविशेषा अन्ये च सम्प्रदायाद् विज्ञायमाना बहवो विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । अत्र सँस्था–गुणनी–चर्चा–पट्टिका–पट्टानावँ वेदाध्ययनप्रथाविशे-षाणामपि परिचयो दत्तोऽस्ति । हस्तस्वरसङ्केताः परिशिष्टे चित्रैं-रपि स्फुटीकृताः । अस्याश् शिक्षायाः कर्ता पण्डितश् श्रीगोपालचन्द्र-मिश्रो वेदधर्मशास्त्रमीमांसादर्शनाचार्यः । मुद्रिता प्रकाशिता चेयम् मिश्रानुसन्धानग्रन्थमालायां सप्तमग्रन्थत्वेन वाराणस्याम् । रचनाया मुद्रणस्य प्रकाशनस्य वा समयस् त्वत्र न सूचितः । अचिरादेवेयम् प्रकाशमागता ।

(ध) **(पदरूप-) वेदपरिभाषासूत्रशिक्षा**[2]– अस्यां शिक्षा-याम् माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम् प्रत्यनुवा-कङ्कति पदानि, कति च पदानि विसर्गान्तानि, कति सावग्रहाणि, कति च प्रगृह्ययसञ्ज्ञकस्वरयुक्तानि, कति नकारान्तानि, कति च मका-रान्तानि, कति च कटतपङणान्तानि इति विवरणञ् चतुरक्षरात्मकैस् साङ्केतिकैस् सूत्रैः कृतमस्ति । तत्र प्रथमाक्षरेण व्यञ्जनसङ्केति-तायां सङ्ख्यायां स्वरसङ्केतितायास् सङ्ख्याया योगेन सम्बद्धानुवाक-स्थपदसङ्ख्या; द्वितीयाक्षरस्य व्यञ्जनेन सम्बद्धानुवाकस्थविसर्-गसङ्ख्या, स्वरेण तु नकारान्तपदसङ्ख्या; तृतीयस्याऽक्षरस्य व्यञ्जनेन

---

१. पा. शि.शि.स.स., पृ. २४८ । २. यद्यप्येतादृशा ग्रन्थाः प्रातिशाख्यपरिशिष्टरूपग्रन्थप्रकरणे एव वर्णनीयास् तथाऽपि एतेषां ग्रन्थानां शिक्षात्वेन प्रसिद्धिमनुरुद्ध्याऽत्रैते वर्णिता बोद्ध्याः ।

अवग्ग्रहाणां सङ्ख्या, स्वरेण च प्प्रगृह्य्यस्वरयुक्तपदसङ्ख्या, चतुर्थाऽक्क्षरस्स्य व्यञ्जनेन मकारान्तानाम् पादानां सङ्ख्या, स्वरेण तु कटतपङणनान्तानाम् पदानां सङ्ख्या, विसर्ग्गेण च सिशब्दान्तानि तुशब्दान्तानि च पदानि विषमसङ्ख्याकानि इति सूच्च्यते, तदभावेन च समसङ्ख्याकानीति, तदुत्तरवर्त्तिनाऽङ्केन च तादृशानाम् पदानां सङ्ख्या सूच्च्यते। तत्त्र व्यञ्जनानि व्यञ्जनेषु स्वस्स्य यावतिथं स्थानन् तावतीं सङ्ख्यां स्वराश् च स्वरेषु स्वस्स्य यावतिथं स्थानं तावतीं सङ्ख्याम् बोधयन्ति। प्प्रथमाक्क्षरस्स्य तु व्यञ्जनवँ व्यञ्जनेषु स्वस्स्य यावतिथं स्थानन् तावतीं सङ्ख्यान् दशगुणितां सङ्केतयति। स्वरेषु च अकारस्स्योच्चारणार्त्थमप्प्युपादेयत्त्वात् तेन सङ्ख्या न सूच्च्यते। अत आकारेण चन्द्रमिता सङ्ख्या इकारेण नेत्त्रमिता सङ्ख्येत्त्येवम्—प्प्रकारेण सङ्ख्या सूच्च्यते। स्वरलिपेरुपरि वर्त्तमानया कुण्डलिकया दशसङ्ख्या सूच्च्यते। सयँयुक्ताब्भ्यावँ व्यञ्जनाब्भ्यां स्वसूचितसङ्ख्ययोर् योगस् सूच्च्यते। अनेन च ग्रन्थेनं पदपाठशुद्धये साहाय्यङ्क्रियत इति पदसंहितोपकारकोऽयङ् ग्रन्थः प्प्रातिशाक्ख्यपरिशिष्टरूप एव। अस्स्याः कर्त्ता पण्डितसिद्धेश्श्वरसूनुः पण्डितो रामचन्द्रः। रचना-समयस् त्वज्ज्ञातः। अर्वाचीन एवाऽयङ् ग्रन्थः प्प्रतीयते। मुद्द्रितश् चाऽयङ् ग्रन्थश् शिक्क्षासङ्ग्रहे प्प्रातिशाक्ख्यप्प्रदीपशिक्क्षायां सयँयोज्ज्यैव वेदपरिभाषासूत्त्रशिक्क्षेति नाम्नाऽङ्कितः[1]।

(न) (पदरूप-) वेदपरिभाषाकारिका शिक्क्षा— अस्स्यां शिक्क्षायाम् उपर्युक्त— (पदरूप-) वेदपरिभाषासूत्त्रशिक्क्षाया रहस्स्यस्स्य उद्घाटनी कुञ्चिका दत्ताऽस्ति। अयमपि ग्रन्थश् शिक्क्षापरिशिष्टरूप एव। इयं शिक्क्षा सटीकाऽस्ति। अस्स्या अपि कर्त्ता पण्डितसिद्धेश्श्वरसूनुः पण्डितो रामचन्द्रः। इयमपि शिक्क्षा शिक्क्षासङ्ग्रहे प्प्रातिशाक्ख्यप्प्रदीपशिक्क्षान्तर्ग्गतत्त्वेनैव मुद्द्रिताऽस्ति[2]।

(प) क्क्रमसन्धानशिक्क्षा— अस्स्यां शिक्क्षायां संहितापाठे ययोः पदयोर् मद्ध्ये अवसानम् भवति पदान्तरवँ वा भवति, क्क्रमपाठे तु ययोः पदयोस् सन्धानम् भवति तादृशानि पदद्द्वन्द्वानि सङ्कलितानि सन्ति। तत्त्रैतादृशानि च माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाः पञ्चदशं शतं स्थलानि प्प्रदर्शितानि सन्ति। अयङ् ग्रन्थोऽपि शिक्क्षाशास्त्रसंहिताप्प्रकरणान्तर्ग्गतक्क्रमसंहितोपकारक इति शिक्क्षाशास्त्रस्स्य प्प्रकरणग्रन्थो वा परिशिष्टग्रन्थो वा न तु पूर्णश् शिक्क्षाग्रन्थः।

---

१. शि. स., पृ. ३०६–३२०। २. तत्त्रैव, पृ. ३२०–३२६।

अस्य कर्ता रचनासमयश् चाऽज्ञातौ। शिक्षासङ्ग्रहेऽयम् मुद्रितः।

(फ) **क्रमकारिका शिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाः क्रमपाठस्य विचारो वर्तते। एतच् च 'क्रमावसानविषयाङ् कारिकामारभामहे' इति प्रतिज्ञयैव स्फुटम् भवति। तत्राऽपि मुख्यरूपेण वेष्टनस्य विचारोऽस्ति। एतदपि 'न वेष्ट्याश् च द्विवेष्ट्याश् च त्रिवेष्ट्याश् च तथा परे। चतुर्वेष्ट्यो मध्यवेष्ट्यः पञ्चवेष्ट्य इतीरितः'[1] इति वचनात् स्फुटञ् ज्ञायते। अयमपि ग्रन्थश् शिक्षाशास्त्रान्तर्गतसंहिताप्रकरणान्तर्गतक्रमसंहिताविषयक इति शिक्षाशास्त्रप्रकरणग्रन्थ एव। अस्य ग्रन्थस्य कर्ता शम्भुमिश्रः[2]। रचनासमयस् त्वज्ञातः, किन्त्वर्वाचीन एवाऽयङ् ग्रन्थः प्रतीयते। शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रितश् चाऽयङ् ग्रन्थस् समुपलभ्यते।

(ब) **अवसाननिर्णयशिक्षा**– अत्र माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाः कण्डिकासु कुत्रकुत्र कतिकति च विरामा इति विचारितमस्ति। तत्र अन्त्यावसानाः कण्डिकास् त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतद्वयमिताः, त्र्यवसानाः पञ्चाशं शतम्, चतुरवसाना द्वात्रिंशत्, निरवसानाष् षट्पञ्चाशत्, मध्यावसानाः पञ्च, द्व्यवसानास् त्रिनवत्युत्तरशतचतुष्टययुतसहस्रसङ्ख्याकाः,पञ्चावसाने द्वे, षडवसाने द्वे, नवावसाने द्वे इति निरूपितम्। इयं शिक्षाऽनन्तदेवकृता, मुद्रिता चेयं शिक्षासङ्ग्रहे प्राप्यते।

(भ) **मनस्स्वारशिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाङ् कस्याङ्कस्याङ् कण्डिकायाम् आद्ये मध्येऽन्तिमे वा ऽवसाने ऽनुदात्त उदात्तः कम्पो जात्योऽन्यो वा स्वरः, तकारो नकारो वेत्यादिकमेव प्रतिपादितमस्ति। मकारान्तनकारान्तस्वरविशेषान्तावसाननिर्णयिनी शिक्षेति मनस्स्वारशिक्षेत्यस्यार्थो बोध्यः। अयमपि शिक्षापरिशिष्टरूप एव ग्रन्थः। अस्य कर्ता ब्रह्मा, प्रवक्ता च महर्षियोगियाज्ञवल्क्य इत्युच्यते[3]। शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रितश् चाऽयङ् ग्रन्थः।

(म) **मल्लशर्मकृता शिक्षा, हस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थो वा**– अस्यां शिक्षायां सविस्तरा हस्तस्वरप्रक्रिया, प्राचीनश् शुक्ल-

---

१. शि. स., पृ. ३६६, श्लो. ५। २. तत्रैव, श्लो. ७।
३. शि. स., पृ. १८५, श्लो. १।

यजुर्वेदीयो स्वरसङ्केतरेखालेखनप्प्रकार:, ब्राह्म्मणस्वरप्रक्क्रिया, ठकारेण, रङ्गवर्ण्णेन, मकारेण च युतानावँ विशिष्टानाम् पदानाङ्ग गणनेति विषयास् सन्ति । अयङ्ग ग्रन्थोऽपि शिक्क्षापरिशिष्टरूप एव । अस्य ग्रन्थस्य कर्ता कान्न्यकुब्ज उपमन्न्युसगोत्त्रोऽग्निहोत्त्री वाक्पतिवेदस्वरूप-(खगपति-) सूनुः पितृभक्तो घाटमपुरवासी मल्लशर्म्मा विप्प्रः । इयञ् च शिक्क्षा एकाशीत्त्युत्तरसप्तदश–शततमे (१७८१) वैक्क्रमाब्दे विरचिता । बालकृष्णगोडशयाऽस्या उल्लेखः कृतः[१] । शिक्क्षासङ्ग्रहे मुद्द्रिता चेयं शिक्क्षा ।

(य) **वासिष्ठी शिक्क्षा**– अस्या शिक्क्षायाङ्ग केवलम् माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाः कण्डिकासु काः खलु ऋचः काश् च यजूंषि इत्त्येव विचारितम् । अतोऽयङ्ग ग्रन्थ उक्तमन्त्रसंहितायास् सर्वानुक्क्रमण्ण्या एकस्य भागस्याऽनुवादक एव दृश्श्यते । अतो नाऽयवँ वस्तुतश् शिक्क्षाशास्त्रीयो ग्रन्थः । अत्त्र प्प्रारम्भे ‘अथ शिक्क्षाम् प्प्रवक्क्ष्यामि वासिष्ठस्य मतयँ यथा । सर्वानुक्क्रममुद्धृत्त्य ऋग्यजुषोस् तु लक्क्षणम्’ इत्त्युक्तमस्ति । तथाप्प्येताण् टिप्पणीङ्ग कर्त्तुमेवा ऽयङ्ग ग्रन्थोऽत्त्रोल्लिखितः । मुद्द्रितश् चाऽयङ्ग ग्रन्थश् शिक्क्षासङ्ग्रहे ।

(र) **गलदृक्शिक्क्षा**– माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाङ्ग काश् चन ऋचः कण्डिका वाऽनेकवारमागतास् सन्ति । तासामृचाङ्ग कण्डिकानावँ वा कासाञ् चना ऽऽर्षसंहितायाम् प्प्रथमस्थाने पूर्णः पाठो द्वितीयादिस्थानेषु च प्प्रतीकमात्त्रेण पाठः क्क्रियते । ब्रह्म्मयज्ज्ञसंहितायान् तु तासान् द्वितीयादिस्थानेषु अपि पूर्णः पाठोऽपि कर्त्तुं शक्क्यते[२] । तत्त्राऽऽर्षसंहितायान् द्वितीयादिस्थानेषु प्प्रतीकमात्त्रेण पठिता ऋचः कण्डिका वा गलिता इत्त्युच्च्यन्ते । अस्या शिक्क्षायान् तादृशीनाङ्ग गलितानामृचाङ्ग कण्डिकानावँ वैव गणना कृताऽस्ति । प्प्रत्त्यद्ध्यायङ्ग गलितामृचङ्ग कण्डिकावँ वा त्यक्त्वाऽवशिष्टानाङ्ग कण्डिकाना सङ्ख्याऽप्प्यत्त्र दत्ताऽस्ति । अयङ्ग ग्रन्थो न शिक्क्षाग्रन्थः । क्रमपाठसम्बद्धत्त्वाच् शिक्क्षाशास्त्रपरिशिष्टग्रन्थत्त्वमस्य स्वीकर्त्तुं शक्क्यते । अस्य कर्ताऽज्ज्ञातः । मुद्द्रितश्चाऽयङ्ग ग्रन्थश् शिक्क्षासङ्ग्रहे ।

---

१. शि. स., पृ. २२५ । २. शु. य. प्रा., अ. भा. ४।१७८; प्रा. प्र. शि., शि. स., पृ. २८५, सू. ३०७ ।

(ल) पदकारिकारत्नमाला (शिक्षा)– अस्यां शिक्षायाङ्काण्वसंहितामन्त्राणां विविधानाम् पदानाङ्गणना कृताऽस्ति । तत्र "पदानामावलिं वेष्टविसर्गाणान्निरीक्षणम् । नान्तानां वक्ष्यते लक्ष्म निक्षिपय्यैकाक्षरेऽक्षयम् ।" इति प्रतिज्ञाय तदनुसारमेव प्रतिपादनङ्कृतम् । अस्यां शिक्षायाञ्चत्वारिंशदध्यायास् सन्ति । अयमपि ग्रन्थश् शिक्षाशास्त्रपरिशिष्टरूप एव । अस्य ग्रन्थस्य कर्ता शङ्कराचार्य इति पुस्तके लिखितन् दृश्यते । स च शङ्कराचार्यस् संस्कृतभाषायामप्रवीणः प्रतीयते । दक्षिणभारते एवास्योपलम्भादस्य तैत्तिरीयचरणेन सह सम्बन्धस् सम्भाव्यते स्म । वस्तुतस् तु तत्र काण्ववाजसनेयिमन्त्रसंहिताया मन्त्राणामेव पदानाङ्गणना कृताऽस्ति । तत्र हि "यजुर्वेदमहाकल्पतरोरेकशतैर्युताः । शाखास् तत्र शिवा-(खा-)कारा प्रथमा काण्वसञ्ज्ञिका । पुण्यम् पवित्रम् पूतन् तु सर्वमन्त्रसमागमम् । यजुषाञ् चैव सर्वेषान् तच् छ्रेष्ठममुत्तमम् । ··· इषेत्त्वेति समन्त्रस्य पदास् त्रयोदशैव च । वेष्टनञ् चैकमेव स्याद् विसर्गस् तु त्रयो भवेत्" इत्यादिक उल्लेखः प्राप्यते । अस्य हस्तलेखोऽपि मद्राससर्वकारहस्तलिखितपुस्तकागारेऽस्ति । देहलिमहानगरान्तर्गतहौजखासटोल्लकस्थसरस्वतीविहारपुस्तकालयेऽप्यस्ति ।

(व) यजुर्विधानशिक्षा– अस्मिन् ग्रन्थे माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिताया मन्त्राणां यजुषां विविधानुष्ठानस्य कल्पा उपदिष्टाः । अतोऽयङ् ग्रन्थश् शिक्षाशास्त्रेण सह सर्वथैवाऽसम्बद्धः । तथाऽपि युगलकिशोरपाठकेन शिक्षासङ्ग्रहे शिक्षात्वेन सङ्गृहीत इति अत्रेमाण् टिप्पणीङ् कर्तुमेवोल्लिखितो बोद्ध्यः ।

(इ) कृष्णयजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थाः

(क) चारायणीयशिक्षा– अस्यां शिक्षायां शिक्षाशास्त्रस्य सर्वे विषयास् सन्ति । अन्यासु शिक्षासु दुर्लभं संहिताप्रकरणमपि अस्यां शिक्षायान् तृतीयेऽध्यायेऽस्ति । षष्ठेऽध्याये छन्दोविचारोऽप्यस्ति । तत्र लौकिकानि इन्द्रवज्रा-प्रहर्षिण्यादीनि वृत्तान्यपि विचारितानि सन्ति । अस्यां शिक्षायां रेफ ऋकारश् च मूर्धन्य उक्तः । अत्र स्थानानि दन्तमूलेन सृक्वेण च सहितानि दश प्रोक्तानि । इयम् महाशिक्षेति उक्ता । अत्र इकारोकाररूपे स्वरभक्ती निषिद्धे । अत्र दशानां स्थानानामुक्तत्वादियं शिक्षा पाणिनीयशिक्षातोऽर्वाचीना विकसिततररूपा चेति सिद्धेश्वरो मेने[1]; किन्तु

---

१ CSIPOIG, p. 37.

ाचीनतरायामापिशलशिक्क्षायामपि दन्तमूलस्थानस्य सृक्क्वस्थान-
स्य चोल्लेखः प्राप्यते[1] इति चिन्त्यमेव तत्। अस्यां शिक्क्षायां
ाजसनेयिप्रातिशाक्ख्यस्य वचनमुद्धृतमस्तीति च सिद्धेश्वरस्य
थनमस्ति[2]; किन्तु अत्र प्रातिशाक्ख्यस्य नाम नोल्लिखितम्,
द्धृतं "वर्णस्यादर्शनं लोपः"[3] इति 'स्वरोक्क्षरमितिप्राहुरा-
या अक्क्षरचिन्तकाः' इति पद्द्यार्धे उद्धृतं 'स्वरोऽक्क्षरम्'[4] इति
वचनन् तु अन्न्यदीयमपि भवितुं शक्नोतीति तत् कथनमपि विचारणीय-
व। अस्याश् शिक्क्षायाश् चारायणीयचरणेन सह सम्बन्धो नाम्नैव
फुटः। अस्याः कर्ताऽविज्ञ्नातः। मुद्द्रणमप्यस्या न जातम्।
स्तलिखितेयम् भाण्डारकर-प्राच्च्यशोधसंस्थायां वर्तते। शर्मण्य-
शस्थ-गोट्टिञ्जेन्-विश्श्वविद्द्यालये च वर्तत इति सिद्धेश्वर-
र्मणा प्रतिपादितम्[5]। भाण्डारकर-प्राच्च्य-शोधसंस्थातोऽस्याः प्रति-
लिपिरस्माभिरप्युपलब्धा। किन्तु इयम् एकादशाद्ध्याये प्रारब्धे एव
रुटितेति अस्याश् शिक्क्षाया इयत्ता न सम्म्यग् ज्ञ्नायते। गोट्टिञ्जेन्-
विश्श्वविद्द्यालयस्थायाः प्रतिकृतेरन्तिमं वाक्क्यमिति "य इदम्
ठते नित्त्ययं यश् चा (प्य) द्ध्यापयेद् द्विजम्। अस्यार्थम् बुद्ध्यते
यो वै ब्रह्मलोकं स गच्छति" इति यश् श्लोकस् सिद्धेश्वरेणोल्लिखि-
तस्[6] सोऽस्मदुपलब्धायाम् प्रतिलिप्यान् दशमाद्ध्यायान्त एव विद्द्यते।
एकादशाद्ध्यायप्रारम्भे च पाठकदोषान् उल्लिक्ख्य दशविधाः पाठगुणा
उद्दिष्टाः। ते च पाठगुणा नारदीयशिक्क्षायामुक्तैर् गानगुणैरभिन्नाः।
अतो गोट्टिञ्जेन्विश्श्वविद्द्यालयस्था प्रतिकृतिरपि अपूर्णेवाऽऽभाति।

(ख) **भारद्द्वाजशिक्क्षा**– तैत्तिरीयचरणसम्बद्धाश् शिक्क्षा
दक्क्षिणभारते प्राप्यन्ते हस्तलिखितरूपेणेति ताश् शिक्क्षास् तत्रैव
रचिता इति सम्भाव्यते। तत्र वेदलक्क्षणानुक्क्रमणिकायान् तैत्तिरीय-
चरणसम्बद्धा नव मुक्ख्यशिक्क्षास् तिस्र उपशिक्क्षाश् च परिगणिताः[7]।

---

१. आ. शि., १।९, १२। २. CSIPOIG p. 37.
३. शु. यं. प्रा. १।१४१। ४. तत्रैव, १।१९, ऋ. प्रा. १८।३२।
५. CSIPOIG, p. 36. (BORI, Poona Mss No. 21/ 1875–76; Got. Sanskrit No. 25). ६. तत्रैव, पृ. ३६।
७. भारद्द्वाज-व्यास-शम्भु-पाणिनि-कौहलीयकम्। बोधायनो वसिष्ठश् च वाल्मीकिर् हारीतन् नव। सर्वसम्मतमारण्ण्यन् तथा सिद्धान्त-मेव च। उपशिक्क्षा इमाः प्रोक्ता लक्क्षणज्ञ्नानकोविदैः॥

अस्य चरणस्य तदतिरिक्ता अपि शिक्षास् सन्ति। तासां सर्वासाम् यथोपलम्भम् परिचयः क्रमेणाऽधो लिख्यन्ते। तत्र च प्रथमेयम् भारद्वाजशिक्षा। अस्यां शिक्षायाम् तैत्तिरीयसंहितायाः कानि चन सन्देहास्पदानि पदानि विचारितानि सन्ति। केषु चित् तु भ्रान्तिकरस्थानेषु स्वरवर्णानुपूर्व्या विवेचना च कृताऽस्ति। लकारस्याक्षरात्मकत्वविषयेऽप्यस्यां शिक्षायाम् विचारोऽस्ति। वस्तुतस् तु अयङ् ग्रन्थश् शिक्षापरिशिष्टरूप एव। अस्याश् शिक्षाया उल्लेखो वेदलक्षणानुक्रमण्याम् मूलशिक्षारूपेण कृतोऽस्ति। सिद्धान्तशिक्षाटीकायामपि 'भारद्वाजव्यास-पाणिनि-शम्भु-कोहल-वसिष्ठ-वाल्मीकि-हारीत-बोधायनोक्तशिक्षादिकम् परामृश्य' इत्युक्त्वा अस्याश् शिक्षायाः प्राथम्येनोल्लेखः कृतो दृश्यते[1]। इयं शिक्षा मुद्रिता चाऽस्ति।

(ग) व्यासशिक्षा– अस्यां शिक्षायाम् भूम्ना शिक्षाशास्त्रीयसंहिताप्रकरणसम्बद्धा वर्णागमलोपविकारप्रकृतिभावादयो विषयाः प्रतिपादिताः। तथापि वर्णगणना, वर्णवर्गाः, वर्णधर्माः, हस्तस्वरविन्यासप्रकारः, वर्णोद्भवस्थानकरणप्रयत्नाः, मात्रादयश् चेति विषया अपि प्रतिपादिताः। वर्णस्थानानि चाऽत्र कण्ठः, वक्त्रादिः, वक्त्रमध्यम्, वक्त्रान्तः, दन्तमूलम्, दन्तान्तः, नासिका, तालु, ओष्ठौ, उर इति दश परिगणितानि[2]। अत्र रेफस् तालव्य उक्तो[3] न तु मूर्धन्यो वर्त्स्यो वा। इयं शिक्षा व्यासकण्ठनिसृतेत्युच्यते[4]। भाषाशैलीत्वस्याश् शिक्षाया विसंस्थुला दृश्यते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य त्रिभाष्यरत्नटीका व्यासशिक्षानुसारिणीति कस्तूरिरङ्गाचार्येणोक्तमस्ति[5]। इयञ् च शिक्षा सव्याख्या सटिप्पणीका च मुद्रिताऽस्ति।

(घ) शम्भुशिक्षा– अस्यां शिक्षायाम् प्रथमन् तैत्तिरीयसंहितास्थलविशेष-सञ्ज्ञाविशेषा उक्ताः। ततस् स्वरभक्तीनाञ् जटापाठस्य च विचारः कृतोऽस्ति। अङ्गुलिस्वरस्य, अनुस्वारमात्राया विसर्गस्य (विवृत्तेश्) चाऽत्र विचारः कृतोऽस्ति। प्रचय-स्वरस्य तु विशिष्टो विचारोऽत्र प्राप्यते। व्यञ्जनविशेषद्वित्वापवादाः, वर्णोच्चारण-गत-प्रयत्नैक्यपार्थक्यविचारः, शब्दोत्पत्तिप्रक्रिया, 'हरिः

---

१. CSIPOIG, p. 38. २. व्या. शि. सू. ३९५–९६
३. तत्रैव सू. ४०४। ४. तत्रैव सू. ५२५। ५. तै. प्रा. भू., पृ. २२।

ओम्' इत्त्यस्स्योच्चारणस्स्य विधिः, मात्त्रा-ऽभिनिधान-यम-नासिक्क्या-
दयश् चेति विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । इयं शिक्क्षा पाणिनीयश्लोका-
ऽऽत्मकशिक्क्षातो भिन्ना सङ्क्षिप्ता तैत्तिरीयचरणमात्त्रसम्बद्ध-
विषयप्प्रधाना च । याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्[1], पाणिनीयशिक्क्षायाञ्[2]
चोल्लिखितश् शम्भुरेतच्छिक्क्षाकार एवाऽन्न्यो वेति विचारणेऽन्न्य
एवाऽयमिति सम्भाव्व्यते । तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्याने त्रिभाष्य-
रत्ने वैदिकाभरणे च अस्स्याश् शिक्क्षाया वचनानि नामग्ग्रहणं विना-
वोद्धृतानि दृश्श्यन्ते[3] । अस्स्या मुद्द्रणम् भूतन् नाऽस्ति । अस्स्या
हस्तलेखो मद्द्रासस्सर्वकारीयहस्तलिखितपुस्तकालये, तत्प्रतिलिपिश् च
देहलिमहानगरस्थहौजखासटोल्लकवर्त्तिसरस्स्वतीविहारपुस्तकालये वर्त्तते ।
सरस्स्वतीविहारपुस्तकालयादेवास्स्याश् शिक्क्षायाः प्रतिलिपिम् उप-
लभ्यैतद्विषये ऽस्माभिरत्त्र विवरणमुपस्थापितमस्ति ।

(ङ) **पाणिनीयशिक्क्षा**– अस्स्याश् शिक्क्षायाः पञ्चत्रिंशत्-
पद्द्यात्मकस्स्य याजुषस्स्य पाठस्स्य सम्बन्धस् तैत्तिरीयचरणेन सहा-
ऽस्तीति सम्भाव्व्यते; यतो हि तैत्तिरीयचरणसम्बद्धासु नवसु मूलशिक्-
क्षासु पाणिनीयशिक्क्षाया अपि गणनाऽस्ति[4] । अस्स्याः पञ्चत्रिंशता
श्लोकैर् युतस्स्य पाठस्स्याऽपि सम्पादनं वेबरेण कृतम् । मनोमोहन-
घोषेणाऽपि शिक्क्षाप्प्रकाशानुसारी त्रयोविंशत्या श्लोकैर् युक्तः पाठः
पृथक्, पञ्जिकानुसारी द्वात्रिंशता श्लोकैर् युक्तः पाठः पृथक्, पञ्च-
त्रिंशच्छ्लोकात्मको याजुषः पाठः पृथक्, षष्टिश्लोकात्मक आर्च्चः
पाठः पृथगित्त्यस्स्याश् शिक्क्षायाः पाठास् सम्पादिताः । आर्च्चपाठ-
स्स्य विवरणन् त्वत्त्र ऋग्वेदीयशिक्क्षाग्रन्थविवरणप्रसङ्गे पूर्वमेव
कृतमस्माभिः ।

(च) **कौहलेयशिक्क्षा**– अस्स्यां शिक्क्षायाम् उदात्तादिस्स्वराः,
स्वरितविशेषाः, कम्पः, स्वरक्क्रमविशेषः, विक्क्रमाक्ख्यस्स्वरः, हस्त-
स्स्वरसङ्केताः, अद्ध्ययनक्क्रमः, क्रमपाठस्स्वरूपम्, जटापाठस्स्वरूपम्,
पदपाठादिप्प्रकृतिविचारः, आदर्शरूपमुच्चारणम्, मात्त्रा, प्रणवस्स्व-
रूपम्, इत्त्येते विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । अस्स्यां शिक्क्षायामेका-
शीतिश् श्लोका गणिता दृश्श्यन्ते, किन्तु सप्तसु स्थलेषु त्रिषु श्लोका-

---

१. या. शि. १।२।३४ । २. पा. शि., श्लो. ३ । ३. त्रि. र. १।१, २१।१५ वै. आ. १।४० । ४. 'भारद्द्वाज-व्यास-शम्भु-पाणिनि-कौहलीयकम्' इत्त्यत्त्र ।

ऽर्धेषु श्लोकसङ्ख्या दत्ता दृश्यते, एकत्र च एकस्मिन्नेवाऽर्धे सा दत्तेति वस्तुतश् चतुरशीतिश् श्लोका दृश्यन्ते । अस्याश् शिक्षाया अधुना एक एव हस्तलेखः प्राप्तः । स च स्थानेस्थाने त्रुटितोऽपीति अस्याः पूर्णः पाठोऽनुपलब्ध एव । तथापि यावान् पाठ उपलब्धस् तावताऽपि अत्रत्यया विषयाः प्रायेण बोद्धुं शक्यन्त एव । अस्याः कर्ता "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि कौहलीयमतानुगाम्" इति प्रतिज्ञातः कौहडेयमतानुसारी कश् चन विद्वान् प्रतीयते। कौहडस्योल्लेखः काशिकायामप्युपलभ्यते[1]; अष्टावक्रपिता कोहलो महाभारतेऽपि स्मर्यते[2]। कोहडश् च कहोडेन सह पाणिनीये गणपाठेऽपि पठ्यते[3] । एतत्सदृशानि नामानि अन्यत्रापि श्रूयन्ते[4] । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि कौहडीपुत्रस्य अनुनासिकेषु वर्णेषु आनुनासिक्यं समानमिति मतमुल्लिखितमस्ति[5] । तन् मतमत्र शिक्षायान् न प्राप्यते इति कौहडीपुत्रेण सहैतच्- शिक्षाकारोपजीव्यस्य सम्बन्धो न वेति न ज्ञायते । कौहलेयस्य मतन् त्रिभाष्यरत्नकारेण उद्धृतन् दृश्यते[6] । वैदिकाभरणेऽप्यस्याश् शिक्षाया वचनमुद्धृतम्[7] । अस्याः प्राचीनो हस्तलेखो मद्रास–सर्वकार–हस्तलिखित–पुस्तकागारे विद्यते । मुद्रिता चेयं साधुरामसम्पादिता । कौहलेयशिक्षाव्याख्याया अपि हस्तलेखः केरलविश्वविद्यालयीयहस्तलिखितग्रन्थालये दृश्यते (सङ्ख्या ४३५७) । तत्र ग्रन्थमानम् २५० इत्यङ्कितमस्ति ।

(छ) **बोधायनशिक्षा** – उपर्युल्लिखितवेदलक्षणानुक्रमणिकादौ उल्लिखिता ग्रन्थतस् त्वप्राप्तैवेयं शिक्षा ।

(ज) **वासिष्ठशिक्षा** – तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य वैदिकाभरणाख्यायां व्याख्यायां 'वासिष्ठशिक्षायाम् "ऌवर्णदीर्घम् परिहाप्य स्वराष् षड्विंशतिः प्रोक्ताः" इत्यादिना अष्टषष्टिवर्णान् उक्त्वा अष्टपञ्चाशत्पक्षार्थम् पुनरपि ॠवर्णप्लुतम् ऌवर्णप्लुत सन्ध्यक्षरह्रस्वप्लुतां श्चेति दश स्वरान् परिहाप्य षोडशस्वरपक्षः उक्तः । स इहाऽविरुद्धत्वात् परिगृह्यते'[8] इति उक्तमस्ति । उपलभ्यमानायामपूर्णायां वसिष्ठशिक्षायान् तु केवलं वर्णद्वित्वमेव

१. २।४।५८ । २. आदि. ५३।९, अनु. १३७।२७,१६५।४५ । ३. ४।१।११२ । ४. श. ब्रा. २।४।३।१; बृ. उ. ३।५।१, आश्व. गृ. ३।४।४ । ५. १७।२ । ६. तै. प्रा. १९।४, २३।१७, २१।१५ ७. तै. प्रा. ५।१४, २२।१३ । ८. तै. प्रा. १।१ ।

प्रतिपादितमिति सिद्धेश्श्वरवर्मणोक्तम्[१], केवलस् सन्धिविषयः प्रतिपादित इति मधुकरफाटकेनोक्तम्[२]। पूर्वोक्त-सरस्स्वतीविहार-पुस्तकालयादस्माभिः प्राप्तायाम् प्रतिलिपावपि द्वित्त्वविषय एव प्रतिपादितो दृश्श्यते । इयं शिक्क्षा शिक्क्षासङ्ग्रहे मुद्द्रिताया वासिष्ठ्याश् शिक्क्षाया भिन्ना । इयन् तु अमुद्द्रितैवाऽऽस्ते ।

(झ) **वाल्मीकिशिक्क्षा**– इयं शिक्क्षा उक्तवेदलक्क्षणानुक्क्रमणिकायामुक्ता; ग्रन्थतस् त्वद्द्यावधि अप्प्राप्तैव । वाल्मीकेर् मतन् तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि उद्धृतमस्ति[३] । अतो वाल्मीकिरपि शिक्क्षाशास्त्रग्रन्थस्स्य कर्त्तेति निश्चेतुन् तु शक्क्यते ।

(ञ) **हारीतशिक्क्षा**– इयमपि शिक्क्षा उक्तवेदलक्क्षणानुक्क्रमणिकायामुक्ता । वर्णोत्पत्तिविषये अस्स्याश् शिक्क्षाया "मनः कायाग्निमाहन्ति स प्प्रेरयति मारुतम् । मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रञ् जनयति स्स्वरम्" इति वचनम् पाणिशिक्क्षाटीकायामुद्धृतमस्ति, तथापीयं शिक्क्षाऽद्द्य यावद् अप्प्राप्तैव । हारीतस्स्य मतमपि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये उल्लिखितमस्ति[४] ।

(ट) **आत्त्रेयशिक्क्षा** – अस्स्याश् शिक्क्षाया उल्लेखो वेदतैजसाक्ख्यायां व्यासशिक्क्षाव्याक्ख्यायाम् प्राप्प्यते[५] । किन्तु अस्स्याश् शिक्क्षायास् तैत्तिरीयचरणस्स्य शिक्क्षासु तस्स्योपशिक्क्षासु अपि गणना न क्क्रियते । अतोऽस्स्याश् शिक्क्षायास् तैत्तिरीय–चरण–सम्बद्धासु शिक्क्षासु नातिमहत्त्वपूर्णं स्थानम् प्रतीयते । अस्स्यास् सत्ताया उल्लेखो युधिष्ठिरमीमांसकमहाशयेन "संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास" इत्त्याक्ख्ये ग्रन्थे "आत्त्रेय की एक शिक्क्षा भी है । इस का एक हस्तलेख विश्श्वेश्श्वरानन्द–शोधसंस्थान, होशियारपुर में है । द्र. सङ्ख्या ४३७ पृ. ३००" (आत्त्रेयस्स्यैका शिक्क्षाऽपि वर्त्तते, एतस्स्या एको हस्तलेखो विश्श्वेश्श्वरानन्द–शोधसंस्थाने होशियारपुरस्थे वर्त्तते) इत्त्येव कृतः[६] । अन्न्यद् विवरणङ् किमपि न दत्तम् । अतस् तत्सूचनाऽनुसारम् नेपालात् सुदूरन् धावित्त्वा होशियारपुरम् प्राप्प्य स ग्रन्थोऽस्माभिरन्न्विष्टः। किन्तु लिपिज्ञानाभावात् तत्त्र तङ् ग्रन्थम् पठितुं वयन् नाऽशकाम । महता प्रयासेन तस्स्य ग्रन्थस्स्य च्छायाचित्त्रं

---

१. CSIPOIG, p. 40. २. पा. शि. शि. स. स., पृ. २४५ ।
३. ९।४; १८।६ । ४. १४।१८ । ५. पृ. १७५; सू. ४६६ ।
६. द्वि. भा., पृ. ३४३ ।

विलम्बेन च प्राप्य तत्पठनाय प्रयासᳵ कृतः। किन्तु चित्रस्याऽस्फुटत्वात् पठनं सम्यङ् न सम्पन्नम्। ततस् सुमहता प्रयासेनाऽतिविलम्बेन च तस्य ग्रन्थस्य मूलमेवाऽऽदर्शम् प्राप्य ग्रन्थलिपेस् तद्विकासक्रमसहितस्याऽभ्यासं कृत्वाऽस्माभिᳶ पठितस् स ग्रन्थः। तद्विवरणञ् चेदम्—भारद्वाजशिक्षाव्याख्या, जटावल्ली, भेदोच्चारणम्, वासिष्ठशिक्षा, वर्णसारवर्णक्रमः, पारिशिक्षामूलम्, आत्रेयशिक्षा, सिद्धान्तशिक्षा इत्येतेषां ग्रन्थानां क्रमेण ५००, १००, २०, १२, २००, ३००, १००, १०० इति ग्रन्थमानैर् युतानाम् प्रायᳵ क्रमेण २४, ३, १, १, ७, १०, ३, ३ इति सङ्ख्याकेषु द्व्यङ्गुलपार्श्वमानीकेषु चतुर्दशाङ्गुलतिर्यङ्मानीकेषु, ताडपत्रेषु पञ्चषशताब्दीपुराण्या सुवाच्यया ग्रन्थलिप्या लिखित आदर्शो विश्वेश्वरानन्दविश्वबन्धु–भारत–भारत्यनुशीलनसँस्थाने होश्यार्पुरेऽस्ति। तदीयहस्तलिखितग्रन्थसूचीपत्रे ४३७१ सङ्ख्यायामेतेषां ग्रन्थानामुल्लेखोऽस्ति[1]। तत्र चेयमात्रेयशिक्षा वस्तुतᳶ पारिशिक्षान्तिमांशयुते पृष्ठे पञ्चसु पङ्क्तिषु, ततᳶ परस्मिन् पृष्ठे दशसु पङ्क्तिषु, ततᳶ परस्मिन् पत्रे द्वयोरेव पृष्ठयोर् नवसुनवसु पङ्क्तिषु, ततᳶ परस्मिन् सिद्धान्तशिक्षाऽऽदिमांशयुते पृष्ठे सप्तसु पङ्क्तिषु लिखिताऽस्ति। ग्रन्थसङ्ख्याऽपि प्रायᳶ पञ्चाशद् (५०) एवाऽस्ति तत्र। तत्र द्वितीयपृष्ठादूर्ध्वं 'स्पर्शानार्यं यवलानाञ् च मकारᳶ पूर्वतस् स्थितः। तेषामवाप्नुयात्' इति ग्रन्थादूर्ध्वं ग्रन्थपातस् सम्भाव्यते। ग्रन्थस्य समाप्तिरपि विलक्षणाऽस्ति। तत ऊर्ध्वमपि ग्रन्थपातᳶ सम्भाव्यत एव। वेदतैजसे आत्रेयशिक्षावचनत्वेन उद्धृतस्य "अदुकारमकाराश् च ज्ञेयास् सन्ति सदात्र तु। तस्मात् सर्वचतुर्मात्र ओमिति प्रणवस् स्मृतः"[2] इति वचनस्याऽत्राऽनुपलभ्यमानत्वमपि ग्रन्थपातस्य प्रमाणम् भवितुमर्हति। अस्यां शिक्षायाम् 'अथ क्रमव्युत्क्रमाद्द्यतो जटा भवेदार्षिजसन्धिजस्वरात्। विलोक्य शिक्षादिकमादरात् ततᳶ प्रकाश्यते सा विदुषाम् मुदे मया' इति प्रतिज्ञावाक्यमस्ति। तथाऽपि अत्र अनुस्वारस्वरूपम्, णत्वम्, द्वित्वम्, विवृत्तिमात्रा, वर्णसङ्ख्या, करस्वरन्यासः, मात्रालक्षणम्, रङ्गप्लुतमात्रा, अभिनिधानम्, यमाः, हकारस्य नासिक्यत्वमुरस्यत्वं कण्ठ्यत्वञ् चेत्यादयो विषया वर्णिताः। तत्र 'अद्-

१. पृ. ३०० । २. व्या. शि. सू. ४६६ ।

ध्याये तैत्तिरीयाणामनुस्स्वारो यदा भवेत् । तदाद्द्चर्धगकार(स्)स्या(त्) तच् चे (छे)षमनुनासिकः' इत्त्यत्त्र तैत्तिरीयाणाम्, 'अनुस्स्वारो भवेदङ्गम् पूर्वस्स्यैव हि सर्वदा । वासश्शब्दादनुस्स्वारꣳ पूर्वस्स्याङ्गन् न काठके' इत्त्यत्त्र तैत्तिरीयचरणान्तर्गताऽऽत्त्रेयशाखाब्राह्मणभागविशेषस्स्य काठकस्स्य[1], 'स्वराष् षोडश विज्ज्ञेयास् स्पर्शास् स्युꣳ पन्चविंशतिः । अन्तस्स्थाश् च चतस्स्रश् चेदूष्माणश् च षडीरिताः । द्व्यनुस्स्वारो विसर्गश् च स्वरभक्तिश् चतु(र्)य्यमाः । वर्णानां षष्टिसङ्ख्या स्यादत्त्रच्युक्ता यजुषा(म्)मते' इत्त्यत्त्र च अत्त्रेः (आत्त्रेयशाखाप्रवक्तुः ?) उल्लेखꣳ प्राप्प्यते । अत्त्र 'यत् स्वयं राजते वर्णस् स्वरमाह पतञ्जलिः ।' इत्त्युल्लेखोऽस्तीति चाऽयमात्त्रेयशिक्क्षाकार आत्त्रेयो न ह्य्यात्त्रेयशाखायाꣳ प्रवक्ता प्राचीनोऽन्न्यो वाऽऽत्त्रेयो भवितुमर्हति । तथाऽपि उक्तवर्णसङ्ख्यायाꣳ प्रतिपादकोऽत्त्रिस् तु प्राचीन एवाऽपि भवितुमर्हति । आत्त्रेयस्स्य मतन् तु तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्येऽपि उल्लिखितम्[2] । सोमयार्येणोल्लिखित[3] आत्त्रेयस् तु तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्याकार आत्त्रेयꣳ प्रतीयते । उपर्य्युक्तैरुल्लेखैरस्स्याश् शिक्क्षायास् तैत्तिरीयचरणसम्बद्धत्त्वन् तु सुस्स्फुटम् । आत्त्रेयशिक्क्षाया हस्तलेखꣳ केरलविश्श्वविद्द्यालयीयहस्तलिखितग्रन्थालयेऽप्प्यस्ति, किन् तु सोऽप्प्यपूर्ण एव प्प्रतीयते ।

(ठ) **कौण्डिन्न्यशिक्क्षा**– साम्प्रदायिकैर् 'भारद्द्वाज–व्व्यास-शम्भु-पाणिनि-कौहलीयकम् । बोधायनो वसिष्ठश् च वाल्मीकिर् हारीतन् नव' इति परिगणितासु नवसु शिक्क्षासु अनुल्लिखिता, 'सर्वसम्मतमारण्य्यन् तथा सिद्धान्तमेव च । उपशिक्क्षा इमाꣳ प्रोक्ता लक्क्षणज्ज्ञानकोविदैः' इत्त्युक्तासूपशिक्क्षासु चाऽनुपात्ताऽपि कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयशाखासम्बद्धत्त्वेनोच्च्यमानेयं शिक्क्षेदानीमुपलब्भ्यमानाऽस्ति, मुद्द्रणेन प्रकाशमागता च । अत्त्र च संहिताभेदाः, पदलक्क्षणानि, क्रमावश्श्यकता, क्रमपाठरचना, जटा, घनः, विकृतिपठनफलम्, गुणसन्धिः, ऐकारौकारऋकारसन्धयः, स्वारसन्धिः, स्वरितभेदाः, कम्पः, वर्णसङ्ख्या (६०), द्वित्त्वम्, स्वरभक्तिः, ङकारद्वित्त्वम्, अष्ट विवृत्तयः, अनुस्स्वारभेदौ, 'हरिः ओम्' इत्त्यत्त्र सन्धेरभावः, वर्ण-

---

१. 'भद्द्रञ् च सह सञ्ज्ञानं लोकस् तुभ्भ्यमिति क्क्रमात् । एते काठकसञ्ज्ञास् स्युꣳ पञ्च प्रश्ना न चेतरे' इत्त्यारण्य्यशिक्क्षायाम् । २. ५।३१, १७।८ । ३. तै. प्रा. त्रि. र. ५।१ ।

क्रमाः पञ्च, लक्षणज्ञानप्रशंसा, विद्याप्राप्त्युपायाश् चेति विषयाः प्रमुखास् सन्ति ।

(ड) **सर्वसम्मतशिक्षा**– अस्याश् शिक्षाया ओट्टोफ्राङ्के–सम्पादिते पाठे एकान्नपञ्चाशदेव श्लोकास् सन्ति, तत्र स्वरस्य मात्रायाश् च प्रतिपादनमपि स्वल्पमेवाऽस्ति, तत्र टीकाऽपि विशदा नाऽस्ति सा च टीका मञ्चिभट्टस्य टीकया सह सवं वदति; ल्विडर्सस्य 'अस्यास् सर्वसम्मत-शिक्षायाः केचन विषया व्यासशिक्षाविषयविस्तृतीकरणात्मका एव' इति कथनमपि फ्राङ्के–सम्पादिते पाठे एव चरितार्थम् भवति इति सिद्धेश्वरवर्मणोक्तम्[1]। अस्याश् शिक्षाया मद्रास–सर्वकार–हस्तलिखितपुस्तकालये स्थिते पुस्तके तु सप्तत्युत्तरं शतं श्लोकास् सन्ति इति च तेनैवोक्तम् । किन्तु अस्माभिर् उपर्युक्तसरस्वतीविहारपुस्तकालयादुपलब्धायाम् प्रतिलिप्याम् तु सत्स्वपि सङ्कलने सप्तत्युत्तरशतमितेषु श्लोकाङ्केषु वस्तुतश् चतुस्त्रिंशं शतमेव श्लोकास् सन्ति । बहुषु स्थलेषु श्लोकार्धे एव सङ्ख्या दत्तास् सन्ति । अस्यां शिक्षायाम् द्वित्वप्रकरणम्, पूर्वागमप्रकरणम्,अङ्गप्रकरणम्,उदात्तादिस्वरप्रकरणम्,पदशय्या,क्रमपाठः,प्रयत्नाऽन्तरारम्भादयः, प्रयत्नाः,स्पृष्टताविशेषः, विरामः,मात्रा,प्रणवोच्चारणविधिः, वृत्तयः, साम्यम्, पाठकस्य दोषा गुणाश् च, स्वर-वर्ण-जातयः, अङ्गुलिस्वराः, सम्यगुच्चारणफलम् इत्यादयो विषयास् सन्ति । अस्याः कर्ता सूर्यदेवबुधेन्द्रसुतः केशवार्यः । अस्या उद्धरणञ् च त्रिभाष्यरत्ने[2] वैदिकाभरणे[3] च प्राप्यते । अस्याश् शिक्षायास् 'सर्वसम्मतलक्षणम्' इत्यस्य नामान्तरस्य व्याख्यानञ् च मञ्चिभट्टेन "सर्वसम्मतं सर्वेषाम् तैत्तिरीयशाखोपयोगिनाम् प्रातिशाख्यप्रभृतीनां सम्मतं समानार्थम् लक्ष्यन्ते प्रकाश्यन्तेऽनेनेति लक्षणम्" इति कृतम् । अतोऽस्या वेदशाखाविशेषसम्बन्धोऽपि स्फुटः ।

(ढ) **आरण्यशिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् तैत्तिरीयारण्यकस्य स्वराणामेवं विचारः कृतोऽस्ति । तत्र आद्युदात्ताऽन्तोदात्तादिपदानाञ्च गणनाऽपि कृताऽस्ति । कम्पस्वरैकश्रुतिस्वर–रङ्ग–स्वरितस्वरविशेषादिविचारश् चाऽत्र प्राप्यते । अस्याः कर्ताऽज्ञातः । इयं शिक्षा तैत्तिरीयचरण सम्बद्धानाम् नवानां शिक्षा-

१. CSIPOIG, p. 41. २. तै. प्रा. त्रि. र. १४।६; २१।५ । ३. तै. प्रा. वै. आ. १४।६ ।

णा सारमादाय रचितेति ग्रन्थकारेणैवोक्तमस्ति[1] । अस्याश् शिक्षाया हस्तलेखो मद्राससर्वकारहस्तलिखितपुस्तकागारेऽस्ति । पूर्वोक्तसरस्वतीविहारपुस्तकालयेऽपि अस्याश् शिक्षाया एका प्रतिकृतिरस्ति । तत एवाऽस्माभिरपि अस्याᳶ प्रतिलिपिङ् कृत्वा उपयोगᳵ कृतः ।

(ण) **सिद्धान्तशिक्षा**– अस्या शिक्षायावँ् वर्णविशेषयुतानाम् पदानावँ् वर्णानुक्रमानुसारिणी सूची दत्ताऽस्ति । त्वम्पदस्य वेदे विकल्पेन त्वङ् इत्युच्चारणम् भवतीत्यप्यत्र उक्तम् । नाम्ना सिद्धान्तशिक्षाऽपीयं शिक्षाशास्त्रीयसिद्धान्तपक्षेण रहिताऽस्ति । अस्याᳵ कर्ता श्रीनिवासाध्वरीन्द्रः । अस्याᳶ प्रतिज्ञावाक्यञ् च “सम्प्रणम्य सकलैककारणम् ब्रह्ममरुद्रमुखमौलिभूषणम् । लक्षणं श्रुतिगिरावँ् विलक्षणं श्रीनिवासमखिना प्रणीयते । पूर्वशब्दाः (न्) परामृश्य प्रातिशाख्यञ् च सर्वशः । सिद्धान्तशिक्षावँ् वक्ष्यामि वेदभाष्यानुसारिणीम्” इति । अस्या शिक्षायाञ् चतुस्सप्ततिश् श्लोकास् सन्ति । तदुक्तम्– “श्रीनिवासाध्वरीन्द्रेण चतुष्कुलसुधांशुना । श्लोकास् सिद्धान्तशिक्षायाञ् चतुस्सप्ततिरीरिताः” इति । अस्याष् टीकाऽप्यनेनैव कृताऽस्ति । टीकायाञ् च तैत्तिरीयप्रातिशाख्यत्रिभाष्यरत्नटीकायाः, वैदिकाभरणटीकायाः, भट्टभास्करकृततैत्तिरीयशाखावेदव्याख्यायाश् चोल्लेखास् सन्ति । अत्र सायणव्याख्यामुपेक्ष्य भट्टभास्करव्याख्याया उल्लेखादयङ् ग्रन्थकारस् सायणान् नात्यर्वाचीन इति सिद्धेश्वरवर्मा सम्भावयति स्म[2] । उपर्युक्तात् कारणादयङ् ग्रन्थकारो वैक्रमाब्दानाम् पञ्चदशाच् शतकादर्वाचीनो न ; अतश् च त्रिभाष्यरत्नटीकाया वैदिकाभरणटीकायाश् च कालस्य कल्पनाया साहाय्यम् भवति इति च सिद्धेश्वरवर्मा मन्यते स्म । किन्तु सायणाचार्यश् शङ्करभगवत्पादानुगामी भट्टभास्करश् च न तथेति, सायणाद् भट्टभास्करᳶ प्राचीनतरश् चेति भट्भास्करस्योल्लेखश् श्रीनिवासाध्वरीन्द्रेण कृतोऽपि भवितुं शक्नोति । अतस् सायणात् प्राचीनोऽनत्यर्वाचीनो वा श्रीनिवासाध्वरीन्द्र इति कल्पना नातिदृढा भवति । अस्याश् शिक्षाया अपि हस्तलेखो मद्राससर्वकारहस्तलिखितपुस्तकागारेऽस्ति । तत्प्रतिलिपिश् च उपर्युक्तसरस्वतीविहारपुस्तकालयेऽस्ति ।

---

१ ‘गणपतिमभिवन्द्याऽवद्यजालामयघ्नं स्वरपदमिव वर्णोद्बोधनं शीलनेन । विषतिसुरगणहेतोरेतदारण्यशिक्षाऽमृतमिह **नवशिक्षा**वारिधेरुद्धरामि’ श्लो. १ । २. CSIPOIG, p. 43-44.

(त) **आपिशलशिक्षा**– पद्यबद्धायामपूर्णतयोपलभ्यमानायाम् आपिशलशिक्षायाम् अद्यार्धा एकान्नविंशतिश् श्लोकास् सन्ति । इयं रघुवीरसम्पादितायाम् आपिशलशिक्षायाङ् गद्यसूत्रमय्याम् प्राग्बन्धत्वेन मुद्रिताऽस्ति । "प्रथमा व्यासशिक्षा च लक्ष्मीशिक्षा द्वितीयिका । भारद्वाजी तृतीया च शिक्षारण्या तुरीयिका । पञ्चमी शम्भुशिक्षा च षष्ठी चापिशली तथा । सप्तमी पाणिनेश् शिक्षा अष्टमी कौहलेस् तथा । वासिष्ठी नवमी चैवन् नव शिक्षाः प्रकीर्तिताः"[1] इति श्रीराजाघनपाठिकृतसर्वलक्षणमञ्जर्याम् आपिशलशिक्षाया अपि तैत्तिरीयचरणसम्बद्धासु नवसु शिक्षासु गणितत्वादियन् तैत्तिरीयचरणेन सह सम्बद्धेति सम्भाव्यते । अस्याश् शिक्षायास् सप्तमाऽष्टमनवमाश् श्लोकास् तैत्तिरीयशाखागतवर्णसङ्ख्याव्यवस्थापकतया वैदिकाभरणे उद्धृता[2] इति, प्रथमश्श्लोका शोऽपि वैदिकाभरणे उद्धृत[3] इति चाऽस्यास् तैत्तिरीयचरणसम्बद्धत्वं स्फुटम् भवति ।

(थ) **कालनिर्णयशिक्षा**– अस्यां शिक्षायाम् अखण्डानां वर्णानाम्, वर्णांशानाम्, विरामाणाञ् च कालस्य विषये स्फुटस् सूक्ष्मश् च विचारः कृतोऽस्ति । कालविचारश् चाऽयम् मध्यमवृत्तिमाधारीकरोतीति चाऽत्र स्फुटम् प्रतिपादितम् । मात्रायास् तदुपलक्षितस्य च कालस्य विषये इयं शिक्षाऽतीव महत्त्वपूर्णाऽस्ति । अत्र वर्णाना सङ्ख्या त्रिसप्ततिरित्युक्तम्[4] । अस्याः कर्ता सायण इति केचित् । किन् तु वैक्रमाब्दानान् त्रयोदशे शतके विरचितत्वेन कैश्चित् सम्भावितायां व्यासशिक्षायाङ् कालनिर्णयशिक्षावचनस्योद्धृतत्वादियं शिक्षा सायणात् प्राचीना सम्भाव्यते इत्यन्ये[5] । त्रिभाष्यरत्ने[6] वैदिकाभरणे[7] च अस्याः पद्यानि उद्धृतानि सन्ति । अत्र च "प्रातिशाख्यादिशास्त्राणि मया वीक्ष्य यथामति । वेदतत्त्वावबोधार्थमिह कालो निरूप्यते" इति प्रतिज्ञा कृताऽस्तीति इयन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् तत्सम्बद्धाभ्योऽन्याभ्यश् च शिक्षाभ्योऽ र्वाचीना प्रतीयते[8] । अस्याश् शिक्षायाः कालनिर्णयदीपिकाख्या मुक्तीश्वराचार्यकृता टीकाऽप्यस्ति । अस्याश् शिक्षाया हस्तलेखोऽपि मद्राससर्वकारहस्तलिखितपुस्तकागारे उपर्युक्तसरस्वतीविहारपुस्तकालये चाऽस्ति ।

---

१. व्या. शि., पृ. १८७, टि. । २. तै. प्रा. वै. आ. १।१। ३. तत्रैव । ४. व्या.शि.वे.तै.सू.१३,पृ.५ । ५. CSIPOIG, p. 45
६. तै.प्रा. १८।१ । ७. तै.प्रा. १।३७ ।

(द) **पारिशिक्क्षा**–अस्स्याँ शिक्क्षायावँ वर्णसमाम्नायः, परिभाषाः,वर्णसार-वर्णक्क्रमौ, शब्दोत्पत्तिः, सवँवारनादौ, महाप्प्राणताऽल्पप्प्राणते, हनूपसंहारः,स्थानङ्करणञ् च, प्प्रयत्नाः, वेदवर्णदेवताः, व्यञ्जनस्स्य पूर्वाऽङ्गपराऽङ्गभावौ, वर्णसञ्ज्ञाः, मात्त्राः, उदात्तादिस्वर-देवता-जाति-गुणाः, अङ्गुलिस्स्वरनिर्देशप्प्रकारः, गान्धर्वस्स्वर-वेदस्स्वरतुलना, उदात्तादयस् स्वराः, स्वरितभेदाः, कम्पः, स्वरभक्तिः, विवृत्तिः, रङ्गः, व्यञ्जनद्वित्त्वम्, अभिनिधानाः, यमाः, द्वितीयताप्प्राप्तिः, प्प्रथमताप्प्राप्तिः, द्वित्त्वनिषेध इत्त्यादयो विषयास् सन्ति। अस्स्या रचयिता क इति न ज्ज्ञायते। अस्स्याश् शिक्क्षाया याजुषभूषणाऽऽक्ख्या रामसूनुचक्क्रविरचिता टीकाऽप्प्यस्ति। यद्द्यपि "यस् स्वयं राजते तन् तु सस्वरमाह पतञ्जलिः। उपरिस्स्थायिना तेन व्यङ्ग्यवँ व्यञ्जनमुच्च्यते।" इति श्लोक आत्त्रेयशिक्क्षायामपि पट्ठ्यते तथाऽपि 'एष श्लोकः पारिशिक्क्षाया एव त्रिभाष्ष्यरत्ने[1] उद्धृतः' इति सिद्धेश्श्वरवर्मा मन्न्यते स्म[2]। अस्स्याश् शिक्क्षाया विषयान् विचार्य्य, टीकायाम् "भारद्द्वाज-व्यास-पारि-शम्भु–कोहल-हारीत-बोधायन-वाल्मीक्क्यादीनाम् मतानि सङ्गृह्य्य सुबोधेयं शिक्क्षा विरचिता" इति वचनञ् च दृष्ट्वा अस्स्याश् शिक्क्षायास् तैत्तिरीय-चरण-शिक्क्षाकारोपजीवित्त्ववँ विज्ज्ञाय चाऽस्स्या अपि तैत्तिरीय-चरण-सम्बद्धता सुखेन निश्चेतुं शक्क्या। किन्त्वस्स्या नामनि टीकायाञ् च श्श्रुतः पारिऋषिरन्न्यत्त्र न श्श्रूयते इति तस्स्य नाम्नो रहस्स्यं सम्म्यग् न बुद्ध्यते। सटीकाया अस्स्या हस्तलेखो मद्द्रास-सर्वकारहस्त-लिखित-पुस्तकागारे उपर्य्युक्त-सरस्स्वतीविहार-पुस्तकालये चाऽस्ति। मूलमात्त्रस्स्य हस्तलेखस् तु विश्श्वेश्श्वरानन्द-विश्श्वबन्धु–भारत-भारत्त्यनुशीलनसँस्थाने होश्श्यारपुरे चाऽस्ति।

(ध) **लक्क्ष्मीकान्तशिक्क्षा**– अस्स्यां शिक्क्षायाम् अष्टोत्त्तर शतवँ वर्णास् स्वीकृतास् सन्तीति वेदतैजसाक्ख्यायावँ व्यासशिक्क्षाव्याक्ख्यायाम् प्प्रतिपादितमस्ति[3]। वेङ्कटरामशर्मणाऽप्प्येवमेवोक्तम्[4]। किन्त्वस्माभिरुपलब्धायाल्ँ लक्क्ष्मीकान्तशिक्क्षायाम् "अन्तोदात्तम् पदञ् चेदमादद्द्युच्चमिदमीदृशम्। नियमो न कृतः कैश्चित् कस्मिंश्चित् स्वरलक्क्षणे।" "अन्तोदात्तम् पदयँ यत् स्यादादद्द्युदात्तन् तथैव च। एवन् द्वैधम् पदञ् ज्ञातुमिदं शास्त्रम् प्प्रणीयते" इति प्प्रतिज्ज्ञाय

१. तै. प्रा. २१।१। २. CSIPOIG. p. 47. ३. व्या. शि. स. १३ प. ५। ४. CSKSP, p. 198.

तदनुसारमेव अन्तोदात्तानि आद्युदात्तानि च पदानि प्रातिस्विकतयोपादाय प्रदर्शितानि । यद्यपि श्रीराजाघनपाठिविरचितसर्वलक्षणमञ्जर्याम् उल्लिखिता वेदतैजसे उल्लिखिता वा लक्ष्मीशिक्षा लक्ष्मीकान्तशिक्षा वाऽप्यन्यैव प्रतिभाति सा चाऽन्वेषणीयैवाऽस्ति; तथापि इयमपि लक्ष्मीकान्तशिक्षाऽत्रोपात्तेभ्यः पदेभ्य अस्याष् टीकाया उल्लेखाच् च तैत्तिरीयचरणसम्बद्धैव दृश्यते । अस्या अपि हस्तलेखो मद्राससर्वकारहस्तलिखितपुस्तकागारेऽस्ति । तत्प्रतिलिपिश् च उपर्युक्तसरस्वतीविहारपुस्तकालये वर्तते ।

(न) **नवशिक्षा** -नवशिक्षानामक एको ग्रन्थः कालिघट्टस्थ-सँस्कृत-साहित्यपरिषदो मुखपत्रे द्विषष्टितमस्य वर्षस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाङ्क-पिण्डीकरणात्मकेऽङ्के अशोककुमारचट्टोपाध्यायेन प्रकाशितोऽस्ति (ख्रैस्ताब्दाः १९७९) । तत्र प्रारम्भे "प्रथमवँ व्यासशिक्षा तु लक्ष्मीशिक्षा द्वितीयकम् । भारद्वाजी तृतीया तु शिक्षाऽरण्यन् तुरीयकम् । पञ्चमं शम्भुशिक्षा च षष्ठञ् चाऽऽपिशलन् तथा । सप्तमम् पाणिनेश् शिक्षा अष्टमङ् कौहलेस् तथा । वशिष्ठशिक्षा नवमी नवशिक्षाः प्रकीर्तिताः" इत्युक्तमस्ति । तत्र व्यञ्जनद्वित्वम्, अनुस्वारद्वित्वम्, अनुस्वारमात्रा, स्वरभक्तिमात्रा, अर्धगकाररूपोऽनुस्वारः, स्वरभक्तिविशेषाः, नादवर्णाः, कालभेदाः, हकारभेदौ, ओङ्कारमात्रा, हस्तस्वरसङ्केतः, ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतादि-मात्राभेदाः, कम्पः, इत्यादयो विषया वर्णितास् सन्ति । कृष्णयजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थानान् तुलनात्मकमध्ययनङ् कर्तुमियं शिक्षा पठनीयैव दृश्यते ।

(प) **शिक्षासमुच्चयः** – यद्यप्यस्य ग्रन्थस्य शिक्षासङ्ग्रहेण सह तुलनाङ् कुर्वाणेन देवस्थलिमहाशयेन अस्य ग्रन्थस्यापि शिक्षावर्गीयग्रन्थाना समुच्चयताया भ्रम उत्पादितः, न चाऽस्य तेन महाशयेन विवरणन् दत्तम्[१], तथापि तदुल्लेखानुसारमन्वेषणङ् कुर्वाणैरस्माभिः केरलविश्वविद्यालयीय-कार्यवट्टम्-प्रदेशस्थ-हस्तलिखित-पुस्तकालये उक्तस्य शिक्षासमुच्चयस्य हस्तलेखो दृष्टः । तस्य विवरणमिदवँ वर्तते—COL No. 1726/N. 32 A, प्राचीनमलयालम-लिपिः, $7'' \times 1\frac{3}{4}''$, १९ पत्राणि, प्रतिपृष्ठम् ८ पङ्क्तयः, प्रति-

---

१. वेदविकृतिलक्षणसङ्ग्रहे, Introduction, p. VI, तत्र सप्तमी टिप्पणी च द्रष्टव्या ।

पङ्क्ति २७ अक्क्षराणि, ग्रन्थसङ्ख्या २५० । तत्त्र प्प्रयत्नप्प्रकरणम्, नकारणकारप्प्रकरणम्, अनुस्स्वारप्प्रकरणम्, मात्त्राप्प्रकरणम्, काठकप्प्रकरणम्, द्व्रिरुक्तप्प्रकरणम्, प्प्रकीर्णप्प्रकरणम्, विरुद्धप्प्रकरणम्, यमप्प्रकरणम्, क्रमप्प्रकरणम्, जटाप्प्रकरणम् रङ्गप्प्रकरणम्, कम्पप्प्रकरणम्, तिरस्स्रोवृत्तिप्प्रकरणम्, वर्णोत्पत्तिप्प्रकरणम्, अङ्गप्प्रकरणम् (द्विरोष्ठ्यप्प्रकरणम्, एकश्श्रुतिप्प्रकरणम्, अनुनासिकप्प्रकरणम्) इति प्प्रकरणानि सन्ति । अस्स्य ग्रन्थस्स्य वर्णोत्पत्तिप्प्रकरणे "आत्मा बुद्ध्या समेत्त्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्क्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्प्रेरयति मारुतम् । मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रन् जनयते स्वरम् । सोदीर्णो मूर्द्ध्नि निहतो वक्त्रमापद्द्य मारुतः" इत्त्यादिना प्प्रारम्भः कृतोऽस्ति । तस्स्य प्प्रकरणस्स्यान्ते च "आकाशवायुप्प्रभवश् शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थानान्तरेषु प्प्रविभज्ज्यमानो वर्णत्त्वमागच्छति यस् (स) शब्दः । तमक्क्षरम् ब्रह्म्म परम् पवित्त्रङ्ग गुहाशयं सम्म्युशन्ति विप्प्राः । स श्श्रेयसा चाऽब्भ्युदयेन चैव सम्म्यक् प्प्रयुक्तः पुरुषयँ युनक्ति । वर्णोत्पत्तिप्प्रकरणं समाप्तम्" इत्त्यस्ति । ग्रन्थस्स्यान्ते च "अनुपदन् चानुविदच्छन्दोभाषासमन्न्वितम् । मीमांसा न्यायतर्काश् च (उपाङ्गा) नि विदुर् बुधा इति । अङ्गप्प्रकरणं समाप्तम् । हरिः" इति वर्त्तते । एतेनैष सर्वसम्मतशिक्क्षा–पारिशिक्क्षादिसदृशः कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धश् शिक्क्षाविषयसङ्ग्रहरूपो ग्रन्थो न तु शिक्क्षासङ्ग्रहसदृशश् शिक्क्षावर्गीयग्रन्थानां समुच्चय इति विज्ज्ञायते । काठकप्प्रकरणोल्लेखाद् अस्स्य कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धत्त्वं स्फुटम् भवति । अस्स्य ग्रन्थस्स्य व्याक्ख्याऽपि प्प्राप्प्यते । उपर्य्युक्तपुस्तकालये एव **शिक्क्षासमुच्चयव्याक्ख्या** च दृश्श्यते । तद्विवरणयँ यथा – COL 1726 B, 7″×1$\frac{3}{4}$″, ११० पत्त्राणि, प्प्रतिपृष्ठम् ८ वा ९ वा पङ्क्तयः, प्प्रतिपङ्क्ति २४-३२ अक्क्षराणि, प्प्राचीनमलयालमलिपिः, ग्रन्थसङ्ख्या १६७५; अपूर्णा; प्प्रारम्भे "······सा वर्णश्श्रुतिस् स वर्णस्स्याऽऽत्मलाभः । तत्त्र वर्णो ध्वानमुत्पद्द्यमान इति अनन्तरमेव वचनात्" इत्त्यस्ति । तत्त्र वसिष्ठशिक्क्षा, कौण्डिन्न्यशिक्क्षा, ऋक्प्रातिशाक्ख्यम्, **वररुचिशिक्क्षा**, पतञ्जलिः, आपिशलिः, स्वरपञ्चशती, हारीतः, **अगस्त्यशिक्क्षा**, आश्श्वलायनः, महाभाष्ष्यम्, आत्त्रेयः, स्वराष्टकम् इति ग्रन्था ग्रन्थकाराश् चोल्लिखिताः । व्याक्ख्यायाम् मूलग्रन्थेऽनुक्तानि अपि प्प्रकरणानि उक्तानि । तत्त्र प्प्रकरणानि यथा–उपोद्घातप्प्रकरणम्, स्थानभेदत्त्वप्प्रकरणम्, वर्णोत्पत्तिप्प्रकरणम्, द्विरोष्ठ्यप्प्रकरणम्, प्प्रयत्नप्प्रकरणम्,

नकार-णकार-प्रकरणम्, प्रकीर्ण-प्रकरणम्, अनुनासिकप्रकरणम्, मात्रा-प्रकरणम्, एकश्रुतिप्रकरणम् इति ।

(ई) सामवेदीयशिक्षाग्रन्थाः

(क) **नारदीयशिक्षा**– अस्या शिक्षायाम् प्रथमे प्रपाठके मुख्यतया गानस्वराः, तेषाँ वेणुस्वरैस् सह सम्बन्धः, ग्रामाः, मूर्छनाश् च निरूपितास् सन्ति । प्रथमप्रपाठकस्य अष्टम्याः कण्डिकायाः प्रभृति तदुत्तरे ग्रन्थे तु आर्चिकस्वरादयो विषयाः प्रतिपादितास् सन्ति । तत्र प्रचयस्वरः, स्वरितस्वराः, कम्पः, वर्णद्वित्वम्, यमापत्तिः, यमनिषेधः, व्यञ्जनस्य पूर्वपरस्वराङ्गताया विचारः, यकारोच्चारणविशेषः, वाक्यपदस्वरसन्निवेशयोर् विशेषः, स्वरिते उदात्ताऽनुदात्तविभागः, मात्राकालः, अवग्रहविचारः, विवृत्तयः, पदान्तस्थमकारविकाराः, रङ्गः, पदान्तवर्णाः, स्वरव्यञ्जनयोरुदात्तादिस्वरधर्मकताया विचारः, ऊष्मगतयः, स्वरभक्तिः, पत्थ्याऽऽर्यालक्षणम्, लघुगुरुसञ्ज्ञा, पदशय्या, प्रचयोच्चारणविधिः, आचार्यकम्, शिक्षाशास्त्रलक्षणलक्ष्यसम्बन्धः, अध्येतृधर्माश् चेति मुख्या विषयास् सन्ति । अस्या नारदकृतत्वम् भट्टशोभाकरेणोक्तं स्वकृत–विवरणाऽऽरम्भे । अस्यान् नारदस्योल्लेखास् सन्ति[1] । अस्यास् समयोऽनिश्चितः । किन् तु प्रातिशाख्येभ्यः पश्चाद् अन्येभ्य उपलभ्यमानेभ्यश् शिक्षाग्रन्थेभ्यः प्रागियं रचितेति विवेचका मन्यन्ते । कुमारिलभट्टेन तन्त्रवार्तिके[2] अभिनवगुप्तेनाऽभिनवभारत्याञ्[3] चाऽस्या उद्धरणङ् कृतन् दृश्यते । अत्र गानविधानस्य दर्शनादियं शिक्षा सामवेदसम्बद्धेति निश्चीयते । शाखाविशेषसम्बन्धस् तु अस्फुटः । हरदत्तेन सामवेदसर्वानुक्रमण्याम् भट्टशोभाकरकृतभाष्यसहिताया नारदीयशिक्षायाः कौथुमशाखासम्बद्धग्रन्थत्वमुक्तम्[4] । भट्टशोभाकर–कृतेन शिक्षा–विवरणेन सहितेयं शिक्षा मुद्रिता चाऽस्ति ।

(ख) **लोमशीयशिक्षा**– अस्या शिक्षायाङ् कम्पस्वरनिरूपणम्, रङ्गवर्णविचारः, सन्दिग्धकतिपयोदात्तस्वरनिरूपणोपायप्रदर्-

---

१. १।२।३, १।२।७; १।५।१३; २।४।६, २।७।११ । २. त.वा. १।३।२४; पृ. १६०–६१ । ३. २८।२१, पृ. ११, ३०; २८।६४–६५, पृ. ४३; २६।३७, पृ. ८६; ३०।२, पृ. १४१ । ४. ऋ. तं. सा. स., पृ. २, ८ ।

शनम्, वर्णद्वित्त्वविचारः, संहितायावँ वर्णानामुच्चारणे करणोपसंहारभेदाभेदयोर् विचारः, नादवर्णव्यवस्था, हकारस्थानविशेषविचारः, रेफस्वरभक्तिः, ऋवर्णे रेफस्वरभक्तौ च **अकारोच्चारणविधमुच्चारणम्**, सामगाने श्वासादानविसर्गयोर् नियमः, अनुस्वारमात्त्रा, यकारवकारयोᳵ पूर्वस्वराङ्गतायाᳵ परस्वराङ्गतायाश् च विचारः, हकारस्य शषसानाञ् च द्वित्त्वस्य व्यवस्था, मात्त्रापरिभाषादयश् च विषयास् सन्ति। इयं शिक्क्षा गर्गाचार्येण चिन्तितेत्त्युक्तमस्ति ग्रन्थारम्भे। यथाऽग्निवेशकृतस्य तन्त्रस्य प्रतिसँस्कर्तुश् चरकस्य नाम्ना चरकसंहितेति प्रसिद्धिस् तथैव गर्गकृतायाश् शिक्क्षायास् तत्प्रवक्तुस् तत्प्रतिसँस्कर्तुर् वा लोमशस्य नाम्ना प्रसिद्धिर् जाता भवेत्। प्रसिद्धेर् गानविधानाच् च इयं शिक्क्षा सामवेदीयेति निश्चीयते। अस्या अपि हरदत्तेन सामवेदसर्वानुक्क्रमण्याङ् कौथुमशाखासम्बद्धतत्त्वमुक्तम्[1]। मुद्द्रिता चेयं शिक्क्षासङ्ग्रहे।

(ग) गौतमीयशिक्क्षा– अस्याः शिक्क्षायाः स्पर्शाः, अन्तस्स्थाः, ऊष्माण इति त्रयस्त्रिंशतो व्यञ्जनानान् निर्देशः, तेषावँ व्यञ्जनानां सयँयोगस्य भेदानामयस्पिण्डोर्णापिण्डदारुपिण्डानावँ वर्णनञ् च प्राप्प्यते। खछठथफघझढधभरहान् विहायाऽन्न्येषावँ व्यञ्जनानान् द्वित्त्वं सम्भवतीति नियमः, केषाञ् चिन् मते रहयोर् मध्ये वर्तमानस्य हकारस्य द्वित्त्रम् भवतीत्त्युल्लेखः, द्विव्यञ्जन–त्रिव्यन्जन–चतुर्व्यञ्जन–पञ्चव्यञ्जन–षड्व्यञ्जन–सप्तव्यञ्जनानां सयँयोगानाम् प्रदर्शनम्, सप्ताधिकव्यञ्जनसयँयोगाऽसम्भावना चेति विषयास् सन्ति। अस्याᳵ कर्त्ता गौतम उच्च्यते। अस्याश् शिक्क्षाया द्वितीयस्य प्रपाठकस्य अन्तिमायाङ् कण्डिकायाङ् गौतमस्योल्लेखोऽप्प्यस्ति। तत्त्रैव प्रातिशाक्ख्यस्योलेखोऽपि वर्त्तते। अतᳵ प्रातिशाक्ख्येभ्य इयमर्वाचीनेति ज्ज्ञायते; तथापि प्रपाठकयोर् गद्द्य–कण्डिकासु च विभक्तेयं शिक्क्षा प्राचीनैवेति मन्न्यते। प्रातिशाक्ख्योदाहृतत्त्वेन अस्याश् शिक्क्षाया द्वितीयप्रपाठकस्याऽन्तिमायाङ् कण्डिकायाम् उदाहृतस् सप्तव्यञ्जनसयँयोग उपलभ्भ्यमानेषु प्रातिशाक्ख्येषु न प्राप्प्यते इति सामवेदस्य गौतमीयशाखायाᳵ प्रातिशाक्ख्ये इदानीमनुपलभ्भ्यमाने स उदाहृतो भवेदिति सम्भाव्व्यते। अत्त्रोदाहरणानां सामवेदादुद्धृतत्त्वात् प्रसिद्धेस् सामविशेषाणामुल्लेखाच् चेयं शिक्क्षा सामवेदसम्बद्धेति विज्ज्ञायते। इयं शिक्क्षा गौतमीयशाखया सम्बद्धेति अस्या नाम्नैव सूच्च्यते। मुद्द्रिता चेयं शिक्क्षासङ्ग्रहे।

---

१. ऋ. त. सा. स., पृ. २, ८।

(उ) अथर्ववेदीयशिक्षाग्रन्थाः

(क) **माण्डूकी शिक्षा**— अस्यां शिक्षायान् द्रुत–मद्ध्यम-विलम्बितवृत्तिनिरूपणम्, सप्तानां स्वराणाम् प्रतिपादनम्, स्वराणामङ्गुलीभिस् सङ्केतः, गान्धर्वस्वराणामुदात्तादिभिस् सह सवर्णवादनम्, वेदाद्ध्ययनविधिः, हस्तस्वरावश्यकता, वेदोच्चारणयोग्यतानिर्देशः, दन्तधावननिर्देशः, मद्ध्यमवृत्तिप्रयोगनियमः, प्रातस्सवनादौ उरस्स्थादीनाबवं वाणीनाम् प्रयोगस्स्य नियमः, उदात्तादिस्स्वरे विशेषः, व्यञ्जनानां स्वरानुगामित्त्वम्, वर्णानामष्टौ स्थानानि, करणस्स्य स्पृष्टत्त्वादिधर्मैश् चतुर्विधत्त्वम्, जात्त्यादिस्स्वरितस्स्वराः, जात्त्यादिस्स्वरित–तीक्ष्णता–प्रमाणम्, य-य(ज)-निरूपणम्, ह्रस्स्वदीर्घप्लुताऽनुस्स्वारविचारः, चतस्स्रो विवृत्तयः, विवृत्तेः कालस् स्वभावश् च, स्वरभक्तिः, ऊष्मणोऽष्ट गतयः, विवृत्तिसहितस्स्य रक्तवर्णस्स्य व्यञ्जनाऽन्तत्त्वम् (रङ्गान्तत्त्वम्), रङ्गनिरूपणम्, यमवर्णाः, द्वित्त्वयोग्या एकविंशतिर् वर्णाः, अद्ध्ययने निषिद्धाश् चेष्टाः, वर्गप्रथमस्स्य वर्गद्वितीयतुल्ल्यत्त्वापत्तेर् नियमः, मात्त्रानिरूपणम्, विरामनिरूपणम्, ककार–टकार–नकार–मकारागमाः, निर्भयताया अभ्यासजन्न्यत्त्वम्, माधुर्यस्स्य निर्भयताजन्न्यत्त्वम्, सिद्धेर् माधुर्यजन्न्यत्त्वम्, दन्तोष्ठ्यभेदादिसूक्ष्मविषयज्ञानादिकाश् शिक्षुकगुणाः, विद्द्यार्थिधर्माः, विद्द्याग्रहणोपायाः, अभ्यासप्रशंसा, विद्द्यावृद्धिहेतवः, विद्द्याविनाशहेतवश् चेति विषयास् सन्ति। अस्स्याः कर्ता मण्डूक इति अस्स्याश् शिक्षाया अन्त्ये पद्द्ये उक्तमस्ति। सप्तदशे पद्द्येऽपि मण्डूकस्स्योल्लेखो वर्तते। एको मण्डूकः पाणिनिनाऽप्युल्लिखितोऽस्ति[1]। माण्डूकेयस्स्य तु अनेकेषु स्थलेषु उल्लेखाः प्राप्प्यन्ते[2]। यद्द्यपि ऋग्वेदशाखाद्ध्यायिनोऽपि माण्डूका दृश्श्यन्ते[3] तथाऽपि अथर्ववेदीया माण्डूक्क्योपनिषत् प्रसिद्धतराऽस्ति। सा हि मण्डूकप्रोक्तचरणान्तर्गता प्रतीयते। यद्द्यपि पाणिनिना यथा छान्दोग्ग्यादिकमन्न्वाक्ख्यातम्[4] न तथा माण्डूक्क्यम्, तथापि न तावतैषा सम्भावनाऽपैति। अतस् तस्स्यैव शाखाप्रवक्तुर् मण्डूकस्स्य नाम्ना इयं शिक्षा प्रसिद्धेति प्रतीयते। अस्स्याश् शिक्षाया अथर्ववेदसम्बद्धत्त्वे तु अत्त्र अथर्ववेदादुदाहरणा-

---

१. 'ढक् च मण्डूकात्' अष्टा. ४।१।११९। २. तै. आ. ३।१।५, ऋ. प्रा. ३।१४, अथ. प. ४३।४।४६। ३. अथ. प. ४९।१।६। ४. अष्टा. ४।३।१२९।

नामुद्धृतत्वम्[१], गोपथोक्तशिक्षकपदप्रयोगः, अथर्ववेदाध्यायिकुलेषु प्राप्तत्वम्, अथर्ववेदीयत्वेन प्रसिद्धिः, अथर्वपरिशिष्टे आगत 'शिक्षा प्रकल्पिता सम्यङ् मण्डूकेन महर्षिणा। शिष्याणामुपदेशार्थं सम्यगुच्चारणाय वै'।[२] इति वचनञ्च प्रमाणानि। गौडपादकृतवैतथ्याऽद्वैताऽलातशान्तिप्रकरणानाम् माण्डूक्योपनिषदनुबन्धरूपाणामपि अथर्ववेदीयोपनिषत्त्वेनोल्लेखङ् कुर्वन्ति[३] अथर्ववेदचरणव्यूहे तु अथर्ववेदीयलक्षणग्रन्थेषु दन्त्योष्ठ्यविधेरुल्लेखोऽस्ति[४], अस्याश् शिक्षाया उल्लेखो नास्ति इति अस्या अर्वाचीनत्वं सम्भाव्यते। इयं शिक्षा शिक्षासङ्ग्रहे मुद्रिता। भगवद्दत्तेनाऽप्यस्यास् सम्पादनम् प्रकाशनञ् च कृतमस्ति।

(ख) **वर्णपटलम्**– इदमथर्ववेदपरिशिष्टेषु सप्तचत्वारिंशम् परिशिष्टम्। अत्र वर्णपरिभाषा, वर्णवर्गीकरणम्, तत्तद्वर्गस्थवर्णसङ्ख्या, लौकिकवैदिकवर्णसङ्ख्या, घोषवदघोषव्यञ्जननिर्देशः, वर्णस्थानानि, वर्णनिष्पत्तिप्रक्रिया, ऋवर्णविशेषविचारः, ह्रस्वदीर्घप्लुतस्वरविचारश् चेत्यादयो विषयास् सन्ति। अतोऽयं शिक्षाशास्त्रीय एव ग्रन्थः। कुत्र चिद् ग्रन्थस्य पतितत्वाद् विच्छिन्नाऽऽगमकत्वाच् च ग्रन्थो दुर्बोधो जातोऽस्ति। तथाप्ययङ् ग्रन्थश् शिक्षाशास्त्रिणाङ् कृते मननीयो वर्तते। अस्य प्रवक्ता कौशिक इति अथर्ववेदपरिशिष्टेषु एकान्नपञ्चाशस्य परिशिष्टस्य चरणव्यूहस्याऽध्ययनाज् ज्ञायते। अस्य ग्रन्थस्य अथर्ववेदसम्बन्धस् तूक्तेऽथर्ववेदीचरणव्यूहे अथर्ववेदीयसप्तचत्वारिंशपरिशिष्टत्वेन अस्योल्लिखितत्वादेव सिद्ध्यति।

(ग) **दन्त्योष्ठविधिः**– अस्मिन् ग्रन्थे दन्त्यस्य (दन्तकरणकस्य) वकारस्य ओष्ठ्यस्य (पवर्गीयस्य) बकारस्य च विवेकः प्रतिपादितोऽस्ति इति अस्य ग्रन्थस्य शुद्धन् नाम दन्त्योष्ठ्यविधिरिति प्रतीयते। किन् तु अस्य मुद्रिते पुस्तके अथर्ववेदीयपरिशिष्टानाम् मुद्रिते पुस्तके च दन्त्योष्ठविधिरित्येव मुद्रितन् दृश्यते। **दन्त्यस्य** (दन्तकरणकस्य उपचाराद् दन्तेषु भवस्य) अन्तस्थान्त्यस्य **ओष्ठविधिर्** ईषत्स्पृष्टोष्ठविधिर् ओष्ठ्यस्य पवर्गीयबकारस्य स्पृष्टोष्ठविधेर् विविच्य प्रदर्श्यतेऽत्रेति प्रकल्प्य उक्तन् नाम समर्-

१. श्लो. ७९, ८०, ८१, ८९ इ.। २. शि. स., पृ. ४७९, श्लो. ६। ३. अथ. प. ४९।४।४; १०। ४. तत्रैव ४९।४।८।

थयितुं शक्यते । अस्मिन् ग्रन्थे अन्तस्स्थासु अन्त्यो वकारो दन्त्य उक्तोऽस्ति[1]। ओष्ठकरणकाद् ओष्ठ्यात् पवर्गीयाद् बकाराद् दन्तकरणकस्य ओष्ठ्यस्य अन्तस्थास्वन्त्यस्य वकारस्य विविक्तत्वेन बोधनायैव तस्यात्र दन्त्यत्वमुक्तम् अथवा तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्यायान् त्रिभाष्यरत्नाख्यायामिव वकारस्य स्थानमेवोत्तरदन्ताग्राणि मत्वैवमुक्तमिति निर्णेतुं न शक्यते । अस्मिन् ग्रन्थे (बकारवकारयोरुच्चारणे भेदस्य सूक्ष्मत्वाद्) वैदिकानावँ विदुषामपि वेदाध्ययनाऽवसरे अत्र बकारो वा वकारो वेति संशयो भवतीति तन्निराकरणाय दन्त्यवकारयुक्तानाम् पदानाम् बहुत्वात् तानि विहाय आदौ पवर्गीयेण बकारेण युक्तानि पदानि वक्ष्ये इति प्रतिज्ञाय आदौ बकारेण युक्तानि पदानि द्वितीयाक्षरे तेन युक्तानि पदानि च परिगणितानि सन्ति[2]। तत्र मुद्रितपाठानुसारम् प्रथमाध्यायस्य द्वादशे पद्ये "ये नोक्तास् ते तु दन्तजाः" इति उक्तमस्ति । तत उत्तरे श्लोके (मुद्रितपाठानुसारन् द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे श्लोके) दन्त्यस्य (दन्तोष्ठ्यस्य) वकारस्योच्चारणप्रकारो वर्णितोऽस्ति । अस्य कर्ता क इति न विज्ञायते । अथर्ववेदीयचरणव्यूहे "लक्षणग्रन्था भवन्ति चतुरध्यायिका प्रातिशाख्यम् पञ्चपटलिका, दन्त्योष्ठविधिर् बृहत्सर्वानुक्रमणिका चेति"[3] इत्युक्तत्वादयम् प्राचीन एव ग्रन्थ४ प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्यादौ अथर्वण ऋषेर् नमस्कृतत्वाद् विवेच्यवर्णयुतानाम् पदानामथर्ववेदादुद्धृतत्वाद् अस्य ग्रन्थस्याऽथर्ववेदीयलक्षणग्रन्थेषु गणितत्वाच्[4] चाऽस्य ग्रन्थस्याऽथर्ववेदग्रन्थेन सह सम्बन्धस् स्फुटः । एवञ् चाऽथर्ववेदेऽपि बवयोश् श्रुतौ सूक्ष्म एव भेदो नाऽऽपामरवेद्य इत्यपि विज्ञायते । अयङ् ग्रन्थो हिन्दिभाषाटीकया सह मुद्रितोऽप्यस्ति । मूलपाठस्याऽशुद्धत्वात् टीकाकारेणाऽपि स्थानेस्थानेऽस्याऽर्थस् सम्यङ् न बुद्ध इति प्रतिभाति[5] ।

(घ) **अथर्ववेदपरिशिष्टम्**- अत्र अथर्ववेदीया ग्रन्था४ परिगणिताः, केषाञ् चनाऽथर्ववेदीयमन्त्रानुष्ठानकल्पानाञ् च वर्णनङ् कृतमस्ति । अन्ते 'एतदथर्वविधानाख्यम् परिशिष्टन् निरूपितम्' इत्युक्तमस्ति । अस्य ग्रन्थस्य शिक्षाशास्त्रेण सह सम्बन्धो

१. १।२ । २. १।२-१२ । ३. अथ. प. ४९।४।८ । ४. तत्रैव । ५. १।३, २।१ इ० ।

ाऽस्ति। तथापि शिक्क्षासङ्ग्रहेऽस्य मुद्द्रितत्त्वादिमामेव टिप्पणीङ् कर्तुमस्याऽत्त्रोल्लेख४ कृतोऽस्माभिः।

(ऊ) **सर्ववेदशाखालोकसाधारणाश् शिक्क्षाग्रन्था:**

अद्ध्येतृषु सङ्क्षेपरुचिषु जातेषु सर्ववेदपारिषदो[1] लौकिकशब्दान्-न्वाक्ख्यायकश् च[2] सङ्क्षिप्तो[3] व्याकरणग्रन्थ४ पाणिनिना यथा रचितस् तथैव सर्ववेदशाखालोकसाधारणाना शिक्क्षाशास्त्रीयविषयाणाम् प्रति-पादकास् सङ्क्षिप्ताश् शिक्क्षाग्रन्था अपि आचार्य्यैर् विरचिता इति विज्ज्ञायते। तादृशेषु शिक्क्षाग्रन्थेषु तैत्तिरीयारण्ण्यकप्रोक्तशिक्क्षा-शास्त्रविषयाणाम् मद्ध्ये साम सन्तानश् च प्रायेण उपेक्क्षितौ दृश्श्येते। सन्तानस्य (संहिताविधे:) उपेक्क्षणे तस्य सर्वेषु प्रसिद्धेषु व्याकरण-ग्रन्थेषु प्रकृतिप्रत्त्ययसंहिताविधिना सह तन्त्रेणैव प्रतिपादितत्त्वलँ् लोकस्य सङ्क्षेपरुचित्त्वञ् च निमित्तम् प्रतीयते। साम्न उपेक्क्षणे तु तस्य प्रायो वेदे एवाऽधिकम् महत्त्वमिति बुद्धिर् हेतुस् स्यात्। अत्त्राऽस्मिन् प्रघट्टके तादृशाना शिक्क्षाग्रन्थानाम् परिचय उपस्-थाप्प्यते येषावँ् वेदशाखाविशेषसम्बद्धता न दृश्श्यते। तादृशाश् च शिक्क्षाग्रन्था यथा—

(क) **आपिशलशिक्क्षा (गद्द्यसूत्त्ररूपा)**— अस्या शिक्क्षाया शब्दपरिचय:, वर्णानाङ् गणना, स्थानानि, करणानि, आभ्यन्तरप्रयत्न:, बाह्य्यप्रयत्न:, मात्राभेदादिकृता अवान्तरभेदा:, सवर्णा:, स्थान-करण-प्रयत्नपरिभाषा:, वर्णनिष्पत्तिप्रक्क्रियाविवरणम्, स्पृष्टता-विवृतता-संवृतता-संवार-नाद-विवार-श्श्वास-घोषवत्ताऽघोषता-महाप्राणता-ऽल्पप्प्राणतो-ऽष्मत्त्वो-ऽदात्त्ता-ऽनुदात्त-स्वरित-परिभाषाश् चेति विषया४ प्रतिपादितास् सन्ति। अत्त्र "कालो विवार-संवारौ श्वासनादावघोषता। घोषो ऽल्पप्प्रणता चैव महाप्राणस् स्वरास् त्रय:।

---

१. पा. व्या. भा. २।१।५८, ६।३।१४। २. तत्त्रैव पस्पशा-ह्न्निकारम्भे। ३. महाभारतटीकायाञ् ज्ञानदीपिकायामागतम् 'न दृष्टमिति वैयासे पदे मा संशयङ् कृथा:। अज्ज्ञैरज्ज्ञातमित्त्येव पदन् न हि न विद्द्यते। यान्न्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणा-ऽर्णवात्। पदरत्नानि किन् तानि सन्ति पणिनिगोष्पदे' इति देवबोध-वचनम्, "समुद्द्रवद् व्याकरणम् महेश्श्वरेऽम्बुकुम्भतुल्ल्य हि मतम् बृहस्पतौ। तद्भागभागेन मितम् पुरन्दरे तृणाग्ग्रबिन्दुप्प्रमित हि पाणिनौ" इति पुरुषोत्तमोद्धृतवँ् वचनन् चाऽत्त्र स्मरणीयम्।

बाह्ययङ्‌ करणमाहुस् तान् वर्णानावँ वर्णवेदिनः''[१] इति द्वादश बाह्यप्रयत्ना उक्ताः । अस्याश् शिक्षाया कर्ता आपिशलिरित्युच्यते । व्याकरणकार आपिशलि पाणिनिनाऽपि उल्लिखितः[२] । भर्तृहरिणा वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डस्य स्वोपज्ञवृत्तौ ''बहुधा शिक्षासूत्रभाष्यकारमतानि दृश्यन्ते'' इति उक्त्वा उद्धृतन् ''नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरस्याऽऽदीनां स्थानानामन्यतमं स्थानमभिहन्ति, ततश् शब्दनिष्पत्तिः''[३] इति वचनमस्या एव शिक्षाया इति वृषभदेव आह स्म[४] । किन्तु तत्र शिक्षासूत्रादिवचनानि उद्धृत्य अन्ते ''इत्येवमादि प्रतिशाखं शिक्षासु भिन्नमागमदर्शनन् दृश्यमानं सर्वम् प्रपञ्चेन समर्थयितव्यम्''[५] इत्युपसंहार कृत इति तद्वचनङ्‌ कस्य चित् प्रातिशाख्यस्य स्यादिति सम्भाव्यते । राजशेखरेणाऽपि आपिशलीयशिक्षाया उल्लेख कृतोऽस्ति[६] । हैमशब्दानुशासनवृत्तावपि अस्या बहूनि सूत्राणि उद्धृतानि दृश्यन्ते[७] । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्याने वैदिकाभरणेऽपि नामग्रहणपूर्वकमेवाऽस्याश् शिक्षाया वचनम् उद्धृतन् दृश्यते[८] । महास्वामिना अनन्तदेवेन च भाषिकसूत्रव्याख्यानेऽपि आपिशलिवचनमुद्धृतमस्ति[९] । प्राचीने शौनकशिक्षाव्याख्यानेऽपि ''बह्व्यस् सन्ति शिक्षाश् शौनकीयपाणिनीयशैशिरीयाऽऽपिशलीयाद्द्याः''[१०] इत्युक्त्वा आपिशलशिक्षोल्लिखिताऽस्ति । अत प्राचीने काले शिक्षासु आपिशलशिक्षाया प्रसिद्धतमत्वङ्‌ गम्यते । तथाऽप्यर्वाचीने काले इयमप्रसिद्धा ग्रन्थतोऽनुपलभ्यमाना चाऽभूत् । एतादृश्यां स्थितौ अड्यारपुस्तकालयेऽस्याश् शिक्षाया हस्तलिखिते पुस्तके प्राप्य रघुवीरेणाऽस्यास् सम्पादनम् प्रकाशनञ्[११] च कृतमितीदानीमियलँ लब्धप्रचाराऽस्ति ।

(ख) **पाणिनीयशिक्षा (गद्यसूत्ररूपा)**– अस्या शिक्षायामपि प्राय आपिशलशिक्षाविषयैस् तुल्या एव विषया प्रतिपादिताः ।

---

१. आ. शि. ८।२६ । २. अष्टा. ६।१।९२ । ३. वा. प. १।११२–१५। ४. तत्रैव व्याख्याने । ५. तत्रैव वृत्तौ । ६. 'शिक्षा आपिशलीयादिका'– का. मी. द्वि. अ. । ७. १।१।१७ । ८. २।११, पृ. ७२; २।४६, पृ. ९०; २३।२, पृ. ५०७ । ९. भा. सू. ३।१४, पृ. ६२–६३ । १०. शौ. शि. श्लो. १, पृ. ३ । ११. JVS, i-2, (1934); p. 225.

अस्याः कर्ता पाणिनिरिति 'स्वामी' दयानन्दो युधिष्ठिरमीमांसकश्च। किन्तु तयोः पाठयोरन्तरमस्ति। 'स्वामिना' दयानन्देन प्रयागस्थे एकस्मिन् ब्राह्मणगृहे एकं त्रुटितम् पाणिनीयशिक्षासूत्रहस्तलिखितपुस्तकम् प्राप्य तदीयः पाठः सम्पादित इति युधिष्ठिरमीमांसकेनोक्तम्[1]। 'स्वामिना' तु हस्तलेखविवरणं ग्रन्थस्य त्रुटितत्वात्त्रुटितत्त्वादिकम् प्राप्तिस्थानेतिवृत्तादिकं च किमपि नोल्लिखितम्। "बड़े परिश्रम से पाणिनिमुनिकृत शिक्षा का पुस्तक प्राप्त कर"[2] (महता परिश्रमेण पाणिनिमुनिकृतायाः शिक्षायाः पुस्तकम् प्राप्य) इत्त्येवोक्तम्। ग्रन्थेऽपि महाभाष्यकारवाक्यादीनि वाक्यान्तराणि अपि तेनैव प्रक्षिप्तानि, त्रुटितोऽपि ग्रन्थः पूर्ण इवैवोपस्थापितः। तथाऽपि स ग्रन्थपाठः सर्वथा 'स्वामिना' दयानन्देनैव कल्पित इति वक्तुं तु न शक्यते, तस्य पाणिनीयत्वे सन्देहे[3] सत्यपि आपिशलत्वादिना प्राचीनग्रन्थत्वस्य सम्भवात्, आपिशलशिक्षया सह तस्य बहुधा सादृश्यस्य दर्शनाच्च। युधिष्ठिरमीमांसकसम्पादितोऽपि 'पाणिनीयशिक्षासूत्र'-पाठः सम्पादकमनीषया पाणिनीयत्वेन निर्धारितो[4] न तु सम्प्रदायप्रामाण्येन। त्रिभाष्यरत्ने यद्यपि "सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति इति पाणिनीयेऽपि"[5] इत्युक्तं तथापि तत्र शिक्षाया अनुल्लेखात् 'पाणिनीये' इति अस्त्रीलिङ्गप्रयोगाच्च पाणिनीयव्याकरणव्याख्यानं काशिकान्यासादिकमपि वार्तिक- भाष्यादिकमिव सामान्यतः पाणिनीयत्वेन गृहीत्वा सोमयार्येण तथोक्तं स्यादिति सम्भावनाऽपि न न प्रसरति। तथापि आपिशलशिक्षासूत्रसदृशम् पाणिनीयशिक्षासूत्रमपि सत्तासम्भावनाकोटिं तु आरोहत्येव। यद्यपि महाभाष्यदीपिकायां काशिकायाम् बोधिन्यासे च शिक्षासूत्रवचनानि उद्धृतानि[6] तथापि तच्छिक्षासूत्रकारस्य नाम तु नोल्लिखितम्, न च 'यदाहाऽऽचार्यः' इत्यादिकम् उद्धृतवचनानाम् पाणिनीयशिक्षासूत्रवचनत्वस्य सूचकं किञ्चिदुक्तमिति न तदुद्धरणानि उद्धृतवचनानाम् पाणिनीयशिक्षासूत्रवचनत्वे दृढम् प्रमाणम्। सावर्ण्यसूत्रे तदुत्तरसूत्रे च पतञ्जलिना उद्धृतानि वचनानि तु 'पाणिनीयशिक्षासूत्र'-वचनैर्न संवदन्ते इत्यप्यत्र स्मरणीयमेव।

---

१. शि. सू., भू. पृ. ५, ६। २. वे. प्र. व. शि., भू. पृ. २।
३. पा. शि. शि. स.स., पृ. १८–१९। ४. शि. सू. भू., पृ. ५–१०।
५. तै. प्रा. त्रि. र. १८।१, पृ. ४५०। ६. अष्टा. १।१।९।

एवं सत्यपि, पाणिनीयस्य सावर्ण्यसूत्रस्य व्याख्याने[1] तदपेक्षितानि शिक्षासूत्रवचनानि अपि भर्तृहरिणा, काशिकाकारेण, जिनेन्द्रबुद्धिना च पाणिनीयान्येव उद्धृतानि स्युरिति सम्भावना तु न नाऽस्माकम् बुद्धौ आरोहति। पाणिनिना च यथा सत्यपि आपिशलव्याकरणादौ सर्ववेदपारिषदो लौकिकशब्दान्वाख्यायकश् च व्याकरणग्रन्थः कृतस् तथैव व्याकरणार्थम् पूर्वमावश्यकस्य[2] शिक्षाशास्त्रस्यापि तादृश एव ग्रन्थस् सत्यपि आपिशलशिक्षासूत्रे नून रचितस् स्यादिति सम्भावनाऽपि जागर्त्येव। यदि तु युधिष्ठिरमीमांसकसम्पादितयोर् आपिशलशिक्षासूत्र–पाणिनीयशिक्षासूत्रयोर् यादृशं सादृश्यम् तादृशमेव सादृश्यम् आपिशलव्याकरण–पाणिनीयव्याकरणयोरपि[3] तदा तु पाणिनेर् यशो दैवादेव जातम् मन्तव्यं स्यात्। किन् तु शिक्षासूत्रस्य विषयाणामल्पत्वाद् हेयोपादेयविषयाऽऽदिकृतस्य भेदस्याऽसम्भावनयाऽधिकतरं सादृश्यवं व्याकरणस्य तु विषयाणाम् बाहुल्याद् हेयोपादेय-सङ्क्षेप्य–विस्तार्यविषयादि–विषययोजनाशैलीभेदादि–कृतस्य भेदस्य सम्भावनयाऽल्पतरं सादृश्यमपि भवितुं शक्नोति। अतः पाणिनेर् वैशिष्ट्येनैव कृतमपि यशो भवितुं शक्नोति। अस्यां हि शिक्षायां युधिष्ठिरमीमांसकसम्पादिते पाठे आपिशलेरुल्लेखोऽस्ति नाभितलप्रकरणे पञ्चविंशे सूत्रे। 'स्वामि'–दयानन्दसम्पादिते पाठे सप्तमे प्रकरणे द्वितीये सूत्रे कौशिकस्योल्लेखोऽस्ति। अथर्ववेदीयवर्णपटलस्य प्रवक्ता एकः कौशिकोऽभूत्। किन् तु कौशिकोक्तत्वेनाऽत्रोद्धृतौ श्लोकौ वर्णपटले न प्राप्येते। पद्यात्मिकायाम् पाणिनीयशिक्षायां वेदमात्रसम्बद्धानां विषयाणान् दुस्स्पृष्ट–विवृत्ति–रङ्ग–कम्प–शस्त्रपाठ–साङ्गवेदाध्ययनविधि–हस्तस्वरप्रदर्शनविधि–वेदोच्चारण-सम्पदाम् बहूनाम् प्रतिपादनमस्ति[4]; अत्र तु तादृशेषु विषयेषु कस्याऽप्युल्लेखो नाऽस्ति। अतः पद्यरूपायाः पाणिनीयशिक्षाया अपेक्षयाऽस्या गद्यसूत्ररूपायाः पाणिनीयशिक्षायास् सर्ववेदलोक-साधारणत्वम् अधिकन् दृश्यते। मुद्रिता चेयम्।

(ग) गालवशिक्षा– इयं युधिष्ठिरमीमांसकेन उल्लिखिता[5]।

---

१. अष्टा. १।१।९। २. पा. व्या. भा. १।१।३२। ३. शि. सू. भू., पृ. २, ३। ४. पा. शि. श्लो. ४, ५, २४, २६–२९, ३०, ३६–३७, ४१–४२, ५४–५५, ५१। ५. सं. व्या. शा. इ. (प. भा.) पृ. १५४।

महाभारतेऽपि गालवस्य शिक्षायाः प्रणयनं स्मृतमस्ति[1]। अस्याश् शिक्षायाः प्रकृतेरनिर्ज्ञातत्वादियमत्राऽस्मिन् प्रकरणे उल्लिखिता। गालवस्य क्रमपाठप्रणेतृत्वेन सहैव शिक्षाप्रणेतृत्वं स्मृतम् इति, गालवश् च ऋग्वेदशाखाभेदप्रवर्तकत्वेन च स्मर्यते[2] इति चेयं शिक्षा ऋग्वेदसम्बद्धा स्यादित्यपि सम्भाव्यते। व्याकरणकारो गालवस् तु पाणिनिनाऽपि स्मृतः[3]। इयं शिक्षा ग्रन्थतस् तु अनुपलब्धैव।

(घ) **चान्द्रवर्णसूत्रम्**– अस्मिन् ग्रन्थे वर्णानां स्थानानि, करणानि, आभ्यन्तरप्रयत्नाः, बाह्यप्रयत्नाः, अकारादिवर्णभेदाः, मात्राः, उदात्तादयस् स्वराश् च प्रतिपादितास् सन्ति। तत्र स्थान-निरूपणे इकारस्याऽपि कण्ठतालुकम्, उकारस्यापि कण्ठोष्ठं स्थानम् प्रतिपादितन् दृश्यते। किन् तु युधिष्ठिरमीमांसकादि–सम्पादिते पाठे 'ताल्लिवचुयशाम्' 'ओष्ठावुपूपध्मानीयानाम्' इत्यपि सूत्रे प्राप्यते इति तत्र सन्देहोऽपि भवति। घोषसंस्करणे 'ओष्ठौ पूपध्मानीययोः' इति पाठो युधिष्ठिरमीमांसकेनैव दृष्टोऽपि अबोधात् तेन खण्डितः। वस्तुतस् तु उकारस्य कण्ठोष्ठस्थानकत्वम् प्रथममेवोक्तन् तत् सूत्रञ् च युधिष्ठिरमीमांसकेनाऽपि तथैव प्रकाशितमिति 'ओष्ठावुपूपध्मानीयानाम्' इति पाठोऽसङ्गत एव। एवमेव 'ताल्लिवचुयशाम्' इति पाठोऽप्यसङ्गतः; 'तालु चुयशाम्' इत्येव चन्द्रगोमिकृतः पाठस् स्यात्। एतस्मिन्नपि पक्षे इकारोकारयोर् द्विस्थानकत्वमनन्यैरप्रतिपादितञ् चन्द्रगोमिणा प्रतिपादितमित्यसामञ्जस्यमेव प्रतिभाति। तथापि इकारोकारोच्चारणे कण्ठेऽप्यसाधारण्येनैव वर्णजनकवायुप्रतिघातश् चन्द्रगोम्यभिमतो वस्तुस्थित्यनुकूल इवैव प्रतिभाति। अस्मिन् वर्णसूत्रे वेदमात्रसम्बद्धो विषयः कोऽपि नाऽस्ति। अत्र यमानामप्युल्लेखो नैव वर्तते। अस्य कर्ता चन्द्रगोमीति 'इति चन्द्रगोमिकृतानि वर्णसूत्राणि समाप्तानि' इत्यादिकात् तद्ग्रन्थसमाप्तिलेखाद् विज्ञायते। एकश् चन्द्राऽऽचार्यो भर्तृहरिणा वाक्यपदीये[4] कल्हणेन कश्मीरराजतरङ्गिण्याम्[5] च उल्लिखितोऽस्ति। कल्हणेन अस्य स्वतन्त्रव्याकरणकारत्वमप्युक्तम्[6]। अयञ् चन्द्राऽऽचार्यश् चन्द्रगोमी च एका व्यक्तिरुत

---

१. म. भा. शा. ३४२।१०४ (क्रमम् प्रणीय शिक्षाञ् च प्रणयित्वा स गालवः [बभौ])। २. शौ. शि. श्लो. ३। ३. अष्टा. ४।३।१०६। ४. २।४८९। ५. १।१७६। ६. सं. व्या. शा. इ. (प. भा.) पृ. ३५१, टि. १।

भिमूनेति विशेषतो निश्चेतुन् न शक्ष्यते । एकैवेति ऐतिहासिका मन्-ऽमन्ते[1] । 'एकश् चन्द्रगोमी लिच्छवि-(निच्छिवि-)काले नेपालदेशेऽपि अभूत्, सोऽपि व्याकरणकारः, तद्रचितव्याकरणग्रन्थस्य हस्तलेखाश् च नेपालदेशे बहवश् प्राप्यन्ते, अतश् चन्द्रगोमी न काश्मीरकः, किन्तु नैपाल एव' इति नैपालश् कश् चन ऐतिहासिको मन्यते[2] ।

(ङ) **षोडशश्लोकी शिक्षा-** अस्या शिक्षायान् त्रिषष्टेर् वर्णानाङ् गणना, अकारादीनाम् भेदाः, स्पर्शवर्णवर्गाः, हलित्यादीनाम् प्रत्याहाराणामुल्लेखः, स्पर्शाः, यमाः, ऊष्माणः, अन्तस्थाः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः, विसर्गः, अनुस्वारः, लघु-गुरु-परिभाषा, वर्णाना स्थानानीति विषयास् सन्ति । अयवँ वेदलोकसाधारणश् शिक्षाग्रन्थोऽस्ति । केन हेतुना युगलकिशोर-पाठकेनाऽयङ् ग्रन्थो यजुर्वेदीयशिक्षाग्रन्थत्वेनोक्त[3] इति न बोद्धु शक्ष्यते । अस्याश् शिक्षायाश् कर्ता रामकृष्णः । मुद्रिता चेय शिक्षासङ्ग्रहे ।

(च) **बकारविवेकः-** अस्मिन् ग्रन्थे पवर्गीयबकारस्य अन्तस्थाया वकारस्य च स्थानप्रयत्नादिना भेदो वर्णितः, तयोश् श्रुतावपि ईषदेव भेद इत्युक्तम् । कुत्रकुत्र कीदृशेषु च संस्कृतशब्देषु पवर्गीयो बकार इति, कुत्राऽन्तस्था वकार इति, केषुकेषु संस्कृतधातुषु पवर्गीयो बकार इति केषुकेषु च पवर्गीयो बकारो वाऽन्तस्था वकारो वेति, पुनश् पवर्गीयबकारयुक्तधातुगणना, दन्तोष्ठ्यवकारयुक्तधातुनिर्देशः, पवर्गीयबकारयुक्तप्रातिपदिकगणना, बकारेण वकारेण वा युक्तानाम्प्रातिपदिकानाङ् गणना चेत्येववँ विधाश् खलु विषयास् सन्ति अत्र । अस्य कर्ता शिवकुमारशास्त्रिशिष्यो दीनबन्धुशर्मा मैथिलः । प्रकाशनकालश् चाऽस्य १९९६ वैक्रमाब्दा इत्यङ्कितः ।

(छ) **सप्तस्वरसिन्धुः** – एष ग्रन्थश् केरलविश्वविद्यालयीय-हस्तलिखित-ग्रन्थालये वर्तते । तद्विवरणयँ यथा– COL No. 199, कागदम्, १३''×८'', ३१५ पत्राणि, पूर्णः, देवनागरी लिपिः । अत्रोदात्तादि-स्वराणा षड्जादिगानस्वराश्रितत्त्वम् प्रतिपादितम् । तत्र व्याख्यायाम् "केचन कृष्णयजुश्प्रथमशाखाविषये आन्ध्रपाठमनुसृत्यैवाऽध्येतव्यमिति वदन्ति, तत् सिद्धान्तविरुद्धम्, अत आर्यपाठमिति प्रसिद्धद्राविडपाठमनुसृत्यैवाऽध्येतव्यम्" इत्यप्युल्लिखितन् दृश्यते ।

---

१. सं.व्या.शा.इ.(प.भा.)पृ. ५६८–५७१। २. लि.अ.स., पृ. ३६६।
३. शि. स., वि., पृ. १।

(ज) उदात्तस्स्वरनिर्णयस् सव्व्याक्ख्यः – एष ग्रन्थोऽपि तत्त्रैव वर्त्तते, ग्रन्थमानम् १५५, तेलुगुलिपिः, ग्रन्थलेखाधारस् ताडपत्त्रम्, ग्रन्थ४ पूर्णः ।

९. शिक्क्षापरिशिष्टरूपा ग्रन्थाः

प्राग् वर्णितेषु शिक्क्षाग्रन्थेषु शिक्क्षाशास्त्रीयैस् सर्वैर् विषयैर् युक्ता ग्रन्था अल्पाः; शिक्क्षाशास्त्रीयविषयैकदेशेन युक्ताश् शिक्क्षाशास्त्रप्रकरणग्रन्था एव प्रभूताः, शिक्क्षाशास्त्रीयसंहितादि-विषयविशेषोपकारकाश् शिक्क्षापरिशिष्टरूपा ग्रन्था अपि बहवः । तत्त्र प्रागुक्तेषु शिक्क्षाग्रन्थेषु उपलेखसूत्त्रम्, स्वरव्यञ्जनशिक्क्षा, शमानशिक्क्षा, माण्डव्व्यशिक्क्षा, (पदरूप-) वेदपरिभाषासूत्त्रशिक्क्षा, (पदरूप-)वेदपरिभाषा–कारिका–शिक्क्षा, पदकारिकारत्नमालाशिक्क्षा, क्रमसन्धानशिक्क्षा, अवसाननिर्णयशिक्क्षा, मनस्स्वारशिक्क्षा, मल्लशर्मशिक्क्षा, गलदृक्शिक्क्षा, भारद्द्वाजशिक्क्षा, सिद्धान्तशिक्क्षा, विलिङ्ग्यशिक्क्षा, बकारविवेकश् चेत्त्येवम्प्रकारा ग्रन्थाश् शिक्क्षापरिशिष्टरूपा एव । प्रातिशाक्ख्यपरिशिष्टरूपा ग्रन्था इत्त्युक्ते प्रकरणे उल्लिखिता ग्रन्था अपि अधिकतराश् शिक्क्षापरिशिष्टग्रन्थत्त्वेनाऽप्प्युपात्तुं शक्क्यास् सन्ति । वेदलोकसाधारणशिक्क्षापरिशिष्टरूपाश् शसभेदः, ऊष्मविवेकः, सकारनिर्णयः, नकारभेदः, शब्दभेदप्प्रकाशः, शनभेदः, शयुतषयुतपदविवेकः, दन्त्यसकारभेदः, नकारभेदः, जकारभेदश् चेत्त्येवमादयोऽन्न्येऽपि ग्रन्था बङ्गाल-मद्द्रासादि-प्प्रदेशस्थ-हस्तलिखितपुस्तकागारेषु प्राप्प्यन्ते[1] ।

१०. शिक्क्षाग्रन्थेषु शिक्क्षाशास्त्रविषयप्प्रतिपादनप्प्रगतिः

वेदानाम् अद्ध्ययना-ऽद्ध्यापनाऽऽदिषु यदा दोषसम्भावनाऽतीव स्वल्पाऽभूत् तदा प्राचीने काले ब्राह्म्मणादिषु विप्प्रकीर्णैरेव शिक्क्षाशास्त्रविषयैर् विदुषांवैँ वेदाद्ध्यायिनाञ्वँ वेदयथार्थोच्चारणरूपम् प्रयोजनं सिद्ध्यति स्म । भ्रश्श्यति तु काले वेदाद्ध्ययने शिथिलतान् जिगमिषति केषु चन ब्राह्म्मणपाठेषु उत्सन्नेषु[2] वेदेषु च दुर्ग्रहेषु जातेषु[3] वेदोच्चारणरक्क्षार्थं ब्राह्म्मणेभ्य्योऽर्थवादान् विहाय बीजरूपेणोक्तान् विधीन् समाहृत्त्य तान् विस्तृतांश् च कृत्त्वा शौनकप्प्रभृतयो मुनय४ प्रातिशाक्ख्यरूपान् शिक्क्षाशास्त्रग्रन्थान् विरचयाञ्चक्क्रु४ किल । तेषु च ब्राह्म्मणेषु बीजरूपेण स्थितानांवैँ विषयाणां साधु विकसनन् दृश्श्यते ।

---

1. L. R. S., Intro. २. आ. ध. सू. १।४।१२।१०.
३. निरुक्ते १।६।४।

ततोऽप्यर्वाचीने काले भृशं शिथिलीभूते वेदाद्ध्ययने स्वल्पेषु सम्प्रदायज्ञानवत्सु वैदिकेषु अवशिष्टेषु देश्यभाषाव्यवहारप्रवणेषु द्विजाग्रचेषु आचार्या वेदोच्चारणरक्षार्थं विविधान् शिक्षाग्रन्थान् रचयितुम् प्रवृत्ताः प्रतीयन्ते। वर्तमानायामपि शताब्द्याम् अयङ्क्रमः प्रचलन्नस्ति। तत्र प्रातिशाख्यभिन्नेषु शिक्षाग्रन्थेषु प्राप्याः परिस्थित्यनुसारिणीं शिक्षाशास्त्रविषयप्रतिपादनप्रगतिं सूचयन्तो विषया अध उल्लिख्यन्ते–

(क) शिक्षाशास्त्ररूपलक्षणलक्ष्यसम्बन्धनिरूपणं शिक्षाशास्त्रमहत्त्वस्पष्टीकरणञ्[1] च।

(ख) सुस्वास्थ्यम्, प्रशान्तत्त्वम्, निर्भीतत्त्वम्, शोभनदन्तोष्ठयुतत्त्वम्, व्यक्तवाक्त्वम्, गद्गदत्त्वजिह्वाजाड्यवत्त्वादिरहितत्त्वम्, प्रगल्भत्त्वमित्यादीनाम् पाठकगुणानाम् तद्विरोधिनाम् पाठकदोषाणाम् च प्रतिपादनम्[2]।

(ग) स्वरसौष्ठवाद्यर्थस्य दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनादेर् विधानम्[3]।

(घ) अद्ध्येतृधर्माणां विस्तरेण प्रतिपादनम्[4]।

(ङ) षष–खययोर् बवयोर् खषयोश् च विवेकस्य प्रतिपादनम्[5]।

(च) नादवर्णादिव्यवस्थायाः करणम्[6]।

---

१. पा. शि. श्लो. ४१–४२; या. शि. १।४३; अ. शि. श्लो. १२०, १२१, १२३–२६, ल. अ. शि. श्लो. १४, १७; व. शि. श्लो. ४,९, २२३–२४,२२६; सम्. शि. श्लो. १; चा. शि. पृ. ११, १८, २३; व्या. शि. सू. ५१६, आरण्यशिक्षोपान्त्यपद्द्यम्; ना. शि. १।२।३०–३१, २।७। १०–११, २।८।१२; मा. शि. श्लो. १५५–५६। २. शं. शि. श्लो. ७२–७७, ९७–९८; पा. शि. श्लो. ३२–३५, या. शि. श्लो. २१,२६, २७, १९७-९९, चा. शि. पृ. २३, व्या. शि. सू. ५०२-४, ना. शि. १।३।११-१२, १।६।१५–१९, २।८।८–१०, २।८।३०–३१, लो. शि. ३।५, ५।६, मा. शि. श्लो. १४१। ३. या. शि. श्लो. ३३–३६; ना. शि. २।८।३०–३१, मा. शि. श्लो. ३७–३९। ४. या. शि. श्लो. १६२–१७६; ना. शि. २।८। १–३२; मा. शि. श्लो. १५३–१८२। ५. पारा. शि. श्लो. १५८, अ. शि. श्लो १२९–३०, माण्डव्यशि. १–४०, द. वि. १–२३, अ. शि. ३–२५; माद्ध्य. शि., शि. स. पृ. ११०। ६. शं. शि. श्लो. १०१-२; या. शि. श्लो. १७९, का. शि. ८–९; पारा. शि. श्लो. ३९–५४; अ. शि. श्लो. २, ३०–३४, ४०; व्या. शि. सू. १६,३१६–१७,४६४; लो. शि. ५।२–५।

(छ) रङ्गवर्णविवेचनम्[1]।

(ज) स्वरभक्तिस्स्पष्टीकरणम्[2]।

(झ) वर्णविशेषोच्चारणविशेषविवरणम्[3]।

(ञ) उदात्तादिस्स्वराणाँ वेणुवीणास्स्वरादिभिस् सह तुलनया सुस्पष्टीकरणम्[4]।

(ट) स्वरिततीक्ष्णताविशेषस्य स्वारबलाबलस्य च विवरणम्[5]।

(ठ) पदशय्याप्रतिपादनम्[6]।

(ड) अक्षरविभागस्य व्यञ्जनस्वरविधानस्य च सुस्पष्टीकरणम्[7]।

(ढ) हस्तस्स्वरसङ्केतस्य विस्तृतवँ विवरणम्[8]।

---

१. शै. शि. श्लो. १०३–१०७, शौ. शि. श्लो. २४–२६; पा.
शि. श्लो. २६–२६, या. शि. श्लो. ६२, १८६–९४, २१६–१७; अ. शि.
श्लो. ४१–४६; मल्ल. शि. श्लो.४३–४७; व्या. शि. सू. ६; ना. शि. २।३।
५-६; लो. शि. १।६–६; मा. शि. श्लो. ११०–१५। २. शै. शि. श्लो.
५२–५५; शौ. शि. श्लो. ४३–४४; या. शि. श्लो. ६८–१०४; लघुमा.
शि. श्लो. १०–१२, व. शि. श्लो. ५२–५४; प. सू. शि. ४; के. शि. श्लो.
६–१०, मल्ल. शि. श्लो. ३९, स्वरभक्तिशि. श्लो. १८, ३६–४१; प्रा. प्र.
शि. (शि. स., पृ. २६२); चा. शि. पृ. ३०; व्या. शि. सू. ३८१, शम्भुशि.
श्लो. १७–१८, कौ. शि. श्लो. ७७–७८; सर्व. शि. श्लो २४, २८–३६,
पारिशि. श्लो. १२०–१३१ ना. शि. २।६।२–६; लो. शि. २।२–४,६।१–४;
मा. शि. श्लो. ९९–१०६, १२७–२९। ३. या. शि. श्लो. ७०–७४,
१७६–८८, पारा.शि.श्लो. ६४, ६५,६८, ६६, ७१,८६; अमो. शि.श्लो.५१,
५३–६०, ६२–६५; स्वरा. शि. श्लो. १८–१६; चा. शि. पृ. १८, २६;
व्या. शि. सू. ४३७–४०; लघुमा. शि. श्लो. २२। ४. शै. शि. श्लो.
८२, पा. शि. श्लो. १२, या. शि. श्लो. १–७; पारिशि.सू.८३–९७; ना. शि.
१।१।६–१४,१।५।१–२,१।८।८; मा. शि. श्लो. ७–१४, १७–१६।
५. व. शि. श्लो. १०२-३, व्या. शि. सू. ३१४–१५, सम्. शि. श्लो. ४८-५४,
पारिशि. सू. १०६–११; ना. शि. २।५।४, मा. शि. ६४–६७,८२–८३।
६. पा. शि. श्लो. ४५, कौ. शि. श्लो. ३४–३५, ना. शि. २।७।५; मा. शि.
श्लो. १२०। ७. या. शि. श्लो. ११८–१९, व. शि. श्लो. ८६–८७;
व्या. शि. सू. ३१६–१७, ना. शि. २।५।२–४। ८. शै. शि. श्लो.
७६ पा. शि. श्लो. ४३–४४, ५४–५५; या. शि. श्लो. १२–१३,

(ण) स्वरदीर्घवद्भावादेर् व्यवस्थायाश् करणं व्यञ्जनमात्रा-विशेषप्रतिपादनञ् च[1]।

(त) हकारविशेषस्य अयोगवाहानाञ् च स्थानानां स्पष्टीकरणम्[2]।

(थ) पाठदोष–पाठगुणविवरणम्[3]।

(द) वर्णद्वित्वविधानस्पष्टीकरणम्[4]।

(ध) सयंयोगपिण्डोच्चारणविधिविशेषनिरूपणम्[5]।

(न) वाक्ये पदानामुच्चारणस्य रीतेश् प्रतिपादनम्[6]।

(प) (क्रम–) जटादिपाठविधानम्[7]।

२३, ३८–४३, ४६–५३, ५६–६१, ६४, ६६, ६७, ६८, ७१–७३ १२१, १५९–१६०; पारा. शि. श्लो. ३६–३७, ७२, १४३; के.शि.श्लो. १–६; मल्ल.शि.श्लो. ५–६५; अ.शि.श्लो. ४९, ६३; लघुमा.शि.श्लो. २३–२६; प्रा. प्र. शि., पृ. २२३–२२६; चा. शि. पृ. २४; कौ.शि.श्लो. ३६–४२; व्या.शि.सू. ३२६–३३६।

१. शौ.शि.श्लो. ९३; व.प्र.शि. १९०–१९१; प.सू.शि.सू. ६; के.शि.श्लो. १९–२०; स्वरभक्तिशि. श्लो. २७–२६; प्रा. प्र. शि. पृ. २५५–२५६, ३००; ना.शि. १।३।७, २।६।१०, २।७।२–४; पारा. शि. २७, ४३; तै. प्रा.वै.भा. १।३७, पृ. ३६–४२। २. शौ.शि.श्लो. १५६; पा.शि.श्लो. १६, २२; या. शि. श्लो. १७७–१७८; लो.शि. ५।६–११; लघुमा. शि. श्लो. १६,२२। ३. शौ.शि.श्लो. ७२–७७, ६७–६८; पा. शि. श्लो. ३२–३५; या. शि. श्लो. २१, २६, २७, १६७–१९९; चा. शि. पृ. २३; व्या. शि. सू. ५०२–५०४; सर्व. शि. श्लो. ११५–११६; ना.शि. १।३।११–१२, १।६।१५–१६, २।८।८–१०, २।८।३०–३१; लो. शि. ३।५, ५।६; मा.शि.श्लो. १४१। ४. शौ. शि. श्लो. ४०–४४; शौ.शि. श्लो. ४६–४७, ४८; या.शि.श्लो. २२१; पारा.शि.श्लो. १०४–१०८; माध्य. शि.श्लो. २–८; व.प्र.शि. श्लो. ५५, १४७–१७४, १७९–१८२; प.सू.शि. सू. ६–७; स्वरभक्तिशि. २२–२५; प्रा.प्र.शि.पृ. २५०–२५४, २९५; चा.शि. पृ. १५, १६, १७, १८; व्या.शि.सू. ३३७–३७०; शम्भुशि.श्लो. ३७–३८; सर्व.शि.श्लो. २–१६; पारिशि. सू. १५८–१६५; ना. शि. २।२।७; गौ. शि. २, ६; लो. शि. २।५–६, ३।६, ८।४–६; मा.शि.श्लो. १२२, १२६, १२७–१३०। ५. शौ.शि.श्लो. २६–३५, १५०–१५७; शौ.शि.श्लो. ३६–४०; या.शि.श्लो. २०२; व.प्र.शि.श्लो. १७७–१७९; गौ.शि. १।१; मा.शि.श्लो. १११। ६. शौ.शि.श्लो. ५१; या.शि.श्लो. ४५, १९७, १६६; चा.शि.पृ. २६; मा.शि.श्लो. १३२। ७. व्याडिशिक्षायाम् (विकृतिवल्ल्याम्); हयग्रीवकृतजटापटले; व्या.शि.सू. ३७; कौ.शि.श्लो. ५३-५८; शम्भुशि. श्लो. २३-२८; आत्रेयशि.श्लो. १–५; कौण्डिन्न्यशि.श्लो. १३–२८।

(फ) प्रातिशाक्ख्येष्ववागतानान् दुर्बोधानाव्ँ विषयाणां स्पष्टीकरणम्[1] ।

(ब) केषाञ् चन नवीनानाम् चपलाऽऽदीनाव्ँ विषयाणाम् प्रतिपादनञ् च[2] ।

(११) प्राचीनाश् शिक्क्षाशास्त्रकाराः

येषाम् प्राचीनानामाचार्याणां शिक्क्षाशास्त्रसम्बद्धानि मतानि प्रातिशाक्ख्येषु तादृशेषु अन्न्येषु वा प्राचीनेषु ग्रन्थेषु उल्लिखितानि तेषामाचार्याणान् नामानि प्रागपि स्थानेस्थाने निर्दिष्टान्न्येव, तथाप्प्यत्र तानि स्थलनिर्देशसहितानि एकत्रघट्टकगतानि[3] कृत्त्वाऽकारादि-

---

१. वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्क्षा, प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षा, व्यासशिक्क्षादयश् च परिशीलनीयाः। २. पारा.शि. २१, २२, ८३–८४, ८५, १५६–१५७; अमो.शि. ६८–७२, ७३, ८६–७७, ९१, १०७; व्या.शि.सू. ३९२–३९४ । ३. एतादृशं सङ्कलनव्ँ विधाता मिश्र इत्त्याक्ख्येन ग्रन्थकारेण (CSSP, p.22–24), युधिष्ठिरमीमांसकेन (सं.व्या.शा.इ.(प.भा.) पृ.६९–७२) च कृतन् दृश्श्यते । तथापि तयोस् त्रुटेस् संशोधनमपि कृत्त्वा तयोस् साहाय्येन स्वपरिश्रमेण च अस्माभिरिदं सङ्कलनङ् कृतमस्ति । तत्र प्रथमे द्वितीये च ग्रन्थे अग्निवेश्श्य अग्निवेश्श्यायनः, अन्न्यतरेयः, नैगी इति अशुद्धानि नामानि दत्तानि, तानि अस्माभिर् मूलग्रन्थावलोकनेन वैदिकपदानुक्क्रमकोशसाहाय्येन च संशोधितानि । प्रथमे ग्रन्थे द्वापञ्चाशन् नामानि, द्वितीये च एकान्नषष्टिर् नामानि, दत्तानि, तत्रापि द्वितीये ग्रन्थे तैत्तिरीयकम् इति वुञ्प्रत्ययान्तस्याऽऽम्नायनाम्नोऽपि भ्रमेणाऽऽचार्यनामत्त्वमुक्तम्, अतोऽत्र तत् परित्त्यक्तम् । यथायथम् प्रथमे द्वितीये च ग्रन्थे उपात्तानाम् अव्यक्तिनाम्नान् तैत्तिरीय–पाञ्चाल–प्राच्च्यपाञ्चाल–माद्ध्यन्दिन–मीमांसक–शाकलानाम् परित्त्यागश् कृतोऽत्र । एवो यास्कस्स्य ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये छन्दश्शास्त्रीयविषयप्रकरणे एवोल्लिखितत्त्वात् सोऽपि परित्त्यक्तः । द्वितीयग्रन्थे स्थविरकौण्डिन्न्य–स्थविरशाकल्ल्य–साङ्कृत्त्य–हारीत–नकुलमुखानामुल्लेखे वर्णाऽनुक्क्रमो विकृत इति सोऽपि शुद्धश् कृतोऽत्र; काश्श्यप–वाल्मीकि–शाकल्ल्य–शौनक–साङ्कृत्त्यानां स्थलनिर्देशे यथायथम् प्रथमे द्वितीये च ग्रन्थे वर्तमाना त्रुटिरशुद्धिर् वाऽपि परिमृष्टा । आपस्तम्बौऽञ्जिहायनक–कौशिक – कौहलेय – गर्गाऽऽचार्य –गालव – तुम्बुरु – नारद– पाञ्चाल – पाराशर – प्राचीनौदव्रजि – प्रातीबोधीपुत्र –

वर्णाऽनुक्रमानुसारम् प्रदर्श्यन्ते बोधसौकर्याय निर्देशोद्धरणाऽऽदि-सौविध्याय च–

(१) आगस्त्यः – ऋ. प्रा., व. १।२ ।
(२) आग्निवेश्यः – तै. प्रा. ६।४; मै. प्रा. ६।४ ।
(३) आग्निवेश्यायनः – तै. प्रा. १४।३२, मै. प्रा. १४।३२[१] ।
(४) आत्रेयः – तै. प्रा. ५।३१, १७।८ ।
(५) आन्यतरेयः – ऋ. प्रा. ३।२२ ।
(६) आपस्तम्बः – या. शि. श्लो. १३१ ।
(७) इन्द्रः – ऋक्तन्त्रे १।४ ।
(८) उख्यः – तै. प्रा. ८।२२, १०।२०, १६।२३; मै. प्रा. ८।२१, १०।२१, १६।२५ ।
(९) उत्तमोत्तरीयः – तै. प्रा. ८।२० ।
(१०) औज्जिहायनकाः – व. प्र. शि. श्लो. ७०।
(११) औदव्रजिः – ऋक्तन्त्रे ३।६।१० ।
(१२) औपशविः[२] – शु. य. प्रा. ३।१३१; भा. सू. २।२०, २२ ।
(१३) काण्डमायनः – तै. प्रा. ६।१, १५।७; मै. प्रा. ६।१, १५।७ ।
(१४) काण्वः – शु. य. प्रा. १।१२३, १४६ ।
(१५) कात्यायनः – शु. य. प्रा. ८।६१ ।
(१६) काश्यपः – शु. य. प्रा. ४।५; मा. शि. १२।१ ।
(१७) कौण्डिन्न्यः – तै. प्रा. ५।३८, १८।३, १६।२; मै. प्रा. ५।४०, १७।४, १८।३, १६।६ ।

मण्डूक – माण्डव्य – याज्ञवल्क्य – रावण – वसिष्ठ – विश्वावसु – सोमशर्म – ह्रस्वमाण्डूकेयानाम् उक्तसङ्कलनद्वयेऽसमाविष्टानाम् अत्र समावेशः कृतः ।

१. यद्यपि एतत्स्थलनिर्देशः श्रीधरशास्त्रिणा मैत्रायणीयसंहिताप्राग्बन्धे, युधिष्ठिरमीमांसकेन च स्वकीयग्रन्थे '२।२।३२' इत्येव रूपेण कृतः तथापि यथा तैत्तिरीय प्रातिशाख्ये प्रश्नद्वयात्मकं विभागं कृत्वा प्रतिप्रश्नम् अध्यायात्मका विभागाः क्रियन्ते, केवला अध्यायात्मका विभागा अपि क्रियन्ते; तथैव मैत्रायणीयप्रातिशाख्येऽपि भवितुमर्हतीति तैत्तिरीयप्रातिशाख्येन सह तुलनां सुकरां कर्तुम् अस्माभिरेतादृशः स्थलनिर्देशः कृतो बोद्धव्यः । २. 'औपशिविः' इति भाषिकसूत्रे पाठः ।

(१८) कौशिकः – लघौ पाणिनीयशिक्षासूत्रे प्रक्रमप्रकरणे ।
(१९) कौहडी- (ली-) पुत्रः – तै.प्रा. १७।२; मै.प्रा. १७।२ ।
(२०) कौहलेयः – तै. प्रा. त्रि. र. १९।४ ।
(२१) गर्गाचार्यः – लो. शि. १।१ ।
(२२) गार्ग्यः – ऋ.प्रा. १।१५, ६।३६; ११।१७, २६; १३।३१; शु. य. प्रा. ४।१६७ ।
(२३) गालवः – महाभारते १२।३४२।१०४ (चित्रशालास्रकरणे), अष्टा. ६।३।६१,७।१।७४, ७।३।९९, ८।४।६७ ।
(२४) गौतमः – तै.प्रा. ५।३८, मै.प्रा. ५।४०; गौ. शि. २।७ ।
(२५) जातूकर्ण्यः – शु. य. प्रा. ४।१२५, १६०; ५।२२ ।
(२६) तुम्बुरुः – ना. शि. १।५।१४; २।७।११; (द्रष्टव्या– लो. शि. ७।७) ।
(२७) दाल्भ्यः – शु. य. प्रा. ४।१६ ।
(२८) नकुलमुखः – ऋक्तन्त्रवृत्तौ ३।४।१० ।
(२९) नारदः – ना. शि. २।७।११ ।
(३०) नैगिः – ऋक्तन्त्रे २।६।१, ४।३।२ ।
(३१) पाञ्चालः[1] – ऋ. प्रा. उ. भा. ११।७० ।
(३२) पाणिनिः – लघुऋक्तन्त्रे, पृ. ४६ ।
(३३) पाराशरः – पारा.शि.श्लो. १,२,१३,७६,१०८,१२५,१६० ।
(३४) पौष्करसादिः – तै. प्रा. ५।३७, ३८; १३।१६, १४।२, १७।६; मै. प्रा. ५।३९, ४०; १३।१६; १७।६ ।
(३५) प्राचीनौदव्रजिः – ना. शि. २।८।५ ।
(३६) प्रातीबोधीपुत्रः – ऐ. आ. ३।१।५ ।
(३७) प्लाक्षायणः – तै. प्रा. ९।६, १४।११, १७; १८।५; मै. प्रा. ९।६, १८।२,३ ।
(३८) प्लाक्षिः – तै.प्रा. ५।३८; ९।६; १४।१०, १७; १८।५; मै. प्रा. २।६, ५।४०; ९।६ ।
(३९) बाडबी- (भी-) कारः – तै. प्रा. १४।१३ ।
(४०) बाभ्रव्यः – ऋ. प्रा. ११।६५ ।
(४१) बृहस्पतिः – ऋक्तन्त्रे १।४ ।
(४२) ब्रह्मा – ऋक्तन्त्रे १।४ ।

---

१. अयम् पाञ्चालो व्यक्तिविशेषरूप एव ।

(४३) भरद्द्वाजः – ऋक्तन्त्रे १।४; तै. प्रा. त्रिर. र. ५।४० ।

(४४) भारद्द्वाजः – तै.प्रा.१७।३, मै.प्रा.१७।३; भा.सू.२।१९,३।६ ।

(४५) मण्डूकः – मा. शि. श्लो. १७, १८२ (२।३, १६।१६)।

(४६) माक्क्षव्य्यः – ऋ. प्रा. व. १।२ ।

(४७) माचाकीयः – तै.प्रा. १०।२२[१] ।

(४८) माण्डव्य्यः – माण्डव्य्यशि. श्लो. १ ।

(४९) माण्डूकेयः – ऋ. प्रा. व. १।२, ऋ.प्रा. ३।१४ ।

(५०) याज्ञ्ञवल्क्यः – या. शि., पृ. १३, ८६, १६९ ।

(५१) रावणः – मल्ल. शि. श्लो. ५ (शि. स. पृ. १५३) ।

(५२) वसिष्ठः – ना. शि. २।७।११; वासिष्ठ्या शिक्क्षायाम् प्रथमे अन्त्ये च श्लोके ।

(□) वाडबी-(भी-)कारः – वाडबी(भी)कार इत्यस्स्यैव पाठान्तरम्।

(५३) वात्सप्रः – तै. प्रा. १०।२३, मै. प्रा. १०।२३ ।

(५४) वाल्मीकिः – तै.प्रा. ५।२६,९।४, १८।६; मै.प्रा.२।६,३०; ५।३८, ९।४ ।

(५५) विश्श्वावसुः – ना. शि. २।७।११ ।

(५६) वेदमित्त्रः – ऋ. प्रा. १।५१ ।

(५७) व्याडिः – ऋ. प्रा. ३।२३, २८; ६।४३, १३।३१, ३७ ।

(५८) शाकटायनः – ऋ.प्रा.१।१६,१३।४९; शु.य.प्रा.३।९,१२,८७; ४।५, १२९, १९१; ऋक्तन्त्रे १।१; शौ. च. २।२४ ।

(५९) शाकल्ल्यः – ऋ. प्रा. ३।१३, २२; ४।१३, १३।३१; शु.य. प्रा. ३।१०; अ.प्रा. ३।४।३ ।

(६०) शाकल्ल्यपिता – ऋ. प्रा. ४।४ ।

(६१) शाङ्खमित्त्रिः – शौ. च. ३।७४ ।

(६२) शाङ्खायनः – तै.प्रा. १५।७, मै. प्रा. १५।७ ।

(६३) शूरवीरः – ऋ.प्रा.व. १।३ ।

(६४) शूरवीरसुतः – ऋ.प्रा.व. १।३ ।

(६५) शैत्त्यायनः – तै. प्रा. ५।४०, १७।१, ८; १८।२; मै. प्रा. १७।१, ६; १८।२,३ ।

---

१. मैत्त्रायणीयप्रातिशाक्ख्यस्स्य आत्मना पठितुमप्राप्तत्त्वात् तत्त्र माचाकीयस्स्य उल्लेखोऽस्ति न वेति निश्चित्त्य वक्तुन् न शक्क्यते । एवमेव स्थविरस्स्य कौण्डिन्न्यस्स्याऽन्न्येषाञ् चैवं विधानाम् ।

(६६) शौनकः – ऋ.प्रा.व. १।१; शु.य.प्रा. ४।१२२; शौ.च.१।८, अ.प्रा.भा. १।२; अमोघानन्दिन्न्याम् श्लो.१०६ ।

(६७) साङ्कृत्त्यः – तै. प्रा. ८।२१, १०।२१, १६।१६; मै. प्रा. ८।२०, १०।२२, १६।१७ ।

(६८) सोमशर्मा – या. शि. श्लो. ८; ना. शि. २।३।८ ।

(६९) स्थविरः कौण्डिन्न्यः – तै.प्रा. १७।४; तै.प्रा.मा.भा.५।४० ।

(७०) स्थविरश् शाकल्ल्यः – ऋ.प्रा. २।८१ ।

(७१) हारीतः – तै. प्रा. १४।१८ ।

(७२) ह्रस्स्वो माण्डूकेयः – ऐ. आ. ३।१।५ ।

१२. शिक्क्षाग्रन्थकारत्त्वेन सम्भाविताश् शिक्क्षाग्रन्थकाराश् च प्राचीना अर्वाचीनाश् च व्याकरणकाराः

प्राचीनानामेँ येषाञ् व्याकरणकाराणामद्द्यत्त्वे शिक्क्षाग्रन्था नोपलब्भ्यन्ते, यैश् च प्राचीनैर् व्याकरणकारैश् शिक्क्षाग्रन्थाः कृता इत्त्यत्त्र साक्क्षात् प्रमाणमपि नोपलब्भ्यते तैरपि व्याकरणकारैश् शिक्क्षाशास्त्रग्रन्था अवश्श्यङ् कृतास् स्युः, यतो हि शिक्क्षा व्याकरणस्स्याऽपेक्क्षणीया व्याकरणात् पूर्वा च विद्द्या । अत्त्राऽऽपिशलि-पाणिनि–चन्द्रगोमिणां शिक्क्षाव्याकरणोभयग्रन्थकर्तृत्त्वमप्युपोद्बलकम् । यदि तैः कथञ्चन पृथक् शिक्क्षाग्रन्था न कृता भवेयुस् तथापि कातन्त्रव्याकरणे इव तद्व्याकरणेष्ष्वप्प्याऽऽदौ शिक्क्षाशास्त्रविषयस् सङ्क्षेपेणोक्त एव भवेदिति च दृढं सम्भाव्व्यते । अतस् सम्भावित–शिक्क्षाशास्त्रग्रन्थकारत्त्वकाश् शिक्क्षाशास्त्रग्रन्न्थकाराश् च प्राचीनाः केचन अर्वाचीनाश् च व्याकरणकारा अपि अत्त्र नाम्नोल्लिक्ख्यन्ते–

(१) ब्रह्म्मा – म.भा. १२।५९।२९–३०; कामसूत्त्रे १।१।५ ।

(२) महेश्श्वरः – म. भा. १२।२८४।९२ ।

(३) बृहस्पतिः – पा.व्या.भा. १।१।१ ।

(४) इन्द्रः – तै. सं. ६।४।७; नि.दु.वृ. १।१।१ ।

(५) वायुः – वायुपुराणे २।४४ ।

(६) भरद्द्वाजः – ऋक्तन्त्रे १।४ ।

(७) भागुरिः – काशिकाविवरणपञ्जिकायाम् ६।२।३७ ।

(८) पौष्करसादिः – पा. व्या. भा. ८।४।४८ ।

(९) चारायणिः – लौगाक्क्षिगृह्य्यसूत्त्रदेवपालभाष्ष्ये ५।१ ।

(१०) काशकृत्स्नः(त्स्निः)– पा. व्या. भा. १।१।१; काशिकायाम् ४।३।१०१; ५।१।५८ ।

(११) शन्तनुश् शान्तनवो वा (फिट्सूत्रकारः)– काशिकापदमञ्जर्याम् ७।३।४।

(१२) वैयाघ्रपद्यः – काशिकायाम् ४।२।६५,५।१।५८,७।१।६४।

(१३) माध्यन्दिनिः – काशिकायाम् ७।१।६४।

(१४) रौढिः – काशिकायाम् ६।२।३६।

(१५) शौनकिः – भट्टिकाव्यजयमङ्गलायाम् ३।४७।

(१६) गौतमः – पा. व्या. भा. ६।२।३६।

(१७) व्याडिः– पा. व्या. भा. ६।२।३६; काशिकायाम् २।४।४१; भाषावृत्तौ ६।१।७७।

(१८) वाजप्यायनः – पा. व्या. भा. १।२।६४, वा. ३५।

(१९) काश्यपः – अष्टा. १।२।२५, ८।४।६७।

(२०) आपिशलिः – अष्टा. ६।१।९२।

(२१) गार्ग्यः – अष्टा. ७।३।९९,८।३।२०,८।४।६७।

(२२) गालवः – अष्टा. ६।३।६१,७।१।७४,७।३।९९,८।४।६१।

(२३) चाक्रवर्मणः – अष्टा. ६।१।३०।

(२४) भारद्वाजः – अष्टा. ७।२।६३।

(२५) शाकटायनः – अष्टा. ३।४।१११,८।६।१८,८।४।५०।

(२६) शाकल्यः –अष्टा. १।१।१६,६।१।१२७, ८।३।१९,८।४।५१; प्रौढमनोरमायाञ् च– "अप्राकृतस् तु यस् स्वारस् स्वरितोदात्तपूर्वगः। उदादायार्धमस्याऽथ शिष्टन् निघ्नन्ति कम्पितम्" इति स्वरितस्वरविशेषोच्चारणविषयकं शाकल्यस्य वचनमप्युद्धृतन् 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' इति सूत्रस्य व्याख्याने।

(२७) सेनकः – अष्टा. ५।४।११२।

(२८) स्फोटायनः – अष्टा. ६।१।१२३।

(२९) पाणिनिः (अष्टाध्यायीकारः)।

(३०) शर्ववर्मा (कातन्त्रकारः)।

(३१) चन्द्रगोमी (चान्द्रव्याकरणकारः)।

(३२) क्षपणकः (क्षपणकव्याकरणकारः)।

(३३) देवनन्दी पूज्यपादो वा (दिग्वस्त्रः) (जैनेन्द्रव्याकरणकारः)।

(३४) वामनः (विश्रान्तविद्याधरव्याकरणकारः)।

(३५) भट्टाऽकलङ्कदेवः (अकलङ्कव्याकरणकारः)।
(३६) पाल्यकीर्तिः (जैनशाकटायनः) (जैनशाकटायनव्याकरण-कारः)।
(३७) शिवस्स्वामी (शिवस्स्वामिव्याकरणकारः ?)।
(३८) भोजराजः (सरस्स्वतीकण्ठाभरणव्याकरणकारः)।
(३९) बुद्धिसागरसूरिः (पञ्चग्रन्थीकारः)।
(४०) हेमचन्द्रः (सिद्धहैमशब्दानुशासनकारः)।
(४१) भद्द्रेश्श्वरसूरिः (दीपकव्याकरणकारः)।
(४२) मलयगिरिः (मुष्टिव्याकरणकारः)।
(४३) क्रमदीश्श्वरः (जौमरव्याकरणकारः)।
(४४) अनुभूतिस्वरूपः (सारस्स्वतव्याकरणकारः)।
(४५) वोपदेवः (मुग्धबोधव्याकरणकारः)।
(४६) पद्मनाभदत्तः (सुपद्मव्याकरणकारः)।
(४७) रूपगोस्स्वामी (हरिनामामृतव्याकरणकारः)।
(४८) रामकिङ्करः (आशुबोधव्याकरणकारः)[1]।

इति वेदाङ्ग–शिक्क्षा–शास्त्रेतिहासरूप उपबन्धस् समाप्तः।

---

१. इयं सूची युधिष्ठिरमीमांसककृतसंस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासग्रन्थसाहाय्येनाऽत्र दत्ता, उल्लिखितानावँ व्याकरणकाराणावँ व्याकरणानावँ वा विषयेऽधिकञ् जिज्ञ्ञासुभिस् स एव हिन्दिभाषामयो ग्रन्थोऽवलोकनीयः। अस्स्य विषयस्स्याऽत्र गौणत्स्वादस्माभिर् विस्तरो न कृतः।

अथ कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा

प्रथमोऽद्ध्यायः

शिक्क्षाया उपक्क्रमः

१. प्रतिज्ज्ञा

> अथ शिक्क्षाम् प्रवक्क्ष्यामि शौनकादिमतानि हि ।
> सम्म्यगालोड्ड्य चोद्धृत्त्य सारन् तेब्भ्यो यथामति ॥१॥

२. अथ शिक्क्षापरिभाषा

> वर्णानाञ् च स्स्वराणाञ् च मात्त्राया बल-साम्म्ययोः ।
> पदान्तादद्ध्योस् संहिताया विचारो यत्त्र लब्भ्यते ॥२॥
> तत्सम्बद्धाश् चाऽपरेऽपि विषया यत्त्र वर्णिताः ।
> भवन्ति सा हि प्प्रथमा विद्द्या शिक्क्षेति भाषिता ॥३॥

अकारादीनावँ वर्णानाम्, उदात्तादीनां स्वराणाम्, मात्त्रायाः, स्थान-करण-प्रयत्नानाम् बलाभिधेयानाम्, उच्चारणगुणादीनां साम-साम्म्य-पदाभिधेयानाम्, पदान्तस्स्य पदादिना सह एकप्प्राणयोगरूपे[1] परे सन्निकर्षे सति जनित्तृणावँ वर्णलोपागमविकारप्प्रकृतिभावाक्ख्यपरिणामानां हेतुभूतायास् संहितायास् सन्तानाक्ख्यायास् सन्ध्यपरपर्यायाश् च यस्स्यावँ विद्द्यायावँ विचारो भवति मुक्ख्यरूपेण, यत्त्र चोपर्य्युक्तैर् विषयैस् सम्बद्धा अन्न्येऽपि प्रयोजनाधिकार्य्यद्ध्ययनाद्ध्यापनविद्ध्यादयो विषया वर्णिता भवन्ति सा वेदाङ्गेषु विश्श्लेषणात्मिकासु विद्द्यासु च प्रथमा विद्द्या ऋषिभिश् शिक्क्षेत्त्युक्ताऽस्तीत्त्यर्थः । शिक्क्ष्यते अनया वर्णाद्द्युच्चारणप्प्रकारादयो विषया इति शिक्क्षा[2] । तथा च तैत्ति-

---

१. वर्ण्णानामेकप्प्राणयोगः संहिता–शु.य.प्रा.१।५८ । २. (क) "शिक्क्षा शिक्क्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्द्युच्चारणलक्क्षणम्" इति तैत्तिरीयारण्ण्यकशीक्क्षाद्ध्यायव्याक्ख्यायां शङ्करभगवत्पादः; (ख) "वर्णानां स्थान–करण–प्रयत्नादिभिर् निष्पत्तिनिर्णयिनी शिक्क्षाऽऽपिशलीयादिका" इति काव्व्यमीमांसायान् द्वितीयेऽद्ध्याये राजशेखरः;

रीयारण्ण्यके श्रूयते– "शीक्क्षाव्ँ व्याक्ख्यास्स्यामः । वर्णस् स्वरः । मात्त्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्त्युक्तश् शीक्क्षाद्ध्यायः"[1] इति । यद्द्यपि "प्रथमे हि विद्द्वांसो वैयाकरणाः"[2] इति लौकिकानाम् प्रवादः, वैदिकस्स्याऽपि कस्स्य चन "पूर्वे वैयाकरणाः, एतच्छास्त्रस्स्य मूलभूतव्ँ व्याकरणङ् कृतवन्तो हि ते । अथ पूर्वे विद्द्वांस इति विद्द्वदपेक्क्षम् प्राथम्म्यन् तेषाम् । प्रथमे हि वैयाकरणा इति प्रसिद्धेः"[3] इत्त्युक्तिश् प्राप्प्यते, तथापि शिक्क्षैव प्रथमा वेदाङ्गविद्द्येति शास्त्रमर्मज्ज्ञाः । तथाहि पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारो "व्याकरणन् नामेयमुत्तरा विद्द्या योऽसौ छन्दश्शास्त्रेष्ष्वभिविनीतस् सोऽयमुपलब्ध्याऽधिगन्तुमुत्सहते"[4] इति वदन् व्याकरणाच् शिक्क्षाया पूर्वतामभिप्रैति । अथवोक्तलोकप्रवादगर्भसस्थव्ँ व्याकरणपदय्ँ यौगिकमेव न यौगिकरूढमिति शिक्क्षासहितं शब्दानुशासनन् तेन व्याकरणपदेनोच्च्यते; प्रयुङ्क्ते हि पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारोऽपि व्याकरणपदं शिक्क्षापरतयाऽपि "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालम् ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते । तेब्भ्यस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ज्ञेब्भ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्श्यन्ते"[5] इति । अत्र हि व्याकरणशब्दो यौगिको व्याक्रियात्मकशिक्क्षारूपशास्त्रपरस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ज्ञेब्भ्य इति वाक्क्यशेषात् । स्थानादयश् च शिक्क्षाशास्त्रविषया इत्त्यावेदितमेव श्रुतिप्रमणव्यपाश्श्रयात् । अथवा उक्तलोकप्रवादे लोके उत्कृष्टतमविद्द्वत्त्वेन प्रसिद्धत्त्वमेव प्राथम्म्यव्ँ, वैयाकरणानाम् प्रतिपादितम् बोद्ध्यम् । एवञ् च शिक्क्षाशास्त्रस्स्य व्याकरणापेक्क्षयाऽपि पूर्वशास्त्रत्त्वे न लोकप्रवादस्स्यापि विरोधः । अपि च शिक्क्षया संहितानियमानुगमने कृते सति यदा वाक्क्ये पदानाव्ँ विभागो भवति

(ग) "शीक्क्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकम् अद्ध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं शिक्क्षयतीति, पृषोदरादित्त्वाद् दीर्घः" इति आपस्तम्बधर्मसूत्रव्याक्ख्याने (२।४।२।११) हरदत्तः; (घ) "वर्ण-स्वराद्द्युच्चारणप्रकारो यत्त्रोपदिश्श्यते सा शिक्क्षा" इति ऋग्वेदव्याक्ख्याभूमिकायां सायणः; (ङ) शिक्क्ष्यतेऽनया वर्णोच्चारणमिति शिक्क्षा" इति पाणिनीयशिक्क्षापञ्जिकायाम् ।

१. तै. आ. प्र. ७, अनु. २ । २. छ्व. १।१३ (वृत्तिभागे) । ३. तै. प्रा. वै. टी. १५।६ । ४. पा. व्या. भा. १।२।३२ । ५. तत्त्रैव,

तदैव[1] पदगतप्रकृतिप्रत्ययविभाग–पदलदर्थसम्बन्ध–पदस्वरादिप्रदर्शनात्मकम् पदद्वारक–वाक्यगतदर्थसम्बन्धादिप्रदर्शनात्मकञ्च व्याकरणस्य शब्दानुशासनापरपर्यायस्य मुख्यङ्कारयम् प्रस्तूतते इति युक्तितोऽपि व्याकरणात् पूर्वैव शिक्षाविद्या। ये च शब्दानुशासने प्रयोक्तव्या व्याकरणाधारभूता न्याया अन्वयव्यतिरेकनियमादिमूलास् ते शिक्षायामपि वर्णवर्गीकरणादौ संहितानियमनिर्धारणादौ च प्रयुज्ज्यन्त एवेति विश्लेषणात्मिकाया विद्याया अपि शिक्षैव प्रथमा प्ररोहभूरिति स्वीकर्तुयँ युज्ज्यते। अत एव आचार्यकात्यायनोऽपि शुक्लयजुर्वेदपारिषदशिक्षाया शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यापराभिधायावँ वेदाङ्गशास्त्रेषु निरतिशयवृद्ध शिक्षाशास्त्रम् पठतो वृद्धिर् भवतीत्यभिप्रायेण "वृद्धवँ वृद्धिः"[2] इति पुनश्पुनर् वदति। मुण्डकोपनिषदि च शिक्षैव वेदाङ्गेषु प्राथम्येन श्रूयते[3] ॥२–३॥

३. अथ शिक्षाप्रयोजनादिनिरूपणम्

(क) शिक्षाप्रयोजनम्–

मन्त्रो[4] हीनस् स्वरतो वर्णतो वा मित्थ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस् स्वरतोऽपराधात् ॥४॥[5]

उदात्तादिना न्याय्येन स्वरेण न्याय्येन वर्णेन वाऽपि तत्त्वतो हीनोऽत एव मित्थ्याप्रयुक्तो मन्त्रो विवक्षितमर्थन्न नैवाऽऽह; स एतादृशो मित्थ्याप्रयुक्तमन्त्ररूपो वाग्वज्रो माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि–शतपथ-

---

१. अयवँ विषयोऽस्यैव ग्रन्थस्योपबन्धे शिक्षाशास्त्रेतिहासप्रसङ्गे विस्तरेण प्रतिपादितोऽस्ति (पृ. ६–८)। २. शु.य.प्रा. १।१६९, २।६५, ३।१५२, ४।१९७, ५।४६, ६।३१, ७।१२, ८।५५। ३. १।१।४–५। ४. "दुष्टश् शब्दः" इति पाणिनीयव्याकरणभाष्ये पस्पशाह्निके पठ्यते। "एवञ्च मन्त्रशब्दश् शब्दमात्रपरो बोद्ध्यः" इति तत्र नागोजिभट्टः। "दुष्टश् शब्द इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्धशिक्षाकारपठितमन्त्रपदोद्धारेण शब्दपदम् प्रक्षिपता स्वपक्षानुरागो दर्शितः। दुष्टमन्त्रप्रयोगेत्विष्यत एव यजमानस्य प्रत्यवायः" इति तु तन्त्रवार्त्तिके व्याकरणाऽधिकरणपूर्वपक्षे कुमारस्वामी (कुमारिलभट्टः) (पृ.२०२)। ५. पा.व्या. भा. (पस्पशाह्निके), पा. शि. श्लो. ५२, चा. शि. पृ. २३, ना. शि. १।१।५।

ब्राह्मणादौ "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व"[1] इति वाक्ये श्रुत इन्द्रशत्रुशब्द इन्द्रस्य शातयितुः प्रतिपिपादयिषया तत्पुरुषत्वेनाऽन्तोदात्तत्वेन विवक्षितोऽपि प्रमादात् स्वरव्यत्यासेन आद्युदात्तत्वेन बहुव्रीहिरूपेण प्रयुक्तस् सन् प्रतिपिपादयिषितमर्थम् परित्यज्य इन्द्रश् शातयिता यस्य स इत्यर्थको भूत्वा यथा इन्द्रद्वारा त्वष्टुः पुत्रवँ वृत्रं हतवान्,[2] तेन हननेन च यजमानन् त्वष्टारञ् चोपहतवान् तथैव यजमानं हिनस्तीत्यर्थः । तथा चाऽन्यत्राऽपि—"यद् ध वाऽ अत्राऽग्निँ निहोत्रञ् जुह्वद्वाद्ध्येन वा कर्म्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदवद्यत्यायुषो वा वर्च्चसो वा प्रजायै वा"[3] इति । वाद्ध्येन=व्याहारसाद्ध्येन मन्त्रोच्चारणेनेति च तत्र सायणव्याख्या । अन्यच्च च 'प्रहीणस् स्वरवर्णाभ्यायँ यो विमन्त्रः प्रयुज्यते । यज्ञेषु यजमानस्य रुषत्यायुः प्रजाम् पशून्"[4] इति । अपि च—"अशुद्धपठनाच् चैव नैव मोक्षम् प्रपेदिरे । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शुद्धपाठी भवेन् नरः । अन्यथा नरकयँ याति कुम्भीपाकं सुदारुणम्"[5] इति विद्वांसो वदन्ति । वैद्यकेऽपि "मन्त्रास् त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः । यस्मान् न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः"[6] इति ॥४॥

गुरुत्वल् लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च ।
लोपागमविकाराश् च प्रकृतिर् विक्रमः क्रमः ॥५॥
स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासो नादोऽङ्गमेव च ।
एतत् सर्वन् तु विज्ञेयञ् छन्दोभाषामधीयता ॥६॥[7]

स्वरस्याऽक्षरस्य वा गुरुत्वम्, वर्णोच्चारणे प्रयत्नस्याऽऽधिक्क्यवँ वा गुरुत्वाख्यम्; स्वरस्याऽक्षरस्य वा लघुत्वम्, वर्णोच्चारणे प्रयत्नस्य शैथिल्यवँ वा लघुत्वाख्यम्; अक्षरपदवाक्याद्युच्चारणे यद् वृत्तेस् साम्ययँ यच् च माधुर्यादिपाठगुणयोगित्वन् तद्रूपं साम्यम्, वर्णोच्चारणे स्थानकरणप्रयत्नानायँ यथौचिति उपयोजनवँ वा साम्याख्यम्; ह्रस्व-

---

१. १।६।३।८; तै.सं. २।५।२।१। २. मा. वा. श. ब्रा. १।६।३।१०। ३. तत्रैव २।३।४।१८। ४. ना. शि. १।१।६। ५. पारा. शि. श्लो. ११३–११४। ६. सुश्रुतसंहितायाङ् कल्पस्थाने ५।१३। ७. तै. प्रा. २४।५; ऋ. प्रा. ब. १५–६ (अत्र 'श्वासो नादस् तथोभयम्' इति पाठः)।

त्त्वम्, दीर्घत्त्वम्, प्लुतत्त्वम्, संहिताऽनन्यो वर्णलोपो वर्णागमो वर्णविकारो वर्णप्रकृतिभावश् च; अविकृतालुप्तविसर्गविशेषस् स्वरविशेषो वा विक्रमाख्यः, वर्णानान् द्वित्त्वङ् क्रमाख्यम्, स्वरितत्त्वम्, उदात्तत्त्वम्, अनुदात्तत्त्वम्, श्वासप्रधानो विवारादिप्रयत्नसमूहः, नादप्रधानस् संवारादिप्रयत्नसमूहः, संयुक्तानां व्यञ्जनानाम् पूर्वाक्षराङ्गभावः पराक्षराङ्गभावो वेति एतत् सर्वञ् छन्दोभाषां संस्कृताख्याञ् वेदभाषामधीयता विशेषेणाऽवश्यं वेदितव्यम् इत्त्यर्थः। अपि चाऽऽहुः "स्वरो वर्णोऽक्षरम् मात्त्रा दैवतं योगार्षमेव च। मन्त्रञ् जिज्ञासमानेन वेदितव्यम् पदेपदे"[१] इति। दैवन् देवता। योगो विनियोगः। आर्षम् ऋषिः। स्वार्थिकोऽण् नपुंसकत्त्वञ् चेति द्वितयमेवाऽऽर्षम्। सायणेन तु द्वितीयः पादो "विनियोगोऽर्थ एव च" इति पठितः। तस्याऽर्थस् स्फुट एव। अमरेशेन च वर्णरत्नप्रदीपिकाया शिक्षायान् द्वितीयः पादस् "तत्प्रयोगोऽर्थ एव च" इति पठितः॥५–६॥

जपादिशुभकार्येषु पुमान् नाऽधिकृतो भवेत्।
सम्यक्पाठं विना यस्मात् तस्माच् शिक्षाम् पठेद् बुधः॥७॥[२]

शुद्धपाठसामर्थ्येन रहितः पुरुषो महद्भिर् विज्ञैर् यजमानैर् जपादौ धर्मकार्येऽधिकृतो न भवेत्, स्वीयेष्वपि जपादिषु धर्मकार्येषु स्वयमपि नाधिकारी स्यात्, 'स्वरवर्णपदैर् वाक्यं शुद्धमावर्तयेज्

---

१ शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य-व्याख्यायामुव्वटेनाऽनन्तभट्टेन च (१।३४), ऋग्वेदप्रातिशाख्यवर्गद्वयव्याख्यायामुपोद्घाते विष्णुमित्त्रेण, ऋग्वेदव्याख्याभूमिकान्ते सायणेन, वर्णरत्नप्रदीपिकायाममरेशेन (श्लो. ८), पाणिनीयशिक्षाप्रकाशे चोद्धृतमिदं स्मृतिवचनम्। शिक्षाप्रकाशे (शि. स. पृ. ३८६) इदम् बृहद्देवतास्थं वचनमित्त्युक्तम्, किन् तु मुद्रितायाम् बृहद्देवतायामिदं वचनन् नोपलभ्यते। २. "जपादौ नाऽधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः। प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये" इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यभाष्यारम्भे उव्वटः। अनन्तस् तु इदं वचनम् प्रातिशाख्यस्यैवेतीव व्याख्याति। "जपादिशुभकार्येषु पुमान् नाऽधिकृतो भवेत्। सम्यक्पाठं विना यस्मात् तन्निमित्तं वदाम्यहम्" इति तु वर्णरत्नप्रदीपिकाया शिक्षायाम् पाठः, श्लो. ४।

जपन् । न कम्पयेच् छिरो ग्रीवान् दन्तान् नैव प्रदर्शयेत्[1] इति विशेषेण विधानात्; शुद्धपाठसामर्थ्यञ् च वेदादिविषये भूम्ना शिक्क्षाशास्त्राद्ध्ययनायत्तम्; अत आर्त्विजीनस् स्यामिति च द्विजाग्र्यश् शिक्क्षाम् पठेदित्यर्थः । शब्दानुशासनप्रयोजनप्रतिपादनावसरे पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च "यो वेमाम् पदशस् स्वरशोऽक्क्षरशो वाचवँ विदधाति स आर्त्विजीनो भवति"[2] इति पट्ठ्यते । स्वरशोऽक्क्षरशश् च वाचस् सम्म्यक् सम्पादनञ् च शिक्क्षाशास्त्राद्ध्ययनाधीनमेव । अत आर्त्विजीनत्वं स्वस्य कामयमानैश् शिक्क्षाशास्त्रमद्ध्येतव्यमेव । एकस्याऽपि शब्दस्य सम्म्यग्ज्ञानपूर्वकश् शास्त्रानुसारी प्रयोगस् स्वर्ग्यो भवतीति विज्ज्ञायते । तथाहि पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारः पठति "एकश् शब्दस् सम्म्यग्ज्ञातश् शास्त्रान्न्वितस् सुप्रयुक्तस् स्वर्गे लोके कामधुग् भवति"[3] इति । शब्दस्य सम्म्यग् ज्ञानञ् च तत्-स्वर-वर्णाऽऽनुपूर्वीज्ज्ञानपूर्वकमेव भवति, स्वरवर्णानुपूर्व्यास् सम्म्यग् ज्ञानञ् च स्वर-वर्ण-सम्म्यग्ज्ञानाधीनम्, स्वर-वर्ण-सम्म्यग्ज्ञानञ् च शिक्क्षाशास्त्रायत्तमित्यतिरोहितम् । अक्क्षरसमाम्नायसम्म्यग्ज्ञानमाहात्म्यमपि शास्त्रेषु प्रतिपाद्द्यते । तथाहि कात्त्यायनवचनम् "एते पञ्चषष्टिवर्ण्णाब्ब्रह्मराशिरात्मवाचः"[4] इति । पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारोऽपि "वर्णज्ज्ञानवँ वाग्विषयो यत्र ब्रह्म च वर्त्तते"[5] इति । तद्भाष्यकारोऽपि "सोऽयमक्क्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश् चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश् चाऽस्य ज्ज्ञाने भवति, मातापितरौ चाऽस्य स्वर्गे लोके महीयेते"[6] इति । ऋक्तन्त्रारम्भेऽपि "इदमक्क्षरञ् छन्दोवर्णशस् समनुक्क्रान्तम् । यथाऽऽचार्या ऊचुर् ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भारद्द्वाजाय भारद्द्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस् तङ् खल्विममक्क्षरसमाम्नायमित्याऽऽचक्क्षते । न भुक्त्वा न नक्तम् प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिरिति च ब्ब्रह्मराशिरिति च"[7] इति । अत्रा-

---

१. स्मृतिचन्द्रिकाया (१।१४६) शङ्खवचनत्वेनोद्धृतमेतद् वचनम् । २. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्निके)। ३. तत्रैव ६।१।८४ । ४. शु. य. प्रा. ८।१५ । ५. पा. व्या. भा., प्रत्याहाराह्निके श्लोकवार्त्तिकम् । ६. तत्रैव भाष्यम् । ७. ऋक्तन्त्रे १।४ ।

ऽक्षरसमाम्नायो वर्णसमाम्नायश् चेति समानार्थकौ शब्दौ । वर्णानाम् लाक्षणिकत्वम्[1] क्वाचित्कम् पारिभाषिकत्वम्[2] वाऽक्षरत्वमिति पाणिनीयव्याकरण–वार्तिक–भाष्य–तद्व्याख्यानादौ स्फुटम् । शिक्षाविहिताऽक्षरादिलक्षणवत्पदवाक्यादियुतऋग्यजुषाऽऽद्युच्चारणस्य माहात्म्यं रामायणादावपि प्रतिपादितम्; तथाहि "आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् । ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैश् शिक्षाऽक्षरसमन्वितैः"[3] इति; "षण्मासांश् चतुरो वेदान् सम्बभाषे बृहस्पतिः। ब्रह्मणो वितते यज्ञे परया ब्रह्मसम्पदा । शिक्षाक्षरसमेताया मधुरायास् समन्ततः । सानुस्वरितरामायास् सरस्वत्याऽ प्रभाषते"[4] इति; "त्रिषष्टि–वर्णसंयुक्तमष्टस्थान–समीरितम् । वाचयेद् वाचकस् स्वस्थस् स्वाधीनस् सुसमाहितः"[5] इति; "स्वरवर्णादैर् वाक्यं शुद्धमावर्तयेज् जपन् । न कम्पयेच् छिरो ग्रीवाम् दन्तान् नैव प्रदर्शयेत्"[6] इति च । ॥७॥

ऋक्सामयजुरङ्गानि ये यज्ञेषु प्रयुञ्जते ।
अविज्ञानाद् धि शास्त्राणाम् तेषाम् भवति विस्वरः ॥८॥[7]

ननु शिक्षाशास्त्राध्ययनं विनाऽपि शुद्धमुच्चारणं कर्तुं शक्यते सम्यगाम्नानादित्याऽऽशङ्क्येतेत्याह–**ऋक्सामे**त्यादि । अतिप्राचीनानि अनादीन्येव वा दुर्ग्रहस्वरूपाणि स्वाभाविकाऽपभ्रंशरूपमातृभाषोच्चारणाभ्यासशिथिलया जिह्वया सुखेन प्रयोक्तुमशक्यानि खलु ऋग्–यजुस्–साम–निवित्–प्रैष–विधि–पद्धति–सङ्कल्पादिवाक्यरूपाणि गीर्वाणवाणीवाक्यानि येऽपूर्वफलकेषु यज्ञेषु प्रयुञ्जते तेषां

---

१. पाणिनीयव्याकरणभाष्यप्रत्याहाराह्निकान्तस्थस्य 'अक्षरम् न क्षरं विद्यात्' इति श्लोकवार्तिकस्य प्रदीपे "तच् च (अक्षरम्) ब्रह्मतत्त्वम् परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु वर्ण–पद–वाक्यस्फोटानाम् जातिस्फोटस्य वा" इति, तत्रैवोद्द्योते च "एवम् च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भावः" इति । २. तत्रैव "वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे" इति वार्तिकम् तद्भाष्यम् च विचारणीयम् । ३. वा. रा. १।१४।८ । ४. हरिवंशे भविष्यपर्वणि २३।१४ १५ । ५. तत्रैव भविष्यपर्वणि १३२।२२। ६. शङ्खस्मृतिवचनम् (स्मृतिचन्द्रिकायाम् १।१४६) । ७. ना. शि. १।१।४ ।

शिक्षाशास्त्रज्ञानाभावे सति उक्तप्रकारकेषु गीर्वाणवाणीवाक्येषु तैः प्रयुक्तेषु विस्वरत्वादिको दोषोऽदोषज्ञैः परिहर्तुमशक्यः कथमपि कुतोऽपि कियताऽप्यंशेनाऽपि प्रविशत्येवेति तत्परिहाराय तैश् शिक्षाशास्त्रं विशेषेण ज्ञेयमेवेत्यभिप्रायः। दुस्तरो हि खलु मन्त्रादिसागरः; आह च "संहितासारबहुलः पदसङ्ख्यासमाकुलः। क्रमसन्धिसमाकीर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः।"[1] इति ॥८॥

शिक्षायां यो न विजानाति देववाङ्मयरूपिणाम्।
अध्यापने च शास्त्राणां न स योग्यो भवेद् द्विजः ॥९॥[2]

यश् शिक्षां विशेषेण न जानाति स द्विजाग्र्योऽपि सन् अध्याप्यशास्त्रार्थतत्त्वं जानन्नपि गीर्वाणवाणीनिबद्धानाम् अत एवोत्कर्षविशेषम् प्राप्तानां दृष्टफलकानामपि शास्त्राणामध्यापने योग्यो भवितुं नैव शक्नुयादित्यर्थः। न हि दोषज्ञा नियोजका अविज्ञातशिक्षाशास्त्रम् पुरुषं गीर्वाणवाणीनिबद्धशास्त्राध्यापने नियोक्ष्यन्ति गीर्वाणवाणीमप्ययमपभ्रंशीकरिष्यत्युच्चारणदोषैर् विनेयांश् च तज्जन्यैः कुसंस्कारैर् योजयिष्यतीति भयादिति भावः ॥९॥

वेदस्याऽध्ययनाद् धर्मस् सम्प्रदानात् तथा श्रुतेः।
वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानात् पदशो वाक्यशोऽपि च ॥१०॥[3]

वेदस्याऽध्ययनाद् अध्यापनाच् श्रवणाद्; वेदस्य वर्णानाम्, अक्षराणाम्, पदानां वाक्यानाञ् चैकैकशो ज्ञानं कृत्वा वेदस्य ज्ञानाच् च धर्मः कृतो भवतीत्यर्थः। अन्यच् चोच्यते–"ज्ञाने"[4]

---

१. या.शि. श्लो. २८–२९। २. तुलना कार्या "रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्षकादिकम्। सोऽध्यापने न योग्यस् स्याज् जपहोमादिकर्मसु"–व.प्र.शि. श्लो. २२६। ३. (क) शु.य.प्रा. ८।२७, तत्र 'विभक्तिपदशोऽपि च' इति चतुर्थचरणपाठो युगलकिशोरपाठकसम्पादिते संस्करणे, तत्राऽस्योत्तरार्धस्यैव प्रातिशाख्यसूत्ररूपेण मुद्रणं दृश्यते, भाष्यद्वययुते मद्रास-संस्करणे तु इदम् भाष्यान्तर्गतत्वेन मुद्रितमस्ति। जीवानन्दसंस्करणेऽप्यस्य मुद्रणं युगलकिशोरपाठकसंस्करणवत्। ४. शु. य. प्रा. ८।२० युगलकिशोरपाठकसंस्करणे, मद्राससंस्करणे तु ८।२९ (अष्टमाध्यायसूत्रसङ्ख्यायां युगलकिशोरपाठकसंस्करणे मद्रास-संस्करणे च महदन्तरमस्ति, जीवानन्दसंस्करणे तु युगलकिशोरपाठकसंस्करणवदेवाऽष्टमाध्यायसूत्रसङ्ख्या बोद्धव्या)।

"पौरुष्यम्"[१] "स्वर्ग्यम्"[२] "यशस्यम्"[३] "आयुष्यम्"[४] इति । महद्धि पुण्यं वेद-सम्पाठ-पठन-मात्रेणाऽपि भवतीति वदन्ति । तथा हि— "ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां च समाहितः । सामनां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ संहिता नयते सूर्यम् पदं च शशिनः पदम् । क्रमश्च नयते सूक्ष्मयं यत् तत् पदमनामयम् ॥ कालिन्दी संहिता ज्ञेया पदमुक्ता सरस्वती । क्रमेणाऽऽवर्तिता गङ्गा शम्भोर्वाणी तु नाऽन्यथा ॥ यथा महाह्रदम् प्राप्य क्षिप्तो लोष्टो विनश्यति । एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति"[५] इति, "वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते"[६] इति च । वेदस्य वर्णशोऽक्षरशश्च ज्ञानं कार्त्स्न्येन शिक्षाशास्त्रायत्तम् । पदस्य वाक्यस्य च व्यवस्था प्रायस्स्वरायत्ता, स्वरज्ञानं च शिक्षाशास्त्रमूलमिति धर्मार्थिना द्विजेन शिक्षाऽध्येतव्यैवेति भावः । अपि च वेदस्साङ्ग एवाऽध्येतव्य इति वेदाङ्गभूता शिक्षाऽप्यध्येयैव । आहुर्हि— "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।"[७] इति; "छन्दः पादौ ज्योतिषं नेत्रयुग्मं हस्तौ कल्पश्श्रोत्रयुग्मं निरुक्तम् । शिक्षा घ्राणं व्याकरणं तथाऽऽस्यं वेदात्मने विष्णवेऽस्मै नमोऽस्तु ॥ विष्णुं षडङ्गेन्द्रियमादिदेवं वेदात्मानम् पुरुषं विश्वरूपम् । सञ्चिन्त्य देवम् पठते द्विजो यस्स याति विष्णोः परमम् पदं तत्"[८] इति च । अपि चाऽऽहुः "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मष्षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"[९] इति । षट्सु चाऽङ्गेषु शिक्षैव प्रथमा प्रधानभूता च । तथा हि "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च । तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदश्शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।"[१०] इति शिक्षैवाऽङ्गेषु प्राथम्येन श्रूयते ।

---

१. शु.य.प्रा. ८।२१ यु., ८।३० म. । २. तत्रैव ८।२२ यु., ८।३१ म. । ३. तत्रैव ८।२३ यु., ८।३२ म. । ४. तत्रैव ८।२४ यु., ८।३३ म. । ५. या. शि. श्लो. २९-३३ । ६. मनु. २।१६६ । ७. च. व्यू. यजुर्वेदखण्डे । ८. शै. शि. श्लो. १६५-१६६ । ९. पा. व्या. भा. पस्पशाह्निके । १०. मु. उ. १।१।४-५ ।

प्राधान्न्यमूलकमेव च प्राथम्म्यम् भवितुमर्हति । अपि च शिक्क्षया वेदस्स्य स्वरवर्णानुपूर्व्यास् सुरक्क्षणे कृते एव वेदस्स्वरूपमवधृतं स्याद्, वेदस्स्वरूपेऽवधृते सत्त्येव च तत्प्रयोगाय तदर्थज्ज्ञानाद्द्यर्थञ्च च कल्प- व्याकरण- निरुक्तादीन्न्यङ्गानि प्रवर्तेरन्, वेदस्स्वरूपे एवाऽनवधृते तु "छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्त्रम्" इति न्याय एव चरितार्थस् स्यात् । एवञ्च वेदस्स्वरूपस्स्याऽवधारणं रक्क्षणञ्च भूम्ना शिक्क्षाशास्त्रायत्तमिति वेदाङ्गेषु शिक्क्षायाः प्राधान्न्यं स्फुटम् । अत एव शिक्क्षामाहात्म्यप्प्रदर्शने शौनकशिक्क्षायावँ "वेदो हि वर्णसङ्घातो वेदो ब्रह्ममेति कीर्त्यते।तस्मात् तद्वेदवर्णज्ज्ञो ब्रह्ममलोके महीयते।।एतत् पुण्ण्यम् पापहरवँ वाङ्मलस्स्य विशोधनम् । भक्त्या ज्ञात्त्वा च सङ्गृह्य ब्रह्ममलोकं स गच्छति ।। अनेन विधिना वेदयँ योऽधीते श्रद्धयाऽन्न्वितः । सर्वपापैर् विमुक्तस् सन् ब्रह्ममलोके महीयते।।"[१] इत्त्युक्तम् । अत एव चाऽर्थज्ज्ञानप्प्रधानत्त्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति तैत्तिरीयास् तेषामारण्ण्यकोपनिषदः प्रारम्भेऽपि शीक्क्षाद्ध्यायमधीयते[२] । कर्मकाण्डे स्वरादिकृतवँ वैगुण्ण्यम् प्रायश्चित्तादिनाऽपि परिमार्ष्टुं शक्क्येताऽपि, ज्ञान-काण्डे तु स्वरादि-वैशिष्ट्या-ऽवबोध-रहितैरन्न्यथा-ऽर्थग्ग्रहणे कृते सति नैव सम्भवति प्रायश्चित्तादिना तत्-समाधानं सम्म्यग्ज्ञानमूलकत्त्वाच् चतुर्थस्स्य पुरुषार्थस्स्य मित्थ्याज्ज्ञानेन तस्स्य कथमपि लब्धुमशक्क्यत्त्वादिति[३] समुचितमेवोपनिषदः प्रारम्भेऽपि शीक्क्षाद्ध्यायाऽद्ध्ययनम् ।।१०।।

द्वे ब्रह्ममणी वेदितव्व्ये शब्दब्ब्रह्मम परञ्च यत् ।
शब्दब्ब्रह्ममणि निष्णातः परम् ब्रह्ममाऽधिगच्छति ।।११।।[४]

शब्दब्रह्मम परम् ब्रह्मम चेति द्वे एव ब्रह्ममणी वेदितव्व्ये त्रिवर्गार्थम् मोक्क्षार्थञ्च च पुरुषार्थसिद्धिङ् कामयमानैर् द्विजैः । तत्त्रापि शब्दब्ब्रह्ममणि निष्णातः परम् ब्रह्ममाऽधिगच्छतीति प्रथमं शब्दब्रह्ममैव वेदाक्ख्यमुपायरूपवँ वेदितव्व्यमिति भावः । परम् ब्रह्मम च वेदैकगम्म्यम् "तन् त्वौपनिषदम् पुरुषम् पृच्छामि"[५], "ना-

१. श्लो. ६५, ६६, ६७ । २. तै. आ. ७।२, (शङ्करभगवत्पादकृता व्याक्ख्या द्रष्टव्या) । ३. तत्त्रैव सायणकृता व्याक्ख्या द्रष्टव्या । ४. मै. उ. ५।२२, म. भा. शा. प. २३२।३०, २७०।१-२ । ५. मा. वा. बृ. उ. ३।९।२८।

ऽवेदविन् मनुते तम् बृहन्तम्"[1] "यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्याऽन्तो भविष्यति"[2] इत्यादिभ्यश् श्रुतिभ्यो युक्तितश् च । ये तु शब्दब्रह्म स्वप्रधानम् मन्यन्ते ते त्वागमार्थप्रतिपत्तिवन्ध्या आत्महतो जना अनुकम्पनीया आगमार्थसतत्त्वप्रकाशनेन । "अनादिनिधनम् ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः"[3] इत्यत्राऽपि अनादिनिधनं शब्दतत्त्वम् ब्रह्म वेदरूपमेव, "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी नित्या यतस् सर्वाः प्रवृत्तयः"[4], "सर्वेषान् तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश् च निर्ममे"[5] । "स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत्"[6] "शब्द इति चेन् नाऽतः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्"[7] इत्यादिवचनानुकूलं जगत्प्रक्रियाहेतुभूतं वेदरूपमेव शब्दब्रह्माऽत्र निर्दिष्टमिति बोद्धव्यम् । अथवा औपनिषदम् परम् ब्रह्मैव अनादिनिधनमित्यादिनोक्तम् । तस्य वेदशब्दोपग्राह्यतया विवर्तावस्थाया शब्दोपग्राहितया वा तदेव शब्दतत्त्वमित्युच्यते । तथा च श्रुतिः "तन् त्वौपनिषदम् पुरुषम् पृच्छामि"[8] इति, "वाचारम्भणं विकारः"[9] इति च । "प्राप्त्युपायोऽनुकारश् च तस्य वेदो महर्षिभिः । एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नातः पृथक्पृथक्"[10] इत्युत्तरो ग्रन्थोऽपि अस्मिन्नेव पक्षे सुसङ्गतो भवति । औपनिषदम् परम् ब्रह्मैव कयाचिद् विवक्षया शब्दब्रह्मेत्युच्यते तर्हि उच्यताम्, औपनिषदब्रह्माप्रतिद्वन्द्वि वैयाकरणानां स्वप्रधानम् ब्रह्म तु शब्दब्रह्माख्यन् नैवाऽभिप्रेयते वेदवादिभिर् वैयाकरणैः । वेदार्थव्यञ्जनमात्रपरत्वेन वेदाङ्गम्, परब्रह्मप्राप्ति-सोपान-पर्वणाम् प्रथमपदस्थानमेव हि व्याकरणमभिप्रयन्ति वैदिका वैयाकरणाः । एवं हि आह– "आसन्नम् ब्रह्मणस् तस्य तपसामुत्तमन् तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर् व्याकरणम् बुधाः"[11] इति, "इदमाद्यम् पदस्थानं सिद्धिसोपान-पर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः"[12] इति च । प्रथममुत्तमम् । यदि तु स्थूलशब्दविचारेण शब्दोपाधिकचिद्विशेषरूपस्य ज्योतिषो विचारे प्रवृत्तिः, ततश् च निरुपाधिकस्य

१. तै.ब्रा.३।१२।९।७। २.श्वे.उ.६।२०। ३.वा.प.१।१। ४.शा.मी.भा. १।३।२८,(म.भा.१२।२३२।२५)। ५.मनु.१।२१। ६.तै.ब्रा.२।२।४।२(द्र.मा.वा.श.ब्रा.२।१।४।११)। ७.ब्र.मी. १।३।२८। ८.मा.बृ.उ.३।९।२६। ९.छा.उ.६।४।१-४। १०. वा.प. १।५। ११. वा.प.१।११। १२.तत्रैव १।१६।

प्रत्त्यगात्माभिन्नस्य चिद्रूपस्य परब्ब्रह्ममणो विचारे प्रवृत्तिरिती-यवँ वैयाकरणानावँ विलक्क्षणा ब्रह्मम्प्राप्तिराजपद्धतिरिति कश्चिद् ब्रूयात् तदा तदनिराकरणीयमेव; अशनायापिपासयोर् विचारेणाऽपि ब्रह्ममणः प्राप्तिन् दर्शयति चेच् श्रुतिः[१] किमिति न सम्भवेद् ब्रह्ममणः प्राप्तिर् वाचो विचारेणेति । एवञ् च- "इह जगति हि सर्व एव जन्तुर् निरतिशयं सुखमुत्तमम् ममाऽस्तु । उपरमतु तथोपघातरूपवँ विषयजदुःखमिति सस्पृहाङ् करोति ।। निरतिशयसुखञ् च दुःखजात-व्व्युपरमणञ् च वदन्ति मोक्क्षतत्त्वम् । उभयमपि जनोऽभिवाञ्छतीति स्फुटतरमस्ति सदाऽस्य मोक्क्षवाञ्छा"[२] इति सर्वस्येष्टम् मोक्क्षलँ लिप्सुना द्विजेन वेदो वेदितव्व्यः, वेदस्वरूपज्ञ्ञानाय च शिक्क्षा-शास्त्राद्ध्ययनसहितवँ वेदाद्ध्ययनङ् कर्तव्व्यमेवेति शिक्क्षाऽद्ध्येतव्व्यै-वेति भावः । पुराकल्पे तु शिक्क्षा-व्याकरणाद्ध्ययनपूर्वकं हि वेदाद्ध्य-यनङ् क्रियते स्म । तदाह पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारः- "पुराकल्प एत-दासीत् सँस्कारोत्तरकालम् ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते, तेभ्यस् स्थान-करण-नादानुप्रदानज्ञ्ञेभ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्श्यन्ते"[३] इति । अत्र च व्याकरणपदं शिक्क्षाशास्त्रमपि वरोडीकरोति इति विज्ज्ञायते वाक्क्यशेषादिति चोक्तमेव । मोक्क्षार्थिभिरुपनिषदद्ध्ययन-शीलैरपि शिक्क्षा शीलनीयैवेति तैत्तिरीयश्रुत्त्यभिप्प्रायश् च पूर्वश्लोक-व्याक्ख्याने प्रकाशित एव ।।११।।

लक्क्षणन् न त्त्यजेद् धीमान् सम्प्रदायोऽन्न्यथा भवेत् ।
लक्क्षणेन विना शिष्ष्यसम्प्रदायो विनाशवान् ।।१२।।[४]

ननु सम्प्रदाय एव मुक्ख्यः, अतश् च सुसम्प्रदायस्य दाने ग्रहणे च महान् यत्नः कार्य इत्त्येव युक्तम्; उच्च्यते च "आगमङ् कुरु यत्नेन करणं हि तदात्मकम्"[५] इति । करणं शिक्क्षादिरूपलँ लक्क्षण-शास्त्रम् । अन्न्येऽपि "वेदान् नो वैदिकाश् शब्दास् सिद्धा लोकाच् च लौकिकाः"[६] इत्त्याहुः । तत् किन्नु शिक्क्षाशास्त्राद्ध्ययनस्स्येयमतिप्प्रशंसा क्रियते इति मन्दैराशङ्क्येतेत्त्युच्च्यते- **लक्क्षणन् न त्त्यजेदित्त्यादि** । प्रतिपाद्द्यप्रतिपादकयोर् आलस्याच् शिक्क्षणाभ्यासादिमान्द्याद्

१. छा.उ. ६।८।३। २. सङ.शा. १।६६-६७। ३. पा. व्या. भा. पस्पशाह्निके । ४ अमो.शि.श्लो. १२३ । ५. या.शि. श्लो. ३८ । ६. पा. व्या. भा. पस्पशाह्निके ।

वृत्तिकार्श्याद् अशक्तेर् देश्यमातृभाषादिप्रभावाच् च सम्प्रदायोऽन्यथा भवितुमपि शक्नोति, सम्प्रदायप्रतिकञ्चुकत्वाय च लक्षणमाश्रयणीयमिति मतिबुद्धिप्रज्ञाधृतिमान् पुरुषो लक्षणन् न त्यजेद्, यतो हि लक्षणप्रतिकञ्चुकरहितश् शिष्येभ्यो दीयमानस् सम्प्रदायो नित्यमतिशयेन च विकारेण युज्यते इति । अतोऽत्र क्रियमाणा शिक्षाप्रशंसा न्यूनैव, अतोऽप्यधिकाम् प्रशंसामर्हति शिक्षा, भूतार्थवादरूपेणैवात्र किञ्चिदुक्तमिति भावः । अत एव च लक्षणाऽद्ध्ययनस्य माहात्म्यं साधु प्रतिपाद्द्यते व्यासशिक्षायाम् — "लक्षणेन विनाऽद्ध्यायं यः पठेदपि सर्वदा । नैव तत्फलमाप्नोति स विप्रस् सुजनोऽपि हि"[1] इति । भ्रष्टस्यापि सम्प्रदायस्यैव प्रामाण्ये तु शिक्षाशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात्; न च व्यर्थमेव, वेदसम्मतत्वाद्[2] वेदोक्तत्वाच्[3] च । अद्द्यत्वे तु वेदसम्प्रदायज्ञाः सर्वथा शिक्षाशास्त्रायत्तेति वैदिकधुरीणा अपि स्वीकुर्वते एव । तथाहि— "शुक्लयजुर्वेदीयप्रातिशाख्यपुस्तकम्... ... आधुनिकशुष्कवैदिकस्वरवर्णोच्चारणपरिपाटीशोधनार्थञ् च ... ... (१९४५ वैक्रमाब्देषु प्राप्तेषु) प्रकाशितम्" इति अनेकप्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थानां समुद्धारकेण प्रभुदत्तशास्त्रिप्रभृतीनामाचार्येण युगलकिशोरपाठकेन शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य विज्ञापने (भूमिकायाम्) उक्तम्[4]; "बोधः प्रयोगस् संसिद्धिस् सम्प्रदायश् च सद्गुरुः । यस्मादिमे प्रवर्तन्ते शिक्षाशास्त्रन् तदाश्रये" इति, "गुरोस् साधुत्वमपि शिक्षाशास्त्रानुसारित्वे एव जना अभिप्रयन्ति" इति च वेदमीमांसाधर्मशास्त्राद्द्याऽऽचार्येण याज्ञिकतिलकेन गोपालचन्द्रमहाशयेनाऽपि उक्तम्[5] । तस्मात् प्रमादालस्य-शिक्षाऽनभ्यासादिमान्द्य-देश्यभाषाप्रभाव-करणवैगुण्यादिभिर् वर्णतो हीनस्य परम्पराऽऽगतस्योच्चारणस्य ये वर्णस्वरूपादिगता दोषास् तेषां शिक्षाशास्त्रानुसारन् निराकरणे नाऽस्ति तावता सम्प्रदायान्यथाकरणदोषस् तस्यापि शिक्षाशास्त्रप्रयोजनाऽन्तःपातित्वादिति बोद्ध्यम् । यदपि अथर्ववेदप्रातिशाख्यभाष्यान्ते उक्तम्- "न तर्कबुद्ध्या न च शास्त्रदृष्ट्या यथाऽऽम्नातमन्यथा नैव कुर्यात् । आम्नातम् परिषत् तस्य शास्त्रन् दृष्टो विधिव्यत्ययः

---

१. व्या.शि.सू.५१५-५१६। २. मु.उ.१।१।४-५। ३. तै.आ.७।२, गो.ब्रा. १।१।२४-२७। ४. शु.य.प्रा.(वाराणसी,१८८८ई.)। ५. सम्.शि.,१-२।

पूर्वशास्त्रे"[1] इति, तदपि पाणिनीयव्याकरणादिप्रोक्तसुप्तिङादिव्यत्त्यय-परामर्शकवँ विभक्ति-लोपाऽन्न्यथाभावादि-संशोधन-निषेधकन् न तूक्त-विध-हेतूद्गतवर्गाद्द्युच्चारणदोषनिराकरणनिवारकम्; सुसम्प्रदायवित्-परिषदश् शास्त्रत्त्वेनोक्त्या सुसम्प्रदायज्ज्ञाना शिक्क्षाशास्त्राऽभिज्-ज्ञानाङ् कुसम्प्रदायागते शिक्क्षाशास्त्रानभिज्ज्ञानामुच्चारणे आप्रति-तानावँ वर्णादिगतानामुच्चारणदोषाणाम् प्रमार्जने अधिकारित्त्वस्स्य सूचितत्त्वात् ॥१२॥

द्वैधीभावे समुत्पन्ने लक्क्षणान् निर्णयो भवेत् ।
लक्क्षणन् त्वविनाशि स्स्यात् सम्प्रदायो विनश्श्यति ॥१३॥[2]

इतश् च शिक्क्षाशास्त्र-रूपलँ लक्क्षणन् न त्याज्ज्यम्, यतो हि नानादेशभवानान् नानातीर्थागतानाञ् च सम्प्रदायानाङ् कुत्र चित् केनाऽप्प्यंशेन भेदे दृश्श्यमाने सति एतादृश× पाठो वा साधुरेतादृशो वा साधुरिति संशये विकटतयोत्पन्नेऽपि शिक्क्षाशास्त्ररूपाल् लक्क्षणाद् एतादृश एव पाठस् साधुरिति निर्णयो भवितुं शक्नोति; यत× खलु सुबद्धार्यलँ लघु चाऽर्थप्रधानञ् च लक्क्षणं शीघ्रमवश्श्यञ् च न नश्श्यति, सम्प्रदायस् तु गुरुश् शब्दप्रधानो दुर्धर इति लक्क्षण-प्रतिकञ्चुकाभावे शीघ्रमवश्श्यञ् च नश्श्यति । सम्प्रदायस्स्य विनाशवत्त्वे प्रमाणन् तु इदानीन्तनानाम् प्रायस् सर्वेषाम् भारतवर्षी-याणामपभ्रंशीभूतसँस्कृतोच्चारणमेवेति न श्रमेण गवेषणीयङ् किञ्-चित् । राजशेखरसमये वैक्रमाब्दानान् दशमे शतके कश्मीरभवा वाराणसीत× पूर्वेण स्थिता मगधादयश् च केचन पुरुषास् सँस्कृतं सुष्ठु पठन्ति स्मेति सत्स्वपि सँस्कृते सम्म्यगभिविनीतेषु शुद्धसँस्कृतो-च्चारणाभिज्ज्ञेषु केषु चिद् विद्द्वत्सु सुराष्ट्र-त्रवणादयस् सँस्कृत-वचांस्यपि अपभ्रंशमिश्श्रितानि कृत्त्वा पठन्ति स्स्म, कश्मीरेभ्य× पूर्वे उत्तरापथे निवासिन× कवयो निरनुनासिकानपि सँस्कृतस्स्वरान् आनु-नासिक्क्यानुरञ्जनेन विकृतानेवोच्चारयन्ति स्स्मेति तल्लेखाद् ज्ञायते । तथाहि—"पठन्ति सँस्कृतं सुष्ठु कुण्ठा× प्राकृतवाचि तु । वाराणसीत× पूर्वेण ये केचिन् मगधादयः ॥ पठन्ति लटभलँ लाटा× प्राकृतं सँस्कृत-द्द्विषः । जिह्व्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्द्रया ॥ सुराष्ट्र-त्रवणाद्द्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् । अपभ्रंशावदंशानि ते

1. अ. प्रा., दिल्लिसँस्करणे । 2. व. प्र. शि. श्लो. २१३ ।

सँस्कृतवचांस्यपि ।। शारदायाः प्रसादेन काश्मीरस् सुकविर् जनः । कर्णे गुडूचीगण्डूषस् तस्य पाठक्रमः विभु ।। ततः पुरस्तात् कवयो ये भवन्त्युत्तरापथे । ते महत्यपि सँस्कारे सानुनासिकपाठिनः''[1] इति । आचार्यशौनकस्य समये आचार्योवटस्य समये च वेदस्याऽपि अत्यन्तमेवापभ्रष्टेन रूपेण उच्चारका वैदिका बभूवुः किलेति आचार्योवटलेखाद् विज्ञायते । तथाहि— "किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपूर्वस्य पदमध्ये वर्तमानस्य बहुभिश् श्लोकैर् लक्षणङ् विरच्यते ? ननु पाठादेव सिद्धयँ् यथाऽन्येषावँ् वर्णानाम् ? सत्यम्, किन्तु दुराम्नाननिवृत्त्यर्थमनयोश् शिक्षापटलयोर् बहूनावँ् वर्णानालँ् लक्षणङ विरच्यते । कथम् पुनर् दुराम्नानप्रसङ्गः ? सन्ति हि अतीर्थोषिता अलसा अगुणदोषज्ञा अन्योन्याद्ध्यापकास् सर्ववर्णानन्यथात्वजनयितारः, तद्दोषनिवृत्त्यर्थमाचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धम्''[2] इति । शतपथब्राह्मणेऽपि कुरुपञ्चालेषु उत्कृष्टतरा (शुद्धतरा) वाक् प्र चरतीत्युक्तम्[3] । शाङ्खायनब्राह्मणे तु उदीच्यान् दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते इति वाचं शिक्षितुमुदीचीन् दिशम् प्रति यान्ति, उदीच्या दिश आगतस्य वाचं श्रोतुमिच्छन्तीति चोक्तम्; तथाहि— " उदीच्यान् दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुयँ् यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्ते''[4] इति । अतोऽपभ्रष्टसँस्कृतवाग्भिर् जनैस् सदैवाऽनपभ्रष्टाम् अनपभ्रष्टवाग्भिश् शिक्षाशास्त्रादिकुशलैः प्राज्ञैर् यथाशास्त्रमुच्चारितां सँस्कृतवाचं शिक्षितुयँ् यत्नः कार्य एवेति वेदसम्मत एवाऽर्थः। एवञ् च पुराकालेऽपि देववाण्या वेदवाण्याश् चोच्चारणस्योक्ततथ्यसूचिता तादृशी चेदवस्था तर्हि का कथा खल्विदानीन्तनस्य समयस्य,यदा प्रायस् सर्वे सँस्कृताऽध्यायिनश् शिक्षाशास्त्राद्ध्ययने सर्वथोदासते।अतश् शिक्षाशास्त्ररूपस्य लक्षणशास्त्रस्याऽद्ध्ययनमिदानीमधिकतरमावश्यकमिति भावः।।१३।

प्रमाणाऽनुगतवँ् वाक्ययँ् यो मोहाद् हातुमिच्छति ।
प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुम् प्रक्षिपति स्स्वयम् ।।१४।।[5]

---

१. काव्य-मीमांसायां सप्तमेऽद्ध्याये पाठप्रतिष्ठा-प्रकरणे । २. ऋ. प्रा. भा. ३।१।२२ (१३।२२)। ३. "उदीचीमेव दिशम् पत्थ्यया स्स्वस्त्या प्प्राजानँस्त्तस्म्मादत्त्रोत्तरा हि वाग्ग्वदति कुरुपञ्चालत्त्रा'' - मा. वा. श. ब्रा. ३।२।३।१५ । ४. शाङ्.ब्रा.७।६। ५. ब. प्र. शि. श्लो. २२४।

कुसम्प्रदाय-श्रद्धा-ऽतिशयाऽऽदि-जाड्ड्याद् य४ प्रामाणिकल्ँ लक्क्षणवाक्क्यन् त्यक्तुवँ वाञ्छति स मूढबुद्धि४ पुरुषो यथा बालस् स्वम् प्रति प्रवृत्ते प्रतिकूले वायौ अपि इयन् धूलिर् ममैव शरीरे अक्क्ष्णोश् च क्षणान्तरे एव पतिष्ष्यतीत्त्यप्प्यज्ज्ञात्त्वा स्वयन् धूलिम् प्रक्क्षिपति तथैव मया प्रमाणानुगते प्रामाणिकैश् शिष्टैश् च परिगृहीते लक्क्षणवाक्क्ये दीयमानोऽयन् दोषश् शास्त्रसम्प्रदायरहस्स्याऽज्ज्ञत्त्वरूपेण परिणत्त्य मय्येवाऽऽगमिष्ष्यति इत्त्यप्प्यज्ज्ञात्त्वा तादृशेऽपि लक्क्षणवाक्क्ये जाड्ड्यपरवशो दोषन् दातुमिच्छतीत्त्यर्थः। मूढस्स्य तादृश४ प्रयत्नस् तम् प्रत्त्येवाऽनर्थकारी भवतीति भावः ।।१४।।

शास्त्रवँ विप्प्रतिपद्द्द्येत यदि न्न्यायेन कुत्रचित् ।
न्यायो बली सन् मानँ स्यात् तत्त्र पाठो हि नश्श्यति ।।१५।।[1]

यदि कुत्र चिच् शास्त्रस्स्य उपलब्भ्यमान४ पाठो लक्क्षणवाक्क्याद्द्यनुगृहीतेन न्यायेन विरुद्धो भवेत् तत्त्र न्यायो बली सन् मानँ स्याद्, आलस्स्य- शिक्क्षणादिमान्द्द्या-ऽशक्ति-गुरुशिष्ष्य-परम्पराविच्छेदादिभिरशुद्धिम् प्राप्तस् सम्प्रदायपाठो मानन् न भवति, यतो हि परम्परागतो महाकायग्रन्थपाठः आलस्स्यादिभिरद्ध्यापकाद्ध्येतृदोषैर् यथा झटित्त्येव विकर्तुँ शक्नोति न तथा लघु लक्क्षणवाक्क्यन् तदनुगृहीतो वा न्यायः ।।१५।।

लक्क्षणयँ यो न वेत्त्यक्क्षु न कर्मफलभाग् भवेत् ।
लक्क्षणज्ज्ञो हि मन्त्राणाँ सकलम् भद्द्रमश्नुते ।।१६।।[2]

अत्त्राऽर्थे पाणिनीय-व्याकरण-वार्त्तिककारोऽप्प्याह– "शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽब्भ्युदयस् तत् तुल्ल्यवँ वेदशब्देन"[3] इति । तद्व्याक्ख्याने भाष्ष्यकारोऽपि– "शास्त्रपूर्वकयँ यश् शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽब्भ्युदयेन युज्ज्यते । तत् तुल्ल्यवँ वेदशब्देन । वेदशब्दा अप्प्येवमभिवदन्ति योऽग्ग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेववँ वेद, योऽग्ग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते य उ चैनमेववँ वेद । अपर आह- तत् तुल्ल्यवँ वेदशब्देनेति यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीता४ फलवन्तो भवन्त्येवयँ यश् शास्त्र-

---

१ कौ॰ अ॰ ३।१।१२८; तत्त्र "शास्त्रवँ विप्प्रतिपद्द्येत धर्मन्न्यायेन केन चित् । न्यायस् तत्त्र प्प्रमाणँ स्यात् तत्त्र पाठो हि नश्श्यति" इति पट्ठ्यते । २. ऋ.प्रा.व.वि.वृ. (उपक्क्रमग्रन्थे) । ३. पा. व्या. भा. पस्पशाह्न्निके ।

पूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति ।"[1] इति । आचार्य-कात्यायनस्य "अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्य्यवदथ योऽर्त्थवित् तस्य वीर्य्यवत्तरम् भवति, जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फनेन युज्यते"[2] इति वचनमप्युक्तार्थस्योपोद्बलकमेव । व्यास-शिक्षायामपि—"लक्षणेन विनाऽध्यायं यः पठेदपि सर्वदा । नैव तत्फलमाप्नोति स विप्रस् सुजनोऽपि हि"[3] इति । एवञ् च न केवलं लक्ष्यज्ञानायैव लक्षणशास्त्रम् अध्येतव्यङ् किन् तु धर्मायाऽपीति बोद्ध्यम् इति भावः । अत्र मूलश्लोकस्य पूर्वार्धस्य 'ऋचां लक्षणस्य ज्ञानेऽसति कर्मसु ऋचाम् प्रयोक्ता सोऽज्ञः कर्मणाम् पूर्णम् फलन् न लभते' इत्यर्थस् स्वीकर्तव्यो वाक्यशेषानुरोधात् ॥१६॥

लक्षणेन विना वाणी निर्मलाऽपि न शुद्ध्यति ।
प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता ॥१७॥[4]

सुसम्प्रदायाऽऽगता निर्मलाऽपि वेदरूपा अन्या च देववाणी लक्षण-प्रतिकञ्चुकरहिता सती पुरुषदोषसङ्क्रमणाद् वैगुण्यम् प्राप्ता वा इत्याशङ्कया ग्रस्ता मलिनीभवति; एवञ् च देववाण्या अपभ्रंशी-करणेन नेत् प्रायश्चित्तीयास् स्यामेति धर्मभीरूणा सुसम्प्रदायायामपि तस्यान् देववाण्या सकम्पा एव प्रवृत्तिर् भवेत्, अत एव च यौवनेन प्रकृष्टेन मदेन च युक्ता ह्रिया श्रिया च सम्पन्नाऽपि दरिद्रस्य योषिन् मृजया सुवसनैरलङ्कारैश् च रहिता सती यथा नातिरोचते तथैव लक्षण-परिष्कार-रहिता देववाणी अपि नात्यन्त शुद्धतया रोचते इत्यर्थः । आरण्यशिक्षाऽन्तेऽपि- "लक्षणेन विना विद्या निर्-मलाऽपि न शोभते। अप्राणस्येव देहस्य भूषणैरप्यलङ्कृतिः"इति पठ्यते। अपि चैवमाहुः- "लक्षणैर् वा विहीनन् तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा"[5] इति ॥१७॥

लक्षणस्य विरोधेऽपि पाठैक्यं यदि दृश्यते ।
तत् तथा प्रतिपत्तव्यम् यज्ञायज्ञा निदर्शनम् ॥१८॥[6]

वेदस्य कुत्र चिच् चरणे शाखायाम् अनुशाखायां वा कस्मिंश् चित् पाठविशेषे शिक्षाशास्त्राऽऽदि-रूपस्य लक्षण-शास्त्रस्य

---

१. पा.व्या.भा. पस्पशाह्निके। २. का.मा.वा.शु.य.सं.स.सू.१।१।
३.व्या.शि.सू.५१६। ४. अमो.शि.श्लो.१२५-१२६। ५. पारा.शि.श्लो.७१।
६. ल. अमो.शि., श्लो १४; तत्र 'यज्ञायज्ञा व इत्यथ' इति चतुर्थचरणपाठः।

विरोधे दृश्श्यमानेऽपि यदि स पाठो नानादेशभवेब्भ्यस् सुसम्प्रदाय-ज्ज्ञेब्भ्यो नानातीर्त्थेब्भ्य आगतेषु अतीव विश्श्वसनीयेषु उच्चारणेषु समानरूप उपलब्भ्यते तर्हि स पाठस् तेनैव रूपेण शुद्धो ज्ञेयः, तत्र लक्क्षण-विरोधन् दृष्ट्वा तस्या-ऽशुद्धत्त्वन् नैव मन्तव्व्यम्; नैव च लक्क्षणाऽनुसारन् तस्य परिवर्त्तनङ् कर्त्तव्व्यम्। एतस्य सिद्धान्तस्य निदर्शनम् माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि- शुक्ल-यजुर्वेदमन्त्रसंहितायास् सप्तविंशतितमाद्ध्यायस्स्य द्वाचत्त्वारिंशत्तमम्याङ् कण्डिकायायँ 'यज्ज्ञायज्ज्ञा:' इति पाठोऽस्ति। तत्र कात्त्यायनकृतपार्षदशिक्क्षापरिशिष्टरूप- प्रतिज्ज्ञासूत्रस्य द्वितीयस्स्याᳲ कण्डिकायाᳲ प्रथमेन "अथाऽन्तस्त्थानामाद्द्यस्य पदादिस्स्थस्स्या-ऽन्न्यहलसयँ युक्क्तस्स्य सयँ युक्क्तस्स्याऽपि रेफोष्ष्मवब्भ्यामृकारेण चाऽविशेषेणाऽऽदिमद्ध्याऽवसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम्" इति सूत्त्रेण विरुद्धमपि द्वितीयस्स्य यज्ज्ञा इति पदस्स्यादौ स्थितस्स्य यकारस्स्य यकाररूपेणैवोच्चारणं सुसम्प्रदाय- सवँवाद-प्प्रामाण्ण्यात् तथैव शुद्धम् मन्न्यते न तु तत्र प्रोक्तकात्त्यायनसूत्त्रानुसारम् परिवर्त्तनङ् क्रियते। एवमेवाऽन्न्यत्त्राऽऽदृशस्स्थलेषु वेदितव्व्यम्। "उपसर्ग्गपरो यस् तु पदादिरपि दृश्श्यते। ईषत्स्पृष्टो यथा वियत् पदच्छेदे परो भवेत्॥ विभाषया यकारश् च नित्त्यमाम्रेडितेऽपि च। यत्र-यत्रेति मा यज्ज्ञन् तथा मेति पदादपि॥ अथात उत्तरो यस् स्यात् तथा नेति-पदात् परः। भवतीत्त्यपि पूर्व्वैव तथा च स-पदादपि॥ अथा वयमादित्त्यादावथो येऽग्रस्स्य दृश्श्यते। न यत्परो यथा च स्स्यात् सपदे तदुदाहृताः"[1] इत्त्यादीनि वचनानि तु सम्प्रदाय- विशेष-प्रकाशनपरेब्भ्यो-ऽर्व्वाचीनेब्भ्यश् शिक्क्षाग्रन्थेब्भ्य[2] आदाय प्राचीनासु याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षादिष्ष्वपि[3] प्रक्क्षिप्तानीत्त्येव वेदितव्व्यम्। अत्त्रेदन् तु विवेक्तव्व्यम्— मूलश्श्लोके यज्ज्ञा-यज्ज्ञा इति यदुदाहृतन् तत्र वस्तुत एकपदवद्भावाद् एव द्वितीय-यकारस्स्य जकारोच्चारणस्स्याऽप्प्रसङ्गः। उपसर्ग्गपर इत्त्यादिषु केषु उपात्तेषु उदाहरणाऽन्तरेष्ष्वपि यथायथवँ विवेकᳲ र्य्यः॥१८॥

---

१. एते श्लोका लग्घ्वमोघानन्दिन्न्यां सन्ति, श्लो.५-८। २. या. शि. पृ.११५-११६; तत्राऽमरनाथटिप्पणी च द्रष्टव्व्या।

कस्य चिद् यदि वर्णस्य करणं नोपलभ्यते ।
प्रतिज्ञास् तत्र बोद्धव्या: करणं हि तदात्मकम् ॥१९॥[1]

यदि कस्य चिद् वर्णस्य करणापरपर्यायलं लक्षणं नोपलभ्यते तदा प्रतिज्ञापरपर्यायास् सुसम्प्रदायाऽऽगतोच्चारणविशेषा एव परिपालयितव्या:; यतो हि लक्षणम् मूलतस् सुसम्प्रदायज्ञोच्चारणाद्यनुगमनरूपमेवेत्यर्थ: ॥१९॥

शास्त्रापवादात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दन्त्यकृत्स्नामिति वर्णशिक्षाम्।
सैतेन शास्त्रैर् न विशिष्यतेऽन्यै: कृत्स्नञ् च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्षम्॥२०॥[2]

शिक्षाशास्त्रे प्रतिपादितानां सिद्धान्तानां सापवादत्वाद्, वर्णानामेवाऽपि केषाञ् चिद् विषये शिक्षकेषु मतभेदस्य दर्शनात्, शिक्षाशास्त्रानुसारं स्वरवर्णादे: पूर्णरूपेण शुद्धमुच्चारणङ् कर्तुङ् कोऽपि न शक्नोतीति "तुम्बुरु- नारद–वसिष्ठा विश्वामित्रादयश् च गन्धर्वा: । सामसु निभृतङ् करणं स्वरसौक्ष्म्यात् तेऽपि न हि कुर्यु:" इत्यादि वदद्भिश् शिक्षकैरेव स्वीकृतत्वाच् च शिक्षाशास्त्रम् अकृत्स्नम् प्रयोजनविकलत्वादिति वर्णशिक्षान् निन्दन्ति के चन शास्त्रचिन्तका: । किन् तु सा शिक्षैव एतेन दोषेणाऽन्यैश् शास्त्रैर् न विशिष्यते; व्याकरणादिशास्त्रेष्वपि अपवादा मतिभेदा अपूर्णताश् च भवन्त्येव, व्याकरणेऽधीतिनोऽपि प्रमादादशक्त्यादितो वाऽपि अपभाषन्त एव; एतेन शिक्षाशास्त्रेणाऽपि एतेभ्योऽन्यैरेतच्शास्त्रमात्राश्रितैर् दोषैर् विशिष्टेन तु नैव भूयते इति समीक्ष्यवादिनो वदन्ति । अतश् शिक्षाशास्त्रमपि शास्त्रान्तरमिव सप्रयोजनत्वात् पूर्णमार्षवं वेदाङ्गञ् चेत्यनिन्द्यमेवेत्यर्थ: ॥२०॥

(ख) शिक्षकप्रशंसा

स्वारात् स्वरे सङ्क्रमणे स्वरसन्धिमनुल्लङ्घणम् ।
अविच्छिन्नं समङ् कुर्यात् सूक्ष्मञ् छायातपोपमम् ।२१॥[3]
अक्षरज्ञो विरामज्ञ: प्रत्यारम्भीय एव च ।
स्वरमात्राविभागज्ञस् स विप्रो वक्तुमर्हति ॥२२॥[4]

---

१. ना. शि. २।७।१०, तत्र 'यस्य कस्य चिद् वर्णस्य' इति पाठ: । २. ऋ. प्रा. ३।२।६८(१४।६८)। ३. ना.शि.२।७।११। ४. ना.शि. १।६।१८; मा.शि.श्लो. ३४-३५। ५. मा.शि.,श्लो.३५-३६।

उदात्तात् स्वरात् स्वरितं स्वरम्, स्वरितात् स्वरादनुदात्त स्वरम्, अनुदात्तात् स्वराद् उदात्त स्वरमित्त्येवम्प्रकारेण यस् स्वरात् स्वरं सङ्क्रमितुं शक्नोति, यो वेदमन्त्रादौ एकं स्वरम् उच्चार्य्य समनन्तरमेव तद्विजातीयमन्न्यं स्वरम्, ततस् तद्विजातीयमन्न्यं स्वरमित्त्येवम्प्रकारेण स्वरान् उच्चारयितुं शक्नोति, तथाकरणे च स्वरयोः परस्परेण योगमनुत्कटम् अविच्छिन्नं सम सूक्क्ष्मञ् छायातपयोर् योगमिव परस्परेण सुसङ्गतञ् कृत्त्वोच्चारणञ् कर्तुं शक्नोति, यश् च सयँयुक्तव्यञ्जनानाम् पूर्वाङ्गपराङ्गभावादिव्यवस्थाया ज्ञानेन अक्क्षरविभजनं सम्म्यग् जानाति, कुत्र कीदृशः कियत्कालव्व्यापी विरामः कर्त्तव्व्य इति जानाति; यः प्रत्त्यारम्भापरपर्य्यायम् पुनः पुनः प्रारब्धमब्भ्यासञ् करोति, अथवा प्रत्त्यारम्भाक्क्ष्यवँ विरामे विरम्म्य करणीयम् उत्तरस्स्य ग्रन्थस्स्योच्चारणप्रारम्भविशेषञ् जानाति, उदात्तादिस्स्वरविभागं ह्रस्स्वदीर्घ-प्लुत-वृद्धादीनां स्वराणाम् मात्त्राया विभागञ् च लक्क्षणतोऽपि सम्म्यग् जानाति स एव विप्प्रो वेदान् अद्ध्येतुम् अद्ध्यापयितुम् प्रयोक्तुञ् चाऽर्हो भवति नान्न्य इत्त्यर्थः । इत्थञ् च शिक्क्षकस्स्याऽनन्न्यसाधारणीम् अर्हतामनूद्द्य स भूतार्थवादेन स्स्तुतो वेदितव्व्यः ॥२१-२२॥

पदक्रमविशेषज्ज्ञो वर्णक्रमविचक्क्षणः ।

स्वरमात्त्राविभागज्ज्ञो गच्छेदाचार्यसम्पदम् ॥२३॥[1]

यः प्रतृण्णसंहितापरपर्य्यायस्स्य पदपाठस्स्य, क्रमसंहितापरपर्य्यायस्स्य क्रमपाठस्स्य च विशेषज्ज्ञः; वर्णसंहिताया संहितानिर्भुजसंहिताद्द्यपरपर्य्यायाम्, वर्णानान् द्वित्त्वस्स्य विधौ वा यो विचक्क्षणः, यस् स्वरमात्त्राविभागानाञ् च विशेषेण ज्ज्ञाता स आचार्य्येऽपेक्क्षणीयानाङ् गुणानाम् परिपूर्णताम् प्राप्नुयादित्त्यर्थः । एवञ् च शिक्क्षकरूप एव गुण्यवेदाचार्यत्त्वम् प्राप्तुं शक्नोति नान्न्य इति शिक्क्षकस् स्तुतो वेदितव्व्यः ॥२३॥

१. ऋ. प्रा. व. १।८; तै. प्रा. २४।६, तत्र ह्विट्निसम्पादिते सँस्करणे – 'सम्पदम्' इत्त्यस्स्य स्स्थाने–'संसदम्' इति पाठः । तथा पाठे उक्तगुणयुक्तः पुरुष आचार्य्याणां सभास्स्वपि गन्तुयँ योग्ग्यस् स्यादित्त्यर्थस् स्यात् । व्यासादीनाम् ब्रह्मलोके यत् स्थानन् तद् गच्छेदित्त्यर्थ इत्त्यन्न्ये ।

ब्राह्मणेषु समेतेषु विद्वत्सु च बहुष्वपि ।
ब्रह्मोद्ये सम्प्रवृत्ते यः शिक्षिकः स विराजते ।।२४।।[1]

अदोषज्ञमण्डले 'निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते' इति न्यायेन दाम्भिकोऽपि अपभ्रंशीकृतदेववाणीभाषी राजेत, यावद् वेदपाठो न प्रवर्तते तावद् भुक्तपीतः चन्दनचर्चितभालो महार्घोज्ज्वल-नेपथ्यभृद् रिक्तगुरुरपि "जिता सभा वस्त्रवता", "तावच् च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन् न भाषते" इत्यादिन्यायेन शोभेत, नाना-देशाऽऽगतेषु वेदाध्यायिषु बहुषु शिक्षादिषट्शास्त्रज्ञेषु च सङ्गतेषु, वेदपाठे देववाणीप्रवचनादौ वाऽपि प्रवृत्ते तु यः शिक्षामुपादाय तद-नुसारम् चरति स एव विशेषेण राजते नाऽन्य इत्यर्थः ।।२४।।

उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ।
लक्ष्य-लक्षणयोर् ज्ञानी तद् धि पात्रम् प्रचक्षते ।।२५।।[2]

यः शिक्षादिलक्षणशास्त्रस्य प्रशस्तेन ज्ञानेन युक्तो वेदाध्यायी स उत्तमः, यो लक्षणशास्त्रन् न जानाति किन् तु मन्-त्रसंहितादेर् लक्ष्यस्य प्रशस्तेन ज्ञानेन युक्तस् स तु मध्यमः, यस् तु लक्ष्यस्य लक्षणस्य च प्रशस्तेन ज्ञानेन युक्तस् स उत्तमो-त्तमः, तं हि विवेकशीला विद्वद्यानुसारन् देयानाम् महादानानाम्, आर्-त्विज्यस्य, आचार्यकस्य च पात्रम् प्रचक्षते इत्यर्थः । लक्-षणज्ञानी दुष्टम् पाठादिकमपि लक्षणाऽवष्टम्भेन विमलीकर्तुं शक्नोति, लक्ष्यमात्रज्ञानी तु शुद्धेऽपि लक्ष्ये आशङ्कायामु-त्थापितायामनुमुह्यति, विपरीतवँ वाऽध्यवस्यति, न च सम्भविनान् दोषाणाम् परिहारेण लक्ष्यम् अन्यान् ग्राहयितुं शक्नोति प्रायेणेति वरलँ लक्ष्यमात्रज्ञानितो मन्दलक्ष्यज्ञानो लक्षणज्ञानी इत्युक्तमित्यत्र विवेकः कार्यः । लक्ष्यलक्षणयोर् द्वयोरेव सम्यग् ज्ञानङ् कर्तव्यमित्यत्रैव तात्पर्यन् नेयम् । एवञ् च लक्षणज्ञानस्याऽपरिहार्यताया बोधनेन लक्षणज्ञानी स्तुतो वेदितव्यः ।।२५।।

---

१. ऋ. प्रा.भा. ३।२।६६(१४।६९) २. अमो.शि. श्लो. १२४; तत्र "तद्धि पात्रम् प्रशस्यते" इति पाठः ।

(ग) वेदस्य विकृते उच्चारणे श्रुते शिक्षकस्य धर्म्यङ् कर्तव्यम्-

आगमैरधिकाः केचिद् विज्ञानैरपरेऽधिकाः ।

प्रयोगसौष्ठवादन्ये नाऽहमस्मीति हि[1] स्मयः ॥२६॥[2]

वेदाध्यायिषु केचित् सदाचार्यलाभात् सम्प्रदायस्य सम्यगागमनेन अधिका भवन्ति, किन्तु ते शुका इव यथाश्रुतमावर्तयितुमेव कुशला अपि भवन्ति, न तु सम्प्रदायरहस्यवं विज्ञातुम्, अपरे पुनः परिस्थितिवशात् सदाचार्याऽलाभादिना आगमे नातिनदीष्णा अपि लब्धस्य सम्प्रदायस्य विविधैः प्रकारैः परीक्षणाङ् कृतश्रोणार्जितेन तत्सतत्त्वज्ञानेनाऽधिका भवन्ति, किन् तु तेऽपि विज्ञातुमेव कुशला अपि भवन्ति, न तु प्रयोक्तुम्; भवन्ति हि 'विज्ञातुङ् कुशलाः केचिद् ग्रन्थान् धारयितुम् परे''[3]। अन्ये पुनर् विज्ञानेन दुर्बला अपि सम्प्रदायस्य यज्ञादौ व्यवहारे प्रयोगस्य सौष्ठवेन अधिका भवन्ति। आगमे तद्विज्ञाने तत्प्रयोग- सौष्ठवे चाऽद्वितीयः पुरुषस् तु सुदुर्लभ एव । अतः परमदुर्लभ एव शास्त्रस्य पारो-ऽल्प-वीर्य-बल-बुद्धिना मानुषकेण। तस्मादेवाऽहमेवाऽस्मि अद्वितीयश् शास्त्रपारदृश्श्वेति मदो न हि कार्यः। मदोन्मत्तता सदुद्देश्यम् प्रति चिरञ् च सम्भूयकारितत्वस्याऽसम्भवाद् एकेन च शास्त्ररक्षायाः अशक्यत्वाद् अनेन श्लोकेन शास्त्रनाशबीजभूतो मदो निषिद्धो वेदितव्यः। स्वस्मिन् दोषमनुपलभमानस्य च मन्दकस्य मदो भवतीति सर्वत्र अल्पज्ञत्वादिदोषसम्भावनाऽप्यनेन श्लोकेन प्रदर्शिता। नीतिविदोऽप्याहु:- "दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनये नये। स्मयः खलु न कर्तव्यो बहु-रत्ना वसुन्धरा''[4] इति ॥२६॥

एकस् सर्वन् न जानाति सर्व एकन् न विन्दति ।

एवम् मन्त्रा न गृह्यन्ते सर्वनाशस् ततो भवेत् । २७॥[5]

तस्मात् सर्वैर् मिलित्वा हि रक्ष्यो वेदोऽङ्गयुक् सदा ।

तन्मूलाः पुरुषार्थास् स्युस् ततस् सर्वे सुरक्षिताः ॥२८॥

---

१. 'हि स्मयः' इत्यस्य स्थाने 'विस्मयः' इति पाठः, मा शि.श्लो. १५८। २. मा.शि., श्लो. १५८। ३. म.भा.आ.प.१।५३। ४. चा.नी. द. १४।८। ५. अमो. शि.श्लो. १२०, तत्र 'एवम् मन्त्रा न गृह्णन्ति पण्डिताश् शुद्धभाविनः' इति मुद्रितपाठः ।

एक एव पुरुषस् साङ्गोपाङ्गङ्कृत्स्नवँ वेद सम्म्यग् ज्ञातुन् न प्रभवति; यदि निरवधौ काले विपुलायाञ् च पृथ्व्याङ् कदाचित् कुत्र चिज् जातः कश् चिद् अतिमानवस् साङ्गोपाङ्गं सरहस्यञ् च कृत्स्नवँ वेदं सम्म्यग् ज्ञातुम् प्रभवेत् तथापि नानाकालभवो नानादेशजातस् सर्वो जनस् तमेकम् पुरुषम् आर्त्विज्ज्याय आचार्यत्वाय प्रतिग्ग्रहाय च न प्राप्नोति । अतस् साङ्गोपाङ्गं सरहस्यञ् च कृत्स्नवँ वेदम् अजानता ऽपि यथास्वज्ज्ञानम् आर्त्विज्ज्यादि कर्तव्यम् भवति । एवम् प्रवृत्ते चार्त्विज्ज्यादिके तावन्मात्रेण सन्तुष्टैरलसैरगुणदोषज्ज्ञैर् वृत्तिमात्रगृद्ध्नुभिरल्पज्ज्ञैर् मन्त्रास् सम्म्यग् न गुह्यन्ते; ततश् च वैदिकानाञ् जनानां सर्वनाश एव स्यात् । अत एकेन साङ्गोपाङ्गस्य सरहस्यस्य कृत्स्नस्य वेदस्य रक्षितुम् अशक्यत्वाद् एकस्मिन् विषये विशिष्टैस् सद्भिरपि अवलेपानभिभूतैर् विषयान्तरे विशिष्टमन्न्यम् मानयद्भिः परस्परम् भावयद्भिस् सर्वैर् मिलित्वा साङ्गोपाङ्गस् सरहस्यः कृत्स्नो वेदस् सर्वैरुपायैस् सर्वथा रक्ष्यः । स्वगौरवानुभूतेस् स्वाभिमानस्य वैदिकानामेकगणाभ्यन्तरताया व्यवस्थायाः प्रेयसश् श्रेयसश् चाऽऽधारभूते तस्मिन् वेदरूपे सर्वस्वे सुरक्षिते एव तन्मूला वैदिकानाञ् चत्वारोऽपि पुरुषार्था बीजरूपेण सुरक्षितास् सन्तः कार्यरूपेणाऽपि सुरक्षिता भवितुं शक्नुयुरित्यर्थः ॥२७-२८॥

श्रुत्वा वेदविनाशन् तु नोच्चैर् ब्रूयाद् विनाशिनम् ।

आहूय तवँ विविक्ते तु ब्रूयाद् धर्मन् न हापयेत् ॥२९॥[1]

वेदो रक्षणीय इति पूर्वमुक्तम् । तदर्थञ् च पूर्वं सम्म्यक्स्वरवर्णानुपूर्वीज्ज्ञानङ् कृत्वा वेदस्वरूपावधारणा कार्या, असति स्वरवर्णानुपूर्वीनिश्चये कल्पव्याकरणादीन्यङ्गानि निराधाराणि सन्ति वेदप्रयोगरक्षाद्यर्थन् न प्रवर्तेरन्निति । वेदस्वरूपावधारणा च सम्म्यग् वेदस्वरवर्णानुपूर्व्युच्चारणेन कार्या । किन् तु जना आलस्याच् शिक्षणाभ्यासादिमान्द्याद् वृत्तिकार्श्यपीडनाद् अशक्तेर् देशश्यमातृभाषादिप्रभावाच् च प्रायेण स्वरतो वर्ण-

---

१. अमो. शि., श्लो. १२१; तत्र "श्रुत्वा वेदविनाशन् तु सम्म्यग् ब्रूयान् न वै बुधः । आहूय तवँ विविक्ते वै तस्य धर्मो न हीयते" इति पाठः; द्र. ल. अमो. शि., श्लो. १७ ।

तश् च हीनवँ वेदमुच्चारयन्ति । तादृशे भ्रष्टे वेदोच्चारणे श्रुतेऽपि यदि विज्ज्ञा अपि किमपि न भणेयुस् तर्हि तद् भ्रष्टमेवोच्चारणं शुद्धमिति भ्रमो रूढमूलस् स्यात्, वेदविनाशोपेक्क्षकास् ते विज्ज्ञा अपि प्रायश्चित्तीयास् स्युः । अतस् तादृशमशुद्धोच्चारणरूपवँ वेदविनाशं श्रुत्त्वा दोषज्ज्ञश् शिक्क्षको यदि सोऽशुद्धोच्चारणरूपस्स्य वेदविनाशस्स्य कर्ता अनसूयको विविदिषुर् धर्मभीरुश् च स्स्यात् तर्हि तवँ वेदविनाशिनमपि सभायाञ् जनौघे वा सर्वश्राव्व्यत्त्वेन तस्स्योच्चारणस्स्य वैगुण्ण्यन् न ब्रूयात् तद्वृत्त्युत्साहस्वान्तादिवधभयात्, तवँ विविक्ते विहूय तस्स्य वेदोच्चारणे यद् वैगुण्ण्यन् तत् तत्परिहारविधिञ् च सामपूर्वकम् अनुत्सिक्तो ब्रूयाद्; वेदविनाशं श्रुत्त्वाऽपि तस्स्योपेक्क्षणेन प्रायश्चित्तीयो न भवेत् । यस् तु असूयकोऽविविदिषुरुत्सिक्तो दाम्भिकोऽशुद्धवेदपाठी तन् तु सभायामपि जनौघेऽपि आहूय तद्दोषं सर्वश्राव्व्यत्त्वेन ब्रूयाद् दाम्भिकदर्पादिदलनस्स्य धर्म्म्यत्त्वाद्; विविक्ते विहूय सामपूर्वकञ् चोक्तोऽपि स नैव स्वदोषपरिहारङ् करिष्ष्यतीति च । अथवा तङ् किमपि न ब्रूयात् तद्दोषान् अन्न्येषु ख्यापयेद् गतानुगतिकान् परप्प्रत्त्ययनेयबुद्धीञ् शालीनान् तद्दोषेब्भ्यो रिरक्क्षिषुः, यथास्वज्ज्ञातशक्ति वेदरक्क्षार्थम् प्रवर्तितव्व्यत्त्वाच् शिक्क्षकेणेति ॥२९॥

(घ) शिक्क्षाविद्द्यारहितस्स्य निन्दा

स्थानञ् च करणम् मात्त्रां सम्म्यगुच्चारणन् तथा ।
यो न वेद स निर्लज्जः पठामीति कथवँ वदेत् ॥३०॥ [१]

यो वर्णानाङ् कण्ठजिह्वामूलादिकं स्थानम्, जिह्वामूलमद्ध्योपाग्ग्राग्ग्रादिकङ् करणम्, मात्त्राम्, आयाऽपायव्व्यथननिरस्तपीडनादिब्भ्योऽब्भ्याहननिर्हणनादिदोषेब्भ्यश् च विविक्तम् माधुर्यादिगुणवत् सम्म्यगुच्चारणञ् च न जानाति स शास्त्रवचनमुल्लङ्घ्यापि निर्लज्जो वर्तमानः पुरुषश् शास्त्रज्ज्ञानान् धार्मिकाणां समवाये अहवँ वेदन् देववाणीनिबद्धङ् ग्रन्थान्तरवँ वेदाङ्गादिकवँ वा पठामीति वक्तुङ् कथं शक्नोति, नैव शक्नोतीत्त्यर्थः ॥३०॥

उक्त्वोदाहरणङ् किञ्चिद् बहुग्रन्थधरो नरः ।
आक्क्षिप्तश् शिक्क्षिकेणेह तृणाग्निरिव शाम्म्यति ॥३१॥ [२]

---

१. व. प्र. शि. श्लो. ६। २. ऋ. प्रा. भा. ३।२।६६(१४।६६)

बहूनाङ्ग्रन्थानान् धारयिताऽपि नरस् तस्योच्चारणे वर्तमानानान् दोषाणां स्थालीपुलाकन्यायेन किञ्चिदेवाऽप्युदाहरणमुक्त्वा शिक्षामनुसृत्य प्रवर्तमानेन पुरुषेणाऽऽक्षिप्तस् सन्निह यथा तृणाग्निः क्षणादेवोपशाम्यति तथैवोपशाम्यति, दलितदर्पो विगलित-मान-धनश् च भवतीत्यर्थ : ॥३१॥

सुबहुज्ज्ञोऽपि यो भूत्वा शिक्षाञ् चेन् नाधिगच्छति ।
न राजते सभायां स शैक्षिकस्य समीपतः ॥३२॥[1]

योऽन्यानि सुबहून्यपि शास्त्राणि ज्ञातवानपि शिक्षाशास्त्रन् न जानाति स विमन्त्रीकरणोच्चारणदोषैस् स्वर्गादिफलात् तु भ्रश्यत्येवेति नाके तु नैव राजते; इहाऽपि शिक्षकरहितायां सभायान् तु कथञ्चिद् राजेताऽपि सः, शिक्षामनुसृत्य देववाणीप्रयोगे प्रवर्तमानेन पुरुषेण युक्तायान् तु सभायां स नैव राजते इत्यर्थः। एवञ् च विद्वल्लोकलज्जाम् परिहर्तुमपि शिक्षाम् पठेदेवेत्युपदेशोऽस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् । लौकिका अपि निन्दन्त्येवाऽशुद्धपाठिनम् । तथा हि- "अविदित-शषसविशेषा वाणी वदनाद् विनिर्गता येषाम् । गुद-वदन-विवरभेदो रदनैरेवोपलक्ष्यते तेषाम्"[2] इति । अपि चाऽऽह—"गौर् गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः । दुष्प्रयुक्ता पुनर् गोत्वम्-प्रयोक्तुस् सैव शंसति"[3] इति । वर्णोच्चारणपदवाक्यादिप्रयोग-सौष्ठवमूलं हि गोः प्रयोगे सम्यक्त्वमिति बोद्ध्यम् ॥३२॥

४. अथाऽधिकारिनिरूपणम्

(क) नित्यायाऽद्ध्ययनाय शिष्यस्य परीक्षा—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो निभृतो जनकादिभि : ।
उपनीतो द्विजाग्रेणाऽद्ध्याप्यो वेदवं वटुर्व्रती ॥३३॥

"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मष् षडङ्गो वेदोऽद्ध्येयो ज्ञेयश् च"[4] इत्यागमात्, "योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः"[5] इति वेदाद्ध्ययन-

---

१. ऋ. प्रा. भा. ३।२।६९ (१४।६६) । २. भ. का. सु. श्लो. २; सुभाषितावलौ तु "घञ्जढधभणनविशेषो वक्तुर् वक्त्रान् न लभ्यते यस्य । मुखगुदरन्ध्रविशेषो दन्तैरुपलभ्यते तस्य" इति पाठो दृश्यते, श्लो. २३९७। ३. का. सा. १।८। ४. पा.व्या.भा. (पस्पशाह्निके)। ५. मनु. २।१६८ ।

रहितस्य द्विजस्य निन्दितत्वात्, "स्वाध्यायोऽध्येतव्य:"[१] इति नित्याध्ययनविधे:, विज्ञपित्रादिना प्रेरितो वा यो वेदाध्ययनाऽभिकामो योनितो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा मूकत्वाद्यध्ययनात्यन्तविरोधिदोषरहितः पित्रा ज्येष्ठेन भ्रात्राऽन्येन वाऽधिकारिणा, स्वयं वटुनैव वा अध्यापनार्थं स्वस्मै समर्पितो यथाविधि उपनीतो यथाविधि ब्रह्मचारिव्रत–तत्तद्वेदभागविशेषाध्ययनाङ्गभूत-सावित्रा-ऽऽग्नेय–शुक्रियौपनिषद-शैलभ-महानाम्न्यादिव्रत-पालनतत्परो वटुर् द्विजाग्र्येणाऽऽचार्येण पित्रादिना यथार्हं साङ्गोपाङ्गान् वेदान् तादृशौ वेदौ तादृशं वेदं वा[२] सकल्पमेव वा वेदम्[३] आह्निकादिन्यूनतमवैधद्विजकर्मबुध्यः पर्याप्तैर् मन्त्रैस् सहिताङ्गायत्रीं[४] गायत्रीमेव[५] वाऽपि अध्याप्य इति भावोऽस्य श्लोकस्य बोध्य:।

यद्यप्यत्र शिक्षैव प्रकृता तथापि येषां वेदेऽधिकारस् तेषामेव शिक्षायामपि तदङ्गभूतायाम् मुख्योऽधिकार इति वेदाधिकारिणैव निरूपितेन शिक्षाया अपि अधिकारी निरूपितो भवतीतीदमत्रोक्तम् बोध्यम्। शिक्षाशास्त्रस्य प्रयोजनञ् च वेदरक्षादिकमेव, तच् चाऽध्यापनाऽध्ययनमूलमिति अध्यापनाऽध्ययनविधयस् तदङ्गभूतमधिकार्य्यनधिकारिनिरूपणादि च शिक्षाशास्त्रविषयकोटावागन्तुमर्हन्ति इति ऋग्वेदप्रातिशाख्य-याज्ञवल्क्यशिक्षा- नारदीयशिक्षा-मण्डूकशिक्षाद्यनुरूपमेवात्राऽपि तेषान् निरूपणङ् कृतम् बोध्यम्॥३३॥

प्रकृतिर् यस्य कल्याणी दन्तोष्ठं यस्य शोभनम्।
विनीतश् च प्रगल्भश् च स वर्णान् वक्तुमर्हति॥३४॥[६]

वेदाध्ययनाधिकारिविषये इदमप्यवधेयम्–यस्य स्वभावो धीरगम्भीररूपः कल्याणोऽस्ति, यस्य दन्तोष्ठजिह्वानासास्वरयन्त्रादीनि उच्चारणाङ्गानि शोभनानि प्रकृतिस्थानि च सन्ति, य इन्द्रियाणि वशे कर्तुं समर्थोऽस्ति विनयेन, यश् चाऽनावश्यकभयलज्जासङ्कोचादिरहितोऽशालीनस् स एव वेदवर्णान् देववाणीवर्णांश् च सम्यगुच्चारयितुं समर्थो भवतीति॥३४॥

---

१. मा. वा. श. ब्रा. ११।५।६।३। २. मनु. ३।२, पा. गृ. सू. २।६।१-६। ३. पा. गृ. सू. २।६।८। ४. वी. मि. आ. प्र. पृ. ३२९ द्र.। ५. मा. वा. श. ब्रा. ११।५।७।१०, मनु. २।७८, १०४, ११८, पराशरस्मृतौ १२।३२, बौधायनगृह्यसूत्रे १।७।२ (निर्दिष्टा भागा एतदर्थपोषका बोध्याः)।
६ या. शि. १।२।२७-२८ ("दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ" इति तत्र पाठः)।

न करालो न लम्बोष्ठो नाऽव्यक्तो नाऽनुनासिकः ।
गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥३५॥[1]

करालः करालाख्यदन्तरोगवान्, अत्युन्नतदन्त इत्यर्थः, स हि असंवृतमुखत्वाद् ओष्ठ्यान् स्पर्शवर्णान् सम्यगुच्चारयितुं न शक्नोति । लम्बोष्ठो बहिर्निर्गतात्यायतोपरितनोष्ठो यो दन्ताग्रकरणकं वर्णमुच्चारयितुं न शक्नोति । अव्यक्तोऽव्यक्तवचनः । अनुनासिको मिन्मिनः, यस् स्वभावतस् सर्वदाऽनुनासिकस्वराणां प्रयोक्ता सन् अननुनासिकान् स्वरान् उच्चारयितुं न शक्नोति । गद्गदः पदादिस्थादिवर्णानां द्वित्वेन त्रित्वादिना वोच्चारयिता; 'भक्भके' इति नैपालीयभाषायां प्रसिद्धः । बद्धजिह्वो मध्येमध्ये विरम्यविरम्योच्चारयिता स्वभावतः । एते सर्वे मन्त्रादिवर्णान् सम्यगुच्चारयितुं न शक्नुवन्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणम् । शिक्षाशास्त्रोक्तलक्षण-युत-वर्णोच्चारण-प्रतिबन्धक-दोष-युता अन्येऽपि शास्त्रीयान् वर्णानुच्चारयितुं न शक्नुवन्तीति बोद्ध्यम् । अयञ्चाऽनधिकारविचारो धर्मसम्बद्धवेदादिविद्याविषयक एवाऽभिप्रेतो मुख्यरूपेणेति बोद्ध्यम् ॥३५॥

(ख) शास्त्रविशेषस्याद्ध्यापनाय शिष्यस्य परीक्षा–

प्रशान्तमार्यचरितं वपुद्दरकर्मनिरादरम् ।
धृतिमन्तमहङ्कारशून्यम् मेधाविनं तथा ॥३६॥
वितर्कस्मृतिसम्पन्नं तत्त्वे चाऽभिनिवेशिनम् ।
उदारसत्त्वं निभृतं तद्विद्यकुलजं तथा ॥३७॥
तद्विद्यवृत्तं वशेनाऽनुद्धतञ्चाऽप्यकोपनम् ।
व्यसनस्पर्शरहितमर्थतत्त्वस्य भावकम् ॥३८॥
अव्यङ्गमिन्द्रियैस् सर्वैर् युक्तं शीलादिभिस् शुभैः ।
सम्पादिनञ्चाऽद्ध्ययनाऽभिकाममनुरक्तकम् ॥३९॥
दाक्षिण्येन सदाचारैर् युक्तञ्चाऽप्यनसूयकम् ।
अलुब्धकञ्चाऽनलसं सर्वभूतहितैषिणम् ॥४०॥
धर्म्याऽऽचार्यानुशिष्टीनां सर्वथा पालकं सदा ।
शिष्यं समद्ध्यापयेद् धि स्वशास्त्रं सकलं बुधः ॥४१॥

१. या. शि. १।२।२६–२७ ।

यस्स्य कस्स्य चिन् शास्त्रस्स्य नित्त्यायाऽपि विशिष्टाया-ऽद्ध्ययनाय, काम्म्याय लौकिकविद्द्याद्ध्ययनाय च शिष्ष्येऽपेक्क्षणीयानाङ्ग गुणानाम् प्रदर्शनेन शिष्ष्यस्स्य परीक्क्षायाः प्रकारस् सूच्च्यते– प्रशान्तमार्य्यचरितमित्त्यादिना । आर्य्यचरितम् न केवल-मर्थकामयोः किन् तु चतुर्वर्गस्स्यैवाऽप्प्रतिकूलेन चरितेन युक्तम् । मेधाविनम् अर्थस्स्य तत्त्वतो ग्रहणस्स्य शक्त्या युक्तम् । उदार-सत्त्वम् महामनसम् । निभृतं समर्पितम् पित्रादिना स्वयन् दृढम् प्रपन्नवँ वा । अर्थतत्त्वस्स्य भावकम् अर्थतत्त्वस्स्य पुनःपुनर् विचारकम् । दाक्क्षिण्येन मेलनशीलत्त्वेन । तथा च प्राणाऽऽचार्य्यश् चरकोऽप्प्याह स्म– "अद्ध्यापने कृतबुद्धिराचार्य्यश् शिष्ष्यमेवाऽऽदितः परीक्क्षेत । तद् यथा— प्रशान्तमार्य्यप्रकृतिमक्क्षुद्रकर्माण-मृजुचक्क्षुर्मुखनासावंशन् तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तोष्ठममिन्-मिनन् धृतिमन्तमनहङ्कृतम् मेधाविनवँ वितर्कस्स्मृतिसम्पन्नमव्-व्यङ्गमव्व्यापन्नेन्द्रियन् निभृतमनुद्धतवेशमव्व्यसनिनमर्थतत्त्व-भावकमकोपनं शीलशौचाऽऽचारानुरागदाक्क्ष्यप्प्रादक्क्षिण्ण्योपपन्नमद्-ध्ययनाऽभिकाममर्थविज्ञ्ञाने कर्मदर्शने चाऽनन्न्यकार्य्यमलुब्धम-नलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्य्यसर्वानुशिष्टिप्प्रतिकरमनुरक्तमेवङ्गुण-समुदितमद्ध्याप्प्यमेवाऽऽहुः"[१] इति । एवञ् च स्वकीया सकला विद्द्या अधिकारिणे शिष्ष्याय निश्छलन् देयैवेति नियमोऽपि सूचितः प्राणाऽऽचार्य्येण चरकेण । तथा च श्रुतिरपि— "तस्मै स विद्द्वा-नुपसन्नाय सम्म्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्न्विताय । येनाऽ-क्क्षरम् पुरुषवँ वेद सत्त्यम् प्रोवाच तान् तत्त्वतो ब्रह्मविद्द्याम्"[२] इति, "यद्द्यहमिममवेदिषङ्ग कथन् ते नावक्क्ष्यम्"[३] इति, "सवँवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात्"[४] इत्त्यादिका च । तथैव च स्मृति-रपि– "सवँत्सरोषिते शिष्ष्ये गुरुर् ज्ञानमनिर्दिशन् । हरते दुष्कृतन् तस्स्य शिष्ष्यस्स्य वसतो गुरुः"[५] इति, "स चूतवृक्क्षो विप्प्रो-ऽभूद् विद्द्वान् वै वेदपारगः । विद्द्या न दत्ता विप्रेब्भ्यस् तेनैव तरुताङ्गतः"[६] इति, "ज्ञानं सम्प्राप्प्य संसारे यः परेब्भ्यो न यच्छति । ज्ञानरूपी हरिस् तस्मै प्रसन्न इव नेक्क्षते"[७] इति च ॥३६-४१॥

१. च.स.३।८।७(८)। २. मु.उ. १।२।१३ । ३. प्र.उ. ६।१। ४. मा.वा.श.ब्रा. १४।१।१।२७। ५. वी.मि.स.प्र.,पृ. ५१५ (चौ.सं.)। ६. स्मृतिकौस्तुभे, २६२ पृ. । ७. स.ना.ब्र.क., १।१५।

(ग) अथ विद्याग्रहणेऽनधिकारिणः

पञ्च विद्यान् न गृह्णन्ति चण्डास् स्तब्धाश् च ये नराः ।
अरसा रोगिणश् चैव येषाञ् च विसृतम् मनः ।। ४२ ।।[१]

अल्पकमपि निमित्तमुपलभ्य निमित्तवँ विनैव वाऽपि ये भृशङ् कुप्यन्ति ते, गुरुजनोपदिष्टा अपि ये तदनुकूलमाचरणन् न कुर्वते अमृदुस्वभावाः परसन्मानयितारश् च ते, ये विद्यार्जनादिकोद्योगेषु रसन् नानुभवन्ति ते, दीर्घतया शरीरेन्द्रियमनसां शिथिलीकरणेन च प्रकृष्टो यो रोगस् तेन युक्ताः, येषाञ् च मनो विषयाद् विषयवँ विशेषेणाऽनन्ताभिश् शाखाभिस् सृतं सद् व्यवसायरहितम् भवति ते इत्येते पञ्चविधाः पुरुषा विद्यान् न गृह्णन्तीत्यर्थः । अपि चोच्यते— "नान्योद्योगवता न चाऽप्रवसता नाऽत्मानमुत्कर्षता नाऽऽलस्योपहतेन नाऽऽमयवता नाऽऽचार्यविद्वेषिणा । लज्जाशीलविनम्रसुन्दरमुखी सीमन्तिनीन् नेच्छता लोके ख्यातिकरस् सतामभिमतो विद्यागुणः प्राप्यते ।"[२] इति, "अलसो मन्दबुद्धिश् च सुखितो व्याधिपीडितः । निद्रालुः कामुकश् चैव षडेते शास्त्रवर्जिताः"[३] इति च । अन्यच् चोच्यते— "येषाञ् च न ग्रहणशक्तिर्रतिप्रचण्डा लब्ध्वा च ये न शतशः परिवर्तयन्ति । निद्राञ् च ये प्रियसखीमिव न त्यजन्ति ते तादृशा गुरुकुलेषु जरावँ व्रजन्ति"[४] इति । विद्यार्थिनो ब्राह्मणस्य अप्रवासे महान्तन् दोषवँ व्यासोऽपि स्मरति— "अपि च ज्ञानसम्पन्नस् सर्वान् वेदान् पितुर् गृहे । श्लाघमान इवाऽधीयाद् ग्रामण्य इत्येव तवँ विदुः"[५] इति, "भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव । राजानञ् चाऽविरोद्धारम् ब्राह्मणञ् चाऽप्रवासिनम्"[६] इति च । पञ्चतन्त्रकेऽपि— "विद्यावँ वित्तं शिल्पन् तावन् नाप्नोति मानवस् सम्यक् । यावद् व्रजति न भूमौ देशाद् देशान्तरं हृष्टः"[७] इति । चाणक्यनीतिदर्पणेऽपि— "गृहासक्तस्य नो विद्या नो दया मांसभोजिनः । द्रव्यलुब्धस्य नो सत्यं स्त्रैणस्य न पवित्रता"[८] इति ।।४२।।

---

१. या. शि. २।५।६६, ना. शि. २।८।१४; मा. शि. श्लो. १६९ । २. प्रा. भा. शि. प., पृ. १९ । ३. व्या. सु. सङ. श्लो. ७५ । ४. मा. शि. श्लो. १६८ । ५. म. भा. १२।३६।१५ ६. तत्रैव १२।१२।१५, १२।३६।१६। ७. मि. भे. श्लो. ४०२ । ८. ११।५ ।

पदेनैकेन मेधावी पदानाव्ँ विन्दते शतम् ।
मूर्खः पदसहस्स्रेण पदमेकन् न विन्दति ।।४३।।[1]

अर्थतत्त्वस्स्य ग्रहणे धारणे च पटुश् शिष्ष्य एकेन पदेन सम्म्यक् शिक्क्षितेन ज्ञातेन च पदाना शतव्ँ व्युत्पत्तिबलादेव स्वयमेव विन्दते, मूढबुद्धिस् तु शिष्ष्यः पदाना सहस्स्रेणाऽपि शिक्क्षितेन एकमपि पद सम्म्यङ न जानीते इत्त्यर्थः । अथवा गुरुमनुगच्छन् मेधावी शिष्ष्य एकेनैव गमनपदेन शब्दपदाना शतव्ँ विन्दते, मूर्खस् तु गमनपदसहस्स्रेणाऽपि एकमपि शब्दपद सम्म्यङ न गृह्णीते इत्त्यर्थः ।।४३।।

यस्स्य नाऽस्ति स्स्वयम् प्रज्ज्ञा तस्स्य शास्त्रङ करोति किम् ।
लोचनाब्भ्याव्ँ विहीनस्स्य दर्पणः किङ करिष्ष्यति ।।४४।।[2]

यस्स्य शिष्ष्यस्स्य स्वकीया वस्तुतत्त्वम् प्रविश्श्य तत् सर्वथा बोद्धुं समर्था बुद्धिर् नास्ति, तस्स्य शास्त्रङ किङ करोति, न किमपि करोति; न हि शास्त्र जडमपि शास्त्रार्थतत्त्वम् बोधयितुमलम्, शास्त्रन् तु केवलम् प्रज्ज्ञ सत्पथे प्रवर्तयति, कतिपयान् पूर्वपूरुषैरवगतान् विषयाँश् च बोधयति; यथा शोभनोऽप्प्यादर्शोऽन्धस्स्य कृते प्रतिबिम्बस्स्य प्रकाशने मोघस् तथैव शास्त्रमपि जडस्स्य कृते शास्त्रार्थतत्त्वप्रकाशने मोघमित्त्यर्थः । विष्णुगुप्तोऽप्प्याह– "कृतकस् स्वाभाविकश् च विनयः, क्रिया हि द्रव्यव्ँ विनयति नाऽद्रव्व्यम् । शुश्श्रूषा–श्रवण-ग्रहण-धारण–विज्ज्ञानो–ऽहा–ऽपोह–तत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिव्ँ विद्द्या विनयति नेतरम्"[3] इति । अन्न्येऽप्प्याऽऽहुः– "नाऽद्रव्व्ये निहिता का चित् क्रिया फलवती भवेत् । न व्व्यापारशतेनाऽपि शुकवत् पाठ्ठ्यते बकः"[4] इति । अपि चोच्च्यते– "वितरति गुरुः प्राज्ज्ञे विद्द्यायँ यथैव तथा जडे न तु खलु तयोर् ज्ञाने शक्तिङ करोत्त्यपहन्ति वा । भवति हि पुनर् भूयान् भेदः फलम् प्रति तद् यथा प्रभवति शुचिर् बिम्बग्ग्राहे मणिर् न मृदश् चयः"[5] इति, "यस्स्य नाऽस्ति विवेकस् तु केवलयँ यो बहुश्श्रुतः । न स जानाति शास्त्रार्थन् दर्वी पाकरसानिव"[6] इति च । पञ्चतन्त्रकेऽपि–"वरम् बुद्धिर् न सा विद्द्या विद्द्याया बुद्धिरुत्तमा । बुद्धिहीना विनश्श्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः"[7] इति ।।४४।।

---

१. मा. शि. श्लो. १७२ । २. हि. उ. ३।११६ । ३. कौ. अ. १।५ । ४. हि. उ., प्र. श्लो. ४३ । ५. उ. रा. च. २ (विष्कम्भके), श्लो. ४ । ६. म. भा. २।५५।१ । ७. अपरीक्षितकारके, श्लो. ३६ ।

न शठाः प्राप्नुयुर् विद्यां न क्लीबा न च मानिनः ।
न च लोकरवाद् भीता न च श्वश्वः प्रतीक्षकाः ॥४५॥[1]

अग्रतः प्रियं वदन्ति कुर्वन्ति च किन्तु पृष्ठतो विप्रियं वदन्ति कुर्वन्ति चेति विदिता ये ते, ये पौरुषोत्साहरहितास् ते, अभिमानिनः, ये 'असुको गुरुविनयवृत्त्यादिविषमं दीर्घकालापेक्षम् प्रवासार्थापगमादिनाऽतीव कष्टमध्ययनं विनैव प्रभूततरं धनं समचैषीद् राजादिसम्मानञ्च प्रापत्, त्वं तु एतावता कष्टेन एतावता व्ययेन कुटुम्बपीडनेन एतावता कालेन च वेदादिकमधीत्यापि नाऽर्थोपार्जनङ् कुरुषे, अथ चाऽधिजिगांससे न चाऽर्थाद्युपार्जनङ् करिष्यसे, यदि करिष्यसे तदापि अल्पमेव न प्रभूतम्, अतस् त्वमसमीक्ष्यकारी मन्दकोऽसि' इत्यादेर् लोकप्रवादाद् बिभ्यति ते, श्वोऽध्येतास्महे श्वोऽध्येतास्महेऽलमद्य इति शश्वत् प्रतीक्षकाश् च ये ते च विद्यामधिगन्तुं नैव शक्नुयुरित्यर्थः । लोको हि रजोमोहावृतः प्रियमेव सिषेविषते न हितम्, अतस् सता विचारकेण न सर्वत्र लोकः प्रमाणयितव्यः । अत एव यद्यपि "आचार्यस् सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः । अनुकुर्यात् तमेवाऽतो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः"[2] इत्यपि केचिद् वदन्ति, तथापि प्राणाचार्यश् चरकः— "सुखार्थास् सर्वभूतानाम् मतास् सर्वाः प्रवृत्तयः । ज्ञानाऽज्ञानविशेषात् तु मार्गाऽमार्गप्रवृत्तयः । हितमेवाऽनुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः । रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः । श्रुतम् बुद्धिस् स्मृतिर् दार्ढ्यम् धृतिर् हितनिषेवणम् । वाग्विशुद्धिश् शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् । लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहतमश्श्रितम् । (तत् स्युस् तस्यैव बहुला रोगाश् शारीरमानसाः)"[3] इत्याह । व्यासोऽपि "कारणाद् धर्ममन्विच्छेन् न लोकाचरितञ् चरेत्"[4] इति प्राह ॥४५॥

(घ) अथ विद्याग्रहणानुकूल्यसम्पादका विद्यार्थिनो नियमाः

न भोजनविलम्बी स्यान् न च नारीनिबन्धनः ।
सुदूरमपि विद्यार्थं व्रजेद् गरुडहंसवत् ॥४६॥[5]

---

१. ना. शि. २।८।२६, म. भा. १२।१४०।२३ । २. अ. हृ., सू. स्था. २।४५ । ३. च. सं. ।१।१८। ३४–३७ । ४. म. भा. १२।१६२।५३ । ५. ना. शि. २।८।२४, या. शि. २।५।१०१, मा. शि. श्लो. १६२ ।

अहेरिव गणाद् भीतस् सम्मानान् नरकादिव ।
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस् स विद्यामधिगच्छति ॥४७॥[1]
सुखार्थी चेत् त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत् सुखम् ।
सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनि कुतस् सुखम् ॥४८॥[2]
अन्नव्यञ्जनयोर् भागौ तृतीयमुदकस्य च ।
वायोस् सञ्चरणार्थाय चतुर्थमुपकल्पयेत् ॥४९॥[3]
कौक्षेयाग्निं सदा रक्षेदश्नीयादशनं हितम् ।
जीर्णाहारः प्रबुद्धस् सन्नुषसि ब्रह्म चिन्तयेत् ॥५०॥[4]
हयानामिव जात्यानामर्धरात्रार्धशायिनाम् ।
न हि विद्यार्थिनान् निद्रा चिरन् नेत्रेषु तिष्ठति ॥५१॥[5]
शरद्विषुवतोऽतीतादुषस्युत्थानमिष्यते ।
यावद् वासन्तिकी रात्रिर् मध्यमा पर्युपस्थिता ॥५२॥[6]
रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन यो नयेत् ।
यामद्वयं शयानश् च ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥[7]
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥५४॥[8]

नारीनिबन्धनो नारीपरतन्त्रः । गरुडहंसवत् यथा गरुडो हंसश् च सुदूरमपि मानसादि-स्वेष्टस्थानङ् गच्छतस् तथा, गरुडस्येव वेगवत्या हंसस्येव धैर्यपूर्वकया च गत्येत्यर्थो वा बोद्ध्यः । सुखार्थी वैषयिकं सुखम् प्रार्थयिता । आमाशयस्य चतुरो भागान् कल्पयित्वा तत्र अन्नादीनाम् भागान् कल्पयेदित्यर्थः । जात्याश् श्रेष्ठजातिकाः । अर्धरात्रार्धं रात्रेश् चतुर्थो भागः । अथवा रात्रेरर्धम् भागमेव अर्धेन एकेनैव पार्श्वेन शयितुं शीलं येषान् तेषामित्यर्थो बोद्ध्यः । शरद्विषुवतश् शारदात् समरात्रिन्दिवात् कालात् । मध्यमा दीर्घतमाया ह्रस्वतमायाश् च रात्रेर् मध्ये समाने दूरत्वे स्थिता रात्रिः । दिवसेन समा वसन्तविषुवद्रात्रिरित्यर्थः । विद्यार्थिनस् समुपकारका अन्येऽपि नियमा अत्रैवोपक्षेप्तव्याः – "एकाकिना तपो द्वाभ्याम् पठनङ् गायनन् त्रिभिः । चतुर्भिर् गमनङ् क्षेत्रम् पञ्चभिर्

१. ना. शि. २।८।२५, या. शि. २।५।१००, मा. शि. श्लो. १६४ ।
२. या.शि. २।५।१०२ । ३. तत्रैव २।५।१०९ । ४. ना.शि. २।८।१।
५. ना. शि. २।८।२३, या. २।५।१०८, मा. शि. श्लो. १६३ ।
६. ना. शि. २।८।२ । ७. द. स्मृ. ७।७१ । ८. गी. ६।१७ ।

बहुभी रणम्"[1] इति, "विद्यार्थी सेवकः पान्थः क्षुधार्तो भयकातरः । भाण्डारी प्रतिहारश् च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्"[2] इति, "श्वाननिद्रो बकध्यानस् तथा काकावधानकः । अल्पाहारस् त्यक्तगृहो विद्यार्थी पञ्चलक्षणः"[3] इति, "कामक्रोधौ तथा लोभं स्वादु शृङ्गार-कौतुके । अतिनिद्राऽतिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत्"[4] इति च ।।४६-५४।।

५. अथ अध्ययनविधिनिरूपणम्

(क) नित्यमध्ययनम्

वेदः षडङ्गो विप्रेणाऽध्येतव्यो ज्ञेय एव च ।
अनपेक्ष्यैव किमपि गृह्यमाणन् निमित्तकम् ।।५५।।
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ।।५६।।[5]
इत्याचार्याश् च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वेदवाक् ।
शास्ति चाऽतो यथाशक्ति द्विजो वेदम् पठेद् व्रती ।।५७।।

"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश् च"[6] इत्यागमाद्, "योऽनधीत्य द्विजो वेदम्"[7] इत्यादिना स्मृतिवचनेन वेदाध्ययनरहितस्य द्विजस्य, "यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणश् चाऽनधीयानस् त्रयस् ते नाम बिभ्रति"[8] इति महाभारतादिवचनेन, "न वै सोम्याऽस्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति"[9] इति श्रुत्या च द्विजाग्र्यस्य वेदाध्ययनरहितस्य विशेषतो निन्दितत्वाद्, प्रशंसार्थवादेषु वेदाध्ययनफलत्वेन श्रुतानामपि लोकपूजावृत्त्यादीनां वेदाध्ययनफलत्वेनाऽस्वीकाराद् वेदाध्ययनस्य काम्यत्वे वेदार्थावबोधे वेदद्वारा प्राप्याणां स्वर्गादिफलानाङ् कामना, वेदद्वारा प्राप्याणां स्वर्गादिफलानाङ् कामनायां सत्यां षडङ्गोपेतवेदाध्ययनप्रवृत्तस्यार्थावबोध इत्यन्योन्याश्रयतायाः प्रसङ्गाद्, "अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच् चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमाम् पृथिवीं वित्तेन पूर्णान् ददल् लोकञ् जयति त्रिस् तावन्तञ्

१. चा. नी. ४।१२। २. तत्रैव ९।६। ३. लौकिकसुभाषितम् । ४. चा. नी. ११।१० । ५. मनु. २।१६८ । ६. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्निके)। ७. मनु. २।१६८ । ८. म. भा. १२।३६।४६; मनु. २।१५७ । ९. छा. उ. ६।१।१ ।

जयति भूया सञ् चाऽक्क्षय्यं य एवं विद्द्वानहरहः स्वाद्ध्यायमधीते, तस्म्मात्त्स्वाद्ध्यायोऽद्ध्येतव्व्यः"[१] इत्त्यादौ स्वाद्ध्यायाद्ध्ययनस्स्य नित्त्यताया दर्शनात्, "अथातः स्वाद्ध्यायप्प्रशंसा प्प्रिये स्स्वाद्ध्यायप्प्रवचने भवतो युक्क्तमना भवत्त्यपराधीनोऽहरहरर्त्थान्त्साधयते सुखं स्वपिति परमचिकित्त्सक आत्तंमनो भवतीन्द्रियसंयमश्च्चैकाऽऽरामता च प्प्रज्ज्ञावृद्धिर्य्यशो लोकपक्क्तिः प्प्रज्ज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्म्मान्ब्राह्म्मणमभिनिष्प्पादयति ब्राह्म्मण्यम् प्रतिरूपचर्य्यायं यशो लोकपक्क्तिलं लोकः पच्च्यमानश्च् चतुर्भिर्द्धर्म्मैर्ब्राह्म्मणम् भुनक्क्त्यर्च्चया दानेन चाऽज्ज्येयतया चाऽवद्ध्यतया च"[२] इत्त्यादेस् स्वाद्ध्यायप्प्रशंसार्त्थवादस्स्य श्रवणाच् च व्रती द्विजो यथाशक्ति वेदम् पठेदित्त्यर्त्थः । शक्त्यादिकमपेक्क्ष्यैव शास्त्रन् नियुङ्क्ते[३] इति स्वस्स्य शक्तिं वृत्तिसम्भावनाङ् कर्मक्क्षेत्त्रलं लौकिकीमेषणाञ् चानुद्दिश्य शिक्क्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्तच्छन्दो-ज्योतिषैष् षड्भिरङ्गैस् सहिताँश् चतुरो वेदांस् त्रीन् वा, तादृशौ वेदौ, तादृशं स्वशाखावेदं वा अधीयीत[४], कल्पेनैव सहितं वा स्वशाखावेदमधीयीत,[५] आह्न्निकादिन्यूनतमद्द्विजकर्मब्भ्यः पर्य्याप्तैर् मन्त्रैस् सहिता सावित्त्रीमेव वाऽपि[६] अधीयीतैव, न वेदं सर्वथा परित्त्यज्ज्यान्न्यत्त्र व्यासक्तो भवेद् द्विजत्त्वबीजमपि नङ्क्ष्यतीति भयात् । न च सर्वेषामेवाऽनूचानत्त्वं राष्ट्रहिताय भवतीति न सर्वैरनूचानत्त्वप्प्राप्तये आग्ग्रहातिशयः कर्तव्व्य इति आह्न्निकादिन्यूनतम-द्विजकर्मपर्य्याप्तैर् मन्त्रैस् सहिता सावित्त्रीमधीत्त्य यथावश्श्यकं यथारुचि यथाशक्ति धन्न्यानि हितानि बुद्धिवृद्धिकराणि च दृष्टफलानि वार्ताशास्त्र-दण्डनीत्त्याऽऽदीनि शास्त्राण्ण्यधीयीत, वार्तायां सेवायाम् भृतके वा प्रवृत्तो भवेद् यथार्हम्। तथा च धर्मविदो ब्राह्म्मणमप्प्यधिकृत्त्य प्राहुः -"अजीवंस् तु यथोक्तेन ब्राह्म्मणस् स्वेन कर्मणा । जीवेत क्क्षत्त्रधर्मेण स ह्य्यस्स्य प्प्रत्त्यनन्तरः ॥ उभाब्भ्यामप्प्यजीवंस् तु कथं स्यादिति चेद् भवेत् ।

१. मा. वा. श. ब्रा. ११।५।६।३ । २. तत्त्रैव । ३. ध. मी. ६।१।१-५२, ६।३।१-७ । ४. पा. गृ. २।६।१-६, मनु. ३।२ । ५. पा. गृ. २।६।८ ६. मनु. २।७८, १०४, ११८; पराशरस्स्मृतौ १२।३२; बौधायनगृह्य्यसूत्त्रे १।७।२; मा. वा. श. ब्रा. ११।५।७।१० (निर्दिष्टानि ग्रन्थस्स्थलानि मूलोक्तस्स्याऽर्थस्स्योपोद्बलकानि बोद्ध्यानि) ।

कृषिगोरक्ष्यमास्थाय जीवेद् वैश्यस्य जीविकाम्''[१] इति; दण्डनीतिविदोऽपि– ''कारुशिल्पिगणान् राष्ट्रे रक्षेत् कार्यानुमानतः। अधिकान् कृषिकृत्सेवाभृत्यवर्गे नियोजयेत्''[२] इति, ''अन्योन्यरक्षकः खन्याकर-द्रव्यनागवनवान् अनतिवृद्धानतिहीनग्रामो बहुसारविचित्रधान्यपण्योत्पत्तिरदेवमातृकः पशुमनुष्यहितश् श्रेणिशूद्रकर्षकप्राय इति जनपदगुणाः''[३] इति च। लोकस्य वार्तामूलत्वाद् वार्ताऽपि न ह्युपेक्षणीया, तथा चाऽऽहुः – ''वार्तामूलो ह्ययलँ लोकस् त्रय्या वै धार्यते सदा। तत् सर्वँ वर्तते सम्यग् यदा रक्षति भूमिपः।''[४] इति। तत्र ब्राह्मणस् तु ''ऋतञ् च स्वाध्यायप्रवचने च, सत्यञ् च स्वाध्यायप्रवचने च, तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च, दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च, शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च, अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च, अग्निहोत्रञ् च स्वाध्यायप्रवचने च, अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च, मानुषञ् च स्वाध्यायप्रवचने च, प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च, प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च, प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च, सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः, तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः, स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः, तद् धि तपस्तद् धि तपः''[५] इति, ''ऋण ह वै जायते योऽस्ति। स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः''[६] इत्यादिकाञ् च श्रुतिम्, ''वेदमेवाभ्यसेन् नित्यँ यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याऽऽहुः परन् धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते''[७] इति स्मृतिम्, ''परिनिष्ठितकार्यस् तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः। कुर्यादन्यन् न वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते''[८] इति महाभारतवचनञ् च विचार्य स्वाध्यायाध्ययने विशिष्टमभिनिवेशङ् कुर्यादिति विवेकोऽपि कार्यः ॥५५–५७॥

(ख) अथ सुसम्प्रदायप्रशंसा

सुतीर्थादागतवँ व्यक्तं स्वाध्यायं सुव्यवस्थितम्।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तम् ब्रह्म स राजते ॥५८॥[९]

---

१. मनु. १०।८१–८२। २. शु. नि. ४।३७८। ३. नी. वा. १९।८। ४. म. भा. १२।६८।३५। ५. तै. आ. ७।९। ६. मा. वा. श. ब्रा. १।७।२।१–६। ७. मनु. ४।१४७। ८. म. भा. १२।६०।१२, २३८।१३। ९. ना. शि. २।८।११, मा. शि. श्लो. १५६, पा. शि. श्लो. ५१।

सुयोग्ग्यादाचार्य्यादधीतस् स्पष्टस् सम्म्यगद्ध्ययनेन गृहीतो लक्क्षणशास्त्रेणाऽनुगततत्वात् सुसम्प्रदायसंवादाच् च सुनिर्णीतेन स्वरूपेण युक्तस् स्वरमाधुर्य्यादिपाठगुणवता शोभनदन्तोष्ठादुच्चारणाङ्गशालिना पुरुषेणोच्चारितो वेदश् शोभया प्रभावेण च दीप्प्रो भवतीत्त्यर्थः ॥५८॥

येषान् तीर्थाऽऽगता विद्द्या नित्त्याब्भ्यासेन वर्त्तिता ।
ते भवन्ति दुराधर्षास् ससिंहा इव पर्वताः ॥५९॥[1]

सदाचार्य्यादागता नित्त्येनाब्भ्यासेन स्वस्मिन् स्थिरतया वर्तमाना कृता विद्द्या येषाम् भवति ते ससिंहगह्वराः पर्वता इव केनापि धर्षयितुमशक्क्या भवन्तीत्त्यर्थः ॥५९॥

बटवः पण्डिता मूर्खा अन्न्योन्न्याद्ध्यापकाश् च ये ।
दोषङ् कुर्वन्ति ते मूढास् तस्माद् वृद्धन् तु सेवयेत् ॥६०॥[2]

अचिराद् वेदाम्नाने प्रवृत्ताश् चञ्चला बटवः, ये सदाचार्य्याद् वेदं सम्म्यग् नाऽधीतवन्तस् तथापि शास्त्रान्तरपाण्डित्त्यावष्टम्भाद् वेदेऽपि विनैव सदाचार्योपासनम् प्रवेशङ् कर्तुमिच्छन्ति ते पण्डिताः, अविचारशीला अल्पश्रुता मन्दबुद्धयः, सदाचार्य्याद् ये वेदन् नाधीतवन्तः किन्तु "पुस्तकप्प्रत्त्ययाधीतन् नाऽधीतङ् गुरुसन्निधौ । न शोभते सभामद्ध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः"[3] इत्त्यादेर् निन्दायाश् श्रवणाद् "वेदस्याद्ध्ययनं सर्वङ् गुर्वद्ध्ययनपूर्वकम् । वेदाद्ध्ययनरूपत्वादधुनाऽद्ध्ययनयँ यथा ।"[4] इत्त्यादेश् शिष्टप्प्रसिद्धेश् च स्वकृतस्य वेदोच्चारणस्य गुरूच्चारणपूर्वकत्त्वं सम्पिपादयिषवो "यथा खरश् चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य । एवं हि शास्त्राणि बहून्न्यधीत्त्य चाऽर्थेषु मूढाः खरवद् वहन्ति"[5] इति न्न्यायेन उक्तवचनबाह्य्यार्थमेव गृह्णानास् तद्रहस्यबोधविधुरा अन्न्योन्न्यमद्ध्यापयन्ति ते च विवेकाक्क्षमाः पदेपदे मुह्य्यमाना वेदसम्पाठपठने दोषञ् जनयन्ति । अतो यस् सुसम्प्रदायम् प्राप्तुवँ वाञ्छति स वक्क्ष्यमाणलक्क्षणवँ वृद्धं सेवेत, वेदे विनेयान् स्वानपि वेदग्ग्रहणार्थन् तादृशस्यैव वृद्धस्य सेवायायँ योजयेदित्त्यर्थः ॥६०॥

उच्चारणायाङ् करणे मुखन्न्यासे च यः पटुः ।
प्रतिज्ज्ञायां स्वरावेशे स वृद्धश् शास्त्रसम्मतः ॥६१॥

---

१. मा. शि. श्लो. १६१ । २. ऋ. प्रा. व. वृ. श्लो. ८ ।
३. ना. शि. २।८।१९ "जारगर्भा इव स्त्रियः" इति तत्त्र पाठः ।
४. श्लो. वा., वाक्क्य. ३६६ । ५. सुश्श्रुतसंहितायाम् १।४।४ ।

यथासम्प्रदायं यथाशिक्षाशास्त्रञ् च शुद्धेन रूपेणोच्चारणे, करणा- परपर्याये शिक्षादिलक्षणशास्त्रे, वेदप्रवचनादौ हस्ताग्रे दृष्टिन् दत्त्वा मुखं स्थिरङ् कृत्वा करणीयेषु आसनविशेषेषु, आचार्यपरम्परागत- मन्त्रादिस्वरूपनिर्णये,अङ्गुलिपर्वसु अङ्गुष्ठं सञ्चार्य हस्तचलनादिकङ् कृत्वा वा उदात्तानुदात्तस्वरितादीनाम्, क्रुष्ट-प्रथम-द्वितीय-तृतीय- तुर्य-मन्द्रा-ऽतिस्वार्य-नीचानां सामस्वराणां वा यथायथं सङ्के- तने च यः पटुः स शास्त्रसम्मतः सेवनीयो वैदिको विद्वानाचार्य इत्यर्थः । तथा हि नारदीयशिक्षायामपि पठ्यते- "पञ्चविधमाचार्- यकन् नाम मुखन्यासः स्वरनिवेशः करणम् प्रतिज्ज्ञोच्चारणा"[१] इति ।

(ग) अथ कुसम्प्रदायनिन्दा

कुतीर्थादागतन् दग्धमपवर्णञ् च भक्षितम् ।
यत् तत्पाठे न मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥६२॥[२]

येनाऽऽचार्यात् साङ्गो वेदो नाऽधीतः तस्मादल्पश्रुतादुपाध्याया- दागतम्, अत एव भस्मेव गतरसन् दीप्तिरहितञ् च, वर्णानां सदुच्चा- रणेन रहितम्, त्वरया उच्चारणदोषप्रकाशभयेन वा अन्तर्दन्तकेनाऽस्प- ष्टमुच्चारितञ् च यद् ब्रह्म तस्य पाठे प्रकोपिताद् असन्दश्याऽ निवर्तिनः पापसर्पादिव किं विषसदृशाद् (मन्दविषसदृशाद्) अनर्थमज- नयित्वाऽनिवर्तिनः पापाद् मोक्षो नैव भवतीत्यर्थः ॥६२॥

पुस्तकप्रत्ययाधीतन् नाधीतङ् गुरुसन्निधौ ।
न भ्राजते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥६३॥[३]

आचार्यमुखादश्रुतम् श्रुतमपि आचार्यस्य समीपे ततः श्रवे स्थित्वा कृतेनाऽभ्यासेन रहितम् पुस्तकलेखमात्रप्रत्ययात् केवलं स्वमनीषिकयाऽधीतम् ब्रह्म यथा स्त्रिया जाराहितो गर्भो धर्मनिर्णेतृ- परिषदि न भ्राजते तथैव दोषज्ज्ञमण्डले न भ्राजत इत्यर्थः ॥६३॥

(घ) अथ काम्यविद्यावरणविचारः

विद्यासाधनकार्यस्य तत्फलस्य च गौरवम् ।
लाघवन् देशकालौ च स्वसामर्थ्यम् परिस्थितिम् ॥६४॥
विदित्वा स्वस्य साध्याञ् च फलगौरवशालिनीम् ।
रुच्यामपि च मन्येत यान् तां विद्यां श्रयेद् बुधः ॥६५॥[४]

---

१. ना. शि. २।७।६ । २. पा. शि. श्लो. ५०; ना. शि. २।८।१०, मा. शि. श्लो. १६० । ३. ना. शि. २।८।१६ । ४. तुलना कार्या— च. सं. ३।८।२ ।

धर्मायाऽधर्मनिवारणाय च त्रयी अध्येतव्या, अर्थाय वार्ता, नयायाऽपनयनिवारणाय च दण्डनीतिः, त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिषु पक्ष-प्रतिपक्षयोर् बलाबलयोरन्वीक्षणाय व्यसने उदये च बुद्धेरवस्थापनाय प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्याय च आन्वीक्षिकी नाम मीमांसा-साङ्ख्य-योग-लोकायतक-न्यायादिका विचारपद्धतिः[1]। तत्राऽपि विद्यार्थिना कस्याञ्चिद् विद्यायामभियोगः कार्य इति विद्याविशेषो वरणीयः। तत्र विद्याविशेषवरणवैचक्षण्यायोपदिश्यते—**विद्यासाधनकार्यस्ये**त्यादिना। विद्याविशेषसाधनकार्यस्य गौरवलाघवे साधितविद्याविशेषफलस्य च गौरवलाघवे विचार्य, देशकालौ, विद्याविशेषसाधने स्वस्य द्रव्य-शरीर-बुद्धिकृत सामर्थ्यम् परिस्थितिञ् च विदित्वा स्वस्य साध्याङ्ग गुरुणा फलेनाऽनुबद्धां स्वाभिरुचेरनुकूलाञ् च यां विद्याम् मन्येत तामेव विद्यां विचारशीलः पुरुषः प्राणिनामनुग्रहाय राष्ट्रहिताय शास्त्रानुपालनाय वृत्तये च सेवेत स्वकीयांश् च भ्रातापुत्रादीनेवमेव प्रवर्तितुमुपदिशेच्चेत्यभिप्रायः ॥६४-६५॥

(ङ) अथ पाठ्यग्रन्थचयनविचारः

लेखसम्पत्समायुक्तः ख्यातो धीरैश् च सेवितः।
समासेन च व्यासेनाऽप्यर्थानाम् प्रतिपादकः ॥६६॥
मन्दमध्यमप्रज्ञैश् च सुग्राह्यो धार्य एव च।
अकष्टशब्दो विशदोऽविच्छिन्नागमकस् तथा ॥६७॥
लक्षणोदाहृतियुतस् तत्त्वनिश्चयकारकः।
स्वाभीष्टविद्याग्रन्थो यस् तम् पठेद् बुद्धिमान् नरः ॥६८॥

लेखसम्पच् च विष्णुगुप्तकौटल्योक्ता यथा— "अर्थक्रमस् सम्बन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसम्पत्। तत्र यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थक्रमः। प्रस्तुतस्यार्थस्याऽनुपरोधादुत्तरस्य विधानमासमाप्तेरिति सम्बन्धः। अर्थपदाक्षराणामन्यूनाऽनतिरिक्तता हेतूदाहरण-दृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाऽश्रान्तपदतेति परिपूर्णता। सुखोपनीतचार्वर्थाभिधानम् माधुर्यम्। अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम्। प्रतीतशब्दप्रयोगस् स्पष्टत्वमिति।"[2] इति। "इष्टं हि विदुषां लोके

1. तुलना कार्या— कौ. अ. १।२। 2. कौ. अ. २।१०।

समासव्यासभाषणम्"[१] इति हि बह्वर्थग्रन्थरक्षावर्तिनः। एवं हि विद्याद्ग्रन्थवरणं लक्षण्यमुपदिशति प्राणाचार्यश् चरकोऽपि— "बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनुबन्धन् देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद् भिषग् बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत। विविधानि हि शास्त्राणि प्रचरन्ति लोके। तत्र यन् मन्येत सुमहद् यशस्वि धीरपुरुषसेवितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितन् त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसङ्ग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दम् पुष्कलाभिधानङ् क्रमाऽऽगतार्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्कुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्च चोदाहरणवच् च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम्। शास्त्रं ह्येवं विधममल इवादित्यस् तमो विधूय प्रकाशयति सर्वम्।"[२] इति ॥६६–६८॥

(च) अथ आचार्यवरणविचारः

अवदातश्रुतं विज्ञं दृष्टकर्माणमेव च।
नानागमविचारेण चोपस्कृतनिजागमम् ॥६९॥
एकान्ताग्रहशून्यञ् च तत्त्वे तत्त्वाभिनिवेशिनम्।
अहङ्कारेण रहितं शिष्यप्रियमतन्द्रितम् ॥७०॥
शुचिं शिक्षोपकरणैर् युक्तं स्वस्थेन्द्रियन् तथा।
अकोपनङ् क्लेशसहम् प्रतिपत्तिज्ञमेव च ॥७१॥
प्रकृतिज्ञञ् ज्ञापने च समर्थमनसूयकम्।
विद्याप्रचारणधियमुपयायात् तु सद्गुरुम् ॥७२॥

एकान्ताग्रहशून्यम् अनवस्थितेषु वादेषु एकतमपक्षे आग्रहातिशयमकर्तारम्। तत्त्वे तत्त्वाभिनिवेशिनन् निर्णीते व्यवस्थिते तु तत्त्वे सदाग्रहङ् कर्तारम्। प्रतिपत्तिज्ञं शिष्यस्य बोधाबोधौ बोधशक्तिं वा ज्ञातारम्। प्रकृतिज्ञं शिष्यस्य मन्दमद्ध्यमोत्तमप्रज्ञत्वम् प्रवृत्तिं स्वभावादिकञ् च विवेक्तुङ् कुशलम्। तथा हि प्राणाचार्यश् चरकोऽपि आचार्यपरीक्षामुपदिशति— "ततोऽनन्तरमाचार्यम् परीक्षेत। तद् यथा— पर्यवदातश्रुतम् परिदृष्टकर्माणन् दक्षन् दक्षिणं शुचिञ् जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नम् प्रकृतिज्ञम् प्रतिपत्तिज्ञमुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनङ् क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमद्ध्यापकञ् ज्ञापनसमर्थञ् चेति। एवङ्गुणो ह्याचार्यस् सुक्षेत्रमार्तवो

---

१. म. भा. १।१।५१; काम. सू. १।१।२४। २. च. स. वि. स्था. ८।२।

मेघ इव सस्स्यगुणैस् सुशिष्ष्यमाशु वैद्द्यगुणैस् सम्पादयति ।"[१] इति । महाकविरप्प्याह "श्लिष्टा क्रिया कस्स्य चिदात्मसँस्स्था सङ्क्रान्तिरन्न्यस्स्य विशेषरूपा । यस्स्योभयं साधु स शिक्क्षकाणान् धुरि प्प्रतिष्ठापयितव्व्य एव"[२] इति । कस्स्य चिच् छास्त्रस्स्य आचार्य्येण शिष्ष्येण वाऽपि आवश्श्यकानां शास्त्रान्तरोक्तानामर्त्थानामपि विज्ज्ञेयतत्त्वम् "अन्न्यशास्त्रोपपन्नानाञ् चार्त्थानामिहोपनीतानामर्त्थवशात् तेषान् तद्विद्द्य्येब्भ्य एव व्याक्ख्यानमनुश्श्रोतव्व्यम् । कस्मात् ? न ह्य्येकस्मिञ् शास्त्रे शक्क्यस् सर्व्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुमिति"[३] इति सुश्श्रुतोक्तमपि अत्त्र स्स्मरणीयम् । यस् तु वृतोऽप्प्याचार्य्यस् सम्म्यङ् नाद्ध्यापयति तन् तु जह्य्यात् । तथा हि महाभारतेऽप्प्युक्तम्— "षडेतान् पुरुषो जह्य्याद् भिन्नान् नावमिवार्ण्णवे । अप्प्रवक्तारमाचार्य्यमनधीयानमृत्त्विजम् । अरक्क्षितारं राजानम् भार्य्याञ् चाऽप्प्रियवादिनीम् । ग्रामकामञ् च गोपालवँ वनकामञ् च नापितम् ।"[४] इति । आपस्तम्बोऽपि— "पुत्त्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्व्वधर्म्मेष्व्वनपच्छादयमानस् सुयुक्तो विद्द्याङ् ग्राहयेत्"[५] इति, "अन्तेवास्स्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुण्ण्यमापद्द्यमानः, आचार्य्योऽप्प्यनाचार्य्यो भवति श्श्रुतात् परिहरमाणः"[६] इति चाऽऽह । श्श्रुतिरपि— "सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्य्यङ् करवावहै । तेजस्स्वि नावधीतमस्तु मा विद्द्विषावहै"[७] इति गुरुशिष्ष्यसुसम्बन्धबीजं सूचयति । अपि च "सवँवत्सरोषिते शिष्ष्ये गुरुर् ज्ञानमनिर्द्दिशन् । हरते दुष्कृतन् तस्स्य शिष्ष्यस्स्य वसतो गुरुः ।"[८] इति स्स्मर्य्यते । अधिकारिणे विद्द्या देयैवेत्त्यत्त्र "स चूतवृक्क्षो विप्प्रोऽभूद् विद्द्वान् वै वेदपारगः । विद्द्या न दत्ता विप्प्रेब्भ्यस् तेनैव तरुताङ् गतः"[९] इति च स्स्मरन्ति । नीतिरपि— "त्यजेद् धर्म्मन् दयाहीनवँ विद्द्याहीनङ् गुरुन् त्यजेत् । त्यजेत् क्रोधमुखीम् भार्य्यान् निस्स्नेहान् बान्धवाँस् त्यजेत्"[१०] इति । अत्त्र ऋत्त्विग्यजमानयोश् शिष्ष्याचार्य्ययोर् मित्त्रयोरन्न्येषावँ वा परस्परत्त्यागस्स्थानवँ विष्णुगुप्तेन कौटल्ल्येन प्प्रतिपादितमपि अनुसन्धेयम् । तद् यथा— "अनाहिताग्ग्निश् शतगुरयज्ज्वा

१. च. सं. वि. स्था. ८।३ । २. माल. १।१६ । ३. सु. सं. १।४६ । ४. १२।५७।४४–४५ । ५. आ. ध. सू. १।२।८।२४ । ६. तत्त्रैव । ७. तै. आ. ८।१ । ८. वी. मि. सँ. प्र. पृ. ५१५ (चौ. सँ.) । ९. स्मृ. कौ. (नि. सा., वर्ष. १९०९) पृ. १७४ (अनन्तचतुर्द्दशीकथायाम्) । १०. चा. नी. ४।१६ ।

च सहस्रगुः । सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः । असत्प्रतिग्रहे युक्तस् स्तेनश् कुत्सितयाजकः । अदोषस् त्यक्तुमन्योन्यङ्कर्मसङ्करनिश्चयात्"[1] इति । वेदविद्याया विषये आचार्यस्य ब्राह्मणताया आवश्यकत्वम्, तत्रापि आपदि ब्राह्मणालाभे क्षत्रियस्य वैश्यस्य वाऽपि वरणीयत्वम्[2], शुभाया विद्याया अवरादपि ग्राह्यत्वञ् च[3] बोद्ध्यम् ॥६९–७२॥

(छ) अथ वेदादिविद्याग्रहणनियमाः

हस्तौ सुसंयतौ धार्यौ जानुनोरुपरिस्थितौ ।
ऊरुभागे तृतीये तु कूर्परन् न्यस्य दक्षिणम् ॥७३॥[4]
अध्यासीनस् समं शुद्धं सुखञ् च लघु चाऽऽसनम् ।
गुरोरनुमतिङ् कुर्यात् पठन् नाऽन्यमतिर् भवेत् ॥७४॥[5]
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टान् दृष्टिञ् चलम् मनः ।
स्वस्थश् प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः ॥७५॥[6]
नाऽभ्याहन्यान् न निर्हन्यान् न गायेन् नैव कम्पयेत् ।
यथादावुच्चरेद् वर्णांस् तथैवैनान् समापयेत् ॥७६॥[7]
सममुच्चारयेद् वर्णान् हस्तेन च मुखेन च ।
हस्तभ्रष्टस् स्वरभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ॥७७॥[8]
हरिशब्दन् तथोङ्कारं व्याहृतीस् तदनन्तरम् ।
सावित्रीञ्च प्रयुञ्ज्य प्राङ् नित्यं वेदम् पठेद् बुधः ॥७८॥[9]
हरिशब्दन् तथोङ्कारम् पाठान्तेऽपि प्रयोजयेत् ।
स्रवत्यनोङ्कृतम् पूर्वम् परस्ताच् च विशीर्यति ॥७९॥[10]
वर्णशोऽक्षरशश् चैव स्वरशश् च विनिश्चितम् ।
पदम् पादन् तथार्धर्चमिति सेवेत यत्नतः ॥८०॥[11]
उपांशु त्वरितञ् चैव योऽधीते वित्रसन्नपि ।
अपरूपसहस्राणां सन्देहे स प्रवर्तते ॥८१॥[12]

---

१. कौ. अ. ३।१४ (श्लो. १४३–१४४)। २. मनु. २।१४१। ३. तत्रैव ३।२३८–२३९। ४. या. शि. १।२।१९–२०। ५. तत्रैव १।२।२० (उत्तरार्धमात्रन् तत्रत्यम्)। ६. तत्रैव १।२।२३। ७. तत्रैव १।२।२४। ८. तत्रैव १।२।२५–२६। ९. तुलना कार्या– या. शि. १।२।२२। १०. तुलना कार्या– मनु. २।७४। ११. तुलना कार्या– मा. शि. श्लो. १७३, शु. य. प्रा. ८।२७। १२. या. शि. २।५।९८, ना. शि. २।८।१८, मा. शि. श्लो. १६७।

अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिम् प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ।
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ॥८२॥[1]
सर्वा एव तु निर्दोषा वृत्तयस् समुदाहृताः ।
स्वधीतस्य सुवक्त्रस्य शिक्षकस्य विशेषतः ॥८३॥[2]
ब्रुवन् भ्रुवौ नेत्रललाटनासिका
न कम्पयेदोष्ठचलू न निर्भुजेत् ।
न स्याच्च विक्लिष्टमुखो निदन्तको
न चापि सन्दष्टहनुर् न बाह्यवाक् ॥८४॥[3]
न रूक्षवाक् स्यान् न हि चोत्स्वरं वदेन्
न चाऽनिमेषो न च गर्ववानपि ।
न चानुकूजेत् पदमादितो ब्रुवन्
न नासया नित्यमनुष्ठितं वदेत् ॥८५॥[4]
उपांशु दष्टन् त्वरितन् निरस्तं
विलम्बितङ् गद्गदितम् प्रगीतम् ।
निष्पीडितङ् ग्रस्तपदाक्षरञ् च
वदेन् न दीनन् न च सानुनास्यम् ॥८६॥[5]
न चाऽपदान्ते श्रमपीडितश् श्वसेन्
न चोच्छ्वसेदुक्तपदोऽप्यभीक्ष्णशः ।
गजव्यवेषी तु पठेदतन्द्रितो
व्यपेतरोषश्रमशोकहर्षभीः ॥८७॥[6]
नातिनिष्पीडयेद् वर्णान् न चाव्यक्तानुदाहरेत् ।
समाञ् श्लक्ष्णानसन्दिग्धान् वर्णानुच्चारयेद् बुधः ॥८८॥[7]
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥८९॥[8]
शुश्रूषारहिता विद्या अपि मेधागुणैर् युता ।
वन्ध्येव युवती तस्य न विद्या फलिनी भवेत् ॥९०॥[9]

---

१. या. शि. १।२।४९–५०, ना. शि. १।६।२२, मा. शि. १–५। २. मा. शि. श्लो. ६। ३. तत्रैव श्लो. १३०। ४. तत्रैव श्लो. १३१–१३२। ५. पा.शि.श्लो. ३५। ६. मा.शि.श्लो.१३१–१३२। ७. तत्रैव, श्लो. १३३। ८. या. शि. २।५।१०, मा. शि. श्लो. १७०, मनु. २।२१८। ९. या. शि. २।५।१११, ना. शि. २।८।२८।

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थेन न लभ्यते ॥९१॥[1]
शनैः पन्थाः शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् ।
शनैर् विद्या शनैर् वित्तम् पञ्चैतानि शनैःशनैः ॥९२॥[2]
जलबिन्दुनिपातेन च क्रमशः पूर्यते घटः ।
तथाऽऽपूर्तिश्च विद्यानाम् धर्मस्य च धनस्य च ॥९३॥[3]
देहवाक्चेतसाञ्चेष्टाः प्राक् श्रमाद् विनिवर्तयेत् ।[4]
पुनर्नवः सुविश्रम्य सिद्ध्यै चेष्टेत युक्तितः ॥९४॥
पिपीलिकाऽपि गच्छन्ती पर्वतानपि लङ्घयेत् ।
नाऽपि क्रीडापर्वतकमगच्छन् खगराडपि ॥९५॥[5]
गतेऽपि वयसि ग्राह्यया विद्या सर्वात्मना बुधैः ।
इह स्यादप्यफलदा सुलभा साऽन्यजन्मनि ॥९६॥[6]
युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यम् न ग्राह्यम् गुरुगौरवात् ।
विद्याऽऽदानरहस्यन् तद् याज्ञवल्क्येन भाषितम् ॥९७॥[7]
दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
सुगृहीतन् तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रञ्च रक्षति ॥९८॥[8]
तस्माद् विद्याप्रियैः सर्वैः सुधीभिर् दूरदर्शिभिः ।
समाम्नानेऽर्थविज्ञानेऽन्वीक्षणेऽन्यकृतस्य च ॥९९॥
प्रयोगस्यावेक्षणे स्वप्रयोगेऽपि कृतश्रमैः ।
सदा सुग्रहणे यत्नो विधेयः शास्त्रपाठिभिः ॥१००॥
सुप्रसन्नमना भूत्वा किञ्चिन् नम्रस् त्वधोमुखः ।
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् ॥१०१॥[9]

अत्र प्रथमं शब्दप्रधानवेदविद्याग्रहणे प्रायेणोपयोगिनो नियमास् ततस् त्वर्थप्रधानादिसर्वविद्याग्रहणनियमाः प्रतिपादिता इत्य-

---

१. या. शि. २।५।११२, ('चतुर्थन् नोपलभ्यते' इति तत्र पाठः)। २. तुलना कार्या— ना. शि. २।८।१५ । ३. तुलना कार्या— चा. नी. १२।२२ । ४. अ. हृ. १।२।३७ । ५. तुलना कार्या— ना. शि. २।८।१६ । ६. सुभा. श्लो. २६४५ "पलितेनापि कायेन कर्तव्यः श्रुतसङ्ग्रहः । न तत्र धनिनो यान्ति यत्र यान्ति बहुश्रुताः" इति सु. र. भा. सा. नी. श्लो. ५६०, (अष्टमसंस्करणे)। ७. या. शि. २।५।११६ । ८. च. स. सि. १२।८७ । ९. या. शि. १।२।२१ ।

वधयम् । गुरोरनुमतिम् 'अधीष्ष्व भोः' इति गुरुणा दत्तावँ वेदाद्ध्ययनानुमतिङ् कुर्यात् पालयेत् । अनन्न्येष्ष्वधीयानेषु अनन्न्योद्देशेनाद्ध्यापितमुपगृह्य्य नैवाधीयीतेति भावः । स्मृतिश् च– "ब्रह्म्म यस् त्वननुज्ज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् । स ब्ब्रह्म्मस्स्तेयसयँ युक्तो नरकम् प्रतिपद्द्यते ।"[1] इति । अत एव गुरोरनुज्ज्ञाप्रदानमपि उपदिशति स्मृतिः– "अद्ध्येष्ष्यमाणन् तु गुरुर् नित्त्यकालमतन्द्रितः । अधीष्ष्व भो इति ब्ब्रूयाद् विरामोऽस्त्विति चाऽऽरमेत्"[2] इति । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु शिष्ष्याणाङ् गुरुम् प्रति 'अधीष्ष्व भोः' इत्त्यभिचोदनम् गुरोरोङ्कारेणाभिक्क्रमणन् च प्रतिपादितम्[3] । तच् छान्दोग्ग्योपनिषत्सप्तमाद्ध्यायप्रारम्भोक्तनारदव्व्यवहारानुकूलमिति श्रुतिसम्मतमपि चरणभेदेन व्यवस्थापनीयम् प्रतीयते । वङ्क्षणाज् जानु यावद् दक्क्षिणमूरुन् त्रिभागम् प्रकल्प्य जानुसमीपे तृतीये भागे न्यस्तस्य वामकरमुष्टेरङ्गुष्ठतर्जनीमूलभागे । कूर्परङ् कफोणिम् प्रकोष्ठप्रगण्डयोस् सन्धिमिति यावत् । न्यस्स्य संस्थाप्य । इदम् माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदसंहितादिग्ग्रहणादावेव आवश्श्यकम् । अब्भ्याहननवँ वर्णव्यत्त्ययेनोच्चारणम् । निर्हणनं स्थानाद्द्यन्न्यतमवैगुण्ण्येनोच्चारणम् । गानन् नियतमात्त्रापरिमाणमुल्लङ्घ्य न्यूनाभिरधिकाभिर् वा मात्त्राभिरनपेक्क्षितस्वरविशेषयोजनेन च गीतमिव पठनम् । कम्पनन् नाम तत्तद्वर्णस्स्थानतो वर्णमुच्चारयितुम् प्रवृत्तेन पाठकेन तस्मात् स्थानात् करणवँ विचलय्य पुनस् तत्तद्वर्णस्स्थानत एव कृतमुच्चारणम् । अथवा नियतमात्त्रातः कियताऽप्प्यंशेन स्वरवँ वर्धयित्त्वा कृतं स्वरस्स्योच्चारणम् । हरिशब्दम् चेत्त्यादिश्श्लोकद्द्वयवँ वेदाद्ध्ययनविषयम् । हरिशब्दप्प्रयोगोऽयम् प्रातिशाक्ख्यादावनुक्तोऽपि[4] व्यासशिक्क्षादावप्प्युपेक्क्षितोऽपि[5] "प्रश्नानुवाकाद्द्यारम्भे सविसर्गोच्चरो हरिः । ससन्धिः प्रणवस् स्यादि (द्धि) विरामे स्वरितो भवेत्"[6] इति शम्भुशिक्क्षावचनम्, "आद्द्यन्तप्प्रणवौ नित्त्यौ यथा हरिपदन् तथा । सविसर्गं हरिपदम् प्रणवात् पूर्वमिष्ष्यते ॥ हरिपदे विसर्गस्स्य न सन्धिः प्रणवोत्तरे । विसर्गस्स्यार्धमात्त्रत्त्ववँ विरामो मात्त्रिकस् स्मृतः ॥ वत्सानुसृतिसञ्ज्ञा च विवृत्तेरिष्ष्यते बुधैः । तस्मात् परश् चतुर्मात्त्रस् त्रिमात्त्रः

१. मनु. २।११६ । २. तत्त्रैव २।७३ । ३. १५।४–५ ।
४. ऋ. प्रा. १५।५–७, शु. य. प्रा. १।१६ । ५. व्या. शि. सू. ५०५-५०८; सर्व. शि. ८९-९० । ६. श. शि. श्लो. ४४ ।

प्रणवः क्रमात् ॥ आदौ हरिपदं सर्वमुदात्तञ्चेष्यते बुधैः। अन्ते रिशब्दस्वारस्स्याद् विसर्गः प्रचयस्स्मृतः ॥ ओमो नित्यमुदात्तत्वं सर्वत्र प्रोच्यते तथा। प्रमाणं लक्षणं यद्वच् छिष्टपाठस्तथैव च''[१] इति सर्वलक्षणमञ्जरीकारनिर्दिष्टवचनानि, ''वेदे रामायणे चैव पुराणेषु च भारते। आदिमध्यावसानेषु हरिस्सर्वत्र गीयते''[२] इति अमरनाथादिधृतवचनम्, आधुनिकप्रथां चानुसृत्य विहितः। वस्तुतस्तु अमरनाथादिधृतवचनस्य तात्पर्यं वेदादिप्रतिपाद्यवस्तुसारपरत्वेन नेयमिति वेदपाठारम्भादौ हरिशब्दस्याप्रयोगेऽपि नैव क्षतिः। तैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्यायेऽष्टमेऽनुवाके च ''ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह'' इति श्रूयते। पाणिनीय-व्याकरण-भाष्येऽपि ''ओमित्युक्त्वा वृत्तान्ततश् शमित्येवमादीञ् शब्दान् पठन्ति''[३] इत्येवोक्तं न हरिशब्दस्योल्लेखः कृतः। ''प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः। प्रणवो व्याहृतयश् चैव नित्यम् ब्रह्म सनातनम्''[४] इति वचनमपि तदनुकूलमेव। तथाप्याधुनिकप्रथानुसारं हरिशब्दस्य प्रयोगोऽपि सहनीय एव। किन्तु वेदावसाने 'हरिः ओम्' इत्युच्चारणे लौकिकशब्दस्योङ्कारव्यवहितस्य वैदिकशब्देन सह संयोगोऽश्रम्यः प्रसज्यते इति तत्रावधानङ् कर्तव्यम् वैदिकधुरीणैः। स्वाध्यायारम्भादेर् हरिशब्दस्य प्रणवेन सह सन्धिर् न भवतीति मञ्जरीकारनिर्दिष्टे वचने सुस्फुटम्। प्रणवस्याऽप्युत्तरेण सह सन्धिर् न भवतीति ''न चैतत् सन्दध्यात् स्वाध्यायगतम् परेण''[५] इति वचनेन ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रतिपादितम्। ''यज्ञकर्मणि तु सन्धानम् भवति चोदितत्वात्''[६] इति च तद्व्याख्याने उव्वटः। स्मार्तकर्ममन्त्रादौ प्रयुक्तादोङ्कारात् परत्र स्वल्पो विरामः कृष्णयजुर्वेदशिक्षाग्रन्थेषु विहित इति न तस्योत्तरेण सन्धिः। माध्यन्दिनीयवाजसनेयिनां तु ''प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ओङ्कारमुक्त्वात्रिरश् च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयात्''[७] इति स्वगृह्यानुरोधात् स्वाध्यायादौ हरिशब्दोऽपि अप्रयोज्यो व्याहृतयश्

१. व्या. शि., पृ. १८८। २. या. शि. १।२।२२ (अमरनाथकृतशिक्षावल्ल्याम्)। ३. पा. व्या. भा. १।१।१। ४. स्मृतिसन्दर्भे (बौधायनधर्मसूत्रे), पृ. १८६६; द्र. तत्रैव बृहत्पराशरस्मृतौ (३।२९), पृ. ७१३। ५. १५।७ (३।३।७)। ६. आश्व. श्रौ. १।२। ७. पा. गृ. सू. २।१०।१८।

चाऽप्प्रयोज्ज्या इति विज्ज्ञायते। माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिसर्वानुक्क्रमण्याम् मन्त्रसंहिताचत्त्वारिंशत्तमाद्ध्यायप्रसङ्गे कात्त्यायनोऽपि "ओ३मिति प्रमाक्क्षरस्स्य योगिनामालम्बभूतस्स्य परस्स्य ब्ब्रह्म्मणः प्रणवाक्ख्यस्स्याऽस्स्थूलत्त्वादिगुणयुक्तस्स्य ब्ब्रह्म्म ऋषिश् छन्दो गायत्त्रम् परमात्मा देवता ब्रह्म्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्न्येष्ष्वपि काम्म्यनैमित्तिकादिषु सर्व्वेषु विनियोगः" इत्त्याह। वेदाद्ध्ययननियमश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्योक्तोऽप्यप्यत्त्राऽऽकलनीयः — "ओङ्कारस् स्वाद्ध्यायादौ", "प्रयतः" (सन्नधीयीत), "भोजनान् न परम्" (अधीयानो गच्छेत्) "भोजनम् मधुरं स्निग्धम्"[१] इति; "शूद्द्रपतितयोरसंश्रावं स्वाद्ध्यायोऽद्ध्येतव्व्यः"[२] (शूद्द्रपतितौ सम्म्यग्ग्रहणपर्य्यन्तं श्रवणङ् कर्त्तुयँ यथा न शक्नुयुस् तथा स्वाद्ध्यायोऽद्ध्येतव्व्य इत्त्यर्त्थः) इति च। वर्णशोऽक्क्षरशश् चेत्त्यादिना प्रतिपादिता नियमास् सर्व्वशास्त्राद्ध्ययनाद्ध्यापनसाधारणा वेदितव्व्याः। तथा च सुश्रुतवचनम् — "अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाऽव्व्याकुलायोपस्स्थितायाऽद्ध्ययनकाले शिष्ष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पदम् पादं श्लोकवँ वा। ते च पदपादश्श्लोका भूयः क्रमेणाऽनुसन्धेयाः। एवमेकैकशो घटयेदात्मना चाऽनुपठेत्। अद्द्रुतमविलम्बितमशङ्कितमननुनासिकवँ व्यक्ताक्क्षरमपीडितवर्णमक्क्षिब्भ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतन् नात्त्युच्चैर् नातिनीचैश् च स्वरैः पठेत्। न चाऽन्तरेण कश् चिद् व्रजेत् तयोरधीयानयोः। भवतश् चाऽत्त्र — "शुचिर् गुरुपरो दक्क्षस् तन्द्द्राऽनिद्द्राविवर्जितः। पठन्नेतेन विधिना शिष्ष्यश् शास्त्रान्तमाप्नुयात्॥ वाक्सौष्ठवेऽर्त्थविज्ज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्म्मनैपुणे। तदब्भ्यासे च सिद्धौ च यतेताऽद्ध्ययनान्तगः"[३] इति। वेदाद्ध्ययने च पूर्व्वङ् गुरूक्तन् तूष्णीं शृणुयात्, ततो गुरूक्तमनूच्चारयेत्[४], ततो ग्रहणाय त्रिः पञ्चकृत्त्वस् सप्तकृत्त्वो वा दिनं सप्ताहम् पक्क्षवँ वा गुरुसन्निधौ गुरोस् संश्रवे आवर्त्तयेत्। सेयमावृत्तिस् संस्थेत्त्युच्च्यते वैदिकैः[५]। चुलुः प्रसृतिविशेषः। न निर्भुजेत् कौटिल्ल्यम् प्रापय्य पुनः पुनर् न चलयेत्। निदन्तको निर्गतदन्तको दशनवासोब्भ्यामनाच्छादिता दन्ता यस्स्य स इति यावत्। वर्णेषूच्चारणीयेषु यथायथं सञ्चारणीयामप्प्यधोहनुयँ यो विष्टब्धाङ् कृत्त्वा ऊर्द्ध्वाधोदन्तपङ्क्त्योः परस्परयँ योगेनैव वर्णानुच्चारयति

---

१. शु.य.प्रा. १।१६, २०, २१, २२, २४, २५। २. तत्त्रैव ८।९।
३. सु.सं. १।३।५४–५६। ४. द्र.ऋ. ७।१०३।५। ५. सम्.शि.श्लो. १८।

अविवृतास्यस् स उच्च्यतेऽत्र सन्दष्टहनुरिति । अद्द्यत्वेऽपि अनुनासिक-व्यञ्जनसन्निहितान् प्रायस् सर्वान् अननुनासिकानपि संस्कृतभाषास्वरान् सानुनासिकतयैवोच्चारयन्ति प्रायस् सर्वेऽपि भारतवर्षीयास् संस्कृत-पाठिनो विद्द्वांसोऽपि स्वस्स्वमातृभाषादिप्प्रभावात्, अतो महता प्रयत्नेन परिहरणीयोऽयन् दोष इति सङ्गृह्य्यते– न नासया नित्त्यमनु-ष्ठितवँ वदेदिति । गजवद्व्यवेषीति गजो यथा धीरं समवँ व्यवस्थितन् निष्कम्पञ् च क्क्रमते तथैव पदेषु क्रमितेत्त्यर्थः । निष्पीडनम् अधिकतरेण प्रयत्नेनोच्चारणम् । आचार्यसमाराधनादेव हि विद्द्या सम्म्यगवाप्प्यते इत्युच्च्यते– यथा खनन्नित्त्यादिना । तथा हि गीता-यामपि– "तद् विद्धि प्प्रणिपातेन परिप्प्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञ्जानञ् ज्ञानिनस् तत्त्वदर्शिनः"[1] इति । तथा च प्राणाचार्यश् चरकोऽपि– "तमाचार्यमुपसृत्त्याऽऽरिराधयिषुरुपचरेदग्निवच् च देववच् च राजवच् च पितृवच् च भर्तृवच् चाऽप्प्रमत्तः । ततस् तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्म्य शास्त्रस्स्य दृढतायामभिधानसौष्ठवेऽर्थस्स्य विज्ञ्जाने वचनशक्तौ च भूयोभूयः प्रयतेत सम्म्यक्"[2] इति । शक्क्यम् मानमकुर्वते वेदाद्द्या विद्द्या नोपदेष्टव्व्येति शास्त्रमेव विदधाति । तथा हि स्स्मृतिः – "दहत्त्यग्निर् यथा कक्क्षम् ब्रह्मम पृष्टमनादृतम् । न ब्रह्मम तस्मै प्रब्रूयाच् छक्क्यम् मानमकुर्वतः"[3] इति । धर्मसूत्रकारादिभिश् च आचार्यसमाराधनविधिर् विस्तरेणोक्तः[4] । तत्राऽऽपस्तम्बो गुरौ विद्द्यमानमपि दोषम् प्रकाशन् न ब्रूयादित्त्या-द्द्यपि वदति[5] । एते च नियमा आ समावर्तनाच् शिष्ष्येण नियमतः पालनीयाः । समावृत्तस्स्य शिष्ष्यस्स्य तु अनाज्ञाप्प्यत्त्वम् बोधयति शास्त्रम्[6] । यद्द्यपि– "षडेते ह्यवमत्त्यन्ते नित्त्यम् पूर्वोपकारिणम् । आचार्यं शिक्षिताश् शिष्ष्याः कृतदाराश् च मातरम् ।। नारीवँ विगत-कामास् तु जातापत्त्यास् स्त्रियः पतिम् । कृतार्थास् स्वामिनञ् चैव गतरोगाश् चिकित्सकम्"[7] इति, "गुरुम् प्रयोजनोद्देशादर्चयन्ति न

---

१. ४।३४ । २. च. सं. वि. स्था. ८।४ । ३. व. स्मृ. २।१८ । ४. आ. ध. सू. १।२।६।१–३७, १।२।७।१–३१, १।२।८।१–३०, गौ. ध. सू. १।२।२०, २१, २४, २६, २७, २८, ३०–३६; बौ. ध. सू. १।२।२०, २१, ३४, ३७; श. स्मृ. ३।४,५, १०–१२; मनु. २।१६१–२०६; याज्ञ. २।२६, २७ । ५. आ. ध. सू. १।१।४।२५ । ६. तत्रैव १।४।१३।१५ । ७. म. भा. ५।३३।९२–९३ ।

भक्तितः। दुग्धदेति हि गौर् गेहे पोष्यते न तु धर्मतः''[१] इति च लोकस्स्वभावस् तथापि ''एकाक्षरप्प्रदातारङ्गुरुय्ँ यो नाभिनन्दति। श्वानयोनिशतम् भुक्त्वा चण्डालेष्ष्वभिजायते''[२] इत्त्यादीनि, ''शिवे रुष्टे गुरुस् त्राता गुरौ रुष्टे न कश् चन'' इत्त्यादीनि, विद्द्यादानविषयेऽनुपदमेवात्त्रैव वक्क्ष्यमाणानि ''अद्ध्यापिता ये गुरुम्'' इत्त्यादीनि वचनानि च न विस्स्मरणीयानि ॥७३–१०१॥

(ज) अथ विद्द्याधारणनियमाः

गुणिता शतशो विद्द्या सहस्स्रावर्तिता पुनः।
आगमिष्ष्यति जिह्वाग्ग्रे प्रोच्चान् निम्नमिवोदकम् ॥१०२॥[३]
शतेन गुणिताऽऽयाति सहस्स्रेण च तिष्ठति।
शतानाञ् च सहस्स्रेण प्रेत्त्य चेह च तिष्ठति ॥१०३॥[४]
आम्नायात् प्रपदस् स्याद् धि प्रपदो निर्भयो भवेत्।
निर्भयो याति माधुर्यम् माधुर्यात् सिद्धिमाप्नुयात् ॥१०४॥[५]
आम्नायकरणं श्रेष्ठव्ँ वर्णानाञ् चाऽवधारणम्।
अप्प्रमत्तस् स्वरान् ब्रूयादेतदाचार्यशासनम् ॥१०५॥[६]
ऊर्ध्वं सहस्स्रादाम्नानं सततञ् चानुव्वेक्क्षणम्।
आप्तैश् च सह सम्पाठस् त्रिविधा धारणा स्स्मृता ॥१०६॥[७]
वेदस्वीकरणम् पूर्वव्ँ विचारोऽब्भ्यसनञ् जपः।
तद्दानञ् चैव शिष्ष्येब्भ्यो वेदाब्भ्यासस् तु पञ्चधा ॥१०७॥[८]
जलमब्भ्यासयोगेन शिलानाङ् कुरुते क्क्षयम्।
कर्कशानाम् मृदुस्स्पर्शङ् किमब्भ्यासान् न साद्ध्यते ॥१०८॥[९]
उपोदिकाभिश् च क्षुद्द्राभिश् क्रियते मृत्तिकोच्चयः।
न हि तासाम् बलाधिक्क्यमुद्द्यमस् तत्त्र कारणम् ॥१०९॥[१०]
अञ्जनस्स्य क्क्षयन् दृष्ट्वा वल्मीकस्स्य च सञ्चयम्।
अवन्ध्यन् दिवसङ् कुर्याद् दानाद्ध्ययनकर्मसु ॥११०॥[११]

१. सु. र. भा., सा. नी., श्लो. ७१४। २. चा. नी. १३।१९। ३. या. शि. २।५।१०३, मा. शि. श्लो. १६५। ४. या. शि. २।५।१०४, मा. शि. श्लो. १६६। ५. तुलना कार्या– मा. शि. श्लो. १५१। ६. मा. शि. श्लो. १५२, 'अप्प्रमत्तश् च स्वारयेत' इति तत्त्र तृतीयचरणपाठः। ७. तत्त्रैव श्लो. १६९। ८. द. स्मृ. २।३४। ९. या. शि. २।५।१०५, मा. शि. श्लो. १७५। १०. तुलना कार्या– या. शि. २।५।१०६, ना. शि. २।८।२१। ११. या. शि. २।५।१०७; ना. शि. २।८।२०।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥१११॥[१]

इति नीतिविदः प्राहुस् तस्मादश्रान्तमानसः ।
यावज्जीवमधीयीत बुधो विद्याव्रती द्विजः ॥११२॥

शास्त्रेदारभ्याय मतिमान् सायम्प्रातर् दिवानिशम् ।
अर्थतत्त्वप्रधानन् तु शास्त्रञ् चित्तेन शीलयेत् ॥११३॥

सम्यक् चाऽनुप्रविश्यार्थतत्त्वं शास्त्रम् पुनःपुनः ।
मनःपुरस्सराभिश् च वाग्भिरावर्तयेत् क्रमात् ॥११४॥

सुगृहीतन् धृतमपि शास्त्रङ् काले पुनःपुनः ।
नैवाऽनुसंहितञ् चेत् तत् कार्यकाले न संस्फुरेत् ॥११५॥

विस्मर्येतापि तत् पक्षे सप्ताहे वा त्र्यहेऽपि वा ।
दिनेदिने वा मतिमान् प्रातरुत्थाय चोद्धरेत् ॥११६॥

गुणिता शब्दतोऽर्थत उभयतो वाऽप्यावर्तिता । आप्तैस् सह सम्पाठो गुणनीति प्रसिद्धश् चर्चेति प्रसिद्धश् च । तत्र गुणन्यां सतीर्थ्या गुरुसान्निध्याभावेऽपि सम्भूय गुरुणाध्यापितस्य मन्त्रपाठस्य प्रत्यहं सप्तावराभिश् शतपराभिर् गुरुनियमिताभिरावृत्तिभिस् सप्ताहम् पक्षवं वाऽऽवर्तनङ कुर्वते । तत्र पूर्ण एकैको मन्त्रो दण्डकलितवदावर्त्यते, अग्रिममन्त्रस्य द्विपदकः प्रतीकोऽपि पूर्वमन्त्रेण सहाभ्यस्यते मन्त्रपाठक्रमव्यत्यासनिरासार्थम् । चर्चायान् तु मन्त्राध्येतार आत्मनो द्वयोः परस्पराभिमुखयोः पङ्क्त्योर् विभज्य पठन्ति । तत्र च यथाक्रममेकैकः पक्षो मन्त्रसंहितायाङ क्रमादिसंहितायाञ् च एकैकमवसानम्, पदपाठे तु एकैकम् पदयं यथापाठम् प्रापयति । संस्था पूर्वमुक्ता[२] । संस्था-गुणनिका-चर्चा-समवायरूपस् सम्पाठस् सतीर्थ्यैः कृतः पट्टीति, सतीर्थ्यासतीर्थ्यव्यामिश्रैः कृतस् तु पट्ट इत्युच्यते[३] । उद्धरेत् संस्काररूपेणान्तःकरणान्तस्तले स्थितं शास्त्रमनुभवे स्मृतौ वाऽऽनेतुमुत्कर्षेदित्यर्थः । उद्धरणशब्दमूलको हि नैपालीयभाषाया 'उद्धरनु'- शब्द इति "सति च साधुप्रयोगात् संशये यस् तस्यापभ्रंशस् तेन सम्प्रति निर्णयः क्रियते"[४] इति शिष्टसरणिमेवानुसृत्य च उद्धरेदिति पदमुक्तेऽर्थेऽत्र प्रयुक्तवं वेदितव्यम् ।

---

१. हि. उ. प्र. श्लो. ३ ।   २. पृ. १३४, पङ्. २६ ।
३. सम्. शि. श्लो. १९–२२ । ४. वा. प. १।१५३ (वृत्तिभागे) ।

विद्याधारणविषयकाणि इमान्यपि सुभाषितानि अत्र सङ्ग्राह्याणि– "अभ्यासाद् धार्यते विद्या कुलं शीलेन धार्यते"[1] इति, "सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते। मृजया रक्ष्यते रूपङ्कुलवँ वृत्तेन रक्ष्यते"[2] इति, "क्षणशः कणशश् चैव विद्यामर्थञ् च साधयेत्। क्षणत्यागे कुतो विद्या कणत्यागे कुतो धनम्"[3] इति; "अनभ्यासे विषवँ विद्या अजीर्णे भोजनवँ विषम्। विषं सभा दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम्"[4] इति; "प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितन् धनम्। तृतीये नार्जितो धर्मश् चतुर्थे किङ् करिष्यति"[5] इति; "शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयमाराधितोऽपि नृपतिः परिसेवनीयः। अङ्के धृताऽपि तरुणी परिरक्षणीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम्"[6] इति। प्राणाचार्यश् चरकोऽपि एवं ह्यध्ययनाभ्यासादिविधिमाह– "तत्रायमध्ययनविधिः। कल्यकृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्यूषवँ वा कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकन् देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरस्सराभिर् वाग्भिस् सूत्रमनुपरिक्रामन् पुनःपुनरावर्तयेद् बुद्ध्याऽनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारपरदोषप्रमाणार्थम्। एवम् मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्यस्येदित्यध्ययनविधिः"[7] इति ।।१०२–११६।।

(झ) अथ विद्यावर्धनोपायाः

> आचार्योपासनाद् योगात् तपसा प्राज्ञसेवनात्।[8]
> तद्विद्यसम्भाषणतो विगृह्य कथनादपि ।।११७।।
> सुदीर्घञ् चिन्तनात् कालात् स्मर्तुयँ यत्नात् पुनःपुनः।
> अध्यापनात् प्रयोगाच् च विद्यैति वर्धतेऽपि च ।।११८।।

योगोऽभियोगः। महाभारतेऽपि– "सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते। मृजया रक्ष्यते रूपङ् कुलवँ वृत्तेन रक्ष्यते"[9] इति प्रोक्तम्। तपो नाम कथवँ विद्या लब्धव्या वर्धनीया चेति मनसस् तापः। प्राज्ञः परीक्षकः। तद्विद्यसम्भाषाया गुणानाह प्राणा-

१. चा. नी. ५।८। २. म. भा., उ. प. ३४।३९। ३. तुलना कार्या– "षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात्। गावस् सेवा कृषिर् भार्या विद्या वृषलसङ्गतिः" इति म. भा. उ. प. ३३।९१।
४. हि. उ. प्र. श्लो. २२। ५. सु. र. भा., सा. नी. श्लो. ४१९।
६. तत्रैव श्लो. ९६२। ७. च. सं. वि. स्था. ८।६।
८. मा. शि. श्लो. १७७। ९. म. भा. उ. प. ३४।३९।

चार्यश् चरकोऽपि– "तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति, वचनशक्तिमपि चाऽऽधत्ते, यशश् चाभिदीपयति, पूर्वश्रुते च संशयवतः पुनश्श्रवणात् संशयमपकर्षति, श्रुते चाऽसंशयवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति, अश्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच् चाऽऽचार्यश् शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातन् तत् परेण सह जल्पन् विजिगीषुराह पिण्डीकृत्य संहर्षात्, तस्मात् तद्विद्यसम्भाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः"[1] इति; "तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्धनानाम् (श्रेष्ठा)"[2] इति च । "सतताध्ययनवं वादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः"[3] इति सुश्रुतः । अपि च– "आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यस् स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादङ् कालक्रमेण तु"[4] इति; "विद्या कालेन पच्यते" इति च । विदुषाञ् जीवनचरित्राणाम् पठनं श्रवणम् मननं सद्विद्वद्गुणकीर्तनञ् च विद्याविवृद्धिभावनावर्धकवं, विद्यावृद्ध्युपायप्रतिभाजननञ् च; अतस् तदपि कर्तव्यम् । आह च विद्याप्रसादो वैदिकनीतिमञ्जर्याम्– "वैदुष्यमिच्छता कार्यं सद्विद्वद्गुणकीर्तनम् । विदुषो यशस्विनोः कीर्त्या कवीन्द्रानप्यभूद् विदन्"[5] इति । विद्यार्थिनस् स्वकीया प्रज्ञाऽपि विद्यावृद्धिकारणम् । तदुच्यते– "जले तैलङ् खले गुह्यम् पात्रे दानम् मनागपि । प्राज्ञे शास्त्रं स्वयवं याति विस्तारवं वस्तुशक्तितः"[6] इति । अपि च– "यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति । तस्य दिवाकरकिरणैर् नलिनीदलमिव विकासते बुद्धिः"[7] इति ॥११७-११८॥

(अ) अथ तद्विद्यसम्भाषणादिविधिः

ज्ञानविज्ञानवचनशक्तियुक्तं शुचिं शुचिः ।
विद्यावृद्ध्यै सविश्रम्भम् पृच्छेदर्थान् समाहितः ॥११९॥
शुचिना चेच्छता विद्यावृद्धिवं विद्यावता सता ।
असूयारहितेनाऽपि पृष्टोऽर्थमविकत्थनः ॥१२०॥

---

१. च. सं. वि. स्था. ८।१४ ।   २. तत्रैव सूत्रस्थाने २५।३९ ।   ३. सुश्रुतसंहितायाञ् चिकित्सास्थाने २८।२७ ।
४. प्रा. भा. शि. प., पृ. १२७ ।   ५. श्लो. ३५ (एष श्लोकोऽत्र संशोध्योपस्थापितोऽस्ति) ।   ६. चा. नी. १४।५ ।
७. प. त., अप. श्लो. ८७ ।

ज्ञातं सुविशदम् ब्रूयादज्ञातन् नैव वर्णयेत् ।
निग्रहान् नोद्विजेताऽपि न हृष्येद् विनिगृह्य च ॥१२१॥
तद्विद्येन च सन्धाय सम्भाषायाङ्गतो बुधः ।
नैकान्ताभिनिवेशी स्याद् गृह्णीयाद् युक्तियुग् हि यत् ॥१२२॥
असत्पक्षाऽक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्तास् स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥१२३॥[1]
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच् छास्त्रदूषकान् ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णास् सेव्याः परीक्षकाः ॥१२४॥
प्रायेण सुमुखास् सन्तो विज्ञा युक्ताल्पभाषिणः ।
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ॥१२५॥
दम्भिनो मुखरास् त्वज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।
तान् स्वल्पाधारमुखरान् मर्षयेन् न विवादिनः ॥१२६॥
पशुः पशूनान् दौर्बल्यात् कश्चिन् मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिम् भजते पशुः ॥१२७॥
तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन् मौखर्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्मनाऽऽत्मानमाप्तमासाद्य भिद्यते ॥१२८॥
बभ्रुर् मूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति सञ्जल्पे कुण्डकीटो जडो यथा ॥१२९॥
सन्ति पाल्लविकोत्पातास् सङ्क्षोभञ् जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पातास् सहसैवाऽविभाविताः ॥१३०॥
तस्मात् तान् पूर्वसञ्जल्पे पृच्छेत् तन्त्रार्थसङ्ग्रहम् ।
परावरपरीक्षार्थन् तत्र शास्त्रविदाम् बलम् ॥१३१॥
सद्वृत्तैर् न विगृह्णीयाद् विद्वानल्पश्रुतैरपि ।
हन्यात् त्वादावेव प्रश्नैरितरान् प्राज्ञमानिनः ॥१३२॥
परो भूतेष्वनुक्रोशस् तत्त्वज्ञाने परा दया ।
येषान् तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ॥१३३॥

सैवैका समाना विद्या यस्य स तद्विद्यः । ऊर्णाराशिमध्ये पतित ऊर्णाभिस् सर्वं वेष्टितो मूढताम् प्राप्तो नकुल इवेति बभ्रुर् मूढ इत्यादेरर्थः । कुण्डकीट इत्यस्य स्थाने कुण्डभेद इत्याकरे पाठः,

---

१. असत्पक्षेत्यादयश् श्लोकाश् चरकसंहिताया सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये आनुपूर्व्या पाठेन च क्वचिद् भिन्नाः पठ्यन्ते (श्लो. ७०-८१) ।

तस्यार्थश्च निन्दितजातिरिति शिवदासः। कुण्डकीटश्चार्वाकविशेषो जडवादी। असत्पक्षा नाम परपक्षदोषकथनमात्ररूपा स्वपक्षस्थापनाहीना वितण्डाभिधाना कथा, अक्षणित्वञ्च कार्यान्तरगौरववत्त्वम्, अरतिश्शिरोवेदनादिका, दम्भः, वाग्व्यवहारपारुष्यञ्च साधनयं येषान्ते, परविनिन्दका अत्यात्मश्लाविनो वाऽपि च जनास्स्वकीये शास्त्रे प्रायोऽनाप्ता भवन्तीत्यर्थः। ज्ञानं शास्त्रजो बोधः। विज्ञानं शास्त्रार्थानुभवप्रयोगादिसमुपसक्तञ्ज्ञानम्। अनुक्रोशः परेषु दुःखेन क्रोशत्सु तेषान्दुःखेन दुःखितस्य तेषाङ्क्रोशनमनुक्रोशनम्, अनुकम्पेति यावत्। दयन्ते रक्षन्त्यनया हेतुभूतयेति दया रिरक्षिषा।

तद्विद्यसम्भाषा हि विद्यावृद्धेर्महानुपाय इत्याचार्याः। श्रुतिरपि "त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुश्शिलकश्शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति। ते होचुरुद्गीथे वै कुशलास्स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदामेति"[1] इति तद्विद्यकथेतिहासम्प्रदर्शयति। तथा च शङ्करभगवत्पादोऽपि तद्व्याख्याने "तथा च तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजनस्संशयनिवृत्तिश्चेति। अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम्" इत्याह। प्राणाचार्यश्चरकोऽपि शास्त्रदृढताद्यर्थन्तद्विद्यसम्भाषाविधिमुपदिशति— "द्विविधा खलु तद्विद्यसम्भाषा भवति सन्धायसम्भाषा विगृह्यसम्भाषा चेति। तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेनाकोपनेनोपसक्तविद्येनाऽनसूयकेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सन्धायसम्भाषा विधीयते। तथाविधेन सह कथयन्विश्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि विश्रब्धः, पृच्छते चाऽस्मै विश्रब्धाय विशदमर्थम्ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनन्न हृष्येत्, न परेषु विकत्थेत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनेयाननुनयेच्च, अनुनये तत्र चाऽवहितस्स्यादित्यनुलोमसम्भाषाविधिः। अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसम्भाषायाञ्जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन्। प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरम्परावरान्तरम्परिषद्विशेषांश्च सम्यक्परीक्षेत, सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमताङ्कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति; तस्मात्परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः। परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमाञ्जल्पकगुणान्

१. छा. उ. १।८।१।

श्रेयस्करान् दोषवतश् च परीक्क्षेत सम्म्यक् । तद् यथा— श्रुतवँ विज्-
ज्ञानन् धारणम् प्रतिभानवँ वचनशक्तिरित्येतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः ।
इमान् पुनर् दोषवतः । तद् यथा— कोपनत्त्वमवैशारद्द्यम् भीरुत्त्व-
मधारणत्त्वमनवहितत्त्वमिति । एतान् द्वयानपि गुणान् गुरुलाघवतᳶ परस्स्य
चैवाऽऽत्मनश् च तोलयेत् । तत्र त्रिविधᳶ परस् सम्पद्द्यते प्रवरᳶ
प्रत्यवरस् समो वा गुणविनिक्क्षेपतो न त्वेव कार्त्स्न्येन । परिषत् तु
खलु द्द्विविधा ज्ञानवती मूढपरिषच् च । सैव द्द्विविधा सती त्रिविधा
पुनरनेन कारणविभागेन— सुहृत्परिषद् उदासीनपरिषत् प्रतिनिविष्टपरिषच्
चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायाम् परिषदि ज्ञानविज्ज्ञानवचनप्रतिवचन-
शक्तिसम्पन्नायामपि, मूढायाञ् च न कथञ्चित् केन चित् सह जल्पो
विधीयते । मूढायान् तु सुहृत्परिषदि उदासीनायावँ वा (स्वकीयावँ
विशिष्टाञ्) ज्ञानविज्ज्ञानवचनप्प्रतिवचनशक्तिमन्तरेणाऽपि अदीप्त-
यशसा महाजनविद्द्विष्टेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता
आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर् वाक्क्यदण्डकैᳵ कथयितव्व्यम् । अतिहृष्टम्
मुहुर्मुहुरुपहसता च परं रूपयता च परिषदम् आकारैर् ब्रुवता चाऽस्स्य
वाक्क्यावकाशो न देयः । कष्टशब्दम् ब्रुवता (अप्रतिभानवानयवँ)
वक्तव्व्यो 'नोच्च्यते?' इति, अथवा 'पुनर् हीना ते (अहन् त्वत्तᳶ प्रवर इति)
प्रतिज्ज्ञा' इति।पुनश् चाह्वयमानᳶ प्रतिवक्तव्व्यः 'परिसवँ वत्सरो भव,
अपि शिक्क्षस्व तावत्, पर्याप्तमेतावत् ते' इति । सकृदपि परिक्क्षेपिकन्
निहतन् निहतमाहुरिति नाऽस्स्य पुनर् योगᳵ कर्त्तव्व्यᳵ कथञ् चिदपि ।
एवं श्रेयसा सह विगृह्य्य वक्तव्व्यमित्त्याहुरेके । न त्वेवञ् ज्यायसा
सह विग्रहम् प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्त्यवरेण तु सह समाभिमतेन वा
विगृह्य्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्व्यमथवाऽप्प्युदासीनपर्षदि अवधा-
नश्रवणज्ज्ञानविज्ज्ञानोपधारणवचनशक्तिसम्पन्नायाम् । कथयता चाऽ-
वहितेन परस्स्य साद्गुण्ण्यदोषबलमवेक्क्षितव्व्यम्, समवेक्क्ष्य च यत्रैनं
श्रेष्ठम् मन्न्येत नाऽस्स्य तत्र जल्पवँ योजयेदनाविष्कृतमप्प्रयोगङ्
कुर्वन्; यत्र त्वेनमवरम् मन्न्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ।
तत्र खल्विमे प्रत्त्यवराणामाशुनिग्रहे भवन्त्युपायाः । तद् यथा—
श्रुतहीनम् महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ज्ञानहीनम् पुनᳵ कष्टशब्देन
वाक्क्येन, वाक्क्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर् वाक्क्यदण्डकैः,
प्रतिभाहीनम् पुनर् वचनेनैकविधेनाऽनेकार्थवाचिना,वचनशक्तिहीनमर्धोक्-
तस्स्य वाक्क्यस्स्याक्क्षेपेण,अविशारदमपत्त्रपणेन,कोपनमायासनेन,भीरुवँ

वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेत्येवमेतैरुपायैः परमभिभवेत्"[1] इति ।

विद्यार्थिना रिरक्षिषुणा व्यामोहाल् लोकमुद्दिधीर्षुणा चाऽसद्वाद-निग्रहे जागरूकेण भाव्यम् । तथा च मोक्षशास्त्रिकोऽपि भगवान् बादरायणो लोके प्रायेण परप्रत्ययनेयबुद्धीञ् जनान् विलोक्य तांश् च मोक्षमार्गत्वेनाभिमतेभ्यः कपिलादिमार्गेभ्यः परित्रातुमिच्छुर् ब्रह्ममीमांसासूत्रद्वितीयाध्यायपादद्वयेन कापिलाद्यसद्वादान् निगृह्णाति । श्रुतिरपि "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतस् सज् जायत । कुतस् तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतस् सज् जायेतेति । सत् त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्"[2] इति असद्वादनिग्रहं प्रदर्शयति । अतोऽसद्वादिनां निग्रहोऽपि श्रुतिसम्मतो धर्म्यो लोक्यश् शिष्टपरिगृहीतश् चेति विद्यावृद्धिङ् कामयमानेन तत्र मतिर् निरता कार्येति उपदेशः प्राणाऽऽचार्यस्याऽपि मननीयो माननीयश् च सर्वैरपि परीक्षकैः । पूर्वोक्तविधस्य विवादस्य परिग्राह्यत्वम् महाकविरप्याह– "लब्धाऽऽस्पदोऽस्मीति विवादभीरोस् तितीक्षमाणस्य परेण निन्दाम् । यस्याऽऽगमः केवलजीविकायै तञ् ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति"[3] इति । यत् तु "अधीयानः पण्डितम्मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् । तस्याऽन्तवन्तश् च भवन्ति लोका न चाऽस्य तद् ब्रह्म फलं ददाति"[4] इति, "आजिजीविषवो विद्यायं यशःकामास् समन्ततः । ते सर्वे नृप पापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः"[5] इति, "स्वयं पण्डितमान्यज्ञो विदुषो हेलयन् मदात् । निर्द्रुमाम्बुपरे देशे जायते ब्रह्मराक्षसः"[6] इति च, तत् पुनरहङ्कारमात्रमूलकस्य परमतनिरसनप्रयासस्य, लोभमूलकस्य स्ववैदुष्यकौशलाऽऽदिख्यापनप्रयासस्य च निषेधकम् बोद्धव्यम् । एतेन "प्रख्यापनम् प्राध्ययनम् प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः । याजनाध्यापने वादष् षड्विधो वेदविक्रयः"[7] इत्याद्यपि व्याख्यातम् ॥११९–१३३॥

(ट) अथ विद्यासमाराधनरहस्यम्

समस्तैर् धीगुणैस् सम्यक् प्रयुक्तैरेव भारती ।
शक्या समाराधयितुं नान्यथेति तु निश्चितम् ॥१३४॥

---

१. च. सं. विमा. ८।१५–२१ । २. छा. उ. ६।२।१–२ । ३. माल. १।१७ । ४. म. भा., आदि ९०।२३ । ५. म. भा. शान्ति. १४२।१२ । ६. वासुदेवरसानन्दे अङ्गिरसो वचनम्, पृ. ६४ । ७. वाधूलस्मृतौ, श्लो. १५८ ।

शुश्श्रूषा श्श्रवणञ् चैव ग्ग्रहणन् धारणन् तथा ।
ऊहापोहौ च विज्ज्ञानन् तत्त्वज्ज्ञानञ् च धीगुणाः ॥१३५॥[१]
प्प्रज्ज्ञा विवेकलँ लभते भिन्नैराऽऽगमदर्शनैः ।
कियद् वा शक्क्यमुन्नेतुँ स्वतर्कमनुधावता ॥१३६॥[२]
तत्त्वमुत्प्रेक्क्षमाणानाम् पुराणैराऽऽगमैर् विना ।
अनुपासितवृद्धानाम् विद्द्या नातिप्प्रसीदति ॥१३७॥[३]
तस्मात् कामयमानेन विद्द्यावृद्धिन् तु धीमता ।
स्वविद्द्या समुपस्कार्य्या श्श्रुत्त्वा नानाऽऽगमान् हितान् ॥१३८॥
"श्श्रद्धायत्नौ यदि स्स्याताम् मेधया किम् प्प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्स्याताम् मेधया किम् प्प्रयोजनम्" ॥१३९॥
किञ्चित् प्प्रश्नोत्तरञ् ज्ञातुन् निद्द्रास्स्यन् प्प्रविचारयन् ।
चेन् निद्द्रायतत्त्युत्तरञ् च विबुद्धस्स्य स्स्फुरेत् क्क्वचित् ॥१४०॥

व्याक्ख्यानशक्तिमिह कर्मसु कौशलञ् च
विज्ज्ञानवर्धनरुचिम् प्प्रगुणाञ् च सिद्धिम् ।
लिप्सुर् यथोत्तरमथो परिचिन्तनाद्द्धि श्
शास्त्रज्ज्ञसंसदि भवेत् स्वयमद्द्वितीयः ॥१४१॥[४]
भवेन् न वा यद्द्यपि पूर्ववासना-
गुणानुबन्धि प्प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्ध्रुवङ् करोत्त्येव कमप्प्यनुग्ग्रहम् ॥१४२॥[५]

(ठ) अथ विद्द्याविनाशहेतुनिरूपणम्

अशुश्श्रूषा त्त्वरा श्श्लाघा विद्द्यायाश् शत्त्रवस् त्त्रयः ।[६]
आभिस् तु भाषिता विद्द्या नाऽऽयाति द्द्राक् च नश्श्यति ॥१४३॥
द्द्यूतम् पुस्तञ् च वाद्द्यञ् च नाटकेषु च सक्तिका ।
स्त्त्रियस् तन्द्द्रा च निद्द्रा च विद्द्याविग्घ्नकराणि हि ॥१४४॥[७]

---

१. तुलना कार्य्या– कौ. श्र. ११५ । २. वा. प. २।४८४ ।
३. तत्त्रैव २।४८५ । ४. श्रस्मज्ज्येष्ठपितृव्येण प्प्राणाचार्य्येणो-
मानाथशर्मणा विरचित संहितासारवाङ्मय्या स्थितममुद्द्रितम्
पद्द्यमिदम् । ५. काव्व्यादर्शे १।१०४, तत्त्र भवेन्नवेत्त्यस्स्य
स्स्थाने 'न विद्द्यते' इति पाठः । ६. म. भा. उद्द्योग. ४०।४ ।
७. ना. शि. २।८।२६, तत्त्र च 'द्द्यूतम् पुस्कवाद्द्यञ् च नाटकेषु
च सक्तिका । स्त्त्रियस् तन्द्द्रा च निद्द्रा च विद्द्याविग्घ्नकराणि

आलस्यान् मूर्खसंसर्गाद् भयाद् रोगनिपीडनात् ।
अशक्त्या चैव मानाच् च ध्रुवं विद्या प्रणश्यति ॥१४५॥[१]
अर्थौत्सुक्यं स्ववृत्तिश् च लौकिकत्वमलक्ष्यता ।
अपरीक्ष्यप्रवृत्तिश् च विद्यासिद्धिं विरुन्धते ॥१४६॥

श्लाघा अध्येतुर् गुरुमित्रादिभिः कृता तस्य सम्यगध्ययनवत्ताया उक्त्या युक्ता प्रशंसा । पुस्तं चित्रलेखनादिकं लेप्यकर्म । सुख-स्वप्राधान्यादिषु प्रयोजनेषु औत्सुक्यं, यस्य कस्यापि साध्यस्य विरोधीति "यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा । निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः"[२] इति वदन् महाकविरपि अभिप्रैति । लौकिकत्वमत्र- "श्रुतम् बुद्धिस् स्मृतिर् दार्ढ्यं धृतिर् हितनिषेवणम् । वाग्विशुद्धिश् शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् । लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहतमश्शिरतम्"[३] इति वदता प्राणाचार्येण चरकेणाऽभिप्रेतस्य लौकिकजनस्य भावः । महाभारतेऽपि अर्थकामप्रधानकगतानुगतिकाऽविवेकिलोकाचरितं नाऽनुसरणीयमित्युक्तम् । तद् यथा– "कारणाद् धर्ममन्विच्छेन् न लोकाऽऽचरितं चरेत्"[४] इति । इदमपि सुभाषितमत्र स्मरणीयम्– "काव्येन हन्यते शास्त्रं काव्यञ्च गीतेन हन्यते । गीतं च स्त्रीविलासेन स्त्रीविलासो बुभुक्षया"[५] इति । अपि च– "लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः । विद्या च कुव्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं राज्यम् प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य"[६] इति । आलस्याद् विद्या विनश्यतीत्यत्रेदमपि सुभाषितं स्मरणीयम्– "आलस्येन हता विद्या परहस्ते हतं धनम् । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं हतं सैन्यमनायकम्"[७] इति ॥१४३–१४६॥

षट्' इति पाठः । पुस्तकवाद्यमित्यस्य स्थाने पुस्तकवाच्यमिति पुस्तकशुश्रूषेति वा केचित् पठन्ति ।

१. मा. शि. श्लो. १७८, तत्र ध्रुवमित्यस्य स्थाने षड्भिरिति पाठः । २. किरातार्जुनीये ३।४० । ३. च. सं. १।२६।३६–३७ । ४. १२।२६२।५३ । ५. सुभाषितावली 'खशभाष्यं तु काव्येन' इति पाठः, सुभाषितरत्नभाण्डागारे तु 'शेषभाष्यं तु काव्येन' इति । ६. प. त., काको. श्लो. २११ । ७. चा. नी. ५।७ ।

६. अथ अद्ध्यापनविधिनिरूपणम्

(क) अथ विद्द्यादाननियमाः

आचार्य्यपुत्त्रश् शुश्श्रूषुर् ज्ञानदो धार्मिकश् शुचिः ।
आप्तश् शक्तोऽर्थदस् साधुस् स्वोऽद्ध्याप्प्या दश धर्मतः॥१४७॥[१]

आचार्य्यस्स्य पुत्त्रो गुरुपुत्त्रः, विद्द्या श्रोतुं शिक्क्षितुं वाऽतीवोत्सुकस् सन् यो गुरुगृहकार्य्ये गुर्वङ्गसंवाहनादौ च प्रवर्त्तते सः, कस्स्य चन ज्ञानस्स्य दाता, यो धर्मञ् चरति सः, निष्कपटः, विश्श्वसनीयः, विद्द्याङ् ग्रहीतुन् धारयितुञ् च समर्थः, वृत्तिदो धनदो वा, लोकहितैषी, बन्धुश् चेत्त्येते दशविधा जनाः प्रत्त्येकं स्वविद्द्यां साकल्ल्येन दातुं योग्ग्या इत्त्यर्थः । आचार्य्ययास्कोऽप्प्याह– "उपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद् यो वाऽलं विज्ज्ञातुं स्यान् मेधाविने तपस्स्विने वा"[२] इति; उदाजहार च– "विद्द्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायाऽनृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम् । य आ तृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखङ् कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तम् मन्न्येत पितरम् मातरञ् च तस्मै न द्रुह्य्येत् कतमच्चनाह॥ अद्ध्यापिता ये गुरुन् नाद्द्रियन्ते विप्प्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर् भोजनीयास् तथैव तान् न भुनक्ति श्श्रुतन् तत् ॥ यमेव विद्द्याश् शुचिमप्प्रमत्तम् मेधाविनम् ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् । यस् ते न द्रुह्य्येत् कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥"[३] इति । शीलशौचादिपरीक्क्षोपायाश् च– "शीलं संवसनाद् ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ज्ञा सङ्कथनाद् ज्ञेया त्रिभिः पात्त्रम् परीक्क्ष्यते"[४] इत्त्यादयो ज्ञेयाः । "सर्वेषामेव दानानाम् ब्रह्मदानं विशिष्ष्यते । वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्"[५] इति च विचार्य्याऽधिकारिणे वेदविद्द्या देयैव । शब्दप्रधानस्स्य वेदस्स्य ग्रहणधारणयोश् शक्तेः परीक्क्षाया उपायाश् च– "प्रकृतिर् यस्स्य कल्ल्याणी दन्तोष्ठौ यस्स्य शोभनौ । प्रगल्भश् च विनीतश् च स

---

१. मनु. २।१०९ । २. निरुक्ते २।१।३ । ३. निरुक्ते २।१।४; व. स्मृ. २।१४–१७ । तुलना कार्य्या– संहितोपनिषद्ब्राह्मणे ३।६–१६ । ४. दानसागरे पृ. १५ । ५. मनु. ४।२२३ ।

वर्णान् वक्तुमर्हति"[1] इत्त्याद्द्युपदेशानुसारञ् ज्ञेयाः । अधिकारिपरीक्क्षायामुक्ता विषयाश् चाऽनुसन्धेया अत्त्र । "व्याक्ख्यातुङ्कुशला केचिद् ग्रन्थान् धारयितुम् परे"[2] इति प्रोक्तलँ लोकबुद्धिशक्तिवैलक्क्षण्ण्यञ् च विवेक्तव्व्यम् ।।१४७।।

(ख) अद्ध्यापनपद्धतिः

वृत्तचौडं स्फुटगिरवँ वर्णमालान् तथा लिपिम् ।
ग्राहयेल् लेखनञ् चैव सङ्ख्यानञ् चोपयोजयेत् ।।१४८।।
यथा जागर्ति शुश्रूषा श्रवणे ग्रहणे तथा ।
धारणे च गतिश् चोहापोहयोश् शक्तिरेव च ।।१४९।।
बुद्धेर् विज्ज्ञानशक्तिश् च तत्त्वे चाऽभिनिवेशिता ।
वाग्विशुद्धिश् शमो धैर्यन् दार्ढ्यं हितनिषेविता ।।१५०।।
स्मृतिः परीक्क्ष्यकारित्त्वङ् कार्मत्त्ववँ वीरता बलम् ।
शिष्ष्ये स्वधर्मभक्तिश् च वैदग्ध्यञ् च तथाऽऽचरेत् ।।१५१।।
कर्तारङ् करणङ् कार्ययोनिङ् कार्यम् फलन् तथा ।
फलानुबन्धन् देशञ् च कालञ् चैव क्क्रियामपि ।।१५२।।
उपायाँश् च विदित्त्वैव सम्म्यक् कार्यङ् करोति यः ।
परीक्क्ष्यकारी स हि स कार्यं साद्ध्नोति सुष्ठु च ।।१५३।।[3]
दैव्ध्यावँ वाचि निनीषुस् तं शाकटायनसम्मताम् ।
वर्णमालामेव पूर्वम् प्रयत्नेन सुशिक्क्षयेत् ।।१५४।।
येषान् तु प्रथमा भाषा देववाणीतरा हि तान् ।
वयोबुद्ध्यनुरूपान् हि विषयाञ् ज्ञातभाषया ।।१५५।।
शिक्क्षयित्त्वा पाठ-लेख-सङ्ख्यान-वचनेषु च ।
समर्थान् देववाण्ण्यावँ हि विनेयान् सम्प्रवर्तयेत् ।।१५६।।
वर्णानां स्थान-करण-नाद-श्श्वासादिकान् गुणान् ।
बोधयित्त्वा देववाणीं शुद्धामेव प्प्रयोजयेत् ।।१५७।।
देश्श्यभाषाप्प्रभावेण यतोऽशुद्धिः प्रजायते ।
तस्माद् देश्श्यासु भाषासु ये तु वर्णा न सन्ति हि ।।१५८।।
तेषां संस्कृतवर्णानामुपदेशे यतेत च ।
देश्श्यसंस्कृतवर्णानालँ लिपेर् भेदञ् च बोधयेत् ।।१५९।।

---

१. या. शि. १।२।२७-२८ । २. म. भा. १।१।५३ ।
३. तुलना कार्या- च. सं. विमा. ८।७९ ।

ततश् च सरलैर् वाक्क्यैस् स्वब्भ्यस्तैर् व्यावहारिकैः ।
वटोर् मनो हरन्तीभिः कथाभिर् नीतिवर्त्त्मभिः ॥१६०॥
सद्वृत्तबोधकैः पद्द्यैस् सरलैस् सरसैस् तथा ।
सानुप्प्रासैस् सुरम्म्यार्त्थवर्ण्णनेन युतैश् च तैः ॥१६१॥
गद्द्यैश् च रुच्च्यविषयैर् बालकौतूहलानुगैः ।
रूपैर् नाम्नाञ् च धातूनां स्वब्भ्यस्तैस् सुनियोजितैः ॥१६२॥
भाषापटूँस् तान् प्राक् कुर्यात् ततस् साधारणीन् तु ये ।
शिक्क्षाञ् जिघृक्क्षन्ति ताँस् तु विषयान् गहनानपि ॥१६३॥
रीत्त्याऽनयैव विबुधो यथौचिति प्रयुक्तया ।
शिक्क्षयेत् पञ्चतन्त्रादि कौटलीयाङ् कृतिन् तथा ॥१६४॥
बार्हस्पत्त्यञ् चौशनसं शास्त्रम् भारतमेव च ।
शिक्क्षयेत् पुरुषार्थाँश् च चतुरस् सुविबोधयेत् ॥१६५॥
लौकिके वैदिके चार्थे यथा सामयिकेऽपि च ।
सम्म्यक्परिचयप्प्रौढिश् छात्त्रस्स्य स्स्यात् तथाऽऽचरेत् ॥१६६॥

वृत्त सम्पन्नञ् चौडञ् चूडाकर्म यस्स्य स तम् । तथा हि विष्णुगुप्तोऽप्प्याह– "वृत्तचौलकर्मा लिपिं सङ्ख्यानञ् चोपयुञ्जीत । वृत्तोपनयनस् त्त्रयीमान्न्वीक्क्षिकीञ् च शिष्टेब्भ्यो वार्त्तामद्ध्यक्क्षेब्भ्यो दण्डनीतिव्ँ वक्तृप्प्रयोक्तृब्भ्यः"[१] इति । विज्ज्ञानशक्तिर् विशिष्टज्ज्ञानशक्तिर् विवेकशक्तिरिति यावत् । विवेकशक्तिर् हि अतीवाऽऽवश्श्यकी । तदाहुः – "यस्स्य नास्ति विवेकस् तु केवलय्ँ यो बहुश्श्रुतः । न स जानाति शास्त्रार्त्थान् दर्व्वी पाकरसय्ँ यथा"[२] इति, "वरम् बुद्धिर् न सा विद्द्या विद्द्याया बुद्धिरुत्तमा । बुद्धिहीना विनश्श्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः"[३] इति च । कर्मशीलता कर्मठता वा हि लोके विद्द्याफलम् । तदाह– "पठकाः पाठकाश् चैव ये चाऽन्न्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्क्रियावान् स पण्डितः"[४] इति, "शास्त्राण्ण्यधीत्त्यापि भवन्ति मूर्खा यस् तु क्क्रियावान् पुरुषस् स विद्द्वान् । सुचिन्तितञ् चौषधमातुराणान् न नाममात्त्रेण करोत्त्यरोगम्"[५] इति, "अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्स्नानमिव क्क्रियाः । दुर्भगाऽऽभरणप्प्रायो ज्ज्ञानम् भारः क्क्रियाव्ँ विना"[६] इति, "चतुर्भिश्

१. कौ. अ. १।५ । २. म. भा. २।५५।१ । ३. प.त., अप., श्लो. ३६ । ४. म. भा. वन. ३१३।११० । ५. हि. उ.

च प्रकारैर् विद्योपयुक्ता भवति— आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति"[1] इति च। शाकटायनसम्मता संस्कृतवर्णमाला वर्णाध्याये प्रतिपादयिष्यते। संस्कृतस्य दीर्घोऽवर्णः, ऋकारः, लृकारः, एकारः, ओकारः, अनुस्वारः, विसर्गः, ञकारः, वकारः, शषौ चेति वर्णा आधुनिकीषु भारतवर्षीयदेशीयभाषासु प्रायो दुर्लभाः। अतस् तेषां शुद्धमुच्चारणञ्च कर्तुं शिक्षिता अपि वटवः प्रायेणाऽसमर्था भवन्ति; तान् वर्णानुच्चारयितुम् प्रवर्तिता अन्यानेव वर्णानुच्चारयन्ति, अतस् तेषाञ्च वर्णानामुच्चारणस्य शिक्षणे सम्यक् प्रयत्नञ्च कृत्वा वटून् तत्र समर्थान् अभ्यस्तांश् च कुर्यात्। वर्णविवेकरहितं संस्कृतोच्चारणं हि न केवलम् पुण्यजनने वन्ध्यम् अपि तु लोकेऽपि दोषज्ञैरतीव निन्दितम्। तथा चाऽऽहुः – "यद्यपि बहु नाऽधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्। श्वजनस् स्वजनो मा भूच् शकलं सकलं शकृत् सकृत्"[2] इति। अत्र व्याकरणशब्दस्य यौगिकतया शिक्षाशास्त्रपरताऽपि स्वीकर्तव्या वर्णोच्चारणविवेकस्य शिक्षाशास्त्रविषयत्वात्, पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि व्याकरणशब्दस्य यौगिकतामाश्रित्य शिक्षाशास्त्रपरत्वेनाऽपि "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालम् ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते, तेभ्यस् स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्यन्ते"[3] इत्यत्र प्रयुक्तत्वाच् च। "प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् आनन्त्यात् तत्प्रभेदानाम्"[4] इत्यादावर्थान्तरेऽपि व्याकृतेः प्रयोगस्य दर्शनाच् च। अपि च– "अविदितशषसविशेषा वाणी वदनाद् विनिर्गता येषाम्। गुदवदनविवरभेदो रदनैरेवोपलक्ष्यते तेषाम्"[5] इति "घझढधभणनविशेषो वक्तुर् वक्त्रान् न लभ्यते यस्य। मुखगुदरन्ध्रविशेषो दन्तैरुपलभ्यते तस्य"[6] इति च। अत्र शषसविशेषो घझढधभणनविशेषश् च वर्णविवेकस्योपलक्षणे वेदितव्ये ॥१४६-१६८॥

(ग) शास्त्रविशेषाद्ध्यापननियमाः

ये तु वेदादिशास्त्रेषु वैशिष्ट्यं लिप्सवो जनाः।
विद्यार्थमुपसन्नांस् तांश् छात्रान् सम्यक् परीक्षितान् ॥१६७॥

---

१. पा. व्या. भा. १।१।१ (पस्पशाह्निके)। २. सु. र. भा., वै. प्र. श्लो. २। ३. पस्पशाह्निके। ४. काव्यप्रकाशे सू. २१२, श्लो. १४०, वृत्तौ। ५. भट्टिकाव्यसुधारणायाम्, श्लो. २। ६. सुभाषितावलौ, श्लो. २३९७।

उपनीयाऽनुशिष्याच् चाऽद्ध्याप्यविद्द्यानुरूपकान् ।
विद्द्यार्थिनियमाँश् चापि तद्विद्द्याचरणानि च ॥१६८॥
विचारपद्धतौ शब्दकोशे व्याकरणे च तान् ।
अभियोज्ज्य पटून् कुर्यात् ततश् शास्त्राणि पाठयेत् ॥१६९॥
विनेयस्स्य रुचिं शक्तिवँ वीक्क्ष्य सम्म्यग् यथारुचि ।
यथाशक्ति हि शास्त्रेषु विनेयं सम्प्रवर्त्तयेत् ॥१७०॥

ये प्राथमिकीं शिक्क्षाङ् गृहीतवन्तस् सँस्कृतभाषाबोधञ् च लब्ध-
वन्तो विद्द्यार्थिजनास् तानुक्तप्रकारकाञ् जनान् वेदादीनि शास्त्राणि
पाठयेत् । वेदादीनि शास्त्राणि च— ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदा नानाशाखा-
भेद-भिन्नास् सब्राह्म्मणास् सरहस्स्याः, शिक्क्षा, कल्पश् श्रौतगृह्य्य-
धर्मकल्पभेदेन त्रिधा भिन्नस् सपरिशिष्टो धर्ममीमांसासहितः, व्याकरणम्,
निरुक्तं सनिघण्टुकम्, छन्दश्शास्त्रम्, ज्योतिषम्; ब्रह्म्ममीमांसा, स्मृतयो
दृष्टार्थव्यवहारादीनामपि प्रतिपादका धर्मसंहितापरपर्याया मनुस्-
स्मृत्यादयः, इतिहासपुराणे, वार्ताशास्त्रङ् कृषिपाशुपाल्ल्यवणिज्ज्या-
स्स्थापत्त्यादिविषयकम्, अर्थशास्त्रम् (शासनविधिः), धनुर्वेदः, गान्धर्व-
वेदः, आयुर्वेदः, कामशास्त्रम्, वेदाविरोधिन आगमाः, लोकायतकादिका
आन्न्वीक्क्षिकी, प्रज्ज्ञापरिष्कारफलानि अन्न्यान्न्यपि कापिलादि-
दर्शनादीनि च । वैशिष्ट्यम् आचार्यकयोग्ग्यतादिरूपम् । तत्तच्छास्-
त्रानुरूपाणि हि विविधान्न्युपनयनानि । तत्र वेदवेदाङ्गोपनयनम्
प्रसिद्धम् । अन्न्यशास्त्रोपनयनदिक्प्रदर्शनार्थमायुर्वेदोपनयनस्स्वरूपञ्
चरकोक्तमत्र लिक्ख्यते । तद् यथा— "एववँविधमद्ध्ययनार्थमुप-
स्स्थितमारिराधयिषुमाचार्यश् चाऽनुभाषेत— अथोदगयने शुक्लपक्क्षे प्रश-
स्तेऽहनि तिष्ष्यहस्तश्रवणाऽश्श्वयुजामन्न्यतमेन नक्क्षत्रेण योगमुपगते
भगवति शशिनि कल्ल्याणे कल्ल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डस्
स्नातᳵ कृतोपवासᳵ काषायवस्त्रसवँवीतस् समिधोऽग्निमाज्ज्यमुपलेपन-
मुदकुम्भाँश् च गन्धहस्तो माल्ल्यदामप्रदीपहिरण्ण्यहेमरजतमणिमुक्ता-
विद्द्रुमक्क्षौमपरिधिकुशलाजसर्षपाक्क्षताँश् च शुक्लाँश् च सुमनसो
ग्रथितानग्ग्रथिताँश् च मेद्ध्याँश् च भक्क्ष्यान् गन्धाँश् च घृष्टानादायो-
पतिष्ठस्वेति । अथ सोऽपि तथा कुर्यात् । तमुपस्थितमाज्ज्ञाय समे शुचौ
देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रञ् चतुरस्रं स्थण्डिलङ्
गोमयोदकेनोपलिप्तङ् कुशास्तीर्णं सुपरिहितम् परिधिभिश् चतुर्भिश्
चतुर्दिशयँ यथोक्तचन्दनोदकमभक्ष्यौमहेमहिरण्ण्यरजतमणिमुक्ताविद्द्रुमा-

ऽलङ्कृतम् मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितङ्कृत्वा तत्र पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर् माधुकीभिर् वा समिद्भिरग्नि-मुपसमाधाय प्राङ्मुखश् शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यान्त्रिस्त्रिर् जुहुयादग्निमाशीस्सम्प्रयुक्तैर् मन्त्रैर् ब्रह्माणमग्निन् धन्वन्तरिम् प्रजापतिमश्विनाविन्द्रमृषींश् च सूत्रकारानभिमन्त्रय-माणः पूर्वं स्वाहेति। शिष्यश् चैनमन्वालभेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रमेत् । ततोऽनुपरिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। भिषजश् चाऽभिपूजयेत्।"[१] इति। अध्याप्यविद्यानुरूपान् विद्यार्थिनियमान् तद्विद्यसदाचरणानि च शिष्यमनुशिष्यात्। तत्र वेदब्रह्मचारिनियमा वेदविद्या - व्रतस्नातक - सदाचरणानि च प्रसिद्धानि; वक्ष्यन्ते चाऽत्र सङ्क्षेपेण । अन्यविद्यार्थि-नियमाऽन्यविद्यसदाचरणदिक्प्रदर्शनाय च चरकोक्तमिदमत्रोल्लिख्यते– "अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चाऽनुशिष्याद्–ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाऽशस्त्रधारिणा च भवितव्यम्; न च ते मद्वचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद् विपुलादधर्म्यादनर्थसम्प्रयुक्ताद् वाऽप्यर्थाद्; मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद् भवितव्यम्; पुत्रवद् दासवद् अर्थिवच् चोपचरताऽनुवस्तव्योऽहमनुत्सेकेनाऽवहितेनाऽनन्यमनसा विनीतेनाऽवेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेन; न चाऽनभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्; अनुज्ञातेन प्रविचरता पूर्वङ्गुर्वर्थोपान्वाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यम्; कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभम् प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माऽऽशासितव्यम्, अहरहरुत्तिष्ठता च सर्वात्मना चाऽऽतुरेभ्यो नाऽभिद्रोग्धव्यम्; मनसाऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास् तथा सर्वमेव परस्वम्; निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यमशौण्डेनाऽपापेनाऽपापसहायेन च श्लक्ष्ण-शुक्लधर्म्यधन्यसत्यशर्म्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सु नित्यं यत्नवता; न च कदाचिद् राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानाम् महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनुविधातव्यम्, तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःख-शीलाचारोपचाराणामनल्पप्रवादप्रतीकाराणाम् मुमूर्षूणाञ् च तथैवा-

---

१. च. सं., विमान. ८।८–१०।

ऽसन्निहितेश्श्वराणां स्त्रीणामनद्ध्यक्षाणां वा; न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ज्ञातम् भर्त्राऽथवाऽद्ध्यक्षेण; आतुरकुलञ् चाऽनुप्रविशता त्वया विदितेनाऽनुमतप्रवेशिना सार्धम् पुरुषेण सुसंवीतेनाऽवाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनाऽवेक्ष्याऽवेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता बुद्ध्या सम्म्यगनुप्रवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्श्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित् प्रणिधातव्यानि अन्न्यत्रातुरोपकरणार्थाद् वाऽऽतुरगतेष्ष्वनन्न्येषु वा भावेषु; न चाऽऽतुरकुलप्रवृत्तयो बहिर् निश्चारयितव्याः, ह्रसितञ् चाऽऽयुषः प्रमाणमातुरस्स्य न वर्णयितव्यञ् जानताऽपि तत्र यत्रोच्च्यमानमातुरस्स्याऽन्न्यस्स्य वाऽप्युपघाताय सम्पद्द्यते; ज्ञानवताऽपि च नात्त्यर्थमात्मनो ज्ञाने विकत्थितव्यम्, आप्तादपि हि विकत्थमानादत्त्यर्थमुद्विजन्त्यनेके; न चैव ह्यस्ति सुतरामायुर्वेदस्स्य पारम्, तस्मादप्रमत्तश् शश्श्वदभियोगमस्मिन्नभिगच्छेत्, एतच् च कार्यम्, एवम् भूयश् च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्योऽप्यागमयितव्यम्, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यश् शत्रुश् चाऽबुद्धिमताम्; अतश् चाऽभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽमित्रस्स्याऽपि धन्न्यं यशस्स्यमायुष्ष्यम् पौष्टिकं लोक्ष्यमभ्युपदिशतो वचश् श्रोतव्यमनुविधातव्यमिति । अतः परमिदम् ब्रूयात्– देवताग्निर्द्विजातिगुरुवृद्धसिद्धाचार्येषु ते नित्त्यं सम्म्यग् वर्तितव्यम्; तेषु सम्म्यग् वर्तमानस्स्यायमग्निस् सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश् च देवताश् शिवाय स्स्युः, अतोऽन्न्यथा वर्तमानस्स्याऽशिवायेति । एवम् ब्रुवति चाऽऽचार्ये शिष्ष्यस् तथेति ब्रूयात् । तद् यथोपदेशङ् कुर्वन्नद्ध्याप्प्यो ज्ज्ञेयोऽन्न्यथा त्वनद्ध्याप्प्यः"[1] इति । **यथाशक्ति** इति शिष्ष्यस्स्य प्रकृतिसिद्धाम् मेधाशक्तिम् पूर्वाद्ध्ययनाद्द्व्युपस्कृतां वाऽपि मेधाशक्तिमन्न्यशक्तिञ् च विचार्य आशु वा मन्दम्मन्दं वा अल्पमल्पं वा प्रभूतम्प्रभूतं वा यथाकालं यथार्हमद्ध्यापयेद् इत्त्यर्थः । एकस्मिन् शास्त्रे प्रहतः खलु तादृशं शास्त्रान्तरमपि आशु ग्रहीतुं शक्नोति । तथा हि चरकसंहितायान् दृढबलः प्राह– "एकस्मिन्नपि यस्स्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः । स शास्त्रमन्न्यदप्प्याशु युक्तिज्ज्ञत्त्वात् प्रबुद्ध्यते"[2] इति ॥१६७–१७०॥

---

१. च. सं., विमान. ८।११–१३ । २. तत्रैव सिद्धि. १२।८५ ।

(घ) वेदाध्यापननियमाः

उपनीतन् तु विधिना शौचाचारान् सुशिक्षयेत् ।
शिक्षामध्याप्य वर्णानां स्थानादौ विनयेत च ॥१७१॥
शिष्यस्य मातृभाषायां ये वर्णा नैव सन्ति हि ।
तेषां वैदिकवर्णानामुपदेशे यतेत च ॥१७२॥
वर्णाक्षरस्वरादेश् च सङ्केतादेरपि स्फुटम् ।
स्वरूपाणि शिक्षयित्वा प्रब्रूयान् मन्त्रसंहिताम् ॥१७३॥
नात्युच्चैर् नातिनीचैर् वा धीरं व्यक्तम् पुनःपुनः ।
प्रब्रूयान् नातितीक्ष्णेन कण्ठेन मृदुनाऽपि वा ॥१७४॥[1]
वर्णशोऽक्षरशोऽध्याप्य वेदं शुद्धं हि ग्राहयेत् ।
यतस् सुदुष्परिहरा ह्यशुद्धिर् देशवाग्भवा ॥१७५॥
अत एव विशिष्टाऽसौ वेदाध्यापनपद्धतिः ।
निर्दिष्टा वेदरक्षार्थमृषिभिर् दूरदर्शिभिः ॥१७६॥
पदम् पादन् तथाऽर्धर्चमृचम् प्रश्नं यथाविधि ।
अध्यापयेत् सावधानमित्याहुश् शौनकादयः ॥१७७॥
शास्त्रप्रवृत्तितत्त्वज्ञश् शिष्यशक्त्यादिमानवित् ।
अध्यापयेत् सदाचार्यो वेदान् सर्वाङ्गसंयुतान् ॥१७८॥
द्वौ वेदौ वा तादृशौ स्वं वेदं वाऽङ्गैस् समैर् युतम् ।
सकल्पं वाऽपि सावित्रीं वाऽप्यल्पैर् मन्त्रभिर् युताम् ॥१७९॥
वेदञ् चाऽनूच्य तत्सारं सदाचारं यथाविधि ।
अनुशिष्याद् विदन् शास्त्रं सदाचारफलम् भुवि ॥१८०॥

विधिनोपनीतं बटुं शौचविधिम् आचमन–स्नान–मार्जन–प्राणायाम–सम्प्रोक्षण–सान्ध्यसूर्योपस्थाना–ऽग्निकार्या – ऽभिवादनादिविधीं श्च सम्यक् शिक्षयेत् । यथावश्यकं शिक्षामर्थतोऽध्याप्य वर्णानां स्थानकरणनादश्वासादिके गुणे, उदात्तादिस्वरस्वरूपे, मात्राविवेके, उच्चारणगुणदोषयोः, अध्येतृनियमे, अध्ययनादिविधौ च शिष्यं सम्यगभिविनीतङ् कुर्यात् । प्राथमकल्पिकाञ् शिष्यान् शिक्षाशास्त्रङ् ग्रन्थतस् तु नाऽध्यापयेत् तैस् तस्य सुग्रहणन् दुष्करमिति । वैदिकेषु वर्णेषु दीर्घोऽवर्णः, ऋकारः, ऌकारः, एकारः, ओकारः, उदात्तस्वरविशिष्टास् स्वराः, अनुस्वारस्

---

१. मा. शि. श्लो. ४०–४१, तत्र 'घोषणस् सदनस्य खम्' इति द्वितीयचरणपाठः ।

तद्विशेषाश् च, रङ्गवर्णाः, ञकारः, अभिनिहितवर्णविशेषाः, यमाः, वकारस् तद्विशेषाश् च, शकारः, षकारश् चेत्त्यादयो वर्णा आधुनिकस्स्य कस्स्याऽपि द्द्विजस्स्य मातृभाषायाम् प्रायेण न सन्ति; अत एव तेषामुपदेशे सम्म्यग् यतेत। वैदिकानावँ विशिष्टानावँ वर्णाक्क्षरस्स्वरादीनाम्, तेषालँ लेख-हस्ताङ्गुलिचलनादिसङ्केतानाम्, आसनादीनाञ् च स्वरूपाणि स्फुटं शिक्क्षयित्त्वा यथाविधि मन्त्रसंहिताम् ब्राह्म्मणादींश्च ग्रन्थान् सम्म्यक् प्रब्रूयात्। शिष्ष्यास् सम्म्यग् गृह्णीयुरिति पाठमित्थम् प्रब्रूयादित्त्युपदेशोऽयन् नात्त्युच्चैरित्त्यादिः। याज्ज्ञे प्रयोगे तु "प्राभातिके नित्त्यमुरस्स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। माद्ध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्क्राह्ववसङ्कूजितसन्निभेन। मयूरहंसान्न्यभृतस्स्वराणान् तुल्ल्येन नादेन शिरस्स्थितेन। तारेण शंसेत् सवने तृतीये सोमेषु यागेषु तु शस्त्रमन्त्रान्"[1] इति, "यज्ज्ञे यजुर्वेदमन्त्रा उपांशु प्प्रयोक्तव्व्याः, ऋग्वेदसामवेदयोस् तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्ज्याः, प्रैषास् तु यजुर्वेदविहिता अपि उच्चैः प्रयोक्तव्व्याः"[2] इत्त्यादिकान् वाचस्स्थाननियमानुपदिशन्ति। गाननियमाँस् तु- "कृत्त्वा चाऽऽवश्श्यकान् धर्माञ् जठरम् पर्य्युपास्स्य च। पीत्त्वा धूमङ् घृतञ् चैव शुचिर् भूत्त्वा ततो वदेत्। मन्द्रेणोपक्क्रमेत् पूर्वं सर्वशाखास्स्वयवँ विधिः। सप्प्तमन्त्रानतिक्क्रम्म्य यथेष्टवँ वाचमुत्सृजेत्। न तामुदीरयेद् वाचयँ या प्राणमुपरोधयेत्। प्राणानामुपरोधेन वैस्स्वर्य्यञ् चोपजायते। स्वरव्यञ्जनमाधुर्यलँ लुप्प्यते नाऽत्त्र संशयः"[3] इत्त्यादिकानुपदिशन्ति। अत्त्रोपदिष्टन् धूमपानन् त्वाऽऽयुर्वेदसम्मतन् न लौकिकम्; आयुर्वेदसम्मतो धूमपानविधिश् चरकसंहितायां श्लोकस्स्थाने पञ्चमेऽद्ध्याये वर्णितोऽस्ति। देशश्यवाक्प्रभावाद् याऽशुद्धिर् जायते साऽतीव दुष्परिहरा भवतीति भारतवर्षीयाऽऽधुनिकदेशश्यभाषासु च बहवो वैदिका वर्णा एव न सन्तीति च वेदस्स्य शुद्धमुच्चारणमधुना सुदुष्करम् भारतवर्षीयैर् द्विजैरपि। अतो वर्णशोऽक्क्षरशोऽप्प्यद्ध्याप्प्य सुमहता यत्नेन सावधानतया च शुद्धं हि वेदवँ वटुना ग्राहयेत्। समीचीनाम् पद्धतिमवलम्ब्याऽद्ध्यापनेन वेदन् दुष्करमपि कार्यङ् कर्तुं शक्क्यत इति बोधस्स्य दृढीकरणाय वेदाद्ध्यापनपद्धतिविशेषनिदर्शनाय च शौनकोक्ता ऋग्वेदाऽद्ध्यापनपद्धतिरत्त्रोदाह्रियते सङ्क्षेपेण। सा चेयम्-

---

१. तुलना कार्या- पा. शि. श्लो. ३६-३७। २. का. श्रौ. ९।३।१०-११; सत्त्या. श्रौ. ११।१।१। ३. ना. शि. २।८।७-१०।

"पारायणवँ वर्तयेद् ब्रह्म्मचारी गुरुश् शिष्येभ्यस् तदनुव्रतेभ्यः । अध्यासीनो दिशमेकाम् प्रशस्ताम् प्राचीमुदीचीमपराजितावँ वा"[1] (अध्यापनादव्यवहितम् पूर्वमहोरात्रम् ब्रह्म्मचारी [त्यक्तमैथुनः] सन् गृहम् पूर्वेणोत्तरेण पूर्वोत्तरेण वा स्थितेऽवकाशे आसीनो गुरुर् गुरोस्ध्ययनस्य च भक्तेभ्यो धृततत्तदध्ययनार्थावश्यकव्रतेभ्यश् शिष्येभ्यो वेदप्रवचनङ् कुर्यात्); **"एकश् श्रोता दक्षिणतो निषीदेद् द्वौ वा भूयांसस् तु यथावकाशम् । तेऽधीहि भो ३ इत्यभिचोदयन्ति गुरुं शिष्या उपसङ्गृह्य सर्वे"**[2] (एकश् चेच् शिष्यस् स गुरोर् दक्षिणम् बाहुम् प्रत्युपविशेत्, द्वौ चेच् शिष्यौ तावपि गुरोर् दक्षिणम् बाहुम् प्रत्येव निषीदेताम्, भूयांसश् चेच् शिष्यास् ते गुरोर् यस्यायँ यस्याम् दिशि अवकाशस् तस्यान्तस्याम् दिशि निषीदेयुः; गुरोर् दक्षिणम् पादं सव्यपाणेरुपरि स्थितेनोत्तानेन दक्षिणेन पाणिना सव्यं सव्येनोत्तानेन पाणिना गृहीत्वा तौ शिरसि कृत्वा उक्तनियममनुसृत्योपविष्टाश् शिष्या गुरुमधीहि भो ३ इति प्रार्थयन्ते); **"स ओमिति प्रस्स्वरति त्रिमात्रम् प्रस्वारस्थाने स भवत्युदात्तः । चतुर्मात्रो वाऽर्धपूर्वानुदात्तष् षण्मात्रो वा भवति द्विस्स्वरस् सन्"**[3] (शिष्यैरध्ययनाय प्रार्थितो गुरुर् ओ३म् इति प्रस्वारङ् करोति, प्रस्वारस्थाने आगतस् स ओङ्कारस् त्रिमात्र उदात्तश् च भवति; अथवा स ओङ्कारश् चतुर्मात्रम् पूर्वार्धेऽनुदात्त उत्तरार्धे उदात्तश् च भवति; अथवा त्रिमात्रकेण अकारेण त्रिमात्रकेण उकारेण चेति स्वतन्त्राभ्यामिवोच्चरिताभ्यान् द्वाभ्यां स्वराभ्यामेकवर्णीभूताभ्यायँ युक्तस् स ओङ्कारष् षण्मात्रो भवति); **"अध्येतुरध्यापयितुश् च नित्यं स्वर्गद्वारम् ब्रह्म्म वरिष्ठमेतत् । मुखं स्वाध्यायस्य भवेत्"**[4] (शिष्यस्य गुरोश् च कृते एतदोङ्काररूपवँ वरिष्ठम् ब्रह्म्म ध्रुवं स्वर्गद्द्वारम् भवेत्, एतत् स्वाध्यायस्यादौ मुखमिव च भवेत्); **"प्रचोदितोऽभिक्रमते यथाऽस्य क्रमम् परस्ताद् विहितस् तथैव"**[5] (शिष्येणाध्ययनाय प्रार्थितो गुरुरस्याऽध्ययनस्य यथा क्रम उत्तरत्र विहितस् तथैव अभिक्रमङ् करोति) **"गुरुश् शिष्याय पदमाह मुख्यं समासश् चेदसमासो यदि द्वे"**[6]

---

१. ऋ.प्रा. ३।३।१ (१५।१)। २. तत्रैव ३।३।२–४ (१५।२–४)।
३. तत्रैव ३।३।५ (१५।५)। ४. तत्रैव ३।३।६ (१५।६)।
५. तत्रैव ३।३।८ (१५।८)। ६. तत्रैव ३।३।१४ (१५।१४)।

(प्रवचनीयस्स्य भागस्स्य मुखमिव स्थितम् प्रथमम् पदं समस्तञ् चेदेकमेवा-ऽसमस्तन् चेद् मुक्ख्ये द्वे पदे गुरुः प्रथमस्स्य शिष्ष्यस्स्य कृते [प्रथमश् शिष्ष्यो गृह्णणीतेति] उच्चारयति); **"सर्वोदात्तन् त्विह तस्मिन्न-पृक्तमक्क्षर्पप्प्रयुक्तन् द्विरुपस्थितवँ वा"**[1] (इह तस्मिन्नभिक्क्रमणे [प्रवचने] गुरुश् शिष्ष्यबोधाय सर्वोदात्तम् पदम्, संहितायाङ्क्षर्पप्प्र-सन्धिना रहितमपृक्तम् पदम्, पदपाठे इतिपदेन योजनीयम् पदञ् चाऽपि द्विरुच्चारयति); **"अभिक्क्रान्ते द्वैपदवँ वाऽधिकवँ वा पूर्वम् पदम् प्रथमः प्राह शिष्ष्यः"**[2] (गुरुणा द्वयोः पदयोः प्रोक्तयोरधिकेषु पदेषु वा प्रोक्तेषु शिष्ष्येषु प्रथमः [=प्रगततमः, पटुतमः] शिष्ष्यः पूर्वङ् गुरूक्तम् पदमुच्चारयति); **"निर्वाच्च्ये भो इति चोदना स्स्यान् निरुक्त ओम् भो ३ इति चाऽब्भ्यनुज्ज्ञा"**[3] (गुरुणोक्तङ्ग्ग्रहीतुमशक्तस्स्य शिष्ष्यस्स्य पुनर् निष्क्रष्ष्य वक्तव्ये विषये गुरुम् प्रति भो इति प्रार्थना स्यात्, निर्वाच्च्यमुक्तवतो गुरोर् निरुक्ते विषये प्रत्त्याम्-नानाय शिष्ष्यम् प्रति ओम् भो ३ इत्त्यब्भ्यनुज्ज्ञा स्यात्); **"प्रत्त्यु-च्चार्यैतद् वचनम् परस्स्य शिष्ष्यस्स्य स्स्याद् भो इति चोदना वा । अर्धर्चोदर्केषु तु वर्जयेयुरद्ध्यायान्तेषूभयथा स्स्मरन्ति"**[4] (परस्स्य [=गुरोः] एतत् प्रोक्तन् निरुक्तवँ वा वचनम् प्रत्त्युच्चार्य [=अब्-भ्यस्स्य] उत्तरस्स्य पदस्स्य पदसमुदायस्स्य वा प्रवचनाय गुरुम् प्रति भो ३ इति चोदना स्यात्, अथवाऽचोदित एव गुरुश् शिष्ष्यकृतमाम्नानं सुग्ग्रहणञ् च विचार्य उत्तरम् पदम् पदसमुदायवँ वा प्रब्ब्रूयात्; अर्धर्चसमाप्तिषु तु शिष्ष्याश् चोदनावँ वर्जयेयुः, यावद् गुरुरधिकं स्वविचारेणैव न प्प्रवक्ति तावत् प्रोक्तमर्धर्चमेवाब्भ्यस्स्येयुः, अद्ध्यायान्तेषु तु स्वब्भ्यस्ताद्ध्यायाश् शिष्ष्या उत्तरस्स्य ग्रन्थस्स्य प्रवचनाय गुरुम् प्रति चोदनाङ् कुर्वीरन्, अथवा ताञ् चोदनावँ वर्जयेयुर् यावद् गुरुरधिकं स्वविचारेणैव न प्प्रवक्ति तावत् तमेवाऽ-द्ध्यायमब्भ्यस्स्येयुरिति उभयथा नियमं स्मरन्त्याचार्याः); **"दक्क्षिणाय प्प्रथमस् प्रश्नमाह प्प्रदक्क्षिणन् तत ऊर्ध्वम् परीयुः"**[5] (गुरुः पूर्वन् दक्क्षिणेन शिष्ष्येण प्रश्नङ्[6] ग्राहयति; तत ऊर्ध्वमन्न्ये शिष्ष्याः

---

१. ऋ.प्रा. ३।३।१० (१५।१०)। २. तत्त्रैव ३।३।९ (१५।९)। ३. तत्त्रैव ३।३।११ (१५।११)। ४. तत्त्रैव ३।३।१३ (१५।१३)। ५. तत्त्रैव ३।३।२१ (१५।२१)। ६. प्रश्नस् तृचः पङ्क्तिषु तु द्व्वृचो वा द्वेद्द्वे च पङ्क्तेरधिकाक्क्षरेषु । एका च सूक्तं समयास् त्वगण्या परावरार्ध्या द्विपदे यथैका ॥ सूक्तस्स्य शेषोऽल्पतरो यदि

प्रश्नस्य सम्यग् ग्रहणायाऽभ्यासाय च तं प्रकृष्टं दक्षिण सतीर्थ्यं परिगच्छेयुः); **"एतेन कल्पेन समाप्य प्रश्नं प्रत्याम्नायुस्तं पुनरेव सर्वे"**[१] (एतेन विधिना एकर्चं द्व्यृचं तृचमधिकं वा यथायथं प्रश्नं सर्वमागमय्य तमेव प्रश्नं सर्वे शिष्याः पुनःपुनरभ्यस्येयुः); **तत ऊर्ध्वं सन्ततं सवं वृतेन प्रविग्रहेण मृदुब्रवग्रहेण । सर्वोदात्तेन च चर्चयेयुस्सर्व इमान्युपस्थापयन्तः पदानि"**[२] (तस्मादभ्यासादूर्ध्वम् आदिपदिकाश्च उत्तरपदिकाश्च भूत्वा द्वयोः पक्षयोः प्रविभक्ताः सर्वे शिष्या निर्दिष्टानि उपस्थाप्यानि [=इतिकरणेन योज्यानि] पदानि प्राद्युपसर्गरूपाणि चघहिवेति निपातरूपाणि च यथाविधानं सम्प्रदायानुसारं सेतिकरणानि कुर्वाणा एकःपक्षो यावत् स्वपक्षविरामसमीपं स्वपक्षपदविरामसमीपं वाऽऽगच्छति तावदेवान्यः पक्षः स्वपक्षपदाद्युच्चारणप्रारम्भं कुरुते इत्यनया रीत्या अविच्छेदेन समेन स्वरेण सन्धिजप्रश्लिष्टवर्णयुक्तानि पदानि विश्लिष्टवर्णयुक्तानि कृत्वा तमेव प्रश्नं पुनःपुनरुच्चारयेयुः, ततः सर्वं प्रश्नं सर्वोदात्तं कृत्वा उदात्तेन च स्वरेण उक्तेनैव प्रकारेण पुनःपुनरुच्चारयेयुः); **"समस्यन्तश्च द्विपदाद्यर्धर्चौ व्यवस्यन्त इतराश्चर्चयेयुः"**[३] (पश्वा न तायुम्[४] इत्येवमादीनां द्विपदासूक्तानां समसङ्ख्याकद्विपदाकानां द्वौद्वावर्धर्चौ समस्य एकैकामृचं कुर्वाणा विषमसङ्ख्याकद्विपदाकानां वनेम पूर्वीर्[५] इत्येवमादीनां तु अन्तिमां द्विपदामेकामृचं कुर्वाणा अन्येषामर्धर्चानां तु द्वौद्वावर्धर्चौ समस्यैकैकामृचं कुर्वाणाः पूर्ववच्चर्चयेयुः); **"भो३ इत्यर्धर्चे गुरुणोक्त आह शिष्य ओम् भो३ इत्युचितामृचं च"**[६] (तस्य दिनस्याऽध्ययनस्यान्तिमेऽर्धर्चे शिष्यैस्सम्यगभ्यस्ते सति गुरुस्तद्दिनप्रवचनादध्ययनविरामाय शिष्यान् प्रति भो३ इति भणति, ततश्च शिष्या ओम् भो३ इत्युक्त्वा "शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् । मेडिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृत सत्यवाचम्"[७] इति ऋचम्, आश्वलायनीयनित्यस्वाध्यायपरिधानीयां

स्यात् पूर्वं स गच्छेद् यदि तु द्व्यृचो वा ।– ऋ.प्रा. १५।२३–३० ।

१. ऋ. प्रा. ३।३।१५ (१५।१५)।   २. तत्रैव ३।३।१६ (१५।१६)। ३. तत्रैव ३।३।२० (१५।२०)।   ४. ऋ.सं. १।६५।१। ५. तत्रैव १।७०।१ ।   ६. ऋ. प्रा. ३।३।३२ (१५।३२)। ७. ऋ. सं. ३।२६।९ ।

"नमो ब्रह्म्मणे नमोऽस्त्वग्ग्नये नमः पृथिव्व्यै नम ओषधीब्भ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि"[१] इति ऋचञ् च आहुः); "एवं सर्व्वे प्रश्नशोऽद्ध्यायमुक्त्वोपसङ्गृह्ययाऽतिसृष्टा यथार्त्थम्"[२] (एतेन प्रकारेण सर्व्वे शिष्ष्या एकैकम् प्रश्नमब्भ्यस्स्याऽद्ध्यायन् [तस्स्य दिनस्स्य प्रवचनादद्ध्ययनं] समाप्प्य गुरोः पादावुपसङ्गृह्य्य गुरुणाऽनुज्ज्ञातास् सन्तो [गुरुम् प्रदक्क्षिणीकृत्त्य[३] निर्गम्म्य] येषुयेषु कर्म्मसु गुरुणाऽनुज्ज्ञाता वा नियुक्ता वा तेषुतेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तेरन्); "अथैके प्राहुरनुसंहितन् तत् पारायणे प्रवचनम् प्रशस्तम्"[४] (अत्त्राऽनुपदम् प्रवचनम् प्रशस्तमिति विचारात् तदेव प्रतिपादितम्, अन्न्ये केचिदाचार्य्यास् तु आचार्य्यस्स्य शिष्ष्यान् प्रति ऋचां संहितानुसारि प्रवचनम् प्रशस्तमित्त्याहुः) इति। पदशः प्रवचने कृते, संहितानुसारम् पादशोऽर्धर्चश ऋक्शो वाक्क्यशः कण्डिकाशो वा प्रवचने कृतेऽपि वा वेदाक्क्षरग्ग्राहणे गुरुर् ग्राहणीयं शब्दम् प्रथममुच्चारयति शिष्ष्या यथा गुरुरुच्चारयति पूर्ण्णतया तथैव गुरूक्तमनूच्चारयितुम् प्रयतमाना उच्चारयन्तीति वेदाद्ध्यापनतत्त्वम्। एतच् च ऋग्ग्वेदमण्डूकसूक्तस्स्य "यदेषामन्न्यो अन्न्यस्स्य वाचं शाक्तस्स्येव वदति शिक्क्षमाणः"[५] इत्त्यर्द्धर्चादपि सुस्फुटमवगम्म्यते। एतेनैतस्स्या वेदोच्चारणपद्धतेरतीव प्राचीनत्त्वमपि सुस्फुटम् भवति। "शास्त्त्राणि अधिकारिणं शक्तिमन्तमेव कर्म्मसु नियोक्तुम् प्रभवन्ति"[६] इति शास्त्त्रप्प्रवृतितत्त्वस्स्य ज्ज्ञाता द्विजोत्तमस् सदाचार्य्यश् शिष्ष्यशक्त्यादिमानवित् सन् षड्भिरङ्गैस् सहितांश् चतुरस् त्रीन् वा वेदान्, तादृशौ वेदौ, तादृशं स्वशाखावेदवं वाऽद्ध्यापयेत्[७]। शाखा च मन्त्त्रसंहिता ब्राह्म्मणङ् कल्पश् चेत्त्याहुः। शिष्ष्यस्य शक्तिङ् कामनाङ् कर्म्मक्क्षेत्त्रादिकवं वृत्तिसम्भावनाञ् च तत्त्वतो जानन्नाचार्य्यो याज्ज्ञिककुलोत्पन्नो याज्ज्ञिको बुभूषुश् चेच् छिष्ष्यः केवलेन कल्पेनैव सहितवं वेदमद्ध्यापयेत्[८]। अथवा सर्व्वथाऽप्प्यसमर्त्थम् आह्न्निकादिन्न्यूनतमद्द्विजकर्म्मपर्य्याप्तैर् मन्त्त्रैस् सहिता सावित्त्रीङ् गायत्त्रीमेव वाऽपि परिस्थितिविवशमद्ध्यापयेत्, ततः

१. आश्श्व. गृ. सू. ३।२।४। २. ऋ. प्रा. ३।३।२२ (१५।२२)।
३. आप. ध. सू. १।२।७।२। ४. ऋ. प्रा. ३।३।२२ (१५।२२)।
५. ७।१०३।५। ६. धर्म्ममी. ६।१।१–५२; ६।३।१–७।
७. पा. गृ. २।६।१–६; मनु. ३।२। ८. पा. गृ. २।६।८।

काम्यशास्त्राध्ययनादिकार्थमनुमतं विसृजेदित्यर्थः। यद्यपि न केनाऽपि गृह्यसूत्रकारेण सावित्रगायत्र्यादिमात्राध्ययनपक्षः प्रतिपादितस् तथाऽपि शतपथब्राह्मणे[1] अवरत एकस्या अपि ऋचो यजुषो गाथाया कुम्ब्याया वाऽपि अहरहोऽध्ययनं स्वाध्यायाऽध्ययनव्रतस्याऽविच्छेदाय कार्यमित्युक्तमिति, मनुस्मृतौ[2] अपि ब्रह्मयज्ञार्थं सावित्र-गायत्रीमात्रस्याऽप्यध्ययनं विहितमिति, पराशरेण च– "अग्नि-कार्यात् परिभ्रष्टास् सन्ध्योपासनवर्जिताः। वेदांश् चैवाऽनधीया-नास् सर्वे ते वृषलास् स्मृताः ॥ तस्माद् वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः। अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वो न शक्यते"[3] इति स्मृतमिति चाऽस्माभिरिदमुक्तम्। सदाचारोपदेशविधिश् च तैत्तिरीया-रण्यके यथा– "वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान् मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुम् मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान् न प्रमदितव्यम्। धर्मान् न प्रमदितव्यम्। कुशलान् न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदि-तव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यान् न प्रमदितव्यम्। देवपितृ-कार्याभ्यान् न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयो-पास्यानि नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणास्तेषान् त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्याद् ये तत्र ब्राह्मणास् सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामास् स्युर् यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्"[4] इति। शास्त्रं हि इह व्यवहारफलकम्, तथा हि रावणम् प्रति विभीषणवाक्यम्– "गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः। ततश् शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम्"[5] इति। तत्राऽपि "ऋतञ् च स्वाध्यायप्रवचने च, सत्यञ् च स्वाध्यायप्रवचने च तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च

---

१. मा. वा. श. ब्रा. ११।५।७।१०। २. २।७८, १०४, ११८।
३. परा. स्मृ. १२।३१–३२। ४. तै. आ. ७।११।
५. वा. रा., सु. का. ५२।८।

दमश्च स्वाद्ध्यायप्प्रवचने च"[1] इत्त्याद्द्यया श्रुत्त्या, "वेदमेवाब्भ्यसेन् नित्त्ययं यथाकालमतन्द्रितः । तं ह्यस्स्याऽऽहुः परन् धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्न्य उच्च्यते"[2] इत्त्याद्द्यया स्मृत्त्या, "ब्राह्म्मणस्य तु यो धर्म्मस् तन् ते वक्क्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज धर्म्ममाहुः पुरातनम् ।। स्वाद्ध्यायाब्भ्यसनञ् चैव तत्त्र कर्म्म समाप्प्यते । तञ् चेद् वित्तमुपागच्छेद् वर्त्तमानं स्वकर्म्मणि ।। अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तम् प्रज्ज्ञानतर्प्पितम् । कुर्व्वीताऽपत्त्यसन्तानमथो दद्द्याद् यजेत च । संविभज्ज्य च भोक्तव्व्यन् धनं सद्भिरितीर्य्यते ।। परिनिष्ठितकार्य्यस् तु स्वाद्ध्यायेनैव ब्राह्म्मणः । कुर्य्यादन्न्यन् न वा कुर्य्यान् मैत्त्रो ब्राह्म्मण उच्च्यते"[3] इति महाभारतवचनेन च स्वाद्ध्यायप्प्रवचने ब्राह्म्मणम् प्रति नित्त्यत्त्वेन सर्व्वप्प्रधानधर्म्मत्त्वेन च विहिते इति तत्त्र कथमप्प्यप्प्रमदितव्व्यत्त्वञ् च यथार्हम् बोधयेत्, "यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः । ब्राह्म्मणश् चाऽनधीयानस् त्रयस् ते नाम बिब्भ्रति"[4] इति; "ब्राह्म्मणस्य च देहोऽयङ् क्षुद्द्रकामाय नेष्ष्यते । इह कृच्छ्राय तपसे प्रेत्त्याऽनन्तसुखाय च"[5] इत्त्यादि च स्स्मारयेत् ।।१७१–१८०।।

(ङ) अथ अर्थतत्त्वप्प्रधानशास्त्राद्ध्यापननियमाः

अर्थतत्त्वप्प्रधानन् तु शास्त्त्रयं यत्नेन ग्राहयेत् ।
तत्त्राऽयन् तु विधिर् दृष्टो महद्भिर् गुरुभिश् श्रितः ।।१८१।।
विचारयिष्ष्यमाणस्स्य सुस्पष्टार्थं प्रतिपत्तये ।
प्रतिभोत्त्पादनार्थं च जिज्ज्ञासोद्बोधनाय च ।।१८२।।
चेतस्समाधये पूर्व्वबोधज्ज्ञानाय वा पुनः ।
व्याक्ख्यानाऽऽदावेव प्रश्नाञ् शिष्ष्यान् पृच्छेद् यथौचिति ।।१८३।।
विषयञ् चार्थसम्बन्धम् प्रयोजनमपि स्स्फुटम् ।
प्रतिपाद्द्य च सन्देहपूर्व्वपक्क्षनिरासनैः ।।१८४।।
समासेन च व्यासेनाऽप्प्यर्थानाम् प्रतिपादनैः ।
अन्न्वीक्क्षणोदाहरणप्प्रयोगादिप्प्रदर्शनैः ।।१८५।।
समाम्न्नानार्थविज्ज्ञानप्प्रयोगादेः परीक्क्षणैः ।
प्रब्रूयाच् शास्त्रमखिलङ् ग्राहयेच् च क्रमादिति ।।१८६।।

---

१. तै. आ. ७।९; छा. उ. ८।१५।१ । २. मनु. ४।१४७, २।१६६–१६७; १२।९२ । ३. १२।६०।८–१२; २३८।१३; २६।२–३; द्र. मनु. २।८७ । ४. म. भा. १२।३६।४६; मनु. २।१५७; व्या. स्मृ. ४।३७ । ५. भागवते ११।१७।४२ ; म. भा. १२।३२१।२३ ।

ग्रन्थस्य क्लिष्टान् भागांस् तु सम्यग् व्याख्याय बोधयेत् ।
व्याख्यायाः पद्धतिश् चेयम् बुधानां सम्मता हिता ॥१८७॥
पदच्छेदः पदार्थोक्तिर् विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपोऽथ समाधानं श्रेष्ठं व्याख्यानमुच्यते ॥१८८॥[1]

शिष्ये प्रतिभाया उत्पादनाय पूर्वबोधपरीक्षायै च आचार्याणां विद्यार्थिनः प्रति प्रश्ना ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि उपलभ्यन्ते । तथाहि वैश्वानरविद्याध्ययनायाऽऽगतान् प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलोद्दालकान् कैकेयोऽश्वपतिरुपदेशात् पूर्वमेवोपदेश्यवस्तुविषये क्रमेण प्रश्नान् पप्रच्छेति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे श्रूयते । तत्प्रकरणव्याख्याने शङ्करभगवत्पाद आह– "नन्वयमन्याय आचार्यस् सन् शिष्यम् पृच्छतीति; नैष दोषः, 'यद् वेत्थ तेन मोपसीद ततस् त ऊर्ध्वं वक्ष्यामि'[2] इति न्यायदर्शनात् । अन्यत्राप्याचार्यस्याऽप्रतिभानवति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः 'क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागात्'[3] इति"[4] इति । बादरायण-जैमिनि-प्रभृतिभिश् च महद्भिराचार्यैर् वेदार्थप्रकाशनाय विषयार्थसम्बन्धादिभिरधिकरणानि अध्यायेषु पादेषु च यथार्हन् निबध्य वेदार्थनिर्णयो दर्शितः । अधिकरणलक्षणञ् च– "विषयो विशयश् चैव पूर्वपक्षस् तथोत्तरम् । निर्णयश् चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः"[5] इति । केचित् तु "प्रयोजनं सङ्गतिश् च प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः"[6] इति द्वितीयार्धम् पठन्ति । अन्ये पुनः "पक्षद्वयफलञ् चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः"[7] इति पठन्ति । भारतीतीर्थस् तु "तत्रैकैकमधिकरणम् पञ्चावयवम् । विषयस् सन्देहस् सङ्गतिः पूर्वपक्षस् सिद्धान्तश् चेति पञ्चाऽवयवाः"[8] इत्याह । अत एवार्थतत्त्वप्रधानस्य शास्त्रस्याऽध्यापने इयमधिकरणपद्धतिरवलम्बिता शिष्यहितायाऽऽ-

---

१. रामकृष्णकृतायाम् पञ्चदशीव्याख्यायाम् (७।३), तत्र 'अक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानम् पञ्चलक्षणम्' इति पाठः ।
२. छा. उ. ७।१।१ । ३. का. वा. बृ. उ. २।१।१६ ।
४. छा. उ. वि. ५।१२।१ । ५. मीमांसानुक्रमणिकोपोद्घाते ।
६. ब्रह्मसूत्रवृत्तेर् मिताक्षरायाः प्रास्ताविके, पृ. VII.
७. मीमांसान्यायप्रकाशस्य प्रास्ताविके वासुदेवशास्त्रिकृते, पृ. ६ ।
८. वैयासकन्यायमालायाम् ।

शुबोधाय च भवेत्। प्राणाचार्यश् चरकोऽपि शास्त्रविदा शास्त्रप्प्रवचनविधिमेतादृशम् प्रतिपादयति– "तन्त्रमार्षञ्च कार्त्त्स्न्येन यथाम्म्नायमुच्च्यमानं वाक्क्यशो भवत्त्युक्तम्; बुद्ध्या सम्म्यगनुप्प्रविश्श्यार्थतत्त्वं वाग्भिर् व्याससमासप्रतिज्ज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिस् त्रिविधशिष्ष्यबुद्धिगम्म्याभिरुच्च्यमानं वाक्क्यार्थशो भवत्त्युक्तम्, तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणाम् (पारिभाषिकाणान् दुरवधारणीयानाञ् चाऽर्थानाम्) पुनर् विभावनैरुक्तमर्थावयवशो भवत्त्युक्तम्"[1] इति। शास्त्रव्याक्ख्याने वाक्क्यार्थनिर्णये च "अतश् च प्रकृतम् बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च। तन्त्रकर्त्तुरभिप्रायानुपायांश् चाऽर्थमादिशेत्"[2] इत्त्यादिवचनानुसारम् प्रवर्त्तितव्व्यम्। व्याक्ख्यासु वेदव्याक्ख्याया विशिष्टा धर्मास् सन्ति; ते च बृहद्देवताया शौनकेन विस्तरेण प्रोक्ता:[3]। ते एव उव्वटेन माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिताव्याक्ख्याया उपक्क्रमे उक्तास् सङ्क्षेपेण। ते यथा– "अतिरिक्तम् पदन् त्याज्ज्यं हीनं वाक्क्ये निवेशयेत्। विप्प्रकृष्टञ् च सन्दद्ध्यादानुपूर्वीञ् च कल्पयेत्। लिङ्गन् धातुर् विभक्तिश् च योज्ज्या वाक्क्याऽनुलोमत:। यद्यत् स्याच् छान्दसम् मन्त्रे तत्तत् कुर्यात् तु लौकिकम्"[4] इति। प्रकरणविशेषतात्पर्यनिर्णये च जैमिनीयधर्ममीमांसा–बादरायणीयब्रह्ममीमांसा–न्यायफलितार्थकथनपरश् शिष्टपरम्पराऽऽगत: "उपक्क्रमोपसंहारावब्भ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गन् तात्पर्यनिर्णये" इति श्श्लोकोऽपि सततं स्मरणीय: ॥१८७–१८८॥

शिष्ष्यधीवृद्धये बुद्धिव्व्यायामे तान् हि योजयेत्।
तैस् स्वबुद्ध्यैव प्रश्नानां समाधानञ् च कारयेत् ॥१८९॥
लेखने भाषणे वाद-कथास्स्वपि च योजयेत्।
सर्वैरुपायैस् तान् प्रौढान् स्वशास्त्रे विदधीत च ॥१९०॥

शिष्ष्यान् अधीतशास्त्राद्ध्यायपादाधिकरणप्रकरणादीनां सारस्स्य, समीक्क्षाया:, विवादास्पदानां विषयाणाञ् च लेखने, तेषु विषयेषु भाषणे, वादजल्पवितण्डारूपासु त्रिविधास्स्वेव कथासु च प्रेरयेत्; किमधिकं वक्तव्व्यम्, यद्द्यपि "मातृमान्पितृमानाचार्यवान्पुरुषो

1. च. सं. १।३०।१६। 2. तत्रैव १।२६।५०।
3. २।९९–१२२। 4. 'योज्ज्यं वाक्क्यानुलोमत:' इति तत्र पाठ:।

ब्रूयाद्"[1] इति विद्यासम्पत्तितत्त्वन् तथापि "अतीत्य बन्धूनवलङ्घ्य शिष्यानाचार्यमागच्छति शिष्यदोषः"[2] इति लोकप्रवादः, "राजा राष्ट्रकृतम् पापं राज्ञः पापम् पुरोहितः । भर्ता च स्त्रीकृतम् पापं शिष्यपापञ्च गुरुर् भजेत्"[3] इति च नीतिज्ञा वदन्ति; मनुरपि– "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी । गुरौ शिष्यश् च याज्यश् च स्तेनो राजनि किल्बिषम्"[4] इत्याह; अतो यथासम्भवयं यथौचिति सर्वैरत्रोपदिष्टैरन्यैश् च स्वप्रतिभाकल्पितैरुपायैश् शिष्यान् पात्रभूतान् स्वशास्त्रे प्रौढान् विदधीत इत्यभिप्रायः ।।१५९–१६०।।

(च) विद्यारक्षार्थवं विद्याविवृद्ध्यर्थञ् च स्नातकस्य अध्यापकस्य च व्यवहारविशेषे नियमाः

सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
यथा तथाऽध्यापनयं यत् सा ह्यस्य कृतकृत्यता ।।१६१।।[5]

स्वाध्यायस्याऽविरोधिना केन चिद् धर्म्येण कर्मणा यथा तथा जीवनयात्राम् प्रसाध्य अध्यापनञ्च कुर्वन् स्नातको धनिबलिनामतिसेवाम् अर्थकामपराविवेकिलौकिकप्रवृत्तिम् अन्यांश् च स्वाध्यायाध्ययनस्य स्वाध्यायार्थस्य (वेदार्थस्य) च विरोधिनस् सर्वानेवार्थान् परित्यजेत्; यदस्य धर्म्येण कर्मणा यथा तथा जीवनयात्राम् प्रसाध्य अध्यापनवं वेदार्थानुपालनञ् च सा हि अस्य कृतकृत्यतेत्यर्थः ।।१६१।।

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याऽभिजनस्य च ।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ।।१६२।।[6]

यदि विद्याव्रतस्नातकोऽध्यापको वाऽपि श्रुतस्य (शास्त्रस्य) अनुरूपवं वेषवं वाचम् बुद्धिञ् च न कुर्वीत तर्हि तस्मिन् श्रुते लोकस्य श्रद्धा न स्यात्, लोकश्रद्धाऽभावे च तच्छास्त्रानुपालनन् तेन शास्त्रेण लोककल्याणस्य सम्पादनञ् च अशक्यमेव स्यादिति च यथोक्तमाचरेदित्यभिप्रायः । एतेन स्वपुत्राद्यभिविनये च स्वशास्त्रानुकूल्यविचारः सूक्ष्मेक्षिकया कर्तव्य एवेत्यपि

---

१. मा.वा.श.ब्रा. १४।६।१०।२ । २. प्रा.भा.शि.प., पृ. ४२ । ३. चा. नी. ६।१० । ४. मनु. ८।३१७ (मनुस्मृतौ किञ्चित् पाठान्तरमस्ति) । ५. तत्रैव ४।१७ । ६. तत्रैव ४।१८ ।

सूचितम् भवति। "रहस्स्यं सर्व्ववेदानामनैतिह्य्यमनागमम्। आत्मप्प्रत्त्ययिकं शास्त्त्रमिदम् पुत्त्रानुशासनम्। धर्म्माक्ख्यानेषु सर्व्वेषु सत्त्याक्ख्याने च यद् वसु। दशेदमृक्सहस्स्राणि निर्म्मत्थ्यामृतमुद्धृतम्॥ नवनीतयँ तथा दद्ध्नः काष्ठादग्ग्निर् यथैव च। तथैव विदुषाज् ज्ञानम् पुत्त्रहेतोस् समुद्धृतम्"[1] इति व्यासवचनमपि पुत्त्रादीनां स्वशास्त्त्रानुकूलतयाऽभिविनयनस्स्य कर्त्तव्व्यतायास् सूचकन् दृश्श्यते। "यस्स्य पुत्त्रास् सदाचाराश् श्रुतिज्ज्ञा धर्म्मसम्मुखाः। पितृभक्तिरता दान्ता न वैधुर्य्यम् मृतस्स्त्रियि"[2] इत्त्यादौ पुत्त्रसौशील्ल्यस्स्य पितृयोग्ग्यतातिशयाधायकत्त्वस्स्य दर्शनाच् च उक्तोऽर्त्थो विशेषेणोपोद्बलितो भवति। "तमेतन् नाऽपुत्त्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्ब्रूयात्"[3] इति विद्द्याविशेषमाहात्म्यम् प्रदर्शयन्ती श्रुतिरपि स्वकीयश्श्रेष्ठविद्द्यायाम् पुत्त्रस्स्याऽभिविनेयतां सूचयति। शङ्करभगवत्पादोऽपि छान्दोग्ग्योपनिषदि आरुणेश् श्वेतकेतोश् चाऽऽख्यायिकाया विद्द्यायास् सारिष्ठताया-प्रतिपादने तात्पर्य्यँ वर्णयन् पित्त्रा स्वविद्द्यायाम् पुत्त्रस्स्य नेयत्त्वमभिप्प्रैति "पितापुत्त्राक्ख्यायिका विद्द्यायास् सारिष्ठत्त्वप्प्रदर्शनार्त्था"[4] इति वदन्। पूर्व्वल् लोकसङ्ग्रहार्त्थं स्नातकेनाऽद्ध्यापकेन यथाशास्त्त्रँ व्यवहर्त्तव्व्यमित्त्युक्तम्, किन् तु न केवलल् लोकसङ्ग्रहार्त्थमेव किन् तु धर्म्मार्त्थमपीदङ् कर्त्तव्व्यम्। तथा हि छान्दोग्ग्यश्श्रुतिः — "आचार्य्यकुलाद् वेदमधीत्त्य यथाविधानङ् गुरोः कर्म्मातिशेषेणाऽभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाद्ध्यायमधीयानो धार्म्मिकान् विदधदात्मनि सर्व्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्प्याऽहिंसन्नन्न्यत्त्र तीर्त्थेब्भ्यस् स खल्ल्वेवँ वर्त्तयन् यावदायुषम् ब्ब्रह्मलोकमभिसम्पद्द्यते न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते"[5] इति; बृहदारण्यकश्श्रुतिश् च– "तस्मात्पुत्त्रमनुशिष्ट्टल्ँ लोक्क्यमाहुस् तस्मादेनमनुशासति"[6] इति ॥१९२॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्न्यानि च हितानि च।
नित्त्यं शास्त्त्राण्यवेक्क्षेत निगमांश् चैव वैदिकान्॥१९३॥[7]

---

१. म. भा. शान्ति २४६।१३–१५। २. प्रजापतिस्स्मृतौ, श्लो. ७८। ३. मा. वा. श. ब्रा. १४।९।३।२०, शाङ्. आ. १३।१। ४. छा. उ. वि. ६।१।१। ५. छा. उ. ८।१५।१। ६. का. वा. बृ. उ. १।५।१७। ७. मनु. ४।१९।

विचारशक्तिवर्धकानि शिक्षाव्याकरणमीमांसालोकायतकान्वीक्षिकीगणितशास्त्रादीनि, धनोपार्जनोपकारकाणि बार्हस्पत्यौशनसकौटलीयार्थशास्त्रादीनि, नक्षत्रशास्त्रादीनि, वार्ताशास्त्राणि च; लोकहितसाधकानि आयुर्वेदशास्त्रादीनि शास्त्राणि, वेदार्थबोधकान् वेदार्थोपबृंहणान् निगमाख्यान् ग्रन्थान् पुराणस्मृत्यादिकांश् च ग्रन्थान् नित्यम् अवेक्षेत । क्षुधा सीदन् याचमानो कुटुम्बभरणाऽसमर्थो न हि शास्त्राऽनुपालनङ् कर्तुं शक्ष्यतीति रागतः प्राप्तमपि जीवनयात्राप्रसिद्धिपर्याप्तधनोपार्जनमुपदिश्यते विद्याव्रतस्नातकस्याऽध्यापकस्याऽवश्यकर्तव्यत्वेन । न्यायेनोपार्जितन् धर्म्यञ् च धनमनिन्द्यमावश्यकञ् च । तथाहि ऋषिरपि— "न पापासो मनामहे नाऽरायासो न जल्हवः"[१] इति । तद्व्याख्याने यास्कश् च— "न पापा मन्यामहे नाऽधना न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनन् तपो दानकर्मेति ऋषिरवोचत्"[२] इति ॥१९३॥

यथायथा हि पुरुषश् शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथातथा विजानाति विज्ञानञ् चाऽस्य रोचते ॥१९४॥[३]

विजानाति शास्त्रार्थतत्त्वस्य विशिष्टमनुभवादिसाक्षिकञ् ज्ञानम् प्राप्नोति, विज्ञानं शास्त्रार्थसतत्त्वज्ञानञ् चाऽस्य रोचते प्रीणनङ् करोति प्रियम् भवतीत्यर्थः । ततश् च सिद्धिङ् गच्छतीति भावः । उक्तञ् च— "यथायथा हि पुरुषश् शास्त्रं समधिगच्छति । तथातथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥ अविज्ञानादयोगो हि पुरुषस्योपजायते । विज्ञानादपि योगश् च योगो भूतिकरः परः"[४] इति ॥१९४॥

समारूढोऽधिकारन् तु तम् प्रयुञ्जीत युक्तितः ।
प्रोत्साहयेच् च विदुषश् छात्रांश् च प्रतिभायुतान् ॥१९५॥
विद्वद्द्वेषन् धूर्तपूजान् न कुर्याद् दिगियम् मता ।
सर्वान् परिहरेदर्थान् विद्यावृद्धिविरोधिनः ॥१९६॥

विद्वद्भिः परीक्ष्य याथातथ्येनाऽभिनन्दिताः प्रपूजिताश् च खलु विद्वांसः प्रसिद्धिमुपगतास् स्वस्वविद्याप्रचारेण लोकमनुगृह्णन्तीति विद्याप्रचारणधिया शक्तेनाऽधिकारिणा विदुषा तथाविधैर् विद्वद्भिश् च परिषदि गतैर् विदुषः परीक्षापूजे च कार्ये । तथा हि प्राचाम् पद्धतिर् विज्ञायते । चरकसंहितायामपि ऋषि-

---

१. शा. ऋ. म. सं. ८।६१।११ ।   २. निरुक्ते ६।५।३ ।
३. मनु. ४।१९ ।   ४. म. भा. शान्ति. १३०।१०–११ ।

गोष्ठ्याम् अग्निवेशादिप्रणीताऽऽयुर्वेदतन्त्राणाम् परीक्षा, तेषाम् ऋषिभिः कृताऽनुमतिः, ततस् तेषाम् भुवि प्रतिष्ठा च वर्णिताः। तथाहि– "अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदम् पुनर्वसुः। शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यस् सर्वभूताऽनुकम्पया॥ अग्निवेशश् च भेडश् च जतूकर्णः पराशरः। हारीतः क्षारपाणिश् च जगृहुस् तन् मुनेर् वचः॥ बुद्धेर् विशेषस् तत्रासीन् नोपदेशान्तरम् मुनेः। तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत्॥ अथ भेडादयश् चक्रुस् स्वं स्वन् तन्त्रङ्कृतानि च। श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः। श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम्। यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास् तेऽनुमेनिरे। सर्व एवाऽस्तुवँस् ताँश् च सर्वभूतहितैषिणः। साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम्। ... ... तानि चाऽनुमतान्न्येषान् तन्त्राणि परमर्षिभिः। भवाय भूतसङ्घानाम् प्रतिष्ठाम् भुवि लेभिरे।"[1] इति। राजशेखरोऽप्याह स्म– "महानगरेषु काव्यशास्त्रपरीक्षार्थम् ब्रह्मसभाः कारयेत्। तत्र परीक्षोत्तीर्णानाम् ब्रह्मरथयानम् पट्टबन्धश् च। श्रूयते चोज्जयिन्न्याङ्काव्यकारपरीक्षा– इह कालिदासमेण्ठावत्राऽमररूपसूरभारवयः। हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥ श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा–अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः। वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः"[2] इति। यद्यपि "न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया। अपि चाऽपिहितश् श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते"[3] इति, "असन्नुच्चैरपि प्रोक्तश् शब्दश् समुपशाम्म्यति। दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम्"[4] इत्यपि वस्तुतत्त्वम्, तथापि "गुणवानपि नोपयाति पूजाम् पुरुषस् सत्पुरुषैरकत्थ्यमानः। न हि सौरमणिस् स्वभावकान्तिं रविपादैरनधिष्ठितः करोति"[5] इत्यपि लोकप्रवृत्त्यनुसारिण्येव भणितिः; अतो विद्याप्रचारमिच्छद्भिर् विद्वद्भिर् विद्वांसः परीक्षणीया अभिनन्दनीयाश् चैव यथार्हम् ॥१६५–१६६॥

नापृष्टः कस्य चिद् ब्रूयान् न चाऽन्न्यायेन पृच्छतः।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल् लोक आचरेत् ॥१६७॥[6]

१. च. स. सूत्र. १।२९–३९। २. का. मी. दशमेऽध्याये।
३. म. भा. शान्ति. २८७।३१। ४. तत्रैव २८७।३२।
५. सु. र. भा., सा. नी. श्लो. ९३४। ६. मनु. २।११०।

अधर्मेण च यत् प्राह यच्चाऽधर्मेण पृच्छति ।
वचनवं विफलन् तत्र प्रद्वेषो वा भवेन् मिथः ।।१६८।।[1]

"धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः । वक्तव्यवं विदुषा चेति धर्ममाहुर् मनीषिणः"[2] इत्यादयो धर्माद्युपदेशनियमा अपि यथायथम् पालनीयाः । एते उपदेशनियमास् स्नातकस्याऽध्यापकस्याऽनध्यापकस्य वाऽपि लोकम् प्रत्येव । पुत्रशिष्यमित्रादीन् प्रति तु "शुभवं वा यदि वा पापन् द्वेष्यवं वा यदि वा प्रियम् । अपृष्टस् तस्य तद् ब्रूयाद् यस्य नेच्छेत् पराभवम्"[3] इति; लोकम् प्रत्यपि "आपद्यनुमार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । कल्याणवचनम् ब्रूयादपृष्टोऽपि हितो नरः"[4] इति चोपदेशनियमो वेदितव्यः ।।१६७–१६८।।

इत्युपक्रमाध्यायः प्रथमः ।

---

१. मनु. २।१११; तत्र 'तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषवं वाऽधिगच्छति' इत्युत्तरार्धपाठः । २. म. भा. शान्ति. ५४।३७–३८ । ३. तत्रैव. उद्योग. ३४।४ । ४. सु. र. भा., सा. नी. श्लो. ४८४ ।

अथ द्द्वितीयो ऽद्ध्याय:

वर्णनिरूपणम्

१. वर्णोत्पत्तिशारीराधिकार:

तप्तायश्पिण्डन्यायेन मनसा ह्येकताङ्गत: ।
आत्मा विवक्षुर् हि किञ्चित् प्रयुङ्क्ते करणानि च ।।१।।

चेतना ह्यस्माकं सर्वत आभ्यन्तरतमं स्वरूपम् । अन्येषाम् पदार्थानामन्तोऽनुभूयते न तु स्वचेतनाया इति, ''सत्यञ् ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म''[1] इति श्रुतिरप्यात्मानञ् ज्ञानरूपमेव प्रतिपादयतीति चात्मा चिद्भिन्ननिरपेक्षस् सच्चिदानन्दमात्ररूपश् चेत्यवगम्यते । किन्तु तादृश आत्मा व्यवहारपथन् नावतरति । अनन्तोऽप्यात्मा येन सह परस्पराद्ध्यासात् परिच्छिन्न इव प्रतीयते तद् बहिरिन्द्रियाऽग्राह्यम् मद्ध्यमपरिमाणयुक्तम्[2] भौतिकञ्[3] चेतनमिव प्रतीयमानवँ वस्तुतोऽचेतनमन्तश्करणं स्वीक्रियते[4] । जडानीन्द्रियाणि च कल्प्यन्ते[5] । जडो देहोऽपि प्रतीयते । तेषान् धर्मा अपि लौकिकानुभवपथमायान्ति । आत्मनि अन्तश्करणेन्द्रियदेहादीनान् तद्धर्माणाञ् च, अन्तश्करणेन्द्रियदेहादिषु आत्मनश् चेतनत्वादेश् च परस्पराद्ध्यासाद् 'अहमयमस्मि' 'अहञ् चेतन:' 'अहञ् जानामि' 'अहमेववँ विचारयामि' 'अहमेवमिच्छामि' 'अहमेतादृशङ्कर्म कुर्वे' 'अहयँ युवाऽस्मि' 'अहवँ वृद्धोऽस्मि' इत्येवमभिमन्यमानो लौकिको जीवात्मा सर्वेषामनुभवस्य गोचर: । स हि किञ्चिद् वक्तुमिच्छुस् सन् वागिन्द्रियसम्बद्धानवयवान् प्रयुङ्क्ते ।।१।।

---

१. तै. उ. २।१।१ । २. ब्र.मी.सू., शा. मी. भा. २।४।७ ।
३. छा. उ. ६।५।४ । ४. का.बृ.उ. १।५।३, ब्र.मी.सू. २।३।३२ ।
५. ब्र. मी. सू., शा. मी. भा. २।४।१ ।

तानि मस्तिष्कतन्त्रञ् च फुस्फुसौ स्वरयन्त्रकम् ।
तन्मुखं स्वरतन्त्र्यश् च कण्ठः काकलकन् तथा ॥२॥
कोमलन् तालु नासायास् सुरङ्गा मूर्धकोऽपि च ।
तालु वर्स्वो दन्तवेष्टौ दन्तमूलञ् च दन्तकाः ॥३॥
ओष्ठाधरौ च जिह्वाया मूलमद्ध्याग्रप्रान्तकाः ।
हनू चेति प्रधानानि कीर्तितानीह नामतः ॥४॥

यानि करणानि वागिन्द्रियसम्बद्धानवयवान् किञ्चिद् विवक्षुर् जीवः प्रयुङ्क्ते तानि मस्तिष्कतन्त्रादीनि अत्रोद्देशरूपेण कथितानि बोद्ध्यानि ॥२–४॥

अथ तेषावँ वर्णनन् तु सङ्क्षेपेणोपवर्ण्यते ।
मस्तिष्कतन्त्रे मस्तिष्कः प्रधानस् स च तिष्ठति ॥५॥
करोटिसम्पुटे गूढस् स महल्लघुभेदतः ।
द्वेधाऽस्ति तत्र महतो मूले पिण्डद्वयं स्थितम् ॥६॥
तत्राज्ञाकन्दकौ तौ हि मनसस्थानवँ विदुर् बुधाः ।
जीवस् तत्र सुस्थितस् सूत्रैस् सञ्ज्ञावाहिभिरर्थकान् ॥७॥
वेत्ति चेष्टावहैः कायावयवांश् चेष्टयत्त्यपि ।
इत्थम् मस्तिष्कतन्त्रन् तु समासेनोपवर्णितम् ॥८॥

यद्यपि जीवात्मा सर्वस्मिन्नेव देहे सन्निहितो भवति, तथापि तस्य विशिष्टं स्थानम् ब्रह्मगुहाऽस्तीति षट्चक्रविदस् तदनुसारिणश् च वदन्ति[1] । जीवात्मा च कार्यार्थङ्करणान्यपेक्षते । तेषु चाऽन्तःकरणम् प्रधानम् । अन्तःकरणं स्वयमेवाऽचेतनमपि आत्माद्ध्यासाच् चेतनवद् व्यापारङ्करोति । अन्तःकरणमपि बाह्य्येषु विषयेषु स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुन् न शक्नोति । अतस् तदर्थमपि तदपि किञ्चिद् द्वारमपेक्षते । इदं हि द्वारम् मस्तिष्कतन्त्रम् । तत्र मस्तिष्कः प्रधानः । स च शिरसि कपालानां सम्पुटे गूढस् तिष्ठति । तस्य च द्वौ विभागौ लघुमस्तिष्को बृहन्मस्तिष्कश् चेति । तत्र बृहन्मस्तिष्को मुख्यतया चेतनाकेन्द्रम् । तत्राऽपि बृहन्मस्तिष्कमूलस्थम् पिण्डद्वयमाज्ञाकन्दाख्यम् मनसो मूलं स्थानमिति तद्विदः[2] । अस्य च सञ्ज्ञावाहिनीभिश् चेष्टावाहिनीभिश् च तन्त्रीभिस् साक्षात् परम्परया वा सम्पूर्णेन शरीरेण सह सम्बन्धो भवति । एताभिरेव तन्त्रीभिर् बृहन्मस्तिष्कस्थेन मनसा तप्तायःपिण्डन्यायेनैकताङ्गत आत्मा बाह्य्यानावँ वस्तूनाञ् ज्ञानङ्कुरुते, कायावयवांश् चेष्टयति च ॥५–८॥

---

१. प्र. शा., तृ. भा., पृ. ७९ ।   २. तत्रैव ।

स्वरयन्त्रमुखान्न्येन च्छिद्द्रेण परिवर्जिता ।
महाप्राचीरया पेश्श्या बुद्ध्नदेशस्स्थया युता ॥९॥
पर्यायजन्न्यविस्तारसङ्कोचाभ्याङ् क्रियान्न्विना ।
पर्शुकावेष्टिता चाऽस्ति मद्ध्यकाये उरोगुहा ॥१०॥
तत्र वृन्तनिभश्श्वासनालीशाखासु सयँ युतः ।
स्थितिसंस्थापकतन्तूनां समूहेन च निर्मितः ॥११॥
द्राक्क्षागुच्छनिभैर् वायुकोशपुञ्जैर् हि निर्मितौ ।
उरोगुहाया विस्तारं सङ्कोचमनुसृत्त्य च ॥१२॥
विस्तारमथ सङ्कोचम् भजमानौ च फुस्फुसौ ।
स्थितौ स्स्तस् तौ हि प्रश्श्वासनिश्श्वासद्द्वयसाधनम् ॥१३॥
श्वासनालीपथेनाऽथ स्वरयन्त्रपथेन च ।
प्रवृत्तम् पवनं स्वेष्टगतत्त्या तावत् प्रवर्त्त्य च ॥१४॥
स्वेष्टस्थानेऽभिघातत्त्याऽपि वर्णोत्पत्तिः प्रसाद्ध्यते ।
इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तौ सकार्यौ फुस्फुसाविह ॥१५॥

स्वरयन्त्रादीनां स्वरूपाणि प्रतिपादयिष्ष्यन्ते । महाप्राचीरा नाम उदरगुहोरोगुहयोर् मद्ध्ये वृतिरूपेण वर्तमाना उरोगुहाभूमिभूता उदरगुहाच्छदीरूपा कूर्मपृष्ठाकारसन्निवेशयुता उरोगुहाम् भस्त्रिकानिभाङ् कर्तुं सहायिका पटाकारा पेशी शारीरविदाम् प्रसिद्धा[१] । प्रश्श्वासश् श्वासस्स्यान्तःकर्षणम् । निश्श्वासश् श्वासस्स्य बहिर् निस्सारणम् ॥९–१५॥

श्वासनालत्त्यूर्द्ध्वभागे च तरुणास्थिविनिर्मितः ।
सम्पुटश् छिद्द्रयुक् चोर्द्ध्वमधस् तत् स्वरयन्त्रकम् ॥१६॥
कृशेषु पुरुषेष्ष्वेतद् बहिर् भवति लक्क्षितम् ।
तदूर्द्ध्वं सङ्गतञ् जिह्वामूलेनाधस् तु सयँ युतम् ॥१७॥
क्लोम्ना तदूर्द्ध्वच्छिद्द्रन् तु द्वारवँ वायोः कपाटयुक् ।
अन्नादीनान् निगलने कपाटस् सहसा पतन् ॥१८॥
स्वयमाच्छादयति तत् स श्श्वासोच्छ्वासकर्मसु ।
वचने च समुत्थाय कुर्याद् द्वारमनावृतम् ॥१९॥
कपाटोऽयन् तु शारीरेऽधिजिह्वेति च भण्ण्यते ।
तदिदं स्वरयन्त्रन् तु समासेनोपवर्णितम् ॥२०॥

तरुणास्थि नाम कोमलमाढिकम् ॥१६–२०॥

---

१. प्र. शा., द्वि. भा., पृ. ३२–३३ ।

स्वरयन्त्रे तन्मुखस्य किञ्चिदेव त्वधस् स्थिते ।
प्राक्पश्चाल् लम्बिते यन्त्रच्छिद्द्रन् तूभयतो गते ॥२१॥
प्राग् लग्नेऽवटुकस्थास्थ्नः पत्त्रयोस् सन्धिजस्य च ।
कोणस्य दक्षिणे वामे भागे चैकैकमेव च ॥२२॥
पश्चात् तु घाटिकास्थ्नोश् चाऽङ्कुशयोश् शीर्षके गते ।
गौण्यौ तु स्वरतन्त्र्यौ स्तः कलास्नायुविनिर्मिते ॥२३॥
ते च पश्चात्कोणयुक्तम् प्राक्कोणद्द्वयशोभितम् ।
दीर्घत्रिकोणाकृतिकङ् कुरुतो यन्त्रच्छिद्द्रकम् ॥२४॥
वाचो निमदरूपायाश् श्वासमय्याः प्रयोगके ।
उपब्दिमत्स्वरूपाया वा कार्यन् तु तयोर् मतम् ॥२५॥
मन्द्रमद्ध्यमताराणाम् प्रयोगे वचसान् तयोः ।
नास्ति कार्यमिति प्प्राहुश् शिक्षाशारीरकोविदाः ॥२६॥

अवटुकास्थि नाम किञ्चिदायतपक्षद्द्वयात्मकम् प्रधानन् तरुणास्थि स्वरयन्त्रसम्पुटप्राग्भागस्थम्; अस्यैव पक्षद्द्वयसंयोगयुतस्थानङ ग्रीवायाः पुरस्तादुन्नतन् दृश्यते । पुंसान् तद् विशेषत उन्नतम् भवति । घाटिके नाम तरुणास्थिनी कृकाटःशिरसि सम्बद्धे स्वरयन्त्रपश्चिमभागे । तयोर् हि अङ्कुशरूपयोश् चूडयोः पृष्ठतस् स्वरतन्त्रीचतुष्टयं संयुज्यत इति शारीरविदः[1] । निमदादयो वाग्भेदा यथास्थानम् प्रतिपादयिष्यन्ते ॥२१–२६॥

गौण्योर् हि स्वरतन्त्र्योस् तु किञ्चिदेव त्वधस्स्थिते ।
आकारेण च स्थित्या च तयोरेवाऽनुकर्त्रिके ॥२७॥
द्वे मुख्ये स्वरतन्त्र्यौ स्तस् ते श्वासोच्छ्वासकर्मणि ।
पृथक्पृथक् च दूरेण स्थिते दीर्घे अकम्पिते ॥२८॥
भवतो वचने ते च समीपस्थे परस्परम् ।
स्यातान् नादेऽधिकं सन्निहिते ह्रस्वे प्रकम्पिते ॥२९॥
सघोषव्यञ्जनस्वरोदात्तादिषु तयोस् स्थितौ ।
सामीप्यतारतम्येन कम्पेऽप्यधिकताऽथवा ॥३०॥
न्यूनता च भवेत् तेन विभेदो नादगो भवेत् ।
स्वरतन्त्रीकम्पजातं स्वरयन्त्रोदरोत्थितम् ॥३१॥
प्रतिद्ध्वनेर् गुञ्जितं हि नादमाहुर् विवेचकाः ।
तदेवं वर्णिते मुख्ये स्वरतन्त्र्यौ समासतः ॥३२॥

1. प्र. शा., द्वि. भा., पृ. १७६–१७७ ।

स्वरतन्त्र्योः कम्पाकम्पौ वाग् वाक् इत्त्यादौ घोषवद्वर्णोच्चारणेऽघोषवर्णोच्चारणे च कण्ठमणिपार्श्वयोरङ्गुष्ठतर्जन्न्योश् शङ्खचक्क्रादियुतौ भागौ संस्थाप्प्य परीक्क्षणेनाऽपि बोद्धुं शक्क्यौ। घोषवद्वर्णाद्द्युच्चारणे स्वरतन्त्र्यादिवैशिष्ट्यम् प्रातिशाक्ख्यशिक्क्षादिप्प्रतिपादितम् बलाद्ध्याये यथास्स्थानं स्फुटीकरिष्ष्यते ॥२७–३२॥

मुख– नासाकुहरिकाविभागस्स्थानतस् त्वध ।
स्वरयन्त्रमुखादूर्ध्वः प्प्रदेशः कण्ठ उच्च्यते ॥३३॥

यद्द्यपि लौकिकः कण्ठः 'कण्ठो गलः'[१] इति नामलिङ्गानुशासनात् कविभिर् ग्रीवापर्यायत्त्वेनाऽपि कण्ठशब्दस्स्य प्प्रयुक्ततत्त्वाच् च[२] एतद्भिन्नस् तथापि शिक्क्षाशास्त्रे कण्ठशब्देन कारिकायामुक्तो भागोऽभिप्प्रेयते इति बोद्ध्यम् ॥३३॥

मुखपश्चिमसीमायाम् मद्ध्यभागेऽवलम्बिता ।
पेशी काकलकम् प्प्रोक्ता सैव स्स्याद् गलशुण्डिका ॥३४॥

यद्द्यपि काकलकमिति 'ग्रीवायामुत्कृष्टः प्प्रदेश उच्च्यते' इति भर्तृहरिणा पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यदीपिकायामुक्तम्[३], 'काकलकन् नाम ग्रीवायामुन्नतप्प्रदेशो लोके यः कण्ठमणिरित्युच्च्यते'[४] इति जिनेन्द्रबुद्धिनोक्तम्, तदनुसारमेव च हरदत्तकय्यटादिभिरप्प्युक्तम्; तथा च तेषाम् मते अवटुकमेव काकलकमिति विज्ज्ञायते; तथापि पतञ्जलिना– "बाह्य्यं ह्यास्स्यात् स्थानमवर्णस्स्य"[५] इत्त्युक्तमिति, अवर्णस्स्थानस्स्य कण्ठस्स्य "लौकिकमास्स्यम् ओष्ठात् प्प्रभृति प्राक् काकलकात्"[६] इति पतञ्जलिपरिभाषितादास्स्याद् बहिष्ट्वमावश्श्यकमिति च अस्माभिः काकलकस्स्य गलशुण्डिकायाश् चाऽभिन्नत्त्वमुक्तम् बोद्ध्यम्। गलशुण्डिका च "कोमलतालुनः पश्चिमसीम्नि मद्ध्यरेखायान् दृश्श्या तालव्वस्थिकण्टकावलम्बिनी क्षुद्द्रा शुण्डिकाकारा पेशी गलशुण्डिका काककलवँ वा नाम। सा कोमलतालुन उत्पतनसहायभूता"[७] इति गणनाथसेनेनाऽपि काकलकाभिन्नतया प्प्रतिपादिता। यदि 'गलशुण्डिके'[८] इति याज्ज्ञवल्क्यस्स्मृतौ पाठात् 'गलशुण्डिके हनुमूलगल्लयोस् सन्धी' इति मिताक्क्षरायान् तद्विवरणाच् च न काकलकङ् गलशुण्डिकेत्त्युच्च्यते,

---

१. अ.को. २।६।८८। २. मे. दू. १।२; २।३४,४९। ३. १।१।९।
४. का. वि. प. १।१।९। ५. पा. व्या. भा. १।१।९। ६. तत्त्रैव।
७. प्र.शा., द्वि.भा., पृ. १८७। ८. प्रायश्चित्ताद्ध्याये श्लो. ९८।

तथापि कारिकोक्तङ् काकलकविवरणयँ् यथोक्तमेवेत्यत्र न बाधकङ् किञ्चित् ॥३४॥

गलशुण्ड्याः पुरोभागे तन्मूले समवस्थितः ।
भागश् श्लथो मांसलश् च वेद्द्यङ् कोमलतालुकम् ॥३५॥

अस्योपयोगो बलाद्ध्याये स्थानादिनिरूपणे प्रतिपादयिष्यते ॥३५॥

आ नासाविवराभ्याञ् च नासापश्चिमद्वारतः ।
स्थिते सुरङ्गे तु मते विद्वान् नासासुरङ्गिके ॥३६॥

गले उपरिभागे वर्तमानाभ्यान् नासापश्चिमद्वाराभ्याम् प्रभृति ओष्ठस्योपरि वर्तमाने नासाविवरे यावत् प्रसृते क्षुद्रगुहाकारे सुरङ्गिके नासासुरङ्गिके वेद्द्ये । अनयोरपि वर्णोत्पत्तावुपयोगित्वम् बलाद्ध्याये स्थाननिरूपणादौ प्रतिपादयिष्यते ॥३६॥

मद्ध्यस् तथोन्नततमो भागो मुखबिलस्य तु ।
छदिषोऽभिमतो मूर्धा शिक्षकाणावँ् विपश्चिताम् ॥३७॥

यद्द्यपि मूर्धेति लोके शिर उच्च्यते तथापि शिक्षाशास्त्रेऽयमेव मूर्धाऽभिसंहितो बोद्ध्यः ॥३७॥

उक्ताद् मूर्द्ध्नः पुरः पश्चाद् वर्स्वाद् यो भाग आस्यगः ।
तत् तालु शिक्षाशास्त्रे तु विदुषामभिसंहितम् ॥३८॥

यद्द्यपि लोके तालुल्विति सोऽपि मनुष्यशिरोभाग उच्च्यते योऽचिरजातानां शिशूनान् निम्नो भवति कालेन च पूर्यते, तथाऽपि शिक्षाशास्त्रे इदमेव परिभाषितन् तालु बोद्ध्यम् ॥३८॥

दन्तवेष्टाग्र्यभागस्योर्ध्वस्य पश्चिमतस् स्थितः ।
धारामद्ध्यस्थ उत्सेधो वर्स्ववँ् वर्त्सञ् च भण्यते ॥३९॥

अस्य रेफोच्चारणादावुपयोगः प्रतिपादयिष्यते ॥३९॥

दन्तमांसे दन्तवेष्टौ प्रतीतौ लोकतस् स्फुटम् ।
तयोर् मद्ध्येऽत्रोर्ध्वगस्येप्सितोऽग्र्यो भाग आन्तरः ॥४०॥

दन्तवेष्टौ नाम यत्र दन्ता निमग्नाः प्रतिबद्धाश् च भवन्ति तौ दृढस्नायुसूत्रनिर्मितौ श्लेष्मलकलापरिवृतौ दन्तमूलानाम् मांसमयौ वेष्टनकौ, ययोर् दन्तपाल्ल्याविति च स्मृतिशास्त्रव्याख्याने व्यवहारः[1] । तत्र ऊर्ध्वस्य दन्तवेष्टस्य राजदन्तसमीपस्थ आभ्यन्तरो भाग मुख्यतयाऽपेक्षितो भवति वर्णानामुच्चारणे ॥४०॥

---

१. या. स्मृ., मि. ३।९६–९९ ।

दन्तमूलम् प्रतीतं हि लोकतस् तत्त्र चेह तु ।
ऊर्द्ध्वस्स्थराजदन्ताऽऽब्भ्यन्तरम् मूलमीप्प्सितम् ।।४१।।

राजदन्तौ नाम ऊर्द्ध्वमधश् च द्वौद्वावग्ग्र्यौ मद्ध्यौ प्रायस् स्थूलौ दन्तौ । दन्तानाम् मद्ध्ये राजानः (प्रधानाः) राजदन्ता इति हि पाणिनिसम्मता[1] तत्पदव्युत्पत्तिः ।।४१।।

मूलम् मद्ध्यम् मद्ध्यप्रान्तावुपाग्ग्रज् चाऽग्ग्रमेव च ।
जिह्वायास् स्युरवयवाः प्रतीता लोकतस् स्फुटम् ।।४२।।

एतेषाञ्च करणत्त्वेनोपयोगो बलाद्ध्याये वक्क्ष्यते ।।४२।।

उच्चारणे हनूश् चोपकरणं शिक्क्षकैस् स्मृता ।
अन्न्यानि करणानि स्स्युः प्रतीतानि हि लोकतः ।।४३।।

हनूर् नाम चिबुकास्थि यस्स्य चलनेन मुखकुहरो विवृतो विवृततरस् सवँवृतस् सवँवृततरश् च भवति ।।४३।।

स्वाणुनारीकेलफलोदराकारञ् च काकलात् ।
प्रभृत्त्यौष्ठाद् बिलं ह्यास्स्यकुहरम् प्रोच्च्यते बुधैः ।।४४।।

"लौकिकमास्स्यमोष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकाद्"[2] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारः । सुष्ठु आ समन्ताद् अणु स्वाणु । काकलकात् प्रभृति आ ओष्ठाद् बिलम् आस्स्यकुहरमित्त्यर्थो बोद्ध्यः ।।४४।।

उच्चारणार्थावयवा ये तद्व्यूहो हि कर्मणा ।
रूपाच् च वीणातुल्ल्यत्त्वाद् वीणा सारस्स्वती मता ।।४५।।

ऐतरेयारण्ण्यके हि उच्चारणावयवसमुदायरूपाया दैव्व्यास् सारस्स्वतत्त्या वीणाया अनुकरणेनैव काष्ठचर्मतन्त्र्यादिभिर् मानुषी वीणा रचितेति प्रतिपाद्द्यते । तथा हि– "अथ खल्ल्वियम् दैवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति । यथाऽस्स्याश् शिर एवममुष्ष्याश् शिरो यथाऽस्स्या उदरमेवममुष्ष्या अम्भणवँ यथास्स्यै जिह्वैवममुष्ष्यै वादनवँ यथास्स्यास् तन्त्रय एवममुष्ष्या अङ्गुलयो यथास्स्यास् स्वरा एवममुष्ष्यास् स्वरा यथास्स्यास् स्पर्शा एवममुष्ष्यास् स्पर्शा यथा ह्य्येवेयं शब्दवती तर्द्मवत्त्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती यथा ह्य्येवेयलँ लोमशेन चर्मणाऽपिहिता भवत्त्येवमसौ लोमशेन चर्मणाऽपिहिता । लोमशेन ह स्स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति । स यो हैतावँ वीणावँ वेद श्रुतवदनो भवति भूमिप्प्राऽस्स्य कीर्तिर् भवति यत्त्र क्व चाऽऽर्या वाचो भाषन्ते विदुरेनन् तत्त्र"[3] इति ।।४५।।

---

१. अष्टा. २।२।३१ । २. १।१।९ । ३. ३।२।५ ।

२. वर्णोत्पत्त्यधिकारः

संस्कारेण प्रयुक्ता वा परिस्थित्या विबोधिताः ।
नराः किञ्चिद् विवक्षन्ति सा चेच्छाशक्तिरुच्यते ॥४६॥
मस्तिष्कस्थे चेतसि सा जायमाना दुरूहया ।
मायया च क्रियाशक्तावकस्मात् परिवर्तते ॥४७॥
चेष्टावेगस्वरूपा च क्रियाशक्तिः प्रधावति ।
मस्तिष्कोत्थक्रियावेगहारितन्त्रीभिरञ्जसा ॥४८॥
फुस्फुसौ स्वरयन्त्रञ् च जिह्वाभागान् हनून् तथा ।
अन्यानपि च व्यापार्यान् मुखस्यावयवान् द्रुतम् ॥४९॥
चेष्टावेगापीडितौ तु फुस्फुसौ भस्त्रिकानिभौ ।
वायुम् प्रधमतश् चोर्ध्वं स्वरयन्त्रादिकास् तथा ॥५०॥
उच्चारणस्याऽवयवाश् चेष्टन्ते स्वेषु कर्मसु ।
एवं वायुर् निर्गतस् तु विवक्षावशतः पुनः ॥५१॥
करणैः खलु कण्ठादिस्थानेषु प्रतिहन्यते ।
तदा स वर्णतामेति सा वर्णश्रुतिरुच्यते ॥५२॥

वासनातः, क्षुत्-तृष्णा-श्रमादीनां स्वानुभवसिद्धादन्तरिन्द्रियकाद् ज्ञानाद्, दर्शन-श्रवण-ग्रहण-स्पर्शन-रसनेन्द्रियद्वारा प्राप्ताद् बाह्यविषयज्ञानाच् च आलोचन-ध्यान-स्मरणादियुताद् मनुष्याणा-मिच्छा जायन्ते । तास्वेवैकतमा विवक्षा । वक्तुमिच्छा हि विवक्षा । सा चेयम् मस्तिष्कस्याज्ञाकन्दारूढे मनसि जायते । चेतसश् शिरसि स्थातृत्वम् प्राणाचार्येण चरकेण "प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च । तदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस् तदभिधीयते"[१] इति, भेडेन च "शिरस्ताल्वन्तरगतं सर्वेन्द्रियपरम् मनः । तत्रस्थन् तद्धि विषयानिन्द्रियाणां रसादिकान् । समीपस्थान् विजानाति त्रीन् भावांश्च नियच्छति । मनसः प्रभवञ् चाऽपि सर्वेन्द्रियमयम् बलम्"[२] इति प्रोक्तम् । महाभारतेऽपि "शिरतो मूर्धानमग्निस् तु शरीरमनुपालयन् । प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ स जन्तुस् सर्वभूतात्मा पुरुषस् स सनातनः । मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयेश् च सः"[३] इत्युक्त्वा तत् प्रतिपादितम् । तथा च तत्र जाता इच्छा मायामय्या अनिर्ज्ञातया प्रक्रिययाऽकस्मादेव क्रियाशक्ति-

१. १।१७।११ । २. भे. सं. चिकित्सा. ८।२-४, पृ. १४९ ।
३. १२।१८५।३-४ ।

रूपताम् प्राप्नोति । उक्ता च चरकेण– "इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्य्यते। कल्प्यते मनसाऽप्यूर्ध्वङ् गुणतो दोषतो यथा। जायते विषये तत्र या बुद्धिर् निश्चयात्मिका। व्यवस्स्यति तथा वक्तुङ् कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम्"[1] इति विवक्क्षाचिकीर्षोदयपर्यन्ता प्रक्क्रिया। इच्छाशक्तेः क्रियाशक्तौ परिवर्तनस्य प्रक्क्रिया तु आकस्मिकी मायामयी चेति न तेनाऽपि प्रोक्ता। यया कयाऽपि वा प्रक्क्रियया जाता सा क्रियाशक्तिः क्रियावेगहारितन्त्रीद्वारा फुस्फुसादीन् अवयवान् प्रति गच्छति। ततस् तेऽवयवा इच्छानुरूपाम् चेष्टाङ् कुर्वन्ति। स्फुटमन्न्यत्। इयञ् च वर्णोत्पत्तिप्रक्क्रिया प्रातिशाक्ख्यकारादिभिरनेकैश् शिक्क्षाशास्त्रकारैर् वर्णिता। तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "वायुः खात्, शब्दस्तत्, सङ्करोप, ससङ्घातादीन् स्वाक्, त्रीणिस्त्थानानि, द्वे करणे, शरीरात्, शरीरम्, शरीरे, तेषां समूहात् स उदयँस्त्रैकाल्ल्यम्"[2] इति; ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानङ् कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा। आपद्ध्यते श्वासतान् नादतां वा वक्त्रीहायामुभयं वाऽन्तरोभौ। ता वर्णानाम् प्रकृतयो भवन्ति"[3] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च– "वायुसमीरणात् कण्ठोरसोस् सन्धाने, तस्स्य प्रातिश्श्रुत्कानि भवन्ति उरः कण्ठश् शिरो मुखन् नासिके इति"[4] इति; ऋक्तन्त्रेऽपि– "अथ वाचो वृत्तिं व्याक्ख्यास्स्यामः। वायुम् प्रकृतिमाचार्य्याः। वायुर् मूर्छञ् श्वासीभवति। श्वासो नाद इति शाकटायनः। वायुरयमस्मिन् काये मूर्छत्त्यटत्त्येषोऽर्थः। स खलु खविशेषम् प्रतिपन्नः कण्ठम् प्रतिपन्नश् श्वसितिर् भवति। स श्वसितिश् शिरः प्रतिपन्न आकाशमद्द्वारकन् नदतिर् भवति। तस्स्येदानीन् नदतेर् जिह्वाग्ग्रेणेर्य्यमाणस्स्य व्यक्तयः प्रादुर्भवन्ति वर्णानामोष्ठ्याः कण्ठ्यास् तालव्व्या मूर्धन्न्या दन्त्या नासिक्क्या जिह्वामूलीया इति। तद् यथा त्रपुकारस् त्रपु विलाप्प्य बिम्बे निषिञ्चेद् यद्यद् बिम्बदेशन् तत् त्रपु निषिच्च्यते ततस्ततो द्रव्व्याणां व्यक्तिर् भवति काञ्चिमणिके रुचकस् स्वस्तिक इत्त्येवं यं यमयङ् खविशेषञ् जिह्वाग्ग्रेण स्पृशति ततस्ततो वर्णानां व्यक्तिर् भवति ओष्ठ्यानाङ् कण्ठ्यानान् तालव्व्यानाम् मूर्धन्न्यानान् दन्त्यानान् नासिक्क्यानाञ् जिह्वामूलीयानामिति।"[5] इति; आपिशलशिक्क्षायाञ् च– "तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम

१. च. स. ४।१।२१–२२। २. १।६–१५। ३. १३।१–३।
४. २।२–३। ५. १।१।

वायुरूर्ध्वमनुक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते। स विधार्यमाणो वायुस् स्थानमभिहन्ति। तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यत आकाशे। सा वर्णश्रुतिः। स वर्णस्यात्मलाभः''[1] इति; पद्यबद्धपाणिनीयशिक्षायाञ् च– ''आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥ मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रञ् जनयति स्स्वरम्। प्रातस्सवनयोगन् तञ् छन्दो गायत्रमाश्रितम्॥ कण्ठे माद्ध्यन्दिनयुगम् मद्ध्यमन् त्रैष्टुभानुगम्। तारन् तार्तीयसवनं शीर्षण्यञ् जागतानुगम्॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः॥''[2] इति; शम्भुशिक्षायाञ् च– ''मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रञ् जनयति स्स्वरम्''[3] इति। महाभारतेऽपि– ''उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच् च भाषते''[4] इति। उव्वटोल्लिखिताः केचन आर्याश् च– ''उपरिष्टान् मुखादग्र ऊर्ध्वयं यो वर्ततेऽनिलः। ऊर्ध्वकर्मक्रियास् सर्वाः प्राणिनां सम्प्रवर्तयन्॥ नाभ्युरोऽथ शिरोभागञ् गच्छन् करणसंयुतः। कण्ठताल्वोष्ठदन्तानां सप्रयत्नस् समीरितः॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतान् वर्णान् स्निग्धान् रूक्षांश्च नैकधा। उदात्ताननुदात्तांश्च स्वरितान् कम्पितानपि॥ समान् विकीर्णांश्च तथा संवृतान् विवृतानपि। देहिनामवबोधार्थन् तेनोदानस् स उच्च्यते''[5] इति। ''सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत''[6] ''सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाऽ अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः''[7] ''अपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरेव हि वाक्''[8] ''न वै मया (मनसा) त्वञ् (वाक्) किञ्चनाऽनभिगतं वदसि''[9] ''यद्वै मनसा द्ध्यायति तद्वाचा वदति''[10] ''मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ् च नाम च मनोऽनुभवति, स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छते''[11]

---

१. ८।१। २. श्लो. ६–९। ३. श्लो. ४३। ४. शान्ति. १८५।२५। ५. ऋ.प्रा. व्या. १३।१ (३।१।१)। ६. शा. ऋ. म. सं. ८।१००।११। ७. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १७।९४। ८. मा. वा. श. ब्रा. १।४।४।७। ९. तत्रैव १।४।५।९। १०. तत्रैव १२।९।१।१३। ११. छा. उ. ७।३।१–२।

"यद् वै मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति"[1] इत्यादिकासु श्रुतिषु चेयवँ वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया सूचिता बोद्ध्या। भर्तृहरिणाऽपि मतभेदप्रदर्शनपूर्वकमियम् प्रक्रिया प्रतिपादिता। तथाहि– "वायोरणूनाञ् ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते। कैश्चिद् दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः। तत्र वायोस् तावच्छब्दभावापत्तिमाचक्षते– 'लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना। स्थानेष्वभिहतो वायुश् शब्दत्वम् प्रतिपद्द्यते॥ तस्य कारणसामर्थ्याद् वेगप्रचयकर्मणः। सन्निपाताद् विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तयः॥ इत्येवमादि सर्वमनुगन्तव्यम्। अणूनां शब्दत्वापत्तिमपरे प्रतिपन्नाः, त एवमाहुः — अणवस् सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः। छायातपतमश्शब्दभावेन परिणामिनः। स्वशक्तौ व्यज्यमानायाम् प्रयत्नेन समीरिताः। अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः' इत्यादि सर्वमनुगन्तव्यम्। ज्ञानस्य खल्वपि शब्दत्वापत्तिमपरे वर्णयन्ति– 'अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्मनि स्थितः। व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते॥ स मनोभावमापद्द्य तेजसा पाकमागतः। वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते॥ अन्तःकरणतत्वस्य वायुराश्रयताङ्गतः। तद्धर्मेण समाविष्टस् तेजसैव विवर्तते॥ विभजन् स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः। प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते' इत्येवमादि सर्वमनुगन्तव्यम्। निदर्शनमात्रञ् चेदम्। बहुधा शिक्षासूत्रभाष्यकारमतानि दृश्यन्ते। तद् यथा– 'अन्तर्वर्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस् तेजसाऽनुगृहीतश् शब्दवहाभ्यश् शुषिभ्यस् सूक्ष्मांशन् धूमसन्तानवत् संहन्ति। स स्थानेषु शब्दघनस् संहन्यमानः प्रकाशमात्रया कयाचिदन्तस्सन्निवेशिनश् शब्दस्याऽविभक्तम् बिम्बमुपगृह्णाति' इत्येवमादि सर्वमनुगन्तव्यम्। तद् यथा– 'नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरस्यादीनां स्थानानामन्यतमं स्थानमभिहन्ति, ततश् शब्दनिष्पत्तिः'[2] इत्यादिशिक्षाकारमतभेदप्रबन्धोऽनुगन्तव्यः। आचार्यः खल्वप्याह– आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्'[3] इत्येवमादि। तथाऽपरः पठति– 'वायुः कोष्ठस्थानमनुप्रदानमापद्द्यते, स कण्ठगतश् श्वासतान् नादतावँ

---

१. जै. उ. ब्रा. १।१३।१–७। २. तुलना कार्या– आ. शि. स. ८।१। ३. पा. शि., श्लो. ६।

वा"[1] इत्यादि । अथाऽपर आह– 'मनोऽभिहतः कायाग्निः प्राणमुदीरयति, स नाभेरुद्यन् मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुद्यता मरुताभिहन्यमानो ध्वनिस् सम्पद्यते क इति वा ख इति वा' इत्येवमादि प्रतिशाखं शिक्षासु भिन्नमार्गमदर्शनन् दृश्यमानं सर्वम् प्रपञ्चेन समर्थयितव्यम्"[2] इति । इयञ् च प्रक्रिया वर्णानान् नित्यानामेव सतामभिव्यक्तिरिति दर्शने वर्णानामुत्पत्तिरिति दर्शने च योजयितुं शक्यैव; तथापि शिक्षाकाराणावं वायोश् शब्दत्वेन परिणाम इत्येतावदेव कथनमिति शाबरभाष्यादिभ्योऽप्यवगन्तव्यम्[3] । एवञ् च शिक्षाकारैरुच्चारणीयश्रवणीयवर्णात्मकशब्दस्यैव मुख्यतया विचारः कृतो नित्यस्य शब्दस्य न निषेधः कृतो न च प्रतिपादनेऽ कृतमिति न तेषान् धर्ममीमांसकैर् वैयाकरणैश् च सह विरोधः, एकस्मिन् विषये विरुद्धकोटिद्वयावलम्बने एव विरोधस्योद्भवात् । आपिशलशिक्षासूत्रे तु "आकाशवायुप्रभवश् शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यस् स शब्दः ।। तमक्षरम् ब्रह्म परम् पवित्रङ् गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः । स श्रेयसा चाऽभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति"[4] इत्युक्तमिति स्फोटशब्दब्रह्मवादिनावं वैयाकरणानाम् मतस्याऽनुकूलमेव शिक्षाकारापिशलिमतमिति विज्ञायते । वैयाकरणानां शब्दब्रह्माऽपि औपनिषदब्रह्मणो न प्रतिद्वन्द्वीति तु प्रागेव प्रतिपादितम्[5] । एतेन तान्त्रिकाणाम् "परा वाग् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता । हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा" इत्येतस्य सिद्धान्तस्यापि शिक्षाकारैर् नाऽपि निषिद्धत्वन् नाऽप्यनुसृतत्वं वक्तुं शक्यम्; वैदिकानां सिद्धान्तानां वैष्णवशैवशाक्तादितन्त्रनिरपेक्षत्वाद्[6] वेदाङ्गशिक्षाकाराणामपि तन्निरपेक्षत्वं युक्तमेवेति ।। ४६–५२ ।।

३. वर्णाधिकारः

(अ) वर्णलक्षणम्

पृथग्यत्नजभागाभ्यां रहिता नुर् गिरश् श्रुतिः ।
स्वतन्त्रयत्ननिर्वर्त्या वर्णो भक्त्याऽक्षरञ् च तत् ।।५३।।

---

१. तुलना कार्या– ऋ. प्रा. ३।१।१ (१३।१) । २. वा. प. (वृ.)१।११२–११५(१।१०७)। ३.ध.मी.सू.१।१।२२। ४.उपक्रमे। ५. उपक्रमाद्ध्याये, एकादशश्लोकव्याख्याने । ६. कण्व-

मनुष्यस्स्य वाण्याः पृथग्यत्नजाब्भ्याम् भागाब्भ्याम् तादृशैर् भागैर् वाऽपि रहिता स्वतन्त्रेण यत्नेन निर्वर्त्या श्रुतिश् शब्दविशेषो वर्ण इत्त्युच्च्यते। तथा च काशिकाकारः "पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः"[१] इति ब्रुवाणः ऐ औ इत्त्यत्त्र अकारभागस्स्य इकारोकारभागयोश् च पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्त्यत्त्वाभावान् न पृथक्पृथग् वर्णत्त्वमिति प्रतिपादयति। तत्त्र प्रयत्नशब्दश् च न पारिभाषिकः, अतस् तस्स्य इच्छायोनिर् जीवगुण एवाऽर्थः। वर्णानाम् पृथक्प्रयत्नोच्चार्यत्त्वम् पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽप्प्याह स्म– "येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्त्य तमन्न्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्ज्यते तथा तृतीयस् तथा चतुर्थः"[२] इति। पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारोऽपि– "एकैकवर्णवर्तित्त्वाद् वाच उच्चरितप्प्रद्ध्वंसित्त्वाच् च वर्णानाम्"[३] इति तद् ध्वनयति। वर्णशब्दप्प्रवृत्तिनिमित्तञ् च कालकपिलरक्तादिवर्णकया मस्स्या लिक्ख्यमानत्त्वाद् उच्चार्यमाणानां श्रुतीनां वर्णत्त्वमिति केचित्[४] प्रतिपादयन्ति; वयन् तु वर्णयन्ति चित्त्रयन्ति रूपविशेषम् प्रापयन्ति ध्वनिमिति वर्णा इति वर्णनिर्वचनं रोचयामहे, यथा पशूनाङ् कण्ठान् निस्सृतो ध्वनिरेकरूपो न तथा मनुष्ष्याणाङ् कण्ठान् निस्सृतः; स हि अ–इ–उ–क–खादिभिश् चित्त्रतां विविधरूपताम् प्राप्त इति अकारादिभिर् मनुष्ष्यकण्ठद्ध्वनेश् चित्त्रितत्त्वम् बोद्ध्यम्। वर्णानाम् लक्क्षणया परिभाषया वाऽप्प्यक्क्षरशब्दबोद्ध्यत्त्वम् पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारभाष्यकारौ एव आहतुस् स्म– "अक्क्षरन् न क्क्षरं विद्द्यादश्नोतेर् वा सरोऽक्क्षरम्"[५] इति, "न क्क्षीयते न क्क्षरतीति वाऽक्क्षरम्। अश्नोतेर् वा पुनरयमौणादिकस् सरन् प्रत्त्ययः। अश्नुत इत्त्यक्क्षरम्"[६] इति च प्रवाहनित्त्यतया व्यापकतया वा परमार्थनित्त्येन ब्रह्मणा सादृश्श्याद् वर्णानामौपचारिकमक्क्षरत्त्वमित्त्यभिप्प्रायेणोक्तम्; "वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्त्रे"[७] इति, "अथवा पूर्वसूत्त्रे वर्णस्स्याऽक्क्षरमिति सञ्ज्ञा क्रियते"[८] इति च पारिभाषिकं वर्णानामक्क्षरत्त्वमित्त्यभिप्प्रायेण।

स्मृ. श्लो. ४०८; स्कन्दपुराणसूतसंहितायज्ञवैभवखण्डोपरिभागे सूतगीतायाम् ८।६१।

१. 'ऐ औच्' इति प्रत्त्याहारसूत्त्रस्स्य वृत्तौ। २. १।४।१०९।
३. १।४।१०९, वा. १०। ४. प्र. सि. कौ., पू., पृ. ४।
५. पा. व्या. भा. (प्रत्त्याहाराह्निके)। ६. तत्त्रैव।
७. तत्त्रैव। ८. तत्त्रैव।

केचित् तु स्वरा अक्क्षराणि व्यञ्जनानि वर्णा इत्त्यपि मन्न्यन्ते[1]। शिक्क्षाशास्त्रे तु यद्द्यपि ऋक्तन्त्रादौ अक्क्षरसमाम्नाय इत्त्यादौ[2] वर्णार्थेऽक्क्षरशब्दप्प्रयोगस् तथापि अक्क्षरमिति "सव्यञ्जनस् साऽनुस्स्वारश् शुद्धो वाऽपि स्स्वरोऽक्क्षरम्"[3] इति परिभाषितेऽर्थे एव प्प्रायश् प्प्रयुज्ज्यते ।।५३।।

(आ) वर्णविवेकहेतुः

श्रुतौ हि भेदो वर्णानाम् पार्थक्क्ये हेतुरिष्ष्यते ।
अनुप्प्रदानादयस् स्युश् श्रुतिभेदस्स्य हेतवः ।।५४।।
अनुप्प्रदानात् करणात् स्थानात् संसर्गतस् तयोः ।
जायते वर्णवैशेष्ष्यम् परीमाणाच् च पञ्चमात् ।।५५।।[4]

वर्णानाम् परस्परम् पार्थक्क्यस्स्य प्प्रयोजकन् तेषां स्वं स्वं रूपमेव। वर्णानां रूपञ् च श्रुत्त्यात्मकमेवेति वर्णानाम् पार्थक्क्ये तेषां श्रवणे भेद एव हेतुरिति स्स्वीक्रियते। तथा हि तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्यकार आह— "शब्दश् प्प्रकृतिस् सर्ववर्णानाम्; तस्स्य रूपान्न्यत्त्वे वर्णान्न्यत्त्वम्"[5] इति। वर्णानां श्रुतौ भेदश् चाऽनुप्प्रदानादिभिर् भवति। अनुप्प्रदानन् नाम वर्णानामुपादानभूतो नादात्मकश् श्वासात्मक उभयात्मको वा प्प्राणवायुः[6]। करणञ् जिह्वामूलादि। स्थानङ् कण्ठादि। तयोस् संसर्गस् सम्बन्धस् स्थानकरणयोः, विवृतसंवृतस्स्पृष्टत्त्वादिक आभ्यन्तरप्प्रयत्नाख्यः। परीमाणम् मात्त्रा ह्रस्स्वादिका। एतैर् वर्णस्स्य श्रुतौ वैशेष्ष्यङ् क्रियते इत्त्यर्थः। ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि— "प्प्रयोक्तुरीहागुणसन्निपाते वर्णीभवन् गुणविशेषयोगात्। एकश् श्रुतीश् कर्मणाऽऽप्नोति बह्वीः"[7] इति प्प्रोक्तम् ।। ५४–५५ ।।

(इ) वर्णगणना

ऊना वा त्त्र्यधिका पञ्चाशद् वा सप्ताधिकाऽपि वा ।
अष्टाधिका षष्टिरूनैकाधिका त्त्र्यधिका तथा ।।५६।।
चतुर्युक् पञ्चयुक् षड्युक् सप्तयुग् वाऽष्टयुक् तथा ।
त्रिसप्ततिश् शतं साष्टं वेति वर्णा विकल्पिताः ।।५७।।

---

१. 'वर्णशब्दोऽत्त्र व्यञ्जनपर्य्यायस् तथा प्प्रसिद्धत्त्वात्' इति कुन्तकः (२।१ वृत्तौ); व्या.शि.भूमिकायाम् (पृ. ५)। २. ऋक्त. १।१, गौ. शि. १।१–७, २।१–७। ३. ऋ. प्रा. १८।३२। ४. तुलना कार्या— तै. प्रा. २३।२। ५. तै. प्रा. २२।१,२। ६. ऋ.प्रा. १३।१,तै.प्रा., त्रि.भा.र. २३।३। ७. ऋ.प्रा. १३।१३।

सँस्कृतभाषायावँ वर्णसङ्ख्या ऊना पञ्चाशदिति केचित्, त्र्यधिका पञ्चाशदिति केचित्, सप्ताधिका पञ्चाशदित्त्यन्न्ये, अष्टाधिका पञ्चाशदित्त्यपरे, ऊना षष्टिरित्त्येके, षष्टिरिति केचित्, एकाधिका षष्टिरित्त्यन्न्ये, त्र्यधिका षष्टिरिति केचित्, चतुर्युक् षष्टिरित्त्यपरे, पञ्चयुक् षष्टिरित्त्यनन्न्ये, षड्युक् षष्टिरिति केचित्, सप्तयुक् षष्टिरिति अपरे, अष्टयुक् षष्टिरिति परे, त्रिसप्ततिरित्त्येके, साष्टँ शतमिति चान्न्ये इत्त्येवम्प्रकारेण शिक्क्षकैर् वर्णसङ्ख्या विकल्पिता इत्त्यर्थः। दिङ्मात्त्रमिदम्; अन्न्यान्न्यपि वर्णसङ्ख्याविषये मतानि सम्भवन्तीति भावः। उक्तञ् च मधुसूदनशर्मणा विद्द्यावाचस्पतिना 'पत्थ्या स्वस्तिः' इत्त्याक्ख्ये ग्रन्थे "तदित्थञ् छन्दोभाषायाँ सप्ताशीतिशतवँ वर्णास् सिद्ध्यन्ति। येषान् तु मते विँशतिर् यमा इष्ष्यन्ते तेषाँ त्र्यधिकँ शतद्द्वयवँ वर्णनामुपपद्द्यते। तथा च सप्तनवतिर् वा सप्ताशीतिशतवँ वा त्र्यधिके द्वे शते वा वर्णा यत्त्र मतभेदेनाम्नायन्ते,सैषाऽऽर्षेयी वर्णमातृका पत्थ्या स्वस्तिः प्रतिपत्तव्व्या"[1] इति।

तत्त्र ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये लृकारवँ विहाय समानाक्क्षराणि अष्ट, सन्ध्यक्क्षराणि चत्त्वारि, स्पर्शाः पञ्चविँशतिः, अन्तस्स्थाश् चतस्स्रः, ऊष्माण अष्ट इति ऊनपञ्चाशदेव वर्णा गणिताः[2]। तदीये वर्गद्द्वये तु लृकारस्स्यापि गणितत्त्वात् तत्त्र एकपञ्चाशद् वर्णास् स्वीकृताः। तत्त्र लृकारस्स्य दीर्घत्त्वाभावे स्वीकृते पञ्चाशदेव वर्णा भवन्ति। किन् तु ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये एव स्थानेस्स्थाने स्वीकृता अपि प्लुतस्स्वराः[3] ळह्[4] यमाः[5] नासिक्क्यः[6] यँ-लँ-वाँश् च[7] तत्त्र न गणिता इति तत्त्र सङ्ख्यायान् न्यूनता बोद्ध्या। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये पञ्चषष्टिर् वर्णा उक्ताः[8]। तत्त्र ळह्जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयनासिक्क्या दीर्घ लृकारश् प्लुताश् च केचन माद्ध्यन्दिनीयानामाम्नाये न सन्तीत्त्युक्गिति[9] तत्त्र नैव पञ्च-षष्टिर् वर्णा भवन्ति। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु त्रिपञ्चाशद् वर्णा माहिषेयेण प्रदर्शिताः[10]। किन् तु षष्-

---

१. १५-१६ पृ.। २. १।१-१०। ३. १।३०-३१। ४. १।५१-५२। ५. १।४८-५०, ६।६२। ६. १।४८। ७. ४।७। ८. ८।२५। ९. ८।३९। १०. 'वर्णानाँ समाम्नायो वर्णसमाम्नायः। ... आम्नाय इत्त्यानुपूर्व्येणाकारादयो यमपर्यवसानाश् पूर्वाचार्यैरुपदिष्टा वर्णाः। यथा अ आ आ३, इ ई ई३, उ ऊ ऊ३, ऋ ॠ, लृ, ए ऐ ओ औ; क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण,

त्रिर् वर्णास् सूत्रेणैव प्रदर्शिता इति त्रिभाष्यरत्नकारः[१]। वैदिकाभरणकारेण तत्र ऊनषष्टिर् वर्णा असमत्स्वाद्ध्यायवर्तिन इत्युक्तम्[२]। त्रिभाष्यरत्नकारेण स्वरभक्तिर् गणिता वैदिकाभरणकारेण तु न गणिता; उभाभ्यामेव केचन स्वरा यँलँवँाश् च न गणिता इति वर्णसङ्ख्यायान् न्यूनता बोद्ध्या। ऋक्तन्त्रे तु सप्तपञ्चाशद् वर्णा निर्दिष्टाः[३]। तत्र प्लुतानाम्, यँलँवँानाम्, दुस्स्पृष्टयोर् ळळ्हयोश् च गणना नास्ति। अथर्ववेदीये शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाख्ये प्रातिशाख्ये तु सूत्रे वर्णा न गणिताः। व्याख्यानुसारन् तु तत्र एकषष्टिर् वर्णास् स्वीकृता दृश्यन्ते[४]। तत्रापि यँलँवँाश् च ळळ्हौ च न गणिताः। लृकार एक एव गणितः।

ऋग्वेदीयायां शैशिरीयशिक्षायान् त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वेत्येव वर्णसङ्ख्या निर्दिष्टा[५] किन् तु तत्र स्वीकृतानाव्ँ वर्णाना सर्वेषाङ् गणने तु सङ्ख्याऽधिका भवति[६]। ऋग्वेदीयशिक्षात्वेन कैश्चिद् गृहीतायाम् पद्द्यरूपायाम् पाणिनीयशिक्षायामपि 'त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वा वर्णा'[७] इत्येवोक्तम्। तत्र गणना तु दुष्करा। पञ्जिकाकारश् च[८] तत्र दुस्स्पृष्टमगणयित्वा अनुस्वारौ द्वौ स्वीकृत्य तयोर् द्वयोरेव गणने चतुष्षष्टिः, एकस्यैव गणने त्रिषष्टिर् वर्णा इति ब्रवीति। तत्र च शिक्षाप्रकाशकारेण रङ्गो द्वितीयोऽनुस्वार उक्तः[९], पञ्जिकाकारेण ह्रस्व-दीर्घौ द्वावनुस्वारौ उक्तौ[१०]। किन्त्वेतन्मते वर्णगणनाश्लोकयोर् आगतः 'अनुस्वारः' इत्येकवचनान्तX पाठो विरुद्ध्यते; दुस्स्पृष्टोल्लेखश् च, दुस्स्पृष्ट इत्यस्य गणेयागणेयप्लुतलृकारपरतया व्याख्यानेऽपि तादृशऋकारस्यापि गणनाया दुर्वारत्वात्। कालीप्रसादमिश्ररुद्रप्रतापशर्मप्रभृतयX पुनरनुस्वारमेकमेव गणयन्ति, दुस्स्पृष्टण् ढकारमपि गणयन्ति। किन्त्वेतन्मते दुस्स्पृष्टो ढकारX[११] किमिति न गण्यते इति न ज्ञायते। तत्र अनु-

---

त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व; श ष स ह, क ख ग घम्' इति— तै. प्रा; छ. भा. प्रा. व्या. १।१।

१. तै. प्रा., त्रिभा. र. १।१। २. तै. प्रा., वै. आ. १।१।
३. १।२। ४. १।१९–२८। ५. श्लो. ५–१४।
६. श्लो. १०। ७. श्लो. ३। ८. पा. शि. प. श्लो. ४, ५।
९. शि. स. पृ. ३८९, 'रङ्गन् द्वितीयमनुस्वारञ् जानीयात्' इति।
१०. पा. शि. प. श्लो. ३। ११. ऋ. प्रा. १।५१–५२।

स्स्वारस्स्याऽप्प्येकत्त्वेनैव गणनायाङ् कृतायाम्, दुस्स्पृष्टत्त्वेन प्लुत लृकार एव विशेष्ष्यते, लृकारस्स्यैव प्लुततायान् दुस्स्पृष्टताया आगमनात्, तस्स्य पूर्व्वमगणितत्त्वाच् च, ऋकारस्स्य तु प्लुतत्त्वे दुस्स्पृष्टतायास् सत्त्वेऽपि पूर्व्वमेव तस्स्य गणितत्त्वान् न पुनर् गणना; न च कात्त्यायनोक्तयोर् विलक्क्षणयोर्[१] ऋकारलृकारयोर् अत्त्र ग्रहणम् इति स्वीकृते तु वर्णगणनोपपद्द्यते। अस्मिन् पक्क्षेऽनुस्स्वारस्स्य द्वित्त्वे स्वीकृते तु वर्णसङ्ख्या चतुष्षष्टिर् भवति। किन् तु ऋकारलृकारयोर् दीर्घीभावे प्लुतीभावे च रेफलकाराब्भ्याम् परस् स्वरभाग एव वर्धते[२] इति लृकारप्प्लुतीभावो विशेषेण न दुस्स्पृष्टताया निमित्तम् भवितुमर्हतीति उक्तन् दुस्स्पृष्टताव्याक्ख्यानन् तदुपजीविनी वर्णगणना च न सुप्प्रतिपदा। शिक्क्षाप्प्रकाशकारेण तु "अनुस्स्वारद्द्वयग्ग्रहणञ् चतुष्षष्टिसङ्ख्यामास्कन्दति"[३] इति "अनुस्स्वारादय× प्लुतान्ता× पञ्च षड् वा, एवमेते त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वा व्याक्ख्याताः"[४] इति चोक्तम्। दुस्स्पृष्टत्त्वम् प्लुतलृकारधर्मत्त्वेनैव तत्त्र गृहीतम्[५]। अत एतन्मतेऽपि अनुस्स्वारस्स्यैकत्त्वे त्रिषष्टिर् द्वित्त्वे च चतुष्षष्टिर् वर्णा इत्त्येवोक्तम् भवति। अतः 'अनुस्स्वारद्द्वयगणनञ् चतुष्षष्टिसङ्ख्यामास्कन्दति (अतिक्क्रामति)' इति कथमुक्तमिति न ज्ज्ञायते। अस्मिन्नपि मते ऋग्वेदे श्रूयमाणावपि ळळ्हौ कथन् नोपात्ताविति इदमपि मतञ् चिन्त्यमेव। अत्त्राऽपि यँलँवँास् तु नैव गणिताः।

शुक्लयजुर्वेदीयायाँ याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायान् त्रयोविंशतिस् स्वराः, पञ्चविंशतिस् स्पर्शाः, चतस्स्रोऽन्तस्स्थाः, चत्त्वार ऊष्माणः, विसर्गजिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयनासिक्क्यानुनासिक्क्यरङ्गाः, चत्त्वारो यमाः, द्वावनुस्स्वारौ इति अष्टषष्टिर् वर्णा उक्ताः[६]। किन् तु तत्त्राऽनुनासिक्क्यो नाम वर्णोऽप्प्रसिद्धोऽविवृतश् च। वर्णरत्नप्प्रदीपिकाया शिक्क्षायाम् प्रातिशाक्ख्यप्प्रदीपशिक्क्षायाञ् च वर्णसङ्ख्याने न काऽपि विशेषता दृश्श्यते।

तैत्तिरीयचरणसम्बद्धासु शिक्क्षासु च व्यासशिक्क्षाया षट्षष्टिर् वर्णा उक्ताः[७]। तत्त्र ऋकार द्विविध एवोक्तः, लृकार एकविध एव; रङ्गौ तु

---

१. पा. व्या. भा. ६।१।१०१। २. शौ. च. १।३८।
३. शि. स., पृ. ३८९। ४. तत्त्रैव पृ. ३८९–३९०।
५. तत्त्रैव, पृ. ३८९। ६. या. शि. श्लो. २१२, (शि. स., पृ. ३२–३३)। ७. सू. ४३२।

स्स्वरेषु गणितौ। ओङ्कारस् स्वतन्त्रस्वरत्वेनोपात्तः। ए ऐ ओ औ इति चत्वारो दीर्घा एव, ऊष्माणष् षडेवेति चोक्तम्[१]। शम्भुशिक्षायाव्ँ वर्णसङ्ख्या न प्रतिपादिता। तथैव कौहलीयशिक्षायामपि। "वासिष्ठशिक्षायाम् लृवर्णदीर्घम् परिहाप्य 'स्वराष् षड्विंशतिः प्रोक्ताः' इत्यादिना अष्टषष्टिवर्णानुक्त्वा अष्टपञ्चाशत्पक्षार्थम् पुनरपि ऋवर्णप्लुतम् लृवर्णप्लुतं सन्ध्यक्षरह्रस्वप्लुतांश् चेति दशस्वरान् परिहाप्य षोडशस्वरपक्ष उक्तः" इति वैदिकाभरणे उक्तम्[२]। किन् तु उपलभ्यमानायाव्ँ वासिष्ठशिक्षायाङ् केवलन् द्वित्वमेव प्रतिपादितम् प्राप्यते। त्रुटितत्वेनोपलभ्यमानायाम् आपिशलिशिक्षायाम् पद्यमय्याञ् च "ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णवर्णो-वर्णा ऋ ॠ लृ च। एदैदोदौदिति ज्ञेयाष् षोडशेहादितस् स्वराः। कखौ गघौ ङचछजा झञौ टठडढा णतौ। थदौ धनौ पफबभा मस् स्पर्शाः पञ्चविंशतिः। यरौ लवौ चतस्रोऽन्तस्थाश् च ःकशषसः पहाः। षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्वारो ळो नास्यपञ्चकम्"[३] इति ऊनषष्टिर् वर्णाः प्रतिपादिताः। एते च श्लोका वैदिकाभरणेऽपि उद्धृता दृश्यन्ते[४]। कालनिर्णयशिक्षायाव्ँ वर्णानां सङ्ख्या त्रिसप्ततिरित्युक्तमिति वेदतैजसकारः[५]। उपलभ्यमानायाङ् कालनिर्णयशिक्षायान् तु नैतत् प्राप्यते। पारिशिक्षायामपि उक्तैरेव श्लोकैरूनषष्टिर् वर्णा गणिताः[६]। तत्र "पञ्चाशदर्णा ऋषिभिस् तु गीताः"[७] इति चोक्तम्। लक्ष्मीकान्तशिक्षायान् तु वर्णानां सङ्ख्या अष्टोत्तरं शतमुक्तमिति वेदतैजसकारः[८]; किन् तु उपलभ्यमानायाल्ँ लक्ष्मीकान्तशिक्षायान् तु उच्चस्वरनिर्णय एव प्राप्यते, न वर्णगणनादिकम्। आत्रेयशिक्षायान् तु "स्वराष् षोडश विज्ञेयास् स्पर्शास् स्युः पञ्चविंशतिः। अन्तस्थाश् च चतस्रश् चेदूष्माणश् च षडीरिताः। द्व्यनुस्वारो विसर्गश् च स्वरभक्तिश् चतुर्यमाः। वर्णानां षष्टिसङ्ख्या स्यादत्रद्युक्ता याजुषे मते" इति वर्णसङ्ख्या प्रोक्ता।

चारायणीयशिक्षायाञ् च– "अकारप्रमुखैर् वर्णैर् हकारान्तैस् त्रिषष्टिभिः। विबद्धव्ँ वाङ्मयं सर्वमप्रमेयमपारगम्॥ अकारा-

---

१. सू. ५–१२ (वेदतैजसव्याख्या च दृश्या)। २. तै. प्रा., वै. १।१। ३. श्लो. ७-९। ४. तै. प्रा. वै. १।१। ५. व्या. शि. वे. तै. सू. १३। ६. पारिशिक्षायाः प्रारम्भे एव। ७. सू. ५८। ८. व्या. शि. वे. तै., सू. १३।

द्द्या ओकारान्तास् स्वरा ज्ञेयाश् चतुर्दश । शिष्टानि व्यञ्जनान्न्येव प्प्रोक्तान्न्यक्क्षरचिन्तकै: ।। कादयो मावसानाश् च स्पर्शास् स्युः पञ्चविंशति: । यादयश् च तथान्तस्था ऊष्माणश् च शषसहा:''[1] इत्त्यादिना ''एते स्स्थानसमुत्पन्ना वर्णाष् षष्टिस् त्त्रयस् तथा । यैरेव त्त्वखिलवँ विश्श्ववँ व्याप्तवँ वाङ्मयमण्डलम् ।। स्वराश् चतुर्दश प्प्रोक्तास् स्पर्शास् स्युः पञ्चविंशति: । यादयश् च स्स्मृताश् चाष्टौ षोडशैव पराश्श्रया: ।। एते वर्णास् त्त्रिषष्टिश् च विहिताक्क्षरचिन्तकै: । एतैरेवाखिलो व्याप्तो वाक्समुद्द्रस् त्त्वपारग: ।।''[2] इत्त्यादिना च त्त्रिषष्टिरेव वर्णा उल्लिखिता: ।

सामवेदीयासु शिक्क्षासु नारदीयशिक्क्षादिषु वर्णसङ्ख्याविषये स्पष्टम् प्प्रतिपादनङ् किमपि न प्प्राप्प्यते ।

अथर्ववेदीयायाम् माण्डूक्क्या शिक्क्षाया सप्तषष्टेर् वर्णानामस्तित्त्वस्स्य सङ्केतः प्प्राप्प्यते[3]; स्पष्टतया तु वर्णसङ्ख्याविषये न किमप्प्युक्तम् । वर्णपटले तु ''वर्णाः पञ्चषष्टि:, स्वरा द्वाविंशति:, समानाक्क्षराणि चतुर्दश, अष्टौ सन्ध्यक्क्षराणि, एकोनविंशतिर् नामिन:, त्त्रिचत्त्वारिंशद् व्यञ्जनानि, स्पर्शाः पञ्चविंशति:, चत्त्वारस् त्त्वन्तस्स्था:, चत्त्वारो यमाश् च, अष्टौ ऊष्माण:, अयोगवाहा दश''[4] इत्त्युक्तम् ।

सर्ववेदशाखालोकसाधारणीषु शिक्क्षासु तु आपिशलिशिक्क्षाया 'स्थानकरणप्प्रयत्नेब्भ्यो वर्णास् त्त्रिषष्टि:'[5] इत्त्युक्तम् । किन् तु तत्त्र प्प्रतिपादितानावँ वर्णभेदाना सर्वेषाङ् गणनायाङ् कृतायान् तु एकं शतञ् चतुर्नवतिश् च वर्णाना सङ्ख्या सम्भवति । तथा हि अ इ उ ऋ ऌ × १८=९०, ए ओ × १८=३६, ऐ औ × १२=२४ इति स्वरा: १५० + स्पर्शा: २५ + अन्तस्था: ७ + ऊष्माण: ४ + अयोगवाहा: ५ + यमा: ४ = १९४ इति । अत्त्राऽपि अभिनिहितवर्णसङ्ख्या त्त्वसमाविष्टैव भवति । गद्द्यसूत्त्रमय्याम् पाणिनीयशिक्क्षायामपि वर्णसङ्ख्याप्प्रतिपादनमापिशलिशिक्क्षातुल्ल्यमेव । किन् तु तत्त्र 'स्थानकरणप्प्रयत्नेब्भ्यो वर्णास् त्त्रिषष्टि:, चतुष्षष्टिरित्त्येके'[6] इत्त्युक्तम् । कस्स्य वर्णस्स्य त्त्यागे त्त्रिषष्टिस् समावेशे च चतुष्षष्टि-

१. पृ. ११ । २. पृ. १४ । ३. मा. शि. श्लो. ६८, ७०, ९१, १११–१२, ११६, १२२, १३० । ४. अ. प. ४७।३।६ । ५. उपक्क्रमप्प्रकरणे, सू. ४ । ६. उपक्क्रमप्प्रकरणे सू. ५ ।

रिति तु तत्र न प्रतिपादितम्। कौटलीयेऽर्थशास्त्रेऽपि 'अकारादयो वर्णास् त्रिषष्टिः'[1] इत्युक्तम्। भरतनाट्यशास्त्रेऽपि– 'स्वराश् चतुर्दश, कादीनि व्यञ्जनानि (त्रयस्त्रिंशत्)' इत्युक्त्वा ते स्फुटन् निर्दिष्टाः; विसर्जनीयः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयश् च स्थाननिर्देशप्रसङ्गे उपात्ताः[2]। चान्द्रवर्णसूत्रे वर्णसङ्ख्या न निर्दिष्टा, तथापि तत्रत्यं वर्णानाम् प्रतिपादनम् प्राय आपिशलिशिक्षानुसार्येव, किन् तु तत्र यमा नोल्लिखिताः, लृवर्णस्य द्वादशैव भेदा उक्ताः, एकारस्य ओकारस्य च ह्रस्वत्वम् अपि तत्र नोल्लिखितमिति तावपि द्वादशविधावेवोक्तौ। षोडशश्लोक्या शिक्षायान् त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जनानि द्वाविंशतिस् स्वराः, चत्वारो यमाः, विसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराश् चेति त्रिषष्टिर् वर्णा गणिताः।

तन्त्रप्रक्रियायान् तु अकारादयः क्षकारान्ताः पञ्चाशद् वर्णा गण्यन्ते, सा चेयं वर्णमालाऽक्षमालेत्युच्यते[3]। किन् तु तत्र वर्णाः पदार्थादिसङ्केतोपयोगायोपात्ता इति न वर्णगणनायान् तत्र तात्पर्यमिति विज्ञायते।

इत्येवं वर्णसङ्ख्याया विषये नानाप्रकाराणि दर्शनानि सन्ति शिक्षाकारादीनाम्। तानि च स्वस्वशाखासूपलभ्यमानां वर्णानामेव गणनया, लौकिकसंस्कृतवर्णानामेव गणनया, प्रयोगेऽनुपलभ्यमानानामपि सम्भावनया कल्पितानामपि वर्णानाङ् गणनया, अवान्तरभेदानान् त्यागेनाऽन्तर्भावणेन वा, तेषामपि गणनया; मात्राप्रधानया गणनया, करणप्रधानतया गणनया, सर्वभेदसङ्कलनेन[4] चेत्येवम्प्रकारेण[5] जातानीति सर्वाण्यपि दर्शनानि यथायथं समर्थयितव्यानि ॥५६–५७॥

(ई) वर्णसमाम्नायस्येतिहासो महत्त्वञ् च

वर्णानामानुपूर्व्येणोपदेशो ब्रह्मणा पुरा।
कृतो वर्णसमाम्नायो ब्रह्मराशिरिति संस्तुतः ॥५८॥
बृहस्पत्यादिकाऽऽचार्य-पारम्पर्यात् समागतः।
सैवाक्षरसमाम्नायो वर्णराशिश् च भण्यते ॥५९॥

---

१. २।१० (अष्टाविंशे प्रकरणे)। २. १४।८–२३।
३. प्र. सि. कौ., पू. भा., पृ. ४। ४. व्या. सि. वे. तै. सू. १३।
५. अ. प. ४७।१।५।

तत्त्र वर्णसमाम्नायस्याऽक्क्षरसमाम्नाय इत्त्युपचारेण पूजितस्स्य परम्परादिकम् ऋक्तन्त्रे वर्णितयँ यथा— "ब्रह्म्मा बृहस्पतये प्प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्द्वाजाय भरद्द्वाज ऋषिब्भ्य ऋषयो ब्राह्म्मणेब्भ्यः; तङ खल्ल्विममक्क्षरसमाम्नायमित्त्याचक्क्षते; न भुक्त्वा न नक्तम् प्रब्ब्रूयाद् ब्रह्म्मराशिरिति ब्रह्म्मराशिरिति च"[1] इति । वर्णसमाम्नायश् च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये वर्गद्द्वये वर्णराशिरित्त्युक्तः[2]; शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये वर्णसमाम्नाय इत्त्येवोक्तः[3]; वर्णसङ्ग्रह इति चोक्तः[4], ब्रह्म्मराशिरिति आत्मवाच इति च स्स्तुतः[5]; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्येऽपि वर्णसमाम्नाय इत्त्येवोक्तः[6], सामवेदीये ऋक्तन्त्राक्ख्ये प्रातिशाक्ख्ये तु अक्क्षरसमाम्नाय इत्त्युक्तो ब्रह्म्मराशिरित्त्युपचारेण स्स्तुतश् च[7] । अथर्ववेदीययोः प्रातिशाक्ख्ययोस् तु वर्णसमाम्नाय इति अक्क्षरसमाम्नाय इति वा पदन् न प्प्रयुक्तम् । वर्णपटले तु वर्णसमाम्नायो वर्णसञ्चय इत्त्युक्तः[8] । पाणिनीय-व्याकरण-भाष्ष्यकारेणाऽपि— "सोऽयमक्क्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश् चन्द्रतारकवत् प्प्रतिमण्डितो वेदितव्व्यो ब्रह्म्मराशिः, सर्ववेदपुण्ण्यफलावाप्प्तिश् चाऽस्स्य ज्ज्ञाने भवति, मातापितरौ चाऽस्स्य स्वर्गे लोके महीयेते"[9] इति वर्णसमाम्नायोऽक्क्षरसमाम्नायशब्देन वाक्समाम्नायशब्देन चोक्तः, ब्रह्म्मराशिरित्त्युक्त्वा तज्ज्ञानफलवर्णनेन च स्स्तुतः ॥६०॥

आचार्यैरुपदिष्टोऽयँ यथाशाखम् पृथक्पृथक् ।
समाहृत्त्योच्च्यतेऽस्माभिस् सोऽयमत्त्र यथामति ॥६१॥

तत्त्र ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "अष्टौ समानाक्क्षराण्ण्यादितः (अ आ ऋ ॠ इ ई उ ऊ), ततश् चत्त्वारि सन्ध्यक्क्षराणि (ए ओ ऐ औ), एते स्स्वराः, अनुस्स्वारो व्व्यञ्जनवँ वा स्स्वरो वा, सर्वश् शेषो व्यञ्जनान्न्येव, तेषामाद्द्यास् स्पर्शाः (क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म), पञ्च ते पञ्चवर्गाः, चतस्स्रोऽन्तस्स्थास् ततः (य र ल व), उत्तरेऽष्टा ऊष्माणः (ह श ष स अः ᳵक ᳶप अं)"[10] इति वर्णसमाम्नायस् सूचितो न तु कोष्ठकेषु प्प्रदर्शितानावँ वर्णानां साक्क्षादुपदेशः कृतः । ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यस्स्य

१. १।४ । २. २।१० । ३. ८।१ । ४. ८।३८ ।
५. ८।२५ ६. १।१ । ७. १।४ । ८. अ. प. ४७।१।३ ।
९. पा. व्या. भा. (द्वितीयाह्न्निके) । १०. १।१–१० ।

प्रागबन्धे वर्गद्वये तु "अकारऋकाराविइअेओअैऔ, पदाद्यन्तयोर् न लृकारस् स्वरेषु, आकारादीन् दीर्घरूपान् द्वितीयान् ह्रस्वेषु, पञ्चस्स्वपि तानि सन्ति, कखौ गघौ ङः, चछौ जझौ ञः, टठौ डढौ णः, तथौ दधौ नः, पफौ बभौ मः, य र ल वाः, ह श ष साः, अः ✕क ✕प अं इति वर्णराशि✕ क्रमश् च"[1] इति वर्णसमाम्नाय उपदिष्टो दृश्यते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च "अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः, तत्र स्वराः प्रथमम्, अ इति आ इति आ ३ इति[2], इ इति ई इति ई ३ इति, उ इति ऊ इति ऊ ३ इति, ऋ इति ॠ इति ॠ ३ इति, लृ इति ॡ इति ॡ ३ इति (इति समानाक्षराणि[3]); अथ सन्ध्यक्षराणि, ए इति ए ३ इति, ऐ इति ऐ ३ इति, ओ इति ओ ३ इति, औ इति औ ३ इति, इति स्वराः; अथ व्यञ्जनानि, किति खिति गिति घिति ङिति कवर्गः, चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः; टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः; तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः; पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः; इति स्पर्शाः; अथान्तस्थाः, यिति रिति लिति विति; अथोष्माणः, शिति षिति सिति हिति; अथायोगवाहाः, ✕क इति जिह्वामूलीयः, ✕प इत्युपध्मानीयः, अं इत्यनुस्वारः, अः इति विसर्जनीयः, हुँ इति नासिक्यः, कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः, एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः"[4] इति वर्णसमाम्नाय✕ प्रतिपादितः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "अथ वर्णसमाम्नायः, अथ नवादितस् समानाक्षराणि, द्वेद्वे सवर्णे ह्रस्वदीर्घे, न प्लुतपूर्वम्, षोडशादितस् स्वराः (अ आ आ३ इ ई ई३ उ ऊ ऊ३ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ), शेषो व्यञ्जनानि, आद्या✕ पञ्चविंशतिस् स्पर्शाः (क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म), पराश्चतस्रोऽन्तस्थाः (य र ल व), परे षडूष्माणः (✕क श ष स ✕प ह"[5] इति वर्णसमाम्नायस् सूचितो न तु कोष्ठकेषु प्रदर्शितानां वर्णानां साक्षादुपदेश✕ कृतः । सामवेदीये ऋक्तन्त्राख्ये प्रातिशाख्येऽपि– "अथ वर्णास् सञ्ज्ञाप्रत्याहारसमाः, अ इति आ इति इ इति ई इति उ इति ऊ इति ऋ इति ॠ इति

---

१. २।१–१० । २. यद्यपि अङ्केनैव त्रिमात्रत्वं सूच्यते इति अ३ इ३ इत्यादिरूपेणैव लेखनं कर्तुं शक्यन् तथापि परम्परानुरोधाद् आ३ ई३ इत्यादिकमेव लिख्यते । ३. इदम् बोधसौकर्यायाऽस्माभिरेव निवेशितम् । ४. ८।१–२५ । ५. १।१–६ ।

लृ इति लॄ इति समानानि, ए इति ऐ इति ओ इति औ इति सन्ध्यक्क्षराणि, (अयाहीवोयीनाम्, गतिरन्तः) इति स्स्वराः; अथ व्यञ्जनानि, क्किति खिति गिति घिति ङिति कवर्गः चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः, टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः, तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः, पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः, इति स्स्परशाः, अथान्तस्स्थाः, यिति रिति लिति वित्त्यन्तस्स्थाः, अथोष्माणो हिति शिति षिति सिति योगवाहाः, अथाऽयोगवाहाः, अः इति बिसर्जनीयः, ≍क इति जिह्व्वामूलीयः, ≍प इत्त्युपद्ध्मानीयः, हुँ इत्त्यनुनासिक्क्यः, अथ यमाः, कुँ इति खुँ इति गुँ इति घुँ इति यमाः, अनन्त्यानत्यसयँ योगे मद्ध्ये यम≍ पूर्वगुणः; अथानुस्स्वारौ अं आं इत्त्यनुस्स्वारौ, ह्रस्स्वाद् दीर्घो दीर्घाद् ह्रस्स्वः"[1] इति। वर्णपटलेऽपि– "इति वर्णास् स्वरा≍ प्रोक्तास् तेषामाद्द्याश् चतुर्दश। समानाक्क्षराण्युच्च्यन्ते शेषस् सन्ध्यक्क्षराणि तु॥ अनवर्णस् स्वरो नामी काद्द्यो (कादिकवँ) व्यञ्जनं स्मृतम्। पञ्चविंशतिराद्द्यैषा स्पर्शा वर्गाश् च पञ्चकाः॥ चत्त्वारो यादयोऽन्तस्स्थाश् शादिरूष्माष्टको गणः। अयोगवाहा विद्द्यन्ते तेषामाद्द्या≍ पृथग्विधाः॥ विसर्जनीयोऽनुस्स्वारो जिह्व्वामूलीय इत्त्यथ। उपद्ध्मानीय इत्त्येते चत्त्वारोऽत≍ परे यमाः। नासिक्क्याभिनिधानौ च विद्द्यते येन पूरणम्। पञ्चषष्टिरियान् वाचो राशिर् यो वेदलोकयोः"[2] इति वर्णसमाम्नायस् सूचितः। एतावताऽऽचार्याणावँ वर्णसमाम्नायोपदेशरीतिस् स्फुटम् बोद्धुं शक्क्या। अन्न्यास्स्वपि शिक्क्षासु वर्णसमाम्नायो वर्णगणनयैव सूचित≍ प्रायेण[3]। न हि तास्स्वपि वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्णरूपेणोपदेश≍ कृतो दृश्श्यते। पद्द्यबद्धायामापिशलिशिक्क्षायान् तु– "ह्रस्स्वदीर्घप्प्लुतावर्णेवर्णोवर्णा ऋ ॠ लृ च। एदैदोदौदिति ज्ज्ञेयाष् षोडशेहादितस् स्वराः। कखौ गघौ ङचछजा झञौ टठडढा णतौ। थदौ धनौ पफबभा मस् स्पर्शा≍ पञ्चविंशतिः। यरौ लवौ चतस्स्रोऽन्तस्स्थाश् च ≍क श ष स ≍पहाः। षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्स्वारो ङो नास्स्यपञ्चकम्"[4] इति तैत्तिरीयप्रातिशाक्क्ख्यानुसारी वर्णसमाम्नाय≍ प्रतिपादित इति विशेषः। एते च श्श्लोका≍ पारिशिक्क्षायामपि प्राप्प्यन्ते[5]; वैदिकाभरणे चोल्लिखिताः[6], एतानेवाऽऽचार्याणावँ वर्णसमाम्नायोपदेशान् समाहृत्त्य स्वबुद्ध्या च

१. १।२–३। २. अ. प. ४७।१।७–११। ३. चा.शि. पृ. ११, १४। ४. श्लो. ७–६। ५. प्रारम्भे एव। ६. तै.प्रा. वै. १।१।

किञ्चित् संयोज्य अत्र अस्माभिर् वर्णसमाम्नाय उत्तरैः श्लोकैः प्रतिपाद्यते ॥६२॥

(उ) वर्णसमाम्नायस् तत्र वर्णक्रमश् च

अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ एते खलु भेदकैः ।
दीर्घप्लुतत्वानुनासिक्यस्वरैर् भिन्ना यथाथम् ॥६२॥
कखौ गघौ ङः कवर्गे चवर्गे चछजझञाः ।
टठौ डढौ णः टवर्गे तवर्गे तथदधनाः ॥६३॥
पफौ बभौ मः पवर्गे वर्गाः पञ्चेति कीर्तिताः ।
रक्तारक्ता यरलवा एवं विहाय द्विविधा ततः ॥६४॥
शषसहा विसर्गश् च जिह्वामूलीय एव च ।
उपध्मानीयश् च ततोऽनुस्वारा रङ्गका अपि ॥६५॥
अभिनिधाना ध्रुवञ् च यमा नासिक्य एव च ।
स्वरभक्ती ड़ढ़ौ वर्णराशिर् वर्णक्रमोऽप्ययम् ॥६६॥

यद्यपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च प्लुतास् स्वरा अपि वर्णसमाम्नाये सामान्यतया न गणिताः; सर्वेष्वेव प्रातिशाख्येषु आनुनासिक्येन उदात्तादिस्वरैश् च भिन्नास् स्वरा वर्णसमाम्नाये नैव गणितास् तथाऽपि आद्यानाञ् चतुर्णान् दीर्घादिभिरष्टादशप्रभेदकत्वं सर्वसम्मतम्[1], ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्ति सामान्यतया सर्वेषाम् मते[2] विशेषतो माध्यन्दिनीयानाञ् च[3]; यदृच्छाशक्तिजानुकरणादौ यदा ऌवर्णा दीर्घा अपि स्युस् तदा तेषामपि अष्टादशप्रभेदकत्वम् भवति[4]; सन्ध्यक्षराणां सामान्यतया ह्रस्वा न सन्ति इति तेषान् द्वादशप्रभेदकत्वम्[5], छन्दोगानाम् मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीयाश् छन्दोगा एकारमोकारञ् चाऽर्धम् (ह्रस्वम्) अपि पठन्ति स्मेति तेषाम् मते एकारस्य ओकारस्य च अष्टादशप्रभेदकत्वं सम्भवति स्म[6] । एवञ् च सम्भवन्तस् सर्वसम्मतास् संस्कृतभाषास्वरा द्वात्रिंशं शतम्; क्वाचित्कानामपि योजने तु पञ्चाशं शतं संस्कृतभाषास्वराः, उदात्ततरादिस्वरैर्[7] भिन्नानामपि

---

१. आ. शि. सू. वृत्तिकारप्रकरणे सू. १–३ । २. तत्रैव सू. ४-५ । ३. शु. य. प्रा. ८।३६, या. शि. २।२३ (पृ. ९१) । ४. आ. शि. सू. वृत्तिकारप्रकरणे, सू. ६ । ५. तत्रैव, सू. ६–१० । ६. तत्रैव । ७. पा. व्या. भा. १।२।३३ ।

स्स्वराणाङ् गणनायाङ् कृतायान् तु तेऽधिकतरा अपि स्स्युः। कादयो मान्ताश् पञ्चविंशतिस् स्पर्शास् सर्वसम्मताः। अनुनासिका यँलँवँ यद्द्यपि कुत्त्रापि वर्णसमाम्नाये न गणितास् तथापि तेऽपि सर्वेषां सम्मता एवेति य यँ र ल लँ व वँ इति सप्ताऽपि अन्तस्स्थास् सर्वसम्मताः। श ष स हा विसर्गश् च सर्वसम्मताः। जिह्वामूलीय उपद्ध्मानीयश् च माद्ध्यन्दिनीयानामसम्मतावप्प्यन्न्येषाम् प्रायस् सम्मतौ। अनुस्स्वारो लौकिकसँस्कृतभाषायामेकविध एव स्स्वीकृतः, वेदेषु तु ह्रस्स्वदीर्घप्लुतभेदैस् त्रिविधोऽपि स्स्वीकृतः[१], माद्ध्यन्दिनीयानान् तु ६ ७ इति चान्न्यौ केन चिद् धर्मणा विलक्क्षणौ दीर्घह्रस्स्वौ गुरुलघू वाऽपि अनुस्स्वारौ सम्मतौ[२], तैत्तिरीयाणामपि अनुनासिकार्धगकारविधोऽनुस्स्वारस् सम्मतः[३]। रङ्गवर्णा लौकिकसँस्कृतभाषायामनुपलब्भ्यमाना अपि वेदेषु श्श्रूयन्ते[४]। स्वरभक्ती द्वे वेदे एव प्रायश् प्रसिद्धे[५], भागवतादौ तु पूर्णस्स्वरताङ् गते[६]। ळ्ळ्हौ दुस्स्पृष्टौ द्विस्स्पृष्टौ वा ऋग्वेदेऽन्न्यत्त्र च प्रसिद्धौ,आचार्यवेदमित्त्रसम्मतत्त्वेन ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये प्रतिपादितौ[७]। अभिनिहितेषु क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य यँ ल लँ व वँ इत्त्येतेषु वर्णेषु मद्ध्ये वर्गप्प्रथमतृतीया दश अभिनिहिता वर्णास् सर्वसम्मताः[८] अन्न्ये शाकल्ल्यादिमते स्वीकृताः[९]। ध्रुवमपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये उक्तम्[१०] अथर्ववेदीये वर्णपटले च सङ्केतितमिव दृश्श्यते[११]। कुँ खुँ गुँ घुँ इति लिपिभिस् सङ्केतिता अपि कुँ खुँ गुँ घुँ इत्त्येतेब्भ्योऽक्क्षरेब्भ्यो विलक्क्षणा अनुनासिकाभिनिहितककारादिरूपा यमाक्ख्या वर्णाः। ते च वैदिके सँस्कृते एव स्वीकृता

---

१. मा. शि., श्लो. ६१। २. शु. य. प्रा. ४।१५०. प्र. सू. ३।१–२। ३. तै. प्रा. वै. २।३० (पृ. ८३); पारिशि. सू. १६१; व्या. शि. सू. २३९, आत्त्रेयशि. श्लो. ११। ४. शौ. शि. श्लो. १०४–१०८, या. शि. १८९–१९४, व्या. शि. सू. ६, ना. शि. २।४।५–९, मा. शि. ११०–१५। ५. शौ. शि. श्लो. ५२–५५, या. शि. ९८–१०४, ना. शि. २।६।२–९, ऋ. प्रा. १।३२, ६। ३६, ४६–५३, शु. य. प्रा. ४।१७, तै. प्रा. २१।१५, शौ. च. १।१०२। ६. भाग. १०।९०।१०; १२।९।१४। ७. ऋ. प्रा. १।५१–५०, शु. य. प्रा. ४।१४६, ८।३९, तै. प्रा. १३।१६। ८. ऋ. प्रा. ६।१७–१९। ९. तत्त्रैव ६।२०–२३। १०. तत्त्रैव ६।२९। ११. अ. प. ४७।१४–६।

इत्येके। महाभारतखिलभागरूपहरिवंशवचनात् तु पुराणादावपि ते स्वीकृता दृश्यन्ते[1]। ते च यमाश् चत्वार एवेति केचित्; विंशतिरित्यपरे। एतेषाव् विशिष्टवं विवेचनमेतेषां स्वरूपस्य निरूपणे करिष्यते। हुँ इति लिप्या सङ्केतितोऽपि हुँ इत्यस्मादक्षराद् विलक्षणो नासिकास्थाने एवोच्चार्योऽनुनासिकहकाररूपो वर्णः कृष्णयजुर्वेदे[2] सामवेदे[3] अथर्ववेदे[4] च प्रसिद्धः। किट्किडाकाराख्य एकोऽन्योऽपि वर्ण ऋक्तन्त्रादौ उक्तः[5]। सोऽत्रोपेक्षितोऽनिर्ज्ञाततत्वात्। तस्य यथाग्रन्थं विवरणम् पश्चात् करिष्यतेऽत्रैव प्रकरणे। अत्राऽसमत्प्रतिपादिते वर्णसमाम्नाये पूर्वाचार्याणाव् वर्णसमाम्नायेषु अनुपात्ता वर्णा अपि तेषामेव ग्रन्थेभ्यस् सङ्गृह्याऽस्माभिर् योजिता बोद्ध्याः।

एतद्वर्णसमाम्नायस्थवर्णक्रमोपपत्तिस् तु वर्णस्थानकरणप्रयत्नादिज्ञानानन्तरमेव सम्यग् बोद्धुं शक्याऽपि अत्रैव प्रतिपाद्यते प्रसङ्गप्राप्तत्वात् भवन्ति हि शास्त्रेषु उत्तरभागस्थविषयबोधसापेक्षा अपि विषयाः प्रसङ्गवशात् पूर्वभागेषु प्रतिपादिताः। तत्र वर्णेषु स्वराणां स्वतन्त्रतयाऽपि सूच्चार्यत्वाद् अक्षरात्मकत्वाच् च प्रधानत्वाद् व्यञ्जनेभ्यः पूर्वन् तेषामुपदेशः। तत्रापि आभ्यन्तरतमकण्ठस्थानकरणकत्वात् प्रथममकारः, ततस् तत्प्रसङ्गात् तस्य दीर्घप्लुतरूपे। ततः कण्ठबाह्यतालुस्थानकजिह्वोपाग्रकरणक इकारः, ततस् तत्प्रसङ्गात् तस्य दीर्घप्लुतरूपे। ततस् तालुबाह्योष्ठस्थानकरणक उकारः, ततस् तत्प्रसङ्गात् तस्य दीर्घप्लुतरूपे। ततो मिश्रस्वराः। तत्र च प्रथमम् आदावन्ते च अकाररूपस्वरभागाभ्याव् युक्तत्वाद् ऋकारः, ततस् तत्प्रसङ्गात् तस्यैव दीर्घप्लुतरूपे। ऋकारस्य संश्लिष्टवर्णताया उपेक्षणे तु तस्याऽकारभागप्रधानत्वाज् जिह्वामूलस्थानकरणकत्वाच् च इकारात् पूर्वन् तस्योपदेश आवश्यकः। एवमेव च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये ऋकारस्य इकारात् पूर्वं स्थानन् दृश्यते[6]। ऋकारस्य मूर्धस्थानकेन वर्त्स्वस्थानकेन वा रेफेण युक्तत्वाद् लृकारस्य च दन्तमूलस्थानकेन

---

१. भविष्यपर्वणि १३२।१२ (गीताप्रेससंस्करणे)। २. तै. प्रा. २१।१४ (ऋ. प्रा. १।४८ ?) ३. ऋ. त. १।४८। ४. शौ. च. १।१००। ५. ऋ. त. २।११।१०; लो. शि. २।१, ७।५। ६. ऋ. प्रा. १।६५, ऋ. प्रा. व. २।१।

लकारेण युक्तत्त्वाच् च तत्स्थानक्क्रमानुसारं स्वरभागमात्त्रदृष्ट्या ऋकारेण तुल्ल्यस्स्यापि लृकारस्स्य ऋकारात् परत्त्रोपदेशः, ततस् तत्प्रसङ्गात् तस्स्य दीर्घप्प्लुतरूपे। ततो घटकवर्णभागस्स्थानक्क्रमानुसारम् अकारभागेण इकारभागेण च घटितौ ए ऐ इति स्स्वरौ, तत्त्र च एकारापेक्क्षया ऐकारे तालव्व्यभागस्स्याऽऽधिक्क्याद् एकारात् परत्त्र ऐकारस्स्योपदेशः। ततोऽकारभागेण उकारभागेण च घटितौ ओ औ इति स्स्वरौ,तत्त्र च ओकारापेक्क्षया औकारे ओष्ठ्यभागस्स्याऽधिक्क्याद् ओकारात् परत्त्र औकार उपदिष्टः। एकारस्स्य ओकारस्स्य चैकस्स्थानकत्त्वे स्वीकृते तु ए ओ ऐ औ इति क्रम आवश्श्यको भवति; दृश्श्यते चाऽयङ् क्रमः ऋग्वेदप्प्रातिशाक्क्ये[1]। ततश् च व्यञ्जनेषु कण्ठस्स्थानकरणकानाञ् जिह्व्वामूलस्स्थानकरणकानाँ वा कवर्गीयवर्णानाम् प्प्रथममुपदेशः, ततश् च स्स्थानदृष्ट्या टवर्गीयवर्णेब्भ्यः पश्चाद् उपदेश्श्यानामपि चवर्गीयवर्णानाङ् करणदृष्ट्या टवर्गीयवर्णेब्भ्यः पूर्वमुपदेशः, चवर्गीयवर्णानाञ् जिह्व्वोपाग्ग्रकरणकत्त्वेन टवर्गीयवर्णानाञ् च जिह्व्वाग्ग्रकरणकत्त्वेन टवर्गीयवर्णकरणाच् चवर्गीयवर्णकरणस्स्य आब्भ्यन्तरतरत्त्वात्। एवञ् चाऽत्त्र करणमेव वर्णक्क्रमनिर्धारणे हेतुरित्त्यवगम्म्यते। अत एव च स्स्थानकरणपौर्वापर्यविसंवादे करणपौर्वापर्यमेव वर्णक्क्रमनिर्धारणे हेतुरिति चाऽवसीयते। ततश् च दन्तमूलस्स्थानका दन्तस्स्थानका वा तवर्गीयवर्णाः। ततश् च ओष्ठस्स्थानकरणकः पवर्गः। तत्तद्वर्गीयेषु वर्णेष्व्वपि घोषवद्वर्णेब्भ्योऽघोषाणाँ वर्णानामल्प्पतरधर्मवत्त्वेन लघुतयाऽघोषाणाम् प्प्रथममुपदेशस् ततो घोषवताम्; तत्त्राऽपि अल्पप्प्राणानाम् प्प्रथमन् ततो महाप्प्राणानाम्, ततश् चाऽऽनुनासिक्क्यगुणाधिक्क्येन भूयस्तरधर्मवताङ् ङकारदीनाँ वर्गेषु पञ्चमानामुपदेशः। स्पर्शापेक्क्षयाऽन्तस्स्थासु व्यञ्जनधर्मस्स्य वर्णजनकवायुप्प्रतिघातस्स्य स्थानकरणस्स्पर्शस्स्य च आल्प्यात् स्पर्शानन्तरमन्तस्स्थानामुपदेशः। तासाञ् च स्स्थानक्क्रमानुसारङ् क्रमः। ततश् च अन्तस्स्थापेक्क्षयाऽपि ऊष्मसु व्यञ्जनधर्मस्स्य वर्णजनकवायुप्प्रतिघातस्स्य स्थानकरणसामीप्प्यस्स्य च आल्प्यादन्तस्स्थानन्तरमूष्मणामुपदेशः। तत्त्र च शषयोस् स्थानक्क्रमेणाऽन्न्यथोपदेश्श्ययोरपि करणक्क्रमेण क्रमश् चवर्गीय-टवर्गीयवर्णानामिव, षसयोस् तु करणसाम्म्यात् स्थानक्क्रमेणैव क्क्रमः। व्यञ्जन-

---

१. ऋ. प्रा. १३।३८, ऋ. प्रा. व. २।१।

क्रमे च स्पर्शान्तस्थोष्मसु स्पृष्टत्वेषत्स्पृष्टत्वविवृतत्वानामपि निमित्तत्वेनोपात्तत्वाद् हकारस्योष्मसु विवृततमत्वाद् ऊष्मसु अन्त्येभ्यᳶ पश्चाद् हकारस्योपदेशः। ऊष्मणां सर्वेषां समानतयैव विवृतत्वे स्वीकृते तु स्थानकरणक्रमाद् ऊष्मसु हकारस्य प्रथममुपदेश आवश्यकः। एतेनैवाऽभिप्रायेण ऋग्वेदप्रातिशाख्ये 'हशषसाः' इति क्रमस् स्वीकृतोऽस्ति[1]। एवं स्वपूर्ववर्तिनस् स्वपरवर्तिनश् चाऽपि स्वरस्याङ्गताङ् गन्तुं शक्तेषु योगवाहेषु मुख्येषु व्यञ्जनेषु समाप्तेषु स्वपूर्ववर्तिन एव स्वरस्याङ्गताङ् गन्तुं शक्ता अयोगवाहा उपदिश्यन्ते। तत्र च प्रथमङ् कण्ठस्थानकरणको विसर्गः, तत्प्रसङ्गेन च तदुत्तरञ् जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। ततो नासिकास्थानको जिह्वामूलकरणकोऽनुस्वारस् तत्प्रसङ्गेन च रङ्ग उपदिष्टः। अयञ् चाऽयोगवाहक्रम ऋग्वेदप्रातिशाख्याऽनुकूलः[2]। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु ऊष्मणां योगवाहत्वाऽयोगवाहत्वयोरुपेक्षणेन स्थानकरणविवृतत्वदृष्ट्यैव 'ᳵक श ष स ᳶप ह' इति क्रम आश्रितो दृश्यते[3]। पाणिन्यादीनाङ् केषाञ् चिन्मतेऽनुस्वारविसर्गयोरक्षु अपि ग्रहणाल् लौकिके वर्णसमाम्नाये कादिभ्यᳶ पूर्वन् तयोरुपदेशः। एवं समाप्तेषु मुख्येषु वर्णेषु उपदिष्टानामेव वर्णानामवान्तरभेदरूपा वर्णास् सन्निवेशिताः। तत्र च पूर्णवर्णरूपौ अत एव प्रथममुपदेष्टव्यौ अपि ड़ढ़ौ उपेक्ष्य अयोगवाहसधर्माणस् स्वपूर्ववर्तिस्वराङ्गताप्राप्तिशीला उपदिष्टवर्णभागरूपा वर्णाः। तत्र च कादिभागरूपा अभिनिहिताᳶ प्रथमम्; ततस् तत्प्रसक्तो ध्रुवः, ततश् च सानुनासिककादिभागनिभा यमाः, ततश् चाऽनुनासिकीभूतहकारभागरूपो नासिक्यः; तत उपदिष्टवर्णभागरूपवर्णप्रसङ्गेन स्वभक्ती। स्वरभक्त्योरपि अयोगवाहसधर्मत्वेऽपि अयोगवाहव्यञ्जनप्रसङ्गाद् अयोगवाहसधर्मकव्यञ्जनानामेव प्रथममुपदेशस् ततस् स्वरभक्त्योः। ततश् च उपदिष्टवर्णावान्तरभेदरूपौ पूर्णवर्णौ ड़ढ़ौ[4] इति वर्णक्रमोपपत्तिः।

---

१. ऋ. प्रा. १३।१०, ऋ. प्रा व. २।११।   २. ऋ. प्रा. १।११, ऋ. प्रा. व. २।१२; लौकिकवर्णमालायान् तु अनुस्वारविसर्गयोर् अकारे सयँ योज्य तदुत्तराङ्गत्वेनोपदेष्टव्यत्वादनुस्वारस्य केषाञ् चिन् मते स्वरत्वाच् च स्वराणामन्ते क्रमेणोपदेशः।   ३. १।९; आपि. शि., श्लो. ६।   ४. आपिशलिशिक्षायान् तु यमेभ्यᳶ पूर्वण् ड़ उक्तः श्लो. ६।

यद्द्यपि ङढयोरिव यँलँवाँनामप्प्यन्ते एव निवेशस् तुल्ल्यन्न्यायेनोचितस् तथापि यँलँवाँनाल् लोकवेदसर्व्वशाखासाधारणत्त्वात् यलवतुल्ल्यत्त्वात् तैस् सहैवोल्लेख उचित इति तथैवाऽकारि । नादाक्ख्यानान् दीर्घीभूतानावँ वर्गपञ्चमानावँ वर्णानामपि वर्णसमाम्नाये उल्लेक्ख्यत्त्वे ङढयोरिवाऽन्ते एवोल्लेखश् कार्य: ।

यद्द्यप्प्याधुनिकाश् शिक्क्षाशास्त्रविचारकाश् खलु बालाश् प्राग् ओष्ठ्यानि व्यञ्जनानि उच्चारयन्तीति, लोके निरीक्क्षणे स्थानेषु प्राग् ओष्ठावेव दृश्श्येते अन्न्यानि स्थानानि तु प्रयत्नेन पश्चादेव धेक्क्ष्यन्ते इति प्रथममोष्ठ्यानावँ वर्णानामुपदेशस् ततो दन्त्यानान् ततस् तालव्व्यानामित्त्येव रूपेणोपदेश उचित इति मन्न्यन्ते; प्रौढैस् स्वानुभावानुसारिभिर् ऋषिभिर् आत्मनि निरीक्क्ष्याऽयवँ वर्णराशिरुपदिष्ट इति अत्त्र आबभ्यन्तरतमात् स्थानात् प्रारम्भश् कृतो वेदितव्व्य: । यन्त्रसाहाय्यस्स्य साधारणानाञ् जनानाङ् कृते दुर्लभत्त्वाल् लोके प्रचारायापि अयमेव आत्मसाक्क्षिकश् क्क्रम उपयुक्ततरश् चेति बोद्ध्यम् ॥६२–६६॥

४. अथ वर्णविशेषविवेचनाधिकार:

सन्देहोच्छित्तये वाऽपि प्रसिद्ध्यै वाऽत्त्र केचन ।
वर्णास् स्फुटवँ विविच्च्यन्ते स्वरूपादिनिरूपणै: ॥६७॥

(क) दीर्घाऽवर्णविवेक:

यथा दैर्घ्यादिकारादिष्व्वाकृतिर् नाऽन्न्यथा भवेत् ।
तथाऽवर्णस्स्याऽपि दैर्घ्येऽप्प्याकृतिर् नैव भिद्द्यते ॥६८॥

यथा इ ई इत्त्यत्त्र दीर्घे इवर्णेऽपि ह्रस्स्वो य इवर्णस् स एव द्द्विगुणित इव श्रूयते एक्वर्णीभूतस् तथैव अ आ इत्त्यत्त्राऽपि दीर्घे अवर्णे ह्रस्स्वो योऽवर्णस् स एव द्द्विगुणित इव भूत्त्वा एक्वर्णीभूतो भवति, न तु ह्रस्स्वदीर्घावर्णयोराकृतौ भेद: । अतस् सँस्कृते दीर्घोऽवर्णस् तथैवोच्चार्य: । न त्त्वयन् दीर्घोऽवर्ण आधुनिकीनान् देश्श्यभाषाणायँ य आकार: 'आयो', 'आया' इत्त्यादौ श्रूयमाणस् स इवोच्चार्य इत्त्यर्थ: । 'अ' इत्त्यस्स्य 'आयो' 'आया' इत्त्यादेर् 'आ' इत्त्यस्स्य च आकृतौ भेदस् स्फुटतया श्रोत्त्रेणोपलब्भ्य: । सँस्कृतस्स्य दीर्घावर्णस्स्य, 'आयो' 'आया' इत्त्यादेर् 'आ' इत्त्यस्स्य च लिप्प्योरभेदाद् अपभ्रंशवासनया च पण्डिता अपि तयोरैक्क्यम् मन्न्यन्ते । अतोऽत्त्र अधिकतरो विचार आवश्श्यक: ।

ननु ह्रस्स्वेऽवर्णे य अकारस् स एव दीर्घेऽवर्णे द्विगुणितो

भूत्वा एकवर्णीभूतो भवति इत्यत्र किम् प्रमाणम् ? आकृत्या ऽभिन्नानाँ वर्णसमाम्नायेऽनुपदेशकस्य आकृत्या भिन्नानामेवोप-देशकस्य आचार्यस्य पाणिनेर् दीर्घस्याऽवर्णस्य वर्णसमाम्नाये पृथगनुपदेश एव अत्र प्रथमम् प्रमाणमिति बोद्ध्यम् । पाणिनीयव्याक-रणवार्तिककारस्य कात्यायनमुनेर् "वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन (गृह्य-न्ते) चेत् दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः, एकवर्णवच् च, नाऽव्यप-वृक्तस्याऽवयवे तद्विधिर् यथा द्रव्येषु" इति वार्तिकानि[1] अत्र द्वितीयम् प्रमाणम् । अत्र हि दीर्घे प्रश्लिष्टयोर् द्वयोर् ह्रस्व-योस् स्थितिमपि स्वीकृत्याऽऽशङ्कातत्समाधाने कृते स्तः । पाणिनीय-व्याकरणभाष्यकारस्य पतञ्जलिमुनेः खट्वाभिर् मालाभिर् याता वाता इत्यादौ दीर्घेऽवर्णे वर्तमानम् प्रश्लिष्टमकारमाश्रित्य अस्विद्ध्यादेः प्रसङ्गस्य प्रदर्शनम्, तत्समाधानप्रकारः, 'न आका-रस्थस्य अकारस्य लोपो भवति' इति वचनम्, 'वाचा तरति' इत्यर्थे वाच्-प्रातिपदिकस्य दीर्घेऽवर्णे प्रश्लिष्टौ द्वावकारौ आश्रित्य द्व्यज्लक्षणस्य ठन आशङ्कनम्, तत्समाधानप्रकारः, व्यपवर्गाभावाद् दीर्घे वर्तमानम् प्रश्लिष्टं ह्रस्वँ वर्णमादाय कार्यन् न भवतीति निष्कर्षायोपयोगि व्याख्यानञ्[2] चाऽत्र तृतीयम् प्रमाणम् । "ननु चाऽनन्याऽऽकृतिरकारस्य आकारस्य च" इति शङ्काया वार्तिककारकृतम् "अनन्यत्वाच् च, अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः" इति समाधानम्, तस्य "अनन्या आकृतिरकारस्य आकारस्य च, यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वङ् करोति, तद् यथा न यो गोश् च गोश् च भेदस् सोऽनन्यत्वङ् करोति; यस् तु खलु गोश् चाऽश्वस्य च भेदस् सोऽनन्यत्वङ् करोति"[3] इति भाष्यकारकृतँ व्याख्यानञ् चाऽत्र चतुर्थम् प्रमाणम् ।

ननु ह्रस्वदीर्घयोरिवर्णयोर् उभयोरपि समानाभ्यन्तरप्रयत्न-कत्वात् तयोश् श्रवणे तुल्यता समुचिता, ह्रस्वदीर्घयोरवर्णयोस् तु भिन्नाभ्यन्तरप्रयत्नकत्वाच् छ्रुतौ वैलक्षण्यं समुचितमिति चेदत्रोच्यते— पाणिनीये वर्णसमाम्नाये अकारस्य विवृतस्योपदेशः कृतोऽस्तीति व्याख्यानम्, कर्तव्यमिति चोदनँ वा वार्तिककारेण

---

१. पा. व्या. भा. 'ऐ औच्' इति प्रत्याहारसूत्रे वा. ६,७,८,९ ।

२. तत्रैव । ३. पा. व्या. भा. १।१।६९ ।

कृतमस्ति[1]। यदि सवँवृतत्व–विवृतत्वाब्भ्यावँ वैलक्क्षण्ण्यं श्श्रुतावपि विजातीयतामानयेत् तदा तद् व्याक्ख्यानञ् चोदनवँ वाऽसङ्गतं स्याद्, अकारस्स्य विवृतत्वेनोपदेष्टुमशक्क्यताया आपत्तेः, विवृतत्वे आकृतिभेदापत्त्या वर्ण्णान्तरत्वापत्तेश् च। आचार्य्यपाणिनिना धातुत्वादिस्स्थस्स्य प्रक्क्रियावस्स्थस्स्य विवृतस्स्य अकारस्स्य प्रयोगावस्स्थे सवँवृते अकारे प्रत्त्यापत्तिर् 'अ अ'[2] इति सूत्त्रेण प्रतिपादिता इतीदमपि सवँवृतत्वविवृतत्वभेदमात्त्रेण श्श्रुतिवैलक्क्षण्ण्यवँ वर्ण्णवैजात्त्यवँ वा न भवतीत्त्यत्त्र प्रमाणम्। प्लुतस्स्य अवर्ण्णस्स्य "एहि कृष्ण३ अत्त्र गौश् चरति"[3] इत्त्यादौ प्रसिद्धा अकारसदृश्श्येव श्श्रुतिरपि ह्रस्स्वदीर्घावर्ण्णयोश् श्श्रुतौ अवैजात्त्ये मानम्। यदि विवृतत्वमात्त्रेण श्श्रुतौ वैजात्त्यं स्यात् तदा प्लुतस्याऽवर्ण्णस्स्य विवृतत्वाद्[4] ह्रस्स्वस्स्याऽवर्ण्णस्स्य च सवँवृतत्वात्[5] तयोरपि श्श्रुतौ वैजात्त्यं स्यात्। ननु प्राचीनपरम्परागतेषु लेखेषु 'उद्धरा३ उद्धर' 'आहरा३ आहर' 'चौरा३ चौर' 'कुशीला३ कुशील' 'अगमा३ः पूर्व्वान् ग्रामान्' 'अग्निभूता३इ' 'पटा३उ' 'होतव्व्यन् दीक्क्षितस्स्य गृहा३इ'[6] इत्त्यादौ प्लुतस्स्याऽवर्ण्णस्स्य अकारविजातीयम् 'आथो' 'आया' इत्त्यादेर् 'आ' इत्त्येतेन सदृशमेवोच्चारणं सूचितमिति चेत्, न, एतेषाँ लेखानान् तादृशोच्चारणसूचकत्वस्स्याऽभावात्। यथा इकारोकार्य्योः प्लुतयोर् लेखनीययोस् सतोरपि ई३ ऊ३ इत्त्येव लिक्ख्यते स्स्म[7]; न च तत्त्र इकारविजातीयम् 'ई' इत्त्येतादृशमुच्चारणङ् कर्त्तव्व्यमित्त्यभिप्प्रायस् तथैवाऽत्त्राऽपि न हि अकारविजातीयः प्लुतोऽवर्ण्ण उच्चारणीय इत्त्यभिप्प्रायः। प्लुते स्स्वरे लेखनीये दीर्घवँ वर्ण्णँ लिखित्त्वा तदग्ग्रे '३' इत्त्यङ्कस् तस्स्य त्रिमात्त्रकतायास् सूचको लेक्ख्य इत्त्येतावती प्रथा एव केवलम्, न तत्त्र कोऽप्प्यभिप्प्रायविशेषः, अतो ह्रस्स्ववँ वर्ण्णँ लिखित्त्वा तदग्ग्रे '३' इत्त्यस्स्य तत्त्रिमात्त्रकतायास् सूचकस्स्याऽङ्कस्स्य लेखनेऽपि नास्ति क्क्षतिः।

---

१. पा. व्या. भा., अ इ उण् इति सूत्त्रे। २. अष्टा. ८।४।६८। ३. वै. सि. कौ., अच्सन्धिप्रकरणे, पृ. २६, बम्बइ, १९०९। ४. पा. व्या. भा. अ इ उण् इति प्रत्त्याहारसूत्त्रे वा. ३। ५. तत्त्रैव। ६. पा. व्या. भा. ८।२।९२,९५; काशिकायाम् ८।२।९२,९४,९५,९७; वै. सि. कौ. वै. प्र., सङ्केतितेषु सूत्त्रेषु। ७. पा. व्या. भा. ८।२।८२, ८३; शु. य. प्रा. ८।३।

अत एव केचन आधुनिकास् तथैव लिखन्ति[1]। युक्ततरश् चाऽयमेव लेखनप्रकारो ह्रस्वस्यैव द्विगुणितत्वे द्विमात्रकतायास् सम्पत्तेर् दीर्घस्य द्विगुणितत्वे तु षण्मात्रकताया प्राप्तेः। ननु 'अग्निभूता३इ' 'पटा३उ' इत्यादौ अकारविलक्षणम् आधुनिकीनान् देश्यभाषाणाम् 'आयो' 'आया' इत्यादौ श्रूयमाणेन 'आ' इत्यनेन सदृशमेव हि प्लुतमुच्चारयन्ति वैयाकरणाः पण्डिताः, अतः प्लुतोऽवर्णो ह्रस्वाकारविजातीय एवेति चेत्, न, देश्यभाषावासितमतीनाम् यथालिखितपाठकानान् तेषामुच्चारणस्याऽप्रामाणिकत्वात् तस्योच्चारणस्य प्लुतस्यावर्णस्य ह्रस्वाकारवैजात्ये प्रामाण्यस्याऽभावात्। ननु पाणिनीये व्याकरणेऽभियुक्तेन नागोजिनाऽपि 'एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ'[2] इति सूत्रे 'पूर्वस्यार्धस्याद्' इत्यत्र 'पूर्वस्यार्धस्य आत्' इति च्छेदो लघुशब्देन्दुशेखरे प्रदर्शित इति चेत्, सोऽप्यन्याय्यत्वादनादरणीय एवेति ब्रूमः। ह्रस्वस्याऽवर्णस्य दीर्घस्यावर्णस्य च प्लुते रूपे भिन्ने अकारस्याष्टादशविधत्वन् त्यक्तं स्यात्, अभिन्ने तु 'पूर्वस्यार्धस्य अत्' इत्यनेनैव च्छेदेनाऽभीष्टे सिद्धे 'पूर्वस्यार्धस्य आत्' इति च्छेदोऽनावश्यको गौरवदोषयुक्तश् च स्वीकृतस् स्यात्। पूर्वार्धस्य दीर्घमात्रत्वमुत्तरार्धेन योगात् त्रिमात्रत्वमिति प्लुतत्वमिति कल्पना च सर्वव्याख्यानविरोधान् न प्रसरति, भाष्येऽपि चतुर्मात्रस्यापि प्लुतस्य स्वीकृतत्वाच् च[3], पूर्वार्ध एव प्लुतचिह्नस्याऽङ्कस्य लेखनस्य सार्वत्रिकत्वाच् च[4]। अतो न प्लुतस्याऽप्यवर्णस्य अकारविजातीयश्रुतिमत्त्वम्। अतो ह्रस्वावर्णदीर्घावर्णयोः प्राचीनेऽनपभ्रंशीकृते संस्कृते सजातीयश्रुतिमत्त्वमेवेति सिद्धम्। भाष्ये उत्थापिता "ननु चाऽनन्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च"[5] इति शङ्काऽपि असति कियत्यप्याधारे तु नैवोत्थिता स्यादिति भाष्यकारकाले तत्पूर्वकाले एव वाऽपि प्राचीनस्य दीर्घावर्णस्य अतिविवृतीकरणाद् दोषाच्[6] श्रुतौ कियानपि विकारो जातोऽभूदिति

१. वै. सि. कौ., मोतिलाल, १९५१; वै. प्र. ८।२।९५,९८,९९,१००; प्र. सि. कौ. पूर्वार्धे, पृ. २३। २. अष्टा. ८।२।१०७। ३. पा. व्या. भा. ८।२।१२६। ४. पा. व्या. भा., काशिकायाम्, वै. सि. कौ.; मा. वा. शु. य. म. सं. ८।१०। ५. १।१।६९। ६. तुलना कार्या– तै. प्रा. २।१२।

सम्भाव्यते । "अनन्त्या आकृतिरकारस्स्य आकारस्स्य च"[१] इति भाष्य-कारोक्तिश् च प्राचीनतरम् अकारस्स्य आकारस्स्य च सर्वथा तुल्ल्या-कृतिकत्त्वमुपजीव्व्य प्रवर्त्ते इत्त्यपि सम्भावयितुं शक्क्यते । तथापि सँस्कृते प्राचीनतमस्स्य दीर्घावर्णस्स्य ह्रस्स्वावर्णाविजातीयत्त्वन् तु सर्वथैव सिद्धम् भवति । ततश् चाऽनादितयाऽनपभ्भ्रष्टतया च प्रमाणी-करणीये सँस्कृते दीर्घावर्णस्स्य ह्रस्स्वावर्णाविजातीयत्त्वेन स्वीकरणम् अतीवाऽऽवश्श्यकम् भवति ॥६८॥

(ख) ऋकारऌकारविवेकः

ऋकारो रेफगर्भत्त्वादकाराद् भिन्नताङ् गतः ।

लगर्भत्त्वाद् ऌकारोऽपि द्वौद्वौ वा गर्भितौ क्वचित् ॥६९॥

ऋकारे अकारसदृशयोस् स्वरभागयोर् मद्ध्ये एकवर्णीभावाविघातेन रेफस् स्थितो भवति । अतश् शुद्धादकाराद् रेफगर्भकाऽकारात्मक ऋकारो लकारगर्भकाऽकारात्मक ऌकारश् च भिन्नः । द्वयोर् ऋकार-योस् स्थाने जाते वैकल्पिके ऋकारे तु स्वरभागयोर् मद्ध्ये एकवर्णीभावा-विघातेन द्वौ रेफौ स्थितौ भवतः ; तथैव द्वयोर् ऌकारयोस् स्थाने जाते वैकल्पिके ऌकारे तु स्वरभागयोर् मद्ध्ये एकवर्णीभावाविघातेन द्वौ लकारौ स्थितौ भवत इति पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारस् सूचयति[२] । स्पष्टञ् चेदङ् काशिका–पदमञ्जरी–भाष्ष्यप्रदीपादिषु[३] ।

ऋकारस्स्य ऌकारस्स्य च पृथग्वर्णत्त्वं सर्वेषु वर्णसमाम्ना-येषु[४] तयोस् स्वतन्त्रवर्णत्त्वेनोपदेशादेव स्फुटम् । ऋकारे रेफ ऌकारे लकारश् च स्वरभागयोर् मद्ध्येऽस्तीत्त्यत्त्र च ऋग्वेदप्राति-शाक्ख्यस्स्य "रेफोऽस्त्यृकारे च परस्स्य चाऽर्धे पूर्वे ह्रसीयाँस् तु भवेत-रस्मात् । मद्ध्ये स तस्स्यैव लकारभावे धातौ स्वरऌ कल्पयता ऌकारः"[५] इति वचनम् प्रमाणम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य "ऋऌवर्णे रेफलकारौ संश्लिष्टावश्श्रुतिधरावेकवर्णौ"[६] इति वचनमपि तत्त्र प्रमाणम् । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाया अथर्ववेदप्राति-शाक्ख्यरूपायास् "संस्पृष्टरेफमृवर्णम्, सलकारम्ऌवर्णम्"[७] इति वर्णनमप्प्यस्स्यैवाऽर्थस्स्य प्रतिपादकम् । ऋकारलोपे स्वरभागस्स्य

---

१. पा. व्या. भा. १।१।६९ । २. तत्त्रैव ६।१।१०१ ।
३. सम्बद्धवार्त्तिकव्याक्ख्याने । ४. ऋ. प्रा. व. २।१, ऋ. प्रा. १।४१, शु. य. प्रा. १।६५, ८।२, ऋ. त. १।२ इ. । ५. ऋ. प्रा. १३।३४, ३५ । ६. ४।१४८ । ७. १।३७, ३९ ।

तन्मद्ध्यस्थस्य रेफस्य च लोपो भवति इति स्वीकृत्य ऋकारलोपन् द्विवर्णलोपोदाहरणत्वेन प्रतिपादयतो भगवतो यास्कस्य "अथापि द्विवर्णलोपस् तृचः"[१] इति वचनमप्यत्रैवाऽनुकूलम् । आचार्यपाणिनेः 'कृपो रो लः'[२] इति सूत्रमप्यत्र प्रमाणम् । तद्व्याख्यानञ् च काशिकाख्यवँ वामनकृतयँ यथा–"कृपेर् धातो रेफस्य लकारादेशो भवति। र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यश् केवलो रेफो यश् च ऋकारस्थस् तयोर् द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते । ततोऽयङ् केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते ऋकारस्याऽप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारः, तथा च 'लुटि च क्लृपः'[३] इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । कल्प्ता कल्प्तारौ कल्प्तारः; क्लृप्तः क्लृप्तवान्"[४] इति । एतच् च व्याख्यानम् "अथवोभयतस् स्फोटमात्रन् निर्दिश्यते रश्रुतेर् लश्रुतिर् भवतीति"[५] इति वदता भाष्यकारेणाऽपि स्वीकृतां सरणिमेवानुसरतीति बोद्ध्यम् । न च स्वराणावँ विवृतत्वस्य पाणिनिना[६] उक्तत्वात्, स्वरभागयोर् मद्ध्ये ऋकारे रेफस्य लृकारे लकारस्य च सत्वे तयोर् विवृतत्वस्य (अस्पृष्टत्वस्य) असम्भवान् नेदयँ युक्तमिति वाच्यम्, सत्सु वचनेषु सम्भावनामात्रात्मिकाया अस्या उक्तेरप्रसरात् । यद्यपि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् "ऋलोर् मद्ध्ये भवत्यर्धमात्रा रेफलकारयोः। तस्मादस्पृष्टता न स्यादृलृकारनिरूपणे"[७] इत्यपि क्वचित् पठ्यते, तथापि तत्राऽपि ऋकारे लृकारे च क्रमेण रेफस्य लकारस्य च गर्भितत्वन् तु प्रतिपादितमेव । वस्तुतस् तु इदवँ वचनञ् चिन्त्यमेव, मद्ध्यस्थरेफश्रुतिघटितस्य ऋकारस्याऽस्माभिरप्यद्यापि अस्पृष्टत्वेनैवोच्चार्यमाणत्वात् । अत एवोक्तस् तर्कोऽपि नैव बलीयान् । यद्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि– "उपसंहततरे च (हनू) जिह्वाग्रमृकारर्कारल्कारेषु बर्स्वेषूपसंहरति"[८] इत्युक्तन् तथापि उपसंहारो नाम समीपे प्राप्तिरेव न तु स्पर्श एवेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचनं रेफलकारगर्भकयोर् ऋकारलृकारयोर् अस्पृष्टप्रयत्नकताया एव प्रतिपादकम् बोद्ध्यम् । एतेन "बर्स्वेष्वादौ तु जिह्वाग्रमुप-

---

१. निरुक्ते २।१।२ । २. अष्टा. ८।२।१८ ।
३. तत्रैव १।३।९३ । ४. काशिकायाम् ८।२।१८ । ५. पा. व्या. भा. ऐ औङ् ऐ औच् इत्यत्र । ६. पा. शि. श्लो. २१, ३८ ।
७. या. शि. श्लो. २११, शि. स. पृ. ३२ । ८. २।१८ ।

स हरति तृरिके (ऋॠ़ लृ)। हनूपस हततरे स्यातामोष्ठो वकारवत्"[१] इति पारिशिक्षावचनमपि व्याख्यातम्। ऋकारलृकारयोस् समानाक्षरत्वमपि[२] न तयो रेफलकारघटितत्वे बाधकम्। समानाक्षरत्वं हि असमानस्वराघटितत्वमूलकमेवेति यथास्थानम् प्रतिपादयिष्यामः। पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारस्य "(वर्णैकदेशानावँ वर्णग्रहणेन) अग्रहणान् चेन् नुङ्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम्"[३] इति, "एकदेशे नुडादिषु चोक्तम्"[४] इति च वचनमप्यत्र प्रमाणम्। पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेण च "योऽसौ ऋकारे रेफस् तदाश्रयण् णत्वम् भविष्यति"[५] इति वदता ऋकारे रेफस्याऽस्तित्वं स्वीकृतम्। तथा च ऋकारे आदावन्ते वा यदि रेफस् स्यात् तर्हि तस्यैकवर्णीभावोऽसम्भवी स्यादिति मद्ध्ये एव स स्वीकर्तव्य इति उक्ताद् भाष्यकारवचनादपि ऋकारस्य रेफमद्ध्यकस्वरभागद्वयघटितत्वङ् कण्ठरवोक्तकल्पम् भवति। अत एव नागोजिनाऽपि एवमेव व्याख्यातम्[६]। भाष्यकारस्य "ऋवर्णस्याऽन्तरतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति"[७] इति वचनात् तु ऋकारस्य रेफगर्भकत्वमतीव सुस्फुटम् भवति। यद्यप्यत्र 'ऋवर्णस्यान्तरयतो रेफवतः'[८] इत्यपि पाठ उपलभ्यते लेखेषु तथाऽपि सोऽसङ्गत इति हेय एव। ऋकारस्य रेफवत्ताया उल्लेखस् तु पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽन्यत्राऽपि उपलभ्यते[९]। उपर्युद्धृतनिरुक्तवचनव्याख्याने आचार्यदुर्गेणाऽपि— "अत्र ऋवर्णरेफयोर् लोपः, रेफ एव ऋवर्णोदरङ् कृमिवदनुप्रविष्टो द्रष्टव्यः। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम्"[१०] इत्युक्त्वा ऋकारस्य रेफमद्ध्यकस्वरभागद्वयघटितत्वम् प्रतिपादितम्। तत्र ऋवर्ण इति ऋवर्णस्वरभाग उपलक्षितो बोद्ध्यः, ऋवर्णम् पृथक् स्वीकृत्य तत्र रेफस्य प्रवेशस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वात्। त्रिभाष्यरत्नकारेणाऽपि "मात्रिकस्य ऋकारस्याऽऽदिरणुमात्रा स्वरभागो मद्ध्ये रेफोऽर्धमात्रा शेषोऽप्यणुमात्रा स्वरभागः, एतद् ऋकारस्वरूपम्"[११] इत्यु-

---

१. सू. ३३। २. ऋ. प्रा. १।१, तै. प्रा. १।२।
३. पा. व्या. भा., ऐ ओङ् ऐ औच् इत्यत्र। ४. पा. व्या. भा. ८।४।१। ५. तत्रैव १।१।९। ६. तत्रैव भाष्यप्रदीपव्याख्याने। ७. १।१।५०, वा. १३ (हरियाणासंस्करणे)।
८. कीलहर्नादिसंस्करणे। ९. ६।१।१७ वा. ३, ६।१।४७ वा. २।
१०. निरुक्तटीकायाम् २।१।२। ११. तै. प्रा. त्रिभा. र. २१।१५।

कृतम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्याकारो वररुचिरपि 'ऋकारादिरणुमात्रा, रेफोऽर्धमात्रा मध्ये, शेषा स्वरभक्तिरणुमात्रा' इत्याह स्मेति च तेनैवोक्तम्[1]। तैत्तिरीयसर्वसम्मतशिक्षायामपि— "ऋकारस्य स्वरूपं हि श्लिष्टम् पादचतुष्टयम्। पादेषु तेषु विज्ञेयावादावन्ते स्वरात्मकौ। अणू रेफस्य मध्ये तु विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ"[2] इति। न केवलवँ वैदिकग्रन्थेषु प्रातिशाख्यादिष्वेव ऋकारस्यैतद् रूपम् प्रतिपादितङ् किम् तु तान्त्रिकग्रन्थेष्वपि। तथा हि प्रपञ्चसारतन्त्रे— "लृवर्णर्वर्णयोर् व्यक्तिर् लरोस् सम्यक् प्रदृश्यते"[3] इति वचनम् प्राप्यते। एतेन च ऋकारस्य लृकारस्य च क्रमेण रेफवत्त्वलँ लकारवत्त्वञ् च प्रतिपादितम्। तन्त्रसारे अभिनवगुप्तेनाऽपि— "यदा तु इच्छायाम् ईशने च कर्म अनुप्रविशति यत् तद् इष्यमाणम् ईश्यमानम् इति च उच्यते। तदा अस्य द्वौ भेदौ प्रकाशमात्रेण रश्रुतिः, विश्रान्त्या लश्रुतिः, रलयोः प्रकाशस्तम्भस्वभावत्वात्, इष्यमाणञ् च न बाह्यवत् स्फुटम्, स्फुटरूपत्वे तदेव निर्माणं स्यात् न इच्छा ईशनवँ वा, अतः अस्फुटत्वादेव श्रुतिमात्रं रलयोर् न व्यञ्जनवत् स्थितिः। तदेतद् वर्णचतुष्टयम् उभयच्छायाधारित्वान् नपुंसकम्— ऋ ॠ लृ ॡ इति"[4] इत्युक्त्वा ऋकारस्य रेफश्रुतियुक्तत्वम्, लृकारस्य लकारश्रुतियुक्तत्वम् ऋकारे रेफस्य लृकारे लकारस्य प्रविष्टत्वञ् च सूचितम्। कामधेनुतन्त्रेऽपि ऋकारस्य ब्रह्मविष्णुमहेशरूपत्वमुक्तमिति तदपि ऋकारस्य स्वरभागरेफस्वरभागघटितत्वं सूचयतीति च वदन्ति।

ऋकारपरकऋकारलृकारान्यतरस्य ऋकारस्य च स्थाने आदिष्टो य ऋकारः[5], लृकारपरकऋकारलृकारान्यतरस्य लृकारस्य च स्थाने आदिष्टो य लृकारस्[6] तयोस् स्वरूपस्य पाणिनीयाक्षरसमाम्नायिकऋकारलृकाराभ्यावँ विलक्षणत्वम् पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेण "न च ऋकार लृकारो वाऽजस्ति"[7] इति सूचितम्। तयोस् स्वरूपे तु हरदत्तेन 'ऋति सवर्णे ऋ वा' 'लृति सवर्णे लृ वा' इत्यनयोर् वार्तिकयोर् व्याख्याने "मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽज्भक्तेरर्धमात्रा एवमन्ततः। एवम् लृतीत्यत्राऽपि मध्ये द्वे लकारभक्ती

---

1. तै. प्रा. त्रिभा. र. २१।१५। २. सू. २३,२४। ३. तृतीये पटले, श्लो. ६४। ४. पृ. १३,१४। ५. पा. व्या. भा. ६।१।१०१। ६. तत्रैव। ७. तत्रैव १।१।९, वा. ४।

अभितㄨ पूर्ववत् । एवन् द्विमात्त्रयोरप्येतयोरीषत्स्पृष्टत्त्वाद् विवृताब्भ्याम् ऋकारलृकाराब्भ्यामसावर्ण्यादग्ग्रहणाद् दीर्घसञ्ज्ञाया अभावाद् वचनम्"[१] इति प्प्रतिपादिते । हरदत्तवचनमेवाऽनूदितं सिद्धान्तकौमुदीकारादिभिरपि[२] ।

एतावता च ऋकारे लृकारे च स्वरभक्त्योर् मद्ध्ये क्क्रमेण रेफो लकारश् च एकवर्णीभावाविघातेन सुस्थिताविति प्प्रतिपादितम् । स्वरभक्तिरित्त्यस्स्य च स्वरभाग इत्त्यर्थः । 'अनन्वर्थसञ्ज्ञा चेयम्, स्वरभक्तिस् स्वरप्प्रकार इत्त्यर्थः'[३] इति उव्वटः, 'भक्तिरवयव एकदेश इति यावत्'[४] इति सोमयार्यः । तत्त्र ऋकारे लृकारे च कतमस्स्य स्वरस्स्य भागस् स्वीकर्तव्व्य इति प्प्रश्न उत्तिष्ठति । तत्त्र शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "ऋलृवर्ण्णौ रेफलकारौ संश्लिष्टावश्श्रुतिधरावेकवर्ण्णौ"[५] इत्त्युक्तम् । तस्स्यार्थश् च ऋवर्णे लृवर्णे च क्क्रमेण रेफो लकारश् च संश्लिष्टौ अकारश्श्रुतियुक्तौ एकवर्णीभूतौ च भवत इति बोद्ध्यः । यद्द्यपि उव्वटेन अनन्तेन च ऋकारलृकारयोर् वर्तमाना स्वरभक्तिㄨ कण्ठ्या इति स्वीकृतन् तथापि 'अश्श्रुतिधरौ' इत्त्यस्स्य उव्वटेन 'अविद्द्यमानपृथक्श्रुतिधरौ' इत्त्यर्थ उक्तः[६], तदनुयायिनाऽनन्तेनाऽपि स एवाऽर्थोऽनूदितः[७] । किन् तु सोऽर्थोऽनुपपन्नः । तथा हि तस्मिन्नर्थे स्वीकृते 'अश्श्रुतिधरौ' इत्त्यस्स्य यथाश्श्रुतार्थस्स्य 'अस्स्य श्रुतेर् धरौ' इत्त्यस्स्य परित्त्यागेन लक्क्षणा आश्श्रयणीया भवति, तावँ विना 'अश्श्रुतिधरौ' इत्त्यस्स्य 'अविद्द्यमानपृथक्श्रुतिधरौ' इत्त्यर्थो न प्प्राप्तुं शक्क्यते । न चाऽत्त्र मुक्ख्यार्थबाधतात्पर्यानुपपत्त्यादिकङ् कञ् चन लक्क्षणाहेतुम् पश्श्यामः । कथञ् चिल् लक्क्षणामाश्श्रित्त्य तस्मिन्नर्थे स्वीकृते च 'एकवर्ण्णौ' इति पुनरुक्तम् भवति, 'एकवर्ण्णौ' इति पदस्स्य हि ऋवर्णे लृवर्णे च क्क्रमेण रेफो लकारश् च स्वरभक्तिब्भ्यां सह एकवर्णीभूतौ अविद्द्यमानस्स्वतन्त्त्रश्श्रुतिकौ भवत इत्त्येवार्थ इति। तस्माद् 'अश्श्रुतिधरौ' इत्त्यस्स्य उव्वटोक्तोऽर्थो हेयः । यथाश्श्रुत एवार्थस् सुस्वीकार्य्यः । स च अस्स्य श्रुतिः अश्श्रुतिः, धरत इति धरौ, अश्श्रुतेर् धरौ अश्श्रुतिधरौ इति यौगिकोऽर्थो महीधरादिवत् । तस्-

१. पदमञ्जर्याम् ६।१।१०१ । २. वै. सि. कौ., अच्सन्धौ, दीर्घप्प्रकरणे । ३. ऋ. प्रा. उ. भा. १।३२ । ४. तै. प्रा. त्रिभा. र. २१।१५ । ५. ४।१४८ । ६. शु य.प्रा.उ. भा. ४।१४८ । ७. तत्त्रैव, अ. भा. ।

माद् ऋकारे लृकारे च स्वरभागौ अकारभागात्मकाविति निश्चीयते। यद्यपि यजुर्वेदे माध्यन्दिनीयके ऋकारस्य एकारसहितमुच्चारणवँ विहितन्[1] तथापि काण्वाम्नायादौ तु न तत् प्रवर्तते इति तत्र ऋकारलृकारयोरिदम् अश्रुतिधरत्वञ् चरितार्थम् भवत्येव। ननु भवेतान् नाम शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यवचनाच् शुक्लयजुर्वेदसर्वशाखासाधारणाच् शुक्लयजुर्वेदे काण्वशाखादौ ऋकारे लृकारे च अकारभागात्मिके स्वरभक्ती, किन्तु कथं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यवचनात् सर्ववेदशाखालोकसाधारणस्य ऋकारस्य लृकारस्य च स्वरभक्त्योस् स्वरूपस्य निर्णयो भवितुं शक्नोति? अत्रोच्यते– किम् प्रातिशाख्येषूक्तास् सर्वे वर्णास् तत्तच्छाखामात्रविषया उत तत्तत्प्रातिशाख्येष्वेव विशेषेणोपलभ्यमाना अन्यत्र अनुपलभ्यमाना वर्णा एव तत्तच्छाखामात्रविषयाः? तत्तत्प्रातिशाख्येष्वेव विशेषेणोपलभ्यमाना अन्यत्राऽनुपलभ्यमाना वर्णा एव तत्तच्छाखामात्रविषया इत्येव स्वीकर्तव्यम्; यथा ह्रस्व एकार ओकारश् च, नासिक्यः, किट्किडाकार इति। पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽपि "पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्; नैव हि लोके नान्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति"[2] इति ब्रुवाण एवमेव मन्यते स्म। यद्येवं नाऽमंस्यत तर्हि 'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्' इत्येवाऽभणिष्यत् सः। एवन् तर्हि अन्यस्मिन् वेदे लोके च ऋकारलृकारयोर् अकारभागात्मकौ स्वरभागौ स्वीक्रियेते इति प्रमाणयितव्यमिति चेत् तत्रोच्यते– ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तावद् वर्णराशौ 'अ ऋ (लृ) इ उ ए ओ ऐ औ' इति स्वरक्रमस् स्वीकृतः[3]। तत्र अकारानन्तरम् ऋकारस्योपदेशे ऋकारे अकाररूपस्वरभागस्य सत्ता हि कारणम् प्रतीयते। यथा शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये ऋकारस्थानञ् जिह्वामूलमुक्तन्[4] तथैव ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि ऋकारस्थानञ् जिह्वामूलमेवोक्तम्[5] इति एतदपि एतस्यैवोपोद्बलकम्; स्वरभक्तेर् ऋकाररूपताया उक्तिस्[6] तस्याश् च इकारोकारविलक्षणत्वमुव्वटप्रतिपादितमपि[7] अत्र प्रमाणम्। यत् तु केचन ऋग्वेदे ऋकारं रु इत्युच्चारयन्ति तत् तु दुष्टमिति ऋग्वेद-

---

१. प्र. सू. २।५। २. पा. व्या. भा. ए ओङ् ऐ औच् इत्यत्र, वा. ४; १।१।४८। ३. ऋ.प्रा.व. २।१, ऋ.प्रा. १।६५। ४. १।६५। ५. १।४१। ६. ऋ. प्रा. ६।४६। ७. ऋ. प्रा. उ. भा. ६।५३।

प्रातिशाक्ख्ये एव सुस्पष्टम्[१]। अत ऋग्वेदिनामपि ऋकारस्स्य अकारस्स्वरभागघटितत्त्वन् न प्प्रतिकूलम्। यद्द्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये ऋकारलृकारयोर् बर्स्व स्थानम् प्रतिपादितन्[२] तथापि तद् रेफलकारभागाभिप्प्रायेण न तु स्वरभागाभिप्प्रायेणेति तदप्प्युक्तस्स्यार्थस्स्याऽप्प्रतिकूलमेव। तैत्तिरीयसर्वसम्मतशिक्क्षायामागतम्— 'ऋकारस्स्य स्वरूपन् तद् बुद्ध्वा बोद्धुं हि शक्क्यते। स्वरभक्तिरतो विद्द्यादृकारमिह विस्तरात्॥ ऋकारस्स्य स्स्वरूपं हि श्लिष्टम् पादचतुष्टयम्। पादेषु तेषु विज्ज्ञेयावादावन्ते स्वरात्मकौ। अणू रेफस्स्य मद्ध्ये द्वौ विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ। स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरन् तथा। स्वरपादान्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ॥ हकारे पूर्वभागस् स्यादुत्तरश् शषसेषु च। हकारे सर्वं वृतावँ विद्द्याद् विवृतामितरत्त्र तु॥ पूर्वस्स्वरस्स्य चाल्पत्त्वमित्त्वमुत्त्वमिति त्त्रयम्। एतत् त्रयवँ विसृज्ज्यैव स्वरभक्तिं समुच्चरेत्''[३] इति प्प्रकरणञ् च ऋकारस्स्वभागस्स्य अकारभागतायाः प्रतिपादकम् बोद्ध्यम्। इत्त्वस्स्योत्त्वस्स्य च परित्त्यागे अत्त्वमेवावशिष्टमनुज्ज्ञातम् भवति 'अ—इ—उकाराणां सन्धिपरिवृत्तित अन्न्ये स्वरवर्णास् सम्भूताः' इति स्थितेः। पारिशिक्क्षायामपि— ''स्वरोत्तरोष्मण्ण्यधि पूर्वरेफलकारयोश् च स्स्वरभक्तिसञ्ज्ञा। स्यादर्धमात्त्रा रलयोस् तदादावन्ते स्वरांशावणुमात्त्रयुक्तौ॥ रलौ तु यस्मात् स्वरपादयुक्तौ तस्मात् तयोश् च स्स्वरभक्तिसञ्ज्ञा। पूर्वांशपादद्द्वययुग् घलन्ता स्यात् सर्वं वृताक्ख्या ह्परे तु भक्तिः॥ परांशयुक्ता शषसेषु भक्तिः परेष्ष्वजन्ता विवृताभिधाना। पूर्वस्स्वराल्पत्त्वकमित्त्वमुत्त्वन् त्रयवँ विसृज्ज्यैव वदेद् (विपश्चित्)''[४] इत्त्येवोक्तम्। एतदपि सर्वसम्मतशिक्क्षावचनवदेव ऋकारस्स्वरभागस्स्य अकारभागताम् प्रतिपादयति। चारायणीयशिक्क्षायामपि— ''स्वरभक्तिर् द्विविधा ज्ज्ञेया लकारे रेफ एव च। स्वरोदा व्यञ्जनोदा च विहिताक्क्षरचिन्तकैः। रहयोः करिणीवँ विद्द्यात् कर्विणी रशकारयोः। लशयोर् हरिणीवँ विद्द्याद् रात्त्रीन् तु रसकारयोः। या तु हंसपदा नाम सा स्स्याद् रेफश(ष)कारयोः। अभक्क्ष्याः क्रमवर्ज्याश् च पञ्चैतास् स्वरभक्तयः। एकपदा भवेद् यत्त्र स्वरभक्तिस् स्वरोदया। द्विपदा चैव या दृष्टा व्यञ्जनोदा च सा स्स्मृता। अणुमात्त्रञ् च रेफस् स्याद्

१. १४।१३। २. तै. प्रा. २।१८। ३. सू. २२–२९।
४. सू. १२०–१२६।

व्यञ्जनस्य तथैव च । स्वरस्य सार्धमात्रञ् च स्वरभक्तिं विनिर्दिशेत् । स्वरभक्तीः प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् वर्जयेद् बुधः । इकारञ् चाऽप्युकारञ् च ग्रस्तदोषान् विवर्जयेत् ।"[1] इति । एतेनाऽपि स्वरभक्तौ अकारभागमेव परिशेषयति शिक्षाकारः । स्वरभक्तिश् च ऋकारलृकारभागात्मिकैवेति ऋकारलृकारस्वरभागयोरकारभागात्मकत्वञ् कृष्णयजुर्वेदेऽपि विद्यत इति चातस् सिद्धम् भवति । यद्यपि सामवेदीये ऋक्तन्त्राख्ये प्रातिशाख्ये अन्यत्र इवैव ऋकारं विजातीयवर्णद्वयैकवर्णीभावनिष्पन्नं स्वरं स्वीकृत्य अतथाविधेभ्यस् स्वरेभ्यः पश्चादेव (उकारात् पश्चाद्) ऋकारो निवेशितः[2], तथापि तत्रापि ऋकारो जिह्वामूलीय एवोक्त[3] इत्ययमपि ऋकारश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्योक्ताद् ऋकाराद् अभिन्न एव विज्ञायते । सामवेदीयायाँ लोमशीयशिक्षायामपि "रेफस्य च ऋवर्णस्य स्वरभक्तेस् तथैव च । अवर्णवत् प्रयोगस् स्यात्"[4] इति ऋकारस्य अकारभागघटितत्वं सूच्यते । अथर्ववेदप्रातिशाख्यरूपायाश् शौनकीयचतुरध्यायिकाया व्याख्यात्राऽपि ऋकारो जिह्वामूलीय[5] एव स्वीकृत इति अथर्ववेदीयोऽपि ऋकारश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्योक्ताद् ऋकाराद् अभिन्न एव विज्ञायते । स्वरभक्तेर् ऋकारभागरूपताया ऋग्वेदप्रातिशाख्ये[6] शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये[7] तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्यायाम्[8] व्यासशिक्षायाञ्[9] कौहलीयशिक्षायाञ्[10] चान्यत्र[11] च प्रतिपादितत्वाच् शौनकीयचतुरध्यायिकाया "रेफादुष्मणि स्वरपरे स्वरभक्तिरकारस्यार्धञ् चतुर्थमित्येके,अन्यस्मिन् व्यञ्जने चतुर्थमष्टमं वा"[12] इति रेफस्वरभक्तौ अकारभागस्य स्थितेरुक्तत्वाच् चैतदेव प्रमाणितम् भवति । लोकेऽपि अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् "एकत्रिभागयोर् ऋद्ध्या अरयोर् ऋ स्मृतो बुधैः । अलयोश् च तथा क्लृप्तमकारस् स्यादनुत्तरः । भूयोऽप्यनुत्तराद् योगात् प्लवमानस् तथा स्मृतः"[13] इति ऋकारलृकारयोरकारभागघटितत्वमुक्तम्। यादवप्रकाशादीनाञ् ग्रन्थेषु बृसीत्यादेर् अपभ्रंशीकरणेन ब्रसीत्या-

---

१. पृ. ३०। २. १।२। ३. २।१।४। ४. ६।४ (शि. स. पृ. ४६०)। ५. १।२०। ६. ६।४६। ७. ४।१७। ८. २१।१५ (त्रिभाष्यरत्ने)। ९. सू. ३८१–३८८। १०. श्लो. १७–१८। ११. ना. शि. २।६।२–९, लो. शि. ६।१, मा. शि. श्लो. ९९–१०६ इ.। १२. १।१०१, १०२। १३. १।१६।५३–५४, पृ. १४९–१५०।

दिरूपेण पठनम्[1] अपि ऋकारस्स्वरभागस्स्य अकाररूपताया उपोद्बलकन् दृश्श्यते। ऋकारभागरूपायास् स्वरभक्तेर् भागवते "कानृतं स्म रेचक-जिहीरषयोपगुह्य्य"[2], "आपूर्यमाणो वरषद्भिरम्बुदैः"[3] इत्त्यादौ अकार-रूपत्त्वेन प्प्रयोगश् च ऋकारस्स्वरभागस्स्य लोकेऽपि अकाररूपतायास् समर्त्थको भवति। यत् तु पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारेण "यत्तद् रेफात् परम् भक्तेस् तेन व्यवहितत्त्वान् न प्प्राप्नोति। अड्व्यवाये इत्त्येवम् भविष्ष्यति। न सिद्ध्यति। किङ्कारणम्? वर्णैकदेशा[4] के वर्णग्ग्र-हणेन गृह्य्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति। यच् चाऽत्त्र रेफात् परम् भक्तेर् न तत् क्वचिदपि व्यपवृक्तन् दृश्श्यते"[4] इति ऋकारे रेफात् परस्स्य स्स्वरभागस्स्य व्यपवृक्तस्स्याऽन्न्यत्त्राऽलब्भ्यत्त्वमुक्तन् न तद् ऋकारस्स्य अकारभागघटितत्त्वस्स्वीकारे बाधकम्, अकारभागात्-मकस्स्यापि तस्स्य अणुमात्त्रस्स्य अणुमात्त्रासहितमात्त्रात्मकस्स्य वाऽप्प्यन्न्यत्त्राऽलब्भ्यत्त्वेनैवाऽपि भाष्ष्यकारोक्तेरुपपद्द्यमानत्त्वात्। कय्यटनागोजी अपि एवमेवाऽऽहतुस् सम्बद्धभाष्ष्यवाक्क्यव्याक्ख्याने। यत् तु नागोजिभट्टेन "ऋकारभागन् तदन्तर्वर्त्त्यज्भागमित्त्यर्त्थः। इकारभागमिति पाठोऽज्भाग इकारसदृश इति मतेन बोद्ध्यः। अत एवा-ऽवकहृडचक्करे ऋ ॠ लृ ॡ इति चतुर्णाम् इकारराश्श्या निर्णय उक्तस् स्वरशास्त्रे"[5] इत्त्युक्तम्, यच् च "र इत्त्यग्निबीजम्, इ इति इच्छा, तेन अग्निमयज्ञानशक्तिसाहचर्य्येण उद्दीप्ता विश्श्वनिर्माणे-च्छा ऋकारेण प्प्रतीयते इति तान्त्रिकाः"[6] इति तान्त्रिकाणाम् मते ऋकारस्स्य इकारभागरेफेकारभागघटितत्त्वलँ लडुकेश्श्वरशतपथिनोक्तन्[7] तदुभयङ् कस्मिन्नपि प्प्रातिशाक्ख्यादिके वैदिकशिक्क्षाशास्त्रग्रन्थे ऋकारस्स्य तालव्व्यत्त्वेनाऽप्प्रतिपादितत्त्वाच् चोपेक्क्षणीयम्, तत्तच्-छास्त्रीयसङ्केतादिमात्त्रोपयोगित्त्वेन व्यवस्स्थापनीयँ वा। 'इकार-भागमिति पाठोऽज्भाग इकारसदृश इति मतेन' इति नागोजिभट्टोक्तिरपि ऋकारस्स्वरभागस्स्य इकारसदृशत्त्वङ् केषाञ् चिदेव मते न सर्वेषाम् मते इति सूचयत्त्येव। ऋषिः इत्त्यादेर् यो 'रिखि' 'रिसि' इत्त्यादि-कोऽपभ्भ्रंशस् सोऽपि 'रुसि' 'रेसि' इत्त्यादेरपभ्भ्रंशस्स्यापि दर्शना-

---

1. वैजयन्त्याम् ३।६।१४९। २. १०।९०।१०। ३. १२।९।१४। ४. पा. व्या. भा. ८।४।१। ५. तत्त्रैव भाष्ष्यप्रदीपव्याक्ख्याने। ६. ऋवर्णस्स्य स्वरभक्तेश् च स्वरूपम् इति निबन्धे, पृ. ३, २(॥)। ७. तत्त्रैव।

दविनिगमक एव । यत् तु लङ्केश्वरशर्मणा "कृष्ण इत्यस्य करष्णः किरष्णः करुष्णः करेष्ण इत्यादीनि उच्चारणानि तत्तद्देशप्रसिद्धानि इति सर्वोऽप्ययम् ऋकारोच्चारणप्रकारस् तत्तद्देशकालेषु तत्तद्भाषासु च स्वस्वकक्षेत्तरेषु उपादेयो न तु कश्चन प्रकारो हेयः"[१] इति निष्कर्षश् कृतस् सोऽपि याज्ञे कर्मणि प्रयोज्यायान् देवत्राणयान् तु न कथमपि स्वीकर्तुं शक्यः, तत्तद्देशीयापभ्रंशभाषाप्रभावाद् अपभ्रंशीभूतानां संस्कृतोच्चारणानाम् याज्ञे कर्मणि हेयत्वस्य पाणिनीयव्याकरणादौ[२] प्रतिपादितत्वात् । एतेन 'अस्याश्च ऋकारलृकारस्वरभक्तेश् चतुर्धोच्चारणं सम्प्रदायभेदादवगम्यते अकाराभास एकेषाम्, ऋषिरिति रषिवत्; इकाराभासश् प्राच्यानाम्, ऋषिरिति रिषिवत्; उकाराभास उदीच्यानाम्, ऋषिरिति रुषिवत्; एकाराभासो माध्यन्दिनानाम्, ऋषिरिति रेषिवत्" इति 'पथ्या स्वस्तिः' इति ग्रन्थे[३] मधुसूदनोक्तमपि व्याख्यातम् ॥६९॥

(ग) ए ऐ ओ औ इत्येतेषाम् विवेचनम्

एकार ओकारस् सन्ध्यक्षरत्वेनोदितौ बुधैः ।
क्वचिद् द्विस्थानकावुक्तौ तावेकस्थानकौ क्वचित् ॥७०॥
तयोर् द्विवर्णकत्वेऽपि तत्तर पूर्वोत्तरांशयोः ।
साम्यात् साम्येन विवृतत्वाच् चैऔभ्याम् पृथग् हि तौ ॥७१॥
ऐ औ इत्यत्तरोत्तरांशभूयस्त्वाद् भागयोर् द्वयोः ।
विवृतत्वात् संवृतत्वाच् चेति व्यक्ता श्रुतिस् तयोः ॥७२॥

एकार ओकारश् च सर्वैश् प्रातिशाख्यकारादिभिर् बुधैस् सन्ध्यक्षरतया प्रतिपादितौ । तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "ततश् चत्वारि (ए ओ ऐ औ) सन्ध्यक्षराणि"[४] इति, "सन्ध्यानि सन्ध्यक्षराण्याहुरेके द्विस्थानतैतेषु तथोभयेषु"[५] इति च; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "सन्ध्यक्षरम् परम्"[६] इति, "अथ सन्ध्यक्षराणि"[७] इति च; ऋक्तन्त्रेऽपि "ए इति ऐ इति ओ इति औ इति सन्ध्यक्षराणि"[८] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायामपि— "सन्ध्यक्षराणि संस्पृष्टवर्णान्येकवर्णवद् वृत्तिः"[९] इति, आपिशलिशिक्षासूत्रेऽपि—

---

१. ऋवर्णस्य स्वरभक्तेश् च स्वरूपम् इति निबन्धे । २. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्निके); ध. मी. सू. १।३।२४—२६ । ३. पृ. ३ । ४. १।२ । ५. १३।३८ । ६. १।४५ । ७. ८।४ । ८. १।२ । ९. १।४० ।

"द्विवर्णानि सन्ध्यक्क्षराणि"[१] इति; पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि— "द्वेद्वेवर्णे सन्ध्यक्क्षराणामारम्भके भवतः"[२] इति, पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिकेऽपि– "सन्ध्यक्क्षरेषु तपरोपदेशश् चेत् तपरोच्चारणम्"[३] इति, "वर्णैकदेशा वर्णग्ग्रहणेन चेत् (गृह्य्यन्ते) सन्ध्यक्क्षरे समानाक्क्षरविधिप्प्रतिषेधः"[४] इति, "सन्ध्यक्क्षरेषु विवृतत्त्वाद्"[५] इत्त्यादि च; कातन्त्रव्याकरणेऽपि– "एकारादीनि सन्ध्यक्क्षराणि"[६] इति, चान्द्रवर्णसूत्त्रेऽपि– "सन्ध्यक्क्षराणां ह्रस्स्वाभावात् तान्न्यपि द्द्वादशधा"[७] इति। सन्ध्यक्क्षरम् इत्त्यस्स्य च न सन्धिजातमक्क्षरमिति यौगिक एवार्त्थः, तथा सति दीर्घावर्णेवर्णोवर्णादीनामपि तथात्त्वापत्तेः, किन् तु विजातीययोस् स्वरयोस् सम्मेलनेन एकवर्णीभावेन जातस् स्वर इति एवाऽर्त्थः। तथा च उव्वटोऽपि "अकारस्स्य इकारेण उकारेण ऐकारेण औकारेण च सह सन्धौ यान्न्यक्क्षराणि निष्पद्द्यन्ते तानि तथोच्च्यन्ते यथा ए ओ ऐ औ"[८] इति ब्रुवाणस् सन्ध्यक्क्षरत्त्वं स्पष्टीकर्तुम् प्प्रयतते। 'ऐकारेण औकारेण' इति तद्व्याक्ख्यानन् तु हेयम् महाग्ग्रन्थविरोधात्[९]। एवञ् च सति यथा ऐकारे औकारे च अकारस्स्य इकारेण उकारेण च सह क्क्रमेण एकवर्णीभावेन स्स्थितिः, तथैव एकारे ओकारे च द्वयोर् वर्णयोर् एकवर्णीभावेन स्स्थितिरनुमीयते। सन्ध्येष्वकारोऽर्द्धमिकार उत्तरयँ युजोरुकार इति शाकटायनः"[१०] इति प्प्रतिपादिते शाकटायनमते एकारे ओकारे च पूर्वा मात्त्रा अकारश् परा च क्क्रमेण इकार उकारश् चेति स्फुटमेवोक्त्तम्। 'अग्ने इन्द्रम्' 'वायो उदकम्' इत्त्यत्त्र 'अकस् सवर्णे दीर्घः'[११] इति दीर्घत्त्वम् प्प्राप्नोति इति वदन्[१२] पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारोऽपि एकारे उत्तरार्द्ध इकार ओकारे च उकार इति स्वीकुर्वाणो विज्ज्ञायते। "उच्च्यते हि अयम् पञ्चखट्ट्वोऽयम् पञ्चखट्ट्व इत्त्येवं सन्ध्यक्क्षरेषु प्प्रयत्नस्स्य विरामोपादानाब्भ्यालँ लक्क्ष्यश् पृथग्भाव इति"[१३] इति वदन् भर्तृहरिरपि एकारौकारयोरपि स्फुटद्द्विवर्णकत्त्वम् प्प्रतिपादयन् प्प्रतीयते। पाणिनीय-

---

१. स्थानप्प्रकरणे सू. २०। २. स्थानप्प्रकरणे सू. २१ (लघुपाठे)। ३. पा. व्या. भा. ए ओङ ऐ औच् इत्त्यत्त्र, वा. १। ४. तत्त्रैव, वा. ६। ५. तत्त्रैव, वा. १०। ६. १।१।८। ७. सू. ४३। ८. ऋ.प्प्रा.उ.भा. १।२। ९. ऋ.प्प्रा. १३।३९। १०. तत्त्रैव। ११. अष्टा. ६।१।१०१। १२. पा. व्या. भा. ए ओङ ऐ औच् इत्त्यत्त्र, वा. ६। १३. म. भा. दी., पृ. ८८।

शिक्षायामपि पद्यबद्धायाम् अेकारे ओकारे च ऐकारे औकारे इवैव पूर्वो भागः कण्ठ्य उत्तरो भागः क्रमेण इकार उकारश् च इत्युक्तम्[1]। तत्र च यद्यपि बहवः पाठभेदा अर्थभेदाश् चाऽऽधुनिकानामभिमतास् तथापि ऐकारे औकारे च मात्रासन्निवेशस्य स्फुटत्वाद्[2] अेकारे ओकारे च तयोरस्फुटत्वाद्, अेकारैकारयोरोकारौकारयोश् च स्वरूपगतवैशिष्ट्यस्य स्फुटीकरणस्याऽऽवश्यकत्वाच् च एकारस्य ऐकाराद् ओकारस्य औकाराच् च मात्रासन्निवेशादिवैशिष्ट्याद् विवेकं कर्तुन् च तद् वचनम् प्रवर्तते इति बोद्ध्यम् । एवञ् च तत्र पाठोऽपि 'अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर् भवेत् । अेकारौकारयोर् मात्रा तयोर् विवृतसंवृतम्' इत्येव सुसङ्गतस् स्याद् ऐकारौकारयोरुत्तरभागयोर् भूयस्त्वात्[3] । अे ऐ ओ औ इति प्राचीनपरम्परागतो लौकिकस्[4] सन्ध्यक्षरक्रमोऽपि अेकारस्य ओकारस्य च द्विवर्णकत्वस्यैव परिपोषकः । अेकारस्य ओकारस्य च इदानीमस्माकन् देश्यभाषोच्चारणे इव एकवर्णत्वे (एकस्थानकत्वे) तु ऐकारात् प्रागेव ओकारस्य निवेश आवश्यको भवति । अेकारस्य ओकारस्य च द्विवर्णताया आनुकूल्याय च तयोर् द्विस्थानकत्वमपि आवश्यकम् । स्वीकृतञ् चैतत् कैश् चित् । तथाहि– "सन्ध्यानि सन्ध्यक्षराण्याहुरेके द्विस्थानतैतेषु तयोभयेषु" इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये[5], अेदैतौ कण्ठतालव्यौ, ओदौतौ कण्ठोष्ठ्यौ" इत्यापिशलिशिक्षासूत्रे[6]; तथैव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि[7]; चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि "कण्ठतालुकम् इदेदैताम्, कण्ठोष्ठम् उदोदौताम्"[8] इति; "अे ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ"[9] इति पद्यबद्धपाणिनीयशिक्षायामपि । किन् तु ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु अेकारस्य ओकारस्य चैकस्थानकत्वम् उक्तमित्यप्यत्र स्मर्तव्यम् । एतच् च बलाद्ध्याये स्थानाधिकारे एव विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः । एकस्थानकत्वे तु अेकारस्य ओकारस्य च स्वरूपतस् सन्ध्यक्षरत्वम् (विजातीयस्वरमिश्रस्वरत्वम्) न भवितुमर्हति । तथापि भूतपूर्वगत्या एकस्थानकत्ववादिभिरपि अेकारौकारयोस् सन्ध्यक्षरत्वमुक्तम् प्रतिभाति। एवञ्

१.श्लो.१८,१९ । २.पा.व्या.भा.,अे ओङ् ऐ औच् इत्यत्र वा.९,१०। ३. पा. व्या. भा. १।१।४८, वा. ४ । ४. ऋ. प्रा. उ. भा. १।३ । ५. १३।३८ । ६. स्थानप्रकरणे सू. १७–१८ । ७. स्थानप्रकरणे सू. १९–२० । ८. सू. ४,५ । ९. श्लो. १८ ।

च शाकटायनसम्मतयोः ऐकारौकारयोस् स्वरूपयोरर्वाचीने काले परिवर्तनमभूदिति च सम्भाव्यते। सात्यमुग्रिराणायनीयानां सामगानामर्ध ऐकारोऽर्ध ओकारश् च[1] ऐकारौकारस्वरूपविवेकप्रसङ्गे न विस्मर्तव्यौ, तयोरेकारौकारस्वरूपविचारे प्रभावम् पातयितुं समर्थत्वात्; द्विस्थानकत्वे द्विवर्णकत्वे वा तयोर् ह्रस्वताया दुरुपपादत्वात्। शाकटायनसम्मतम् ऐकारौकारयोस् स्वरूपवं विचार्यैव वैदिकैरार्यैः ऐकारौकारयोः इकारोकारयोरिव स्वतन्त्रस्वरत्वन् न स्वीकृतम्; किन् तु सन्ध्यक्षरत्वं स्वीकृतम्, न तु अर्वाचीनापभ्रंशभाषासु श्रूयमाणं सर्वथैव एकस्थानकम् इकारेण उकारेण च सदृशम् अमिश्रस्वरमेकारमोकारञ्चादाय तयोस् सन्ध्यक्षरत्वं स्वीकृतमित्यपि अत्र स्मरणीयम्। एवञ् च एतद्विषयकः पाश्चात्याक्षेपो[2] निराधारोऽबोधमूलकश् चेत्यपि सिद्ध्यति।

द्विस्थानकत्वेऽपि ऐकारस्य औकारस्य च क्रमाद् ऐकाराद् औकाराच् च श्रुतौ भेद ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रतिपादितः[3]। एवञ् च एकारे ओकारे च पूर्वोत्तरयोर् मात्रयोस् समभागत्वात्[4], कण्ठ्या पूर्वा मात्राऽपि विवृता[5], क्रमात् तालव्या ओष्ठ्या चोत्तरा मात्राऽपि विवृता[6] एवेति च तयोरामिश्रणाच् श्रुतौ भागद्वयानुभवोऽस्फुटः; ऐकारे औकारे च तु पूर्वः कण्ठ्यो भागोऽर्धमात्रः[7], उत्तरः क्रमात् तालव्य ओष्ठ्यश् च भागोऽध्यर्धमात्र[8] इति असमत्वात् पूर्वोत्तरभागयोः, पूर्वाऽर्धमात्रा विवृततरा[9] उत्तराऽध्यर्धमात्रा

---

१. आ. शि. सू. वृत्तिकारप्रकरणे सू.९–१०, पा.व्या.भा. ए ओङ ऐ औच् इत्यत्र, १।४।४८ इत्यत्र च। २. S.H.P.p.23–24. ३. १३।४०–४१। ४. "सिद्धमेङस् सस्थानत्वादैचोश् चोत्तरभूयस्त्वाद्" (पा.व्या.भा. १।१।४८) इति कथनाद् एङोः पूर्वोत्तरमात्रयोस् समत्वं विज्ञायते। ५. "सन्ध्यक्षरेषु च विवृतत्वात्। यदत्राऽवर्णं विवृततरन् तदन्यस्मादवर्णाद्, येऽपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्"– पा. व्या.भा., ए ओङ ऐ औच् इत्यत्र वा.१०। ६. प्रमाणम् अनुपदमेवोक्तम् (पूर्वटिप्पण्याम्)। ७. तै. प्रा. २।२६, २७,२८,२९; पा.व्या.भा.१।१।४८,वा.४। ८. प्रमाणम् पूर्वटिप्पण्युक्तमेव। ९. "संवृतावर्णस्य (एकारस्य ओकारस्य वा) संवृतावर्णः (अय् अव् वा) विवृतावर्णस्य (ऐकारस्य औकारस्य वा) विवृतावर्णः (आय् आव् वा)"– पा. व्या. भा. १।३।१०,

तु पूर्वार्धमात्रापेक्षया संवृता[1] इति च श्रुतौ भागद्वयानुभवस् स्फुटः । तत्र इकारभागः उकारभागश् च यथाऽनुस्वारोऽकारात् पश्चाद् आगच्छन्नकारे सङ्गतो भवति तथैव अकारेण सङ्गतौ भवतः[2] । एवञ् च ऐकारस्य अैकाराद् ओकारस्य औकाराद् वैलक्षण्यमपि सम्यग् व्याख्यातम् भवति ॥७०–७२॥

(घ) चवर्गपञ्चमवर्णविवेकः

चवर्गपञ्चमो वर्णश् श्रुत्या नसदृश[4] क्वचित् ।

क्वचिच् श्रुत्या यँसदृशो वस्तुतस् तु पृथग् हि सः ॥७३॥

स्वपूर्ववर्तिना स्वपरवर्तिना वा चवर्गीयेणाऽन्येन वर्णेन सहितश् चवर्गपञ्चमवर्णस् संस्कृतपदेषु सुखेन प्राप्यते, यथा याच्ञा, पञ्च, उञ्छः, ज्ञाता, यज्ञः, अज्ञानात् इत्यादौ । किन्तु स्वपूर्ववर्तिना स्वपरवर्तिना वा चवर्गीयेणाऽन्येन वर्णेनाऽसयँयुक्तश् चवर्गपञ्चमवर्णस् तु संस्कृतपदेषु दुर्लभः; ञुङ्वे ञुङ्काते ञुङ्विरे इत्यादिषु अप्रसिद्धेषु प्रयोगेष्वेव स प्राप्यते । अत एव आधुनिकानाञ् चवर्गपञ्चमो वर्णो वस्तुतोऽन्यचवर्गीयवर्णप्रभावजन्यनकारविशेषरूप एव न स्वतन्त्रो वर्ण इति भ्रमः, अत एव च तैराधुनिकीषु देश्यभाषासु चवर्गपञ्चमवर्णस्याऽस्तित्वमपि प्रत्याख्यायते[3] । किन् तु पाणिनिना चवर्गपञ्चमो वर्णो बहुषु धातुषु प्रत्ययेषु चाऽनुबन्धत्वेन योजितः[4] । यदि तस्य वर्णस्य स्वतन्त्रं रूपं श्रोतुमुच्चारयितुञ् च कष्टमभविष्यत् तर्हि सोऽन्यमेव कञ्चन सुखेनाऽन्यवर्णेभ्यः पृथक्तया श्रव्यं सूच्चार्यञ् च वर्णम् तस्य स्थानेऽस्थापयिष्यद् इति पाणिनिसमयेऽपि चवर्गपञ्चमवर्णोच्चारणम् अन्यवर्णोच्चारणविलक्षणतया सुप्रयोज्यं सुश्रव्यञ् चाऽभूदिति विज्ञायते । पालिभाषायामपि चवर्गपञ्चमवर्णस् सुलभः[5] । माहाराष्ट्र्याम् प्राकृतभाषायान् तु चवर्गीय

वा. ७; "अवर्णस्य तर्ह्येचोश् च सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति, विवृततराऽवर्णावेतौ" – पा. व्या. भा. १।१।९, वा. २ ।

१. इवर्णस्य उवर्णस्य च संवृतत्वम् पाणिनीयव्याकरणभाष्ये अ इ उण् इत्यत्र तृतीयवार्तिकभाष्ये उक्तम् ।

२. ऋ. प्रा. १३।४१ ।

३. ने. श. को., प्र., पृ. ११ ।

४. ञिआदयः, षुञादयः, डुक्रीञादयश् च धातवो द्रष्टव्याः; अष्टा. ३।२।५७, ६०, ६५, १४६ इत्यादौ प्रत्यया द्रष्टव्याः ।

५. धम्मपदे यमकवग्गे, श्लो. ८ ।

वर्णपरक एव चवर्गपञ्चमवर्णः प्राप्यते[1], स्वरपरकस् तु स नैव प्राप्यते । मागध्यान् तु स्वरपरकोऽपि चवर्गपञ्चमवर्णः प्राप्यते[2] । तथैव पैशाच्याम्[3] अपभ्रंशे[4] च स सुलभः । अत आर्यभाषासु चवर्गपञ्चमवर्णः पृथक् स्वीक्रियते एव । यच् च अञ्जल्यादिपदेषु चवर्गपञ्चमवर्णस्य नकारस्येव श्रुतिश् श्रूयते तत् तु चवर्गपञ्चमवर्णस्य अभिनिहितीभावेन[5] उच्चारणस्याऽपूर्णत्वाद् मुखनासिकावचनस्य तस्य मुखे करणस्य धारणात् तदुच्चारणे नासिकात एव श्वासस्य निस्सरणादिति बोद्ध्यम् । एवञ् च यथा कुक्कुट इत्यादौ सयँ-युक्तयोः ककारयोर् मद्ध्ये पूर्वस्य ककारस्याभिनिहितीभावेऽपि तस्य ककारत्वेनैव ग्रहणन् तथैव चवर्गपञ्चमवर्णस्यापि अभिनिहितीभावेऽपि तत्त्वेनैव ग्रहणन् न्याय्यम् । अत एव माहाराष्ट्र्याम् प्राकृतभाषायामपि वररुचिप्रभृतिभिः पूर्णस्य चवर्गपञ्चमवर्णस्याऽनुपलम्भेऽपि अभिहितीभूतस्य तस्योपलम्भस् स्वीकृतः[6] । एवं हि नकाराच् चवर्गपञ्चमवर्णस्य विवेकः कर्तव्यः । अनुनासिकायाः प्रथमाया अन्तस्थाया अपि चवर्गपञ्चमवर्णस्य स्थानकरणश्रुतिभेदैरीषत्स्पृष्टकरणकत्वस्पृष्टकरणकत्वाभ्याञ् च भेदो भवति। श्रुतौ भेदो यद्यपि सूक्ष्मस् तथापि सूक्ष्मेक्षिकायाङ् कृतायामुपलभ्यते एव । एतेन विद्द्यावाचस्पतिना मधुसूदनशर्मणा'पत्थ्या स्वस्तिः'इत्याख्ये ग्रन्थे यदुक्तम् "अत्र तालव्यानामल्पप्राणघोषस्पृष्टदुस्स्पृष्टेषत्स्पृष्टानामनुनासिकत्वे समानमुच्चारणम् भवतीति अनुनासिकेषत्स्पृष्टापेक्षया पृथक्त्वेन चवर्गपञ्चमनासिक्यस्य वर्णान्तरत्वव्यवस्थापनन् नोपपद्यते । तथापि चिरन्तनलोकव्यवहारानुरोधादिह वर्णान्तरत्वमाख्यातमिति सन्तोष्टव्यम्"[7] इति, तदबोधाऽविवेकमूलकमिति विवेकशीलैस् सम्यग् विवेक्तव्यम् । तस्माद् यज्ञ इत्यस्य यद्न इति यग्यँ इति ज्यन्य इति चोच्चारणम् अपभ्रंशादिदेश्यभाषाप्रभावादिना विधीयमानमपभ्रंशरूपमेव । अतस् तेषामुच्चारणानां साधुतायाः प्रतिपादनङ् कैश्चित्[8] कृतमनादरणीयमेव । तस्माद् यज्ञ इत्यादौ यथाशास्त्रमेव[9]

१. प्रा. ल. सू. (प्राकृतप्रकाशे) ४।१७ । २. C. G. P. L. Para 274. ३. सि. हे. श. ८।४।३०३–३०५ । ४. तत्रैव ८।४।३९२ । ५. ऋ. प्रा. ६।१७ । ६. प्रा. ल. सू. ४।१७ । ७. पृ. १५ । ८. पा. शि. प्र. (यमसङ्ख्यानिरूपणे) । ९. अष्टा. ३।३।९०, ८।४।४०; (जञोर् ज्ञः इति तु लिपिपरिचायकम् अर्वाचीनानावँ वाक्यन् न शास्त्रम्) ।

जकारचवर्गपञ्चमवर्णसयं योगादेरुच्चारणञ्च कर्तव्यमिति सिद्ध्यति। एतद्विषयेऽधिकं सयं युक्तजकारञकारद्वयोच्चारणविवेके वक्ष्यामः। ॥७३॥

(ङ) टवर्गीयपञ्चमवर्णविवेकः

नकाराभोऽपि पञ्चादौ वर्णो यद्वच् चवर्गगः।
अन्त्य एवेति निर्णीतस् तथा दण्डादिकेऽपि णः ॥७४॥

यथा पञ्चादौ चवर्गपञ्चमवर्णस्याभिनिहितीभावेन[1] उच्चारणस्यापूर्णत्वाद् मुखनासिकावचनस्यापि तस्य मुखे तत्स्थाने करणस्य धारणात् तदुच्चारणे नासिकात एव श्वासस्य निस्सरणात् तस्य श्रुतौ नकाराभतायां सत्यामपि स न नकारः किन्तु चवर्गपञ्चमवर्ण एवेति निर्णीतम् पूर्वत्र तथैव दण्डादौ टवर्गपञ्चमवर्णस्य णकारस्य अभिनिहितीभावेन[2] उच्चारणस्यापूर्णत्वाद् मुखनासिकावचनस्यापि तस्य मुखे तत्स्थाने करणस्य धारणात् तदुच्चारणे नासिकात एव श्वासस्य निस्सरणात् तस्य श्रुतौ नकाराभतायां सत्यामपि स न नकारः किन्तु टवर्गपञ्चमवर्णो णकार एव इति निर्णीयते इत्यर्थः। एतेन "सञ्चारः। सञ्जयः। कण्ठः। काण्डः। दन्तः। स्कन्दः। इत्येवमेषामुच्चारणे विशेषानुपलब्धेः" इति 'पथ्या स्वस्तिः' इत्याख्ये ग्रन्थे मधुसूदनविद्यावाचस्पतिनोक्तम्[3] अपास्तवं वेदितव्यम् ॥७४॥

(च) वकारश्रुतिविवेकः

बकारस्यानुकार्यस्ति वकारो यद्यपि श्रुतौ।
तथाप्यस्ति तयोर् भेदश् श्रुतौ स्थानादिकेषु च ॥७५॥

बकारादेस् स्थानकरणादीनाम् प्रतिपादनन् तत्तत्प्रकरणे एव करिष्यते। वकारस्य श्रुतिरुच्चारणप्रकारश् च पण्डितानामप्युच्चारणे प्रायेण बकारवदेवोपलभ्यते। केचन आधुनिकाश् शिक्षितास् तु 'मद्ध्वरिः' इत्यादौ यथा प्रायेण सर्वेऽपि पण्डिता वकारस्योच्चारणम् उकारोच्चारणे इव ओष्ठौ कृत्वा कुर्वते तथैव सर्वत्र वकारस्योच्चारणञ्च कुर्वते[4]। किन्तु तन् न शास्त्रानुकूलमिति वकारस्थानकरणादिनिरूपणे स्फुटम् भविष्यति। आधुनिकशिक्षितानान् तादृशमुच्चारणन् न परम्पराप्राप्तम्, किन्तु बवयोर् लिपिकृतम् भेदन्

---

१. ऋ. प्रा. ६।१७। २. तत्रैव। ३. १५ पृ.।
४. J. L. S. I., 21-62-72 (1960), P. 76.

दृष्ट्वा तयोश् श्रुतिकृतोऽपि भेद आवश्श्यक इत्त्येतावदेव विचार्य शास्त्रं सम्म्यगविमृश्श्यैव कल्पितमिति विज्ञ्ञायते। वकारोऽपि सामिस्स्वर इति तस्स्य आङ्गलसामिस्स्वरेण तत्स्थानीयेन ‘W’ इत्त्यनेन तुल्ल्यता आवश्श्यकीति च तेषान् तर्कस् स्यात्। किन् तु एष तर्कोऽत्र न प्प्रसरतीति अधोनिर्दिष्टैर् विविधै४ प्रमाणैर् विमर्शैर् वकारस्स्थान-करणादिनिरूपणैश् च स्फुटम् भविष्ष्यति। ‘मद्ध्वरि:’ इत्त्यादौ पण्डितानामुपर्य्युक्तविधे उच्चारणे या वकारश्श्रुतिस् साऽपि न सार्वत्रिकी वकारश्श्रुतिरिति च तत्र उपस्स्थापितैर् विमर्शैस् स्पष्टम् भवति। (क) अथर्ववेदपरिशिष्टेऽपि अथर्ववेदीयलक्क्षणग्रन्थत्त्वेनोल्लिखिते दन्त्त्योष्ठविधिनामके ग्रन्थे ‘वैदिकानान् धीमताव् विदुषामपि पदेषु अत्र ओष्ठ्य४ पवर्गीयो बकारो वा दन्त्य: (दन्तकरणक:) अन्तस्था-रूपो वकारो वेति नित्त्यं सन्देहो भवति’[1] इत्त्युक्तम् अस्ति। आधु-निकै४ पण्डितैर् मद्ध्वर्यादौ यादृशी वकारश्श्रुतिरुच्चार्यते तादृशी एव वकारश्श्रुतिर् यदि सार्वत्रिकी अभविष्ष्यत् तर्हि तत४ पवर्-गीयबकारश्श्रुतेर् भेद४ पामरेणाऽपि वेदितुं शक्क्य इति न बवयोरुच्चारणे धीमताव् वैदिकानां सन्देहोऽभविष्ष्यदिति बकारश्श्रुतिसदृशी एव वकारश्श्रुतिरिति विज्ज्ञायते। अथर्ववेदे माद्ध्यन्दिनीयानामाम्नाये इव पदादिस्स्थस्स्य वकारस्स्य सुस्स्पृष्टत्त्वेनोच्चारणमपि न विहितम्, प्रत्त्युत वकारस्स्य सुस्स्पृष्टत्त्वन् निषिद्धम्[2] इत्त्यप्प्यत्र न विस्स्मर्तव्व्यम्। अपि च पदेषु द्द्वितीयेऽक्क्षरे बकारेण युक्तानाम् पदानामपि बवविवेकाय तत्र निर्देश४ कृत[3] इति च न केवलं सुस्स्पृष्टवकार-निबन्धन एव भ्रम इति सुखेनैव विज्ज्ञातुं शक्क्यम्। (ख) एवमेव माण्डव्व्या शिक्क्षायाङ् कृता माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्र-संहितायाम् प्राप्प्याणाम् बकाराणाङ् गणनाऽपि उक्ते विषये प्रमाणमेव। तत्राऽपि पदमद्ध्यगता अपि बकारा गणितास् सन्ति[4]। यद्द्यपि माद्ध्य-न्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितादौ पदादिस्स्था वकारास् सुस्स्पृ-ष्टकरणकास् तथापि वकारस्स्योच्चारणे उक्ते मद्ध्वर्यादिवकारोच्चारणे

१. “छन्दस्स्यद्ध्ययने प्राप्ते विदुषामथ धीमताम्। बकारे संशयो नित्त्यमौष्ठ्यन् दन्त्त्यमिति स्स्म ह”– श्लो. १।२।

२. दन्त्त्योष्ठविधौ २।१।

३. तत्रैव १।११, २।२, ३, ६।

४. दब्धासो, अदब्धास:, अम्बिकया, त्र्यम्बकम् (शि. स. पृ. ७३), सबन्धु: (तत्रैव, पृ. ७४)।

इवैव यदि ओष्ठौ उकारोच्चारणे इव भवतस् तदा वकारस्य सुस्पृष्ट-करणकत्वेऽपि तस्य श्रुते४ पवर्गीयबकारस्य श्रुतेश् चाऽन्तरम् पामरेणाऽपि वेद्यमेव भवेत् । तस्मादिदमपि बकारपरिगणनम् बवयोश् श्रुतौ महति सादृश्ये प्रमाणमेव । (ग) लौकिके संस्कृतेऽपि बवयोश् श्रुतौ सूक्ष्मस्यैवाऽन्तरस्य सत्त्वात् तस्य पण्डितैरपि दुर्बोध-त्त्वाद् बहुषु संस्कृतपदेषु पदादिस्थे वकारे बकारो वा वकारो वेति च सन्देह उत्पन्नो दृश्यते । अत एव शब्दकल्पद्रुमादौ बकः – वकः, बकुलः–वकुलः, बडवा–वडवा, बणिजः–वणिजः, बदरम्–वदरम्, बलक्षः–वलक्षः, बला – वला, बलाका – वलाका, बलाहकः – वलाहकः, बलि-ध्वंसी – वलिध्वंसी, बलिनः – वलिनः, बलिपुष्टः – वलिपुष्टः, बलिभः – वलिभः, बलीवर्दः – वलीवर्दः, बाणः – वाणः, बाधितः – वाधितः, बाष्पः–वाष्पः, बालुका–वालुका, वटुः – बटुः, वलिशः – बलिशः, वलूकः–बलूकः, वल्कः – बल्कः, वलूलः – बलूलः, वल्गुः – बल्गुः, वल्मीकः–बल्मीकः, वाणी – बाणी, वाहुलः – बाहुल इत्यादौ बवयोर् वैकल्पिकत्वं स्वीकृतम् । (घ) भाषाविकासक्रमे पदादिस्थस्य असयँयुक्तस्य व्यञ्जनस्य सत्यपि अविकारित्वे संस्कृतप्राकृतदन्तोष्ठ्यवकाराणान् तु पदादिस्थानामसयँयुक्तानामपि आधुनिकीषु भाषासु बकाररूपेण परि-णतिर् दृश्यते; यथा— वर्षाः – बर्खा, वार्ता – बात्, वंशः – बाँस्, वासः – बास्, वर्तुलः – बाटुलो, वनम् – बन् इत्यादौ नैपालीयभाषायाम्; वरुणः – बोरुन् इति बङ्गभाषायाम्, बारुणा इति उत्कलभाषायाम् वमिः – बोमि इति बङ्गभाषायाम्, बामि इति कामरूपभाषायाम्, वान्तिः – बान्ति इति उत्कलभाषायाम्, वर्षाकालः – बार्शाकाल् इति बङ्ग-भाषायाम्, बार्ह्वाकाल् इति कामरूपभाषायाम्, बार्साकाला इति उत्कल-भाषायाम् बर्खाकाल् इति नैपालीयभाषायाम् । एतदपि बवयोश् श्रुतौ सादृश्यस्य स्वीकारे आधारभूतमेव तत्थ्यम् । (ङ) यद्यपि 'भार-तीय–योरपीय– भाषामूलभाषायावँ वकार आङ्ल–वकार(W)– सदृशोऽ-भूत्, किन्तु स प्रातिशाख्यकारसमयात् प्रागेव विकृत४ प्रातिशाख्य-प्रतिपादितवकारे परिणतः' इति ह्विट्निर् मन्यते[1] 'प्राचीन–यवन[2]– डाइगाम्मा (F)– लिप्या आङ्ल–व(W)– श्रुत्या तुल्यायाश् श्रुते४

---

१. शौ. च. १।२५ (आङ्लानुवादानन्तरे व्याख्याने, पृ. २६) ।

२. यवनाः = आय्योनिया– (Ionia) निवासिनः (गिरसनिवासिनः) ।

प्रातिनिद्ध्यङ्क्रियते स्म' इति च ऐतिहासिका वदन्ति[1], तथापि प्राचीनलातिनस्वर्णशिरोभूषणाभिलेखे[2] यवन-डाइ्गाम्मालिपिः ऊष्म-(H)-लिप्प्या सह सयँ्योज्ज्य लातिनदन्तोष्ठ्य-'फ'[3]- श्रुतेस् सङ्केताय यवनलिपिमाला स्वीकृतवद्भिर् लातिनभाषाभाषिभिः प्रयुक्ता दृश्श्यते इति यवनडाइ्गाम्मालिपिर् दन्तोष्ठ्यानूष्मवकारसङ्केताय प्रयुज्ज्यते स्मेति विज्ज्ञायते; यतो हि प्राचीनयवनभाषायान् दन्तोष्ठ्यफश्रुतिर् नाऽभूत्, प्राचीनलातिनभाषायाञ् च सा उपस्थिताऽभूत्; अत एव अनूष्म-दन्तोष्ठ्यवश्रुतेर् लिपौ डाइ्गाम्मायाम् ऊष्मलिपिं सयँ्योज्ज्य स्वभाषाया दन्तोष्ठ्यसोष्मश्रुतेस् सङ्केतः प्राचीनलातिनभाषाभाषिभिर् यवनलिपिमाला स्वीकृतवद्भिः कृत इति तु उपपन्नतरम् भवति। कालान्तरे च यदा डाइ्गाम्मालिप्प्या प्राचीनयवनभाषायामेतादृश्श्याश् श्रुतेः प्रातिनिद्ध्यङ्क्रियते स्मेति तत्थ्यलँ लातिनभाषाभाषिणाम् बुद्धौ अनुपस्थितमभूत् तदा एकाकिन्न्याऽपि डाइ्गाम्मालिप्प्या लातिन-दन्तोष्ठ्यसोष्मफश्रुतेः प्रातिनिद्ध्यङ्कर्तुं शक्क्यते इति मत्त्वा तैस् तत ऊष्मलिपिरपाकृता। इदञ् च ड्वेनोसाभिलेखाद् विज्ज्ञायते[4]। प्राचीनयवनभाषायाम् प्रयुक्ता डाइ्गाम्मालिपिः(F) इत्त्रुरिया-वर्णमालायाम् प्राचीनलातिनवर्णमालायाम्, रोमीयवर्णमालायाङ्क्यारोलीयवर्णमालायाम् आधुनिकाङ्ग्लवर्णमालायाञ् च समानेनैव रूपेण प्रयुक्ता दृश्श्यते इति ऐतिह्यविदः। एतच् च तया लिप्प्या सङ्केत्त्यायाश् श्रुतेस् साजात्त्यस्य समानवर्गीयत्त्वस्य च सूचकम्। इत्त्रुरिया-भाषायाँ लातिन-रोमीया-ऽऽङ्गलभाषासु च डाइ्गाम्मालिपिसङ्केत्त्या श्रुतिर् दन्तोष्ठ्याऽस्ति[5]। अतः प्राचीनयवनभाषायामपि डाइ्गाम्मा-लिपिसङ्केत्त्या श्रुतिर् दन्तोष्ठ्यैवाऽभूत् न तु ओष्ठ्या[6] इति कल्प-यितुं शक्क्यते। यवनानामवनतौ प्राश्श्चात्त्यान् तु तेषाम् भाषायाश् श्रुतीनाँ विकाराल् लिपिप्प्रयोगे दोषस्य प्रवेशाद् वाऽपि प्राचीन-

१. E. B. Vol. I., P. 665; E.A. Vol. I, p. 438 b.
२. E. B. Vol. I., P. 667; E. A. Vol. I, p. 438 c.
३. अनुकरणमात्त्रमेतत्, तेषां हि फकारस्स्य (F इत्त्यस्स्य) उच्चारणम् उपरितनैर् दन्तैरधरोष्ठं स्पृष्ट्वा क्रियते। ४. E.B. Vol. I, p. 667. ५. पूर्वटिप्पणीषूक्तयोर् विश्श्वकोशयोस् सम्बद्धम् प्रकरणन् द्रष्टव्यम्। ६. ओष्ठ्यशब्दोऽत्त्र केवलोष्ठजन्न्यः (bilabial) इत्त्यस्स्यार्थे प्रयुक्तोऽस्ति।

डाइगाम्माया अप्रयोगस्तत्स्थाने अन्यस्या[1] लिपेरयथार्थप्रयोगश्च प्रारब्धोऽपि भवितुं शक्नोति[2]। एतेन प्राचीनभारतीययोरपीयभाषामूलभाषायाम् प्रातिशाख्यप्रतिपादितवकारसदृशो वर्णो नाऽभूदिति कथनमपुष्टमिति सुस्पष्टम् भवति। आङ्ल-व(W)- कारसदृशस्य वकारस्य पदादिस्थस्य पदमध्यस्थस्य पदान्तस्थस्याऽपि प्रातिशाख्यप्रतिपादितरूपे वकारे परिणतिरपि भाषायां विकारस्य प्रवृत्तेरनुकूलमेव प्रतिभाति। आङ्ल-व (W)- सदृशी श्रुतिराधुनिकीषु फ्रान्स-शर्मण्य-रसस्यादिभाषास्वपि नास्तीति[3] आङ्ल-व(W)- लिपिरपि अर्वाचीने काले एव कल्पिता[4] इति च तत्सङ्केत्यायाश्श्रुतेः प्राचीनभारतीययोरपीयभाषामूलभाषायां वर्तमानत्वन्न हि विचारसहम् प्रतीयते। (च)संहितायामुकारस्य विकारेण जातो वकारस्तु कियताप्यंसेन उकारोच्चारणोपयोग्योष्ठविन्यासदृशौष्ठविन्यासेन उच्चारणीयोऽपि भवति प्रकृतिधर्मसङ्क्रमणात्[5], तस्यैव हि सामिस्वरत्वमपि उचितमाधुनिकानान्दृष्ट्याऽपि, तस्यैव च लघुप्रयत्नतरत्वमपि शास्त्रेण प्रतिपाद्यते[6]; तथापि तस्यापीषत्स्पृष्टत्वमावश्यकमिति न सर्वथा वर्तुलीभूताभ्यामोष्ठाभ्यान्तस्योच्चारणङ्करणीयम्, न च तस्यापि सर्वथा आङ्लभाषाया व(W)- श्रुत्या सदृशी श्रुतिरुत्पाद्या। बभूवुः, गुर्वोः इत्यादौ तु वकारस्य आङ्लभाषा-व-(W)-कार-सदृशमुच्चारणं सर्वथाऽसम्भवीत्यपि सम्यग् विचार्यं सुधीभिः॥७५॥

---

१. बिटा (beta) इत्याख्याया युप्साइलन् (upsilon) इत्याख्यायाश्च। २. इदमस्माभिः पूर्वटिप्पण्युपात्तविश्वकोशभागाद्ध्ययनेन सम्भावितन्तद्विशेषज्ज्ञैर्विवेक्तव्यम्। ३. Casell's French-English Dictionary, Casell's German-English Dictionary, Chamber's Twentieth Century Dictionary इत्याख्येषु ग्रन्थेषु दत्तन्तत्तद्भाषाश्रुतिविवरणन्द्रष्टव्यम्। ४. Chamber's Twentieth Century Dictionary 1964, p. 1234. ५. "स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम्" (पा. व्या. भा., अ इ उण् इत्येतत्र वा. ३) इत्यपि विमृश्य विचार्यम्। ६. अष्टा. ८।३।१८; शौ. च. २।२४।

(छ) श- ष- स- श्रुतिविवेकः

भिन्ना हि श- ष- साश् श्रुत्या स्स्थानेन करणेन च ।
विदामप्य्यत्र मोहो यश् छेत्स्यतेऽनुपदं हि सः ॥७६॥

यद्द्यपि श्रुतौ भेदस् तूच्चार्य श्रावयितुमेव शक्यते न लेखित्त्वा यथातथम् प्रतिपादयितुम्, तथापि यथा श्रुतिविवेको भवति तथोच्चारणस्स्य रीतिर् बलादध्याये करणाधिकारे सम्म्यक् प्रतिपादयिष्ष्यते । तेन च श-ष-स- विषयको मन्दानावँ विद्द्वन्मन्न्यानामपि सर्वोप्प्यविवेकस् समूलकाषङ् कषित्त्वा निवारयिष्ष्यते । तेनैव च 'पत्थ्या स्वस्तिः' इत्त्याक्ख्ये ग्रन्थे मधुसूदनशर्मणा विद्द्यावाचस्पतिनोक्तम् "मद्ध्यस्स्थानत्त्रये त्वर्धस्स्पृष्टत्त्वे ह्कारादभिन्नरूपत्त्वेऽपि त्रयाणामूष्मणामत्त्यल्पभेदं समानमिव रूपन् जायते श ष स इति"[1] इत्त्यपि निराकृतम् भविष्ष्यति ॥७६॥

(ज) जिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयविसर्जनीयविवेकः

उच्चारणाय परयोः कखयोस् स्थानतुल्ल्ययोः ।
विच्छिन्नोऽर्धविसर्गस् तु जिह्व्वामूलीय उच्च्यते ॥७७॥

यथा कुक्कुट इत्त्यादौ सयँयुक्तयोः ककारयोर् मद्ध्ये समानस्स्थानस्स्योत्तरस्स्य ककारस्स्योच्चारणाय विच्छिन्नोऽभिनिहितीभूतः ककारोऽर्ध एवोच्चार्यते तथैव ब्राह्म्मणः कथयति शूद्द्रः खनति इत्त्यादौ विसर्गोऽपि उत्तरयोस् समानस्स्थानकयोः ककारखकारयोरुच्चारणाय विच्छिन्नस् सन् पूर्वार्धभागमात्त्र उच्चार्यते । सोऽयमर्धविसर्गो जिह्व्वामूले भव[2] इति जिह्व्वामूलीय इत्त्युच्च्यते ॥७७॥

परयोः पफयोरुच्चारणे हि स्स्थानसाम्म्यतः ।
विच्छिन्नोऽर्धो विसर्गोऽयमुपद्ध्मानीय उच्च्यते ॥७८॥

पूर्वोक्तप्रकारेणैव कालः पचति भूतानि वृक्षः फलति इत्त्यादौ विसर्ग उत्तरयोस् समानस्स्थानयोः पकारफकारयोरुच्चारणे विच्छिन्नस् सन् पूर्वार्धभागमात्त्र उच्चार्यते । सोऽयवँ विसर्ग उपद्ध्मानयोर् (ओष्ठयोर्) भव इति उपद्ध्मानीय[3] इत्त्युच्च्यते ॥७८॥

---

१. १४ पृ. । २. अष्टा. ४।३।६२ । ३. "उश् च पश् च द्ध्मायेते अनेन, तत्त्र भव इति योगेन उपद्ध्मानीयस्स्यौष्ठ्यत्त्वम्" इति लघुशब्देन्दुशेखरे वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्स्थानकरणप्प्रकरणव्याक्ख्याने नागोजिः ।

(झ) अनुस्वारविवेकः

अनुस्वारो ङकारादेस् स्फुटवँ वर्णान्तरात् पृथक् ।
वेदशाखास्वस्य नाना-विधास् सन्ति प्प्रभेदकाः ॥७९॥

सिंहः मीमांसा इत्यादौ इदानीम् प्रायस् सर्वैरपि पण्डितै-रपण्डितैश् च सिम्ह-सिङ्ह-सींह - (सिङ्व) - मीमाम्सा - मीमाङ्सा-मीमान्सेत्यादिरूपेण अयथावदुच्चार्यमाणोऽपि संस्कृत-संस्थेत्यादौ संस्कृतज्ञैः प्रायेण शुद्धरूपेणोच्चार्यमाणोऽनुस्वारो ङकार-नकार-मकारादिभ्योऽन्येभ्यो वर्णेभ्यस् स्फुटम् पृथगिति तस्य स्वतन्त्रवर्णता सुस्पष्टा भवति । अनुस्वारस्योच्चारणे ङकाराद्युच्चारणे प्रयो-ज्यानि करणानि न व्याप्रियन्ते; ओष्ठावपि विश्लिष्टौ भवतः[1] । एतच् च बलाध्याये स्फुटतरम् प्रतिपादयिष्यते । एतस्याऽनुस्वा-रस्य च वेदशाखासु विविधानि रूपाणि श्रूयन्ते । तेषावँ विवरण-मस्मिन्नेवाध्याये वर्णविशेषोच्चारणविशेषप्रतिपादनाधिकारे करिष्यते ॥७९॥

(ञ) रङ्गविवेकः

नस्य लोपविकाराभ्याम् प्राक्स्वरे रक्ततां गते ।
अरक्तन् तत्पूर्वभागमुच्चार्य खलु वैदिकाः ॥८०॥
उच्चारयन्ति तत्प्रान्तङ्कृत्वा नासिक्यमात्रकम् ।
तन् नासिक्यं रङ्गमाहुर् वेदे नैकविधश् च सः ॥८१॥

यत्र नकारस्य विकारो लोपो वा भवति तत्र तस्मान् नकारात् पूर्वस्य स्वरस्याऽनुनासिकत्वम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य "नकार आकारोपधः पदद्यान्तोऽपि स्वरोदयो लुप्यते"[2] "नकारस्य लोपरेफो-ष्मभावे पूर्वस् तत्स्थानादनुनासिकस् स्वरः"[3] इत्यादिभिर् वचनैः, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य "अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः"[4] "नुः"[5] इत्यादिभिर् वचनैः, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य "नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल् लुप्ते च मलोपाच् च पूर्वस्स्वरोऽनुनासिकः"[6] इत्यादिभिर् वचनैः, ऋक्तन्त्रस्य "धान् नो डि विसर्जनीयं यवोहिषु"[7] "व्यवधानोऽन्त्यविकारे"[8] इत्यादिभिर् वचनैः, शौनकीयचतुरध्यायि-

---

१. पा. शि. श्लो. २४ । २. ४।६५ । ३. ४।८० ।
४. ३।१३१ । ६. ३।१३३ । ५. १५।१ । ७. ३।६।२ (११२) ।
८. ४।५।१ (१८५) ।

काया: "नकारस्स्य चटतवर्ग्गेष्ष्वघोषेष्ष्वनूष्मपरेषु विसर्ज्जनीय:"[१] इत्त्यादिभिर् वचनै:, पाणिनीयव्याकरणस्स्य "अत्त्रानुनासिक× पूर्व्वस्स्य तु वा"[२] "आतोऽटि नित्त्यम्"[३], "नश् छव्व्यप्प्रशान्"[४] "दीर्घादटि समानपादे"[५] इत्त्यादिभिर् वचनैरन्न्वाक्ख्यायते। तत्स्तैर् वचनैरनुनासिकत्त्वेनाऽन्न्वाक्ख्यातस्स्य स्वरस्स्योच्च्चारणे असत्त्यपि प्रातिशाक्ख्येषु विशेषवचने[६] केचिद् वैदिकास् तत्पूर्व्वभागमननुनासिकमेवोच्च्चार्य्य तदुत्तरभागमनुस्स्वारसदृशम् अन्ते उँ इतीव श्रूयमाणन् नासिकामात्त्रस्स्थानकङ् कृत्त्वा उच्चारयन्ति। तञ् च नासिकामात्त्रस्स्थानकवँ वर्णभागं स्वतन्त्त्रवर्णमिव व्यवहृत्त्य तं रङ्ग इति व्यपदिशन्ति। यत् तु मधुकरभाट्टेन सर्व्वस्स्यापि स्वरस्स्य (पूर्णस्स्यैव स्वरस्स्य) रङ्गसञ्ज्ञा इत्त्युक्तन्[७] तदसत्, नासिक्क्यभागस्स्यैव रङ्गताया× प्राचाङ्ग्रन्थेषूक्तत्त्वात्[८]; रङ्गस्स्य व्यञ्जनरूपताया‌श् च प्रतिपादितत्त्वात्[९], तस्स्यैव चाऽनुस्स्वारसदृशत्त्वेन द्वितीयानुस्स्वारताया×[१०] प्राचामभिमताया उचितत्त्वाच् च। यच् च तेनैव हरदत्तमनुगच्छता "आतोऽटि नित्त्यम्"[११] इति पाणिनीयसूत्त्रेणान्न्वाक्ख्यातस्स्य अनुनासिकस्वरस्स्य स्स्थाने तैत्तिरीया अननुनासिकं स्वरमनुस्स्वारञ् चाऽधीयते इत्त्युक्त्वा तस्स्याऽनुस्स्वारस्स्याऽपि रङ्गत्त्ववँ व्यवह्रियते इत्त्युक्तम्[१२], तदपि न विचारसहम्, तथा सति अनुस्स्वारस्स्य रङ्गत्त्वेन व्यवहारस् तैत्तिरीयाणान् निष्प्रयोजनस् स्यादिति। उच्चारणेऽप्प्यस्स्याऽनुस्स्वारविलक्क्षणत्त्वे तु रङ्गत्त्वमेवास्स्य व्यवहर्त्तव्व्यं स्याद् रङ्गानुस्स्वारत्त्वमेव वा। यद्द्यपि "आतोऽटि नित्त्यम्"[१३] इति पाणिनीयसूत्त्रे वार्त्तिकम् भाष्ष्यञ् च

---

१. २।२६। २. ८।३।२। ३. ८।३।३। ४. ८।३।७। ५. ८।३।९। ६. प्रातिशाक्ख्येऽनुक्तानामुच्चारणसम्बद्धानावँ विषयाणां शिक्क्षावचनैर् विधानङ् क्रियते इति वैदिकाभरणकारेणाऽपि स्वीकृतमस्ति (तै. प्रा. १।१९)। ७. पा. शि. शि. स. स., पृ. २२५। ८. "पञ्च रङ्गा× प्लुता दीर्घाश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयके। (श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्द्राँ उपहूताँ ममाँ प्लुता:। दीर्घास् ताँ इमि देवाँ उ स्वाँ अहम् ममृवाँ अव।) तेषामन्त्त्येषु नासिक्क्यं रङ्गसञ्ज्ञमितीर्य्यते।" इति आरण्ण्यशिक्क्षायाम्। ९. मा. शि. श्लो. ११२। १०. पा. शि. प्र. (शि.स. पृ. ३८९)। ११. अष्टा. ८।३।३। १२. पा. शि. शि. स. स., पृ. २२५। १३. अष्टा. ८।३।३।

नोपलभ्येते, तथापि काशिकाकारेण तत्र "महाँ असि, महाँ इन्द्रो य ओजसा, देवाँ अच्छादिव्यत्" इत्युदाहृत्य "के चिदनुस्वारमधीयते स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः" इत्युक्तम्, पदमञ्जरीकारेण च "के चिदिति तैत्तिरीयाः, अनुस्वारमधीयते शुद्धाकारात् परम्" इति तद् व्याख्यातम्। एतच् च व्यासशिक्षायामनुनासिकपक्षस्यैवोक्तत्वात्[1] तस्या अननुकूलमपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य त्रिभाष्यरत्नव्याख्यानस्य[2] तु अनुकूलमेव। एवञ् च तैत्तिरीयाणामेव एवमादिषु अनुस्वारस्य अनुस्वारविशेषरूपस्य रङ्गस्य वा उच्चारणमिति प्रतीयते, तथापि रङ्गो बह्वृचानां शिक्षायां शैशिरीयशिक्षायाम्[3], पाणिनीयशिक्षायाम्[4], याजुषाणां शिक्षायाम् याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्[5], अमोघानन्दिन्यां शिक्षायाम्[6] चारायणीयशिक्षायाम्[7], व्यासशिक्षायाम्[8]; सामगानां शिक्षासु नारदीयशिक्षायाम्[9], लोमश्यां शिक्षायाम्[10]; आथर्वणानां शिक्षायाम् माण्डूक्यां शिक्षायाञ्[11] च विहित इति रङ्गस् सर्ववेदशाखासाधारणः प्रतीयते। रङ्गोच्चारणविधिरपि उपर्युक्तासु सर्वासु शिक्षासु अन्यास्वपि बह्वीषु शिक्षासु विशेषविवरणैः प्रतिपादितः। तथाहि **शैशिरीयशिक्षायाम्**— "लाक्षारक्तं यथा तोयन् नकाराङ्गस्वरन् तथा। सर्वस(र)ङ्गवँ विजानीयाद् वन्ध्रूँरिति निदर्शनम्॥ हृदयादुत्थितं रङ्गाङ्कं कांस्येन समसुस्वरम्। मात्रिकञ् च द्विमात्रञ् च जघन्वाँ इति निदर्शनम्॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्यभिधीयते (?)। एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया॥ लुप्ते नकारे यत् स्वारं रञ्जन्ति शौनकादयः। आदिरङ्गमिति प्रोक्तन् न त्वा भीरिव विन्दती३॥"[12] इति। **शौनकशिक्षायान्** तु शैशिरीयशिक्षायां स्वकीयरङ्गविलक्षणतया प्रोक्तस्य आदिरङ्गस्य "नकारस्य पदान्तस्य रेफोऽन्तस्थास्स्वरोष्मसु। लोपस् त्वाकारपूर्वस्य सशौ तु तचयोः परे। पूर्वस्स्वरश् च नासिक्यस् स च रङ्गः प्रकीर्तितः। पूर्वकालो यथा तस्य रज्यमाने स एव च"[13] इति

१. सू. ४१५–४१७। २. १५।२,३। ३. श्लो. १०३–१०८।
४. श्लो. २६–२९। ५. श्लो. १८९–१९४ (शि. स.)।
६. श्लो. ४१–४६। ७. पृ. ३०–३१। ८. सू. ६; ४१५–४१७।
९. २।४।५–९। १०. १।६–९। ११. श्लो. ११०–११५।
१२. श्लो. १०५–१०८। १३. श्लो. २३–२४।

प्रतिपादनन् दृश्श्यते। **पाणिनीयशिक्क्षायामपि**– "यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्क्रँ इत्त्यभिभाषते। एवं रङ्गा४ प्रयोक्तव्व्या४ खे अराँ इव खेदया॥ रङ्गवर्णम् प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्क्षरम्। दीर्घस्स्वरम् प्रयुञ्जीयात् **पश्चान् नासिक्क्यमाचरेत्**॥ हृदये चैकमात्त्रस् तु अर्धमात्त्रस् तु मूर्धनि। **नासिकायान् तथार्धञ् च** रङ्गस्स्यैवन् द्विमात्त्रता॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्स्वरन्। मार्दवञ् च द्विमात्त्रञ् च जघन्वाँ२ इति निदर्शनम्। मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्। सरङ्गङ कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्॥"[१] इति। **याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च**– "रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो ग्रसेत् पूर्वमक्क्षरम्। स्वरन् दीर्घम् प्रयुञ्जीत पश्चान् नासिक्क्यमुच्चरेत्॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ२॥ इत्त्यभिभाषते। एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्व्यो ङकारपरिवर्जितः। द्विमात्त्रो मात्त्रिको वाऽपि नासामूलं समाश्श्रितः। अन्ते प्रयुज्ज्यते रङ्ग४ पञ्चमैस् सर्वनासिकः। (अनन्तरम् मकारस्स्य यो रङ्गस् तत्त्र रज्ज्यते। सर्वानुनासिकवँ विद्द्यादेषा मनुन्योपधानिका॥ यरलवाः शषसहा अष्टैते चोपधानिनः। वर्गान्ते रज्ज्यते यस् तु सर्वैस् सर्वानुनासिकः।) नस्त उत्पद्द्यते रङ्गः कांस्येन समनिस्स्वनः। मृदुश् चैव द्द्विमात्त्रश् च वृष्टिमार२ँ॥ इव दर्शनम्॥ यादृशी रक्तवर्णाभा जपायाः कुसुमेऽथवा। तादृशं रञ्जयेद् वर्णम् **प्रान्ते नासिक्क्यमाचरेत्**॥ लाक्क्षारक्तयँ यथा तोयन् नकारान्तम् पदन् तथा। सर्वं रङ्गवँ विजानीयाच् छत्त्रूनिति निदर्शनम्॥ लुप्ते नकारे यत् स्वारं रञ्जन्ति शौनकादयः। एवं रङ्गवँ विजानीयात् नाभ्याऽऽसीन् निदर्शनम्॥ पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घात–निर्घात-वज्ज्रिणः। अहिणः प्रहिणो ज्ञेय आ ई ऊ ऋ, ओं दर्शनम्।"[२] इति। **अमोघानन्दिन्न्यामपि**– "जहि शत्त्रून् करतून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति शत्त्रूँरनपव्व्ययन्तः। अनुरङ्गाः पञ्चैकार्धमात्त्रिका भवन्ति। पूषा मित्त्रो वसुश् चैव अञ्जनाः परिकीर्तिताः। एकार्धमात्त्रिकां स्थित्त्वा पञ्चैते चाऽनुनासिकाः। पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्ज्रिणः। अहिणः प्रहिणो ज्ञेयो यथाऽऽ ई ऊ ऋ निदर्शनम्। देवाँ२॥ऽआसादयेति घातः। देवा२॥ऽइदेबीति निर्घातः। देवाँ२॥ ऽउपागा इति वज्ज्रिणः। देवाँ२॥ऽऋतुभिरिति अहिणः। अमित्त्राँ२॥ ऽओषताद्दिति प्रहिणः॥ द्विमात्त्रो मात्त्रिको वाऽपि नासामूलं

१. श्लो. २६–३०। २. श्लो. १८९–१९४, २१६–२१७ (शि.स.)।

समाश्रितः। **अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः** पञ्चमैस् सर्वनासिकैः। बण् महाँश् च बडादित्यो ह्यद्धादेव महाँ२।।ऽग्रसि। बट् सूर्यस्य तु सत्रातो महारङ्गाः प्रकीर्तिताः।। परि ते परि माग्ने च अदृश्श्रम् परिकीर्तिताः। यस्याद्वयम् प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्तिताः।।"[1] इति। **मल्लशर्मशिक्षायाञ् च**– "सुसन्धेश् चाऽवसानस्य साऽर्धद्व्यङ्केन बिन्दुना। भङ्ग स्याद् यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस् तु भवेदिति।। महाशब्दोऽतिशब्दश् च यद्वर्णात् प्राक् प्रवर्तते। महारङ्गोऽतिरङ्गश् च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता।। ह्रस्वात् तु द्विगुणो दीर्घो दीर्घादेकगुणः प्लुतः। प्लुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगुणाधिकः। महाशब्देन सयँयुक्तो व्यञ्जनञ् चार्धमात्रिकम्। अतिरङ्गो महारङ्गाद् वृद्धो ह्येकगुणाधिकः। एतत् तु किल वेदे वै ज्ञेयम् पूर्णेऽपि सुस्थिरम्।।"[2] इति। **चारायणीयशिक्षायामपि**– "यथेन्द्रनीलप्रभयाऽभिभूतश् शुक्लो मणिर् याति हि नीलभावम्। तथैव नासिक्यगुणाभिभूतस् स्वरोऽपि रङ्गत्वमुपैति कृत्स्नम्। हृदयाज् जायते रङ्गᳲ कांस्यवच् चैव निस्स्वनः। लघुश् चैव द्विमात्रश् च दव (देव?) त्वेति निदर्शनम्।। [दधत्वार्यो नर्यः। हकारे व्यञ्जनोदस् स्याच् शश(ष)सेषु स्वरोदयः। शषसैर् विवृतवँ विद्द्यात् तद्धरि (?) सवँवृतवँ विदुः। सयँयोगे रशयोर् दोषश् शतवत्शो निदर्शनम् (?)।।] तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्धनि। नासाग्रे तत्वणूनाम् मात्रा रङ्गस् स परिकीर्तितः।। न स्वरेण विना रङ्गो ङकारेण तथैव च। उभयोर्धान– (ध्वान ?) सयँयोगाद् रङ्ग इत्यभिधीयते।। र–परे रङ्गमित्याहुरघोषे मुखनासिकः। स्वरपरे तु नासिक्यस् तनुमद्ध्यन् दधत्वयोः।। ऋतू ऋतुपते भ्रातृव्यवोह्यनन्ते (?) गोमा अग्रे।"[3] इति। **व्यासशिक्षायाञ् च**– "अकारान्तᳲ प्लुतो यश् चेदनुनासिक उच्च्यते। अमत्रद्ध्वनितुल्यश् च रङ्गसञ्ज्ञ इतीर्यते। श्लोकाँ गलाँ ममाँ हूताँ यद्धराँ एवेति च प्लुताः। दीर्घा देवाँ उ ताँ इमि ममृवाँ अ स्वाँ अहङ्क कठे"[4] इति। **शम्भुशिक्षायामपि**– "रङ्गप्लुतश्, चतुर्मात्रश् शुद्धप्लुतस् त्रिमात्रिकः।"[5] इति। **सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च**– "प्लुतो वर्णᳲ पदान्तस्थो नासिक्यो रङ्गसञ्ज्ञकः। चत्वारᳲ काठके रङ्गा दीर्घा ह्यारण्यके विदुः।। पञ्च रङ्गाᳲ

---

१. श्लो. ४१–४६। २. श्लो. ४३–४७। ३. पृ. ३०–३१। ४. सू. ४१५–४१८। ५. श्लो. ४७।

प्लुता दीर्घाश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयके । श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्घराँ उपहूताँ ममाँ प्लुताः । दीर्घास् ताँ इमि देवाँ उ स्वाँ अहम् ममृवाँ अवा"[1] इति, "नासिक्क्यो व्यक्तिमद्ध्यस्स्थस् सपादो मात्त्रिको भवेत्"[2] इति च । **आरण्यशिक्क्षायाञ् च–** "श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्घराँ उपहूताँ ममाँ प्लुताः । दीर्घास् ताँ इमि देवाँ उ स्वाँ अहम् ममृवाँ अव । पञ्च रङ्गप्प्लुता दीर्घाश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयके । **तेषामन्त्येषु नासिक्क्यं रङ्गसञ्ज्ञमितीर्यते ।** रङ्गे स्वरे च मात्त्रैका प्रत्त्येकं रङ्गदीर्घयोः । रङ्गे स्वरे च द्वे मात्त्रे तथावत् प्लुतरङ्गयोः । रङ्गप्प्लुतश् चतुर्मात्त्र इत्त्युक्तो याजुषा (षे ?) मते । ऊष्मरेफस्स्वरेब्भ्यश् प्रागनुस्स्वारश् प्रवर्त्तते । परमात्मं सरूपम् प्राक् मकारस् सानुनासिकः (?)"[3] इति । **पारिशिक्क्षायाञ् च–** "रङ्गे मुखे व्याग्घ्ररुतोपमं स्याद् मात्त्राद्द्वयं हृज्जनितन् त्वनास्स्यम् । मात्त्राद्द्वयं स्यादिह कांस्यघण्टानादस् सकम्पस् स तु मूर्धजातः ।। नासिक्क्यरन्ध्रद्द्वयनिस्सृतोऽन्त्ये स्यादेकमात्त्रस् स तु काकली स्यात् । सौराष्ट्रिकागोपवधूस् सुकण्ठस्स्वरेण तक्क्राँ इति भाषते यथा । तथा समुच्चार्य वदेत् स्वकालाद् रङ्गश् च कम्पश् खलु वर्धते सः । देवा उदा इम् ममृवा अव स्वा अहङ्क कठे स्युश् खलु रङ्गदीर्घाः ।। एते द्विमात्त्राश् च सपादमात्त्रनासिक्क्ययुक्ताश् च विवृत्तिपूर्वात् । सपादमात्त्रत्त्रितये हृदि स्स्यादेकस् ततो मूर्धनि चार्धमात्त्रः ।। भवेद् विशेषो मुखनासिके च व्यक्तेश् च तस्मा अपि साणुमात्त्रः"[4] इति । **सर्वलक्क्षणमञ्जर्याञ् च–** "रङ्गप्प्लुते व्याग्घ्रशब्दश् पूर्वभागे विधीयते । मात्त्राद्द्वयन् तु तत्त्रैव तथा निरनुनासिकम् ।। मूर्धस्स्थाने तृतीयांशः कांस्यद्ध्वनिसमस् तथा । कम्पश् श्लिष्टस् तथा चैव मात्त्रिकासहितस् तथा ।। चरमांशस् तु नासिक्क्ये तथैव च बिलद्द्वये । निस्सृतांशस् तु तत्त्रैव मात्त्रिकासहितस् तथा । एवं रङ्गप्प्लुताश् प्रोक्ताश् चतुर्मात्त्रास् समीरिताः ।।"[5] इत्त्यादि प्रोक्तम् । **नारदीयशिक्क्षायाञ् च–** "नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परतस् स्थिते । अकारं रक्तमित्त्याहुर् नकारेण तु रज्ज्यते ।। नकारान्ते पदे पूर्वे व्यञ्जनैश् च यवोहिषु । अर्धमात्त्रा तु पूर्वस्स्य रज्ज्यते त्त्वणुमात्त्रया ।। नकारस् स्वरसयँयुक्तश् चतुर्य्युक्तो विधीयते । रेफो रङ्गश् च लोपश् चाऽऽनुस्स्वारोऽपि (च) वा क्क्वचित् ।। हृदयादुत्तिष्ठते रङ्गश् कांस्येन समनि-

१. श्लो. ७६–७८ । २. श्लो. १०० । ३. श्लो. १०२–१०४ ।
४. सू. १५३–१५७ । ५. व्या. शि. टि., पृ. १५९ ।

स्स्वनः। मृदुश् चैव द्द्विमात्रश् च दधन्वाँ इति दर्शनम्। यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते। एवं रङ्गᳶ प्रयोक्तव्यो नारदस्य मतयँ् यथा"[1] इति। **लोमश्यां शिक्षायाञ् च**– "रङ्गस् तु द्द्विविधो ज्ज्ञेयस् स्वरपरो व्यञ्जनपरः। पारावतसवर्णाभो विहितोऽक्षरचिन्तकैः॥ तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्ध्नि। नासाग्ग्रे त्वणूनाम् मात्रा रङ्गस्य परिकीर्तिता॥ रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्। स्वरन् दीर्घम् प्रयुञ्जीत तस्य नासिक्यमुच्चरेत्॥ द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि नसि मूलं समाश्श्रितः। अन्ते प्रयुज्ज्यते रङ्गᳶ पञ्चमस् सर्वनासिकः॥"[2] इति। **माण्डूक्यां शिक्षायामपि**– "नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परसंस्थिते। रक्तवँ् वर्णवँ् विजानीयान् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्॥ रक्तवँ् वर्णयँ् यदा पश्येद् विवृत्त्या सह संस्थितम्। व्यञ्जनान्तवँ् विजानीयाद् गोमाँ इति निदर्शनम्॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते। एवं रङ्गाᳶ प्रयोक्तव्या ङकारपरिवर्जिताः॥ नासादुत्पद्द्यते रङ्गᳵ कंसेन समनिस्स्वनः। मृदुश् चैव द्द्विमात्रं स्याद् वृष्टिमाँ इति निदर्शनम्॥"[3] इति। एतेषावँ् वचनानाम् पर्यालोचने मधुकरफाटकस्य "अनुनासिकस्वरस्यैव रङ्गव्यवहारे तु न काऽप्यनुपपत्तिः"[4] इति "रक्तो रङ्गश् चेत्यनर्थान्तरमेव"[5] इति च कथनमसङ्गतमिति निश्चेतुं शक्यम्। अतोऽस्माभिᳵ कारिकाभ्याम् प्रतिपादितमेव रङ्गस्वरूपयँ् यथार्थमिति बोद्ध्यम्। अतᳶ प्रान्ते पूर्वस्वरावयवरूपत्वेन औकारे उकार इव आगच्छन् नासिकामात्रस्थानोऽनुस्वारसदृशोऽपि ततो मृदुतरत्वात् ततो भिन्नᳶ प्रातिशाख्यकारादिवचनैरलभ्योऽपि शिक्षाकारवचनैस् सिद्धः, पाणिनीयेन "आतोऽटि नित्यम्"[6] इत्यादिना वचनेनाऽलभ्योऽपि "व्यत्ययो बहुलम्"[7] इति वचनेन लब्धुं शक्यश् च हि रङ्ग इति विवेक्तव्यं सुधीभिः। यच् च रङ्गस्य अनुनासिकत्वम् प्रतिज्ज्ञाय तत्समर्थनाय "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः"[8] इति पाणिनीयं सूत्रन् तद्व्याख्यानानि च प्रमाणीकृतानि तेनैव; तदपि उपेक्ष्यम्; रङ्गस्य "नासिक्यं रङ्गमुच्यते"[9], "पश्चान्नासि-

१. २।४।५–९। २. १।६–९। ३. श्लो. ११०–११५।
४. पा. शि. शि. स. स., पृ. २२७। ५. तत्रैव, पृ. २२६।
६. अष्टा. ८।३।३। ७. अष्टा. ८।१।८५ (भाष्यवँ् विमृश्यम्)।
८. अष्टा. १।१।८। ९. शै. शि. श्लो. ७।

क्क्यमाचरेत्"[1] "नासिकायान् तथाऽर्धञ् च"[2], "पश्चान् नासिक्क्य-मुच्चरेत्"[3], "अन्ते प्रयुज्ज्यते रङ्ग४ पञ्चमैस् सर्वनासिकः"[4], "प्रान्ते नासिक्क्यमाचरेत्"[5], "तेषामन्त्येषु नासिक्क्य रङ्गसञ्ज्ञ-मितीर्य्यते"[6], "रङ्गे स्स्वरे च मात्त्रैका प्रत्त्येकं रङ्गदीर्घयोः। रङ्गे स्स्वरे च द्वे मात्त्रे तथा तत्प्लुतरङ्गयोः।"[7], "रक्तवँ वर्णयँ यदा पश्श्येद् विवृत्त्या सह संस्थितम्। व्यञ्जनान्तवँ विजानीयाद् गोमाँ इति निदर्शनम्"[8] इत्त्यादिभिर् वचनैर् नासिक्क्यत्त्वस्स्य (न तु अनुनासिकत्त्वस्स्य) प्रतिपादितत्त्वात्, व्यञ्जनरूपत्त्वस्स्य सूचित-त्त्वाच् च। शैशिरीयशिक्क्षायामस्स्य स्स्पष्टतया व्यञ्जनेषु गणित-त्त्वाच् च[9]। रक्तशब्दो हि अनुनासिकपर्य्यायो मुखनासिकावचनपर्य्याय इति यावत्[10]। रङ्गस् तु न मुखनासिकावचन४ किन् तु नासिक्क्य एवा-ऽनुस्स्वार इवेति 'रक्तो रङ्गश् चेत्त्यनर्थान्तरम्' इत्त्यपि अनुपपन्नमेव, सर्व्वेषामनुनासिकस्स्वराणां रङ्गत्त्वेन व्यवहारस्स्याभावात्, प्रातिशाक्ख्य-पाणिनीयव्व्याकरणादिनाऽनुनासिकत्त्वेनाऽन्वाक्ख्यातानामपि शिक्क्षा-वचनैं रूपान्तरवत्त्वेन प्प्रतिपादितानामेव स्स्वराणां रङ्गवत्त्वायास् स्वीकाराच् च। यच् च अनुनासिकस्स्याऽपि स्स्वरस्स्य पूर्वस्मिन् परस्मिन् वैकस्मिन्नेव भागे अनुनासिकत्त्वम् भागान्तरे त्त्वननुनासिकत्त्वमेवेति "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः"[11] इति सूत्त्रे वर्तमानेब्भ्यो भाष्ष्यन्यासपदमञ्जर्य्यादि- ग्रन्थेब्भ्यस् स्पष्टम् भवति[12] इति तेनै-वोक्तम्, तदपि न विचारसहम्, भाष्ष्ये तस्स्य मतस्स्याऽनुल्लेखात्, प्रत्त्युत 'प्रासादवासिन्न्यायमाश्श्रित्त्य तत्त्र मुखग्ग्रहणं शक्क्यमकर्तुम्' इति उक्तत्त्वात् सर्वस्स्यैव स्स्वरस्स्य मुखनासिका-वचनत्त्वस्स्य प्रतिपादितत्त्वात्, न्यास–पदमञ्जर्य्योश् चैतद्विषये भाष्ष्याननुकूलत्त्वेनोपेक्क्षणीयत्त्वात्, तत्त्र चिकीर्षितस्स्य अनुनासिक-स्स्वरे अननुनासिकस्स्वरभागसत्त्वाया अननुभवपराहतताया अपलापस्स्यापि अश्श्रद्धेयत्त्वात्, तत्त्रैव भर्तृहरिणा "स हि वर्णः (अनुनासिकवर्णः) न मुख एव नाऽपि नासिकायामेव चात्मवृत्तिलँ लभते किन् तु वायुनाऽ-न्न्यतरस्स्मिन्ननुपरतशक्तिनाऽन्यतरकरणेऽभिहन्न्यमाने स वर्ण आत्म-

---

१. पा. शि. श्लो. २७। २. तत्त्रैव, श्लो. २८।
३. या. शि. श्लो. १८९ (शि. स.)। ४. तत्त्रैव, श्लो. १९१।
५. तत्त्रैव, श्लो. २१६। ६. आर. शि. श्लो. १०३।
७. तत्त्रैव, श्लो. १०४। ८. मा. शि. श्लो. ११२।
९. श्लो. ६–७। १०. ऋ. प्रा. १।३६; ६।१९; १३।२०।
११. अष्टा. १।१।८। १२. पा. शि. शि. स. स., पृ. २२७।

व्यक्तिम् प्रतिपद्यते इति ईषन्मुखस्य व्यापार ईषन् नासिकायाः"[1] इत्युक्तत्वाद्; अनुनासिकेषु ङञणनमेषु यँलँवेँषु तु एकस्मिन् भागे अननुनासिकत्वस्य भागान्तरे अनुनासिकत्वस्य निरूपयितुङ् कथमप्यशक्यत्वाच्च च। आचार्येण पाणिनिना तु सुहृद्भूतेन अनुनासिकवर्णस्वरूपविषये मन्दान् व्युत्पादयितुम् मुखग्रहणङ् कृतवता प्रातिशाख्यप्रसिद्ध्यनुरोधेन महासञ्ज्ञा कृता बोद्ध्या। तस्मात् सामान्यानुनासिकस्वरविलक्षणो हि उक्तशिक्षाप्रतिपादितो रङ्गवर्णो विज्ञायते। तत्र उच्चारणे तुल्यतायां सत्यामपि 'जहि शत्रूँ॥ँरप'[2] इत्यादौ रङ्गत्वेन व्यवहारः, 'यामैँरयँश्चन्द्रमसि'[3] इत्यादौ तु नेति केचिद्[4]। यदि तत्र रङ्गव्यवहारो नाऽस्ति तर्हि तत्र पूर्वस् स्वरस् सर्व एवाऽनुनासिक उच्चार्यः, न तु 'माउँस्पचन्याः'[5] इत्यादिरूपेणोच्चारणीय इति युक्ततरमुत्पश्यामः। यदि तु 'यामैँरयउँश्चन्द्रमसि' इत्यादिरूपेणैँवोच्चारणन् तर्हि तु एतादृशेषु स्थलेष्वपि रङ्गत्वेनैव व्यवहारो उचितो यदि व्यवहारस् समूलः। लोमशश्या शिक्षायान् तु न केवलं रेफपरकस्य किन्तु व्यञ्जनमात्रपरकस्यापि रङ्गस्य सत्ता[6] प्रतिपादितेति तदनुसारन् तु 'यामैँरयउँश्चन्द्रमसि' इत्यादावपि रङ्गतायास् सम्भावनोदेति।

अस्य च रङ्गस्य मात्रिकत्वेन द्विमात्रत्वेन चेति द्वेधा विभागश् शैशिरीयशिक्षाकाराभिमतः प्रतीयते[7], पाणिनीयशिक्षायामस्य द्विमात्रत्वमेवोक्तम्[8]; याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् मात्रिकत्वेन द्विमात्रत्वेन च द्विविधत्वङ् घातनिर्घातादिभेदैः पञ्चविधत्वञ् चोक्तम्[9], एवमेवामोघानन्दिन्या शिक्षायामप्युक्तम्[10], तत्र महारङ्गातिरङ्गौ च प्रोक्तौ[11]; व्यासशिक्षायान् तु दीर्घप्लुतौ द्वौ रङ्गावुक्तौ[12], तौ च स्वरेषु गणितौ[13]; शम्भुशिक्षायाम्—"रङ्गप्लुतश् चतुर्मात्रश् शुद्धप्लुतस् त्रिमात्रकः"[14] इत्युक्त्वा प्लुत-

---

१. म. भा. दी. १।१।८। २. मा.वा.शु.य.वे.म.स. ७।३७। ३. तत्रैव, १।२८। ४. या. शि. शि. व. वृ., पृ. १२६, १३१; सम्प्र.शि., पृ. १९। ५. या. शि. शि. व. वृ., पृ. १३३–१३४। ६. १।६–७। ७. श्लो. १०६। ८. श्लो. २९। ९. श्लो. १६१ (शि.स., पृ. २८); या.शि.शि.व.वृ., पृ. १२८, १३२। १०. श्लो. ४१, ४३, ४४। ११. श्लो. ४५, ४६। १२. सू. ४१७–४१८। १३. सू. ६। १४. श्लो. ४७।

रङ्गरूपो रङ्गभेद एव उल्लिखितः, सर्वसम्मतशिक्क्षायामपि– "पञ्च रङ्गाः प्लुता दीर्घाश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयके"[1] इत्त्युक्त्वा रङ्गस्य दीर्घप्लुतभेदौ प्रोक्तौ; आरण्यशिक्क्षायाञ् च– "रङ्गे स्वरे च मात्रैका प्रत्त्येकं रङ्गदीर्घयोः। रङ्गे स्वरे च द्द्वे मात्त्रे तथावत् प्लुतरङ्गयोः"[2] इत्त्युक्त्वा रङ्गस्य मात्रिकद्द्विमात्त्रौ भेदौ सूचितौ; नारदीयशिक्क्षायान् द्विमात्त्रस्यैव रङ्गस्योल्लेखोऽस्ति[3], लोमश्श्यां शिक्क्षायान् तु व्यञ्जनपरकस् स्वरपरकश् चेति द्द्वेधा, मात्त्रिको द्विमात्त्रश् चेति च द्वेधोक्तः[4], माण्डूक्क्यां शिक्क्षायामपि द्विमात्त्र–ह्रस्स्व–लघु–भेदैर् भिन्नत्त्वमस्स्योक्तम्[5] ॥८०–८१॥

(ट) अभिनिहितवर्णविवेकः

उच्चारयितुमारब्धस् स्थाने तत्करणस्स्य तु ।
धारणेनार्धोच्चरितो वर्णोऽभिनिहितस् स्मृतः ॥८२॥

कुक्कुटः पिप्पल इत्त्यादौ सयँयुक्तयोर् वर्णयोर् मद्ध्ये प्रथमवँ वर्णम् उच्चारयितुन् तत्करणन् तत्त्स्थानयँ याति, किन्तु तत् तत्त्रैव सन्धिरयते, द्वितीये वर्णे उच्चार्यमाणे एव तत्त्र स्थानकरणयोर् विश्श्लेषो भवति। एवञ् च प्रथमवर्णोच्चारणे स्थानकरणविश्श्लेषाऽभावाद् वायोरनिस्सरणात् तस्स्य वर्णस्स्योच्चारणमर्धमेव भवति; वर्णोऽपि वस्तुतोऽर्धोच्चरितत्त्वादर्ध एव भवति। एतादृशोऽर्धोच्चरितोऽसम्म्यगुच्चरितोऽनुच्चरित एव वा वर्णश् शास्त्रेषु अभिनिहित इत्त्युच्च्यते। कुत्त्र चिद् भक्क्ष्य इति भुक्त इति चोच्च्यते[6]। एतादृशमुच्चारणमभिनिधानम्[7] इति व्यवह्रियते, ततश् च वर्णोऽपि अभिनिधान इत्त्यप्प्युच्च्यते[8]। एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "अभिनिधानङ् कृतसंहिताना स्पर्शान्तस्थानामपवाद्द्य रेफम्। सन्धारणं सवँवरणं श्रुतेश् च स्पर्शोदयानामपि चाऽवसाने॥ अन्तस्थास् स्वेस्वे च परेऽपि रक्ता लकार ऊष्मस्स्वपि शाकलेन। खकारे चैवमुदये ककारः ख्यातेर् धातो रप्शतेर् वा पकारः॥ पदान्तीया यरवोष्मोदयाश् च स्पर्शाः पदादिष्ष्ववरे मकारात्। असयँयुक्तं शाकलन् तन् न पद्द्ये स्वित्त्युत्तरे वा त्त्वनेकाक्क्षरान्त्याः॥ सर्वत्त्रैके करण-

---

१. श्लो. ७७। २. श्लो. १०४। ३. २।४।८।
४. १।६,९। ५. श्लो. ११४–११५। ६. चा. शि., पृ. २८।
७. ऋ. प्रा. ६।१७। ८. तत्त्रैव, ६।३१, ३६, ४३।

स्स्थानभेदे वा शाकलम् प्रथमे स्पर्शवर्गे ।"[1] इति, "न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद् यमापत्तिन् नाऽभिनिधानभावम्"[2] इति, "व्याडेस् सर्वत्राऽभिनिधानलोपः"[3] इति च वचनानि प्राप्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु– "द्विवर्णमेकवर्णवद् धारणात् स्वरमध्ये समानपदे"[4] इत्त्येवाऽयवँ विषयस् सूचितोऽस्ति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि कश्चिदभिनिधानस् सूचितोऽस्ति[5] । अभिनिधानस्य पूर्वस्वराङ्गताया उल्लेख ऋक्तन्त्रेऽपि प्राप्यते[6] । शौनकीयचतुरध्यायिकायामपि– "व्यञ्जनविधारणमभिनिधानः पीडितस् सन्नतरो हीनश्वासनादः, स्पर्शस्य स्पर्शेऽभिनिधानः, पदान्तावग्रहयोश् च, लकारस्योष्मसु, ङणनाना हकारे, आस्थापितञ् च"[7] इत्त्ययवँ विषयः प्रतिपादितः । पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारभाष्यकाराभ्यामपि– "अथवा हरादाऽविरामस् संहिता इत्त्येतल् लक्षणङ करिष्यते । हरादाविरामे स्पर्शाऽघोषसयँयोगेऽसन्निधानादसंहितम् । हरादाविरामे स्पर्शानामघोषाणा सयँयोगेऽसन्निधानात् संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोति– कुक्कुटः पिप्पका पित्तमिति"[8] इति एष विषयस् सूचितः । शिक्षेति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तु केषु चिदेवाऽयवँ विषयः प्रतिपादितोऽन्न्येषु तु प्रायेणाऽस्फुटतयैव सूचित उपेक्षित एव वा । तथाहि शैशिरीयशिक्षायाम्– "परस्परस्य सयँयोगस् स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्य श्श्रुतिर् नाऽस्ति विरामे व्यञ्जनस्य च ।। वाग्देवी विट्कुलाद् विब्भ्राड्बृहदारँक् पन्थायँ यदग्ध्नन् । त्रिष्टुब् गायत्त्री अस्मद् अनुष्टुबिति निदर्शनम्"[9] इति, "स्पर्शानान् तु सह स्पर्शैस् सयँयोगो यो भवेन् मिथः । पूर्वस्य सन्धृतिर् वक्त्रे न तु तस्येष्यते श्रुतिः"[10] इति चाऽयवँ विषयस् स्फुटम् प्रतिपादितः । शौनकशिक्षायाञ् च– "परस्परस् तु सयँयोगस् स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्य श्श्रुतिर् नाऽस्ति विरामे व्यञ्जनस्य च । वाक्पूता वाग्देवी विट्कुलाद् विब्भ्राड्बृहत् तत्पुनः । जङ्घ्नन्ति त्रिष्टुब् गायत्त्र्यर्वाग् वितदनुष्टुप् ।"[11] इति स्स्फुटमेव प्रतिपादितोऽयवँ विषयः । पाणिनीयशिक्षायान् तूपेक्षित एवैष विषयः । याज्ञवल्क्यशिक्षायान् तु "कुक्कुटः कामलुब्धो यः ककारद्द्वयमु-

---

१. ऋ. प्रा. ६।१७–२७ । २. तत्त्रैव, ६।३०–३१ ।
३. तत्त्रैव, ६।४३ । ४. ४।१४४ । ५. १४।६ ।
६. २।३।१ । ७. १।४३–४८ । ८. १।४।१०९ ।
९. श्लो. ३६–३७ । १०. श्लो. ११७ । ११. श्लो. ३४–३५ ।

च्चरेत् । एववँ वर्णाꣳ प्रयोक्तव्व्याः कुक्कुटोसि निदर्शनम्'[१] इति केवल सूचितोऽयवँ विषयः । अमोघानन्दिन्न्यामपि "ऊष्माणो यत्त्र दृश्श्यन्ते ह्यन्तस्थाश् च तथैव च । गुरुस् तथैव विज्ज्ञेय ऋवर्ण-सहसयँयुतः । अन्तस्थपद- (स्पर्श ?-) सयँयोगे विशेषो नोपपद्द्यते । अशरीरयँ यमवँ विद्द्यादन्तस्स्थꣳ पिण्डनायकः ।। सद्द्यो जातस् समुद्द्रोऽसि प्रथमा अथ व्यृद्ध्यया । एववँ वर्णाꣳ प्रयोक्तव्व्या गुरवोऽत्त्र न सशयः"[२] इति अभिनिहितवर्णोच्चारण सूचितम् । पाराशर्या शिक्क्षायाञ् च- "कुक्कुटꣳ कामलुब्धः"[३] इत्त्यादिना "तकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतस् स्थिते । क्षणिकन् तवँ विजानीयात् तच्छकेयन् निदर्शनम्"[४] इति चाऽयवँ विषयꣳ केवल सूचितः । स्वरभक्तिशिक्क्षायाञ् च- "चकारान्ते (चकारादौ ?) पदे तान्ते पूर्वञ् च समवस्स्थिते । प्रत्त्यारम्भो न तत्त्र स्स्याद् यच्चाहमिति दर्शनम्"[५] इत्त्ययवँ विषयꣳ केवल सूचितः । वर्णरत्नदीपिकायान् तु- "वर्णन् द्विवर्णसयँयोगे एकवर्णवदुच्च्यते । स्वरमद्ध्ये सजातीये विजातीये द्वयोश् श्रुतिः ।। कुक्कुटोसि तथा तन्न आज्ज्यम् भुज्युश् श्रुतिर् द्वयोः । स्पर्शात् परककारस्स्य स्फोटनन् दोषकृन् न वा ।। तत्त्राऽऽचार्याशयाद् द्वित्त्व स्फोटनन् द्वित्त्वनाशनम् । अयस्पिण्डेन तत् तुल्ल्यन् तस्मादुच्चारणन् तथा ।। काण्डात्त्काण्डाद् वषट्कृतयँ यकृत्त्वलोमादिकन् तथा । स्ववर्गीयैस् तु सयँयोगस् स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्स्य श्श्रुतिर् नाऽस्ति विरामव्व्यञ्जनस्स्य च"[६] इति विशेषाऽवधारणपूर्वकमभिनिधानविषयꣳ प्रतिपादितः । चारायणीयशिक्क्षायाञ् च- "वर्गाणाम् प्रथमा भुक्ता भुक्ता एव तु पञ्चमाः । अन्तस्थानाल्ँ लवौ भुक्तौ शेषाश् चाऽन्न्त्ये बुभुक्क्षिताः । वर्गेवर्गे द्विकञ् चाद्द्यन् दशकवँ वर्णसञ्चयम् । परेषा सहयोगेन भक्क्ष्यवृत्तिꣳ प्रशस्स्यते । यज्ञ्ज(?)- ह्लिक्क्ष्ण-पत्त्नीवान् । परस्स्पर स्प(र्)शौ भुक्तौ वर्जयित्त्वा तु पञ्चमौ । ङ(क)कारꣳ पञ्चमैर् यत्त्र भोक्तव्व्यन् तत् प्रयत्नतः । रुक्क्ममुपदधाति वाङ्नोय(प ?)क्षक्क्ष्यति । पञ्चाऽन्न्त्यैस् त्रीणि वाऽन्तस्स्थापदे चैके लवद्द्वयम् । प्रागन्त्येनान्त्या चतुरो भक्क्ष्याꣳ पञ्चदशाक्क्षराः । अर्वन्यज्ञः । यकारादि हकारान्तमष्टकञ् च

---

१. श्लो. १८५ (शि. स., पृ. २७) । २. श्लो. ६५–६६ । ३. श्लो. ६६ । ४. श्लो. १४० । ५. श्लो. १२ । ६. श्लो. १८३–१८७ ।

परस्परम् । चतुरश् चतुरो वाऽपि त्वभक्ष्यं षोडशाक्षरम् ।। विप्रुड् वांतो वान्तः । तृतीयाः पञ्चमा वर्ज्याश् शेषा भक्ष्यास् तु वर्गिणः । एकपदेन नासिक्या उपनो तस्य मधि च । मुद्धा(?) च मे विण्निन्वाधे । परस्परं स्पर्शभक्ष्यास् तृतीयाः पञ्चमादृताः । स्पर्शा अन्तस्थसयँयुक्ता मदिरेव द्विजातिभुक् ।। सप्तते अग्ने युष्मदयुजौ । तृतीयश् च चतुर्थश् च ह्यन्तस्थोष्माणसयँयुतः । सन्धिन् तु पञ्चमा यत्र न वक्ष्यामीति मे मतिः । वाग्घुता जिह्वा मे आगतात्रेति । सप्रेष्याणान् तु पिण्डानाम् भक्ष्यञ् चारायणीयके । यकारं रहयोर् युक्तं स्फुटमन्यत्र न क्वचित् । हकारे तु स्फुटम् प्र(ो) क्तमेकारे रेफ ऋक्स्वरे । सह्ययग्गनिस् तन् मनुष्येषु वीर्यमस्त मे वचः । सह्ययग्गनिस् तन् मनुष्येषु वीर्यमस्पृतमसि ।।"[1] इति अभिनिहितानायँ यमानायँ च प्रतिपादनवँ विस्तरेणैव कृतन् दृश्यते । व्यासशिक्षायान् तु— "स्पर्शयोस् सयँयुते यत्र पाठे चावसरे सति । आदेरीषच्छ्रुतिर् ज्ञेया विरामे मस्य चैव हि । विरामे वर्ग्यपूर्वस्य प्रयत्नः क्रियते पृथक् । ओमः पवर्ग ऊर्ध्वे च न प्रयत्नः पृथक् तथा"[2] इत्यभिनिधानविषयस् सङ्क्षेपेण प्रोक्तः । शम्भुशिक्षायामपि— "परस्परस्य सयँयोगस् स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तयोरादेश् श्रुतिर् नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च"[3] इत्यभिनिधानविषयः प्रोक्तः । सर्वसम्मतशिक्षायामपि— "स्पर्शानायँ यत्र सयँयोगः पाठे यदि भवेत् तदा । तयोरादेश् श्रुतिर् नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च"[4] इत्येवोक्तम् । आत्रेयशिक्षायामपि— "परस्परस्य सयँयोगस् स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तयोरादिश्श्रुतिर् नास्ति विरामे व्यञ्जनस्य च"[5] इत्येवोक्तम् । पारिशिक्षायाञ् च— "ह्रान्योष्मणस् स्पर्शपरात् परस् तत्स्पर्शस्य स (स)स्थान इहाऽऽगमस् स्यात् । सक्रच् च वर्गप्रथमस् स चाऽभिनिधीयतेऽत्राऽभिनिधान उच्यते"[6] इति अभिनिधान उल्लिखितः । अन्यासु शिक्षासु तु अयवँ विषयस् सङ्क्षेपरुचित्वादिना हेतुनोपेक्षित इति विज्ञायते ।

तत्र च क-ग– च-ज– ट-ड– त-द– प-बानाङ् क्रमेण कखयोर् गघयोश् चछयोर् जझयोष् टठयोस् तथयोर् दधयोः पफयोर् बभयोश् च परयोस् सतोः, ञकारणकारयोश् च स्वस्ववर्गीयेषु वर्णेषु परेषु अभि-

१. पृ. २८–२९ । २. सू. ४३७–४४० । ३. श्लो. ४८ ।
४. श्लो. ८२ । ५. श्लोकेऽन्ततश् चतुर्थे । ६. सू. १६७ ।

निहितीभावो वेदलोकसाधारणो विज्ञ्ज्ञायते[1]। अन्न्येषां स्पर्शानान् तथा य-यँ-ल-लँ-व वँानान् तु अभिनिहितीभावो वेदेष्ष्वेव केषाञ् चिदाम्म्नायेष्ष्वेव चेति विज्ज्ञायते[2] ॥८२॥

(ठ) ध्रुवविवेकः

सघोषस्स्याऽभिनिहितवर्णस्स्य विरतौ श्रुतेः ।
ततॾ परश् श्रूयमाणो नादो यस् तद् ध्रुवं स्मृतम् ॥८३॥

अभिनिहितेषु वर्णेषु मद्ध्ये ये सघोषा अभिनिहिता वर्णास् तेषामुच्चारणाय स्थानम् प्रति गतस्स्य करणस्स्य तत्त्रैव सन्धारणाद् विच्छिन्नताम् प्राप्तानान् तेषावँ् वर्णानां श्रुतेरपि विरामे सत्त्यपि तदा वर्णव्यक्तिविशेषाभिव्व्यक्तिरहितॾ कश्चन नादश् श्रूयते । स एव नादो ध्रुवम् इत्त्युच्च्यते । तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "नादॾ परोऽभिनिधानाद् ध्रुवन् तत् तत्कालस्स्थानमश्श्रुति त्त्वघोषात्"[3] इति । ध्रुवोदाहरणस्स्थलानि च व्याग्घ्रम्, मज्जानम्, अवाड्ढव्व्यानि, राद्ध्यताम्, बाहुब्भ्याम्, अङ्गानि, पञ्च, काण्डात्, आनन्दः, स्कम्भनीः, धाय्या, ययँ्यम्, मल्लः, तलँ्लोकम्, पृथिव्व्याम्, तवँ्वः इत्त्यादीनि यथायथम् बोद्ध्यानि । यद्द्यपि अन्न्येषु प्रातिशाक्ख्येषु शिक्क्षेति प्रसिद्धेषु ग्रन्न्थेषु च न ध्रुवस्स्य प्रतिपादनम् प्राप्प्यते, न चाऽयवँ् वर्णस् स्फुटश्श्रुतिकस् तथापि "ये व(क)र्णाब्भ्याञ् च श्रूयन्ते येषान् नास्ति विभागतः । मानसांश् चापि सङ्ग्राह्य्यानुपदेशेन वर्तयेत्"[4] इति वर्णविषये वैदिकानां सिद्धान्त इति अयवँ् वर्णोऽस्माभिरत्त्र सङ्गृहीतो बोद्ध्यः। ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये एव प्रतिपादितोऽपि अयवँ् वर्णोऽन्न्यत्त्रापि सामान्न्यतयोपलब्भ्य एव स्स्यादिति वयं सम्भावयामः । इदञ् च ध्रुवम् अनुनासिकादभिनिहितात् परन् नासिकास्स्थानकमेव भवति, अन्तस्स्थाया अभिनिहितीभूतायाॾ परन् ध्रुवन् तु अभिनिहितीभूतान्तस्स्थासरूपमेव भवतीति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये एवोक्तमस्ति । तथा हि "नासिकास्स्थानमनुनासिकाच् चेदन्तस्स्थायाॾ पूर्वस्वरूपमेव"[5] इति ॥८३॥

(ड) यमविवेकः

स्पर्शात् परेऽपञ्चमास् तु वर्ग्या एकपदे स्स्थिते ।
पञ्चमे तु परे नासिक्क्याश् चाऽभिनिहिता यमाः ॥८४॥

स्ववर्गीयाद् अन्न्यवर्गीयाद् वाऽपि स्स्पर्शात् परत्त्र वर्तमाना

---

१. पा. व्या. भा. १।४।१०९, ए ओङ ऐ औच् इत्त्यत्त्र च वा. १३; ऋ. प्रा. ६।२७ । २. ऋ.प्रा. ६।२०–२३ । ३. ६।३९–४०। ४. अथ. प. ४७।१५ । ५. ६।४१–४२ ।

वर्गेषु भवा अपञ्चमा वर्णास् समानपदे वर्तमाने स्ववर्गीयेऽन्यवर्गीये वाऽपि वर्ग्यपञ्चमे वर्णे परत्र संस्थिते सति नासिक्यीभूताभिनिहितवर्णताङ् गतास् सन्तो यमा इति उच्यन्ते इत्यर्थः। यम्यन्ते मुखभवश्रुतिनिरोधेन निर्वर्त्यन्ते इति यमाः। पाणिनीयशिक्षापञ्जिकाकारस् तु "यच्छन्तीति यमाः। स्वयमेवोपरमेरन्"[1] इत्याह। अतो यमलरूपवर्णस्य यमत्वङ् कैश्चित्[2] प्रतिपादितमबोधमूलम् बोद्ध्यम्। यमानाम् मुखभवा श्रुतिर् न भवतीति तु तेषां शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये विच्छेद[3] इत्यनया अन्वर्थया सञ्ज्ञया व्यवहारादपि ज्ञायते। यमस्य मुखभवश्रुतेरभावाद् धि तत्कालेन मुखभवयोः पूर्वोत्तरयोर् वर्णयोर् विच्छेद इव क्रियते इति तस्यास् सञ्ज्ञाया अन्वर्थता बोद्ध्या। "अशरीरयँ यमवँ विद्द्यात्"[4] इति शिक्षावचनमपि एतस्यैवार्थस्य प्रतिपादकम् बोद्ध्यम्। "श्रुतिर् वा न मुख्याऽस्ति समानकाला"[5] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेन तु स्फुटमेवाऽयमर्थः प्रतिपादितः। एवञ् च "अग्घँ न्या"[6] इत्यादौ सयँयुक्तेषु वर्णेषु मद्ध्ये गकारादेरुच्चारणाय तत्स्थाने गतङ् करणन् तत्रैव सन्धृत्य घकारादेरुच्चारणस्य समयेऽपि तत् करणन् तत्रैव दृढमविचलं संस्थाप्य मुखेन घकारादिश्रुतिमकृत्वा घकारादेरुच्चारणाय प्रवृत्तवँ वायुम् मुखतोऽनिस्सार्य तङ् केवलन् नासिकातो निष्काल्य ततः परन् नकारादिके वर्गपञ्चमे वर्णे उच्चारिते सति गकारादि-नकारादिश्रुतिमद्ध्ये मुखभवश्रुतिरहिता केवलनासिकाभवा अंशांशेन घकारादिना सदृशी अपि वर्णव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिरहिता या श्रुतिस् सैव यम इति बोद्ध्यम्। एतेन यमस्याऽशरीरत्वन् नासिक्यत्वङ् ककारादिस्वप्रकृतितुल्यत्वञ् च व्याख्यातम्। एवञ् च यमस्य अशरीरत्वन् नाम मुखभवश्रुतिरहितत्वम्, नासिक्यत्वन् नाम नासिकामार्गेण निस्सरता वायुनाऽभिव्यञ्जनीयत्वम्, ककारादिस्वप्रकृतितुल्यत्वञ् च ककाराद्द्युपादानभूतेन श्वासेन नादेन वाऽभिव्यञ्जनीयत्वङ् ककारादेस् स्थाने तत्करणस्य सन्धारणादभिव्यङ्ग्यत्वञ् चेति स्पष्टतयाऽऽकलनीयम्।

---

१. श्लो. ४। २. तै. प्रा. (ह्विट्नेः) २१।१२; शौ. च. (ह्विट्नेः) ११९९; CSPOIG, p. 79; PAI p. 75; प्र. सि. कौ. पूर्वार्धे पृ. ७–८; CSSP p. 87. ३. ४।१६३।
४. या. शि. श्लो. २०३, पारा. शि. श्लो. ५८। ५. ऋ. प्रा. ६।३३।
६. मा. वा. शु. य. म. सं. १।१।

वर्णसमाम्नाये यमोपदेशस्स्य कुँ खुँ गुँ घुँ इति लिपिभिरुपस्स्थापनस्स्याऽभिप्प्रायोऽप्प्येतेन व्याक्ख्यातः। तत्त्र ककारादिना यमानाङ् ककारादिसदृशता सूच्च्यते, अर्धचन्द्रकेण च तेषान् नासिक्क्यता सूच्च्यते; उकारेण चोच्चारणविधा सूच्च्यते यमसङ्केतीभूतकँकाराद्द्च्युच्चारणसौविद्ध्यञ् च क्क्रियते। अमरनाथशास्त्रिणा कृतयँ यमव्याक्ख्यानमपि अत्त्रैवाऽनुकूलम्[१]। एवञ् च यमानाञ् ज्ञानेनैव फलन् न तेषामुच्चारणविशेषोऽस्तीति प्र्प्रतिपादयन्तो ज्योत्स्नाकारः[२] बालकृष्णो गोडशेः[३] तदनुयायिनोऽन्न्ये[४] च भ्रान्ता एवेति बोद्ध्यम्। न हि सर्वथाऽनुच्चारणीयानां शब्दानां स्वेस्स्वे ग्रन्थे वर्णसमाम्नाये वा प्रातिशाक्ख्यकारादयो वर्णत्त्वेनोपदेशमकार्षुरिति आस्स्थातुयँ युज्ज्यते।

यमस्स्वरूपादिविषये च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "स्पर्शा यमाननुनासिकास् स्वान् परेषु स्पर्शेष्ष्वनुनासिकेषु। न स्स्पर्शस्स्योष्मप्प्रकृतेः प्रतीयाद् असापत्तिन् नाऽभिनिधानभावम्॥ यमः प्रकृत्त्यैव सदृक् श्रुतिर् वा यमे न मुक्ख्याऽस्ति समानकाला। अनन्त्यस् तु प्प्रकृतेः प्रत्त्ययार्थे"[५] इति, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च "अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम्"[६] इति, "ऊष्म्मभ्भ्यः पञ्चमेषु समापत्तिर् द्दोषः"[७] इति च, तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि "स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान् नासिक्क्याः, तान् यमानेके"[८] इति, ऋक्तन्त्रे च– "अथ यमाः कुँ इति खुँ इति गुँ इति घुँ इति यमाः। अनन्त्यान्त्यसयँयोगे मद्ध्ये यमः पूर्वगुणः"[९] इति, शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च "समानपदेऽनुत्तमात्स्पर्शादुत्तमे यमैर् यथासङ्ख्यम्"[१०] इति वचनानि प्राप्प्यन्ते। "अस्थँनश्छिन्नस्स्येति सथनाः, यथास्स्थानयँ यमः"[११] इत्त्यादीनि वचनानि सन्ति अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्येऽपि। एतस्स्य वचनस्स्य तत्त्वयँ विशेषो यद् यादृशे स्स्थले शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये यमापत्तिर् द्दोषत्त्वेनोक्ता तादृशे स्स्थलेऽनेनोद्धृतेनाऽथर्ववेद–प्रातिशाक्ख्यवचनेन यमापत्तिः प्रतिपाद्द्यते इति।

---

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. १५५–१५६। २. सू. ३५३।
३. 'एते ज्ञेयाः। न त्त्वेषामुच्चारणम्। अशरीरयँ यमम् प्राहुरिति-शिक्क्षायामुक्तत्त्वात् केवलञ् ज्ञानमात्त्रफलम्' इति, प्रा. प्र. शि., शि. स., पृ. २५२–२५३। ४. सम्. प्र. शि., पृ. २२।
५. ६।२९–३४। ६. ४।१६३। ७. ४।१६४।
८. २१।१२,१३। ९. १।२। १०. १।९९।
११. सू. १७२, १७६–१७९, १८४, १८९।

पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि यमा उल्लिखिताः[१]। शिक्षाग्रन्थेष्वपि प्रायस् सर्वेष्वेव यमानामुल्लेखः प्राप्यते। तत्र यमस्थानकरणप्रयत्नविषयाणि वचनानि बलाद्ध्याये एव यथास्थानमुपस्थापयिष्यन्ते। यमस्वरूपाद्यवबोधनाय विशेषेणोपयोगीनि वचनानि त्वत्रैवोपस्थाप्यन्ते। तत्र शैशिरीयशिक्षायाम् "चत्वारस् तु यमाः प्रोक्ता अव्यक्तास् सानुनासिकाः।" इति, "प्रथमोत्तमवर्गीये वर्गान्त्यैस् सह सङ्गते। नासिक्यङ गुरुमुच्चार्य यमस्थानगतं वदेत्॥ नादस् तु श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्वतस् तथा। अनासिक्योऽथ नासिक्यो जायते वर्णरूपतः"[२] इति च। शौनकशिक्षायामपि "चत्वारस् तु यमाः प्रोक्ता अव्यक्तास् सानुनासिकाः"[३] इति। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च– "रुक्कं मेति प्रथमो ज्ञेयस् सक्थ्नां इत्यपरो भवेत्। विद्वं मा ते तु तृतीयश् च जम्भे दध्र्मश् चतुर्थकः॥ अपञ्चमैश् चैकपदे संयुक्तम् पञ्चमाक्षरम्। उत्पद्यते यमस् तत्र सोऽङ्गम् पूर्वाक्षरस्य हि"[४] इति। अमोघानन्दिन्या शिक्षायामपि– "शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्जते न च दृश्यते। एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या उपजं ज्मन्निति दर्शनम्" इति, "जकारौ द्वौ मकारश् च रेफस् तदुपरि स्थितः। अशरीरं यमं विद्यात् सम्मार्ज्जं मीति निदर्शनम्"[५] इति च। एवमेव पाराशर्या शिक्षायामपि[६]। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "अपञ्चमात् पदे नित्यम् पञ्चमेषु परेषु च। यमोत्पत्तिर् भवेत् तत्र रुक्कं मः पाप्पं मा निदर्शनम्॥ स्वरात् संयोगपूर्वस्य द्वित्वाज् जातो द्वितीयकः। तस्यैव यमसञ्ज्ञा स्यात् पञ्चमैरन्वितो यदि॥ स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे चत्वारो ये यमास् स्मृताः। अयस्पिण्डेन ते तुल्या घनबन्धाः प्रकीर्तिताः॥ यमास् तदा निवर्तन्ते ऊष्मा मद्ध्ये भवेद् यदि। ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः पार्शस्तमन्या निदर्शनम्"[७] इति। चारायणीयशिक्षायाञ् च–"अनन्त्यश् च भवेत् पूर्वः अन्त्यश् च परतो यदि। तत्र मद्ध्ये यमस् तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥ अपञ्चमस् त्वेकपदे संयुक्तः पञ्चमेऽक्षरे। यमो ज्ञेयो यथा रुक्मस् त्वग्निर्घ्नन्ति

---

१. हयवरट् इत्यत्र षष्ठवार्तिकप्रस्ताविकायाम्। २. श्लो. १२, १०१, १०२। ३. श्लो. ७। ४. श्लो. २१३–२१४ (शि. स.)। ५. श्लो. ५०, ५२। ६. श्लो. ५८, ५९। ७. श्लो. १७४–१७७।

चैव हि"[1] इति, "स्पर्शनासिक्क्यसयँयुक्तास् तत्र मद्ध्ये यमास् स्थिताः। अशरीराश् चतुर्भेदा सञ्ज्ञाभिर् विहिताऽ पृथक्॥ प्रथमाऽ पञ्चमैर् युक्ताऽ कयमन् तत्र मद्ध्यगम्। द्वितीयेष्वेव खयमन् तृतीये गयमं स्मृतम्॥ चतुर्था यत्र दृश्यन्ते वर्गान्तैस् सह सयँयुताः। घयमस् तत्र मद्ध्यस्थो ज्ञेयश् चारायणीयके"[2] इति च। व्यासशिक्क्षायाञ् च— "यत्रोष्माविकृते स्पर्शादुत्तमोर्ध्वे त्वनुत्तमात्। आनुपूर्व्याद् यमानेतान् वर्णयन्त्यागमान् बुधाः"[3] इति। शम्भुशिक्क्षायाञ् च— "अनन्त्यञ् च भवेत् पूर्वमन्त्यञ् च परतो यदि। तयोर् मद्ध्ये यमस् तिष्ठन् नासिकास्स्थानमुच्च्यते"[4] इति। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च "अनूष्मप्रकृतेस् स्पर्शादुत्तमेऽनुत्तमाद् यमान्। वर्णयन्त्यानुपूर्व्येण वर्णक्क्रमविचक्क्षणाः"[5] इति। पारिशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शाद् यदोष्माविकृतेरनुत्तमात् स्यादुत्तमोऽर्ध्वे सति चाऽनुपूर्व्यात्। नासिक्क्यसञ्ज्ञा इह चाऽऽगमास् स्युरेतान् यमानेव वदन्ति केचित्"[6] इति। नारदीयशिक्क्षायाञ् च— "अनन्त्यश् च भवेत् पूर्वो अन्त्यश् च परतो यदि। तत्र मद्ध्ये यमस् तिष्ठेत् सवर्णऽ पूर्ववर्णयोः"[7] इति। एतद् वचनमभिनिहितीभूतान् नासिक्क्याद् वर्णात् परत्र स्थितन् ध्रुवयँ यमत्त्वेन प्रतिपादयत् प्रतीयते 'सवर्णऽ पूर्ववर्णयोः' इति विशेषणात्। गौतम्म्यां शिक्क्षायाञ् च "अथानन्त्या विंशतिर् भवन्ति ते कचटपतपाऽ खछठथफा गजडदबा घझढधभाश् चेति, अथान्त्याऽ पञ्च ते च ङञणनमाश् चेति; अथाऽनन्त्याश् चत्त्वारस् ते सयमास् ते कुँ खुँ गुँ घुँ इत्त्यनन्त्यान्त्यसयँयोगेऽनन्त्यपूर्वेऽन्त्योत्तरे व्यवधानवर्जिते तत्र यमा वर्तन्ते न संशय इति"[8] इति।

यमानां सङ्ख्याया विषये च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये स्फुटवँ वचनङ् किमपि नाऽस्ति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि "कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः"[9] इत्त्येवोक्तम्, सङ्ख्या स्फुटन् नोक्ता, किन् तु तत्रोक्तायाऽ पञ्चषष्टेर् वर्णसङ्ख्यायाः[10] पूरणाय चत्त्वार एव यमा आवश्श्यका भवन्ति। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च सङ्ख्या नैव निर्दिष्टा, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये इव निर्देशोऽपि न कृतः। ऋक्तन्त्रेऽपि "कुँ

१. पृ. १२। २. पृ. १३। ३. सू. ३५५–३५६।
४. श्लो. ४६। ५. श्लो. २०–२१। ६. श्लो. १६८।
७. २।२।८। ८. १।२। ९. ८।२४। १०. ८।२५।

इति खं इति गं इति घं इति यमाः"[१] इति निर्देश एव कृतस् सङ्ख्या तु तेषान् नोक्ता। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि न यमानां सङ्ख्योक्ता, न च पूर्वोक्तविधो निर्देशोऽपि कृतः। शिक्क्षेति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तु शैशिरीयशिक्क्षायाञ् "चत्त्वारस् तु यमाः प्रोक्ताः"[२] इति, शौनकशिक्क्षायामपि "चत्त्वारश् च यमाः प्रोक्ताः"[३] इति, पाणिनीयशिक्क्षायामपि "चत्त्वारश् च यमास् स्मृताः"[४] इति, याज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि– "चत्त्वारो यमाः कँ खँ गँ घँ इति"[५] इति, वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च "कँ खँ गँ घँ इति च ते चत्त्वारो नात्र पञ्चमः"[६] इति, चारायणीयशिक्क्षायान् तु "अशरीराश् चतुर्भेदास् सञ्ज्ञाभिर् विहिताः पृथक्"[७] इति; व्यासशिक्क्षायाञ् च— "चतुर्भक्तियमाश् चेति"[८] इति, आपिशलिशिक्क्षायाम् पद्द्चरूपायाञ् च "नास्स्यपञ्चकम्"[९] इति, गौतम्म्याः शिक्क्षायाञ् च "अथाऽन्त्याश् चत्त्वारस् ते सयमास् ते कं खं गं घं इति"[१०] इति, माण्डूक्क्याः शिक्क्षायाञ् च "स्पर्शानामुत्तमैस् स्पर्शैस् सयँयोगश् चेदनुक्क्रमात्। आनुपूर्व्या यमास् तत्र जानीयाच् चतुरस् तथा"[११] इति यमसङ्ख्या प्रतिपादिता। आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रेऽपि "वर्गाणाम् प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपद्ध्मानीया **यमौ च प्प्रथमद्द्वितीयौ** विवृतकण्ठाश् श्वासानुप्प्रदाना अघोषाः"[१२] इति, "वर्गाणान् तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्स्वारौ **यमौ च तृतीयचतुर्थौ** सवँवृतकण्ठा नादानुप्प्रदाना घोषवन्तः"[१३] इति यमसङ्ख्या सूचिता, तत्त्रोक्तायास् त्रिषष्टेर् वर्णसङ्ख्यायाः पूरणायाऽपि चत्त्वार एव यमा आवश्श्यका भवन्ति। दयानन्दसरस्स्वती-प्रकाशिते पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि "तत्त्रैते कौशिकीयाश् श्लोकाः— सर्वान्तेऽयोगवाहत्त्वाद् विसर्गादिरिहाष्टकः। अकार उच्चारणार्थो व्यञ्जनेष्वनुबद्ध्यते॥ ≍क-≍पयोः कपकारौ च तद्वर्गीयाश्श्रयत्त्वतः। पलिक्क्नीश् चख्ख्नतुर् जग्ग्मिर् जघ्घ्नुरित्त्यत्त्र यद्वपुः॥ नासिक्क्येनोक्तन् (नास्स्यत्त्वङ्) कादीनान् त इमे यमाः। तेषामुकारस् सस्थानवर्गीय (-त्त्वस्स्य) लक्क्षकः"[१४] इति यमसङ्ख्या प्रतिपादिता। किन् तु यमसङ्ख्याविषये

१. १।२। २. श्लो. १२। ३. श्लो. ७। ४. श्लो. ४।
५. शि. स., पृ. ३३। ६. श्लो. १७। ७. पृ. १३।
८. सू. ४३२। ९. श्लो. ९। १०. १।२। ११. श्लो. ११७।
१२. बाह्य्यप्रयत्नप्रकरणे, सू. २। १३. तत्त्रैव, सू. ४।
१४. सप्तमे प्रकरणे, सू. ३–४, पृ. २१।

विचारकाणाम् मतभेदो दृश्श्यते । उव्वटेनाऽपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये एकत्त्र "पलिक्नी इत्त्यत्त्र ककाररूपो यमः, चख्नथुः इत्त्यत्त्र खकारसरूपो यमः, जग्मतुः इत्त्यत्त्र गकाररूपो यमः, जघ्नतुः इत्त्यत्त्र घकारसरूपो यमः। वक्क्ष्यति यमः प्रकृत्त्यैव सदृक् इति । एवँव् विंशतिर् यमा बह्वृचानाम् भवन्ति, स्वरूपैश् चत्त्वार एव । तदुत्तरत्त्र यमलक्क्षणे विचारयिष्ष्यामः"[१] इति उक्तम्, अन्न्यत्त्र च "स्वान् इति किमर्थमुच्च्यते ? सञ्ज्ञाप्रकरणे 'चतस्स्रोऽन्तस्थाः' 'अष्टा ऊष्माणः' इति (अन्न्ये) वर्णाः क्रृतसङ्ख्या निर्दिश्श्यन्ते, न तथा यमाः । तस्मादिह 'स्पर्शा यमाननुनासिकाः' इति (एतावति एव) उच्च्यमाने विंशतित्त्वात् त्स्थानिनाम् आदेशानामपि यमानाँव् विंशतित्त्वप्प्रसङ्गः । से मा भूत् चतुर्णामेव यमानाम् प्रथमाः प्रथमन् द्वितीया द्वितीयम् एवम् आ पञ्चमाद् आपद्द्येरन्नित्त्युच्च्यते"[२] इत्त्युक्तम्; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यभाष्ष्येऽपि कुत्त्र चित् "चत्त्वारो यमा अनुस्स्वारनासिक्क्यौ चेति षड् वर्णाः"[३] इति, "यमाश् चत्त्वारो नासिकामूलेन क्क्रियन्ते"[४] इति चोक्तम्, अन्न्यत्त्र पुनः "इति यमसञ्ज्ञका वर्णा विंशतिसङ्ख्याका भवन्तीत्त्येतच् चतुर्थाद्ध्याये व्याक्ख्यातम्"[५] इत्त्युक्तम् । तद् व्याक्ख्यानन् तु चतुर्थाद्ध्याये न प्प्राप्प्यते इति त्त्वन्न्यत् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यभाष्ष्ये त्रिभाष्ष्यरत्ने सोमयार्येण "चत्त्वारो यमाः"[६] इत्त्युक्तम्, वैदिकाभरणकारेणाऽपि चत्त्वार एव यमा गणिताः[७] । जिनेन्द्रबुद्धिनाऽपि 'कुँ खुँ गुँ घुँ इत्त्येते च यमाः'[८] इत्त्येवोक्तम् । हरदत्तस् तु— 'यमा नाम वर्गेष्ष्वादितश् चतुर्णाम् पञ्चमेषु परतस् त एव नासिक्क्या भवन्ति । तद् यथा पलिक्नीरिन्, चख्नथुः, अग्म्ननापः, जघ्नन्तुः, अप्नस्वतीमित्यादि'[९] इत्त्येवाऽऽह न सङ्ख्याविशेषम् । तथापि तद्वचनाद् वर्गेष्ष्वादितश् चत्त्वारश्चत्त्वार इति विंशतिरेव नासिक्क्यीभूता वर्णा यमा इति प्प्रतीयते । भट्टोजिदीक्क्षित-नागोजिभट्टादयश् च कखगघसदृशाँश् चतुर एव यमान् प्रत्त्यपीपदन्[१०] । पाणिनीयशिक्क्षाप्रकाशकारश् च "च=पुनश् चत्त्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति ।…

१. १।५० । २. ६।२९ । ३. १।७४ । ४. १।८२।
५. ८।२४ । ६. ११, पृ. ३ । ७. ११, पृ. ९ ।
८. का. वि. प. १।१।९, पृ. १०१ । ९. शि. शा. स. पा. प. म. १।१।६, पृ. ६९ । १०. वै. सि. कौ. (सञ्ज्ञाप्रकरणे, बाह्यप्रयत्नविचारे) शब्देन्दुशेखरे च ।

अयमपि वर्णागमो विधीयतेऽस्माच् छास्त्रात्, चत्वारश् च यमा इति वर्णान्तरत्वेनोपदेशस् सयँयोगशास्त्रात्।...... यथा पलिक्क्नीरिति ककाररूपꣳ पूर्ववर्णसवर्णो यथासङ्ख्यꣳ प्रथमस् तकारस् तेनायवँ वर्णक्क्रमः। ककार-यमककाररूपतकार-नकारईकाराः अन्तर्वत्न्क्नीत्यादि। चख्ख्नतुरित्यत्त्र खकाररूपः। अग्ग्निरित्यत्त्र गकाररूपः। जघ्घ्नतुरित्यत्त्र घकाररूपः। यज्ज्ञ इत्यत्र जज्ञाः। अत्त्र चवर्गतृतीयो जस् तस्य सङ्ख्यासवर्णो जुंकारसमावेशः। वर्णक्क्रमे यकार-जकार-पूर्ववर्णवर्गसङ्ख्यसवर्णयमगकारजकाराः"[1] इति वदन् यमानाञ् चतुष्ट्ववँ विंशतित्वञ् च प्रतिपादयन्निव प्रतीयते। पाठस्याऽव्यवस्थितत्वान् निर्णयस् तु दुष्करः। शौनकशिक्क्षाटीकायान् तु 'एवञ् च विंशतिर् यमा न चत्वार इति, सत्त्यम्, स्पर्शानाम् प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थसामान्याच् चत्वार एव यमाः। तदुक्तयँ 'यमꣳ प्रकृत्यैव सदृक्' इति। तत्त्र प्रथमवर्णानाम् पञ्चमैर् योगे प्रथमो यमः, पलिक्क्नीः। द्वितीयानाम् पञ्चमैर् योगे द्वितीयो यमः (अमथ्नात्)। तृतीयानाम् पञ्चमैर् योगे तृतीयो यमः (अग्ग्णम्)। चतुर्थानाम् पञ्चमैर् योगे चतुर्थो यमः, वृत्त्रघ्नः इत्त्यादि"[2] इति स्फुटमुक्तम्। आधुनिककल्पेषु विचारकेषु मद्ध्ये युगलकिशोरपाठकꣳ पाणिनीयशिक्क्षाप्रकाशकारमनुगच्छन्निव "यज्ञ इत्यत्र जगञाः। अत्त्र चवर्गतृतीयो जकारस् तस्य सङ्ख्यासवर्णो गकारसमावेशः (सङ्ख्यासवर्णस्य गकारस्य समावेशः?) वर्णक्क्रमे यकार-जकार-पूर्ववर्ग-(ण-)-समसङ्ख्यसवर्णयमगकार-ञकाराः। अत्त्र जकार-यमगकार-ञकारसयँयोगे स्थानकरणपरित्त्यागेन वर्णान्तरोत्पत्तिः, यथा ताम्म्रत्रपुसयँयोगे कांस्यस्योत्पत्तिरेवम्"[3] इति भाषाप्रयोगदृष्ट्याऽपि बहु अशुद्धन् जल्पँश् चकारादिसयँयोगस्थलेऽपि ककारादिविशेषाणामेव यमत्वन् न तु चकारादिविशेषाणामपीति मन्न्वानꣳ प्रतीयते। तदेवाऽनुसरन्निव शिवदत्तशर्मादाधिमथस् तु– "तत्सदृशा एव यमाः" इति भट्टोजिवाक्क्ये "तत्सदृशा एवेति कवर्गीया एव, न त्वन्न्यवर्गीयाः, अत एव 'श्रीश्च्च ते लक्क्ष्मीश्च्च पत्क्न्यौ' इत्त्यत्त्र तकारनकारयोर् मद्ध्ये, 'सूर्य्य आत्क्मा' इत्यत्त्र तकारमकारयोर् मद्ध्येऽपि ककार एव दृश्श्यते। 'त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वा वर्णाश् शम्भुमते मताः' इत्त्युक्तसङ्ख्योपपादनावसरे

---

१. शि. स., पृ. ३८८। २. श्लो. ७। ३. शु. य. प्रा, की. प्र. टि. (१८८८ [१९४५]) पृ. ३०३।

'चत्त्वारश् च यमास् स्मृताः' इति चतुस्सङ्ख्योपपद्द्यते"[1] इति टिप्पणीङ् करोति स्म । कालीप्प्रसादमिश्श्रस् तु "तस्माच् चत्त्वार एव यमाः, किन् तु ककारे पञ्चमे परे यादृशी श्श्रुतिर् भवति तादृशी श्श्रुतिराद्द्येषु कचटतपेषु सर्व्वेषु, एवङ् खकारगकारघकारेषु यादृशी श्श्रुतिर् भवति तादृशी छकारादिषु सर्व्वेषु; अर्थाच् छ्श्रुतयश् चतस्स्रस् सन्ति या वर्ण्णानाव्ँ विंशतौ वर्त्तन्ते । एतेन 'वर्ग्गेषु आद्द्यानाञ् चतुर्ण्णाम् पञ्चमे परे मद्ध्ये यमो नाम' इत्त्यादिषु वर्ग्गेष्व्विति बहुत्त्वं समाहितम् भवति । श्श्रुतेरेकत्त्वादेव ज्ञानमित्त्यस्स्य ग्यानमिति ज्ञानमिति द्नानमिति यथेच्छ-मुच्चारयन्ति तत्तद्देशीयाः" इति जल्पित्त्वा "न च यमानाव्ँ विंशति-त्त्वेऽपि प्प्रथमयमद्द्वितीययमादिभेदेन सङ्ख्याचतुष्टयत्त्वलाभ इति वाच्च्यम्, प्प्रथमो द्द्वितीयादयश् च धर्म्मिणस् तेषां स्वेन रूपेण विभागाऽसम्भवात्; प्प्रथमत्त्वादिना विभागे तदीयतात्पर्य्यमिति चेत् प्प्रथमत्त्वादीनाव्ँ विंशति-यमगतानाव्ँ विंशतित्त्वस्स्यैव वाच्च्यत्त्वात्, अन्न्यथा यमेष्व्वपि विंशति-त्त्वङ् खपुष्पायमाणं स्यात्; न च यमा विंशतिस् तद्गता४ प्प्रथमत्त्वा-दयश् च चत्त्वार एवेति वाच्च्यम्, चत्त्वारश् च यमा इति शिक्क्षो-क्तिविरोधात् । प्प्रथमत्त्वादिना अनुगतीकृता नासिक्क्याश् चत्त्वारश् श्श्रुतिविशेषा एव यमपदेनोच्च्यन्ते, अत एव 'अशरीरयँ् यमवँ् विद्द्यात्' इति 'शून्न्यालये पिशाचोऽपि गर्ज्जते न तु दृश्श्यते' इति चाप्तवाक्क्ये समाहिते भवत इति चेदोमिति ब्र्रूमः"[2] इति उपसंहारङ् कुरुते स्म । असरस्नाथशास्त्री दीक्क्षितोऽपि "तथा च गुरुवर्य्याश् श्श्रीरामभवनशर्म्मा-णस् 'तत्त्र तावद् यमविषये वर्त्तते वैमत्त्यम् बहूनामद्ध्यापकानाम्, परन् तु प्प्रातस्स्मरणीयस्वर्ग्गीयमहामहोपाद्ध्यायगुरुवरदामोदरशास्त्रिणां सिद्धान्तस् तु एवव्ँविध आसीद् यद् यमाश् चत्त्वार एवेति न पुनर् विंशतिरिति, विंशतिसङ्ख्यासन्निवेशश् च प्प्रकृतिगतसङ्ख्यानुसारेण यथा-कथञ्चिदुपपादनीयः"[3] इत्त्युक्त्वा "एवम् उत्पत्तिकाले प्प्रकृतिगतस्थानेषु नासामूलकरणेन नासायाञ् च वर्ग्गप्प्रथमद्द्वितीयतृतीयचतुर्थत्त्वेतिचतुर्-भिरनुप्प्रदानैश् चतस्स्र एव यमश्श्रुतयो मुखस्स्थाश् श्श्रूयन्ते इति सर्व्वशाखासिद्धान्तः"[4] इत्त्यभणीत् । स एव पुनरन्न्यत्त्र "इत्थयँ् यदि कवर्ग्गीया एव चत्त्वारो यमास् सम्मता अभविष्ष्यन् तर्हि

---

१. वै. शि. कौ. (बम्बइ, सन् १९०९), पृ. ६ ।
२. पाणिनीयशिक्क्षाप्प्रकाशिकायायँ् यमसङ्ख्याविचारे ।
३. या. शि. शि. व. वि., टि., पृ. १५६ । ४. तत्त्रैव ।

सक्थ्नादिषु थदधानायँ यमत्त्वङ कथन् निरदेक्ष्यदाचार्यः। अतो विंशतिस्स्थानिना सरूपा वर्गप्रथमत्त्वादिचतुर्धर्मविशिष्टा नासिक्यगुणाश् चतुर्विधा अप्रत्यक्षवर्णशरीराश् श्रुतिविशेषा एव यमा विसर्गानुस्वारादिवद् इति सिद्धम्''[1] इत्युक्त्वा विंशतेरेव यमव्यक्तीनाञ् चतुर्विधत्त्वेन चतुष्ट्वमुच्यते इति सूचयतीव प्रतीयते। सूर्यनारायण-सुरावधानी च व्यासशिक्षाव्याख्याने वेदतैजसे "तस्मात् पञ्चविंशतिर् यमा इति शिक्षान्तरमतमत्र न प्रसरति"[2] इति वदन् यमसङ्ख्याविषयकम् मतान्तरमुदलेखीत्।

वयन् तु यमसङ्ख्याविषये एवन् निर्णयङ कुर्महे— यदि श्रुतिभेदादेव वर्णभेद इत्यय सिद्धान्तो यमविषयेऽपि दृढमनुस्रियते तर्हि यमस्य वर्णव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिरहितश्श्रुतिकत्वादेकत्वेनैव गणना न्याय्या; यदि श्रुतौ व्यक्तस्य भेदस्याऽभावेऽपि तदीयस्स्थानकरणप्रयत्नानुप्रदानभेदमादाय भेदस् स्वीक्रियते तर्हि तु यमानावँ विंशतिसङ्ख्याकत्वेनैव गणना न्याय्या इति; सूक्ष्मदृष्ट्या निरूपणे विंशतिसङ्ख्यावतामपि यमव्यक्तीना स्थूलदृष्ट्या व्यक्तिभेदानामगृह्यमाणत्त्वाद् अघोषाल्पप्राणयमत्त्वेन, अघोषमहाप्राणयमत्त्वेन, घोषवदल्पप्राणयमत्त्वेन, घोषवन्महाप्राणयमत्त्वेन च सङ्गृह्य तत्सङ्केतत्वेन च 'कुँ खुँ गुँ घुँ' इत्यङ्गीकृत्य चतुष्ट्वेन यमानाम् प्रतिपादनङ कृतमिति व्याख्यातव्यमिति च। अत्रेदमपि अविस्मरणीयँ यत् कादीनाम् पूर्णरूपाणा स्पर्शानामेव वर्णसमाम्नायेषूपदिष्टत्त्वेऽपि न हि अभिनिहितीभूतानामर्धरूपाणान् तेषाङ गणनायास् तत्तद्वर्णसमाम्नायोपदेशकृन्मतविरुद्धत्त्वन् तेषाम् मतेऽभिनिहितीभूतानान् तेषामनस्तित्त्वमेव वाऽप्याास्थातुयँ युज्यते इति।

यमानामुदाहरणानि च उव्वटोक्तानि यथा– पलिक्नीरित्[3], चख्नथुः, जग्मतुः[4] (परिग्मन्[5]), वृत्रघ्ने परि[6], निदो यत्र मुमुच्महे[7], परिज्मानमिव[8], आत्मा ते वातः[9] अमथ्नादन्यम्[10], वद्मा सूनो[11], आ

१. या.शि.शि.व.वि., टी.पृ.१५७। २. सू.३५५–३५६। ३. ऋ.प्रा.उ.भा. १।५०, ६।२९ (शा.ऋ.म.सं. ५।२।४)। ४. तत्रैव, १।५० (शा. ऋ. म. सं. १०।४०।१४)। ५. तत्रैव, ६।२९ (शा.ऋ.म.सं ४।४३।६)। ६. तत्रैव, (शा.ऋ.म.सं. ९।९८।१०)। ७. तत्रैव, (शा.ऋ.म.सं. ९।२९।५)। ८. तत्रैव, (शा.ऋ.म.सं. १।१२७।२)। ९. तत्रैव, (शा.ऋ.म.सं. ७।८७।२)। १०. तत्रैव, शा.ऋ.म.सं. १।९३।६)। ११. तत्रैव, (शा.ऋ.म.सं. ६।१३।६)।

ते दारूणि दध्मसि[१], आप्नानं तीर्थम्[२], गृभ्णामि ते[३] इति । लेखकप्रमादात् सम्पादकप्रमादाद् वा उक्तानि उदाहरणानि मुद्रितेषु पुस्तकेषु अयथार्थानि सञ्जातानि दृश्श्यन्ते, तत्र यमप्रतिनिधिलिपीनामदर्शनात्; तथाप्येतामेव समालोचनाम् प्रदर्शयितुमस्माभिरप्यत्र तथैवोपस्थापितानि तानि । यच् च वैयाकरण– सिद्धान्तकौमुद्द्याम् "पलिक्क्नीः चख्ख्नतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्ति इत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यᳶ परे तत्सदृशा एव यमाः"[४] इत्युक्तन् तदप्यशुद्धम्, चख्ख्नतुः इत्यत्र पूर्वस्य खकारस्य चर्त्वस्याऽऽवश्श्यकत्वात्, "अनन्त्यस् तु प्रकृतेᳶ प्रत्ययार्थे"[५] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनस्य उव्वटकृततद्व्याख्यानस्य च जागरूकत्वात्; घ्घ्नन्ति इत्यत्र घकारद्वित्वनिमित्तस्याऽऽभावात् पूर्वपदकल्पनया कथञ्चित्तस्योपपादनेऽपि जस्त्वस्याऽऽवश्श्यकत्वात् । तत्राऽयम् भट्टोजेर् दोषस् तदनुयायिषु तद्ग्रन्थव्याख्यातृषु च मद्ध्ये केनाऽपि नैव दृष्टः, तत्समाधानस्य वार्ता तु दूरे एव, इति तेषावँ वेदाद्ध्ययनस्य मन्दत्त्वमेव दृश्श्यते इति न खलु वैदिकैस् तेषामेतद्विषयके वचने आदरᳵ कर्तव्व्यः । एतेन अन्न्यत्राऽपि दृश्श्यमाना एतादृशा लेखाᳶ प्रत्याख्याता वेदितव्व्याः । तस्मादत्र उव्वटादिप्रदर्शितानि उदाहरणानि समाहृत्त्य सम्भवन्ति अन्न्यानि चोदाहरणानि सयँयोज्ज्य युक्तियुक्तलिपिप्रयोगेण यमोदाहरणानि प्रदर्शयामः । तानि यथा— वृक्कँ्णासः[६], पलिक्कँ्नीः[७], रुक्कँ्मः[८], निचक्खँ्नुः[९], चक्खँ्नतुः[१०], अरुग्गँ्णम्[११], अग्गँ्निम्[१२], जग्गँ्मतुः[१३], वृत्रग्घँ्ने[१४], जङ्घँ्नन्ति[१५], अग्घँ्न्या[१६], स्तिग्घँ्नोति[१७], याच्चँ्ञा[१८], मुमुच्चँ्महे[१९], यज्जँ्ञपतिः[२०],

१. ऋ.प्रा. ६।२९ (शा.ऋ.म.सं. ८।१०२।२०)। २. तत्रैव, (शा. ऋ. म. सं. १०।११४।७) । ३. तत्रैव, (शा. ऋ. म. सं. १०।८५।३६) । ४. सञ्ज्ञाप्रकरणे बाह्यप्रयत्ननिरूपणे । ५. ६।३४ । ६. शा.ऋ.म.सं. ३।८।७ । ७. तत्रैव, ५।२।४ । ८. तत्रैव, १।८८।२, या. शि. श्लो. २१२ (शि.स.)। ९. शौ. अ. म.सं. ५।३१।८; १०।१।१८ । १०. व.शि., सप्तमे प्रकरणे, सू. ४ । ११. शा.ऋ.म.सं. ६।३९।२ (शौ.शि.टी.श्लो. ७)। १२. शा.ऋ.म.सं. १।१।१ । १३. तत्रैव, १०।४०।१४ । १४. तत्रैव, ९।९८।१० । १५. शौ.शि.श्लो. ३५ । १६. मा. वा. शु. य. म. सं. १।१ । १७. सम्भावितमेवेदमुदाहरणम् । १८. आ. तै. सं. १।५।७।४ । १९. शा. ऋ. म. सं. ९।२९।५ । २०. मा.वा.शु.य.म.सं. १।२ ।

परिज्ँमानम्[१], सम्मार्ज्ँमि[२], अट्टँणारः[३], हेट्ठँनाति[४], कुड्डँमलः[५], रत्तँनधातमम्[६], प्रत्तँनवत्[७], सक्थँना[८], अमत्थँनात्[९], ग्रत्थँनाति[१०], मृद्दँनाति[११], विद्दँमा[१२], दद्धँना[१३], साद्धँनोति[१४], दद्धँमः[१५], आप्पँनानम्[१६], पाप्पँमा[१७], गृब्भँणामि[१८], अगृब्भँणन्[१९], दब्भँनोति[२०], रब्भँमा[२१] इति। छझढफबयमानामुदाहरणानि नोपलब्धानि अस्माभिः। यद्यपि ह्विट्निना तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्यायाञ् छकारमकार-सयँयोगोऽपि यमोत्पत्तिस्थानत्वेनोपात्तस्[२२] तथापि 'यच्छ्मश्रुणः'[२३] इत्यादौ, 'प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु'[२४] इत्यादिषु "न स्पर्शस्योष्म-प्रकृतेः प्रतीयाद् यमापत्तिम्"[२५] इत्यादिभिर् वचनैर् यमभावस्य निषिद्धत्वात् तदनन्यस्य छकार-पञ्चम-सयँयोगस्य एकपदस्थस्य चाऽदृश्यमानत्वात् तदशुद्धमेव। यद्यपि याज्ञवल्क्यशिक्षा-याम् "पञ्चमाश् शषसैर् युक्ता अन्तस्थैर् वाऽपि सयँयुताः। यमास् तत्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः"[२६] इति, नारदीयशिक्षायाञ् च– "वर्गान्त्याञ् छषसैस् सार्धमन्तस्थैर् वापि सयँयुतान्। दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाः"[२७] इति उपलभ्यते, शुक्लयजुर्-वेदप्रातिशाख्ये च– "ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर् दोषः"[२८] इति

---

१. शा. ऋ. म. स. १।१२७।२। २. मा. वा. शु. य. म. स. १।२९, (अमो. शि. श्लो. ५२, पारा. शि. श्लो. ५८)। ३. आ. तै. स. ५।६।५।३। ४. सम्भावितमेवेदमुदाहरणम्। ५. सम्भावितमिदमुदाहरणम्। ६. शा. ऋ. म. स. १।१।१। ७. आ. तै. स. २।२।१२।१। ८. मा. वा. शु. य. म. स. २३।२९ (या. शि. श्लो. २१२)। ९. शा. ऋ. म. स. १।६३।६। १०. मै. स. ३।८।७। ११. सम्भावितमेवेदमुदाहरणम्। १२. शा. ऋ. म. स. १।१०।१०। १३. शा.ऋ.म.स. ८।२।९। १४. सम्भावितमेवेदमुदाहरणम्। १५. मा. वा. शु. य. म. स. १६।६४ (या.शि.श्लो. २१२)। १६. शा.ऋ.म.स. १०।११४।७। १७. शौ.अ.म.स. ५।२२।१२। १८. शा.ऋ.म.स. १०।८५।३६। १९. मा. वा. शु. य. म. स. १०।१। २०. आ.तै.स. ४।१।१०। २१. शा.ऋ.म.स. ८।४५।२० (शौ. शि. श्लो. ३७)। २२. २१।१२, पृ. ३९०। २३. आ.तै.स. २।१।१।५। २४. शा. ऋ. म. स. २।११।१७। २५. ऋ. प्रा. ६।३०, तै. प्रा. वै. २१।१३। २६. श्लो. २१४, (शि. स.)। २७. २।२।९। २८. ४।१६४।

वचनमुपलब्भ्यते तथापि अत्त्र यमविधायकशास्त्रस्स्य प्राप्तेरभावाद-प्राप्तप्रतिषेधोऽयञ् चिन्तनीय एव दृश्श्यते। स्यान् मन्दशङ्का-परिहारादद्ध्यर्थमिदं शास्त्रम् प्रावृत्तम्; अथवा सर्ववर्णानन्यथात्त्व-जनयितृणामतीर्थोषितानामुच्चारणे सम्भावितन् दोषम् परिहर्तुम् प्रवृत्तं स्याद्। यद् वा पञ्चमद्वित्त्वेऽपि प्रथमस्स्य मकारभिन्नस्स्य पञ्चमस्स्याभिनिधानात्[1] ततः परन् नासिक्क्यस्स्य ध्रुवस्स्य प्राप्तेस् सत्त्वात्[2] तद् ध्रुवयँ यमसदृशमिति तद् यमत्त्वेनोपचर्य तन्निवारणा-येमानि वचनानि इति व्याक्क्ष्येयम्। वैदिकाभरणकारेणापि एवमेव व्याक्क्ष्यातम्[3]। यद्द्यपि माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्र-ब्रह्मयज्ञसंहितापुस्तकादिषु अपि सचन्द्रबिन्दुका यमलिपिर् न प्रयुज्ज्यते तथापि यमानान् नासिक्क्यत्त्वादत्त्र तथा कृतमिति वेद्द्यम्। यद्द्यपि उक्तसंहितापुस्तकादिषु तकारजयमस्स्य ककारेण सङ्केतः क्रियते, तथापि अन्न्येषायँ यमानां सङ्केताय न काऽपि विशिष्टा लिपिस् तत्त्र प्रयुज्ज्यते इति अव्यवस्थित एव तत्त्रत्त्यो यमलिपिप्रयोग इति तं सर्वथा परित्त्यज्ज्य नव्व्यैर् विद्द्वद्भिस् संसूचिताम्[4] पद्धति-मवलम्ब्य नियतरूपेणात्त्र यमलिपिः प्रयुक्तेत्त्ययम् प्रयोगस् सम्म्यगा-कलनीयः परीक्क्ष्यग्ग्राहिभिर् विचक्क्षणैः।

(ढ) नासिक्क्यविवेकः

हकाराद् णनमेष्वेकस्मिन् हि एकपदे सुस्थिते।
परेऽन्तरागतो रक्तो हँस् तु नासिक्क्य उच्च्यते ॥८५॥

अपराह्हँणे, अह्हँनाङ्केतुः, ब्रह्हँमवादिन इत्त्यादौ[5] हकाराद् णनमानामेकतमस्मिन् परे हकारस्स्य णनमानामेकतमस्स्य च मद्ध्ये योऽ-नुनासिकहकाररूपो वर्ण उपजायते स हि नासिक्क्य उच्च्यते। स च केषाञ्चिदेवाभिमतः। एतादृशस्स्य वर्णस्स्याऽऽगमाय हकारस्स्य द्वित्-त्वन् तत्त्रोत्तरस्स्य हकारस्स्य नासिक्क्यीभावः, हकारात् परस्स्य णकारस्स्य नकारस्स्य मकारस्स्य वा द्वित्त्वन् तत्त्र पूर्वस्स्य तस्स्य हकारसादृश्श्येन सोष्मभावो वाऽपि आवश्श्यको भवति। हकारस्स्य कुत्त्रचिद् द्वित्त्वम् ऋग्वेदप्रातिशाक्क्ष्येऽन्वाक्क्ष्यायते[6] शुक्लयजुर्वेद-

---

१. ऋ. प्रा. ६।१७। २. तत्त्रैव, ६।४१। ३. तै. प्रा. वै. २१।१३। ४. ऋग्वर्णक्रमलक्क्षणटीकायाम्, श्लो. १७; या. शि. शि. व. वि., पृ. १४४–१४५। ५. आ. तै. कृ. य. सं. २।१।२।५, २।४।१४।१, १।७।१।४। ६. ६।६, ९।

प्रातिशाख्ये तु असस्पर्शपरस्यापि संयोगादिस्थस्य हकारस्य द्वित्वस्याभावस्याऽनन्वाख्यायकम् "परन् तु रेफहकाराभ्याम्"[1] इति वचनमस्ति; हकारात् स्वरपूर्वकात् स्पर्शे परे तु सस्पर्शस्यैव द्वित्वन् तत्राऽन्वाख्यायते "ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च च सस्पर्शः"[2] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु रेफपरकस्य हकारस्य द्वित्वाभावेऽन्वाख्यातेऽपि णनमैकतमपरकस्य हकारस्य तु द्वित्वाभावो न तत्र प्रतिपाद्यते। ऋक्तन्त्राख्ये सामवेदप्रातिशाख्येऽपि संयोगादौ स्थितयो रेफहकारयोर् द्वित्वस्याभावोऽन्वाख्यायते[4]। शौनकीयचतुरध्यायिकाख्ये अथर्ववेदप्रातिशाख्येऽपि संयोगादिस्थस्य हकारस्य द्वित्वस्याभावः प्रतिपादितोऽस्ति[5]। एवञ् च बाह्वृच्ये णकारादेर् हकारस्य वा द्वित्वेन, वाजसनेयके छान्दोग्ये आथर्वणे च णकारादेरेव द्वित्वेन तैत्तिरीयके च हकारस्य द्वित्वेन[6] नासिक्यस्योपजनस् सम्भाव्यते। किन् तु तैत्तिरीयाणाम् आथर्वणिकानाञ् च प्रातिशाख्ये विहायाऽन्यत्र नासिक्यागमो नोल्लिखित इति अन्येषु ग्रन्थेषु तत्रतत्र वर्णस्थानादिनिरूपणस्याऽवसरे नासिक्यवर्णस्योल्लेखः प्रप्रसिद्धिमनुरुध्यैव कृत इति सम्भाव्यते।

नासिक्यवर्णस्योल्लेखश् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "नासिक्ययमानुस्वारान्"[7] इति कृतोऽस्ति, किन् तु तस्य स्वरूपादिकन् तत्र सूत्रकारेण भाष्यकारेण उव्वटेन वाऽपि नैव प्रतिपादितन् दृश्यते; न च यमागमप्रकरणादौ नासिक्यागमस् तत्रोक्तः। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि– "यमानुस्वारनासिक्यानान् नासिके"[8] इति, "समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः"[9] इति च नासिक्यस्योल्लेखः कृतोऽस्ति। "हँ इति नासिक्यः"[10] इति तस्य स्वरूपञ् च प्रतिपादितमस्ति। तत्र च उव्वटेन "अयम् ऋक्शाखायाम् प्रसिद्धः" इत्युक्तम्; किन् तु ऋग्वेदप्रातिशाख्यभाष्येऽपि तेनाऽस्य स्वरूपस्थित्यादिकङ् किमपि न निरूपितमिति पूर्वमेवोक्तम्। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य-

---

१. ४।१०२। २. ४।१०३। ३. १४।१९।
४. ५।६।५ (२७०)। ५. ३।३१। ६. "सूत्रकारस् तु समाम्नायसिद्धत्वाद् अत्र 'हकारान् णनमपरात्' (२१।१४) इति हकारद्वित्ववत् पञ्चमन् नासिक्यवँ विधास्यति"– तै. प्रा. वै. १।१ (पृ. ९)। ७. १।४८। ८. १।७४। ९. १।८०।
१०. ८।२३।

कारेण तु "तस्म्मिण् ड्ढजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयनासिक्क्या न सन्ति माद्ध्यन्दिनीयानाम् लृकारो दीर्ग्घः प्प्लुताश्च्चोक्क्तवर्ज्जम्"[१] इति उक्त्वा नासिक्क्यस्स्य माद्ध्यन्दिनीयानामाम्म्नायेऽभाव उक्तः। तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये तु "न विसर्जनीयजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयानुस्स्वारनासिक्क्यानाम्"[२] इत्त्यत्त्र, "नासिक्क्या नासिकास्स्थानाः"[३] इत्त्यत्त्र च यमैस् सह नासिक्क्यस्स्योल्लेखश् कृतः, "हकारान् नणमपरान् नासिक्क्याम्"[४] इति नासिक्क्यागमश् च प्प्रतिपादितः। तस्स्य नासिक्क्यस्स्य परिच्चयश् च तत्त्र "सानुनासिक्क्यो हकारः" इति त्रिभाष्ष्यरत्नकारेण दत्तः। ऋक्क्तन्त्रेऽपि "हुमित्त्यनुनासिकः"[५] इति, नासिकायायँ् यमानुस्स्वारनासिक्क्याः"[६] इति चोल्लेखोऽस्स्य प्प्राप्प्यते। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् च– "नासिक्क्यानान् नासिका"[७] इति नासिक्क्यस्स्य स्स्थानन् निर्दिष्टम् "(समानपदे) हकाराद् (उत्तमे स्पर्शे) नासिक्क्येन (व्यवधानम् भवति)"[८] इत्त्यस्स्याऽऽगमश् प्प्रतिपादितः। पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्येऽपि "नासिक्क्यो वर्णः" इत्त्युल्लेखोऽस्ति[९]। शिक्क्षेति प्प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तु अस्स्य नासिक्क्यस्स्योल्लेखो दुर्लभः। याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्[१०], चारायणीयशिक्क्षायाम्[११], व्यासशिक्क्षायाम्[१२], शम्भुशिक्क्षायाम्[१३], सर्वसम्मतशिक्क्षायाम्[१४], पारिशिक्क्षायाम्[१५], पद्द्यात्मकापिशलिशिक्क्षायाञ्[१६] चैव तदुल्लेखश् प्प्राप्प्यते। कुत्त्रच्चिदस्स्य नादत्त्वेनोल्लेखश् कृतश् प्प्रतीयते, तदुत्तरत्त्राऽनुपदमेव प्प्रतिपादयिष्ष्यामः ॥८५॥

(ण) स्वरभक्तिविवेकः

स्वरांशस् स्वरभक्तिस् स्याद् ऋकारस्स्यांशको हि सः।
एकारांश इकारांश उकारांशोऽपि वा क्वचित् ॥८६॥

स्वरभागस् स्वरभक्तिरित्त्युच्च्यते। तथा च उव्वटः "अन्न्वर्थसञ्ज्ञा चेयं स्वरभक्तिस् स्वरप्प्रकार इत्त्यर्थः"[१७] इति, सोमयार्योऽपि "भक्तिरवयव एकदेश इति यावत्"[१८] इति, नागोजिभट्टोऽपि "भक्तिर्

१. ८।३९। २. १।१८। ३. २।४६। ४. २१।१४।
५. १।२। ६. २।२।२ (१२)। ७. १।२६। ८. १।१००।
९. ६।१।६३। १०. शि. स., पृ. १३–१४। ११. पृ. १८, ३०।
१२. सू. ४११, ४१४। १३. श्लो. ५०। १४. श्लो. ७५।
१५. सू. १७५। १६. श्लो. ९। १७. ऋ.प्रा.उ.भा. १।३२।
१८. तै.प्रा.त्रिभा.र. २१।१५।

भागः''[१] इति । अयञ् च स्स्वरभागो यम-वर्गपञ्चमवर्णमद्ध्ये, रेफाद् व्यञ्जनेऽथवा ऊष्मणि स्स्वरोदये ऋकारे चैव परे; लकाराच् चोष्मणि स्वरोदये परे तन्मद्ध्ये उपजायते ऋषौ आर्षत्त्वेनाऽभिमते वा ग्रन्थे । अभिनिहिताद् घोषिणस् स्पर्शोष्मपराच् च परत्राऽप्प्ययमुपजायते । तथा च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– ''यमान् नासिक्क्या स्वरभक्तिरुत्तरा गार्ग्यस्स्य, ऊष्मा सोष्मणः''[२] इति, ''रेफात् स्वरोपहिताद् व्यञ्जनोदयाद् ऋकारवर्णा स्स्वरभक्तिरुत्तरा''[३] इति, ''विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराच् च घोषिणः''[४] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि–''रलावृलृवर्णाब्भ्यामूष्म्मणि स्स्वरोदये सर्व्वत्त्र''[५] इति, प्रतिज्ज्ञासूत्त्रेऽपि–''अथापरान्तस्त्थस्स्यसयँ युक्तस्स्याऽयुक्तान्न्यहलूष्म्मऋकारैरेकारसहितोच्चारणम्''[६] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि– ''रेफोष्मसयँ योगे रेफस्वरभक्तिः''[७] इति; शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाक्ख्ये अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्ये च ''रेफादूष्मणि स्वरपरे स्वरभक्तिरकारस्स्यार्धञ् चतुर्थमेके, अन्न्यस्मिन् व्यञ्जने चतुर्थमष्टमवँ वा''[८] इति । शिक्क्षेति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेष्ष्वपि स्वरभक्तेर् विधानानि सर्वत्त्र प्राप्प्यन्ते । तथा हि शैशिरीयशिक्क्षायाम्– ''रलौ स्वराद् यत्त्र पूर्वा ऊष्मसञ्ज्ञे परे स्थिते । पूर्वस्स्वरस्स्य सम्भाव्व्या स्वरभक्तिᳶ प्रकीर्त्यते ॥ अदर्शि शीर्षाऽग्निर् होता सर्सृते च न जल्हवः । शतवल्शोऽर्षाण अर्षन्नेतदत्त्र निदर्शनम् ॥ व्यञ्जनान्तेषु युक्तेषु सैव स्स्यात् पादमात्त्रिका । शीर्ष्णश्शीर्ष्णᳶ प्रसर्स्राणस् तर्ह्येवैतन् निर्दशनम् ॥ स्वरभक्तिम् प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत् । इकारञ् चाऽप्प्युकारञ् च ग्रस्तदोषन् तथैव च ॥''[९] इति; शौनकशिक्क्षायाञ् च ''ऋलृस्स्वरौ यत्त्र पूर्वौ ऊष्मसञ्ज्ञे परे स्थिते । पूर्वस्स्वरस्स्य सम्भाक् स्यात् स्वरभक्तिᳶ प्रकीर्त्यते''[१०] इति, ''व्यञ्जनानान् त्वर्धमात्त्रा स्वरभक्तेस् तथैव च । सयँ योगे पादमात्त्रा स्स्यात् स्वरभक्तिᳶ प्रकीर्त्यते''[११] इति च; याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च– ''करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हरिता तथा तद्वद् हंसपदा नाम पञ्चैतास् स्वरभक्तयः ॥ करिणी रहयोर् योगे कुर्विणी लहकारयोः ।

---

१. पा. व्या. भा. प्र. उ. ८।४।१ । २. ६।३६–३७ । ३. ६।४६ । ४. ६।४७ । ५. ४।१७ । ६. २।३ (अत्त्र मुद्द्रितपुस्तकेषु असङ्गतम् पाठान्तरन् दृश्श्यते)। ७. २१।१५ । ८. १।१०१, १०२ । ९. श्लो. ५२–५५ । १०. श्लो. ४३ । ११. श्लो. ११ ।

हरिणी रशयोर् योगे हरिता लशकारयोः ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफसकारयोः । देवम् बर्हिरिति करिणी उपबल्हेति कुर्विणी । हरिणी दर्शलमिति शतवल्शेति हारिता ॥ वर्षो वर्षीयसीत्त्याहुस् तथा हंसपदेति च । रलाब्भ्याम् पर ऊष्माणो यत्तर स्स्युस् तु स्स्वरोदयाः । स्वरभक्तिरसौ ज्ज्ञेया पूर्वमाक्क्षरमम्य पठ्यते ॥ स्वरभक्तिम् प्प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत् । इकारञ् चाप्प्युकारञ् च ग्रस्तदोषन् तथैव च"[1] इति; अनन्तकृते प्प्रतिज्ज्ञासूत्तरभाष्प्ये माद्ध्यन्दिनशिक्क्षावचनञ् च– "शषसहा यत्त्र दृश्श्यन्ते रेफेणाङ्कितमस्तकाः । स्वरभक्तिम् प्प्रयुञ्जीत सयँयोगे नैव कारयेत्"[2] इति; लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायाञ् च– "रेफो रेकत्त्व–(रेकार–? रेभाव–?) माप्नोति शषहेषु परेषु च । ददर्श वर्षोऽग्रर्हाच् च सयँयोगे नैव कारयेत् । वर्ष्मन् वर्ष्व्यायाऽन्तर्हृदा तत्तर तावदुदाहृतिः । लकारोऽपि च सावर्ण्यादेकारसदृशो भवेत् । शतवल्शा च वल्हा च तत्तर तावदुदाहृतिः"[3] इति । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च– "स्वरभक्तिश् च पूर्वाङ्गन् देवम् बर्हिरुदाहृतिः । इकारे च तथोकारे तायँ यत्नेन विवर्जयेत् ॥ रेफो वाऽथ लकारो वा यत्त्रोष्मणि स्वरोदये । स्वरभक्तिर् भवेत् तत्तर पूर्वमाक्क्षरमम्य पठ्यते ॥ ऊष्मणामुपरिस्स्थस् तु रेफो याति रेवर्णताम् । रेफत्त्वम् पुनरायाति यद्द्यूष्माणोऽन्न्यसयँयुताः ॥ ऊष्मणा स्वरभक्तिस् तु द्विर्भावम् बाधते यथा । वर्षो वर्षीयसि ह्वार्षीच् छतवल्शोऽपि सिद्ध्यति"[4] इति । परिभाषाङ्कसूत्त्रेऽपि "अहल्शलि ऊर्ध्वरेफस्स्य सँकारᳲ प्राक् च"[5] इति; केशवीयशिक्क्षायाङ् कारिकावल्ल्यामपि– "अनन्तस्स्थानान् द्वितीयस्स्य सँकारोच्चारणम् भवेत् । अयुक्तहल्भिश् शषसैरृकारेण युतस्स्य च ॥ एवमेव तृतीयस्स्य शषसैस् सयँयुतस्स्य च । सँकारोच्चारणङ् कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्स्थितिः"[6] इति । मल्लशर्मशिक्क्षायाञ् च– "अक्क्षराणामुपरि यो वेदे रेफᳲ प्रवर्तते । स एव शषहर्ऋणाँ विपरीतन् तु यद् भवेत्"[7] इति । स्वरभक्तिशिक्क्षायाञ् च– "ऊष्मोर्ध्वरेफस्स्योच्चारस् सँकारो

---

१. श्लो. ९८–१०४ (शि. स., पृ. १७)। २. शु. य. प्रा. (वाराणस्स्याम् मुद्द्रिते, १९४५) पृ. ४२१, (प्र. सू. २।३)। ३. श्लो. १०–१२ (शि. स., पृ. ११४–११५)। ४. श्लो. ५२–५५ (शि. स., पृ. १२१–१२२)। ५. सू. ४ (शि. स., पृ. १४१)। ६. श्लो. ६–१० (शि. स., पृ. १५०)। ७. श्लो. ३९ (शि. स., पृ. १५७)।

हल्युता न चेत्''[१] इति, तत्रोक्तम् ''पितॄणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम्''[२] इत्युदाहरणवाक्यन्तु असङ्गतं दृश्यते। तत्रैव पुनः ''स्वरभक्तिः पञ्चधा स्यात् तत्राऽऽद्या करिणी स्मृता। रकारेण हकारेण संयोगो यत्र दृश्यते। करिणी सा तु विज्ञेया बर्हिरसीति दर्शनम्। लकारेण हकारेण संयोगो यत्र दृश्यते। कुर्विणी सा हि विज्ञेया उपवल्हेति पश्यति॥ रकारस्य शकारेण संयोगो यत्र दृश्यते। हरिणी सा तु विज्ञेयाऽर्शस इत्यादि दर्शनम्॥ लकारस्य शकारेण संयोगो यत्र जायते। हरिणीं तां विजानीयाच् छतवल्शेति दर्शनम्॥ रेफस्याथ षकारेण संयोगो यत्र दृश्यते। हंसपादेति विज्ञेया वर्षो वर्षीयसीति च॥ एतल् लक्षणमाख्यातं स्वरभक्तेर् विचक्षणैः''[३] इति च। चारायणीयशिक्षायाञ् च— ''स्वरभक्तिर् द्विधा ज्ञेया लकारो रेफ एव च। स्वरोदा व्यञ्जनोदा च विहिताऽक्षरचिन्तकैः। रहयोः करिणीं विद्यात् कर्विणी रशकारयोः। लशयोर् हरिणीं विद्याद् रात्रीं तु रसकारयोः॥ या तु हंसपदा नाम सा स्याद् रेफशकारयोः। अभक्ष्याः वरमवर्ज्याश् च पञ्चैतास् स्वरभक्तयः। एकपदा भवेद् यत्र स्वरभक्तिस् स्वरोदया। द्विपदा चैव या दृष्टा व्यञ्जनोदा च सा स्मृता। अणुमात्रञ् च रेफस् स्याद् व्यञ्जनस्य तथैव च। स्वरस्य सार्धमात्रञ् च स्वरभक्तिं विनिर्दिशेत्॥ स्वरभक्तीः प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् वर्जयेद् बुधः। इकारञ् चाऽप्युकारञ् च ग्रस्तदोषान् विवर्जयेत्॥ दर्शपूर्णमासौ, वार्षुकेसमै''[४] इति। व्यासशिक्षायाञ् च— ''स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्स्वरभक्तिता। तन्मध्ये ऋत्वलृत्वे च स्वरभक्तिम् प्रकल्पयेत्। हपरे तु हलन्ता स्यात् स्वरभक्तिस् तु संवृता। अजन्ता शषसोर्ध्वे च विवृता समुदीरिता॥ स्वरभक्तिः करेणू रो होर्ध्वो लः कर्विणी भवेत्। हरिणी शषसोर्ध्वो रो लकारो हरितोच्यते॥ दीर्घात् स्वारादनन्त्या च स्वाराद् भक्तिः पृथग् भवेत्। प्रत्येकस्स्वरभाग् यश् च न भक्तिर् निहिते च हे''[५] इति। शम्भुशिक्षायाञ् च— ''रेफः करेणुश् च हकार ऊर्ध्वे लः कर्विणीति स्स्वरभक्तिरुक्ता। लो हारिता शे हरिणी च हस्तिनी (रेफस् तथा) हंसपदाऽपि षोर्ध्वे''[६] इति। कौह-

१. श्लो. १८ (शि. स., पृ. १७३)। २. तत्रैव।
३. श्लो. ३६–४० (शि. स., पृ. १७५)। ४. चा. शि., पृ. ३०।
५. सू. ३८१–३८८। ६. श्लो. १६।

लीयशिक्क्षायाञ् च— "रेफस्य ऊष्मसयँ योग एष याति स्वरात्मताम् । (स्वरोऽयं स्यात् तु रेफेण) समानकरणरूपभाक् ॥ ऋकार आदिरणुमात्त्रो मद्ध्ये रेफोऽर्धमात्तिरकः । अणुमात्त्रस् तथान्त्यांशो मद्ध्ये भक्तिर् विधीयते"[१] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "स्वरोत्तरोष्मणᳲ पूर्वरेफस्य स्स्वरभक्तिता । ऋकारस्य स्स्वरूपन् तद् बुद्ध्वा बोद्धुं हि शक्क्यते । स्वरभक्तिरतो विद्द्यादृकारमिह विस्तरात् । ऋकारस्य स्स्वरूपं हि श्श्लिष्टम् पादचतुष्टयम् । पादेषु तेषु विज्ज्ञेयावादावन्ते स्वरात्मकौ । अणू रेफस्य मद्ध्ये द्द्वौ विज्ज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ॥ स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरन् तथा । स्वरपादान्न्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ ॥ हकारे पूर्वभागस् स्यादुत्तरश् शषसेषु च ॥ हकारे सवँवृतावँ विद्द्याद् विवृतामितरत्त्र तु । पूर्वस्स्वरस्य चाल्पत्त्व-(तुल्ल्यत्त्व–?) मित्त्वमुत्त्वमिति त्त्रयम् । एतत् त्त्रयवँ विसृज्ज्यैव स्वरभक्तिं समुच्चरेत् ॥ स्वरभक्तिᳲ परा स्वारात् प्रचयत्त्वमवाप्नुयात् । स्वारे दीर्घे तु नान्त्या या स्वतन्त्रा धूर्षदम् भवेत् ।"[२] इति, पारिशिक्क्षायाञ् च— "स्वरोत्तरोष्मण्ण्यपि पूर्वरेफलकारयोश् च स्स्वरभक्तिसञ्ज्ञा । स्यादर्धमात्त्रा रलयोस् तदादावन्ते स्स्वरांशावणुमात्त्रयुक्तौ ॥ रलौ तु यस्मात्स्वरपादयुक्तौ तस्मात् तयोश् च स्स्वरभक्तिसञ्ज्ञा । पूर्वांशपादद्द्वययुग् घलन्ता स्यात् सवँवृताक्ख्या हपरे तु भक्तिः । परांशयुक्ता शषसेषु भक्तिᳲ परेष्ष्वजन्ता विवृताभिधाना ॥ पूर्वस्स्वराल्पत्त्वकमित्त्वमुत्त्वन् त्त्रयवँ विसृज्ज्यैव वदेद् (विपश्चित्?)। करेणुसञ्ज्ञा रहयोश् च योगे सा कर्विणी स्स्याल् लहकारयोगे । भक्तिस् तु या रेफसकारयोगे तां हस्तिनीति प्प्रवदन्ति केचित् ॥ सा धूर्षमित्त्यत्त्र तु या च भक्तिस् सेयं स्वतन्त्रा स्वरभक्तिरुक्ता । सा हारिता स्स्याल् लशयोस् तथैव क्क्रमेण सप्त स्स्वरभक्तयस् ताः । उदाहरिष्ष्ये स्स्वरभक्तयस् ताᳲ क्क्रमात् करेण्वादि च हारितान्तम् । बर्हिर् यजत्त्यर्हति गार्हपत्त्यङ करेणु मल्हा इति कर्विणी स्स्यात् । सहर्षभा हंसपदा सुवर्षा दर्शश् च पर्शुर् हरिणी च वर्षम् । दीर्घाच् च ह्रस्स्वात् स्वरितादनन्त्यात् पृथग् भवेद् भक्तिरसंहिता च । पृथक् स्वरयँ यो भजतीह वर्णᳲ पृथक् च भक्तिर् निहितेन होर्ध्वे"[३] इति । नारदीयशिक्क्षायाञ् च—"ऋवर्णं स्वरभक्तिञ् च च्छन्दोमानेन निर्दि-

१. श्लो. ७७–७८ । २. श्लो. २४–३१ ।
३. सू. १२०–१३१ ।

शेत् । प्रत्ययेन सहारेफम् मिमीत स्स्वरभक्तिषु । ऋवर्णे तु पृथग् रेफ४ प्रत्ययस् तु पृथग् भवेत् । विद्द्यात् लघुमृकारन् तु यदि तूष्मणा सयँ्युतः । ऊष्मणैव हि सयँ्युक्त ऋकारो यत्त्र पीड्ड्यते । गुरुवर्णस् स विज्ज्ञेयस् स्वृचञ् चात्त्रानुदर्शनम् । ऋषभञ् च गृहीतञ् च बृहस्पतिम् पृथिव्यान् च । निर्ऋतिपञ्चमा ह्यत्त्र ऋकारा नात्त्र सं शयः । शषसहरादौ रेफस् स्वरभक्तिर् जायते द्विपदासन्धौ । इउवर्णाब्भ्यां हीना क्वचिदेकपदा क्रमवियुक्ता ।। स्वरभक्तिर् द्विविधा (स्याद्) ऋकारो रेफ एव च । स्वरोदा व्यञ्जनोदा च विहिताऽक्क्षरचिन्तकैः ।। शषसेषु स्स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयाम् । शषसेषु विवृत्तान् तु हकारे सवँ्वृतावँ् विदुः ।। स्वरभक्तिम् प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत् । इकारञ् चाप्प्युकारञ् च ग्रस्तदोषन् तथैव च''[१] इति । लोमशीयायां शिक्क्षायामपि— ''करेणु४ कुर्विणी चैव हरिणी हरितेति च । तथा हं सपदा नाम पञ्चैतास् स्वरभक्तयः । करेणुलँ् लहयोर् विद्द्यात् कुर्विणीम् ऋहकारयोः । हरिणीलँ् लशयोर् विद्द्याद् हारिता ऋशकारयोः । तथा रेफषकारे तु हं सपदा प्रकीर्त्तयेत् । या तु रेफसकारे स्स्यात् काकिनीन् तावँ् विनिर्दिशेत्''[२] इति; ''व्यञ्जनशिरसि निविष्टो रेफ (ो हि) ऋवर्णतायँ् याति । स तु सर्वत्त्र न कार्यश् शषसहकारेषु कार्यः (कर्तव्यः ?) । अक्क्षरं शषसञ् चैव यत्त्र तिष्ठति सयँ्युतम् । ऋवर्णन् तत्त्र विद्द्येत व्यञ्जनन् तु विनिर्दिशेत् ।''' रेफस्स्य च ऋवर्णस्स्य स्वरभक्तेस् तथैव च । अवर्णवत् प्रयोगस् स्याद् द्विवच् च व्व्यञ्जनस्स्य तु''[३] इति च । माण्डूक्क्यां शिक्क्षायाञ् च— ''ऊष्मस्स्थौ यत्त्र दृश्श्येते स्वरवर्णौ स्वरोदयौ । ऋलृवर्णौ तथा ज्ज्ञेयौ स्वरभक्तीति सं स्स्थितौ ।। तां ह्रस्स्वाम् प्रतिजानीयाद् यथा मात्त्रा भवेद् यदि । सम्म्यगेनावँ् विजानीयाद् द्वौ दोषौ परिवर्जयेत् । सम्म्यगेनायँ् यदा पश्श्येच् छतवल्शेति निदर्शनम् ।। अकारञ् चाप्प्युकारञ् च विच्छिन्नवँ् विवृतन् तथा । करिणी कर्विणी चैव हरिणी हरितेति च । तथा हं सपदा नाम पञ्चैतास् स्वरभक्तयः । करिणीं रहयोर् विद्द्यात् कर्विणीलँ् लहकारयोः । हरिणीं रशयोर् विद्द्याद् धारितालँ् लशकारयोः । या तु हं सपदा नाम सा तु रेफषकारयोः । या तु रेफसकारौ स्यात् काकिनीन् तावँ् विनिर्दिशेत्''[४] इति, ''ऋवर्णरेफसयँ्युक्तं स्वरितं स्यादनन्तरम् ।

---

१. २।६।२–६ । २. २।२–४ । ३. ६।१, २, ४ ।
४. श्लो. ९९–१०६ ।

ऋकाररेफसयँयुक्तयँ यत् पूर्ववँ व्यञ्जनोदये । ऋकारे लघु तद् विद्द्याद् रेफे तद् गुरुसञ्ज्ञकम्"[1] इति च ।

स्वरभक्तेस् स्वरूपन् तु ऋकारांशलृकारांशरूपमिति प्रातिशाक्ख्ययोरुक्तम्[2] ऋकारलृकारौ च अकारांशघटितौ[3] इति स्वरभक्तेरपि अकारविधता आयाति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाक्ख्येऽथर्ववेदप्रातिशाक्ख्ये[4] सामवेदसम्बद्धायालँ लोमशशिक्क्षायाञ् च[5] स्वरभक्तेरकारविधत्वं स्फुटमुक्तम् । माद्ध्यन्दिनीयाम्नाये तु स्वरभक्तेरेकाररूपता उक्ता[6], किन् तु तत्र एकारऽ पूर्ण इव प्रतीयते न स्वरभागरूपः[7] । केषाञ् चिन् मते स्वरभक्तेऽ पूर्वोत्तरस्स्वरसरूपता विज्ञायते[8] । तत्र च उकारांशरूपा इकारांशरूपा च स्वरभक्तिर् उव्वटेनोदाहृता[9] । छन्दोमानविशेषेण स्वरभक्तिरुत्पद्द्यते इति नारदीयशिक्क्षायामुक्तम्[10] । दृश्श्यते च छन्दोवृत्तपूरणाय भागवतेऽपि "अद्ध्यात्मदीपमतितीर्ष-(रष-)तान् तमोऽन्धम्"[11], "अर्ह(रह)णमुपपेद ईक्क्षणीयः"[12] इत्त्यादिषु बहुषु स्स्थलेषु[13] स्वरभक्तेरुच्चार्यत्त्वम् । "कानूत स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य"[14], "आपूर्यमाणो वरबद्भिरम्बुदैः"[15] इत्त्यादिषु तु स्वरभक्तेरकाररूपपूर्णस्स्वरतया लेखोऽपि तत्र दृश्श्यते आदर्शेषु । अतश् चाऽपि स्वरभक्तेरकारविधताऽपि सुस्फुटीभवति ।

स्वरभक्तेश् च द्द्वौ भेदौ ऊष्मपरा स्वरभक्तिर् द्राघीयसी भवति[16], अनून्यव्यञ्जनपरा द्विर्भूतोष्मपरा च स्स्वरभक्तिस् तदपेक्क्षया ह्रस्स्वतरा भवति[17] इत्त्युक्त्वा ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये प्रतिपादितौ ।

---

१. श्लो. १२९ । २. ऋ. प्रा. ६।४६, शु. य. प्रा. ४।१७ ।
३. एतद् ऋकारस्स्वरूपनिरूपणे सम्म्यक् प्रतिपादितन् तत एव बोद्ध्यम्।
४. १।१०१, १०२ । ५. ६।४ (शि.स., पृ. ४६०)। ६. प्र. सू. २।३ । ७. सैकारेतिवचनात् तथैव तत्रोच्चार्यमाणत्त्वाच् च माद्ध्यन्दिनीयैः । ८. ऋ. प्रा. ६।५३ । ९. धूर्षदम् (ऋ. १।१४३।७) बर्हिषदः (ऋ. ६।६८।१) । १०. २।६।२ ।
११. १।२।३ । १२. १।६।४१ । १३. १।६।११, ३।६।८,१३; ३।१५।४५, ३।१६।२३, ३।२८।३५, ४।६।६, ४।११।३; ४।१६।२४, ७।८।४५, ७।९।२०,३९,५०; १०।८।३०, ११।६।२६ इत्त्यादिषु ।
१४. १०।६०।१० । १५. १२।९।१४ । १६. ऋ.प्रा. ६।३३, ६।४८ । १७. तत्रैव ६।३५ ।

चारायणीयशिक्षायाम्[1] व्यासशिक्षायाम्[2] त्रिभाष्यरत्ने[3] नारदीयशिक्षायाञ्[4] च व्यञ्जनान्ता स्वरान्ता (ऋकारलृकार-पूर्वार्धरूपा ऋकारलृकारोत्तरार्धरूपा) चेति प्रकारान्तरेण स्वरभक्तेर् द्वौ भेदौ प्रतिपादितौ। करिण्यादयः पञ्च षट् सप्त वा स्वरभक्तेर् भेदा अपि शिक्षासूक्ताः[5], किन् तु ते स्वरभक्तीनां श्रुतिगतवैशिष्ट्यमादायोक्ता न प्रतीयन्ते, तच्छ्रुतिवैशिष्ट्यस्य कुत्राप्यप्रतिपादितत्वात्।

अत्रेदमपि विचिन्तनीयम्। काण्वाम्नायमाध्यन्दिनीयाम्नायसाधारणे शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तादृश्यां याज्ञवल्क्यशिक्षायान् तदनुयायिनीषु अन्यास्वपि शिक्षासु रेफाद् ऋकारे परे स्वरभक्तेरनुल्लेखात् काण्वानामाम्नाये रेफाद् ऋकारे परे स्वरभक्तेरभावेऽपि माध्यन्दिनीयाम्नायमात्रविषयके प्रतिज्ञासूत्रे तु रेफाद् ऋकारे परे स्वरभक्तेरन्वाख्याततत्वात्[6] केशवीयकारिकावल्ल्यां शिक्षायाञ् च "अन्तस्थानान् द्वितीयस्य सैकारोच्चारणम् भवेत्। अयुक्तहल्भिश् शषसैर् ऋकारेण युतस्य च"[7] इत्युक्तत्वाद् गौडसम्प्रदाये तस्या मन्त्रसंहितायामपि उच्चार्यमाणत्वाच् च माध्यन्दिनीयाऽऽम्नाये रेफस्य ऋकारे परे स्वरभक्तित्वेनोच्चारणं शास्त्रीयं सम्प्रदायप्राप्तञ् च दृश्यते। अतो महाराष्ट्रभवैर् माध्यन्दिनीयैर् वैदिकैः क्रियमाणन् तस्या ब्राह्मणभागे एव प्रयोज्यतायाः प्रतिपादनमनुपपन्नवद् विज्ञायते। प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाम् बालकृष्णगोडशेर् वचनमपि[8] न्यायपरिहीणमेवेति सुधीभिर् विभावनीयम् ॥८६॥

(त) डढविवेकः

द्वयोस् तु स्वरयोर् मध्ये डढौ स्यातां ळ्ढौ क्वचित्।
वेदमित्रोक्ताविमौ द्विस्पृष्टौ दुस्पृष्टकावपि ॥८७॥

ऋग्वेदेऽन्यत्र च क्वचित् समानपदस्थयोर् द्वयोस् स्वरयोर् मध्ये व्यञ्जनान्तराव्यवधानेनाऽऽगतो डकारो ळकारो भवति ढकारश् च ळ्हकारो भवति। माध्यन्दिनीयानान् तु इमौ वर्णौ न स्तः[9]। इमौ ळ्ळ्हौ आचार्यवेदमित्रेण विशेषेणोक्तौ इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यकार आह।

---

१. पृ. ३०। २. सू. ३८३–३८४। ३. तै. प्रा. २१।१५। ४. २।६।७–८। ५. स्वरभक्तिविषये पूर्वमुद्धृतानि वचनानि दृश्यानि। ६. प्र. सू. २।३ ७. श्लो. ९। ८. शि. सं., पृ. २९२–२९५। ९. शु. य. प्रा. ४।१४६, ८।३९।

तथाहि "जिह्व्वामूलन् तालु चाऽऽचार्य्य आह स्स्थानण् डकारस्स्य तु वेदमित्तरः। द्व्वयोश् चाऽस्स्य स्स्वरयोर् मद्ध्यमेत्त्य सम्पद्द्यते स डकारो ड्कारः॥ ढकारतामेति स एव चाऽस्स्य ढकारस् सन्नूष्मणा सम्प्प्रयुक्तः। इडा साढा चाऽत्त्र निदर्शनानि वीड्व्वङ्गमित्त्येतदवग्ग्रहेण"[१] इति। ड्कारस्स्य तूल्लेखस् तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्येऽप्प्यस्ति। अनयोर् ड्ढयोरुच्चारणे च जिह्व्वाग्ग्रस्स्य भागाब्भ्याङ् क्रमेण तालौ द्विस् स्पर्शश् क्रियते इतीमौ द्विस्स्पृष्टौ उच्च्येते[२]। केचित् तु द्विस् स्पर्शेऽपि स्पर्श ईषदेव क्क्रियते इति दुस्स्पृष्टौ ताविति मन्न्यन्ते[३]। दुस्स्पृष्टौ ईषत्त्स्पृष्टौ इत्त्यर्थः। प्प्रयुज्ज्यते च "दुस्स्पृष्टन् तु प्प्राग् वकाराच् चतुर्णाम्"[४] "दुस्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्"[५] इत्त्यादौ ईषत्त्स्पृष्टमित्त्यर्थे दुस्स्पृष्टमिति। अनयोर् वर्णयोरुल्लेखश् शिक्क्षासु मद्ध्ये शैशिरीयशिक्क्षायाम् "अनुस्स्वारो विसर्गश् च ड्कारश् च तथैव च। दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेयो नासिक्क्यं रङ्गमुच्च्यते॥"[६] इति, "दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेयो ड्ढयोस् स्वरमद्ध्ययोः"[७] इति च; शौनकशिक्क्षायाञ् च "दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेयो ड्ढयोस् स्वरमद्ध्ययोः"[८] इति, पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च "दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेय ऌकारश् प्लुत एव च"[९] इति, वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च– "उपद्ध्मानीय इति च द्विस्स्पृष्टश् च तथाऽपरः। द्विस्स्पृष्टता च विज्ज्ञेया ड्ढयोस् स्वरमद्ध्ययोः। पदकाले वियुज्ज्येत द्विस्स्पृष्टो न भवेत् तदा"[१०] इति; व्यासशिक्क्षायाञ् च "नव दशाचो हलो ड्ोऽप्प्यनुस्स्वारौ विसर्गजौ। चतुर्भक्तियमाश् चेति वर्णाष् षट्षष्टिरीरिताः"[११] इति, शम्भुशिक्क्षायाञ् च "टवर्गे वक्त्रमद्ध्ये ड् जिह्व्वाग्ग्रेण तथा स्स्पृशेत्"[१२] इति, पारिशिक्क्षायाम् पद्द्यरूपायामापिशलिशिक्क्षायाञ् च क्रमेण "विसर्गानुस्स्वारड्ाश् च नासिक्क्याश् पञ्च चोदिताः"[१३] इति, "षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्स्वारो ड्ो नास्स्यपञ्चकम्"[१४] इति च, लोमशीयायां शिक्क्षायाञ् च– "पादपूर्वा

---

१. १।५१–५२। २. व. प्र. शि. श्लो. १५–१६ (शि. स., पृ. ११८), पा. शि. अभि. श्लो. ५। ३. पा. शि. प्रदीपे श्लो. ५; पा. शि. प्र. (शि. स., पृ. ३८९)। ४. ऋ. प्रा. १३।१०। ५. ऋक्तन्त्रे १।३। ६. श्लो. ७। ७. श्लो. १०। ८. श्लो. ५। ९. श्लो. ५। १०. श्लो. १५–१६ (शि. स., पृ. ११८)। ११. सू. ४३१–४३२। १२. श्लो. १६। १३. सू. ६। १४. श्लो. ९, तै. प्रा. वै. १।१, पृ. ९।

ये डकाराꣳ पदपूर्वास् तथैव च। ड इति चेति विज्ज्ञेयो ड-(ऽथ?) ढकारेऽप्ययवं विधिः''[1] इति कृतो दृश्यते ।।८७।।

(थ) किट्किडाकारविवेकः

ककारस्य टकारस्य चाऽर्धाभ्यामिव सयं युतः।
यो वर्णस् साम्नि दृष्टस् स किट्किडाकार उच्यते ।।८८।।

अस्य वर्णस्य ऋक्तन्त्रेऽपि "किट्किडाकारो हन्वाम्"[2] इत्युल्लेखꣳ प्राप्यते। लोमशीयाया शिक्षायाञ् च— "ककारार्धण् टकारार्ध हन्वान् तिष्ठति दक्षिणे। जिह्वाग्रेण तु आभाष्येत् किट्किटाकार एव च"[3] इति अस्य स्थानकरणस्वरूपाणि उक्तानि। तत्रैव "प्राणापाननिगारे च(–राश् च?) संस्राद (र?) ऋषभे (–भौ?) तथा। प्रथमस्वरे तु कर्तव्या किट्किडाकार एव च"[4] इति चास्य धर्मविशेषꣳ प्रतिपादितः। यद्यपि ऋक्तन्त्रस्य वेदाङ्गेभ्यो बहिष्करणेनाऽन्येन वाऽज्ञातेन कारणेन वैदिकपदानुक्रमकोशकारैरपि तस्य कोशस्य वेदाङ्गविभागेऽप्ययङ् किट्किडाकार उपेक्षितो दृश्यते; सामान्यतया संस्कृतवाङ्मये चाऽस्याऽन्यत्राऽनुपलम्भ एव, तथापि सामगानविशेषे प्रयोज्योऽयन् नरसिंहन्यायेन पृथगुल्लिख्यमानो वर्णोऽस्माभिर् वर्णसमाम्नायेऽनुल्लिखितोऽप्यत्र संसूचितो बोद्ध्यः। भर्तृहरिणाऽपि भाष्यदीपिकायाञ् छन्दोगपार्षदकृतिवैशिष्ट्यरूपेण किट्किडाकार उल्लिखितः "एवम्प्रकाराश् च तेषाम् बहवो व्यवहाराꣳ किट्किटाकारस्तोभादयः"[5] इति ।।८८।।

(द) नादविवेकः

घोषवद्व्यञ्जनैर् युक्ता अवसाने स्थिता अपि।
दीर्घीभूतास् तु वर्गान्त्या वर्णास् स्युर् नादसञ्ज्ञकाः ।।८९।।

बाह्यप्रयत्नविशेषरूपो नादोऽन्यः। स च बलाद्ध्याये एव यथास्थानन् निरूपयिष्यते। इह तु व्यञ्जनवर्णविशेषरूपस्य नादस्य विवेकꣳ क्रियते। परस्थेनाऽन्येन घोषवद्व्यञ्जनेन, हकारेण तु पूर्वस्थेनाऽपि युक्ता अथवा अवसाने स्थिता दीर्घीकृतत्योच्चारिता ङ-ञ-ण-न-मा नादसञ्ज्ञकास् स्युरित्यर्थः। यद्यपि अमोघानन्दिन्या शिक्षायाम्

---

१. ७।८,९ (शि. स., पृ. ४६१)। २. २।१।१०।
३. २।१, (शि. स., पृ. ४५६)। ४. ७।५ (शि. स., पृ. ४६०)।
५. अ ओङ् अं औच् इत्यत्र, पृ. ८१।

पाराशर्य्यां शिक्क्षायाञ् च "अष्टौ नादाः"[1] इत्त्युक्तम्; तत्त्र वर्गतृतीयस्स्य वर्ग्गचतुर्थस्स्य हकारस्स्य च नादीभाव[2] उक्त इति च प्प्रतीयते, किन्तु वर्ग्यतृतीयचतुर्थयोर् दीर्घीभावस्याऽसम्भवित्त्वात्, तेषाञ् व्यासशिक्क्षादौ नादत्त्वेनाऽनुल्लिखितत्त्वाच् च तेऽस्माभिरुपेक्क्षिताः । तत्त्र नादविषये च शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "प्प्रथमोत्तमवर्ग्गीये वर्ग्गान्त्यैस् सह सङ्गते । नासिक्क्यङ् गुरुमुच्चार्य्य यमस्स्थानगतञ् वदेत् । नादस् तु श्श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्त्वतस् तथा । अनासिक्क्योऽथ नासिक्क्यो जायते वर्णरूपतः । दद्ध्यङ् ह परमे व्योमन् वीर्य्यञ् चेति निदर्शनम्"[3] इति; कात्त्यायनशिक्क्षायाञ् च— "पदकाले यदा नादस् स्वरितस् स च इष्ष्यते । सन्धिकाले यदा तस्मात् स्वार्य्यः पूर्व्वपदे तु यः । व्यञ्जनं स्वरितात् पूर्वम् पञ्चमेनान्न्वितयँ यदि । स्वरितादुत्तरन् तस्मात् स्वार्य्यो नादस् त्वनन्तरः"[4] इति; अमोघानन्दिन्यां शिक्क्षायाम् "ओष्ठ्या दन्त्या लघुश् चैव पुनरेव लघूतरः । नादनासिक्क्यसहितालँ लक्क्षणानि पृथक्पृथक्"[5] इति, "नादसञ्ज्ञा भवन्तीमे ङञणनमाश् चाऽनुनासिकाः। भवन्ति प्प्रत्त्यये येषामन्तस्स्थासयँयुतास् स्वराः । हकारञ् चैव वर्णानान् तृतीयञ् च चतुर्थकम् । अथ दीर्घा विसर्गान्ता अष्टौ ते नादसञ्ज्ञकाः । आद्द्यन्तयोर् मकारौ द्वौ हकारो यत्त्र मद्ध्यतः। तत्त्र नादम् प्प्रकुर्वीत अग्ग्ने व्रतपते निदर्शनम् । मकारान्ते पदे पूर्वे अकारे परतस् स्थिते । तत्त्र नादम् प्प्रकुर्वीत मक्क्षिकेति निदर्शनम् । नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवानुनासिकौ । सयँयुक्तौ च विसर्गौ च (चाऽवसानस्स्थौ ?) नादावेतौ प्प्रकीर्त्तितौ । पञ्चमा यत्त्र दृश्श्यन्ते पञ्चमे परतस् स्थिते । नासिकन् तत्त्र कुर्वीत मात्त्रिकत्त्वे न सँशयः"[6] इति, "हकारो रेफसयँयुक्तो नादिर् भवति नित्त्यशः । द्वितीयेन प- (य ?-) दाक्क्षरान्तो न तु नादः कदाचन"[7] इति च । पाराशर्य्यां शिक्क्षायाञ् च– "नादसञ्ज्ञा भवन्तीमे ङञणनमाश् चाऽनुनासिकाः । भवन्ति प्प्रत्त्यये येषामन्तस्स्थास् सयँयुतास् तथा । हकारञ् चैव वर्ग्गाणान् तृतीयञ् च चतुर्थकम् । अथ दीर्घविसर्गान्ता अष्टौ ते नादसञ्ज्ञकाः ।

---

१. श्लो. ३१ (शि. स., पृ. ९५), श्लो. ४१ (शि. स., पृ. ५६)।
२. श्लो. ३१; श्लो. ४०–४१ । ३. श्लो. १०१–१०२ ।
४. श्लो. ८–६, (शि. स., पृ. ४९–५०) । ५. श्लो. २, (शि. स., पृ. ६३) । ६. श्लो. ३०–३५, (शि. स., पृ. ९६) ।
७. श्लो. ४०, (शि. स., पृ. ९७) ।

नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवाऽनुनासिकौ। सयँयोगौ (सयँयुक्तौ) च विसर्गौ च (चाऽवसानस्थौ ?) नादावेतौ प्रकीर्तितौ। पञ्चमा यत्र दृश्यन्ते पञ्चमे परतस् स्थिते। नासिकन् तत्र कुर्वीत मात्रैकत्वे न सँशयः। सयँयुक्ताग्रे विरामस् तु विवृत्तिस् तु विशेषतः। सयँयुक्ताग्रे ह्यघोषस् तु नासिकन् तु विधीयते। प्रत्यये च स्थिता ये च अघोषाᳵ पञ्चमास् स्वराः। पदान्ते सयँयुता ह्रस्स्वाᳵ पञ्चैवैतेऽनुनासिकाः। विवृत्तौ चाऽवसाने च ऋगर्धे च तथा परे। पदे च पादस्थाने नासिकन् तु विधीयते॥ हकारो रेफसयँयुक्तो नादो भवति नित्यशः। द्वितीयेन प-(य-?) दाक्षरान्तो न तु नादᳵ कदाचन॥ आद्यन्तस्थौ सकारौ द्वौ हकारो यत्र मध्यगः। उभौ नादौ प्रयुज्येताम् अग्ने व्रतपते निदर्शनम्। नकारस्य मकारस्य अनुस्स्वारो यदा भवेत्। तदाऽनुनासिके विद्द्यादुभयोर् ह्रस्स्वदीर्घयोः। नकारस्य मकारस्य अन्तस्स्थाश् च समीपगाः। नासिको नाव (नैव ?) मन्तव्यस् तत्र नादᳵ प्रकीर्तितः। तवर्गान्ते पवर्गान्ते व्यञ्जनान्ते पदे परे। तत्र नादम् प्रकर्तव्यन् नान्तिमङ्क्षिप्रकीर्तितम्। पूर्वतᳵ परतो वाऽपि हकारो यत्र दृश्यते। तत्र नादो भवत्येव न विकल्पᳵ कदाचन। नकारात् परतो यत्र मकारात् परतस् तथा। हकारो यत्र दृश्येत तत्र नादो भवेद् ध्रुवम्। नमौ गुरू यत्र दृश्येते अघोषाᳵ परतस् स्थिताः। नादङ् कुर्वीत यत्नेन तत्र घोषबलन् न हि"[1] इति। व्यासशिक्षायाञ् च— "अवसानेऽन्त्यवर्णाश् च नादा इति बुधैस् स्मृताः"[2] इति, "नादानुस्स्वारयोᳵ पूर्वस् स्वारभागुच्चवत् स्थितः। स्वर्यतेऽस्मात् परावेव नादानुस्स्वारकावपि"[3] इति, "ह्रस्स्वान् नादो द्विमात्रस् स्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः"[4] इति च, सर्वसम्मत-शिक्षायाञ् च "नादानुस्स्वारयोᳵ पूर्वं स्वरस् स्वरितभाक् स्थितः। न ह्यग्राक्षेपस् स्वरे तत्र नादेऽनुस्स्वार एव सः। विरामे पञ्चमानान् तु नादसञ्ज्ञा प्रकीर्तिता"[5] इति, लोमशीयायां शिक्षायाञ् च—"नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवाऽनुनासिकौ। सयँयोगौ (सयँयुक्तौ ?) सविसर्गौ च (च विरामस्थौ ?) नादावेव प्रकीर्तितौ॥ विवृत्तौ च विरामे च सवर्णे प्रत्यये परे। अनुनासिकास् तु विज्ञेयाश् शेषा नादाᳵ प्रकीर्तिताः। मात्रिका नासिका ज्ञेया द्विमात्रा नादसञ्-

---

१. श्लो॰ ३६–५४, (शि॰ स॰, पृ॰ ५६–५७)। २. सू॰ १६।
३. सू॰ ३१६–३१७। ४. सू॰ ४६४। ५. श्लो॰ ५५–५६।

ञ्जकाः। सविसर्गास् तु नादास् स्युस् सानुस्स्वाराश् च पूर्वशः। अनुनासिकास् तु ये वर्णा घोषास् तु प्रत्त्यया यदि। नादन् तत्त्र विजानीयादनुदहेति निदर्शनम्। नासिकेष्ष्वपि वर्णेषु यो यत्त्र भजते स्स्वरः। तन्तमेवोपजीवन्ति नासादोषांश्च वर्जयेत्"[1] इति वचनानि प्राप्प्यन्ते ॥८९॥

५. अथ वर्णविशेषोच्चारणनिदर्शनविशेषाधिकारः

वर्णोच्चारणसम्पत्त्यै प्राज्ञैश् शिक्क्षुकदर्शितम्।
बोद्ध्यवँ् वर्णविशेषाणामुच्चारणनिदर्शनम् ॥९०॥

तत्त्र अभिनिहितीभूतककारादिवर्णोच्चारणनिदर्शनं शिक्क्षाशास्त्रविद्भिᳶ प्रदर्शितयँ् यथा— "कुक्कुटᳵ कामलुब्धो यत् ककारद्द्वयमुच्चरेत्। एववँ् वर्णाᳶ प्रयोक्तव्व्याᳵ कुक्कुटोऽसीति निदर्शनम्"[2] इति। अनेन च अभिनिहितीभूतककारादिवर्णोच्चारणे करणसन्धारणेन क्षणवँ् विराम इव कर्तव्व्य इति सूचितम् बोद्ध्यम्।

यमवर्णोच्चारणनिदर्शनयँ् यथा– "शून्न्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्जते न तु दृश्श्यते। एववँ् वर्णाᳶ प्रयोक्तव्व्या उपज्जँ्मन्निति दर्शनम्"[3] इति। एतेन च यमवर्णोच्चारणे वर्णव्यक्तिविशेषस्स्य स्फुटाया अभिव्व्यक्तेरभावᳶ प्रतिपादितो वेदितव्व्यः।

ञकारोच्चारणनिदर्शनयँ् यथा– "यथा पुत्त्रवती स्नेहाच् चुम्बते निजमौरसम्। एववँ् वर्णाᳶ प्रयोक्तव्व्या युञ्जान इति निदर्शनम्"[4] इति। अनेन ञकारोच्चारणे चछजझोच्चारणे इव स्थानकरणसम्बन्धᳵ कर्तव्व्यतयोपदिष्टो वेदितव्व्यः।

फकारविशेषोच्चारणनिदर्शनयँ् यथा–"दर्दुरोदरदेशौ तु प्रफुल्लेते पुनर् यथा। एववँ् वर्णाᳶ प्रयोक्तव्व्या अपाम्फेने निदर्शनम्"[5] इति, "स्फुरितञ् चिबुकोन्मूलवँ् वायुना सम्प्रपूरितम्। मण्डूकस्स्फुरणन् नाम अपाम्फेने निदर्शनम्"[6] इति च।

ओष्ठ्यवर्णविशेषोच्चारणनिदर्शनयँ् यथा– "सयँ्युक्तश्

१. ५।२–५। २. या. शि. श्लो. १८५ (शि. स., पृ. २७), पारा. शि. श्लो. ६६ (शि.स., पृ. ५६)। ३. अमो. शि. श्लो. ५० (शि. स., पृ. ९८), पारा. शि. श्लो. ५९ (शि. स. पृ. ५८)। ४. या. शि. श्लो. १८२, पारा. शि. श्लो. ६४, अमो. शि. श्लो. ६२ (शि. स., पृ. २६, ५८, १००)। ५. या. शि. श्लो. १८३, (शि. स., पृ. २६–२७)। ६. अमो. शि. श्लो. ५१ (शि.स., पृ. ९८)।

चोष्ठ्यमद्ध्ये हो विसर्गादुत्तरश् च पः। तालुब्भ्यावँ वायुमापूर्य माण्डूकोष्ठ्य४ परस् स्मृतः। (जुह्व्वो जातवेद इति च शतायु४ पुरुषश् च दिक्)"[1] इति।

षकारोच्चारणनिदर्शनयँ यथा—"यथा भारभराक्क्रान्तो निश्श्वसेल् लघुचेतसः। एववँ वर्णा४ प्रयोक्तव्व्या होता यक्षन् निदर्शनम्"[2] इति।

उरस्यहकारोच्चारणनिदर्शनयँ यथा— "मेघदुन्दुभिनिर्घोषो जायते पयसो ह्रदात्। एवन् नाद४ प्रकर्तव्व्यस् सिंहस्य रुदितयँ यथा। मासे भाद्द्रपदे मेघाश् शब्दङ कुर्वन्ति यादृशम्। एवङ गह्व्वरमासाद्द्य शुक्क्रन्दुदुहरे निदर्शनम्"[3] इति। अनेन च उरस्स्ये हकारे श्वासवत्ताया अल्पता नादस्य प्राचुर्यञ् चोक्तम् बोद्ध्यम्। चारायणीयशिक्क्षायामपि "न वायुं हमसयँ योगे नासिकाब्भ्यां समुत्सृजेत्। नात्त्यन्तमुरसा नादन् तथा हयवने(रे?)षु च"[4] इत्त्युक्तम्। सर्वसम्मतशिक्क्षायामपि— "नासाब्भ्यान् नोत्सृजेद् वायुमत्त्यन्तं हमसङगमे। न वदेदुरसाऽत्त्यन्तमन्तस्स्थाभिश् च सङगमे"[5] इति। वैदिकाभरणेऽपि— "न वायुं हमसयँ योगे नासिकाब्भ्यां समुत्सृजेत्। न वदेदुरसाऽत्त्यन्तन् तथा यरलवेषु च"[6] इति शिक्क्षान्तरवचनमुद्धृतम्।

विसर्गोच्चारणनिदर्शनानि यथा— "यथा भारभराक्क्रान्ता निश्श्वसन्ति नरा भुवि। एववँ वर्णा४ प्रयोक्तव्व्या अद्भ्यः सम्भृत इत्त्यपि"[7] इति, "यथा बालस्स्य सर्पस्स्य निश्श्वासो लघुचेतसः। एवमूष्मा प्रयोक्तव्व्यो हकारपरिवर्जितः"[8] इति; "देवो वः सविता चाऽन्तर हकारसदृशो भवेत्। देवीस् तिस्स्रो विसर्गस् तु हिकारसदृशो भवेत्। आखुस् ते पशुरित्त्यादौ हुकारसदृशो भवेत्। विसर्गश् चाग्ग्नेरित्त्यादौ हेकारसदृशो भवेत्। विसर्गो बाह्व्वोरित्त्यादौ होकारसदृशो भवेत्। अथ स्स्वैर् दृक्क्षैरित्त्यादौ हिकारसदृशो भवेत्। विसर्गो द्यौष्पितेत्त्यादौ हुकारसदृशो भवेत्। हकारो नैव मन्तव्व्य इति शास्त्रव्व्यवस्स्थितिः। फणिनिश्श्वाससदृशो विसर्गो भवति द्ध्रुवम्"[9] इति च।

---

१. व्या. शि. सू. ४३५–४३६। २. अमो. शि. श्लो. ६० (शि. स., पृ. ६६); पारा. शि. श्लो. ८६ (शि. स., पृ. ६१)। ३. या. शि. श्लो. १७९ (शि. स., पृ. २६)। ४ पृ. २९–३०। ५. श्लो. ७५–७६। ६. तै. प्रा. २१।१४ (पृ. ४८५)। ७. या. शि. श्लो. १८४ (शि. स., पृ. २७)। ८. अमो. शि. श्लो. ६१ (शि. स., पृ. ९९–१००)। ९. ल. मा. शि. श्लो. १८–२२।

गुर्वनुस्वारोच्चारणनिदर्शनं यथा— "यथा कामातुरा नारी शब्दङ् कुर्याद् दिने दिने। तच्छब्दङ् कुरुते प्राज्ञस् सिंह्यसीति निदर्शनम्"[1] इति।

रङ्गवर्णोच्चारणनिदर्शनानि यथा— "यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्र३ँ इत्यभिभाषते। एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्या ङकारपरिवर्जिताः"[2] इति। "नस्त उत्पद्यते रङ्गः कांस्येन समनिस्वनः। मृदुश् चैव द्विमात्रस् स्याद् वृष्टिमा३ँ इव दर्शनम्॥ यादृशी रक्तवर्णाभा जपायाः कुसुमेऽथवा। तादृशं रञ्जयेद् वर्णम् प्रान्ते नासिक्यमाचरेत्॥ लाक्षारक्तं यथा तोयन् नकारान्तम् पदन् तथा। सर्वं रङ्गं विजानीयाच् छत्रूनिति निदर्शनम्"[3] इति; "रङ्गे मुखे व्याघ्ररुतोपमं स्याद् मात्राद्वयं हृज्जनितन् स्वनास्यम्। (मात्राद्वयं स्याद्) इह कांस्यघण्टानादस् सकम्पस् स तु मूर्धजातः॥ नासिक्यरन्ध्रद्वयनिस्सृतोऽन्त्ये स्यादेकमात्रस् स तु काकली स्यात्। सौराष्ट्रिका गोपवधूस् सुकण्ठस्वरेण तक्रा३ँ इति भाषते यथा। तथा समुच्चार्य वदेत् स्वकालाद् रङ्गश् च कम्पः खलु वर्धते सः"[4] इति।

तकारसकारसंयोगोच्चारणनिदर्शनं यथा— "आपः विषप्तञ् च यच्छब्दम् प्रथमोच्चारणलक्षणम्। ससवान्त्सन्त्सूयसे विराट्सम्राट् (चेति?) निदर्शनम्"[5] इति, "लोहकार इवाकर्म भस्मसात् कुरुते यदि। एवं वर्णाः प्रयोक्तव्यास् संवत्सरो निदर्शनम्। आयसञ् च यथा तप्तन् निक्षेपादप्सु मध्यतः। तच्छब्दङ् कुरुते प्राज्ञः परिवत्सरो निदर्शनम्"[6] इति च।

वर्गद्वितीयस्य षकारेण सकारेण वा संयोगे तत्संयोगोच्चारणस्य निदर्शनं यथा—"आपः विषप्नञ् च यच्छब्दन् द्वितीयोच्चारणलक्षणम्। वृक्षे वृक्खे संवथ्सरन् त्वान्थ्सारी समप्फ्सन्त च। मथ्सरो मथ्स्यपायी (चेत्यत्र) निदर्शनम्"[7] इति ॥९०॥

---

१. या. शि. १८७, अमो. शि. ६३, पारा. शि. श्लो. ७१। २. या. शि. श्लो. १९०। ३. या. शि. श्लो. १९४, २१६, २१७ (शि. स., पृ. २८, ३३–३४)। ४. पारिशि. सू. १५४–१५५। ५. शै. शि. श्लो. ४६–४७। ६. अमो. शि. श्लो. ५३–५४ (शि. स., पृ. ९९)। ७. शै. शि. श्लो. ४९–५०।

६. वेदशाखाविशेषप्रसिद्धवर्णविशेषोच्चारणप्रकाराधिकारः

वेदशाखाविशेषेषु लोकाच् शाखान्तरादपि ।
विलक्षणास् समुच्चार्याः प्रोक्ता वर्णास् तु केचन ।।६१।।
क्व चिद् वेदेषु कति चिद् वर्णा वर्णान्तरायिताः ।
कृत्वोच्चार्या भवन्त्यत्र तद्विवेको विधीयते ।।६२।।

(क) ऋकारऌकारोच्चारणविशेषौ–

स्वरभागावृकारस्य एकारांशसस्वरूपताम् ।
नीत्वोच्चार्यौ स्मृतौ माद्ध्यन्दिनीयानां श्रुतौ सदा ।।६३।।
ऌकारस्यापि तद्वद् धि भवेतां स्वरभागकौ ।
इत्याहुः क्वचिदेवन् तच्छाखिनोऽधीयतेऽपि च ।।६४।।

यद्यपि प्रतिज्ञासूत्रे "ऋकारस्य तु सयंयुक्तासयंयुक्तस्य विशेषेण सर्वत्रैवम् (एकारसहितोच्चारणम्)"[१] इत्येवोक्तम्, लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्षायाञ् च "ऋकारः खलु सर्वत्र ह्येकारसदृशो भवेत् । हृदे मृगस् तृतीया च ऋचर्वं वाचन् निदर्शनम्"[२] इत्येवोक्तम्, परिभाषाङ्कसूत्रे केशवेनाऽपि "हल्युतायुतस्य उस् सैंकारश् च (पदान्तमद्ध्ये हल्युतायुतस्य ऋकारस्य सैंकार इवोच्चारस् स्याच् छन्दसि माद्ध्यन्दिनीयके)"[३] इत्येवोक्तम्, तथाऽपि वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे– "पितृ़णामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम्"[४] इति, "हल्युक्त ऋकारस् तु रेकारश् छन्दसि स्मृतः । पितृ़णामिति पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम्"[५] इति च, परिभाषाङ्कसूत्रव्याख्यायाञ् च "उदाहरणानि यथा द्वितीयेऽद्ध्याये कृष्णोसीत्यत्र करेष्णोसीत्युच्चारो न ऋकारः, अग्गंनये इत्यृङ्मद्ध्ये पितृमते इत्यत्र पित्रेमते स्स्वाहेत्युच्चारः । तृतीयाद्ध्याये अयन् ते योनिर् ऋत्त्विय इत्यृङ्मद्ध्ये रेत्त्विय इत्युच्चार इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम्"[६] इति, प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाञ् च "पदान्तमद्ध्यादिषु सयंयुक्तासयंयुक्तस्य ऋवर्णस्य रेकारस् स्यात् सर्वत्र संहितायाम् पदे च, यथा कृष्णोसीत्यत्र करेष्णोसीत्युच्चारः, ऋत्त्वियो यत इत्यत्र रेत्त्विय इत्युच्चारः"[७] इति च वचनानि उपलभ्य तत्प्रामाण्याऽप्रामाण्य-

---

१. २।५ । २. श्लो. २८ (शि. स., पृ. ११६) । ३. सू. ८ (शि. स., पृ. १४७) । ४. श्लो. १८ (शि. स., पृ. १७३) । ५. श्लो. २६ (शि.स., पृ. १७४)। ६. प.सू.८, (शि.स., पृ. १४७)। ७. शि. स., पृ. २६६ ।

मीमांसायामकुशला गतानुगतिका माद्ध्यन्दिनीया वैदिका अपि प्रायस् सर्व एव ऋकारोच्चारणे ऋकारस्स्य मद्ध्ये स्थितं रेफमादावाकृष्ष्य तमेकारेण सयँयोज्ज्य रे इत्त्येवोच्चारयन्ति। वस्तुतस् तु ऋकारस्स्य स्वरभागावेव एकाररूपौ कार्यौ, ऋकारस्स्वरूपस्स्य सर्वथा विघटनन् तु नैव कार्यम्, तत्त्र प्रतिज्ज्ञासूत्त्रतात्पर्यस्स्याऽभावात्, तदुपजीविनावँ वचने च तदनुकूलत्त्वे एव प्रामाण्यस्स्य सम्भवात्। एवञ् च माद्ध्यन्दिनीयके ऋकारोच्चारणे एकारसरूपयोस् स्वरभागयोर् मद्ध्ये रेफन् निवेश्श्यैकवर्णीकृत्त्य (एँ+र्+एँ इति) उच्चारणङ् कर्तव्व्यन् न तु रे (र्+ए) इत्त्युच्चारणङ् कर्तव्व्यमिति युक्ततरमुत्पश्श्यामः।

यद्द्यपि प्रतिज्ज्ञासूत्त्रे सैकारोच्चारणप्रसङ्गे लृकारस्स्य ग्रहणन् न कृतम्, सवर्णेन सवर्णस्स्य ग्ग्रहणञ् च पारिभाषिकम् पाणिनीये व्याकरणे प्रवर्तमानमपीह न साधारणतया प्रवर्तितुमुत्सहते; तथापि अनन्तदेवयाज्ज्ञिकः प्रतिज्ज्ञासूत्त्रभाष्ष्ये माद्ध्यन्दिनीयके लृकारस्स्याऽपि सैकारोच्चारणङ् कर्तव्व्यमिति प्रतिपादयति[1], केशवीयकारिकावल्ल्यामपि "ऋकारस्स्य च सयँयुक्तासयँयुक्तस्स्यापि सर्वतः। सैकारोच्चारणङ् कुर्याद् लृकारस्स्य तथा भवेत्"[2] इत्त्युक्त्वा तथैव प्रतिपादितम् अस्ति; प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायामपि "एवम् ऋलृवर्णयोर् मिथस् सावर्ण्यवँ वाच्च्यम् इति वार्तिकेन लृकारस्स्यापि ले इत्त्युच्चारः। क्लृप्तमित्त्यत्त्र क्लेप्तमित्त्युच्चारः"[3]इति उक्तवँ वर्तते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य ज्योत्त्स्नायावँ वृत्तौ सङ्गृहीते प्रतिज्ज्ञासूत्त्रव्व्याक्ख्यानेऽपि प्राय एवमेवोक्तमस्ति[4]; एतच्छाखाद्ध्यायिनश् च येन प्प्रकारेण ऋकारमुच्चारयन्ति तेनैव प्प्रकारेण लृकारस्स्यापि उच्चारणङ् कुर्वते प्रायेण। सम्प्रदायप्प्रबोधिनीकारेण तु लृकारोच्चारणव्यवस्स्था नैवोल्लिखिताऽस्ति ॥९३-९४॥

(ख) जकारोच्चारणविशेषः

स्वरात् परो जोऽनृकारे स्वरे चैकपदे परे।

स्याद् यकारतयोच्चार्यो विकल्पेन क्क्वचिच् छ्रुतौ ॥९५॥

अस्स्य विषयस्स्य प्रतिपादनं "स्वरात्स्वरे समानपदे जो यन् न तु ऋकारे"[5] इति सूत्त्रेण शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये कृतमस्ति।

---

१. प्र. सू. भा. २।५, शु. य. प्रा. (सवँ. १९४५), पृ. ४२२।
२. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १५१)। ३. शि. स., पृ. २९६।
४. पृ. २१२। ५. ४।१६६।

अस्य सूत्रस्योदाहरणम् प्रत्युदाहरणानि च उव्वटेन अनन्तेन च समानान्येव दत्तानि । तानि च माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रब्रह्ममयज्ञसंहितायाम् प्राप्यन्ते[१] । अनेन च जकारयकारयोरुच्चारणे विशिष्टस् सम्बन्धस् सूच्यते इति पदादौ वर्तमानस्य यकारस्य जकारतयोच्चारणेऽपि भाषागतञ् किञ्चिद् वैशिष्ट्यमपि निमित्तभूतमनुमीयते ॥९५॥

(ग) संयुक्तजकारञकारद्वयोच्चारणविवेकः

जञौ संयुक्तौ तु कैश् चिद् ग्यँ इत्यथ द्न इत्यपि ।
उच्चार्येते न्य इति च तद् हेयं सर्वथा बुधैः ॥९६॥

लोके संयुक्तौ जञौ 'ज्ञ' इति च लिपिविशेषन् दृष्ट्वा ग्यँ इति प्रायेणोच्चार्येते[२]; वेदेऽपि क्वचिदेवमुच्चार्येते; महाराष्ट्रभवैर् वैदिकैश् च द्न इत्युच्चार्येते, नैपालैश् च वैदिकैर् न्य इत्युच्चार्येते । किन्तु एते सर्वेऽपि उच्चारणप्रकारा अशास्त्रीया एवेति सम्प्रदायविगानदूषिताश् चेति च सर्वथा हेया एव । एतेषामशास्त्रीयत्वञ् च 'राज्ञः' 'यज्ञः' इत्यादौ पाणिनीयव्याकरणेन जकारञकारसंयोगपर्यन्ताया प्रक्रियाया एव प्रदर्शितत्वात् स्फुटं विज्ञायते । यच् च कैश् चिद् "जयोर् ज्ञः"[३] इति वचनाज् जकारञकारयोस् संयोगे नरसिंहन्यायेन वर्णान्तरत्वप्राप्तिर् भवतीत्यभिप्रेयते[४] तदप्यनुपपन्नमेव; तस्य वचनस्य लिपिपरिचायनपरत्वात्[५]; वर्णान्तरत्वप्राप्तिपरकत्वे तु निर्मूलतयाऽप्रमाणत्वात् । यत् तु मधुसूदनशर्मणा "यज्ञ इति वर्णागमत्वात् कङौ यमौ । ङकारे यमे तन्निबन्धनञ् जस्य कुत्वमिति यज्ञशब्दे गकारङकारञकारास् संयोगः । आर्षोच्चारणप्रचारभूयस्त्वादिह यमसहितोच्चारणसम्प्रदायप्रवृत्तिः । लोकमात्रप्रयुक्ते तु शब्दविशेषे तथोच्चारणसम्प्रदायो नास्ति । याच्ञा"[६] इत्यादि[६] जल्पितम्, तदसत्, तकारस्य यमत्वे क्वचित् तत्स्थाने ककारस्य लेखने परम्पराऽऽगते दृश्यमानेऽपि अनन्यवर्गीययमवर्णानाङ् कवर्-

१. १३।५१, १०।२४; १८।४२, २।८, १७।३४, २२।७ । २. The Pronunciation of Sanskrit– S. K. Chatterji, J.L.S. (1960) p. 78. ३. वै. सि. कौ., ह. पु., राज्ञ इति प्रयोगे । ४. शु.य.प्रा. (सं. १९४५) पृ. ३०३; पा.शि.प्र. यमसङ्ख्याविवेचने । ५. या. शि. शि. व. वृ. टि., पृ. १५६ । ६. 'पथ्या स्वस्तिः' इति ग्रन्थे, पृ. ८–९; २५–२६ ।

गीयवर्णतत्त्वेनोच्चारणस्स्य सम्प्रदायेष्ष्वनुपलब्धेः; यमस्स्यैव उच्चारणे कवर्गीयवर्णतत्त्वेऽसिद्धे तन्निबन्धनतत्त्वेन पूर्ववर्णकुतत्त्वस्स्य दूरेऽपास्ततत्त्वात्; पाणिनीयप्प्रक्क्रियायाऽपि 'अनचि च'[1] इति विहितन् द्वित्त्वमुपजीव्व्यतयँ यमन् निमित्तीकृत्त्य 'चोः कुः'[2] इत्त्यादेश्प्रवृत्तौ "पूर्वत्त्रासिद्धम्"[3] इति बाधात् । ञ्जणनमाना-मझल्त्वेन द्वितीयस्स्य जकारस्स्य कुत्त्वस्स्यैवाऽप्राप्तेश् च । एतेन "कषसयँयोगे क्षः"[4] इत्त्यपि व्याक्ख्यातम्, तत्त्राऽपि पाणिनीयव्व्याकरणेन 'वक्क्ष्यति' 'वाक्क्षु' इत्त्यादौ कषसयँयोगपर्यन्ताया एव प्प्रक्क्रियायाश् प्रदर्शितत्त्वात् । एतेन शैवशाक्ततन्त्रादिषु तत्त्वविशेषसङ्केतत्त्वेन स्वतन्त्रवर्णत्त्वेनेव 'क्ष' इत्त्यस्स्योपादानेऽपि तस्स्य स्वतन्त्रवर्णत्त्वमपि दूरापास्तमेव बोद्ध्यम्, प्रातिशाक्ख्यपाणिनीयव्व्याकरणादिषु वेदाङ्गेषु तथात्त्वस्स्याऽनुल्लेखात्, प्राचीनासु गुप्तादिलिपिषु तत्त्र कषभागयोस् स्फुटत्त्वाच् च ॥९६॥

(घ) यकारोच्चारणविशेषः

अयुक्तोऽन्न्यव्व्यञ्जनेन यकारस् तु पदादिगः ।
स्याज् जकारतयोच्चार्यो विभिन्नासु श्रुतिष्ष्वपि ॥९७॥
रेफेण च हकारेण ऋकारेणाऽपि सयँयुतः ।
द्वित्त्वम् प्राप्तो यकारश् च जस् स्यान् माद्ध्यन्दिनीयके ॥९८॥

अन्न्येन व्यञ्जनेनाऽयुक्तस्स्य पदादौ वर्तमानस्स्य यकारस्स्य जकारतया उच्चारणयँ विभिन्नवेदशाखासम्बद्धासु शिक्क्षासु विहितन् दृश्स्यते । तथा हि ऋग्वेदसम्बद्धाया शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "पादादौ च पदादौ च सयँयोगावग्रहेषु च । जश् शब्द इति विज्ञेयो अन्न्यत्त्र य इति स्स्मृतः"[5] इति । शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धायायँ याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्[6], सामवेदसम्बद्धायान् नारदीयशिक्क्षायाम्[7], अथर्ववेदसम्बद्धायाम् माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ्[8] च इदयँ वचनम् प्राप्प्यते । तत्त्र माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशाखासम्बद्धासु शिक्क्षासु तु एतद्विषये भूयान् विस्तरश् प्राप्प्यते । तथा हि– प्रतिज्ञासूत्त्रे "अथानुतस्त्थानामादद्वचस्स्य पदादिस्त्थस्स्याऽन्न्यहलसयँयुक्तस्स्य सयँयुक्तस्स्यापि रेफो-

---

१. अष्टा. ८।४।४७ । २. तत्त्रैव ८।२।३० । ३. तत्त्रैव ८।२।१ । ४. या. शि. शि. व. वृ., पृ. १४८ । ५. श्लो. ९५ । ६. श्लो. १५० (शि.स., पृ. २३) । ७. २।२।१६ (शि.स., पृ. ४३०) । ८. श्लो. ८७ (शि. स., पृ. ४७०) ।

ष्मान्त्याभ्यामकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम्"[१] इति, "द्विरभावेऽप्येवम्"[२] इति च। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ्च "यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः"[३] इति, "हकाररेफसंयुक्त ऋवर्णोदय एव वा। भुस्पृष्टं तं विजानीयाद् यकारो नान्त्ययुग् यदि"[४] इति, "सन्धिजौ च पदान्तीयावुपसर्गपरौ लघू। अथ-मा-स-न-शब्देभ्यो विभाषाऽऽम्रेडिते यवौ"[५] इति च। लघ्वमोघानन्दिन्यां शिक्षायाञ्च— "पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च। जश्शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यस्स य इति स्मृतः। युक्तेन मनसा तद्वत् तत्त्वा यामि तथाऽपरम्। अनूकाशेन बाह्यञ्च तुरीयमनुया पदे। पदादावप्यविच्छेदे संयोगान्ते च तिष्ठताम्। वर्जयित्वा रहौ यानामीषत्स्पृष्टत्वमिष्यते। विदद् यदी न्यङ्गि त्तरांश्च रोचनास्य यथा भवेत्। तथा पर्य्याय सूर्य्यश्च मृत्यु-नृत्वन्न्ये समूह्यदत्॥ उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते। ईषत्स्पृष्टो यथा वियत् पदच्छेदात् परो भवेत्। विभाषया यकारश्च नित्यमाम्रेडितेऽपि च। यत्रयत्रेति मा यज्ञं तथा ये(से)तिपदादपि। अथात उत्तरो यस्स्यात् तथा नेतिपदात् परः। भवन्त्येतेऽपि पूर्वत्र तथा च सपदादपि। अथा वयमादित्यादावथो येऽग्रस्य दृश्यते। न यत्परो यथा च स्यात् स पदे तदुदाहृताः"[६] इति। लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षायाञ्च— "पदादौ विद्यमानस्य ह्यसंयुक्तस्य यस्य च। आदेशो हि जकारस्स्याद् युक्तस्सन् हरणेन तु। यज्ञेन यज्ञं वै लक्ष्यम् मयूरे त्वत्युदाहृतिः। तस्मादृच-ज्जातत्सर्वहुतस्समस्माद् यत् तथैव च। रेफेणाथ हकारेण युक्तस्य सर्वथा भवेत्। सूर्य्यो बाह्यन्तु वै लक्ष्य शष्प्याय प्रत्युदाहृतिः। यकारर्कारयुक्तस्य जकारस्सर्वथा भवेत्। सह रय्या तथा व्यृध्यै चोपसर्गपरस्य न। उपयज्ञम् मनुष्याणामवियन्तीत्युदाहृतिः"[७] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायामपि "पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च। यश्शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यस्स य इति स्मृतः। युक्तेन मनसा यद्वत् तत्त्वा यामि तथाऽपरम्। अनूकाशेन बाह्यञ्च योगेयोगे निदर्शनम्। उपसर्गपरो

---

१. २।१। २. २।२। ३. श्लो. १५६ (शि.स., पृ.२३)। ४. श्लो. १६१ (शि.स., पृ. २४,। ५. श्लो. १५७ (शि.स., पृ.२३)। ६. श्लो. १–८ (शि.स., पृ.१०७)। ७. श्लो.२–६ (शि.स., पृ.११४)।

यस् स पदादिरपि दृश्श्यते । ईषत्त्स्पृष्टो यथा वियत् पदच्छेदे परो भवेत्"[१] इति, "उपसर्गपरौ यत्त्र यवकारौ पदादिगौ । ईषत्त्स्पृष्टौ ततो ज्ञेयावभियुद्ध्य उपा यथा । परिवाजपतिऽ कविः प्रवोचन् च निदर्शनम् । अनु योजानन्विन्द्र ते तु उप यज्ज्ञवँ विना तथा"[२] इति च । परिभाषाङ्कसूत्त्रेऽपि— "पदादौ पूर्वाहल्व्योर् द्विर्व्योच्चारो सम्पूर्वयोश् (च) छन्दसि, पदान्तमद्ध्यऋहरेफयुग्यस्स्य यश् च"[३] इति; केशवीयकारिकावल्ल्यामपि— "आद्द्यान्तस्थसस्य जोच्चारऽ पदादौ पठितस्स्य च । उपसर्गपरो यस् तु यस्स्य च्छन्दसि नेष्ष्यते । पदस्स्याद्द्यन्तमद्ध्ये स्स्यादृरहैस् सयँयुतस्स्य च । द्विर्भावेऽप्प्येवमेव स्स्यादिति कात्त्यायनश्श्रुतिः"[४] इति । वर्णोच्चारणशिक्क्षायामपि— "पदमद्ध्ये पदाद्द्यन्ते (पदादौ पदमद्ध्यान्ते ?) ऋहरेफैश् च सयँयुते । यकारे जवँ विजानीयाद् युञ्जानेत्त्यादिकयँ यथा"[५] इति । प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायामपि अयवँ विषय उक्तानि शिक्क्षावचनानि सङ्गृह्य्य सोदाहरणवँ व्याक्ख्याय च विस्तरेण प्प्रतिपादितः[६] । तत्त्र "तयँ यज्ज्ञम्" इत्त्यादावपि 'द्विर्भाववचनलब्भ्यञ् जकारोच्चारणम् भवति इति स्वीकृत्त्योदाहृतमिति[७], 'पदादित्त्वेन सिद्धे पादादौ पुनर् जकारोच्चारणविधानाद् यज्ज्ञञ् च मानुषाणान् तथा च योजान्न्विन्द्र इत्त्यत्त्र पादादिस्स्थत्त्वाद् उपसर्गपरत्त्वेऽपि जकारोच्चारणम्, उपयज्ज्ञ हविरित्त्यत्त्र पादादिस्स्थत्त्वाभावाद् यकारत्त्वमेव'[८] इति, 'विभाषाऽऽम्म्रेडिते यवौ' इति विकल्पविषये सम्प्रदाय एव शरणम्[९] इति च प्रतिपादितमिति च विशेषो दृश्श्यते । तत्त्र 'तयँ यज्ज्ञम्'[१०] इत्त्यादौ नापि यकारस्स्य द्विर्भावो नापि सयँयुक्तयोर् यकारयोस् समानरूपतेति च 'द्विर्भावेऽप्प्येवम्'[११] इति वचनस्स्य तत्त्र प्रवृत्तिर् दुरुपपादा दृश्श्यते; तथापि एतादृशेषु स्थलेषु माद्ध्यन्दिनीयाऽ परस्स्य यकारस्स्य जकारतयोच्चारणङ् कुर्वते । तत्त्र पूर्वस्स्य यँकारस्स्य तु

१. श्लो. २०४–२०६ (शि. स., पृ. १३५) । २. श्लो. २०८–२१० (शि. स., पृ. २३५–२३६) । ३. सू. १ (शि. स., पृ. १३८) । ४. श्लो. ७–८ (शि. स., पृ. १५०)। ५. श्लो. १६ (शि. स., पृ. १७३) । ६. शि. स., पृ. २९६–२९८ । ७. शि. स., पृ. २९७ । ८. तत्त्रैव, पृ. २९७–२९८ । ९. तत्त्रैव, पृ. २९८ । १०. मा. वा. शु. य. म. ग्र. य. सं. ३१।९। ११. प्र. सू. २।२ ।

यँकारतया लेखनेऽपि जकारतयैवोच्चारणं सम्भवति, जकारस्यानुनासिकतायाञ् ञकारतत्त्वस्य प्राप्तेः[1]। तयँ् यज्ञमित्यादौ 'द्विर्भावेऽप्येवम्' इति वचनेन जकारोच्चारणे साधिते सति 'सयँ यौमि'[2] इत्यादौ अपि तेनैव वचनेन जकारोच्चारणे लब्ध्ये "सम्पूर्वयोः"[3] इति केशवदैवज्ञवचनमपि अनावश्यकमापद्द्यते। न च "उपसर्गपरौ लघू"[4] इति वचनस्यापवादत्त्वेन तदावश्यकमेवेति वाच्यम्, "उपसर्गपरौ लघू" इत्यस्य असयँयुक्तयकारविषयकताया विज्ञायमानत्वात्। तस्मात् 'तयँ् यज्ञम्' इत्यादौ 'द्विर्भावेऽप्येवम्' इति वचनस्य प्रवृत्तिर् दुरुपपादैव। माद्ध्यन्दिनीयाम्नाये अनुस्वारस्य परसवर्णादेशेऽपि उच्चारणे तस्य पूर्वार्धे वेदलोकसाधारणस्याऽनुस्वारस्याऽणुमात्रा उत्तरार्धे च परसवर्णस्य वर्णस्याऽणुमात्रा उच्चार्येति प्रतिज्ञासूत्रे[5] एव प्रतिपादितमिति च तयँ् यज्ञमित्यादौ पूर्वस्य यँकारस्य उत्तराद् यकाराद् भूयान् भेद इति चाऽत्र द्विर्भाववाचोयुक्तिर् नैव योजनीया शास्त्रीयस्य पूर्ववर्णस्वरूपस्य विनाशस्य भयादिति च विचिन्तनीयं सुधीभिः। तस्मात् तयँयज्ञमित्यादौ यकारस्य जकारोच्चारणञ् चिन्त्यमेव; शास्त्रानन्वितताया अभावे सम्प्रदायस्याऽपि शिक्षाभ्यासादिमान्द्याऽपभ्रंशोच्चारणशिथिलकरणवैगुण्यादिपुरुषदोषदुष्टताया लक्षणवाक्यार्थाद् भ्रान्तग्रहणकात् प्रवृत्तताया्श् च सम्भावनयाऽनाश्वासास्पदत्वात्। ऋवर्णोदयस्य यकारस्य जकारतयोच्चारणे 'व्रृद्ध्यै'[6] इत्यादौ सम्प्रदाये विसंवादो दृश्यते[7]। यद्यपि 'सदोस्यृतस्य'[8] 'सामान्यृग्भिः'[9] इत्यादौ ऋकारयुतयकारस्य जकारतयोच्चारणे तत्पूर्ववर्णस्याऽपि विकारX प्राप्नोति अन्यत्र तु प्रतिज्ञासूत्रविहिते संयुक्तस्थले यकारस्य जकारतयोच्चारणेऽपि रेफहकारयोरविकारित्वात् पूर्ववर्णस्य विकारो न हि प्राप्नोति,

---

१. "यथा तृतीयास् तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम्, आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः" इति (पा. व्या. भा. १।१।६) वचनमत्र स्मरणीयम्। २. मा. वा. शु. य. म. र. य. सं. १।२२। ३. प. सू., सू. १ (शि. स., पृ. १३८)। ४. या. शि. श्लो. १५७ (शि. स., पृ. २३)। ५. ३।३। ६. मा. वा. शु. य. म. र. य. सं. ३०।१७। ७. सम्. प्र. शि. श्लो. १०५, पृ. २२। ८. मा. वा. शु. य. म. र. य. सं. ५।३। ९. तत्रैव, २०।१२।

तथापि व्यञ्जनान्तरसंयोगरहितस्य ऋकारोदययकारस्याऽलाभाद् वचनसामर्थ्याद् 'व्यृद्ध्यै' इत्यादौ ऋकारोदययकारस्य जकारतयोच्चारणमेव ज्यायो विज्ञायते । "यकारऋकारयुक्तस्य जकारस् सर्वथा भवेत् । सह रय्या तथा व्यृद्ध्यै चोपसर्गपरस्य न"[1] इति लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षावचनमप्यत्रैवाऽनुकूलम् ।

यत् तु केचन पदादिस्थादिकयकारस्य 'ज्य' इत्युच्चारणङ् कुर्वते, तद् अशास्त्रीयं विज्ञायते । यद्यपि कुत्रचित् शिक्षाग्रन्थकोशेषु "जश् शब्दः" इत्यनुल्लिख्य तत्स्थाने 'यश् शब्दः' इति उल्लिखितमपि दृश्यते, अतश् च जकारात् पृथगेवाऽयं सुस्पृष्टो यकारो ज्यसदृश इत्यपि आपाततः प्रतीयते एव; एतदेव मतङ् कैश्चित् समर्थितञ् च दृश्यते[2]; तथापि प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रे "जकारोच्चारणम्"[3] इति स्फुटम् पठ्यमानत्वाद्, मिथिलामहाराष्ट्रादिदेशजानां वैदिकानामुच्चारणे स्फुटञ् जकारस्यैव श्रूयमाणत्वाच् च परिभाषितयकारस्य जकाररूपेणैवोच्चारणं शास्त्रीयं वेदितव्यम् । यद्यपि सत्यामप्यस्य प्रतिज्ञासूत्रस्य शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारकात्यायनकृतत्वेन वैदिकेषु प्रसिद्धौ अत्र व्यञ्जनार्थे हल्शब्दप्रयोगोऽस्य तत्कृतत्वं शङ्कास्पदङ् करोति, तथापि अस्य सूत्रस्य प्रामाण्यन् तु माध्यन्दिनीयैर् निर्विवादमेव स्वीक्रियते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये जकारस्य क्वचिद् यकाररूपेणोच्चारणस्य विधानमुपलभ्यमानं सज्[5] जकारयकारयोः क्वचित् परस्परविनिमेयत्वं सूचयतीति च उक्तेषु स्थलेषु यकारस्य जकारतयैवोच्चार्यत्वन् ततोऽपि दृढीभवति । तस्मान् निर्दिष्टेषु स्थलेषु यकारस्य जकारतयैवोच्चारणञ् ज्यायो न तु 'ज्य' इत्युच्चारणमिति निर्णेयं विपश्चिद्भिः । ब्राह्मणे श्रौतसूत्रगृह्यसूत्रयोश् चाऽयं यकारोच्चारणविशेषो माध्यन्दिनीयैरनुस्रियते । तत्र ज्ञापकं वचनन् तु न दृश्यते । अतस् तत्र परम्परानुधावनमेव शरणम् । अथवा "शेषं सामान्यशास्त्राद्" इति भाषिकसूत्रात्[6] माध्यन्दिनीयमन्त्रसंहिताध्ययनधर्मा अपि केचन ब्राह्मणादिष्वप्यतिदिष्टा मन्तव्याः ।।६७–६८।।

---

१. श्लो. ५–६ (शि.स., पृ. ११४) । २. सं. व्या. शा. इ. (द्वि. भा.), पृ. ३८१ । ३. २।१ । ४. तत्रैव । ५. ४।१६६ । ६. ३।१३ ।

(ङ) वकारोच्चारणविशेषः

वस्स्येषत्स्पृष्टदन्ताग्रकरणस्स्योष्ठजस्स्य च ।
स्पृष्टतेषत्तरस्पृष्टताऽपि च स्स्यात् क्वचिच्छ्रुतौ ॥६६॥

यद्यपि पदादौ वर्तमानस्य वकारस्य सुस्पृष्टता शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धासु शिक्षासु एव कण्ठरवेण प्रतिपादिता, तथापि अथर्ववेदसम्बद्धे दन्त्योष्ठविधिनामके ग्रन्थेऽपि "छन्दस्यध्ययने प्राप्ते विदुषामथ धीमताम् । बकारे संशयो नित्यमौष्ठ्यन् दन्त्यमिति स्म ह"[1] इति वचनेन बवयोर् भेदो विदुषां वैदिकानाञ्च कृतेऽपि सन्देहास्पदत्वेन प्रतिपादित इति अथर्ववेदेऽपि तस्य वकारस्य सुस्पृष्टता सम्भाव्यते । शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धासु शिक्षासु तु अयं विषयो विस्तरेण प्रतिपादितो दृश्यते । तथा हि—प्रतिज्ञासूत्रे "अथान्त्यस्यान्तस्स्थानाम् पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम्"[2] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ्च— "त्वदर्थवाचिनौ वो वां वा वै यदि निपातजौ । आदेशाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः ।··· यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद् भवेत् । यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर् लघुर् लघूतरः । आदौ गुरुर् लघुर् मध्ये पदान्ते च लघूतरः ।··· सन्धिजौ च पदान्तीयावुपसर्गपरौ लघू । अथ-मा-स-न-शब्देभ्यो विभाषाऽऽम्रेडिते यवौ । पञ्चमादुत्तरो यो वो यदि चैकपदे भवेत् । संहितायां लघुः सोऽपि पदकाले गुरुर् भवेत्"[3] इति । तत्र यदेव लक्षणं यस्येत्यादिकाद् वचनाद् ऋकारोदयस्य रेफयुक्तस्य हकारयुक्तस्य द्विगुणितस्य च वकारस्य सुस्पृष्टत्वम् भवतीति प्रतीयते । किन्तु प्रतिज्ञासूत्रादौ स्फुटस्य वचनस्यानुपलम्भात् टीकाकृतान् तूष्णीम्भावाच्च चात्र मीमांसनीयता प्रतीयते । अमोघानन्दिन्यां शिक्षायाञ्च– 'एकाक्षरं वकारश्च निपातस्थो यदा भवेत् । संहितायां लघुर् जातः पदकाले गुरुर् भवेत् । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर् लघुर् लघूतरः । आदौ गुरुर् लघुर् मध्ये पदान्ते च लघूतरः । पदान्ते पदमध्ये च वकारो दृश्यते यदि । लघुरेव स मन्तव्यो ह्यन्यत्राऽपि लघूतरः । औकारे च पदे पूर्वे अकारे परतः स्थिते । लघूतरं विजानीयादग्नं तावग्नं त्रिर्

---

१. १।२ । २. ३।६ । ३. श्लो. १५२, १५४–१५५, १५७–१५९ (शि. स., पृ. २३–२४) ।

निदर्शनम्''[१] इति । लग्घ्वमोघानन्दिन्न्या शिक्क्षायाञ् च— "वो वावँ वा वै वि वौ पाठे 'उपसर्गात् परो लघुः । अथ-मा-स-न-शब्देब्भ्यो विभाषाऽऽम्म्रेडिते यवौ ।। यदेव लक्क्षणयँ यस्स्य वकारस्स्याऽपि तद् भवेत् । यत्रयत्र विशेषस् स्यात् तदिदानीन् तु वत्थ्यते । त्वदर्थ-वाचिनौ वो वावँ वा वैं यदि निपातजौ । आदेशाश् च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टाश् च ते स्स्मृताः ।। देवो वः सविता या वावँ वातो वेति तथा न तत् । तव वायवृतस्प्पते तानऽआवेति कीर्तिताः''[२] इति । लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायाञ् च — "गुरुर् वकारो विज्ज्ञेयश् पदादौ पठितो भवेत् । विब्भ्राडुदाहृतिर् ज्ञेया सविताऽन्तर् लघुस् स्मृतः । पदान्ते वैं लघुतरस् तव वायवृतस्प्पते । उपसर्गपरो यस् तु स वकारो लघुर् मतः । वो वावँ वा वैं मन्त्रपाठे लघवो गुरवश् पदे । प्रवायु-मच्छा बृहती वातो वेति निदर्शनम्''[३] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकाया शिक्क्षायाञ् च— "यदेव लक्क्षणयँ यस्स्य वकारस्स्यापि तद् भवेत् । यत्रयत्र विशेषस् स्यादिदानीं स तु कत्थ्यते । वकारस् त्रिविधश् प्रोक्तो गुरुर् लघुर् लघूतरः । आदौ गुरुर् लघुर् मद्ध्ये पदस्स्यान्ते लघूतरः । उपसर्गपरौ यत्र यवकारौ पदादिगौ ईषत्स्पृष्टौ ततो ज्ज्ञेयावभियुद्ध्य उपा यथा । परिव्राजपतिः कविः प्रवोचञ् च निदर्-शनम् । अनु योजान्न्विन्द्र ते तु उपयज्ञवँ विना तथा । त्वदर्थवाचिनौ वो वावँ वा वैं यदि निपातजौ । आदेशाश् च विकल्पास् स्युरीषत्-स्पृष्टा हि ते स्मृताः''[४] इति । परिभाषाङ्कसूत्त्रेऽपि— "पदादौ पूर्वा-हल्व्योर् द्विर्भोच्चारौ सम्पूर्त्रयोश् (च) छन्दसि''[५] इति । अत्र सूत्त्रे व्याक्ख्यायाञ् च सुस्स्पृष्टस्स्य वकारस्स्य द्विर्वकारत्त्वेन द्वित्त्ववकारत्त्वेन चोल्लेखश् प्राप्प्यते । किन् तु स भ्रमजनक इति हेयः । लेखेऽपि सुस्स्पृष्टवकारप्रातिनिद्ध्याय व्व इति द्विर्वकारलेखनम् भ्रमजनकमेव । अतश् पाराशरशिक्क्षायाः "वकारस्स्य यकारस्स्य मद्ध्ये बिन्दुश् प्रतिष्ठितः । अन्त्य-(न्तर्-?) बिन्दुवँ विना ये च शेषान्तस्स्थाश् प्रकीर्तिताः''[६] इति वचनमनुसृत्त्य बिन्दुगर्भको वकार एव सुस्स्पृष्ट-वकारप्रातिनिद्ध्याय प्रयोक्तुमुचिततर इति तदर्थवँ वैदिकैर् यतनीयम् ।

---

१. श्लो. २६–२९ (शि. स., पृ. ६५) । २. श्लो. ९–१२ (शि. स., पृ. १०७–१०८) । ३. श्लो. ७–६ (शि. स., पृ. ११४)। ४. श्लो. २०७–२११ (शि. स., पृ. १३५–१३६) । ५. सू. १ (शि. स., पृ. १३८) । ६. श्लो. ११०–१११ (शि. स., पृ. ६५)।

केशवीयशिक्षायाञ्च कारिकावल्ल्याम्[1] पाराशर्य्यां शिक्षायाम्[2] च एष विषयः प्रतिपादितोऽस्ति । प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायामपि एष विषय उक्तानि शिक्षावचनानि उद्धृत्य प्रतिपादितः[3] । तत्र चाऽऽगतम् "अत्राऽपि सम्पूर्वकस्य वकारस्य द्वित्वमेव, यथा सव्ँवाम्"[4] इति वचनन् तु भ्रमजनकम्, तत्रोदाहरणे लेखे उच्चारणे च द्वित्वस्याऽभावात्; अत उक्ते उदाहरणे वकारस्य विषये यदि किञ् चिद् वक्तव्यन् तर्हि सुस्पृष्टत्वमेव वक्तव्यन् न तु द्वित्वम् । एतेन "सम्पूर्वकस्योदाहरणानि संहितायाम् प्रथमेऽध्याये देवस्य त्वेतिऋङ्मध्ये संवपामीत्यत्र सँव्वपामीत्युच्चारः, संवर्च्चसेत्यत्र सँव्वर्च्चसेत्युच्चारः··· इत्यादिषु पदादित्वात् सम्पूर्वत्वाच् च यवयोर् द्वित्ववकारयकारौ स्तः"[5] इति केशवदैवज्ञजल्पितमपि व्याख्यातम् ।

सन्धिजस्य पदान्तस्थस्य वकारस्य कुत्रचिद् ईषत्तरस्पृष्टत्वन् तु शाकटायनमते वेदलोकसाधारणवँ विज्ञायते । "व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्य"[6] इति वदता पाणिनिनाऽपि तदनुमतन् दृश्यते । एतदीषत्तरस्पृष्टत्वन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये "लेशो वात्सप्रस्यैतयोः"[7] इति, शौनकीयचतुरध्यायिकाञ् च– "लेशवृत्तिरधिस्स्पर्शं शाकटायनस्य"[8] इति उल्लिखितमस्ति ।।९९।।

(च) मूर्धन्यषकारोच्चारणविशेषः

मूर्धन्यष् षष् टवर्गीयवर्णेनाऽसयँ युतस् तथा ।
ककारेणाऽयुतः पाठे खस् स्यान् माध्यन्दिनीयके ।।१००।।

यद्यपि यकारषकारादीनाम् प्रतिज्ञासूत्रे प्रतिपादिता उच्चारणविशेषा जकारखकारादिभिन्नास् तत्सदृशाः प्राचीने संस्कृतवाङ्मये वर्तमाना अर्वाचीने काले उच्चारणदोषान् नष्टास् स्वतन्त्रवर्णविशेषा न तु जकारखकारादय एव इति केचन मन्यन्ते[9] तत्र च अनन्तदेवयाज्ञिकव्याख्याशान् प्रमाणीकुर्वते; तथापि "अनन्तस्थानामाद्यस्य जकारोच्चारणम्"[10] इति, "अथो मूर्द्धन्यस्योष्मणोऽसयँयुक्तस्य टुमृते सयँयुक्तस्य च खकारोच्चारणम्"[11] इति च मूल-

---

१. श्लो. १२–१३ (शि. स., पृ. १५१) । २. श्लो. ६०–६३ (शि. स., पृ. ५८) । ३. शि. स., पृ. २९८–२९९ । ४. तत्रैव पृ. १९९ । ५. तत्रैव, पृ. १३९ । ६. अष्टा. ८।३।१८ । ७. १०।२३ । ८. २।२४ । ९. सं. व्या. शा. इ. (द्वि. भा.) पृ. ३८१ । १०. प्र. सू. २।१ । ११. तत्रैव २।७ ।

वचनयोर् 'जकारोच्चारणम्' इत्त्येव, 'खकारोच्चारणम्' इत्त्येव चोक्तन् न तु 'जकारसदृशोच्चारणम्' इति 'खकारसदृशोच्चारणम्' इति चोक्तमिति न तन्मतम् मीमांसासहम् पश्श्यामः । अनन्तदेवयाज्ञिकेन च अर्थवेलायायँ यकारादिरूपेणैव ग्ग्राह्य्यत्त्वलँ लेखेऽपि जकारादिभावापत्त्यभावन् च दृष्ट्वा चवर्गतृतीयसदृशत्त्वादिकम् उक्तन् न तूच्चारणेऽपि जकारादिब्भ्यो वैलक्क्षण्ण्य सूचयितुमित्त्येव युक्ततरमुत्पश्श्यामः, "यो ह्युत्सूत्त्रं कथयेन् नादो गृह्य्येत"[1] इति न्न्यायात् । एतेन "तत्त्र मद्ध्यमस्य मूर्धन्न्यषकारस्य कवर्गद्द्वितीयवदुच्चारणम् माद्ध्यन्दिनीयाः कुर्वन्ति । यथोक्तङ् केशवी-(य?-) सूत्त्रे "षः खष् टुमृते च" इति । सोऽयमज्ञाननिमित्तस् सम्प्रदायविशेषो नत्त्वत्त्र प्रयत्नदोषादिकारणम् प्रतिपद्द्यते । उच्चारणमात्त्रमन्न्यथा क्रियते, न तु लिपौ व्यत्त्यास इति बोद्ध्यम्"[2] इति मधुसूदनोक्तमपि व्याक्ख्यातम् । एवञ् च निर्दिष्टेषु स्थानेषु षकारस्य खकारोच्चारणमेव कर्तव्व्यम् माद्ध्यन्दिनीयके आम्नाये इति बोद्ध्यम् । एतस्मिन् विषये अन्न्यास्वप्प्येतदाम्नायसम्बद्धासु शिक्क्षासु वचनानि प्राप्प्यन्ते । तथा हि लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायाम्- "षकारस्य खकारस् स्याट् टुकयोगे तु नो भवेत् । इषे लक्क्ष्यङ् कृष्ण्ण उक्क्षा समुद्द्रः प्रत्त्युदाहृतिः"[3] इति, वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टेऽपि- "टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारश् छन्दसीरितः । प्रत्त्युदाहरणम् पृष्ट्टो दिवीषे त्त्वा निदर्शनम्"[4] इति, परिभाषाङ्कसूत्त्रेऽपि- "षः खष् टुमृते च"[5] इति, केशवीयशिक्क्षायाङ् कारिकावल्ल्याञ् च "असयँयुक्तस्य मूर्धन्न्योष्मणः खोच्चारणम् मतम् । टुमृते सयँयुक्तस्याऽपि कस्य योगे ष एव हि । छन्दसीत्त्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्ष्यते"[6] इति; प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायाञ् च "अथ षकारोच्चारणविषयः। तथा च प्रतिज्ञासूत्त्रे 'अथो मूर्द्धन्न्योष्मणोऽसयँयुक्क्तस्य टुमृते सयँयुक्क्तस्य च खकारोच्चारणम्'। अथान्तस्थकथनानन्तरम् मूर्धस्थानस्योष्मणष् षकारस्य असयँयुक्तस्य टवर्गवँ विना अन्त्यहला सयँयुक्तस्य च खकारोच्चारणम्, इषे त्त्वा, विमर्ष्य्यस्त् तवे, शुष्क्क्षाय । टुमृते किम् ? प्रत्त्युष्ट्टम्, श्रेष्ट्ठतमाय,

१. पा. व्या. भा., पस्पशाह्न्निके, व्याकरणाधिकरणे ।
२. 'पत्थ्या स्वस्तिः' इति ग्रन्थे, पृ. १४ ।
३. श्लो. १-२ (शि. स., पृ. ११४) ।
४. श्लो. १७ (शि. स., पृ. १७२) ।
५. सू. ३ (शि.स., पृ.१४०) ।
६. श्लो. १४-१५ (शि.स., पृ.१५१)।

कृष्ण्णः। क्षकारे षकारवत्, अवयवसम्भावनेऽपि मातृकादौ गणनाद् एकवर्णत्त्वात् अवयवविभागाभावेन खकारोच्चारणम् भवति। ककारयोगे खकारोच्चारणाभाव इति नियमस् तु '(दृतिन्) न शुष्क्कम् इत्त्यादौ विपरीतसयँ्योगे, (अतᳵ क्षकारे ?) ककारयोगेऽपि खकारोच्चारणम् भवति। तथा च कात्त्यायन्नशिक्क्षायाम्— 'असयँ्युक्तस्स्य मूर्धन्न्योष्मणᳵ खोच्चारणम् मतम्। टुमृते सयँ्युक्तस्स्याऽपि कस्स्य योगे ष एव हि। छन्दसीत्त्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्ष्यते'[1] इति षकारोच्चारणविषयः"[2] इति। तत्त्र च क्ष(क्ष) इत्त्येतस्मिन् ककारषकारसयँ्योगे षकारस्स्य असयँ्युक्तस्स्य षकारस्स्येव खकारोच्चारणमित्त्युक्तिर् लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षाया 'उक्क्षा समुद्द्रᳶ प्रत्त्युदाहृतिः'[3] इति वचनेन विरुद्धा दृश्श्यते। साम्प्रदायिका वैदिका अपि "अयक्क्ष्मा" "अधुक्क्षः" इत्त्यादौ खकारोच्चारणन् नैव कुर्वते इति सम्प्रदायेनाऽपि सा विरुद्धैव दृश्श्यते। पूर्व 'शुष्क्क्याय' इत्त्यपि षकारस्स्य खकारतयोच्चारणे उदाहरणत्त्वेन प्रतिपाद्द्यापि "ककारयोगे खकारोच्चारणाभाव इति नियमस् तु न शुष्क्कमित्त्यादौ विपरीतसयँ्योगे" इति चोक्तमिति वदतोव्व्याघातेन दोषेणाऽपि दूषितमेव गोडशेवचनम्। तथापि शुष्क्क्याय इत्त्यादौ ककारे परे खकारस्स्योच्चारणम् मनुष्ष्यवाग्यन्त्रस्स्यातीव प्रतिकूलमिव प्रतीयते इति तादृशेषु स्थलेषु षकारस्स्य खकारतयोच्चारणम् प्रतिषेधनीयमेव विज्ज्ञायते; अत एव पाणिनिरपि "खरि च"[4] इति चर्त्वम् प्रतिपादयँस् तादृश सयँ्योगन् नानुमन्न्यते। साम्प्रदायिका वैदिकास् तु तादृशेषु स्थलेषु षकारस्स्य खकारोच्चारणम् भवतीति मन्न्यते[5]; किन् तु तत्त्र 'शुख्क्-क्याय' इत्त्येवाक्क्षरविभाग आवश्श्यकः[6], तथोच्चारणञ् चाऽतीव दुष्करम्, 'शुख्-क्याय' इति एव कथञ् चिदस्स्थाने विरम्म्येव विच्छेदेनोच्चारयितु शक्क्यते इति अत्त्र भृशवँ् विचारणीयवँ् विद्द्वद्भिर् माद्ध्यन्दिनीयैर् विगानञ् च परिहरणीयम्। अस्मन्मते तु 'टुकयोगे तु नो भवेत्'[7] 'कस्स्य योगे ष एव हि'[8] इति वचनयोᳵ कपूर्वके कोत्तरके च ककारषकारसयँ्योगे तुल्ल्यैव प्राप्ति-

१. एतद् वचनङ् केशवीयकारिकावल्ल्यामेव प्राप्प्यते। २. शि. स., पृ. २६६। ३. श्लो. २ (शि. स., पृ. ११४)। ४. अष्टा. ८।४।५५। ५. या. शि. शि. व. वि. टि., पृ. १४८। ६. शु. य. प्रा. १।१०२, १०४। ७. ल. मा. शि. श्लो. १ (शि. स., पृ. ११४)। ८. के. शि. का., श्लो. १५ (शि. स., पृ. १५१)।

रिति 'अयक्क्ष्मा' 'अधुक्क्षः' इत्त्यादौ 'हविष्कृदेहि' इत्त्यादौ च षकारस्स्य षकाररूपेणैवोच्चारणम् ज्यायो न खकाररूपेणेति स्फुटवँ विज्ज्ञापयितुमिच्छामः । "चरिष्ष्यामि" "शमीष्ष्व" इत्त्यादौ च पूर्वस्स्य षकारस्स्य अभिनिहितीभूतककारत्त्वेनैव उच्चारणङ्करतुं शक्क्यते क्रियते च वैदिकैरिति तत्त्राऽपि अवधानन् देयमेव सुधीभिः । यद्द्यपि ऋग्वेदे एकत्त्र 'अखखलीकृत्त्य'[1] इति प्राप्प्यते तथापि तदपि विचिन्तनीयमेव दृश्श्यते । अनुकरणात्मकशब्दत्त्वात् तस्स्य तादृशत्त्वेऽपि तादृशसयँयोगस्स्याऽन्न्यत्त्र स्वाभाविके प्रयोगेऽनुपपत्तिरेव विज्ज्ञायते ॥१००॥

(छ) अनुस्स्वारोच्चारणविशेषः

श्रुतौ माद्ध्यन्दिनीयानामनुस्स्वारे तु कश् चन ।
विशेषोऽस्ति प्प्रयोज्ज्यस् स सम्म्यग् बुद्ध्वा हि वैदिकैः ॥१०१॥
उच्चारणेऽनुस्स्वारस्स्य तेषाङ्कालेऽधिकत्त्वतः ।
जिह्वामूलातियोगाच्च चाऽन्ते स्स्यादर्धगयुक् श्रुतिः ॥१०२॥
तैत्तिरीयाणाञ्च च शषसहेषु हि परेष्ष्वयम् ।
गकारेण युतो वैतदर्धरूपोऽपि वा भवेत् ॥१०३॥

माद्ध्यन्दिनीयानामनुस्स्वारविशेषोच्चारणस्स्य विषये प्राचीनेषु अर्वाचीनेष्ष्वपि शिक्क्षाग्रन्न्थेषु विस्तरयुतम् प्रतिपादनम् प्राप्प्यते । तथाहि प्रतिज्ज्ञासूत्त्रे "अथानुस्स्वारस्स्य ङ इत्त्यादेशः शषसहरेफेषु, तस्स्य त्त्रैविद्ध्यमाक्ख्यातं ह्रस्स्वदीर्ग्घगुरुभेदैर् द्दीर्ग्घात्त्परो ह्रस्स्वो ह्रस्स्वात्त्परो दीर्ग्घो गुरौ परे गुरुः"[2] इति । याज्ज्ञवल्क्क्यशिक्क्षायाञ्च "वर्णे तु मात्त्रिके पूर्वे ह्यनुस्स्वारो द्विमात्त्रिकः । द्विमात्त्रिके मात्त्रिकस् स्यात् संयोगाद्द्यश् च यो भवेत् । अनुस्स्वारस्स्योपरिष्टात् सयँयोगो यत्त्र दृश्श्यते । ह्रस्स्वन् तन् तु विजानीयात् स७ंस्थामिति निदर्शनम् । अनुस्स्वारो द्विमात्त्रस् स्याद्वर्णव्व्यञ्जनादिगः । ह्रस्स्वाद् वा यदि वा दीर्घाद् देवानाङ्ं हृदये यथा । अनुस्स्वारस् तु यो दीर्घादक्क्षराद् यो भवेत् परः । स तु ह्रस्स्व इति ज्ज्ञेयो मन्त्रेष्ष्वेव विभाषया"[3] इति । पाराशर्य्यां शिक्क्षायामप्प्येतानि वचनानि प्राप्प्यन्ते । तत्त्राऽधिकञ्च "अनुस्-

---

१. शा. ऋ. म. सं. ७।१०३।३; ऋ. प्रा. ७।३३ २, ३।१,२।
३. श्लो. १३८–१४२ (शि. स., पृ. २१–२२)।

स्वारस्योपरिष्टात् सवँ वृतयँ यत्र दृश्श्यते । दीर्घन् तन् तु विजानीयाच् छ्रोता ग्ग्रावाणेति[1] निदर्शनम्''[2] इति । लघ्वमोघानन्दिन्याञ् च— ''अनुस्वारो द्विमात्रस् स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये । ह्रस्स्वाद् वा यदि वा दीर्घाद् देवाना६· हृदयेभ्यः । स७ं स्रष्टा सि७ं ह्यसि सयँयोगे ह्रस्स्व इष्यते । मद्ध्यम७ं श्रथायेति सयँयोगो न द्द्विरुच्यते''[3] इति । लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्षायाञ् च— ''अनुस्वारो यत्र कुत्र ६· कारो भवति द्ध्रुवम् । ह्रस्स्वो दीर्घो गुरुश् चेति त्रिविध४ परिकीर्तितः । ह्रस्स्वात् परो भवेद् दीर्घो ह६·स इति निदर्शनम् । दीर्घात् परो भवेद् ह्रस्स्वो मा७ंसेभ्य इति दर्शनम् । गुरौ परे ह्यनुस्वारो गुरुरेव हि स स्स्मृतः । सि७ंह्यसीति तत्र तावदृकारे दीर्घ एव सः । देवना६· हृदये तद्वत् तस्क्कराणान् तथा सृके''[4] इति, वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च ''अनुस्वारश्च् च रोष्स्मसु मकारस्स्येति यो विधिः । पदयोरन्तरे स स्स्यात् पदमद्ध्ये तु नस्स्य च । यथाऽपा७ंरसञ् चैव त्वा७ंशश्श्वन्त एव च।यजू७ंषि च तपू७ंषि च उरु६·हीति निदर्शनम्।'''एकमात्रो(एकमात्राद्?)द्विमात्रस् स्यात् त्रिमात्रान्(द्विमात्रान्?)मात्रिको यथा।त्व६·सोम च हवी७ंषि च स७ंस्रष्टा च न सयँयुजि । अनुस्वारो द्विमात्रस् स्याद् ऋवर्णव्यञ्जनोदयः । ह्रस्स्वाद् वा यदि वा दीर्घाद् देवाना६· हृदये यथा''[5] इति; परिभाषाङ्कसूत्रे च— ''अनुस्वारस्य ६· शलि रेफे च परे ह्रस्स्वाद् दीर्घो दीर्घाद् ह्रस्स्वो सयँयोगे गुरुश् च''[6]इति।केशवीयशिक्षायाङ् कारिकावल्ल्याञ् च— ''अनुस्वारस्य ६· कार आदेशश् छन्दसि स्स्मृतः । ऊष्मरेफेषु परतस् तस्य त्रैविद्ध्यमुच्च्यते । ह्रस्स्वाद् दीर्घाद् दीर्घह्रस्स्वौ गुरौ च परतो गुरुः । ऋकारपर ऊष्मान्त्ये दीर्घाद् दीर्घोऽपि जायते । परसवर्णेऽनुस्वारस्येषत्प्रकृतिरुच्च्यते । अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्तमञ् चाऽणुमात्रकम्''[7] इति । वर्णोच्चारणप्प्रकारपरिशिष्टेऽपि— ''६· कारस् स्यादनुस्वारस्स्थाने शलि च रे परे । ह्रस्स्वाद् दीर्घो भवेद् दीर्घाद् ह्रस्स्वो गुरुरथो मतः । सयँयोगे परतो ह६·स इत्त्यादि

---

१. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. ६।२६ । २. श्लो. २८–३३ (शि. स., पृ. ५५) । ३. श्लो. १५–१६ (शि. स., पृ. १०८) । ४. श्लो. १२–१५ (शि. स., पृ. ११५) । ५. श्लो. १४०–१४५ (शि. स., पृ. १२९) । ६. सू. ५ (शि. स., पृ. १४२) । ७. श्लो. १५–१८ (शि. स., पृ. १५१) ।

च निदर्शनम् । ताꣳ सवितुरित्यादि स्याद् दꣳष्ट्रेत्यादिकन् तथा । ह्रस्वदीर्घगुरूच्चारᳵ कर्तव्योऽत्र यथाक्रमम् । शल्रेफयोरभावेन सिꣴ ही तु प्रत्युदाहृतिः"[1] इति । प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायामप्येवँ् विषयस् सोदाहरणं समूलवचनोद्धरणवँ् विस्तरेण प्रतिपादितोऽस्ति[2] । तत्र ऋकारोदये ऊष्मणि परे दीर्घात् परस्याऽप्यनुस्वारस्य दीर्घत्वे 'सꣴ सृष्टजित्' 'सꣴ सृष्टाम्' इत्यप्युदाहरणत्वेनोल्लिखिते इति विशेषः ।

अथाऽत्र माध्यन्दिनीयानामनुस्वारोच्चारणवँ् विशेषेण विविच्यते । तत्र माध्यन्दिनीया अनुस्वारस्य ग्वङ गुङ इति उच्चारणे ग्गुँ ग्गूँ इति उच्चारणे वा कुर्वते । ग्वङ गुङ इत्युच्चारणे सामान्यतया माध्यन्दिनीयैर् वैदिकैरेव अशुद्धे इत्युद्घोषिते[3] इति, बहवस् साम्प्रदायिका माध्यन्दिनीया ग्गुँ ग्भूँ इत्येवोच्चारयन्तीति च ग्वङ गुङ इत्युच्चारणयोर् विषये नाऽधिकवँ् वक्तव्यङ किञ् चित् । तस्माद् ग्गुँ ग्गूँ इत्येतयोरुच्चारणयोर् विषये एव अत्र विशेषेण विचारङ् कुर्मः । तत्र शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये अनुस्वारस्य स्थानयँ् यमानामिव नासिके उक्ते[4], करणञ् च हनुमूलम् उक्तम्[5]; अन्यत्र तु अनुस्वारस्य करणं सामान्यतया नासिकेत्येवोक्तवँ् विज्ञायते[6] । आपिशलिशिक्षासूत्रे एकेषाम् मतेऽनुस्वारस्य कण्ठनासिक्यत्वम् प्रतिपादितमस्ति[7] । एतच् च शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारमतस्याऽनुरूपन् दृश्यते; यतो हि हनुमूलकरणकत्वेऽनुस्वारस्य कण्ठस्थानकत्वमपि वक्तुं शक्यते, कण्ठस्य हनुमूलसन्निहितत्वात्, हनुमूलव्यापारे च अनुस्वारनिष्पादकवायोᳵ कण्ठेनाऽपि कियताऽप्यंशेन विशिष्टस्स्य सम्बन्धस्य सम्भवात् । दृश्यते हि केषाञ् चिन् मते जिह्वामूलीयानामपि कवर्गीयवर्णानामन्येषाम् मते कण्ठ्यत्वेनोपादानम् । अतश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसम्मतस्याऽनुस्वारोच्चारणप्रकारस्य अन्यानुस्वारोच्चारणाद् विलक्षणता आपिशलिशिक्षासूत्रादपि प्रतीयते । तत्र प्रतिज्ञासूत्रे "अथाऽनुस्वार-

---

१. श्लो. १९–२१ (शि. स., पृ. १७३–१७४) । २. शि. स., पृ. २२४–२२५ । ३. सम्. प्र. शि. श्लो. ८०, या. शि. शि. व. वि., पृ. १०६; तत्र टिप्पण्याञ् च । ४. १।७४ । ५. १।८३ । ६. आ. शि. सू. स्थानप्रकरणे सू. १४, करणप्रकरणे सू. ९ । ७. स्थानप्रकरणे, सू. १५ ।

स्स्य ६ इत्त्यादेशः शषसहरेफेषु"[1] इति उक्तमिति तु वेदलोकसाधारणादन्न्यस्मादनुस्स्वारान् माद्ध्यन्दिनीयानामनुस्स्वारस्स्य वैलक्क्षण्ण्यं स्फुटतरम्भवति । न ह्यप्यभेदे सति प्प्रयोजनान्तरस्स्याप्प्यभावे च सति आदेशादेशिव्यवहार× क्रियेत । न च मित्थ्याभिनिविष्टविचारकगतानुगतिकतया लिपिविधानपरतयेदवँ वचनन् नेयम् अर्वाचीनासु कतिपयीषु शिक्क्षासु पाराशरकृतशिक्क्षानिभासु अन्न्यत्त्र च क्वचिल् लिपेरपि विचारे सत्त्यपि[3] कात्त्यायनीयत्त्वेनाऽभिमते प्राचीनतरे श्रुतेरद्ध्ययनधर्म्मविशेषाणाम् अन्न्वाक्ख्यायके प्रतिज्ज्ञा–पराभिधानस्स्य सम्प्प्रदायज्ज्ञोच्चारणस्स्य[4] अन्न्वाक्ख्यायकतया अनुन्वर्थनामके प्रतिज्ज्ञासूत्त्रे लिपिपरिचायकत्त्वस्स्य लिपिविधायकत्त्वस्स्य वाऽऽरोपस्स्याऽनुचितत्त्वात् । आधुनिकप्रचलित- हिन्द्यादि– भाषाव्याकरणादिष्विव सँस्कृतभाषाव्याकरणे सँस्कृतशिक्क्षाशास्त्रे वा लिपिविधायकत्त्वस्स्याऽदृश्श्यमानत्त्वाच् च । "अनुस्स्वारस्स्य ६ इत्त्यादेशः" इति वाक्क्ये श्रुतिविशेषस्स्य स्स्थाने श्रुतिविशेषादेशस्स्यैव प्प्रतीयमानत्त्वाच् च । लिपिपरिचायकत्त्वे तु द्विविधस्स्य त्रिविधस्स्य वाऽनुस्स्वारस्स्य कृते द्वित्त्रविधलिपिप्प्रदर्शनस्स्याऽऽवश्श्यकताया आपाताच् च। वाक्क्यशेषे श्रूयमाणस्स्य मात्त्राविशेषाणामन्न्वाक्ख्यानस्स्य लिपिविधानपक्क्षेऽनुपपत्तेश् च । नाऽप्प्यस्स्याऽनुस्स्वारविशेषस्स्य सामान्न्यानुस्स्वारविलक्क्षणत्त्वयँ यदि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यकारस्स्य सम्मतमभविष्ष्यत् तर्हि माद्ध्यन्दिनीयानामाम्नाये सामान्न्यानुस्स्वारस्स्याभावस्स्याऽऽगतात् तस्स्यापि "तस्मिन् ड़ढ़जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयनासिक्क्या न सन्ति माद्ध्यन्दिनीयानाम्, लृकारो दीर्ग्घः प्प्लुताश्च् चोक्क्तवर्ज्जम्"[5] इत्त्यत्त्र स उल्लेखमकरिष्ष्यत्, न च तथाऽकार्षीत्, अतो माद्ध्यन्दिनीयानामनुस्स्वारस्स्य सामान्न्यानुस्स्वारविलक्क्षणत्त्वं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यकारमतविरुद्धमिति विरोध उद्भावनीयः,[6] अनुस्स्वारविशेषस्स्यापि अनुस्स्वारत्त्वस्स्याऽनपायाद् माद्ध्यन्दिनीयानामाम्नायेऽनुस्स्वारविशेष-

---

१. ३।१ । २. मा. सं. पद., परि. ३, पृ. ६३९ ।
३. पारा. शि. श्लो. ५५, ११०; १३८; चारा. शि., पृ. १५–१६; वै. सि. कौ. सञ्ज्ञाप्रकरणे स्थानादिनिरूपणे मनोरमायाम्, बृ. श. शे. प्र. भा., पृ. ५८ इ. । ४. प्रतिज्ज्ञाशब्दार्थो दृश्श्यो ना. शि. २।७।१९ । ५. शु. य. प्रा. ८।३९ । ६. मा. सं. पद, परि. ३, पृ. ६३९ ।

स्य सत्त्वे अनुस्वाराभावस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यदि द्विविधमनुस्वारं स्वीकृत्यापि[1] तयोस् सामान्यतयैकत्वं स्वीकृत्य वर्णसमाम्नाये गणनं[2] शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारस्य न विरुद्धम् भवति तर्हि अनुस्वारविशेषस्याऽपि अनुस्वारत्वसामान्याऽऽलिङ्गितत्वं स्वीकृत्य माध्यन्दिनीयानामाम्नाये अनुस्वारविशेषस्य सत्त्वात् तत्र अनुस्वाराभावास्याऽप्रतिपादनङ् कथवँ विरुद्ध स्यात् । तस्मान् माध्यन्दिनीयानामनुस्वारो वेदलोकसाधारणादनुस्वारात् कतिपयैर् धर्मैर् भिन्न इति स्वीकारे नास्त्येव काऽप्यनुपपत्तिरिति वयम् मन्न्यामहे । एवञ् च सति किन् तर्हि माध्यन्दिनीयानामनुस्वारस्य स्वरूपमिति प्रश्न उत्तिष्ठति । तत्र इदानीन्तनैर् बहुभिर् माध्यन्दिनीयैरुच्चार्यमाणङ् ग्गँ इति ग्गँ इति चैव तस्य रूपमिति के चन मन्न्यन्ते । तथाहि याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्याया-ममरनाथः– "तेन ह्रस्वे गुरुत्वङ् कृत्वा ६ कारे उच्चारिते 'गणपति६ हवामहे' इत्यत्र 'तिऽगँ ह' इत्येव श्रुतिर् भवति । ये च 'गणपति ग्वङ् घवामहे' इत्येवमुच्चारयन्ति तेऽनधीतविद्द्याः प्रातिशाख्याद्द्यनभिज्ञाश् च"[3] इति; तट्टिप्पण्याञ् च स एव "यमानुस्वारनासिक्यानान् नासिके इति अनुस्वारस्य स्थानन् नासिका जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन इति करणञ् च हनुमूलम् उक्तम् । एवञ् च हनुमूलेन नासिकायावँ वर्णे उच्चारिते गँकारश्श्रुतिरेव श्रूयते, न पुनर् ग्वङ्कारश्श्रुतिः; तथा च केशवी–(य?–) शिक्षायाम्— अनुस्वारस्य गँकार आदेशश् छन्दसि स्मृतः । ऊष्मरेफेषु परतस् तस्य त्रैविद्ध्यमुच्च्यते इति । एवम् प्रतिज्ञासूत्रादिषु, तत्र आदेशश् च द्विमात्रिकाद्द्युपलक्षितवर्णविशेषोच्चारणरूप एव । न च, नासिकाया हनुमूलेन अनुस्वारस्योच्चारणे कृते गँ–(गँ?–) कारश्श्रुतिरुपपन्ना, परन् तु गकारोत्तरमुकारसदृशो ध्वनिः कथम् प्रयुज्यते इति वाच्यम्; नासिकाया हनुमूलेन अनुस्वारे उच्चारिते गँकार–(गँकार?–) श्श्रुतिरर्धमात्रिका जाता, ततस् समनन्तरमेव अनुस्वारस्य द्विमात्रिकत्वादिविधानात्, तथा (एवन् दीर्घत्वे च) 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि'[4] इति नियमेन (दीर्घस्याऽनुस्वारस्य ह्रस्वस्य च तस्य अज्धर्मप्राप्त्या ?)

---

१. शु.य.प्रा. ४।१५०, १५१ । २. तत्रैव ८।२१, २५ ।
३. या. शि. शि. व. वि., पृ. १०६ । ४. पा. शि. श्लो. ११ ।

असंस्पृष्टसस्वरस्य (असंस्पृष्टसस्वरतया ?) उच्चारणे प्राप्ते हनुमूलस्य नासिकायाञ्च (नासिकामूले ?) गमनेन तथा 'अनुस्वारे विवृत्त्यान् च विरामे चाक्क्षरद्द्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णणीयाद् यत्रौकारवकारयोः'[1] इति पाणिनीयाद् ओष्ठयोर् विश्लेषणे च ओष्ठस्थानिकस्य (स्वरस्य) एवोत्पत्तिस् सम्भाव्यते, एकप्रयत्नत्वात् प्रयत्नान्तरेणोच्चारणे मानाभावाच् च (अतो गकारोत्तरम् प्रयुज्यमान उकारसदृशो ध्वनिरपि उपपद्द्यते ?)"[2] इति । सम्प्रदायप्रबोधिनीकारोऽपि– "अनुस्वारस् स्वराभावान् न मात्राकालभाक् परम् । भिन्नश्श्रुतिश् शषसहरेफेषु तत्र मात्रिता । पूर्वश्श्लिष्टो ग४ प्रणवद्द्वितीयमात्रया युतः । सनादो गुँश्श्रुतिर् बिन्दुर् न ग्वं गोमादि वा भवेत्"[3] इति । किन् तु ६ इत्यस्यापि अनुस्वारविशेषत्वात् तस्य पूर्वाक्क्षराङ्गतायाः[4] पूर्वाक्क्षरोदात्तादिस्वरभागितायाश् च आवश्श्यकत्त्वाद्[4] इदानीन्तनानाम् प्रायस् सर्वेषामेव माद्ध्यन्दिनीयानाञ्च गुँ इत्युच्चारणे गुँ इत्युच्चारणे च पूर्वाक्क्षराङ्गताया अभावात्, स्वतन्त्राक्क्षरतया अनेकवर्णघटिततायाश् च उपलभ्भ्यमानत्त्वात्, गकारस्य पूर्व श्लेषेऽक्क्षरभेदस्याऽपरिहार्यत्वाच् च तेषामिदञ्च गुँ इति गुँ इति चोच्चारणमशास्त्रीयमपभ्भ्रष्टरूपञ् चेति विज्ज्ञायते । न च "अनुस्वारो यत्रकुत्र ६ कारो भवति द्ध्रुवम्"[5] "अनुस्वारस्य ६ कार आदेशश् छन्दसि स्स्मृतः"[6] "६ कारस् स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे"[7] इत्यादौ माद्ध्यन्दिनीयानुस्वारविशेषस्य स्वतन्त्राक्क्षरतया पठितत्वात् क्वचित् तु अर्वाचीनशिक्क्षाग्रन्थतद्व्याक्ख्यानादिषु[8] गुँ गुँ इत्त्येव लिक्ख्यमानत्त्वाच् च आधुनिकानाम् माद्ध्यन्दिनीयानामपि तस्य स्वतन्त्राक्क्षरत्त्वेन पठनयँ युक्तियुक्तमेव न दुष्टमिति वाच्च्यम्, मूले प्रतिज्ज्ञासूत्रे ६ इत्त्येव तस्योपदिश्श्यमानत्त्वाद् गुँ इत्त्यनुल्लिखितत्वात्, तस्य स्वतन्त्राक्क्षरत्त्वे प्रातिशाक्ख्योक्तस्य तदीय–पूर्वाक्क्षराङ्गत्त्वस्य बाधने समर्थस्य प्रमाणस्याऽभावात् प्रातिशाक्ख्योक्ताथास् तस्य पूर्वाक्क्षराङ्गतायाः[4] परि-

१. पा. शि. श्लो. २४ । २. या. शि. शि. व. वि., टि., पृ. १०६–१०७ । ३. श्लो. ७६–८०, पृ. १७ । ४. शु. य. प्रा. १।१०२, ८।३६ । ५. ल. मा. शि., श्लो. १२ (शि. स., पृ. ११५) । ६. के. शि. का., श्लो. १५ (शि. स., पृ. १५१) । ७. व. प्र. प., श्लो. १६ (शि. स., पृ. १७३) । ८. या. शि. शि. व. वि., पृ. १०६; टि., पृ. १०६–१०७; सम्. प्र. शि. श्लो. ८०, पृ. १७।

त्त्यागे मानाभावात्, तस्स्य स्वतन्त्राक्क्षरत्त्वे तस्स्याऽपि स्वतन्त्रस्स्वरभाक्त्वस्स्याऽऽवश्श्यकत्त्वात्, तस्स्य स्वपूर्व्ववर्त्तिस्स्वरभाक्त्वस्स्य सर्व्वसाम्प्रदायिकप्प्रसिद्धस्स्य बाधाऽऽपातात्, विसर्ग्गजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयसामान्न्यानुस्स्वारनासिक्क्ययमानामिव तस्स्याऽपि स्वतन्त्रतया याथार्थ्येनोच्चारयितुमशक्क्यत्त्वात्, तत्प्रतिनिधित्त्वेन गँ् इत्त्याकारेणाऽन्न्येनैवाऽऽकारेण वाऽपि कँ् खँ् गँ् घँ् इत्त्याकारैर् यमानामिव हुँ् इत्त्याकारेण नासिक्क्यस्स्येव उपदिश्श्यमानतायाः[४] प्रतीयमानत्त्वाच्च च। न हि खलु यमानाङ् कँ् खँ् गँ् घँ्[१] इत्त्याकारैरुपदिष्टानामपि तदाकारतयैव प्रयोगः, न वा नासिक्क्यस्स्य हुँ्[२] इत्त्याकारेणोपदिष्टस्स्याऽपि तदाकारतयैव प्रयोगः। तस्मान् न खलु लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षादिश्श्लोकावष्टम्भेनैव अस्स्याऽनुस्स्वारविशेषस्स्य स्वतन्त्राक्क्षरत्त्वम् पूर्व्वाक्क्षराऽनङ्गत्त्वमास्स्थातुं शक्क्यम्, माद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षादेर् माद्ध्यन्दिनादिमुनिकृतत्त्वेऽनाश्श्वासाच्च च[३]। लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षादिषु "अनुस्स्वारो यत्त्र कुत्त्र ६कारो भवति द्ध्रुवम्" इत्त्यादिषु, सत्त्यपि अनुस्स्वारस्स्य अकारव्व्यवहितेन कारेण निर्द्देशस्स्य 'नानुस्स्वारयमविसर्ज्जनीयजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयाः' इत्त्यादिना[४] निषेधे कारेणाऽनुस्स्वारविशेषस्स्य निर्द्देशः, प्रतिज्ज्ञासूत्त्रे त्त्वस्स्य "अथाऽनुस्स्वारस्स्य ६ इत्त्यादेशः"[५] इति इतिना निर्द्देश इति लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षादिकृताम् प्रातिशाक्ख्यकारादिप्राचीनाचार्य्यप्रसिद्ध्यनभिज्ज्ञत्त्वञ्च च स्फुटम्। न चाऽनुस्स्वारविशेषस्स्याऽस्स्य ह्रस्स्वतायां दीर्घतायाश् चोपपत्त्यै ङकारादिस्स्वरयुक्तत्त्वमावश्श्यकम्, लौकिकसामान्न्यानुस्स्वारतुल्ल्यानुस्स्वारके ऋग्वेदेऽपि अनुस्स्वारस्स्य त्रिपादमात्त्रात्मकतायास् सत्त्वात्[६] ह्रस्स्वतायां दीर्घतायाश् च सामवेदेऽपि उपलब्भ्यमानत्त्वात्[७]। न चेदानीन्तनानाम् अधिकतराणाम् माद्ध्यन्दिनीयानाङ् गँ् इति गँ् इति चोच्चारणे ओष्ठयोर् विश्श्लेषः। तस्माद् इदानीन्तनानाम् माद्ध्यन्दिनीयानाम् अनुस्स्वारस्स्य ग्गँ् इति ग्गँ् इति चोच्चारणमपभ्रष्टरूपमेवेति निश्चीयते। शास्स्त्रानुसारन् तु अस्स्याऽनुस्स्वारस्स्योच्चारणे वेदलोकसाधारणाऽनुस्स्वारानुसारिणि एवोच्चारणे

---

१. शु. य. प्रा. ८।२४। २. तत्त्रैव ८।२३। ३. या. शि. शि. व. वि. टि., पृ. ११५ (टि. ५)। ४. शु. य. प्रा. १।४१; तै. प्रा. १।१८। ५. ३।१। ६. ऋ. प्रा. १३।३२–३३; शौ. शि. श्लो. १२–१३। ७. ऋ. त. १।२,३।

अधोहनुमूलप्रयत्नमधिकतरं कृत्वा हनुमूलप्रयत्नाऽऽधिक्याय च हन्वग्रे ओष्ठौ चाऽधिकतरं दूरस्थौ कृत्वा यथायथं दीर्घीभावञ्च कृत्वा उच्चारणचेष्टा कर्तव्या। तस्यैतस्याऽनुस्वारविशेषस्योच्चारणस्याऽन्ते हनुमूले जिह्वामूलप्रदेशे नासिकामूलभागे दृढतरं संश्लिष्टे सति तद्विश्लेषे प्रयत्नविशेषादुपजातोऽर्धगकारोऽस्याऽनुस्वारस्य अन्ते प्रश्लिष्ट इव श्रूयते इति विज्ञायते। एवंविधोऽनुस्वारश्च सत्यपि दीर्घीभावे पदान्तस्थो नाद इव स्वपूर्ववर्त्यक्षराङ्गत्वं नैव जहाति। शक्यते चाऽस्माभिरेवंविधोऽनुस्वार उच्चार्य श्रावयितुम्। वेदलोकसाधारणादनुस्वारान् माध्यन्दिनीयानामनुस्वारस्य एतदेव वैलक्षण्यम् मनसि निधाय प्रतिज्ञासूत्रकारेण सामान्यानुस्वारस्थानेऽयमनुस्वारविशेष आदिष्ट इति बुध्यते। एवञ्चाऽस्यैवाऽनुस्वारस्य विपर्यासं कृत्वा गकारविधम् भागमग्रतस् संश्लिष्टवं विधायाऽनुस्वारभागञ्च उँकाररूपेण विकार्य अपभ्रष्टीकरणेन गकारभागस्य द्वित्वञ्च कृत्वा ग्गँ इति ग्गँ इति चोच्चारितमर्वाचीनैर् माध्यन्दिनीयैर् वैदिकैराचार्यककामैरपि अविज्ञातशिक्षाशास्त्रैरिति विज्ञायते। केचित् तु अस्यैव माध्यन्दिनीयानुस्वारविशेषस्याऽनुस्वारभागमर्धगकारविधोपजनभागञ्च आमिश्रितं कृत्वा तौ ङकाररूपताम् प्रापय्य लोकेऽप्यनुस्वारमुच्चारयन्तीति च प्रतीयते। उक्तञ्च मधुसूदनशर्मणाऽपि—"अथैतेष्वेव प्रदेशेषु अनुस्वारस्य ङकारसदृशध्वनिरध्वर्यूणाम्। तंङ रामंङ रावणारिम्। सिंङहः, वंङशः, कंङसः। कण्ठ्यानुनासिकत्वाद् ङकाराभासमात्रं न त्वयं ङकार एव। ङकारसदृशध्वनेस् तस्य गुंकार इति सञ्ज्ञा क्रियते व्यवहारार्थम्। अदृढत्वे तु वेदोच्चारका गुं-शब्दमेवोच्चारयन्ति, तदज्ञानात्"[1] इत्यादि। अतो गँ इत्यस्य ङकाररूपस्य चापभ्रंशीभूतानुस्वारस्य मूलभूतोऽयमस्माभिः प्रतिपादितोऽनुस्वारविशेषो माध्यन्दिनीयैस् सम्यग् बुद्ध्वा यथाशास्त्रं सम्यक् प्रयोक्तव्य इति निर्णीयते। न च सम्प्रदायविरोधादियम् भणितिरवधीरणीयेति वाच्यम् "एकश् शब्दस् सम्यग् ज्ञातश् शास्त्रान्वितस् सुप्रयुक्तस् स्वर्गे लोके कामधुग् भवति"[2] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारधृताद् आगमाच् शास्त्रविरुद्धतायास् सत्त्वेन शास्त्रान्वित-

1. 'पथ्या स्वस्तिः' इति ग्रन्थे पृ. ५-६। २. ६।१।८४।

ताया अभावे सम्प्रदायस्याऽपि शिक्षाभ्यासादिमान्द्याप्रयत्नोच्चारणशिथिलकरणवैगुण्यादिपुरुषदोषदुष्टतायास् सम्भावनयाऽनाश्वासप्रदत्वात् । स्मृतिरूपस्य प्रातिशाख्यादिशास्त्रस्य आचाररूपस्याऽध्ययनस्य च विरोधे पूर्वस्यैव बलीयस्त्वस्य न्याय्यत्वाच्[1] च । अतस् सम्प्रदायादध्ययनेनापीदानीन् तु शास्त्रानुस्यूतत्वमधिकतरमपेक्षणीयमेवेति च सुवचम् ।

तैत्तिरीयाणामप्ययेकोऽनुस्वारभेदो वस्तुत एतादृश एवेति सम्भाव्यते, व्यासशिक्षाटीकायां वेदतैजसाख्यायाम् "द्वौ अनुस्वारौ तं घ्नन्तीति केवलः, सं शितमित्यत्र गकारसंयुतः"[2] इत्युक्तत्वात् । वैदिकाभरणकारेण तु अनुस्वारस्यार्धगकाररूपतैवोल्लिखिता "अनुस्वारोऽप्युत्तमवद् व्यञ्जनमेवास्मच्छाखायाम् अर्धगकाररूपत्वाद्"[3] इति । आत्रेयशिक्षायाञ् च— "अध्याये तैत्तिरीयाणामनुस्वारो यदा भवेत् । तदादुच्चर्दधगकारस् स्यात् तच्छेषमनुनासिकः"[4] इति । पारिशिक्षायाञ् च—"यजुष्यनुस्वार इहापि यत्र भवेत् तदादुच्चर्दधगकारयुक्तः । स रूपशान्तिश् शरौ यदि स्याद् न स्याद् गकारस्स्तु केवलाख्या"[5] इति । आत्रेयशिक्षावचनात्, पारिशिक्षावचनात्, 'सं श्रवाह' 'वायव्यं श्वेतम्' इत्यादौ ह्रस्वात् परस्य संयोगपरकस्य द्विर्भूतस्याऽनुस्वारस्य गकारादिकानुस्वारतया प्रतिपादनस्य वेदतैजसे दृश्यमानत्वाच् च[6] तैत्तिरीयाणामयम् मात्रिकोऽनुस्वारो[7] माध्यन्दिनीयानामनुस्वाराद् विलक्षण एव प्रतीयते ॥१०१–१०३॥

७. अथ वर्णवर्गीकरणाधिकारः

(क) वर्णवर्गीकरणसाधननिरूपणम्

केन चिद् हि विशेषेण सामान्येन च केन चित् ।
पृथक्कृत्य च सङ्गृह्य वर्णान् वर्गाः कृता बुधैः ॥१०४॥

मनुष्याणां स्पष्टार्थाया वाण्याः पृथक्प्रयत्नोच्चार्यभागरहितैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेन सामान्येन समानत्वेऽपि अक्षरात्मकत्वेन अनक्षरात्मकत्वेन च विशेषेण पृथक्कृत्य स्वरा व्यञ्जनानि इति

१. तन्त्रवार्तिके १।३।८–९ । २. सू. ४३१–४३२ ।
३. तै. प्रा. २।३ (मैसूरसंस्करणे पृ. ८३) । ४. श्लो. ११ ।
५. सू. १६१ । ६. व्या. शि. सू. ३४१, ३४२ । ७. तत्रैव, सू. ४६० ।

वर्गौ विधीयेते, उक्ते विशेषे सत्यपि उक्तेन सामान्येन स्वरान् व्यञ्जनानि च सङ्गृह्य वर्णा इत्यपि व्यवहारः क्रियते। एवमेव सत्यपि स्वरत्वेन समानत्वे विजातीयस्वरमिश्रणरहितत्वेन विजातीयस्वरमिश्रणसहितत्वेन च विशेषेण काँश्चित् स्वरान् पृथक्कृत्य समानाक्षराणि सन्ध्यक्षराणि इति च वर्गौ विधीयेते; तथैव उक्ते विशेषे सत्यपि अक्षरात्मकवर्णत्वेन सामान्येन सर्वेषां स्वराणां सङ्ग्रहं कृत्वा स्वरा इत्येको वर्ग इत्यपि व्यवह्रियते। सत्यपि अनक्षरात्मकत्वेन समानत्वे पूर्वपराक्षराङ्गतायोग्यत्वेन पूर्वाक्षराङ्गतामात्रयोग्यत्वेन च विशेषेण पृथक्कृत्य योगवाहा अयोगवाहा इति द्वौ वर्गौ विधीयेते, उक्तेन सामान्येन योगवाहान् अयोगवाहांश्च सङ्गृह्य व्यञ्जनानि इत्येकवर्गतयाऽपि व्यवहारः क्रियते। तेनैव प्रकारेण पूर्वपरस्वराङ्गतायोग्यवर्णत्वेन समानत्वेऽपि स्पृष्टकरणत्वेन, करणान्तोच्चार्यत्वेन, सामान्यवायुशब्दरूपस्वरूपकत्वेन च विशेषेण कांश्चिद् योगवाहान् पृथक्कृत्य स्पर्शा अन्तस्था ऊष्माण इति वर्गाः क्रियन्ते, उक्तेन सामान्येन स्पर्शान् अन्तस्था ऊष्मणश् च सङ्गृह्य योगवाहा इत्येकवर्गतयाऽपि व्यवहारः क्रियते। एवमेव स्पृष्टकरणकत्वे सामान्ये सत्यपि जिह्व्यत्वतालव्यत्वादिना विशेषेण कवर्गचवर्गादिरूपेण विभागः, उक्तैर् विशेषैर् भेदे सत्यपि उक्तेन सामान्येन सङ्गृह्य स्पर्शा इति वर्गश् च क्रियते इत्येवमादि बोद्ध्यम् ॥१०४॥

(ख) वर्णविभागप्रदर्शनम्

स्वरा इति व्यञ्जनानि चेति वर्णा खलु द्वयोः।
वर्गयोर् हि विभज्यन्ते शिक्षाशास्त्रविचक्षणैः ॥१०५॥

स्वरव्यञ्जनलक्षणे अनुपदमेव वक्ष्येते ॥१०५॥

(ग) स्वरपरिभाषा

स्वतन्त्रा अपि ये वर्णास् सूच्चार्यास् ते स्स्वरा मताः।
राजन्ते वाऽक्षरात्मत्वात् स्वयं ये ते स्स्वरास् स्मृताः॥१०६॥

तथाहि पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारः—"स्वयं राजन्त इति स्स्वराः"[1] इति। तत्र "न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति, अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं स्वयं राजन्त इति स्स्वरा अन्वग् भवतीति व्यञ्जनम्" इति उक्तमिति 'स्वतन्त्रा अपि सुष्ठु उच्चारयितुं शक्या

१. १।२।२९-३०।

(अक्क्षरात्मकाः) वर्णास् स्वराः' इति अपि अर्थादायाति । स्वाभाविक्क्या संस्कृतभाषायाङ् ङ–ञ–ण–न–मादीनामपि अक्क्षरात्मकत्त्वस्स्याऽभावादिदं स्वरलक्क्षणन् न तत्त्राऽतिप्प्रसक्तम् भवति । यत् तु कैश् चिद् आधुनिकनव्व्यभाषाशास्त्रिगतानुगतिकतया "यस्स्य (वर्णस्स्य) उच्चारणे वायुर् मुखाद् अप्प्रतिहतगतिस् सन्नेव निर्गच्छति स स्स्वरः"[१] इति उक्तन् तत् तु ईषत्स्पृर्ष्टयोः[२] कात्त्यायनोल्लिखितयोः[३] ऋकारलृकारयोरसङ्ग्राहकम् भवतीति न तत् स्वीकर्तुं शक्क्यम् । स्वराश् च अकारादय औकारान्ता वर्णास् सावान्तरभेदा बोद्ध्याः । केषाञ् चिन् मतेऽनुस्स्वारविसर्गयोरपि[४] स्वरत्त्वम् । तत्त्र ऋग्वेदप्रातिशाक्क्ये– "अष्टौ समानाक्क्षराण्यादितः, ततश् चत्त्वारि सन्ध्यक्क्षराण्युत्तराणि, एते स्स्वराः, ··· अनुस्स्वारो व्यञ्जनं वा स्स्वरो वा"[५] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्क्ये च– "तत्र स्स्वराः प्रथमम्, अ इति आ इति आ३इति; इ इति ई इति ई३इति; उ इति ऊ इति ऊ३इति; ऋ इति ॠ इति ॠ३ इति; लृ इति लॣ इति लॣ३ इति, अथ सन्ध्यक्क्षराणि, ए इति ए३ इति, ऐ इति ऐ३ इति, ओ इति ओ३ इति, औ इति औ३ इति, इति स्स्वराः"[६] इति; "त्त्रयोविंशतिरुच्च्यन्ते स्स्वराः शब्दार्त्थचिन्तकैः"[७] इति च; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्क्ये च "अथ नवाऽऽदितस् समानाक्क्षराणि, द्वेद्द्वे सवर्णे ह्रस्स्वदीर्घे, न प्प्लुतपूर्वम्, षोडशाऽऽदितस् स्वराः"[८] इति; ऋक्तन्त्रे च– "अ इति आ इति इ इति ई इति उ इति ऊ इति ऋ इति ॠ इति लृ इति लॣ इति समानानि; ए इति ऐ इति, ओ इति औ इति सन्ध्यक्क्षराणि ··· इति स्स्वराः"[९] इति; शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च– "द्विविधवं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमेव च । अकारादिस् स्वरो ज्ञेयः कादि व्व्यञ्जनमुच्च्यते"[१०] इति, शौनकशिक्क्षायामपि एवमेव[११]; पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च–"स्वरा विंशतिरेकश् च"[१२] इति; वर्णरत्नप्प्रदीपिकाया शिक्क्षायाञ् च– "एकविंशतिरुच्च्यन्ते स्स्वराश् शब्दार्त्थचिन्तकैः । द्विगुणानि व्व्यञ्जनानि ह्येतावान् वर्णसङ्ग्रहः । ऋवर्ण्यन्तास् स्वरास् त्त्रेधा लृकारो ह्रस्स्व एव च । सन्ध्य-

---

१. पा. शि. शि. स. स, पृ. ५२ । २. पा. व्या. भा. प्र. ६।१।१०१; पा. व्या. भा. १।१।९ । ३. पा. व्या. भा. ६।१।१०१ । ४. पाणिनीयव्याकरणे अक्क्षु अपि तयोर् ग्रहणात् । ५. १।१–३,५। ६. ८।२–६ । ७. ८।३८ । ८. १।२–५ । ९. १।२ । १०. श्लो. ८ । ११. श्लो. ३ । १२. श्लो. ४ ।

क्षराण्यह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः"[1] इति; पारायणशिक्षायाञ् च– "अकाराद्द्या औकारान्तास् स्वरा ज्ञेयाश् चतुर्दश"[2] इति; व्यासशिक्षायाञ् च– "अवर्णेवर्णकोवर्णा ऋवर्णौ लृत्वमेत्त्वमैत् । ओदौद् रङ्गौ क्रमादोम्प्योत् स्वरास् स्युर् (व्यञ्जनान्यथ)"[3] इति; षड्द्वात्मकाभिशालिशिक्षायाम्[4] पारिशिक्षायाञ् च[5]– "ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णेवर्णोवर्णा ऋ ॠ लृ च । एदैदोदौदिति ज्ञेयाष् षोडशेहाऽऽदितस् स्वराः" इति ॥१०६॥

(घ) व्यञ्जनपरिभाषा

वर्णास् तु खलु ये प्राग् वा पश्चाद् वाऽपि स्वरात् स्थिताः ।
अक्षरेषु स्वरस्यैवाङ्गान्येव व्यञ्जनानि ते ॥१०७॥

तथाहि पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽपि– "न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति, अन्वर्थञ्च खल्वपि निर्वचनम्– स्वयं राजन्त इति स्वरा अन्वग् भवतीति व्यञ्जनम्"[6] इति । अन्वग् भवतीत्यस्य स्वपूर्ववर्तिनस् स्वपरवर्तिनो वा स्वरस्य अङ्गतयाऽनुगतम् भवतीत्येवाऽर्थ इति अस्मदुक्ता व्यञ्जन-परिभाषाऽपि भाष्यकारवचनादेवार्थादायाति । यद्यपि उक्तभाष्यवचनव्याख्याने कय्यटेन व्यञ्जनस्य परेणैव स्वरेणोपरागो भवतीति उक्तन् नागोजिभट्टेनाऽपि तत् समर्थितन् तथापि तत् तयोरबोधस्यैव सूचकन् दृश्यते । एतद्विषयेऽनुपदमेव स्वरव्यञ्जनायोगवाहस्वभावविशेषेण सहाऽक्षरलक्षणस्य प्रतिपादनेऽत्रैवाऽध्याये विस्तरेण स्फुटतया च विहिते सर्वं स्पष्टम् भविष्यति । एतेन "यस् स्वयं राजते तन् तु स्वरमाह पतञ्जलिः । उपरिस्स्थायिना तेन व्यङ्ग्यवं व्यञ्जनमुच्यते"[7] इति पारिशिक्षावचनस्थ[8] "उपरिस्स्थायिना तेन" इत्यंशोऽपि व्याख्यातः । तत्र "समीपस्स्थायिना तेन" इति पाठेऽर्थस् सुसङ्गतस् स्यात् । उव्वटेन तु– "व्यञ्जयन्ति प्रकटान् कुर्वन्त्यर्थान् इति व्यञ्जनानि' इति[9] ऋग्वेदप्रातिशाख्यव्याख्याने उक्तम् । कूप-यूप-सूपादिषु ककारादेस् तथात्वस्य दर्शनात् तेन तथोक्तं स्यात् । किन् तु तन् नाऽतिरमणीयन्[10] न च व्यञ्जनानां वस्तुगतस्य स्वभावस्य प्रतिपादकम्

---

१. श्लो. ११–१२ (शि. स., पृ. ११८) । २. पृ. ११ ।
३. सू. ५–६ । ४. श्लो. ७ । ५. सू. ६ । ६. १।२।२९–३० ।
७. आत्रेयशिक्षायामपीदं वचनमस्ति । ८. सू. १२ ।
९. १।६ । १०. पा. व्या. भा., ह य व र ट् इत्यत्र वा. १० ।

इत्त्युपेक्क्षणीयमेव । स्वरभिन्ना सर्व्वेऽपि वर्णा व्यञ्जनानि । एतद्विषये च वचनानि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये- "सर्वश् शेषो व्यञ्जनान्न्येव"[१] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च- "व्यञ्जनङ् कादि"[२] इति, "अथ व्व्यञ्जनानि, किति खिति गिति घिति ङिति कवर्ग्गः, चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्ग्गः, टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्ग्गः, तिति थिति दिति धिति निति तवर्ग्गः, पिति फिति बिति भिति मिति पवर्ग्गः, इति स्प्पर्शाः, अथान्तस्त्थाः, यिति रिति लिति विति, अथोष्म्माणः, शिति षिति सिति हिति, अथायोगवाहाः, ×क इति जिह्वामूलीयः, ×प इत्त्युपद्ध्मानीयः, अं इत्त्यनुस्स्वारः, अः इति विसर्ज्जनीयः, हुँ इति नासिक्क्यः, कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः"[३] इति, "द्विचत्त्वारिंशद् व्यञ्जनानि"[४] इति च; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च "षोडशाऽऽदितस् स्वराः, शेषो व्यञ्जनानि"[५] इति; ऋक्तन्त्रेऽपि- अथ व्यञ्जनानि, किति खिति गिति घिति ङिति कवर्गः, चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः, टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः, तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः, पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः, इति स्पर्शाः, अथानुतस्थाः, यिति रिति लिति वित्त्यन्तस्थाः, अथोष्माणो हिति शिति षिति सिति योगवाहाः, अथाऽयोगवाहाः, अः इति विसर्जनीयः, ×क इति जिह्वामूलीयः, ×प इत्त्युपद्ध्मानीयः, हुमित्त्यनुनासिकः, अथ यमाः कुं इति खुं इति गुं इति घुमिति यमाः, अनन्त्यान्त्यसयँयोगे मद्ध्ये यम× पूर्वगुणः, अथाऽनुस्स्वारौ, अं आं इत्त्यनुस्स्वारौ, ह्रस्स्वाद् दीर्घो दीर्घाद् ध्रस्स्वः"[६] इति । उपलेखसूत्त्रेऽपि- "अकारादयो द्द्वादश स्स्वराः, शिष्टवँ व्यञ्जनम्"[७] इति । वर्णपटले च- "इति वर्णास् स्वरा× प्रोक्तास् तेषामाद्द्याश् चतुर्दश । समानाक्क्षराण्युच्च्यन्ते शेषस् सन्ध्यक्क्षराणि तु । अनवर्णस्स्वरो नामी कादिकवँ व्यञ्जनं स्मृतम् । पञ्चविंशतिराद्द्यँषा स्पर्शा वर्गाश् च पञ्चकाः । चत्त्वारो यादयोऽन्तस्थाश् शादिरूष्माष्टको गणः । अयोगवाहा वर्त्तन्ते तेषामाद्द्या× पृथग्विधा । विसर्जनीयोऽनुस्स्वारो जिह्वामूलीय इत्त्यथ । उपद्ध्मानीय इत्त्येते चत्त्वारोऽत× परे यमाः । नासिक्क्याभिनिधानौ च विद्द्यते येन पूरणम् । पञ्चषष्टिरियान् काको वाशिर् यो वेदलोकयोः"[८] इति । "त्रिचत्त्वारिंशद् व्यञ्जनानि"[९] इति च ।

---

१. १।६ । २. १।४७ । ३. ८।७-२४ । ४. ८।३८ ।
५. १।५-६। ६. १।२,३। ७. सू. १,२। ८. १।७-११। ९. ३।६।

भरतनाट्यशास्त्रेऽपि— "स्वराश् चतुर्दश, कादीनि व्यञ्जनानि (त्रयस्त्रिंशत्)"[1] इत्युक्त्वा स्वरा व्यञ्जनानि च स्फुटन् निर्दिष्टानि । शैशिरीयशिक्षायां[2] शौनकशिक्षायाञ् च[3] "द्विविधवं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमेव च । अकारादिस् स्वरो ज्ञेयः कादि व्यञ्जनमुच्यते" इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायान् तु शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धायामपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य "त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः । द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि एतावान् वर्णसङ्ग्रहः"[4] इति श्लोकं संशोध्येव "एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराश् शब्दार्थचिन्तकैः । द्विगुणानि व्यञ्जनानि ह्येतावान् वर्णसङ्ग्रहः"[5] इति उक्त्वा स्वरान् निर्दिश्य "ककारादिमकारान्तास् स्पर्शास् स्युः पञ्चविंशतिः । चतस्रो यादयोऽन्तस्था ऊष्माणश् शषसास् सहाः । स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे चत्वारश् च यमास् स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश् च जिह्वामूलीय एव च । उपध्मानीय इति च द्विस्पृष्टश् च तथाऽपरः"[6] इति व्यञ्जनानि निर्दिष्टानि । चारायणीयशिक्षायाञ् च– "अकाराद्या औकारान्तास् स्वरा ज्ञेयाश् चतुर्दश । शिष्टानि व्यञ्जनान्येव प्रोक्तान्यक्षरचिन्तकैः"[7] इत्युक्त्वा व्यञ्जनानि प्रदर्शितानि । व्यासशिक्षायाञ् च– "अवर्णेवर्णकोवर्णा ऋवर्णौ लृत्वमेत्वमैत् । ओदौद् रङ्गौ क्रमादोम्भ्योत् स्वरास् स्युर् व्यञ्जनान्यथ । कादिमान्तास् स्मृतास् स्पर्शा अन्तस्था यादिवोत्तराः । जिह्वामूल्यादिहान्ताश् च षडूष्माण उदीरिताः"[8] इति शास्त्रव्यवहार्यसञ्ज्ञानिर्देशप्रसङ्गे स्वरा व्यञ्जनानि च निर्दिष्टानि ॥१०७॥

(ङ) स्वरविभागप्रदर्शनम्

स्वरास् समानाक्षराणि तथा सन्ध्यक्षराणि च ।
विजातीयस्वराभ्यान् तान्यमुतानि युतानि च ॥१०८॥

स्वरास् समानाक्षराणि सन्ध्यक्षराणि चेति द्वयोर् वर्गयोर् विभज्यन्ते । यत्र स्वरे विजातीयस्वरयोर् मिश्रणन् न भवति अमिश्रितो मिश्रितो वाऽपि समान (एक) एव स्वरो भवति स समानाक्षरवर्गेऽन्तर्गतो भवति; यत्र तु विजातीययोस् स्वरयोर् मिश्रणम् भवति स सन्ध्यक्षरवर्गेऽन्तर्गतो भवति । यत् तु कैश् चित् समाना-

१. १४।८–२३ । २. श्लो. ८ । ३. श्लो. ३ । ४. ८।३८ । ५. श्लो. ११ (शि. स., पृ. ११८) । ६. श्लो. १३–१५ (शि. स., पृ. ११८) । ७. पृ. ११ । ८. सू. ५–८ ।

क्षराणि इति सरलास् स्वरा (simple vowels) उच्यन्ते इत्युक्तम्[1] तन् न मनोहरम्, तथा वचने संश्लिष्टस्वराणां दीर्घाकारादीनाम् ऋकारऌकारयोश् चाऽपि समानाक्षरत्वं वक्तुं न शक्येत; अस्मदीयव्याख्यानुसारं तु एतेष्वपि स्वरेषु सजातीयस्वरमिश्रणे सत्यपि विजातीयस्वरमिश्रणस्याऽभावादेतेषां समानाक्षरत्वं सुवचम्। यद्यपि अवर्णभिन्नानां स्वराणां स्वपरस्थसकारकरणनामकतया नामित्वेन अवर्णस्य चाऽनामित्वेनाऽपि वर्गीकरणं दृश्यते[2] तथापि तल्लक्षणस्य स्वरेषु स्वतोऽप्यस्फुटतया, वर्णान्तरे दृश्येन प्रभावेणाऽवगमनीयतया च तदत्राऽवधीरितम् बोद्धव्यम्। समानाक्षरसन्ध्यक्षरविषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "अष्टौ समानाक्षराण्यादितः (अ आ ऋ ॠ इ ई उ ऊ), ततश् चत्वारि सन्ध्यक्षराण्युत्तराणि (ए ओ ऐ औ)"[3] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च "सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम् (अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ), सन्ध्यक्षरम् परम् (ए ऐ ओ औ)"[4] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च "अथ नवाऽऽदितस् समानाक्षराणि (अ आ आ३ इ ई ई३ उ ऊ ऊ३ ? अथवा अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ?)"[5] इति, ऋक्तन्त्रे च "अ इति आ इति इ इति ई इति उ इति ऊ इति ऋ इति ॠ इति ऌ इति ॡ इति समानानि; ए इति ऐ इति ओ इति औ इति सन्ध्यक्षराणि"[6] इति वचनानि प्राप्यन्ते। समानाक्षरशब्दो हि पाणिनीयव्याकरणस्य वार्त्तिककारेण भाष्यकारेण च प्रयुक्त उक्तेऽर्थे एव[7], सन्ध्यक्षरशब्दोऽपि व्यवहृतस् ताभ्याम्[8]। कातन्त्रे व्याकरणेऽपि "दश समानाः (अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ), एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि"[9] इति, सिद्धहेमशब्दानुशासनेऽपि "ॡदन्तास् समानाः, ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम्"[10] इति उपलभ्यते ॥१०८॥

(च) व्यञ्जनविभागप्रदर्शनम्

योगवाहास् तथाऽयोगवाहा इति क्रमाद् द्विधा।
वर्गयोः प्रविभज्यन्ते व्यञ्जनानि तु शिक्षकैः ॥१०९॥

---

१. तै. प्रा. व्या., ह्विट्निः १।२, PIAI p. 63, CSSP p. 132. २. ऋ. प्रा. १।६५, शु. य. प्रा. १।४६, ऋ. त. ३।७।१० (१३०) शौ. च. २।८१। ३. १।१,२। ४. १।४४–४५। ५. १।२। ६. १।२। ७. एओङ् ऐऔच्, इत्यत्र वा. ६। ८. तत्रैव वा. १, ६, १०; १।१।२ वा. १ इ.। ९. १।१।३, ८। १०. १।१।७, ८।

योगवाहायोगवाहपरिभाषे अनुपदमेव स्फुटे करिष्येते । यद्यप्यपि अयोगवाहभिन्नानाम् व्यञ्जनानाम् योगवाहशब्देन व्यवहारोऽप्रसिद्धस् तथापि ऋक्तन्त्रे कादिसान्तानाम् व्यञ्जनानाम् योगवाहत्वेन निर्देशः प्राप्यते[1] । पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारप्रदर्शितया "कथम् पुनरयोगवाहाः ? यद्युक्ता वहन्ति अनुपदिष्टाश् च श्रूयन्ते"[2] इत्यनया व्युत्पत्त्याऽपि ये त्वदिष्टाश् श्रूयन्ते तेषाम् योगवाहत्वम् ध्वनितमेव ॥१०९॥

(छ) योगवाहपरिभाषा

व्यञ्जनानि तु यानि स्युरपि स्वपरवर्तिनः ।
स्वरस्याङ्गानि तान्येव योगवाहा इति स्मृताः ॥११०॥

व्यञ्जनेषु मध्ये यानि व्यञ्जनानि स्वपूर्ववर्तिनस् स्वरस्याऽङ्गभावं गच्छन्त्यपि स्वपरवर्तिनस् स्वरस्याऽपि अङ्गानि भवितुं शक्नुवन्ति तानि व्यञ्जनानि योगवाहा इत्युच्यन्ते । योगेन स्वेन सह युक्तेन स्वरेण सह सर्वथा तत्परवशतया ततः पूर्वम् पश्चाद् वा वहन्ति गच्छन्तीति योगवाहाः । योगवाहिन इत्यर्थः । आयुर्वेदेऽपि परानुगामिनि योगवाहिशब्दः प्रयुज्यते । तथा हि– "गृह्णाति योगवाहि द्रव्यं स संगिवस्तुगुणान्"[3] इति । योगवाहाश् चाऽस्मत्प्रोक्तवर्णसमाम्नायस्थाः कादयो हान्ता वर्णा बोद्ध्याः । ऋक्तन्त्रे हि "अथ व्यञ्जनानि । किति खिति गिति घिति ङिति कवर्गः, चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः, टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः, तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः, पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः, इति स्पर्शाः । अथान्तस्स्थाः । यिति रिति लिति वित्यन्तस्स्थाः । अथोष्माणो हिति शिति षिति सिति योगवाहाः । अथाऽयोगवाहाः ।"[4] इति योगवाहा अयोगवाहेभ्यः पृथक्कृत्य निर्दिष्टाः ॥११०॥

(ज) अयोगवाहपरिभाषा

स्वपूर्ववर्तिनो यानि स्वरस्याङ्गानि सर्वदा ।
व्यञ्जनानि तु तान्येवाऽयोगवाहाः प्रकीर्तिताः ॥१११॥

व्यञ्जनेषु मद्ध्ये यानि व्यञ्जनानि सदैव स्वपूर्ववर्तिन एव स्वर-

---

१. १।२ । २. हयवरट् इत्यत्र षष्ठवार्तिकस्याऽवतरणिकायाम् । ३. भावप्रकाशे १।५।२४६ । ४. १।२।

स्स्याऽङ्गानि भवन्ति स्वपरवर्तिनस् स्वरस्स्याङ्गानि भवितुङ् कर्त्त्यपि न शक्नुवन्ति तानि व्यञ्जनानि अयोगवाहा उच्च्यन्ते । यत् तु "वासशब्दादनुस्स्वारᳲ पूर्वस्स्याङ्गन् न काठके"[१] इत्त्यादि तत् तत्स्थानमात्त्राऽसाधारणमिति अवधीरितम् । तत्त्र अयोगवाहेषु प्प्रधानयोर् विसर्गानुस्स्वारयोर् वर्णसमाम्नायेषु आदितोऽकारयोगेन उपदिश्श्यमानत्त्वात् तयोः 'अयोगेन वहतस् स्वरूपन् निर्वहतः' इति अयोगवाहौ इति व्यवहारः, स्वपूर्ववर्तिस्स्वरमात्त्राङ्गत्त्वरूपेण तत्सादृश्श्येन चाऽन्न्येषामपि अयोगवाहशब्देन व्यवहारः । यद्द्यपि अन्न्येषामपि व्यञ्जनानाम् परवर्त्यकारयोगेनोपदेशᳲ कृतो दृश्श्यते[२] तथापि तत्त्र व्यञ्जनाच्छन्नत्त्वमकारस्स्य । क्वचित् तु तेषाङ् किति खितीत्त्यादिरूपेणाऽकारवँ विनैवोपदेशः[३] । अथवा यथा योगवाहास् सर्वथा योगपरवशतया योगस्स्य स्वरस्स्य पूर्वतᳲ परतो वा सलँग्नास् सन्तो वहन्ति न तथा इमेऽनुस्स्वारादयः, किन् तु सदमिद् योगस्स्य परत एव सलँग्ना वहन्तीति योगवाहभिन्नत्त्वादेवेमे अयोगवाहा इत्त्युच्च्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारेण तु पाणिनीयव्याकरणमात्त्रविचारेण अयोगवाहशब्दस्स्य "कथम् पुनरयोगवाहाः ? यदयुक्ता वहन्ति अनुपदिष्टाश् च श्श्रूयन्ते"[३] इति व्युत्पत्तिर् दर्शिता । अस्माभिस् तु शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यादिवर्णसमाम्नायेषु विसर्जनीयजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयानुस्स्वारादीनामपि उपदिष्टत्त्वात् तावँ व्युत्पत्तिन् त्यक्त्वाऽन्न्याऽन्वर्था अयोगवाहत्त्वेन प्प्रसिद्धानावँ वर्णानां स्वभावविशेषस्स्य सूचनी व्युत्पत्तिᳲ प्प्रदर्शिता । "अकारादिना वर्णसमाम्नायेन सहितास् सन्त एते वहन्त्यात्मलाभम् प्प्राप्नुवन्तीत्त्ययोगवाहाः"[४] इत्त्येषा उव्वटप्प्रदर्शिता व्युत्पत्तिरपि वस्तुतोऽस्माभिरवधीरितैव पक्क्षान्तरप्प्रदर्शनेन । अयोगवाहशब्दश् च शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये[६] ऋक्तन्त्रे[७] पाणिनीयव्याकरणवार्तिकभाष्ष्ययोश्[८] च प्प्रयुक्तो दृश्श्यते । यद्द्यपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये ऋक्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये च विसर्जनीयजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयानुस्स्वार–(नासिक्क्य–)यमा एवाऽयोगवाहत्त्वेनोक्तास् तथापि यथा यमा

१. स. स. शि. श्लो. ३७ । २. ऋ. प्रा. व. २।५–११ ।
३. शु. य. प्रा. ८।८–१७, ऋक्तन्त्रे १।२ । ४. पा. व्या. भा., हयवरट् इत्त्यत्त्र षष्ठवार्तिकस्स्याऽवतरणिकायाम् । ५. शु य. प्रा. भा. ८।१८ । ६. ८।१८ । ७. १।२ । ८. हयवरट् इत्त्यस्स्य विचारणे ।

अयोगवाहास् तथैव अभिनिहिताश् च सद्भवा इति तेऽपि अस्माभिर् अयोगवाहमद्ध्ये निवेशिताः। एवञ् चाऽस्मदुक्ते वर्णसमाम्नाये विसर्जनीयादयो नासिक्यान्ता अयोगवाहा बोद्ध्याः ।।१११।।

(भ) योगवाहविभागाः

स्पर्शा अन्तस्स्था ऊष्माणो योगवाहास् त्रिधा मताः ।
स्पर्शानाङ् कादयो वर्गाः पञ्च स्युः पञ्चकैः क्रमात् ।।११२।।

योगवाहास् स्पर्शा अन्तस्स्था ऊष्माण इति त्रिषु वर्गेषु विभज्यन्ते। स्पर्शाश् च पुनर् जिह्वामूलीय-तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्यौऽष्ठ्येषु कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्गेषु इति मुख्या वर्णविभागाः ।।११२।।

(ञ) स्पर्शान्तस्स्थोष्मपरिभाषाः

स्युस् स्पृष्टकरणास् स्पर्शाः करणान्तैस् तु व्यञ्जिताः ।
अन्तस्स्थास् स्युरथोष्माणो वायुशब्दप्रधानकाः ।।११३।।

येषामुच्चारणे जिह्वामूलमद्ध्योपाग्राऽग्रादिकङ् करणं स्थाने तत्तद्वर्णसम्बद्धे सम्यग् लग्नम् भवति ते स्पर्शाः कादयो मान्ताः; यास् तु करणप्रान्तभागेन तत्तद्वर्णस्थाने ईषत्स्पर्शङ् कृत्वा निष्पाद्द्यन्ते ता अन्तस्स्था यँरलँवँः, समान्यवायुशब्दरूपस्स्वरूपकाश् च ऊष्माणश् शषसहाः। यद्द्यपि योगवाहाश् शषसहा यथोष्माणस् तथैव विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपद्ध्मानीया अपि ऊष्माणः, ऋग्वेदप्रातिशाख्यमते तु अनुस्वारोऽप्यूष्मा तथाप्ययोगवाहा एते योगवाहभेदरूपेषु ऊष्मसु नोदाहरणीया इति शषसहा एवाऽत्रोष्मत्वेनोदाहृता बोद्ध्याः। यत् तु कैश्चित् स्पर्शोष्ममद्ध्यस्थितत्वमन्तस्स्थत्वमुक्तम्[1], तन् नाऽतिरमणीयम्; यथा अन्येषाव्ँ वर्णानान् तत्तदुच्चारणवैशिष्ट्यसूचकन् नाम स्पर्शा इति ऊष्माण इत्यादि च, तथैव एतासामपि एतदुच्चारणवैशिष्ट्यसूचकत्वेनैव नाम व्यवहृतं स्यादिति। उक्तञ् च वैदिकाभरणकारेण– "निर्वचनन् तु जिह्वामद्ध्यप्रभृतीनाङ् करणानामन्तैर् जन्यत्वाद् यरलवा अन्तस्था इत्याख्यायन्ते"[2] इति। कातन्त्रटीकास्स्वपि 'स्वस्यस्वस्य स्थानस्यान्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्स्थाः' इत्युक्तमिति अन्तस्स्थशब्दे संस्कृतव्याकरणकोशे उक्तम्।

---

१. तै. प्रा. व्या. (ह्विट्निकृतायाम्) १।८, PIAI p. 29, CSSP. p. 72, ऋ. प्रा. व्या. १।६, प्र. सि. कौ. पूर्वार्धे पृ. ७।
२. तै. प्रा. वै. १।८, २।४३।

यद्द्यपि अयोगवाहानामपि ऊष्मत्वेनाऽनुष्मत्वेन च विभाग प्रतिपादयितुं शक्यस् तथापि स न व्यवहारे प्रसिद्ध इत्यस्माभिरवधीरितः ॥११३॥

८. अथाऽक्षरलक्षणाऽक्षरविभजनाधिकारः

(क) अक्षरलक्षणम्

वर्णो वर्णसमूहो वैकयैकीभूतयाऽपि वा ।

मानस्या चेष्टयोच्चार्यस् सम्यक् पिण्डीकृतोऽक्षरम् ॥११४॥

एकेन एकीभूतेन वा इच्छायोनिना भूतात्मगुणेन प्रयत्नेन सम्यग् उच्चार्यो वर्णो वर्णसमूहो वा अक्षरमुच्यते इत्यर्थः । अक्षरम्-इत्यत्र हि 'अक्' इति 'ष' इति 'रम्' इति च प्रयत्नसमूहविशेषविरामप्रयत्नान्तरसमूहविशेषोपादानक्रमेणोच्चार्या एकैकपिण्डीकृतवर्णसमूहा अक्षराणि । एतच्च चाऽऽक्षरलक्षणम् "अथ हाऽस्य पुत्र आह मध्यम प्रातीबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्विमे अविकर्षन्ननेकीकुर्वन् यथावर्णमाह तद् याऽसौ मात्रा पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण सन्धिविज्ञापनी साम तद् भवति सामैवाऽहं संहिताम् मन्ये"[१] इत्यनेन ऐतरेयारण्यके श्रूयमाणेस् संहितालक्षणैर् ध्वनितम् ॥११४॥

(ख) अक्षरे स्वरव्यञ्जनयोस् स्थितौ विशेषः

स्याद् व्यञ्जनयुतो वाऽपि शुद्धो वाऽपि स्स्वरोऽक्षरम् ।

व्यञ्जनन् तु स्स्वरस्यैवाऽङ्गम् पूर्वस्य परस्य वा ॥११५॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "सव्यञ्जनस् सानुस्स्वारश् शुद्धो वाऽपि स्स्वरोऽक्षरम्"[२] इति, "उभये (ह्रस्स्वा दीर्घाश् च स्वरास्) त्वक्षराणि"[३] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च "स्वरोऽक्षरम्, सहाद्द्यैर् व्यञ्जनैः, उत्तरैश्च चावसितैः"[४] इति । व्यञ्जनानि तु अनक्षरात्मकत्वादक्षरात्मकस्य स्वरस्यैव स्वपूर्ववर्तिनस् स्वपरवर्तिनो वाऽङ्गानि भवन्ति । तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अनुस्स्वारो व्यञ्जनञ् चाऽक्षराङ्गम्"[५] इति, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "स्वरोऽक्षरम्, सहाद्द्यैर् व्यञ्जनैः, उत्तरैश्चावसितैः"[६] इति, तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "व्यञ्जनं स्वराङ्गम्"[७] इति । एवञ्च येन स्स्वरेण सह एकपिण्डताम् प्राप्नुय यानि व्यञ्जनानि

१. ३।१।५ । २. १८।३२ । ३. १।१६ । ४. १।९९–१०१ ।
५. १।२२ । ६. १।९९–१०१ । ७. २१।१ ।

उच्चार्यन्ते तानि व्यञ्जनानि तस्यैव स्वरस्य अङ्गानि भवन्तीति बोद्धव्यम् । कीदृश्यां स्थितौ स्थितं व्यञ्जनं स्वपूर्वस्य स्वपरस्य वा कतरस्य स्वरस्याऽङ्गम् भवतीति तु अनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते॥११५॥

(ग) व्यञ्जनपूर्वाङ्गतापराङ्गतानिरूपणम्

वाक्यादिस्थं व्यञ्जनं चाऽसंयुक्तं च पदादिगम् ।
परस्याङ्गं सदैवाऽवसानस्थम् प्राक्स्वरस्य हि ॥११६॥
स्वरमध्यस्थेषु संयोगाद्यम् प्रायेण पूर्वगम् ।
क्रमजावुत्तरं स्पर्शे परे पूर्वस्वराङ्गकम् ॥११७॥
यमाश् चाभिनिधानाश् च क्रमाद्यश् चापि पूर्वगाः ।
शिष्टा व्यञ्जनवर्णास् तु प्रायेण परगा मताः ॥११८॥

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गम्, स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य, पूर्वस्याऽनुस्वारविसर्जनीयौ, संयोगादिर् वा, च परक्रमे द्वे (संयोगादेः परस्य व्यञ्जनस्य क्रमणे संयोगादिस्थं तत्परं चेति द्वे व्यञ्जने पूर्वस्य वा परस्य वाऽङ्गे भवतः)[1] इति, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्वरोऽक्षरम्, सहाद्यैर् व्यञ्जनैः, उत्तरैश्चचावसितैः, संयोगादिः पूर्वस्य, यमश्च च, क्रमजं च, तस्माच्चोत्तरं स्पर्शे, अवसितं च"[2] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "व्यञ्जनं स्वराङ्गम्, तत् परस्वरम्, अवसितम् पूर्वस्य, संयोगादि, परेण चाऽसंहितम्, अनुस्वारस्वरभक्तिश् च, नान्तस्थापरमसवर्णम्, नासिक्याः, स्पर्शश् चोष्मपर ऊष्मा चेत् परस्य"[3] इति; ऋक्तन्त्रेऽपि— "व्यञ्जनम् पूर्वस्यान्तस्वरम्, अभिनिधानः, व्यञ्जने, अनुस्वारौ च, रलावव्यपरौ, स्पर्शस् स्वे, (प)रादि (स्व)रमनन्यत्"[4] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायां च— "परस्य स्वरस्य व्यञ्जनानि, संयोगादि पूर्वस्य, पदद्यन्तं च, रेफहकारक्रमजं च"[5] इति, शिक्षासु च वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायाम्— "अथातोऽवरतो वच्मि चर्चाम् पूर्वपराङ्गयोः । स्वारप्रयोजना चासौ वेदितव्या विचक्षणैः ॥ संयोगस्यादिभूतो यस् स पूर्वाङ्गम् भवेद् यथा । अश्वश् शश्वस्संयोगे शः पूर्वाङ्गश् शवोऽनन्यतः ॥ यमश् च पूर्वस्याङ्गं स्याच् चकारात् पूर्वसंयुतः । रुक्मः पूर्वस्य कयमावुत्तरस्य तु मस् स्मृतः ॥

1. १।२२–२६ । 2. १।९९–१०६ । 3. २१।१–९ ।
4. २।२।१०–२।३।६ । 5. १।५५–५८ ।

सयँ योगादिपरद्द्वित्त्वे पूर्व्वाङ्गङ्क क्रमजयँ यथा। पार्श्श्व रशौ तु पूर्व्वस्स्य परस्स्य शवयात्मकम् ॥ क्रमजाच् चोत्तर स्पर्शे परे पूर्व्वाङ्गकयँ यथा। पार्ष्ष्ण्या पूर्व्वस्स्य रषषाः परस्स्याङ्गण् णयात्मकम् ॥ यद् व्यञ्जनञ् च यस्स्याङ्गन् तत् तेन सस्स्वरम् भवेत्। एतदर्त्थमिदम् प्रोक्त स्वारसन्देहभेदकम् ॥ अनुस्स्वारो विसर्ग्गश् च नासिक्क्योऽथ यमास् तथा। जिह्व्वामूलमु-(लृल्य उ-?) पद्ध्मा च नवैते स्स्युः पराश्श्रयाः ॥ सयँ योगवाहा एवैते निजस्स्वरविवर्ज्जिताः। पूर्व्वस्स्याङ्गम् भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्व्ववत् ॥ स्वरभक्तिश् च पूर्व्वाङ्गन् देवम् बर्हिरुदाहृतिः। इकारे च तथोकारे तायँ यत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ रेफो वाऽथ लकारो वा यत्त्रोष्मणि स्वरोदये। स्वरभक्तिर् भवेत् तत्त्र पूर्व्वमाक्क्षरम्म्य पट्ठ्यते ॥"[1] इति, व्यासशिक्क्षायाञ् च—"स्वराणाम् पूर्व्वतश् चैव ह्युदात्त्तादिस्स्वरास् स्मृताः। व्यञ्जनानान् तदाप्त्यर्त्थमङ्गताद्द्य विधीयते ॥ परस्स्य व्यञ्जनञ् चाङ्गम् पूर्व्वस्स्याचोऽवसानगम्। **ऋकारे परभूते च रेफः पूर्व्वाङ्गतामियात्**। अनुस्स्वारो विसर्ग्गश् च स्वरभक्तिरसयँ युतः। योगादि च परायुक्त्तम् पूर्व्वस्स्याङ्गन् तथा स्मृतम्। न पूर्व्वाङ्गम् भवेत्स्पर्श ऊष्मणो विकृतिर् यदि। पराङ्गम् प्रचयाद् भक्तिः प्रचये त्वपरे च रः। अन्तस्थोदयमङ्ग स्यादसवर्ण्णम् परस्स्य च। ऊष्मण्यूर्ध्वे पराङ्गे तु स्वर्श्श् चैव यमास् त्विति"[2] इति, सर्व्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च—"इदानीं हस्तविन्न्यासभेदोच्चारणसिद्धये। अनुक्तानामुदात्त्तादिवर्ण्णाना सिद्ध्येऽपि च ॥ व्यञ्जन स्यात् परस्स्याङ्गम् पूर्व्वस्स्यावसितम् भवेत्। परायुक्तमनुस्स्वारो योगादिर् भक्तिरेव च। असवर्ण्णम् परस्स्याङ्गमन्तस्थापरमक्क्षरम्। पराङ्गोष्मपरस्स्पर्शो यमश् चैवाऽङ्गनिर्ण्णयः।"[3] इति, "वासश्शब्दादनुस्स्वारः पूर्व्वस्स्याङ्गन् न काठके। न ह्यपुष्मप्रकृतिस् स्पर्शः पूर्व्वाङ्गत्त्वमवाप्नुयात्"[4] इति च, आरण्य्यशिक्क्षायाञ् च—"वासश्शब्दादनुस्स्वारः काठके नीच इष्ष्यते"[5] इति 'वासाँसि' इत्त्यत्त्राऽनुस्स्वारस्स्य पराङ्गतया पूर्व्वस्स्वरस्वरानुगताया अभावस्स्य प्रतिपादकवँ वचनम्; आत्त्रेयशिक्क्षायाञ् च—"अनुस्स्वारो भवेदङ्गम् पूर्व्वस्स्यैव हि सर्व्वदा। वासश्शब्दादनुस्स्वारः पूर्व्वस्स्याङ्गन् न काठके"[6] इति; पारिशिक्क्षायाञ् च— "यद् व्यञ्जनन् तद् भजते

---

१. श्लो. ४४–५२ (शि.स., पृ. १२१)। २. सू. ३७१–३८०।
३. श्लो. २१–२४। ४. श्लो. ३७। ५. श्लो. ४९।
६. श्लो. २०।

स्वराङ्गन् तदङ्गभूतन् तु परस्वराङ्गम् । पूर्वस्स्वराङ्गन् त्ववसानवर्ति भवेत् परायुक्तमसयँयुतो नः । योगाद्द्यनुस्स्वारविसर्गभक्तयो रेफस् त्वृकारे परतस् तथा स्यात् । अच्पूर्वकवं व्यञ्जनमेति हल्पर स्पर्शो द्विवर्ण (त्त्वम्) ... । यत्त्राऽसवर्णन् तु परस्य रस्स्यान्तस्थोदयवं व्यञ्जनमङ्गमेव । पूर्वस्स्वराङ्गन् न भवेद् य ऊष्मणस् स्पर्शो यदि स्स्याद् विकृतिस् तथापि । भक्तिश् पराङ्गम् प्रचयात् परा स्यात् तथा धृते सत्त्यृपरे च रेफः । परे सति ह्ययूष्मणि वै पराङ्गे स्पर्शो यमाश् चैव परस्स्वराङ्गम्''[1] इति; नारदीयशिक्षायाञ् च— ''सयँयोगे यत्त्र दृश्श्येत व्यञ्जनवं विरते पदे । पूर्वाङ्गन् तद् विजानीयाद् येनाऽऽरम्भस् तत् पराङ्गम् ।... अनुस्स्वारश् पदान्तश् च क्रमजश् प्रत्यये स्वके । स्वरभक्तिस् तथा रेफस् सर्वम् पूर्वाङ्गमुच्यते''[2] इति; लोमशीयाया शिक्षायाञ् च— ''यवौ तु रेफसयँयुक्तौ रेफ आद्द्यौ भवेद् यदि । पूर्वाङ्गन् तद् विजानीयात् सूर्यपूर्वे निदर्शनम् ।। यवौ तु रेफसयँ-युक्तौ विरते च भवेद् यदि । पराङ्गन् तद् विजानीयात् तरो-(तर्वोः?-) हर्येति लक्षणम्''[3] इति वचनानि प्राप्प्यन्ते ।

व्यञ्जनानाम् पूर्वस्वराङ्गतायाश् परस्वराङ्गतायाश् च प्रतिपादकेषु उपर्य्युद्धृतेषु वचनेषु परस्परवँ विरोधोऽपि दृश्श्यते; यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचने सयँयोगादेस् स्वरमद्ध्यस्स्थस्य पराङ्गत्त्वमप्युक्तम्, किन्त्वन्न्यत्त्र तस्स्य पूर्वाङ्गत्त्वमेव प्रतिपादितम्; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यवचने यमानाम् पूर्वाङ्गत्त्वम् प्रतिपादितम्, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचने तु पराङ्गत्त्वमुक्तमिति । एतस्स्य विरोधस्स्य च तत्तच्छाखाविषयतया, यमविषये तु दृष्टिभेदमूलकतयाऽपि परिहारो भवति । लौकिकसँस्कृतभाषायान् तु प्रायस् सर्वत्त्र सयँयोगादेश् पूर्वाङ्गता स्वीक्रियते, अत एव वृत्तेषु[4] गद्द्ये[5] च सयँयोगात् पूर्वस्स्य गुरुता भवति, उक्तञ् च— ''गुर्वक्षरे द्विमात्त्रत्त्व सर्वशास्त्रेषु सुस्स्फुटम् । ह्रस्स्वे गुरौ तत्सम्पत्तिश् परव्यञ्जनकालतः''[6] इति । कुत्त्र चित् तु सयँयोगादेरपि पराङ्गतया सयँयोगादिस्थेन व्यञ्जनेन पूर्वस्स्वरस्स्य गुरुताया अकरणात् सयँयोगे परेऽपि पूर्वाक्षरस्स्य गुरुता न भवति; उक्तञ् च ''प्रह्रे वा''[7] इति; ''अथ

१. सू. ६०-६७ । २. २।२।१२-१५ (शि. स., पृ. ४२९-४३०) ।
३. ८।१-२ (शि. स., पृ. ४६१) । ४. पि. छ. सू. १।११ ।
५. अष्टा. १।४।११ । ६. तै. प्रा. वै. २२।१५ ।
७. छन्दोमञ्जरीप्रभायाम्, पृ. ७ ।

विभाषितगश् चरणान्तिमो ह्रप्रपरो गपरोऽपि च के चन"[1] इति च। प्रयुज्ज्यते च — "सा मङ्गलस्स्नानविशुद्धगात्त्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा"[2] इति, "प्राप्तनाभिह्रदमज्जनमाशु"[3] इति, "भ्रमति भ्रमरमाला काननेषून्मदाऽसौ"[4] इति च।

इदमप्प्यत्त्र विवेक्तव्व्यम्। तत्त्र ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य व्याक्ख्याने "च परक्क्रमे द्द्वे"[5] इति सूत्त्रे उव्वटेन "पार्ष्ण्या वा इति रेफस् षकारौ द्वौ णकारो यकारश् च सयँयोगः। तत्त्र रेफस् स्वरभक्त्या सहितः पूर्वस्स्वरस्स्याङ्गन् तस्स्य चोदात्तत्वादुदात्तवच् छ्रूयते। षकारौ पूर्वस्स्य वा स्वरस्स्याङ्गमुत्तरस्स्य वा। सयँयोगादिर् णकारो यकारश् चोत्तरस्स्य स्वरस्स्याङ्गम्, तस्स्य स्वरितत्वात् स्वरितवच् छ्रूयते" इति वदता रेफात् परयोर् द्वयोरेव षकारयोस् सहैव पूर्वाङ्गता पक्षान्तरे सहैव पराङ्गताऽपि स्वीकृता, किन् तु साऽनुपपन्ना तथोच्चारणस्स्याऽसम्भवात्; कथञ् चित् तथोच्चारणस्स्य प्रयत्ने कृतेऽपि एक एव दीर्घीभूतष् षकार उच्चारितस् स्यान् न तु द्द्वौ षकारौ इति। अस्माकम् मते तु 'परक्क्रमे च द्द्वे' इति रेफाद् हकारादन्न्यतो वा वर्णात् परस्स्य व्यञ्जनस्स्य द्वित्त्वे जाते सति रेफो हकारोऽन्न्यो वा वर्ण इत्त्येकवँ व्यञ्जनन् तदुत्तरवर्ति व्यञ्जनन् द्वितीयमिति द्वे व्यञ्जने पूर्वस्स्याङ्गे भवत इति व्याक्ख्यानात् पार्ष्ण्या इत्त्यत्त्र सयँयुक्तेषु व्यञ्जनेषु मद्ध्ये रेफषकारौ पूर्वस्स्य स्वरस्स्य षकारणकारयकाराः परस्स्याङ्गानि इति व्यवस्था भवति; तथा चोच्चारणं स्वाभाविकन् दृश्श्यते; एवं स्वीकृते एव च षकारस्स्य द्वित्त्वमपि उपपन्नतरम् भवति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य "तस्म्माच्चोत्तरं स्पर्शे"[6] इति सूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने च उव्वटेन "तस्मात् क्रमजाद् यदुत्तरवँ व्यञ्जनन् तत् पूर्वाङ्गम् भवति स्पर्शे परभूते यथा पार्ष्ण्-ण्या (इति), रेफषकारौ-द्वौ णकारौ यकारश् च सयँयोगः, तत्त्र रेफस् सयँयोगादिरिति कृत्त्वा, षकारः क्रमजमिति कृत्त्वा, तस्म्माच् चोत्तरं स्पर्शे इति कृत्त्वा पूर्वणकारश् च (इति) एते पूर्वाङ्गम् द्वितीयणकारो यकारश् चोत्तरस्स्य स्वरस्स्याऽङ्गम्" इत्त्युक्तम्; अनन्तेनाऽपि उव्वटोक्तमेवाऽनूक्तम्; किन् तु एतत्सूत्त्रार्थ-

१. छ. शा. (काव्व्यमाला ९१) टि., पृ. ४। २. कु. स. ७।४। ३. शि. व. १०।६०। ४. काव्व्यालङ्कारे भामहकृते ४।२७। ५. १।२६। ६. १।१०५।

सङ्ग्रहावसरे अमरेशेन तु "क्रमजाच् चोत्तरं स्पर्शे परे पूवाङ्गकयँ् यथा। पार्ष्ष्ण्या पूर्वस्स्य रषषा परस्स्याङ्गण् णयात्मकम्"[1] इत्त्युक्तम्; बालकृष्णगोडशया च — "तस्म्माच् चोत्तरं स्पर्शे, क्रमजादुत्तरवँ व्यञ्जनं स्पर्शे परे पूर्वाङ्गम् भवति, पार्ष्ष्ण्या वा, रेफो द्वौ षकारौ पूर्वस्स्य णकारयकारौ परस्स्य; वर्ष्ष्मन्, रेफो द्वौ षकारौ पूर्वाङ्गम् मकारᳶ पराङ्गम्"[2] इत्त्युक्तम्। तदनुसारमेव च गङ्गेश्श्वरानन्देन तत्सहायकैश् चाऽपि 'भगवान् वेदः' इत्त्याक्ख्ये वेदसङ्ग्रहे पार्ष्ष्ण्या[3] इत्त्येव पाठᳶ परिगृहीतो दृश्श्यते। अमरनाथशास्त्रिणा तु याज्ञवल्क्यशिक्क्षाटिप्पण्ण्यान् "तस्म्माच् चोत्तरꣳ स्पर्शे इति, यथा पार्ष्ण्ण्या इत्त्यत्र रेफषकारौ, द्वौ णकारौ, यकारश् च सयँयोगः, तत्र रेफस् सयँयोगादिः, षकारᳵ क्रमजः, ऊष्म्मान्तस्त्थेत्त्यादिना[4] द्विर्भूतᳶ पूर्वो णकारᳵ क्रमजोत्तरश् च पूर्वस्स्याऽऽकारस्स्याङ्गम्, द्वितीयणकारो यकारश् च परिशेषात् परस्स्याऽङ्गम्। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यसूत्रे "क्रमाज् जातङ् क्रमजम्, यत् सयँयोगादेᳶ परस्स्य वर्णस्स्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजम् इत्त्युच्च्यते"[5] इत्त्युव्वटाचार्यव्याक्ख्याने क्रमज इति सयँयोगादेᳶ परो वर्णो लक्क्ष्यते; अत एव उत्तरसूत्रे "यथा पार्ष्ण्ण्या, रेफषकारौ, द्वौ णकारौ, यकारश् च सयँयोगः, तत्र रेफस् सयँयोगादिरिति कृत्वा, षकारᳵ क्रमजमिति कृत्वा"[6] इत्त्यादिना द्विरुक्तिवँ विना वर्तमानस्स्य षकारस्स्य क्रमजत्त्वेन व्याक्ख्यानं सङ्गच्छते। ननु "नाऽस्वरपूर्व्वा ऊष्म्मान्तस्त्थाः"[7] इत्त्यपवादात् 'पार्ष्ण्ण्या' इत्त्यत्र "ऊष्म्मान्तस्त्थाब्भ्यश्च् च स्पर्शः"[8] इति द्वित्त्वाऽप्रवृत्तौ 'रेफषकारौ', 'द्वौ णकारौ' इत्त्युव्वटोक्तिरसङ्गतेति चेत्, मैवम्, ऊष्म्मान्तस्त्थेत्त्यत्र द्वन्द्वगर्भैकशेषसमासाश्श्रयणेन व्यस्तसमस्तेत्त्युभयस्स्यापि निमित्तत्त्वमित्त्यङ्गीकारात्। न च शिक्क्षान्तरवचोविरोधश् शङ्क्यः, तद्वचनानां शुक्लयजुर्भिन्नशाखाविषयत्त्वेनाऽङ्गीकारात्, शुक्लयजुषि विशिष्ष्य ऊष्म्मान्तस्स्थाब्भ्यस् स्पर्शद्वित्त्वनियमनाच्

---

१. श्लो. ४८ (शि. स., पृ. १२१)। २. प्रा. प्र. शि., शि. स., पृ. २५५। ३. य. वे. २५-४०। ४. शु. य. प्रा. ४।१०३। ५. शु. य. प्रा. उ. भा. १।१०४। ६. तत्रैव १।१०५। ७. शु. य. प्रा. ४।१०६। ८. तत्रैव ४।१०३।

च''[१] इति पूर्वोक्तम् । वयन् तु ब्रूमः–पार्ष्ण्या इति पदस्स्वरूपे द्वयोष् षकारयोर् पूर्वोक्तेन हेतुना पूर्वाङ्गता नोपपद्द्यत इति अमरेशबालकृष्णादिवचनमनुपपन्नमेव, एतत्पक्क्षे पार्ष्–ण्ण्या इत्त्येवाक्क्षरविभागस् स्वीकर्तव्व्यः, तदर्थञ् च 'तस्म्माच् चोत्तर स्पर्शे' इति सूत्त्रमनावश्श्यकमेव, रेफस्स्य सयँयोगादित्त्वेन पूर्वषकारस्स्य क्रमजत्त्वेन पूर्वाङ्गतायास् सिद्धेः, द्वितीयस्स्य षकारस्स्य णकारयकारयोश् च पारिशेष्ष्याद्दुत्तराङ्गतायास् सिद्धेश् च । यदि तु 'पार्ष्ण्-ण्या' इति पदस्स्वरूपन् तदा 'पार्ष्ण् ण्या' इत्त्यक्क्षरविभागश् शक्क्योच्चारणकतया उपपद्द्यत एवेति साध्व्वेव लक्क्ष्यदृष्ट्या उव्वटव्याक्ख्यानम् । लक्क्षणदृष्ट्या तु 'निमित्तभिन्नव्व्यवधानस्स्यैव व्यवधानत्त्वमिति सम्भविनिमित्तरूपेण रेफेण पूर्वस्स्वरे व्यवहितेऽपि षकारस्स्य स्वरपूर्वत्त्वन् द्वित्त्वनिमित्तत्त्ववँ वाऽपि भवत्त्येव' इति व्याक्ख्यानङ् कर्तव्व्यम् भवति । एतद् व्याक्ख्यानङ् कर्तुञ् च "ये ऊष्माणोऽन्तस्स्थाश् च व्यञ्जनपूर्वास् ते द्विर्वचनस्स्य निमित्तन् न भवन्ति, वर्ष्मन्, पार्ष्ण्या वा''[२] इति वदता बालकृष्णगोडशयाऽन्तरन् न रक्क्षितम् तथापि "अन्तस्स्थाभिर् यदा युक्ता ऊष्माणो रेफपूर्वकाः । वर्ष्व्याय चान्तःपार्श्व्यञ् च रेफाद् द्वित्त्वम् भजन्ति ते''[३] इति रेफात् परेषामूष्मणामन्तस्थासु परास्स्वेव द्विर्भावमुल्लिखता, "यदि चाऽस्स्वरपूर्वास् स्युरूष्मान्तस्स्था न तत्परः । स्पर्शो द्वित्त्वमवाप्नोति स्थालीभिर् दिवःस्कम्भनीः''[४] इति च अपूर्वस्स्य विसर्गपूर्वस्स्य चैवोष्मणस् स्वोत्तरवर्तिस्स्पर्शद्विर्भावनिमित्तत्त्वाभावमुदाहरता अमरेशेन तु तद् रक्क्षितमाभाति । गङ्गेशस्वरतत्सहायकादिभिश् च 'यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्'[५] इत्त्यत्त्र वकारद्वित्त्वम् प्रदर्शयद्भिस् तद् रक्क्षितमिव प्रतीयते । यदि तु हकारयोगे वकारस्स्य सुस्स्पृष्टता यद्द्यपि न प्रतिज्ञासूत्त्रे विहिता न च व्याक्ख्याताऽन्न्यत्त्राऽपि, तथापि "यदेव लक्क्षणयँ यस्स्य वकारस्स्याऽपि तद् भवेत् । यत्त्रयत्त्र विशेषस् स्यादिदानीं सस कत्थ्यते''[६] इति याज्ञवल्क्यशिक्क्षावचनात् सा समायातीति सुस्स्पृष्टतामेव दर्शयति सा लिपिर् न

१. या. शि. शि. व. वि., टि., पृ. ६३ । २. प्रा. प्र. शि. शि. स., पृ. २५१ । ३. प्रा. प्र. शि. श्लो. १५३–१५४; शि. स., पृ. १३० । ४. तत्त्रैव श्लो. १५६–१५७, शि. स., पृ. १३१ । ५. मा. वा. शु. य. वे. म. ब्र. य. सं. १।२ । ६. शि. स., पृ. २३ (श्लो. १५४) ।

तु वकारस्य द्विर्भावमित्युच्यते तर्हि तस् तन् नैव रक्षितमिति मन्तव्यम् । पाणिनीयव्याकरणे तु "(द्विर्वचने) शरः खय इति वक्तव्यम्, किमुदाहरणम् ? यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्थाली स्थातेत्युदाहरणम्, अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी वत्सः क्षीरम् अप्सरा इत्युदाहरणम्"[1] इति वदता भाष्यकारेण असस्वरपूर्वस्याऽपि शरो द्वित्वनिमित्तत्वं स्वीकृतमिति एतदपि उक्ते व्याख्यानेऽनुकूलम् भवति । पदपाठे च प्रायेण 'पार्ष्ण्या' 'वर्ष्मन्' इत्येवमादिकम् प्राप्यते[2] । एवन् च 'पार्ष्ण्-ण्या'[3] इति 'वर्ष्म्-मन्'[4] इत्यादौ च पदस्वरूपे स्वीकृते सति "तस्मात् चोत्तरं स्पर्शे"[5] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसूत्रमेवं व्याख्येयम्– 'तस्मात् संयोगादेर् व्यञ्जनाद् उत्तरम् परं व्यञ्जनञ् च स्पर्शवर्णे परे सति पूर्वस्य स्वरस्य अङ्गम् भवति' इति । एतदर्थञ् च परोक्षार्थनिर्देशकेन तस्मादित्यनेन व्यवहितस्याऽपि संयोगादेर् निर्देशस् स्वीकर्तव्यः; अथवा 'संयोगादिः पूर्वस्य, यमश्च च, क्रमजञ् च, तस्माच् चोत्तरं स्पर्शे' इति सूत्रक्रमस्थाने 'संयोगादि पूर्वस्य, तस्माच् चोत्तरं स्पर्शे, यमश्च च, क्रमजञ् च' इति सूत्रक्रमस् स्वीकर्तव्यः, वास्तविकात् क्रमजादुत्तरस्य यमभिन्नस्य पूर्वाङ्गत्वेनोच्चारयितुमशक्यत्वात् । एवं हि सूत्रमेतत् सार्थकम् भवति । तथा हि 'पार्ष्ण्-ण्या' इत्यत्र रेफस्य संयोगादिरिति कृत्वा, षकारस्य संयोगादेरुत्तरं स्पर्शपरकं व्यञ्जनमिति कृत्वा, पूर्वस्य णकारस्य च क्रमजमिति कृत्वा पूर्वाङ्गता उत्तरस्य णकारस्य यकारस्य च पारिशेष्यादुत्तराङ्गतेति । संयोगादुत्तरस्य व्यञ्जनस्य पूर्वाङ्गताया विधायकस्याऽस्य सूत्रस्याऽभावे तु 'पार्ष्ण्या' इत्यत्र पूर्वस्य णकारस्य क्रमजञ् चेति कृत्वा पूर्वाङ्गता स्यात्, षकारस्य तु पारिशेष्यादुत्तराङ्गता स्यात्, न चैवम् भवितुमर्हति उत्तरस्य णकारस्य पूर्वाङ्गताम् पूर्वस्य षकारस्योत्तराङ्गताञ् कृत्वोच्चारयितुमशक्यत्वात्, एवम् च सर्वमाकुलं स्यात् । अत एवेदं सूत्रमावश्यकम् । क्रमजस्य पूर्वस्य

---

1. ८।४।४७, वा. २ । 2. मा. सं. पद., पृ. ४७२, ४६४ (पञ्चषष्टितमे पृष्ठे तु 'वर्ष्मन्' इत्येव प्राप्यते) । 3. मा. वा. शु. य. प. ४र. य. सं. २५।४० । 4. तत्रैव ५।१७, २८।१ । 5. १।१०५ ।

णकारस्स्य पूर्वाङ्गता तु वरमजञ् चेति सूत्त्रेणैव सिद्धा; अक्वरमजस्-
स्य षकारस्स्य लक्क्षणया वरमजत्त्वेनोव्वटक्तङ ग्रहणन् तु सम्भवति
सति एवम् मुक्ख्यार्थग्रहणेन व्याक्खाने अन्न्याय्यमेव, लक्क्षणाहेतोर्
मुक्ख्यार्थबाधादेरभावात् । एतस्मादेव "तस्म्मात् चोत्तर स्पर्शे"
इति सूत्त्राज् ज्ञापकाद् निमित्तजातीयभिन्नव्यवधानस्स्यैव व्यवधान-
त्त्वमिति सम्भविनिमित्तरूपेण रेफेण पूर्ववर्तिनि स्स्वरे व्यवहितेऽपि
षकारादेर् नोत्तरस्स्पर्शद्विर्भावऽहेतुत्त्वमिति च सिद्ध्यति; 'नास्स्वर-
पूर्व्वा ऊष्म्मान्तस्त्था:'[1] इति सूत्त्रन् तु "दिवःस्कम्भनीः"[2] इत्त्यादौ
चरितार्थम् । एवमस्वीकारे तु 'पार्ष्ण्या' इति षकारस्स्यैव द्वित्त्वे
उच्चारणस्स्य शक्क्यत्त्वाशक्क्यत्त्वविचारेण खलु 'पार्ष्–ण्या' इत्त्ये-
वाऽक्क्षरविभागे कर्तव्ये रेफस्स्य सय्योगादिरिति कृत्त्वा, पूर्व-
षकारस्स्य वरमजमिति कृत्त्वा पूर्वाङ्गत्त्वे उत्तर–षकार–णकार–यका-
राणाञ् च पारिशेष्ष्यादुत्तराङ्गत्त्वे "तस्म्माच् चोत्तर स्पर्शे"[3]
इति सूत्त्रव्वैयर्थमेव स्स्यात् । यदि तु यथा 'अयक्ष्मा'[4] 'वृत्त्रतूर्य्ये'[5]
शमीब्व्व'[6] 'क्षत्त्रवनि'[7] 'उपोत्त्थितः'[8] इत्त्यादौ अस्स्वाभाविकतया
असंस्थुलानि उच्चारणान्न्यपि वचनबलात्[9] क्रियन्ते, यथा च 'सम्बर्-
हृङ्ङ्क्ताम्'[10] 'भद्द्रेण पृङ्ङ्क्तम्'[11] इत्त्यादौ ङकारस्स्य दीर्घी-
करणेनैव द्विर्भावश् चरितार्थीक्रियते, तथैव 'पार्ष्ष्–ण्या' इत्त्यत्त्र
पर्ष्ष्–मन् इत्त्यादौ च अस्स्वाभाविकरूपेणाऽपि षकारन् दीर्घीकरणे-
नोच्चार्य तस्स्य द्विर्भावञ् चरितार्थीकृत्त्य द्वयोरेव षकारयोर्
पूर्वाङ्गता निरुह्यते; एवञ् च सर्वव्वचनबलेनैव समर्थ्यते क्रियते
इति न 'वरमजञ् च' इति सूत्त्रस्स्य लाक्क्षणिकोऽर्थस् स्वीक्रियते, न
च 'तस्म्माच् चोत्तर स्पर्शे' इत्त्यत्त्र तच्छब्देन व्यवहितपरामर्शो
वा सूत्त्रक्क्रमान्न्यथाकरणव्वा स्वीक्रियते, नैव च 'नाऽस्स्वरपूर्व्वा
ऊष्म्मान्तस्त्था:' इत्त्यत्त्र रेफस्स्य पूर्वस्स्वराव्व्यवधायकत्त्वस्स्वी-
कारेण रेफोष्मद्द्वयात् परस्स्य स्पर्शस्स्य द्विर्भावस्स्याऽनिषेधस्

१. शु. य. प्रा. ४।१०६। २. मा. वा. शु. य. म. क. य.
स. १।१९। ३. शु. य. प्रा. ११।०५। ४. मा. वा. शु. य.
म. क. य. स. १।१। ५. तत्त्रैव १।१३। ६. तत्त्रैव १।१५।
७. तत्त्रैव १।१७। ८. तत्त्रैव ८।५५। ९. शु. य. प्रा.
४।१०५; ६।२७, २९, ३०; प्र. सू. २।७। १०. मा. वा. शु.
य. म. क. य. स. २।२२। ११. तत्त्रैव २।४।

स्वीक्रियते इत्युच्यते तर्हि अस्त्वेवम्, शास्त्रस्य तर्कबुद्ध्याऽन्यथयितुमनुचितत्वात् ॥११६-११८॥

९. अथ सयँयोगपिण्डोच्चारणविद्ध्यधिकारः

अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डस् तथैव च ।
ज्वालापिण्डश् च मृत्पिण्डो वायुपिण्डस् ततः परः ॥११९॥
वज्रपिण्डश् चैकस्वराङ्गभूतैर् व्यञ्जनैः कृताः ।
सयँयोगपिण्डास् सयँयोगोच्चारणस्य विशेषतः ॥१२०॥
अयस्पिण्डस् स्पर्शयम-पिण्डोऽग्धँन्या[1] सुस्यावुदाहृतिः ।
अन्तस्स्थास्पर्शयोर् दारु-पिण्डस् स्याद् बिल्म्मिने[2] यथा ॥१२१॥
ऊष्मपञ्चमपिण्डस् तूर्णापिण्डोऽश्म्मन्निनीह[3] दिक् ।
स्याद् ह-पञ्चमयोर् ज्वालापिण्डो ब्रह्ममेतत्युदाहृतिः[4] ॥१२२॥
अनुस्स्वारोष्मसयँयोगो मृत्पिण्डस् स स्तुवत्त्र[5] दिक् ।
ऊष्मयोगे पस्य वायुपिण्डस् स्याद् द्यौष्पिता[6] यथा ॥१२३॥
योग ऊष्मकयोर् वज्रपिण्डोऽस्क्कन्नमुदाहृतिः[7] ।
अन्वर्थत्वम् पिण्डनाम्नाञ् ज्ञेयम् पिण्डस्स्वभावतः ॥१२४॥
सयँयोगपिण्डरूपादि प्रसङ्गादत्र दर्शितम् ।
सामाद्ध्याये विस्तरेण दृश्यमस्य निरूपणम् ॥१२५॥

यत्र सयँयुक्तयोरेकस्वराङ्गयोर् व्यञ्जनयोरुच्चारणे करणं स्थानाद् न प्रचलति तयोस् सयँयोगो दृढ इति कृत्वा **अयस्पिण्ड** इत्युच्यते, यथा अग्धँन्येत्यादौ यमतत्पूर्ववर्णयोः; बिल्म्मिने इत्यादौ अन्तस्थास्पर्शयोस् सयँयोगस् स्पर्शोदयश् श्लथबन्ध इति कृत्वा **दारुपिण्ड** उच्यते, अश्म्मन्नित्यादौ ऊष्मपञ्चमस्पर्शसयँयोगस् स्पर्शोदय ऊष्मणः पञ्चमवर्णस्य च परपीडनापीडनानुसारं सङ्कोचविस्तारशीलत्वादूर्णापिण्डतुल्यतया **ऊर्णापिण्ड** उच्यते; ज्वालाया यथा स्वेनाऽऽवरणेनेव स्वानुगतकाष्ठाश्श्लेषस् तथा ऊष्मान्त्यस्य हकारस्य स्वेनाऽऽवरणेनेव स्वानुगतवर्गपञ्चमवर्णाश्श्लेष इति ब्रह्ममेतत्यादौ ऊष्मान्त्यवर्गपञ्चमसयँयोगो वर्गपञ्चमोदयको **ज्वालापिण्ड** उच्यते; मृत्पिण्डो यथा स्फुटनशीलस् तथा विश्श्लेषशीलयोर् अनुस्स्वारतदुत्तर-

1. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १।१। 2. तत्रैव १६।३६। 3. तत्रैव १७।१। 4. तत्रैव १३।३। 5. तत्रैव १५।५। 6. तत्रैव २।११। 7. तत्रैव २।८।

वर्तिवर्णयोस् संस्तुबित्त्यादाविव संयोगो मृत्पिण्ड उच्च्यते, येषाम्-मतेऽनुस्स्वारात् परस्स्य व्यञ्जनस्स्यापि व्यञ्जने परे द्वित्त्वन् तन्मते मृत्पिण्डोऽयमस्फुटितोऽन्न्यत्त्र तु सस्फुटत्त्येव, ऊष्मपवर्गीयापञ्चमवर्णयोस् संयोगे पवर्गीयोदये ऊष्मोच्चारणे विसृज्ज्यमानो वायुः पकारादद्द्युच्चारणे ओष्ठमुद्द्रणेन मुखान्तः पिण्डीभूत इव लक्क्ष्यते इति द्यौष्प्-पितेत्त्यादौ तादृशस् संयोगो वायुपिण्ड उच्च्यते; ऊष्मकवर्गीयापञ्चमसंयोगे कवर्गीयोदये असक्-कन्नमित्त्यादौ उष्मोच्चारणे प्रवृत्तनवं वायुञ् झटित्त्येव जिह्व्वामूलकोमलतालुसंयोगेन विच्छेद्द्य ककारादिर् ऊष्मणि दृढतमं संश्लिष्ट इव उच्चार्यते इति एतादृश ऊष्मजिह्व्वामूलीयवर्णसंयोगो हीरकाणुसंयोगतुल्ल्यतया वज्रपिण्ड इति व्यवह्रियते इति विज्ञ्ज्ञायते । शौनकशिक्क्षायां 'शक्-क्यम्' 'कृच्-छ्रम्' 'मीड्-ढ्वा' इत्त्यादौ परस्स्वराङ्गभूतस्पर्शान्तस्थासंयोगानामपि दारुपिण्डत्त्वमुक्तम् । 'अस्-स्य' 'अजुष्-टरन्' 'सम्मिश्-श्लः' इत्त्यादौ परस्स्वराङ्गभूतस्स्य ऊष्मान्तस्स्थासंयोगस्स्य च ऊर्णापिण्डत्त्वम् प्रतिपादितम् । याज्ञ्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाङ् गौतम्म्यां शिक्क्षायाञ् च ऊर्णापिण्डत्त्वम् अन्तस्थावर्जितानां संयोगानामेवोक्तम्; शैशिरीयशिक्क्षायामप्प्येतन् नोक्तम्; अतोऽस्माभिरपि शौनकशिक्क्षोक्तस्स्यैतस्स्य ऊर्णापिण्डस्स्य कारिकायामुल्लेखो नैव कृतः ।

एते च संयोगपिण्डव्यवहाराः प्रायेण एकस्स्वराङ्गभूतव्यञ्जनसम्बद्धा एव, भिन्नस्स्वराङ्गभूतव्यञ्जनेषु तु स्फोटनात् संयोगे सत्त्यपि नैकपिण्डतेति विवेक्तव्व्यं सुधीभिः । स चाऽयमर्थ उव्वटेनापि सूचितः[१] । एतत्सिद्धान्तविरुद्धानि उदाहरणानि अपि उपन्न्यस्स्यताऽपि "यथा अयःपिण्डादीनाङ् गुरुतम-गुरुतर-गुरु-संश्लेषस् तथा एषां व्यञ्जनानामुच्चारणे संश्लेषस् साद्ध्यः"[२] इति वदता अनन्तेनाऽपि अयमर्थस् सूचित इवैव भाति । "शक्क्यमित्त्यत्त्र पूर्वककारस्स्य अभिनिधानम् । पुनः ककारयकारयोगो दारुश्लेषतुल्ल्य इत्त्यादि द्रष्टव्व्यं सर्वत्त्र"[३] इति वदता शौनकशिक्क्षाटीकाकारेणाऽपि अयमेवार्थः प्रतिपादितः । अमरनाथशास्त्रिणाऽपि "यमेषु तथा विच्छेदः कर्तव्व्यो यथा लोहपिण्डाः प्रतिखण्डम् परस्परसंश्लिष्टावयवा उच्छिद्द्यन्ते;

---

१. शु. य. प्रा. भा. ४।१६५ । २. तत्त्रैव ४।१६५ ।
३. श्लो. ३८ ।

यथा रुक्क्ँम[1] इत्यत्र रुक्कँ् इति सयँ्योगादिककारस्य पूर्वाङ्गत्वेन रेफोत्तरोकारेण सहोच्चारणाद् यदा मकाराद् विच्छेदः क्रियते तदा ककारमकारयोर् मद्ध्यवर्त्ती यमो मकारगुणोऽनुनासिकः ककारप्रतिसङ्ख्यकस् तेन सहैवोच्छिद्द्यते, अतोऽस्याऽयःपिण्डतेति भावः; अत्र यमस्य उत्पत्तिकालिकपूर्वककारात् पार्थक्क्येन श्रवणाभावात् तेन सह सम्म्यक् श्लेषात् सँश्लिष्टतेत्यर्थः''[2] इत्त्यादिकवँ् वदता मृत्पिण्डवज्रपिण्डोदाहरणेषु तु मुह्य्यताऽपि अयमेवार्थः प्रायेण प्रतिपादितः। अत एवाऽस्माभिस् सर्वा असङ्गतीः परिहृत्त्याऽस्मदीयासु कारिकासु अयस्पिण्डादिलक्क्षणानि तदुदाहरणानि च सङ्क्षेपेण स्फुटतरतया च प्रतिपादितानि ।

सयँ्योगपिण्डविषये च कासुचिदेव शिक्क्षासु वचनानि प्राप्य्यन्ते न सर्वासु । तत्र **शैशिरीयशिक्क्षायाम्**— ''स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे भवन्तीह यमास् स्मृताः । अयःपिण्डेन तत् तुल्ल्यङ् घनबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ।। सः पलिक्क्ँनीरग्ग्ँनिर् यज्ज्ँअम् पत्त्ँनी विद्द्ँम । आत्त्ँमानम् पप्प्ँमा जगृभ्ँणामित्त्येतन् निदर्शनम् ।। स्पर्शास् स्वपञ्चमाश् चैवमन्तस्स्थाभिश् च (सयँ्युताः) । दारुपिण्डेन तत् तुल्ल्यँ श्लथबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ।। शत्रुँ सक्ख्यमग्ग्र्यङ् कृच्छ्रङ् क्व वज्ज्रयँ् यज्ज्वा राष्ट्र्यति । प्नायोगिर् विद्धिर् (वद्भिरर् ?) मेढ्ढ्रवँ् वाद्ध्र्यश्श्वेति निदर्शनम् ।। वकारस् तु नकारेण णकारेण च सयँ्युतः । श्लथबन्धस् स विज्ज्ञेयो दुस्स्पृष्टश् चात्र चोच्च्यते । भूरिदाव्न एवयाव्न प्रातर्याव्ण दधिक्क्राव्णः । ईडे द्द्यावापृथिवी मीढ् सप्तिर् इत्त्यत्र तु निदर्शनम् (?) ।। सयँ्योगे शसषाः पूर्वे परन् चेदनुनासिकम् । ऊर्णापिण्डेन तत् तुल्ल्यँ श्लथबन्धाः प्रकीर्त्तिताः । अश्श्नोतु विष्ष्णुर् घृतस्स्न कार्ष्ष्म वेति निदर्शनम्''[3] इति; ''यथा योक्त्रेण सवँ्वेष्ट्य तृणम् बद्ध्नन्ति वाहकाः । एववँ् वेष्ट्य यकारेण वैदिकम् पिण्डमुच्च्यते ।। बाद्ध्र्यश्श्व सुपित्त्र्य वद्ध्र्यश्श्वस्स्य सुमित्त्र्याः रान्द्र्या रश्म्यक्कङ् कृतान्न्यृजीषिणः, सद्ध्र्यग् घृतँश् च तौग्ग्र्य वज्ज्र्यचीषम एण्यृक्क्वा द्रवन्तः । अशत्त्र्व्यो रात्त्र्युषसेऽस्यृषिक्कृत् ।। जिह्व्वाग्ग्रीयफलितमृकारद्द्वयसयँ्युतम् । एकीकृत्त्योच्चारणीयन् निस्सन्धि वर्त्तति वर्त्तुलम् ।। प्रातर्ऋषयो निर्-

१. मा. वा. शु. य. म. ४र. य. सं. १२।१ । २. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४४ । ३. श्लो. २९–३५ ।

ऋत्त्या निर्ऋतिन् निर्ऋथं सन्नन्ताम् । अग्गॅंनिः [पूर्वेभिर्] ऋषिभिः आविर् ऋजीक ऋतॅंर्ऋतुपते । गीर्भिर् ऋणो [मि] दुर्ह्रणायून् जर्ह्रषाणो जर्ह्रषन्तः । मतिर् हृदᳲ पतॅंनीर् हृषितञ् ज्योतिर् हृदयञ् च निदर्शनम्"[१] इति च । **शौनकशिक्क्षायामपि**— "स्पर्शानाम् पञ्चमॅंर् योगे भवन्तो हि यमास् स्मृताः । अयᳲपिण्डेन तत् तुल्ल्यङ् घनबन्धाᳲ प्रकीर्तिताः । पलिक्कॅंनीर् यज्ञॅंञ रत्तॅंनानि विद्वॅंमाऽऽप्पॅंनान रग्भॅंम च ॥ स्पर्शाश् च पञ्चमाश् चैवमन्तस्थाभिश् च सयॅंयुताः । दारुपिण्डेन तत् तुल्ल्यङ् घनबन्धाᳲ प्रकीर्तिताः । शक्वयं सरव्व्यङ (सक्ख्यङ ?) छच्छ्रवॅं वज्रं राष्ट्र्यत्त्येतीड्ड्यं सम्म्राट् । मीड्ढ्वान् तत्थ्यवॅं वाद्ध्र्यश्श्वोताऽपम्म्लुक्तवॅं बिब्भ्वीरुच्च्यते ॥ ऊष्माणᳲ पञ्चमॅंर् युक्ता अन्तस्थाभिश् च सयॅंयुताः । ऊर्णापिण्डेन तत् तुल्ल्यं श्लथबन्धाᳲ प्रकीर्तिताः । अश्नोतु विष्णुर् घृतस्नु अस्मे युष्मे इति स्नुषे । अस्य वासस्याऽजुष्रन्तश्श्वस् सम्मिश्ल इत्त्यपि॥वकारस् तु नकारेण णकारेण च सयॅंयुतः । श्लथबन्धस् स विज्ञेयो (दुस्पृष्टश् चात्त्र चोच्च्यते) "[२] इति । **याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च**—"अथ सप्त सयॅंयोगपिण्डाः, अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश् चेति ॥ यमान् विद्द्यादयस्पिण्डानुत्तानन्तस्थान् दारुपिण्डवत् । अन्तस्थयॅं यमवर्जन् तु ऊर्णापिण्डवॅं विनिर्द्दिशेत् । अन्तस्थयमसयॅंयोगे विशेषो नोपलब्भ्यते । अशरीरयॅं यमवॅं विद्द्यादन्तस्थम् पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान् सनासिक्क्यान् सानुस्वारांस्तु मृन्मयान् । सोपद्ध्मान् वायुपिण्डाँस् तु जिह्वामूले तु वज्रिणः ॥ तत्त्रायस्पिण्डो यथा— अग्गॅंनिः, पत्तॅंनीः, तनच्चॅंमीति । यक्कॅंनेति । दारुपिण्डो यथा— अश्श्वः, सूर्य्यः, बिल्म्मिने, विश्श्वजनस्य, वीर्य्यम् । ऊर्णापिण्डो यथा— अश्म्मन्, कृष्ण्णः, अस्म्मिन्, कुक्कुटः, अमुष्म्मिन्, यस्म्मिन्, अस्म्मे इति । ज्वालापिण्डो यथा—ब्रह्मम, वह्ननितमम्, गृह्णामीति । मृत्पिण्डो यथा— स७ंस्थाम्, स७ंस्तुप्, सि७ं ह्यसि, उद्दिव७ं स्तभानेति । वायुपिण्डो यथा— उपहूतो द्यौष्प्पिता, देव सवितः प्प्रसुव, युञ्जानः प्प्रथमम् । वज्रपिण्डो यथा— इष्क्कृतिः, निष्क्कृतीः, ऋक्क्षामयोरिति, हविष्क्कृदेहि, दिवः ककुत्, व्यदधुः कति-

---

१. श्लो. १५१–१५६ । २. श्लो. ३६–४१ ।

धेति "[1] इति । उव्वटेनाऽपि संयोगपिण्डविषये याज्ञवल्क्यनामग्रहणपूर्वकं "यमान् विद्द्यादयस्पिण्डान्" इत्यादिकं श्लोकमुद्धृत्य "यथायस्पिण्डादीनामाश्लेषस् तथैतेषां व्यञ्जनानामिति श्लोकार्थः"[2] इत्युक्तम् । 'काण्डात्काण्डात्' 'वषट्कृतम्' इत्यादिषु परस्वराङ्गभूतस्य तकारककारसंयोगस्य टकारककारसंयोगस्य च अयस्पिण्डत्वम् उव्वटेन स्वीकृतमिव च तद्ग्रन्थात् प्रतीयते । अनन्तेनाऽपि "तथा चोक्तं शिक्षायाम्" इत्युक्त्वा "यमान् विद्द्यादयस्पिण्डान् सान्तस्थान् दारुपिण्डवत् । अन्तस्थायमवर्जन् तु ऊर्णापिण्डवं विनिर्दिशेत् ।। ज्वालापिण्डस् सनासिक्यस् सानुस्वारश् च मृन्मयः । सोपद्ध्मो वायुपिण्डश् च जिह्वामूले च वज्रवत् ।। सप्त पिण्डान् विदित्वाऽपि साक्षाद् ब्रह्मणि लीयते" इति वाक्यानि उद्धृत्य अयस्पिण्डादीनामुदाहरणानि अपि प्रायो याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् प्राप्य्यमाणान्येवोपन्यस्तानि[3] । **वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायाम् च**— "स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे चत्वारो ये यमास् स्मृताः । अयस्पिण्डेन ते तुल्या घनबन्धाः प्रकीर्तिताः । यमास् तदा निवर्तन्ते ऊष्मा मद्ध्ये भवेद् यदि । ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः पार्शैस्तत्समन्न्या निदर्शनम् । स्पर्शा अपञ्चमा ये च अन्तस्थाभिश् च संयुताः । दारुपिण्डेन ते तुल्याश् श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः"[4] इति, "अयस्पिण्डेन तत् तुल्यन् तस्मादुच्चारणन् तथा । काण्डात्काण्डाद् वषट्कृतयं यकृत्क्लोमादिकयं यथा"[5] इति, "द्वितीयाश् च चतुर्थाश् च वर्णास् सोष्माण एव हि । यदैते पञ्चमैर् युक्ता वायुस् सम्म्यगृते मुखात् । तन् धारयेत् प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्चरेत् । सक्थ्ना दद्धं-भस् तथा दद्ध्ना अग्घ्न्या इति निदर्शनम्"[6] इति च । **गौतमस्यां शिक्षायान् तु**— "अथ त्रिविधस् संयोगपिण्डो भवति अयस्पिण्डो दारुपिण्डस् तथोर्णापिण्डश् चेति । यमसहितमयस्पिण्डम्, दारुपिण्डमन्तस्थैर् युक्तम्, यमान्तस्थवर्जन् तूर्णापिण्डमिति । अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते इत्यशरीरयं यमवं विद्द्यादन्तस्थः

---

१. या. शि. श्लो. २०२–२०५ (शि. स., पृ. २९–३१) ।
२. शु. य. प्रा. भा. ४।१६५(१६३) । ३. शु. य. प्रा. भा. ४।१६५ ।
४. श्लो. १७७–१७९ (शि. स., पृ. १३२–१३३) । ५. श्लो. १८६ (शि. स., पृ. १३३) । ६. श्लो. १८८–१८९ (शि. स., पृ. १३३–१३४) ।

पिण्डनायकः"[१] इति । **माण्डूक्क्या शिक्क्षायाम् च**— "दारुसङ्घात-वत् श्लिष्टं सयँ्योगवशवर्तिनाम् । वर्णानायँ् युगसम्पन्नमेकवँ् वर्ण-मिवोत्सृजेत्"[२] इति ।

एतेषु वचनेषु शैशिरीयशिक्क्षावचने प्रातर्ऋषय इत्यादीनान् दुर्ह्णायून् इत्यादीनाञ् च सवर्गीयत्त्वन् दुर्बोधन् दृश्श्यते । ऋकारे परेऽपि स्वरभक्तेस् स्वीकारे तु प्रातर्ऋषय इत्यादौ सवर्गीयत्त्वं स्यात् । शौनकशिक्क्षाया वचनेषु 'सरव्यम्' इति पाठो भ्रष्टः प्रतीयते, 'सक्-ख्यम्' इत्त्येव साधुः पाठस् स्यात् । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायामुपलब्भ्य-मानेषूदाहरणेषु अश्श्वः, सूर्य्यः, विश्श्वजनस्स्य वीर्य्यम् इति दारु-पिण्डोदाहरणानि असङ्गतानि प्प्रतीयन्ते, दारुपिण्डे अन्तस्थास्पर्श-सयँ्योगस्याऽऽवश्श्यकतायाश् शौनकशिक्क्षावचनाद् वर्णरत्नप्रदीपिका-वचनाच् च ज्ञायमानत्त्वात् । ऊर्णापिण्डोदाहरणेषु कुक्कुट इत्त्यसङ्ग-तम्, तत्र ककारयोस् स्फोटनात् सयँ्योगपिण्डस्स्यैवाऽभावात् । वज्ज्र-पिण्डोदाहरणेषु अपि ऊष्मणः परस्स्य कवर्गीयवर्णस्स्य द्वित्त्वेन युतानि उदाहरणानि आवश्श्यकानीति तत्रोपात्तानि उदाहरणानि न समीचीनानि दृश्श्यन्ते । यदपि अमरनाथेन वज्ज्रपिण्डव्याक्ख्याने इष्क्-कृतिरित्त्युदाहरणम् पठितन् तत्र ककारद्वित्त्वमशुद्धमृवर्णे परे द्वित्त्वस्स्य निषिद्धत्त्वात्[३] । उदाहरणेषु असङ्गतीनान् दर्शनाद् उदा-हरणसङ्ग्रहात्मको याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाया 'एष पाठष् टिप्पणीभूतः केन चिद् मूले प्रक्क्षिप्त इति भाति'[४] इति अमरनाथभणितिर् विश्श्वास-योग्ग्या एव भाति । किन् त्वत्र सर्वेषु याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाकोशेषु तेषामुपलब्भ्यमानत्त्वन् तेषाम् प्रक्क्षिप्तत्त्वस्स्य स्स्वीकारे बाधकमिव भवति । अनन्तेनाऽपि प्रायेणैतान्न्येवोदाहरणानि उपात्तानीति[५] चैतेषाम-प्प्रक्क्षिप्तत्त्वस्स्य पक्क्षो बलीयानिव भवति । किन् तु असङ्गततराणि 'कुक्कुटः', 'इष्कृतिः''निष्कृतीः' 'हविष्कृदेहि' इत्त्युदाहरणानि तु अनन्तेन नोल्लिखितानि इति तु नात्र विस्स्मर्तव्व्यम्।वर्णरत्नप्रदीपिकायाऊर्णा-पिण्डप्प्रतिपादनन् तु शैशिरीयशिक्क्षादिविसवँ्वादाच् चिन्त्यन् दृश्श्यते । गौतमय्याश् शिक्क्षाया दारुपिण्डोर्णापिण्डप्प्रतिपादने अस्फुटे याज्ज्ञ-

---

१. १।१ (शि. स., पृ. ४५०) । २. श्लो. १२१ (शि. स., पृ. ४७२); तत्राऽयं श्लोकोऽस्स्थाने मुद्द्रितोऽस्ति; (अस्माकम् मते तु श्लो. १२३)। ३. शु. य. प्रा. ४।११३ । ४. या. शि. शि. व. वि., टि. १, पृ. १४६ । ५. शु. य. प्रा. भा. ४।१६५ ।

वल्क्यादिवचनसमन्वयकरणेन व्याख्येये । तत्राऽपि गौतम्याः शिक्षाया वचनात् प्रतीयमानमन्तस्थाभिर् यमैश् च रहितानां सर्वेषां संयोगपिण्डानाम् ऊर्णापिण्डतत्त्वन् तु तेषां समानस्वभावकत्वाभावस्य याज्ञवल्क्यशिक्षादिवचनाद् ज्ञायमानत्वादसङ्गतमेवेति तच् शैशिरीयशिक्षादिवचनसमन्वयेन व्यवस्थापनीयम् । माण्डूक्याश् शिक्षाया वचनन् तु अल्पमपि संयोगपिण्डस्य एकस्वराङ्गतायास् सूचकमिति महत्त्वपूर्णम् ।।११९–१२५।।

१०. अथ वर्ण-रूप-जाति-लिङ्ग-देवता-निरूपणाधिकारः

वर्णरूपादयो लोकबुद्ध्याऽग्राह्य्या अपीह च ।
धर्माय प्रतिपाद्द्यन्ते शिष्टाचार्योपदेशतः ।।१२६।।

व्यासशिक्षायाय्ँ "यदन्यजातिरुच्च्येत तत्नत्संहारको भवेत् । तज्जात्युच्चारणे तेषान् तज्जातिपरिरक्षणम् । ... ध्वनिस् स्थानञ् च करणम् प्रयत्नः कालता स्वरः । देवता जातिरेतैश् च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः । ... लक्षणेन विनाऽध्यायय्ँ यः पठेदपि सर्वदा । नैव तत्फलमाप्नोति स विप्रस् सुजनोऽपि हि"[1] इति वर्णजातिदेवतादिज्ञानस्याऽपि कर्तव्यता धर्मजनकता चोक्ता विज्ञायते ।।१२६।।

(क) वर्णरूपनिरूपणम्

स्वराश् शुक्लास् समाख्यातास् स्पर्शाः कृष्णा बुधैस् स्मृताः ।
अन्तस्थाः कपिलाः प्रोक्ता ऊष्माणस् त्वरुणा मताः ।।१२७।।
श्वेतो विसर्गो रक्तस् तु जिह्वामूलीय उच्च्यते ।
उपध्मानीयस् तु पीतोऽनुस्वारोऽपि तथा स्मृतः ।।१२८।।
रङ्गस् तु शबलः प्रोक्तो नीलाः प्रोक्ता यमा बुधैः ।
नासिक्यो हरितः प्रोक्तोऽतिनीला अनुनासिकाः ।।१२९।।

वर्णरूपविषये याज्ञवल्क्यशिक्षावचनय्ँ यथा— "तत्र स्वराश् शुक्ला नानादैवत्याः, स्पर्शाः कृष्णाः, अन्तस्थाः कपिलाः, ऊष्माणोऽरुणाः, यमा नीलाः, अनुस्वारः पीतः, विसर्जनीयः श्वेतः, जिह्वामूलीयो रक्तः, उपध्मानीयः पीतः, नासिक्यो हरितः, अतिनीला अनुनासिक्याः, शबलो रङ्गः"[2] इति । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "सितवर्णास् स्वरास् सर्वे ईकारं स्पर्शसन्निभम् । स्पर्शान्तस्थास्

१. सू. ४९९, ५००, ५११, ५१२, ५१५, ५१६ । २. या. शि. श्लो. ८६ (शि. स., पृ. १३–१४) ।

तथोष्माणश् श्यामपीतारुणास् स्मृताः । अयोगवाहाश् श्यामास् तु सितास् सर्वे स्मृतास् स्वराः । अन्तस्था हरिता ज्ञेया ऊष्माणश् चारुणप्प्रभाः ।। स्पर्शा ईकारसहिताः कृष्णवर्णा न संशयः ''[1] इति । रङ्गस्स्य पारावतसवर्णत्त्वलँ लोमशशिक्क्षायामप्प्युक्तम्[2] ।।१२७–१२९।।

(ख) वर्णजातिनिरूपणम्

स्वरा वर्गेषु प्प्रथमा द्द्वितीया अपि ब्राह्म्मणाः ।

ये वर्गेषु तृतीयाश् च चतुर्थास् ते हि क्षत्त्रियाः ।।१३०।।

वर्गाणास् पञ्चमा अन्तस्स्थाश् च वैश्श्यास् स्मृता बुधैः ।

शूद्द्रास् सर्वेऽप्प्यूष्मविसर्गानुस्स्वाराः प्प्रकीर्त्तिताः ।।१३१।।

वर्णजातिविषये याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षावचनयँ यथा— ''स्वरास् तु ब्ब्राह्म्मणा ज्ञेया वर्गाणाम् प्प्रथमाश् च ये । द्द्वितीयाश् च तृतीयाश् च चतुर्थाश् चाऽपि भूमिपाः । वर्गाणाम् पञ्चमा वैश्श्या अन्तस्थाश् च तथैव च । ऊष्माणश् च हकारश् च शूद्द्रा एव प्प्रकीर्त्तिताः''[3] इति । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायान् तु याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाया अत्त्रोद्धृतः प्प्रथमश् श्लोक एव पट्ठ्यते[4]; अतस् तत्त्र पाठब्भ्रंशोऽनुमीयते । व्यासशिक्क्षायान् तु— ''स्वराश् च प्प्रथमाश् चैव द्द्वितीया ब्रह्म्मजातयः । तृतीयाश् च चतुर्थाश् च क्षत्त्रजातय ईरिताः । उत्तमाश् चैवमन्तस्स्था वैश्श्या हि परिकीर्त्तिताः । अनुस्स्वारो विसर्गश् च ह्यूष्माणोऽवरजास् स्मृताः ''[5] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— ''वर्गाणाम् प्प्रथमा वर्णा स्वराश् च ब्ब्रह्म्मजातयः । द्द्वितीयाश् च तृतीयाश् च चतुर्थाः क्षत्त्रियास् तथा । अन्तस्थाश् चोत्तमाश् चापि वैश्श्या हि परिकीर्त्तिताः । अनुस्स्वारो विसर्गश् च ह्यूष्माणोऽवरजास् स्मृताः''[6] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— ''ब्राह्म्मास् तु वर्गप्प्रथमास् स्वराश् च क्षात्त्रास् तथा द्वित्त्रितुरीयवर्णाः । वैश्श्या यकारादिचतुस् तथोत्तमाश् शूद्द्रा अनुस्स्वारविसर्ग ऊष्मा''[7] इति । तत्त्र याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाव्याक्ख्यायाम् अमरनाथशास्त्रिणा स्वराणामेव ब्राह्म्मणत्त्वम् प्प्रतिपादितम्, वर्गप्प्रथमद्द्वितीयतृतीयचतुर्थानाङ् क्षत्त्रियत्त्वञ् चोक्तम्[8]; तदेतदुक्तव्यासशिक्क्षावचनेन विरुद्ध्यते । अतो याज्ज्ञ-

---

१. पृ. १४ । २. ११६ (शि. स., पृ. ४५६) ।
३. श्लो. ८६–८७ (शि. स., पृ. १४)। ४. श्लो. २२० (शि. स., पृ. १३६) । ५. सू. ४६५–४६८ । ६. श्लो. ११८–११९ ।
७. सू. ५९ । ८. या. शि. शि. व. वृ., पृ. ७६ ।

वल्क्यशिक्षावचनमपि स्वराः,ये च वर्गाणाम् प्रथमा द्वितीयाश् च ते च ब्राह्मणा इति व्याख्येयम् प्रतिभाति । किन् तु वर्गद्वितीयविषये व्यासशिक्षायां सर्वसम्मतशिक्षायाम् पारिशिक्षायाञ् च विगानन् दृश्यते; तद् व्यासशिक्षादिग्रन्थशुद्धपाठान्वेषणेन परिहरणीयं विचक्षणैः ।।१३०-१३१।।

(ग) वर्णलिङ्गनिरूपणम्

स्वरा विसर्जनीयाश् च यमाः पुंल्लिङ्गकास् स्मृताः ।
प्रथमाश् च तथान्तस्थास् स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्तिताः ।।१३२।।[1]
शेषाष् षण्ढा वर्णलिङ्गवेदिभिः कथिता बुधैः ।
इत्येतद् वर्णलिङ्गञ् च प्रोक्तं शिष्टोपदेशतः ।।१३३।।

एतच् चाऽस्माभिः केवलं याज्ञवल्क्यशिक्षावचनमुपजीव्य प्रतिपादितम् बोद्धव्यम् ।।१३२-१३३।।

(घ) वर्णदेवतानिरूपणम्

देवताऽग्निर् हि कण्ठ्यानां वर्णानामथ निरृतिः ।
जिह्वामूलीयवर्णानां सोमस् तालुभुवान् तथा ।।१३४।।
मूर्धन्यानान् तु वायुस् स्याद् दन्त्यानां रुद्र उच्यते ।
ओष्ठ्यानामश्विनौ विश्वे देवा हि परिशेषिणाम् ।।१३५।।

वर्णदेवताश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि प्रतिपादिताः । तथा हि— "वर्णदेवताः, आग्नेयाः कण्ठ्याः, नैरृत्या जिह्वामूलीयाः, सौम्यास्तु तालव्याः, रौद्रा दन्त्याः, ओष्ठ्या आश्विनाः, वायव्या मूर्धन्याः, शेषा वैश्वदेवाः"[2] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि— "कण्ठ्या आग्नेया अकारादयः, जिह्वामूलीया नैरृत्याः ककारादयः, तालव्याः सौम्याश्च चकारादयः, मूर्धन्या वायव्याष् टकारादयः, दन्त्या रौद्रास्तु तकारादयः, ओष्ठ्या आश्विनाः पकारादयः, शेषा वैश्वदेवा यमादयः"[3] इत्येकत्र, "एते ककारादयो मकारावसानाः कृष्णाः पञ्चविंशतिः स्पर्शा व्याख्याताः शनैश्चरदेवत्याः । चत्वारोऽन्तस्था यरलवाः कपिलवर्णा अग्निदेवत्याः । चत्वार ऊष्माणः शषसहा अरुणवर्णा आदित्यदेवत्याः"[4] इत्यन्यत्र । इदञ् च वैषम्यङ् कथं समन्वयम् प्रापणीयमिति विचिन्तनीयं

---

१. या. शि. श्लो. ९१-९२, (शि. स., पृ. १५) ।
२. ८।४०-४७ । ३. शि. स., पृ. १४, या. शि. शि. व. वि., पृ. ७८ । ४. शि. स., पृ. ३२, या. शि. शि. व. वृ., पृ. १५० ।

सुधीभिः । अस्मद्विचारे तु शनैश्चरदेवत्यादिकथनम् प्रातिशाख्येन वर्णरत्नप्रदीपिकया चाऽसमन्वितमिति प्रक्षिप्तत्वेनाऽऽस्थेयमिति भाति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "कण्ठ्या वर्णाऽग्निदेवत्यास् तालव्यास् सोमदेवताः । जिह्वामूलीया नैर्ऋतत्था रौद्रा दन्त्याᳶ प्रकीर्तिताः । ओष्ठ्याश् चैवाऽऽश्विना ज्ञेया वायव्या मूर्धसम्भवाः । शेषास् तु वैश्वदेवास् स्युरिति कात्त्यायनोऽब्रवीत्"[१] इति । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "सौम्योऽत्र तालव्यगणो जिह्वामूलास् तु नैर्ऋताः । आग्नेयाᳵ कण्ठजाश् चैव मूर्धन्यो वायुदैवतः । दन्त्या रौद्रास् तु विज्ञेया ओष्ठ्याश् चैवाऽऽश्विना मताः । वैश्वदेवास् तु विज्ञेयाश् शेषा वर्णा न संशयः ।"[२] इति । व्यासशिक्क्षायान् तु— "आदेत्प्रथमयशा लृनासिक्क्याश् च डोत्तराः । अनिलाग्निमहीन्द्वर्काᳶ पञ्चानामधिदेवताः"[३] इत्युक्तम् । तच् च सर्वलक्क्षणमञ्जरीकार एवं व्याक्ख्यत्— "अवर्ग एत् प्रथमाश् च यशौ वाय्वधिदेवताः । इवर्ण ऐद् द्वितीयाश् च रषौ वह्न्यधिदेवताः । उवर्ण ओत् तृतीयाश् च लसौ भूम्यधिदेवताः । ऋवर्णावौच् चतुर्थाश् च वहौ चन्द्राधिदेवताः । लृकारᳶ पञ्चमाश् चान्त्ये दुश्श्लिष्टो (दुस्स्पृष्टो ?)-ऽर्काधिदेवताः"[४] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— "वाय्वग्निभूचन्द्रदिवाकराश् च वेदाक्क्षराणामधिदेवतास् स्युः । अवर्णवर्गादियषैत् समीरा इदैद्द्वितीयारष वह्निसञ्ज्ञाः । भौमा उवर्णश् (च) ह ओत् तृतीयास् चान्द्रा ऋवर्णो व इ (ल ?) औच् चतुर्थाः । सौर्या लृकारोत्तमशास् तथैवम् पञ्चाशदर्णा ऋषिभिस् मुगीताः"[५] इति । तत्र याज्ञवल्क्यशिक्क्षाचारायणीयशिक्क्षोक्ताभिर् वर्णदेवताभिर् व्यासशिक्क्षोक्तानावँ वर्णदेवतानावँ विसंवादो दृश्यते । स च शाखाभेदमूलकतया समाधेयᳶ प्रतिभाति ।।१३४–१३५।।

इति वर्णनिरूपणाद्ध्यायो द्वितीयः ।।

---

१. श्लो. १५–१६ (शि. स., पृ. १३६) । २. पृ. १४ ।
३. सू. ४८९–४९० । ४. व्या. शि. टि., पृ. १८२ ।
५. सू. ५६–५८ ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

स्वरनिरूपणम्

१. स्वरपरिचयः

स्वरो ध्वनिविशेषो हि नृकण्ठविवरोत्थितः ।
वर्तमानो व्यञ्जनेऽपि स स्वरेऽस्ति विशेषतः ॥१॥

यद्यपि स्वरशब्दः पाणिनीये व्याकरणेऽजिति व्यवह्रियमाणानाम् वर्णानामपि वाचकः[१], "उपदीनस् स्वरश् शिक्षकस्य" इत्यादौ सामान्यतया कण्ठनिर्गतध्वनेर् वाचकः, वीणादितन्त्र्युत्थस्य वेण्वादिसुषिरवाद्योत्थस्य च वाचकः, स्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिश् च "स्वृ शब्दोपतापयोः"[२] इति पठिताच् शब्दनार्थवृत्तेस् स्वृधातोर् भवतीति विद्वांसो मन्यन्ते[३], तथापि वर्णरूपशब्दविशेषस्य धर्मविशेषरूपेऽर्थेऽत्र स्वरशब्दः प्रयुक्तो ज्ञेयः । यद्यपि सर्वेष्वपि वर्णेषु अयम् धर्मो भवतीति व्यञ्जनेष्वपि स्वरो भवत्येव, तथा च पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारः— "बाढमर्थो यद्युच्यते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते इषेत्त्वोर्ज्जे त्वा"[४] इति वदन् व्यञ्जने स्वरविशेषधर्मश्रवणम् प्रतिपादयति; शिक्षाकारा अपि व्यञ्जनेष्वपि स्वरविशेषश्रुतिम् प्रतिपादयन्ति[५]; तथापि व्यञ्जनानि पदेषु वाक्येषु च स्वतन्त्रं स्वरन् नोपगृह्णन्ति प्रायेण[६], किन्तु स्वाश्रयभूतस्य अकारादेस् स्वरस्य उदात्तादिकं स्वरमेवोपगृह्णन्ति इति अयं स्वररूपो धर्मो विशेषतस् स्वराणामेवेति मन्यते । अस्य स्वररूपस्य वर्णधर्मविशेषस्य स्वरूपम् उदात्तत्वादिनिरूपणेनैव स्फुटम् भवितुमर्हति ॥१॥

---

१. ऋ. प्रा. ११३; तै. प्रा. ११५ । २. पा. धा. पा. ११६५४ । ३. ऋ. प्रा. उ. भा. ११३; धातुकाव्यव्याख्यायाम् २।२३ । ४. १।२।२९–३० । ५. व. प्र. शि. श्लो. ८६–८७; ना. शि. २।५।२–४; या. शि. श्लो. ११८–११९ (शि. स., पृ. १९) । ६. व्या. शि. सू. ३१६–३१७, स. स. शि. श्लो. ५५ ।

२. स्वरभेदाः

उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितश् चेति स त्त्रिधा ।
कम्पो वा प्रचयो वोच्चतर-सन्नतरौ क्वचित् ॥२॥
कम्पञ् च प्प्रचितञ् चोच्चतर-नीचतरावपि ।
मुक्क्ख्येषु त्त्रिषुसम्मेल्ल्य प्प्रोक्तास् सप्त स्स्वराᳵ क्वचित् ॥३॥

उक्तस्वरूपा वर्णधर्मविशेषा मुक्ख्यतया त्त्रय एवोक्ताᳶ प्रायेण सर्वत्त्र[1] उदात्तोऽनुदात्तस् स्वरित इति । किन्तु उक्तेब्भ्यस् त्त्रिब्भ्यो विलक्क्षणᳵ कम्पो बहुषु ग्रन्थेषु उल्लिखितः[2] । कम्पस्स्य योजनेन चत्त्वारस् स्वरभेदा भरतनाट्ट्यशास्त्रेऽपि गणिताः । तथाहि— "उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितᳵ कम्पितस् तथा । वर्णाश् चत्त्वार एव स्स्युᳶ पाट्ठ्ययोगे तपोधनाः"[3] इति । प्रचयोऽपि बहुषु ग्रन्थेषु उल्लिखितः । तथा हि प्रचयस्स्य योगेन चत्त्वारस् स्वरभेदास् शैशिरीयशिक्क्षायाम् "उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितᳶ प्रचयस् तथा"[4] इति; स्वराष्टकशिक्क्षायामपि "उदात्तानुदात्तस्वरितप्प्रचयास् स्वराः"[5] इति; व्यासशिक्क्षायाञ् च "नीचोच्चस्वारप्प्रचयाᳵ क्रमाद् ज्ञेयाः प्रजापती"[6] इति, कौहलीयशिक्क्षायाञ् च— "उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितᳶ प्रचयस् तथा । इति चत्त्वार भागे(?)हि स्वराᳶ प्रोक्ता मनीषिभिः"[7] इति; माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च "उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितः प्रचयस् तथा । चतुर्विधस् स्वरो दृष्टस् स्वरचिन्ताविशारदैः"[8] इति गणितास् सूचिता वा । "सैषा ज्ञापकाब्भ्यामुदात्तानुदात्तयोर् मद्ध्यमेकश्श्रुतिरन्तरालं ह्रियते"[9] इति वदन् पतञ्जलिमुनिरपि एकश्श्रुत्त्यपरपर्य्यायस्स्य प्रचयस्स्य त्त्रिब्भ्यस् स्वरेब्भ्यो भिन्नत्त्वं सूचयति । "अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदीरितः । स्वरितᳵ कर्णमूलीयस् सर्वस्मिन् प्रचयस् स्मृतः"[10] इत्त्यादीनि वचनानि, स्वरजातिवर्णगुणप्रतिपादकानि

---

१. ऋ.प्रा. ३।१; शु.य.प्रा. १।१०८–१३२; तै.प्रा. १।३८–४७; ऋ. त. सू. ५१–६६; शौ. च. १।१४–१६ । २. ऋ. प्रा. ३।२४; शु. य. प्रा. ४।१४०; तै. प्रा. १९।३; शौ. च. ३।६५; शै. शि. श्लो. ६७, ६४; पा.शि.श्लो. ३०, व. प्र. शि. श्लो. ६८, ७०, ७१, ७३, ७४; ना. शि. २।१।१०, २।२।१–४ इ. । ३. १७।१०९ । ४. श्लो. ९ । ५. शि. स., पृ. ३९३ । ६. सू. २९३ । ७. श्लो. २ । ८. श्लो. १९ । ९. पा.व्या.भा.१।२।३३ । १०. पा.शि.श्लो. ४८ ।

वाक्यानि[1] अपि प्रचयस्य चतुर्थस्वरत्वे मानानि । आचार्येण पाणिनिना उच्चतरस्‌ सन्नतरोऽनुदात्ततरापरपर्यायश्‌ च पृथक्‌ प्रतिपादितौ प्रतीयेते[2] । वर्णरत्नप्रदीपिकायामपि अनुदात्ततरो वैयाकरणसम्मतत्वेनोल्लिखितः[3] । नारदीयशिक्षायान्‌ तु "उदात्तश्‌ चाऽनुदात्तश्‌ च स्वरितप्रचिते तथा । निघातश्‌ चेति विज्ञेयस्‌ स्वरभेदस्‌ तु पञ्चधा"[4] इति पञ्चविधत्वं स्वरस्योक्तम्‌ । यद्यपि भट्टशोभाकरेण प्रचयपरकस्‌ स्वरित एव निघात इत्युक्तन्‌ तथापि तत्र निघातस्‌ सन्नतरापरपर्यायत्वेन प्रयुक्तः प्रतीयते । पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेण तु "त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति– उदात्त उदात्ततरोऽनुदात्तोऽनुदात्ततरस्‌ स्वरितस्‌ स्वरिते य उदात्तस्‌ सोऽन्येन विशिष्ट एकश्रुतिस्‌ सप्तमः"[5] इति । अत्र 'स्वरिते य उदात्तस्‌ सोऽन्येन विशिष्टः' इति कम्पः प्रोक्त इति अस्माकम्‌ प्रतिभाति । कय्यटनागोजिभट्टादीनामपि एतदेवाऽभिमतम्‌ प्रतीयते । एकश्रुतिस्‌ तु प्रचय एव, "स्वरितात्‌ संहितायामनुदात्तानाम्‌"[6] इति पाणिनिनाऽनुशिष्टाया एकश्रुतेरेव शिक्षासु प्रचयत्वेन प्रतिपादनस्य दर्शनात्‌[7] । केचित्‌ तु "उच्चादुच्चतरन्‌ नास्ति नीचान्‌ नीचतरन्‌ तथा"[8] इति वचनादुदात्ततरानुदात्ततरयोस्‌ स्वीकारन्‌ न कुर्वते । अयम्‌ पक्षः पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि "अतन्त्रन्‌ तरनिर्देशः"[9] इति प्रथमकल्पत्वेन प्रदर्शितः प्रतीयते । स्वरितभेदास्‌ तु स्वरप्रभेदा इति ते न स्वरभेदगणने गण्यन्ते ।।२–३।।

३. स्वराणाञ्‌ वर्णभेदस्य जनकता

स्वरभेदा इमे वर्णभेदञ्‌ च जनयन्ति हि ।
अष्टादशप्रभेदञ्‌ यदवर्णादिकुलं स्मृतन्‌ ।।४।।

एते उदात्तादिस्वररूपधर्मभेदा वर्णभेदञ्‌ च जनयन्ति । अत एव च उदात्तादिधर्मभेदभिन्नत्वेन अवर्णादेरष्टादशविधत्वमापिशलिमुनिप्रभृतिभिः प्रतिपादितम्‌[10] । पाणिनीयव्याकरणवार्तिकेऽपि— "भेद-

---

१. व्या. शि. सू. ४६१–४६२ । २. अष्टा. १।२।३५, ४० । ३. श्लो. ८३ (शि.स., पृ.१२४)। ४. १।७।१९ । ५. १।२।३३ । ६. १।२।३९ । ७. व. र. प्र. शि. श्लो. ७६; ना. शि. २।७।७; व्या. शि. सू. २९३ । ८. पारा. शि. श्लो. ७; अमो. शि.श्लो. ८२; मा. शि. श्लो. ५५ । ९. १।२।३३ । १०. आ.शि.सू. ६।२ ।

कत्त्वात् स्वरस्स्य"[१] इति पट्ठ्यते । तद्भाष्ष्ये च— "भेदका उदात्ता-दयः । कथम् पुनर् ज्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्श्यते लोके । य उदात्ते कर्त्तव्व्येऽनुदात्तङ् करोति खण्डिकोपाद्ध्यायस् तस्मै चपेटान् ददाति अन्न्यत्त्वङ् करोषीति"[२] इति । ननु तत्त्र "अभेदका गुणा इत्त्येव न्याय्य्यम् । कुत एतत् । यदयम् 'अस्थिदधिसक्क्थ्यक्क्ष्णा-मनङुदात्तः'[३] इत्त्युदात्तग्ग्रहणङ् करोति । यदि भेदका गुणास् स्यु-रुदात्तमेवोच्चारयेत्"[४] इत्त्यप्प्युक्तमिति चेत् तत्त्रैव "यदि तर्ह्य-भेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच् च यदुच्च्यते तत् स्वरितादेस् स्वरितान्ताच् च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्श्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद् यथा । शुक्लमालभेत, कृष्णमालभेत । तत्त्र यश् शुक्ल आलब्धव्व्ये कृष्णमालभ्ते न हि तेन यथोक्तङ् कृतम् भवति"[५] इति उदात्तत्त्वादीनाम् भेदकतायास् समर्थनमपि कृतमेव मन्तव्व्यम् । पाणि-निनाऽपि उक्तस्स्थले उदात्तोच्चारणेनैवोदात्तत्त्वानुशासनस्स्य कर्त्तु शक्क्यत्त्वेऽपि शास्त्राविनाशदृढतायै स्पष्टतादिप्प्रयोजनाय वा उदात्त इति पदम् प्रयुक्तम् भवेत् । अत उदात्तत्त्वादीनाव् वर्णश्श्रुति-भेदजनकत्त्वन् निर्व्विवादमेव स्वीकर्त्तव्व्यम् । उदात्तलक्क्षणस्स्य उच्चैस्त्वस्स्य "आयामो दारुण्ण्यमणुता खस्स्येत्त्युच्चैःकराणि शब्द-स्स्य"[६] इति शब्दधर्मतायाः प्रतिपादनादुच्चैस्त्वादयो हस्तादिशरीरा-ऽवयवधर्मा इति मन्दकतराणाम् भ्रमोऽपि सुदूरमपास्तः । यथा तु उच्चै-स्त्वादिकस्स्य शब्दधर्मपरतायाः (न तु स्थानभागपरतायाः) पाणिनीय-व्याकरणवार्त्तिककारभाष्ष्यकारसम्मतत्त्वन् तथा प्रतिपादयिष्ष्यतेऽ-नुपदमेवोदात्तलक्क्षणप्प्रतिपादने । यद्द्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यादौ "अनुप्प्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्न्ययात् । जायते वर्णवै-शेष्ष्यम् परीमाणाच् च पञ्चमात्"[७] इत्त्यादौ वर्णभेदजनकत्त्वेन स्वराणाम् पृथग् गणना स्फुटन् न कृता तथापि अनुप्प्रदानान्तर्गतत्त्वेन साऽप्प्यभिप्प्रेतैवेति व्याक्ख्यातुं सुशकम् । अथवा यथा कृष्णोऽपि गौश् शुक्लोऽपि गौरिति शुक्लकृष्णयोर् गोत्त्वजातिम् प्रति अकिञ्चित्कर-त्त्वम्, व्यक्तिम् प्रति तु भेदकत्त्वमेव; तथैव उदात्तोऽप्प्यकारोऽ-नुदात्तोऽप्प्यकार इति उदात्तत्त्वादेरपि वर्णजातिम् प्रत्त्यकिञ्चित्-

१. पा. व्या. भा. १।१।१ वा. १३ । २. तत्त्रैव ।
३. अष्टा. ७।१।७५ । ४. पा. व्या. भा. १।१।१, वा. १३ ।
५. तत्त्रैव । ६. पा. व्या. भा. १।२।२९–३० । ७. २३।२।

करत्वम् वर्णव्यक्तिम् प्रति तु भेदकत्वमेवेति वर्णजातिभेदकरेषु अनुप्रदानादिषु उदात्तत्वादीनामनुपादानमेव । पाणिनीयशिक्षादौ तु " तेषाम् (वर्णानाम्) विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतस् स्थानात् प्रयत्नाऽनुप्रदानतः"[1] इत्यादिना उदात्तादीनां स्वराणामपि वर्णभेदजनकत्वं स्फुटम् प्रोक्तम् ॥४॥

४. उदात्तलक्षणम्

आयामः कण्ठतन्त्र्योः रौक्ष्यन् ध्वनेस् स्वाणु कण्ठखम् ।

उच्चारणे यस्य तीक्ष्णस् स्वरस् सोदात्त उच्यते ॥५॥

यस्य स्वरस्योच्चारणे श्वासनलिकामुखपार्श्वयोस् स्थितयोस् तन्त्र्योर् निग्रहाद् आयामो दैर्घ्यापरपर्यायो भवति, स्वरजनकवायोः प्रभूततया वेगेन निस्सरणेन च कण्ठस्याऽपेक्षिकतयाऽधिकतरं शुष्कीकरणात् स्वरोपादानध्वने रूक्षता च भवति, श्वासनलिकाविवरञ् च आयतस्वरतन्त्र्यवरोधेन सुष्ठु आ समन्ताद् अणु भवति, स तीक्ष्णस् स्वर उदात्त इत्युच्यते इत्यर्थः । तन्त्र्योर् निग्रहमूलक आयाम इत्युपलक्षणम्, सर्वेषामेवोच्चारणावयवानाम् निग्रहेण दार्ढ्यञ् करणीयम् । उदात्तनिर्वचनञ् च "अन्वर्थग्रहणम् विज्ञास्यते ऊर्ध्वमात्तमिति चाऽत उदात्तम्"[2] इति पतञ्जलिमुनिना प्रदर्शितम् । उदात्त उच्च इति च पर्यायवचनौ । उदात्तलक्षणञ् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितश् च त्रयस् स्वराः । आयामविश्रम्भाक्षेपैस् त उच्यन्तेऽक्षराश्रयाः"[3] इत्यत्र सङ्क्षेपेणोक्तम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि "आयाम-मार्दवा-ऽभिघाताः, उच्चनीचविशेषः"[4] "उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, उभयवान्स्वरितः"[5] इति उदात्तादिलक्षणानि उक्तानि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारस् स्वरितः"[6] इति, "आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य, अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि"[7] इति च उदात्ताऽऽदिलक्षणानि स्फुटतरम् प्रतिपादितानि । शौनकीयचतुरध्यायिकाख्ये अथर्ववेदप्रातिशाख्ये च "समानयमेऽक्षरमुच्चैरुदात्तन् नीचैरनुदात्तमाक्षिप्तं स्वरितम्"[8] इत्युक्तम् । आपिशलिशिक्षासूत्रे च—

---

१. श्लो. ९–१० । २. पा. व्या. भा. १।२।२९ । ३. ३।१ ।
४. १।३१, ३२ । ५. १।१०८–११० । ६. १।३८–४० ।
७. २२।९–१० । ८. १।१४–१६ ।

"यदा सर्वाङ्गानुसारी प्प्रयत्नस् तीव्व्रो भवति तदा गात्त्रस्स्य निग्ग्रहꣳ कण्ठबिलस्स्य चाऽणुत्त्वं स्वरस्स्य च वायोस् तीव्व्रगतित्त्वाद् रौक्क्ष्यम् भवति तमुदात्तमाचक्क्षते, यदा तु मन्दꣳ प्प्रयत्नो भवति तदा गात्त्रस्स्य स्रंसनङ् कण्ठबिलस्स्य महत्त्वं स्वरस्स्य च वायोर् मन्दगतित्त्वात् स्निग्धता भवति तमनुदात्तमाचक्क्षते, उदात्तानुदात्त-स्वरसन्निपातात् स्वरित इति"[१] इति उदात्तादिलक्क्षणं स्फुटतमम् प्प्रतिपादितम् । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च "नीचैस्स्वरोऽनुदात्तस् स्यादुच्चैश् चोदात्त उच्च्यते । स्वरितन् तत्समाहारस् तदैक्क्यम् प्प्रचयस् स्मृतः"[२] इति उदात्तलक्क्षणे उच्चैस्त्वं श्रुतिगतत्त्वेनैवोक्तम्[३] । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायां शिक्क्षायाञ् च— "वर्णेषूच्चार्यमाणेषु विकारास् स्युस् त्त्रयस् तनोः । आयाममार्दवौ चोभौ (आयाममार्दवे चोभे?) तृतीयश् चाऽभिघातकः । गात्त्रस्स्योच्च-(र्ध्व-) मधस् तिर्य्यग्गमनं स्याद् यतꣳ क्रमात् । तच् चोदात्तेऽनुदात्ते च स्वरिते च प्प्रकीर्त्तितम्"[४] इति उदात्ताद्द्युपलक्क्षणानि प्प्रोक्तानि । व्यासशिक्क्षायाञ् च— "उदात्तोच्चारणे तस्स्य देहदैर्घ्यम् भवेद् यतः । उच्चारणेऽनुदात्तस्स्य देहस्स्य ह्रस्स्वता भवेत् । भवेत् तत्त्र समाहारस् स्वरितश् चोच्चनीचयोः"[५] इत्त्युदात्ताद्द्युच्चारणोपलक्क्षणानि वर्णितानि । कौहलीयशिक्क्षायाञ् च— "उच्चैरुच्चार्यते यस् तु स उदात्त उदाहृतः । आयामो दृढता रौक्क्ष्यङ् गात्त्रेऽङ्गेषु तथा गले । उच्चत्त्वकारकानेतानाहुꣳ प्प्राज्ज्ञा विशेषतः । नीचैरुच्चार्यते यस् तु सोऽनुदात्तोऽभिधीयते । प्प्रस्रता (प्प्रसृतिः? श्लथता?) मृदुता स्स्थौल्ल्यङ् गात्त्रादेꣳ कारकवँ विदुः । नीचत्त्वे, स्वरितꣳ प्प्रोक्तस् तयोस् सन्धान इष्ष्यते । तस्स्य तु स्स्वरितस्स्याद्द्यमर्धमुच्चैस्तरावँ विदुः । शेषस्स्यार्धस्स्य नीचत्त्वङ् किञ्चित्त्वाद् भृशमिष्ष्यते । केचिदस्स्याऽऽदिमम् भागमुदात्तसदृशवँ विदुः । अनुदात्तसमश् शेष एतावन्तो द्द्विधा स्मृताः"[६] इति उदात्तादिविवरणङ् कृतम् । सर्वसम्मतशिक्क्षायामपि— "उदात्तादिस्स्वराधारवर्णानामिह संस्थितेः । प्प्रोच्च्यते स्वरसंस्थानमज्ज्ञानाञ् ज्ञानसिद्धये । यदेतद् देहदीर्घत्त्वमङ्गमनान् दृढता च या ।

---

१. ८।२१, २२, २३ । २. श्लो. ६० । ३. शौनक-शिक्क्षायामप्प्ययं श्लोकꣳ पठ्ठ्यते, श्लो. ५४ । ४. श्लो. ८८–८९ (शि. सं., पृ. १२४–१२५) । ५. सू. २८८–२९० । ६. श्लो. ३–६ ।

कण्ठाकाशस्य कृशता निमित्तान्युच्चजन्मनि। ह्रस्वत्वयँ यच्च देहस्य त्वङ्गानाम् मृदुता च या। कण्ठाकाशमहत्त्वञ् च नीचजन्मनि हेतवः। कारणं स्वरितोत्पत्तौ समाहारोऽनयोर् भवेत्"[१] इति श्रुतिगतोच्चैस्त्वादिकमेवोदात्तादौ स्वीकृत्योदात्तादिविवरणङ् कृतम्। पारिशिक्षायाञ् च—"यद् गात्त्रदैर्घ्यन् दृढता च या ध्वनेस् तथाऽणुता कण्ठबिलस्य या च। एतानि कुर्वन्ति च शब्दमुच्चैर् यद् ध्रस्वता या मृदुता स्वरस्य। या विस्तृता (-ति: ?) कण्ठबिलस्य चैताः कराणि शब्दन् निहतञ् च नित्यम्"[२] इति शब्दगतोच्चतादिरूपमेव उदात्तत्वादिकमभिप्रेतम्। न केवलं शिक्षका एव उदात्तादीनां श्रुतिगतोच्चैस्त्वादिप्रयुक्तानि स्वरूपाण्याहुः किन् तु वैयाकरणः पाणिनिमुनिरपि "उच्चैरुदात्तो नीचैरनुदात्तस् समाहारस् स्वरितः"[३] इति उदात्तादीनां शिक्षकैः प्रतिपादितानि स्वरूपाण्येवाऽनुवदति। तद्व्याख्याने वार्तिककारभाष्यकारौ च— "उच्चनीचस्याऽनवस्थितत्वात् सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः। इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्। तदेव हि कञ् चित् प्रति उच्चैर् भवति कञ् चित् प्रति नीचैः। एवङ् कञ् चित् कश् चिदधीयानमाह किमुच्चै रोरूयसेऽथ नीचैर् वर्ततामिति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाऽधीषे उच्चैर् वर्ततामिति। एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकन् तस्याऽनवस्थानात् सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः। एवन् तर्हि लक्षणङ् करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य[४]। आयामो गात्त्राणान् निग्रहः। दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता खस्य कण्ठस्य सवृंतता। उच्चैःकराणि शब्दस्य। अथ नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य[५]। अन्ववसर्गो गात्त्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य। इति नीचैःकराणि शब्दस्य। एतदप्यनैकान्तिकम्। यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस् तन् महाप्राणस्य सर्वनीचैः। सिद्धन् तु समानप्रक्रमवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठश् शिर इति"[६] इति शङ्कासमाधानपूर्वकम् उदात्तानुदात्तयोः

---

१. श्लो. ३८-४१। २. सू. ८१-८२। ३. अष्टा. १।२।२९-३१। ४. तै. प्रा. २२।९। ५. तत्त्रैव २२।१०। ६. पा. व्या. भा. १।२।२९-३०।

प्रातिशाक्ख्यशिक्क्षाकारैश् प्रतिपादिते एव स्वरूपे समर्थ्येते । शब्दस्स्य उच्चैस्त्वन् तारत्त्वन् तीक्क्ष्णत्त्वञ् चेत्त्यनन्थानन्तरमेवेति च उदाहृतशिक्क्षावचनेब्भ्य:, स्वरितविशेषतीक्क्ष्णता–तारतम्म्यप्प्रतिपादकेब्भ्य उदाहरिष्ष्यमाणशिक्क्षावाक्क्येब्भ्यश् च निश्चेतुं शक्क्यते । "तीव्रार्थतरमुदात्तम्", "अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्"[1] इति यास्कवचनमपि उदात्तानुदात्तयोस् तैक्क्ष्ण्याऽतैक्क्ष्ण्ये सूचयत् प्रतीयते ।

ननु पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारेण उदात्तत्त्वस्स्य शब्दगतोच्चैस्त्वरूपताया अनुदात्तत्त्वस्स्य शब्दगतनीचैस्त्वरूपतायाश् च अनैकान्तिकत्त्वम् प्रदर्श्य तम् पक्क्षन् दूषयित्त्वा शब्द-(वर्ण-)स्स्थानगतोच्चैस्त्वनीचैस्त्वप्प्रयुक्ततताया× प्रतिपादनङ् कृतमिति स्वीकृतत्त्य काशिकाकारेण "ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्स्थानेषु वर्णा निष्पद्द्यन्ते, तत्त्र यस् समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तसञ्ज्ञो भवति"[2] इति, "समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्त:"[3] इति चोक्तम्, न्यासपदमञ्जरीकाराब्भ्यामपि तदेव समर्थितम्, भाष्ष्यप्रदीपकारेणाऽपि "एकस्मिँस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्त:"[4] इत्त्युक्तम् । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकारेण च "ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसञ्ज्ञस् स्यात् ।"[5] इत्त्येवोक्तम्; काशिकाविवरणपञ्जिकाकारेण शब्दशास्त्रसहकारपादपपद्मञ्जरीकारेण च "(उच्चैस्त्वेन श्रुतिप्प्रकर्षो) यदि गृह्य्येत, उपांशुप्प्रयोगे उदात्तादिसञ्ज्ञा न स्स्यादित्त्यव्याप्ति:"[6] इत्त्युक्त्वा शब्द–(श्रुति–) गतस्स्योच्चैस्त्वस्स्य ग्रहणेऽनुपपत्तिश् प्रदर्शिता, सैव चाऽनुपपत्तिर् नागेशेन बृहति लघौ च शब्देन्दुशेखरे[7] वासुदेवदीक्क्षितादिभिर् बालमनोरमादौ[8] च समर्थितेति कथं शब्द–(श्रुति–) गतोच्चैस्त्वनीचैस्त्वयो: उदात्तताऽनुदात्ततयोश् प्रतिपादकैर् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्य– तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्या-ऽऽपिशलिशिक्क्षाऽऽदिवचनैस् सह पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारवचनस्स्याऽविरोधस् समानार्थकत्त्वं वा प्रतिज्ज्ञायते ? इति केचिद् भणेयु: ।

---

१. निरुक्ते ४।४।४, (४।२५) । २. १।२।२९ ।
३. १।२।३० । ४. १।२।२९–३० । ५. सञ्ज्ञाप्रकरणे ।
६. १।२।२९ । ७. १।२।२९ इति सङ्केतत्त्ये सूत्त्रे, सञ्ज्ञाप्रकरणे ।
८. वै. सि. कौ. सञ्ज्ञाप्प्रकरणव्याक्ख्याने । प्रतिसँस्कृतसिद्धान्तकौमुद्द्याञ् च ।

तत्रेदवँ वक्तव्यम्— पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारवचनम् प्रमाणन् न वा ? बाढम् प्रमाणम् । ऋग्वेदप्रातिशाख्यतैत्तिरीयप्रातिशाख्याऽऽपिशलिशिक्षासूत्रादिवचनम् प्रमाणन् न वा ? प्रमाणमेव । कथन् तर्हि प्रमाणवचनयोर् विरोधस् स्यात् ? प्रमाणप्रमाणाभासयोरेव हि विरोधः प्रतीयते इति चेत् ? नाऽस्ति विरोधः, विषयव्यवस्थयाऽविरोधस्याऽऽस्थेयत्वात् । तत्तत्प्रातिशाख्यविषयेषु चरणेषु तत्तत्प्रातिशाख्योक्तरूपता उदात्तत्वादेः, सामान्यतया वेदेषु लोके च पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोक्तरूपतेति विषयविभाग इत्यविरोध इति। एवन् तर्हि किन् नु पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽर्धैकाराऽर्धौकारविषये इव "पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्"[1] इत्युक्त्वा अस्मिन् विषयेऽपि त्वदुक्त्यनुग्राहिणीवँ व्यवस्थामप्रदर्श्य तैत्तिरीयप्रातिशाख्यादिवचनेऽनैकान्तिकत्वन् दर्शयित्वा तद् दूषयति ? अस्य प्रश्नस्य युक्तियुक्तमुत्तरन् न माम् प्रति भाति, त्वयाऽपि अस्य प्रश्नस्योत्तरमवश्यन् देयमिति चेद् अत्रोच्यते—वार्तिककारेण भाष्यकारेण च प्रथम सूत्रस्थयोर् उच्चैर्नीचैःपदयोश् शब्दस्य दूरश्रवणीयत्वप्रयोजकपरिमाणाऽऽधिक्यरूपमुच्चत्वन् दूराऽश्रवणीयत्वरूपपरिमाणाल्पत्वरूपन् नीचत्वञ् चोपादाय अनवस्थितार्थकत्वाऽऽपत्तिरूपस् सन्देहः प्रदर्शितः, लोके परिमाणाधिके (स्थूले) शब्देऽपि उच्चैस्त्वस्य परिमाणेनाल्पे (स्वाणौ) शब्देऽपि नीचैस्त्वस्य प्रसिद्धेः; अयञ् च सन्देहश् शब्दस्य उच्चारणवैशिष्ट्यप्रयुक्तन् तैक्ष्ण्यरूपमुच्चैस्त्वम् मन्दररूपन् नीचैस्त्वञ् च व्याख्यायाऽऽकरिष्यते इत्युक्तम्—"एवन् तर्हि लक्षणङ् करिष्यते"[2] इत्यादिना । शब्दस्य (श्रुतेस्) तीक्ष्णत्वरूपे उच्चैस्त्वे मन्दरत्वरूपे नीचैस्त्वे च स्वीकृतेऽपि मनुष्याणाम् उरःकण्ठशिरः प्रभृतीनामुच्चारणाङ्गानान् नैकविधत्वान् नैकविधशक्तियुक्तत्वाच् च केन चित् तीक्ष्णत्वेन प्रयुज्यमानस् स्वरो यादृशो भवति अन्येन मन्दरत्वेन प्रयुज्यमानस् स्वरोऽपि तादृशो भवति, तीक्ष्णत्वेन प्रयुज्यमानस् तु पूर्वोक्ततीक्ष्णस्वरापेक्षया तीक्ष्णतरो भवति इति पुनरपि शब्दगतस्य उच्चैस्त्वस्य नीचैस्त्वस्य च अनवस्थितार्थकत्वम् इत्याऽऽपत्तिरित्येव रूपस् सन्देहो भवत्येवेत्युक्तम्— "एतदप्यनैकान्तिकम्, यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस् तन् महाप्राणस्य सर्वनीचैः"[3] इति ।

---

१. एओङ् ऐऔच् इत्यत्र वा. ४; १।१।४८, वा. ३ ।

२. पा. व्या. भा. १।२।२९-३० । ३. तत्रैव ।

तस्स्य सन्देहस्स्य समाधानञ् च "सिद्धन् तु समानप्प्रक्क्रमवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समाने प्रक्क्रम इति वक्तव्व्यम्। कᳶ पुनᳶ प्रक्क्रमः। उरᳵ कण्ठश् शिर इति"[1] इति कृतम्। अस्स्य समाधानस्स्य च "समाने प्रक्क्रमे उच्चैरुदात्तो नीचैरनुदात्तस् समाहारस् स्वरितः" इति व्याक्ख्यातव्व्यमित्त्यर्थः। एवञ् च सति उच्चारयितृपुरुषभेदमुपादाय यो दोष आशङ्कितस् स लक्क्षणे उच्चारयितृपुरुषाभेदस्स्योपादेयत्त्वस्स्य प्रतिपादनेन परिहृतो भवतीति भावो बोद्ध्यः। उक्तं हि कथञ् चित् काशिकाविवरणपञ्जिकाकारेणाऽपि— "तत् पुनस् समानत्त्ववँ वक्तरभिन्नत्त्वाद् वेदितव्व्यम्, न तु ताल्ल्वादिस्स्थानस्स्याऽभिन्नत्त्वात्; अन्न्यथा तालव्व्यमेवापेक्क्ष्योदात्तस् स्यात्, न तु कण्ठ्च्यादीन्, वक्तुरभेदात् तद्द्वारेण भिन्नानामपि ताल्ल्वादीनां समानत्त्वेऽपि विज्ज्ञायमाने एष दोषो न भवति"[2] इति। नन्न्वयञ् चेदभिप्प्रायोऽभविष्ष्यत् तर्हि "सिद्धन् तु समानपुरुषवचनात्" इति स्फुटमवक्क्ष्यन् न तु 'समानप्प्रक्क्रमवचनाद्' इति चेत्, सत्त्यम्; किन् तु प्राचामुक्तेरनुसरणेन तथा प्रयुक्तम्। तथा हि "समानयमेऽक्क्षरमुच्चैरुदात्तन् नीचैरनुदात्तम् आक्क्षिप्तं स्वरितम्"[3] इति उक्तिर् दृश्श्यते पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारात् प्राचीनस्स्य आचार्यशौनकस्स्य। यद्द्यपि समानयम— समानप्रक्क्रमशब्दयोरर्थौ पृथक् तथापि शैलीसादृश्श्यमस्त्येव। युक्तैवाऽपि चेयमुक्तिः। तथा हि पुरुषभेदेऽपि न तद्भेदात् साक्क्षात् स्वरतैक्क्ष्ण्यादिभेदᳵ किन् तु तदीयोरᳵकण्ठशिरᳶप्रधानानामङ्गानां संस्थानादिविशेषत एव पुरुषेपुरुषे स्वरतैक्क्ष्ण्यादिभेद इति पुरुषोरᳵकण्ठशिरᳶप्रधानानामङ्गानामेव पुरुषेपुरुषे स्वरतैक्क्ष्ण्यादिभेदस्स्य साक्क्षाज् जनकतेति तेषामेवाऽभेदमुपादाय समाधानयँ युक्ततरमिति प्प्रतिभाति। 'सिद्धन् तु समानप्प्रक्क्रमवचनात्' इत्त्युक्तेऽपि सन्देहो महाप्राणाऽल्पप्प्राणपुरुषभेदमुपादाय उपस्थापितः, समाधानम् पुरुषाभेदमुपादाय लक्क्षणस्स्य प्रवृत्तिम् प्रदर्श्य कृतमिति सन्देहोपस्थापनसमाधानशैल्ल्याᳶ परिशीलनेनाऽपि सुज्ज्ञानमेव। "उरᳵ कण्ठश् शिरः" इति भाष्ष्योक्तेर् न च ताल्ल्वादिस्थानोपलक्क्षकता नागोजिभट्टाद्द्युक्तोचिता, तेषामुरᳶप्रभृतीनां स्वत एव स्वरविशेषनिष्पादकतायाᳶ प्रसिद्धेः। तथाहि भरतनाट्ट्यशास्त्रे— "शारीर्यामथ वीणायान् त्रिब्भ्यस् स्थानेब्भ्य एव

१. पा. व्या. भा. १।२।२९–३०। २. १।२।२९।

३. शौ. च. १।१४–१६।

तु। उरसः शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते"[1] इति। एवमपि उदात्तत्वादीनामापेक्षिकत्वमेवार्थात् प्रतिपादितम् भवतीति अनियतार्थकत्वमेव तेषाम् पर्यवसितमिति चेद् इष्टापत्तेः। यथा व्याकरणादौ मात्राव्यवहार आपेक्षिकः[2], यथा च तन्त्रीस्वरसप्तकविवेकोऽप्यापेक्षिकस्[3] तथैवाऽयमुदात्तादिव्यवहारोऽपीति। आपेक्षिकत्वेऽपि 'समानपुरुषस्य समानशब्दपरिमाणके उच्चारणे तीक्ष्णस् स्वर उदात्तो मन्द्रोऽनुदात्त उभयवान् स्वरितः' इति लक्षणानां सिद्धौ बाधकस्याऽभावात्। न च उच्चैस्त्वादेः शब्द- (श्रुति-) धर्मत्वे उपांशुप्रयोगे उदात्तत्वस्य असम्भवः, मानसजपादौ श्रुतिविशेषरूपाऽकारादिविभागस्येव तत्राऽपि तस्य सम्भवात्। उपांशुप्रयुक्तमन्द्रस्वरापेक्षयैव तीक्ष्णत्वस्य तत्राऽऽवश्यकात् तादृशस्य तस्य तत्राऽपि सुतरां सम्भवाच् च।

एवञ् च सति न प्रमाणभूतयोर् मुनिवचनयोर् विरोधस्याऽऽपत्तिः; न च "समानयमे (समानप्रक्रमे वा) उच्चैरुदात्तो नीचैरनुदात्तः"[4] इत्यार्षग्रन्थेषु श्रुतम् परित्यज्य अश्रुतस्य 'समानस्थानस्योच्चैर्भागे उत्पन्नोऽजुदात्तो नीचैर्भागे उत्पन्नोऽजनुदात्तः' इत्यश्रुतस्य कल्पनाया अनन्यथाऽनुपपत्तिशून्याया आवश्यकतेति सर्वमवदातम्। उच्चैस्त्वनीचैस्त्वयोस् साक्षादज्विशेषणत्वञ् चोदाहृतप्रातिशाख्यशिक्षाव्याकरणादिवाक्येषु स्फुटम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवाक्ये तु शब्दस्यैव (श्रुतेरेव) उच्चैस्त्वन् नीचैस्त्वञ् च कण्ठरवेणैव प्रतिपादितमिति तत्स्फुटतरम्।

इदमप्यत्रावधेयम्— यद्यपि काशिकाकार– काशिकाविवरणपञ्जिकाकार – शब्दशास्त्रसहकारपादपपदमञ्जरीकार – प्रासादकारादिभिरपि पाणिनीयसूत्रेऽज्विशेषणत्वेन श्रुते उच्चैस्त्वनीचैस्त्वे स्थानपरतया बलान् नीते, तथापि तैस् तेषान् तादृशमपि व्याख्यानम् "आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य, अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य" इति वचनेन सहाऽपि समन्वितमेवेति स्वीकृतमिति तत्तद्व्याख्यानगतवाक्यशेषेभ्योऽवसीयते। यद्-

---

१. १७।१०६।   २. पा. व्या. भा. १।१।७०।

३. पा. शि. शि. स. स., पृ. १००, १०६।   ४. पाणिनीये उच्चैरुदात्त इति सूत्रेऽपि अजित्यनुवर्तते इति तद्भाष्ये प्रतिपादितमस्ति।

द्ध्यप्प्येतावताऽपि तेषाव्ँव्यामोह इवैव सूच्च्यते; तथापि प्प्रदीपकारो-द्द्योतकारशब्ब्दकौस्स्तुभवैयाकरणसिद्धान्न्तकौमुदीकारादिभिस्स्तु स्वकीय-स्स्य व्याक्ख्यानस्स्य "आयामो दारुण्ण्यम्" इत्त्यादिना मुनिवचनेन सहाऽसमन्न्वितत्त्वमेव स्स्वीकृतम् प्प्रतीयते इति एतेषामस्स्मिन् विषये गाढ-तरो व्यामोहः प्प्रतीयते ।

एवञ् च वेदैकप्प्रवणानाम् प्प्रातिशाक्ख्यशिक्क्षादिकाराणाव्ँ वेद-विदुषाम् पाणिनिकात्त्यायनपतञ्जलीनञ् च वचनमेवाऽत्त्र उदात्त्तादि-स्स्वरस्वरूपविषये सर्व्वथा ग्राह्ह्यम्, वेदोच्च्चारणे एव स्वराणाय्ँ याथार्त्थ्येन प्प्रयोगे सातिशयजागरूकतायास् स्वाभाविकत्त्वेनाऽऽवश्श्यक-त्त्वेन च तेषान् तत्स्वरूपयथार्त्थज्ज्ञानस्स्य सुलभत्त्वाद्, भाषायामपि तेषामेव समये स्वराणाम् प्प्रयोगस्स्य परम्पराया अविच्छिन्नत्त्वात्, न तु वेदनिरपेक्क्षकल्पस्स्य जैनस्स्य जयादित्त्यस्स्य तदनुयायिनाञ् जिनेन्न्द्र-बुद्धि–हरदत्त्तादीनाव्ँ वा, नैव वाऽङ्गिनव्ँ विस्स्मृत्त्यैकमङ्गमेव संसम्मृशतामर्व्वाचीनानाम् भट्टोजिदीक्क्षितनागोजिभट्टप्प्रभृतीनाव्ँ वचनङ्ग्राह्ह्यमिति निष्कर्षः ॥५॥

५. अनुदात्तस्वरूपम्

मन्न्द्रस् स्वरोऽनुदात्त्तस् स्याद् यस्स्य ह्युच्चारणे भवेत् ।
तन्न्त्र्योरन्न्ववसर्गस् स्नैग्ध्यन् ध्वनेश् चोरु कण्ठखम् ॥६॥

यस्स्य स्वरस्स्योच्चारणे श्वासनलिकामुखविवरपार्श्श्वयोस् स्थितयोस् तन्त्र्योरन्न्ववसर्गश् श्लथत्त्वापरपर्यायः, अस्स्या भणितेरुपलक्क्षणा-त्त्मकत्त्वाद् अन्न्येषामप्प्युच्चारणावयवाना श्लथता भवति, स्वरजनक-वायोरल्पतया वेगस्स्य मान्न्द्याच् च कण्ठस्स्योल्लेक्ख्यतया शुष्की-करणस्स्याऽभावात् स्वरोपादानद्ध्वनेस् स्निग्धता च भवति, श्लथस्वर-तन्त्र्योः परस्परन् दूरस्स्थत्त्वेन तदवरोधस्स्याऽऽल्प्याच् श्वासनलिका-मुखबिलव्ँ विस्तृतञ् च भवति स मन्न्द्रस् स्वरविशेषोऽनुदात्त्तस् स्यादि-त्त्यर्त्थः । नीचो निहतोऽनुदात्त इत्त्यनर्त्थान्तरम् । न्यास–नियत–न्यस्त[1]–सन्न[2]–शब्ब्दैरपि अनुदात्त एव उच्च्यते । अन्न्यत् सर्व्वमुदात्त-स्वरविवरणप्प्रसङ्गे एवाऽनुपदमेव विविच्च्य प्प्रतिपादितन् तत एवाऽ-वगन्तव्व्यम् ॥६॥

---

१. ऋ. प्रा. ३।१७, २३, २७ । २. अष्टा. १।२।४० ।

६. स्वरितस्वरूपम्

यस्याऽऽद्यभागस् तूदात्त उदात्ततर एव वा ।
शेषोऽनुदात्तो वाऽप्येकश्रुतिस् स स्वरितस् स्मृतः ॥७॥

यस्य स्वरस्याऽऽद्यो भाग उदात्त उदात्ततरो वाऽवशिष्टो भागस् तु अनुदात्तो वा एकश्रुतिर् वा स स्वरस् स्वरित इति स्मृतोऽस्ति मुनिभिरित्यर्थः । स्वरितस् स्वार इत्यपि व्यवह्रियते । कुत्रचित् प्रचय इत्यप्युच्यते[1] । द्वियम[2]–द्विस्वर[3]–चय[4]–शब्दैरपि स्वरितः प्रतिपाद्यते । यत् तु ऋक्तन्त्रे उन्नीचशब्देनाऽपि स्वरितः प्रतिपाद्यते इति केन चिदुक्तन्[5] तदशुद्धमेव; उन्नीचेमे इति ऋक्तन्त्रसूत्रे (स्वरितम्) उत् = उच्चीभवति नीचे = अनुदात्ते परे मे = विरामे परे वेत्यर्थस्याऽऽश्रयणीयत्वात् । ऋक्तन्त्रकारशैलीविशेषेण प्रतारितः खलु मनुष्यस् तच्छैल्यपरिज्ञानादेवाऽन्यथा मनुते । तत्र सामवेदे आर्चिके शौनकिनामथर्ववेदे शुक्लयजुर्वेदे लोके च स्वरितस्याऽऽद्यो भाग उदात्तः; ऋग्वेदे तैत्तिरीयाणाञ् यजुर्वेदे च स्वरितस्याऽऽद्यो भाग उदात्ततर इति तत्तत्प्रातिशाख्य–पाणिनीयव्याकरणादिपर्यालोचनयाऽवसेयम् । अन्यत्राऽपि यथालक्ष्यवँ व्यवस्था वेदितव्या । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये स्वरितभेदानामाद्यस्य भागस्य तीक्ष्णताया तारतम्यमपि प्रतिपादितमिति[6] तदपि स्वरितभागविशेषस्वरूपव्यवस्थायां स्मरणीयम् । एवमेव स्वरितोत्तरार्धस्याऽपि "अनुदात्तः परश् शेषस् स उदात्तश्रुतिर् न चेत् । उदात्तवँ वोच्यते किञ्चित् स्वरितवँ वाऽक्षरम् परम्"[7] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनम्, "उदात्तसमश् शेषः, अननुतरो वा नीचैस्तराम्, अनुदात्तसमो वा, आदिरस्योदात्तसमश् शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः, सर्वः प्रचय इत्येके"[8] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचनञ् चाऽनुसृत्य तत्तच्छाखायावँ व्यवस्था बोद्धया । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये ऋक्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे च स्वरितोत्तरार्धविषये विशिष्टस्य वचनस्याऽभावाद् "उभयवान् स्वरितः"[9] इति वचनस्य बलाद्, "समाहारस् स्वरितः"[10] इति वचनात्, "तदाचार्यस् सुहृद् भूत्वाऽन्वाचष्टे इयदुदात्तमियद-

---

१. व्या. शि. सू. ३०२ । २. तै. प्रा. १९।३ । ३. ना. शि. २।३।७ । ४. मा. शि. श्लो. ८५ । ५. PIAI p. 88 । ६. १।१२५ । ७. ३।५, ६ । ८. १।४२–४७ । ९. शु. य. प्रा. १।११० । १०. अष्टा. १।२।३१ ।

नुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तम्"[१]इत्त्यादेर् व्याक्ख्यानाच् च तत्तच्छाखायाल्ँ लोके च स्वरितस्स्योत्तरभागस्स्याऽनुदात्तता बोद्ध्या ।।७।।

(क) स्वरितपूर्वोत्तरभागव्यवस्था

तत्त्रार्धह्रस्स्वमात्त्रस् तूदात्तस् स्याद् वेदलोकयोः ।
दीर्घे प्प्लुते च स्स्वरिते स्वरार्धन् तु श्श्रुतौ क्वचित् ।।८।।

तत्त्र ह्रस्स्वस्स्य दीर्घस्स्य प्प्लुतस्स्य वाऽपि स्वरितस्स्य ह्रस्स्वस्वरार्धप्प्रमित आद्द्यो भाग उदात्तस् स्याद् उत्सर्गतो वेदे लोके च । तथा च पाणिनीयं सूत्त्रम्— "तस्स्याऽऽदित उदात्तमर्धह्रस्स्वम्"[२] इति । तद्व्याक्ख्यानञ् च पतञ्जलिमुनिक्तम्— "अर्धह्रस्स्वमित्त्युच्च्यते, तत्त्र दीर्घप्प्लुतयोर् न प्प्राप्नोति कन्न्या, शक्तिके ३ शक्तिके । नैष दोषः । मात्त्रचोऽत्त्र लोपो द्रष्टव्व्यः । अर्धह्रस्स्वमात्त्रमर्धह्रस्स्वमिति । किमर्थमिदमुच्च्यते । आमिश्श्रीभूतमिवेदम् भवति । तद् यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्श्रीभूतत्त्वान् न ज्ज्ञायते कियत् क्षीरङ् कियदुदकङ् कस्मिन्नवकाशे क्षीरङ् कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहापि आमिश्श्रीभूतत्त्वान् न ज्ज्ञायते कियदुदात्तङ् कियदनुदात्तङ् कस्मिन्नवकाश उदात्तङ् कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यस् सुहृद्भूत्त्वाऽन्न्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति"[३] इति । भर्तृहरिरपि अत्त्राऽर्धह्रस्स्वशब्दे ह्रस्स्वशब्दस्स्य ह्रस्स्वस्वरपरिमाणमात्त्रपरत्त्वं सम्प्रदायप्प्राप्तमित्त्यभिप्प्रायेणाऽऽह स्स्म— "प्रमाणमेव- (मर्ध-) ह्रस्स्वादावनुपात्तम् प्रतीयते"[४] इति । तद्व्याक्ख्याने पुण्ण्यराजश् चाऽऽह— "इह उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारस् स्वरित इत्त्युक्तम्, ह्रस्स्वदीर्घप्लुताश् च मात्रिक-द्द्विमात्त्रिक-त्त्रिमात्त्र-लक्क्षणा उदात्तानुदात्तस्वरसमाहाररूपा भवन्ति । तत्त्र ह्रस्स्वस्स्वरितादीनाङ् कियदुदात्तङ् कियदनुदात्तम् ? आदौ किमुदात्तमथानुदात्तम् मद्ध्येऽन्ते वेति सन्देहाऽपाकरणायोक्तम्—"तस्स्याऽऽदित उदात्तमर्धह्रस्स्वम्"इति । अत्त्र चाऽर्धह्रस्स्वग्ग्रहणमर्धमात्त्रालक्क्षणस्स्य प्रमाणस्स्योपलक्क्षणमिति तदेव तस्मात् प्रतीयते इति अर्धह्रस्स्वग्ग्रहणप्रतिपाद्द्यस्स्याऽप्प्रधानस्स्य (ह्रस्स्वस्स्य) अविवक्क्षैवोक्ता"[५] इत्त्यादि । हेलाराजोऽपि एव-

१. पा. व्या. भा. १।२।३२ । २. अष्टा. १।२।३२ । ३. पा. व्या.भा.१।२।३२। ४. वा.प.२।३०७। ५. वा.प.द्वि.का.टी.२।३०७।

मेव व्याकुर्यादिति लघुशब्दरत्नतो ज्ञायते। काशिकाकारोऽपि—"अर्ध-ह्रस्वमिति चाऽर्धमात्रोपलक्ष्यते। ... सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घ-प्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः। शिक्यमित्यत्राऽर्धमात्रा आदित उदात्ता अपराऽर्धमात्रा अनुदात्ता एकश्रुतिर् वा। कन्या इत्यत्राऽर्धमात्राऽऽदित उदात्ता अध्यर्धमात्राऽनुदात्ता। माण-वक३ माणवकेत्यत्राऽर्धमात्राऽऽदित उदात्ता अर्धतृतीयमात्राऽनु-दात्ता"[१] इति स्फुटम् प्राह। न्यासकार–पदमञ्जरीकाराभ्यामपि चाऽ-यमर्थो नाऽन्यथा कृतः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु "समाहारस् स्वरितः, तस्यादिरुच्चैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावदर्धं ह्रस्वस्य"[२] इत्युक्त्वा ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु सर्वेषु स्वरितेषु उदात्तादनन्तरेषु ह्रस्वस्वरार्ध-भागप्रमितस्यैवाऽऽद्यस्य भागस्योदात्ततरताऽन्वाख्याता। सेय-मुदात्ततरता तच्चरणविषया बोद्ध्या। यद्यपि तैत्तिरीयाणान् नवसु शिक्षासु परिगणितायाङ्कौहलीयशिक्षायां स्वरिते उदात्तानुदात्त-भागविभागः "तस्य तु स्वरितस्याऽऽद्यमर्धमुच्चैस्तरां विदुः। शेषस्याऽर्धस्य नीचत्वङ्किञ्चित्त्वाद् भृशमिष्यते। केचिदस्या-ऽऽदिमम् भागमुदात्तसदृशं विदुः। अनुदात्तसमश् शेष एतावन्तो द्विधा स्मृताः"[३] इति अन्यथा वर्णितस् तथापि तैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रा-क्षरवैशिष्ट्याद् दीर्घप्लुतस्वरितभागव्यवस्थाविधायकसूत्रान्तरा-भावाच् च यथाश्रुतात् सूत्रार्थो न कौहलीयशिक्षावचनादेव विचा-लयितुं शक्यते। कौहलीयशिक्षायास् तैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रेण सह समन्वयस् तैत्तिरीयचरणविशेषज्ञैश् चिन्त्यः। यदि तु न कथमपि समन्वयस् सम्भवति तदा "शिक्षा च प्रातिशाख्यञ् च विरुद्ध्येते परस्परम्। शिक्षैव दुर्बला ज्ञेया सिंहस्येव (सिंहस्याऽग्रे ?) मृगी यथा"[४] इति लघुसर्वसम्मतशिक्षाकारोक्तिम्, "शिक्षा च प्रातिशाख्यञ् च विरुद्ध्येते यदायदा। प्रातिशाख्यम् बलीयस् स्याद-वकाशो न चेत् सदा"[५] इति सर्वलक्षणमञ्जरीकारोक्तिं वाऽप्य-नुसृत्य प्रातिशाख्यस्यैव बलवत्तरतया व्यवस्थापकत्वम् आस्थेयम्। सामवेदार्चिक–भागसम्बद्धे ऋक्तन्त्राख्ये सामवेदप्रातिशाख्येऽपि— "आद्द्याऽर्धमात्रा स्वरितम् (आद्द्याऽर्धमात्रा उत्– [आत्त–]

---

१. १।२।३२। २. १।४०, ४१।

३. श्लो. ५, ६। ४. PIAI p. 5. footnote 6।

५. व्या. शि. पृ. १२४।

सञ्ज्ञा भवति, तत् स्वरितन् नाम)"[१] इति स्स्फुटम् अर्धमात्त्रात्मकस्स्यैव भागस्स्य स्वरिते उदात्तत्त्वम् प्रतिपादितम् । सामवेदसम्बद्धायान् नारदीयशिक्क्षायामपि इत्थमेव प्प्रतिपादितम्— "मात्तिरकवँ वा द्विमात्त्रवँ वा स्वर्य्यते यदिहाक्क्षरम् । तस्स्याऽऽदितोऽर्धमात्त्रा वै शेषन् तु परतो भवेत्"[२] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाक्ख्ये अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्येऽपि—"स्वरितस्स्याऽऽदितो मात्त्रार्धमुदात्तम्"[३] इति स्स्फुटमुक्तम् । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "एकाक्क्षरसमावेशे पूर्वयोस् स्वरितस् स्वरः । तस्स्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्त्राऽर्धमेव वा ।"[४] इति ह्रस्स्वे दीर्घे वाऽपि स्स्वरिते अर्धमात्त्रात्मकस्स्याऽऽद्द्यभागस्स्याऽथवा तत्तत्स्वरितस्स्वरार्धभागस्स्य वा उदात्ततरता उक्ता । सोऽयवँ विकल्पश् शाखाभेदेन वा संहितापाठ–पदपाठभेदेन वा कतिचित्प्रदेशविशेषविषयकत्त्वेन वा कथञ् चन ऋग्वेदविशेषज्ज्ञैर् व्यवस्थापनीयः । शाकल्ल्यवचनतया प्रौढमनोरमायामुद्धृताद् "अप्प्राक्तस् तु यस् स्वारस् स्वरितोदात्तपूर्वगः । उदादायार्धमस्स्याऽथ शिष्टन् निगृह्णन्ति कम्पितम्"[५] इति वचनात् तु गौणे स्वपूर्ववर्तिस्स्वरोपरागाज् जाते स्वरिते पूर्वार्धस्स्योदात्तता, मुक्ख्ये स्वतन्त्रे उदात्तानुदात्तसन्धिजे च स्स्वरिते तु पूर्वस्स्य अर्धमात्त्रात्मकस्स्य भागस्स्य उदात्ततरता स्याद् ऋग्वेदे इत्त्यपि प्प्रतीयते,'अप्प्राकृतस् तु' इत्त्रत्त्र स्स्थितेन तुकारेण प्राकृते स्वरिते गौणे उदात्ताक्क्षरपूर्वकत्त्वाज् जाते स्वरिते च विभिन्नाया व्यवस्थायास् सूच्च्यमानत्त्वात् । उक्तशाकल्ल्यवचनस्स्य पूर्वपरभागयोरनुपलब्भ्यमानत्त्वान् निश्चितत्त्य तु किमपि वक्तुन् न शक्क्यते । यत् तु उपर्य्युद्धृते ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यसूत्त्रे उव्वटेन अर्धमात्त्रापक्क्षस्स्य ह्रस्स्वस्वरितविषयकता अर्धपक्क्षस्स्य तु दीर्घस्वरितविषयकता इति व्याक्ख्यातन् तत् सूत्त्राक्क्षराऽननुकूलन् दृश्श्यते इति तद् हेयमेव, "यो ह्युत्सूत्त्रङ्कथयेन् नाऽदो गृह्य्येत"[६] इति न्न्यायात् । यदपि भट्टोजिदीक्क्षितेन प्रौढमनोरमायान् दीर्घस्वरिते सर्वथैव आद्द्यार्धभागस्स्यैवोदात्ततरत्त्वं सकलबह्वृचसाम्प्रदायिकपाठसिद्धमिति अर्धमात्त्रापक्क्षो नाऽत्त्र सूत्त्रेऽनुमतोऽस्तीत्त्युक्तन् तदपि मन्दम्, अनेकशाखोपशाखाविषयकस्स्य प्रातिशाक्ख्यसूत्त्रस्स्य कतिचित्पदपाठप्रसिद्धि-

१. २।६।३ (५३) । २. २।३।६ । ३. १।१७ ।
४. ३।३, ४ । ५. सञ्ज्ञाप्रकरणे तस्स्यादित इत्त्यादिसूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने । ६. पा. व्या. भा., पस्पशाह्निके वा. १४ ।

मात्रेण एकशाखिसकलबह्वृचपाठप्रसिद्धिमात्रेण वाऽपि विचालयितुमशक्यत्वात् । प्रातिशाख्यस्याऽस्य शैशिरीयशाखामात्रविषयकत्वे तु तच्छाखाऽध्यायिनाम् भट्टोजिदीक्षितसमयेऽपि अनुपलभ्यमानत्वाद् भट्टोजिदीक्षितवचनस्याऽविचारितरमणीयता सुतरां सिद्ध्यति । "मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदिहाक्षरम् । तस्यान्ततोऽर्धमात्रा वै मात्राधिक्यन् तथैव सा"[1] इति वचनमपि न तत्राऽनुकूलम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु–"तस्याऽऽदित उदात्तं स्वरार्धमात्रम्"[2] इति उक्तम् । यद्यपि तद्व्याख्यानेऽनन्तेन "तस्य स्वरितस्यादौ उदात्तञ् ज्ञेयम्, तच्चार्धमात्राकालम्, यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रस् स्वरितस् तथापि स्वरितस्यादौ अर्धमुदात्तम् । ... यथा धान्यम् इत्यत्र पूर्वाऽर्धमात्रा उदात्तः (उदात्ता), उत्तराऽनुदात्ता सार्धा (अर्धा), कन्या इत्यत्राऽपि पूर्वा अर्धमात्रा अपरा अध्यर्धमात्रा । एवम् प्लुतेऽपि"[3] इति उक्तम्, तथापि सङ्कुलमेतद् व्याख्यानन् न हि सूत्राक्षरानुगुणम्; यदि अनन्तकृतोदाहरणव्याख्यानानुकूलस् सूत्रकारस्याभिप्रायोऽभविष्यत् तर्हि "तस्यादित उदात्तम् मात्रार्धम्" इति वा "तस्यादित उदात्तमर्धमात्रामात्रम्" इत्येव सूत्रमकरिष्यत् सः । उव्वटस् तु सूत्राक्षरानुकूलमर्थमाह— "स्वरितस्य स्वरस्यादौ उदात्तञ् ज्ञातव्यम्, तच् च स्वरार्धमात्राकालम् । यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रस् स्वरस् तथाप्यर्धमुदात्तम् परमनुदात्तम्"[4] इति । किन् तु प्रातिशाख्यसूत्रस्येदमुव्वटकृतं व्याख्यानयँ याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् अस्मद्दृष्टेषु पञ्चस्वपि संस्करणेषु उपलभ्यमानेन "मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वरितयँ यदिहाक्षरम् । तस्यादितोऽर्धमात्रा वै शेषञ् च परतो भवेत्"[5] इति वचनेन विरुध्यते इति अत्र समाधानं वाजसनेयिभिर् वैदिकधुरीणैरन्वेष्टव्यम् । अस्मन्मनसि तु 'याज्ञवल्क्यशिक्षापाठस्याऽपूर्णत्वात् स भ्रष्ट इति, नारदीयशिक्षायामपि अस्य वचनस्य अक्षरशस् साम्-

---

१. शै. शि. श्लो. ६१ । २. १।१२६ । ३. का. प्रा. सू. व्या. १।१२६ । ४. शु. य. प्रा. उ. भा. १।१२६ ।
५. या. शि. श्लो. ११५ (शि. स., पृ. १८; शि. व. वि., पृ. ७४; शु. य. वे. सं. परि. (काशि.) पत्रे ७६, पृ. क; (निर्णय.) पृ. १८५ भाष्यद्वयमुते शु. य. वे. परिशिष्टेषु, पृ. ५ ।

म्येनोपलब्भ्यमानत्वाद्[1] अविवेकिनेदयं याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायान् तत एवाऽऽदाय प्रक्क्षिप्तमित्त्यपि सम्भवति इति; प्रातिशाक्ख्यसूत्त्रतोऽव्व्यवस्थितपाठाया उपलब्भ्यमानाया याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायास् सर्व्वथा दुर्बलत्त्वमिति च याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षास्करणेषु उपलब्भ्यमानमिदव् वचनमनादरणीयम्' इति विचार आयाति। केश् चित् तु स्वरितस्स्वरस्स्य प्रवणताऽपि उक्ता[2]। एतन्मते उदात्तानुदात्तयोर् न स्फुटो विभागस् स्वरिते, किन् तु स्वरितस्स्यादौ उच्चत्त्वन् ततश् चोत्तरत्त्र क्रमेण नीचनीचतरनीचतमतेति बोद्ध्यम्। नारदीयशिक्क्षायां स्वरितस्स्य "उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीचतरन् तथा। स्वैस्वर्ये स्वारसञ्ज्ञायाङ् किं स्थानं स्वार उच्च्यते। उच्चनीचस्स्य यन् मद्ध्ये साधारणमिति श्श्रुतिः। तं स्वारं स्वारसञ्ज्ञायाम् प्रतिजानन्ति शैक्क्षिकाः"[3] इति यद् रूपम् प्रतिपादितन् तदनुसारङ् केषाञ् चिन् मते स्वरिते क्षीरोदकन्न्यायेन उदात्तानुदात्तयोरामिश्श्रणन् न तु कट्टारिकावृन्तफलन्न्यायेनेत्त्यवगम्म्यते। एतन्मते च उदात्तानुदात्तान्तरालवर्त्तिता स्वरितस्स्य विज्ज्ञायते न तु भागेनोदात्तता भागेनाऽनुदात्ततेति च विवेक्तव्व्यम्।

एवञ् च सति यद् भट्टोजिदीक्क्षितेन सिद्धान्तकौमुद्द्यान् "तस्स्यादित उदात्तमर्धह्रस्स्वम्" इति सूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने "ह्रस्स्वग्रहणमतन्त्रम्। स्वरितस्स्यादावर्धमुदात्तम् बोद्ध्यम्, उत्तरार्धन् तु परिशेषादनुदात्तम्"[4] इति उक्तम्, तत्समर्थनाय प्रौढमनोरमायाञ् चाऽनल्पञ् जल्पितम्, यच् च शब्दकौस्तुभे[5] सङ्कुलम् प्रलपितन् तत् सर्वम् अनेकप्रातिशाक्ख्यशिक्क्षाग्रन्थभाष्ष्य-तत्प्रदीप-वृत्ति-न्यास-पदमञ्जर्यादिमहाग्रन्थैर् विरुद्धत्त्वात् सर्व्वथा हेयम्। बृहच्छब्दरत्न-लघुशब्दरत्न-शब्देन्दुशेखर-व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधि - स्वरचन्द्रिका-तट्टीका-कारादिभिश् च भट्टोजिदीक्क्षितोक्तेरनादरणीयत्त्वं सुष्ठु प्प्रदर्शितम्। अत्त्र च यदि "तस्स्याऽऽदित उदात्तमर्धह्रस्स्वम्"[6] इत्त्यस्स्य पाणिनीयसूत्त्रस्स्य दीर्घ-प्प्लुतस्वरितयोश् पूर्वार्धस्स्योदात्तताया अन्न्वाक्ख्यायकत्त्वन् न प्रदर्श्यते तर्हि कथन् तस्स्य शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यादिवचनैस् सह समन्न्वयस् स्यादिति शङ्का जागर्ति। स्वहृदयस्स्थाया एतस्स्याश् शङ्कायास् समाधानञ् च हरिदीक्क्षितेन बृहच्छब्दरत्ने "अर्धह्रस्स्वम् इत्त्यत्त्र ह्रस्स्वग्ग्रहणमतन्त्रम्, ततश् च

१. २।३।६।   २. तै. प्रा. १।४७।   ३. १।८।६-७।
४. सञ्ज्ञाप्रकरणे।   ५. १।२।३२।   ६. १।२।३२।

अर्धमित्यवशिष्यते, तस्य च लेशः (भागः) इत्येवार्थः, स च भागो लक्ष्यानुसारं क्वचिद् दीर्घप्लुतस्वरितयोरपि आद्योऽर्धमात्राप्रमितो भागः क्वचिद् दीर्घप्लुतस्वरितयोः पूर्वभागः"[1] इत्यर्थतः प्रतिपाद्य कृतम्। किन्तु तथा सति "समाहारः स्वरितः"[2] इत्यनेन सूत्रेणैवेदं सूत्रं गतार्थप्रायं स्यादिति, तादृशं व्याख्यानम् भाष्योक्तसूत्रव्याख्यान- सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनयोर् विरुद्धमिति, "प्रमाणमेव ह्रस्वस्यार्धानुपातेन प्रतीयते"[3] इत्यादिना भर्तृहरिग्रन्थेन च विरुद्धमिति च तदनादरणीयमेव। कस् तर्हि निस्तारोऽत्रेति चेदुच्यते— उक्तस्य पाणिनीयसूत्रस्य भाष्यवृत्त्यादिप्रतिपादितोऽर्थोऽधिकतरप्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थानुकूल इति पूर्वोपस्थापितप्रातिशाख्यादिवचनैर् बोद्धुं शक्यते, पाणिनिना च सर्ववेदपारिषदे स्वकीये व्याकरणे औत्सर्गिका अधिकतरशाखानुकूला वा वैदिका विषया विस्तरेण प्रतिपादिताः, अपवादरूपा अल्पलक्ष्यास् तु ते प्रायेण "व्यत्ययो बहुलम्"[4] इत्युक्त्या यथालक्ष्यमनुसर्तव्यत्वेन प्रतिपादिताः। अतोऽत्रापि "व्यत्ययो बहुलम्" इत्युक्तिमादायैव पाणिनीयव्याकरणस्य शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यादिवचनैः सह समन्वयः कर्तव्य इति ॥८॥

(ख) स्वरितभेदाः

जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश् च ततः परः।
तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञश् च तथा तैरोविरामकः ॥९॥
पादवृत्तस् ततस् ताथाभाव्योऽष्टौ स्वरितास् स्वराः।
तदुत्पत्त्यादिवैशिष्ट्याद् वैदिकैः परिकीर्तिताः ॥१०॥

एतेषां स्वरूपवैशिष्ट्यादिकमनुपदमेव वक्ष्यते। एते च स्वरा बहुषु प्रातिशाख्येषु उल्लिखिताः[5]। तत्तद्वेदशाखासम्बद्धासु बहुषु शिक्षासु च एते स्वराः परिगणिताः। तथा हि शैशिरीयशिक्षायाम्— "सप्त स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम्। जात्यः क्षैप्रोऽभिनिहितस् तैरोव्यञ्जन एव च।··· जात्यस् स्वारस् सजात्येन शुष्ट्यग्ने क्षैप्र उच्यते। तेऽवर्धन्ताऽभिनिहितस् तैरोव्यञ्जन ऊतये। तिरोविरामो विष्कभिते प्राश्लिष्टो हीन्द्र गीर्वणः। पादवृत्तः क ईवं वेद स्वरास् सप्तैवमादयः। जात्यादिपादवृत्तान्तस् स्वरितश् च

---

1. वै. सि. कौ. व्या. सञ्ज्ञाप्रकरणे। 2. १।२।३१। 3. वा. प. २।२०७। 4. अष्टा. ३।१।८५। 5. ऋ. प्रा. ३।८; शु. य. प्रा. १।१११–१२०; तै. प्रा. २०।१–८; शौ. च. ३।५५–६४।

स्वरास् त्रय (स्वराश्श्रयः ?)"[१] इति; स्वराङ्कुशशिक्क्षायान् जात्त्यादि-लक्क्षणप्रदर्शनानन्तरन् "जात्त्यस् स्वारः" इत्त्यादयश् श्लोकाः पठिताः[२], तत्त्रान्ते "पादवृत्तस्स्य विद्द्यात् तु ता अस्स्येति निदर्शनम्"[३] इति विशेषः; तत्त्र "जात्त्योऽभिनिहितः क्षैप्प्रस् तैरोव्यन्जन एव च। तिरोविरामः प्रश्श्लिष्टः पादवृत्तस् तु सप्तमः"[४] इति सप्तैव स्वरिता गणिताः। याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायान् च— "अष्टौ स्वरान् प्रवक्क्ष्यामि तेषामेव तु लक्क्षणम्। जात्त्योऽभिनिहितः क्षैप्प्रः प्रश्श्लिष्टश् च ततः परः। तैरोव्यन्जनसञ्ज्ञश् च तथा तैरोविरामकः। पादवृत्तो भवेत् तद्वत् ताथाभाव्व्य इति स्स्वराः"[५] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायावँ[६] वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे[७] च एते स्वराः परिगणिताः। व्यास-शिक्क्षादिष्ष्वपि एते उल्लिखिताः[८]। नारदीयशिक्क्षायान् च "जात्त्यः क्षैप्प्रोऽभिनिहितस् तैरोव्यन्जन एव च। तिरोविरामः प्रश्श्लिष्टः पादवृत्तश् च सप्तमः"[९] इति पट्ठ्यते। माण्डूक्क्यां शिक्क्षायान् च— "सप्त स्स्वरान् प्रवक्क्ष्यामि तेषान् चैव बलाबलम्। लक्क्षणानि च सर्वेषायँ युक्तास् तानि निबोध मे। अभिनिहितः प्राक्श्लिष्टो जात्त्यः क्षैप्प्रश् च पादवृत्तश् च। तैरोव्यन्जनषष्ठस् तिरोविरामश् च सप्तमः (प्रोक्तः)"[१०] इति वचनमस्ति ॥९–१०॥

(ग) स्वरितभेदानावँ वर्गीकरणम्

जात्त्य आजानिकस् तस्मात् परे स्स्युस् सन्धिजास् त्रयः।
अन्त्याश् चत्त्वारस् स्वपूर्व-वर्त्त्युदात्तोपरागजाः ॥११॥

उक्तानामष्टानां स्वरितभेदानाम् आजानिकत्त्व–सन्धिजातत्त्व–स्वपूर्ववर्त्त्युदात्तोपरागजत्त्वरूपैस् त्रिभिर् धर्मैः पृथक्कृत्त्य सङ्गृह्य च त्रयो वर्गाः क्रियन्ते बोधसौकर्याद्द्यर्थम्। जात्त्यादयश् चत्त्वा-रस् स्वारास् स्थितस्स्वारास् स्थितस्स्वरिता वाऽप्प्युच्च्यन्ते[११], परोपरागा-ऽजातत्त्वात् स्वयं सिद्धत्त्वेन संस्थितत्त्वाद् वा। स्वपूर्ववर्त्त्युदात्तो-परागजास् स्वरिताः प्राकृता इत्त्यप्प्युच्च्यन्ते; उदात्तम् प्रकृतिङ् कृत्त्वा जाता इति; तथा हि कौहलीयशिक्क्षायाम्— "उदात्तादुत्तरो

१. श्लो. १०६–१११। २. श्लो. १३–१४ (शि. स., पृ. १६२)। ३. श्लो. १४ (शि. स., पृ. १६२)। ४. श्लो. १५ (शि. स., पृ. १६२)। ५. श्लो. ७५–७६ (शि. स., पृ. ६)। ६. श्लो. ५६–५७ (शि.स., पृ. १२२)। ७. श्लो. १–३ (शि.स., पृ. १७२)। ८. सू. २९७–३१२। ९. १।८।१०–११। १०. श्लो. ७१–७२ (शि. स., पृ. ४६९)। ११. व्या. शि. सू. ३०२।

नीचस् सन्धाने स्वरितस् स्मृतः। स्वारोदात्तपरश् चेत् स्यात् तदा निहत इष्यते। स्वरितस्याऽस्य मनन्यन्ते प्रज्ञानम् प्राक्तस् त्विति"[1] इति। एतेषाञ् चतुर्णां स्वपूर्ववर्त्युदात्तप्रभावजत्वम् पाणिनिनाऽपि "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः"[2] इति प्रतिपादितम् ॥११॥

(घ) जात्यनिरूपणम्

अपूर्वो नीचपूर्वो वा सयँयुक्ताद् यात् परोऽथ वात् ।
स्वारस् स्वतन्त्रश् च पदे जात्यो नित्योऽपि स स्मृतः ॥१२॥

क्व न्यक् स्वर् इत्यादौ अविद्यमानपूर्वस्स्वरकः, कन्या धान्यम्, सुप्वा हृदय्यया इत्यादौ अनुदात्तस्वरपूर्वकः, कन्या धान्यम् न्यक् हृदय्यया इत्यादौ अन्त्येन व्यञ्जनेन सयँयुक्ताद् यकारात् परः, क्व सुप्वा स्वर् इत्यादौ अन्त्येन व्यञ्जनेन सयँयुक्ताद् वकारात् परः, एकस्मिन् पदे स्वतन्त्रतया वर्तमानस् स्वरितस् स्वरो जात्य इति मुनिभिस् स्मृतोऽस्ति, नित्य इति चाऽपि स एव मुनिभिस् स्मृतोऽस्तीत्यर्थः। ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि "उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तम् पदेऽक्षरम्। अतोऽन्यत् स्वरितं स्वारञ् जात्यमाचक्षते पदे"[3] इत्युक्त्वाऽयं स्वारः प्रतिपादितः। तद्भाष्ये उव्वटेन च "जात्या स्वरूपेणैव उदात्तानुदात्तसङ्गतिवँ विना जातो जात्यः" इति जात्यशब्दार्थो वर्णितः। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि "एकपदे नीचपूर्वस् सयवो जात्यः"[4] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "सयकारवकारन् त्वक्षरयँ यत्र स्वर्यते स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वेऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात्"[5] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "अनुदात्तपूर्वात् सयँयोगाद् य्वान्तात् स्वरितम् परमपूर्ववँ वा जात्यः"[6] इति स्स्वरितोऽयम् प्रोक्तः। शैशिरीयशिक्षायान् तु— "जात्यस् स्वरस् सजात्येन"[7] इति उदाहरणमात्रेणाऽयन् निर्दिष्टः। स्वराङ्कुशशिक्षायान् तु— "व्यञ्जनैस् तु यवौ यत्र प्रयुज्येते ततः परम्। अपूर्वो नीचपूर्वो वा जात्यस् स्वारस् स उच्यते"[8] इति स्फुटमुक्तम्। याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि— "एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्य इष्यते। अपूर्वोऽपि परस् तद्वद् धान्यं सुप्वा स्वरित्यपि"[9] इति प्रतिपादितोऽयम्। एवमेव

---

१. श्लो. १०। २. अष्टा. ८।४।६६। ३. ३।७, ८।
४. १।१११। ५. २०।२। ६. ३।५७। ७. श्लो. ११०।
८. श्लो. ३ (शि. स., पृ. १६१)। ९. श्लो. ७७ (शि. स., पृ. ९–१०)।

वर्णरत्नप्रदीपिकायामपि[1] । वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे तु जात्त्यस्योल्लेखस् तु प्राप्यते[2], तल्लक्क्षणग्रन्थस् तु त्रुटितो विज्ञायते । अमृतेन स्वराष्टकेऽपि अयम् प्रतिपादित:[3] । व्यासशिक्क्षायाञ् च 'अखण्डे सयवो नित्त्यो नीचपूर्वस् स्वयञ् च वा'[4] इति । कौहलीयशिक्क्षायाञ् च– "अविकारस् त्वसावेव नित्त्य इत्त्यभिधीयते"[5] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च– "सयव स्वर्यते यत्त्र पदस्स्थन् नीचपूर्वकम् । अपूर्वव्वँ वा स नित्त्यस् स्याद् वदेद् दृढतरम् बुधः । पदान्तरोच्चपूर्वोऽपि नित्त्य एव च नाऽन्न्यथा"[6] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च– "स्थिते पदे यत्त्र तु नीचपूर्वे ह्यपूर्वके वा यवपूर्वमक्क्षरम् । यत् स्वर्यते तत् स्वरितन् तु नित्त्य एवेति विद्द्वान् न यथाक्रमोऽत्त्र"[7] इति । नारदीयशिक्क्षायामपि– "सयकारं सवव्ँ वाऽपि अक्क्षरं स्वरितम् भवेत् । न चोदात्तम् पुरस् तस्स्य जात्त्यस् स्वारस् स उच्च्यते"[8] इति । माण्डूक्क्या शिक्क्षायामपि– "सयकारं सवव्ँ वापि अक्क्षरं स्वरितम् भवेत् । न चोदात्तम् पुरस्तात् स्याज् जात्त्यस् स्वर द्रुत्त्य एव तु"[9] इति स्वरोऽयव्ँ वर्णित: ॥१२॥

(ङ) अभिनिहितनिरूपणम्

> उदात्तादेकाराद्वोकाराद् वा पदान्तसंस्थितात् परे ।
> लुप्तेऽकारेऽनुदात्ते यस् स्वारोऽभिनिहितो हि सः ॥१३॥

पदान्ते स्थिताद् उदात्ताद् एकारात् तादृशादोकाराद् वा परत्त्र संस्थिते अनुदात्ते ह्रस्स्वेऽवर्णे लुप्ते सति य४ पदान्तस्स्थ एकार ओकारो वा स्वरितो भवति सोऽभिनिहित इति ज्ञ्ञेय: । तम् अभिनिहतम् अभिहतमेव वाऽपि केचिद् वदन्ति । तदुदाहरणानि च– तेऽप्सरसाम्, तेऽवन्तु, वेदोऽसि, तुथोऽसि, सोऽब्रवीत्, तेऽवदन्, तेऽक्कुर्वन्, योऽस्स्य इति । अयमपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्रश्राभिनिहितौ च तान् । प्रश्श्लिष्टञ् च यथासन्धि स्वरानाचक्क्षते पृथक्"[10] इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तसूचनपूर्वकम् प्रतिपादित: । यत्त्रोत्तरपदादिस्स्थोऽकार४ पूर्वपदान्तस्थे एकारे ओकारे वा (एकारस्यौकारस्स्य वा अव्यवहितोत्तर) निधीयते प्रवेश्यते स सन्धिरभिनिहित:, तादृशे सन्धौ निष्पन्नस् स्वारोऽपि अभिनिहित इति उक्तवचने मुनेरभिप्राय: । शुक्लयजुर्वेद-

१. श्लो. ५८ (शि. स., पृ. १२२) । २. श्लो. २ (शि. स., पृ. १७२) । ३. शि. स. पृ. ३६३–३६४ । ४. सू. ३०१ । ५. श्लो. १३ । ६. श्लो. ५२–५३ । ७. सू. १०३ । ८. २।१।१ । ९. श्लो. ७५ (शि. स., पृ. ४६९) । १०. ३।१८ ।

प्रातिशाख्ये च "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः"[1] इति सङ्क्षेपेणोक्तम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु— "तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः"[2] इत्युक्तम्। अत्र अभिनिहत इत्येव सञ्ज्ञा। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "एकारौकारौ पदान्तौ परतोऽकारं सोऽभिनिहितः"[3] इत्युक्तम्। शैशिरीयशिक्षायाम्— "तेऽत्रऽधन्ताऽभिनिहितः"[4] इत्युदाहरणेनाऽयन् निर्दिष्टः। स्वराङ्कुशशिक्षायाञ्च "एदोतोरुच्चयोर् यत्र नीचोऽकारश्च परो यदि। एकीभावे भवेत् तत्र स्वरोऽभिनिहितस् तदा"[5] इति प्रतिपादितोऽयम्। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ्च— "ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश् (निहतश्) च यः। स च यत्र प्रलुप्येत तञ् चाऽभिनिहितं विदुः"[6] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नीच एव च। लुप्यते सन्धिकार्ये यत् तञ् चाऽभिनिहितं विदुः। तेऽप्सरसाञ् च तेऽवन्तु वेदोऽसीति तथोऽस्त्यपि"[7] इति। वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे च "अकार एकोदात्तेन रेफेणापहृतो (?) भवेत्। तञ् चाऽभिनिहितम् प्राहुश्च कुक्कुटोऽसि निदर्शनम्"[8] इति प्रतिपादितोऽयम्। अननुतेनाऽपि स्वराष्टकेऽयमुल्लिखितोऽस्ति[9]। व्यासशिक्षायाञ् च— "नीचोर्ध्वाकारसम्मिश्र उच्च एङ स्वरितो भवेत्। अत्राऽभिनिहतश् चायमिति सञ्ज्ञायते बुधैः"[10] इति। कौहलीयशिक्षायाञ् च— "ओकारो य उदात्तस् स्यादेकारश् च पदान्तगः। तयोर् यस् स्वरिते सन्धौ निहतेनोत्तरेण तु। एषोऽभिनिहताख्यस् तु स्वरश्च प्रोक्तो मनीषिभिः"[11] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च—"लुप्ताकारोऽनुदात्तश् चेत् पूर्वोच्चस्स्वरितो भवेत्। एषोऽभिनिहितो ज्ञेयो वदेद् दृढतरम् बुधः"[12] इति। पारिशिक्षायाञ् च— "लुप्ते पृथग्भूतपदस्स्थितोच्चात् परेऽनुदात्ते यदि तर्ह्यकारे। पूर्वोच्चकोऽयं स्वरितस्स्वरस् स्याद् नाम्ना भवेत् सोऽभिहतश् च पश्चात्"[13] इति। नारदीयशिक्षायाञ् च— "ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो निहितश् च यः। अकारं यत्र लुम्पन्ति तमभिनिहितं

---

१. १।११४। २. २०।४। ३. ३।५५।
४. श्लो. ११०। ५. श्लो. ४ (शि. स., पृ. १६१)।
६. श्लो. ७८ (शि. स., पृ. १०)। ७. श्लो. ६० (शि. स., पृ. १२२)। ८. श्लो. ८ (शि. स., पृ. १७२)। ९. शि. स., पृ. ३६४। १०. सू. २९६–२९७। ११. श्लो. १४।
१२. श्लो. ४८–४९। १३. सू. १०५।

विदुः"[१] इति । माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "ए ओ आब्भ्यामुदात्ताब्भ्यामकारो रेफितश् च यः । अकारयँ यत्त्र लुम्पन्ति तमभिनिहितवँ विदुः"[२] इति स्वरोऽयम् प्प्रतिपादितः ॥१३॥

(च) क्षैप्प्रनिरूपणम्

नीचे स्वरे परे सर्वात्मनाऽन्तस्स्थात्मताङ्ग गते ।
उच्चे स्वरे क्क्षैप्प्रसन्धेर् जात क्षैप्रस् स्वरस् स्मृतः ॥१४॥

अनुदात्ते स्वरेऽव्व्यवहितत्त्वेन परत्त्र वर्त्तमाने सति इकारे उकारे ऋकारे वाऽपि उदात्ते स्वरे सर्वात्मना क्क्रमेण यकारतावँ वकारता रेफतावँ वा गते क्षैप्प्रसन्धिजातस् स्वरितस् स्वरः क्षैप्प्रो वेदितव्व्य इत्त्यर्थः । स्वरे परे पूर्वत्त्र सुस्थितानाम् इकारादीनां संहितावशात् क्षिप्प्रमुच्चारणे यकारादिभावेन यस् सन्धिस् स क्षैप्प्रसन्धिः । क्षैप्प्रस्वरितोदाहरणानि च— त्र्यम्बकम्, वाज्ज्यर्वन्, न्विन्द्र, द्र्वन्नः, कृधी सुस्वस्मान्, वीड्ड्वङ्गः, मात्त्ररथम्, पित्त्ररथम् इति । अयमपि सुस्वार ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्प्राऽभिनिहितौ च तान् । प्प्रश्शिलष्टञ् च यथासन्धि स्वरानाचक्क्षते पृथक्"[३] इत्त्युल्लिखितः; शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि—"युवर्णौ यवौ क्क्षैप्प्रः"[४]इत्त्युक्तः; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्येऽपि"इवर्णोकारयोर् यवकारभावे क्षैप्प्र उदात्तयोः"[५] इति प्प्रतिपादितः, शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "अन्तस्स्थापत्तावुदात्तस्स्याऽनुदात्ते क्षैप्प्रः"[६]इति निरूपितः । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "प्रुष्ट्वग्ने क्षैप्प्र उच्च्यते"[७] इत्त्युदाहरणमात्त्रेणाऽयन् निरूपितः; स्वराङ्कुशशिक्क्षायाञ् च— "इउवर्णौ यदोदात्तावापद्द्येते यवौ क्वचित् । अनुदात्तस्स्वरे नित्त्यवँ विद्द्यात् क्षैप्प्रस्स्य लक्क्षणम्"[८] इति; याज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि सर्वथा एवमेव[९]; वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च— "इउवर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्स्वरोदयौ । यवाब्भ्याञ् चैव संयुक्तौ तदा क्षैप्प्रस् स्वरो भवेत् । वाज्ज्यर्वँस्त्र्यम्बकयँ यद्वद् द्र्वन्नो योजा न्न्विन्द्रेति च"[१०] इति । वर्णोच्चारणप्प्रकारपरिशिष्टे च— "इकारोकारयोस् स्थाने यवौ स्याता-

१. २।१।३ । २. श्लो. ७३ (शि. स., पृ. ४६६) ।
३. ३।१८ । ४. १।११५ । ५. २०।१ । ६. ३।५८ ।
७. श्लो. ११० । ८. श्लो. ५ (शि. स., पृ. १६१) ।
९. श्लो. ७९ (शि. स., पृ. ११) । १०. श्लो. ६१–६२ (शि. स., पृ. १२२) ।

मुदात्तयोः। अनुदात्ते पदे (परे ?) नित्यं स क्षिप्र(क्षैप्र ?) इति कीर्तितः। त्र्यम्बकन् द्रवन्न इत्यादि लक्ष्यञ् ज्ञेयवँ विचक्षणैः"[1] इति; स्वराष्टकेऽपि– "उदात्तऽइऽउस्थाने यवयोश् परोऽनुदात्तश् क्षैप्रः। युयोद्ध्यस्मत्, न्विन्द्र"[2] इति; व्यासशिक्षायामपि– "यवत्वे ह्युच्चयोर् यत्र इवर्णोकारयोरपि। परतस् स्वर्यते नीचस् स्वरितश् क्षैप्र उच्यते"[3] इति; कौहलीयशिक्षायामपि– "इवर्णोकारयोस् सन्धौ य-व-भाव उदात्तयोः। तत्र यस् स्वर्यते स्वारश् क्षैप्र एष उदाहृतः"[4] इति; सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च– "इवर्णोकारयोस् स्थाने यवत्वे सत्युदात्तयोः। तस्मात् परं हि यन् नीचं स्वरितस् तस्य वै भवेत्। नाम्ना तु क्षैप्र एव स्यादमुन् दृढतरवँ वदेत्"[5] इति; पारिशिक्षायाञ् च– "इवर्णकोतोर् यवकारभावे यस् स्वर्यते क्षैप्र उदात्तयोस् स्यात्"[6] इति; नारदीयशिक्षायाञ् च– "इउवर्णौ यदोदात्तावापद्द्येते यवौ क्वचित्। अनुदात्ते प्रत्यये नित्यवँ विद्द्यात् क्षैप्रस्य लक्षणम्"[7] इति; माण्डूक्या शिक्षायाञ् च– "इ-उ-वर्णौ यदोदात्तावापद्द्येते यवौ क्वचित्। अनुदात्त-प्रत्यये स्याद् विद्धि क्षैप्रस्य लक्षणम्"[8] इति अथ स्वरश् प्रतिपादितोऽस्ति ॥१४॥

विभक्तौ प्रातिपदिकस्यान्तयोगेन चोद्गतः।
क्वचित् स्वारश् क्षैप्र इति प्राहाऽऽथर्वणिको मुनिः ॥१५॥

तथा हि "अन्तश्पदेऽपि पञ्चपद्द्याम्"[9] इति। अस्यार्थश् च— उदात्तान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रथमायावँ विभक्तौ द्वितीयाया एकवचने द्विवचने च यानि रूपाणि अन्तस्थाऽऽपत्तियुतानि तत्र यस् स्वरितोऽन्तस्थोपलक्षितस् सोऽपि क्षैप्र इति। उदाहरणानि च नद्द्यः, पिप्पल्यः, रुदत्यः इति। "ऊकारस्य सर्वत्र"[10] इति च। अस्यार्थश् च दीर्घोदात्तोकारान्तस्य प्रातिपदिकस्य सर्वास्वेव विभक्तिषु यानियानि अन्तस्थापत्तियुतानि रूपाणि तत्र यस् स्वरितोऽन्तस्थोपलक्षितस् सोऽपि क्षैप्र इति। उदाहरणानि च— तन्वा,

---

१. श्लो. ५–६ (शि.स., पृ. १७२)। २. शि.स., पृ. ३६४।
३. सू. २९८–२९९। ४. श्लो. १२। ५. श्लो. ४९–५०।
६. सू. १०२। ७. २।१।२। ८. श्लो. ७६ (शि. स., पृ. ४६९–४७०)। ९. शौ. च. ३।५९। १०. तत्रैव ३।६०।

तन्न्वे, चमूस्वोः, वद्ध्वः इति । "श्रोण्योश् च"[१] इति च । श्रस्याऽर्थश् च "श्रोण्योः" इत्यत्तर अन्तःपदेऽपि स्वरितः क्षैप्प्र उच्च्यते इति । तैत्तिरीयचरणसम्बद्धायाम् उपशिक्क्षात्त्वेन तदीयवेदलक्क्षणाऽनुक्क्रमणिकायामुल्लिखितायाम् आरण्यशिक्क्षायान् तु—"क्षैप्रस् स्वार इवर्णस्य गायत्तरी श्रीश् श्रिया ह्रिया । केवलयँ यवयोस् स्वारश् चाऽन्यः पशवो यथा ॥ तत्तर नित्त्यस्स्य विद्द्या य-दि प्प्रजा द्वौ महान् रसः । एकारौकारयोस् तत्तर स्वारोऽभिनिहितो भवेत् । सेन्द्रयोनिरदुःखस् तु तत्त्राऽभिनिहितः क्षोत् । सांहिते सुस्वरितेऽप्प्युच्चपरः प्रातिहतो भवेत् । अमुमाहुरूर्ध्वरेतयँ यथा ते तूत्विह चेति च । उकारस्स्वरितस् तत्तर प्रश्श्लिष्टोऽभूलमित्त्यपि । केवलयँ यस् स्वरस्स्वारः पादवृत्तस् त्वसञ्चयः । तस्स्यां हि पूर्वमुच्चस् तु तैरोव्यञ्जनकः पुरः"[२] इति प्रायस् सर्वेषां स्वरितानामेकपदगतान्न्येवोदाहरणानि, उपन्न्यस्तानि, न चाऽन्न्यासु तच्चरणसम्बद्धासु शिक्क्षासु एवम्प्रकारकाणि उदाहरणानि, तदनुकूलानि लक्क्षणानि वाऽपि प्राप्प्यन्ते इति अत्तर विशेषविचारस् तच्चरणाऽद्ध्यायिभिर् लक्क्षणज्ञ्ञानकोविदैः कार्यः ॥१५॥

(छ) प्रश्श्लिष्टनिरूपणम्

उच्चे ह्रस्स्वे इवर्णे वोवर्णे श्लिष्टे क्रमात् परे ।
नीचे ह्रस्स्वे इवर्णे वोवर्णे प्रश्श्लिष्टकस् स्वरः ॥१६॥

पूर्वत्तर सुस्थिते उदात्ते ह्रस्स्वे इकारे परत्तर सुस्थिते अनुदात्ते ह्रस्स्वे इकारे प्रकर्षेण श्लिष्टे सति यस् स्वरितस् स्वरो जायते सः, पूर्वत्तर सुस्थिते उदात्ते ह्रस्स्वे उकारे परत्तर सुस्थिते अनुदात्ते ह्रस्स्वे उकारे प्रकर्षेण श्लिष्टे सति यस् स्वरितस् स्वरो जायते स च प्रश्श्लिष्टो ज्ञ्ञेय इत्त्यर्थः । प्रश्श्लिष्ट एव प्राश्श्लिष्ट इति प्राक्श्लिष्ट इति चोच्च्यते । तत्तर च इकारप्प्रश्श्लिष्ट ऋग्वेदादिषु उकारप्प्रश्श्लिष्टश् च तैत्तिरीयके एव उपलब्भ्यते इति उद्धरिष्ष्यमाणैर् वचनैरपि व्यक्तीभविष्ष्यति । अत्तर उदाहरणानि च— हीन्द्र, अभीन्धताम्, स्रुचीव, दिक्क्षूपदधाति, मासूत्तिष्ठन् इति । अयन् च सुस्वार ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये "वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्प्राऽभिनिहितौ च तान् । प्रश्श्लिष्टन् च यथासन्धि स्वारानाचक्क्षते पृथक्"[३] इति

१. शौ. च. ३।६१ । २. एते श्लोका उक्तग्रन्थस्स्याऽन्तिमे भागे पठिताः । ३. ३।१८ ।

उल्लिखितः। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च इवर्ण उभयतोह्रस्वः प्रश्लिष्टः"[1] इति प्रतिपादितोऽयम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च "ऊभावे प्रश्लिष्टः"[2] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च– "इकारयोः प्राश्लिष्टः"[3] इति। शैशिरीयशिक्षायाञ् च– "प्रश्लिष्टो हीन्द्र गीर्वणः"[4] इति उदाहरणेन प्रदर्शितोऽयम्। स्वराङ्कुशशिक्षायाञ् च "इकार उच्चः पूर्वस्मिन् परस्मिन् नियतस् स च। प्रश्लिष्टमाहुराचार्यास् स्वरवर्णविदस् तदा"[5] इति, याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च– "इकारो यत्र दृश्येत इकारेणैव संयुतः। उदात्तश् चाऽनुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः"[6] इति; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च– "उच्चः पूर्वः परो नीच इकारोऽन्योन्यसङ्गतः। प्रश्लिष्टस् स स्वरो ज्ञेयस् स्रुचीवाऽभीन्धतायँ यथा"[7] इति; वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे च– "यत्रोदात्त इकारो हि निपा(घा)तै(ते)कारसंयुतः। स प्रश्लिष्ट इति ज्ञेयोऽभीममित्र्यादि दर्शनम्"[8] इति; स्वराष्टकशिक्षायाञ् च– "उदात्तानुदात्तयोर् ह्रस्वयोस् स्थानेऽइकारः प्रश्लिष्टः, विऽइतः वीतः"[9] इति; व्यासशिक्षायाञ् च– "उच्चोत्त्वान् नीच उत्त्वे स्यात् प्रश्लिष्टस् सन्धितो यमः"[10] इति, कौहलीयशिक्षायाञ् च– "द्वयोरुकारयोस् सन्धावुदात्तपरयोः क्रमात्। तत्र यस् स्वर्यते स्वारः प्रश्लिष्टस् सोऽभिधीयते"[11] इति; सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च–"उकारादुच्चकान् नीचे ह्युकारे चोत्तरस्थिते। ऊकारः क्रियमाणोऽत्र स्वरितस् सन्धितो भवेत्। प्रश्लिष्टोऽप्युपदिष्टोऽयं वदेन् मृदुतरम् बुधः"[12] इति; पारिशिक्षायाञ् च– "उच्चादुकारादनुदात्तधर्म उकार ऊर्ध्वे सति सन्धितोऽत्र। ऊभाव एष स्वरितश् च तत्र प्रश्लिष्ट इत्युच्यत एव सद्भिः"[13] इति; नारदीयशिक्षायाञ् च— "इकारयं यत्र पश्येयुरिकारेणैव संयुतम्। उदात्तमनुदात्तेन प्रश्लिष्टन् तन् निबोधत"[14] इति; माण्डूक्या शिक्षायाञ् च– "इकारयं यत्र पश्येयुरिकारेणैव संयुतम्। उदात्तोऽप्यनुदात्तस्य प्राश्लिष्टोऽभीन्धतामपि"[15] इति स्वरोऽयन् निरूपितः ॥१६॥

---

१. १।११६। २. २०।५। ३. ३।५६। ४. श्लो. १११।
५. श्लो. ६ (शि. स., पृ. १६१)। ६. श्लो. ८० (शि. स., पृ. ११)।
७. श्लो. ६३ (शि. स., पृ. १२२)। ८. श्लो. १० (शि. स., पृ. १७२–१७३)। ९. शि. स., पृ. ३६४। १०. सू. ३००।
११. श्लो. १६। १२ श्लो. ५१–५२। १३. सू. १०६।
१४. २।१।६। १५. श्लो. ७४ (शि. स., पृ. ४६९)।

(ज) तैरोव्यञ्जननिरूपणम्

उच्चात् परो यस् स्वरितस् तन्मद्ध्यव्व्यञ्जनान्न्वितः ।
सर्वत्त्र बाहुल्ल्येनाऽऽप्प्यस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते ॥१७॥

उदात्तात् परत्त्र स्स्थितस् तन्मूलको यस् स्वरित उदात्तस्वरित-मद्ध्यस्स्थव्यञ्जनयुक्त ऋग्वेदे युजुर्वेदे सामवेदेऽथर्ववेदे च सर्वत्त्र बाहुल्ल्येन प्राप्प्योऽत एव बहुस्स्वार इत्त्यपि केश्चिद् विशेषितस् स स्वरितस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते इत्त्यर्थः । उदाहरणानि च– ऊतये, इडे, रन्ते, हव्व्ये, काम्म्ये, इदमिन्द्र, इदन्देवा इति । अस्स्याऽप्प्युल्लेख ऋग्वेद-प्रातिशाक्ख्ये "वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्प्राऽभिनिहितौ च तान् । प्रश्लिष्टञ् च यथासन्धि स्वारानाचक्क्षते पृथक्"[१] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च– "स्वरो व्व्यञ्जनयुतस् तैरोव्व्यञ्जनः"[२] इति, तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये– "उदात्तपूर्वस् तैरोव्यञ्जनः"[३] इति; शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च– "व्यञ्जनव्यवेतस् तैरोव्यञ्जनः"[४] इति; शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च– "तैरोव्यञ्जन ऊतये"[५] इति; स्वराङ्कुशशिक्क्षायाञ् च– "उदात्तपूर्वयँ यत् किञ् चिच् छन्दसि स्स्वरितम् भवेत् । एष सर्वबहुस्स्वारस् तैरोव्यञ्जन एव च"[६] इति, याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च "उदात्तपूर्वस् स्वरितो व्यञ्जनेन युतो यदि । एष सर्वो बहुस्स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते"[७] इति; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च– "उदात्तपूर्वो यत्त्र स्स्यान् नीचो व्यञ्जनसयँयुतः । स तैरोव्यञ्जन इति स्वरो भवति तद् यथा । इडे रन्ते हव्व्ये काम्म्ये चन्द्रे ज्योते निदर्शनम्"[८] इति, वर्णोच्चारण-प्रकारपरिशिष्टे च– "स्वरितञ् छन्दसि पदयँ यत् किञ्चिदपि दृश्श्यते । उदात्तपूर्वन् तत् सर्वन् तैरोव्यञ्जन(म्?) उच्च्यते । इडे रन्ते तथा हव्व्ये काम्म्ये इत्त्यादि दर्शनम्"[९] इति; व्यासशिक्क्षायाञ् च– "यस् समानपदे स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते"[१०] इति; सर्वसम्मत-शिक्क्षायाञ् च– "उच्चात् परोऽनुदात्तो यस् स्वरितत्त्वमवाप्नुयात् । तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञोऽयमुच्चपूर्वः प्रकीर्तितः"[११] इति; पारिशिक्क्षा-

---

१. ३।१८ । २. १।११७ । ३. २०।७ । ४. ३।६२ ।
५. श्लो. ११० । ६. श्लो. १० (शि. स., पृ. १६१–१६२) ।
७. श्लो. ८१ (शि. स., पृ. १२) । ८. श्लो. ६४–६५ (शि. स., पृ. १२२) । ९. श्लो. ६–७ (शि. स., पृ. १७१) । १०. सू. ३११ । ११. श्लो. ४२ ।

याञ् च— "पदे समाने य उदात्तपूर्वस् तैरो अथो व्यञ्जन उत्तरस् सः"[१] इति, नारदीयशिक्षायाञ् च "उदात्तपूर्वयँ् यत् किञ्चिच् छन्दसि स्वरितम् भवेत्। एष सर्वबहुस्वारस् तैर(रो?)व्यञ्जन उच्यते"[२] इति; माण्डूक्या शिक्षायाञ् च "उदात्तपूर्वे सार्द्धे (?) तु द्वितीये अक्षरे तु यः। तैरोव्यञ्जन इत्येष सा(स्वा)रस् स्याद् दधिमद्ध्विति"[३] इति प्राप्यते ॥१७॥

तैत्तिरीया एकपदस्थनिमित्तवँ् वदन्त्यमुम् ।

नानापदस्थहेतुन् तु प्रातिहतमुशन्ति ते ॥१८॥

अमुन् तैरोव्यञ्जनाख्यं स्वारं समानपदस्थादुदात्तात् परत्र समवस्थायिनन् तैत्तिरीया वदन्ति; भिन्नपदस्थाद् उदात्तात् परत्र सुस्थितमनन्यँस् तैरोव्यञ्जनत्वेन व्यवह्रियमाणमपि स्वरितन् तैत्तिरीयाः प्रातिहतम् भणन्ति, न तैरोव्यञ्जनम्। तथा च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— "उदात्तपूर्वस् तैरोव्यञ्जनः"[४] इति, तद्व्याख्यातारश् च "उदात्तपूर्वाधिकारे सति पुनरत्र तत्कथनाद् एकपदस्थोदात्तविशेषोऽवगम्यते; तस्माद् एकपदस्थोदात्तपूर्वो यस् स्वरितस् स तैरोव्यञ्जनो वेदितव्यः"[५] इत्याहुः। व्यासशिक्षायामपि— "यस् समानपदे स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्यते"[६] इति। प्रातिहतलक्षणञ् च— "अपि चेन् नानापदस्थमुदात्तमथ चेत् सांहितेन स्वर्यते स प्रातिहतः"[७] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये उक्तम्; तद्व्याख्यानञ् च "नानापदस्थमक्षरमुदात्तपूर्वञ् चेत् परतो नीचं सांहितेन विधिना स्वर्यते चेत् स प्रातिहतोऽत्र वेदितव्यः"[८] इति; व्यासशिक्षाव्याख्याने तदुदाहरणानि च— "गच्छन्त्वाहुतिङ्घृतस्य, प्रार्पयतु, श्रेष्ठतमाय, नास्येन्द्रियम्, वीक्षिताय स्वाहा"[९] इति। कौहलीयशिक्षायान् तु— "एकादिष्ट उदात्तेन नित्यः प्रातिहताभिधः"[१०] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "स प्रातिहतनामा स्यात् स्वर्यते यस् तु सांहिते। अत्यन्तमार्दवन् तत्र कार्यं स्वरविचक्षणैः"[११] इति; पारिशिक्षायाञ् च— "नानापदस्थेऽपि च सांहितेन यस् स्वर्यते प्रातिहतस् स उच्चैः"[१२] इति। प्रातिहतस्य तैरोव्यञ्जनापवादत्वञ् च "पादवृत्तहतौ स्यातान् तैरो-

---

१. सू. १०८। २. २।१।४। ३. श्लो. ७८ (शि.स., पृ. ४७०)।
४. २०।७। ५. त्रिभा. र. २०।७। ६. सू. ३११।
७. २०।३। ८. त्रिभा. र. २०।३। ९. व्या. शि. सू. ३१२।
१०. श्लो. १५। ११. श्लो. ४४। १२. सू. १०४।

व्यञ्जनबाधकौ"[१] इति सर्वसम्मतशिक्षायामुक्तम् ।।१८।।

(झ) तैरोविरामनिरूपणम्

योऽवग्रहविरामेणोदात्ताद् व्यवहितः परः ।
स्वरितः पदपाठेषु स हि तैरोविरामकः ।।१९।।

योऽवग्रहविरामेण व्यवहितो भूत्वा स्वनिमित्ताद् उदात्तात् परत्र स्थितः पदपाठेषु प्राप्यस् स्वरितस् स तैरोविराम इत्यर्थः । उदाहरणानि यथा वि-ष्कभिते, गो-पतौ, यज्ञँ-पतिम् इति । तैत्तिरीयाणाम्ँ ये नानापदस्थोदात्तनिमित्तका प्रातिहतास् स्वारास् तेषामपि पदपाठे तैरोविरामत्वं सम्भवति । अयञ् च सुस्वरश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये "उदवग्रहस्त् तैरोविरामः"[२] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च "अवग्रहे सविधः"[३] इति; शैशिरीयशिक्षायाञ् च "तिरोविरामो विष्कभिते"[४] इति, स्वराङ्कुशशिक्षायाञ् च— "अवग्रहात् परयँ यत्र स्वरितस् स्यादनन्तरः । तैरोविरामन् तवँ विद्द्यादुदात्तो यद्द्यवग्रहः"[५] इति; याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि— "उदात्तावग्रहाद् यस् तु स्वरितस् स्यादनन्तरः । तैरोविरामन् तवँ विद्द्यात् तैरोव्यञ्जनमन्यथा"[६] इति क्व चित्, "अवग्रहात् परो यस् तु स्वरितस् स्यादनन्तरः । तैरोविरामन् तवँ विद्द्यादुदात्तो यद्द्यवग्रहः"[७] इत्येव च क्व चित्; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च—"उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरोविरामकः । स्वरो ज्ञेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्यञ्जन एव तु । यथा गोपताविति गो–पतौ यज्ञँपतिस् तथा"[८] इति; वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टेऽपि— "अवग्रह उदात्तश् चेत् स्वरितस् स्यात् ततः परम् । अवग्रहात् पदयँ (परो ?) यस् तु तवँ विद्द्यात् प्रथमं स्वरम् । लक्ष्यमस्य तु विज्ञेयङ् गोपताविति गो–पतौ"[९] इति; नारदीयशिक्षायामपि "अवग्रहात् परयँ यत्र स्वरितं स्यादनन्तरम् । तिरोविरामन् तवँ विद्द्यादुदात्तो यद्द्यवग्रहः"[१०] इति; माण्डूक्या शिक्षायाञ् च– "अवग्रहात् परयँ यत्र स्वरितं स्यादनन्-

१. श्लो. ४५ । २. १।११८ । ३. ३।६४ ।
४. श्लो. १११ । ५. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६२) ।
६. श्लो. ८२, (शि.स.,पृ.१२) । ७. या. शि. शि. व. वि. पृ. ६६ ।
८. श्लो. ६५–६६ (शि. स., पृ. १२२–१२३) । ९. श्लो. ३–४ (शि. स., पृ. १७२) । १०. २।१।५ ।

तरम् । तिरोविरामञ् जानीयात् प्रजापतेर् निदर्शनम्"[1] इति प्रदर्शितः ॥१९॥

(अ) पादवृत्तनिरूपणम्

सविवृत्तेऽ पदान्तस्थादुच्चाद् यस् स्वरितऽ परः ।
स पादवृत्तो वैवृत्तोऽथवा पादान्तवृत्तकः ॥२०॥

विवृत्त्या युक्तात् पदान्तस्थाद् उदात्तादक्षरात् परो यस् स्वरितस् स पदान्तविवृत्तौ भव इति पादान्तविवृत्तो वा पादान्तवैवृत्तो वाऽपि भणनीयोऽपि, अथवा पदविवृत्तौ भव इति कृत्वा पादविवृत्त इति पादवैवृत्त इति वा वक्तव्योऽपि वर्णविकारनाशादिना पादवृत्त इति वा वैवृत्त इति वा पादान्तवृत्त इति वा उच्यते । अथवा पदे वृत्ते भव इति पादवृत्त उच्यते । अस्योदाहरणानि च– ध्रुवाऽअसदन्, काऽईम्, ताऽअस्मात्, सऽइधानः, यऽउपसदः, याः कृत्याऽआङ्गिरसीः, याः कृत्याऽआसुरीः, याऽउ चान्येभिराभृता इति । अयञ् च स्वार ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्राभिनिहितौ च तान् । प्रश्लिष्टञ् च यथासन्धि स्वारानाचक्षते पृथक्"[2] इति, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च– "विवृत्तिलक्षणः पादवृत्तः"[3] इति, तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च– "पदविवृत्त्याम् पादवृत्तः"[4] इति, शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च– "विवृत्तौ पादवृत्त"[5] इति, शैशिरीयशिक्षायाञ् च– "पादवृत्तऽ कऽ ईवँ वेद"[6] इति, स्वराङ्कुशशिक्षायाञ् च– "स्वरे चेत् स्वरितयँ यत्र विवृत्त्या तत्र सयँयुतम् । एतत् तु पादवृत्तस्य लक्षणं शास्त्रनिश्चितम्"[7] इति; याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "स्वरयोरन्तरे काले विवृत्तिर् दृश्यते यदि । स स्वारः पादवृत्तस् स्यात् काऽ ईमिति निदर्शनम्"[8] इति क्व चित्, "स्वरे च स्वरिते चैव विवृत्तिर् यत्र दृश्यते । पादवृत्तो भवेत् स्वारः शिवत्रऽआदित्य दर्शनम्"[9] इति च क्व चित्; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च– "स्वरयोरन्तरे यत्र विवृत्तिर् यदि दृश्यते । स पादवृत्त इत्याख्यः काऽ ईमरे निदर्शनम्"[10] इति, वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टे च– "विवृत्त्या दृश्यते यत्र स्वरञ्

---

१. श्लो. ७९ (शि. स., पृ. ४७०) । २. ३।१८ । ३. १।११९ । ४. २०।६ । ५. ३।६३ । ६. श्लो. १११ । ७. श्लो. १२ (शि. स., पृ. १६२) । ८. श्लो. ८३ (शि. स., पृ. १३) । ९. या. शि. शि. व. वि. पृ. ६८ । १०. श्लो. ६७ (शि. स., पृ. १२३) ।

च सुस्वरिते पदे । स सुस्वरश् पादवृत्तस् स्यात् पुत्रऽईधे निदर्शनम्"[१] इति; व्यासशिक्क्षायाञ् च– "पादवृत्तस् तयोर् व्यक्तौ"[२] इति, कौहलीयशिक्क्षायाञ् च– "पादवृत्ताऽभिधस् स्वारो विवृत्तौ यश् पदस्स्य तु"[३] इति; सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च– "विवृत्त्याम् पदयोर् यस् तु पादवृत्तश् प्रकीर्तितः"[४] इति, पारिशिक्क्षायाञ् च– "या स्स्यात् समाने (?) तु पदे विवृत्तिस् तस्स्याश् परे यस् स्वरितश् च लब्धः । स पादवृत्ताह्व्वय एव नान्न्य एतद् विवृत्तेरपि चाऽर्द्धमात्त्रः"[५] इति; नारदीयशिक्क्षायाञ् च– "स्वरे चेत् स्वरितयँ यत्त्र विवृता यत्त्र संहिता । एतत् पादान्तवृत्तस्स्य लक्क्षणं शास्त्रचोदितम्"[६] इति; माण्डूक्क्यां शिक्क्षायाञ् च– "स्वरिते स्वरितयँ यत्त्र विवृत्त्या यत्त्र संहिता । तम् पादवृत्तञ् जानीयात् ते त्त्वस्स्मिन् यवमादधुः"[७] इति प्प्रतिपादितः ॥२०॥

(ट) ताथाभाव्व्यनिरूपणम्

उदात्ताक्क्षरयोर् मद्ध्ये नीचस् साऽवग्ग्रहो हि यः ।
स्वरितत्त्वङ् क्क्वचिद् गच्छेत् स ताथाभाव्व्य उच्च्यते ॥२१॥

तनू–नप्त्रे, तनू–नपात् इत्त्यादौ पदपाठेऽवग्ग्रहे क्रियमाणे आपस्तम्बादीनामाम्नाये उदात्ताक्क्षरयोर् मद्ध्ये वर्तमानो नीचस् स्वरिततयोच्चार्यते, स च स्वरितस् ताथाभाव्व्य इत्त्युच्च्यते । एतादृशस्स्य स्वरितस्स्य कासु चिद् वेदशाखासु सत्ता "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्ग्यकाश्श्यपगालवानाम्"[८] इति पाणिनीयसूत्त्रेणाऽपि सूच्च्यते । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि "जात्त्यवद् वा तथा वान्तौ तनूशचीति पूर्वयोः"[९] इति पदपाठे एतादृशस् स्वरितोऽनुमन्न्यते । "उदाद्द्यन्तो न्न्यवग्ग्रहस् त्ताथाभाव्व्यः"[१०] इति सूत्त्रेण कात्त्यायनमुनिनाऽपि सूचिता सा सत्ता । माद्ध्यन्दिनीयानामाम्नाये तु नाऽयं स्वरितो विद्द्यते । तथा चोक्तम्– "माद्ध्यन्दिनविरोधी स्यात् ताथाभाव्व्यस् तु यस् स्वरः । स्वरौ चैवाऽत्त्र दृश्श्येते भिन्नोदात्तानुदात्तकौ"[११] इति याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम् । लक्क्षणन् त्वस्स्य "उदात्ताक्क्षरयोर् मद्ध्ये भवेन् नीचस् त्ववग्ग्रहः ।

१. श्लो. ६ (शि. स., पृ. १७२) । २. सू. ३१२ ।
३. श्लो. १७ । ४. श्लो. ४३ । ५. सू. १०७ । ६. २।१।७ ।
७. श्लो. ७७ (शि. स., पृ. ४७०) । ८. अष्टा. ८।४।६७ ।
९. ३।२६ । १०. १।१२० । ११. श्लो. ८५, (शि. स., पृ. १३) ।

ताथाभाव्यो भवेत् स्वारस् तनूनप्त्रे निदर्शनम्"[1] इति; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्ग्रह एव च। ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनप्त्रे निदर्शनम्। माद्ध्यन्दिनविरोधी स्यात् ताथाभाव्यस् तु यस् स्वरः। भिन्नौ यतोऽत्र दृश्येते तावुदात्तानुदात्तकौ। तस्मान् माद्ध्यन्दिनीयानाम् पदे कम्पो विधीयते। तथोक्तमौज्जिहायनकैर् माद्ध्यन्दिनानुसारिभिः। अवग्ग्रहो यदा नीचः प्रोच्चयोर् मद्ध्यतः क्वचित्। ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनप्त्रे निदर्शनम्"[2] इति। अयमेवार्थ उव्वटेनाऽपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्याने प्रतिपादितः[3]। वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टेऽपि स्वारोऽयमुद्देशे उल्लिखितोऽस्ति, लक्षणग्रन्थस् त्वस्य त्रुटितो विज्ञायते। माण्डूक्या शिक्षायामपि स्वरितभेदप्रकरणान्ते कम्परूपतया ताथाभाव्यस्योल्लेखः कृतः, तथा हि— "द्वयोरुदात्तयोर् मद्ध्ये नीचो यस् स्यादवग्ग्रहः। ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनपान् निदर्शनम्"[4] इति, "ताथाभाव्यस् तु तालव्यो न कम्पस् स्वरसञ्ज्ञकः। स तालव्यो भवेत् कम्प एजातीति निदर्शनम्"[5] इति च।

कौहलीयशिक्षायाम्— "अणुमात्रक इत्येके स्वरमन्त्यम् प्रचक्षते"[6] इति योऽणुमात्रकस् स्वरित उक्तस् स खलु अयमेव ताथाभाव्यस् सम्भाव्यते।

यत् तु तैरोव्यञ्जनादीनाम् चतुर्णां स्वरितानां स्वपूर्ववर्त्युदात्तसन्निधिजत्वे सत्यपि तेभ्यः पृथगेव सन्निधिजस् स्वरितः केनचिद् गणितः[7], तदुदाहरणतया च 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यादिकमुपदर्शितन् तदविचारितरमणीयम्, उदाहृतानां स्वरितानान् तैरोव्यञ्जनरूपत्वात्। यच् च तेनैकपदस्थोदात्तात् परस्यैव स्वरितस्य तैरोव्यञ्जनत्वम् प्रातिशाख्यानुसारवँ व्यवह्रियते इत्युक्तम्[8], तदपि मन्दम्, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये[9] शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये[10] शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ्[11] च तादृश्या व्यवस्थाया अभावात्। यद्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये एकपदस्थनिमित्तकस्य तैरोव्यञ्जनत्वम्[12] भिन्न-

---

१. या. शि. श्लो. ८४ (शि. स., पृ. १३)। २. श्लो. ६८–७१ (शि. स., पृ. १२३)। ३. १।१२०। ४. श्लो. ८० (शि. स., पृ. ४७०)। ५. श्लो. ८१ (शि. स., पृ. ४७०)। ६. श्लो. ९। ७. वै. स्व. मी., पृ. २८। ८. तत्रैव टि. २। ९. ३।१७, १८। १०. १।११७। ११. ३।६२। १२. २०।७।

पदस्स्थनिमित्तकस्स्य तु प्रातिहतत्त्वम्[1] उक्तन् तथापि दशमस्वरितत्त्वेन प्प्रातिहतस्स्याऽपि तेन गणितत्त्वात्[2] ततः पृथगेव सन्निधिजस्वरितस्स्य गणनन् तेन कृतमनुपपन्नमेव। यदि तु पादवृत्तस्य भिन्नपदस्स्थनिमित्तकत्त्वमेवेति एकपदस्स्थनिमित्तकत्त्वमेवेति वा स्वीक्रियेत तदा भिन्नपदस्स्थनिमित्तकैकपदस्स्थनिमित्तकयोरेकतरस्स्य पादवृत्तेऽसङ्गृहीतत्त्वात् तस्स्य तैरोव्यञ्जनादावप्प्यनन्तरभावणीयत्त्वात् तस्स्य सन्निधिजस्वरितत्त्वेन व्यवहार उचितस् स्यात्। किन् तु प्रातिशाक्ख्यसूत्त्रेषु तदनुयायिनीषु शिक्क्षासु च पादवृत्तलक्क्षणेषु एकपदस्स्थनिमित्तकत्त्वानेकपदस्स्थनिमित्तकत्त्वयोः प्रवेशस्स्याऽदर्शनाद् द्वयोरेव पादवृत्तत्त्वेन सङ्ग्रहो न्याय्यः प्रतीयते। यत् तु ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये "यथासन्धि"[3] इति पदन् तद् यथौचिति एव योजनीयम्, अन्न्यथा तद्वचनेन एकपदस्स्थनिमित्तकतैरोव्यञ्जनानाम् असङ्ग्रहस्स्य प्प्रसङ्गात्। यैः पदवृत्तिसन्धेर् व्यवहारो न कृतस् तैरपि कात्त्यायनादिभिः पादवृत्तस्स्य व्यवहृतत्त्वाच् च। नारदीयशिक्क्षायाम् माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च श्रूयमाणं संहितापदमपि वर्णानामतिशयितस्स्य सन्निधेर् वाचकत्त्वेनाऽप्प्युपपन्नमेव। पारिशिक्क्षावचनञ् च तस्स्याश् शिक्क्षायास् तैत्तिरीयवेदलक्क्षणानुक्क्रमणिकायामनुल्लिखितत्त्वाद् माहिषेयादिवचनविरुद्धत्त्वाच् चोपेक्क्षणीयम्, "विरोधो यत्त्र वाक्क्यानाम् प्रामाण्ण्यन् तत्त्र भूयसाम्। तुल्ल्यप्प्रमाणकत्त्वे तु न्याय एवम् प्रकीर्त्तितः"[4] इति न्यायाच् चेति सूक्ष्मेक्क्षिकया विचारणीयं सुधीभिः ॥२१॥

(ठ) प्रासङ्गिकवं विक्क्रमनिरूपणम्

स्वारयोर् वोदात्तयोर् वा स्वरितोदात्तयोरपि।

मद्ध्ये स्स्थितो नीच एको विक्क्रमस् तैत्तिरीयके ॥२२॥

ताथाभाव्व्यप्रसङ्गात् ताथाभाव्व्यतुल्ल्यस्स्थितिको विक्क्रमोऽत्त्र उल्लिखितो बोद्धव्यः। अस्स्य विक्क्रमस्स्य प्रतिपादनञ् च तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये 'स्वरितयोर् मद्ध्ये यत्त्र नीचं स्यादुदात्तयोर् वाऽन्न्यतरतो वोदात्तस्वरितयोस् स विक्क्रमः, प्रचयपूर्वश् च कौण्डिन्न्यस्स्य'[5] इति, "स्वारविक्क्रमयोर् दृढप्प्रयत्नतरः पौष्करसादेः"[6] इति च। व्यासशिक्क्षायाञ् च– "मद्ध्यस्स्थ एकनीचोऽतिप्प्रयत्नो विक्क्रमो

१. २०।३। २. वै. स्व. मी., पृ. ३८। ३. ३।१८।
४. कूर्मप्प्रदीपाक्ख्यायाञ् गोभिलस्स्मृतौ २८।१७। ५. १९।१-२।
६. १७।६।

भवेत्"[1] इति; कौहलीयशिक्षायाञ् च– "उच्यन्ते विक्रमास् तेऽपि विज्ञेयाष् षड्विधा बुधैः। उभयस्स्वरितः कश् चिदुभयोदात्तकः परः। उदात्तपूर्वकस् स्वारपर एकस् तु विद्यते। एतस्य विपरीतोऽन्यस् तथा प्रचयपूर्वकः। परोदात्तस् तथा स्वारपर एव निबोधत। उभयोस् स्वारयोर् मध्ये निहतो यत्र दृश्यते। उच्यते विक्रमस् त्वेष उभय-स्स्वरिताभिधः। इतरे विक्रमा एवमूहनीया मनीषिभिः। प्रयत्नस् स्याद् दृढतरो विक्रमेष्वेषु सर्वतः"[2] इति; सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "यत्रैको मध्यको नीचो विक्रमस् स उदाहृतः। स्वरितत्वं विक्रमञ् चैव वदेद् दृढतरम् बुधः"[3] इति, "विक्रमः पदमध्ये च नेङ्ग्यमध्ये विधीयते। वाक्यान्ते च पदान्ते च विक्रमस् तु विधीयते"[4] इति च ॥२२॥

(ङ) स्वरित–तीक्ष्णता–तारतम्य–विवेचनम्

सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितः क्षैप्रश् च तदनन्तरम्।
ततो मृदुतरो जात्यः प्रश्लिष्टस् तु ततोऽपि च ॥२३॥
ततोऽपि स्यान् मृदुतरस् तैरोव्यञ्जनकस् स्वरः।
तैरोविरामस् ततोऽपि पादवृत्तस् ततोऽपि च ॥२४॥
ताथाभाव्यस् सर्वमृदुरित्येवन् तीक्ष्णतास्स्थितिः।
स्वारेषु मुनिभिः प्रोक्ता क्रमान् न्यूनोत्तरोत्तरम् ॥२५॥
तैत्तिरीयश्रुतौ तुल्य-तैक्ष्ण्याः पूर्वे त्रयस् स्वराः।
प्रश्लिष्टकप्रातिहताबुभौ तुल्यतया मृदू ॥२६॥
तैरोव्यञ्जनकः पादवृत्तो मृदुतरावुभौ।
तत्रोदात्तस्स्थितेर् वैशिष्ट्यन् निमित्तत्वं विचारयेत् ॥२७॥

स्वाराणान् तीक्ष्णत्वमृदुत्वयोस् सामान्यतयोल्लेख ऋग्वेदप्राति-शाख्ये "पृथग् वा"[5] इति सूत्रेण कृत इत्युव्वटः। शुक्लयजुर्वेद-प्रातिशाख्ये तु स्वरिततीक्ष्णतातारतम्यं स्फुटम् प्रतिपादितम्— "तीक्ष्णोऽभिनिहितः, परम्परम् मृदुस् त्वन्यः"[6] इति। यद्यप्येतेन सूत्रेणातः पूर्वं स्वरितविशेषस्वरूपप्रतिपादनावसरेऽभिनिहितात् पूर्व-मुपात्तो जात्योऽसङ्गृहीतो भवति, तथापि तत्र क्षैप्रेण जात्य-स्याऽप्युपलक्षणमित्यभिप्रायेण "क्षैप्रे जात्यस्याऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः"[7] इत्युव्वटः प्राह। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च—"क्षैप्र-

---

१. सू. २९४। २. श्लो. २६–२९। ३. श्लो. ५६–५७। ४. श्लो. ११२। ५. १३।४५। ६. १।१२५। ७. १।१२५(भाष्ये)।

नित्त्ययोर् दृढतरः, अभिनिहिते च, प्रश्श्लिष्टप्रातिहतयोर् मृदुतरः, तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः"[1] इत्त्युक्तम् । वर्णरत्नप्रदीपिकायान् तु "सर्वतीक्क्ष्णोऽभिनिहितश् प्रश्श्लिष्टस् तदनन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्त्यक्क्षैप्प्रावुभौ स्मृतौ । ततो मृदुतरस् स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते । पादवृत्तो मृदुतरस् त्वेतत् स्वारबलाबलम्"[2] इत्त्युक्तम्; किन् तु "उत्पन्नो यस् स्तुते वंशे बुद्धिमान् कृतनिश्चयः । अमरेश इति क्ख्यातो भारद्द्वाजकुलोद्वहः । सोऽहं शिक्क्षाम् प्रवक्क्ष्यामि प्रातिशाक्ख्यानुसारिणीम् । बालानाम् पाठशुद्ध्यर्थवँ वर्णज्ज्ञानादिहेतवे" इति प्रतिज्ज्ञाय रचितायां शिक्क्षायामपि अमरेशेन कथं स्वकीयप्रातिशाक्ख्याऽननुकूलोऽर्थश् प्रतिपादित इति चिन्तनीयवँ विचक्क्षणैः । तेन विवेचनवँ विनैव माण्डूक्क्याश् शिक्क्षाया वचनं स्वकीयशिक्क्षायां सङ्गृहीतमिति हेतुनैवाऽयं स्वकीयप्रातिशाक्ख्येन सह तदीयायाश् शिक्क्षाया विसवँवादस् समागतस् सम्भाव्यते । यद्द्यपि उव्वटेनापि इमौ श्लोकौ उद्धृतौ[3] तथापि तस्स्य क्षैप्प्रजात्त्यतैक्क्ष्ण्यसान्निद्ध्यप्प्रतिपादने एव तात्पर्य्यवँ विज्ज्ञायते, न सर्वथा श्लोकार्थानुसरणे । अनन्तेन तु स्वप्प्रातिशाक्ख्याऽननुकूलौ तौ श्लोकौ परम्परमित्त्यस्स्याऽव्व्ययस्स्यार्थं स्फुटीकर्तुमेवोद्धृतौ[4] दृश्श्येते । व्यासशिक्क्षायाञ् च— "नित्त्योऽत्त्युच्चनीचश् क्षैप्प्रस् तत्समो न्यूनतश् परः । दृढतरश् प्रयत्नस् स्यान् नित्त्ये क्षैप्प्रे च वा दृढः । प्रश्श्लिष्टे चाऽभिनिहिते मृदुता स्वल्पताऽन्न्यतः"[5] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायामपि— "सयवं स्वर्यते यत्त्र पदस्स्थन् नीचपूर्वकम् । अपूर्ववँ वा स नित्त्यस् स्याद् वदेद् दृढतरम् बुधः"[6] इति, "लुप्ताकारोऽनुदात्तश् चेत् पूर्वोच्चस्स्वरितो भवेत् । एषोऽभिनिहितो ज्ञेयो वदेद् दृढतरम् बुधः"[7] इति, "इवर्णोकारयोस् स्थाने यवत्त्वे सत्त्युदात्तयोः । तस्मात् परं हि यन् नीचं स्वरितस् तस्स्य वै भवेत् । नाम्ना तु क्क्षैप्प्र एव स्स्यादमुन् दृढतरवँ वदेत्"[8] इति, "उकारादुच्चकान् नीचे ह्युकारे चोत्तरस्स्थिते । ऊकारश् क्रियमाणोऽत्त्र स्वरितस् सन्धितो भवेत् । प्रश्श्लिष्टोऽप्प्युपदिष्टोऽयवँ वदेन् मृदुतरम् बुधः"[9] इति, "उच्चात् परोऽनुदात्तो यस्

१. २०१९–१२ । २. श्लो. १०२–१०३ (शि. स., पृ. १२६) ।
३. शु. य. प्रा. भा. १।१२५ । ४. शु. य. प्रा. अ. भा. १।१२५ ।
५. सू. ३१३–३१५ । ६. श्लो. ५२–५३ । ७. श्लो. ४८–४९ ।
८. श्लो. ४९–५० । ९. श्लो. ५१–५२ ।

स्वरितत्वमवाप्नुयात् । तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञोऽयमुच्चपूर्वः प्रकीर्तितः । अमुञ् च पादवृत्तञ् च वदेदल्पतरम् बुधः । विवृत्त्याम् पदयोर् यस् तु पादवृत्तः प्रकीर्तितः । स प्रातिहतनामा स्यात् स्वर्यते यस् तु संहिते । अत्यन्तमार्दवन् तत्र कार्यं स्वरविचक्षणैः । पादवृत्त-हतौ स्याताम् तैरोव्यञ्जनबाधकौ"[1] इति, "उक्तलक्षणशून्यो यस् स्वर्यते कुत्रचिद् यदि । अल्पवायुर् भवेत् सोऽपि पादवृत्त इतीरितः"[2] इति च । पारिशिक्षायाम् च— "क्षैप्रे च नित्येऽतिदृढः प्रयत्नो दृढोऽतिपूर्वोऽभिहते प्रयत्नः । प्रश्लिष्टके प्रातिहते च कार्यस् स्वारे तथैवाऽतिमृदुः प्रयत्नः । स्यात् पादवृत्ते खलु सप्तमे च सुस्वारे भवेदल्पतरः प्रयत्नः"[3] इति । माण्डूक्या शिक्षायाम् च— "सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितस् ततः प्राक्श्लिष्ट उच्यते । ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यः क्षैप्रश् च तावुभौ । ततो मृदुतरस् स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तो मृदुतर इति सुस्वारबलाबलम् । उपन्यासस् तु कर्तव्यः कण्ठे निक्षेपसञ्ज्ञकः । उपन्यासात् परं हन्याद् भूमौ शङ्कुपदं यथा"[4] इति ।

एतस्मिन् स्वरितगततैक्ष्ण्यमात्रास्थितिविशेषे तत्र-तत्र स्वरितविशेषे उत्पत्त्यादौ उदात्तस्य स्थितेर् विशेष एव निमित्तत्वं विभाव्यते । तथाहि अभिनिहिते पूर्व उदात्तो दीर्घ एकार ओकारो वाऽनुदात्तमकारन् निगिरतीति अत्रोदात्तत्वस्य उत्कटतया स्वरितेषु सर्वतीक्ष्णत्वमेतस्य युक्तियुक्तन् दृश्यते । क्षैप्रे पूर्ववर्तिन उदात्तस्य दीर्घत्वस्यापि सम्भवात् प्रश्लिष्टे तु तस्य सदा ह्रस्वत्वात् प्रश्लिष्टापेक्षया क्षैप्रस्य तीक्ष्णतरत्वम् उपपन्नम् । अभिनिहिते इव क्षैप्रे उदात्तवर्णोऽनुदात्तवर्णन् न निगिरतीति अभिनिहितात् क्षैप्रस्याऽल्पतैक्ष्ण्यकत्वमपि सुष्ठूपपन्नम् । तैरोव्यञ्जनादौ पूर्ववर्तिन उदात्तस्य उपरागमात्रमिति तेषाम् पूर्वापेक्षया अल्पतरतैक्ष्ण्यकत्वमुपपद्यते । तत्रापि तिरोविरामपादवृत्तयोरवग्रहेण विवृत्त्या च क्रमाद् व्यवधानादुदात्तोपरागस्याल्पतेति तैरोव्यञ्जनापेक्षया एतयोरल्पतरतैक्ष्ण्यकत्वम्, तथाभाव्ये पूर्वोत्तरोदात्तयोर् विविक्तता रक्षितुमल्पतम एवोदात्तोपरागः क्रियत इति तस्य सर्वाल्पतैक्ष्ण्यकत्वमुपपन्नमिति सुक्ष्मेक्-

---

१. श्लो. ४२-४५ । २. श्लो. ५४ । ३. सू. १०६-१११ ।
४. श्लो. ८२-८४ (शि. स., पृ. ४७०) ।

विषकया बुधैर् विचारणीयम् । जातत्यस्य तु तीक्क्ष्णत्त्वम् मृदुत्त्वव्वँ वाऽपि आजानजमेवेति च मन्तव्व्यम् ॥२३-२७॥

७. कम्पस्वरनिरूपणम्

तुल्ल्ययोस् स्वरयोर् मद्ध्ये स्यादणव्व्या मात्त्रया क्क्वचित् ।
स्वरान्तरय्ँ यदुच्चारयन् तं हि कम्पम् प्रचक्क्षते ॥२८॥
कम्पयोगात् स्वरः कम्पः कम्पितो वा विकम्पितः ।
बाह्वृच्च्ये चाऽऽथर्वणे च कख्यातस् सोऽन्न्यत्त्र च क्क्वचित् ॥२९॥
स्वारो जात्त्योऽभिनिहितः क्क्षैप्रः प्रश्लिष्टकोऽपि वा ।
उच्चोदयो वा स्वरितोदयोऽपि सस्याद् विकम्पितः ॥३०॥
प्राक् तस्मादनुदात्तस् स्यादुदात्तो वा तथापि च ।
उक्तेन लक्क्षमणा योगात् सम्भवत्त्येव कम्पता ॥३१॥
पूर्वे नीचेऽपेक्क्ष्य तत्र च कम्पितत्त्वव्वँ विभाव्व्यते ।
प्रोच्चे तु पूर्वे हेतुस् स न कम्पत्वविभावने ॥३२॥

समानयोस् स्वरयोरुदात्तयोरनुदात्तयोर् वा मद्ध्ये अनुदात्तरूपमुदात्तरूपव्वँ वा स्वरान्तरय्ँ यद् उच्चार्यम् भवेत् तङ् कम्पम् भणन्ति वैदिकाः । पूर्वस्य परस्य च स्वरस्योच्चारणेन पीडनादत्त्यल्पीकृतोच्चारणसमयो मद्ध्यवर्त्तिस्वरलेशो न सम्म्यक् स्वस्थानङ् गच्छति, किन् तु गत्त्वेव प्रतिनिवर्त्तते झटित्त्येव, एवञ् चाऽस्य पूर्वस्वरात् स्वस्थानम् प्रति गमनम् उत्तरस्वरम् प्रत्त्यागमनञ् च न स्वतन्त्रस्वरप्रयुक्ततया किन् तु पूर्वोत्तरस्वरविकम्पितत्त्वमात्त्ररूपेणाऽनुभूयते इति तदिदं स्वरोच्चारणङ् कम्प इवेति कृत्त्वा विकम्पितमेवेति वा कृत्त्वा कम्प इति वा कम्पितम् इति वा विकम्पितमिति वोच्च्यते; एतादृशकम्पविशिष्टत्त्वाद् एतद्घटितस् स्वरितविशेषोऽपि कम्प इत्त्युच्च्यते, कम्पित इति विकम्पित इति च व्यवह्रियते । सोऽयङ् कम्पस्स्वरो बाह्वृच्च्ये आथर्वणे च बाहुल्ल्येनोपलब्भ्यतया प्रक्ख्यातः, अन्न्यत्त्राऽपि तैत्तिरीयकादौ अयमुपलब्भ्यते; शुक्लयजुर्वेदे तु संहितायान् न प्राप्प्यते; पदपाठे क्क्वचित् प्राप्प्यते इति उव्वटादयो भणन्ति । उक्तरूपस्य कम्पस्योल्लेख ऋग्वेदप्रातिशाक्क्ये स्पष्टतया तु न प्प्राप्प्यते, तद्भाष्यकारेण उव्वटेन तु कृतः[१] । यद्द्यपि ऋग्वेदप्रातिशाक्क्यस्य तृतीयपटलस्याऽन्ते "जात्त्योऽभिनिहितश् चैव क्क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।

१. ३।६ ।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः” इति श्लोकः प्राप्यते, तथापि तत्रोव्वटभाष्यस्याऽनुपलम्भात् स अनाकर इति प्रतीयते। न च तस्माच् श्लोकात् कम्पस्य स्वरूपं विवृतम् भवति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि स्फुटतया तु कम्पो नोल्लिखितः, किन् तु तद्भाष्ये तूल्लिखितः। यद्यपि “स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यते”[1] इति सूत्रं शाखान्तरपरतया व्याख्यातृभिर् नीतम्, तथापि तत् सूत्रं शुक्लयजुर्वेदेऽपि कम्पस्य सत्ताङ्कस्यान् चिच् छाखायान् तु सूचयत् प्रतीयते; कम्पसूचकस्य ऋग्वेदप्रातिशाख्यसूत्रस्य[2] तैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रस्य[3] कम्पप्रतिपादकस्य शौनकीयचतुरध्यायिकासूत्रस्य[4] च शैल्या सह एतत्सूत्रशैल्यास् संवादात्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि कम्पस्य नाम्नोल्लेखस् तु नास्ति; किन् तु कम्पनिभविक्रमप्रसङ्गे “द्वियम् एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः”[5] इति सूत्रन् तत्र पठ्यते। इदं सूत्रङ् कम्पपरतया व्याख्यातृभिर् व्याख्यातम्। शौनकीयचतुरध्यायिकायान् तु “अभिनिहितप्राश्लिष्टजात्यक्षैप्राणामुदात्तस्वरितोदयानामणुमात्रा निघाता, विकम्पितन् तत् कवयो वदन्ति”[6] इति कम्पस्य स्फुटमुल्लेखस् तत्स्वरूपस्य सङ्क्षिप्तम् प्रतिपादनञ् च प्राप्यते। शाकल्यस्यापि “अप्राकृतस् तु यस् स्वारस् स्वरितोदात्तपूर्वगः। उदाद्यायार्धमस्याऽथ शिष्टन् निघ्नन्ति कम्पितम्”[7] इति वचनम् प्राप्यते। **शैशिरीयशिक्षायान्** तु कम्पविधिर् विस्तरेण प्रोक्तः, तथा हि— “मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् (उभे पार्श्वे समे वदेत् ?)। द्विगुणं वर्णकालाच् च पादः कम्पार्थ इष्यते। अनुदात्तमुपादाय स्वरितं ह्यवलम्बयेत्। पुनर् निहतमागच्छेद् एष कम्पविधिस् स्मृतः। क्व१ वोऽश्वा युजानो३स्माभिस् त्वं हीन्द्रेति निदर्शनम्। सरङ्गङ् कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्। उदात्तः पूर्वभागस् तु परभागो निहन्यते। उदात्तकम्प इत्युक्तः कुत्रचिच् चापि दृश्यते। शची३पतिन् तनू३नपात् स्थानान् न (न्नेति ?) निदर्शनम्। क्रमकाले स्थानान् न संहितावन् न कम्पयेत्। नीचस्वरितमेवात्र एव कम्पविधिस् स्मृतः”[8] इति; “स्वराः (स्वाराः ?) कम्पाश् च रङ्गाश् च ये यत्कालास् स्वभावतः। वर्धन्ते प्रोच्यमानास् ते विप्र–यत्ने वि(ऽपि ?)

---

1. शु. य. प्रा. ४।१४०। 2. ११।५६। 3. १९।३। 4. ३।६५। 5. १९।३। 6. ३।६५। 7 प्रौढमनो. (सञ्ज्ञाप्रकरणे)। 8. श्लो. ६७–७१।

वक्तरि''[१] इति च। एवञ् च शैशिरीयशिक्क्षायाङ् कम्पस्वरूपम् अनुदात्तपूर्वकोदात्तपूर्वककम्पयोर् वैशिष्ट्यञ् च कम्पविधिप्रदर्शनेन सूचितन् दृश्श्यते। **शौनकशिक्क्षायाञ्** च– ''मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ नीचौ समौ भवेत् (वदेत्?)। द्विगुणवँ वर्णकालाच् च पाद४कम्पार्थमिष्ष्यते ॥ अनुदात्तमुपादाय स्वरितं ह्यवलम्बयेत्। पुनर् निहतमागच्छेदेष कम्पविधिस् स्मृतः ॥ क्ववोश्श्वास् त्वां हीन्द्रावसेव्व्यन्धो अख्यन्नदद्चो न पीपेः ॥ उदात्त४ पूर्वभागस् तु परभागो निहन्न्यते। उदात्तकम्प इत्त्युक्त४ कुत्र चिच् चाऽपि दृश्श्यते''[२] इति। **उपलेखसूत्रे च**— ''कम्पयेन् नीचस्स्वरितं ह्रस्स्वदीर्घाभुवौ स्वरौ। ह्रस्स्वदीर्घाविति तावुभौ स्वरावपि कम्पयेत्॥ ह्रस्स्वे ह्रस्स्ववँ विजानीयाद् दीर्घे दीर्घन् तथैव च। स्वरितस्स्यानुरूपेण कम्पङ् कुर्वीत शास्त्रवित्॥ अनन्यम् (अनन्यत्?) पदवँ विचार्येत उदात्तो यत्र दृश्श्यते। कम्पन् तत्र न कुर्वीत न चोदात्तेन सयँयुतम्। उदात्तात् स्वरिताद् वाऽपि कम्प उत्पद्द्यते क्वचित्। संहितायाम् पदे वाऽपि नीचस्स्वरितमुच्च्यते। तत् पदं हि भवेत् कम्पमाकारान्तञ् च वर्जयेत्। क्रमकाले त्वकम्पस् स्यान् नीचञ् चेदुत्तरम् पदम्। न्यगित्त्येतस्स्याऽनीचानामपि कम्पो व्योमेत्त्युदात्तादीनाम्। व्यक्तारीत्यापेत्याकारान्तयोरपि च। प्रशस्तिकृदेकस्स्य चिदतो नो रुद्द्रा४ क्व १ वोश्श्वा इति प्प्रथमन् नाना ह्य१ग्ने त्वां हीन्द्रकद्रून्वस्स्याभ्यार्षेषमूर्जङ् क्रमकाले नव कम्पलोपः''[३] इति। **पाणिनीयशिक्क्षायामपि**— ''मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समुन्नयेत्। सरङ्गङ् कम्पयेत् कम्पं रत्थ्यो३वेति निदर्शनम्''[४] इति कम्पोच्चारणविधिः, सरङ्गकम्पोच्चारणविधिश् च प्प्रदर्शितः। यत् तु केन चिन् नाऽयङ् कम्पविधिरिति जल्पितन्[५] तद् अस्स्यामुक्तौ शैशिरीयशिक्क्षादिसवँवादस्स्य दर्शनाच् चाऽनादरणीयमेव। **स्वराङ्कुशशिक्क्षायाञ् च**— ''कम्पन्ते ते (जात्त्यादयश्) च चत्त्वारस् स्वरितोच्चोदयास् स्वराः। एतत् सम्म्यक्प्रकारेण ज्ञात्वाऽसौ कम्पविद् भवेत्। नीचेन स्वरितस् स्वारमेकीभावेऽनुगच्छति। नीचन् नीचस् त्रिभिश् चोच्च उच्चत्त्वमभिगच्छति। उदात्तात् स्वरिताद् यस्स्य स्वरितोदात्तवच्छ्रुतिः। प्रकृत्त्या निहितञ् चाऽऽहुराचार्यास् स्वरवित्तमाः''[६] इति,

१. श्लो. ६४। २. श्लो. ५६–५८। ३. अष्टमेवर्गे।
४. श्लो. ३०। ५. पा. शि. शि. स. स., पृ. ६३; तत्रैव टि. १।
६. श्लो. ७–९ (शि. स., पृ. १६१)।

"स्वरितस्याऽनुरूपेण कम्पञ्च कुर्वीत शास्त्रवित् । ह्रस्वे ह्रस्वं विजानीयाद् दीर्घे दीर्घन् तथैव च । स्वरितान् नियतञ्च गच्छेत् स्वरितो नियतश् च नौ (स्वरितन् नियताच् च तौ ?) । द्विमात्रो यत्र दृश्येत ह्रस्वकम्पस् स उच्यते । अनुदात्तञ्च क्रमात् कुर्यात् स्वरितं ह्यवलम्बयेत् । पुनर् नियतमागच्छेद् दीर्घकम्पस् स उच्यते"[1] इति च; **याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि**— कम्पोल्लेखयुतः "उदात्ताक्षरयोर् मद्ध्ये भवेन् नीचस् त्ववग्रहः । ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनप्त्रे निदर्शनम्"[2] इति पाठः प्राप्यते । अमरनाथो यद्यपि कम्प इत्यस्य स्थाने स्वार इति पठति[3], तथापि कम्पपदयुक्त एव पाठः प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायामपि धृतो दृश्यते[4] । **वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च**— "उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च । ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनप्त्रे निदर्शनम् ।। माद्ध्यन्दिनविरोधी स्यात् ताथाभाव्यस् तु यस् स्वरः । भिन्नौ यतोऽत्र दृश्येते तावुदात्तानुदात्तकौ ।। तस्मान् **माद्ध्यन्दिनीयानाम्** पदे कम्पो विधीयते । यथोक्तमौञ्जिहायनकैर् माद्ध्यन्दिनानुसारिभिः । अवग्रहो यदा नीचः प्रोच्चयोर् मद्ध्यतः क्वचित् । ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनप्त्रे निदर्शनम् । जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टास् स्वरिता इमे । नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्यक्स्वारस् ततो भवेत् ।। जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश् च चतुर्थकः । एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्ट्वोदात्तम् पुरस्स्थितम् ।। यथा वर्ग पस्त्यास्वा युद्ध्योऽसम्माकन् तथा परम् । परमेष्ठ्यभिधीतोऽभीममित्यादि निदर्शनम् ।। नीचपूर्वोदात्तपरस् स्वरोऽसौ प्रगिहन्यते । अन्यथा नीच एव स्यात् स्वर्णघर्म्मादिकर्यं यथा"[5] इति । अत्र च जात्यादीनाञ्च कम्पताया माद्ध्यन्दिनीयके काण्वानामाम्नाये चाऽभावेऽपि वर्णरत्नप्रदीपिकायाः पञ्चदशशाखासाधारणप्रातिशाख्यानुसारितया तस्याम् जात्यादिकम्पानामुल्लेखः कृत इति मन्तव्यम् । **व्यासशिक्षायाञ् च**— "स्थितस्स्वारस्य चाऽन्त्योऽणुर् नीचस् स्यात् प्रवणोत्तरे । स्वरद्वयस्य चैकस्मिन् कम्पसञ्ज्ञा च दीर्घता । क्षैप्रकम्पश् चतुर्धैवमादूदेदैद्भिरुच्यते । प्रश्लिष्टो नित्य ऊदाद्भ्यामेङाऽभिनिहितस् स्मृतः ।

---

१. श्लो. २०–२२ (शि. स., पृ. १६२–१६३) । २. या. शि. शि. व. वृ., पृ. ६८, टि. ३ । ३. या. शि. पृ. ६८ श्लो. ८५ । ४. शि. स. पृ. २१५ । ५. श्लो. ६८–७५ (शि. स., पृ. १२३) ।

उच्चोर्ध्वौ यददीव्यादि तत्रिके न कन् क्नेति च । उच्चकम्पौ स्थितेङ्-रूपौ स्वाराश्च कम्पाश्च संहिताः"[1] इति, तद्व्याख्याने वेदतैजसे च— "तत्र नीचस्याणुत्वे सति द्रुतवृत्तिकत्वात् कम्पसञ्ज्ञा स्यादिति केचित्"[2] इति । **कौहलीयशिक्षायाञ् च**— "कम्पेषु प्रथमस्स्वारो अणुमात्रिक इष्यते । त्रयाणामादितस् तेषु सन्निपातो मिथो यदि । अपरश्च प्रथमस्यार्धन् निहतन् तु विधीयते । तृतीयो वा चतुर्थो वा भागो निहत इष्यते । प्रश्लिष्टस्य च संयोगस् तेषामन्यतमेन चेत् । स्वेच्छाप्रयोग इच्छन्ति कम्पन् तत्रापि केचन । अदीर्घन् दीर्घवत् कार्यन् तत्र ह्रस्वस्य कर्षणात् । अथ स्वायम्भुवे काण्डे कम्पाश्च केचिदुदाहृताः ॥ तत्रोदात्ताश्च प्रयोक्तव्या निहतांशस् तु पूर्ववत् । वीर्यम् बलमिति ह्यत्र ह्रस्वकम्प उदीरितः ॥ तन्वा स्वाग्रामितीत्यादि दीर्घश्च कम्पो विधीयते । ते अस्मदिति वाक्यांशे कैश्चित् कम्पो न पठ्यते ॥ लक्षणप्रतिकूलन् तद् ब्रुवते केऽपि सूरयः । ये-पदन् न हतञ्च कस्मात् स्यादानर्थक्यमस्य तु । एवम् बहुविधा दोषाश्च प्रदृश्यन्ते मनीषिभिः"[3] इति । **सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च**— "स्वरिते परभूते च स्वरितस्योत्तरार्धकम् । नीचङ् कुर्यात् स कम्पस् स्याद् यथा दीर्घन् तमुच्चरेत्"[4] इति । तट्टीकायाञ् च **शिक्षान्तरवचनम्**— "मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभे पार्श्वे समे वदेत्" इति । **पारिशिक्षायाञ् च**— "प्रश्लिष्टनित्याभिहताश् च यत्र क्षैप्रस् तथोच्चस्वरितोदयास् स्युः । तत्र प्रकम्पयन्त इमे हि सन्धौ पूर्वस्स्वरान्ते निहतञ् च कुर्यात् ॥ स कम्प एवात्र यथा हि दीर्घन् तथोच्चरेद् ह्रस्वमपि प्रकम्पे । कम्पो द्विधा स्वार उदात्तकश् च स्वाराख्यकम्पास्त्विह संहितायाम् ॥ शाखान्तरेष्वेव उदात्तकम्पाश्च पुनर् द्विधा तौ खलु ह्रस्वदीर्घौ । तस्याऽऽदितस् स त्र्यणुमात्रकालस्स्वारस् तदन्त्ये निहतोऽणुमात्रः ॥ उच्चस् तथा स त्र्यणुमात्र आदौ तस्याऽन्त्यभागेऽप्यणुमात्रनीचः । सम्मेलनेनैव तयोर् द्विमात्रस् स एव कम्पस् स्वरितोच्चयोश् च ॥ क्षैप्रस्य कम्पस् तु चतुर्भिराद्यैर्दैर्घ्यैर्द्विभिरेडोऽभिहतस्य कम्पः । प्रश्लिष्ट उक्तत्वात् कथितोऽत्र नित्य आलोच्यतेऽसौ क्वचिदेव ओङः ॥ एङ्रूपनित्यौ स्त उदात्तकम्पा-

---

१. सू. ३०२–३०७ । २. सू. ३०३ । ३. श्लो. १८–२४ ।
४. श्लो. ५७–५८ ।

वितर्थेङ् कृत४ कम्पविनिर्णयश् च"[१] इति; **कालनिर्णयशिक्षायाम् च** त्रिमात्रस्वरर्णप्रदर्शनप्रसङ्गे— "पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः। शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता च व्यवस्थया"[२] इति। **नारदीयशिक्षायाम् च**— "चत्वारस् त्वादितस् स्वारा४ कम्पम् पुष्यन्ति शास्त्रतः। उदात्ते वैकनीचे वा जुह्वग्निस् तत्र दर्शनम्"[३] इति, "इकारान्ते पदे पूर्वे उकारे परतस् स्थिते। ह्रस्वङ्कम्पवँ विजानीयान् मेधावी नात्र संशयः॥ इकारान्ते पदे चैवोकारद्द्वयपदे परे। दीर्घङ कम्पवँ विजानीयाच् छग्ध्यूष्विति निदर्शनम्॥ त्रयो दीर्घास् तु विज्ञेया ये च सन्ध्यक्षरेषु वै। मान्या पत्थ्या न इन्द्राद्द्या शेषा ह्रस्वा४ प्रकीर्तिताः। अनेकानामुदात्तानामनुदात्त४ प्रत्ययो यदि। शिवकम्पकँ विजानीयादुदात्त४ प्रत्ययो यदि"[४] इति। अत्राऽन्तिमे श्लोके तु शोभाकरव्याख्यानुसारं 'शिवकन् तवँ विजानीयात्' इति पाठस् सम्भाव्यते। तथा सति कम्पप्रसङ्गेऽयं श्लोको नोल्लेख्यः। **लोमशीयशिक्षायाञ्** च—कम्पस्वरूपस्फुटीकरणयोक्तम्— "केन कम्पाति४ कम्पस् सयँ योगो येन कम्पते। किवँ वा कम्प इति प्रोक्तो येनाऽसौ कम्प उच्यते॥ पूर्वाङ्गेण हतम् पूर्वम् पराङ्गेण तु धारितम्। व्यञ्जनेन द्विधा भिन्नस् स्वरो भीतस् तु कम्पते। दीर्घकम्पेऽद्ध्यर्धमात्रा तृतीये परिकीर्तिता। द्वितीये अर्धमात्रा तु प्रयोगो **घण्टलालवत्**"[५] इति। **माण्डूक्या शिक्षायान्** तु कम्पनिभो विक्रम उल्लिखितः। तथाहि "स्वरितात् पराणि यानि स्युरनुदात्तात् पराणि कानि चित्। सर्वाणि प्रचययँ यान्ति ह्युपोदात्तन् न विद्द्यते (निहन्यते ?)॥ स्वरितावधृत उदात्ते परस् त्रिपूर्वो विक्रमोच्च्युते (विक्रम उच्यते ?)। स्वरितावधृत उदात्ते पादस् स्यात् स हि विक्रमः। ननु धारयेद् धृतमुपस्पर्शमुपोदात्तन् निपातयेत्। एकाक्षरे पतनन् न च धृतमुच्चारयेत् स्वरे वाऽपि। न्यासमेवादित४ कुर्या४ कुर्यान् नियतेषु बहुष्वपि। शेषमाद्द्यवदुक्त्वा तु तत्पदेषु समेषु च"[६] इति। कम्पोल्लेखश् च— "द्वयोरुदात्तयोर् मद्ध्ये नीचो यस् स्यादवग्रहः। ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस् तनूनपान् निदर्शनम्॥ ताथाभाव्यस् तु तालव्यो न कम्पस्

---

१. सू. ११२–११९। २. श्लो. १७। ३. २।१।११।
४. २।२।१–४। ५. ११३–५। ६. श्लो. ५७–६०
(शि. स., पृ. ४६८)।

स्वरसञ्ज्ञकः । स तालव्यो भवेत् कम्प एजातीति निदर्शनम्"[१] इति; "उपन्यासस् तु कर्तव्यᳵ कण्ठे निक्षेपसञ्ज्ञकः । उपन्यासात् परं हन्याद् भूमौ शङ्कुपदयँ यथा । प्राक्श्लिष्टजात्यक्षैप्राश् च ये चाऽभिनिहितश् च यः । उदात्तोपस्थिते तेषामेकदेशम् प्रकम्पयेत्"[२] इति च । एवञ् च वेदशाखाविशेषेषु कम्पस्य भावोऽभावो वा उच्चारणविधिविशेष् चाऽपि सामान्यतया प्रदर्शितो भवति । अयञ्च कम्पविशेषᳶ **पाणिनीये व्याकरणे** तु न सूत्रे प्रोक्तः । जात्यादिरूपाᳵ खलु कम्पास् तत्र स्वरितसामान्यतयैव प्रतिपादिताः, "तित् स्वरितम्"[३], "उदात्तस्वरितयोर् यणस् स्वरितोऽनुदात्तस्य"[४] "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"[५] "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ"[६] इति । ताथाभाव्यरूपᳵ कम्पस् तु विकल्पेन स्वरितरूपेण अनुदात्तरूपेण च प्रतिपादितः "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः,नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्"[७]इति। **भाष्ये** तु केषाञ् चिन् मते सप्त स्वराᳶ प्रदर्शिताः । तत्र च उदात्तस्वरितपरत्वे कम्परूपेणाऽनुदात्तेनोपरक्तस् स्वरितविशेषः "स्वरिते य उदात्तस् सोऽन्येन विशिष्टः"[८] इति कम्पतया सूचितः । यत् तु केन चित् "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः"[९] इति सूत्रेण कम्पस्य सङ्केतᳶ पाणिनीयव्याकरणे कृत इत्युक्तन् तन् न; तेन हि सूत्रेण प्रचयात् परस्य उदात्तस्वरितपरकस्याऽनुदात्तस्य प्रचयत्वप्राप्तिवतᳶ प्रचयीभूतस्य वा सन्नतरो विहित इति; प्रचयात् परस्य स्वतन्त्रस्याऽनुदात्तस्य कम्पता च कुत्राऽपि प्रातिशाख्यशिक्षादिग्रन्थेषु नोक्तेति; कम्पस्य विकम्पितरूपत्वान् न चाऽऽहननरूपᳵ कम्प इति च । यदपि तेनैव कम्पप्रतिपादके शैशिरीयशिक्षाग्रन्थे कम्पस्यादौ अनुदात्तस्योल्लेखस् तदनुसारिणाम् ऋग्वेदसम्पाठपाठिनां साम्प्रदायिककम्पस्वरूपाभिमानश् च अनुपपद्द्यमानत्वाद् अनादरणीय इत्युक्तम्[१०]; तदपि न, शैशिरीयशिक्षायाः "अनुदात्तमुपादाय स्वरितं ह्यवलम्बयेत् । पुनर् निहतमागच्छेदेष कम्पविधिस् स्मृतः"[११] इति वचनस्य शौनकशिक्षायामपि

---

१. श्लो. ८१ (शि. स., पृ. ४७०) । २. श्लो. ८४–८५ (शि.स., पृ. ४७०) । ३. अष्टा. ६।१।८५ । ४. तत्रैव ८।२।४ । ५. तत्रैव ८।२।५ । ६. तत्रैव ८।२।६ । ७. तत्रैव ८।४।६६–६७ । ८. पा. व्या. भा. १।२।३३ । ९. अष्टा. १।२।४० । १०. पा. शि. शि. स. स., पृ. ९३, ९४ । ११. श्लो. ६८ ।

अक्षरशस् समानरूपेणोपलभ्यमानत्वाज्[1] जयन्तस्वामिना स्वराङ्कुशशिक्षायामप्यविकलरूपेणोपात्तत्वाद्[2], "मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्"[3] इति वचनस्य च पाणिनीयशिक्षायामपि उपलभ्यमानत्वात्[4], सर्वसम्मतशिक्षाटीकायाञ् चाऽस्य वचनस्य प्रमाणत्वेन उद्धृतत्वात्[5], शौनकशिक्षायाञ् च "मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ नीचौ समौ भवेत्"[6] इति पाठस्योपलम्भाद्, उक्तशैशिरीयशिक्षावचनस्य व्याख्यानविशेषेणोपपादयितुं शक्यत्वाच् च । तत्र च कम्पादौ अनुदात्तस्य य उल्लेखस् स स्वरितात् पूर्वत्र वर्तमानस्याऽनुदात्तस्य तदुपरागाद् अनुदात्ततालेशवत्तया भासमानस्य स्वरितादद्याणुभागस्य वाऽपि सम्भवति । एवं सति कम्पत्वेन व्यवह्रियमाणस्य स्वरितस्य आदौ अनुदात्तस्य सत्त्वाद् उत्तरभागे च उत्तरवर्तिनस् स्वरितस्योदात्तस्य वा प्रभावाद् अनुदात्ततायाः जायमानत्वात् तयोर् मद्ध्ये स्वरितगतोदात्तभागस्य सत्त्वात् कम्पोच्चारणे प्रथमम् अनुदात्तम् उपादाय ततस् स्वरितमुपाददीत ततः पुनरनुदात्तमागच्छेदिति वचनमुपपन्नम् भवति । उक्तञ् च वचनम् अनुदात्तपूर्वककम्पस्वरितोच्चारणमभिप्रेत्यैव प्रवृत्तमिति "उदात्तः पूर्वभागस् तु परभागो निहन्यते । उदात्तकम्प इत्युक्तः कुत्रचिच् चाऽपि दृश्यते"[7] इति वचनेन उदात्तपूर्वकस्य कम्पस्य पृथक् प्रतिपादनाच् च स्फुटम् भवति । एतद् वचनञ् च शौनकशिक्षायामपि उपलभ्यते[8] । "मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्"[9] इति वचनन् तु अनुदात्तपूर्वके कम्पस्वरिते तत्पूर्वमनुदात्तमुपादाय आदौ, कम्पस्वरितान्त्यभागमनुदात्तमुपादाय अन्ते च समयोरनुदात्तभागयोस् सत्त्वाद् मद्ध्येऽणुमात्रकनिभस्य स्वरितगतोदात्तभागस्य विकम्पितन्यायेन द्रुततरमुच्चारणीयस्य सत्त्वादुपपद्यते । उदात्तपूर्वके कम्पस्वरिते च कम्पस्वरितस्यादौ वर्तमानस्य उदात्तभागस्य आदौ सत्त्वात् कम्पस्वरितात् परत्र वर्तमानस्य स्वरितस्यादौ वर्तमानमुदात्तमुदात्तमेव वोपादायाऽन्तेऽपि उदात्तभागस्य सत्त्वात् तयोर् मद्ध्ये च अणुमात्रस्य कम्पस्वरितानुदात्तभागस्य विकम्पितन्यायेन द्रुततर-

---

१. श्लो. ५७ । २. श्लो. २२ (शि. स., पृ. १६३) ।
३. श्लो. ६७ । ४. श्लो. ३० । ५. श्लो. ५७–५८(३।२५)।
६. श्लो. ५६ । ७. शौ. शि. श्लो. ७० । ८. श्लो. ५८ ।
९. शै. शि. श्लो. ६७, पा. शि. श्लो. ३० ।

मुच्चारणीयस्स्य सत्त्वादुपपद्द्यते । यदपि शैशिरीयशिक्क्षानुसारिणि परम्परागते ऋग्वेदिनाङ् कम्पोच्चारणे मात्त्राधिक्क्यापत्तिरूपन् दूषणन् तेनैवारोपितम्[1], तदपि असङ्गतमेव, कम्पोच्चारणे मात्त्राधिक्क्यस्स्य शास्त्रेणाऽनुमतत्त्वात्; तथा हि "द्विगुणवँ वर्णकालाच् च पाद४ कम्पार्थ इष्ष्यते"[2] इति, "स्व(।)रा४ कन्पाश् च रङ्गाश् च ये यत्कालास् स्वभावतः । वर्द्धन्ते प्रोच्च्यमानास् ते विषप्प्रयत्नेवि (ऽपि ?) वक्तरि"[3] इति च **शैशिरीयशिक्क्षायाम्**; "द्विगुणवँ वर्णकालाच् च पाद४ कम्पार्थमिष्ष्यते"[4] इति **शौनकशिक्क्षायाञ् च । नारदीयशिक्क्षायामपि**— "अदीर्घन् दीर्घवत् कुर्याद् द्विस्स्वरयँ यत् प्रयुज्ज्यते । कम्पोत्स्वरिताभिगीतँ ह्रस्स्वकर्षणमेव च"[5] इति । शैशिरीयशिक्क्षाया उक्तन् द्वितीयवँ वचनङ् गार्ग्यगोपालयज्ज्वना[6] सर्वलक्क्षणमञ्जरीकारेण[7] च प्रमाणतयोद्धृतम् । **व्यासशिक्क्षायामपि**— "स्वरद्द्वयस्स्य चैकस्मिन् कम्पसञ्ज्ञाऽस्ति दीर्घता"[8] इति कम्पस्स्वरस्स्य ह्रस्स्वत्त्वेऽपि तस्स्य दीर्घीकरणमनुमतम् । **कौहलीयशिक्क्षायामपि**— "अदीर्घन् दीर्घवत् कार्यन् तत्र ह्रस्स्वस्स्य कर्षणात्"[9] इति; **सर्वसम्मतशिक्क्षायामपि**— "स्वरिते परभूते च स्स्वरितस्स्योत्तरार्धकम् । नीचङ् कुर्यात् स कम्पस् स्याद् यथा दीर्घन् तमुच्चरेत्"[10] इति । **पारिशिक्क्षायामपि**— "स कम्प एवात्त्र यथा हि दीर्घन् तथोच्चरेद् ध्रस्स्वमपि प्प्रकम्पे"[11] इति, **कालनिर्णयशिक्क्षायामपि** कम्पस्स्तिरमात्त्रवर्णतया उल्लिखितः[12] । एवन् च यद् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये वर्णानामयथाकालतयोच्चारणस्स्य दोषत्त्वमुक्तन्[13] तदुत्सर्गमात्त्रतया नेयम्; अतश् च 'अपवादविषयम् मुक्त्वोत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न तद् वचनङ् कम्पस्स्य मात्त्राधिक्क्यस्स्य बाधनायाऽलमिति विवेक्तव्व्यम् । कम्पप्रदर्शने भागत्त्रयस्स्योल्लेखो"मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्"[14] इति शास्त्रेण कृत एव; स च कम्पस्स्वरितात् पूर्वस्स्याऽनुदात्तस्योपादानेनाऽनुदात्तकम्पे, परस्स्य स्वरितोदात्तभागस्स्योदात्तस्स्य वोपादा-

१. पा. शि. शि. स. स., पृ. ९४ । २. श्लो. ६७ । ३. श्लो. ६४ । ४. श्लो. ५६ । ५. २।३।७ । ६. तै. प्रा. वै. टी. १।२७, १९।३ । ७. व्या. शि., पृ. १२० । ८. सू. २०३ । ९. श्लो. २० । १०. श्लो. ५७–५८ (३।२५) । ११. सू. ११३ । १२. श्लो. १७ । १३. १४।१०; ऋ. प्रा. उ. भा. ३।६ । १४. शै. शि. श्लो. ६७, पा. शि. श्लो. ३० ।

नेनोदात्तकम्पे समर्थनीय इति च "कथङ् खलु ...... (कम्प-)स्वरिते भागत्रयप्रदर्शनञ्च च शास्त्रीयम्"[1] इति तेनैव कृत[4] पर्यनुयोगोऽपि निरनुयोज्यानुयोग एव । "मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ नीचौ समौ भवेत्"[2] इति वचनम् तु अनुदात्तात् परङ् कम्पमुपादायैवोपपादयितुं शक्यते इति च विवेक्तव्यम् । एवञ् च सति "उदात्तपूर्वास् सर्व एव कम्पास् स्युः, अनुदात्तपूर्वेषु तु क्रियमाणेषु मात्राऽऽधिक्यं स्यात्, स च दोषः"[3] इति उव्वटवचनमपि चिन्त्यमेव । यच् च केन चित् स्वरितादद्द्यभागस्य उदात्ततरतायास् स्वीकारे सत्येव उपपद्द्यमानतया कम्पस्योच्चारणविधिराकृतिचित्रादिकमपि दत्त्वा प्रतिपादितः, कम्पस्स्वरिताद्दुत्तरस्य उदात्ततरस्योदात्तस्य वोच्चारणे काठिन्यात् कम्पो भवतीति चोक्तम्[4] तदपि अनुपपन्नमेव, अथर्ववेदादौ स्वरितस्याद्द्यभागस्य उदात्ततरताया अभावेऽपि[5] कम्पस्य सत्त्वात्[6], ताथाभाव्यस्य प्राकृतस्वारस्यापि (सामान्यस्वरितस्याऽपि) कम्पताया वर्णरत्नप्रदीपिकायाम्[7] याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्[8] माण्डूक्या शिक्षाया[9] शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये[10] च स्वीकृतत्वात्, कम्पे घण्टालालन्यायस्यैव[11] प्रयोज्यत्वात्[12], काठिन्याकाठिन्यस्याऽविचारणीयत्वाच् च ॥२८–३२॥

८. प्रचयस्वरनिरूपणम्

अनुदात्तोदात्तयत्नाऽऽमिश्रणोच्चारणस् तथा ।
उच्चनीचान्तरालस्थस् स्वरो हि प्प्रचयस् स्मृतः ॥३३॥
स प्प्रच[4] प्रचितो वाऽपि निचितो वा धृतोऽपि वा ।
एकश्रुतिर् वा तानो वा तथोदात्तमयोऽपि वा ॥३४॥
एकस्वरो वाऽपि धृतप्प्रचयो वाऽप्युदात्तकः ।
उच्चश्रुतिर् वैकयमो धार्यो वाऽपि प्प्रकीर्त्तितः ॥३५॥

---

१. पा. शि. शि. स. स., पृ. ६४ । २. शै. शि. श्लो. ६७, पा. शि. श्लो. ३० । ३. ऋ. प्रा. उ. भा ३।६ । ४. वै. स्व. मी., पृ. ९१–९३ । ५. शौ. च. १।१७ । ६. तत्रैव ३।६५। ७. श्लो. ६८, ७१ (शि. स., पृ. १२३) । ८. प्रा. प्र. शि., शि. स., पृ. २१५ । ९. श्लो. ८० (शि. स., पृ. ४७०) । १०. १।१२० । ११. यथा घण्टाया लालो घण्टाया एकम् पार्श्वन् निहत्य झटित्येव निवर्त्तते तथा एकं स्वरम् प्राप्य झटित्येव निवृत्तिर् घण्टालालन्यायार्थः । १२. लो. शि. १।५ ।

अक्षरेषु स्वराऽऽरोहावरोहाभ्यां विवर्जितः ।
उदात्तयत्नेनोच्चार्यस् स्वरो वैकश्रुतिस् स्मृतः ॥३६॥
अनुदात्तोदात्तयत्नाऽऽमिश्रणेनाऽपि वर्जितः ।
स्वाभाविकस् स्वरो नॄणां स्याद् वा तान इतीरितः ॥३७॥

वेदलोकसाधारणस्य सर्ववेदपारिषदस्य च पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्याने मुनिना पतञ्जलिना "किम् पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता ? नोदात्ता । कथञ् ज्ञायते यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः'[1] इत्याह । कथङ्कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्तरन् तरनिर्देशः, यावदुच्चैस् तावदुच्चैस्तराम् । यदि तर्हि नोदात्ता, अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथञ् ज्ञायते ? यदयम् 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः'[2] इत्याह । कथङ्कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्तरन् तरनिर्देशः । यावत् सन्नस् तावत् सन्नतरः । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर् मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते"[3] इति भाषितम् । तद्व्याख्याने कय्यटेन च— "क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर् भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः, स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः"[4] इत्युक्तम् । एवञ् च उदात्तानुदात्तान्तरालस्थस्वरोच्चारणे उदात्तोच्चारणयत्नाऽनुदात्तोच्चारणयत्नयोरन्तराले स्थित उक्तयत्नव्यामिश्रणजन्यो यत्नोऽपि आवश्यको बोद्धव्यः । "उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् परस् सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्"[5] इत्याश्वलायनसूत्रवचनमपि भाष्यकारवचनानुकूलमेव । प्रचयपर्यायाणाम् प्रयोगा अनुपदमुदाहरिष्यमाणैः प्रातिशाख्यशिक्षादिग्रन्थवचनैरेव प्रदर्शिता भविष्यन्ति । त्रैस्वर्यं हि आपेक्षिकमिति पूर्वमेवोक्तम् । एवञ् च स्वरितस् स्वरस् तु उदात्तानुदात्तयोश् शाखवृन्तफलन्न्यायेन सयंयोगेन निष्पन्न इति स न एकश्रुतित्वेनोपादातुं शक्यते इति उदात्तानुदात्तयोरेकतरस्याऽनुपस्थितौ अन्यतरस्य एकश्रुतित्वं स्वीकर्तुं शक्यते । तत्र च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽन्यत्र च प्रचयस्योदात्तश्रुतित्वेन उदात्तमयत्वेन चोल्लिखितत्वाद् वेदशाखाविशेषब्रह्मयज्ञादौ प्रचयस्य त्रैस्वर्यान्तर्गतोदात्तोच्चारणे यादृश उरःकण्ठादीनायं यत्नस् तादृशेन यत्नेनोच्चार्यत्वमवगम्यते । कात्यायन-

१. अष्टा. १।२।३५ । २. तत्रैव १।२।४० ।
३. पा. व्या. भा. १।२।३३ । ४. पा. व्या. भा. प्र. १।२।३३ ।
५. आ. श्रौ. सू. १।२।६ ।

श्रौतसूत्रे "तानो वा नित्यत्वात्"[1] इत्यत्र अभियुक्तैर् व्याख्यातृभिस् तानस्य नित्यत्वे वर्णोच्चारणे कथमपि परिहर्तुमशक्यत्वमिति[2] व्याख्यातमिति मनुष्याणाम् उदात्तोच्चारणयत्नादियत्नविशेषाश्रयणनिरपेक्षस् स्वाभाविकस् स्वरस् तान इति विज्ञायते। अयञ् च तान एकश्रुतिपर्याय इति तानविधानसमर्थनाय कात्यायनमुनिना उद्धृताद्[3] वचनादवसीयते। "उभयकरणरहितः प्रचयः, उभयकरणसमावेशजन्यस् स्वरितः"[4] इति गार्ग्यगोपालयज्ववचनमप्यत्राऽनुकूलम्। "एकश्रुतिस् स्वरसर्वनाम यथा नपुंसकलिङ्गसर्वनाम"[5] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारवचनमपि प्रचयस्य उक्तत्रिविधरूपतायास् समर्थकम्। उक्तभाष्यवचनस्यार्थश् च यद्यपि कृतपातञ्जलमहाभाष्याध्ययनभूरिपरिश्रमम्मन्येन नागोजिभट्टेन "यथा सर्वनामशब्दास् तदादयस् सर्वपदस्थाने प्रयुज्यन्ते, एवं सर्वस्वरस्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थः"[6] इति कृतस् तथाऽपि वयन् तु "सर्वनामशब्दैस् सर्वादिभिर् यथा देवमनुष्यादयः पदार्था ग्रहीतुं शक्यन्ते यथाप्रकरणन् तथैव एकश्रुतिनाऽपि उदात्तादयस् सर्वे स्वराः प्रत्येकङ् ग्रहीतुं शक्यन्ते" इत्येव तदर्थम् मन्यामहे। नागोजिनाऽपि उद्द्योते तु "यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यादावुपगुप्रभृतीन् विशेषानभेदेन सर्वनाम प्रतिपादयति तथा एकश्रुतिरपि उदात्तादीन् विशेषान् इति सर्वस्वरसङ्ग्रहसिद्धिः"[7] इत्येवोक्तम्।

अथ प्रचयस्वरूपादिप्रतिपादनपराणि प्रातिशाख्यादिवचनानि प्रदर्श्यन्ते। तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "उभाभ्यान् तु परवँ विदध्यात् ताभ्यामुदात्तमक्षरम्, अनेकमप्यनुदात्तम्"[8] इति। अत्र उदात्तमिति प्रचय एवोक्तः, तथा च तत्र उव्वटोऽपि— "उदात्तमक्षरम् उदात्तश्रुति, उदात्तवद् धि प्रचितश् श्रूयते"[9] इति। पुनश् च तत्रैव— "स्वरितादनुदात्तानाम् परेषाम् प्रचयस् स्वरः। उदात्तश्रुतितायँ यान्ति एकन् द्वे वा बहूनि वा"[10] इति। शुक्लयजुर्वेदप्राति-

१. १।८।१८। २. का. श्रौ. सू. स. वृ. १।८।१८।
३. का. श्रौ. सू. १।८।१९। ४. तै. प्रा. वै. २३।१९।
५. ६।४।१७४ वा. ४। ६. सि. कौ. साधारणस्वरप्रकरणे ल. श. शे. विभाषाछन्दसीतिसूत्रस्थव्याख्याने। ७. पा. व्या. भा. प्र. उ. ६।४।१७४। ८. ३।९। ९. तत्रैव भाष्ये।
१०. ३।१६।

शाक्क्ष्ये च— "उदात्तमयोऽन्न्यत्त्र नीच एव"[१] इति "स्वरितात् प्परमनुदात्तमुदात्तमयम्"[२] इति च। एतद्व्याक्क्ष्याने उव्वटश् च— "उदात्तमयम् प्रचितमेकश्श्रुतिरिति पर्य्यायाः"[३] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाक्क्ष्ये च— "स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् प्रचय उदात्तश्श्रुति"[४] इति, "सर्व्वमेकयमम् पूर्व्वेषां सर्व्वमेकयमम् पूर्व्वेषाम्"[५] इति, "धृतप्प्रचयᳵ कौण्डिन्न्यस्स्य"[६] इति च। ऋक्तन्त्रे च— "तस्मादुच्चश्श्रुतीनि"[७] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "स्वरितादनुदात्त एकश्श्रुतिः"[८] इति। शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "द्विविधश् च स्स्वरो ज्ज्ञेयोऽनासिक्क्यस् सानुनासिकः। उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितᳵ प्रचयस् तथा"[९] इति, "नीचैस् स्वरोऽनुदात्तस् स्यादुच्चैश् चोदात्त उच्च्यते। स्वरितन् तत्समाहारस् तदैक्क्यम् प्रचयस् स्मृतः। अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उच्च्यते। स्वरितᳵ कर्णमूलीयस् सर्व्वस्मिन् प्रचयस् तथा। इमम् मे गङ्गे यमुने सरस्स्वति निदर्शनम्"[१०] इति च। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "उदात्तम् प्रदेशिनीं विद्द्यात् प्रचयम् मद्ध्यतोऽङ्गुलिम्। निहतन् तु कनिष्ठिक्क्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम्"[११] इति, "अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितᳵ कर्णमूलीयस् सर्व्वास्स्ये प्रचयस् स्मृतः"[१२] इति च। शौनकशिक्क्षायाञ् च— "नीचैस् स्वरोऽनुदात्तस् स्यादुच्चैश् चोदात्त उच्च्यते। स्वरितस् तत्समाहारस् तदैक्क्यम् प्रचयस् स्मृतः। अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितᳵ कर्णमूलीयस् सर्व्वस्मिन् प्रचयस् स्मृतः"[१३] इति। स्वराङ्कुशशिक्क्षायाञ् च— "उदात्तान् निहतस् स्वारस् स्वरितात् प्रचयो भवेत्। उदात्तात् स्वरितात् पूर्व्वो नान्न्यमापद्द्यते स्वरम्"[१४] इति। याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— स्वरितादुत्तरे ये च प्प्रचयांस् तान् प्रचक्क्षते। एकस्स्वरानपि च तानाहुस् तत्त्वार्त्थचिन्तकाः। प्रचया यत्त्र दृश्श्यन्ते तत्त्र हन्न्यात् स्वरम् बुधः। स्वरितᳵ केवलो यत्त्र मृदुन् तत्त्र निपातयेत्"[१५] इति; "उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीच-

---

१. १।१५०। २. ४।१४१। ३. तत्त्रैव भाष्ष्ये।
४. २१।१०। ५. १५।६। ६. १८।३। ७. ३।१।१(६१)।
८. ३।७१। ९. श्लो. ९। १०. श्लो. ६०–६१।
११. श्लो. ४४। १२. श्लो. ४८। १३. श्लो. ५४–५५।
१४. श्लो. २ (शि. स., पृ. १६१)। १५. श्लो. १०९–११० (शि. स., पृ. १८)।

तरन् तथा। अक्षराणि च तुल्यानि प्रचितान्युच्चगानि च''[1] इति, ''उदात्तान् निहितस् स्वारस् स्वरितात् प्रचयो भवेत्। उदात्तात् स्वरितात् पूर्वो नान्य आपद्द्यते स्वरः। पदकाले यस् स्वरितस् स हितायान् तथैव च। स्वरिताच् चेद् भवेत् पश्चात् स एव निचितस् स्वरः''[2] इति, ''उदात्तान् निहतस् स्वारयस् स्वारोदात्तौ न तत्परौ (चेत् परौ ?)। स्वरितो यस् तथाभूतो ज्ञेयस् स प्रचयस् सदा। उच्चानुदात्तयोर् योगे स्वरितस् स्वार उच्यते। ऐक्यन् तत् प्रचयः (तदैक्यम् प्रचयः?) प्रोक्तस् सन्धिरेषाम् (रेष ?) मिथोऽद्भुतः''[3] इति च। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च — ''स्वरितादनुदात्तयँ यत् तत् सर्वम् प्रचयाह्वयम्। स्यादुदात्तमयञ् चैव त्वामद्द्येत्यादिकयँ यथा। तिर्यक्स्थानगते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः। प्रचितन् तवँ विजानीयादुदात्त स्वरमाप्नुयात्। जात्यङ कृत्वा ततः पश्चात् प्रचितो दृश्यते यदि। तन् तु तत्रैव निर्वर्त्य पश्चाद् हस्तम् प्रचालयेत्। नोदात्तस्वरितात् पूर्वम् प्रचितं स्यादुदात्तवत्। कृत्वानुदात्तमथ तमुदात्तस्वरमाचरेत्। यथा स्यात् स्वरितात् स्वारो वाजेवाजेऽवतेति च। स्वरितोदये सेनानीग्रामण्यौ सहस्रयाय च। तैरोव्यञ्जनवज् ज्ञेयो जात्योऽभिनिहितः प्रचः। यथा धान्यङ कन्या इव वेदोसीति तुथोऽस्यपि। वत्सरोऽसि भवेत् तद्वद् वाज्यर्वश्च स्रुचीव च। उदात्तस्वरितपरप्रचितस्याऽपि नित्यशः। भवेन् नीचतरादेशो वैयाकरणसम्मतः''[4] इति। प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाञ् च ''प्रचयस्वरलक्षणमाह— स्वरितात् परमनुदात्तमुदात्तमयमेकमनेकवँ वा। स्वरितात् परमनुदात्तमेकमनेकवँ वाऽक्षरमुदात्तवत् एकश्रुत्या उच्चारणीयं स्यात्। अयमेव **प्रचयः प्रचितः प्रचो निचित उदात्तमय** इति वैदिकैर् व्यवह्रियते''[5] इति। स्वराष्टकशिक्षायामपि— ''उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयास् स्वराः''[6] इति, ''स्वरितपराऽऽत्ताम्नराः प्रचयाः''[7] इति, ''स्वरितादनुदात्तानाम् प्रचयः''[8] इति, ''अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्तऽउदाहृतः। स्वरितः कर्णमूले स्यान् नासाग्रे प्रचयस्

---

१. श्लो. ११७ (शि. स., पृ. १६)। २. श्लो. २२४–२२५ (शि.स.,पृ.३४–३५। ३. श्लो.२२७–२२८(शि.स.,पृ.३५)। ४. श्लो. ७६–८३ (शि. स., पृ. १२३–१२४)। ५. शि. स., पृ. २१६। ६. शि. स., पृ. ३६३। ७. तत्रैव। ८. तत्रैव, पृ. ३६४।

स्मृतः"[१] इति च। चारायणीयशिक्षायां च—"स्वरितादनन्तरं वर्णं यत् किञ्चित् तत्र विद्यते। प्रचयं तद् विजानीयादेवमाहुर्मनीषिणः"[२] इति। व्यासशिक्षायां च— "प्रचयश्च बुधैः प्रोक्त उदात्तश्रुतिरित्यपि। स्वारः शीर्षे मुखेऽप्युच्चः प्रचयो निहतो हृदि"[३] इति, "स्वारोऽयं प्रचयश्चैव नोदात्तस्वरितोत्तरे। स्वाराद्युपरिनीचानां प्रचयः परिकीर्तितः"[४] इति च। शम्भुशिक्षायां च— "उदात्तात् परतो नास्ति प्रचयः पूर्वतोऽपि वा। स्वरितः प्रचयादूर्ध्वं निहतात् प्रचयः परम्"[५] इति, "कनिष्ठिकाऽनामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी। नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण दर्शयेत्। अनुदात्तः कनिष्ठादौ नाम्न्यन्ते स्वरितः स्मृतः। प्रचयो मध्यमामध्ये तर्जन्यादावुदात्तकः। अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः"[६] इति च। कौहलीयशिक्षायां च— "उदात्तश्चाऽनुदात्तश्च स्वरितः प्रचयस्तथा। इति चत्वारभागे हि स्वराः प्रोक्ता मनीषिभिः"[७] इति, "प्रचयः कथ्यते सद्भिरुदात्तसदृशश्रुतिः"[८] इति, "स्वरितादुत्तरो नीचः सन्धौ प्रचय इष्यते। बहुत्वेऽथ तथा ते स्युः स्वारोदात्तपरो न तु"[९] इति च। सर्वसम्मतशिक्षायां च— "उदात्तश्रुतिरेवेति प्रचयस्य प्रसिद्धता"[१०] इति, "स्वरितादनुदात्ताश्च प्रचयत्वमवाप्नुयुः। स्वरितोदात्तयोर्यत्र परत्र संस्थितयोः सतोः। स्वरितो न भवेत् तत्र प्रचयश्च निवर्त्यते"[११] इति, "कनिष्ठानामिकामध्यातर्जनीमध्यपर्वसु। नीचस्वारधृतोदात्तान् क्रमेणैव विनिर्दिशेत्"[१२] इति च। पारिशिक्षायां च— "ते संहितायां स्वरितात् परे स्युरेकोऽथवा द्वौ बहवोऽनुदात्ताः। पदस्थिता ये प्रचयस्वरात्मकाः गुणम् भजन्त्यत्र स उच्चकश्रुतिः"[१३] इति। नारदीयशिक्षायां च— "उदात्तश्चाऽनुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा। निघातश्चेति विज्ञेयः स्वरभेदस्तु पञ्चधा"[१४] इति, "य एवोदात्त इत्युक्तः स एव स्वरितात्

---

१. शि. स., पृ. ३६५। २. पृ. २४–२५। ३. सू. २९१–२९२। ४. सू. ३०९–३१०। ५. श्लो. ३१। ६. श्लो. ३४–३६। ७. श्लो. २। ८. श्लो. ७। ९. श्लो. ११। १०. श्लो. ४१ (३।५)। ११. श्लो. ४६–४७ (३।११–१२)। १२. श्लो. १२२ (३।१०९)। १३. सू. १०१। १४. १।७।१९।

परः । प्रचयः प्रोच्यते तज्ज्ञैर् न चात्राऽन्यत् स्वरान्तरम्''[1] इति, ''स्वरितात् पराणि यानि तानि (स्युर् ?) धार्याक्षराणि तु । सर्वाणि प्रचयस्थानि उपोदात्तन् निहन्यते । प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात् स्वरम् बुधः । स्वरितः केवलो यत्र मृदुन् तत्र निपातयेत्''[2] इति च । माण्डूक्या शिक्षायाम् च ''उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितः प्रचयस् तथा।चतुर्विधस् स्वरो दृष्टस् स्वरचिन्ताविशारदैः''[3] इति, ''यदुदात्तमुदात्तम् तद् यत् स्वरितन् तत् पदे भवति नीचम् । यन् नीचन् नीचमेव तद् यत् प्रचयस्थन् तदपि नीचम्''[4] इति, ''स्वरितपूर्वभवम् (–प्रभवात् ?) प्रचितात् (न ?) स्वरितं विद्द्यात उदात्तवँ वा । अनुदात्तमेव तद् विद्द्याद् यदृतन् (यद् धृतन् ?) च तद् विद्धि यत् प्रचितम् ॥ स्वरितात् पराणि यानि स्स्युरनुदात्तान्युदात्तवत् । सर्वाणि प्रचययँ यान्ति ह्युपोदात्तन् न विद्ध्यते''[5] इति, ''ननु धारयेद् धृतमुपस्स्वरशमुपोदात्तन् निपातयेत् । एकाक्षरे धारयेन् न च धृतमुच्चारयेत् स्वरे वाऽपि''[6] इति च ॥३३–३७॥

९. उदात्ततरस्वरनिरूपणम्

स्वारादौ क्वचिदुच्चार्यो वौषडित्यत्र वाऽपि च ।
उदात्तादप्युच्चतरस् स्यादुदात्ततरस् स्वरः ॥३८॥

ऋग्वेदशाखाविशेषे कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयचरणेऽन्यत्र च क्वचित् स्वरितस्यादौ उच्चारणीयस् स्वरितस्वरांशरूप उदात्तादपि उच्चतरोऽधिकतरदारुण्यायासादिवता यत्नेन उच्चार्यस् तीक्ष्णतरस् स्वरः, क्वचिद् आश्वलायनशाखादिषु 'वौषट्' इत्यत्र अन्त्येऽक्षरेऽथवा द्वयोरप्यक्षरयोरुच्चार्य उदात्तादपि उच्चतरोऽधिकतरायामदारुण्यादिवता यत्नेनोच्चार्यस् तीक्ष्णतरस् स्वरश् च उदात्ततर इत्युच्यते इत्यर्थः । यद्द्यपि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्– ''उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीचतरन् तथा । अक्षराणि च तुल्यानि प्रचितान्युच्चगान्यपि''[7] इत्युक्तम्, अमोघानन्दिन्या शिक्षायामपि— ''उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीचतरन् तथा । एवँ वर्णाः

---

१. १।८।२ । २. २।७।७–८ । ३. श्लो. १६ ।
४. श्लो. ५४ (शि. स., पृ. ४६७–४६८) । ५. श्लो. ५६–५७ (शि. स., पृ. ४६८) । ६. श्लो. ५६ (शि. स., पृ. ४६८) ।
७. श्लो. ११७ (शि. स., पृ. १६) ।

प्रयोक्तव्व्या इषेत्त्वेति निदर्शनम्''[1] इत्त्यभिहितम्, पाराशर्य्या शिक्क्षायाञ् च तदेवानूदितम्[2]; नारदीयशिक्क्षायाञ् च— ''उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीचतरन् तथा। वैस्वर्ये स्वारसञ्ज्ञायाङ् किं स्थानं स्वार उच्च्यते''[3] इति स्वरितलक्क्षणप्प्रसङ्गे प्रोक्तम्, माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च— ''उदात्ताच् च न कर्तव्व्यमुदात्तं स्वरितन् तथा। नीचान् नीचतरन् नास्ति उच्चादुच्चन् न विद्द्यते। उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान् नीचतरङ् कुतः। स्वरितात् स्वरितन् नास्ति कम्पिताच् चैव कम्पितम्''[4] इति प्रतिपादितम्; तथापि एतानि वचनानि तत्तच्छाखामात्त्रविषयतया उत्सर्गमात्त्रतया वा नेयानि। उक्तशिक्क्षासम्बद्धासु शाखासु स्वरितादद्द्यभागरूपस्स्योदात्ततरस्स्याभावात्, वौ३षडित्त्यत्त्रोदात्ततरस्स्य सत्त्वेऽपि तस्स्याऽपवादविषयत्त्वेन प्रतिपादयितुं शक्क्यत्त्वाच् च उक्तानि वाक्क्यानि उपपद्द्यन्ते। ऋग्वेदप्रातिशाक्क्ष्ये ''एकाक्क्षरसमावेशे पूर्वयोस् (उदात्तानुदात्तयोस्) स्वरितस् स्वरः। तस्स्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्त्रार्धमेव वा।''[5] इति स्वरितादद्द्यभागस्स्योदात्ततरत्त्वमुक्तम्; तैत्तिरीयप्रातिशाक्क्ष्येऽपि ''समाहारस् स्वरितः, तस्स्यादिरुच्चैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावदर्धं ह्रस्स्वस्स्य''[6] इति तथैव प्प्रतिपादितम्; कौहलीयशिक्क्षायाञ् च ''तस्स्य तु स्स्वरितस्स्यादद्द्यमर्धमुच्चैस्तरावँ विदुः''[7] इत्त्येवोक्तम् इति एतदारन्यसम्बद्धासु वेदशाखासु स्वरितादद्द्यांशरूप उदात्ततरो नाऽपोहितुं शक्क्यः। ''वौ३षड्'' इत्त्यत्त्र च ''वषट्कारोऽन्त्यस् सर्वत्त्रैवोच्चैस्तराम् बलीयान् याज्ज्यायाः''[8] इत्त्यादिब्भ्यो वचनेब्भ्यः, ''उच्चैस्तरावँ वा वषट्कारः''[9] इति पाणिनीयसूत्त्राच् चोदात्ततरस्स्य स्वरस्स्य प्रयोगश् कतिचिद्वेदशाखाकर्मसु भवत्त्येवेति निश्चेतुं शक्क्यते। पतञ्जलिना मुनिनाऽपि परमतस्स्याऽत्त्यन्तं हेयत्त्वमास्स्थातुमशक्नुवता ''अपर आह— किमियमेकश्श्रुतिरुदात्ता आहो स्विदनुदात्ता। उदात्ता। कथञ् ज्ञायते। यदयम् 'उच्चैस्तरावँ वा वषट्कारः' इत्त्याह। कथङ्कृत्त्वा ज्ञ्ञापकम्। तन्त्रन् तरनिर्देशः। उच्चैर् दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्त्येतद् भवति। यदि तर्ह्युदात्ता नाऽनुदात्ता। अनुदात्ता च।

---

१. श्लो. ८२ (शि. स., पृ. १०२)। २. श्लो. ७–८ (शि. स., पृ. ५२)। ३. १।८।६। ४. श्लो. ५२–५३ (शि. स., पृ. ४६७)। ५. ३।३, ४। ६. १।४०, ४१। ७. श्लो. ५। ८. आ. श्रौ. सू. १।५।५। ९. १।२।३५।

कथन् ज्ञायते । यदयम् 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह । कथङ्कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रन् तरनिर्देशः । सन्नन् दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद् भवति । त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति— उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदात्ततरः, स्वरितः, स्वरिते य उदात्तस् सोऽन्येन विशिष्टः, एकश्रुतिस् सप्तमः"[1] इति उक्त्वा उदात्ततरस्य पृथक्त्वम् प्रदर्शितम् । कौहलीयशिक्षायामपि— "उदात्तानन्यनुदात्तानि बहुलानि प्रता(चा ?)न्यपि । निरन्तराणि दृश्यन्ते स्वरितस्य न संहतिः । उदात्तास् सहका (गा ?) यत्र दृश्यन्ते च निरन्तराः । उच्चादुच्चतरन् तेषु क्रमात् तत्र विधीयते । समता(संहता)वनुदात्तानान् नीचान् नीचतरवँ विदुः । स्वरितस्य सन्निपाते कम्पस् त्वभिहितꣳ पुरा"[2] इति उक्त्वा उदात्ततरानुदात्ततरयोरुल्लेखꣳ कृतः ॥३८॥

१०. अनुदात्ततरस्वरनिरूपणम्

स्वारादुच्चाद् वाऽपि पूर्वो नीचो यꣳ प्रचितात् परः ।
अनुदात्तान् नीचतरस् सोऽनुदात्ततरस् स्वरः ॥३९॥

स्वरिताद् अथवा उदात्तात् पूर्वत्र स्थितꣳ प्रचितात् परत्र स्थितोऽनुदात्तादपि नीचतरोऽधिकतरान्ववसर्गमार्दवादिवता यत्नेनोच्चार्यो मन्द्रतरो यस् स्वरस् सोऽनुदात्ततर इत्युच्यते इत्यर्थः । एतद्विषये कर्तव्यमपि अधिकतरवँ विवेचनम् प्रसङ्गादुदात्ततरनिरूपण एव कृतन् तत एवाऽवगन्तव्यम् । अवशिष्टन् तूच्यते । तत्र यद्यपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "न चेत् पूर्वन् तथागतात्"[3] इति, "न चेदुदात्तस्वरितोदयम्"[4] इति, "नियुक्तन् तूदात्तस्वरितोदयम्"[5] इत्यादिना च, तथा शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"निहितमुदात्तस्वरितपरम्"[6] इति, "नोदात्तस्वरितोदयम्"[7] इति च, एवमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि "नोदात्तस्वरितपरः"[8] इति, तथैव शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च "नोदात्तस्वरितपरम्"[9] इति, "स्वरितोदात्तेऽनन्तरमनुदात्तम्"[10] इति च उदात्तात् स्वरिताद् वा पूर्वस्य सम्भावितस्वरितभावस्य सम्भावितैकश्रुतिकत्वस्य वाऽनुदात्तस्य अनुदात्तत्वमेवोक्तन् न तत्व-

---

१. पा. व्या. भा. १।२।३३ । २. श्लो. ३०–३२ ।
३. ३।१० । ४. ३।१७ । ५. ३।२१ । ६. ४।१३८ ।
७. ४।१४३ । ८. १४।३१ । ९. ३।७० ।
१०. ३।७४ ।

नुदात्ततरत्त्वन् तथापि पाणिनीये व्याकरणे— "उदात्तस्वरितपरस्स्य सन्नतरः"[१] इति अनुदात्ततरो विहितः। ननु यत्त्र प्रातिशाक्ख्यैरनुदात्तो विहितस् तत्त्रैव पाणिनीयव्व्याकरणेन यदि अनुदात्ततरो विधीयेत तदा प्रातिशाक्ख्यैस् सह पाणिनीयव्व्याकरणस्स्य विरोधस् स्यादिति चेद् अत्त्रोच्च्यते—पतञ्जलिप्प्रोक्ते तरनिर्द्देशातन्न्तरत्त्वस्वीकाररूपे प्रथमे कल्पे न कोऽपि विरोध इति स्फुटम्; तरनिर्द्देशतन्न्तरत्त्वस्वीकाररूपेऽनुकल्पेऽपि सूक्क्ष्मेक्क्षिकातारतम्म्यकृतदृष्टिभेदेनैव स एव स्वरः केन चिद् आचार्य्येणाऽनुदात्तत्त्वेनैवोपादीयतेऽन्न्येन चाऽनुदात्ततरत्त्वेनेति न कोऽपि वस्तुगत्तो विरोध इति वक्तुं शक्क्यते इति। प्लुतयोः कयोश्चित् प्रचयस्स्वरविशेषयोरन्त्याया मात्त्राया न्यस्ततरत्त्वन् (=नीचतरत्त्वन्) तु ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि "त्रिमात्त्रयोरुत्तरयोरन्त्याऽपि प्प्रचयस्स्वरे। मात्त्रा न्यस्ततरैकेषाम्"[२] इति प्प्रतिपादितम्। 'स्वरितस्स्य चोत्तरो देशः प्प्रणिहन्न्यते'[३] इति सूत्त्रयन् कात्त्यायनो मुनिरपि 'निहन्न्यते' इत्त्येतावदेवाऽनुक्त्वा 'प्रणिहन्न्यते' इति वदन् उदात्तस्स्वरितपरस्स्य स्वरितस्स्योत्तरभागस्स्य प्रकर्षेण निघातं सन्नतरत्त्वं वा प्रतिपादयतीति प्प्रतीयते। अमोघानन्दिन्न्यां शिक्क्षायाञ् च—"निपातञ् चाऽभिनीतञ् च शेषन् नीचतरङ् क्रमात्। त्रिस्स्वरन् तं विजानीयाद् धीता ओजो निदर्शनम्"[४] इति, पाराशर्य्यां शिक्क्षायाञ् च "निपातञ् चाऽभिनीतञ् च शेषन् नीचतरङ् क्रमात्। त्रिस्स्वरन् तं विजानीयादाज्ज्येनेति निदर्शनम्"[५] इति कस्स्य चन नीचतरस्वरभागस्स्योल्लेखो दृश्यते। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "उदात्तस्वरितपरप्प्रचितस्स्याऽपि नित्त्यशः। भवेन् नीचतराऽऽदेशो वैयाकरणसम्मतः"[६] इति अनुदात्ततरस्स्योल्लेखस् स्फुटङ् कृतः। भाषिकसूत्त्रेऽपि कम्पाक्ख्योऽनुदात्ततर उल्लिखित इति तद्विदः[७] ॥३९॥

११. भाषिकस्वरनिरूपणम्

उदात्तस्स्याऽनुदात्तत्त्वन् तथा स्वाराऽनुदात्तयोः।
उदात्तत्त्वञ् चैवमादिश् श्रुतश् शतपथादिषु ॥४०॥

१. १।२।४०। २. ३।२७। ३. ४।१४०।
४. श्लो. १०७ (शि. स., पृ. १०४)। ५. श्लो. ३७–३८ (शि. स., पृ. ५६)। ६. श्लो. ८२–८३ (शि. स., पृ. १२४)।
७. १।१६–२१।

शब्दे स्वरविपर्यासो भाषिकस्स्वर उच्च्यते ।

उदात्तादिस्स्वरूपे तु तत्त्र भेदो न कश्चन ॥४१॥

भाषिकस्स्वरः कात्त्यायनश्रौतसूत्त्रेऽपि "भाषिकस्स्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात्"[१] इति उल्लिखितः । धर्ममीमांसासूत्त्रे जैमिनिनाऽपि—"भाषास्वरोपदेशादैरवत् प्रावचनप्रतिषेधस् स्यात्"[२] इति, "मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर् भाषिकश्रुतिः"[३] इति च 'भाषास्वरः' इति, 'भाषिकश्रुतिः' इति चाऽस्योल्लेखः कृतः । शबरस्वामिना च "छन्दोगा बह्वृचाश् चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्स्वरम् प्राहुस् स वै भाषिक उच्च्यते"[४] इति भाषिकस्स्वरपरिचयकारिका प्रोक्ता । भाषिकस्स्वरप्रतिपादनञ् च भाषिकसूत्त्रे "उदात्तानुदात्तौ भाषिकस् तत्सन्धिः । अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः । आप्प्रपूर्व्व आख्यातपरो न । समासश् च्चाऽनाख्यातपरोऽपि । अपूर्व्वश् च्च समासो नैव । जात्त्याभिनिहितक्षैप्प्रप्प्रश्श्लिष्टाश् च्च । उतो यो मो नो सो च । ओ चैकेषाम् । उदात्तमेतत् । स्वरितानुदात्तौ च । उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् । अन्त्यं संहतानाम् । भाषिके चोभयेषाम् । एकस्स्यापि । तेषाञ् च प्रागुत्तमादनन्तराणाञ् च कम्पनम् । उदात्तपूर्व्वस्स्याऽनुदात्तस्स्य च । उदात्तपूर्व्वस्य स्स्वरितस्स्य च । अत्त्रान्त्यस्स्योदात्तस्स्यानुदात्ततम् प्रत्त्येके विवदन्ते"[५] इति कृतम् ॥४०–४१॥

१२ वैदिकस्वरगान्धर्वस्वरतुलना

गान्धर्ववेदे ये प्रोक्तास् सप्त षड्जादयस् स्वराः ।

ते हि प्प्रायेण वेदेऽपि स्वरा नीचादयस् स्मृताः ॥४२॥

षड्जोऽनुदात्तः कथित ऋषभस् स्वरितस् तथा ।

धैवतः प्रचितः प्रोक्तो निषादश् चाऽप्युदात्तकः ॥४३॥

उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ ।

पञ्चमो मद्ध्यमष् षड्जस् स्वरिता इति के चन ॥४४॥

नीचात् षड्जर्षभौ जातावुच्चाद् गान्धारमद्ध्यमौ ।

धैवताद्द्यास् तु स्वरिताज् जाता इत्त्यपि के चन ॥४५॥

तथाहि प्रतिपादितम् माण्डूक्क्या शिक्षायाम्—"सप्त स्स्वरास् तु गीयन्ते सामभिस् सामगैर् बुधैः । चत्त्वार एव च्छन्दोब्भ्यस् (–भिस् ?) त्रयस् तत्त्र विवर्जिताः । षड्जऋषभगान्धारा मद्ध्यमः पञ्चमस् तथा ।

---

१. १।८।१७ । २. १२।३।२० । ३. १२।३।२१ ।
४. ध. मी. सू. भा. १२।३।२० । ५. १।५–२२ ।

धैवतश् च निषादश् च स्वरास् सप्तेह सामसु"[१] इति, "प्रथमावन्तिमौ चैव वर्तन्ते छन्दसि स्वराः। त्रयो मद्ध्या निवर्तन्ते मण्डूकस्य मतयँ यथा। द्वितीयं स्वरितम् प्राहुष् षष्ठꣳ प्रचित उच्च्यते। उच्चवँ विद्द्यान् निषादन् तु नीचं षड्जमुदाहृतम् (–हरेत् ?)"[२] इति च। यथाऽनुदात्तस्वरितप्रचितोदात्तानामुच्चत्त्वनीचत्त्वतारतम्म्यकृतानि स्वरूपाणि,उरꣳकण्ठशिरोरूपाणि स्स्थानानि, आयामदारुण्यान्न्ववसर्गमार्दवादीनि निमित्तानि तथैव षड्जऋषभगान्धारमद्ध्यमपञ्चमधैवतनिषादानामपीति च अयवँ वैदिकस्वर–गान्धर्वस्वरसवँवादस् सुष्ठु उपपन्नो भवति। अनुदात्तादीनान् नीचत्त्वोच्चत्त्वतारतम्म्यन् "नीचैरनुदात्तः"[३] "उभयवान् त्स्वरितः"[४], "प्रचय उदात्तश्श्रुतिः"[५] "उच्चैरुदात्तः"[६] इत्त्यादिभिर् वचनैः, तन्निमित्तानि च "आयामो दारुण्यमणुता खस्स्येत्त्युच्चैꣳकराणि शब्दस्स्य, अन्न्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्स्येति नीचैꣳकराणि"[७] इत्त्यादिभिर् वचनैः, स्थानानि च "सिद्धन् तु समानप्रक्क्रमवचनात्, ... कꣳ पुनꣳ प्रक्क्रमः ? उरꣳ कण्ठश् शिर इति"[८] इत्त्यादिभिर् वचनैस् स्फुटम् बोद्धुं शक्क्यन्ते। षड्जादीनान् नीचत्त्वोच्चत्त्वतारतम्म्यञ् च सामविधानब्राह्मणे क्रुष्टस्स्य क्रुष्टतम इत्त्युल्लेखात्[९] तस्स्य च उच्चतम इति व्याक्ख्यातत्त्वात्[१०], तत्प्रसङ्गेन व्याक्ख्यातृभिꣳ 'क्रुष्टादयस् स्वरा यमा उच्च्यन्ते, ते च उत्तरोत्तरन् नीचा भवन्ति'[११] इत्त्युक्तत्त्वात्, "उच्चनीचविशेषाद् धि स्वरान्न्यत्त्वम् प्रवर्तते"[१२] इति वचनेन सार्ववैदिकस्वरविषयेण, "आयतात्त्वम् भवेन् नीचे मृदुत्त्वन् तु विपर्य्यये। स्वे स्वरे मद्ध्यमत्त्वन् तु तत् समीक्क्ष्य प्प्रयोजयेत्"[१३] इति एकतमस्स्वरापेक्क्षयाऽन्न्यतमस्वरस्स्योच्चत्त्वन् नीचत्त्वँ वोपजीव्व्य परस्वरापेक्क्षया पूर्वस्वरस्स्य आयतत्त्वादेर् व्यवस्थाम् प्रदर्शयता वचनेन, "आरोहन्ति स्स्वरा यत्राऽऽरोहीति स तु सञ्ज्ञितः। यत्र चैवावरोहन्ति सोऽवरोही प्रकीर्तितः"[१४] इत्त्या-

१. श्लो. ७–८ (शि. स., पृ. ४६३)। २. श्लो. १७–१८ (शि. स., पृ. ४६४)। ३. शु. य. प्रा. १।१०९, तै. प्रा. १।३९। ४. शु. य. प्रा. १।११०। ५. तै. प्रा. २१।१०। ६. शु. य. प्रा. १।१०८, तै. प्रा. १।३८। ७. तै. प्रा. २३।९–१०। ८. पा. व्या. भा. १।२।२९–३०। ९. १।१।३। १०. तत्त्रैव भरतस्स्वामिविवृतौ, सायणीये च। ११. तत्त्रैव। १२. ना. शि. १।१।१। १३. तत्त्रैव १।७।१२। १४. ना. शा. २८।१५।

दिभिस् स्वरेषु आरोहावरोहशालितायास् सूचकैर् वचनैः, "क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः, तेषाम् दीप्तिजोपलब्धिः"[१] इति अतिस्वार्यमन्द्रादिषु वर्तमानाया यथापूर्वङ्क क्रमेणाधिकाऽधिकाया दीप्तेश् (तारतरत्वस्य) प्रतिपादकेन वचनेन, गायकनिकायप्रसिद्ध्या[२], प्रयोगेण चेति; स्थानानि च उरश्कण्ठशिरोरूपाण्येवेति च "शारीर्यामथ वीणायाम् त्रिभ्यस् स्थानेभ्य एव तु। उरसश् शिरसश् कण्ठात् स्वरश् काकुश् प्रवर्तते"[३] इति वचनेन, आयामदारुण्याण्वसर्गमार्दवादीनि निमित्तानि च उच्चत्वनीचत्वतारतम्येनैवाऽऽक्षिप्तानि अपि आयामो दारुण्यमित्यादिना तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्थेनैव[४] क्रुष्टाद्द्युदात्तादिसाधारणतया प्रवृत्तेन वचनेन च बोद्धुं शक्यन्ते। यद्यपि बृहद्देवताया शौनकमुनिना "क्रुष्टो मूर्धनि विज्ञेयस् तालव्यश् प्रथमस् स्वरः। द्वितीयस् तु भ्रुवोर् मध्ये तृतीयश् कर्णस शिरतः। चतुर्थो नासिकाग्रे स्यादौरसे मन्द्र उच्यते। मन्द्रकर्षणसंयुक्तमतिस्वारम् प्रशंसति"[५] इति, भाषिकसूत्रे कात्यायनमुनिना च "सप्त साम्नाम्, षड्जर्षभगागान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः, तेषां योनयः, कण्ठात् षड्जः, शिरस ऋषभः, नासिकाया गान्धारः, उरसो मध्यमः, उरसश् शिरसश् कण्ठात् पञ्चमः, धैवतो ललाटात्, निषादस् सर्वत इति"[६] इति; नारदीयशिक्षायाम् च "कण्ठादुत्तिष्ठते षड्जश् शिरसस् त्वृषभस् स्मृतः। गान्धारस् त्वनुनासिक्य उरसो मध्यमस् स्वरः। उरसश् शिरसश् कण्ठादुत्थितश् पञ्चमस् स्वरः। ललाटाद् धैवतं विद्यान् निषादं सर्वसन्धिजम्"[७] इति षड्जादीनां स्थानानि प्रतिपादितानि विस्तरेण, तान्येव चानूदितानि सङ्गीतरत्नाकर–भावप्रकाशनपारिशिक्षादिषु च, तथापि तानि समासात् प्रतिपादितैर् उरश्कण्ठशिरोरूपैस्स्थानैर् न विरुध्यन्ते इति विज्ञायते। गान्धर्ववेदीयैस् स्वरैरुदात्तादीनामभेदे इमानि भूयश् प्रमाणानि। तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "त्रीणि मन्द्रम् मध्यममुत्तमञ् च स्थानान्याहुस् सप्तयमानि वाचः। अनन्तरश् चाऽत्र यमोऽविशिष्टस् सप्त स्वरा ये यमास् ते पृथग् वा"[१] इति असति उदात्तादीनां षड्जादिभिश् क्रुष्टादिभिर् वा सम्बन्धे अप्रासङ्गिकत्वापत्त्याऽनुपपद्यमानेन सप्तस्वरोल्लेखेन तत्-

---

१. तै. प्रा. २३।१२–१३। २. पा. शि. शि. स. स. पृ. ६६।
३. ना. शा. १७।१६। ४. २३।९–१०। ५. ८।११२–११३।
६. ३।१६–२५। ७. १।५।५–६। ८. १३।४२–४५।

स्पष्टीकरणेन च उभयेषाङ् केनापि रूपेण सवँ्वादस् सूच्च्यते। शुक्ल-यजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "सप्त, त्त्रीन्, द्वौ, एकम्, सामजपन्न्यूङ्ख-वर्ज्जम्, प्रावचनो वा यजुषि"[1] इत्त्यत्त्र वेदे प्रयोक्तव्व्यानां स्वराणावँ् व्यवस्थाया अनुशासनस्स्य प्रसङ्गे निषादादीनां सप्तस्स्व-राणामुल्लेखस् तेषामुदात्तादिभिस् सह सम्बन्धम् द्द्योतयन् प्रतीयते। अन्न्यथा यजुर्वेदस्स्वराणाम् प्रसङ्गे तेब्भ्योऽत्त्यन्तमेव विजातीयानां सप्तस्स्वराणामुल्लेखश् शोभनो न स्स्यात्। सोऽयमुल्लेखष् षड्जादिषु उदात्तादिषु चाऽनुगतस्स्य स्वरत्त्वस्स्य एकजातीयतायास् स्फुटम् प्रत्त्या-यनङ् करोति इति मन्तव्व्यम्। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु "क्रुष्टप्रथम-द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्स्वार्य्याः, तेषान् दीप्तिजोपलब्धिः, द्वि-तीयप्रथमक्रुष्टास् त्त्रय आह्वरकस्स्वराः, मन्द्रादयो द्वितीयान्ताश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयकाः"[2] इति गान्धर्वस्वराभिन्नानाङ् क्रुष्टादीनाम् मद्ध्ये द्वितीयादिभिश् चतुर्भिस् स्वरैस् सह तैत्तिरीयके प्रयोज्ज्यानाम् उदात्तादीनामैक्क्यं स्फुटम् प्रतिपादितम्। शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ। शेषास् तु स्स्वरिता ज्ज्ञेया षड्जमद्ध्यमपञ्चमाः"[3] इति स्फुटमुदात्तादीनान् निषादादिरूपत्त्वमुक्-तम्। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमद्ध्यमपञ्चमाः"[4] इति रचना-शैल्ल्याऽर्थेनाऽपि दोलायितेनेव वाक्क्येन उदात्तादिनिषादादिसम्बन्ध उक्तः। याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "गान्धर्ववेदे ये प्रोक्तास् सप्त षड्जादयस् स्वराः। त एव वेदे विज्ज्ञेयास् त्त्रय उच्चादयस् स्वराः। उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ। शेषास् तु स्स्वरिता ज्ज्ञेया षड्जमद्ध्यमपञ्चमाः"[5] इति उदात्तादीनां षड्जादीनाञ् च यथायथ-मैक्क्यं स्फुटमुक्तम्। नारदीयशिक्क्षायामपि— "उदात्ते निषादगान्-धारानुदात्त ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमद्ध्यमपञ्चमाः"[6] इत्त्येवोक्तम्। तत्त्र षड्जऋषभगान्धारमद्ध्यमपञ्चमधैवतनिषादाना-मुत्तरोत्तरमुच्चत्त्वे सति उपर्य्युद्धृतम् माण्डूक्क्याश् शिक्क्षाया वच-नन् तु सुखेन सङ्गतम् भवति, शैशिरीयशिक्क्षादीनावँ् वचनानि तु कथं सङ्गतानि स्स्युः, तेषु उच्चे उदात्ते उच्चतमस्स्य निषादस्स्य मद्ध्य-

१. १।१२७–१३२। २. २३।१२–१५। ३. श्लो. ८२।
४. श्लो. १२। ५. श्लो. ६–७ (शि. स., पृ. १–२)।
६. १।८।८।

सुस्थस्य गान्धारस्य चाऽन्तर्भावितत्वात्, नीचेऽनुदात्ते नीचतमसमीपस्थस्य ऋषभस्य उच्चतमनिषादसन्निकृष्टस्य धैवतस्याऽपि अन्तर्भावितत्वादिति प्रश्न उत्तिष्ठति। तस्य समाधानम् चाऽभिनवगुप्तस्य "तेन परमार्थतस् त्रय एव स्वरास् सरिगाः, पधनयः। मद्ध्यमस् तु ध्रुवकस्थानीयो मद्ध्यमत्वादेव। चतुश्श्रुतिरुदात्त उच्चत्वात्, द्विश्श्रुतिरनुदात्तो नीचैस्त्वात्, त्रिश्श्रुतिस् स्वरितो मद्ध्यवर्तितया समाहारत्वात्। तथा हि स्वरित एव कम्पितत्ववँ व्यवहरन्ति श्रोत्रियाः"[1] इति वचनेन सूच्यते। अत्रेदन् तु विवेक्तव्यम्— शैशिरीयशिक्षादिवचनेषु द्विश्श्रुतिकौ निषादगान्धारौ उच्चौ उक्तौ, त्रिश्श्रुतिकौ ऋषभधैवतौ नीचावुक्तौ, चतुश्श्रुतिकाष् षड्जमद्ध्यमपञ्चमास् स्वरिता उक्ताः; अतोऽभिनवगुप्तवचनयँ यथाश्रुतन् नोपपद्द्यते; अतोऽत्रैवं स्वीकर्तव्यम्— द्विश्श्रुतिकस् स्वर उदात्तस् तीक्ष्णत्वात्, त्रिश्श्रुतिकस् स्वरोऽनुदात्तोऽतीक्ष्णत्वात्, चतुश्श्रुतिकस् स्वरस् स्वरितस् तीक्ष्णातीक्ष्णाऽऽमिश्रत्वादिति। तत्राभिनवगुप्तस्योक्त्या सरिगेषु पधनिषु च उभयेषु स्वस्वसमूहापेक्षया उच्चतमौ गनी उदात्तौ, तदपेक्षया नीचौ रिधौ अनुदात्तौ शिष्टौ सपौ मश् च स्वरिता इति अपि सूच्यत एव। तत्र यद्द्यपि सपौ अनुदात्तौ, गनी उदात्तौ, रिधौ मश् च स्वरिता इति उच्चत्वनीचत्वसामान्यदृष्ट्या युक्ततरन् दृश्यते; श्रुत्यनुसारमेव व्यवस्थायाङ् कर्तव्यायां सत्यान् तु अभिनवगुप्तोक्ता व्यवस्थाऽथवा द्विश्श्रुतिक उदात्तश् चतुश्श्रुतिकोऽनुदात्तस् त्रिश्श्रुतिकस् स्वरित इति व्यवस्था युक्ततरा भवेत् तथापि शैशिरीयशिक्षादिवचनोपपादनायोक्तवँ व्याख्यानमाश्रयणीयम् भवति। एवमपि उक्ते व्याख्याने किञ् चिदसामञ्जस्यन् तु परिशिष्यत एव। माण्डूक्याश् शिक्षाया वचने तु उच्चत्वनीचत्वकृता व्यवस्था सूपपन्ना; अतोऽस्माभिस् सैवाऽऽश्रितेति स्वाऽभिमतरूपेण सैव व्यवस्था स्वकीयाभि४ कारिकाभिर् निबद्धा। नारदीयशिक्षायामपि— "दीप्तामुदात्ते जानीयाद् दीप्ताञ् च स्वरिते विदुः। अनुदात्ते मृदुर् ज्ञेया गान्धर्वाश् श्रुतिसम्पदः"[2] इति उदात्तादौ गान्धर्वस्वरावयवश्रुतिविशेषसमायोजनस्य प्रदर्शितत्वात् सर्वोच्चेन निषादेनैव उदात्तस्यैक्यं सर्वनीचेन षड्जेनैवाऽनुदात्तस्यैक्यं सूच्यत इति विज्ञायते। पारिशिक्षायाङ्— "गान्धारको मद्ध्यम

---

१. ना. शा. अ. भा., भा. ४, पृ. १४। २. ना. शि. १।७।१८।

उच्चजातष् षड्जर्षभौ द्वौ निहतोद्भवौ स्त;। सपञ्चमो धैवतको निषादस् त्रयस् स्वरास् च स्वरितात् तु जाता:"[1] इति प्रतिपादिता व्यवस्था तु षड्जऋषभगान्धारमद्ध्यमपञ्चमधैवतनिषादेषु नीचयोष् षड्जऋषभयोरनुदात्तेन तत उच्चयोर् गान्धारमद्ध्यमयोरुदात्तेन ततोऽप्युच्चानाम् पञ्चमधैवतनिषादाना स्वरितेन तत्सम्बद्धशाखायामुदात्ततरेण भागेन युक्तेन सह सम्बन्धमभिप्रेत्य कृतेति स्फुटञ् ज्ञायते। तत्र उच्चतमानाङ्गान्धर्वस्वराणा स्वरितेन सह सम्बन्धोऽपि "समाहारस् स्वरित:, तस्याऽऽदिरुच्चैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावदर्ध ह्रस्वस्य"[2] इति तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यवचनेनाऽन्वाक्ख्यात स्वरिताद्द्यभागस्योदात्तादपि उच्चतरत्वमुपजीव्यैव प्रदर्शित इत्यवगन्तुमपि सुखेनैव शक्क्यते। नारदीयशिक्क्षायान् तु— "कठकालापवृत्तेषु तैत्तिरीयाह्वरकेषु च। ऋग्वेदे सामवेदे च वक्तव्य प्रथमस् स्वर:। ऋग्वेदस् तु द्वितीयेन तृतीयेन च वर्तते। उच्चमद्ध्यमसङ्घातस्वरो भवति पार्थिव:। तृतीयप्रथमक्क्रुष्टान् कुर्वन्त्याह्वरकास् स्वरान्। द्वितीयाद्द्यास्तु मन्द्रान्तांस् तैत्तिरीयाश् चतुरस् स्वरान्। प्रथमश् च द्वितीयश् च तृतीयोऽथ चतुर्थक:। मन्द्र क्रुष्टो ह्यतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगा:। द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविना स्वरौ। तथा शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम्"[3] इति तेषामेव क्रुष्टादीना स्वराणायँ यथायथम् ऋग्वेदादिषु प्रयोग प्रतिपादित इति उदात्तादीना षड्जादीनाव् च यथायथमैक्क्य स्फुटम् प्रतिपादितमिति मन्तव्यम् ॥४२–४५॥

१३. गान्धर्वस्वरसामस्वरविवेचनम्

गान्धर्वे षड्ज ऋषभो गान्धारो मद्ध्यमस् तथा।
पञ्चमो धैवतश् चापि निषादश् च स्वरास् स्मृता: ॥४६॥
साम्नाञ् च क्रुष्ट प्रथमो द्वितीयश् च तृतीयक:।
चतुर्थश् च तथा मन्द्रोऽतिस्वार्यश् च स्वराश् श्रुता: ॥४७॥
क्रुष्टादिषु यथापूर्व षड्जादिषु यथापरम्।
उच्चोच्चास् स्युस् स्वरास् तुल्याश् चोभये ते यथायथम् ॥४८॥

गान्धर्वस्वरा "यत् तु तन्त्रीकृतम् प्रोक्तन् नानाऽऽतोद्द्यसमाश्रयम्। गान्धर्वमिति तज् ज्ञेयं स्वरताललयात्मकम्। अत्यर्थमिष्टन् देवानान् तथा प्रीतिकरम् पुन:। गन्धर्वाणाञ् च यस्माद् धि

१. सू. ८३। २. १।४०, ४१। ३. १।१।९–१३।

तस्माद् गान्धर्वमुच्यते । अस्य योनिर् भवेद् गानं वीणा वंशस् तथैव च । एतेषान् चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् । गान्धर्वन् त्रिविधम् प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम् । त्रिविधस्याऽपि वक्ष्यामि लक्षणङ्कर्म चैव हि"[1] इत्युपक्रम्य "षड्जश् च ऋषभश् चैव गान्धारो मध्यमस् तथा । पञ्चमो धैवतश् चैव सप्तमोऽथ निषादवान्"[2] इत्यादिना मुनिना भरतेन निरूपितास् सग्राममूर्छनातानरागकाः, अन्यैश् च तण्डु-कोहल-दत्तिल-विशाखिल-नखकुट्टा-ऽश्मकुट्ट-मतङ्ग-नारद-शार्ङ्ग-देव-सिंहभूपाल— कल्लीनाथ—दामोदरमिश्र—लोचनपण्डिता-ऽहोबल-व्यङ्कटमुखि-विष्णुनारायणादिभिᳶ प्रोक्ताः।मुनिना पिङ्गलेनाऽपि षड्जादय उल्लिखिताः[3] । तत्र स्वर-ग्राम-मूर्छना-तान-रागादीनां विषयाणां स्पष्टीकरणाय अपेक्षितास् श्रुतिस्वरादिस्वरूपप्रतिपादिका ग्रन्थान्तरेब्-भ्यस् सङ्कलिताᳵ क्वचित् कियताऽप्यंशेन प्रतिसंस्कृताᳵ काश् चन तु पूर्वाचार्योक्तीरुपजीव्य आत्मनैव रचिताश् च कारिका अत्रोपस्था-प्यन्ते— "प्रथमश्रवणाच् शब्दश् श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिस् सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ।। श्रुतस् स्वरूपमात्रेण हीनो-ऽनुरणनेन तु । नादश् श्रुतिस् स्यादस्याश् च भेदा द्वाविंशतिस् स्मृताः ।। यथा दध्नि सर्पिर् वा काष्ठस्थो वा यथाऽनलः । प्रयत्नेनोपलभ्येत तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।। दीप्ताऽऽयता मृदुर् मध्या करुणेति च पञ्चधा । जातितस् ताᳶ पुनर् व्यक्तिनाम्ना तीव्रादयो मताः ।। चतसृभिस् स्युश् श्रुतिभिष् षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वाभ्यान् निषादगान्धारौ तिसृभिर् धैवतर्षभौ ।। षड्जग्रामे स्वरा एवम् मध्यमग्रामके पुनः । हीनस् स्यात् पञ्चमश् श्रुत्यैकया वृद्धस् तु धैवतः ।। श्रुत्यनन्तरभावी यस् स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतुश् चित्तं स स्वर उच्यते ।। श्रुतिजास् स्युस् स्वराष् षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः । पञ्चमो धैवतश् चाऽपि निषादश् चेति सप्त ते ।। आपेक्षिकाᳵ कम्पवृद्धे-रुच्चोच्चाश् च यथोत्तरम् ।। सङ्क्षेपात् ते ष ऋ गा म प धै नीति च कीर्तिताः ।। ऋषभाद्याश् चलाᳶ प्रोक्ता अचलौ षड्जपञ्चमौ । चलाश् शुद्धाश् च विकृता अचलावविकारिणौ ।। शुद्धास् तु तीव्रा विकृता कोमला अपि कीर्तिताः।तारा मुदारा उदारा इति सप्त त्रिधा पुनः।। विशिष्टसन्निवेशास् तु रक्तिञ् चाऽभ्युदयन् तथा । जनयन्तो जातयस्

---

१. ना. शा. २८।८–११ । २. तत्रैव २८।२१ ।
३. पि. छ. सू. ३।६४ ।

स्युस् स्वराश् शुद्धाश् च सङ्कराः ।। ग्रहांशतारमन्द्रत्त्वन्न्यासोपन्न्यास-कैस् तथा । अल्प्यबाहुल्ल्यादिभिश् च भिन्ना अष्टादशैव ताः ।। ग्रामास् स्वरसमूहास् स्युर् मूर्छनादेस् समाश्रयाः । आद्द्यन्तस्स्वरनाम्ना ते षड्जगान्धारमद्ध्यमाः ।। तत्र स्वर्गे हि गान्धारग्रामो नाऽन्न्यत्र गीयते । इति प्रोक्तन् नारदीयशिक्क्षायाम् मुनिना स्स्फुटम् ।। स्वरस् सम्मूछितो यत्र रागताम् प्रतिपद्द्यते।मूर्छनामिति तामाहुः कवयो ग्राम-सम्भवाम्।।क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चाऽवरोहणम् ।मूर्छनेत्त्युच्च्यते ग्रामेग्रामे तास् सप्तसप्त च ।। विस्तार्यन्ते प्रयोगा यैश् शैथिल्ल्याद् वाऽपि पीडनात् । स्वराणाङ् क्रमशस् साम्म्यं समेनैवोत्तरेण वा ।। कृत्त्वा स्वरेण ते ताना ऊनपञ्चाशदीरिताः । षाडवा औडवाः पञ्चत्रिंशत् ते मूर्छनाश्श्रिताः ।। असम्पूर्णाश् च सम्पूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितास् स्वराः । मूर्छनासु विभिन्नासु कूटताना अनन्तकाः ।। दीप्तायतादिश्-श्रुतिजविशिष्टस्स्वररागतः । सिद्धा ग्रामविशेषा हि ग्रामरागाः प्रकीर्-तिताः ।। शुद्धा ग्रामास् त्रयस् ते हि रागाः प्राप्ता विशेषताम् । जात्-त्या त्रिधा ते सम्पूर्णाष् षाडवा औडुवा इति ।। भैरवः कौशिकश् चैव हिन्दोलो दीपकस् तथा । श्रीरागो मेघरागश् च रागाष् षडिति कीर्तिताः ।। मालवश् चाऽथ मल्लारश् श्रीरागश् च वसन्तकः । हिन्दोलश् चाऽथ कार्णाट इति रागाः क्वचित् तु षट् ।। तत्र तत्त्वान्तरा रागा रागि-ण्ण्य इति कीर्तिताः । भैरवादीन् मूलरागानाश्श्रितास् ता अनेकधा ।। वादी प्रधानस् सर्वं वादी मद्ध्यमोऽथानुवादिनः । रागेऽनुगामिनस् स्वाना विवादी तु बहिष्कृतः ।। मेलस् स्वरसमूहस् स्याद् रागव्व्यञ्जनशक्तिमान् । श्लिष्टोच्चारणमेवाऽत्र समूहः परिकीर्तितः ।। ताला अनेके मात्त्रा-णान् त्रिकाब्भ्यान् दर्दुरो मतः । द्विकैष् षड्भिस् त्वेकतालश् चतुस्-तालोऽपि तद्विधः ।। चतुर्भिश् च चतुष्कैस् तु त्रिताल इति कीर्त्यते । त्रैवृतस् सप्तमात्त्राको झम्पको दशमात्रकः ।।" इति ।

सामस्स्वरेषु तु क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमान्त्यास् साम-विधानब्राह्म्मणे श्रुताः[१] । तत्रैव स्थलान्तरे क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीय-चतुर्थमन्द्रातिस्स्वार्या अपि श्रूयन्ते[२] । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु "सप्त स्स्वरा ये यमास् ते, पृथग् वा"[३] इति सामान्न्यतया सप्त स्स्वरा उल्-लिखिताः, ते च गान्धर्वस्स्वरा वा सामस्स्वरा वेति विशिष्य किमपि न ज्ज्ञायते । बृहद्देवतायान् तु क्रुष्टादयस् सप्त स्स्वरास् तदुत्पत्ति-

१. १।१।३ । २. १।१।५ । ३. १३।४४, ४५ ।

स्स्थानदेवतादिनिर्देशपूर्वकमुल्लिखिता:[१]। तत्र अष्टौ स्वरा उक्ता इति केचिन् मन्यन्ते[२]; किन्तु गान्धर्वे पञ्चमतत्त्वेन प्रतिपादितात् स्वरात् साम्नां षष्ठस्य स्वरस्य मन्द्रस्य सामविधानब्राह्मणे पञ्चमतत्त्वेनोल्लिखितस्य[३] देवताभेदेनापि भेदम् प्रदर्शयितुमेव तत्र मन्द्रेण सह पञ्चमस्योल्लेखः कृतो न तु पञ्चममन्द्रयोः पृथग् गणनेनाष्टौ स्वरान् प्रतिपादयितुमिति विज्ञायते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि सप्त सामस्वरा उल्लिखिता:[४]। भाषिकसूत्रे च— "सप्त साम्नाम्, षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादा:"[५] इत्यादिना सामस्वराः प्रतिपादिता:। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि क्रुष्टादयस् सप्त स्वराः प्रोक्ता:[६]। सामवेदीयसंहितोपनिषद्ब्राह्मणादौ पुष्प-(फुल्ल-) सूत्रे, सामतन्त्रादौ च क्रुष्टादीनां स्वराणां विनियोगा बहुशः प्रदर्शिता:, तथापि क्रुष्टादिस्वरूपतदुत्पत्तिप्रक्रियादयो विषयास् तु पुष्पसूत्रादिषु सामवेदप्रातिशाख्येषु प्रतिपादिता न दृश्यन्ते[७]। नारदीयशिक्षायान् तु— "प्रथमश् च द्वितीयश् च तृतीयोऽथ चतुर्थक:। मन्द्रः क्रुष्टो ह्यतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगा:"[८] इत्येकत्रोक्तम्। पुनरन्यत्र तु "सामवेदे तु वक्ष्यामि स्वराणाञ् चरितं यथा। अल्पग्रन्थम् प्रभूतार्थं श्रव्यं वेदाङ्गमुत्तमम्"[९] इति प्रतिज्ञाय "सप्त स्वरास् त्रयो ग्रामा मूर्छनास् त्वेकविंशति:। ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत् स्वरमण्डलम्"[१०] इत्युद्दिश्य "षड्जश् च ऋषभश् चैव गान्धारो मध्यमस् तथा। पञ्चमो धैवतश् चैव निषादस् सप्तमस् स्वर:"[११] इति सप्त स्वरान् प्रदर्श्य तेषान् देवादिप्रीणनसाधनत्त्वम्, रूपाणि, वर्णा: (जातय:), उत्पत्तिस्थानानि चेत्यादयो विषयास् सप्रपञ्चम् प्रदर्शिता:[१२]। माण्डूकक्यां शिक्षायाञ् च "सप्त स्वरास् तु गीयन्ते सामभिस् सामगैर् बुधै:। चत्वार एव च्छन्दोभ्यस् त्रयस् तत्र विवर्जिता:। षड्जऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस् तथा। धैवतश् च निषादश् च स्वरास् सप्तेह सामसु"[१३] इत्यादिना सामस्वरा वर्णिता:।

---

१. ८।११२–१२१। २. सामतन्त्रभूमिकायाम् पृ. ६। ३. १।१।१३, १।१।१५। ४. १।१२७। ५. ३।१६, १७। ६. २३।१२
७. सामसूक्ते प्रतिपादिता एते इति केचित् (सङ्. वि. वि., पृ. १६)।
८. १।१।१२। ९. १।२।१। १०. १।२।४। ११. १।२।५।
१२. १।२।६–१।५।१८। १३. श्लो. ७–८ (शि. स., पृ. ४६३)।

क्रुष्टादीनायँ यथापूर्वमुच्चोच्चतत्वं षड्जादीनायँ यथोत्तर-मुच्चोच्चतत्त्वञ् च प्प्रागेव प्प्रतिपादितम्[१]। तत् तत एवाऽवगन्तव्व्यम्। एवञ् च क्रुष्टादीनां षड्जादिभिस् सह साम्म्यञ् च क्रुष्टः=निषादः, प्रथमः=धैवतः, द्वितीयः=पञ्चमः, तृतीयः=मद्ध्यमः, चतुर्थः=गान्धारः, मन्द्रः=ऋषभः, अतिस्स्वार्य्यᳲ परिस्स्वारो वा=षड्ज इति प्प्रतीयते। नारदीयशिक्क्षाया माण्डूक्क्याश् शिक्क्षायाश् च अङ्गुलि-स्स्वरविधानस्स्य विचारे तु तत्त्र कश् चन विपर्य्यासᳲ प्रतीयते। यद्-द्यपि नारदीयशिक्क्षायाम् "आर्चिकङ् गाथिकञ् चैव सामिकञ् च स्स्वरान्तरम्। कृतान्ते स्स्वरशास्त्राणाम् प्रयोक्तव्व्यवँ विशेषतः। एकान्तरस् स्वरो ह्यृक्क्षु गाथासु द्द्व्यन्तरस् स्वरः। सामसु त्त्र्यन्-तरवँ विद्द्यादेतावत् स्वरतोऽन्तरम्"[२] इति गाथिकाद् गान्धर्वाद् वा स्वरात् सामस्स्वरस्स्य भिन्नतत्त्वमिव प्प्रतिपादितन् दृश्श्यते, तथाप्प्य-त्त्र स्वरकर्षणाकर्षणादिकृतो भेद एव ग्रन्थकारेण लिलक्क्षयिषितो न तु स्वरस्वरूपभेद इति विज्ज्ञायते, सामस्स्वराणां षड्जादिरूपेणैव भाषिकसूत्त्रे[३] माण्डूक्क्यां शिक्क्षाञ्[४] चोक्तत्त्वाद्, नारदीयशिक्क्षा-यामेवाऽपि सामस्स्वराणाङ् क्रुष्टादिभिर् नामभिस् सह षड्जादिभिर् नाम-भिरपि व्यवहृतत्त्वाच् च[५]। अङ्गुलिस्स्वरविन्न्यासप्प्रतिपादने नारदीयायां शिक्क्षायाम्— अङ्गुष्ठस्स्योत्तमे क्रुष्टोऽङ्गुष्ठे तु प्प्रथमस् स्वरः। प्रदेशिन्न्यान् तु गान्धार ऋषभस् तदनन्तरम्। अनामिकायां षड्जस् तु कनिष्ठायाञ् च धैवतः। तस्स्याधस्ताच् च योन्न्यास् तु निषादन् तत्त्र विन्न्यसेत्। अपर्वत्त्वादसञ्ज्ञत्त्वादव्व्ययत्त्वाच् च नित्त्यशः। मन्द्रो हि न हि भूतस् तु परिस्स्वार इति स्स्मृतः"[६] इति, माण्डूक्क्यां शिक्क्षा-याञ् च— "बाह्य्याङ्गुष्ठन् तु क्रुष्टं स्यादङ्गुष्ठे मद्ध्यमस् स्वरः। प्रादेशिन्न्यान् तु गान्धारो मद्ध्यमायान् तु पञ्चमः। अनामिकायां षड्जस् तु कनिष्ठायान् तु धैवतः। तस्स्याऽधस्तात् तु योऽन्न्यस् स्यान् निषाद इति तवँ विदुः"[७] इति च क्रुष्टप्प्रथमयोᳲ परिस्स्वारस्स्य च गान्धारादिभिस् सह परस्परपूरकत्त्वेनोल्लेखोऽपि क्रुष्टादीनां षड्जा-दीनाञ् चोभयेषायँ यथायथमैक्क्यमिति स्फुटतरीकरोति। उव्वटेनाऽपि षड्जादीनाङ् क्रुष्टादीनाञ् च यथायथमैक्क्यं स्फुटं सूचितम्[८]।

---

१. पृ. ३७०–३७१। २. १।१।२, ३। ३. ३।१६, १७। ४. श्लो. ७, ८। ५. १।२।१–५। ६. १।७।३–५। ७. श्लो. १५–१६ (शि.स., पृ.४६४)। ८. ऋ.प्रा.उ.भा. १३।४४।

यत् तु नारदीयशिक्षायायाँ "यस् सामगानाम् प्रथमस् स वेणोर् मद्ध्यमस् स्वरः । यो द्वितीयस् स गान्धारस् तृतीयस् त्वृषभस् स्मृतः । चतुर्थष् षड्ज इत्याहुः पञ्चमो धैवतो भवेत् । षष्ठे निषादो विज्ज्ञेयस् सप्तमः पञ्चमस् स्मृतः"[1] इति, तद् वेणौ खादिरे सैप्येऽन्यस्मिन् वाऽपि सुषिरवाद्द्ये स्वरविशेषाभिव्यञ्जनाय कृतेषु सप्तसु छिद्द्रेषु मद्ध्ये कतमेन च्छिद्द्रेण कतमस् स्वरोऽभिव्यज्यते इति प्रदर्शनायैवोक्तम्; एवम् च 'स वेणोर् मद्ध्यमस् स्वरः' इत्यत्र स्वरशब्दस् सुषिरवाद्द्यस्थस्वराभिव्यञ्जकच्छिद्द्रपरो न मुख्यस्स्वरपरः । एतच् च प्रकारान्तरेणाऽपि प्रतिपादितन् दृश्यते— षड्जस् त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मद्ध्यमाङ्गुलौ । निरङ्गुल्याञ् च गान्धारो मद्ध्यमः कम्पितो यथा । वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुनः । पञ्चमोऽनामिकायान् तु धैवतो मद्ध्यमाङ्गुलौ । प्रदेशिन्न्यान् निषादस् तु मद्ध्यमः कम्पितो यथा"[2] इति । एतत् च नाट्यशास्त्रसुषिरातोद्द्याद्ध्यायतदभिनवभारत्यादिपरिशीलने स्पष्टम् भवति । नारदीयशिक्षाया उक्तेनोल्लेखेन सामगाने न केवलवँ वैणिक एव किन्तु वंशवादादयोऽन्न्येऽपि कृतपचटका भवन्ति स्मेति प्रतीयते । एवञ् च सति उक्ताम् नारदीयशिक्षोक्तिमुपजीव्य यत् कैश् चित् खलु 'म गा ऋ ष धै नि प' इति सामस्वराणाङ् क्रमः कल्पितः[3], तदनुसारञ् च क्रुष्टादीनां षड्जादिभिस् सह सवँवादने क्रुष्टः=मद्ध्यमः, प्रथमः=गान्धारः, द्वितीयः=ऋषभः, तृतीयः=षड्जः, चतुर्थः = धैवतः, मन्द्रः=निषादः, अतिस्वार्यः=पञ्चम इत्यभिप्रायोऽभिव्यक्तीकृतस्[4] सोऽसङ्गत एव दृश्यते; भाषिकसूत्रे[5] माण्डूक्यां शिक्षायाम्[6], नारदीयशिक्षायामेवाऽपि[7] सामस्वराणां षड्जऋषभादिक्रमेणैव प्रतिपादितत्वाच् च ॥४६–४८॥

१४. गान–पाठभेदप्रतिपादनम्

ग्रामोत्थमूर्छनातानरागयोगविशेषतः ।
गानम् पाठात् पृथक् तुल्या उभयोर् यद्द्यपि स्वराः ॥४९॥

---

१. १।५।१–२ । २. ना. शा. अभि. भा. ३०।२; तुलना कार्या ना. शि. १।७।३–४ । ३. सामतन्त्रभूमिकायाम्, पृ. ८ । ४. पा. शि. शि. स. स., पृ. १०७ । ५. ३।१६, १७ । ६. श्लो. ७, ८ । ७. १।२।१–५ ।

ननु गाथिकस्स्वराणां षड्जादीनावँ वैदिकस्स्वराणामुदात्तादीनाञ् च तुल्ल्यत्त्वे तद्वतोर् गाथागान–वेदपाठयोस् सजातीयत्त्वेन श्श्रवणम् प्प्रसक्तं स्यात्, अनुभूयते तु महदन्तरङ् गाथागान–वेदपाठयोरिति चेदत्त्रोच्च्यते–ग्रामोत्थेत्त्यादि । गाथागाने स्वराणाङ् ग्रामीकरण–मूर्छन–तननादिभिष् खलु रागवत्त्वस्स्य सम्पादनाद्, वेदपाठे च शुद्धानां स्वराणामेव प्प्रयोगाद् मूलभूतानां स्वराणान् तुल्ल्यत्त्वेऽपि गानपाठयोर् भेदो नाऽनुपपन्न इत्त्यर्थः । गानपाठभेदोऽभिनवगुप्तेनाऽपि एवमेवाऽभिनवभारत्त्यावँ[1] व्युत्पादित इत्त्यप्प्यत्त्र स्स्मरणीयम् ॥४९॥

१५. प्राकृतध्वनिगततया स्वरविशेषाणान् निदर्शनम्

मयूरष् कवते षड्जमृषभङ् गौर् हि रम्भते ।
कल्लतेऽजा तु गान्धारङ् क्रौञ्चष् क्कायति मद्ध्यमम् ॥५०॥
कोकिला पञ्चमङ् कौति हेषतेऽश्श्वो हि धैवतम् ।
निषादम् बृंहति गज एतत् स्वरनिदर्शनम् ॥५१॥

षड्जादीनां स्वराणां स्वरूपाणि उपदेष्टुम् प्राचीनैष् कतिपयैश् शिक्षाकारैस् तानि प्राकृतैर् ध्वनिभिर् निदर्शितानि । तदेव निदर्शनमत्त्र प्प्रतिसंस्कृताभ्याङ् कारिकाभ्यामस्माभिर् निबद्धम् । एतस्मान् निदर्शनाद् व्यावहारिको वैदिकगाथिकस्वरोच्चारणसौष्ठवसम्पादनरूपो लाभो यद्द्यपि दुर्लभस् तथापि प्राचीनशिक्षाग्रन्थेषु सुस्थितोऽयवँ विषयस् सर्वथा त्यक्तुमयोग्ग्य इत्त्यत्त्र सङ्कलितो बोद्ध्यः । यद्द्यपि याज्ञ्ञवल्क्यशिक्षायामन्न्यत्त्र च एतस्मिन् विषये कियताऽप्प्यंशेन भेदो दृश्श्यते तथापि बहुतरग्रन्थसम्मतिमाधारीकृत्त्य विषयोऽयमत्त्र प्प्रतिपादितः । तत्त्र षड्जादीनां स्वराणायँ यथोत्तरमुच्चोच्चत्त्वाद् उच्चत्त्वनीचत्त्वयोश् च आपेक्षिकत्त्वात् कथम् मयूरस्स्य केकाया गौर् हम्बाया अन्न्येषावँ वा रुतानाम् पृथक्पृथग् एकलरूपेण श्रूयमाणानां षड्जत्त्वादिव्यवस्था स्यादिति प्प्रश्नोऽत्त्र उत्तिष्ठति । तस्स्य समाधानाय च गवादयष् षड्जमपि कायन्ति तदंशापेक्षया तेषामृषभादीनान् निश्चयो भवतीति केन चनोक्तम्[2] । किन् तु तन् नाऽस्माकम् मनो हरति । अस्माकवँ विचारे तु मयूरादीनां सप्तानां सप्तानां रुतानाम् परस्परापेक्षया उच्चत्त्वनीचत्त्वव्यवस्थायाष् प्प्रतिपादयितुं शक्क्यत्त्वाद्, मयूरस्स्य केकायाष् षड्जत्त्वे गौर् हम्बाया ऋषभत्त्वम्, तयोष् षड्जत्त्वऋषभत्त्वयोरजायाष् कल्लनस्स्य गान्धारत्त्वमित्त्येव-

---

१. ना.शा. १८।१०९ ।   २. पा.शि.शि.स.स., पृ. १०६ ।

मेव व्याख्येयमिति प्रतिभाति। एकस्यैव मनुष्यस्य स्वरस्य मयूरकेकासदृशत्वे षड्जत्वञ् गोहम्बासदृशत्वे ऋषभत्वम् अजाकल्लनसदृशत्वे गान्धारत्वमित्येवमादेः प्रतिपादने एव उक्तनिदर्शनस्य तात्पर्यम् प्रतीयते। केकादीनां षड्जत्वादेः प्रतिपादनञ् च याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्— "षड्जो वेदे शिखण्ड्यास्ये ऋषभस् स्यादजामुखे। गावो रम्भन्ति गान्धारङ् क्रौञ्चाश् चैव तु मद्ध्यमम्। कोकिलः पञ्चमम् ब्रूते निषादन् तु वदेद् गजः। अश्वश् च धैवतो ज्ञेयस् स्वरास् सप्तेति गीयते"[१] इति, नारदीयशिक्षायाम्— "षड्जवँ वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभम्। अजाविके तु गान्धारङ् क्रौञ्चो वदति मद्ध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिला वक्ति पञ्चमम्। अश्वस् तु धैवतवँ वक्ति निषादवँ वक्ति कुञ्जरः"[२] इति, माण्डूक्यां शिक्षायाञ् च— "षड्जे वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभे। अजा वदति गान्धारे क्रौञ्चनादस् तु मद्ध्यमे। पुष्पसाधारणे काले कोकिलः पञ्चमे स्वरे। अश्वस् तु धैवते प्राह कुञ्जरस् तु निषादवान्"[३] इति प्राप्यते। वाचस्पत्ये स्वरशब्दार्थे तु "षड्जं रौति मयूरो हि वृषो नर्दति चर्षभम्। अजा विरौति गान्धारङ् क्रौञ्चो नर्दति मद्ध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वश् च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः" इति नारदवचनमुद्धृतम्, "अश्वस् तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसञ्ज्ञकम्। निषादन् तु गजो गर्जत्युन्मदोऽसौ सपञ्चमम्" इति, "षड्जञ् च पञ्चमञ् चेति मयूरो वदति द्विधा। अश्वा द्द्या धैवतादींश्च प्राहुर् मत्ताश् च पञ्चमम्" इति च भरतादिवचने उद्धृते ॥५०-५१॥

१६. व्यञ्जनस्वरविवेचनम्

स्वस्मात् पूर्वतर स्थितस्य परत्रापि स्थितस्य वा।
यस्य स्वरस्य स्यादङ्गवँ व्यञ्जनन् तत्स्वरम् भजेत् ॥५२॥

व्यञ्जनस्य कीदृश्यां स्थितौ स्वपूर्ववर्तिस्वराङ्गत्वङ् कीदृश्यां स्थितौ च स्वपरवर्तिस्वराङ्गत्वमिति स्वरव्यञ्जनायोगवाहस्वभावनिरूपणप्रसङ्गेऽक्षरनिरूपणे प्रदर्शितम्। एवञ् च यद् व्यञ्जनम् उदात्तत्वधर्मयुक्ताऽकारादिस्वरस्याऽङ्गन् तदुदात्तम्, अनुदात्तत्वधर्मयुक्ताऽकारादिस्वरस्याऽङ्गन् तदनुदात्तमित्यादिका व्यवस्था

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. ५-६। २. १।५।३, ४।
३. श्लो. ९-१० (शि. स., पृ. ४६३-४६४)।

बोद्ध्या। तथा च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये "(उदात्तादयस् स्वराः) अक्क्षराश्श्रयाः (उच्चार्यन्ते)"[1] इत्युक्त्वाऽयवँ विषयस् सूचितः। यद्द्यपि तद्व्याक्ख्याने "स्वराणामक्क्षरैर् धर्मधर्मिसम्बन्धो न तु व्यञ्जनैः" इति भ्रमजनकवँ वाक्क्यमुव्वटेन प्रयुक्तन् तथापि सव्यञ्जना निर्व्यञ्जना वा ऽपि अकारादय उदात्तत्वाद्द्याश्श्रया इति "सव्यञ्जनस् सानुस्वारश् शुद्धो वाऽपि स्वरोऽक्क्षरम्"[2] इति प्रातिशाक्ख्यकारवचनेनैव सुखेन निश्चेतु शक्क्यते। एवञ् च 'न तु व्यञ्जनैः' इति उव्वटवचनमनादरणीयम्, अथवा 'व्यञ्जनेषु अपि उदात्तत्वादीनां सत्त्वेऽपि न स्वतन्त्रेषु व्यञ्जनेषु स्वतन्त्रा उदात्तत्वादयो धर्मा भवन्ति, किन् तु तत्तद्व्यञ्जनाङ्गकाऽकारादिस्वरेषु ये उदात्तत्वादयो भवन्ति ते एव तेषुतेषु व्यञ्जनेष्वपि भवन्ति' इत्येव तस्याऽर्थस् स्वीकर्तव्यः। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि "स्वरोऽक्क्षरम्, सहाऽऽद्द्यैर् व्यञ्जनैः, उत्तरैश्चाऽवसितैः, सयँयोगादिः पूर्व्वस्य यमश्च च, क्रमजश्च च, तस्मञ्चाच् चोत्तर स्पर्शे, अवसितञ् च"[3] इति व्यञ्जनानाम् पूर्वाङ्गतायाᳵपराङ्गतायाश्च व्यवस्थाम् प्रतिपाद्द्य प्रोक्तम् "व्यञ्जनं स्वरेण सस्वरम्"[4] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि "सव्यञ्जनोऽपि"[5] इति सूत्रेणायवँ विषयᳵ प्रतिपादितः। ऋक्तन्त्रेऽपि "अक्क्षरम्"[6] इति प्रकृते एव "उदात्तमुत्"[7] इत्यादिकमुदात्तादिविवरणन् दत्तमिति तत्राऽपि एष एवाऽर्थस् स्वीकृतो बोद्ध्यः। "समानयमेऽक्क्षरमुच्चैरुदात्तन् नीचैरनुदात्तमाक्क्षिप्तं स्वरितम्"[8] इति वदताऽथर्ववेदप्रातिशाक्ख्यकारेणाऽपि अयमेवार्थस् स्वीकृतो विज्ज्ञायते। पतञ्जलिमुनिरपि "बाढमर्थो यद्द्येते (उदात्तत्वादयः) व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्क्ष्यन्ते। ननु च प्रत्यक्क्षमुपलभ्यन्ते इषे त्वोर्ज्जे त्वा"[9] इति वदन् व्यञ्जनेष्वपि उदात्तत्वादिधर्मयोगस्य प्रत्यक्क्षतयोपलभ्यत्वम् प्रतिपादयति। याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च "स्वर उच्चस् स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित एव च। स्वरप्प्रधानन् त्रैस्वर्यवँ व्यञ्जनन् तेन सस्वरम्॥ मणिवद् व्यञ्जनान्याहुस् सूत्रवत् स्वर इष्यते। व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः॥ उदात्तन् नाऽनुवर्तेत

---

१. ३।१, २। २. ऋ. प्रा. १८।३२। ३. १।९९–१०६। ४. १।१०७। ५. १।४३। ६. २।५।६ (४६)। ७. २।६।१ (५१)। ८. शौ. च. १।१४–१६। ९. पा. व्या. भा. १।२।२९–३०।

नीचन् न स्स्वरितन् तथा । विस्स्वरन् तवँ विजानीयाद् दीर्घह्रस्स्वविवर्जितम्"[1] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायामपि याज्ञवल्क्यशिक्षाया अनुपदमुद्धृतेषु त्रिषु श्श्लोकेषु द्वौ पूर्वौ श्लोकौ समाविष्टौ दृश्श्येते[2] । सयँयुक्तव्यञ्जनस्वरविषये च याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्— "नैतत् स्वरन्ति पूर्वाङ्गे नाऽपराङ्गे कथञ् चन । न स्स्वरे न च मात्रायाङ् कथं स्वारो विधीयते ॥ पराङ्गस्स्य तु यत् पूर्वम् पूर्वाङ्गस्स्य तु यत् परम् । उभयोरर्धसयँयोगे स्वारङ् कुर्याद् विचक्षणः । सयँयोगे तु परं स्वार्यम् परं सयँयोगनायकम् । सयँयुक्तस्स्य तु वर्णस्स्य न स्स्वार्यम् पूर्वमक्षरम् । अवग्रहे पदच्छेद उदात्तो दृश्श्यते यदि । स्वरान्तं स्वरितम् प्राहुस् सन्धौ तु स्स्वार्यते परम् । स्वरसन्धिविधानेन नीचोच्चत्त्ववँ विधीयते । व्यञ्जनाद् वा स्वराद् वाऽपि तत्सन्धौ स्वर उच्च्यते । ...... दुर्बलस्स्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान् नृपः । एववँ व्यञ्जनमासाद्द्य अकारो हरति स्स्वरम्"[3] इति विचारश् प्राप्प्यते । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "यद् व्यञ्जनञ् च यस्स्याङ्गन् तत् तेन सस्स्वरम् भवेत् । एतदर्थमिदम् प्रोक्तं स्वारसन्देहभेदकम् ॥ अनुस्स्वारो विसर्गश् च नासिक्क्योऽथ यमास् तथा । जिह्वामूलमुपद्ध्मा च नवैते स्स्युश् पराश्श्रयाः ॥ सयँयोगवाहा एवैते निजस्स्वरविवर्जिताः । पूर्वस्स्याङ्गम् भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्ववत्"[4] इति । नारदीयशिक्षायाञ् च— "स्वर उच्चस् स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित एव च । व्यञ्जनान्न्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्स्वरः । स्वरप्प्रधानन् त्रैस्स्वर्यमाचार्याश् प्रतिजानते । मणिवद् व्यञ्जनवँ विद्द्यात् सूत्रवच् च स्स्वरवँ विदुः"[5] इति उपलब्भ्यते, किन् तु एतस्स्य शोभाकरेणाऽव्याक्ख्यातत्त्वात् प्रकरणासङ्गतेश् च प्रक्षिप्तमिवैतद् भाति । माण्डूक्क्यां शिक्षायामपि— "स्वर उच्चस् स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित उच्च्यते । व्यञ्जनानन्न्यनुवर्तन्ते यत्राऽसौ तिष्ठति स्स्वरः । स्वर उच्चस् स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित एव तु । स्वरप्प्रधानन् त्रैस्स्वर्यमाहुरक्षरचिन्तकाः ॥ ...... दुर्बलस्स्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान् नृपः । स्वरो व्यञ्जनमासाद्द्य हरते नाऽत्र संशयः"[6] इति पठ्ठ्यते । सयँयुक्तवर्णस्वरविषये

---

१. श्लो. ११८–११९ (शि. स., पृ. १९) । २. श्लो. ८६–८७ (शि. स., पृ. १२४) । ३. श्लो. १०५–१११ (शि. स., पृ. १७–१८) । ४. श्लो. ४९–५१ (शि. स., पृ. १२१) । ५. २।५।२–४ । ६. श्लो. ६१–६४ (शि. स., पृ. ४६८) ।

च— "सयँ्योगस्स्य परं स्वार्यम् परं सयँ्योगनायकम् । सयँ्युक्तस्स्य तु वर्णस्स्य न स्स्वरम् पूर्वमिष्ष्यते ।। स्वरणम् पतनञ् चैव वोत्थानेषु समेषु च । एकमेव पदे दृष्टन् न पूर्वाङ्गे क्वचिद् भवेत्"[१] इति च प्राप्प्यते ।।५२।।

नादानुस्स्वारयोॸ् पूर्वस्स्वरहारित्त्वमिष्ष्यते ।
तैत्तिरीयैॸ् क्वचिद् विद्ध्यभावे न चरणान्तरे ।।५३।।

तथा हि व्यासशिक्क्षायाम्— "नादानुस्स्वारयोॸ् पूर्वस् स्वरभागुच्चवत् स्थितः । स्वर्येतेऽस्मात् (अस्मात् ?) परावेव नादानुस्स्वारकावपि" इति 'अश्मन् । ऊर्ज्जम् ।' 'वायव्व्य७ ँ् श्वेतम्' इत्त्यादौ नादाद् अनुस्स्वाराद् वा पूर्वत्त्र स्स्थितस्स्य स्वरितस्स्य स्वरस्स्य अकारादेर् उदात्तीभावो नादस्स्याऽनुस्स्वारस्स्य च स्वरितीभावॸ् प्रतिपादितः[२] । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च "नादानुस्स्वारयोॸ् पूर्वस् स्वरस् स्वरितभाक् स्थितः । न ह्य्याक्क्षेपस् स्वरे तत्त्र नादेऽनुस्स्वार एव सः"[३] इति । चरणान्तरे तु एतादृशस्स्य विधेरभावेऽयवँ् विशेषस् तत्त्र नेष्ष्यते । अतो नादानुस्स्वारयोरपि पूर्वस्स्वरस्वरभाक्त्वमेवान्न्यत्त्र बोद्ध्यम् । एवञ् च शुक्लयजुर्वेदादौ प्रयोज्ज्यस्स्य ह्रस्स्वस्स्य दीर्घस्स्य वाऽप्प्यनुस्स्वारस्स्य पूर्वस्स्वरस्वरभाक्त्वमेवाऽवसीयते । तथा चोक्तवँ् वर्णरत्नप्रदीपिकायाम्— "अनुस्स्वारो विसर्ग्गश् च नासिक्क्योऽथ यमास् तथा । जिह्व्वामूलमुपद्ध्मा च नवैते स्स्युॸ् पराश्श्रयाः ।। सयँ्योगबाहा एवैते निजस्स्वरविवर्जिताः । पूर्वस्स्याऽङ्गम् भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्ववत्"[४] इति । ऋग्वेदसम्बद्धायाञ् जयन्तस्स्वामिप्रोक्तायां स्वराङ्कुशशिक्क्षायान् तु स्वरितात् परस्स्य नादस्स्य पृथक् स्वरो विहितो यथा— "स्व(ा)रात् परवँ् व्यञ्जनयँ् यत् पञ्चमेनाऽन्न्वितयँ् यदि । पूर्वस्स्य स्वरतो नादो न पूर्वं स्वरते स्स्वरः । यत्त्र स्स्व(ा)रात् परो नादॸ् पूर्वस्स्वरितभाक् परः । तत्त्राक्क्षेपो न कर्त्तव्व्यो नादे जङ्घे(ऽजङ्गे?)ऽपि तत्परे"[५] इति । यद्द्यपि "व्यञ्जनं स्वरितात् पूर्वम् पञ्चमेनाऽन्न्वितयँ् यदि । स्वरितादुत्तरन् तस्मात् स्वार्य्यो नादस् त्वनन्तरः"[६] इति वचनङ् कात्त्यायनशिक्क्षायामपि प्राप्प्यते तथाऽपि तट्टीकाकारेण जयन्तस्स्वामिना एतत् परशाखापरत्त्वेन नीतम् प्रतीयते ।।५३।।

---

१. श्लो. ११९–१२० (शि. स., पृ. ४७३) । २. सू. ३१६–३१७ । ३. श्लो. ५५ । ४. श्लो. ५०, ५१ (शि. स., पृ. १२१) । ५. श्लो. १८, १९ (शि. स., पृ. १६२) । ६. श्लो. ९ (शि. स., पृ. ५०) ।

स्वारात् परवँ व्यञ्जनञ् चेत् तदङ्गं सविरामकम् ।
अविरामोऽपि रेफस् तु ऋपरो धृतवत् क्वचित् ।।५४।।

तैत्तिरीयके स्वरितात् परन् तस्यैव स्वरितस्याऽङ्गत्त्वम् प्राप्तम् परवर्तिना विरामेण युक्तयँ यत् किञ्चिदपि व्यञ्जनम् प्रचितवद् भवति; स्वरितात् परस् तस्यैव स्वरितस्याङ्गत्त्वम् प्राप्तश् परवर्तिना विरामेण युक्तस् तादृशेन विरामेण रहितोऽपि ऋकारपरकस् तु रेफश् प्रचितवद् भवतीत्त्यर्थः । तदुक्तवँ व्यासशिक्क्षायाम्— "भक्तिस् स्वारात् तदङ्गानञ् धृतवदृपरे च रः"[1] इति ।।५४।।

स्वारात् परस्यास् तु स्वरभक्तेरपि स्वरश् पृथक् ।
धृतोऽथवोच्चो वा नीचस् स्वारो वा तैत्तिरीयके ।।५५।।

तथा हि व्यासशिक्क्षायाम् — "भक्तिस् स्वारात् तदङ्गानञ् धृतवदृपरे च रः । आद्यपूर्वोऽथ चोच्चस् स्याद् भक्तेर् नीचो ढधू अधः । स्वारश् चारण्यके भक्तेरत्त्र शीर्षं रपूर्वके । स्वर्यते चादितो ह्रस्वो दीर्घमद्ध्यन् तथैव च । सयँ युतोर्ध्वे तु दीर्घश् चेदन्त्यस्स्वारो भवेत् तदा । ऋकारोत्तररेफोर्ध्वेऽवसाने दीर्घ एव च"[2] इति । अन्न्यत्त्र तु स्वरभक्तेश् पूर्वाङ्गत्त्वे पूर्वस्स्वरस्स्वरेणैव सस्वरत्त्वम् पराङ्गत्त्वे परस्स्वरेणैव सस्वरत्त्वम् बोद्ध्यम् । स्वरभक्तेश् पूर्वाङ्गत्त्वपराङ्गत्त्वव्यवस्था च "स्वरभक्तिश् पूर्वभागक्क्षराङ्गम्"[3] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये, "अनुस्वारस्स्वरभक्तिश् च (पूर्वस्याऽङ्गम्)"[4] इति तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये, "पूर्वस्स्वरस्स्य सम्भाव्व्या स्वरभक्तिश् प्रकीर्त्यते"[5] इति शैशिरीयशिक्क्षायाम्, "स्वरभक्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्क्रमस्स्य पट्ठ्यते"[6] इति याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्, "स्वरभक्तिश् च पूर्वाङ्गन् देवम् बर्हिरुदाहृतिः"[7] इति वर्णरत्नप्रदीपिकायाम् । स्वरभक्तिस्स्वरोऽत्त्र प्रसङ्गादुक्तो बोद्ध्यः । स्वरभक्तेश् पूर्वाङ्गत्त्वपराङ्गत्त्वयोर् विचारोऽप्यवशिष्टश् प्रसङ्गादत्त्र प्प्रदर्शितो बोद्ध्यः ।।५५।।

१७. उदात्तादिस्वर-रूप-गुण-वर्ण-गोत्र-च्छन्दो-देवतानिरूपणम्

स्वररूपादयो लोकबुद्ध्याऽग्ग्राह्य्या अपीह च ।
धर्माय प्प्रतिपाद्द्यन्ते शिष्टाचार्योपदेशतः ।।५६।।

---

१. सू. ३१८ । २. सू. ३१८–३२३ । ३. १।३२ ।
४. २११६ । ५. श्लो. ५२ । ६. श्लो. १०२ (शि. स., पृ. १७) ।
७. श्लो. ५२ (शि. स., पृ. १२१) ।

वैदिकेषु शिक्क्षाग्रन्थेषु प्रतिपादितानां सर्वेषाँल् लक्क्षणानाञ् ज्ञानन् धर्मार्थमावश्श्यकमिति प्प्रतिपादितं हि व्यासशिक्क्षायाम्— "लक्क्षणेन विनाऽद्ध्यायय्यँ यः पठेदपि सर्वदा। नैव तत्फलमाप्नोति स विप्प्रस् सुजनोऽपि हि"[1] इति। "शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽब्भ्युदयस् तत्तुल्ल्यव्वँ वेदशब्देन"[2] इति वदता पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेण, "यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति, एवयँ यश् शास्त्रपूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽब्भ्युदयेन युज्ज्यते"[3] इति उक्तस्स्य वार्तिककारवचनस्स्य व्याक्ख्यात्राऽपि षडङ्गलक्क्षणज्ज्ञानस्याऽब्भ्युदयफलकत्त्वं सूचितम् प्रतिभाति ॥५६॥

(क) स्वररूपनिरूपणम्

अस्त्युदात्तस् स्वरश् शुक्लोऽनुदात्तो लोहितस् तथा।
स्वरितश् श्श्याम इत्त्याहुस् स्वररूपज्ज्ञशिक्क्षकाः ॥५७॥

तथाहि शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "शुक्लमुच्चव्वँ विजानीयान् नीचलँ लोहितमुच्च्यते। श्श्यामन् तु स्स्वरितव्वँ विद्द्याद्"[4] इति। एवमेव याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि[5] ॥५७॥

पद्मपत्त्रप्प्रभष् षड्ज ऋषभश् शुकपिञ्जरः।
कनकाभस् तु गान्धारो मद्ध्यमः कुन्दसप्प्रभः ॥५८॥
पञ्चमस् तु भवेत् क्कृष्णः पीतवर्णस् तु धैवतः।
निषादस् सर्ववर्णाभ इत्त्येते स्स्वरवर्णकाः ॥५९॥

एतौ श्लोकौ माण्डूक्क्याश् शिक्क्षाया उद्धृतौ[6]। एवमेव नारदीयशिक्क्षायामपि[7] ॥५८–५९॥

(ख) स्वरगुणनिरूपणम्

उदात्तस् सात्त्विकः प्रोक्तस् स्वरितो राजसस् स्मृतः।
बुधैरुक्तौ तामसौ तु निहतप्प्रचितावुभौ ॥६०॥

तथा हि व्यासशिक्क्षायाम्— "उदात्तस् सात्त्विकः प्रोक्तस् स्वरितो राजसस् स्मृतः। निहतप्प्रचितावेतौ तामसौ तु विदुर् बुधाः"[8] इति; पारिशिक्क्षायाञ् च— "स्वारोच्चकौ राजससात्त्विकौ स्तो धृताऽनुदात्तावपि तामसौ (स्तः)"[9] इति ॥६०॥

---

१. सू. ५१५–५१६। २. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्न्निके)।
३. तत्त्रैव। ४. श्लो. ६३। ५. श्लो. २ (शि. स., पृ. १)।
६. श्लो. १३–१४ (शि. स., पृ. ३६४)। ७. १।४।१, २।
८. सू. ४६३–४६४। ९. सू. ७२।

(ग) स्वरवर्णनिरूपणम्

उदात्तो ब्रह्मवर्णश् च क्षत्रवर्णोऽनुदात्तकः ।
स्वरितो वैश्यवर्णश् च प्रचितश् शूद्रवर्णकः ॥६१॥

तथा हि शैशिरीयशिक्षायाम्— "उदात्तम् ब्राह्मणवं विद्द्यान् नीचङ् क्षत्रियमुच्यते । वैश्यन् तु स्वरितवं विद्द्यात्"[1] इति । एवमेव याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि[2] । व्यासशिक्षायाञ् च— "ब्रह्मजातिर् भवेदुच्चश् क्षत्रजातिस् तु नीचकः । वैश्यजातिर् भवेत् स्वारश् शूद्रस् तु प्रचयस् स्मृतः"[3] इति । पारिशिक्षायाञ् च— "नीचो विराड् ब्राह्मणजातिरुच्चस् स्वारस् तु वैश्यश् प्रचयश् च शूद्रः"[4] इति ॥६१॥

उक्ताष् षड्जो मद्ध्यमश् च पञ्चमो ब्राह्मणास् त्रयः ।
ऋषभो धैवतश् चाऽपि क्षत्रियौ कथितावुभौ ॥६२॥
गान्धारश् च निषादश् च अर्धवैश्यार्धशूद्रकौ ।
अर्धेन पतितत्वाद् धि निश्चितत्योक्तौ मनीषिभिः ॥६३॥

तथाहि नारदीयशिक्षायाम्— "पञ्चमो मद्ध्यमष् षड्ज इत्येते ब्राह्मणास् स्मृताः । ऋषभो धैवतश् चापीत्येतौ हि क्षत्रियावुभौ । गान्धारश् च निषादश् च वैश्यावर्धेन वै स्मृतौ । शूद्रत्त्ववं विद्धि चाऽर्धेन पतितत्वान् न संशयः"[5] इति । "पञ्चमस्योत्कर्षाद् मद्ध्यमषड्जयोश् च ग्रामत्वाद् ब्राह्मणत्वमुत्कर्षसामान्यात् । ऋषभधैवतयोश् च बलयोगात् क्षत्रियत्वम्, गान्धारस्य मद्ध्यमादेवा(व)रोहाद् वैश्यता, निषादस्याऽवरोहाद् वैश्यत्व शूद्रत्वञ् च प्रतिपाद्यते"[6] इति तद्व्याख्याने शोभाकरश् प्राह ॥६२–६३॥

(घ) स्वरगोत्रनिरूपणम्

उदात्त उक्तो गोत्रेण भारद्वाजो मनीषिभिः ।
अनुदात्तो गौतमश् च स्वरितो गार्ग्य इत्यपि ॥६४॥

तथाहि शैशिरीयशिक्षायाम्— "उदात्तन् तु भरद्वसुः । नीचङ् गौतममित्याहुर् गार्ग्यन् तु स्वरितवं विदुः"[7] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि "भारद्वाजमुदात्तकम् । नीचङ् गौतममित्याहुर् गार्ग्यञ् च स्वरितवं विदुः"[8] इति ॥६४॥

---

१. श्लो. ६४, ६५ । २. श्लो. ३, ४ (शि. स., पृ. १) ।
३. सू. ४९१, ४९२ । ४. सू. ७१ । ५. १।४।३, ४ ।
६. ना. शि. शो. व्या. १।४।३, ४ । ७. श्लो. ६५ । ८. श्लो. ४ (शि. स., पृ. १) ।

(ङ) स्वरच्छन्दोनिरूपणम्

उदात्तस्य तु गायत्रं त्रैष्टुभं निहतस्य तु ।
जागतं स्वरितस्याऽस्ति च्छन्द इत्युदितं बुधैः ॥६५॥

तथा हि शैशिरीयशिक्षायाम्— "विद्यादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रैष्टुभमुच्यते । जागतं स्वरितं विद्यादेतदेव नियोगतः"[१] इति । एवमेव याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि[२] ॥६५॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती षड्जादीनां छन्दांस्यनुक्रमात् ॥६६॥[३]

एतच्च गायत्र्यादीनां षड्जादिभिः स्वरैः सह सम्बन्धं प्रदर्शयता[४] पिङ्गलनागेनाऽपि सूचितमेव ॥६६॥

(च) स्वरदेवतानिरूपणम्

उक्तोऽग्निर्देवतोच्चस्य स्वरदैवतवेदिभिः ।
नीचस्य देवता सोमः सविता स्वरितस्य तु ॥६७॥

तथा हि शैशिरीयशिक्षायाम्— "अग्निरुच्चस्य देवता । नीचे सोमं विजानीयात् स्वरिते सविता तथा"[५] इति । एवमेव याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि[६] । सर्वलक्षणमञ्जरीकारस्तु "उच्चस्य देवता भूमिर्नीचस्याऽग्निस्तु देवता। स्वारस्य देवता चन्द्रो धृतस्याऽर्कस्तु देवता"[७] इति कस्याश्चन शिक्षाया वचनं प्रदर्शितवानस्ति । पारिशिक्षायामपि—"उच्चस्य भूमिर्निहतस्य चाऽग्निः स्वारस्य चन्द्रः प्रचयस्य चाऽर्कः"[८] इति पठ्यते । एतानि वचनानि च शाखाभेदेन व्यवस्थाप्यानि प्रतीयन्ते। मुनिना शौनकेन तु "त्रयाणामितरेषां तु लोकाधिपतयस्त्रयः"[९] इत्युक्तम् ॥६७॥

प्राजापत्यो वैश्वदेवो ब्राह्मो वा क्रुष्ट उच्यते ।
आदित्यः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयः साध्य एव च ॥६८॥
आग्नेयो वाऽऽश्विनो वाऽपि तृतीयोऽथ चतुर्थकः ।
वायव्यः पञ्चमः सौरो मन्द्रः सौम्यः प्रकीर्तितः ॥६९॥

---

१. श्लो. ६६ । २. श्लो. ५ (शि. स., पृ. १) ।
३. प्राचां वचनम् । ४. पि. छ. सू. ३।६४ । ५. श्लो. ६३,६४ ।
६. श्लो. २, ३ (शि. स., पृ. १) । ७. व्या. शि., पृ. १८३ ।
८. सू. ७१ । ९. बृ. दे. ८।१२१ ।

विकर्षेण तु मन्द्रस्य युक्तोऽतिस्वार्य उच्यते ।
स मैत्रावरुणो ज्ञेयो मन्द्रस्थानसमाहितः ॥७०॥

तथाहि सामविधानब्राह्मणे— "क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वाऽऽदित्यानाम् प्रथमस् साध्यानान् द्वितीयोऽग्नेस् तृतीयो वायोश् चतुर्थस् सौमो मन्द्रो मित्रावरुणयोरतिस्वार्यः"[1] इति; बृहद्देवतायाञ् च— "वैश्वदेवस् स्वरः क्रुष्टो नित्यं यो मूर्ध्नि तिष्ठति । तालव्यः प्रथमस् साम्नां स्वर आदित्यदैवतः ॥ स्वरो द्वितीयस् साध्यानाम् भ्रुवोर् देशं समाश्रितः । चतुर्थस् त्वत्र वायव्यो नासिक्यस् स्वर उच्यते ॥ पञ्चमस् तु स्वरः प्रोक्तश् चाक्षुषस् सूर्यदैवतः । यस् तु सामस्वरष् षष्ठस् स सौम्यो मन्द्र उच्यते ॥ विकर्षेण तु मन्द्रस्य युक्तोऽतिस्वार्य उच्यते । स मैत्रावरुणो ज्ञेयो मन्द्रस्थानसमाहितः"[2] इति ॥६८–७०॥

१८. त्रैस्वर्यादिप्रयोग–तानप्रयोगविषयविवेचनम्

सद्द्रव्यत्यागयज्ञान्तर्-गते मन्त्रप्रयोगके ।
साम न्यूङ्खाञ् जपांस् त्यक्त्वाऽन्यत्र तानो विधीयते ॥७१॥
याजमानेषु मन्त्रेषु त्रैस्वर्यं हीष्यते बुधैः ।
उच्चैस्तरां वा वौषट् स्यादिति पाणिनिराह हि ॥७२॥
सुब्रह्मण्याख्यनिगदे न तानः स्वरितस्य तु ।
उदात्तत्वम् भवेद् देव-ब्रह्मणोस् त्वनुदात्तता ॥७३॥

द्रव्यत्यागरहिते ब्रह्मयज्ञे तानः प्रयोज्य इति न विधिः । यथोक्तप्रकारके यज्ञे प्रयुज्यमानेषु अपि सामसु नैव तानः । न्यूङ्खा ऐतरेयब्राह्मणा[3]-ऽऽश्वलायनश्रौतसूत्रादिषु[4] विहिता अर्धर्च-द्द्वितीयस्वरस्थाने प्रयुक्ताष् षोडशाऽधिका वा ओकाराः, तेषु अपि नैव तानः । जपतीत्यादिशब्देन विहिते[5] 'धूरसि'[6] 'इन्द्रस्य बाहुरसि'[7] 'मयीदम्'[8] इत्यादीनाम् मन्त्राणाञ् जपे न तानः । एतद्भिन्नेषु उक्त-विधे द्रव्यत्यागयुक्ते यज्ञे प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषु तानो विधीयते । विष्णुक्रमणादिके याजमाने कर्मणि प्रयुज्यमानेषु 'दिवि विष्णुः'[9] इत्-

---

१. १।१।५ । २. ८।११६–१२० । ३. २।१।३ ।
४. ७।११।१–४ । ५. का.श्रौ.सू. २।३।२९, २।६।१३, ३।४।२१ इ. ।
६. मा. वा. शु. य. ब्र. य. म. सं. १।८ । ७. तत्रैव १।२४ ।
८. तत्रैव २।१० । ९. तत्रैव २।२५ ।

त्यादिकेषु मन्त्रेषु, यजमानेन प्रयुज्ज्यमानेषु वा मन्त्रेषु[1] तु प्रावचन एव स्वर इष्ष्यते। वौषट् इत्त्यत्त्र तु तानो वा स्यादुच्चैस्तरत्त्ववँ वा। "सुब्ब्रह्म्मण्ण्यो३ सुब्ब्रह्म्मण्ण्यो३ सुब्ब्रह्म्मण्ण्यो३मिन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्म्मेष वृषणश्श्वस्स्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्ल्यायैजार कौशिकब्ब्राह्म्मण गौतमब्ब्रुवाण पूषदत्तशर्म्मा कौण्डिन्न्यायनो यजते (माधवशर्म्मा कौण्डिन्न्यायनो यजते, शिवराजशर्म्मा कौण्डिन्न्यायनो यजते) ऊमनाथशर्म्मणः कौण्डिन्न्यस्स्य पुत्त्रो यजते, गङ्गादेविदाया भारद्द्वाज्ज्या पुत्त्रो यजते, लोकनाथशर्म्मणः कौण्डिन्न्यस्स्य पौत्त्रो यजते, यशोदादेविदाया घृतकौशिक्क्याः पौत्त्रो यजते, देवदत्तशर्म्मणः कौण्डिन्न्यस्स्य नप्ता यजते, पद्मादेविदायाः काश्श्यप्प्या नप्ता यजते, आमोदवर्द्धनशर्म्मणः कौण्डिन्न्यायनस्स्य पिता यजते, प्रियवँवदाम्बादेविदायाः कौण्डिन्न्यायन्न्याः पिता यजते, जनिष्ष्यमाणानाम् पिता पितामहः प्रपितामहो यजते श्वस् सुत्त्यामागच्छ मघवन् देवा ब्ब्रह्म्माण आगच्छताऽऽगच्छताऽऽगच्छत"[2] इत्त्यादिरूपे सुब्ब्रह्म्मण्ण्यानिगदे तानो न भवति; तत्त्र ओकार उदात्तो भवति, स्वरितस्स्य स्स्थानेऽपि उदात्तो भवति, आकार आक्ख्याते परादिश् चोदात्तो भवति, वाक्क्यादौ च द्द्वेद्द्वे अक्क्षरे उदात्ते भवतो मघवन्वर्ज्जम्, सुत्त्यापराणामन्त उदात्तो भवति; देवब्रह्म्मणोश् शब्दयोस् स्वरितस्स्य तु उदात्तो न भवति, अनुदात्तता भवतीत्त्येके। तत्त्र 'पूषदत्तशर्म्मा कौण्डिन्न्यायनो यजते' इत्त्यादौ प्रथमान्तस्स्य 'ऊमनाथशर्म्मणः पुत्त्रो यजते' इत्त्यादौ षष्ठ्यन्तस्स्य चान्त एवोदात्तो भवति, 'ऊमनाथशर्म्मणः कौण्डिन्न्यस्स्य' इत्त्यादौ स्यान्तस्स्य षष्ठ्यन्तस्स्य तु उपोत्तमम् चोदात्तम् भवति, 'यज्ज्ञदत्तस्स्य पिता यजते' 'यज्ज्ञदत्तदेवस्स्य पिता यजते' 'वसुगुप्तस्स्य पिता यजते' इत्त्यादौ प्रयोगे स्यान्तस्स्य नामधेयस्स्य तु उपोत्तमवँ विकल्पेनैव उदात्तम् भवति। एतद्विषये वचनानि च— "यज्ज्ञकर्म्मण्ण्यजपन्न्यूङ्खसामसु (एकश्श्रुति)"[3] इति, "उच्चैस्तरावँ वा वषट्कारः"[4] इति, "न सुब्ब्रह्म्मण्ण्यायां स्वरितस्स्य तूदात्तः, देवब्रह्म्मणोरनुदात्तः"[5] इति च

१. पाणिनिना जपेऽन्तर्भाविता एते इति प्प्रतीयते। २. मा. वा. श. ब्रा. ३।३।४।१८; का. श्रौ. सू. ७।६।१७; पा. व्या. भा. १।२।३७, वा. १–६; ला. श्रौ. सू. १।३।१–१०। ३. १।२।३४। ४. १।२।३५। ५. १।२।३७–३८।

अष्टाध्याय्याम्; "सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः, आकार आख्याते परादिश् च, वाक्यादौ च द्वे द्वे मघवन्वर्जम्, सुत्यापराणामन्तः, असावित्यन्तः, अमुष्येत्यन्तः, स्यान्तस्योपोत्तमम् च, वा नामधेयस्य"[1] इति पाणिनीयव्याकरणवार्तिके, "ता एकश्रुतिसन्ततमनुब्रूयात्, उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् परस् सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्, ··· ··· एतेन शस्त्रयाज्यानिगदानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनानि (व्याख्यातानि)"[2] इति आश्वलायनश्रौतसूत्रे; "मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात्, भाषिकस्स्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात्, तानो वा नित्यत्वात्,एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या-साम-जप-न्यूङ्ख-याजमानवर्ज्जम्"[3] इति कात्यायनश्रौतसूत्रे । "वषट्कारोऽन्त्यस् सर्वत्रोच्चैस्तराम् बलीयान् याज्यायाः"[4] इति च आश्वलायनश्रौतसूत्रे ॥७१–७३॥

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रेषु प्रयोगे भाषिकस् स्वरः ।

अनन्यमन्त्रेषु त्रैस्वर्यञ् चाऽत्र कैश् चित् नियम्यते ॥७४॥

तथाहि जैमिनिः "भाषास्स्वरोपदेशादैरवत् प्रावचनप्रतिषेधस् स्यात्, मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर् भाषिकश्रुतिः, ··· तन्न्यायत्वाददृष्टेऽप्येवम्, तदुत्पत्तेर् वा प्रवचनलक्षणत्वाद्"[5] इति । तद्भाष्ये शबरश् च— "भाषिकस्स्वरेण के चित् मन्त्रा ब्राह्मणे उपदिष्टाः, मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण पठिताः, यथा इमामगृभ्णन्नित्यश्वमेधे । ··· ··· तेषु मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधस् स्यात् ··· ··· स्वरान्तरोपदेशाद्, यथा इरापदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरापदस्य निवृत्तिः; (ब्राह्मणे) मन्त्रोपदेशोऽयन् न स्वरोपदेशः ··· ··· भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः, तन्मध्ये यदि प्रावचनेन पठ्यते भाषिकस्स्वरसन्तानो विच्छिद्येत, तत्परिहारार्थम् भाषिकेणोपदेशः, तस्मान् न भाषिकस्वरोपदेशः; ··· ··· यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण दृष्टस् तस्य तथैव प्रयोगः, यस् तु तत्र न दृष्टो ब्राह्मणेन च भाषिकेणोपदिष्टः, यथा 'त्वं वै प्रोहेद्द्वानस्पपत्योऽसि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः, उच्यते तन्न्यायत्वाद् ··· ··· अदृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश एव न भाषिकोपदेशः, तस्मात् तस्याऽपि प्रावचनेनैव स्वरेण प्रयोगः । ··· ··· ब्राह्मणोत्पत्तेर् मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगस्

---

१. पा. व्या. भा. १।२।३७, वा. १–९ ।   २. १।२ ।
३. १।८।१६–१९ ।   ४. १।५ ।   ५. ध.मी.सू. १२।३।२०–२४ ।

स्यात्, प्रवचनलक्क्षणत्त्वात्, प्रवचनम् मन्त्राणाम् लक्क्षणम्, यथा प्रोच्च्यन्ते तथाविधा विज्ज्ञायन्ते। ते च भाषिके एव उत्पन्नाः, तेषाम् अनन्यथाविधत्त्वे प्रमाणन् नाऽस्ति, तस्मात् यथोत्पन्नास् तथाविधा एव प्प्रयोक्तव्व्याः" इति; तत्त्र "ये तावन् मन्त्रा लिङ्गेन विनियुज्ज्यन्ते, ते यादृशा एव निर्ज्ञातास् तादृशा एव प्प्रयोक्तव्व्याः" इति वदता टुप्टीकाकारेण भाष्ष्यविपरीतार्थमप्प्रतिपादयता कुमारिलभट्टेनाऽपि मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्स्वर्य्येण पठितानाम् मन्त्राणान् त्रैस्स्वर्य्येणैव प्प्रयोगस् समर्त्थित एव। किन् तु नवमेऽद्ध्याये द्वितीये पादेऽष्टमेऽधिकरणे तृतीये वर्णके "तस्मात् तानेन प्प्रयोगः कर्तव्व्यः। अथ त्रैस्स्वर्य्यादीनाङ् किमर्त्थं समाम्नानमिति। उच्च्यते। अर्त्थावबोधार्त्थम् भविष्ष्यति" इति निर्णयम् प्रदर्शयताऽपि शबरेण "यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्स्वर्य्येण दृष्टस् तस्स्य तथैव प्प्रयोगः"[1] इति कथमुक्तमिति धर्ममीमांसकैर् भृशञ् चिन्तनीयम्। भट्टकुमारिलेन तु "तेनाऽदृष्टार्त्थ एवाऽयं स्वरपाठोऽवगम्म्यते। सर्व्वदा ब्रह्मयज्ज्ञाङ्गद्रव्व्ययज्ज्ञजपेषु च"[2] इति च वदता शबरस्स्य वदतोव्याघाते मौनमवलम्बमानेनाऽपि द्रव्व्ययज्ज्ञेऽपि मन्त्रेषु त्रैस्स्वर्य्यप्प्रयोगस् समर्थित एव प्प्रतीयते। एवमेव "कर्मस्स्वैकश्श्रुतिर् मन्त्रे" इति "त्रैस्स्वर्य्याद्द्यविकल्पस् स्याद्" इति वा नवमस्य द्वितीये पादेऽष्टमेऽधिकरणे तृतीयवर्णकं स्वीकृतत्त्वाऽपि "स्यादेवायम् ब्राह्म्मणोत्पन्नमन्त्रे"[3] इति भाषिकस्स्वरप्प्रयोगं स्वीकुर्वाणस्स्य मण्डनमिश्श्रस्स्यापि सन्दर्भशुद्धिमन्दत्त्वमेव प्प्रतीयते। एवमेव पार्थसारथि–सायणादीनामपि। अस्मन्मते तु नवमस्स्य द्वितीये पादेऽष्टमेऽधिकरणे शबरप्प्रदर्शितन् तृतीयवर्णकं हेयं सूत्त्रार्त्थाननुगुणत्त्वात्, "यो ह्य् उत्सूत्त्रङ् कथयेन् नादो गृह्ण्येत" इति न्न्यायात्, प्रकरणासङ्गतेश् चेति दिक्। "प्रहीणस् स्वरवर्णाभ्यां यो विमन्त्रः प्रयुज्ज्यते। यज्ज्ञेषु यजमानस्स्य रुषत्त्यायुः प्रजाम् पशून्"[4] इति सार्व्ववैदिकस्वरप्रकरणस्स्थन् नारदवचनमपि अनेकश्श्रुतिपक्क्षस्स्यैवानुकूलम्। त्वष्टुरुपाक्ख्यानमपि[5] एतस्स्यैव पक्क्षस्स्य समर्थकम्॥७४॥

---

१. ध. मी. सू. भा. १२।३।२३। २. त. वा. व्याकरणाधिकरणे, पृ. २०२। ३. मी. अनु. १२।३।२४, २५। ४. ना. शि. १।१।६। ५. तै. सं. २।५।२; मा. वा. श. ब्रा. १।६।३।८।

प्रयोगेऽप्यत्र तानेन ऋङ्मन्त्राणां यजुःषु तु ।
स्वरः प्रावचनः कैश्चिद् विकल्पेनाऽनुमन्यते ॥७५॥

तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "प्रावचनो वा यजुषि"[1] इति । तद्भाष्ये च— "प्रवचनशब्देनार्षपाठ उच्यते । तत्र भवः स्वरः प्रावचनः, स च यजुषि भवति । स च त्रैस्वर्यलक्षण एव । वा तान इति विकल्पः"[2] इति । एतत् सूत्रम् भाष्यञ्च "एकम्, सामजपन्यूङ्खवर्जम्"[3] इति पूर्वसूत्रतद्भाष्यस्वरसाद् यज्ञकर्मविषयमेवेत्यवसातुं शक्यम् । केचित् तु पाणिनीयसूत्रेऽपि जपशब्देन उपांशुप्रयोगस्य वाच्यतया यजुषां चोपांशुप्रयोज्यतया पाणिनीयसूत्रेणाऽपि यजुषां यज्ञेऽपि त्रैस्वर्यं साधयन्ति[4] । यजुषि त्रैस्वर्यस्य पक्षः पूर्वोक्तात् त्वष्ट्रुपाख्यानादपि समर्थयितुं शक्यः ॥७५॥

पुराणप्रोक्तयज्ञेऽपि मन्त्रास्तु यदि वैदिकाः ।
प्रयुज्यन्ते तदा तेषु तानो न्याय्यः प्रतीयते ॥७६॥

एकत्र यः शास्त्रार्थो निर्णीतः स एवाऽन्यत्राऽपि तत्तुल्यस्थले इति शिष्टानां सिद्धान्तादयमर्थोऽस्माभिरेवम् प्रतिपादितो बोद्धव्यः । अन्ये तु "यजतिचोदनाचोदितानामेव यज्ञशब्देन ग्रहणम्" मत्वा "स्मार्तस्थालीपाकोपाकर्मादिप्रयोगेष्वपि नैकश्रुत्यम्" इति मन्यन्ते[5] ॥७६॥

ब्रह्मयज्ञादौ च वेदे तानो वेति च केचन ।
व्यवस्थितो विकल्पोऽयमित्याहुरपरे बुधाः ॥७७॥

तथा हि "विभाषा छन्दसि"[6] इति पाणिनिसूत्रम् । तद्वृत्तिश्च "छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणि इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनाऽयं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वोर्जे त्वा, इषे त्वोर्जे त्वा । अग्न आयाहि वीतये, अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीडे पुरोहितम्, अग्निमीडे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये, शन्नो देवीरभिष्टये । व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यम् त्रैस्वर्यम्,

---

१. १।१३२ ।   २. शु. य. वे. प्रा. उ. भा. १।१३२ ।
३. शु. य. वे. प्रा. १।१३०, १३१ ।   ४. स्वरप्रक्रियाटीकायाम्, पृ. १७६ ।   ५. ल. श. शे. १।२।३४ ।   ६. अष्टा. १।२।३६ ।

ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति"[1] इति । भट्टोजिदीक्षितोऽपि उक्तसूत्रव्याख्याने "व्यवस्थितविभाषेयम्"[2] इत्येव वदति । नागोजिभट्टस्तु "व्यवस्थितविभाषात्वमस्य च्छन्दसि स्वीकृतङ्कैश्चित्, तन्न युक्तम्, शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वपाठात् । तत्र हि 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः । मिथस् ते न विभाष्यन्ते गवाक्षस् संशितव्रतः' इत्युक्तम् । अत एव केषु चिद् देशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामैकश्रुत्येन पाठो दृश्यते । न चैवं छन्दोग्रहणवैयर्थ्यम्, छन्दसि त्रैस्वर्ये धर्माऽऽधिक्यम्, लोके तु समतेत्येतदर्थं तत्सत्त्वात् । त्वयाऽपि च्छन्दोग्रहणसामर्थ्याद् भाषापेक्षया वैलक्षण्यङ्कल्प्यं व्यवस्थितविभाषात्वेन, मया त्वेवमिति विशेषाऽभावात् । न हि च्छन्दसीत्यनेन त्वदुक्तोऽर्थोऽपि वाच्यवृत्त्या लभ्यते । 'एकश्रुतिस् स्वरसर्वनाम' इति भाष्येणाऽपि एवम्बोधनाच् च । यथा सर्वनामशब्दास् तदादयस् सर्वपदस्थाने प्रयुज्यन्ते, एवं सर्वस्वरस्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थः । अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यैकश्रुत्योरैच्छिकविकल्पविषयतोक्ता। वृत्तिकारोऽपि च्छन्दसि ऐच्छिकमेवैकश्रुत्यमाह । इदानीङ्केषाञ् चिद् धर्माऽऽधिक्याय त्रैस्वर्येण पाठः, परम्परासम्प्रदायेनाऽन्येषामैकश्रुत्येनेति सम्प्रदायश्रद्धाजाड्यं न तु ते नाऽन्यथा पठन्ति । नैतावता विकल्पस्यैच्छिकत्वभङ्गः"[3] इति मन्यते स्म । वयन् तु "कठकालापवृत्तेषु तैत्तिरीयाह्वरकेषु च । ऋग्वेदे सामवेदे च वक्तव्यः प्रथमस् स्वरः ।। ऋग्वेदस् तु द्वितीयेन तृतीयेन च वर्तते । उच्चमध्यमसङ्घातस्स्वरो भवति पार्थिवः ।। तृतीय-प्रथम-क्रुष्टान् कुर्वन्त्याह्वरकास् स्वरान् । द्वितीयाद्द्या स्तु मन्द्रान्ता स्तैत्तिरीयाश् चतुरस् स्वरान् ।। प्रथमश् च द्वितीयश् च तृतीयोऽथ चतुर्थकः । मन्द्रः क्रुष्टो ह्यतिस्स्वार एतान् कुर्वन्ति सामगाः ।। द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविना स्वरौ । तथा शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् ।। एते विशेषतः प्रोक्तास् स्वरा वै सार्ववैदिकाः । इत्येतच् चरितं सर्वं स्वराणां सार्ववैदिकम्"[4] इति नारदीयशिक्षावचनानि; "शतपथवत् ताण्डिभाल्लविनाम् ब्राह्मणस्वरः । सप्त साम्नाम् ।

---

१. काशिकायाम् १।२।३६। २. वै. सि. कौ. साधारणस्वरप्रकरणे । ३. ल. श. शे. वै. सि. कौ. सा. स्व. प्र. व्या. १।२।३६ । ४. १।१।९-१४ ।

... ... मन्त्रस्स्वरवद्ब्राह्मणस्स्वरश्च चरकाणाम्; तेषाञ्च खाण्डिकेयौखेयानाञ्च चातुस्स्वर्यमपि क्वचित्, तानोऽन्येषाम् ब्राह्मणस्स्वरः"[1] इति भाषिकसूत्रवचनानि, "छन्दोगा बह्वृचाश् चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चनीचस्स्वरम् प्राहुस् स वै भाषिक उच्यते"[2] इति शबरवचनञ् च परिशीलयमानाश् छन्दसि प्रवचने, ब्रह्मयज्ञे, ग्रहणधारणाद्ध्ययने च ऐकश्रुत्यस्य व्यवस्थितमेव विकल्पं रोचयामहे। यदि पाणिनीये व्याकरणे इयवँ व्यवस्था 'विभाषाच्छन्दसि' इति सूत्रेण न सिद्ध्यति तर्हि "व्यत्ययो बहुलम्"[3] इति सूत्रेण साधनीया ॥७७॥

ऊहमन्त्रेषु तानं हि यज्ञकर्मणि केचन।
मन्यन्ते योज्यमपरे त्रैस्स्वर्यं हि नियोगतः ॥७८॥

तथा हि "विभाषाच्छन्दसि"[4] इति सूत्रस्य वृत्तेर् व्याख्याने हरदत्तः "ननु यद्ययवँ योगो यज्ञकर्मणि स्यात् पूर्वो योगो निर्विषयस् स्यात्। न च जपन्यूङ्खसामानि अस्य विषयः, जपादिव्यतिरिक्तस् तु पूर्वस्य विषय इति व्यवस्था, तथा हि सति अत्रैव जपादिग्रहणञ्च कर्तव्यं स्यात्, किञ् छन्दोग्रहणेन ? छन्दोग्रहणं तु छन्दोमात्रेऽयवँ विकल्प इति गम्यते, ततश् च यज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तौ पूर्वो नित्यो विधिर् निर्विषयस् स्यात्; एवम् मन्यते-ऊहमन्त्राणामच्छन्दस्त्वात् ते पूर्वयोगस्य विषया इति च्छन्दोरूपेषु मन्त्रेष्वयमेव विकल्पस् स्यादिति। यद्यूहमन्त्रेषु सावकाशः पूर्वो योगस् तदा यज्ञकर्मणीत्यस्य विभाषाग्रहणेन निवृत्तावपि छन्दोरूपेष्वनूहितेषु मन्त्रेषु परत्वादयमेव विकल्पः प्राप्नोति; नैष दोषः, यज्ञकर्मणीत्यत्र कर्मग्रहणयँ यज्ञानुष्ठानमात्रे सर्वत्र नित्यो विधिर् यथा स्यादित्येवमर्थम्। यद्यप्यूह्यमाना मन्त्रा न भवन्ति तथाप्यमन्त्राणामेव तेषायँ यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानाम् पूर्वयोगस्य विषयत्वम् भवत्येव"[5] इत्युक्त्वा ऊहमन्त्रेषु तानम् प्रयोज्यमाह। नागोजिभट्टस् तु "जपादिपर्युदासान् मन्त्रेष्वेवैषा एकश्रुतिर् नोहादिषु, तेषाममन्त्रत्वात्। तत्र सम्पूर्णो य ऊहितस् तस्यैवाऽमन्त्रत्वम्, यत् किञ्चिदूहितपदघटिते तु मन्त्रत्वमेव, तन्मद्ध्य-

१. ३।१५-२८।
२. ध. मी. सू. भा. १२।३।२०।
३. अष्टा. ३।१।८५।
४. काशिकायाम् १।२।३६।
५. पदमञ्जर्याम् १।२।३६।

पतितन्न्यायाद्"[1] इति, 'अत एव इन्द्रशत्रुर् वर्धस्वेत्यत्र समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रयुक्तमिति शतपथब्राह्मणतद्भाष्याद्द्युक्त सङ्गच्छते । एवं हि तद् ब्राह्मणम्— 'अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघानाथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत्'[2] इति । आद्येऽनुकरणम् पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्य, अन्त्ये त्वेतदर्थकमन्तोदात्तम् (?) । यद्द्यवक्ष्यदिति तद्भाष्यम् । अत एव महाभाष्ये 'मन्त्रो हीनः' इति (नारदीयशिक्षादौ) पठितोऽपि श्लोको 'दुष्टश् शब्दः' इति पठितः । एवम् च 'इषेत्वा' इत्यादियजुर्मन्त्रेषु शाखाच्छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव भवति । एतेन 'पर्युदासेऽपि यज्ञाङ्गशब्दत्वेन सादृश्यम्, एवञ्चोहविषये चरितार्थस्याऽस्य मन्त्रेषु परत्वाद् विभाषाच्छन्दसि इत्यनेन बाधः, सा च व्यवस्थितविभाषा, अतो नाऽतिप्रसङ्गः, अत एव बह्वृचानां संहितायां त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणे एकश्रुत्यम्, तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्था सङ्गच्छते, एवञ् च हौत्रमन्त्रेष्वेकश्रुतिरेव, इषेत्वेत्यादौ यजुषि त्रैस्वर्यमेव; अत एव सकलदेशीयशिष्टाऽऽचारविरोधोऽपि न' इति परास्तम् । ऊहेषु चरितार्थस्याऽस्य मन्त्रेषु बाध उत मन्त्रेषु चरितार्थस्याऽच्छन्दसि विभाषेत्यनेन ऊहेषु बाध इत्यत्र विनिगमनाविरहेणाऽस्य विभाषाच्छन्दसीत्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच् च । अत एव कात्यायनेन "मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषाद्" इति पूर्वपक्षे "तानो वा नित्यत्वात्, स्मर्यते चैवम्— एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ, यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या-साम-जप-न्यूङ्ख-याजमानवर्ज्जम्" इत्युक्तम् । अत्र वा-शब्दः पक्षव्यावृत्तौ, तान एवेत्यर्थः । तान एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः । यत् तु सूत्रस्थवं वाशब्दं विकल्पार्थमाहुस् तेषान् नित्यत्वादिति-वाक्यशेषविरोधः । तस्माद् यजुष्यप्येकश्रुतिरेव।अत्र सूत्रे जपादिग्रहणं याजमानमन्त्राणामप्युपलक्षणं कात्यायनसूत्रस्वरसात् । वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाख्ये "तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर् यज्ञकर्मणि सामजपन्यूङ्खवर्जम् प्रावचनो वा यजुषि" इत्युक्तेर् यजुषि त्रैस्वर्यमपि; तत्र प्रवचन-

---

१. ल.श.शे., वै.सि.कौ.व्या. सधारणस्वरप्रकरणे सू. १।२।३४ ।

२. मा. वा. श. ब्रा. १।६।३।१० ।

ऋग्वेदे पाठ उच्यते, तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यलक्षण इति तद्भाष्यकृतः; यद्यपि तत् समाख्याबलात् तच्छाखीयानामेव, तथापि अविरुद्धत्वात् सर्वशाखाम् प्रत्येकं कर्मेति न्यायाच्च अन्येषामपि त्रैस्वर्यम्; परन्तु प्रागुक्तकल्पसूत्र–पाणिनिसूत्र–तद्भाष्यादिपर्यालोचनया एकश्रुतौ धर्माऽधिक्यम् बोद्ध्यम्"[1] इति च ऊहभिन्ने मन्त्रे एकश्रुतेः प्रयोगस्य यज्ञे साधीयस्त्वस्य समर्थनाय प्रयतमान ऊहे त्रैस्वर्यमेव प्रयोज्यमिति प्रतिपादयति। वयन् तु ऊहस्याऽपि मन्त्रप्रतिनिधित्वान् मन्त्रस्थानीयत्वाद् वा, कात्यायनश्रौतसूत्रादिषु ऊहस्य विषये पृथग् व्यवस्थाया अदृश्यमानत्वात् पाणिनीयसूत्रेऽपि यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणेन यज्ञानुष्ठानमात्रस्य विवक्षिततायाः प्रतीतेश् च छन्दोमन्त्राणाम् या गतिस् सैवोहस्याऽपीति व्यवस्थायं युक्ततराम् मन्यामहे ॥७८॥

वेदाङ्गोपाङ्गकानान् तु तान एव स्वरो भवेत् ।
इति भाषिकसूत्रे च मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥७९॥

तथाहि "तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति"[2] इति। तत्र च 'शिक्षा कल्पो व्याकरणन् निरुक्तञ् च ततः परम्। छन्दश्शास्त्रन् ज्योतिषञ् च वेदाङ्गानि विदुर् बुधाः'[3]। तत्र **शिक्षा** नाम वर्ण–स्वर–मात्रा–बल–साम–सन्तानादिप्रतिपादकं शास्त्रम्। **कल्पो** नाम चरणान्तरस्थोपसंहरणीयगुणोपसंहारपूर्वकं वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषादिकस्य ब्राह्मणविधिवाक्यानुसरणेन कल्पकं शास्त्रम्। स्मार्त–धर्मकल्पशास्त्रमपि तच्छेषभूतमेव। **व्याकरणन्** नाम वाक्यतदर्थसम्बन्धज्ञानस्य स्फुटप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनपूर्वकः पदतदर्थसम्बन्धज्ञापनाऽऽदिभिरुपकारकं शास्त्रम्। **निरुक्तन्** नाम व्याकरणेन व्याकर्तुमशक्यस्य पदादर्थसम्बन्धस्य निर्णयाय सिद्धान् नियमानाम् प्रतिपादकन् तेषाम् प्रयोगाणाम् प्रदर्शकन् देवतावाचकपदपदार्थसम्बन्धस्य निरूपकन् देवविद्यारूपञ् च शास्त्रम्। **छन्दश्शास्त्रञ्** छन्दो वा नाम पाठ्यवस्तुगतस्वरपरिमाणविच्छेदविशेषनियमबोधकं शास्त्रम्। **ज्योतिषन्** नाम सूर्यादीनाञ् ज्योतिषाङ् गतेर् विज्ञानेन कालानुरूपयज्ञानुविधानज्ञानस्य साधनं शास्त्रम्। वेदस्योपाङ्गानि च— "प्रतिपद-

१. ल.श.शे.वै.सि.कौ.व्या.साधारणस्वरप्रकरणे १।२।३४। २. भा.सू. ३।२९।
३. द्र.–मु.उ. १।१।५; आ.ध.सू. २।४।११।११; चरणव्यूहे २।१।

मनुपदञ् छन्दोभाषा धर्मो मीमांसान्यायस् तर्क इत्युपाङ्गानि"[1] इति चरणव्यूहे प्रोक्तानि। तानि एव "प्रतिपदञ् चाऽनुपदञ् छन्दोभाषासमन्वितम्। मीमांसान्यायतर्काश्च उपाङ्गानि विदुर् बुधाः"[2] इति सोमयार्येण श्लोकेनोक्तानि। उक्तचरणव्यूहवाक्यविवरणे महीदासेन यत् "प्रतिपदमनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदङ्ग कर्तव्यमित्यर्थः। छन्दश् छन्दोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा। धर्मो धर्मशास्त्रम् मिताक्षरादि। मीमांसा प्रसिद्धा। न्यायस् तर्को न्यायशब्देन काणादसूत्रम्, तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति षडुपाङ्गानि"[3] इति उक्तन् तत् प्रायेण मूलोक्तपदार्थाऽप्रमापकमेव दृश्यते। गोत्रप्रवरणपृच्छाप्रतिज्ञासूत्रे एकत्रिंशाङ्क कण्डिकायामपि "प्रतिपदमनुपदञ् छन्दोभाषा धर्मो मीमांसान्यायस् तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति" इति पट्ठ्यते। तद्विवरणञ् च शुक्लयजुर्विधानसूत्रे पारायणवनूवसञ्ज्ञके चतुर्थे परिच्छेदे[4] अणाशास्त्रिमहाशयेन "प्रतिपदङ कात्यायनप्रणीतम् औद्गातृसूत्रम्, अनुपदङ कात्यायनप्रणीतम् औद्गातृसूत्रम् (हौत्रसूत्रम् ?)" इत्यादिना यत् कृतन् तदपि महीदासविवरणतुल्यसारम् प्रतीयते। तत्रैव स्वान्तरजातीयसूत्रतया उल्लिखितेषु पञ्चदशसु सूत्रेषु अष्टमे नवमे च स्थाने उल्लिखितयोः[5] प्रतिपदसूत्राऽनुपदसूत्रयोः प्रकृतौ सम्यग् ज्ञातायामुक्तेषु उपाङ्गेषु प्रथमयोर् द्वयोस् स्वरूपे स्फुटे स्याताम्। वयन् तु **प्रतिपदम्** इति पदपाठसम्बद्ध सामवेदसप्तलक्षणादिकम्, **अनुपदम्** इति क्रमपाठसम्बद्धमुपलेखसूत्रादिकम्, **छन्दोभाषा** इति वेदवाक्यप्रातिस्विकव्याख्यारूपवत् वेदभाषाभाष्यम्, **धर्म** इति दृष्टादृष्टार्थस्मृतिशास्त्रम्, **मीमांसान्याय** इति वेदवाक्यतात्पर्यनिर्णयन्यायप्रदर्शकन् धर्ममीमांसा-ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम्, तर्क इति च पदार्थविशेषसम्भावनाऽसम्भावनाप्रदर्शनपरं साङ्ख्य-योग-वैशेषिक-न्याय-लोकायतशास्त्ररूपवत् विचारशास्त्र स्वीकर्तु शक्यत इति सम्भावयामः[6]। अन्यत्र तु "अथ चत्वार्युपाङ्गानि वेदानां सम्प्रचक्षते। धर्मशास्त्रम् पुराणञ् च मीमांसा न्यायविस्तरः"[7] इति चत्वारि एवोपाङ्गानि गणितानि दृश्यन्ते। "पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रा-ऽङ्गमिश्रिताः। वेदास् स्थानानि

---

१. २।१ (पृ. ३२)। २. तं. प्रा. त्रिभा. र. २४।६।
३. २।१ (पृ. ३९)। ४. पृ. ६३०। ५. पृ. ६३२।
६. सीतोपनिषदि (६) दशोपाङ्गान्युक्तानि। ७. निबन्धादर्शे, पृ. ११६।

विद्यानान् धर्मस्य च चतुर्दश''[1] इति वचनेऽपि चत्वार्य्येव वेदोपाङ्गानि स्वीकृतानि प्रतीयन्ते। अष्टादशविद्यापक्षेऽष्टाऽपि उपाङ्गानि स्युः। अष्टादश विद्याश् च ''अङ्गानि वेदाश् चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रम् पुराणञ् च विद्या ह्येताश् चतुर्दश। आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश् चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रञ् चतुर्थन् तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः''[2] इति। आयुर्वेदादय ऋग्वेदाद्युपवेदाश् शौनकीयचरणव्यूहसूत्रेऽपि प्रतिपादितास् सन्ति[3]। गोत्रचरणपृच्छाप्रतिज्ञासूत्रे तु तेऽन्यथैव विस्तरेण प्रोक्ताः[4]। कौशिकचरणव्यूहे तु ऋग्वेदस्याऽर्थशास्त्रम्, ब्रह्म-(अथर्व-)वेदस्य आयुर्वेदोऽभिचारकार्थशास्त्रञ् चोपवेद इत्युक्तम्[5]। चरकसंहितायामपि आयुर्वेदोऽथर्ववेदोपवेदतयैव स्वीकृतः प्रतीयते[6]। एतेषां सर्वेषाञ् वेदोपाङ्गानान् तान एव स्वरो वेदितव्यः। वेदाङ्गोपाङ्गशास्त्राणान् तानस् स्वर इति प्रतिज्ञासूत्रेऽपि ''तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि''[7] इति सूत्रेण प्रतिपादितमेव ॥७९॥

लौकिके संस्कृते चाऽपि त्रैस्वर्यं स्याद् विकल्पतः।
इतराह्यः काव्यमार्गे तु श्लेषादौ तन् न गण्यते ॥८०॥

यद्यपि बह्वृचानाम् ब्राह्मणेऽपि भाषिकस्वरप्रयोगश् शबरेणोल्लिखितस्[8] तथापि भाषिकसूत्रे[9] नारदीयशिक्षायाञ्[10] चाऽनुल्लेखाच् चिन्त्य एव स विषयः। वाजसनेयि–ताण्डि–भाल्लवि–चरक–खाण्डिकेयौ–ख्येयानाम् ब्राह्मणानि विहाय अन्येषाम् ब्राह्मणेषु त्रैस्वर्याभावस्य भाषिकसूत्रे[11] प्रतिपादितत्वाद्, वेदाङ्गोपाङ्गेष्वपि त्रैस्वर्याभावस्य भाषिकसूत्रे[12] प्रतिज्ञासूत्रे[13] च प्रोक्तत्वात्, तन्त्रवार्तिकेऽपि— ''न च लोके प्रयुक्तानाम् पदानान् दृश्यते स्वरः''[14] इत्युक्तत्वात्, ''काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते''[15] इति सिद्धान्तितत्वात्, पतञ्जलिनाऽपि ''श्वेतो धावति, अलम्बुसानां याता''[16] इति

---

१. या. स्मृ. १।३। २. वीरमित्रोदये, परिभाषाप्रकाशे, पृ. ११। ३. ४।१ (पृ. ४७)। ४. द्वात्रिंश्याङ् कण्डिकायाम्। ५. अ.प.४९।१।३। ६. १।३०।१८; द्र.-सुश्रुत.१।१।६। ७. १।६। ८. ध.मी.सू.भा. १२।३।२०। ९. ३।१५–२८। १०. १।१।९–१४। ११. ३।१५–२८। १२. ३।२९। १३. १।९। १४. १।३।२४ (पृ. २०१)। १५. काव्यप्रकाशे, २।१८, ९।८३(वृत्तिग्रन्थे)। १६. पा. व्या. भा. प्रथमाह्निकान्ते।

द्विष्ठवाक्क्ययोरुदाहृतत्त्वाच् च लौकिकसंस्कृतभाषायान् त्रैस्स्वर्य्याभावस् सम्भावनाकोटिमधिरोहति; तथापि पाणिनीयव्याकरणे स्वरप्रकरणेषु छन्दोधिकारस्यादर्शनाल्लौकिकसंस्कृतभाषायामपि त्रैस्स्वर्य्यस्य कदाचित् सत्ता न प्रत्याख्यातुं शक्क्यते। तत्र "विभाषाच्छन्दसि"[1] इति सूत्रे काशिकायामपि "इच्छा संहितयोरार्षे छन्दो वेदे च च्छन्दसि" इति नानार्थकोशाच् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति भाषायामप्येकश्रुतिर् विभाषा भवतीति सिद्धम्" इति सम्प्रति पाठो दृश्यत इति लौकिकसंस्कृतेऽपि त्रैस्स्वर्य्यम् एकश्रुतिश् च विकल्पेन भवत इति विज्ञायते। तत्र भाषायान् त्रैस्स्वर्य्यस्य सत्तायाम् पाणिनीयस्स्वरसूत्रेषु च्छन्दोऽधिकाराभाव एव प्रबलम् प्रमाणम्। एकश्रुतेस् सत्तायान् तु उक्तभाषिकसूत्रादीनि प्रमापकाणि; पाणिनीयमिदञ् च सूत्रम्। तत्र यद्यपि काशिकाया उक्तः पाठः प्रक्षिप्तोऽवभाति, व्याख्येयस्याऽपि तस्यांशस्य न्यासे पदमञ्जर्याञ्चाऽव्याख्यातत्त्वात्; तथापि शेखरादिषु इदं सूत्रम् भाषागतवाक्यैकश्रुतिप्रतिपादकतयाऽपि व्याख्यातमिति एतस्य सूत्रस्याऽपि भाषागतैकश्श्रुतिप्रतिपादकत्त्वं स्वीकर्तुं शक्क्यम्। तथा हि लघुशब्देन्दुशेखरे—"विभाषाच्छन्दसि। ननु विभाषाग्रहणं व्यर्थम्, वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः, न च यज्ञकर्मणीत्त्यस्य निवृत्त्यर्थम्, इष्टानुरोधेन व्याख्यानत एव तन्निवृत्तेस् सम्भवादिति चेदुच्यते— आवृत्त्या विभाषा अच्छन्दसीति पदच्छेदार्थम्; तेन भाषायामपि पाक्षिकैकश्रुतिः। अत एव 'श्वेतो धावति' 'अलम्बुसानां याता' इति द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्ये सङ्गच्छते। अत्र श्वेतत्यन्तोदात्तः, इत इति ऊडिदम्[2] इत्यनेन, श्वेत इति घृतादित्वाद्[3] अन्तोदात्तम्, अलमिति निपातत्वादाद्युदात्तम्[4], बुसशब्दोऽन्तोदात्तः, एवमलम्बुसशब्दोऽपि। एकश्रुत्त्यभावे स्वरभेदे कथमेकं वाक्यन् द्व्यर्थं स्यादिति बोद्ध्यम्। अत एव दाण्डिनायनेतिसूत्रे[5] भाष्ये उक्तम्—'एकश्रुतिस् स्वरसर्वनाम' इति। अत एवाभियुक्तानां विरुद्धस्स्वरकतत्पुरुषबहुव्रीह्याश्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते। अत एव काव्यप्रकाशकृता 'वेद इव लोके स्वरो न विशेषाऽवसायहेतुः'[6]

---

१. अष्टा. १।२।३६। २. अष्टा. ६।१।१७१। ३. फिट्सूत्रे, सू. २१। ४. तत्रैव, सू. ८०। ५. अष्टा. ६।४।१७४। ६. २।१८ (वृत्तिग्रन्थे)।

इत्युक्तम् । एकश्श्रुत्या व्यवहारादिति तदाशयः । किमर्थन् तर्हि 'ज्ञल्युपोत्तमम्'[1] इति प्रक्रमम्य 'विभाषा भाषायाम्'[2] इति सूत्रमिति चेत् त्रैस्स्वर्येण प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तत्वलाभायेति गृहाण । एतेन भाषायां स्वरो नास्त्येवेति भ्राम्यन्त४ परास्ताः, स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावाच् चेति दिक्"[3] इति ।।८०।।

१९. हस्तस्स्वरनिरूपणम्

हस्तेनाऽपि च सङ्केतस् स्वरादे४ क्रियते श्श्रुतौ ।
तन्माहात्म्यञ् च शिक्षासु शिक्षकैर् बहु वर्णितम् ।।८१।।

मुखेन स्वराणामुच्चारणे हस्तक्रियाऽपि सहायिका भवतु इति वा, मुखकृतस्वरादिभेदस्य सौक्ष्म्यात् कथञ् चिदयथार्थतया प्रयोगे जायमानेऽपि स्थूले हस्तसङ्केते यथार्थता रक्षितुं सुशकेति वा वेदस्स्वरानुपूर्वीसंरक्षणाय तज्जन्यादृष्टप्रदानाय च हस्तस्स्वरक्रिया प्रवृत्ता विज्ञायते । इयं हस्तस्स्वरक्रिया "अनिर्भुजा (संहिता)"[4] इति संहितोपनिषद्ब्राह्मणेन बीजरूपेणोक्ता तत एव च नारदादिभि४ प्ररोहिता पल्लविता चेति द्विजराजभट्टो मेने किल[5]। वयन् तु "अथैतास् तिस्रस् संहिता भवन्ति शुद्धादुस्स्पृष्टानिर्भुजेति" इति संहितोपनिषद्वाक्ये शुद्धा+दुस्स्पृष्टा+निर्भुजेति पदच्छेदः, शुद्धादयश् च क्रमेण पदपाठ–क्रमपाठ–संहितापाठपरा इति मन्यामहे; "यद् धि सन्धिवँ विवर्तयति तन् निर्भुजस्य रूपमथ यच् छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत् प्रतृण्णस्याऽग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयवँ व्याप्तम् भवति । अन्नादद्यकामो निर्भुजम् ब्रूयात् स्वर्ग्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेण"[6] इति ब्राह्मणान्तरात्, तद्व्याख्यानादिभ्यश् च[7] । तथापि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य-प्रतिज्ञासूत्रादिषु प्राचीनतरेषु ग्रन्थेष्वपि हस्तस्स्वरप्रक्रिया प्रतिपादिता। एतच् च तत्तच्शिक्षाग्रन्थादिवचनेभ्योऽनुपदमुद्धरिष्यमाणेभ्योऽपि स्फुटम् भविष्यति।

हस्तस्स्वरप्रक्रियाया माहात्म्यञ् च शिक्षादिषु प्रतिपादितयँ यथा शैशिरीयशिक्षायाम्— "सममुच्चारयेद् वर्णान् हस्तेन च मुखेन च । स्वरश् चैव च हस्तश् च द्वयन् तु युगपद् भवेत् । हस्ताद् भ्रष्टस्

---

१. अष्टा. ६।१।१८० । २. तत्रैव ६।१।१८१ ।
३. वै. सि. कौ. साधारणस्स्वरप्रकरणे सू. १।२।३६ । ४. १।१७।
५. तत्रैव व्याख्यायाम् । ६. ऐ. आ. ३।१।३ । ७. तत्रैव सा. भा., ऋ. प्रा. वर्गद्वये च ।

स्वराद् भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते"[१] इति, "हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्ज्जितम् । ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति ।। हस्तेनाऽधीयमानश् च स्वरवर्णान् प्रयोजयेत् । ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्म्मलोकं समश्नुते"[२] इति च । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् चैतौ द्वौ श्लोकौ पठ्यते[३]। याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च—"सममुच्चारयेद् वर्णान् हस्तेन च मुखेन च । स्वरश् चैव तु हस्तश् च द्द्वावेतौ युगपत् स्थितौ । हस्तभ्रष्टस् स्वरभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते"[४] इति, "हस्तहीनन् तु योऽधीते मन्त्रवं वेदविदो विदुः । न साधयेद् याजुषाणि भुक्तमव्व्यञ्जनं यथा । ऋचो यजूंषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत् । अनृचो ब्राह्मणस् तावद् यावत् स्वारन् न विन्दति।।हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्ज्जितम्। ऋग्-यजुस्-सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति"[५] इति, "स्वरवर्णान् प्रयुञ्जानो हस्तेनाऽधीतमाचरन् । ऋग्-यजुस्-सामभिः पूतो ब्रह्म्मलोकमवाप्नुयात्"[६] इति च; पाराशर्य्यां शिक्क्षायाञ् च— "हस्तहीनन् तु योऽधीते वेदवं वेदविदो विदुः । तल्लक्क्षणविहीनन् तु भुक्तमव्व्यञ्जनं यथा"[७] इति । व्यासशिक्क्षायाञ् च— "सुहस्तस्वरविन्न्यासान् निर्मलादध्ययनम् भवेत् । तत्पूतो ब्राह्मणो यस् तु ब्रह्मणा सह मोदते"[८] इति । कौहलीयशिक्क्षायाञ् च— "स्वरान् हस्तेन विन्न्यस्येद् विपश्चिद् दक्क्षिणेन तु । श्रेयो विपुलमन्विच्छन् न सव्येन कदा चन ।। तेन चेन् निष्फलन् तस्य ब्रुवते ते विपश्चितः । अविदोषस् तथा कार्यस् तत एतद् विजानता।। कनिष्ठिकाऽनामिका च मद्ध्यमा च प्रदेशिनी । नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ।। विन्न्यस्य द्विस्वरं सौम्यम् मद्ध्यमे पर्वणि स्पृशेत् । इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।। अतोऽन्न्यथा तु यो मर्त्यो निर्द्दिशेन् मतिमोहितः । स गच्छेन् नरकं घोरम् पापयोनिषु जायते ।। स्वरविन्न्यासशीलस् तु हस्तेन वेदवित्तमः । यस् तस्य गुणदोषौ यौ तत्र तौ फलदौ स्फुटम् ।। ईजानस्य यथा तेन दाक्क्षायणसवो मुखः । तस्मात् तत्राऽवधातव्यं श्रेयो विपुलमिच्छता"[९] इति । आत्त्रेयशिक्क्षायाञ् च— "यथा हस्त-

---

१. श्लो. ७४ । २. श्लो. ७९–८० । ३. श्लो. ५४–५५ । ४. श्लो. २३–२४ (शि. स., पृ. ४) । ५. श्लो. ४०–४२ (शि. स., पृ. ५–६); या. शि. शि. व. वृ., पृ. ३० । ६. श्लो. ४४ (शि. स., पृ. ६); या. शि. शि. व. वृ., पृ. ३२ । ७. श्लो. ७२ (शि. स., पृ. ५९) । ८. सू. ३३५, ३३६ । ९. श्लो. ३६–४२ ।

स्स्वरन्न्यासम् मनसाऽपि न लङ्घयेत् । तस्मात् समस्तवेदेषु अद्ध्येताऽत्त्र स्स्वरन् न्यसेत्"[१] इति । शम्भुशिक्क्षाया वचनमिति— "हस्तेन वेदयँ योऽधीते स्वरवर्णार्त्थसयँयुतम् । ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते" इति श्श्लोको वेदतँजसे उद्धृतस्[२] स तु साम्प्रतिके शम्भुशिक्क्षाहस्तलेखे न प्प्राप्प्यते । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "हस्ताद् भ्रष्टस् स्वराद् भ्रष्टो वर्णात् कालात् तथाऽर्थतः । प्रयोगाच् च परिभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ।। हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णार्थवर्जितम् । ऋग्-यजुस्-सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति"[३] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— "हस्तेन वेदयँ य इमन् त्वधीते वर्णस्स्वरार्थाननुचिन्तयन् सन् । स ऋग्-यजुस्-सामभिरेव पूतस् तद् ब्रह्मलोके सततम् महीयते"[४] इति । नारदीयशिक्क्षायाञ् च— "सममुच्चारयेद् वाक्कयं हस्तेन च मुखेन च । यथैवोच्चारयेद् वर्णाँस्त् तथैवैनान् समापयेद्"[५] इति, "गृहीतारग्नथ एवन् तु ग्रन्थोच्चारणशिक्क्षकान् । हस्तेनाऽद्ध्यापयेच् छिष्ष्यान् शिक्क्षेण विधिना द्विजः"[६] इति च । माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "यथा वाणी तथा पाणी रिक्तन् तु परिवर्जयेत् । यत्त्रैव तु सुस्थिता वाणी पाणिस् तत्त्रैव धार्यते ।। स्वरश् चैव तु हस्तश् च द्द्वावेतौ युगपद् भवेत् । हस्ताद् भ्रष्टस् स्वराद् भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ।। हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्-यजुस्-सामभिर् दग्धो वियोनिमनुगच्छति ।। ऋग्यजुस्सामगादीनि (-सामगानानि ?) हस्तहीनानि यः पठेत् । अनृचो ब्राह्मणस् तावद् यावत् स्वारन् न विन्दति ।। हस्तेनाऽधीयमानो यस् स्वरवर्णान् प्रयोजयेत् । ऋग्-यजुस्-सामभिः पूतो ब्रह्मलोकं स गच्छति"[७] इति ।।८१।।

(क) ऋग्वेदहस्तस्वरप्रक्रियाविवरणम्

करङ्गुलिस्वरन्न्यासो मुनिना शैशिरेण हि ।
ऋग्वेदेऽपि सुस्फुटम् प्रोक्तस् सङ्क्षेपात् सोऽत्त्र वर्ण्यते ।।८२।।
तर्जन्न्याद्द्यङ्गुलीनां हि मूलेष्ष्वङ्गुष्ठशीर्षकम् ।
उदात्तप्प्रचितस्वाराऽनुदात्तेषु क्क्रमान् नयेत् ।।८३।।

---

१. श्लो. ३५ । २. व्या. शि. व्या., सू. ३३५-३३६ ।
३. श्लो. १२८-१२९ (३।११५-११६) । ४. सू. ८० ।
५. १।६।१४ । ६. १।६।२२ । ७. श्लो. २९-३४ (शि. स., पृ. ४६५-४६६) ।

दक्क्षमुक्तविधं हस्तन् नीचे तु हृदयन् नयेत् ।
मूर्द्धानमुच्चे स्वरिते कर्णमूलन् धृते मुखम् ॥८४॥

तथा हि शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "उदात्तमाक्ख्याति वृषोऽङ्गुलीनाम् प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्द्धा।अन्त्ये च मद्ध्ये स्वरितन् धृतञ् च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव"[१]इति,"अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उच्च्यते। स्वरितः कर्णमूलीयस् सर्वस्मिन् प्रचयस् तथा"[२] इति च। शौनकशिक्क्षायामपि— "अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयस् सर्वस्मिन् प्रचयस् स्मृतः"[३] इति । पाणिनीयशिक्क्षायाञ्— च "उदात्तमाक्ख्याति वृषोङ्गुलीनाम् प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्द्धा । उपान्तमद्ध्ये स्वरितन् धृतञ् च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव। उदात्तम् प्रदेशिनीवँ विद्द्यात् प्रचयम् मद्ध्यतोऽङ्गुलिम् । निहितन् तु कनिष्ठिक्क्या स्वरितोपकनिष्ठिकाम्"[४] इति; "अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयस् सर्वास्ये प्रचयस् स्मृतः"[५] इति च ।

यद्द्यपि हृदयसमीपे हस्तं संस्थाप्प्य कनिष्ठिकामूलेऽङ्गुष्ठमूर्धानन् नीत्त्वाऽनुदात्तस्स्वरः प्रदर्शनीय इत्त्यादिकोऽर्थश् शैशिरीयशिक्क्षायाम् पाणिनीय-शिक्क्षायावँ वाऽपि नोक्तः; शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च मुखस्स्वरप्प्रकरणे एव "अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयः" इत्त्यादिश् श्लोकः पट्ठ्यते न हस्तस्स्वरप्प्रकरणे, तथापि पाणिनीयशिक्क्षायामस्स्य श्श्लोकस्स्य हस्तस्स्वरप्प्रकरणे पट्ठ्यमानत्त्वात्,याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि — "उदात्तन् तु भ्रुवः प्रान्ते प्रचयन् नासिकाग्ग्रतः । हृत्प्रदेशेऽनुदात्तन् तु तिर्यग् जात्त्यादिकान् स्वरान्"[६] इत्त्युक्तत्त्वात्, "हृद्द्यनुदात्तः, मूर्द्ध्न्युदात्तः, श्रुतिमूले स्स्वरितः"[७] इति प्रतिज्ज्ञासूत्रवाक्क्यानावँ व्याक्ख्याने तेषां हस्तस्स्वरपरतयैव व्याक्ख्यातृभिर् व्याक्ख्यातत्त्वात्, केशवीयकारिकावल्ल्यामपि— "अनुदात्तादुदात्तश् चेत् तस्वरितोत्तर एव च । हृच्छिरःकर्णमूलेषु न्यसेद् धस्तमसंशयम्"[८] इत्त्युक्तत्त्वात्,स्वराष्टकशिक्क्षायामनन्तेनाऽपि— "अथ हस्तप्रक्क्षेपलक्क्षणम्— अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूले स्स्यान् नासाग्ग्रे प्रचयस् स्मृतः"[९] इति अस्स्य श्श्लोकस्स्य

१. श्लो. ८३ । २. श्लो. ६१ । ३. श्लो. ५५ ।
४. श्लो. ४३–४४ । ५. श्लो. ४८ । ६. श्लो. ५१(शि. स., पृ.७)।
७. १।४,५,६ । ८. श्लो.१(शि.स.,पृ.१५०)। ९. शि.स., पृ.३६५।

हस्तस्वरन्यासपरतयैवोपात्तत्वाच् चाऽस्माभिः "उदात्तमाख्याति" इत्यादेः "अनुदात्तो हृदि ज्ञेयः" इत्यादेश् चेति वाक्यद्वयस्य समन्वयाय प्रकल्पितो बोद्धव्यः ॥८२-८४॥

अथ हस्तस्वरन्यासश् शंशिराऽऽचार्यवर्णितः ।
अनूदितश् पाणिनीयैर् नाऽधुना तु प्रयुज्यते ॥८५॥
उदात्तस्वरवर्णादिविशेषस्थितिसूचिकाः ।
क्रियन्ते केरलब्रह्मैर् हस्तमुद्राश् तु बह्वृचैः ॥८६॥

यद्यपि कैश् चन शाङ्खायनीयैश् शाकलैराश्वलायनीयैश् चाऽऽर्यावर्तनिवासिभिर् बह्वृचैर् वैदिकैः "अनुदात्तो हृदि ज्ञेयः" इत्यादेरनुकूला इव दृश्यमाना हस्तस्वरन्यासक्रिया क्रियते, तथापि सा न व्यवस्थिता दृश्यते; "उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनाम्" इत्यादेरनुकूलाश् क्रियास् तु तैर् न क्रियन्त एव । ऋग्वेदिभिश् केरलदेशवासिभिर् ब्राह्मणैस् तु अधुनाऽपि ऋग्वेदाध्ययने १. ह्रस्वमुद्रा, २. उदात्तमुद्रा, ३. आकारमुद्रा, ४. मूर्धन्यमुद्रा, ५. घोषमुद्रा, ६. दीर्घविसर्गमुद्रा, ७. ति-मुद्रा, ८. सि-मुद्रा, ९. तालव्यदीर्घमुद्रा, १०. उकारमुद्रा, ११. ओष्ठ्यदीर्घमुद्रा, १२. ह्रस्वविसर्गमुद्रा, १३. प्रथमान्तमुद्रा, १४. स्वरपूर्वकतकारमुद्रा, १५. नकारमुद्रा, १६. ङकारमुद्रा, १७. अनुस्वारमुद्रा, १८. ॐमुद्रा इत्यष्टादश हस्तमुद्राश् क्रियन्ते इति त्रिशूरब्रह्मस्वमठविद्यार्थिसङ्घस्वर्णजयन्त्यवसरे १९६७ खरैस्ताब्दे प्रकाशितायास् स्मारिकायाश्[1] प्रदर्शनङ् कृत्वा गणपतिशास्त्रिहेब्बारमहाशयेन (२०३४।९।२४ इति सङ्केतत्ये दिने) प्रोक्तम् । तदनुसारमेवेदमत्राऽस्माभिरुक्तम् । अस्मदीयकेरलयात्रावसरे शुकपुरस्थबह्वृचसमुदाये तु एतादृशी प्रथा नोपलब्धाऽस्माभिः ॥८५-८६॥

(ख) शुक्लयजुर्वेदहस्तस्वरप्रक्रियाविवरणम्

अस्ति शुक्लयजुर्वेदे या हस्तस्वरप्रक्रिया ।
सोक्ता तत्प्रातिशाख्यादौ सैवाऽत्राऽपि प्रदर्श्यते ॥८७॥

शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धा हस्तस्वरन्यासप्रक्रिया शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये, प्रतिज्ञासूत्रे, याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्, अमोघानन्दिन्या शिक्षायाम्, पाराशर्या शिक्षायाम्, लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षायाम्, केशवीयकारिकावल्ल्याम्, प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाम्,

१. एतासाम् मुद्राणाञ् चित्राणि अपि अस्या स्मारिकाया सन्ति ।

स्वराष्टकशिक्क्षायाम्, सम्प्रदायप्प्रबोधिन्न्या शिक्क्षायाञ् च वर्णिता दृश्यते। मल्लशर्मशिक्क्षायास् तु हस्तस्स्वरप्प्रक्क्रिया एव प्प्रतिपाद्द्यो विषयः। अतस् तेब्भ्य एव ग्ग्रन्थेब्भ्यस् सारं समाहृत्त्य आवश्श्यके स्स्थले विवेचनञ् च कृत्त्वाऽत्त्र शुक्लयजुर्वेदहस्तस्स्वरन्न्यासप्प्रक्क्रिया प्प्रदर्श्यते ॥८७॥

स्वस्तिकाकृतियुक्तेन बुध४ पद्मासनेन हि।
अद्ध्यासीनस् समं शुद्धं सुखञ् च लघु चाऽऽसनम् ॥८८॥
हस्तौ सुसंयतौ कुर्याज् जानुनोरुपरि स्स्थितौ।
ऊरुभागे तृतीये तु वामे वामस्स्य कूर्परम् ॥८९॥[1]
न्यस्स्य तस्स्यैव मुष्टिन् तु स्स्थापयेद् दक्क्षिणस्स्य हि।
ऊरोस् तृतीये भागे चोपजानु तदुपर्य्यथ ॥९०॥
न्यस्स्येद् दक्क्षिणहस्तस्स्य विधियुक्तस्स्य कूर्परम्।
सुप्प्रसन्नमना भूत्त्वा किञ्चिन् नम्म्रस् त्वधोमुखः ॥९१॥[2]
निवेश्श्य दृष्टिं हस्ताग्ग्रे शास्त्रार्त्थमनुचिन्तयन्।[3]
स्वराद्द्यनुगतां हस्तक्क्रियाङ् कुर्याद् यथाविधि ॥९२॥
उत्तानं सोन्नतङ् किञ् चित् सुव्व्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम्।
स्वरविच् च करङ् कुर्यात् प्प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥९३॥[4]
अङ्गुष्ठस्स्योत्तरम् पर्व तर्जन्न्युपरि यद् भवेत्।
प्प्रादेशस्स्य स उद्देशस् तन्मात्त्रञ् चालयेत् करम् ॥९४॥[5]
मनुष्यतीर्थोच्चङ् कृत्त्वा पितृतीर्थोदकं व्रजेत्।
नामितङ् करपृष्ठन् तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्क्षणम् ॥९५॥[6]
समम् प्प्रयुञ्जीत वर्णान् हस्तेन च मुखेन च।
स्वरश् चैव च हस्तश् च द्द्वावेतौ युगपन् मतौ ॥९६॥[7]
यथा वाणी तथा पाणी रिक्तन् तु परिवर्जयेत्।
यत्त्रयत्त्र स्स्थिता वाणी पाणिस् तत्त्रैव तिष्ठति ॥९७॥[8]

१. या. शि. श्लो. १८–१९ (शि. स., पृ. ३)। २. तत्त्रैव, श्लो. २० (शि. स., पृ. ३)। ३. तत्त्रैव, श्लो. २२ (शि.स., पृ. ३)। ४ तत्त्रैव, श्लो. ४८ (शि.स., पृ. ६); मा. शि. २३–२४; चा. शि. पृ. २४। ५. तत्त्रैव, श्लो. ५० (शि. स., पृ. ६–७)। ६. तत्त्रैव, श्लो. ४९ (शि. स., पृ. ६)। ७. तत्त्रैव, श्लो. २३ (शि. स., पृ. ४)। ८. तत्त्रैव, श्लो. ४६ (शि. स., पृ. ६), मा. शि. श्लो. २९–३० (शि. स., पृ. ४६५)।

आदौ हस्तन् न्यसेन् मध्ये स्थितिरेषा सनातनी ।
ततस् स्वरानुकूल्येन गतिस् तस्य न संशयः ॥९८॥[१]
यथा धनुष्यावितते शरे क्षिप्ते पुनर् गुणः ।
स्वस्थानम् प्रतिपद्येत तद्वद् धस्तगतस् स्वरः ॥९९॥[२]
आस्ये न च शयङ् कुर्यात् पठन् नाऽन्यमतिर् भवेत् ।
न मुष्टिबन्धी स्यात् कुर्यान् न चाऽत्युत्तानकङ् करम् ॥१००॥[३]
चुलुर् नौका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः ।
एते वै हस्तदोषास् स्यु४ परशुश् चैव सप्तमः ॥१०१॥[४]

एतावता प्रायेण प्राचीनानामेवाऽऽचार्याणाङ् कियताऽप्यंशेन क्वचित्-क्वचित् प्रतिसंस्कृतैः४ पद्यैर् हस्तस्वरन्यासे साधारणी प्रक्रिया प्रतिपादिता भवति । तत्र प्रादेशोद्देशलक्षणश्लोकस्यार्थस् तु 'प्रसारिततर्जनीप्रमाणस्योपरि उत्तरपर्वपर्यन्तस्याङ्गुष्ठस्य प्रमाणे योजिते सति यत् प्रमाणं स्यात् स प्रादेशस्य उद्देशः(प्रमाणम्)' इति स्वीकर्तव्यः । एवञ् च सति "प्रादेशतालगोकर्णास् तर्जन्यादियुते तते। अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्तिर् द्वादशाङ्गुलः"[५]इत्यत्र यत् प्रादेशप्रमाणमुक्तन् तदेवाऽत्र प्रादेशोद्देशशब्देन प्रतिपादितं वेद्यम् । अयमेवाऽर्थ आधुनिकैर् बहुभिर् वैदिकैर् गृहीतो दृश्यते[६] । अथवा प्रादेशशब्देनैवोक्तेऽर्थे प्रतिपादयितुं शक्येऽपि प्रादेशोद्देशशब्दम् प्रयुञ्जानस्य प्रायेण प्रादेशतुल्यस्य प्रादेशात् किञ्चिन् न्यूनस्य प्रमाणस्य प्रादेशोद्देशशब्देन विवक्षितत्वङ् कल्प्यम् । एतन् च प्रादेशप्रमाणेऽङ्गुष्ठोत्तरपर्वप्रमाणह्रसनस्य विवक्षितताया४ प्रदर्शनाय तदनुकूलेन व्याख्यानेन समर्थनीयम् । एवं हि एतस्य प्रमाणस्य "उत्थाने तु नवाङ्गुल्यम्"[७] इति प्रोक्तेन सर्वाधिकेन हस्तगतिप्रमाणेन समन्वयस् स्यात् । अन्यथा तस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रतिपादितस्य सर्वाधिकस्य हस्तगतिप्रमाणस्य नवाङ्गुलमात्रत्वे 'प्रादेशोद्देशमात्रङ् करञ् चालयेत्' इति वचनस्य चरितार्थता कुत्र स्यात्,प्रादेशोद्देशशब्दस्य प्रादेशार्थकत्वे तस्य अधिकतरप्रमाणतया

---

१. मल्ल. शि. श्लो. ७ (शि. स., पृ. १५४) । २. या.शि. श्लो. ४७ (शि.स.,पृ. ६) । ३. तत्रैव, श्लो. ३९(शि.स.,पृ.५)। ४. तत्रैव, श्लो. ३८–३९, मा.शि.श्लो. २५–२६ । ५. अमरकोशे २।६।८३–८४ । ६. सम्प्र.शि. श्लो. ३६, ३८; या. शि.शि. व. वि.पृ. ३५–३६ । ७. या. शि. श्लो. ५२ (शि. स., पृ. ७) ।

नवाङ्गुलमात्त्रत्वस्य अभावात् । मल्लशर्मशिक्क्षायान् तु हस्तगतिप्प्रमाणमधिकम् प्रदर्शितमस्ति, यथा— "अथ हस्तस्वरगतिप्प्रमाणम्— षडङ्गुलिप्प्रमाणानि दक्क्षिणे च तथोत्तरे । ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर् ज्ञेया गतिः पाणेरधस् तथा । वामे च दक्क्षिणाद् याति चोर्ध्वेऽधस्तात् तथैव च । अष्टादशाङ्गुलिर् ज्ञेया गतिर् हस्तस्य सुस्थिरा"[१] इति । एवं सति च "प्रादेशोद्देशगामिनम्" इति वचनस्य मल्लशर्मवचनेन सह कथं समन्न्वय इति सुधीभिर् विचारणीयम् । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम् पट्ठ्यमाने उक्ते श्लोके "अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे यवस्योपरि यद् भवेत् । प्रादेशस्य तु यो देशस् तन्मात्त्रञ् चालयेत् करम्"[२] इति पाठान्तरम् प्राप्प्यते,प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायामपि अयमेव पाठो धृतो दृश्श्यते[३], प्रायेण एवमेव चाऽयं श्लोको माण्डूक्क्या शिक्क्षायामपि पट्ठ्यते[४]; एतस्मिन् पाठे तत्त्वर्थो दुर्बोधः । एतस्मिन् विषये सामस्वरसङ्केतविवरणप्प्रसङ्गेऽथर्ववेदस्वरसङ्केतप्रतिपादनप्प्रसङ्गे चाऽधिकवँ विचारयिष्ष्यते । हस्तदोषेषु चुलुर् नाम आचमनमुद्द्रायुतो हस्तः, नौका नाम नौकारूपप्प्रसृतिको हस्तः, स्फुटो नाम पृष्ठकुब्जताञ् जिगमिषुणा हस्तकुलिना युत उत्तानो हस्तः, दण्डो नाम सूब्जहस्तकुलिकश् छेदनेऽधो गच्छता खड्गफलकेन तुल्ल्यो हस्तः, स्वस्तिको नाम सूब्जहस्तकुलिकोऽग्रो गमने न्युब्जताङ्गतो हस्तः; मुष्टिको नाम बद्धमुष्टिको हस्तः, परशुर् नाम दण्डिसदृशः किन् तु हस्ततलेन सह समकोणमिव वनयन्तीभिरङ्गुलिभिर् युतो हस्तः । चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— "पुटिर् दण्डस् स्फुटिर् वीणा मुष्टिको धनुराकृतिः । षडेते हस्तदोषास् स्युः परशुश् चेति सप्तमः"[५] इति पाठः । तर्जनन्न्या अङ्गुल्ल्या स्वरं निर्दिशन्त्या पृथग्भूतया युक्तोन्यक्नाऽन्न्याङ्गुलिको हस्तस् तर्जनो नाम दुष्ट इति च केचित्[६] ॥८८–१०१॥

उच्चे नीचपरे हस्तवँ वामब्भ्रूनिकटन् नयेत् ।
निरन्तरेष्ष्वनेकेषूच्चेषु नीचपरेषु च ॥१०२॥

करन् नवाङ्गुलं ह्युच्चे तूत्क्षिपेत् स्वरितोदये ।
निरन्तरेष्ष्वनेकेषूच्चेषु स्स्वारपरेषु च ॥१०३॥

---

१. श्लो. १९–२० (शि. स., पृ. १५५) । २. शि. स., पृ. ६, टि. ४; या.शि.शि.व.वि. पृ. ३६, टि.१,२,३,४ । ३. शि.स., पृ. २११, श्लो. १० । ४. श्लो. २४–२५ (शि. स., पृ. ४६५) । ५. पृ. २४ । ६. सम्.प्र.शि.श्लो.३४,तत्परिशिष्टे च, पृ.१६।

अनुदात्तपरके उदात्ते अनुदात्तपरकेषु अनेकेषु निरन्तरेषु चोदात्तेषु दक्षं हस्तवं वामभ्रूनिकटन् नयेत् । तथा हि याज्ञवल्क्यशिक्षाम्– "उदात्तादनुदात्ते तु वामाया भ्रुव आरभेत्"[१] इति । केशवीयकारिकावल्ल्यामपि "अनुदात्तादुदात्तश् चेदनुदात्तपरस् तथा । अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तवं वामभ्रुवि न्यसेत् । पुनर् हृदि नयेन् नीचमिति शास्त्रव्यवस्थितिः"[२] इति । मल्लशर्मशिक्षायामपि— "आदौ हस्तन् न्यसेन् मद्ध्ये स्थितिरेषा सनातनी । ततस् स्वरानुकूल्येन गतिस् तस्य न संशयः । अधस्तात् प्रव्रजन् पूर्वमूर्ध्वाद् मद्ध्ये च तिष्ठति । मद्ध्यतो दक्षिणञ्च गच्छेद् दक्षिणाद् याति चोत्तरे । दृट्वा जात्यस्वरं शीघ्रम् मद्ध्यतो याति चोत्तरम् । उत्तराद् यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षिणे"[३] इति वामत ऊर्ध्वन् नयनन् दक्षिणतोऽधो नयनञ् च प्रतिपादितम् । उदाहरणानि यथा— सा विश्वायुः सा[४], ते हि पुत्रासः[५], कदा चन स्तरीः[६] इति । आधुनिका माद्ध्यन्दिनीया वाजसनेयिनस् तु यत्र उदात्तानुदात्तोदात्तानुदात्ता४ क्रमेण आयान्ति तत्र हस्तवं वामतो दक्षिणतश् च सामानोन्नतिकतया नयन्ति, न तूर्ध्वाधरस्थितिकतया वामतो दक्षिणतश् च । तेषामयम् प्रकारश् शास्त्राऽनुकूलो न दृश्यते । स्वरितपरके उदात्ते, स्वरितपरकेषु अनेकेषु निरन्तरेषु उदात्तेषु च करम् मद्ध्यात् करस्थानाम् नवाङ्गुलमूर्ध्वञ्च विक्षिपेदित्यर्थः । तथा हि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्–"उदात्तन् तु भ्रुव४ प्रान्ते प्रचयन् नासिकाग्रतः । हृत्प्रदेशेऽनुदात्तन् तु तिर्यग् जात्यादिरीरितः"[७] इति, "स्वरिते त्र्यङ्गुलवं विदद्यान् निपाते तु षड्ङ्गुलम् । उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत् स्वारस्य लक्षणम्"[८] इति च; प्रतिज्ञासूत्रे च– "मूर्द्ध्युदात्तः"[९] इति; केशवीयकारिकावल्ल्यामपि— "अनुदात्तादुदात्तश् चेत् स्वरितोत्तर एव च । हनु–छिर४–कर्णमूलेषु न्यसेद्

---

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. ४४ । २. श्लो. ३ (शि. स., पृ. १५०) । ३. श्लो. ७–६ (शि. स., पृ. १५४) । ४. मा. वा. शु. य. म. ४र. य. सं. १।४ । ५. तत्रैव ३।३३ । ६. तत्रैव ३।३४ । (मुद्रणालये स्वरचिह्ननानामभावादनुदात्ताक्षराणि स्थूललिप्या मुद्रितानि, उदात्तानि स्वरितानि प्रचितानि च तत्स्थित्या विज्ञैरूह्यानि) । ७. श्लो. ५१ (शि. स., पृ. ७) । ८. तत्रैव, श्लो. ५२ (शि. स., पृ. ७) । ९. १।५ ।

हस्तमसंशयम्''[१] इति। यद्यपि याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यानेऽमरनाथेन उदात्ते ऽनुदात्तस्थानान् नवाङ्गुलङ करमुत्क्षिपेद् इत्युक्तम्[२], तथापि मल्लशर्मशिक्षायाम् ''ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर् ज्ञेया गतिः पाणेरधस् तथा''[३] इत्युक्तम्, तच् च मध्यस्थानादेवेति प्रतीयते इति अस्माभिरप्यत्र मध्यस्थानादेव नवाङ्गुलमुदात्ते उत्क्षिपेदित्युक्तम्। उदाहरणानि यथा— वसोः पवित्रमसि[४], समिन्द्रो विश्वदेवेभिः[५], सवँ वर्च्चसा पयसा[६], इन्द्राग्गँनी तमप[७], आयङ्गौः पृश्निः[८], प्र तद्विष्णुः[९] इति ॥१०२–१०३॥

धृतनीचान्न्यतरकोदयस्स्वारोदयोच्चके।
परे नीचे नयेद् हस्तमधो मध्यात् षडङ्गुलम् ॥१०४॥
परे तूक्तविधोदात्ते द्वित्रेषु नीचकेषु तु।
पूर्वेषु मध्ये सँस्थाप्य करमन्त्ये त्वधो नयेत् ॥१०५॥
उच्चे तु नीचपरके परे सत्यनुदात्तके।
नयेत् करन् तु स्वस्थानाद् दक्षिणेऽधष् षडङ्गुलम् ॥१०६॥
निरन्तरेष्वनेकेषूच्चेषु नीचोदयेषु च।
परेष्वप्यनुदात्तेऽधः करन् दक्षिणतो नयेत् ॥१०७॥
परे तूक्तविधोदात्ते द्वित्रेषु नीचकेषु तु।
पूर्वेषु मध्ये कृत्वाऽन्त्येऽधः कुर्याद् दक्षिणे करम् ॥१०८॥

प्रचितो वाऽनुदात्तो वा परो यस्मात् स चाऽसौ स्वरितः परो यस्मात् सः, तस्मिन् उदात्ते परे सति अनुदात्ते करं स्वस्थानात् षडङ्गुलमधो नयेत्। मल्लशर्मशिक्षायाः ''ऊर्ध्वे नवाऽङ्गुलिर् ज्ञेया गतिः पाणेरधस् तथा''[१०] इति वचनात् तु अनुदात्तेऽपि मध्यात् स्वस्थानात् करन् नवाङ्गुलमधो नयेदिति प्रतीयते। यथा ''देवस्य त्वा सवितुः''[११] ''भूताय त्वा नारातये''[१२] इति। उक्तप्रकारके उदात्ते परे सति द्वित्रेषु अनुदात्तेषु सत्सु तु पूर्वेषु अनुदात्तेषु करम् मध्ये सँस्थाप्य अन्त्येऽनुदात्ते करमधो नयेत्। एतच् च ''उच्चादुच्चतरन् नास्ति नीचान्

१. श्लो. १ (शि. स., पृ. १५०)। २. या. शि. शि. व. वि., पृ. ३७। ३. श्लो. १९ (शि. स., पृ. ११५)। ४. मा. वा. शु. य. म. क्र. य. सं. १।२। ५. तत्रैव २।२२। ६. तत्रैव २।२४। ७. तत्रैव २।१५। ८. तत्रैव ३।६। ९. तत्रैव ५।२०। १०. श्लो. १९ (शि. स., पृ. १५५)। ११. मा. वा. शु. य.म.क्र.य.सं. १।१०। ११. तत्रैव. १।११।

नीचतरन् तथा। अक्षरात् तुल्ययोगाच् च नीचे नीचगतानि च" इति याज्ञवल्क्यवचनाल् लभ्यते इति तद्व्याख्यातारः[१]। "अनुदात्तसमूहो यान् वर्णानाश्रित्य तिष्ठति। ते युक्तास् तम् परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत्। स्वरितेऽप्येवमेव स्याद् दक्षिणांशे विशेषतः"[२] इति मल्लशर्मशिक्षावचनेनापि एतत् प्रतिपाद्यते। सम्प्रदायप्रबोधिन्यां शिक्षायामपि— "अनुदात्ता यदैकत्र ह्यनेके लक्षमतो यदि। तत्रान्त्ये तु करन् नीचैर् मध्ये पूर्वेषु दर्शयेत्"[३] इति। उदाहरणानि यथा— "**गन्धर्वस्त्वा**"[४], "**वर्द्धिषीमहि**"[५], "**नवदशभिः**"[६] "**बलविज्ञाय** स्थविरः"[७], "**हिरण्यगर्भः** समवर्त्तताग्रे"[८] इति। अनुदात्तः परो यस्मात् सः, तस्मिन् उदात्ते परे सति अनुदात्ते करं स्वस्थानात् षडङ्गुलन् दक्षिणतोऽधो नयेत्; यथा "**इषे त्वोर्ज्जे** त्वा"[९] "इडेरन्ते हव्ये काम्ये"[१०] इत्यादौ। अनुदात्तः परो येभ्यस् तेषु अनेकेषु उदात्तेषु परेष्वपि अनुदात्ते हस्तं स्वस्थानात् षडङ्गुलन् दक्षिणतोऽधो नयेत्; यथा "**आगध** सोमेनातेनच्चँमि"[११], "**उभा हि हस्ता**"[१२] इति। उक्तविधे उदात्ते परे सति द्वित्रेषु अनुदात्तेषु सत्सु तु पूर्वेषु अनुदात्तेषु हस्तम् मध्ये स्वस्थाने एव संस्थाप्य अन्त्येऽनुदात्ते दक्षिणतोऽधष् षडङ्गुलन् नयेत्; यथा— "**त्र्यायुषञ् जमदग्नेः**"[१३] **आनन्दनन्दावाण्डौ मे**"[१४] "**चोदयित्री सूनृतानाम्**"[१५] "**पुरुषमृगश्चन्द्रमसः**"[१६] "**हिरण्यगर्भ इत्येषः**"[१७] इति ॥१०४–१०८॥

जात्येऽभिनिहिते क्षैप्रे प्रश्लिष्टे ऽनुच्चकोदये।
परे तु नीचे भ्रमयेन् न्युब्जन् नाभ्युन्मुखङ करम् ॥१०९॥
केचित् त्वत्र करन् न्युब्जमकृत्वा तर्यं यथास्थितम्।
कृत्वा तिरश्चीनमनन्तर् नमयन्ति ह्युन्मुखम् ॥११०॥

---

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. ४५–४६। २. श्लो. १२–१३ (शि. स., पृ. १५४)। ३. श्लो. ४६, पृ. १२। ४. मा. वा. शु. य. म. व्र. य. सं. २।३। ५. तत्रैव २।१४। ६. तत्रैव १४।३०। ७. तत्रैव १७।३७। ८. तत्रैव १३।४, २३।१, २५।१०। ९. तत्रैव १।१। १०. तत्रैव ८।४३। ११. तत्रैव १।४। १२. तत्रैव ५।१९। १३. तत्रैव ३।६२। १४. तत्रैव २०।९। १५. तत्रैव २०।८५। १६. तत्रैव २४।३५। १७. तत्रैव ३२।३।

स्वारोदयोदात्तपरे जात्याद्यौ तु परे सति ।
अनुदात्ते करञ्ज कुर्यादधस्तात् पितृदानवत् ॥१११॥
अनुदात्तपरोदात्तपरे जात्यादिके परे ।
अनुदात्तेऽधः करस् स्याद् दक्क्षिणे पितृदानवत् ॥११२॥
जात्यादिके तूक्तविधे परेऽनेकेऽनुदात्तकाः ।
चेत् स्युराद्द्येष्ष्वत्त्र करो मद्ध्येऽन्त्ये स्स्याद् यथोदितम् ॥११३॥

अनुदात्तः परो यस्मात् सः, तस्मिञ् जात्ये वाऽभिनिहिते वा क्षैप्प्रे वा प्रश्श्लिष्टे वा स्वरिते परे सति अनुदात्ते हस्तन् न्युब्जङ्कृत्त्वा नाब्भ्युन्मुखम् भ्रमयेत् । भ्रमणं स्वरिते उच्चारिते एव पूर्णम् भविष्ष्यतीति अनुदात्तेऽर्धब्भ्रमणमेव कर्तव्यमित्त्यर्थादुक्तम् भवति । केचित् तु अत्त्र मूलस्स्थाने स्स्थितस्स्य हस्तस्स्य पितृतीर्थानुगं सार्धाङ्गुलनमनमेव प्प्रतिपादयन्ति, न तु मनुष्ष्यतीर्थानुगन् न्युब्जीकरणम्, न वाऽन्तर्मुखमर्धब्भ्रमणम् । एतद्विषयेऽधिकं स्वरितस्स्वरहस्तगति-प्प्रतिपादने वक्क्ष्यते । उदाहरणम् यथा— पृथिव्व्यसि[1], घर्म्मोसि[2], वैष्ष्णव्यौ सवितुः[3], धान्न्यमसि[4] । स्वरितः परो यस्मात् स चाऽसौ उदात्तः परो यस्मात् स तस्मिञ् जात्ये वाऽभिनिहिते वा क्षैप्प्रे वा प्रश्श्लिष्टे वा स्वरिते परे सति अनुदात्ते हस्तमधो नीत्त्वा पितृदाने इव पितृतीर्थन् नमयेत् । यथा सुप्प्वा कामधुक्क्षः[5]; उर्व्वन्तरिक्क्षमन्न्वेति[6], प्रसवेऽश्श्विनोर्ब्बाहुभ्याम्[7] । अनुदात्तः परो यस्मात् स चासौ उदात्तः परो यस्मात् स तादृशे जात्ये वाऽभिनिहिते वा क्षैप्प्रे वा प्रश्श्लिष्टे वा स्वरिते परे सति अनुदात्ते हस्तं स्वस्स्थानाद् दक्क्षिणतोऽधो नीत्त्वा पितृदाने इव पितृतीर्थन् नमयेत् । यथा 'शतेन पाशैर्य्योस्म्मान् द्द्वेष्ट्टि यञ् च वयन् द्विष्म्मः'[8], "गोष्ट्ठेसम्मिलँ लोके"[9], "रत्थ्यो न रश्म्मीन्"[10] इति । अनुदात्तपरके जात्यादिके परे सति यदि निरन्तरा अनेकेऽनुदात्ता भवन्ति तदा पूर्वेष्ष्वनुदात्तेषु करम् मद्ध्ये स्थापयेद्, अन्त्येऽनुदात्ते करन् न्युब्जङ्कृत्त्वा नाब्भ्युन्मुखम् भ्रमयेत् । यथा कुक्कुटोसि[11], वायव्व्यैर्व्वायव्व्यानि[12], ब्राह्म्मणोस्स्य[13], ब्रह्म्मराजन्-

---

१. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १।२ । २. तत्त्रैव ।
३. तत्त्रैव १।१२ । ४. तत्त्रैव १।२० । ५. तत्त्रैव १।३ ।
६. तत्त्रैव १।७ । ७. तत्त्रैव १।१० । ८. तत्त्रैव १।२६ ।
९. तत्त्रैव ३।२१ । १०. तत्त्रैव ३४।४९ । ११. तत्त्रैव १।१६ ।
१२. तत्त्रैव १९।२७ । १३. तत्त्रैव ३१।११ ।

न्याख्याम्[1] इति। स्वरितपरक उदात्तश्च परो यस्मात् स तस्मिन् जात्यादिके परे सति यदि निरन्तरा अनेकेऽनुदात्ता भवन्ति तदा पूर्वेष्वनुदात्तेषु करम् मद्ध्ये स्थापयेद् अन्त्येऽनुदात्ते करमधो नीत्वा पितृदाने इव पितृतीर्थन् नमयेत्; यथा "युयोद्ध्यस्म्मज् जुहुराणम्"[2], "**परमेष्ट्**ठ्यभिधीतः"[3] इति। अनुदात्तपरक उदात्तश्च परो यस्मात् तस्मिन् जात्यादिके स्वरिते परे सति यदि निरन्तरा अनेकेऽनुदात्ता भवन्ति तदा पूर्वत्त्र करम् मद्ध्ये एव स्थापयेत्, अन्त्ये मद्ध्याद् दक्षिणतष् षडङ्गुलमधो नीत्वा पितृदाने इव पितृतीर्थन् नमयेत्; यथा "**असुर्य्या नाम ते लोकाः**"[4] इति।तदेतत् स्वरितविशेषपूर्ववर्तिनि अनुदात्ते हस्तस्य पितृदानवत् करणयँ यद्द्यपि जयन्तस्वामिकेशवदैवज्ञमल्लशर्माऽनन्तयाज्ज्ञिकैर् नोक्तम्; तैस् तु जात्यादिषु स्वरितेष्ष्वेव हस्तस्य पितृदानवत् मनुष्यदानवद् वा करणम् प्रोक्तम्,तथापि सम्प्रदायप्रबोधिनीकारवचनम् आधुनिकमाद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिना हस्तगतिप्रथान् चोपजीव्य प्रतिपादितवँ वेदितव्व्यम्; तथाहि सम्प्रदायप्रबोधिन्न्याम्— "न्युब्जविहन्नेऽव्व्यवहिते ऽनुदात्ते पिण्डदानवत्। कर एवम् पञ्चधा स्यादनुदात्तप्रदर्शनम्"[5] इति ।।१०९-११३।।

स्वपूर्ववर्त्युदात्तस्स्य प्रभावेण समुद्गते।
स्वरिते तु करम् मूर्द्ध्नश्च पातयेत् त्र्यङ्गुलम् बुधः ।।११४।।
प्रचयो यत्त्र दृश्श्येत तत्त्र हन्न्यात् स्वरम् बुधः।
स्वरितश्च केवलो यत्त्र मृदुन् तत्त्र निपातयेत् ।।११५।।
स्वारे जात्यादिके नीचाऽनुच्चमद्ध्यस्स्थिते करम्।
पूर्वारब्धान् भ्रमिम् पूर्णाङ् कृत्वोत्तानम् बहिर् नयेत्।।११६।।
पक्षान्तरे तिरश्चीनमन्तर् नीतं हृदुन्मुखम्।
करम् मण्डलमार्गेणोन्नमय्य बहिरानयेत् ।।११७।।
स्वारोदयोदात्तपरे जात्यादौ नीचतश्च परे।
कुर्यात् करम् पूर्णन्युब्जमधो नीचप्रदेशके ।।११८।।
नीचोदयोदात्तपरे जात्यादौ नीचपूर्वके।
अर्धन्युब्जङ् करङ् कुर्यान् नीचदेशे हि दक्षिणे ।।११९।।
उच्चपूर्वेऽपूर्वके वा जात्यादौ निहतोदये।
मूर्द्धिन नीतम् पूर्वमेव पातयेत् त्र्यङ्गुलङ् करम् ।।१२०।।

---

१. मा.वा.शु.य.म.ब्र.य.सं. २६।२। २. तत्त्रैव ७।४३।
३. तत्त्रैव ८।५४। ४. तत्त्रैव ४०।३। ५. श्लो.५०, पृ.१२।

"उदात्ताच्च चानुदात्तं स्वरितम्"[१] इत्त्यन्न्वाक्ख्याते स्वरिते तत्पूर्व्ववर्त्तिन उदात्तस्स्योच्चारणे मूर्द्धनि प्राप्तङ्करम् मूर्द्धनस्त्र्यङ्गुलम् पातयेत् । यथा "देवस्स्य त्त्वा"[२] "भूताय त्त्वा"[३] इति । अनुदात्तस्स्वरमद्ध्ये उदात्तभिन्नस्स्वरमद्ध्ये वा स्थिते जात्त्यादिके स्वरिते तु तत्पूर्व्ववर्त्त्यनुदात्तोच्चारणे हस्तन् न्युब्जीकृत्त्य प्रारब्धा हस्तस्स्य भ्रमिम् पूर्णाङ्क्कृत्त्वोत्तानीभूतं हस्तं हृदयदेशाद् बहिस् स्वस्स्थाने नयेत् । येषां सम्प्रदाये तु नीचानुच्चमद्ध्यस्स्थाज् जात्त्यादिकात् स्वरात् पूर्व्वस्स्याऽनुदात्तस्स्योच्चारणे हस्तन् न्युब्जमकृत्त्वा तं स्वस्स्थाने प्रकृत्त्या स्स्थितन् तिरश्चीनङ्कृत्त्वा हृदयोन्मुखमन्तर् नमयन्न्ति तेषां सम्प्रदाये तु एतादृशे जात्त्यादिके उक्तप्प्रकारेण हृदयोन्मुखमन्तर् नीतन् तिरश्चीनङ्करम् मण्डलांशरूपेण मार्ग्गेणोन्नमय्य बहिस् स्वस्स्थाने नयेत् । यथा "पृथिव्व्यसि"[४] "घर्म्मोसि"[५] "धान्न्यमसि"[६] इति । स्वरितः परो यस्मात् स चासौ उदात्तः परो यस्मात् सः, तस्मिन् अनुदात्तात् परे जात्त्यादौ स्वरितेऽधोऽनुदात्तप्प्रदेशे करम् पूर्णतया न्युब्जङ्कुर्य्यात् । यथा "सुप्प्वा कामधुक्क्षः"[७] "उर्व्वन्तरिक्क्षमन्न्वेमि"[८] इति । अनुदात्तः परो यस्मात् तादृश उदात्तः परो यस्मात् तस्मिन् नीचः पूर्व्वो यस्मात् तादृशे जात्त्यादिके स्वरे तु अधोदक्क्षिणेऽनुदात्तदेशे करमर्द्धन्युब्जङ्कुर्य्यात् । यथा "गोष्ठेस्मिँल् लोके"[९], "रत्थ्यो न रश्म्मीन्"[१०] इति । अस्मिन् विषये शुक्लयजुर्व्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "चत्त्वारस्त्तिर्य्यक्क्स्वरिताः, अनुदात्तञ् चेत् पूर्व्वन् तिर्य्यङ् निहत्त्य काण्वस्स्य, ऋजुन् निहत्त्य प्प्रणिहन्न्यत उदात्ते"[११] इति सूत्त्राणि पठ्यन्ते । एतेषामर्त्थश् च— जात्त्यादिकात् स्वरितात् पूर्व्वमनुदात्तो भवति परत्त्र चानुदात्तः प्रचितो वा भवति चेत् तत्त्र काण्वाचार्य्यस्स्य मतेन हस्तन् तिरश्चीनङ्कृत्त्वा जात्त्यादिस् स्वर्य्यते; जात्त्यादिकात् स्वरितात् पूर्व्वत्त्राऽनुदात्तः परत्त्र चोदात्तश् चेत् तत्त्र जात्त्यादिके हस्तम् अनुदात्ते इव ऋजुन् निपात्त्य प्रकर्षेण नीचीक्रियते इति । अयञ् चाऽर्त्थः पूर्व्वङ्कृतेन विवरणेन सह न सम्यक्

१. शु. य. प्रा. ४।१३७ । २. मा. वा. शु. य. म. भ. य. सं. १।१० । ३. तत्त्रैव १।११ । ४. तत्त्रैव १।२ । ५. तत्त्रैव । ६. तत्त्रैव १।२० । ७. तत्त्रैव १।३ । ८. तत्त्रैव १।७ । ९. तत्त्रैव ३।२१ । १०. तत्त्रैव ३४।४९। ११. १।१२२–१२४ ।

सर्वँ वदति; एतद्विषयके "तिर्यग् जात्यादिरीरितः"[1] इति, "षडङ्गुलन् तु जात्यस्स्य हस्तस्याऽनुपथस्य च। तच्चतुर्भागमात्रन् तु हस्तन् तेनैव वर्तयेत्"[2] इति च याज्ञवल्क्यशिक्षावचने चाऽस्फुटे इति पूर्वङ्कृतस्य विवरणस्य समर्थनाय ते अपि प्रस्तोतुन् न शक्येते। तथापि "पितृश्श्र(स्र?)वणन् तद् भवेत्"[3]इति कात्यायनशिक्षावचनात्, "जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टस्य पितृदानवद् हस्तङ्कृत्वा स्वरयितव्यमित्यर्थः"[4] इति तस्य जयन्तस्वामिकृताद् व्याख्यानात्, "तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानाञ् चतुर्णान् दर्शने करम्। तिर्यञ्चङ्गमयेद् धीमान् पितृदानवदेव हि। मनुष्यदानमिव चेदुदात्तः प्रत्ययस् स्वरः"[5] इति केशवीयकारिकावलिवचनात्, "अर्धन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद् याति दक्षिणे। सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच् च न संशयः"[6] इति मल्लशर्मशिक्षावचनात्, "अनुदात्तपूर्वजात्यादयश् चत्वारः पितृदानवद् हस्तम्"[7] इति, "अनुदात्तपूर्वजात्यादयश् चत्वारो मनुष्यदानवदुदात्ते"[8] इति, "अनुदात्तपूर्वजात्यादयश् चत्वारः कर्णमूले उदात्तस्वरितपरत्वाभावे"[9] इति च स्वराष्टकशिक्षावचनात्, शिक्षावल्लीकार[10]–सम्प्रदायप्रबोधिनीकारा[11]–ऽऽदिवचनेभ्यः, सम्प्रदायज्ञमाध्यन्दिनीयवाजसनेयिवैदिकहस्तस्वरन्यासदर्शनाच् च पूर्वङ्कृतम् माध्यन्दिनीयानाञ् जात्यादिस्वरितहस्तगतेर् विवरणं समर्थयितुं शक्यते। उदात्तपूर्वकेऽपूर्वके वा जात्यादौ स्वरिते तु पूर्वमेव मूर्द्धिनीतं हस्तन् त्र्यङ्गुलम् पातयेत्। एतच् च "अनुदात्तञ् चेत् पूर्वम्"[12] इति वचनात् "श्रुतिमूले स्वरितः"[13] इति वचनाच् च लभ्यते। मल्लशर्मणा तु "कोदादिति प्रतीके च कोसौ च त्र्यम्बकेऽपि च। एषूदात्तवँ विजानीयात् तदन्यत्र च मद्ध्यगम्"[14] इति प्रोक्तम्।

---

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. ३८ (श्लो. ५६)। २. तत्रैव, पृ. ३९ (श्लो, ५६–५७)। ३. शि. स., पृ. ५१। ४. तत्रैव। ५. श्लो. ५–६ (शि. स., पृ. १५०)। ६. श्लो. १० (शि. स., पृ. १५४)। ७. सू. ११ (शि. स., पृ. ३६४)। ८. सू. १२ (शि. स., पृ. ३६४)। ९. सू. १४ (शि. स., पृ. ३६४)। १०. या. शि. शि. व. वि., पृ. ३९। ११. श्लो. ५१–५८ (पृ. १२–१३)। १२. शु. य. प्रा. १।१२३। १३. प्र. सू. १।६। १४. श्लो. ३४ (शि. स., पृ. १५७)।

उदाहरणानि यथा "पञ्चदशो व्योमा"[1], कतिधा व्यकल्पयन्"[2] "रुक्मम्- बक्रम्"[3], "कोदात्"[4], "कोसि"[5], "द्रवन्नः"[6] इति। स्वरिताक्षरे यदि अनेकानि व्यञ्जनानि भवन्ति तर्हि तत्र कस्मिन् व्यञ्जने उच्चार्यमाणे स्वरितहस्तः कार्य इत्यत्र याज्ञवल्क्यशिक्षोक्ता व्यवस्था यथा— "नैतत् स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथञ्चन। न स्वरे न च मात्रायाङ्कथं स्वारो विधीयते॥ पराङ्गस्य तु यत् पूर्वम् पूर्वाङ्गस्य तु यत् परम्। उभयोरर्धसयँयोगे स्वारङ्कुर्याद् विचक्षणः॥ सयँयोगे तु परं स्वार्यम् परं सयँयोगनायकम्। सयँयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्यम् पूर्वमक्षरम्॥ अवग्रहे पदच्छेद उदात्तो दृश्यते यदि। स्वरान्तं स्वरितम् प्राहुस् सन्धौ तु स्वार्यते परम्॥ स्वरसन्धिविधानेन नीचोच्चत्वं विधीयते। व्यञ्जनाद् वा स्वराद् वाऽपि तत्सन्धौ स्वर उच्यते"[7] इति॥११४–१२०॥

यस्मात् कस्मादपि स्वारात् परे हि प्रचिते स्वरे।
एकस्मिन् वाऽप्यनेकस्मिन् कुर्यान् नासाग्रतः करम्॥१२१॥

तथाहि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्— "उदात्तन् तु भ्रुवः प्रान्ते प्रचयन् नासिकाग्रतः। हृत्प्रदेशेऽनुदात्तस् स्यात् तिर्यग् जात्यादिरीरितः"[8] इति; केशवीयकारिकावल्ल्यान् च— "प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नासिकाग्रतः"[9] इति; स्वराष्टकशिक्षायान् च— "अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूले स्यान् नासाग्रे प्रचयस् स्मृतः"[10] इति; प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायान् च— "अयमेव प्रचयः प्रचितः प्रचो निचित उदात्तमय इति वैदिकैर् व्यवह्रियते। हस्तन् तु नासिकाग्रसम्मितङ्कृत्वा (प्रचयः) प्रदर्शनीयः, 'प्रचयन् नासिकाग्रतः' इति याज्ञवल्क्यशिक्षावाक्यात्"[11] इति। यद्यपि "माध्यन्दिनीयशाखायां संहितायान् त्रयस् स्वराः। उदात्तनीचस्वरिताः प्रचयो नैव गण्यते"[12] इत्यपि सम्प्रदायप्रबोधिन्यामुक्तम्, तथापि "स्वरितात् परतोऽचिह्नो वर्णः प्रचयसञ्ज्ञकः। मध्ये प्र-

१. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १४।२३। २. तत्रैव ३१।१०। ३. तत्रैव ३।६०। ४. तत्रैव ७।४८। ५. तत्रैव ७।२९; २०।४। ६. तत्रैव ११।७०। ७. या. शि. शि. व. वि., पृ. ६२–६५। ८. तत्रैव, पृ. ३८। ९. श्लो. ३, (शि. स., पृ. १५०)। १०. शि. स., पृ. ३६५। ११. सू. १८ (शि. स., पृ. २१६)। १२. श्लो. ४४ (पृ. ११)।

दर्शनन् तस्य स्वरितस्थानतो भवेत्''[१] इत्यपि तत्राऽप्युक्तम् ।।१२१।।

तर्जनीम् नमयेदन्तः के ङे टे णे विरामगे ।
पे त्वङ्गुलीनाम् पञ्चानाङ कुर्याद् मूर्द्ध्ना हि मेलनम्।।१२२।।
तेऽङ्गुष्ठतर्जनीमूर्धयोगात् कुर्यात् तु कुण्डलम् ।
मे तु कुर्वीत मुष्टिं हि ने त्वङ्गुष्ठनखम् बुधः ।।१२३।।
तर्जनीमूर्धपार्श्वेन स्पृशेद् वा तर्जनीनखम् ।
अङ्गुष्ठमूर्धपार्श्वेन सम्प्रदायव्यवस्थया ।।१२४।।

तथाहि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्— ''ककारान्ते टकारान्ते ङणे तर्जनिकान् नमेत् । पञ्चाङ्गुल्यम् पकारे च तकारे कुण्डलाकृतिः''[२] इति, ''मुष्ट्याकृतिर् मकारे स्यान् नकारे तु नखग्रहः''[३] इति च । मल्लशर्मशिक्षायाञ् च– ''अथ तकारादिमान्तेषु तर्जन्यङ्गुष्ठयोगादिमुष्ट्यन्ताः क्रियाः कथ्यन्ते–तर्जन्यङ्गुष्ठयोर् योगो नखयोगश् च यस् तयोः । अङ्गुष्ठमद्ध्ये यस् तस्या योगो भवति निश्चितम् । अत्रैवोक्तः क्रमेणैव नैतदेकेऽवसानगे । विस्वरे च मकारान्ते मुष्टिका च तथैव च''[४]इति । प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाञ् च याज्ञवल्क्यशिक्षावचनानि उद्धृत्य ''अस्याऽर्थः— मकारे मुष्टिः, नकारे अङ्गुष्ठेन तर्जनीनखग्रहणम्, ककारे टकारे ङकारे णकारे पदपाठे वृषण्वस्वित्यादौ तर्जनीमधो नामयेत्, पकारे पञ्चाङ्गुलिमेलनम्, तकारे कुण्डलाकारः, एते प्रकाराः पदान्तीयेषु सर्वत्र''[५] इत्युक्तम् ।।१२२-१२४।।

उच्चस्वरविसर्गे हि कुर्यात् तर्जनिकाम् पृथक् ।
प्रचनीचान्यतरकविसर्गे तु कनिष्ठिकाम् ।।१२५।।
विसर्गे ह्रस्वस्वारस्य वकारेण युतस्य तु ।
दीर्घस्वारस्याऽपि मुञ्चेत् तर्जनीं सकनिष्ठिकाम् ।।१२६।।
दीर्घस्याऽप्यवकारस्याऽपि जात्यस्य विसर्गके ।
विषपेत् कनिष्ठातर्जन्यौ गौडाचार्यमतानुगः ।।१२७।।
जात्यस्याऽप्यवकारस्य दीर्घस्य तु विसर्गके ।
विषपेत् कनिष्ठिकामेव दाक्षिणात्यमते स्थितः ।।१२८।।

---

१. श्लो. ५३-५४ (पृ.१३) ।   २. श्लो. ५७ (शि.स., पृ.७)।
३. श्लो. ५६ (शि.स., पृ.७) ।   ४. श्लो. ३२-३३ (शि.स., पृ.१५६)।
५. शि. स., पृ. २२३-२२४ ।

स्वरितस्स्य त्रवजात्त्यस्स्य वकाररहितस्स्य च ।
दीर्घकस्स्य विसर्गे तु क्षिपेदेकाङ् कनिष्ठिकाम् ॥१२९॥
तर्जन्न्यादिपृथक्कारे स्वल्पन् न्यचनमिष्ष्यते ।
शिष्टानामङ्गुलीनाञ् च मुष्टीभावस् तु नेष्ष्यते ॥१३०॥

उदाहरणानि यथा— "सवितुः प्प्रसवे"[1] "कामधुक्क्षः"[2] "सा विश्श्वायुः"[3] "रक्क्षः"[4] "रश्श्मिभिः"[5] "देवेब्भ्यः"[6] "ज्योतिः"[7] "आशिषः"[8] "सत्त्या नः"[9] "सुशेवाः"[10] "विश्श्वाः"[11] "सर्व्वाः"[12] "वायव्व्याः"[13] "सदस्स्यैः"[14] "श्रोण्ण्योः"[15], "वसोः पवित्त्रम्"[16] "पोषैः"[17] "सुमनाः"[18] "विष्ण्णोः"[19] "पत्तँनीः"[20] "देवयानैः"[21] इति । उक्तं हि याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्— "ऊर्ध्वक्क्षेपाच् च योष्मा स्यादधःक्क्षेपाच् च या भवेत् । एकैकामुत्सृजेद् धीरस् स्वरिते तूभयङ् क्षिपेत् ॥ स्वरितयँ यद् भवेत् किञ् चित् सवकारोष्मकन् ततः । ह्रस्स्ववँ वा यदि वा दीर्घन् निक्क्षेप उभयोरपि ॥ स्वरिते यत्त्र निक्क्षिप्ते सयँयोगो वाऽपि दृश्श्यते । द्विमात्त्रिके क्षिपेदेकाम् सात्त्रिके तूभयङ् क्षिपेत् ॥ जात्त्ये च स्स्वरिते चैव वकारो यत्त्र दृश्श्यते । कर्त्तव्व्यस् तूभयोःक्क्षेपो वायव्व्याः इति दर्शनम् ॥ त्रिविधा तु भवेदूष्मा प्रचिता बलका तरा । स्वरिते प्रचितावँ विद्द्यान् निपाते बलकावँ विदुः । उत्थाने तु तथा तारामेताभिस् त्रिभिरूष्मभिः । मात्त्रामादौ विदित्त्वा तु ततःक्क्षेपम् प्रयोजयेत्"[22] इति; "जात्त्ये च स्स्वरिते चैव यकारो यत्त्र दृश्श्यते । कर्त्तव्य उभयोःक्क्षेपस् सदस्स्यैरिति दर्शनम्"[23] इति च । लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायाञ् च— "कनिष्ठिकामोचनन् तु नीचे च प्प्रचये सति । नमः कूप्प्याय प्रथमो द्वितीयो जाग्ग्रतस् तथा । तर्जनीमोचनङ् कुर्यादुदात्त्ते तु विसर्गके । देवो

---

१. मा.वा.शु.य.म. क्र. य. सं. १।१० । २. तत्त्रैव १।३ । ३. तत्त्रैव १।४ । ४. तत्त्रैव १।७ । ५. तत्त्रैव १।१२ । ६. तत्त्रैव २।७ । ७. तत्त्रैव २।९ । ८. तत्त्रैव २।१० । ९. तत्त्रैव । १०. तत्त्रैव ४।१२ । ११. तत्त्रैव १२।५६। १२. तत्त्रैव १२।८८, ९४ । १३. तत्त्रैव २४।१९ । १४. तत्त्रैव ७।४५। १५. तत्त्रैव४।२५। १६. तत्त्रैव१।२। १७. तत्त्रैव३।३७,८।५३। १८. तत्त्रैव३।४१। १९.तत्त्रैव ६।३, ४, ५ । २०. तत्त्रैव ६।२४ । २१. तत्त्रैव ६।१८ । २२. मा. शि. शि. व. वि., पृ. ४९–५६ । २३. तत्त्रैव, पृ. ५४।

धर्म्मस् तथा ह्रस्स्वे स्वरिते तूभयङ् क्षिपेत् । अश्श्वो मर्त्यो भवेल् लक्क्ष्यं स्वारे दीर्घे कनिष्ठिकाम् । उभयोरपि ह्रस्स्वे च वकारे स्वरिते सति । दीर्घेऽपि चोभयोः क्षेप इति शास्त्रव्यवस्थितिः"[1] इति; मल्लशर्मशिक्क्षायाञ् च— "ह्रस्स्वे स्स्वरितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्जनी चैव निष्क्राश्श्या हि स्स्वयूथतः । दीर्घे स्स्वरितसम्प्राप्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् । जात्त्ये युग्मवं विशेषेण त्यक्तव्यमिति निश्चितम् । स्वरितेभ्यः क्रमेणैव दक्क्षिणोत्तरगामिनी । कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्ज्या तूर्ध्वे हि देशिनी ॥ अनुदात्तयुते ह्रस्स्वे सस्स्वरान् च परेऽपि वं । सुज्ज्ञैः कनिष्ठिका त्याज्ज्या सविसर्गे द्विजोत्तमैः"[2] इति; प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायामपि— "उदात्तात् परे विसर्गे तर्जन्न्याः प्रसारणम्, अनुदात्तात् प्रचयाच् च परे कनिष्ठिकायाः प्रसारणम्, ह्रस्स्वात् स्वरितात् परे चोनयोस् तर्जनीकनिष्ठिकयोः प्रसारणम्; दीर्घात् स्वरितात् परे विसर्गे कनिष्ठिकायाः क्षेपः । वकारयुक्ताद् दीर्घादपि परे चोनयोः । यकारयुक्ताज् जात्त्यस्वरिताद् दीर्घादप्युभयोः"[3] इति। एतेषु च वचनेषु वकाररहितस्स्यापि दीर्घस्स्यापि जात्त्यस्स्य स्वरितस्स्य विसर्गे कनिष्ठातर्जन्न्योः क्षेपस्स्य विधायकवं वचनयं याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाः क्वाचित्के पाठे प्राप्प्ये श्लोके[4], मल्लशर्मशिक्क्षायाम्, प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायाञ् च स्स्फुटम् प्राप्प्यते । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायास् सर्वेष्ष्वपि पाठेषु प्राप्प्यमाणोऽन्न्यथासिद्धतया पठितो जात्त्यस्वरितविसर्गाङ्गुलिक्क्षेपविषयकश् श्लोकोऽपि[5] तत्राऽनन्न्यथासिद्धतयाऽपि जात्त्यस्वरितविसर्गाङ्गुलिक्क्षेपविषयकवं वचनमपि सर्वेष्ष्वेव पाठेषु स्थितं स्यात्, तत् तु सम्प्रदायशैथिल्ल्यात् पतितम् भ्रष्टवं वा स्यादिति सम्भावनामुपोद्बलयत्त्येव । तथापि लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायावं वकाररहितस्स्यापि दीर्घस्स्य जात्त्यस्स्य विसर्गे कनिष्ठातर्जन्न्योः क्षेपस्स्याऽनुल्लेखस् तु वकाररहिते दीर्घे सविसर्गे जात्त्ये कनिष्ठिकाया एव मोचनस्स्य पक्क्षम् प्रदर्शयत्त्येव । अतोऽत्र विषये द्विविध एव सम्प्रदायो विज्ज्ञा-

---

१. श्लो. २३–२६ (शि स., पृ. ११९) । २. श्लो. २२–२५ (शि. स., पृ. १५५–१५६) । ३. शि. स., पृ. २२४ । ४. शि. स, पृ. २४, श्लो. १६० । ५. श्लो. ६७, शि. स., पृ. ८–९; श्लो. १५९, शि. स., पृ. २३–२४; या. शि. शि. ब. वि., पृ. ५३, श्लो. ६८ ।

यते। उक्त हि सम्प्रदायप्प्रबोधिन्न्यां शिक्क्षायाम्— "यवौ दीर्घस्स्वरैर् युक्तौ स्वरितौ सविसर्गकौ। स्यातान् तदाऽङ्गुली क्क्षेप्प्ये इति गौडा वदन्ति नः। कनिष्ठिकैव क्क्षेप्प्येति दाक्क्षिणात्त्यास् तु मन्न्वते। (यथा) सदस्स्यैः, अतिविश्श्वाः"[१] इति। अत्त्र प्प्रकरणे तर्जन्न्यादीनाङ्क्क्षेपो यत्त्रयत्त्र प्प्रतिपादितस्, तत्त्रतत्त्र अवशिष्टानामङ्गुलीनां स्वल्पन् न्यञ्चनन् नान्तरीयकतया परिहर्तुन् दुश्शकत्त्वादनुमन्न्यते आचार्य्यैः, परिशिष्टानामङ्गुलीनाम् पूर्णतया न्यचनेन मुष्टीभावे प्राप्तिस् तु नाऽनुमन्न्यते ॥१२५–१३०॥

अनुस्स्वारे दीर्घभिन्नेऽङ्गुष्ठं हस्तकुलम् प्रति।
आकुञ्चयेदत्त्र दीर्घे तर्जनीं हि प्प्रसारयेत् ॥१३१॥
अनुस्स्वारे दीर्घभिन्ने तर्जनीपृष्ठकम् प्रति।
नयेदङ्गुष्ठशीर्षवँ वा सम्प्रदायाऽनुरोधतः ॥१३२॥
तर्जनीमूलपार्श्वेनाऽङ्गुष्ठमूर्द्ध्नो हि पार्श्वकम्।
श्लेषयन्त्यत्त्र केचित् तु सम्प्रदायव्व्यवस्थया ॥१३३॥

उदाहरणानि यथा— "पृथिव्व्या७ँ शतेन पाशैः"[२] "मादयद्ध्व७ँ स्वाहा"[३], "माघश६ँशः"[४] "देवाना६ँ हृदयेब्भ्यः"[५] इति। उक्त हि याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्— "अङ्गुठाकुञ्चनलँ लघावनुस्स्वारे त्वपा७ँरसम्[६]। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्न्याः प्रसार४ परिकीर्तितः"[७] इति। मल्लशर्मशिक्क्षायाञ् च— "अथ ६ँकारसञ्ज्ञा। ह्रस्स्वादग्ग्रे भवेद् दीर्घो दीर्घादग्ग्रे भवेल् लघु। देवानां हृदयन् त्यक्त्वा६ँ स्यादेव द्द्विलके परे। दीर्घे तु देशिनी त्याज्ज्या क्क्षिप्रं स्याद् द्विलके (गुरौ) लघौ। मन्त्रे त्त्रिधा व्विधिर् ज्ञेयो ब्राह्मणे तु द्द्विधा स्स्मृतः। अथ क्क्षिप्प्रविचारः। तर्जन्न्या४ पृष्ठसंश्लिष्टमङ्गुष्ठञ् चाऽग्ग्रनामितम्। तवँ वै क्क्षिप्प्रवँ विजानीयात् स्वरविद्भिरुदीरितम्"[८] इति। प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षायामपि उक्तमल्लशर्मशिक्क्षावचनमुद्धृत्त्य "अयम् भावः— लघौ अनुस्स्वारे गुरौ अनुस्स्वारे च तर्जन्न्या४ पृष्ठमङ्गुष्ठाग्ग्रेण नामितङ् कार्यम्। इदमप्प्यनुस्स्वारेऽङ्गुलिक्क्षेप

१. वर्धनीये पाठे, पृ. १७। २. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १।२५। ३. तत्त्रैव २।१८। ४. तत्त्रैव १।१। ५. तत्त्रैव १६।४६। ६. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. ९।३। ७. श्लो. ६२ (शि. स., पृ. ८)। ८. श्लो. २६–२८ (शि. स., पृ. १५६)।

इति सामान्येनोक्त्वा 'अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघावनुस्वारे तत्रपा७ं रसम् । दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्तितः' इत्यनया दीर्घेऽनुस्वारे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारणम्, तदन्ये ह्रस्वे गुरौ चाऽनुस्वारेऽङ्गुष्ठाकुञ्चनमिति भगवता याज्ञवल्क्येन प्रतिपादितेन शास्त्रेणाऽप्यविरुद्धम् भाति । तर्जन्याकुञ्चनन् तु बाध्याभावाद् विशेषविहितत्वाच् च भवति । अत एव विद्वांसोऽपि दीर्घेऽनुस्वारे तर्जन्याः प्रसारणं लघौ गुरौ चाऽनुस्वारे तर्जनीपृष्ठेऽङ्गुष्ठन् नामयन्ति''[1] इत्युक्तम् । सम्प्रदायप्रबोधिन्यां शिक्षायान् तु– ''अनुस्वारो यत्र दृश्यो धनुश्चिह्नने सुबिन्दुधृक् । लघुस् स मात्रिको हस्ते तर्जन्यङ्गुष्ठयोगदः । संयोगे परतो ह्येव गुरुत्वं शास्त्रतो भजेत् । षष्ठाङ्को रेफयुक् ठो वा पार्श्वे वोर्ध्वन् तु बिन्दुमान् । अनुस्वारन् द्विमात्रन् तु बोधयेद् दीर्घसञ्ज्ञकम् । तर्जनीप्रसृतिश् तत्र हस्तेनैवम् प्रदर्शनम्''[2] इत्युक्तम् । एवञ् च दीर्घभिन्नानुस्वारहस्तसङ्केतविषये दाक्षिणात्यानां सम्प्रदायो दाक्षिणात्यस्य बालकृष्णगोडशेर् वचनात् प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षान्तर्गताद् विज्ञायते, तस्य एतद्विषयकव्याख्यानाद् अस्मिन् विषये तत्समयेऽपि मतभेद आसीदिति च विज्ञायते । एतद्विषये गौडानां सम्प्रदायश् च सम्प्रदायप्रबोधिन्या वचनाद् विज्ञायते । अस्माभिरुक्तो दीर्घभिन्नानुस्वारहस्तसङ्केतविषयकः प्रथमः पक्षस् तु नैपालानाम् माध्यन्दिनीयानाम् प्रथामनुसृत्य उपस्थापितो बोध्यः । तत्र च याज्ञवल्क्यशिक्षाया न प्रतिकूलता तत्राङ्गुष्ठाकुञ्चनमात्रस्य विहितत्वात् तर्जनीपृष्ठस्याऽनुल्लिखितत्वात्, प्रत्युत अनुकूलतैव एतत्पक्षानुकूलेनाङ्गुष्ठाकुञ्चनेनैव तस्याश् चरितार्थत्वस्य सम्भवात् । मल्लशर्मकृतक्षिप्रलक्षणे च यद्यपि ''तर्जन्याः पृष्ठसंश्लिष्टम्'' इति पाठः, स चैतस्य पक्षस्य प्रतिकूलो भाति, तथापि तत्राऽसमर्थसमासत्वाऽऽपत्त्या 'तर्जन्या पृष्ठसंश्लिष्टम्' इति विसर्गरहितः पाठः 'तर्जनीपृष्ठसंश्लिष्टम्' इति समस्तैकपदात्मकः पाठो वा तत्राऽऽवश्यको भाति; एवञ् च सति 'तर्जन्या सह स्वपृष्ठेन संश्लिष्टम् अग्रनामितमङ्गुष्ठं क्षिप्रं विजानीयात्' इति क्षिप्रलक्षणवाक्यार्थो भवति; स चोक्तस्य प्रथमस्य पक्षस्याऽनुकूलो भवति । तत्रेदमपि विचारणीयं यदस्मिन् विषये याज्ञवल्क्यशिक्षायां

१. शि. स., पृ. २२६ । २. श्लो. ७५–७८ (पृ. १६–१७)।

युगलकिशोरपाठकसम्पादिते पाठे "अङ्गुष्ठाकुञ्चनल्ँ लघावनुस्स्वारे तत्त्वपाण्ँरसम्[1]। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्न्याऽ प्रसारऽ परिकीर्त्तितः ॥ ह्रस्स्वादग्ग्रे भवेद् दीर्घो दीर्घादग्ग्रे भवेल् लघुः। सयँयोगे च परे ह्रस्स्वस् सिँ ह्यसीति[2] निदर्शनम् ॥ तर्जन्न्यङ्गुष्ठयोस् स्पर्श उदात्तम् प्रति चक्क्षते। नीचन् तु मद्ध्यमे कुर्याच् छेषन् नीचतरङ् क्क्रमात् ॥ अनुस्स्वारो द्द्विमात्त्रस् स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये। ह्रस्स्वो वा यदि वा दीर्घो देवानाँ हृदये[3] तथा।"[4] इति श्श्लोकानुपूर्वी दृश्श्यते; याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायास् सर्वेष्ष्वेव पाठेषु अस्मिन्नेवाऽनुस्स्वारहस्तसङ्केतप्प्रकरणे "तर्जन्न्यङ्गुष्ठयोस् स्पर्श उदात्तम् प्रति चक्क्षते। नीचन् तु मद्ध्यमे कुर्याच् शेषन् नीचतरङ् क्क्रमात्"[5] इति श्श्लोकऽ पठ्ठ्यते; अयञ् च श्श्लोकश् शिक्क्षावल्लीकारेण हठात् सामस्स्वरहस्तसङ्केतप्रतिपादनपरतया नीतः[6]; वयन् तु दीर्घभिन्नस्स्याऽनुस्स्वारस्स्यैव उदात्तत्त्वे स्वरितत्त्वेऽनुदात्तत्त्वे वा आकुञ्चितस्स्य अङ्गुष्ठस्स्य मूर्द्धनऽ पार्श्वेन क्क्रमात् प्प्रदेशिनीमूले मद्ध्यमामूलेऽनामिकामूले च स्पर्शनवँ विदधात्त्यय श्लोकः; स तु विशेषस् सम्प्प्रदायशैथिल्ल्यान् न सम्म्यगनुसन्त्रियते; नैपालैर् माद्ध्यन्दिनीयैस् तु सर्वेष्ष्वेव दीर्घभिन्नानुस्स्वारेषु आकुञ्चितस्स्य अङ्गुष्ठस्स्य मूर्द्धनऽ पार्श्वेनाऽनामिकामूले स्पर्शनङ् क्क्रियते इति मन्न्यामहे ॥१३१–१३३॥

प्रसारयेत् तर्जनीं हि रङ्गे तु द्द्विविधेऽपि च।
दीर्घे यथासम्प्प्रदायन् तर्जनीवँ वा समद्ध्यमाम् ॥१३४॥

उदाहरणयँ यथा— "जहि शत्त्रूँ१ँ।रप"[7] इति, "रथोस्म्मा३ँ।ऽश्नोतु"[8] इति। उक्तञ् च याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्— "अङ्गुष्ठाकुञ्चनल्ँ लघावनुस्स्वारे तत्त्वपाँ रसम्। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्न्याऽ प्रसारऽ परिकीर्त्तितः"[9] इति; सम्प्प्रदायप्प्रबोधिन्न्यां शिक्क्षायान् तु— "रङ्गे सर्वत्त्र तर्जन्न्याऽ प्रसारऽ परिकीर्त्तितः। केचिन् मद्ध्यमया सार्धङ् क्षेपणङ् कुर्वतेऽमतम् ॥ केचन द्द्विमात्तिरिक्ते रङ्गे तर्जन्न्या

---

1. मा. वा. शु. य. म. क्र. य. सं. ९।३। 2. तत्त्रैव ५।१८। 3. तत्त्रैव १६।४६। 4. श्लो. ६२–६५ (शि. स., पृ. ८)। 5. श्लो. ६४ (शि. स., पृ. ८), या. शि. शि. व. वि., पृ. ५१। 6. या. शि. शि. व. वि., पृ. ५१। 7. मा. वा. शु. य. म. क्र. य. सं. ७।३७। 8. तत्त्रैव ३१।१३। 9. श्लो. ६२ (शि. स., पृ. ८)।

सह मद्ध्यमामपि प्प्रदर्शयन्ति, तत् प्रदर्शनन् न सद्भिरनुमन्न्यते''[1] इत्युक्तम्। तथापि येषान् नैपाल-माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-प्प्रभृतीनां सम्प्रदायतो दीर्घे रङ्गे महारङ्गेऽतिरङ्गे वा समद्ध्यमायास् तर्जन्न्याः प्रसारः प्राप्तस् ते तन् त्यक्तुन् न शक्नुयुरिति ते यथासम्प्रदायन् तथाऽपि कुर्युरेवेति च स्वीकर्तव्यम् प्रतीयते ॥१३४॥

(ग) माद्ध्यन्दिनीयशतपथब्राह्म्मणहस्तस्वरविवरणम्

माद्ध्यन्दिनीये तु शत-पथे प्रोच्चीकृतेषु हि।
अक्क्षरेषु करो मद्ध्ये स्वस्थाने स्यान् न संशयः ॥१३५॥
नीचीकृतेऽक्क्षरे हस्तोऽधो गच्छेद् वेगतस् तथा।
निरन्तरेषु तेष्वेव वामतोऽधोऽथ दक्क्षिणे ॥१३६॥
अधोऽथो वामतोऽधस् चेत्त्येवं हस्तो व्व्रजेदिति।
वदन्ति[2] केचिदन्न्ये तु वर्णयन्त्यन्न्यथाऽपि च ॥१३७॥
निरन्तरेषु नीचेषु कम्पन्तेऽन्त्यवं वितेतरे।
आद्द्ये ष्ष्वल्पाल्पमाक्क्षिप्प्याऽन्त्येऽधो हस्तन् नयेदिति[3]॥१३८॥
उच्चीभूते तु जात्त्ये स्स्यान् मद्ध्य एव करस् तथा।
न्युब्जके तादृशे हस्त ऊर्ध्वं स्यादिति चाऽपरे ॥१३९॥

एतद्विषये मल्लशर्मशिक्क्षावचनयं यथा— ''वामस्था चोररिष्ठा या मन्त्रे वर्णस्य संस्थितिः। ब्राह्म्नणे सा तु मद्ध्यस्था ज्ञेया मद्ध्यस्थिताऽपि वा ॥ यदुत्तरमधो याति मन्त्रे याति च दक्क्षिणे। तदेव ब्राह्म्मणाक्ख्ये तु विपरीतगतिर् भवेत् ॥ जात्त्यम् मद्ध्ये स्स्थितन् नित्त्यमूर्ध्वे न्युब्ज समाश्श्रितम्। इति सङ्क्षेपनियमो ब्राह्म्मणेष्ष्वेव निश्चितः''[4] इति। केचन तु– 'ब्राह्म्मणे तु बुधो न्युब्जीकृत्त्य मद्ध्ये धृतङ्करम्। उदात्तेऽधो नयेद् वेगान् नीचे तम् मद्ध्यमानयेत् ॥ द्वित्तरा उदात्ता एकत्त्र चेद् भवन्ति निरन्तराः। प्रथमेऽधोगतं हस्तन् नीचम् प्राप्प्योर्ध्वमानयेत्' इति वदन्ति; एतस्स्याम् भणितौ उदात्तपदेन वस्तुतो नीचीभूतस्स्योदात्तस्स्य, नीचपदेन च उदात्तीभूतानां नीचादीनाङ्ग्रहणमभिप्प्रेतम् मन्तव्व्यम्। शतपथब्राह्म्मणाद्ध्ययनधर्मविषयेऽभियुक्तानावं वचनान्तरञ् च यथा— ''अस्मिन् ब्राह्म्मणे उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ, न स्वरान्तरम्। यकारस्स्य जकारोच्चारणम्, षकारस्स्य

---

1. वर्धनीये पाठे, पृ. १७। 2. नैपाल-वैदिक-पण्डित-गुरुवर-बुद्धिसारादयः। 3. नैपालवैदिकपण्डितसोमनाथदामोदरादयः।
4. श्लो. ४०-४२ (शि. स., पृ. १५७)।

वकारोच्चारणम्, अनुस्स्वारस्स्य७कारोच्चारणम्, पदादिस्स्थवकारस्स्य द्वित्त्व-(सुस्स्पृष्ट-?)वकारोच्चारणम्, रेफस्स्योष्म-ऋकारैस् सयँ-युक्तस्स्य रे-(सै-?)कारोच्चारणम्, लकारस्स्योष्मसयँयुक्तस्स्य ले-(सँ-?)कारोच्चारणम् माद्ध्यन्दिन-(यि-?)सहितावद् भवति। विसर्गेष्ण्वङ्गुलिप्प्रक्क्षेपणन् तु न क्क्रियते। यत्त्र द्द्वयोरक्क्षरयोस् त्त्रयाणावँ वाऽनुदात्तता तत्त्र सर्व्वाण्यक्क्षराणि हस्तेन कण्ठेन च अनुदात्तानि उच्चारणीयानि"[1] इति ॥१३५-१३९॥

(घ) कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयाऽऽत्त्रेयशाखाहस्तस्स्वरप्प्रक्क्रिया

गोकर्णाकृतिके हस्ते निर्द्दिशेद् दक्क्षिणे स्स्वरान्।
अङ्गुलीषु च सर्व्वासु नयेदङ्गुष्ठमेव च ॥१४०॥
पुरुषो हि व्व्रजेन् नारीन् न नारी पुरुषवँ व्व्रजेत्।
तथाङ्गुलीषु सर्व्वासु व्व्रजेदङ्गुष्ठ एव च ॥१४१॥
निवेश्श्य दृष्टिं हस्ताग्ग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन्।
शिरःकम्पवँ विहायैव स्वरन्न्यासं समाचरेत् ॥१४२॥
कनिष्ठानामिकामद्ध्यातर्जनीष्ष्वङ्गुलीषु च।
आद्द्यान्त्यमद्ध्य-मद्ध्यासु रेखासु हि क्क्रमात् स्वरान् ॥१४३॥
नीचस्स्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्ग्रेण निर्द्दिशेत्।
स्फुटाङ्गुलिस्स्वरन्न्यासङ् करन् नीचे नयेद् हृदि ॥१४४॥
उदात्ते मूर्द्धिन स्स्वरिते कर्णमूले धृते मुखे।
एवं हस्तस्स्वरन्न्यासेऽद्ध्ययनन् निर्म्मलम् भवेत् ॥१४५॥

उक्तं हि व्यासशिक्क्षायाम्— "कनिष्ठानामिकामद्ध्यातर्ज्जनीषूत्तमे करे। नीचस्स्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्ग्रेण निर्द्दिशेत्। आद्द्यन्तमद्ध्यामद्ध्यासु तद्रेखासु च तान् क्क्रमात्"[2] इति, हस्तस्स्वरविन्न्यासप्प्रकरणे, स्वरधर्म्मस्स्वरूपप्प्रकरणे च— "स्वारश् शीर्षे मुखेऽप्प्युच्चप्प्रचयौ निहतो हृदि"[3] इति। शम्भुशिक्क्षायाञ् च— "कनिष्ठिकाऽनामिका च मद्ध्यमा च प्प्रदेशिनी। नीचस्स्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्ग्रेण निर्द्दिशेत्॥ अनुदात्तः कनिष्ठादौ नाम्म्यन्ते स्स्वरितस् स्मृतः। प्प्रचयो मद्ध्यमामद्ध्ये तर्ज्जन्न्यादावुदात्तकः॥ अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्धन्युदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूलीयस् सर्व्वास्स्ये प्प्रचयस् स्मृतः"[4] इति। कौहलीयशिक्क्षायाञ् च— "स्वरान् हस्तेन

---

1. शतपथब्ब्राह्मणभूमिकायाम्, पृ. ६ (द्वितीये भागे)।
2. सू. ३२६-३२८। 3. सू. २९२। 4. श्लो. ३४-३६।

विन्न्यसस्येद् विपश्चिद् दक्षिणेन तु । श्रेयो विपुलमन्विच्छन् न सव्येन कदाचन ।। तेन चेन् निष्फलन् तस्य ब्रुवते ते विपश्चितः । अविद्वोषस् तथा कार्यस् तत एतद् विजानता ।। कनिष्ठिकाऽनामिका च मद्ध्यमा च प्रदेशिनी । नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ।। विन्न्यसस्य द्विस्स्वरं सौम्यम् मद्ध्यमे पर्वणि स्पृशेत् । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते"[१] इति । सर्वसम्मतशिक्षायान् च— "गोकर्णाऽऽकृतिहस्ते हि निर्दिशेद् दक्षिणे स्वरम् । निवेश्य दृष्टिं हस्ताऽग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् ।। अङ्गुलीषु च सर्वासु नयेदङ्गुष्ठमेव तु ।। शिरःकम्पवँ विहायैव स्वरन्न्यासो विधीयते । कनिष्ठाऽनामिकामद्ध्यातर्जनीमद्ध्यपर्वसु । नीचस्वारधृतोदात्तान् क्रमेणैव विनिर्दिशेत्"[२] इति । पारिशिक्षायान् च— "विनिर्दिशेत् तर्जनिमद्ध्यपर्वण्युच्चन् च नीचन् तु कनिष्ठिकादौ । अनामिकान्त्ये स्वरितन् च निर्दिशेत् तम् मद्ध्यमायाम् प्रचयन् च मद्ध्यमे"[३] इति, "गोधेनुकर्णाऽऽकृतिदक्षहस्ते ह्यङ्गुष्ठकाग्रेण विदर्शयेज् ज्ञः । स्वरेषु हस्ते च मनश् च दृष्टिङ् क्रमान् निवेश्याऽत्र नियोजयेत् तत्"[४] इति, "ज्ञेयोऽनुदात्तो हृदि मूर्द्ध्न्युदात्तस् स्यात् कर्णमूले स्वरितन् तु विद्द्यात् । सर्वप्रतीके प्रचयस् स्मृतस् स्यात् स्थानं स्वराणामिदमेव नाऽन्न्यत्"[५] इति च । सर्वलक्षणमञ्जर्याञ् च—"तर्जन्न्यादौ कनिष्ठाऽऽदौ तथैवाऽनामिकान्तिके । मद्ध्यमाङ्गुलिमद्ध्ये च स्स्वरन्न्यासो विधीयते ।। पुरुषो हि व्रजेन् नारीन् न नारी पुरुषवँ व्रजेत् । तथाङ्गुलीषु सर्वासु नयेदङ्गुष्ठमेव च"[६] इति । अत्रापि यद्द्यपि अनुदात्तादौ अङ्गुलिस्स्वरसङ्केतयुतो हस्तो हृदयसमीपे स्थापनीय इत्यादिकोऽर्थस् स्फुटतया न कस्यामपि शिक्षायामुक्तस् तथापि शम्भुशिक्षावचनम् पारिशिक्षावचनञ् च विचार्य "अनुदात्तो हृदि ज्ञेयः"[७] इत्यादेर् "ज्ञेयोऽनुदात्तो हृदि"[८] इत्यादेश् च वचनस्य समन्न्वयायाऽस्माभिस् सोऽर्थः प्रकल्पितो वेदितव्यः।।१४०–१४५।।

---

१. श्लो. ३६–३९ । २. श्लो. १२०–१२२ (३।१०७–१०९)। ३. सू. ७३ । ४. सू. ७९ । ५. सू. ९८ । ६. व्या. शि. सू. ३३३, पृ. १२९ । ७. श. शि. श्लो. ३६ । ८. पारिशि. सू. ९८ ।

भक्तेस् स्वरश् पृथक् चेत् तम् पृथगेव विनिर्दिशेत् ।
उक्तेषु नीचस्स्वारादिस्स्थानेषु हि यथाक्रमम् ।।१४६।।

तथा हि "ऋतस्स्य धूर्षदम्"[१] इत्त्यत्त्र स्वरभक्तिरनुदात्ता, ताङ् कनिष्ठिकाया आद्द्याया रेखायान् निर्दिशेत्, "सहस्स्रशीर्षन् देवम्"[२] इत्त्यत्त्र स्वरभक्तिस् स्वरिता, ताम् अनामिकाया अन्त्याया रेखायान् निर्दिशेत्; "मैत्त्रावरुणायर्षभम्"[३] इत्त्यत्त्र स्वरभक्तिश् प्रचिता, ताम् मद्ध्यमाया मद्ध्यमाया रेखायान् निर्दिशेत्, "इन्द्रियायर्षिब्भ्यः"[४] इत्त्यत्त्र स्स्वरभक्तिरुदात्ता, तान् तर्जन्न्या मद्ध्यमाया रेखायान् निर्दिशेत् । तथा हि व्यासशिक्क्षायाम्— "पृथक् तदङ्गुलिस्स्थानम् भक्तेर् यस् स्वर उच्च्यते"[५] इति; पारिशिक्क्षायाम् च— "भक्तेर् भवेत् यत् स्वर उच्च्यते पृथक् तदङ्गुलिस्स्थानमुदात्तकादिः"[६] इति ।।१४६।।

स्वारमुच्चनिभञ् चाऽनुस्स्वारन् तस्मात् परङ् क्रमात् ।
अनामिकाया मद्ध्यान्त्यरेखयोर् हि विनिर्दिशेत् ।।१४७।।

तथा हि "गोमा७ अग्ने"[७] इत्त्यत्त्र उदात्ततुल्ल्यतया स्थिते स्वरिते आकारे अङ्गुष्ठाग्ग्रम् अनामिकाया मद्ध्याया रेखायान् नयेत्, तदुत्तरवर्तिनि अनुस्स्वारे त्वङ्गुष्ठाग्ग्रम् अनामिकाया अन्त्याया रेखाया नयेत् । एवमेव "योऽ७ शुम्"[८] इत्त्यत्त्राऽपि । उक्त हि व्यासशिक्क्षायामपि— "स्वारमुच्चमिवोर्द्ध्वञ् च ह्यनामिकान्तराद्द्ध्ययोः"[९] इति।पारिशिक्क्षायाञ् च— "स्वारयँ यदि ह्य्युच्चमिवोर्द्ध्वकञ् च ह्यनामिकामद्ध्यमकान्त्ययोश् च"[१०] इति ।।१४७।।

स्वारकम्पे तस्स्य प्रोच्चनीचभागौ क्रमाद् बुधः ।
अनामिकाया अन्त्याद्द्यरेखयोर् हि विनिर्दिशेत् ।।१४८।।

स्वरितोदये कम्पे कम्पस्स्वरितस्स्य आद्द्यमुच्चम् भागम् अनामिकाया अन्त्याया रेखायाम् अन्त्यन् नीचम् भागम् अनामिकाया आद्द्याया रेखायाव् विनिर्दिशेत् । यथा "सो३ऽपो३ऽब्भ्यम्रियत"[११] इत्त्यत्त्र । उक्त हि व्यासशिक्क्षायाम्— "स्वारकम्पे स्वरावेतावनामिको-

---

१. तै. ब्रा. १।२।१।१२ । २. तै. आ. १०।११।१ ।
३. तै. ब्रा. १।८।२।४ । ४. तै. आ. १०।६।१ (आन्ध्रपाठे १०।८)
५. सू. ३२९ । ६. सू. ७४ । ७. तै. सं. १।६।६।४ ।
८. तत्त्रैव ३।३।४।३ । ९. सू. ३३० । १०. सू. ७५ ।
११. तै. सं. ६।१।१।७ ।

त्तमाद्द्वयोः''[1] इति; पारिशिक्षायाञ् च—''तौ स्वारकम्पे स्वरिताऽनुदात्तावनामिकान्त्याऽऽदिमरेखयोश् च''[2] इति ॥१४८॥

उच्चकम्पे तस्य प्रोच्चनीचभागौ यथाक्रमम् ।

प्रदेशिन्त्या मद्ध्यमाऽऽद्द्यरेखयोर् हि विनिर्दिशेत् ॥१४९॥

उदात्तपरके कम्पे तु तस्य आद्द्यमुदात्तभागम् प्रदेशिन्त्या मद्ध्यमायां रेखायाम्, अनन्तरमनुदात्तभागम् च प्रदेशिन्त्या आद्द्यायां रेखायाम् निर्दिशेत् । उक्तं हि व्यासशिक्षायाम्— ''निर्दिशेदुच्चकम्पे च तर्जनीमद्ध्यमाऽऽद्द्ययोः''[3] इति । पारिशिक्षायाञ् च— ''उदात्तनीचौ क्रमशः प्रदेशिनीमद्ध्याद्द्ययोर् निर्दिशेदुच्चकम्पे''[4] इति । अत्रोदाहरणञ् च ''तेऽ१स्मद्''[5] इति, ''तेन योऽ१स्मत्''[6] इति, ''तेनान्योऽ१स्मत्''[7] इति च ॥१४९॥

स्वतन्त्रस्वरकस्याऽपि विरामे व्यञ्जनस्य तु ।

स्यात् तत्पूर्वस्वरस्थाने निर्देशो न पृथग् भवेत् ॥१५०॥

स्वतन्त्रस्वरयुक्तस्याऽपि व्यञ्जनस्य विरामे तत्पूर्ववर्तिस्वराङ्गुलिरेखायामेव निर्देशो भवति, पृथग् निर्देशो नैव भवति । यथा— अवाङ्, वृषण्वानिति वृषण्- वान्, जनान् (यातयति), अश्नन्, ऊर्ज्जम्, वषट्, तस्मात् इत्यादौ । उक्तं हि व्यासशिक्षायाम्— ''विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानन् न विद्द्यते''[8] इति; शम्भुशिक्षायाञ् च ''अङ्गुलीस्वरनिर्देशे व्यङ्गमङ्गो (व्यञ्जनाङ्गम् ?) न निर्दिशेत् । अङ्गेत्वन्त्यांशन् नादाऽनुस्वारजं स्वरितन् न्यसेत्''[9] इति; पारिशिक्षायाञ् च— ''तद् व्यञ्जनस्यैव विरामकाले न स्यात् पृथक् स्थानमुपैति पूर्वम्''[10] इति ॥१५०॥

(ङ) चारायणीयशाखाहस्तस्वरप्रक्रिया

हस्तस्वरक्रमश् चारायणीयानाम् प्रतीयते ।

माद्ध्यन्दिनीयवत् तस्योत्सन्नत्वान् न स तन्यते॥१५१॥

तथा हि चारायणीयशिक्षायाम्— ''स्वरात् स्वरं सङ्क्रमयेत् स्वरे सन्धिमनुल्बणम् । अविच्छिन्नं समङ्कुर्यात् सूक्ष्माच् छायोतपोरसम् ॥ समं स्वरम् पठेन् नित्यम् मार्गहस्ते प्रदर्शयेत् । यद् वाणी गच्छति स्थानन् तद् धस्तेन प्रदर्शयेत् ॥ यथा वाणी तथा पाणिर्

---

१. सू. ३३१ । २. सू. ७६ । ३. सू. ३३२ ।
४. सू. ७७ । ५. तै. आ. २।४।१ । ६. तत्रैव ।
७. तत्रैव । ८. सू. ३३३ । ९. श्लो. २९ । १०. सू. ७८ ।

विस्स्वरम् परिवर्जयेत् । यत्त्रैवाऽवस्स्थिता वाणी पाणिस् तत्त्रैव गच्छति ॥ स्वरस्स्याऽनुगत हस्तन् नॄणामिव शुभाशुभम् । हस्तस्स्याऽनुगता दृष्टिश् छायेवाऽनुविधावति ॥ हस्तवँ वागनुगङ्ग कृत्त्वा वाचङ्ग कृत्त्वा मनोनुगाम् । दृष्टिं हस्तगताङ्ग कृत्त्वा त्रैस्स्वर्यस्स्येति लक्क्षणम् ॥ स्वरतश् च (स्वर उच्चस्?) स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित उच्च्यते । स्वरम् प्रधानन् त्रैस्स्वर्ये प्राहुरक्क्षरचिन्तकाः ॥ सुखोपविष्टश् शुचिरेकचित्तो विवर्जितत्त्रासमदाश्श्रयस् तु । यथर्त्तु युक्ताशनपानभोजी वेदम् पठेद् वर्ज्जितवर्णदोषम् ॥ दक्क्षिणाक्क्षिनिपातेन दृष्टिं हन्न्यात् कनीयसीम् । नासागण्डब्भ्रुवोस् सन्धिमुदात्तविधये विदुः ॥ पुटिर् दण्डस् स्फुटिर् वीणा मुष्टिको धनुराकृतिः । षडेते हस्तदोषास् तु परशुश् चेति सप्तमः ॥ उत्तान सोन्नतङ्ग किञ् चित् सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् । स्वरवँ विद्धङ्ग (स्वरवित् तु ?) करङ्ग कुर्यात् प्रादेशोद्देशगामिनम्''[१] इति ॥१५१॥

(च) सामवेदहस्तस्स्वरप्रक्क्रियाविवरणम्

शारीरी दारवी चेति द्द्वे वीणे गानजातिषु ।
सामिकी गात्त्रवीणा हि तस्स्याश् शृणुत लक्क्षणम् ॥१५२॥
शारीरी खलु सा वीणा यस्स्याङ्ग गायन्ति सामगाः ।
स्वरव्यञ्जनसयँ युक्ता अङ्गुल्ल्यन्तररञ्जिता ॥१५३॥
हस्तौ सुसयँ यतौ धार्य्यौ जानुब्भ्यामुपरि स्स्थितौ ।
गोकर्णवद् दक्क्षिणस् स्याद् वाम उत्तानको भवेत् ॥१५४॥
नासिकायास् तु पूर्व्वेण हस्तङ्ग गोकर्णवद् धरेत् ।
गुरोरनुमतिङ्ग कुर्याद् यथा ज्ज्ञानस्तिर् भवेत् ॥१५५॥
प्रसार्य्य चाङ्गुलीस् सर्वा रोपयेत् स्वरमण्डलम् ।
न चाऽङ्गुलीभिरङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेनाङ्गुलीस् स्पृशेत् ॥१५६॥
विरला नाऽङ्गुलीः कुर्यान् मूले चैना न सँस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठाग्ग्रेण ता नित्त्यम् मद्ध्यमे पर्व्वणि सँस्पृशेत् ॥१५७॥
मात्त्रद्द्विमात्त्रवृद्धानावँ विभागार्थवँ विभागवित् ।
अङ्गुलीभिर् द्द्विमात्त्रन् तु पाणेस् सव्व्यस्स्य दर्शयेत् ॥१५८॥
यवान्तर सामसु तु न्यक्क्षु कुर्यात् तिलान्तरम् ।
अङ्गुष्ठस्स्याङ्गुलीभिस् तु सम्बन्धे मद्ध्यपर्वसु ॥१५९॥

१. पृ. २३–२४ ।

अणुमेकमङ्गुष्ठे तु प्रदेशिन्यान् तथैव च ।
तृतीये चैव तु कर्तव्ये (तुर्ये च ?) प्रणतैव प्रयुज्यते ॥१६०॥
द्वे अण्वन्तरेऽङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यान् तु षट् स्मृताः ।
अर्धमात्रतृतीयस्य प्रणतैव प्रयुज्यते ॥१६१॥
न चाऽत्र कम्पयेत् कञ्चित् शरीराऽवयवम् बुधः ।
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थञ् चानुचिन्तयेत् ॥१६२॥
सममुच्चारयेद् वाक्यं हस्तेन च मुखेन च ।
यथैवोच्चारयेद् वर्णांस् तथैवैतान् समापयेत् ॥१६३॥
क्रुष्टस्य मूर्धनि स्थानलँ ललाटे प्रथमस्य तु ।
भ्रुवोर् मध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्य तु कर्णयो ॥१६४॥
कण्ठस्थानन् तु तुर्यस्य मन्द्रस्योरसि तूच्यते ।
अतिस्वारस्य नीचस्य हृदि स्थानवँ विधीयते ॥१६५॥
अङ्गुष्ठस्योत्तमे क्रुष्टोऽङ्गुष्ठे तु प्रथमस् स्वरः ।
प्रदेशिन्यान् तु गान्धार ऋषभस् तदनन्तरम् ॥१६६॥
अनामिकायां षड्जस् तु कनिष्ठायाञ् च धैवतः ।
तदधो यन् मूलपर्व निषादन् तत्र विन्यसेत् ॥१६७॥
अपर्वत्वादसञ्ज्ञत्वादव्ययत्वाच् च नित्यशः ।
मन्द्रो हि न हि भूतस् तु परिस्स्वार इति स्स्मृतः ॥१६८॥

अत्रोपस्थितेषु नारदीयशिक्षा[1]— लोमशीयशिक्षा[2]—वचनेषु मध्ये अङ्गुष्ठस्य अङ्गुलीनाम् पर्वभिस् सह सम्बन्धे पूर्णस् स्पर्शो वा समीपस्थितिरेव वा कियत्समीपस्थितिरिति वेति विषयस्य प्रतिपादका इति प्रतीयमानाश् श्लोका 'यवान्तरं सामसु तु' इत्यादयो दुर्बोधार्थाः । तत्र आधुनिकानां सुसम्प्रदायज्ञानामभियुक्तानां सामगानां हस्तस्वरप्रक्रियां सम्यक् परीक्ष्याऽर्थस्य निर्णये प्रयतितव्यम् । 'क्रुष्टस्य मूर्धनि स्थानम्' इत्यादिभिश् श्लोकैस् तु हस्तस्वरप्रक्रियाप्रकरणे पठ्यमानैस् तत्तदङ्गुलीस्वरनिर्देशसहितस्य हस्तस्य मूर्धसमीपादौ धारणम् प्रतिपाद्यते इति स्वीकर्तव्यन् तेषाम् 'अङ्गुष्ठस्योत्तमे क्रुष्टः' इत्यादिभिश् श्लोकैस् सह समन्वयाय । उक्तानामेव श्लोकानामर्थमनुसृत्य सामगानेऽङ्गुलिस्वरनिवेशोऽन्यैरप्यभियुक्तैर् दर्शितः । तथा हि— "अथ स्वरविन्यासः । तर्जन्या उपरि द्वियवान्तरोऽङ्गुष्ठः क्रुष्टस्य बोधकः, एकयवान्तरोऽङ्गुष्ठः प्रथमस्य, तर्जनीमध्यरेखा द्वितीयस्य, मध्यमा-

---

१. १।६।१–१।७।५ । २. ५।७, ८ ।

मध्यरेखा तृतीयस्य, अनामिकामध्यरेखा चतुर्थस्य, कनिष्ठिकामध्यरेखा मन्द्रस्य, तन्मूलरेखाऽतिस्वार्यस्य । अङ्गुष्ठेन द्वितीयादिस्वरोच्चारणे तास्ता रेखाः स्पर्शयेत्"[1] इति सामतन्त्रभूमिकायां रामनाथदीक्षितमहाशयः प्राह । शतपथब्राह्मण-द्वितीयखण्ड-प्राक्कथने विद्याधरशर्ममहाशयस्तु "सामवेदे गाते मध्यम-गान्धार-ऋषभ-षड्ज-धैवत-निषाद-पञ्चमेतिक्रमेण सप्त स्वराः क्रियन्ते । तत्र मध्यमे हस्तो रिक्त एव संस्थाप्यते । गान्धारे अङ्गुष्ठेन तर्जन्या मध्यमं पर्व संस्पृश्यते । ऋषभेऽङ्गुष्ठेन मध्यमाङ्गुलिमध्यपर्व, षड्जेऽनामिकामध्यपर्व, धैवते कनिष्ठामध्यपर्व, निषादे कनिष्ठामूलम्, पञ्चमे तर्जन्यग्रं स्पृश्यते । यस्य वर्णस्योपरि ∧ एतच्चिह्नं तस्य दीर्घमुच्चारणं तर्जनीमध्यस्पर्शो हस्तस्य तिर्यक्करणं च भवति । यत्र — एतद् दण्डसदृशं चिह्नं तत्र तर्जनीमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्तं स्पृशेत् । यत्र उ/२ एतच्चिह्नं भवेत् तत्र पूर्ववत् तर्जनीमारभ्य कनिष्ठिकान्तं कनिष्ठामारभ्य तर्जनीं यावत् स्पृष्ट्वा मध्यमामन्तः क्षिपेत्, ब्रह्मतीर्थसंस्पृष्टाङ्गं कुर्यादिति । यत्र क/३ एतच्चिह्नं भवेत् तत्र मध्यमाग्रमारभ्य मूलं यावत् स्पृशेत् । यत्र वर्णस्योपरि ९ (इति) लिखितं स्यात् तत्र तर्जनीमूलमारभ्य अग्रं यावत् स्पृशेत् । विरामे विसर्गं सानुनासिकमुच्चरेत् । अनुनासिकस्य चोच्चारणं भवति (?) । दीर्घमुकारं रे इत्युच्चरेत् । ऋकारस्य च रे इत्युच्चारणं षकारहकारयोर्योगे विधेयम् । सामसंहितायां मध्यम-गान्धार-ऋषभास्त्रय एव स्वराः क्रमेण स्वरितोदात्तानुदात्ता भवन्ति"[2] इति प्राह स्म । तत्र रामनाथदीक्षितमहाशयस्य कथनं तु नारदीयशिक्षामेवाऽनुसरद् दृश्यते । विद्याधरशर्मणः कथनं तु वस्तुतः कं ग्रन्थमनुसरतीति न ज्ञायते । तत्र नारदीयशिक्षादिषु सर्वत्र सामगानसम्बद्धा हस्तस्वरप्रक्रिया एव वर्णिता; सामवेदार्चिकसंहितायां अध्ययने कथं हस्तस्वरविन्यासः कार्य इत्यस्य विषयस्य तु विशेषतः प्रतिपादनं न कुत्राऽप्युपलभ्यते प्राचीनेषु ग्रन्थेषु । तत्रोत्सर्गाद् ऋग्वेदहस्तस्वरप्रक्रिया एवाऽवलम्बनीया प्रतीयते ॥१५२-१६८॥

---

१. पृ. ४६ । २. पृ. ६-७ ।

(छ) अथर्ववेदहस्तस्वरप्रक्रियानिरूपणम्

स्वरे ज्ज्ञात्वा यथास्थानं हस्तस्य स्यन्दनं स्मृतम् ।
निष्कृष्य हस्तं विन्यस्तम् पाणौ दृष्टिं निवेशयेत् ॥१६९॥
किञ्चिदग्रो नभसस् स्वांसाद् बाहौ दृष्टिं निपातयेत् ।
प्रसार्य चाऽङ्गुलीस् सर्वाश् चालयेत् करमण्डलम् ॥१७०॥
न चाऽङ्गुलीभिरङ्गुष्ठमुपेयाद् दोषवित् ततः ।
ऊर्ध्वमायस्तमाकुञ्चमङ्गुष्ठं स्थापयेद् बुधः ॥१७१॥
नाऽधश्शिरा नावनता नाऽङ्गुल्यः प्रतरास् स्मृताः ।
उत्तानं सोन्नतं किञ्चित् सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् ॥१७२॥
स्वरविद्धं करं कुर्यात् प्रादेशोद्देशगामिनम् ।
अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे यवस्योपरि यद् भवेत् ॥१७३॥
प्रादेशस्य तु तद्देशस् तन्मात्रं चालयेत् करम् ।
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दृढम् मनः ॥१७४॥
न कम्पयेच् छिरःपादौ मुखदोषांश् च वर्जयेत् ।
नासिकायास् तु पूर्वेण हस्तं सञ्चालयेद् बुधः ॥१७५॥
श्रुतिं वाचोऽनुगां कृत्वा वाचं कृत्वा मनोऽनुगाम् ।
दृष्टिं हस्तानुगां कृत्वा ततः पदविदारभेत् ॥१७६॥
यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत् ।
यत्रैव तु स्थिता वाणी पाणिस् तत्रैव धार्यते ॥१७७॥
खुलुर् नावा स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिरेव च ।
एते वै हस्तदोषास् स्युः पर्शुच्छेदस् तु सप्तमः ॥१७८॥

उपर्युद्धृतेषु माण्डूक्याश् शिक्षाया[1] वचनेषु 'किञ्चिदग्रो नभसः' इति पाठो दुर्बोधार्थोऽस्ति, स च भ्रष्टः प्रतीयते; तत्र 'किञ्चिन्नम्रांसकः' इति पाठस् सम्भाव्यते। 'ऊर्ध्वमायस्तमाकुञ्चम्' इति पाठोऽपि दुर्बोधार्थ एवाऽस्ति, सोऽपि भ्रष्टः प्रतीयते; तत्र 'ऊर्ध्वास्वासु समाकुञ्चम्' इति पाठस् सम्भाव्यते । प्रादेशोद्देश-विवरणश्श्लोकस्य विषये याज्ञवल्क्यशिक्षोक्तशुक्लयजुर्वेदहस्तस्वरविन्यासप्रकरणे पूर्वमेवोक्तम्[2] ॥१६९–१७८॥

अनामिकाया मध्यायां रेखायां निहते स्वरे ।
कनिष्ठायास् तु मध्यायां रेखायाम् प्रचिते तथा ॥१७९॥

---

१. श्लो. २०-३० (शि.स., पृ. ४६४–४६५)। २. पृ. ४०७-४०८।

तस्स्या मूले स्स्थितायाञ् च रेखायामुच्चके बुधः ।
नयेदङ्गुष्ठमूर्द्धानं स्वरिते तु स्स्वरे नयेत् ॥१८०॥
अङ्गुष्ठाग्ग्रसमीपस्स्थरेखायान् तर्जनीशिरः ।
इतीव सूचयन् भाति मण्डूकोऽथर्व्वशिक्क्षकः ॥१८१॥

माण्डूक्क्या शिक्क्षायां सामस्स्वराणामङ्गुलीषु विन्न्यासः "बाह्य्याङ्गुष्ठन् तु क्रुष्टं स्यादङ्गुष्ठे मद्ध्यमस् स्वरः । प्प्रादेशिन्न्यान् तु गान्धारो मद्ध्यमायान् तु पञ्चमः । अनामिकायां षड्जस् तु कनिष्ठायान् तु धैवतः । तस्स्याऽधस्तात् तु योऽन्न्यस् स्यान् निषाद इति तवँ विदुः"[1] इति प्प्रतिपादितः; अथर्व्ववेदहस्तस्स्वरविन्न्यासविषये तु व्यक्तङ्ग किमपि नोक्तम्, केवलम् "प्प्रथमावन्तिमौ चैव वर्त्तन्ते छन्दसि स्स्वराः । त्रयो मद्ध्या निवर्त्तन्ते मण्डूकस्स्य मतयँ यथा ॥ द्वितीयं स्वरितम् प्राहुष् षष्ठञ्ञ् प्प्रचित उच्च्यते । उच्चवँ विद्द्यान् निषादन् तु नीचं षड्जमुदाहृतम्"[2] इत्त्युक्त्वा "स्वरे ज्ञात्वा यथास्स्थानं हस्तस्स्य स्स्यन्दनं स्मृतम्"[3] इत्त्येवोक्तम् । अतोऽस्माभिर् मण्डूकवचनानुसारीणि षड्ज-षष्ठ(धैवत)-निषाद-द्द्वितीय(ऋषभ)-स्स्थानानि एव निहतप्प्रचितोदात्तस्स्वरितस्स्थानत्त्वेन प्प्रदर्शितानि । तत्त्र सामस्स्वरविन्न्यासप्प्रतिपादके मण्डूकवचने "बाह्य्याङ्गुष्ठम्" इति पदेन किङ्ग ग्राह्य्यमिति निर्णेतुन् दुश्शकमेव, क्रुष्टपदेन ऋषभस्स्य ग्ग्रहणमपि दुर्व्याक्ख्यानमेव, 'न चाऽङ्गुलीभिरङ्गुष्ठमुपेयाद् दोषवित् ततः"[4] इति वचने जाग्ग्रति सति "अङ्गुष्ठे मद्ध्यमस् स्वरः" इत्त्यस्स्याऽर्थोऽपि दुर्ग्ग्रह एव; तथापि यथाकथञ्चित् समन्न्वयम् परिकल्प्य अस्माभिस् स्वकीयासु कारिकासु प्प्रतिपादितोऽर्थो मण्डूकमुनिसूचितत्त्वेन प्प्रतिपादितो बोद्ध्यः । "प्रादेशस्स्य तु तद् देशस् तन्मात्त्रञ् चालयेत् करम्"[5] इति मण्डूकस्स्य वचनम्, अनुपदमेवोपस्स्थापयिष्य्यमाणम् मुष्ट्याकृत्त्यङ्गुलिक्क्षेपादिप्प्रतिपादनञ् च अथर्व्ववेदस्स्य हस्तस्स्वरन्न्यासो माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्व्वेदमन्त्रसंहिताहस्तस्स्वरन्न्याससदृश आसीदिति सूचयत् प्प्रतीयते । देवा अत्त्र सतत्त्वञ् ज्ञातुमर्हन्ति ॥१७९-१८१॥

---

१. श्लो. १५-१६ (शि. स., पृ. ४६४) । २. श्लो. १७-१८ (शि. स., पृ. ४६४) । ३. श्लो. २० (शि. स., पृ. ४६४) । ४. माण्. शि. श्लो. २२ (शि. स., पृ. ४६५) । ५. श्लो. २५ (शि. स., पृ. ४६५) ।

कटान्तयोस् तु करतव्व्यमङ्गुल्ल्यग्ग्रप्प्रकुञ्चनम् ।
ङणनान्ते तथैव स्स्यात् पान्ते त्त्वङ्गुलिपीडनम् ॥१८२॥
नखस्स्य दक्क्षिणे पार्श्वे नकारान्तन् निवेशयेत् ।
मान्ते मुष्ट्याकृतिङ् कुर्यात् लकारान्ते विश्श्लेषयेत् ॥१८३॥
ह्रस्स्वानुस्स्वारकरणे त्वङ्गुष्ठाग्ग्रप्प्रकुञ्चनम् ।
दीर्घे तु सूरयः प्राहुः प्रदेशिन्न्याः प्रसारणम् ॥१८४॥
ऊर्ध्वक्क्षेपाऽपि या मात्त्रा अधःक्षेपाऽपि या भवेत् ।
एकैकामुत्सृजेद् धीरः प्रचिते तूभयङ् क्षिपेत् ॥१८५॥

माण्डूक्क्याश् शिक्क्षाया एतानि वचनानि[1] अथर्ववेदस्स्य हस्तस्स्वरप्रक्क्रिया माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिता-हस्तस्स्वरप्रक्क्रियासदृशी अभूदिति सूचयन्ति । तत्त्र 'अङ्गुल्ल्यग्ग्र-प्प्रकुञ्चनम्' इत्त्यत्त्र 'अङ्गुलिपीडनम्' इत्त्यत्त्र च अङ्गुलिपदेन किङ् ग्राह्य्यमिति स्स्फुटन् नास्ति, 'नखस्स्य दक्क्षिणे पार्श्वे' इत्त्यत्त्र नखपदेन च कतमो नखो ग्राह्य्य इति न विज्ज्ञायते; 'एकैकामुत्सृजेद् धीरः' इत्त्यत्त्र 'प्रचिते तूभयङ् क्षिपेत्' इत्त्यत्त्र च कयोरङ्गुल्ल्योर् ग्रहणमिति दुर्ज्ज्ञानमेव ग्रन्थादस्मात्; "ऊर्ध्वक्क्षेपाऽपि या मात्त्रा अधःक्षेपाऽपि या भवेत्" इत्त्यत्त्र 'ऊर्ध्वक्क्षेपा मात्त्रा', 'अधःक्षेपा मात्त्रा' इत्त्यनयोरर्थोऽप्प्यस्स्फुट एव । एतेषाँ वचनानान् तुल्ल्यैर् याज्ञवल्क्यशिक्क्षादिवचनैस् सहैतेषाँ विचारे कृते तु एतेषामर्थो-निर्णेतुं शक्क्यो विभाव्व्यते । अङ्गुलिस्स्वरविन्न्यासेन सह तु एतस्स्याः प्रक्क्रियायास् समन्न्वयो दुष्कर एव, यतो हि अत्त्यानाङ् ककारादी-नामपि तत्पूर्वस्स्वरघटिताक्क्षरघटकतया स्वघटिताक्क्षरस्वरनिर्देश-स्स्थाने एव निर्देश्श्यतायाः प्राप्तिरुत्सर्गत एव भवति । अन्न्ये-ष्ष्वपि वेदेषु यत्त्र अङ्गुलिपर्वरेखासु स्वरनिवेशनँ विहितन् तत्त्रैतादृशी व्यवस्स्था दृष्टचरी नाऽस्ति । अतोऽनया शिक्क्षया सम्बद्धस्स्याऽथर्व-वेदस्स्य हस्तस्स्वरप्रक्क्रिया माद्ध्यन्दिनीयमन्त्रसंहिताहस्तस्स्वर-प्रक्क्रियासदृशी एवेति सम्भाव्व्यते ॥१८२-१८५॥

२०. अथ स्वराङ्कनरीतिविवरणम्

शिक्क्षाशास्त्त्रमिदन् नेदलँ लिपिशास्त्त्रन् तथापि च ।
कण्ठस्स्वरेऽधुना मोहाच् श्रोत्त्रियाणां सतामपि ॥१८६॥

---

1. श्लो. ४६-४६ (शि. स; पृ. ४६७) ।

शिक्क्षार्थज्ज्ञानसाहाय्यकरी सस्वरलिपिर् भृशम् ।
अतोऽत्त्र सा स्वराद्ध्यायखिलग्ग्रन्थेन वर्ण्यते ॥१८७॥
उदात्त्तादीन् प्रयोज्ज्यान् हि मुखेन च करेण च ।
वेदलेखेऽपि निर्देष्टुम् प्रयुज्ज्यन्ते च रेखिकाः ॥१८८॥
ब्राह्म्मी खरोष्ठिका गुप्ता कुटिला रञ्जना तथा ।
नागरी च ततो नन्दिनागरी देवनागरी ॥१८९॥
इत्त्येवल्ँ लिपयो भिन्नाः कालेकाले यथाऽथ वा ।
शारदा नागरी चैव मैथिली वङ्गजा तथा ॥१९०॥
गौर्जरी च द्द्राविडी च ग्रन्थार्था चाऽथ नैवरी ।
इत्त्थेवल्ँ लिपयो भिन्ना देशेदेशे यथा तथा ॥१९१॥
देशेदेशे तथा कालेकाले लेखेषु रेखिकाः ।
वेदेवेदे च विविधा दृश्श्यन्ते सस्वरसूचिकाः ॥१९२॥
दृष्टा लेखेषु हि स्वराङ्कनपद्धतयोऽखिलाः ।
ग्रन्थविस्तरभीत्त्याऽत्त्र शक्क्या वर्णयितुन् न हि ॥१९३॥
तदद्ध्यत्त्वे मुद्द्रितेषु वेदलेखेषु वैदिकैः ।
प्रयुक्ता पद्धतिर् मुक्ख्या सङ्क्षेपेणाऽत्त्र वर्ण्यते ॥१९४

अस्मिन् प्रसङ्गे नारदस्स्मृतिवाक्क्यत्त्वेन प्रसिद्धन् "नाऽकरिष्ष्यद यदि ब्ब्रह्म्मा लिखितञ् चक्क्षुरुत्तमम् । तत्त्रेयमस्स्य लोकस्स्य नाऽभविष्ष्यच् छुभा गतिः" इति वचनमपि सस्मर्त्तव्व्यम् । तथा च वेदलेखनपातकमपि कूपखानकन्न्यायेन सहनीयमेवेति मन्तव्व्यम् । वेदलेखने पातकं हि संस्कारगणपतौ सप्तमे पृष्ठे महाभारतवचनत्त्वेन उल्लिखितेन "वेदविक्क्रयिणश् चैव वेदानाञ् चैव लेखकाः । वेदानान् दूषकाश् चैव ते वै निरयगामिनः" इति वचनेन बोद्ध्यते । वृद्धगौतमस्स्मृतौ च "वेद-विक्क्रयिणश् चैव वेदानाञ् चैव दूषकाः । वेदानाल्ँ लेखिनश् चैव ते वै निरयगामिनः" इति वचनमुपलब्भ्यते[1] ॥१८६–१९४॥

रेखाऽभाव उदात्त्तस्स्य प्प्रचितस्स्याऽपि सूचकः ।
तथाऽप्प्यपूर्वं स्वरितात् पूर्वन् नीचात् परञ् च यत् ॥१९५॥
नीचमद्ध्यगतङ् कम्पान् न्युब्जाद् वाऽप्प्यक्क्षरम् परम् ।
उदात्त्तं स्यात् ततो भिन्नम् प्रचितं स्वरितात् परम् ॥१९६॥
क्वचिदक्क्षरमूर्ध्वस्स्थोर्ध्वरेखोदात्त्तसूचनी ।
प्रचितस्स्य तु सर्व्वत्त्र रेखाऽभावो हि सूचकः ॥१९७॥

---

1. १०।६०–६१ (स्मृतिसन्दर्भे, पृ. २०१६) ।

शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्, माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम्, काण्ववाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम्, आत्त्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदसंहितायाम्, शौनकथर्ववेदमन्त्रसंहितायाम्, माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मणे, काण्ववाजसनेयिशुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मणे, आत्त्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदब्राह्मणे, आत्त्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदाऽऽरण्यके, आत्त्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदोपनिषदि, मैत्त्रायणीयकृष्णयजुर्वेदाऽऽरण्यके च रेखाऽभाव एव उदात्तत्वस्य सूचकः; यथा 'अग्निमीडे'[1] इत्यत्त्र नि इत्यक्षरे, अपूर्वे उदात्ते रेखाऽभावो यथा 'अग्ने यं यज्ञम्'[2] इत्यत्त्र, स्वरितात् पूर्वे उदात्ते रेखाऽभावो यथा 'अग्निमीडे'[3] इत्यत्त्र; नीचात् परे उदात्ते रेखाऽभावो यथा— 'नूतनैरुत'[4] इत्यत्त्र, नीचमद्ध्यगते उदात्ते रेखाऽभावो यथा 'ऋषिभिरीड्यो नूतनैः'[5] इत्यत्त्र, कम्पोत्तरे उदात्ते रेखाऽभावो यथा 'मक्षिवत्पथा धिया'[6] इत्यत्त्र, न्युब्जात् स्वरितात् परे उदात्ते रेखाऽभावो यथा 'योस्म्मान् द्वेष्टि'[7] इत्यत्त्र । कश्मीरदेशे लिखितायां शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्, कठकृष्णयजुर्वेदसंहितायाम्, पैप्पलादाऽथर्वमन्त्रसंहितायाञ्च अक्क्षरस्य मूर्द्धनि स्थिता ऊर्ध्वा रेखा उदात्तस्य सूचिका भवति, यथा "समक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा"[8] इत्यत्त्र; चन्द्रवसुस्वर्गभूमिभिर् मिते वैक्क्रमवत्सरे मल्लशर्मणा तु वाजसनेयकेऽपि "ऊर्ध्वरेखा तु वर्णस्य मूर्द्धनि तिष्ठति या स्थिरा । तामुदात्तां विजानीयाद् द्विस्स्वरे स्वरितान्तु ताम्"[9] इत्युक्तम् । स्वरितात् परेषु प्रचितेषु रेखाऽभावो यथा— "अग्निमीडे"[10] इत्यत्त्र 'डे' इत्यत्त्र, "वायवस्थ"[11] इत्यत्त्र 'थ' इत्यत्त्र, 'स इद् देवेषु गच्छति"[12] इत्यत्त्र 'गच्छति' इत्यत्त्र ॥१९५-१९७॥

तिरश्चीनाऽक्क्षरस्याऽधो रेखा नीचस्य सूचनी ।
इयं शतपथेऽप्येवमेव नैवोच्चसूचिका ॥१९८॥

---

१. शा. ऋ. म. सं. १।१।१ । २. तत्त्रैव १।१।४ । ३. तत्त्रैव १।१।१ । ४. तत्त्रैव १।१।२ । ५. तत्त्रैव । ६. तत्त्रैव १।२।६ । ७. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १।२५ । ८. ऋ. खि. १।१।१ । ९. श्लो. २९ (शि. सं., पृ. १५६) । १०. शा. ऋ. म. सं. १।१।१ । ११. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १।१ । १२. शा. ऋ. म. सं. १।१।४ ।

अस्ति यत्त्रोदात्तरेखा न रेखा तत्त्र नीचके।
ऊर्ध्वा रेखाऽक्क्षरस्स्याऽधश् क्वचिन् नीचस्स्य सूचनी ॥१९९॥

शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितादिषु यत्त्र उदात्ते रेखाया अभावस् तत्त्राऽक्क्षरस्स्याऽधस् स्थिता तिरश्चीना रेखा अनुदात्तत्त्वस्स्य सूचनी भवति। माद्ध्यन्दिनीयानाङ् काण्वानाञ् च शतपथेऽपि अक्क्षरस्स्याऽधस् स्थिता तिरश्चीना रेखा एवमेवाऽनुदात्तत्त्वस्स्यैव सूचनी, न तूदात्तत्त्वस्स्य। उदाहरणं यथा "अग्निमीडे"[1] इत्त्यादौ 'अग्' इत्त्यादौ अधोरेखा। शतपथेऽपि "व्रतमुपैष्यन्"[2] इत्त्यादौ व इत्त्यादीनि अनुदात्तान्न्येव। यत्त्र कश्मीरदेशे लिखितायां शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायामुदात्ते मूर्द्धनि ऊर्ध्वा रेखा भवति तत्त्राऽनुदात्ते रेखाऽभावो भवति। पैप्पलादाऽथर्ववेदमन्त्रसंहितायान् तु उदात्ते मूर्द्धनि ऊर्ध्वायां रेखायां सत्त्यामपि अनुदात्तेऽक्क्षरस्स्याऽध ऊर्ध्वा रेखाऽनुदात्तत्त्वस्स्य सूचिका प्रयुज्ज्यते, यथा "कामो दाता"[3] इत्त्यत्त्र 'दा' इत्त्यत्त्र ॥१९८-१९९॥

सूचिका स्वरितस्स्योर्ध्वा रेखाऽक्क्षरशिरोगता।
क्वचिन् मण्डलिका बिन्दुर् वाऽक्क्षराऽधोऽस्स्य सूचिका ॥२००॥
वामे प्रान्ते ह्य् ऊर्ध्वया च रेखयाऽपि समन्न्विता।
तिरश्चीनाऽक्क्षरस्स्याऽधो रेखा माद्ध्यन्दिनीयके ॥२०१॥
जात्त्याभिनिहितक्क्षैप्रप्रश्श्लिष्टान्न्यतमस्स्य हि।
नीचपूर्वाऽनुच्चपरस्स्वरितस्स्याऽस्ति सूचिका ॥२०२॥
अस्स्याऽर्धचन्द्राभा रेखाऽक्क्षराधस् सूचिका क्क्वचित्।
अर्धवृत्तद्द्वयाभा तु रेखाऽक्क्षरतलस्स्थिता ॥२०३॥
नीचपूर्वोदात्तपरजात्त्यादीनां हि सूचिका।
मन्त्रे माद्ध्यन्दिनीयानां सैव मैत्त्रायणीयके ॥२०४॥
उच्चपूर्वाऽनुच्चपरस्स्वरितानां हि सूचिका।
ऊर्ध्वरेखायुता रेखा तिरश्चीनाऽपि चाऽत्त्र तु ॥२०५॥
तैरोव्यञ्जनकादीनां विशिष्टानां हि सूचिका।
त्र्यङ्कोऽक्क्षराग्ग्रे वैकाङ्को युक्तो मूर्द्धन्न्यूर्ध्वरेखया॥२०६॥
अधस् तिरश्चीनया च रेखया कम्पसूचकः।
दीर्घे कम्पेऽक्क्षरस्स्याधो रेखाऽप्प्यस्स्य सहायिका ॥२०७॥

१. शा. ऋ. म. स. १।१।१। २. १।१।१।१।
३. १।३०।६।

शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितादिषु स्वरितस्य सूचिका अक्षरशिरोगता ऊर्ध्वा रेखा यथा "अग्निमीडे"[१] इत्यत्र 'मी' इत्यत्र। शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायामनुदात्तोदयानाञ् जात्यादीनामपीयमेव सूचिका; यथा "मर्यायेव कन्या शश्वचै ते"[२] इत्यत्र 'या' इत्यत्र। कश्मीरे लिखितायां शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायान् तु जात्यादीनां सूचिकाऽक्षरशिरसि सुस्थिता रेखा वक्रा भवति; यथा "हवन्तम् मेधान् वृक्ये"[३] इत्यत्र "धे" इत्यत्र। क्वचिद् अक्षरस्याऽधस् स्थितङ् क्षुद्रम् मण्डलमपि स्वरितत्वस्य सूचकम् भवति; तदुक्तम् मल्लशर्मणा "वर्णस्य वर्तुलाकारम् पादे तिष्ठति केवलम्। स्वरितन् तु विजानीयात् स्वरविद्भिरुदीरितम्"[४] इति। काठके पैप्पलादके च तैरोव्यञ्जनादीनां स्वरितानाम् अक्षरस्याऽधस् स्थिता बिन्दुस् सूचिका भवति; यथा "इषेत्वोर्जेत्वा"[५] इत्यत्र, "कामो दाता"[६] इत्यत्र च। माध्यन्दिनीयके अनुदात्तपूर्वकस्य अनुच्चपरकस्य जात्यादीनामन्यतमस्य सूचिकाऽक्षरस्याऽधस् स्थिता वामे प्रान्ते ऊर्ध्वया रेखया युक्ता तिरश्चीना रेखा यथा— "धान्यमसि"[७] इत्यादौ "घर्म्मोसि"[८] इत्यादौ च। काण्वके तु एतादृशस्य जात्यादेरपि अक्षरमूर्धस्था ऊर्ध्वा रेखा एव सूचिका भवति, यथा "घर्म्मोसि"[९] इत्यादौ। काठके मैत्रायणीयके च एतादृशस्य जात्यादेस् सूचिका अक्षरस्याऽधस् स्थिता अर्धचन्द्राभा रेखा भवति, यथा "निष्टर्क्यम् बद्ध्नाति"[१०] इत्यत्र, वीर्य्याणि प्रवोचम्"[११] इत्यत्र च। आत्रेयतैत्तिरीयवेदे तु अक्षरस्य मूर्द्धनि सुस्थिता ऊर्ध्वा रेखैव जात्यादीनां सूचिका भवति, यथा "द्रप्सोऽग्नये"[१२] इत्यत्र। शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायामनुच्चपरकस्याऽनुदात्तपूर्वकस्य जात्यादेरक्षरादग्रे स्थिता दीर्घा ऊर्ध्वा ऊर्ध्ववं वृत्तखण्डनिभतान् नीताऽधश् च सकोणताम् प्रापिता रेखा सूचिका भवति, यथा— "तन्न्वो

---

१. शा. ऋ. म. सं. १।१।१। २. तत्रैव ३।३३।१०।
३. ऋ. खि. १।१२।७। ४. श्लो. ३१ (शि. स., पृ. १५६)।
५. का. वा. शु. य. वे. म. ऋ. य. सं. १।१। ६. पै. म. सं. १।३०।६।
७. मा. वा. शु. य. मं. ऋ. य. सं. १।२०।
८. तत्रैव १।२। ९. का. वा. शु. य. वे. म. ऋ. य. सं. १।२।१।
१०. का. कृ. य. सं. २४।५। ११. मै. कृ. य. सं. १।२।९।
१२. आ. तै. कृ. य. सं. १।१।३।१।

अद्द्ध"[1] इत्त्यत्त्र। पैप्पलादके तु सर्व्वेषामेव जात्त्यादीनाम् अक्क्षराणामधस् स्थिता वामे प्रान्ते ऊर्ध्वया रेखया युता तिरश्चीना रेखा सूचिका भवति, यथा "तनुवा शन्तमया"[2] इत्त्यत्त्र। माद्ध्यन्दिनीयानाम् मन्त्रे अक्क्षरतलस्स्थिता अर्द्धवृत्तयुग्मकनिभा रेखा अनुदात्तपूर्व्वकस्स्योदात्तपरकस्स्य जात्त्यादीनामन्न्यतमस्स्य सूचिका भवति, यथा "सुप्प्वा कामधुक्क्षः"[3] इत्त्यत्त्र। काठकेऽपि एवमेव। एतादृशे स्वरे माद्ध्यन्दिनीया हस्तन् न्युब्जङ्कुर्वत इति न्युब्जस्वरत्त्वेनाऽपि एतादृशस्स्वरस्स्य व्यवहारो भवति। काण्वके तु एतादृशानाञ् जात्त्यादीनां सूचिका अक्क्षराधस्स्था तिरश्चीनाऽनुदात्तचिह्नतुल्ल्या रेखा भवति, यथा "उर्व्वन्तरिक्क्षम्"[4] इत्त्यत्त्र। मैत्त्रायणीयके तु अर्धवृत्तयुग्मकनिभा रेखा उदात्तपूर्व्वकस्स्याऽनुदात्तपरकस्स्य स्वरितस्स्य सूचिका भवति, यथा— "इषे त्त्वा सुभूताय वायव स्थ"[5] इत्त्यत्त्र; अक्क्षरस्स्याधस् स्थिता वामे प्रान्ते ऊर्ध्वया रेखाया श्लिष्टा तिरश्चीना रेखा उदात्तात् परस्स्य अपरकस्स्य एकस्स्य एकश्श्रुतिपरकस्स्य वा तैरोव्यञ्जनादेस् स्वरितस्स्य सूचिका भवति, यथा—"य एवव्ँ विद्द्वानग्ग्निहोत्त्रञ् जुहोति"[6] इत्त्यत्त्र। अक्क्षरस्स्याग्ग्रे स्थितो मूर्द्धिन ऊर्ध्वया रेखया युक्तोऽधश् च तिरश्चीनया रेखया युक्तस् त्रयाणाव्ँ वस्तूनां सूचकोऽङ्कश् शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितादौ दीर्घस्स्य कम्पस्स्य (उदात्तोदयस्स्य स्वरितोदयस्स्य वा जात्त्यादीनामन्न्यतमस्स्य) सूचको भवति, तत्त्र कम्पस्स्वरकाक्क्षरस्स्याऽप्प्यधस् तिरश्चीना रेखा भवति, यथा "रथ्योऽ३ वयस्वतः"[7] इत्त्यत्त्र। कश्मीरेषु लिखितायान् तु ऋग्वेदमन्त्रसंहितायामयन् त्र्यङ्कोऽक्क्षराधोरेखासाहाय्ययरहितो भवति। मैत्त्रायणीयकेऽक्क्षरात् पूर्व्व स्थित४ कम्पाक्क्षरस्स्याऽधस्स्थितया तिरश्चीनया रेखया युतश् शुद्धस् त्र्यङ्क४कम्पस्स्य सूचको भवति; यथा "स्रुक् कार्३यानेन वा"[8] इत्त्यत्त्र। सामवेदे तु अक्क्षरात् परत्त्र स्स्थितश् शुद्धस् त्र्यङ्क४ कम्पस्स्य सूचको विज्ज्ञायते, यथा "पाह्य्युऽ३त"[9], "ह्रुत्त्यऽ३ञ् चरन्"[10], "बृधे३स्मा

---

१. १।१।१। २. १४।२।८। ३. १।३।
४. १।३।३। ५. १।१।१। ६. १।८।६। ७. २।२४।१५।
८. १।८।१। ९. पू. १।४।२ (३६)। १०. पू. १।७।२(६४)।

भवन्तु"[१] इत्त्यादिषु, "त्वं ह्य३ङ्ग"[२] "ऊर्ज्जे व्य३व्व्ययम्"[३] "विद्धी त्वा३स्य नो वसो"[४] इत्त्यादिषु च। कपिष्ठलकठानामाम्नाये तु उदात्तपरौ ह्रस्स्वौ जात्त्यक्षैप्रौ दीर्घीभवतो न तु कम्पेते इति प्रतीयते, तद् यथा "उर्व्वान्तरिक्षम्"[५] इति "अप्स्वान्तः"[६] इति च। तत्र च जात्त्यक्षैप्रयोस् सूचिका रेखाऽपि अक्षरस्याऽधस् तिरश्चीना एव प्रयुज्यते। कौथुमसामवेदे तु उदात्तपरा जात्त्यादयश् प्लुता भवन्तीति केचित् प्रतिपद्यन्ते[७]। अक्षरस्याग्रे स्थितो मूर्द्धन्यूर्ध्वया रेखया युतोऽधश् च तिरश्चीनया रेखया सहित एकस्य वस्तुनस् सूचकोऽङ्कश् शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितादौ ह्रस्स्वस्य कम्पस्य (उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य वा जात्त्यादीनामन्न्यतमस्य) सूचको भवति, यथा "उक्थ्यवं १ वचः"[८] इत्यत्र, "सद्ध्र्यङ्१ नाम"[९] इत्त्यादिषु च। कश्मीरलिखितायाम् ऋग्वेदमन्त्रसंहितायान् तु ह्रस्स्वस्य कम्पस्याऽपि अधोरेखया युक्तस् त्र्यङ्क एव सूचको भवति, यथा "यो जाम्या३ प्रत्त्यमदत्"[१०] इत्यत्र। मैत्रायणीयके ह्रस्स्वकम्पस्याऽपि अक्षरात् पूर्वं स्थितश् कम्पाक्षरस्याऽधस्स्थितया तिरश्चीनया रेखया युतश् शुद्धस् त्र्यङ्क एव सूचकः, यथा "नैकमेवम् पितृदेवत्र्त्यन् तद्"[११] इत्यत्र। तैत्तिरीयके तु दीर्घस्य ह्रस्स्वस्य वाऽपि कम्पस्य तदग्रे स्थितोऽधस् तिरश्चीनया रेखया युत एकाङ्क एव सूचकः, यथा "ते१न्न्योन्न्यम्"[१२] इत्यत्र; "वीर्यवं१ व्यभजन्त"[१३] इत्यत्र च ॥२००-२०७॥

सामाधिकरणीभूतऋक्सङ्घातस्स्वरूपके।
सामवेदे त्त्वक्षराणामुपर्य्यारोपितो हि यः ॥२०८॥
एकाङ्कश् च तथा द्व्यङ्कस् त्र्यङ्कश् च स हि सूचकः।
भवेदुदात्तस्स्वरितानुदात्तानायँ यथाक्रमम् ॥२०९॥
एकाङ्को हि र-युक् स्वारपूर्वाऽनेकोच्चसूचकः।
त्र्यङ्कात् परोऽन्त्ये प्राक् चादौ द्व्यङ्क उच्चलस्य सूचकः॥२१०॥

---

१. पू. ३।५।७ (२३९)। २. पू. ६।६।६ (५८३)।
३. उ. ६(३)।१४(१४३८)। ४. पू. २।४।८ (१३२)।
५. १।२। ६. ४८।४। ७. वै. स्व. मी, पृ. १५९।
८. शा. ऋ. म. सं. १।८३।३। ९. शा. ऋ. म. सं. १।१०८।३।
१०. ऋ. खि. ५।१२।२। ११. १।४।१०। १२. ६।१।५।१।
१३. ६।६।८।१।

अनुत्येष्वनेकेषूच्चेषु नीचपूर्वेषु चादिमे ।
उच्चे द्व्यङ्कोऽनुदात्तेषु चाद्द्ये ट्र्यङ्को भवेत् सदा ।।२११।।
मद्ध्येऽपि त्र्यङ्कयोर् द्व्यङ्कस् स्यादुच्चस्य हि सूचकः ।
स उ–लिप्या युतो नीचपूर्वानेकोच्चसूचकः ।।२१२।।
र–युग् द्व्यङ्कस् त्वनेकोच्चपूर्वकस्वारसूचकः ।
स नीचपरकस्याऽन्त्यस्यैकश्रुतिपरस्य वा।।२१३।।
जात्याद्द्यन्यतमस्याऽप्युच्चाऽपूर्वस्य तु सूचकः।
जात्यादीनाङ् कम्पितानान् त्र्यङ्कोऽग्रे कम्पसूचकः ।।२१४।।
क–युक् त्र्यङ्कस् तु जात्यादिप्राक्स्थनीचस्य सूचकः ।
स्वारात् परेऽङ्कराहित्यम् प्रचिततत्वस्य सूचकम् ।।२१५।।

एकाङ्कादय उदात्तादीनां सूचका यथा— "त्वमग्ने य(ज्ञानाम्)"[१] इत्यत्र । र–लिपियुक्त एकाङ्कस् स्वरितपूर्ववर्त्यनेकोदात्तसूचको यथा— "पा हि विश्वस्या अरातेः"[२], "ब्रह्मा कस् तं सपर्यति"[३] इत्यादिषु । त्र्यङ्कात् परोऽन्त्ये द्व्यङ्क उच्चस्य सूचको यथा— "विश्वेषां हितः"[४] इत्यत्र । त्र्यङ्कात् प्राग् आदौ स्थितो द्व्यङ्क उदात्तस्य सूचको यथा "अग्न आयाहि"[५] इत्यत्र । त्र्यङ्कात् परो द्व्यङ्को बहूनामुदात्तानां सूचको यथा "महाँ हि षः"[६] इत्यत्र । अनुदात्तेषु आद्द्ये एव त्र्यङ्को यथा "दूरेदृशम्"[७] इत्यत्र । त्र्यङ्कयोर् मद्ध्ये द्व्यङ्क उच्चस्य सूचको यथा "यज्ञानाम्"[८] इत्यत्र । उ–लिप्या युक्तो द्व्यङ्को नीचपूर्ववर्त्यनेकोदात्तसूचको यथा "आदित् प्रत्नस्य"[९] इत्यत्र । र–लिपियुक्तो द्व्यङ्कोऽनेकोदात्तोत्तरवर्तिस्वरितसूचको यथा "नि होता सत्सि"[१०] इत्यत्र । र–लिपियुक्तो द्व्यङ्को नीचपरकस्य वाऽन्त्यस्य वा एकश्रुतिपरकस्य वा अनुच्चपूर्वकस्य जात्यादीनामन्यतमस्य सूचको यथा— "तन्वा गिरा"[११] इत्यत्र । कम्पसूचकस् त्र्यङ्को यथा "पाह्यु ३ ते"[१२] इत्यत्र । क–लिपियुक्तस् त्र्यङ्को जात्यादिपूर्वस्थस्या-

---

१. पू. १।१।२(२) । २. पू. १।१।६ (६) ।
३. पू. २।५।८ (१४२) । ४. पू. १।१।२ (२) ।
५. पू. १।१।१ (१) । ६. पू. ४।१०।१ (३८१) ।
७. पू. १।७।१० (७२) । ८. पू. १।१।२ (२) ।
९. पू. १।२।१० (२०) । १०. पू. १।१।१ (१) ।
११. पू. १।५।८ (५२) । १२. पू. १।४।२ (३६) ।

ऽनुदात्तस्य सूचको यथा— "तन्वा गिरा"[1] इत्यत्र । स्वारात् परे ऽक्षरेऽङ्काराहित्यम् प्रचितत्वस्य सूचकयँ यथा— "आ या हि वीतये गृणानः"[2] इत्यत्र ॥२०८–२१५॥

सामगाने द्विगुणित एकाङ्कश् चतुष्टसूचकः ।
अङ्का एकाङ्काद्विकास् तु प्रथमादिकसूचकाः ॥२१६॥
रो दीर्घतासूचकस् स्यान् न स्स्यान् नमनसूचकः ।
परत्राक्षरतोऽङ्कास् स्युस् स्वरकर्षणसूचकाः ॥२१७॥
स्वारे तु तेषु चाकेङ्कपर्य्येकाङ्कास् स्थितास् सदा ।
इति सङ्क्षेपतश् प्रोक्तर्षिस्स्वराङ्कनपद्धतिः ॥२१८॥

सामगानस्स्वराङ्कनपद्धतिस् सुसम्प्रदायज्ञसामगेभ्य एव सम्यक् शिक्षणीया। तत्सामान्यपरिचयाय च सामतन्त्रभूमिका[3]–मात्रालक्षण-व्याख्यादिका ग्रन्था अपि पठनीयाः ॥२१६–२१८॥

॥ इति स्वराद्ध्यायस् तृतीयः ॥

---

१. पू. १।५।८ (५२) । २. पू. १।१।१ (१) ।
३. पृ. १२–४२ ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

मात्रानिरूपणम्

१. मात्रालक्षणम्

> रूपम् अ-इ-उ-ऋ-लृ नाम् पूर्णलं लघुतमञ्च यत् ।
> सा मात्रा तन्मितः कालो लक्ष्या मात्रेति कीर्त्यते ॥१॥

अवर्णस्य इवर्णस्य उवर्णस्य ऋवर्णस्य लृवर्णस्य वा पूर्णलं लघुतमञ्च यत् स्वरूपं सा मात्रा ज्ञेया । तेनाऽवर्णादिस्वरूपेण परिमितः कालोऽपि लक्षणया मात्रेत्युच्यते इत्यर्थः । ननु कालविशेषो मात्रा, तथाहि "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः"[1] इत्यत्र, "स्वरतः कालतः स्थानात्"[2] इत्यादौ च मात्रा कालरूपेणोल्लिखिता दृश्यते इति चेत्, अत्रोच्यते—शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये मात्राविषये "अमात्रस्स्वरो ह्रस्वः, मात्रा च, द्विस्तावान् दीर्घः, प्लुतस्त्रिः"[3] इत्युक्तम्; तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि "ऋकारल्कारौ ह्रस्वौ, अकारश् च, तेन च समानकालस् स्वरः"[4] इत्यभिहितम्; ऋक्तन्त्रेऽपि—"अकालो ह्रस्वः, अर्धमणु, मात्रा, द्वे दीर्घम्, तिस्रो वृद्धम्, वैस्वर्ये स्वरस् त्रिमात्रः"[5] इति प्रतिपादितम्; अतो मात्रानिरूपणस्य मूलम् अकारादेस् स्वरूपमेवेति । आचार्यपाणिनेस् सूत्रेऽपि उकारस्वरूपमेव मात्रानिरूपणाधारभूतमिति अतिरोहितम् । तस्मात् मूलरूपेण अकारादिस्वरूपमेव मात्रा इत्युच्यते; तदनु लक्षणया अकारादिपरिमितः कालोऽपि मात्रेतिव्यवह्रियते इत्येव विज्ञायते । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये च "मात्रा ह्रस्वः"[6] इति पठ्यते । तत्र मात्रापदेन स्वरविशेष उच्यते इति तदपि मात्राया यथोक्ताकारादिस्वरूपरूपत्वे उपोद्बलकमेव । ननु

---

१. अष्टा॰ १।२।२७ । २. पा॰ शि॰ श्लो॰ १० । ३. १।५५, ५६,५७,५८ । ४. १।३१-३३। ५. २।४।१०(४०)-२।५।५(४५)। ६. १।२७ ।

तत्त्र "ह्रस्वस्वरो मात्त्राकालो वेदितव्य:" इति उव्वटेन व्याक्ख्यातमिति चेत्, अत्त्रोच्यते—"मात्त्रा ह्रस्व:" इत्त्येव सूत्त्रमस्ति न तु 'मात्त्रिको ह्रस्व:' इति 'मात्त्राकालो ह्रस्व:' इति वा; अतो मात्त्रापदेन अकारादिमूलस्वरस्वरूपस्य शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यादिसम्मतस्य उपादानेनैव लक्क्षणां विनैव सूत्त्रार्थस् सम्म्यगुपपद्द्यते, तथा च लक्क्षणां विनैव सम्म्यगुपपद्द्यमाने सूत्त्रार्थे निमित्तशून्न्याल्लक्क्षणामाश्रित्य सूत्त्रार्थवर्णनस्य उव्वटकृतस्याऽन्न्याय्यत्त्वात् तदनादरणीयमेवेति । स्वरस्वरूपविशेषपरतया मात्त्राशब्दप्रयोगश् च परमप्रमाणभूतेषु "मात्त्रास संगादवरेऽपृथक्श्रुती"[1], "एकारौकारयोश् कण्ठ्या पूर्व्वा मात्त्रा ताल्व्वोष्ठ्योरुत्त्तरा"[2], "भूयसी मात्त्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य"[3], "इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्त्राऽवर्णस्य मात्त्रेवर्णोवर्णयोरिति तयोश् प्लुत उच्च्यमान उभयविवृद्धिश् प्राप्नोति"[4] इत्त्यादिषु वाक्क्येषु प्राप्प्यते । तस्मादेतस्याङ्कारिकायामुक्तोऽर्थस् सम्म्यगुपपन्न एव बोद्ध्य: ॥१॥

२ मात्त्रादिपरिमाणस्याऽऽपेक्क्षिकत्त्वम्

ह्रस्वमात्त्रादिका मात्त्राऽऽपेक्क्षिको तत्त्र वृत्तिषु ।
भिन्नासु स्यान् मानभेदोऽवधेयन् तत्त्र शिक्क्षकै: ॥२॥

ह्रस्व-दीर्घ-प्लुता अनुपदं वक्क्ष्यन्ते । तेषाम् मात्त्रा न सर्वदा एकरूपा भवति, किन् तु कदा चिद् वर्धतेऽपचीयते च; तथापि तत्तन्मात्त्रासमव्याहृतमात्त्रान्तरापेक्क्षया ह्रस्वत्त्वन् दीर्घत्त्वम् प्लुतत्त्वं वा व्यवह्रियते । एवन् च द्रुतमद्ध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ह्रस्वादिका मात्त्राऽपचितरूपा विवृद्धरूपा क्वाऽपि भवति । तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये—"मात्त्राविशेषश् प्रतिवृत्त्युपैति"[5] इति; ऋक्तन्त्रेऽपि—"द्रुतायाम् मात्त्रा (त्रिकला भवति), चतुष्कला मद्ध्यमायाम्, पञ्चकला विलम्बितायाम्"[6] इति । मुनिना पतञ्जलिनाऽपि—"ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास् त्रिभागाधिकास् ते मद्ध्यमायाम्, ये [च] मद्ध्यमायां वर्णास् त्रिभागाधिका विलम्बितायाम्"[7] इति प्रोक्तम् । एवन् च यदि द्रुतायां वृत्तौ ह्रस्वस्य मानम् १ इति भवति

---

१. ऋ. प्रा. १३।४० ।   २. शु. य. प्रा. १।७३ ।
३. पा. व्या. भा. १।१।४८ वा. ४।   ४. तत्त्रैव, ८।२।१०६, वा. १।
५. १३।४८ । ६. २।४।१-३ । ७. पा. व्या. भा. १।१।७०, वा. ४ ।

तर्हि मद्ध्यमायाव्ँ वृत्तौ $(१ + \frac{१}{३} =) १\frac{१}{३}$ इति भवति, विलम्बितायाव्ँ वृत्तौ च $\left(१\frac{१}{३} + \frac{१\frac{१}{३}}{३} =\right) १\frac{७}{९}$ इति भवति। एवञ् च द्द्रुतायाव्ँ वृत्तौ ह्रस्स्वस्स्य यन् मानम् भवति विलम्बितायाव्ँ वृत्तौ ह्रस्स्वस्स्य तद्द्विगुणकल्पम् मानम् भवति इति विज्ज्ञायते। उव्वटेन ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्याने तु 'द्रुतायाव्ँ वृत्तौ ये वर्णास् ते मद्ध्यमायाञ् चतुर्भागाधिका भवन्ति तथा मद्ध्यमायाव्ँ ये वर्णास् ते विलम्बितायाञ् चतुर्भागाधिका भवन्ति इत्त्येके' इत्त्यपि उल्लिखितम्[१]। शिक्क्षाशास्त्रे श्रोत्त्रग्ग्राह्य्यस्स्थूलशब्दमात्त्रविचारपरे एतावतैव एतद्विषयकश् शास्त्रार्थश् परिसमाप्प्यते। वैयाकरणास् तु स्फोटात्मकानाव्ँ वर्णानान् निश्चितपरिमाणकत्त्वमेव तदभिव्व्यञ्जकानान् ध्वनीनामेव वृत्तिभेदाद् भेद इति वदन्ति। तथाहि पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारः—"ध्वनिस् स्फोटश् च शब्दानान् ध्वनिस् तु खलु लक्क्ष्यते। अल्पो महांश् च केषाञ् चिदुभयन् तत् स्वभावतः"[२] इति। भर्तृहरिरपि—"स्फोटस्स्याऽभिन्नकालस्स्य द्ध्वनिकालानुपातिनः। ग्ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदम् प्प्रचक्क्षते"[३] इति, "शब्दस्स्योर्द्ध्वमभिव्व्यक्तेर् वृत्तिभेदन् तु वैकृताः। ध्वनयस् समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर् न भिद्द्यते"[४]इति चाऽऽह। एतस्स्मिन् अर्थे भर्तृहरिणा "शब्दस्स्य (स्फोटस्स्य) ग्ग्रहणे हेतुश् प्राकृतो ध्वनिरिष्ष्यते। स्थिति-(वृत्ति-) भेदे निमित्तत्त्वव्ँ वैकृतश् प्प्रतिपद्द्यते"[५] इति सङ्ग्रहकारवचनमपि प्प्रमाणतयोपस्स्थापितम् ॥२॥

३. मात्त्राभेदाः

मात्त्राऽर्धमात्त्रा मात्त्राऽणव्वी मात्त्रा च परमाणुका।
दीर्घा मात्त्रा प्प्लुता मात्त्रा चेति मात्त्राभिदास् स्मृताः ॥३॥

मात्त्राया भेदाश् च मात्त्रा, अर्धमात्त्रा, अणुमात्त्रा, परमाणुमात्त्रा, दीर्घमात्त्रा, प्लुतमात्त्रा चेति शिक्क्षाकारैस् स्मृतास् सन्ति। तत्त्र मात्त्रास्वरूपन् तस्स्याऽऽपेक्क्षिकत्त्वञ् चोक्तमेव। मात्त्राया अर्धम् अर्धमात्त्रोच्च्यते। मात्त्रायाश् चतुर्थो भागोऽणुमात्त्रोच्च्यते। मात्त्राया अष्टमो भागश् परमाणुमात्त्रोच्च्यते। एकवर्णस्स्था द्विगुणिता मात्त्रा दीर्घमात्त्रोच्च्यते। एकवर्णस्स्था त्रिगुणिता चतुर्गुणिताऽधिका वा मात्त्रा प्लुतमात्त्रोच्च्यते। एतद्विषयेऽधिकन् तत्तन्मात्त्रापरि-

---

१. १३।४८। २. १।१।७०, वा. ५। ३. वा. प. १।७५। ४. तत्त्रैव १।७७। ५. तत्त्रैव वृत्तौ १।७६।

मितवर्णविचारे तत्रतत्र वक्ष्यते ।।३।।

४. मात्राकालप्रमाणविचारः

निमेषकाला मात्रा स्याद् विद्युत्कालेति चापरे ।
ऋस्वरा तुल्ययोगा वा मतिस् स्यात् सोमशर्मणः ।।४।।
सूर्यरश्मिप्रतीकाशा कणिका यत्र दृश्यते ।
अणुत्वस्य तु सा मात्रा मात्रा तु चतुराणवा ।।५।।
हृदयस्थमणुवँ विद्यात् कण्ठे विद्याद् द्विराणवम् ।
त्रिराणवन् तु जिह्वाग्रे निस्सृतम् मात्रिकवँ विदुः ।।६।।

नेत्रच्छदस्य श्शमीलने यावान् कालो लगति स मात्राकाल इत्येके; विद्युतस् स्फुरणे यावान् कालो लगति स मात्राकाल इत्यपरे; ऋकारस्वरस्य लघुतमस्य उच्चारणे यावान् कालो लगति स कालः, कचटतप–गजडदबानाङ् कुक्कुटोऽसीत्यादाविव तुल्यैरभिन्नैस् तैरेव योगे कचटतपादीनां सद्धुवाणामुच्चारणे यावान् कालो लगति स कालो वा मात्राकाल इति आचार्यस्य सोमशर्मणो मतं स्यादित्यर्थश् चतुर्थस्य श्लोकस्य। यद्यपि मुद्रितायान् नारदीयशिक्षायाम् 'ऋक्स्वरा'[२] इति पाठस् तथापि सोऽसङ्गतश् शोधाकरेणाऽपरिगृहीतश् च; ऋकारस्य मात्रामानत्वन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये प्रसिद्धम्; पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि "(य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस् तेषावँ वर्णग्रहणेन अग्रहणे) तुल्यरूपे सयँयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर् न सिद्ध्यति—कुक्कुटᳲ पिप्पलᳲ पित्तमिति । यस्य पुनर् गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्याऽपि न गृह्यन्ते तस्याऽपि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् ? मात्राकालोऽत्र गम्यते, न च मात्रिकवँ व्यञ्जनमस्ति"[३] इति वदता सोमशर्ममतानुकूलोऽर्थᳲ प्रतिपादितो दृश्यते । सूर्यरश्मिप्रतीकाशेत्यादिका अणुपरिभाषा कालसम्बन्धे कथङ् घटते इति न विज्ञायते । 'सूर्यरश्मिप्रतीकाशा कणिका' इत्यनेन गवाक्षप्रविष्टसूर्यकिरणसम्पर्कपरिदृश्यसूक्ष्मतमरजᳲकणिकास्यन्दनकालो लक्ष्यते इति के चिद् वदन्ति। श्रव्यस्य वर्णस्य मात्राया विचारश् शिक्षाशास्त्रे कर्तव्य इति हृदयस्थमणुमित्यादिकश् श्लोकोऽत्राऽनुपयुक्तो विज्ञायते, तथापि याज्ञवल्क्यशिक्षाद्यनुरोधात् पठितो वेदितव्यः। अत्राऽर्थे शिक्षान्तरवचनानि च "कालोऽतिसूक्ष्मकोऽणुस् स्यान्

१. द्र.–या.शि.श्लो. ८–१०(शि.स., पृ. २)। २. २।३।८ ।
३. पा.व्या.भा., एओङ्ऐऔच् इत्यत्र वा. १३।

मात्त्रार्धवँ व्यक्तमात्त्रिकम् । अङ्गुलिस्स्फोटने यावाँस् तावान् कालस् तु मात्त्रिकः"[१] इति व्यासशिक्क्षायाम्, "इन्द्रियाविषयो योऽसावणुरित्युच्च्यते बुधैः । चतुर्भिरणुभिर् मात्त्रापरिमाणमिति स्स्मृतम्"[२] इति शम्भुशिक्क्षायाम्, "अक्क्ष्णोर् निमेषमात्त्रेण यो वर्णस् समुदीर्यते । स एकमात्त्रो द्विस् तावान् दीर्घस् त्रिष् प्लुत उच्च्यते"[३] इति माण्डूक्क्या शिक्क्षायाम् । चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— "अक्क्ष्णोर् निमेषमात्त्रेण या वर्णाष्टस्वधीयते (यो वर्णस् तु स्वधीयते ?) । स एकमात्त्रा द्विर्भावाद् दीर्घस् त्रिष् प्लुत उच्च्यते ।। हृदयस्स्थम् मण्डलवँ विद्द्यात् कण्ठे विद्द्याद् द्विराणवम् । त्रिराणवन् तु जिह्वाग्ग्रे विसृतम् मातृ(त्रि)कम् भवेत्"[४] इति ।।४–६।।

५. मात्त्राभेदनिदर्शनानि

चाषस् तु प्प्रवदेन् मात्त्रान् द्विमात्त्रावँ वायसो गिरम् ।
शिखी त्रिमात्त्राम् प्रवदेन् नकुलस् त्वर्धमात्त्रिकाम् ।।७।।

चाषष् पक्क्षिविशेषो ग्राम्म्यारण्ण्यको नीलपक्क्षपुटो नीलाभाण्डक ऊर्ध्वाधोगत्त्या उड्डयनशीलः, 'ठेउआ' इति नैपालीयभाषायाम् प्रसिद्धः । यद्द्यपि एतन् मात्त्रानिदर्शनन् नाऽस्मादृशानाङ्कृते मात्त्रोच्चारणशिक्क्षणे साहाय्यङ्कर्तु शक्नोति सम्म्यक्, तथापि ग्रामवासिनामरण्ण्यवासिनावँ वा प्राचीनानाम् पटुतरेन्द्रियाणान् द्विजानाङ्कृते तु इदन् निदर्शनम् उपयोगि आसीदिति सम्भाव्व्यते । एतद्विषयकाणि वचनानि च प्राचीनासु अर्वाचीनासु च बहुषु शिक्क्षासु प्राप्प्यन्ते । तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "चाषस् तु वदते मात्त्रान् द्विमात्त्रावँ वायसोऽब्रवीत् । शिखी त्रिमात्त्रो विज्ञ्ञेय एष मात्त्रापरिग्ग्रहः"[५] इति दृश्श्यते । उव्वटेनाऽव्याक्ख्यातत्त्वात् प्रक्क्षिप्तो वा उव्वटेनैव स्वभाष्ष्ये उद्धृतो या शिक्क्षान्तराद् इति प्प्रतीयतेऽयं श्लोकः । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "चाषस् तु वदते मात्त्रान् द्विमात्त्रञ् चैव वायसः । शिखी रौति त्त्रिमात्त्रन् तु नकुलस् त्वर्धमात्त्रकम्"[६] इति । याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "चाषस् तु वदते मात्त्रान् द्विमात्त्रावँ वायसोऽब्रवीत् । मयूरस् तु त्त्रिमात्त्रावँ वै मात्त्राणामिति सँस्स्थितिः"[७] इति । चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— "चाषस् तु

---

१. सू. ४४३–४४४ । २. श्लो. ४६ । ३. श्लो. १३६ (शि. स., पृ. ४७५) । ४. पृ. २७ । ५. १३।५० । ६. श्लो. ४९ । ७. श्लो. १५–१६ (शि. स., पृ. ३) ।

वदते मात्रान् द्विमात्रावँ वायसो भवेत् (ऽब्रवीत् ?, वदेत् ? ब्रुवेत् ?)। शिखी त्रिमात्रावँ (–त्रो ?) विज्ञेया (–यः ?) एष मात्रापरिग्रहः"[1] इति। व्यासशिक्षायाञ् च— "चाषोक्त एकमात्रस् स्याद् वायसेन द्द्विमात्रिकः। मयूरेण त्रिमात्रश् च जानीयात् काललक्षणम्"[2] इति। कौहलीयशिक्षायाञ् च— "एकद्वित्रिक्रमेणैव मात्राकालम् मनीषिणः। शब्दैर् निदर्शयन्त्यत्र चाषकाककलापिनाम्"[3] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "चाषो रौत्येकमात्रं हि द्विमात्रत्वन् तु वायसः। त्रिमात्रन् तु शिखी रौति ह्येतन् मात्रादिलक्षणम्"[4] इति। पारिशिक्षायाञ् च "ह्रस्वश् च यावद् विभिते स्वभावात् किकीदिवी रौति स एकमात्रः। काकोऽब्रवीत् तद्द्विगुणन् तु कालन् द्विमात्रकस् स्यात् तु स एव दीर्घः॥ शिखी त्रिमात्रवँ वदति प्लुतस् स्याद् ह्रस्वार्धकालन् नकुलोऽर्धमात्रम्"[5] इति। लोमशश्या शिक्षायामपि— "चाषस् तु वदते मात्रान् द्विमात्रावँ वायसोऽब्रवीत्। शिखी त्रिमात्रो विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः"[6] इति। माण्डूक्यां शिक्षायामपि— "चाषस् तु वदते मात्रन् द्विमात्रवँ वायसोऽब्रवीत्। शिखी त्रिमात्रवँ विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः"[7] इत्येव पठ्यते ॥७॥

६. मात्रामूला वर्णविभागाः

> **मात्रा ह्रस्वो द्विस् तु तावान् दीर्घ एकीभवन् स्वरः।**
> **त्रिस् तथाऽतोऽधिको वाऽपि यस् तु स स्यात् प्लुतस् स्वरः॥८॥**
> **परमाणुरणुश् चाऽर्धमात्रिकश् च लघुर् गुरुः।**
> **विषप्रश् च दीर्घवद्भूतो वर्णो मात्राविभेदतः॥९॥**

मात्रात्मकस् स्वरो ह्रस्व उच्यते। मात्रात्मकस्वरपरिमाणतुल्यपरिमाणस् स्वरोऽपृथक्प्रयत्नोच्चार्यतया एकीभवन् द्विरिव यत्राऽऽगच्छति स दीर्घः; तत्परिमाणतुल्यपरिमणोऽन्योऽपि स्वरो दीर्घो वेदितव्यः। मात्रात्मकस्वरपरिमाणतुल्यपरिमाणस् स्वरोऽपृथक्प्रयत्नोच्चार्यतया एकीभवन् त्रिरिव यत्रोच्चार्यते स स्वरश् प्लुतः, तत्परिमाणतुल्यपरिमाणोऽन्योऽपि स्वरश् प्लुतो वेदितव्यः। ह्रस्व–दीर्घ–प्लुतरूपा मात्राकृता वर्णभेदाश् प्रसिद्धाः। व्यञ्जनानामपि

---

१. पृ. २७। २. सू. ४४१–४४२। ३. श्लो. ६९। ४. श्लो. १०७(३।६६)। ५. सू. ६९–७०। ६. ८।९ (शि.स., पृ. ४६२)। ७. श्लो. १३८ (शि. स., पृ. ४७५)।

केषाञ् चिन् मते एकमात्त्रत्त्वे सत्त्यपि न तत्त्र ह्रस्स्वशब्देन व्व्यवहारꣳ प्प्रसिद्धः । अत एव ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यादावपि स्स्वराणामेव ह्रस्स्व-दीर्घ-प्लुतव्यवहारꣳ प्प्रदर्शितः । पाणिनीयशिक्क्षायामपि "ह्रस्स्वो दीर्घꣳ प्लुत इति कालतो नियमा अचि"[१] इति प्प्रोक्तम्। प्लुतस्स्य त्त्रिमात्त्रत्त्वमेव बहुषु ग्रन्थेषु प्प्रतिपादितम्; किन्तु मुनिना पतञ्जलिना "ननु चोक्तम् तत्त्रायथेष्टप्प्रसङ्ग (चतुर्मात्त्रꣳ प्लुतꣳ प्राप्नोति) इति, तत्त्र सौर्यभगवतोक्तम्— अनिष्टिज्ज्ञो वाडवꣳ (तत्त्रायथेष्टप्प्रसङ्ग इति वार्त्तिकम्) पठति; इष्ष्यते चतुर्मात्त्रꣳ प्लुत इति"[२] इत्त्युक्त्वा चतुर्मात्त्रस्स्य प्लुतस्स्य सत्त्ता स्फुटम् प्प्रतिपादितेति "त्त्रिस् तथाऽतोऽधिको वापि" इत्त्युक्तम् । ननु "त्त्रिस् तथा वा चतुर् वाऽपि" इत्त्येव उच्च्यताम्, किन् नु "त्त्रिस् तथाऽतोऽधिको वाऽपि" इत्त्यस्स्फुटमुच्च्यते ? इति चेदत्त्रोच्च्यते— "दूराऽऽह्व्वाने गाने रोदने च प्प्लुतास् ते लोकतस् सिद्धाः"[३] इति दुर्गसिंहेन प्रोक्तमिति दूराह्व्वानादौ च प्लुतानान् न नियतमात्त्राकत्त्वमिति च तेषामपि प्प्लुताना सङ्ग्रहाय "त्त्रिस् तथाऽतोऽधिको वाऽपि" इत्त्युक्तमिति । एवञ् च वेदे त्त्रिमात्त्रस्स्यैव चतुर्मात्त्रस्स्यैव वा यथाविधानवँ वा प्लुतत्त्वम्, लोके तु ततोऽधिकानामपीति विषयविवेकꣳ कार्य्यः । एवञ् च दीर्घादधिकाना स्वराणाम् प्लुत इति व्यवहारो बोद्ध्यः । शिक्क्षाशास्त्त्रे तु य एकमात्त्रस् स्वरस् त्त्रिमात्त्रत्त्वम् प्राप्नोति स प्प्लुतः, यो द्विमात्त्रस् स्वरस् त्त्रिमात्त्रत्त्वम् प्राप्नोति स वृद्ध इत्त्यपि व्यवहारो दृश्यते[४] । लोमशश्या शिक्क्षायान् तु प्लुतादधिकस्स्य स्वरस्स्य अभिगीतत्त्वमुक्तवँ विज्ज्ञायते[५] । मात्त्राष्टमभागपरिमाणो वर्णꣳ परमाणुः । मात्त्राचतुर्थभागपरिमाणो वर्णोऽणुः । मात्त्रार्धपरिमाणको वर्णोऽर्धमात्त्रिकः । असयँयोगपरको ह्रस्स्वो लघुः । सयँयोगपरको वर्णꣳ परव्यञ्जनकालेन वृद्ध इव भूतो ह्रस्स्वो गुरुः । गुरोर् गुरुत्त्वं हि एववँ विवृतम् प्राचीनैः — "गुर्वक्क्षरे द्विमात्त्रत्त्वं सर्वशास्त्त्रेषु सुस्स्फुटम् । ह्रस्स्वे गुरौ तत्सम्पत्तिꣳ परव्व्यञ्जनकालतः"[६] इति । दीर्घस्स्य अन्न्येब्भ्यो दीर्घेब्भ्यो लघुतरस्स्य क्षिप्प्रत्त्वम् पाराशर्य्या

---

१. श्लो. ११ । २. पा. व्या. भा. ८।२।१०६, वा. ३ ।
३. कातन्त्रवृत्तौ १।२।४ । ४. मात्त्रालक्क्षणे १।४ ।
५. १।२ । ६. तै. प्रा. वै. टी. २२।१५ (पृ. ५०५) ।

शिक्षायामुक्तम्[१]। ह्रस्वस्यैव सतो यस्य कियताऽपि कालविलम्बेनोच्चारणं तस्य दीर्घवद्भूतत्वम् प्रतिज्ञासूत्रादिषु प्रतिपादितम्[२]। अथ ह्रस्वतादिप्रतिपादकानि वचनानि प्रदर्श्यन्ते। तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—"मात्रा ह्रस्वः, द्वे दीर्घं, तिस्रः प्लुत उच्यते स्वरः"[३] इति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च—"अमात्रस्वरो ह्रस्वः, मात्रा च, द्विस्तावान् दीर्घः, प्लुतस्त्रिः, व्यञ्जनमर्द्धमात्रा, तदर्द्धमणु, परमाण्वर्द्धाणुमात्रा"[४] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—"ऋकारल्कारौ ह्रस्वौ, अकारश्च, तेन च समानकालः स्वरः, अनुस्वारश्च, द्विस्तावान् दीर्घः, त्रिः प्लुतः, ह्रस्वार्धकालं व्यञ्जनम्"[५] इति। ऋक्तन्त्रेऽपि—"अकालो ह्रस्वः, अर्धमणु; मात्रा, द्वे दीर्घम्, तिस्रो वृद्धम्"[६] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च—"एकमात्रो ह्रस्वः, व्यञ्जनानि, द्विमात्रो दीर्घः, त्रिमात्रः प्लुतः"[७] इति। शैशिरीयशिक्षायाञ्च—"ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति स्वराः कालेन संज्ञिताः। सन्ध्यक्षराणाङ्कालश्च दीर्घः प्लुतो न मात्रिकः"[८] इति। एवमेव शौनकशिक्षायाञ्च[९]। पाणिनीयशिक्षायामपि—"ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि"[१०] इति। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ्च—"एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रिकम्"[११] इति। व्यासशिक्षायाञ्च—"ह्रस्वः स्यादेकमात्रस्य द्विमात्रस्य तु दीर्घता। त्रिमात्रस्य प्लुतोऽणां हि पादो मात्राचतुर्थकः"[१२] इति। चारायणीयशिक्षायाञ्च—"एकमात्रः स्वरो ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। प्लुतस्त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्॥ ह्रस्वं द्विमात्रसंयुक्तम् प्लुतमाहुर्मनीषिणः। वृद्धस्त्रिमात्रमेवाऽपि व्यञ्जने त्वर्धमात्रकम्"[१३] इति। लोमश्यां शिक्षायामपि—"ह्रस्वं दीर्घं तथा वृद्धमभिगीतं तु सामगाः।

---

१. श्लो. २५–२७ (शि. सं., पृ. ५५)। २. प्र. सू. ३।३; शु. य. प्रा. ४।१०९; व. र. प्र. शि. श्लो. १९०–१९१।
३. १।२७–३०। ४. १।५५–६१। ५. १।३१–३७।
६. २।४।१०–२।५।४। ७. १।५९–६२। ८. श्लो. १५।
९. श्लो. १०। १०. श्लो. ११। ११. श्लो. १३ (शि. सं., पृ. २)। १२. सू. ४७३–४७४। १३. पृ. १२।

मुहुर् मृदङ्गवत् कुर्युस् सम्पातोत्थानसञ्ज्ञवत्"[१] इति ह्रस्स्वादय उल्लिखिताः, "एकमात्त्रो भवेद् ध्रस्स्वो द्विमात्त्रो दीर्घ उच्च्यते। त्रिमात्त्रस् तु प्प्लुतो ज्ज्ञेयो व्यञ्जनञ् चार्धमात्त्रिकम्"[२] इति ह्रस्स्वादिपरिचयश् च दत्तः। मात्त्रालक्क्षणे च— "ह्रस्स्वम् मात्त्रा, दीर्घन् द्वे, प्लुतवँ वृद्धञ् चेति त्रिमात्त्रमभिधीयते। ह्रस्स्वन् द्विमात्त्रसयँयुक्तम् प्लुतमाहुर् मनीषिणः। दीर्घन् तु मात्त्रासयँयोगाद् वृद्धमित्त्यभिधीयते"[३] इति। पाणिनीयम् "ऊकालोऽज् ह्रस्स्वदीर्घप्प्लुतः"[४] इति सूत्त्रन् तु सञ्ज्ञामात्त्रपरमिति र ह्रस्स्वादिस्स्वरूपस्पष्टीकरणाय विशेषेणोपयुज्ज्यते ॥८–९॥

७. वर्णविशेषपरिमाणगता विशेषाः

परिमाणविशेषाद् धि वर्णवर्णे भवन्ति ये।
विशेषास् तेऽत्त्र वक्क्तव्यन्तेऽकारादौ हि यथाक्क्रमम् ॥१०॥

(क) अकारगतो विशेषः

अकारस् त्रिविधो ह्रस्स्वो दीर्घ्ऽ प्लुत इति क्क्रमात्।
मात्त्राविभेदतस् तत्त्राऽऽकृतिभेदस् तु नेष्ष्यते ॥११॥

दीर्घाकारे प्लुताकारे च ह्रस्स्वाकाराकृतिभिन्नाकृतिकत्त्वन् नेष्ष्यत इति वर्णाद्ध्याय एव विस्तरेण निरूपितन् तत् तत एवाऽवगन्तव्व्यम् ॥११॥

(ख) ह्रस्स्व–स्वर–सामान्न्यगता विशेषाः

ह्रस्स्वास् सयँयोगपरका व्यञ्जनान्ता विरामगाः।
द्विमात्त्रतुल्ल्या गुरव इति कात्त्यायनानुगाः ॥१२॥

तथाहि शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये– "सयँयोगपूर्व्ववव्यञ्जनान्ताऽवसानगतास् स्वरा द्द्विमात्त्राः"[५] इति। तद्व्याक्ख्याने उव्वटश् च— "एते स्स्वरा द्विमात्त्राकाला भवन्ति न तु दीर्घाः। गुरव एते भवन्ति"[६] इति। वर्णरत्नप्प्रदीपिकाकारश् च— "स्वरास् सयँयोगपूर्व्वा ये व्यञ्जनान्तास् तथाऽन्तगाः। एषाङ् कालो द्विमात्त्रस् स्यान् न तु दीर्घा हि ते स्स्मृताः॥ यथागृगँनिर्द्धूर् यथा विष्ण्णुः प्प्रत्त्यङ् दद्ध्यङ् ऋषिस्त्तुतम्। याहि पाहि रक्क्ष मधु विद्द्यादेवन् निदर्शनम्"[७]

---

१. १।२ (शि. स., पृ. ४४९)। २. ८।१० (शि.स., पृ.४६२)।
३. १।३, ४। ४. अष्टा. १।२।२७। ५. ४।१०९।
६. शु. य. प्रा. भा. ४।१०९। ७. श्लो. १९०–१९१ (शि. स., पृ. १३४)।

इति । प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाम् चोक्तस्य सूत्रस्य तात्पर्यस्य प्रतिपादने "द्विमात्रा इति ह्रस्वापेक्षया किञ्चित्कालाऽधिक्यस्योपलक्षणन् न तु दीर्घत्वस्य"[1] इत्युक्तम् । तत्र सयँयोगात् पूर्वस्य व्यञ्जनान्तस्य च कालाधिक्यम् परव्यञ्जनकालेन कृतवँ वेद्द्यम्; तदुक्तम्— "गुर्वक्षरे द्विमात्रत्वं सर्वशास्त्रेषु सुस्फुटम् । ह्रस्वे गुरौ तत्सम्पत्तिᳲ परव्यञ्जनकालतः"[2] इति । अवसानगतानां स्वराणां ह्रस्वानामपि गुरुत्वङ् कालाधिक्यवँ वा तु स्वरस्वरूपवर्धनजवँ विरामकालयोगजवँ वा वेद्द्यम् ॥१२॥

सव्यञ्जनᳲ पदादिस्थोऽकारो माद्ध्यन्दिनीयके ।

मन्त्र ईषद्दीर्घ इति प्रतिज्ञासूत्रकृन् मुनिः ॥१३॥

तथा हि प्रतिज्ञासूत्रे "पदाद्द्यस्य सयँयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवति"[3] इति ॥१३॥

आकारस् सव्यञ्जनो वाऽव्यञ्जनोऽन्योऽपि वा स्वरः ।

सव्यञ्जनविसर्गश् च गुर्वव्यवहितᳲ परः ॥१४॥

न चेल् लघुस्वरास् सर्वे मन्त्रे वाजसनेयिनाम् ।

ईषद्दीर्घा भवन्तीति केचिन् माद्ध्यन्दिनीयकाः ॥१५॥

व्यञ्जनेन व्यवहितोऽव्यवहितो वाऽपि दीर्घोऽवर्णोऽथवा व्यञ्जनेन व्यवहितो विसर्गान्वितोऽन्योऽपि वा स्वरो गुर्वक्षराव्यवहितᳲ परत्र न वर्तते चेत् सर्वेऽपि लघवस् स्वरा माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिमन्त्रसंहितायाम् ईषद्दीर्घा (सार्धैकमात्राः) भवन्ति इति केचिद् भणन्ति, प्रायस् तथैव चाऽधीयते । तथाहि केशवीयनवाङ्कसूत्रशिक्षायाम्— 'ह्रस्वङ् किञ् चिद् दीर्घं हल्युताकारे हल्विसर्गयुग्वर्णे च न संहितायाम्'[4] इति । तद्व्याख्यानञ् च—"पदान्ते मद्ध्ये च ह्रस्वस्य किञ्चिद्दीर्घोचारस् स्याद् हल्युतायुते आकारे परे हल्विसर्गयुग्वर्णे च परे न स्याद् वाजसनेयिसंहितायाम्" इति । उदाहरणानि च "इषे त्वोर्ज्जे त्वा वायवस्थ देवो वः"[5] इत्यत्र इकारयकारस्थकारस्वराः । 'सवित'[6] इत्यत्र व्यञ्जनयुत आकारᳲ परत्र वर्तते इति सकार–विकारस्वरौ नेषद्दीर्घौ । "कर्म्मणऽआप्प्यायद्-

---

१. शि. स., पृ. २५५–२५६ । २. तै. प्रा. वै. टी. २२।१५ (पृ. ५०५) । ३. ३।३ । ४. सू. ६ । ५. मा. वा. शु.य म. ब्र. य. सं. १।१ । ६. तत्रैव ।

ध्वम्"[१] इत्यत्र व्यञ्जनायुत आकारः परत्राऽस्ति, अतो मकारणकारस्वरौ नेषद्दीर्घौ। "निष्टप्ताऽरातयः"[२] इत्यत्र व्यञ्जनव्यवहितः सविसर्गः स्वरः परत्राऽस्तीति तकारस्वरो नेषद्दीर्घः। एवमेव "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे"[३] इत्यत्र सकारविकारस्वरौ नेषद्दीर्घौ। वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टशिक्षायामपि— "ह्रस्वं दीर्घं भवेत् किञ्चित् संहिताविषये स्वके। हल्विसर्गयुते वर्णे हल्युतायुतके च न॥ यथा तं नान्यद्ध्वमग्नयेति किञ्चिद्दीर्घो भवेदिह। भागं प्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता॥ हल्युताऽऽकारसंयोगादिति ज्ञेयं विचक्षणैः"[४] इति। अयं विषयो माध्यन्दिनीयवाजसनेयिमन्त्रसंहितासम्बद्धासु अन्यासु शिक्षासु न दृश्यते। केशवेनाऽपि अस्मिन् विषये प्रतिज्ञासूत्रस्य "ईषद्दीर्घता च भवति"[५] इति वचनमेव प्रमाणीकृतम्[६]; वस्तुतस्तु तद् वचनं पदादिस्थस्याकारस्यैवेषद्दीर्घतां बोधयतीति केशववचनं चिन्त्यं भाति। यदपि "आर्ष्यां संहितायां दीर्घपाठोऽमुकोऽध्याय इति लिखितमाचार्यैः"[७] इत्युक्तं केशवेन तदपि पदादिस्थह्रस्वाकारोच्चारणविशेषमुपादायैवाऽपि दीर्घपाठव्यवहार उपपद्यत इति चिन्त्यमेव। यदपि सम्प्रदायप्रबोधिनीकारेण "प्रतिज्ञापरिशिष्टे यद् दीर्घत्वं प्रतिपादितम्। तदनुस्मृत्य सर्वत्र मात्राकालस्य दीर्घता"[८] इत्युक्तं तदपि निर्मूलमेव, प्रतिज्ञासूत्रे पदादिस्थस्य ह्रस्वाकारस्यैव ईषद्दीर्घतायाः प्रतिपादितत्वात्। यदि पदादिस्थस्य ह्रस्वाकारस्यैव केशवोक्तविधानामन्येषामपि ह्रस्वस्वराणामीषद्दीर्घता सम्प्रदायप्राप्ताऽभविष्यद्, यदि वा सम्प्रदायप्रबोधिनीकारप्रोक्ता मात्राकालस्य सार्वत्रिकी दीर्घता सम्प्रदायप्राप्ताऽभविष्यत् तर्हि पदादिस्थस्य ह्रस्वाकारस्येषद्दीर्घतां ब्रुवाणः प्रतिज्ञासूत्रकारः केशवोक्तविधिं सम्प्रदायप्रबोधिनीकारोक्तविधिं वाऽर्थतः कथं नाऽवक्ष्यत्, कथं वाऽन्ये शिक्षाकारास्तमर्थं नाऽवक्ष्यन्। एतद्विषये प्रतिज्ञासूत्रमुल्लिखन्[९] प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षाकारोऽपि नवाङ्कसूत्रा-

---

१. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १।१। २. तत्रैव १।७।
३. तत्रैव १।१०। ४. श्लो. २७–२९ (शि. स., पृ. १७४)।
५. प्र. सू. ३.३। ६. शि. स., पृ. १४६। ७. तत्रैव।
८. श्लो. १०८ (पृ. २३)। ९. शि. स., पृ. ३००।

ऽऽदिकन् नोदलेखीदिति वर्णोच्चारणप्रकारपरिशिष्टवचनप्रामाण्यमपि विवेचनीयमेवाऽऽभातीति च अस्मिन् विषये माध्यन्दिनीयवाजसनेयिभिर् भृशवँ विचारणीयम् प्रतिभाति ।।१४-१५।।

(ग) दीर्घप्लुतेवर्णोवर्णस्वरूपस्पष्टीकरणम्

दीर्घभावे प्लुतत्वे च इवर्णोवर्णयोरपि ।
आकृत्यैक्यं सँस्कृतेऽपभ्रंशवद्वपि न संशयः ।।१६।।

अयमर्थो वर्णाध्याये दीर्घावर्णस्वरूपविवेकप्रसङ्गे उक्त एवाऽत्र प्रसङ्गात् पुनः प्रोक्तो वेदितव्यः ।।१६।।

(घ) दीर्घप्लुतऋकारलृकारस्वरूपगतो विशेषः

दीर्घप्लुतऋकारलृकारयोर् मात्रानिवेशने ।
द्वितीया च तृतीया च मात्राऽकारनिभैव हि ।।१७।।

ऋकारलृकारयोस् स्वरूपवँ वर्णाध्याये निरूपितम् । समानाक्षराणान् दीर्घत्वे प्लुतत्वे च तस्यतस्य स्वरस्य ह्रस्वरूपस्य एकवर्णवद्भावेन द्विरिव त्रिरिवोच्चारणम् भवतीति चाऽनुपदमेवोक्तम् । तथा च ऋकारलृकारयोरपि दीर्घभावे प्लुतत्वे च तथैवोच्चारणं स्यादिति बुद्धिः प्राप्ता । एवञ् च दीर्घऋकारे प्रथमायाम् मात्रायाम् मध्ये एको रेफो द्वितीयायाम् मात्रायाञ् च मध्ये एको रेफ इति दीर्घऋकारस्वरूपे स्वरभागः + रेफः + **स्वरभागः** + **स्वरभागः** + रेफः + स्वरभाग इति भागक्रमस् स्यादिति प्राप्तम् । एवमेव प्लुतऋकारस्वरूपे च स्वरभागः + रेफः + **स्वरभागः** + **स्वरभागः** + रेफः + **स्वरभागः** + **स्वरभागः** + रेफः + स्वरभाग इति भागक्रमस् स्यादिति च प्राप्तम् । एवमेव लृकारस्य दीर्घत्वे प्लुतत्वे च प्राप्तिः । अत उच्यते—**दीर्घप्लुतऋकारलृकारयो**रित्यादि । दीर्घस्य प्लुतस्य ऋकारस्य लृकारस्य च मात्रयोर् मात्राणाञ् च निवेशे प्रथमायाम् मात्रायामेव स्वरभागयोर् मध्ये यथायथं रेफो लकारो वा भवति, द्वितीयायान् तृतीयायाञ् च मात्रायान् तु मध्ये रेफो लकारो वा न भवति, दीर्घप्लुताकारयोरिव केवलम् अकारनिभस् स्वरभाग एव भवतीत्यर्थः । अत एव शौनकीयचतुरध्यायिकाख्ये अथर्ववेदप्रातिशाख्ये "सँस्पृष्टरेफमृवर्णम्"[1] इत्युक्त्वा "दीर्घप्लुतयोः पूर्वा मात्रा"[2] इत्युक्तम् । तदर्थश् च ऋवर्णं रेफगर्भकम् भवति, दीर्घस्य प्लुतस्य च ऋवर्णस्य प्रथमा मात्रैव

१. १।३७। २. १।३८।

रेफगर्भिका भवतीति बोद्ध्यः । एवञ् च दीर्घस्य ऋकारस्य द्वितीयाया मात्त्रायाः प्लुतस्य ऋकारस्य द्वितीयायास् तृतीयायाश् च मात्त्राया रेफगर्भकत्त्वाभावे विज्ञाते सति ऋकारगतस्वरभागनिरूपणादेव दीर्घप्लुतऋकारगतद्वितीयतृतीयमात्त्राणाम् अकारनिभत्त्वं सुखेन विज्ञातुं शक्क्यते । एवम् ऋकारस्य दीर्घप्लुतयोस् स्वरूपयोर् विज्ञातयोस् सतोः ऌकारस्य च दीर्घप्लुते स्वरूपे तदनुरूपे एवेति सुखेनावसातुं शक्क्यम् ।।१७।।

ऌकारस्य तु दीर्घत्त्वन् नास्ति वाजसनेयिनाम्[1] ।
लोकेऽनुकरणाद्दौ स्यादन्न्यवेदेषु तत् क्वचित् ।।१८।।

ऌकाररूपस् स्वरः प्रयोगे विरलतया प्राप्प्यते क्लृप्त इत्त्यादौ । तत्त्राऽपि पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियायान् तु क्लृपेर् लत्त्वस्याऽसिद्धत्त्वाद् ऋकारस्यैव अच्कार्याणि भविष्ष्यन्तीति "ऋऌक्" इति पाणिनीयवर्णसमाम्नायसूत्त्रे ऌकारोपदेशोऽनर्थक इत्त्याशङ्क्य "ऌकारोपदेशो यदृच्छाऽशक्तिजानुकरणप्लुतत्त्याद्द्यर्थः"[2] इत्त्युक्तवं वार्तिककारेण । तथाऽपि वेदे लौकिकसंस्कृतभाषायाञ् च पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियागतस्य सिद्धत्त्वस्याऽसिद्धत्त्वस्य वाऽप्प्यकिञ्चित्करत्त्वाद्, ऌकारस्य विरलत्त्वेऽपि वेदे लौकिकसंस्कृतभाषायाञ् च तस्य सत्त्वात् तस्य वर्णसमाम्नाये उपादानमावश्श्यकम् । अत एव ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवर्गद्द्वयादिषु ऌकारो वर्णसमाम्नाये उपात्तः । तत्त्र ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवर्गद्द्वये "आकारादीन् दीर्घरूपान् द्वितीयान् ह्रस्स्वेषु पञ्चस्स्वपि तानि सन्ति"[3] इत्त्युक्त्वा ऌकारस्यापि दीर्घं रूपं स्वीकृतन् दृश्श्यते । किन् तु "चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्याः"[4] इत्त्यादौ ह्रस्स्वस्य ऌकारस्य दशतय्यामुपलम्भेऽपि तत्त्र दीर्घ ऌकारो न प्राप्प्यते इति उव्वटेनोक्तम्[5] । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि अष्टमेऽद्ध्याये वर्णसमाम्नाये ऌ इति ॡ इति ऌ ३ इति ह्रस्स्वदीर्घप्लुता ऌकारा उपदिष्टा दृश्श्यन्ते[6] । तत्त्र 'माद्ध्यन्दिनीयानाम् ऌकारो दीर्घो नास्त्ति'[7] इति चोक्तम् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु वर्णसमाम्नाये दीर्घ ऌकारो नैवोपात्तः[8] । ऋक्तन्त्रे तु यद्द्यपि प्लुतास्

१. या. शि., शि. व. वि; पृ. ९१ । २. पा. व्या. भा., ऋऌक् इति सूत्त्रे, वा. १ । ३. श्लो. ९ (२।३, ४) । ४. शा. ऋ. म. सं. १०।१३०।६ । ५. ऋ. प्रा. भा १।४१ । ६. ८।३ । ७. ८।३९ । ८. १।२–३

स्वरा वर्णसमाम्नाये नैवोपदिष्टास् तथापि दीर्घ लृकारस् तूपदिष्ट एव[1] । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च तद्व्याख्यानुसारत् दीर्घ लॄकार उपात्तः प्रतीयते[2] । वर्णपटले तु "लॄवर्णे नास्ति दीर्घता"[3] इत्युक्तम् । आपिशलिशिक्षासूत्रेऽपि "लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति, तन् द्वादशभेदमाचक्षते, यदृच्छाऽशक्तिजानुकरणा वा यदा दीर्घास् स्युस् तदा तमप्यष्टादशप्रभेदम् ब्रुवते"[4] इत्युक्तम् । अत लृकारस्य दीर्घप्लुते रूपे सम्भवित्वाभिप्रायेणैवोल्लिखिते आचार्यैर् नाऽऽम्नाय-प्रयोगमनुसर्तुमिति विवेक्तव्यम् । एवमेव ऋकारस्य प्लुतरूपविषयेऽपि विचारणीयम् । यत् तु भट्टोजिप्रभृतिभिरनुकरणशब्दस्य "गम्लॄ" इत्यादेर् गमॄ्ऌ गमॄणाम् इत्यादिकम् उदाहृतम्[5], यच् च वामनेन काशिकायाम् औत्सर्गिकतया लृकारस्य दीर्घताया अभावं स्वीकृत्य 'होतॄ लॄकारः होतॄ्कारः'[6] इत्युक्तन् तच् चिन्त्यमेव, वेदशाखायाङ् कस्याञ् चिद् लॄकारस्य दीर्घताया अभावेऽपि वेदे लौकिकसंस्कृतभाषायाञ् च सर्वथा दीर्घलॄकारस्याऽभावस्याऽसिद्धेः ॥१८॥

(ङ) सन्ध्यक्षरमात्राविशेषनिरूपणम्

सन्ध्यक्षराणां सर्वेषां वैशिष्ट्यस्य निरूपणे ।

तदंशमात्राः प्राक् प्रोक्ता उच्यन्तेऽत्र च सङ्ग्रहात् ॥१९॥

वर्णाध्याये एकारस्य ओकारस्य च स्वरूपयोर् निरूपणे एकारस्य ऐकाराद् ओकारस्य औकारात् पार्थक्यस्य प्रतिपादने च सन्ध्यक्षराणाम् मात्रानिवेशवैशिष्ट्यं व्याख्याभागे प्रसङ्गादुल्लिखितम् । अत्र च प्रकरणप्राप्तत्वात् सोऽर्थः कारिकाभिरपि सङ्क्षेपेण प्रतिपाद्यते ॥१९॥

एकारे तद्वदोकारेऽंशयोर् मात्रे समे मते ।
ते आमिश्रीभूततया ह्यसंलक्ष्ये पृथक्तया ॥२०॥
इत्येकारौकारद्विस्थानकत्वप्रतिपादकाः ।
तयोरेकस्थानकत्वे नांऽशमात्राविचारणा ॥२१॥

एकारे ओकारे च पूर्वोत्तरयोरंशयोर् मात्रे समे इति ऋग्वेद-प्रातिशाख्यस्य "मात्रासंसर्गादवरे पृथक्श्रुती"[7] इति वचनेन सूचितम्, उव्वटेन तद्व्याख्याने प्रतिपादितञ् च । पाणिनीयशिक्षायामपि

---

१. १।२ । २. १।३९ । ३. ३।३ (अथर्वपरि. ४७।३।३) । ४. वृत्तिकारप्रकरणे सू. ४-६ । ५. अजन्त-पुंलिङ्गप्रकरणे लॄदन्तेषु । ६. ६।१।१०१ । ७. १३।४० ।

"अर्धमात्त्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर् भवेत् । एकारौकारयोर् मात्त्रा तयोर् विवृतसंवृतम्"[1] इत्त्युक्त्वा एकारे ओकारे च अकारभागस्य मात्त्रिकताया उक्तत्त्वादुत्तरभागयोरपि मात्त्रिकत्त्वमर्थादुक्तम् भवतीति समो मात्त्राविभागᳶ प्रतिपादितो विज्ज्ञायते । याज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि— "आद्द्या मात्त्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर् भवेत् । तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य द्वितीया च यथाक्रमम्"[2] इत्त्युक्त्वा सम एव मात्त्राविभाग एकारौकारयोᳶ प्रतिपादितोऽवसीयते । कालनिर्णयशिक्क्षायामपि— "एकारौकारयोरादावकारोऽप्येकमात्त्रकः । इवर्णोवर्णयोश् शेषौ भवेतामथ मात्त्रिकौ"[3] इत्त्युक्त्वाऽयमेव पक्क्षᳶ प्रतिपादितः । तयोर् मात्त्रयोरामिश्रीभूतत्त्वमपि उपर्य्युद्धृतऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेनैव स्फुटमुक्तत्त्वं वेद्द्यम् । एकारस्य ओकारस्य च एकस्थानकतायाᳶ पक्क्षे पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारभाष्यकारप्रोक्ते तु एकारे ओकारे चेयम् मात्त्राविभागविचारणा नैव भवति ॥ २०–२१ ॥

एकारन् तद्वदोकारङ् क्वचिद् ह्रस्वमधीयते ।
राणायनीयचरणशाखिनस् सात्त्यमुग्रिणः ॥ २२ ॥

यद्द्यपि आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे "सन्ध्यक्क्षराणां ह्रस्वा न सन्ति, तान्यपि द्वादशप्रभेदानि, छन्दोगानां सात्त्यमुग्रिराणायनीया ह्रस्वानि पठन्ति, तेषामप्यष्टादशप्रभेदानि"[4] इति पठ्यते इति ऐकारौकारयोरपि ह्रस्वत्त्वं सात्त्यमुग्रिसम्मतम् प्रतीयते, तथापि पाणिनीयव्याकरणभाष्ये "ननु चैङस् सस्थानतरावर्ध एकारोऽर्ध ओकारश् च । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्याताम् तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश् छन्दोगानां सात्त्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारञ् चाऽधीयते । सुजातेँ एँश्वसूनृते, अध्वर्य्योँ ओँद्द्रिभिस् सुतम्, शुक्रन् तेँ एँन्यद्, यजतन् तेँ एँन्यद् इति । पार्षदकृतिरेषा तत्त्र भवताम्, नैव हि लोके नाऽन्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति"[5] इत्त्युक्तमिति एकारस्य ओकारस्य चैव हि ह्रस्वत्त्वं सात्त्यमुग्रिभिरधीयमानत्त्वम् प्रतीयते । यदि ऐकारस्य औकारस्य च ह्रस्वत्त्वन् तैरधीयमानमभविष्यत् तर्हि दीर्घस्य ऐकारस्य औकारस्य च ह्रस्वतायाᳶ प्रसङ्गे तयोस् सस्थानतरौ ह्रस्वौ ऐकारौकारौ स्याताम्

---

1. श्लो. १६ ।
2. या. शि. शि. व. वि., पृ. ६० ।
3. श्लो. १२ ।
4. वृत्तिकारप्रकरणे सू. ७–१० ।
5. १।१।४८, वा. ३; ए ओङ्, ऐ औच् इत्त्यत्त्र च वा. ४ ।

इति शङ्काऽपि पाणिनीयव्याकरणभाष्ये उत्थापिताऽभविष्यत् । न चोत्थापिता; अत एकारस्य ओकारस्य चैव हि ह्रस्वता सात्यमुग्रिणामाम्नाये वर्तमाना प्रतीयते । एकारस्य ओकारस्य चैव हि एकस्थानकत्वस्यापि प्रतिपादितत्वात्[1] तयोर् ह्रस्वत्वयं युक्तियुक्तम् न तु ऐकारस्य औकारस्य च । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि– "स पूर्वस्यार्धसदृशमेकेषाम्"[2] इति एकारस्य ओकारस्य चैव हि ह्रस्वता सूच्यते । तद्व्याख्याने वैदिकाभरणकारश् च— "योऽयमकार एकारौकारपूर्वो न लुप्यते स खलु स्वस्मात् पूर्वस्य वर्णस्यार्धेन सदृशं रूपमुपगच्छति इत्येकेषामाचार्याणाम् मतम् । यथा "ते ऍग्रे अश्वमायुञ्जन्"[3]इत्येकारस्यार्धेन,"यो रुद्रो ऒग्नौ यो ऒप्सु"[4]इत्योकारस्य।सोऽयम् छन्दोगावान्तरचरणानां सात्यमुग्रिराणायनीयानाम् पक्षः। अस्मच्छाखादौ तु न विद्यते । अत एवाऽनयोर् वर्णयोर् वर्णसमाम्नाये न पाठः"[5] इत्येवाऽऽह। न्यूङ्खेऽपि अर्धानाम् ओकाराणाम् प्रसिद्धिरस्ति । तथा चाऽऽश्वलायनः — "तस्यतस्य चोपरिष्टादपरिमितान् पञ्च वाऽर्धौकाराननुदात्तान्"[6] इति । एतत् सर्वं विचार्याऽस्माभिरपि एकारस्य ओकारस्य चैव हि ह्रस्वत्वञ्च कारिकायामुल्लिखितम् ॥२२॥

सन्ध्यक्षरत्वादपि च द्विस्थानकतयाऽपि च ।
एकारौकारयोर् दैर्घ्यं वेदितव्यं स्वभावजम् ॥२३॥
तयोरेकस्थानकत्वे जाते सत्यप्यकारवत् ।
द्विगुणीभावतो दैर्घ्यं स्यात् तथाऽधीयतेऽपि च ॥२४॥

सन्ध्यक्षरस्य विजातीयस्वरद्वयसंश्लेषजत्वात् स्थानद्वयजन्यविजातीयस्वरभागयोरुच्चारणेऽधिकतरस्य कालस्याऽऽवश्यकत्वाद् एकारस्य ओकारस्य च वस्तुतस् सन्ध्यक्षररूपस्य दीर्घता स्वभावजा वेदितव्या। यदा तु एकारस्य ओकारस्य च शाकटायनसम्मता द्विस्थानकता उच्चारणे विलुप्ता, भूतपूर्वगत्यैव तयोस् सन्ध्यक्षरत्वं व्यवहृतम् तदा तयोर् ह्रस्वताऽपि स्वरूपानुकूलाऽभूत्, तथाऽपि तयोर् दैर्घ्यस्य संस्कारस्य परम्परया अ–इ–उ–वर्णानायं यथा दीर्घभावस् तथैव द्विगुणितीकरणेन दीर्घभावं सम्पाद्द्योच्चारणादेव

१. पा.व्या.भा. १।१।४८ । २. ११।१६ । ३. तै.सं. १।७।७ ।
४. तत्रैव ५।५।६ । ५. तै.प्रा. वै. टी. ११।१९ (पृ.३३१) ।
६. आ. श्रौ. सू. ७।११।३ ।

तयोर् दीर्घता व्यवहृता बोद्ध्या । यद्द्यपि लौकिकगद्द्योच्चारणे जना एकारमोकारञ् च प्प्रायेण ह्रस्स्वमेव पठन्ति तथापि पद्द्योच्चारणे लौकिका वेदोच्चारणे वैदिकाश् च एकारमोकारञ् च द्विगुणितीकृत्त्य दीर्घमेवोच्चारयन्तीति सम्म्यगवधाने दत्ते बोद्धुं शक्क्यम् ॥२३–२४॥

प्लुतिरेकारस्स्य तथौकारस्स्य च भवेत् क्वचित् ।
अंशयोरविभागेन विभागेन क्क्वचित् पुनः ॥२५॥
अदूराद्ध्वानविषये ह्यनयोरप्प्रगृह्ययोः ।
अकार आद्द्योऽर्धोऽस्स्यैव प्प्लुतिस् स्यादिति पाणिनिः ॥२६॥
प्रश्नान्ते प्रत्त्यभीवादे याज्ज्यान्ते चाऽभिपूजिते ।
विचार्यमाणे चैव स्स्यात् तथा वार्त्तिककृन्मते ॥२७॥

एकारस्स्य ओकारस्स्य च प्प्लुतौ क्वचिद् अंशयोरविभागेनैव प्प्लुतिर् भवेत् । इदञ् च एकारस्स्य ओकारस्स्य च एकस्स्थानकत्त्वे सुखेन सम्भवति, द्विस्स्थानकत्त्वेऽपि उभयांशविवृद्ध्या कथञ् चित् सम्भवेदेव । तथाहि गोपथब्राह्म्मणे द्विस्स्थानकस्स्य ओङ्कारस्थौकारस्स्य प्लुतिः प्रतिपादिताऽस्ति अंशविशेषप्प्लुत्त्युल्लेखवँ विनैव "(ओङ्कारः) कतिमात्त्र इत्त्यादेस् तिस्स्रो मात्त्रा अभ्यादाने हि प्प्लवते मकारश् चतुर्थीम्, किं स्थानमित्त्युभावोष्ठौ स्थानन् नादानुप्प्रदानकरणौ च द्द्वयस्स्थानं सन्ध्यक्क्षरमवर्णलेशश्च कण्ठ्यो यथोक्तशेषश्च पूर्वो विवृतकरण स्स्थितश् च द्वितीय स्पृष्टकरण स्स्थितश् च"[1] इति । क्वचित् तु एकारस्स्य ओकारस्स्य च प्प्लुतौ अंशयोर् विभागेन एकस्स्यैवांशस्स्य प्लुतिर् भवति । तथाहि पाणिनिः— "एचोऽप्प्रगृह्ययस्स्याऽदूराद् धूते पूर्वस्स्यार्धस्स्याऽदुत्तरस्स्येदुतौ"[2] इति । अत्त्र च 'पूर्वार्धस्स्य+आत् इति च्छेदः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे[3] बृहच्छब्देन्दुशेखरे[4] च मुद्द्रितपाठः, स एव युक्त[5] इति च केचन यथालिखितपाठका विवेकशिथिलाश्च पण्डितम्मन्न्याः, किन् तु प्लुतविधानसूत्र प्रकरणप्राप्तत्त्वाद् अवर्णस्स्य यावती विवृद्धिरेकारस्स्यौकारस्स्य च प्लुतत्त्वसम्पत्तये ऽलम्, तावती विवृद्धिरपि पूर्वस्स्यार्धस्स्य+अत् इति च्छेदेऽपि सुलभैवेति उक्तपाठश् चिन्त्य एव । तकारस्स्य मुखसुखार्थत्त्वमपि सुव्याक्ख्यानमेव । अत एव वामनोऽपि "एचोऽप्प्रगृह्ययस्स्याऽदूराद् धूते प्लुतविषयस्स्याऽर्धस्स्याकार आदेशो

---

१. १।१।२७ । २. अष्टा. ८।२।१०७ । ३. वै. सि. कौ., वै. प्र., चतुर्थे भागे, पृ. ३६३ । ४. (वै. सि. कौ., वै. प्र.) तृतीये भागे, पृ. २१९८ । ५. भैरवी टीकाऽपि द्रष्टव्या ।

भवति स च प्लुतः, उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः"[1] इति । भाष्यकारप्रदर्शितोदाहरणस्वरसात्, "प्लुतावैच इदुतौ"[2] इत्युक्तत्वाच्च उक्ते सूत्रे एङोऽप्रगृह्यस्येति पाठस् सुकरो विज्ञायते; किन्तु वार्तिककारादिभिरत्र मौनमेवाऽवलम्बितम्, किन्नु तैर् मौनमवलम्बितमिति सुधीभिर् विचारणीयम् । वार्तिककारस्तु उक्तसूत्रे "एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं विषयपरिगणनञ्च (कर्तव्यम्)"[3] इत्याऽऽह । विषयपरिगणनञ्च भाष्यकारेण "प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्"[4] इत्युक्त्वा प्रदर्शितम् । तदुदाहरणानि च "अगमः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूत३इ पट३उ; सिद्धोऽसि माणवकाग्निभूत३इ पट३उ; होतव्यन् दीक्षितस्य गृह३इ; आयुष्मानेध्यग्निभूत३इ; उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर् विधेमाग्नय३इ"[5] इति प्रदर्शितानि । एतदतिरिक्तेषु विषयेषु एकारस्य ओकारस्य च प्लुतत्वे प्रसक्ते अंशाऽविभागेनैव प्लुतत्वम् भवतीति पाणिनि–कात्यायन–पतञ्जलि–मुनीनान् निर्णयस् सुज्ञानः ॥२५–२७॥

(च) ओङ्कारमात्राविवेचनम्

ओङ्कारोऽध्ययनारम्भे त्रिमात्रस् स्यादथापि वा ।
चतुर्मात्रोऽथ षण्मात्रो वेति शौनकसम्मतम् ॥२८॥

तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "स ओमिति प्रस्वरति त्रिमात्रः प्रस्वारस्थाने स भवत्युदात्तः । चतुर्मात्रो वाऽर्धपूर्वाऽनुदात्तष् षण्मात्रो वा भवति द्विस्वरस् सन्"[6] इति । शौनकशिक्षायाञ्च—"चतुर्मात्रश्च षण्मात्रः प्रणवः कीर्त्यते बुधैः । पूर्वस्वरः परो नादस् सममात्रः प्रकीर्तितः॥ अनुदात्तस्वरो ज्ञेय उदात्तो नाद उच्यते । लक्षणम् प्रणवस्येदम् प्रणवो ब्रह्म कीर्त्यते ॥ तैलधारामिवाऽच्छिन्नन् दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाग्जम् प्रणवस्याग्र्यं यस् तं वेद स वेदवित् । त्रिस्थानञ्च त्रिमात्रञ्च त्रिब्रह्मञ्च त्र्यक्षरम् । त्रिमात्रादर्धमात्रन्तु यस् तं वेद स वेदवित्"[7] इति । एते श्लोकाश् शैशिरीयशिक्षायामपि पठ्यन्ते[8] ॥२८॥

---

१. काशिकायाम् ८।२।१०७ ।   २. अष्टा. ८।२।१०६ ।
३. पा. व्या. भा. ८।२।१०७; वा. १,२ ।   ४. तत्रैव वा. २ ।
५. तत्रैव। ६. १५।५। ७. श्लो. ६१–६४। ८. श्लो. १६०–१६३।

ओङ्कारन् तु त्त्रिमात्त्रं हि प्प्रायो माद्ध्यन्न्दिनीयकाः ।
प्रयुञ्जते हि वेदाऽऽदौ द्द्विमात्त्रमपि केचन ॥२६॥

अत्त्रोक्तं सम्प्रदायप्प्रबोधिनीकारेण "शाखान्तरे वेदाद्ध्ययनारम्भे चतुर्मात्त्रस् त्त्रिमात्त्रो वा प्रणवश् क्रियते । माद्ध्यन्न्दिनीयैस् तु कैश् चिदेव त्त्रिमात्त्रश् प्रयुज्ज्यते । बहुभिस् तु स्वरूपसस्थितो द्द्विमात्त्र एव"[१] इति । ये द्द्विमात्त्रमेव ओङ्कारम् प्रयुञ्जते तैं याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाः "अष्टमन् नैव विद्द्यते"[२] इति अष्टमप्प्लुतनिषेधकवं वाक्क्यम् प्रमाणतयोपस्थापयन्ति; तथैव "प्लुताश्च्चोक्क्तवर्ज्जम्"[३] इति स्वप्प्रातिशाक्ख्यसूत्त्रमपि प्रमाणयितुं शक्नुवन्ति । 'ये तु त्त्रिमात्त्रमोङ्कारमुच्चारयन्ति, समर्थयन्ते[४] च तत्, तेषान् तु कथञ् चिदुक्तनिषेधस्स्य परिहारेऽपि प्रातिशाक्ख्ये याज्ञ्वल्क्यशिक्क्षादिषु च विधेरभावात् परम्परामात्त्रं शरणम्, "ओङ्कारस् स्वाद्ध्यायादौ"[५] इत्त्यादौ, ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यादाविव[६] मात्त्राया विशेषेणाऽविधीयमानत्वाद्' इत्त्यपि द्द्विमात्त्रोङ्कारप्प्रयोक्तारो ब्रूयुः । यद्द्यपि याज्ञ्वल्क्यशिक्क्षायाश् कोशेषु "प्रणवन् तु प्प्लुतङ्कुर्याद् व्याहृतीर् मात्त्रिका विदुः"[७] इति पाठोऽपि दृश्श्यते तथापि तस्स्याऽप्प्राकरणिकत्त्वाद् "व्याहृतीर् मात्त्रिका विदुः" इत्त्यंशस्स्य विसंस्थुलत्त्वाच् च स पाठो न प्प्रामाणिक इति च ते मन्न्येरन् । वयन् तु "प्रणवश्च् च"[८] इति प्रातिशाक्ख्यसूत्त्रेण वेदस्स्थप्प्रणवानाम् प्लुतताया अन्न्वाक्ख्यातत्त्वात् स्वाद्ध्यायादौ प्रयोज्ज्यस्स्य प्रणवस्स्याऽपि प्लुतत्त्वन् न्याय्यमेवेति मन्न्यामहे । अपि च "ओ३मिति परमाक्क्षरस्स्य योगिनामालम्बभूतस्स्य परस्स्य ब्ब्रह्म्मणः प्प्रणवाक्ख्यस्स्याऽस्त्थूलादिगुणयुक्तस्स्य ब्ब्रह्म्म ऋषिश्च् छन्दो गायत्त्रम् परमात्मा देवता ब्ब्रह्म्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्ट्टिकर्म्मसु चान्न्येष्ष्वपि काम्म्यनैमित्तिकादिषु सर्व्वेषु विनियोगोऽस्स्य"[९] इति माद्ध्यन्न्दिनीयवाजसनेयिसर्वानुक्क्रमसूत्त्रवचनादपि स्स्वाद्ध्यायादौ

१. पृ. ७, टि. २४ । २. या. शि. शि. व. वि., पृ. ६१ । ३. शु. य. प्रा. ८।३६ । ४. या. शि. शि. व. वि., पृ. १६; स. प्र. शि; श्लो. २८, पृ. ८ । ५. शु. य. प्रा. १।१६; या. शि. शि. व. वि., पृ. १७; श्लो. २२ । ६. ऋ. प्रा. १५।५ । ७. श्लो. १५ (शि. स., पृ. ३), या. शि. शि. व. वि., पृ. १२ । ८. शु. य. प्रा. २।५१ । ९. ४।९ ।

प्रयोज्यस्य प्रणवस्य त्रिमात्रत्वं सिद्ध्यति । एवञ् च सति याज्ञवल्क्यशिक्षाया उक्तस्य श्लोकार्धस्यापि प्रामाणिकत्वम स्थातुं शक्यमेव । पाराशर्यां शिक्षायामपि "प्रणवन् तु प्रवक्ष्यामि तिस्रो मात्रास् त्रिदैवतम् । त्रिरूपञ् च त्रिवर्णञ् च त्रिस्थानन् त्रिगुणन् तथा"[1] इति दृश्यते ॥२९॥

तैत्तिरीयास् तु प्रणवमात्राया हि व्यवस्थितिम् ।
विषयेषु विभिन्नेषु विभिन्नावँ वर्णयन्ति च ॥३०॥
स्वाध्यायादौ चतुर्मात्र ओवँ वेदस्थो द्विमात्रकः ।
अध्यायाऽन्त्योऽनुवाकान्त्यꣳ क्रमाद्द्यश् च त्रिमात्रकः ॥३१॥
ऋगन्ते च चतुर्मात्रस् सन्धाने स त्रिमात्रकः ।
तस्तरीकरणादौ च ध्याने चाऽपि त्रिमात्रकः ॥३२॥
स्वरो ध्यानान्तप्रणवे द्विमात्रो मोऽर्धमात्रकः ।
अन्यत्राऽपि व्यवस्था स्याद् वचनाच् शिष्टपाठतः ॥३३॥
मात्रा वाऽप्यर्धमात्रा वाऽणुमात्रा स्याद् व्यवस्थया ।
प्रणवस्य-मकारस्य तत्स्थानव्यञ्जनस्य च ॥३४॥

उक्तं हि व्यासशिक्षायाम्— "केवलप्रणवे तु स्यात् स्वरस् सार्धद्विमात्रिकः"[2] इति । कौहलीयशिक्षायाञ् च— "वेदस्थꣳ प्रणवस् तु स्यात् समकारो द्विमात्रकः । स्वरमात्रन् द्विमात्रवँ वा व्यञ्जनन् त्वणुमात्रकम्"[3] इति । सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "प्रारम्भकश् चतुर्मात्रो वेदस्थस् स्यात् तदर्धकः । अध्यायान्त्योऽनुवाकान्त्यꣳ क्रमाद्द्यश् च त्रिमात्रिकः ॥ प्रारम्भाद्द्यꣳ क्रमान् नादौ मात्राणुद्व्यणुमात्रिकाः । वेदस्थप्रणवे तु स्यात् समकारे द्विमात्रता । अस्वरवँ व्यञ्जनन् नित्यमणुमात्रम् प्रयुज्यते । संसर्गाच् चेति बाहुल्यान् मात्रा वृद्धिꣳ प्रकीर्तिताः"[4] इति । कालनिर्णयशिक्षायाञ् च— "स्वाध्यायाऽऽरम्भशेषस्य प्रणवस्य सस्वरस्य च । अध्यायस्याऽनुवाकस्याऽन्ते स्यादर्धतृतीयता ॥ ऋगन्तस्य च सन्धानेऽवसाने म.त्रिकोऽधिकः (मात्रयाऽधिकः ?) । समकारस्य वेदस्थप्रणवस्य द्विमात्रता ॥ स्वरमात्रन् द्विमात्रवँ वा व्यञ्जनन् त्वणुमात्रकम् ॥ तस्तरीकरणादौ तु स्वरमात्रस्य दीर्घता ।

---

१. श्लो. २-३ (शि. स., पृ. ५२) ।   २. सू. ४६५ ।
३. श्लो. ७४ ।   ४. श्लो. १०४-१०६ (३।९२-९५) ।

ध्यानार्थस्याऽवसाने तु भवेन् नादोऽर्धमात्त्रिकः"[१] इति । तैत्तिरीय-प्रातिशाख्येऽपि— "ओकारन् तु प्प्रणव एकेऽर्धतृतीयमात्त्रम् ब्रुवते"[२] इति । स्वाद्ध्यायारम्भे चतुर्मात्त्रᳶ प्रणवो यथा— ओ३म्१ इषे त्त्वा, ओ३म्१ ब्रह्ह्म सन्धत्तम् इत्त्यादौ । अत्त्र ओकारस् त्रिमात्त्रो मकार एकमात्त्र इति चतुर्मात्त्रᳶ प्रणवः । अद्ध्यायान्ते त्रिमात्त्रᳶ प्रणवो यथा— ऋतुभिᳵ कल्पयाति ओ२३म्२३ इति । अनुवाकाऽन्त्यस् त्रिमात्त्रᳶ प्रणवो यथा— भूर्न् भुवस् सुवरग्ग्न ओ२३म्२३ इति । कर्माद्द्यस् त्रिमात्त्रᳶ प्रणवो यथा— ओ२३म्२३ऽ तथ्सवितुर् इति । एतेषु स्स्थलेषु ओकारास् सार्धद्द्विमात्त्राः, मकारा अर्धमात्त्रा इति प्प्रणवास् त्रिमात्त्राः । वेदस्स्थप्प्रणवे "ओमिति ब्रह्ह्म" "ओमापो ज्योती रसोऽमृतम्" इत्त्यादौ ओकारोऽद्ध्यर्थमात्त्रकः, मकारोऽर्धमात्त्र इति वेदस्स्थᳶ प्रणव आहत्त्य द्द्विमात्त्रः । "ओन् तद् ब्रह्ह्म", "ओञ् जनः", "ओन् तपः" इत्त्यादौ वेदस्स्थप्प्रणवे ओकारो द्विमात्त्रो मकारस्स्थानका नकारादयᳶ पादमात्त्रका इति सपादद्द्विमात्त्रᳶ प्रणवो वेदितव्व्यः । इदङ् कालनिर्णयशिक्क्षाकारमतेन । सर्वसम्मतशिक्क्षाकारमते तु वेदस्स्थप्प्रणवे ओकारस्स्य पादोनद्द्विमात्त्रकत्त्वम्, मकारस्स्य तत्स्थानकस्स्य व्यञ्जनस्स्य चाणुमात्त्रकत्त्वमिति आहत्त्य प्रणवस्स्य द्विमात्त्रकत्त्वम् बोद्ध्यम् । तस्तरीकरणन् नाम स्वाद्ध्यायाद्ध्ययनमद्ध्ये लौकिकभाषणम्; तत्त्र लौकिकभाषणस्स्यादौ अन्ते च प्प्रयोज्ज्यो यᳶ प्रणवस् तत्त्र, जपहोमादौ प्रयोज्ज्ये प्रणवे च ओकारस्स्य द्विमात्त्रत्त्वम्, मकारस्स्यैकमात्त्रत्त्वमिति आहत्त्य प्रणवस्स्य त्रिमात्त्रत्त्वम् । मुमुक्क्षुणा ध्यानादौ प्रयोज्ज्यस्स्य प्रणवस्स्याऽपि तथैव त्रिमात्त्रत्त्वम् बोद्ध्यम् । मुमुक्क्षुणा ध्यानावसाने प्रयोज्ज्ये प्रणवे तु ओकारस्स्य द्विमात्त्रत्त्वम् मकारभागस्स्य अर्धमात्त्रत्त्वमिति आहत्त्य अद्ध्यर्धद्द्विमात्त्रत्त्वम् बोद्ध्यम् । "देवाञ् जिगाति सुम्म्नयो२३नग्ग्न आयाहि" इत्त्यादौ ऋगन्तस्स्य प्रणवस्स्य ऋगन्तरेण सन्धाने ओकारस् सार्धद्विमात्त्रो मकारोऽर्धमात्त्र इति आहत्त्य प्रणवस्स्य त्रिमात्त्रत्त्वम् बोद्ध्यम् । "अपां रेतांसि जिन्न्वतो३३म्३" इत्त्यादौ ऋगन्तस्स्यावसानगतस्स्य प्रणवस्स्य तु ओकारस्स्य सार्धत्त्रिमात्त्रत्त्वम् मकारस्स्यार्धमात्त्रकत्त्वमित्त्याहत्त्य चतुर्मात्त्रत्त्वम् बोद्ध्यम् । अयञ् च प्प्रणवमात्त्रा-

१. सू. १९–२२ । २. १८।१ (२।६।१) ।

विचारश् श्रीराजाघनपाठिना सर्वलक्षणमञ्जर्यामार्याभिस् सङ्गृहीतो यथा—"अध्यायादौ प्रणवे स्वरस् त्रिमात्रो म एकमात्रस् स्यात् ॥ अनुवाकाध्यायान्ते कर्मादौ च त्रिमात्रिके प्रणवे । सार्धद्विमात्र ओत् स्यात् तस्यान्त्यो मोऽर्धमात्रिको ज्ञेयः ॥ वेदस्थे तु प्रणवे समकारेऽप्यर्धमात्र ओकारः । मश् चाऽर्धमात्रिकस् स्यादाहत्याऽयन् द्विमात्रिकः प्रणवः ॥ तस्मिन्नेव प्रणवे पादन्यूनद्विमात्र ओकारः । मस् संयुक्ताद्यश् चाऽणुमात्रिकस् सर्वसम्मतेनोक्तम् ॥ प्रणवे वेदस्थे मश् चाऽऽदेशवशादिहान्यथा भूतः । अणुमात्रिकस् स ओच् च द्विमात्र ओमप्यणुद्विमात्रस् स्यात् ॥ स्वाध्यायपाठमध्ये लोकोक्तेर् भाषणस्य चाऽऽद्यन्ते । प्रणवो विहितस् तत्र द्विमात्र ओत् स्यान् म एकमात्रस् स्यात् ॥ एवं वेदस्थस्य प्रणवस्येह त्रिधा विभेदस् स्यात् । वेदविषयोऽप्येवम् प्रणवष् षोढा विभिद्यते निखिलः ॥ यज्ञार्गन्तप्रणवस्य च सन्धानेऽनुवाकवत् कालः । अस्यैव त्ववसाने सार्धतुरीयस् स्वरोऽर्धमात्रो मः ॥ ध्यानादौ तु प्रणवे स्वरो द्विमात्रो म एकमात्रस् स्यात् । ध्यानान्तप्रणवे तु स्वरो द्विमात्रोऽर्धमात्रिको मश् च ॥ प्रणवस्वरूपमेवम् बुद्ध्वोपदिशेद् य एष आचार्यः । इह चाऽमुत्र च लोके भूसुरसुरपूजितश् चिदालम्बः ॥"[१] इति ॥३०–३४॥

(छ) ऐकारौकारमात्रागतविशेषनिरूपणम्

ऐकारौकारयोरादावकारोऽप्यर्धमात्रकः ।
इवर्णोवर्णयोश् शेषौ स्यातामप्यर्धमात्रकौ ॥३५॥
तयोरादावकारोऽपि मात्रात्मैव क्वचित् स्मृतः ।
इवर्णोवर्णयोर् भागावपि मात्रात्मकौ सदा ॥३६॥

उक्तं हि पाणिनीयशिक्षायाम्— "अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ह्यैकारौकारयोर् भवेत् । एकारौकारयोर् मात्रा तयोर् विवृतसंवृतम्"[२] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—"अकारार्धमैकारौकारयोरादिः, संवृतकरणतरमेकेषाम्, इकारोऽध्यर्धः पूर्वस्य शेषः, उकारस् तूत्तरस्य"[३] इति । कालनिर्णयशिक्षायां च—"ऐकारौकारयोरादावकारोऽप्यर्धमात्रकः । इवर्णोवर्णयोश् शेषौ स्यातामप्यर्धमात्रकौ"[४] इति । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तु— "सन्ध्यानि सन्ध्यक्षराण्याहुरेके

१. व्या. शि., पृ. १७४ । २. श्लो. १९ । ३. २।२६–२९ । ४. श्लो. ६ ।

द्विस्स्थानान्तेषु तथोभयेषु । सन्ध्येष्वकारोऽर्धमिकार उत्तरयोर् युजो-रुकार इति शाकटायनः ।। मात्रासंसर्गादवरे पृथक्श्रुती ह्रस्वानुस्वारव्यतिषङ्गवत् परे"[१] इति । यद्यपि एतद्व्याख्याने उव्वटेन एकारे ओकारे च समत्वम् पूर्वोत्तरभागयोः, ऐकारे औकारे च विषमत्वञ् तयोः प्रतिपादितम् तथापि मूले "सन्ध्येष्वकारोऽर्धम्" इत्येव उक्तमिति ऐकारे औकारे च सम एव मात्राविभागः प्रतीयते तत्र । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा तालव्योष्ठ्ययोरुत्तरा"[२] इति । तद्व्याख्याने उव्वटेनापि सम एव पूर्वोत्तरमात्राप्रविभागः प्रतिपादितः, परमतत्वेनैव विषममात्राप्रविभागपक्ष उल्लिखितः । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये तु कुत्र चिद् "इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः, तयोर् ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णस् स्यात् कदा चिदिवर्णोवर्णौ, मा कदा चिदवर्णम् भूदिति (एच इग् ह्रस्वाऽऽदेशे इति वक्तव्यम्) । प्रत्याख्यायत एवद् ऐचोश् चोत्तरभूयस्त्वादिति"[३] इति उक्त्वा विषमविभागपक्ष आश्रितः ; कुत्र चित् तु "प्लुतावैच इदुतौ । किमर्थमिदमुच्यते ? ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतौ प्लुतवचनम् । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद् यथा— अभिवर्धमानो गर्भस् सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किन् तर्हीति । तत्राऽयथेष्टप्रसङ्गः । तत्राऽयथेष्टम् प्रसज्येत । चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति । सिद्धन् त्विदुतोर् दीर्घवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् ? इदुतोर् दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । तदेतत् कथङ् कृत्वा सिद्धम् भवति । यदि समः प्रविभागो मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । अथ ह्यर्धमात्राऽवर्णस्य अध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति, सूत्रञ् च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । तत्र सौर्यभगवतोक्तम्— अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति, इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः"[४] इति उक्त्वा समप्रविभागपक्ष आश्रितः । "एच इग् ह्रस्वाऽऽदेशे"[५] इति सूत्रङ् कुर्वतः पाणिनेराचार्यस्य तु एकारस्य

---

१. १३।३८–४१ । २. १।७३ । ३. एओङ् एऔच् इत्यत्र, वा. ४; १।१।४८, वा. १ । ४. ८।२।१०६ । ५. अष्टा. १।१।४८ ।

ओकारस्स्य च द्द्विस्स्थानकत्त्वम् ऐकारस्स्य औकारस्स्य च समपूर्वो-त्तरवर्ण्णभागकत्त्वमभिप्प्रेतवँ विज्ज्ञायते ॥३५-३६॥

ऐकारस्स्य प्प्लुतत्त्वं स्यादौकारस्स्याऽपि वा यदा ।
इ-उ-स्स्वरूपꣳ पश्चार्ध एव स्स्यात् प्लुतकस् तदा ॥३७॥

तदुक्तमाचार्य्यपाणिनिना — "प्लुतावैच इदुतौ"[1] इति । तद्व्याक्ख्यानञ् च "दूराद् धूतादिषु प्प्लुतो विहितः, तत्त्र ऐचꣳ प्लुतप्प्रसङ्गे तदवयवभूतौ इदुतौ प्लुतौ (भवतः) । अइ३तिकायन, अउ३पगव"[2] इति ॥३७॥

(ज) अथ व्यञ्जनमात्त्रानिरूपणम्

सर्व्वेषावँ व्यञ्जनानां हि मात्त्रिकत्त्वम् प्रकीर्त्तितम् ।
कैश् चित् कैश् चित् तु केषाञ् चिदेव तत्त्वमुदीरितम् ॥३८॥

सर्व्वेषावँ व्यञ्जनानाम् मात्त्रिकत्त्वयँ तथा शौनकीयचतुरध्ध्यायिकायाम्— "एकमात्त्रो ह्रस्स्वः, व्यञ्जनानि च"[3] इति । ऋक्तन्त्रेऽपि "मात्त्राऽर्धमात्त्रा वा (भवति व्यञ्जनम्)"[4] इति प्प्रोक्तम् । केषाञ् चिदेव व्यञ्जनानाम् मात्त्रिकत्त्वयँ यैꣳ प्रतिपादितन् तेषाम् मतानि उत्तरकारिकाणावँ व्याक्ख्यानेषु स्स्फुटीभविष्ष्यन्ति ॥३८॥

वेदे तथैव लोकेऽपि चाऽर्धमात्त्रं हि व्यञ्जनम् ।
इत्त्येव बहवꣳ प्राहुश् शिक्क्षाशास्त्रविशारदाः ॥३९॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "द्राघीयसी साऽर्धमात्त्रा, इतरे (व्यञ्जनवर्ण्णाश्)च"[5] इत्त्युक्त्वा व्यञ्जनानां सामान्न्यतयाऽर्धमात्त्रात्मकत्त्वमुक्तम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "व्यञ्जनमर्द्धमात्त्रा"[6] इत्त्युक्तम् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "ह्रस्स्वार्धकालवँ व्यञ्जनम्"[7] इति प्प्रोक्तम् । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "व्यञ्जनन् त्वर्धमात्त्रं स्यात् स्वरभक्तिस् तथैव च"[8] इति । शौनकशिक्क्षायाञ् च— "व्यञ्जनानान् त्वर्धमात्त्रा स्वरभक्तेस् तथैव च"[9] इति । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "एकमात्त्रो भवेद् ह्रस्स्वो द्विमात्त्रो दीर्घ उच्च्यते । त्रिमात्त्रस् तु प्प्लुतो ज्ज्ञेयो व्यञ्जनञ् चाऽर्धमात्त्रिकम्"[10] इति । एवमेव वर्ण्णरत्नप्प्रदीपिकायामपि[11] । लोमशीय-

---

१. अष्टा. ८।२।१०६ । २. काशिकायाम् ८।२।१०६ ।
३. १।५९–६० । ४. २।३।८ (२८) । ५. १।३३–३४ ।
६. १।५९ । ७. १।३७ । ८. श्लो. १६ । ९. श्लो. ११ ।
१०. श्लो. १३ (शि. स., पृ. २)। ११. श्लो. २२ (शि. स., पृ. ११९)।

शिक्क्षायामप्प्येवमेव[1]। चारायणीयशिक्क्षायामपि—"एकमात्त्रस् स्वरो ह्रस्स्वो द्विमात्त्रो दीर्घ उच्च्यते। प्लुतस् त्रिमात्त्रो विज्ञ्ञेयो व्यञ्जनन् त्वर्द्धमात्त्रकम्"[2] इति। व्यासशिक्क्षायाञ् च—"हलो भक्तिर् विसर्गोऽन्तो ह्रस्स्वान् नो यवहोत्तरः। स्पर्शोर्द्ध्वो वोऽर्द्धमात्त्रास् तेऽवसाने लस् त्रिपादता"[3] इति व्यञ्जनानां सामान्न्यतयाऽर्द्धमात्त्रात्मकत्त्वमुक्तम् ॥३९॥

वर्गेषु प्प्रथमानाञ् च तृतीयानां स्ववर्गजैः।
अपञ्चमैस् तु सयँयोगे मात्त्रात्मत्त्वमिहेष्ष्यते ॥४०॥
ध्रुवकालस्स्य योगाद् धि दैर्घ्यमेतत् प्प्रतीयते।
न स्स्वतोऽपञ्चमस्स्पर्शद्दीर्घत्त्वं सम्भवेत् क्वचित् ॥४१॥

कुक्कुटः, व्याक्ख्या, वाग्ग्मी, श्लाग्घ्यः, उच्चः, इच्छा, उज्ज्वलः, उज्झति, अट्टम् इत्त्यादौ ककारगकारचकारादीनां स्ववर्गीये वर्णे परे दीर्घीभूतानामिवोच्चारणं स्वाभाविकमस्ति। अतस् तन् न निषिद्ध्यते, तदिष्ष्यत एव। किन् तु तत्त्र वस्तुतो न ककारादीनान् दीर्घभावः, अपि तु ककारादीनान् तदुत्तरवर्तिनान् तद्वर्गीयाणावँ वर्णानाञ् च मद्ध्ये वर्तमानानावँ विरामाणान् ध्रुवसञ्ज्ञकानाम् पूर्वन् निरूपितानाङ् कालस्स्याऽपि ककारादिकालतायाम् भ्रमेण स दीर्घीभावः प्प्रतीयते इति बोद्ध्यम्। अपञ्चमानावँ वास्तविकानां स्पर्शानान् दीर्घभावश् च नैव सम्भवति, स्पर्शत्त्वहान्न्यैव दीर्घभावस् सम्भवेत् तेषामिति च विवेक्तव्व्यम्। यद्द्यप्प्ययमर्थोऽनुभवप्प्रमाणकस् तथापि ध्रुवनिरूपणम् पूर्वङ् कृतं सन्तानाद्ध्याये करिष्ष्यमाणञ् चाऽत्त्र प्प्रमाणतयाऽनुसन्धेयम् ॥४०-४१॥

तदन्न्याभिनिधानानायँ यमानाञ् चाऽपि दीर्घता।
ध्रुवकालस्स्य योगेन प्प्रतीयेत न चाऽन्न्यथा ॥४२॥

स्ववर्गीयवर्णपरकाऽभिनिधानभिन्नानाम् अभिनिधानानावँ वर्णानायँ यमानाञ् च दीर्घीभावः प्प्रतीयमानोऽपि ध्रुवकालयोगमाहात्त्म्येनैव न त्त्वन्न्यथेति बोद्ध्यम् ॥४२॥

पदान्ते पञ्चमास् स्पर्शा लकारश् च पदान्तगः।
पदपाठे विवृद्धास् स्युरित्त्याहुस् तैत्तिरीयकाः ॥४३॥

तदुक्तवँ वैदिकाभरणे "ङ-ञ-ण-न-मानान् त्ववसानवर्तिनाङ् कालाधिक्क्यं शिक्क्षायां स्मर्यते—'ह्रस्स्वात् परन् तु नासिक्क्यन्

---

१. ८।१०। २. पृ. १२। ३. सू. ४४७,४४८।

द्विमात्रयँ यत् तदुच्यते। दीर्घात् प्लुताच् च तन् मात्रमेकमात्र-मिति श्रुतिः' इति; तत्राऽतिप्रसङ्गपरिहाराय श्लोकान्तरङ्कृतम्— 'अवसाने विशेषोऽयमन्येषान् च न विद्यते। संहितायान् तु तन्मात्रं पदकालेऽधिको भवेत्' इति। ··· अत्रोदाहरणानि—ईदृङ्। च ॥ अन्यादृङ्। च ॥ एतादृङ्। च ॥ वृषण्वसू इति वृषण्। वसू ॥ ररुहँ मन्। विशम्। इति द्विमात्राणि। विषूचीनान्। व्यस्यताम्। सुमङ्गली४। सत्यराजा३न्। लाजी३न् इति मात्रिकाणि। ·· तथाऽवसानस्थलकारस्य पादोनमात्रत्वमुक्तं शिक्षायाम् 'अवसाने लकारस्य त्रिपादत्वं सदा भवेत्' इति। असृग् बाल् इति"[1] इति। श्लोकात्मकाऽऽपिशलिशिक्षायामपि "ह्रस्वात् परोऽवसानस्थं पदाद्ध्यायेऽनुनासिकः। द्विमात्रो मात्रिकस् त्वन्यस् संहितायान् तथाऽखिलः"[2] इति। कालनिर्णयशिक्षायाञ् च—"अनुस्वारो द्विरुक्तोऽन्त्यपञ्चमश् च द्विमात्रिकः। ह्रस्वात् परं प्लुताद् दीर्घात् केवलात् त्वेकमात्रिकः"[3] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च—'त्रिपादवान् लकारस् स्यात् पञ्चमानान् तु केवलात्। दीर्घात् प्लुताच् च कालो हि मात्रिकं परिकीर्तितः। पञ्चमानान् द्विमात्रत्वं ह्रस्वस्योपरि तिष्ठताम्"[4] इति। व्यासशिक्षायाञ् च—"ऽवसाने लस् त्रिपादता"[5] इति ॥४३॥

अपदान्तेऽपि वर्गेषूत्तमानाङ् क्वचिदिष्यते।
मात्रात्मत्वन् द्विमात्रत्वङ् गुरुत्वं वाऽपि वैदिकैः ॥४४॥

तदुक्तं शैशिरीयशिक्षायाम्— "प्रथमोत्तमवर्गीये वर्गान्त्यैस् सह सङ्गते। नासिक्यङ् गुरुमुच्चार्य यमस्थानगतं वदेत् ॥ नादस् तु श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्वतस् तथा। अनासिक्योऽथ नासिक्यो जायते वर्णरूपतः। दध्यङ् ह परमे व्योमन् वीर्यञ् चेति निदर्शनम्"[6] इति। अमोघानन्दिन्यां शिक्षायाञ् च— "नादसञ्ज्ञा भवन्तीमे ङञणनमाश् चाऽनुनासिकाः। भवन्ति प्रत्यये येषामन्तस्थासयँयुतास् स्वराः। हकारञ् चैव वर्गाणान् तृतीयञ् च चतुर्थकम्। अथ दीर्घा विसर्गान्ता अष्टौ ते नादसञ्ज्ञकाः। ······ नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवाऽनुनासिकौ। सयँयुक्तौ च विसर्गौ च (चाऽवसान-

---

१. तै. प्रा. ११३७।   २. श्लो. १४।   ३. श्लो. ८।
४. श्लो. ८८–९० (३१६८–७०)।   ५. सू. ४४८।
६. श्लो. १०१–१०२।

स्थौ ?) नादावेतौ प्रकीर्तितौ ॥ पञ्चमा यत्त्र दृश्श्यन्ते पञ्चमे परतस् स्थिते । नासिकन् तत्त्र कुर्वीत मात्त्रिकत्त्वे न संशयः''[१] इति । एवमेव पाराशर्य्यां शिक्क्षायामपि[२] । व्यासशिक्क्षायाञ् च—"अवसानेऽन्त्यवर्णाश् च नादा इति बुधैस् स्मृताः''[३] इति, "ह्रस्स्वान् नादो द्विमात्त्रस् स्यादन्न्यत्त्राऽप्य्येकमात्त्रिकः''[४] इति, "स्याता सोर्ध्वे खथोर्ध्वे च ङनौ ह्रस्स्वाद् द्विमात्त्रिकौ''[५] इति, "असयँ-युतश् च नो दीर्घान् मात्त्रिको यवहोत्तरे''[६] इति च । लोमशीयशिक्क्षायाञ् च— "नमौ गुरू नादसञ्ज्ञौ लघू चैवाऽनुनासिकौ । सयँयोगौ (सयँयुक्तौ) सविसर्गौ च (च विरामस्थौ ?) नादावेव प्प्रकीर्तितौ ॥ विवृत्तौ च विरामे च सवर्णे प्रत्त्यये परे । अनुनासिकास् तु विज्ज्ञेयाश् शेषा (शिष्टैर् ?) नादाऽ प्रकीर्तिताः । मात्त्रिका नासिका ज्ञेया द्विमात्त्रा नादसञ्ज्ञकाः''[७] इति । श्लोकात्मकापिशलिशिक्क्षायाञ् च— "द्विमात्त्र उत्तमो ह्रस्स्वादद्ध्यर्धो व्यञ्जनान्तरः । दीर्घा-दनन्तरस् तद्वन् मात्त्रिको व्यञ्जनान्तरः''[८] इति ॥४४॥

द्विमात्त्रा यवला ह्रस्स्वादद्ध्यर्धा व्यञ्जनान्तराः ।
दीर्घपूर्वात् परो रेफो मात्त्रिका इति निर्णयः ॥४५॥

एष श्श्लोकश् श्लोकात्मकापिशलिशिक्क्षाया उद्धृतोऽविकल एव[९] । एतेनाऽन्तस्स्थानामपि सम्भवि-विवृद्धिकत्त्वं स्फुटं सूच्च्यत इति अत्त्राऽवधानन् देयवँ विद्द्वद्भिः ॥४५॥

ऊष्माणो दीर्घतुल्ल्यास् स्युरिति केचित् प्रचक्क्षते ।
अतस् तेषां ह्रासवृद्धी सम्भविन्न्याविति स्स्फुटम् ॥४६॥

तदुक्तम् पाराशर्य्यां शिक्क्षायाम्— "यथा सङ्ख्या तु दीर्घस्स्य तथा चोष्मा प्रकीर्तिता । ऊष्मा दीर्घं समत्त्वञ् च क्क्षिप्प्रङ्क कुर्यात् तदर्धकम्''[१०] इति । ॥४६॥

मात्त्रात्मतत्त्ववँ विसर्गस्स्य यत् तु कैश् चित् प्रकीर्तितम् ।
विरामकालयोगोऽत्त्र हेतुत्त्वेन विभाव्व्यते ॥४७॥

विसर्गस्स्याऽपि ऊष्मत्त्वादेव ह्रासवृद्धी सम्भविन्न्याविति तस्स्य मात्त्रात्मकत्त्वमधिकत्त्ववँ वाऽपि सम्भवत्त्येव । अर्धमात्त्रत्त्वेऽपि

१. श्लो. ३०-३५ (शि. स., पृ. ६५-९६) । २. श्लो. ३९-५४ (शि. स., पृ. ५६-५७) । ३. सू. १६ । ४. सू. ४६४ । ५. सू. ४६१ । ६. सू. ४६३ । ७. ५।२-४ । ८. श्लो. १६ । ९. श्लो. १७ । १०. श्लो. २७ (शि.स., पृ.५५) ।

विरामस्स्थस्य विसर्गस्य विरामकालयोगेन मात्रात्मकत्त्वमपि प्रतीतिपथमागन्तुं शक्नोतीति बोद्ध्यम् ।।४७।।

द्वित्त्राणावं व्यञ्जनानान् तु यत्त्राऽभिन्नस्स्वराङ्गता ।

अणुत्त्वम् परमाणुत्त्ववं वा तत्त्रैषायं यथायथम् ।।४८।।

तदुक्तवं व्यासशिक्क्षायाम्— "हल्युक्तं हलुत्तरन् त-दणुमात्त्रम् प्रकीर्तितम्"[1] इति । तद्व्याक्ख्यानञ् च— "व्यञ्जनपरवं व्यञ्जनयुक्तवं व्यञ्जनम् पादमात्त्रम् प्रयुज्ज्यते । यथा— विश्श्वप्प्स्नया । हल्युतमिति किम् ? यत् तत् न"[2] इति । वैदिकाभरणेऽपि— "दीर्घप्लुताब्भ्याम् परस्स्य व्यञ्जनस्स्य स्त्ररपरस्स्य पादमात्त्रत्त्वमुक्तम् 'अच४ परे विशेषोऽस्ति पादमात्त्रवं विधीयते । पूर्वकालो द्विमात्त्रश् चेदेकवं व्यञ्जनमेव यत्' इति । तथा द्विप्प्रभृतिव्व्यञ्जनसयंयोगे मद्ध्यमानाम् पादमात्त्रत्त्वमुक्तम्— 'अस्स्वरवं व्यञ्जनन् नित्त्यमणुमात्त्रम् प्रयुज्ज्यते' इति। चतुरादिसयंयोगे त्वन्त्यस्स्याऽप्प्यणुमात्त्रत्त्वमुक्तम् बहुश: 'सयंयोगश् चतुरादीनावं व्यञ्जनानायं यदा भवेत्।तदान्त्यव्व्यञ्जनस्स्यापि अणुमात्त्रत्त्वमिष्ष्यते' इति"[3]इति।"मात्त्रार्द्धमात्त्राणुमात्त्रा वर्ण्णापत्तीनाम्"[4] इति वदता कात्त्यायनमुनिनाऽपि व्यञ्जनविशेषस्स्याऽणुमात्त्रत्त्वम् प्रतिपादितम् । गौतमोक्तषट्सप्तव्यञ्जनसयंयोगेषु[5] व्यञ्जनानाम् परमाणुमात्त्रत्त्वमपि कल्पनीयं स्यात्, तत्त्र सर्वेषावं व्यञ्जनानाम् पादमात्त्रत्त्वेऽक्क्षरस्स्याऽधिकतरमात्त्रात्मकत्त्वापत्तेः ।।४८।।

(भ) अनुस्स्वारमात्त्रानिरूपणम्

अनुस्स्वारो व्यञ्जनत्त्वाल् लोके स्स्यादर्धमात्त्रकः ।

वेदेषु स द्द्विमात्त्रो वा मात्त्रिको वाऽन्न्यथाऽपि वा ।।४९।।

यद्द्यपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये "अनुस्स्वारो व्यञ्जनवं वा स्स्वरो वा"[6] इत्त्युक्तम्, पाणिनीयव्याकरणप्रक्क्रियायाञ् चाऽनुस्स्वारस्स्याऽच्त्वमप्प्याश्श्रित्त्य तदुत्तरस्स्य सयंयोगादेर् व्यञ्जनस्स्य द्वित्त्ववं व्याक्ख्यायते[7], तथापि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये "व्यञ्जनङ्कादि"[8] इति, "अथव्व्यञ्जनानि"[9] इति च; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च "षोडशाऽऽदितस्

---

१. सू. ४४५ । २. तत्त्रैव वेदतैजसे । ३. तै. प्रा. वै. टी. १।३७ (पृ. ४०) । ४. शु. य. प्रा. ४।१४९ । ५. गौ. शि. २।७ । ६. १।५ । ७. वै. सि. कौ. हल्सन्धिप्प्रकरणे सँस्स्कर्तेत्त्यत्त्र । ८. १।४७ । ९. ८।७ ।

स्वराः, शेषो व्यञ्जनानि"[१] इति, ऋक्तन्त्रे च "अथ व्यञ्जनानि"[२] इति अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वमेव प्रतिपादितम् । शैशिरीयशिक्षायामपि "द्विविधं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमेव च।अकारादिस् स्वरो ज्ञेयः कादि व्यञ्जनमुच्यते"[३] इति । एवमेवान्न्यासु शिक्षासु[४] चाऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वमेवाश्रितम् । एवञ् च सति लोकेऽनुस्वारो "व्यञ्जनञ् चार्धमात्रिकम्"[५] इति वचनादर्धमात्र एव भवति । वेदेषु तु तत्तच्छाखासम्बद्धप्रातिशाख्यशिक्षाद्यनुसारं व्यवस्था । तत्र च ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽनुस्वारस्य मात्रा स्फुटन् न प्रतिपादिता; तत्रानुस्वारस्य स्वरत्वेऽवरतोऽपि मात्रात्मत्वन् तस्याऽऽवश्यकम्, व्यञ्जनत्वे त्वर्धमात्रात्मत्वम् । ह्रस्वात् परोऽनुस्वारश् चेत् स ह्रस्वो मात्रापादेनाऽपचीयतेऽनुस्वारश् च तावतैवोपचीयते इति, अनुस्वारो दीर्घात् परश् चेत् स दीर्घो मात्रापादेनाऽधिको भवति अनुस्वारश् च तावतैव न्यूनो भवतीति चैव तत्रोक्तम्[६] । ऋग्वेदसम्बद्धायां शैशिरीयशिक्षायाम् च— "ह्रस्वात् परस् त्वनुस्वारस् त्रिपादः परिकीर्तितः । स च ह्रस्वस् त्रिपादस् स्याद् द्वावेतौ सममात्रिकौ ।। दीर्घात् परस् त्वनुस्वारः पादमात्रः प्रकीर्तितः । स च दीर्घस् सपादस् स्याद् वर्णकालो निगद्यते"[७] इति प्रोक्तम्, शौनकशिक्षायामपि एवमेवोक्तम्[८] इति चाऽनुस्वारस्य ऋग्वेदेऽर्धमात्रात्मकत्वमेव मौलिकत्वेन स्वीकृतं विज्ञायते । अतः केषाञ् चिद् ऋग्वेदेऽनुस्वारस्य ह्रस्वात् परस्य सपादमात्रात्मकत्वम् (१¼), दीर्घात् परस्य तु पादोनमात्रात्मकत्वम् (¾) इति व्याख्यानन्[९] निराधारमेवाऽवसीयते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु "अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्धमात्रा पूर्वा चार्धमात्रा, दीर्घादर्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्धा"[१०] इत्युक्त्वा ह्रस्वात् परस्याऽनुस्वारस्य सार्धमात्रात्मकत्वम् (१½), तस्य ह्रस्व-

---

१. १।५, ६ । २. १।२ । ३. श्लो. ८ ।
४. शौ. शि. श्लो. ३; व. र. प्र. शि. श्लो. ११, १३–१५; चा. शि., पृ. ११; व्या. शि. सू. ५–८ । ५. या. शि. श्लो. १३ (शि. स., पृ. २); लो. शि. ८।१० (शि. स., पृ. ४६२) । ६. ऋ. प्रा. १३।३२–३३ । ७. श्लो. १७–१८ । ८. श्लो. १२–१३ ।
९. ऋ. प्रा. प., पृ. ५३; प्रा. प्र. पा. श. आ. अ., पृ. ४३ ।
१०. ४।१५०–१५१ ।

स्य चाऽर्धमात्रात्मकत्वम् ($\frac{1}{2}$), दीर्घात् परस्य तु अनुस्वारस्याऽर्धमात्रात्मकत्वम् ($\frac{1}{2}$) तस्य दीर्घस्य च सार्धमात्रात्मकत्वम् ($1\frac{1}{2}$) प्रतिपादितम् । माध्यन्दिनीयशाखामात्रविषयके प्रतिज्ञासूत्रे तु "अथानुस्वारस्यꣳ इत्यादेशः शषसहरेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः, दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः"[1] इति अनुस्वारस्य दीर्घात् परस्य मात्रात्मकत्वम्, ह्रस्वात् परस्य द्विमात्रात्मकत्वञ् च प्रतिपादितम् प्रतीयते । ह्रस्वदीर्घपदयोरपारिभाषिकत्वे तु अस्य प्रतिज्ञासूत्रवचनस्य उक्तप्रातिशाख्यसूत्राऽनुकूलोऽर्थोऽपि भवितुं शक्नोति। किन् तु याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—"वर्णे तु मात्रिके पूर्वे ह्यनुस्वारो द्विमात्रिकः । द्विमात्रिके मात्रिकस् स्यात् संयोगाद्यश् च यो भवेत् । अनुस्वारस्योपरिष्टात् संयोगो यत्र दृश्यते । ह्रस्वन् तन् तु विजानीयात् सꣳस्थामिति निदर्शनम्॥ अनुस्वारो द्विमात्रस् स्याद्वर्णव्यञ्जनादिगः । ह्रस्वाद् वा यदि वा दीर्घाद् देवानाꣳ हृदये यथा"[2] इति, "अनुस्वारस् तु यो दीर्घादक्षराच् च भवेत् परः । स तु ह्रस्व इति ज्ञेयो मन्त्रेष्वेव विभाषया ('अनुस्वारस्योपरिष्टात् सवँ्वृतयँ् यत्र दृश्यते । दीर्घन् तन् तु विजानीयाच् छ्रोता गीर्वाणकयँ् यथा)'[3] इति च प्रोक्तमिति; पाराशरशिक्षादिषु अन्यास्वपि माध्यन्दिनीयशाखासम्बद्धासु शिक्षासु एवमेवोक्तम्[4] इति च माध्यन्दिनीयकानुस्वारस्य अन्यवाजसनेयिशाखानुस्वारतो भिन्नत्ववँ् विज्ञायते । माध्यन्दिनीयके यत्रानुस्वारस्य परसवर्णो भवति तत्र "परसवर्ण्ण ईषत्प्रकृत्या चान्यत्र"[5] इति वचनान्व्याख्याते प्रकृतिभावविकारयोर् मिश्रणे "परसवर्णेऽनुस्वारस्येषत्प्रकृतिरुच्यते । अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्तमञ् चाऽणुमात्रकम्"[6] इति केशवीयकारिकानुसारम् मात्राविभागोऽवसेयः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च—"ऋकारल्कारौ ह्रस्वौ, अकारश् च, तेन च समानकालस् स्वरः, अनुस्वारश् च"[7] इति अनुस्वारस्य मात्रात्मकत्वम् प्रतिपादितम् ।

---

१. ३।१। २. या. शि. श्लो. १३८–१४२ (शि. स., पृ.२१–२२), शि.व.वि., पृ.१०६–१०९। ३. शिक्षासङ्ग्रहे श्लो. १४०, (शि. स., पृ. २१–२२)। ४. पारा. शि. श्लो. २८–३३, लग्ध्वमो. शि. श्लो. १५–१६; व. र. प्र. शि. श्लो. १४४–१४५। ५. प्र. सू. ३।१। ६. श्लो. १७–१८। ७. १।३१–३४।

तत्त्र वैदिकाभरणकारेण तु— "शिक्क्षायान् तु— मात्त्राद् द्विमात्त्रेऽनुस्स्वारो द्विमात्त्रान् मात्त्र एव तु" इत्त्युक्त्वा द्विविधस्स्याऽप्प्यनुस्स्वारस्स्य सयँयोगपरत्त्वे द्वित्त्वम् मात्त्रिकत्त्वञ् चोक्तम्—'मात्त्रिकादपि सयँयोगे मात्त्रिकस् तु द्द्विरूपवत्' इति, 'अनुस्स्वारश् च यो मात्त्रस् संहिताकाल एव तु। पदमद्ध्ये द्विमात्त्रं स्यादेकमात्त्रन् द्विरूपवत्' इति"[१] इति उक्तम्। व्यासशिक्क्षायाञ् च— "स्वरोदये त्त्वनुस्स्वारो भवेदद्ध्यणुमात्त्रिकः"[२] इति, "अनुस्स्वारो द्विमात्त्रस् स्याद् रेफोष्मसु परेषु च। सयँयुतोत्तर इत्त्येष एकमात्त्रः प्रकीर्तितः"[३] इति चोक्तम्। शम्भुशिक्क्षायामपि— "स्वरोदये त्त्वनुस्स्वारो भवेदद्ध्यणुमात्त्रिकः"[४] इत्त्युक्तम्। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "अनुस्स्वारस्स्य मात्त्रत्त्वं सयँयोगे परतस् स्थिते। अन्न्यत्त्राऽद्ध्येतृभिस् सर्वैर् द्विमात्त्रः परिकीर्तितः॥ अनुस्स्वारो द्द्विमात्त्रस् स्याद् रेफोष्मसु परेषु च। सयँयोगे परभूते स्यान् मात्त्रिकस् तु द्द्विरूपवत्"[५] इति। कालनिर्णयशिक्क्षायाञ् च— "अनुस्स्वारो द्द्विरुक्तोऽन्त्यपञ्चमश् च द्द्विमात्त्रिकः। ह्रस्स्वात् परः प्लुताद् दीर्घात् केवलात् त्वेकमात्त्रिकः"[६] इत्त्युक्तम्। चारायणीयशिक्क्षायामपि— "ह्रस्स्वपूर्वस् त्वनुस्स्वारो विज्ज्ञेयो द्व्यर्धमात्त्रकः। अर्धमात्त्रस् तु पूर्वस् स्याद् विपरीतो(ते ?) विपर्ययः"[७] इति। ऋक्तन्त्रेऽपि— "अथाऽनुस्स्वारौ। अं आं इत्त्यनुस्स्वारौ। ह्रस्स्वाद् दीर्घो दीर्घाद् ध्रस्स्वः"[८] इति। लोमशीयशिक्क्षायाञ् च— "शषसहरा दृश्श्यन्ते तेषु चोदयवर्तिषु। दीर्घानुस्स्वारञ् जानीयात् सयँयोगे ह्रस्स्व एव वा॥ असयँयोगादनुस्स्वाराल् लघूनामुपयास्स्यति। सयँयोगात् तु परन् नित्त्यं संशयो विनिवर्त्तते॥ सयँयोगः परतो यत्त्र अनुस्स्वारस् तु पूर्वतः। ह्रस्स्वन् तन् तु विजानीयात् संस्थे इति निदर्शनम्॥ अनुस्स्वारस्स्योपरिष्टात् सवँवृतो यदि दृश्श्यते। स दीर्घ इति विज्ज्ञेय उभयं शृणवच् च नः॥ मात्त्राद् द्विमात्त्रोऽनुस्स्वारो द्विमात्त्रान् मात्त्र एव च। मात्त्रिकादपि सयँयोगे मात्त्रिकस् तु द्द्विरूपवत्"[९] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "एकमात्त्रो ह्रस्स्वः, व्यञ्जनानि

१. तै. प्रा. वै. टी. १।३४ (पृ. ३६)। २. सू. ४५३। ३. सू. ४५९–४६०। ४. श्लो. ३०। ५. श्लो. ९५–९६ (३।७८–७९)। ६. श्लो. ८। ७. पृ. १६। ८. १।२–३। ९. ७।१०–१४ (शि. स., पृ. ४६१)।

च''[1] इत्युक्तमिति अनुस्वारस्यापि ह्रस्वत्वम् मात्त्रात्मकत्त्वम् वा तत्त्र स्वीकृतम् विज्ञायते । माण्डूक्यां शिक्षायाञ् च— "अनुस्वाराश् च कर्तव्या ह्रस्वदीर्घप्लुतास् त्रयः । अयं राजा पशोर् मा सङ्क्षत्त्रियाणान् धनूंषि च''[2] इति ॥४९॥

(ञ) रङ्गमात्त्राविवरणम्

अनुस्वारनिभत्वाच् च श्रुतौ रङ्गोऽप्यनेकधा ।

मात्त्रिको वा द्द्विमात्त्रो वाऽन्यथा वाऽपि यथायथम् ॥५०॥

उक्तं हि शैशिरीयशिक्षायाम्— "हृदयादुत्थितं रङ्गं कांस्येन समसुस्वरम् । मात्त्रिकञ् च द्द्विमात्त्रञ् च जघन्वाँ इति दर्शनम्''[3] इति, "स्वाराः कम्पाश् च रङ्गाश् च ये यत्कालास् स्वभावतः । वर्धन्ते प्रोच्यमानास् ते क्षिप्रयत्नेऽपि वक्तरि''[4] इति च । पाणिनीयशिक्षायामपि— "रङ्गवर्णम् प्रयुञ्जानो नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरम् प्रयुञ्जीयात् पश्चान् नासिक्यमाचरेत् ॥ हृदये चैकमात्त्रस् तु अर्धमात्त्रस् तु मूर्धनि । नासिकायान् तथाऽर्धञ् च रङ्गस्यैवन् द्विमात्त्रता । हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन् । मार्दवञ् च द्द्विमात्त्रञ् च जघन्वाँ इति दर्शनम्''[5] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि— "द्विमात्त्रो मात्त्रिको वाऽपि नासामूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैस् सर्वनासिकः''[6] इति । अमोघानन्दिन्यां शिक्षायाञ् च— "जहि शत्त्रून् क्रतून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति । शत्त्रूँरनपव्ययन्तोऽनुरङ्गाः पञ्चैकार्धमात्त्रिका भवन्ति''[7] इति । मल्लशर्मशिक्षायाञ् च— "ह्रस्वात् तु द्द्विगुणो दीर्घो दीर्घादेकगुणः प्लुतः । प्लुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगुणाऽधिकः । महाशब्देन संयुक्तो व्यञ्जनञ् चार्धमात्त्रिकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद् वृद्धो ह्येकगुणाऽधिकः । एतत् तु किल वेदे वै ज्ञेयम् पूर्णेऽपि सुस्थिरम्''[8] इति । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "हृदयाज् जायते रङ्गः कांस्यवच् चैव निस्स्वनः । लघुश् चैव द्द्विमात्त्रश् च ददत्त्वेति निदर्शनम् ॥ (दधन्वांयो नर्यः) । ... तस्य मात्त्रा तु हृदये अणुमात्त्रा तु मूर्धनि । नासाग्रे

---

१. १।५९-६० । २. श्लो. ९१ (शि. स., पृ. ४७१)
३. श्लो. १०६ । ४. श्लो. ६४ । ५. श्लो. २७-२९ ।
६. श्लो. १९१ (शि. स., पृ. २८) ७. श्लो. ४१ (शि. स., पृ. ८७)।
८. श्लो. ४५-४७ (शि. स., पृ. १५८) ।

त्त्वणूनाम् मात्त्रा रङ्गस् स परिकीर्त्तितः''[१] इति । व्यासशिक्क्षायाञ् च— "श्लोकाँ गलाँ ममाँ हूताँ यद्द्राँ एवेति च प्प्लुताः । दीर्घा देवाँ उ ताँ इमि मृवाँ अ स्वाँ अहङ्क कठे''[२] इति । शम्भुशिक्क्षायाञ् च— "चतुर्भिरणुभिर् मात्त्रापरिमाणमिति स्स्मृतम् । रङ्गप्प्लुतश् चतुर्मात्त्रश् शुद्धप्प्लुतस् त्रिमात्त्रकः''[३] इति । तत्त्र रङ्गप्प्लुते मात्त्राव्यवस्स्था च "रङ्गे स्स्वरे च मात्त्रैका प्रत्त्येकं रङ्गदीर्घयोः । रङ्गे स्स्वरे च द्द्वे मात्त्रे तथा तत्प्लुतरङ्गयोः । रङ्गप्प्लुतश् चतुर्मात्त्र इत्त्युक्तो याजुषे मते''[४] इति आरण्ण्यशिक्क्षायाम् । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "प्लुतो वर्णᳲ पदान्तस्स्थो नासिक्क्यो रङ्गसञ्ज्ञकः । चत्त्वारᳲ काठके रङ्गा दीर्घा ह्यारण्ण्यके विदुः । पञ्च रङ्गाᳲ प्लुता दीर्घाश् चत्त्वारस् तैत्तिरीयके । श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्द्राँ उपहूताँ ममाँ प्लुताः । दीर्घास् ताँ इमि देवाँ उ स्वाँ अहम् ममृवाँ अवा''[५] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— "रङ्गे मुखे व्याग्घ्ररुतोपमं स्याद् मात्त्राद्द्वयं हृज्जनितन् त्वनास्स्यम् । एते द्द्विमात्त्राश् च सपादमात्त्रनासिक्क्ययुक्ताश् च विवृत्तिपूर्वाः ॥ सपादमात्त्रत्त्रितये हृदि स्स्यादेकस् ततो मूर्धनि चार्धमात्त्राः । भवेद् विशेषो मुखनासिके च युक्तेश् च तस्मादपि साऽणुमात्त्रः''[६] इति; पारिशिक्क्षाटीकायाञ् च— "सौराष्ट्रिका गोपवधूस् सुकण्ठस्स्वरेण तक्करा॑" इति भाषते यथा । तथा समुच्चार्य वदेत् स्वकालाद् रङ्गश् च कम्पᳲ खलु वर्धते सः''[७] इति । कालनिर्णयशिक्क्षायाञ् च— "दीर्घप्प्लुता यदा रङ्गास् स्युस् तदैतेष्व्वयवं विधिः । एकार्धमात्त्रशेषास् स्युर् हृदये मूर्द्ध्नि नासिके''[८] इति । नारदीयशिक्क्षायाञ् च— "नकारान्ते पदे पूर्वे व्यञ्जनैश् च यवोहिषु । अर्धमात्त्रा तु पूर्वस्स्य रज्ज्यते त्त्वणुमात्त्रया ॥ नकारस्स्वरस्यँ युक्तश् चतुर्युक्तो विधीयते । रेफो रङ्गश् च लोपश् चाऽनुस्स्वारोऽपि(च)वा क्क्वचित् ॥ हृदयाद्(हृदः?) उत्तिष्ठते रङ्गᳲ कांस्येन समनिस्स्वनः । मृदुश् चैव द्द्विमात्त्रश् च दधन्न्वाँ इति दर्शनम्''[९] इति । लोमशीय–शिक्क्षायाञ् च—"रङ्गस् तु द्द्विविधो ज्ज्ञेयस् स्वरपरो व्यञ्जनपरः । पारावतसवर्णाभो

---

१. पृ. ३० । २. सू. ४१७–४१८ । ३. श्लो. ४७ ।
४. श्लो. १०२–१०४ । ५. श्लो. ७६–७८ (३।४६–५२) ।
६. सू. १५३–१५५ । ७. सू. १५५ । ८. सू. २२ ।
९. २।४।६–८ ।

विहितोऽक्षरचिन्तकैः ।। तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्धनि । नासाग्रे त्वणूनाम् मात्रा रङ्गस्य परिकीर्तिता ।। रङ्गे चैव समुत्पन्ने न ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् । स्वरन् दीर्घम् प्रयुञ्जीत तस्य नासिक्यमुच्चरेत् । द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि नसि मूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैस् सर्वनासिकः"[1] इति । माण्डूक्या शिक्षायामपि— "नासादुत्पद्यते रङ्गः कंसेन समनिस्वनः । मृदुश् चैव द्विमात्रं स्याद् वृष्टिमाँ इति निदर्शनम् ।। संयुक्तस्य तु यत् पूर्वन् तद् ह्रस्वलँ लघुवँ विजानीयात् । तत् संयोगोत्तरवँ विद्याद् गुर्वन्न्यत्र नियोगतः"[2] इति । एवञ् च तत्-तच्छाखाशिक्षानुसारन् तत्तच्छाखारङ्गमात्रा व्यवस्थिता बोद्ध्या । व्यञ्जनोदयो ह्रस्वो रङ्गस् तु 'उपधानिका' इत्यपि उच्यते[3] ।।५०।।

(ट) स्वरभक्तिमात्रानिरूपणम्

स्वरभक्तिरसंयोगपरा स्यादर्धमात्रिका ।
सा संयोगपरा ज्ञेया ह्यणुमात्रेति बह्वृचाः ।।५१।।
एवमेवान्न्यवेदेषु स्वरभक्तेर् यथायथम् ।
मात्राव्यवस्था विज्ञेया प्रातिशाख्यादिकोक्तितः ।।५२।।

तथाहि बह्वृचप्रातिशाख्ये— "स्वरभक्तिः पूर्वभागक्षराङ्गम्, द्राघीयसी साऽर्धमात्रा, (इतरे च), अर्धोनाऽन्न्या"[4] इति दीर्घायास् स्वरभक्तेरर्धमात्रात्मकत्वं ह्रस्वायाश् च अर्धमात्रार्धमात्रत्वम् प्रतिपादितम् । ऊष्मपरायास् स्वरभक्तेर् दीर्घत्वमन्न्यस्याश् च ह्रस्वत्वमपि तत्र "द्राघीयसी तूष्मपरा, इतरा क्रमे"[5] इति प्रतिपादितम् । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "रेफादूष्मणि स्वरपरे स्वरभक्तिरकारस्याऽर्धञ् चतुर्थमेके, अन्न्यस्मिन् व्यञ्जने चतुर्थमष्टमवँ वा"[6] इति स्वरभक्तेरर्धमात्रात्मकत्वम् मात्रापादात्मकत्वम् मात्रापादार्धात्मकत्वञ् च स्थानविशेषेषूक्तम् । शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "व्यञ्जनान्तेषु युक्तेषु सैव स्यात् पादमात्रिका । शीर्ष्णश् शीर्ष्णः प्रसर्राण तर्ह्येवैतन् निदर्शनम्"[7] इति । माद्ध्यन्दिनीयके तु स्वरभक्तेस् सैकाररूपत्वाद्[8] अवरतो मात्रात्मकत्वम् प्रतीयते । चारायणीयशिक्षायान् तु— 'अणुमात्रञ् च रेफस्

१. ११६–९ (शि. स., पृ. ४५६) । २. श्लो. ११३–११४ (शि.स., पृ. ४७३)। ३. या.शि.श्लो. १९२–१९३। ४. ११३३–३५। ५. ६।४८, ४९ । ६. ११।०१–१०२ । ७. श्लो. ५४ । ८. प्र. सू. २१३; द्र.– शु. य. प्रा. ४।१७ ।

स्याद् व्यञ्जनस्स्य तथैव च। स्वरस्स्य मार्धमात्त्रञ् च स्वरभक्तिवँ विनिर्दिशेत्''[१] इति। व्यासशिक्क्षायाञ् च— ''हलो भक्तिर् विसर्गोऽन्तो ह्रस्स्वान् नो यवहोत्त्तरः। स्पर्शोर्ध्वो वोऽर्धमात्त्रास् तेऽवसाने लस् त्रिपादता''[२] इति। शम्भुशिक्क्षायाञ् च स्वरभक्तिप्प्रकरणे— ''पिपीलिकेति विज्ज्ञेया सवर्णत्त्रयँ यदा भवेत्। दीर्घात् पिपीलिका दीर्घा मद्ध्यमा च सवर्णयोः''[३] इति पठ्ठ्यते। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— ''स्वरपादान्न्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ। हकारे पूर्वभागस् स्यादुत्त्तरश् शषसेषु च''[४] इत्त्युक्त्वा स्वरभक्तेरर्धमात्त्रात्मकत्त्वं सूचितम्, ''अर्धमात्त्रा भवेद् भक्तिः''[५] इति सुस्फुटञ् चोक्तम्। पारिशिक्क्षायाञ् च— ''स्वरोत्त्तरोष्मण्ण्यपि पूर्वरेफलकारयोश् च सुस्वरभक्तिसञ्ज्ञा। स्यादर्धमात्त्रा रलयोस् तदादावन्ते स्वरांशावणुमात्त्रयुक्तौ॥ रलौ तु यस्मात् स्वरपादयुक्तौ तस्मात् तयोश् च सुस्वरभक्तिसञ्ज्ञा। पूर्वांशपादद्द्वययुग् घलन्ता स्यात् सवँवृताक्ख्या हपरे तु भक्तिः। परांशयुक्ता शषसेषु भक्तिश् परेष्ष्वजन्ता विवृताभिधाना''[६] इति भक्तेश् पादोनमात्त्रात्मकत्त्वम् प्प्रतिपादितं रेफलकारयोरर्धमात्त्रकत्त्वात् स्वरभागस्स्य च मात्त्रापादात्मकत्त्वात्। त्रिभाष्ष्यरत्ने तु— ''मात्त्रिकस्स्य ऋकारस्स्य आदिरणुमात्त्रा स्वरभागो मद्ध्ये रेफोऽर्धमात्त्रा शेषोऽप्प्यणुमात्त्रा स्वरभागः, एतद् ऋकारस्स्वरूपम्। अत्त्र रेफेऽर्धमात्त्रे भज्ज्यमाने सति तौ भागौ पूर्वोत्त्तरावणुसहितौ प्प्रत्त्येकं स्वरभक्तिनामधेयम् भजेते। सा च स्वरभक्तिरर्धमात्त्रा''[७] इति। कालनिर्णयशिक्क्षायामपि— ''व्यञ्जनस्स्वरभक्तीनाङ् कालस् स्यादर्धमात्त्रिकः''[८] इति। माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च — ''ऊष्मस्स्थौ यत्त्र दृश्श्येते स्वरवर्णौ(रलवर्णौ?) स्वरोदयौ। ऋलृवर्णौ तथा ज्ज्ञेयौ स्वरभक्तीति सँस्स्थितौ। ता ह्रस्स्वाम् प्प्रतिजानीयात् तथा मात्त्रा भवेद् यदि''[९] इति स्वरभक्तिमात्त्रा उक्ता॥५१–५२॥

॥ इति मात्त्राद्ध्यायश् चतुर्थः॥

---

१. पृ. ३०। २. सू. ४५७–४५८। ३. श्लो. १७। ४. श्लो. २८ (२।२६, २७)। ५. श्लो. ६८ (३।८२)। ६. सू. १२०–१२३। ७. तै. प्रा. त्रिभा. र. २१।१५। ८. श्लो. ५। ९. श्लो. ९९–१०० (शि. स., पृ. ४७१–४७२)।

अथ पञ्चमोऽद्ध्यायः

बलनिरूपणम्

१. बलपरिभाषा

यत्नो यो वर्णजनने फुस्फुसे स्वरयन्त्रके ।

स्थाने करणयोगे च जनिता तद् बलं स्मृतम् ॥१॥

वर्णोच्चारणे कर्तव्ये सति फुस्फुसयोः, स्वरयन्त्रे, स्थानविशेषे करणविशेषस्य संयोजने, उपसंहारे वाऽपि च जनिता यो यत्नस् तद् बलमित्याचार्यैस् स्मृतमित्यर्थः । तथा हि "अथ शीक्क्षावं व्याक्ख्यास्यामः । वर्णस् स्वरः । मात्त्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तश् शीक्क्षाद्ध्यायः"[1]इति तैत्तिरीयोपनिषद्वचनस्य व्याक्ख्याने शङ्करभगवत्पादः "बलम् प्रयत्नविशेषः"[2] इति । सायणोऽपि "स्पृष्टत्त्वमीषत्स्पृष्टत्त्वमित्त्यादिरूपः प्रयत्नो बलम्"[3] इति । अस्माभिस् तु श्रुतिवचने शिक्क्षाशास्त्रविषयाणां वर्ण-स्वर-मात्त्रा-साम-सन्तानानाम् पृथगुपादानात् स्थानकरणप्रयत्नानाम् परिशिष्टत्त्वाच् शङ्करभगवत्पादवचनस्य "प्रयत्नविशेषः" इत्यस्य व्यापकतममर्थमादाय श्रौतो बलशब्दः प्रयत्नतत्सम्बद्धस्थानकरणादिपरतया परिगृहीतो वेदितव्यः । सायणेनाऽपि ऋग्वेदभाष्यस्य भूमिकायान् तु "बलं स्थानप्रयत्नौ"[4] इति व्याक्ख्यातमस्तीति चाऽत्त्र स्स्मरणीयम् । स्थाने उपात्ते करणन् तु नान्तरीयकतयैवोपात्तम् भवतीति च वेदितव्यम् ॥१॥

२. अथ स्थानाधिकारः

(क) स्थानपरिभाषा

फुस्फुसान् निर्गतो वायुर् यान् देशान् प्रतिहत्त्य च ।

वर्णीभवति तानन्याहुस् स्थानानि खलु शिक्क्षकाः ॥२॥

तथाहि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये— "स्वराणां यत्त्रोपसंहारस् तत् स्थानम्, अन्न्येषान् तु यत्त्र स्स्पर्शनन् तत् स्थानम्"[5] इति स्स्थान-

---

१. १।२ । २. तै.उ.व्या. १।२ । ३. तै.आ.व्या. ७।२। ४. पुण्यपत्तनसंस्करणे प्रथमभागे, पृ. २५ । ५. २।३१, ३२ ।

परिभाषा प्रतिपादिता । स्वराणामुच्चारणे यत्त्र मुखभागविशेषे वाय्व्वाघातविशेषाय करणस्स्य तद्भागसमीपे नयनन् तत् स्वराणां स्थानम्, व्यञ्जनानान् तूच्चारणे यत्त्र मुखभागविशेषे वाय्व्वाघातविशेषाय करणेन स्स्पर्शनन् तद् व्यञ्जनानां स्थानमिति चोक्तपरिभाषार्थः । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे तु "इह यत्त्र स्स्थाने वर्णा उपलब्भ्यन्ते तत् स्थानम्"[1] इत्त्युक्तम्; एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि; किन् तु वर्णोपलब्धिराकाशे भवतीति तद् वचनवँ व्याक्ख्यासापेक्क्षमिति बोद्ध्यम् । "अधिकरणवँ वर्णानां स्थानशब्देनोच्च्यते"[2] इत्त्युव्वटः । "अस्मिन् तिष्ठन्तीति स्स्थानानि"[3] इति माहिषेयस्स्य "यस्मिन् तिष्ठति तत् स्थानम्"[4] इति सोमयार्यस्स्य च वचनन् तु नैतत्प्रकरणोपयोगि । "यदुपक्क्रम्यते तत् स्थानम्"[5] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाभाष्ष्यकारः ॥२॥

(ख) वर्णविशेषस्स्थानविशेषसम्बन्धः

यत्त्र वायोः प्रतीघाताद् यो वर्णस् समुदीर्यते ।
तस्स्य वर्णस्स्य तत् स्थानमित्त्याहुश् शिक्क्षका बुधाः ॥३॥

एवञ् च वर्णानां स्थानानि यथायथम् पृथक्पृथगपि निरूपणीयानि । तानि च क्क्रमेणोपरिष्टात् प्रतिपादयिष्ष्यन्ते ॥३॥

(ग) वर्णानां स्थानानां सङ्ख्या

अष्टौ स्थानानि वर्णानामिति केचिद् दशेत्त्यपि ।
केचिदाहुश् शिक्क्षकैर् हि निर्दिष्टानुन्यधिकान्न्यपि ॥४॥

तथाहि शैशिरीयशिक्क्षायाम् पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठश् शिरस् तथा । जिह्व्वामूलञ् च दन्ताश् च नासिकोष्ठौ च तालु च"[6] इति । एवमेव माण्डूक्क्यां शिक्क्षायामपि[7] । चारायणीयशिक्क्षायान् तु— "दश स्स्थानानि वर्णानाङ्कीर्तयन्ति मनीषिणः । यतः प्रवृत्तिर् वर्णानान् तानि मे गदतश् शृणु ॥ उरः कण्ठश् शिरस् तालु दन्ता ओष्ठौ तु नासिका । जिह्व्वामूलन् तु सृक्क्वश् च दन्तमूलस् तथैव च"[8] इति । वर्त्त्सम् बर्स्ववँ वाऽपि स्थानमपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यादिषु निर्दिष्टन् दृश्श्यते[9] । हनुश् च ऋक्तन्त्रे

---

१. प्रक्क्रमप्रकरणे सू. ३ । २. ऋ. प्रा. भा. १।४९ ।
३. तै. प्रा. भा. २३।४ । ४. तै. प्रा. त्रिभा. र. २३।४ ।
५. शौ. च. भा. १।१८ । ६. शै. शि. श्लो. १६; पा. शि. श्लो. १३ ।
७. श्लो. ६८ । ८. पृ. ११ । ९. ऋ. प्रा. १।४६ ।

उल्लिखिता[1]। हनुमूलञ् च क्वचित्[2]। जम्भ्याश् च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये[3] स्थानत्वेनैवोल्लिखिताः ।।४।।

(घ) वर्णविशेषस्थानविशेषनिरूपणम्

अकारस्य हकारस्य स्थानङ् कण्ठ इति स्मृतम् ।

उरः पञ्चमयुक्तस्य ह्रस्याऽन्तस्थायुतस्य च ।।५।।

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "कण्ठ्योऽकारः, प्रथमपञ्चमौ च द्द्वा ऊष्मणाम्, केचिदेता उरस्यौ"[4] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "अहविसर्जनीयाः कण्ठे"[5] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ, उदयस्वरादिसस्थानो हकार एकेषाम्"[6] इति । ऋक्तन्त्रे च— "हाः कण्ठे, उरसि विसर्जनीयो वा"[7] इति । आपिशलिशिक्षासूत्रे च— "अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः, हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम्, जिह्वामूलीयो जिह्व्यः, कवर्गावर्णाऽनुस्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम्, सर्वमुखस्थानमवर्णमेके"[8] इति । एवमेव प्रायेण पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि अवर्णस्य सर्वमुखस्थानता स्वीकृत्यैव तस्य विशेषेण स्थानन् नोक्तम्; "अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्यस्तम्"[9] इत्येवोक्तम् । पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि– "सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति"[10] इत्युक्तम् । चारायणीयशिक्षायामपि— "सर्वस्थानमवर्णस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः"[11] इति । भरतनाट्यशास्त्रे च— "अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः"[12] इति, "सर्वमुखस्थानमवर्णमित्यपरे"[13] इति, "अहौ च कण्ठस्थौ"[14] इति च । शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "अकुहाः कण्ठजाः प्रोक्ताः"[15] इति, शौनकशिक्षायामप्येवमेव[16] । पाणिनीयशिक्षायाञ् च— "कण्ठ्यावहौ"[17] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "त्रयः कण्ठ्या अवर्णहकारविसर्जनीया इति"[18] इति; व्यासशिक्षायाञ् च–"अव्यञ्जनस्वराणाञ् च आदौ कण्ठ इतीरितः"[19]

---

१. ऋ. त. २।१।१० । २. तै. प्रा. २।३५; अथर्वप. ४७।२।५। ३. तै. प्रा. २।१७ । ४. १।३८–४० । ५. १।७१ । ६. २।४६, ४७ । ७. २।१।२, ३ । ८. स्थानप्रकरणे सू. २–६ । ९. २।१२ । १०. १।१।९ । ११. पृ. १३, १४ । १२. चतुर्दशेऽध्याये (पृ. २३०) । १३. तत्रैव । १४. तत्रैव, श्लो. १३ । १५. श्लो. २० । १६. श्लो. १४। १७. श्लो. १७ । १८. शि. स., पृ. ३३ । १९. सू. ३२८ ।

इति, "हकारश् च विसर्गश् च कण्ठस्स्थानावितीरितौ"[१] इति च। पारिशिक्क्षायाञ् च— "कण्ठं स्थानं स एवात्त्र करणं हविसर्गयोः"[२] इति। वर्णपटले च– "अतस् स्थानानि वर्णानाङ्कण्ठोऽवर्णहकारयोः"[३] इति। षोडशश्श्लोक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "हकुविसर्जनीयानां स्यात् कण्ठ्यम् (कण्ठः ?)"[४] इति।

हकारस्स्य पञ्चमैर् युक्तस्स्य उरस्स्यत्त्वञ् च शिक्क्षासु प्प्रतिपादितम्। तथा हि शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्स्थाभिश् च सयँ्युतम्। उच्चारणीयमौरस्स्यमेवमीप्सन्ति बह्वृचाः"[५] इति; शौनकशिक्क्षायाञ् च— "हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्स्थाभिश् च सयँ्युतम्। उरस्स्यन् तवँ् विजानीयात् परञ् चेत् पृथगुच्चरेत्"[६] इति। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्स्थाभिश् च सयँ्युतम्। उरस्स्यन् तवँ् विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसयँ्युतम्"[७] इति। एवमेव याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि[८]। व्यासशिक्क्षायान् तु– "हकारन् तत्त्र नासिक्क्यमुत्तमोत्तरमेव च। अन्तस्थापरमित्त्यत्त्र उरस्स्यञ् च विदुर् बुधाः"[९] इत्त्युक्तम्। सर्वसम्मतशिक्क्षायान् तु पुनः— "हकारमौरसवँ् विद्द्यादन्तस्थासु परासु च। उत्तमेषु परेष्वेवन् नासिक्क्यत्त्वमिहाधिकम्॥ नासाब्भ्यान् नोत्सृजेद् वायुमत्त्यन्तहमसङ्गमे। न वदेदुरसाऽत्त्यन्तमन्तस्थाभिश् च सङ्गमे"[१०] इति। पारिशिक्क्षायाञ् च— "उरस्स्यत्त्वं हकारे तूत्तमान्तस्स्थापरे सति"[११] इति। चारायणीयशिक्क्षायामपि एष विषय एवमेव प्प्रायेण प्प्रतिपादितः[१२]। लोमशीयशिक्क्षायाञ् च— "हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्थाभिश् च सयँ्युतम्। औरसन् तवँ् विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसयँ्युतम्। हकारं रेफसयँ्युक्तङ् कदाचिद् वलसयँ्युतम्। उच्चारणीयङ् कण्ठस्स्थमेवमीप्सन्ति पण्डिताः॥ हकारो यत्त्र पूर्वस्स्थो ह्यन्तस्स्थाद्द्यो भवेत् परः। पदकाले वियुज्ज्येत संहितायान् न सौरसः"[१३] इति॥५॥

१. सू. ४०६। २. सू. ५२।
३. अथर्वप. ४७।१।१८। ४. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५)।
५. श्लो. १५६। ६. श्लो. ४४। ७. श्लो. १६।
८. श्लो. १७७ (शि. स., पृ. २६)। ९. सू. ४११–४१२।
१०. श्लो. ७४–७५। ११. सू. ५३; द्र.–सू. १७५। १२. पृ. १३–१४।
१३. ५।९–११।

इकारस्य चवर्गीयवर्णानाय्ँ यस्य शस्य च ।
स्थानन् तालु हि सर्वेषा शिक्क्षकाणाम् मते स्मृतम् ॥६॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "तालव्ग्यावेकारचकारवर्गाविकारैकारौ यकारश् शकारः"[१] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "इचशेयास्त् तालौ"[२] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि–"तालौ जिह्वामद्ध्यमिवर्णे"[३] इति, "तालौ जिह्वामद्ध्येन चवर्गे"[४] इति, "तालौ जिह्वामद्ध्यान्ताभ्याय्ँ यकारे"[५]इति, "स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण"[६] इति च । ऋक्तन्त्रे च– "तालुनि श्च्ये"[७]इति । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रेऽपि— "इचुयशास् तालव्व्याः"[८] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रे च । भरतनाट्ट्यशास्त्रे च– "इचुयशास् तालव्व्याः"[९] इति, "तालव्व्या इचुयशास् स्युः"[१०] इति च । शैशिरीयशिक्क्षायामेतद्विषयकव्ँ वचनन् त्त्रुटितम् प्रतीयते । शौनकशिक्क्षायाञ् च– "तालाविचुयशा जाताः"[११]इति । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "इचुयशास् तालव्व्याः"[१२] इति । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "नव तालव्व्या इवर्णचवर्गशकारैकारयकाराः"[१३] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "इवर्णोऽथ चवर्गश् च एऐकारौ यशौस् सह । तालुस्थाना भवन्त्येषाञ् जिह्वामद्ध्यञ् च कारणम्"[१४] इति । व्यासशिक्क्षायान् तु— "अव्व्यञ्जनस्वराणाञ् च आदौ कण्ठ इतीरितः । ओष्ठताल्त्ववर्णेवर्णे व्यस्तसव्ँवृतमैत्त्यपि"[१५] इत्त्युक्तम् । पारिशिक्क्षायान् तु– "एकारे पूर्ववत् तालौ जिह्वामद्ध्यमिवर्णवत्"[१६]इत्त्यादि।चारायणीयशिक्क्षायाञ् च–"तालुनीचुयशास् स्मृताः" इति, "इवर्णश् च चवर्गश् च यशकारौ तथैव च । एते वर्णाः परा ज्ञेया दश तालुसमुद्भवाः"[१७] इति च । वर्णपटले च— "ताल्त्वे-य-श-चवर्गाणाम् इवर्णस्य च भाष्यते"[१८] इति । षोडशश्लोक्क्यायाञ् च— "यिश्चु तालुकम्"[१९] इति । चान्द्रवर्णसूत्त्रे तु— "कण्ठतालुकम् इदेदैताम्"[२०] इत्त्युक्त्वा पुनस् "ताल्त्विचुयशाम्"[२१] इत्त्युक्तम् । अतस्

---

१. १।४२ । २. १।६६ । ३. २।२२ । ४. २।३६ । ५. २।४० । ६. २।४४ । ७. २।१।५ । ८. स्थानप्रकरणे सू. ७ । ९. चतुर्दशेऽद्ध्याये, पृ. २३० । १०. तत्त्रैव, श्लो. १३ । ११. श्लो. १४ । १२. श्लो. १७ । १३. शि. स., पृ. ३३ । १४. श्लो. २८ (शि. स., पृ. ११६) । १५. सू. ३९८–३९९ । १६. सू. ३५,४४,४८,५० । १७. पृ. १३ । १८. अथर्वप. ४७।२।१ । १९. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५) । २०. सू. ४ । २१. सू. १० ।

तन्मते इकारस्य कण्ठतालुजत्त्वन् तालुजत्त्वमेव वेति न निश्चेतु शक्क्यम् । तत्सूत्त्रसम्पादकैरप्येतस्मिन् विषये किमप्प्यवधानन् न दत्तम् ॥६॥

उकारस्स्य पवर्गीयवर्णानाञ् चाऽपि वस्स्य च ।
उपध्मानीयस्स्य चोष्ठस् स्थानं शिक्क्षासु कीर्तितम् ॥७॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "शेष ओष्ठ्योऽपवादद्‌च नासिक्क्यान्"[१] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "उवोपोपद्ध्मा (उवो×प्पा) ओष्ट्ठे"[२] इति; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये च– "ओष्ठोपसंहार उवर्णे"[३] इति, "ओष्ठाब्भ्याम् पवर्गे"[४] इति, "ओष्ठान्ताब्भ्यान् दन्तैर् वकारे"[५] इति, "स्पर्शस्स्थानेषूष्माण आनुपूर्व्व्येण"[६] इति च । ऋक्तन्त्रे च— "ओष्ठे वोऽपू"[७] इति । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे च– "वकारो दन्तोष्ठ्यः, सृक्क्वस्स्थानमेके, उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः"[८] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि प्प्रायेण । भरतनाट्ट्यशास्त्रे च– "उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः"[९] इति; "वकारो दन्तोष्ठ्यः"[१०] इति, "पफबभमास् त्वोष्ठ्यास् स्युः"[११] इति, "कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भवौ कखयोः । पफयोरोष्ठस्स्थानो भवेद्"[१२] इति च । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "उपध्मानीय ओष्ठजः । उपू ओष्ठ्यौ विजानीयाद् वो दन्त्योष्ठ्यस् तथैव च"[१३] इति । शौनकशिक्क्षायाञ् चाऽप्प्येवमेव[१४] । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "ओष्ठजावुपू"[१५] इति, "दन्तोष्ठ्यो वस् स्मृतो बुधैः"[१६] इति च । एतेषु वचनेषु वकारस्स्य दन्तोष्ठ्यत्त्वं स्थानकरणयोरेव लाघवार्थवं विवेकविशेषार्थमेव वा स्थानत्त्वेनोल्लेखनस्स्य प्प्रसङ्गादागतम् बोद्ध्यमिति पूर्वमेव वर्णाद्ध्याये वकारविवेकप्प्रसङ्गे प्रोक्तमेव। याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च– "अष्टावोष्ठ्या उवर्णवकारोपद्ध्मानीयपवर्गा इति"[१७] इति । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च— "उवर्णोऽथ पवर्गश् च ओ औकारौ तथा च वः । ओष्ठ्या एते स्स्मृता वर्णा उपद्ध्मानीय एव च"[१८]

---

१. १।४७ । २. १।७० । ३. २।२४ । ४. २।३९ । ५. २।४३ । ६. २।४४ । ७. २।११६ । ८. स्थान. सू. ११–१३ । ९. चतुर्दशेऽद्ध्याये । १०. तत्त्रैव । ११. तत्त्रैव, श्लो. १३ । १२. तत्त्रैव, श्लो. १४–१५ । १३. श्लो. २० । १४. श्लो. १५ । १५. श्लो. १७ । १६. श्लो. १८ । १७. शि. स., पृ. ३३ । १८. श्लो. ३१ (शि. स., पृ. ११९–१२०) ।

इति । चारायणीयशिक्षायाञ् च—"उपूपद्ध्मानीया ओष्ठ्याः"[१] इति, "उवर्णश् च पवर्गश् च बकारोऽष्टम एव च । उपद्ध्मानीयसहिता ओष्ठ्या वर्णा दश स्मृताः"[२] इति च । व्यासशिक्षायाम्[३] पारिशिक्षायाञ्[४] च तैत्तरीयप्रातिशाख्योक्त एव ओष्ठस्थानकवर्णविषयको विचारश् श्लोकैरुपसंस्थापितः । वर्णपटले च— "उवर्णस् त्वोष्ठ्य उच्यते । उपद्ध्मानीय ओकारो वᳵ पवर्गस् तथा मताः"[५] इति । षोडशश्लोक्या शिक्षायाञ् च—"पूपद्ध्मानीयमोष्ठजम् । वो दन्तोष्ठम्"[६] इति । चान्द्रवर्णसूत्रे तु— "कण्ठोष्ठम् उदोदौताम्"[७] इत्युक्त्वा पुनः "ओष्ठावुपूपद्ध्मानीयानाम्"[८] इति चोक्तन् दृश्यते । अतस् तन्मते उकारस्य कण्ठोष्ठजत्त्वम् ओष्ठजत्त्वं वेति न निश्चेतुं शक्यम् ॥७॥

ऋकारस्य स्थानमाहुर् जिह्व्वामूलं हि केचन ।
केचिद् बर्स्वम् पुनश् चान्ये मूर्धानन् दृष्टिभेदतः ॥८॥
लृकारस्याप्येवमेव जिह्व्वामूलं हि केचन ।
बर्स्वङ् केचिच् चाऽपरे तु दन्तान् स्थानमवर्णयन् ॥९॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—"ऋकारलृकारावथ षष्ठ ऊष्मा जिह्व्वामूलीयाः"[९] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"ऋᳵकौ जिह्व्वामूले"[१०] इति । ऋक्तन्त्रे च—"जिह्व्वामूले कु"[११] इति । वर्णपटले च—"जिह्व्वामूलमृवर्णस्य कवर्गस्य च भाष्यते । यश् चैव जिह्व्वामूलीय लृवर्णश् चेति च स्मृतः"[१२] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च—"पञ्च(सप्त ?) जिह्व्वामूलीया ऋᳵकौ कवर्ग इति"[१३] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च—"ऋवर्णोऽथ कवर्गश् च जिह्व्वामूलीय एव च । जिह्व्वामूले भवन्त्येषाञ् जिह्व्वामूलञ् च कारणम्"[१४] इति । एतानि ऋकारस्य लृकारस्य चाऽपि जिह्व्वामूलस्थानकतायाᳵ प्रतिपादकानां वचनानि । ऋकारस्य लृकारस्य च बर्स्वस्थानकत्त्वन् तु "उपसंहृततरे च (हनू) जिह्व्वाग्रमृकाररकारलकारेषु बर्स्वेषूपसंहरति"[१५] इति कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्ये सूचितम् बोद्धव्यम् । पारिशिक्षायामपि—"बर्स्वेष्वादौ

१. पृ. १३ । २. तत्रैव । ३. सू. ४००, ३९७, ४०५, ४०१ । ४. सू. ४७, ३२, ४९–५० । ५. अथर्वप. ४७ । ६. श्लो. ११–१२ (शि. स., पृ. १६५)। ७. सू. ५ । ८. सू. ११ । ९. १।४१ । १०. १।६५ । ११. २।१।४ । १२. अथर्वप. ४७।१।२० । १३. शि. स., पृ. ३३ । १४. श्लो. २७ (शि. स., पृ. ११९) । १५. तै. प्रा. २।१८ ।

तु जिह्व्वाग्ग्रमुपसंहरति त्त्रिके (ऋ ॠ ऌ)। हनूपसंहृततरे स्याताम्ओष्ठावकारवत्"[1] इति। ऋकारस्स्य मूर्द्धस्स्थानकतायाः प्प्रतिपादकानि वचनानि च बहूनि प्राप्प्यन्ते। तथाहि आपिशलिशिक्क्षायाम्—"ऋटुरषा मूर्धन्न्याः"[2] इति, एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि। भरतनाट्ट्यशास्त्रे च— "ऋटुरषा मूर्धन्न्याः"[3] इति, "ऋटुरषा मूर्द्धिन स्स्थिता ज्ञेयाः"[4] इति। पाणिनीयशिक्क्षायाञ्च च—"स्युर् मूर्धन्न्या ऋटुरषाः"[5] इति। चारायणीयशिक्क्षायाञ्च च— "मूर्धन्यृटुरषा ज्ञेयाः"[6] इति। षोडशश्श्लोक्क्या शिक्क्षायाञ्च च— "ऋटुर् कम्"[7] इति। चान्द्रवर्णसूत्त्रेऽपि— "मूर्धा ऋटुरषाणाम्"[8] इति। तत्त्र यैर् ऋकारस्स्य जिह्व्वामूलं स्थानमुक्तन् तैर् ऋकारघटकस्स्वरभागस्स्य प्प्राधान्न्यं स्वीकृत्त्य ऋकारस्स्थानमुल्लिखितम्; यैस् तु बर्स्वो मूर्धा वा ऋकारस्स्य स्थानमुक्तन् तैर् ऋकारघटकरेफभागस्त्य प्प्राधान्न्यमङ्गीकृत्त्य ऋकारस्स्य स्स्थानमुल्लिखितम् बोद्ध्यम्। एवञ्च च ऋकारस्स्य जिह्व्वामूलम् मूर्धा चेति वा जिह्व्वामूलम् बर्स्वश् चेति वा द्वितयमेव वस्तुतस् स्थानम् बोद्ध्यम्। अत्त्र च ऋकारघटकस्वरस्स्य अकारात्मकत्त्वस्स्य निरूपितत्त्वाद् ऋकारस्स्य स्थानङ्कण्ठो बर्स्वश् चेति वा कण्ठो मूर्धा चेति वेत्त्येतद् द्वितयमपि भवितुमर्हति। किन्तु "कवर्गावर्णानुस्स्वारजिह्व्वामूलीया जिह्व्व्या एकेषाम्"[9] इति आपिशलिवचनाद् अकारस्स्याऽपि जिह्व्वामूलीयत्त्वमिति रेफभागोच्चारणाय जिह्व्वाग्ग्रे व्यापृते जिह्व्वामूलमपि कियताऽप्प्यंशेन व्याप्प्रियते इति, एवञ्च च जिह्व्वामूलेनापि ऋकारप्प्रकृतिभूतो वायुः प्प्रतिहन्न्यते इति च ऋकारस्स्य अकारघटितत्त्वेऽपि जिह्व्वामूलस्स्थानकत्त्वमप्प्युपपद्द्यत एवेति विवेक्तव्व्यम्। बर्स्वमूर्द्ध्नोर् मद्ध्ये च ऋकारस्स्य मूर्धैव स्स्थानम् प्राचीनतमार्याणाम् उच्चारणे इति विज्ज्ञायते; यतो हि ऋकारस्स्य मूर्धन्न्यतायाः प्प्रभावस् तदुत्तरवर्तिनि सकारे नकारे च दृश्श्यते[10]। यद्द्यपि इ–उ–ए–ओ–ऐ–औ–वर्णानामपि सुपस् सकारस्स्य मूर्धन्न्यतापत्तौ निमित्तत्त्वन् दृश्श्यते[11] इति मूर्धन्न्यत्त्वम्

---

१. सू. ३३। २. स्थानप्प्रकरणे, सू. ८। ३. चतुर्दशेऽद्ध्याये. पृ. २३०। ४. तत्त्रैव, श्लो. १३। ५. श्लो. १७। ६. पृ. १३। ७. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५)। ८. सू. ६। ९. स्थानप्प्रकरणे, सू. ५। १०. अष्टा. ८।४।१; ८।३।८४। ११. तत्त्रैव ८।३।५७।

मूर्धन्यतापत्तिनिमित्ततायामनैकान्तिकन् तथापि अत्र ऋकारस्य मूर्धन्यताया अपि प्राचीनैरुक्तत्वमपि अवष्टम्भकवं वर्तते।

लृकारस्य जिह्वामूलस्थानकताया बर्स्वस्थानकताया वा प्रतिपादकानावं वचनानि अत्रैवाऽनुपदम् प्रदर्शितान्येव। लृकारस्य दन्तस्थानकतायाः प्रतिपादकानावं वचनानि अपि बहून्येवोपलभ्यन्ते। तथाहि "लृलसिता दन्ते"[1] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये, "लृतुलसा दन्त्याः"[2] इत्यापिशलिशिक्षासूत्रे, एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि। भरतनाट्यशास्त्रेऽपि "लृतुलसा दन्त्याः"[3] इति "दन्त्या लृलसाः"[4] इति "लृलृ दन्त्यौ"[5] इति च। पाणिनीयशिक्षायाञ् च "दन्त्या लृतुलसास् स्मृताः"[6] इति। चारायणीयशिक्षायाञ् च— "दन्त्या लृतुलसास् स्मृताः" इति, "लृवर्णश् च तवर्गश् च लसकारौ तथैव च। अष्टौ दन्त्याः परिज्ञेया दन्तमूलसमुद्भवाः"[7] इति च। शौनकशिक्षायामपि—"दन्त्या लृतुलसाः प्रोक्ताः"[8] इति। चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि—"दन्ता लृतुलसानाम्"[9] इति। षोडशश्लोक्या शिक्षायाञ् च "स्लृतुला दन्तम्"[10] इति। अत्रेदमपि विचार्यम्—येन खलु शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारेण ऋकारे स्वरभागस्य प्राधान्यं स्वीकृत्य ऋकारस्य जिह्वामूलं स्थानमुक्तम्, तेनैव लृकारे लकारभागस्य प्राधान्यं स्वीकृत्य लृकारस्य दन्तास् स्थानमुक्तमिति लृकारे ऋकारापेक्षया व्यञ्जनभागस्योत्कटतरत्वं स्वीकर्तव्यम् प्रतीयते। उच्चारणेऽपि ऋकारस्य अस्पृष्टतयैवोच्चारणङ् कर्तुं शक्यते, लृकारस्य तु न तथेति लृकारस्येमवं विशेषवं विचार्यैव कात्यायनमुनिना ऋकारलृकारयोस् स्थाननिरूपणे दृष्टिभेदस् स्वीकृतस् स्यात्॥८–९॥

एकारस्य स्थानमाहुः केचित् कण्ठञ् च तालु च।
केचित् तालव्वेवेति तत्र कार्यवं विज्ञैर् विवेचनम्॥१०॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "सन्ध्यानि सन्ध्यक्षराण्याहुरेके द्विस्थानतैतेषु तथोभयेषु। सन्ध्येष्वकारोऽर्धमिकार उत्तरयं युजो-

१. १।६६। २. स्थानप्रकरणे, सू. १२।
३. चतुर्दशोऽध्याये, पृ. २३०। ४. तत्रैव, श्लो. १३।
५. तत्रैव, पृ. २३०। ६. श्लो. १७। ७. पृ. १३।
८. श्लो. १५। ९. सू. ७। १०. श्लो. ११(शि.स., पृ. १६५)।

रुकार इति शाकटायनः"[१] इति एकारस्याऽपि द्विस्थानकत्वं शाकटायनादिसम्मततया सूचितम् । आपिशलिशिक्षासूत्रेऽपि "एदैतौ कण्ठतालव्यौ"[२] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । "एच इग् ह्रस्वादेशे"[३] इति सूत्रं कुर्वतः पाणिनेरपि एकारस्यापि द्विस्थानकत्वं सम्मतं विज्ञायते । भरतनाट्यशास्त्रेऽपि—"एऐ कण्ठतालव्यौ"[४] इति, "एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ"[५] इति च । चान्द्रवर्णसूत्रे तु इकारस्याऽपि कण्ठतालुकं स्थानमुक्तमिति तद् वचनं चिन्त्यमेव, तथापि तत्राऽपि "कण्ठतालुकमिदेदैताम्"[६] इत्युक्तमस्ति । शैशिरीयशिक्षायां च—"एऐ तु कण्ठतालव्यौ"[७] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्षायामपि[८] । तथैव शौनकशिक्षायां च[९] । चारायणीयशिक्षायां च— "कण्ठ्यतालव्यकण्ठोष्ठ्यास् सन्धिवर्णाः प्रकीर्तिताः"[१०] इति । षोडशश्लोकीशिक्षायामपि— "एदैतोः कण्ठतालुकम्"[११] इति । एतानि खलु एकारस्य कण्ठतालुस्थानकतायाः प्रतिपादकानां वचनानि । एकारस्य तालुस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि अपि बहूनि उपलभ्यन्ते । तथाहि "तालव्यावेकारचकारवर्गाविकारैकारौ यकारश् शकारः"[१२] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, "इचशेयास् तालौ"[१३] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये; "तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे, एकारे च"[१४] इति कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्ये; "तालुनि च्ये"[१५] इति ऋक्तन्त्रे । शौनकीयचतुरध्यायिकायामपि "सन्ध्यक्षराणि संस्पृष्टवर्णान्येकवर्णवद् वृत्तिः, नैकारौकारयोस् स्थानविधौ"[१६] इत्युक्त्वा एकारस्य ओकारस्य च एकस्थानकत्वं सूचितम् दृश्यते । "नव तालव्या इवर्णचवर्गशकारैकारयकाराः"[१७] इति याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् । पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिकेऽपि "सिद्धमेङस् सस्थानत्वाद्"[१८] इति; तद्भाष्ये च "सिद्धमेतत् । कथम् ।

१. १३।३८, ३९ । २. स्थानप्रकरणे, सू. १७ ।
३. अष्टा. १।१।४८ । ४. चतुर्दशेऽध्याये, पृ. २३० ।
५. तत्रैव, श्लो. १४ । ६. सू. ४ । ७. श्लो. २० ।
८. श्लो. १८ । ९. श्लो. १६ । १०. पृ. १३ ।
११. श्लो. १२ (शि. स., पृ. १६५) । १२. १।४२ ।
१३. १।६६ । १४. तै. प्रा. २।२२, २३ । १५. २।१।५ ।
१६. १।४०, ४१ । १७. शि. स., पृ. ३३ ।
१८. पा. व्या. भा. १।१।४८, वा. ३ ।

एङम् सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतः"[1] इति । वर्णपटलेऽपि—"ताल्वे-य-श-चवर्गाणामिकारस्य च भाष्यते"[2] इति । अत्रेदं विचार्यम्— यद्यपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये एकारादेर् द्विस्थानकतायाः परकीयमतत्वेनोल्लेखः कृतः, स्वमते च न केवलम् एकारस्य ओकारस्य चैव किन्तु ऐकारस्य औकारस्य च एकस्थानकत्वमेव प्रतिपादितम्; तथापि ऐकारस्य औकारस्य च द्विस्थानकतायास् तत्प्रातिशाख्यकारं विहायाऽन्येषां सर्वेषां सम्मतत्वाद् ऐकारतुल्यतया एकारस्य एकस्थानकतायाः प्रतिपादकम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनञ् चिन्त्यमेव प्रतिभाति । अस्माकम् मनसि तु ऋग्वेदप्रातिशाख्यकारेण यथा ऋकारस्य वस्तुतो द्विस्थानकस्याऽपि तदीयोत्कटतरांशमेवोपादाय एकस्थानकतया प्रतिपादनङ् कृतम्, यथा वा ऐकारस्य वस्तुतो द्विस्थानकस्यापि तस्योत्तरभूयस्त्वादिकारांशस्योत्कटतया तमेवांशमादाय एकस्थानकत्वम् प्रतिपादितम् तथैव एकारस्यापि वस्तुतो द्विस्थानकस्याऽपि सत एकस्थानकत्वम् प्रतिपादितं स्यादिति । अस्य प्रातिशाख्यस्य मुख्यतया शैशिरीयशाखाविषयकत्वाच्[3] शैशिरीयशिक्षाया "एऐ तु कण्ठतालव्यौ"[4] इति वचनमपि आस्माकीनस्योक्तस्य विचारस्य उपोद्बलकमस्ति । शौनकशिक्षायामपि— "एऐ तु कण्ठतालव्यौ"[5] इत्येव पठ्यते इत्यप्यत्र न विस्मरणीयम् । एवमेव शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारेण कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारेण सामवेदप्रातिशाख्यकारेण च ऋकारस्य द्विस्थानकस्याऽपि प्रधानांशमेवादायैकस्थानकतायाः प्रतिपादितत्वाद् एकारस्य औकारस्याऽपि तथैवैकस्थानकत्वमुक्तं स्यादित्यपि वक्तुं शक्यते । यद्यपि याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि एकारस्य तालुस्थानकत्वमेवोक्तम्, तथापि तत्र "आद्या मात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर् भवेत् । तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य द्वितीया च यथाक्रमात्"[6] इति चोक्तम्; वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "पूर्वा मात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर् भवेत् । तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य परा प्रोक्ता यथाक्रमम् ॥ ऐकारौकारयोश् चैवन् तत्त्वञ् ज्ञेयं विचक्षणैः । एऐतु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ

---

१. पा.व्या.भा. १।१।४८, वा. ३ । २. अथर्वप. ४७।२।१ ।
३. ऋ. प्रा. वर्गद्वये श्लो. ७ । ४. श्लो. २० ।
५. श्लो. १६ । ६. श्लो. २१५ (शि. सं., पृ. ३३) ।

स्मृतौ"[१] इत्त्युक्तम् । एतदपि अस्मदीयस्स्य व्याक्ख्यानस्स्य परिपोषकमेव । तथैव व्यासशिक्क्षायामपि— "अव्व्यञ्जनस्स्वराणाञ् च आदौ कण्ठ इतीरितः । ओष्ठताल्ल्ववर्ण्णवर्ण्णे व्यस्तसवँवृतमेत्त्यपि । ओति चोष्ठौ स्त ओत्त्यल्पाधिकावेत्त्योष्ठतालु च"[२] इत्त्युक्तम् । तद्व्याक्ख्यायावँ वेदतैजसकारेण च "ओतीति । ओकारे कार्य्ये ओष्ठौ अल्पाधिकौ सवँवृतविवृतौ स्तः । एतीति । एकारे कार्य्ये ओष्ठताल्ल्वल्पाधिकं स्यात् । सान्निद्ध्यादोष्ठस्स्य सवँवृतताया उक्तत्त्वादनयोरेकारौकारयोरादावकारꣳ पादमात्त्र इत्त्युच्च्यते । तच्छेषयोरिकारोकारयोर् विवृतत्त्वमित्त्युच्च्यते उच्चारणवशात्"[३] इत्त्युक्तम् । कालनिर्ण्णयशिक्क्षायाञ् च—"एकारौकारयोरादावकारोऽप्प्येकमात्त्रिकः । इवर्ण्णोवर्ण्णयोश् शेषौ भवेतामथ मात्त्रिकौ"[४] इत्त्युक्तम् । एतदपि कृष्ण्णयजुर्वेदतैत्तिरीयशाखायामपि एकारस्स्याऽपि द्विस्स्थानकतायास् सम्प्रदायप्राप्तत्त्वस्स्योपोद्बलकमेव । एवञ् च मूलरूपे एकारस्स्यापि द्विस्स्थानकत्त्वमेव; भ्रश्श्यति तु युगे कथञ् चन तस्स्यैकस्स्थानकत्त्वम् प्राप्तम्; तदेव च पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारभाष्ष्यकाराब्भ्याम् प्रोक्तमिति प्रतीयते । पाणिनिनाऽपि "एचोऽप्रगृह्ह्यस्स्यादूराद्धूते पूर्वस्स्यार्धस्स्याऽदुत्तरस्स्येदुतौ"[५] इति सूत्त्रङ् कुर्वता एकारौकारयोꣳ प्लुतत्त्वे कुत्त्र चिदेव द्विस्स्वरताऽन्न्वाक्ख्याताऽन्न्यत्त्रैकस्स्वरतैवाऽनुमतेति चाऽत्त्र स्स्मर्त्तव्व्यम् ॥१०॥

ऐकारस्स्य तु कण्ठश् च तालु चेति स्स्फुटन् द्वयम् ।
स्थानवँ वदन्न्ति सर्व्वेऽपि ऐकमत्त्येन शिक्क्षकाः ॥११॥

यद्द्यपि पूर्व्वोद्धृते ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचने ऐकारस्स्यापि तालुस्स्थानकत्त्वमुक्तम्, तथापि तत् सर्व्वथैवानुपपद्द्यमानत्त्वादन्न्यथा नेयमेवेति तावँ विमतिमवधीर्य्येदम् प्रोक्तम् बोद्ध्यम् । ऐकारस्स्य कण्ठतालुस्स्थानकतायाꣳ प्रतिपादकानि वचनानि च यथा—"सन्ध्यानि सन्ध्यक्क्षराण्ण्याहुरेके द्विस्स्थानतैतेषु तथोभयेषु । सन्ध्येष्ष्वकारोऽर्धमिकार उत्तरयँ युजोरुकार इति शाकटायनः"[६] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये । "ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्व्वा मात्त्रा ताल्ल्वोष्ट्ठ्योरुत्तरा"[७] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये; "अकारार्धमैकारौकारयोरादिः,

---

१. श्लो. ३५-३६ (शि. स., पृ. १२०) । २. सू. ३९८-४०० । ३. पृ. १५५ (सू. ४००) । ४. श्लो. १२ । ५. अष्टा. ८।२।१०७ । ६. १३।३८, ३९ । ७. १।७३ ।

सर्वं वृतकरणतरमेकेषाम्, इकारोऽद्ध्यर्द्धः पूर्वस्य शेष उकारस् तूत्तरस्य"[1] इत्त्युक्त्वा ऐकारस्स्य कण्ठतालुस्स्थानकत्त्वङ्क् कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि सूचितमेव । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि—"सन्ध्यक्क्षराणि संस्पृष्टवर्णान्न्येकवर्णवद्वृत्तिः, नैकारौकारयोस् स्थानविधौ"[2] इत्त्युक्त्वा ऐकारस्स्य औकारस्स्य च द्विस्स्थानकत्त्वम् पारिशेष्ष्यन्न्यायेन बोधितम् । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रेऽपि— "एदैतौ कण्ठतालव्व्यौ"[3] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि । भरतनाट्ट्यशास्त्रे च—"एऐ कण्ठतालव्व्यौ"[4] इति "एऐकारौ च कण्ठतालव्व्यौ"[5] इति च । शैशिरीयशिक्क्षायामपि—"एऐ तु कण्ठतालव्व्यौ"[6] इति; एवमेव शौनकशिक्क्षायामपि[7] । पाणिनीयशिक्क्षायामप्प्येवमेव[8] । याज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि—"आद्द्या मात्त्रा तु कण्ठ्यस्स्य ऐकारौकारयोर् भवेत् । तालव्व्यस्स्य तथोष्ठ्यस्स्य द्वितीया च यथाक्क्रमम्"[9] इति पाठस् सम्भाव्व्यते । वर्णरत्नप्रदीपिकायान् तु—"पूर्वा मात्त्रा तु कण्ठ्यस्स्य एकारौकारयोर् भवेत् । तालव्व्यस्स्य तथोष्ठ्यस्स्य परा प्रोक्ता यथाक्क्रमम् ॥ ऐकारौकारयोश् चैवन् तत्त्वञ् ज्ञेयं विचक्क्षणैः । एऐ तु कण्ठ्यतालव्व्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ"[10] इति सुस्फुटमेवोक्तम् । चारायणीयशिक्क्षायाञ् च—'कण्ठ्यतालव्व्यकण्ठ्योष्ठ्यास् सन्धिवर्णाः प्रकीर्तिताः"[11] इति । कालनिर्णयशिक्क्षायाञ् च—"ऐकारौकारयोरादावकारोऽप्प्यर्धमात्त्रिकः । इवर्णोवर्णयोश् शेषौ स्यातामद्ध्यर्धमात्त्रकौ"[12] इति । वर्णपटले च— "अतस् स्थानानि वर्णानाङ् कण्ठोऽवर्णहकारयोः । विसर्जनीय ऐ औ च स्वाद्द्ययोर् मात्त्रयोस् स्मृतः । शेषस् ताल्व्वोष्ठयोर् बोद्ध्यस् स यथासङ्ख्यमिष्ष्यते"[13] इति ॥११॥

ओकारस्स्य स्स्थानमाहुः कण्ठमोष्ठौ च केचन ।
ओष्ठावेवेति केचित् तु विचार्यमिह शिक्क्षकैः ॥१२॥

ओकारस्स्य कण्ठोष्ठस्स्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा—

---

१. तै. प्रा. २।२६–२९ ।
२. १।४०, ४१ ।
३. स्थानप्प्रकरणे सू. १७ ।
४. चतुर्दशोऽद्ध्याये, पृ. २३० ।
५. तत्त्रैव, श्लो. १४ ।
६. श्लो. २० ।
७. श्लो. १६ ।
८. श्लो. १८ ।
९. या. शि. शि. व. वि., पृ. ९० ।
१०. श्लो. ३५–३६ (पृ. १२०)
११. पृ. १३ ।
१२. श्लो. १२ ।
१३. अथर्वपरि. ४७।१।१८–१९ ।

"सन्ध्यानि सन्ध्यक्क्षराण्याहुरेके द्विस्स्थानतैतेषु तथोभयेषु। सन्ध्येष्ववकारोऽर्धमिकार उत्तरयँ युजोरुकार इति शाकटायनः"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये। आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रेऽपि— "ओदौतौ कण्ठोष्ठ्यौ"[२] इति। एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि। "एच इग्घ्रस्स्वाऽऽदेशे"[३] इति सूत्त्रञ्च कृतवतᳲ पाणिनेरपि ओकारस्स्यापि द्विस्स्थानकत्त्वं सम्मतवँ विज्ज्ञायते। भरतनाट्ट्यशास्त्त्रेऽपि— "ओऔ कण्ठ्यौष्ठ्यौ"[४] इति उक्तमस्ति। चान्द्रवर्णसूत्त्रे तु उकारस्स्याऽपि द्विस्स्थानकत्त्वमुक्तमिति तद्वचनञ् चिन्त्यमेव; यथैव व्यासशिक्क्षायाम्— "अव्व्यञ्जनस्स्वराणाञ् च आदौ कण्ठ इतीरितः"[५] इति सामान्न्यतया सर्वेषामेव स्स्वराणां शुद्धानाञ्च केनाऽपि रूपेण कियताऽप्प्यंशेन कण्ठ्यत्त्वमपीति प्रोक्तन् तथैञ्च चान्द्रवर्णसूत्त्रस्स्याऽपि तात्पर्यञ्च कल्प्यञ् चेत् तदा चान्द्रवर्णसूत्त्रेण ऐकारौकारयोर् द्विस्स्वरकता सन्ध्यस्स्वरता वा न सम्म्यक् प्रतिपादिता स्स्यात्; तथापि तत्त्रापि "कण्ठोष्ठमुदौदौताम्"[६] इत्त्युक्तमस्ति। शैशिरीयशिक्क्षायामपि— "ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ"[७] इति। एवमेव शौनकशिक्क्षायाम्[८] पाणिनीयशिक्क्षायाञ्[९] च। षोडशश्श्लोक्क्यां शिक्क्षायामपि "ओदौतोरपि कण्ठोष्ठम्"[१०] इति। ओकारस्स्य ओष्ठस्स्थानकतायाᳲ प्रतिपादकानि वचनानि च यथा— "शेष ओष्ठ्योऽपवाद्द्य नासिक्क्यान्"[११] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये, "उवोपोपद्ध्मा (उवोᳲप्पा) ओष्ट्ठे"[१२] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये। "अवर्णे नात्त्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्व्यस्तम्, ओकारे च, ओष्ठौ तूपसंहृततरौ"[१३] इत्त्युक्त्वा तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि ओकारस्स्य ओष्ठ्यत्त्वं सूचितवँ विज्ज्ञायते। "ओष्ठे वोᳲ पू"[१४] इति ऋक्तन्त्रेऽपि। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि— "सन्ध्यक्क्षराणि सँस्स्पृष्टवर्ण्णान्न्येकवर्णवद् वृत्तिः, नैकारौकारयोस् स्थानविधौ"[१५] इत्त्युक्त्वा एकारस्स्य ओकारस्स्य चैकस्स्थानकत्त्वं सूचितमवगम्म्यते। "नव ओष्ठ्या उ ऊ ऊ३ इत्त्युवर्णः प-फ-ब-भ-म-

१. १३।३८, ३९। २. स्थानप्र. सू. १८।
३. अष्टा. १।१।४८। ४. चतुर्दशेऽद्ध्याये, पृ. २३०।
५. सू. ३९८। ६. सू. ५। ७. श्लो. २०। ८. श्लो. १६।
९. श्लो. १८। १०. श्लो. १२ (शि. स, पृ. १६५)।
११. १।४७। १२. १।७०। १३. २।१२–१४।
१४. २।१।९। १५. १।४०, ४१।

वकारोपध्मानीया ओकारश् चेति" इति पाठो याज्ञवल्क्यशिक्षा-कोशेषु क्वचित् प्राप्यते[1]। पाणिनीयव्याकरणवार्तिकेऽपि "सिद्धमेङस् सस्थानत्वात्"[2] इति, तद्भाष्ये च—"सिद्धमेतत्। कथम्। एङस् सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतः"[3] इति। वर्णपटले च—"उवर्णस् त्वोष्ठ्य उच्यते। उपध्मानीय ओकारो वः प-वर्गस् तथा मताः"[4] इति। अत्र च ऋग्वेदप्रातिशाख्यादीनामपि वचनैर् यथा ओकारस्यापि द्विस्थानकताया अविरुद्धत्वम् प्रतिपादयितुं शक्यते तथा व्याख्यानं कृतमेव एकारस्यैकस्थानकताया विवेचने इति तत् सर्वं तत एव वेदितव्यम् ॥१२॥

औकारस्य तु कण्ठश् च ओष्ठौ चेत्युभयं स्फुटम्।
स्थानं वै सर्वसम्मत्या शिक्षकैः प्रतिपादितम् ॥१३॥

यद्यपि "शेष ओष्ठ्योऽपवाद्य नासिक्यान्"[5] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेन औकारस्यापि ओष्ठस्थानकत्वम् प्रतीयते, तथापि तत् सर्वथाऽनुपपद्यमानत्वादन्यथा नेयमेवेति तावं विमतिमवधीर्येदमुक्तम्। औकारस्य कण्ठोष्ठस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि प्रायेण ऐकारस्य द्विस्थानकतायाः प्रतिपादकानां वचनानाम् प्रदर्शने एव प्रदर्शितानि। तत्राऽप्रदर्शितानि वचनानि च एकारस्य द्विस्थानकतायाः प्रतिपादकानां वचनानाम् प्रदर्शने एव प्रदर्शितानि ॥१३॥

जिह्वामूलं कवर्गीयवर्णानां स्थानमुच्यते।
कैश्चित् कैश्चित् तु कण्ठो हि तेषाञ् च स्थानमुच्यते ॥१४॥

कवर्गीयवर्णानाञ् जिह्वामूलस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा—"ऋकारल्कारावथ षष्ठ ऊष्मा जिह्वामूलीयाः प्रथमश् च वर्गः"[6] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। "ऋःकौ जिह्वामूले"[7] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये। "हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति"[8] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये। अत्र यद्यपि जिह्वामूलस्य करणत्वं हनुमूलस्य च स्थानत्वमुक्तं तथापि अर्थतो नाऽस्ति कोऽपि विशेषः। "जिह्वामूले कु"[9] इति ऋक्तन्त्रेऽपि। "कवर्गावर्णानुस्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम्"[10] इति आपिशलिशिक्षासूत्रेऽपि। एवमेव

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. १५३। २. पा. व्या. भा. १।१।४८, वा. ३। ३. तत्रैव भाष्ये। ४. अथर्व-परि. ४७।२।२। ५. १।४७। ६. १।४१। ७. १।६५। ८. २।३५। ९. २।१४। १०. स्थानप्र. सू. ५।

पाणिनीयशिक्षासूत्रे च। पाणिनीयशिक्षायाञ् च— "जिह्वामूले तु कुᳶ प्रोक्तः"[1] इति। याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् च— "सप्त जिह्वामूलीया ऋ ॠ ऋ३ इति ऋवर्णः ᳵक कखगघङ इति"[2] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायामपि— "ऋवर्णोऽथ कवर्गश् च जिह्वामूलीय एव च। जिह्वामूले भवन्त्येषाञ् जिह्वामूलञ् च कारणम्"[3] इति। व्यासशिक्षायाम् च— "कवर्गादिषु जिह्वादिमद्ध्यान्तोष्ठेन चोपरि"[4] इति। पारिशिक्षायाञ् च— "हनुमूले कवर्गे तु जिह्वामूलेन वै तथा"[5] इति। एते च वचने तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचनव्याख्यानेनैव व्याख्याते भवतः। वर्णपटले च— "जिह्वामूलमृवर्णस्य कवर्गस्य च भाष्यते। यश् चैव जिह्वामूलीय लृवर्णश् चेति च स्मृतः"[6] इति। चारायणीयशिक्षायाञ् च— "ऋवर्णश् च कवर्गश् च जिह्वामूलीय इत्यपि। नवैते कीर्तिता वर्णा जिह्वामूलसमुद्भवाः"[7] इति। एतेषु वचनेषु जिह्वामूलत्वेन प्रायेण जिह्वामूलसन्निकृष्टᳵ कोमलतालुभागो लक्षणयोपात्तᳶ प्रतीयते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यादिषु तु हनुमूलत्वेन स भाग उपात्तो विज्ञायते। कवर्गीयवर्णानाङ् कण्ठस्थानकतायाᳶ प्रतिपादकानि वचनानि च यथा— "अकुहविसर्जनीयाᳵ कण्ठ्याः"[8] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे। एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि। भरतनाट्यशास्त्रे च— "अकुहविसर्जनीयाᳵ कण्ठ्याः"[9] इति, "कखगघङाᳵ कण्ठस्थाः"[10] इति च। चान्द्रवर्णसूत्रे च— "कण्ठोऽकुहविसर्जनीयानाम्"[11] इति। शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "अकुहाᳵ कण्ठजाᳶ प्रोक्ताः"[12] इति। एवमेव शौनकशिक्षायामपि[13]। षोडशश्लोक्या शिक्षायाञ् च— "हकुविसर्जनीयानां स्यात् कण्ठम् (कण्ठः?)"[14] इति। कण्ठजिह्वामूलयोᳶ परस्परसमीपवर्तित्वात् सामान्यविशेषरूपत्वाद् वा एकमेव स्थानमपि केचित् कण्ठत्वेन केचिच् च जिह्वामूलत्वेन हनुमूलत्वेनैव वाऽपि व्यवहरन्तीति नानयोᳶ पक्षयोर् विरोधः। एवमेवाऽभिसन्धाय शब्देन्दुशेखरेऽपि सञ्ज्ञाप्रकरणे "अकुहविसर्जनीयानाङ् कण्ठः" इत्यत्र "कण्ठ-

---

१. श्लो. १८। २. या. शि. शि. व. वि., पृ. १५४।
३. श्लो. २७ (शि. सं., पृ. ११९)। ४. सू. ४०१। ५. सू. ४२।
६. अथर्वपरि. ४७।१।२०। ७ पृ. १३। ८. स्थानप्र. सू. २।
९. चतुर्दशेऽध्याये, पृ. २३०। १०. तत्रैव, श्लो. १२।
११. सू. ३। १२. श्लो. २०। १३. श्लो. १४।
१४. श्लो. ११ (शि. सं., पृ. १६५)।

पदङ कण्ठस्थाने–तत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम्" इत्युक्तम् । किन्तु अकारहकारविसर्जनीयानां स्थाने कवर्गीयवर्णानां स्थाने च पार्थक्यं स्फुटमिति तयोर् विवेकेन पृथक्पृथगेव प्रतिपादनयं युक्ततरमिति चाऽस्माभिस् तथैव कृतवं वेद्द्यम् ॥१४॥

टवर्गभववर्णानां षकारस्याऽपि शिक्षकैः ।
मूर्धा हि सर्वसम्मत्या स्थानं शिक्षासु कीर्तितम् ॥१५॥

चवर्गीयवर्णानां स्थानमिकारस्थाननिरूपणप्रसङ्गे एव प्रोक्तमिति अत्र चवर्गीयवर्णान् परित्यज्य टवर्गीयवर्णानां स्थानम् प्रतिपादितम् बोद्ध्यम् । टवर्गीयवर्णानां षकारस्य च स्थानस्य प्रतिपादकानि वचनानि च यथा— "मूर्धन्यौ षकारटकारवर्गौ"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । "षटौ मूर्द्धनि"[२] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गे"[३] इति, "स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण"[४] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये । "मूर्धनि षटौ"[५] इति ऋक्तन्त्रे । "ऋटुरषा मूर्धन्याः"[६] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे । एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । भरतनाट्यशास्त्रे च— "ऋटुरषा मूर्धन्याः"[७] इति, "टठडढणा मूर्धन्याः"[८] इति, "ऋटुरषा मूर्द्धनि स्थिता ज्ञेयाः"[९] इति च । "मूर्धा ऋटुरषाणाम्"[१०] इति चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि । पाणिनीयशिक्षायाञ् च— "स्युर् मूर्धन्या ऋटुरषाः"[११] इति । शैशिरीयशिक्षाया एतद्विषयकवं वचनलं लेखकप्रमादादिना यद्द्यपि विलुप्तन् तथापि शौनकशिक्षायाम्— "मूर्धन्यृटुरषास् स्मृताः"[१२] इति पठ्यत एव । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "षण् मूर्धन्याः षकारो टवर्गश् चेति"[१३] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "षकारोऽथ टवर्गश् च मूर्धन्याः परिकीर्तिताः"[१४] इति । चारायणीयशिक्षायामपि–"मूर्धन्यृटुरषा ज्ञेयाः"[१५] इति । व्यासशिक्षायाञ् च– "टवर्गे वक्त्रमद्ध्ये ड् जिह्वाग्रेणोपरि स्स्पृशेत्"[१६] इति, "स्पर्शस्थाना य ऊष्मकाः"[१७] इति च । पारिशिक्-

१. १।४३ । २. १।६७ । ३. २।३७ । ४. २।४४ ।
५. २।१।१६ । ६. स्थानप्र. सू. ८ । ७. चतुर्दशोऽद्ध्याये पृ. २३० । ८. तत्रैव, श्लो. १२ । ९. तत्रैव, श्लो. १३ ।
१०. सू. ६ । ११. श्लो. १७ । १२. श्लो. १४ ।
१३. शि. स., पृ. ३३ । १४. श्लो. २९ (शि. स., पृ. ११६) ।
१५. पृ. १३ । १६. सू. ४०२ । १७. सू. ४०५ ।

क्षायाञ् च— "प्रतिवेष्ट्य टवर्गे तु जिह्व्वाग्ग्रेणैव मूर्धनि"[१] इति, "ऊष्माण आनुपूर्व्येण स्स्पर्शस्स्थानेषु पञ्च च"[२] इति च। वर्णपटले च— "मूर्धा स्स्थानं षकारस्स्य टवर्गस्स्य तथा मतम्"[३] इति। षोडशश्श्लोक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "ऋष्टुरं कम्"[४] इति ॥१५॥

दन्तास् स्थानन् तवर्गीयवर्णानाल्ँ लसस्य सस्स्य च।
कैश् चिदुक्तम् बुधैरन्न्यैर् दन्तमूलान्न्युदीरितम् ॥१६॥

तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "लृलसिता दन्ते"[५] इति। ऋक्तन्त्रे च— "दन्ते त्स्ला:"[६] इति। आपिशलिक्क्षासूत्त्रे च— "लृतुलसा दन्त्या:"[७] इति। एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि। भरतनाट्ट्यशास्त्त्रेऽपि— "लृतुलसा दन्त्या:"[८] इति, "तथदधनाश् चैव दन्तस्स्था:"[९] इति, "दन्त्या लृलसा:"[१०] इति च। चान्द्रवर्णसूत्त्रेऽपि— "दन्ता लृतुलसानाम्"[११] इति। शैशिरीयशिक्क्षायामेतद्विषयके ग्रन्थांशे त्त्रुटितेऽपि शौनकशिक्क्षायान् तु— "दन्त्या लृतुलसाः प्रोक्ता:"[१२] इति पठ्यत एव। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "दन्त्या लृतुलसास् स्मृता:"[१३] इति। याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि— "अष्टौ दन्त्या लृवर्णलकारसकारतवर्गा:"[१४] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायामपि— "लृलसितास् स्मृता दन्त्या जिह्व्वाग्ग्रकरणा हि ते"[१५] इति। वर्णपटले च— "दन्ता लसतवर्गाणाम्"[१६] इति। षोडशश्श्लोक्क्या शिक्क्षायाञ् च स्लृतुला दन्तम्"[१७] इति। एतानि खलु तवर्गीयवर्णादीनान् दन्तस्स्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि। अथ तेषाञ् दन्तमूलस्स्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि। "दन्तमूलीयस् तु तकारवर्ग:, सकाररेफलकाराश् च"[१८] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये। "जिह्व्वाग्ग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु"[१९] इति, "दन्मूलेषु च लकारे"[२०] इति, "स्पर्शस्स्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण"[२१] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये। "दन्तमूलस् तु तवर्ग:"[२२] इति च पाणिनीयशिक्क्षासू-

---

१. सू. ४५। २. सू. ५०। ३. अथर्वपरि. ४७।२।१।
४. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५)। ५. १।६९। ६. २।१।७।
७. स्थानप्र. सू. १०। ८. चतुर्दशेऽद्ध्याये पृ. २३०।
९. तत्त्रैव, श्लो. १२। १०. तत्त्रैव, श्लो. १३। ११. सू. ७।
१२. श्लो. १५। १३. श्लो. १७। १४. शि. स., पृ. ३३।
१५. श्लो. ३० (शि. स., पृ. ११९)। १६. अथर्वपरि. ४७।२।२।
१७. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५)। १८. १।४४, ४५।
१९. २।३६। २०. २।४२। २१. २।४४। २२. स्थानप्र. सू. ११।

त्त्रेऽपि । दन्त–दन्तमूलस्थानयोस् सामान्यविशेषभावेन समन्वयस् सुकरः । अत एव हि चारायणीयशिक्षायान् दन्तमूलभवत्वे स्वीकृतेऽपि एतेषान् दन्त्यत्त्ववँ व्यवहृतम् । तथा हि— "दन्त्या लृतुलसास् स्मृताः" इति, "लृवर्णश् च तवर्गश् च लसकारौ तथैव च । अष्टौ दन्त्याः परिज्ञ्ज्ञेया दन्तमूलसमुद्भवाः"[1] इति च ॥१६॥

रेफस्य दन्तमूलानि स्थानङ् कैश् चिदुदीरितम् ।
कैश् चिद् बर्स्वम् पुनः कैश् चिन् मूर्धा स्थानम् मनीषिभिः॥१७॥

रेफस्य दन्तमूलस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा— "दन्तमूलीयस् तु तकारवर्गः, सकार–रेफ–लकाराश् च"[2] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । "रो दन्तमूले"[3] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "रो दन्तमूलस्थानमेकेषाम्"[4] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे । पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि "रेफो दन्तमूलीय एकेषाम्"[5] इति । "एको दन्तमूलीयो रेफः"[6] इति याज्ञ्ञवल्क्यशिक्षायाम् । "रेफश् च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते"[7] इति वर्णरत्नप्रदीपिकायाम् । वर्णपटलेऽपि— "रेफस्य दन्तमूलानि"[8] इति । रेफस्य बर्स्वस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि च— "रेफम् बर्स्व्यमेके"[9] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; "रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यग् दन्तमूलेभ्यः"[10] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये; "रेफस्य दन्तमूलानि प्रत्यग् वा तेभ्य इष्यते"[11] इति वर्णपटलेऽपि । रेफस्य मूर्धस्थानकतायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा— "ऋटुरषा मूर्धन्याः"[12] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे; एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । "ऋटुरषा मूर्धन्याः"[13] इति, "ऋटुरषा मूर्द्धिन स्थिता ज्ञ्ज्ञेयाः"[14] इति च भरतनाट्यशास्त्रे । चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि" "मूर्धा ऋटुरषाणाम्"[15] इति । शैशिरीयशिक्षायामेतद्विषयकस्य ग्रन्थांशस्य त्रुटितत्वेऽपि शौनकशिक्षायाम्–"मूर्धन्यृटुरषास् स्मृताः"[16] इति पठ्यत एव । पाणिनीयशिक्षायान् च— "स्युर्

---

१. पृ. १३ । २. १।४४, ४५ । ३. १।६८ ।
४. स्थानप्र. सू. ९ । ५. स्थानप्र. सू. १० । ६. शि. स., पृ. ३३ । ७. श्लो. ३० (शि. स., पृ. ११९) ।
८. अथर्वपरि. ४७।२।४ । ९. १।४६ । १०. २।४१ ।
११. अथर्वपरि. ४७।२।४ । १२. स्थानप्र. सू. ८ ।
१३. चतुर्दशेऽध्याये, पृ. २३० । १४. तत्रैव, श्लो. १३ ।
१५. सू. ६ । १६. श्लो. १४ ।

मूर्धन्न्या ऋटुरषाः''[१] इति । चारायणीयशिक्क्षायामपि— "मूर्धन्न्यृटुरषा ज्ज्ञेयाः''[२] इति । वर्णपटले च— "अपर आह— हनुमूले तु रेफस्स्याद् दन्तमूलेषु वा पुनः । प्रत्त्यग् वा दन्तमूलेब्भ्यो मूर्धन्न्य इति चापरे''[३] इति । एतेषु वचनेषु ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचन–शौनकशिक्क्षावचनयोर् विसंवादश् चिन्त्यः । एतच् चाऽत्त्र विचारणीयं यद् उक्तेषु स्स्थानेषु मद्ध्ये च रेफस्स्य मूर्धैव स्स्थानम् प्राचीनतमानामार्याणामुच्चारणे इति विज्ज्ञायते । यतो हि रेफस्स्य मूर्धन्न्यतायाः प्रभावो नकारे दृश्श्यते[४] । यद्द्यपि इ–उ–ए–ओ–ऐ–औ–वर्णानामपि कुपस् सकारस्स्य अन्न्येषाञ् च केषाञ् चन सकाराणाम् मूर्धन्न्यत्त्वापत्तौ निमित्तत्त्वन् दृश्श्यते[५] इति मूर्धन्न्यत्त्वम् मूर्धन्न्यत्त्वापत्तिनिमित्ततायामनैकान्तिकन् तथापि अत्त्र रेफस्स्य मूर्धन्न्यताया अपि प्राचीनैराचार्यैः[४] प्रतिपादितत्त्वमप्प्यवष्टम्भकम् बोद्ध्यम् ॥१७॥

स्थानं रक्तस्स्वराणाञ् च पञ्चमानान् तथैव च ।
य–ल–वानाञ् च रक्तानान् नासिका च प्प्रकीर्तिता ॥१८॥

अनुनासिकानां स्वराणां स्थानन् नासिका चेति यद्द्यपि प्राचीनेषु ग्रन्थेषु स्फुटन् नोक्तन् तथापि निर्विवादमेवैतद् भवितुमर्हति न्यायसिद्धत्त्वात् । यत् तु "अननुनासिकानां स्वराणामपि सत्त्वेन, अननुनासिकानां यलवानामपि सत्त्वेन च स्वराणामनुनासिकानामपि यलवानाञ् चाऽनुनासिकानामपि च न नासिका स्थानम्''[६] इति केन चिदुक्तम्, तन् न विचारसहम्, यथाऽन्न्येषामनुनासिकानां वर्णानान् नासिकाऽपि स्स्थानन् तथाऽनुनासिकानां स्वराणामपि, अनुनासिकानां यलवानामपि च नासिकाऽपि स्स्थानमिति स्स्वीकरणे बाधकस्स्याऽभावात् । तुल्ल्ये च नासिकाव्यापारे कुत्त्र चिन् नासिकायास् स्थानत्त्वङ् कुत्त्र चित् तु न स्स्थानत्त्वमिति व्यवस्स्थाया अनुचितत्त्वाच् च । पाणिनीयव्व्याकरणप्प्रक्क्रियानिर्वाहाय पाणिनीयव्व्याकरणे क्वचित् तथा स्वीकर्तुं यदि आवश्श्यकम् भवेत् तथापि शिक्क्षाशास्त्रेऽस्स्य पक्क्षस्स्याऽनादरणीयत्त्वात् । वर्गेषु पञ्चमानां वर्णानान् नासिका च स्स्थानमिति तु प्प्राचीनेषु ग्रन्थेषु स्स्फुटमुक्तम् । तथा हि "वर्गेवर्गे च (प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणौ) अनुनासिकोऽन्त्यः''[७] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये

---

१. श्लो. १७ । २. पृ. १३ । ३. अथर्वपरि. ४७।२।५।
४. अष्टा. ८।४।१ । ५. अष्टा. ८।३।५७ । ६. पा. शि. शि. स. स., पृ. १३३ । ७. १।१२–१४ ।

एतत् प्रतिपादितम् । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका:"[1] इति, "नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्"[2] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपीदं सूचितम् । ऋक्तन्त्रेऽपि—"स्पर्शे (व) र्गसस्य ... अन्त्योऽनुनासिक:"[3] इति उक्त्वैतत् सूचितम् । आपिशलिशिक्षासूत्रे च—"ञमङणनास् स्वस्थाना नासिकास्थानाश् च"[4] इति । पणिनीयशिक्षासूत्रे च— "ङञणनमास् स्वस्थाननासिकास्थाना:"[5] इति । भरतनाट्यशास्त्रेऽपि—"ङञणनमा अनुनासिका:"[6] इति, "ङञणनमा नासिकोद्भवा ज्ञेया:"[7] इति च । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च—"यथा तृतीयास् तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम्, आनुनासिक्यन् तेषामधिको गुण:"[8] इति एष विषय उल्लिखित: । यलवानामनुनासिकत्वमपि— "अन्तस्थासु रेफवर्जम् परासु तान्ताम् पदादिष्वनुनासिकान् तु"[9] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । "अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकाम् परसस्थानाम्"[10] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "अन्तस्थापरश् च सवर्णमनुनासिकम्"[11] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये । "श्लो:"[12] इति, "रणमपि स्थायाम्"[13] इति च ऋक्तन्त्रे । "उभयोर् लकारे लकारोऽनुनासिक:"[14] इति शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च—"स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् । सवँवृतस् स्थानी सवँवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यणम् । तद् यथा— सय्ँयन्ता, सवँवत्सर:, यलँलोकम्, तलँलोकम् इति अनुस्वारस् स्थानी यणमनुनासिकम् प्रकल्पयति"[15] इति यलवानामनुनासिकत्वम् प्रतिपादितम् । एतेन च तेषां स्थानन् नासिका चेति सुखेन बोद्धुं शक्यते । शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "चतस्रो यादयोऽन्तस्स्था नासिक्या अप्यरेफिका:"[16] इति । एवमेव शौनकशिक्षायामपि[17] । अनुनासिकवर्णगणना च व्यासशिक्षायाङ् कृता यथा—"विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमा: । अजन्तस्था हकारश् च निमित्तेन तु कीर्तिता:"[18] इति । सर्वसम्मत-

---

१. २।३० । २. २।५२ । ३. २।२।३–७ ।
४. स्थानप्र. सू. १६ । ५. स्थानप्र. सू. २१ ।
६. चतुर्दशेऽध्याये, पृ. २३० । ७. तत्रैव, श्लो. १५ ।
८. पा. व्या. भा. १।१।६ । ९. ४।७ । १०. ४।१० ।
११. ५।२८ । १२. ४।४।९ । १३. ४।४।११ ।
१४. २।३५ । १५. अ इ उण् इत्यत्र, वा. ३ ।
१६. श्लो. १३ । १७. श्लो. ८ । १८. सू. ४१३–४१४ ।

शिक्षायामपि— "नित्या भवन्ति नासिक्या अनुस्वारोत्तमा यमाः ।
अन्तस्थाश्च हकारश्च स्वराश्चैव निमित्ततः"[१] इति ।।१८।।

वर्णस्योच्चारणे वायुर् नासिकाविवरे अपि ।
कुरुते विवृते चेत् स्यात् तदा वर्णोऽनुनासिकः ।।१९।।

रक्तस्वरादीनां स्थानत्वेन या नासिकोक्ता सा न प्रसिद्धा नासिका किम् त्वन्यैवेति पक्षः "अन्ये मन्यन्ते— न चेयम् नासिका । किन् तर्हि ? अन्तरास्येऽस्ति चर्मपुटकमिति पणवचर्मवत् विततमिति । तत्सम्बद्धा च रेखा नासिका, सा वायुनाऽभिहन्यमाना श्रुतिविशेषे निमित्तम् भवतीति"[२] इति भर्तृहरिणा भाष्यटीकायाम् प्रदर्शितः, स एव न्यासकारादिभिरनूदितश् च । किन् तु "नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्"[३] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचनात्, तद्व्याख्यानेभ्यः, नासिकाया आस्याद् बाह्यत्वेन "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्"[४] इति सूत्रेण वर्गस्थानामाद्यानाञ् चतुर्णां वर्णानां स्वस्ववर्गपञ्चमेन वर्णेन सह सवर्णसञ्ज्ञाया विहितत्वेन भाष्यकारेण व्याख्यातत्वाच्[५] च लौकिकी नासिका एव नासिकाशब्देन ग्राह्येति विज्ञायते । "अन्ये मन्यन्ते" इत्युक्त्वा हि भर्तृहरिणा पूर्वोक्तः पक्ष उपस्थापित इति भर्तृहरेरपि तत्राऽरुचिस् स्फुटा । तत्राऽनुनासिकवर्णोच्चारणे अननुनासिकवर्णोच्चारणे च नासिकाविवरयोरङ्गुष्ठतर्जनीप्रान्ताभ्याम् पिधाने कृते सति अनुनासिकवर्णोच्चारणे नासिकामार्गेण निर्गच्छता वायुना विहितस्य नासिकापुटयोः कम्पस्य विशेषतयाऽनुभवोऽपि सुकर एवेति च लौकिकी नासिका एवाऽत्र नासिकाशब्देन ग्राह्येत्येव निर्णयः ।।१९।।

स्थानवं विसर्गस्य कण्ठमाहुः केचिदुरोऽपि वा ।
स्वपूर्वस्थस्वरस्थानञ् चाऽस्य सस्थानङ् क्वचित् स्मृतम् ।।२०।।

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "कण्ठ्योऽकारः, प्रथमपञ्चमौ च द्वा ऊष्मणाम्, केचिदेता उरस्यौ"[६] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "अहविसर्जनीयाः कण्ठे"[७] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—"कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ"[८]इति, "पूर्वान्तसस्थानो

१. सू. ३।४४–४५ (श्लो. ७९) । २. पा. व्या. भा. टी. १।१।८ (पृ. १६४) । ३. २।५२ । ४. अष्टा. १।१।९ । ५. पा. व्या. भा. १।१।९ । ६. १।३८–४० । ७. १।७१ । ८. २।४६ ।

विसर्जनीय (एकेषाम्)"[१] इति च। ऋक्तन्त्रे च—"हाः कण्ठे"[२] इति, "उरसि विसर्जनीयो वा"[३] इति च। आपिशलिशिक्षासूत्रे च—"अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः, हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम्"[४] इति। एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि। भरतनाट्यशास्त्रे च—"अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः"[५] इति, "विसर्जनीय औरसस्य इत्यन्ये"[६] इति, "कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भवः कखयोः। पफयोरोष्ठस्थानो भवेद्"[७] इति च। चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि—"कण्ठोऽकुहविसर्जनीयानाम्"[८] इति। शैशिरीयशिक्षायामेतद्विषयस्य वचनस्य लेखकप्रमादादिना विलुप्तत्वेऽपि, शौनकशिक्षायां तु—"विसर्गश्चाऽपि कण्ठजः"[९] इति पठ्यत एव। याज्ञवल्क्यशिक्षायां च—"त्रयः कण्ठ्या अवर्णहकारविसर्जनीयाः"[१०] इति। व्यासशिक्षायां च—"हकारश्च विसर्गश्च कण्ठस्थानावितीरितौ"[११] इति। पारिशिक्षायां च—"कण्ठस्स्थानं स एवाऽत्र करणं हविसर्गयोः"[१२] इति। वर्णपटले च—"अतस्स्थानानि वर्णानां कण्ठोऽवर्णहकारयोः। विसर्जनीय एऔ च स्वाद्द्वयोर् मात्रयोस् स्मृतः"[१३] इति। षोडशश्लोक्यां शिक्षायां च—"हकुविसर्जनीयानां स्यात् कण्ठ्यम् (कण्ठः)"[१४] इति। पाणिनीयशिक्षायां तु—"अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः"[१५] इति। लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षायां च—"अवर्णाच्च ऋकाराच्च विसर्गः कण्ठ्य एव सः। इवर्णाच्च तथोवर्णात् (?) तथा चैकारपूर्वकः। औकारपूर्वकश् (?) चैव तालव्यो भवति ध्रुवम्। एकाराच्च कण्ठतालुर् विसर्गो भवति ध्रुवम्। कण्ठोष्ठ्यस्तु तथौकाराद् विसर्गो भवति ध्रुवम्। देवो वः सविता चाऽत्र हकारसदृशो भवेत्। देवीस्तिस्रो विसर्गस्तु हिकारसदृशो भवेत्। आयुस्ते अशुरित्यादौ हुकारसदृशो भवेत्। विसर्गश्चाग्नेरित्यादौ हेकारसदृशो भवेत्। विसर्गो बाह्वोरित्यादौ होकारसदृशो भवेत्। अथ स्स्वैर्दक्षैरित्यादौ हिकारसदृशो

---

१. २।४८। २. २।१।२। ३. २।१।३।
४. स्थानप्र. सू. २, ३। ५. चतुर्दशोऽध्याये, पृ. २३०।
६. तत्रैव। ७. तत्रैव, श्लो. १४–१५। ८. सू. ३।
९. श्लो. १४। १०. शि. स., पृ. ३३। ११. सू. ४०६।
१२. सू. ४३। १३. अथर्वपरि. ४७।१।१८।
१४. श्लो. ११ (शि. स., पृ. १६५)। १५. श्लो. २२।

भवेत् । विसर्गो ह्योष्पितेत्यादौ हुकारसदृशो भवेत् । हकारो नैव मन्तव्य इति शास्त्रव्यवस्स्थितिः । फणिनिश्श्वाससदृशो विसर्गो भवति द्ध्रुवम्"[1] इति, "यथा स्स्फटिकदण्डादिरुपाधिवशतो भवेत् । तद्वदूष्मा प्प्रयोक्तव्व्यो हिहुहेहो निदर्शनम् । वसोः पवित्त्रवँ वै तत्त्र ह्युदाहरणमुच्च्यते"[2] इति च ॥२०॥

विसर्जनीयस्स्य जिह्व्वामूलीयत्त्वङ्गतस्स्य तु ।
जिह्व्वामूलं स्थानमिति सर्व्वे शिक्क्षाविपश्चितः ॥२१॥

एतद्विषयकाणि वचनानि ऋकारस्स्थाननिरूपणप्प्रसङ्गे एव प्प्रदर्शितानि । यद्द्यपि अत्त्र "विसर्जनीयस्स्य कखोत्तरकत्त्वङ्गतस्स्य तु" इति पाठस् सुकरस् तथा च "जिह्व्वामूलीयस्स्य जिह्व्वामूलं स्थानम्" इत्त्युक्तेर् विसंस्थुलतायाः[x] परिहारोऽपि भवितुं शक्नोति; तथापि माद्ध्यन्दिनीयशाखायाङ् कखोत्तरकस्स्य विसर्जनीयस्स्याऽपि जिह्व्वामूलं स्थानन् न भवतीति रूढिमुपजीव्व्य इयङ् कारिका विरचितेति बोद्ध्यम् । विसर्जनीयस्स्योपद्ध्मानीयताम् प्प्राप्तस्स्य तु ओष्ठस्स्थानकत्त्वम् पूर्व्वमेवोक्तम् ॥२१॥

अनुस्स्वारस्स्य तु स्स्थानन् नासिकेति प्प्रकीर्त्तितम् ।
कण्ठनासा कैश्चिदुक्ता कैश्चित् तु मुखनासिका ॥२२॥
दन्तमूलङ् क्वचिज् जिह्व्वामूलमुक्तङ् क्वचित् पुनः ।
अनुस्स्वारस्स्थानमतस् सम्म्यक् चिन्त्यवँ विचक्क्षणैः ॥२३॥

तथाहि प्प्राचावँ वचनानि— "शेष ओष्ठ्योऽपवादद्द्य नासिक्क्यान्, नासिक्क्ययमानुस्स्वारान्"[3] इति, "अनन्तस्स्थन् तमनुस्स्वारमाहुः, व्याडिर् नासिक्क्यमनुनासिकवँ वा"[4] इति च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये । "यमानुस्स्वारनासिक्क्यानान् नासिके"[5] इति शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये । "अनुस्स्वारोत्तमा अनुनासिकाः"[6] इति तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये । "नासिकायायँ यमानुस्स्वारनासिक्क्याः"[7] इति ऋक्तन्त्रे । "अनुस्स्वारयमा नासिक्क्याः, कण्ठनासिक्क्यमनुस्स्वारमेके"[8] इति, "कवर्गावर्णानुस्स्वारजिह्व्वामूलीया जिह्व्व्या एकेषाम्"[9] इति च आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि । "नासिकाऽनुस्स्वारस्स्य"[10]

---

१. श्लो. १९–२२ (शि. स., पृ. ११५–११६) । २. श्लो. २६–२७ (शि. स., पृ. ११६) । ३. १।४७, ४८ । ४. १३।३६, ३७ । ५. १।७४ । ६. २।३० । ७. २।१।२ । ८. स्थानप्प्र. सू. १४, १५ । ९. तत्त्रैव, सू. ५ । १०. सू. १८ ।

इति चान्द्रवर्णसूत्त्रे। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "अनुस्स्वारयमानाञ् च नासिका स्थानमुच्च्यते। अयोगवाहा विज्ञ्ज्ञेया आश्श्रयस्स्थानभागिनः॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्ल्यस् स्वरानुगः। अनुस्स्वारस् तु कर्त्तव्व्यो नित्त्यं ह्रोश् शषसेषु च"[1] इति। चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— "यमानुस्स्वारनासिक्क्या नासामूलसमुद्भवाः"[2] इति। व्यासशिक्क्षायाञ् च— "विज्ञ्ज्ञेया नित्त्यनासिक्क्या यमानुस्स्वारपञ्चमाः"[3] इति। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "नित्त्या भवन्ति नासिक्क्या अनुस्स्वारोत्तमा यमाः"[4] इति। पारिशिक्क्षायाञ् च— "नासिक्क्या नासिकास्स्थाना मुखनासिक्क्यकाश् च वा"[5] इति। वर्णपटले च— "नासिक्क्ये नासिका स्स्थानन् तथाऽनुस्स्वार इष्ष्यते"[6] इति। अत्त्र च कैश् चित् करणस्स्याऽपि स्थानत्त्वेनैव सङ्ग्रहात्, कैश् चित् 'प्रधानतो व्यपदेशा भवन्ति' इति न्न्यायेनाऽप्प्रधानस्स्याऽनुल्लेखात्, कैश् चित् तस्स्यैवाऽर्थस्स्य शब्दान्तरेण प्प्रतिपादनाच् च मतभेद इव प्प्रतीयते। एक एवाऽर्थो दन्तमूलशब्देन पाणिनीयशिक्क्षायामुक्तः, नासामूलशब्देन चारायणीयशिक्क्षायामुक्तः, जिह्वा(मूल)-शब्देन आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे प्रोक्त इति अस्माकम् प्रतिभाति। अनुस्स्वारस्स्य जिह्व्यत्त्वन् नासामूलीयत्त्वन् दन्तमूल्ल्यत्त्वं वाऽपि करणस्स्याऽपि स्थानत्त्वेनोपादानादेवोक्तम् प्रतीयते। इदमेव चाऽनुस्स्वारकरणं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये "जिह्वामूलीयानुस्स्वारा हनुमूलेन"[7] इति वचनेन प्प्रतिपादितमस्तीति चाऽत्त्र स्स्मरणीयम् ॥२२-२३॥

रङ्गवर्णस्स्य च स्स्थानन् नासिकेति प्प्रकीर्त्तितम्।
नासामूलवं वाऽपि कैश् चित् कैश् चिदन्न्यदपि स्स्मृतम् ॥२४॥

तथाहि "रङ्गवर्णम् प्रयुञ्जानो नो ग्रसेत् पूर्वमक्क्षरम्। दीर्घस्स्वरम् प्रयुञ्जीयात् पश्चान् नासिक्क्यमाचरेत्"[8] इति पाणिनीयशिक्क्षायां रङ्गस्स्य नासिकास्स्थानत्त्वं सूचितम्। "हृदयादुत्थितं रङ्गङ् कांस्येन समसुस्स्वरम्"[9] इत्त्युक्त्वा शैशिरीयशिक्क्षायां रङ्गस्स्य उरस्स्यत्त्वमिवोक्तम्। शौनकशिक्क्षायान् तु "पूर्वस्स्वरश् च नासिक्क्यस् स च रङ्गः प्रकीर्त्तितः"[10] इति रङ्गस्स्य मुखनासिका-

१. श्लो. २२, २३। २. पृ. १४। ३. सू. ४१३। ४. श्लो. ७९ (३।५३)। ५. सू. ५४। ६. अथर्वपरि. ४७।२।३। ७. १।८३। ८. श्लो. २७। ९. श्लो. १०६। १०. श्लो. २४।

स्स्थानकत्त्वमास्स्थितम् प्रतीयते। याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च—"रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो ग्रसेत् पूर्वमक्क्षरम्। स्वरन् दीर्घम् प्रयुञ्जीत पश्चान् नासिक्क्यमुच्चरेत्"[1] इति, "नसत उत्पद्द्यते रङ्गः कांस्येन समनिस्स्वनः"[2] इति, "यादृशी रत्नवर्णाभा जपायाः कुसुमेऽथवा। तादृश रञ्जयेद् वर्णम् प्रान्ते नासिक्क्यमाचरेत्"[3] इति च रङ्गस्स्य नासिकास्स्थानकत्त्वं सूचितम्; "द्विमात्त्रो मात्त्रिको वाऽपि नासामूलं समाश्रितः। अन्ते प्रयुज्ज्यते रङ्गः पञ्चमस् सर्वनासिकः"[4] इति तु रङ्गस्स्य नासामूलस्स्थानकत्त्वं सूचितम्। अनयोस् च द्वयोस् स्थानयोस् सामान्न्यविशेषभावात् समन्न्वयस् सुकरः। अमोघानन्दिन्न्या शिक्क्षायाञ् च—"द्विमात्त्रो मात्त्रिको वापि" इत्त्यादिकं श्लोकम् पठित्त्वा[5] नासामूलस्स्थानकत्त्वं रङ्गस्स्य प्प्रतिपादितम्। चारायणीयशिक्क्षायाञ् च—"तस्स्य मात्त्रा तु हृदये अणुमात्त्रा तु मूर्धनि। नासाग्ग्रे त्वणूनाम् मात्त्रा रङ्गस् स परिकीर्त्तितः"[6] इति रङ्गस्स्थानं सूचितम् प्रतीयते। पारिशिक्क्षायामपि—"रङ्गे मुखे व्याग्घ्ररुतोपमं स्याद् मात्त्राद्द्वयं हृज्जनितन् त्वनास्स्यम्। एते द्द्विमात्त्राश् च सपादमात्त्रनासिक्क्ययुक्ताश् च विवृत्तिपूर्वाः। सपादमात्त्रत्त्रितये हृदि स्स्यादेकस् ततो मूर्धनि चार्धमात्त्रः। भवेद् विशेषो मुखनासिके च युक्तेश् च तस्मादपि साऽणुमात्त्रः"[7] इति रङ्गस्स्थानं सूचितम्। सर्वलक्क्षणमञ्जर्याञ् च—"रङ्गप्प्लुते व्याग्घ्रशब्दः पूर्वभागे विधीयते। मात्त्राद्द्वयन् तु तत्त्रैव तथा निरनुनासिकम्। मूर्धस्स्थाने तृतीयांशः कांस्यद्ध्वनिसमस् तथा। कम्पश् श्लिष्टस् तथा चैव मात्त्रिकासहितस् तथा। चरमांशस् तु नासिक्क्ये तथैव च बिलद्द्वये"[8] इति सरङ्गस्स्वरस्स्थानानि प्प्रतिपादितानि। नारदीयशिक्क्षायामपि—"नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परतस् स्थिते। अकारं रक्तमित्त्याहुर् नकारेण तु रज्ज्यते"[9] इत्त्यादिना रङ्गस्स्योच्चारणविधिः प्रोक्तः; ततश् चाऽर्थाद् रङ्गस्स्य नासिकास्स्थानत्त्वं सिद्ध्यति। "हृदयाद् (हृदः?) उत्तिष्ठते रङ्गः"[10] इत्त्यपि तत्त्रोक्तम्।

---

१. श्लो. १८९ (शि. स., पृ. २७)। २. श्लो. १९४ (शि. स., पृ. २८)। ३. श्लो. २१६ (शि. स., पृ. ३३)। ४. श्लो. १९१ (शि. स., पृ. २८)। ५. श्लो. ४४ (शि. स., पृ. ९७)। ६. पृ. ३०–३१। ७. सू. १५३–१५७। ८. व्या. शि., पृ. १५६। ९. २।४।५–९। १०. २।४।८।

लोमशीयशिक्षायाञ् च— "रङ्गस् तु द्विविधो ज्ञेयस् स्वरपरो व्यञ्जनपरः। पारावतस्वरणाभो विहितोऽक्षरचिन्तकैः। तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्धनि। नासाग्रे त्वणूनाम् मात्रा रङ्गस्य परिकीर्तिता। रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्। स्वरन् दीर्घम् प्रयुञ्जीत तस्य नासिक्यमुच्चरेत्। द्विमात्रो मात्रिको वापि नसि मूलं समाश्रितः। अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैस् सर्वनासिकः"[1] इत्युक्त्वा सरङ्गस्वरस्य स्थानानि सूचितानि। माण्डूक्या शिक्षायान् तु— "नासादुत्पद्यते रङ्गः कंसेन समनिस्स्वनः"[2] इति रङ्गस्य नासिकास्थानकत्वम् प्रतिपादितम् ॥२४॥

स्थानन् त्वभिनिधानामाम् प्रकृतिस्थानकैस् समम्।
एवमेव ध्रुवस्यापि स्थानमूह्यम् मनीषिभिः ॥२५॥

अभिनिधानानां स्थानानि यद्यपि प्राचीनैस् स्फुटन् नोक्तानि तथापि तेषां स्वप्रकृतिस्थानजत्वं स्फुटम्। अभिनिधानभावमनुल्लिख्य तत्तद्वर्णद्वित्वमेवोल्लिखन्[3] पाणिनिरपि अभिनिधानानान् तत्प्रकृतिसमानस्थानकरणकत्वम् मनुते इति प्रतीयते। अभिनिधानात् परस्य ध्रुवस्याऽपि स्वाभिनिधानस्थानजत्वम् बोद्ध्यम्। उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "नादः परोऽभिनिधानाद् ध्रुवन् तत् तत्कालस्थानम्"[4] इति; शैशिरीयशिक्षायान् च— "नादस् तु श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्वतस् तथा। अनासिक्योऽथ नासिक्यो जायते वर्णरूपतः"[5] इति ॥२५॥

यमानां नासिका स्थानं शिक्षकैः प्रतिपादितम्।
प्रकृतिस्थानकत्वञ् च तेषाङ् कैश् चिदुदीरितम् ॥२६॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "शेष ओष्ठ्योऽपवादश्च नासिक्यान्, नासिक्ययमानुस्वारान्"[6] इति, "यमः प्रकृत्यैव सदृक्"[7] इति, "अनन्त्यस् तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे"[8] इति च। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "यमानुस्वारनासिक्यानान् नासिके"[9] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "नासिक्या नासिकास्थानाः, मुखनासिक्या वा, वर्गवच् चैषु"[10] इति। ऋक्तन्त्रे च— "नासिकायाम् यमाऽनुस्वार-

---

1. १।६–६ (शि. स., पृ. ४५६)। 2. श्लो. ११३ (शि. स., पृ. ४७३)। 3. अष्टा. ८।४।४६, ४७। 4. ६।३९। 5. श्लो. १०१। 6. १।४७, ४८। 7. ६।३२। 8. ६।३४। 9. १।७४। 10. २।४६–५१।

नासिक्क्या:''[१] इति, ''अनन्त्यान्त्यसयँयोगे मद्ध्ये यमꣳ पूर्व्वगुण:''[२] इति च । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे च— ''अनुस्स्वारयमा नासिक्क्या:''[३] इति, ''यमाश् च नासिक्क्यजिह्व्वामूलीया एकेषाम्''[४] इति च । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— ''चत्त्वारस् तु यमाꣳ प्प्रोक्ता अव्व्यक्तास् सानुनासिका:''[५] इति । एवमेव शौनकशिक्क्षायामपि[६] । पाणिनीयशिक्क्षायान् तु— ''अनुस्स्वारयमानाञ् च नासिका स्स्थानमुच्च्यते । अयोगवाहा विज्ज्ञेया आश्श्रयस्स्थानभागिन:''[७] इति । तत्त्र यमानाञ् च स्वाश्श्रयस्वरसस्स्थानकत्त्वयँ यत् कैश् चिद् व्याक्क्यातन् तदनुपपन्नम्, यमानावँ व्यञ्जनवर्ण्णमद्ध्यगतानाम् पूर्व्वस्स्वराङ्गत्त्वे परस्स्वराङ्गत्त्वेऽपि व्यहितस्स्वरसस्स्थानकत्त्वस्याऽसम्भवात् । स्ववर्ग्गीयवर्ण्णाश्श्रितत्त्वाद् यमानान् तेषां स्ववर्ग्गीयवर्ण्णसस्स्थानकत्त्वमेवोचितम् । वर्ण्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च— ''यमानुस्स्वारनासिक्क्या नासामूलभवा दशा (तथा ?)''[८] इति । चारायणीयशिक्क्षायान् तु— ''नासामूर्द्धनि सँस्स्थानꣳ प्प्रथमश् च यमस् स्मृत: । द्द्वितीयन् तालुजिह्व्वायान् नासायान् तु त्रिनिर्द्दिशेत् । तृतीयꣳ कर्ण्णदन्तञ् च कर्ण्णौ नासाञ् च सँस्स्पृशेत् । चतुर्त्थो हृदयन् नासां **सर्व्वे कण्ठ्या यमास् स्मृता:**''[९] इति । व्यासशिक्क्षायाञ् च— ''विज्ज्ञेया नित्त्यनासिक्क्या यमाऽनुस्स्वारपञ्चमा:''[१०] इति । शम्भुशिक्क्षायाञ् च— ''अनन्त्यञ् च भवेत् पूर्व्वमन्त्यञ् च परतो यदि । तयोर् मद्ध्ये यमस् तिष्ठन् नासिकास्स्थानमुच्च्यते''[११] इति । सर्व्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— ''नित्त्या भवन्ति नासिक्क्या अनुस्स्वारोत्त्तमा यमा:''[१२] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— ''नासिक्क्या नासिकास्स्थाना मुखनासिक्क्यकाश् च वा । स्थानयोगे भवत्त्यत्त्र वर्ग्गवच् चेति तेषु तु''[१३] इति । नारदीयशिक्क्षायान् तु— ''अनन्त्यश् च भवेत् पूर्व्वो अन्त्यश् च परतो यदि । तत्त्र मद्ध्ये यमस् तिष्ठेत् सवर्ण्णꣳ पूर्व्ववर्ण्णयो:''[१४] इत्त्युक्त्वा यमानां स्ववर्ग्गीयवर्ण्णतुल्ल्यसस्थानकरणकत्त्वं सूचितम् । वर्ण्णपटले च— ''नासिक्क्ये नासिका स्थानन् तथाऽनुस्स्वार उच्च्यते । यमा वर्ग्गोत्त्तमाश् चाऽपि यथोक्तञ् चैव ते मता:''[१५]

---

१. २।२।२ । २. ११२ । ३. स्थानप्प्र. सू. १६ ।
४. तत्त्रैव सू. १८ । ५. श्लो. १२ । ६. श्लो. ७ ।
७. श्लो. २२ । ८. श्लो. ३४ । ९. पृ. १३ । १०. सू. ४१३ ।
११. श्लो. ४९ । १२. श्लो. ७९ (३।५३) । १३. सू. ५४ ।
१४. २।२।८ । १५. अथर्व्वपरि. ४७।२।३ ।

इति यमानामपि वर्गोत्तमानामिव स्ववर्गीयवर्णसस्थानकत्वन् नासिकास्थानकत्वञ् चेति प्रतिपादितम् ॥२६॥

स्थानन् नासिक्यस्य चोक्तन् नासिकेति हि शिक्षकैः ।
हकारजत्वादस्य स्याद् हकारस्थानताऽपि च ॥२७॥

नासिक्यस्य नासिकास्थानतायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा— "शेष ओष्ठ्योऽपवादश्च नासिक्यान्, नासिक्ययमानुस्वारान्"[1] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । "यमानुस्वारनासिक्यानान् नासिके"[2] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "नासिक्या नासिकास्थानाः"[3] इति। ऋक्तन्त्रे च— "नासिकायायँ यमानुस्वारनासिक्याः"[4] इति । व्यासशिक्षायाञ् च— "विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमाः । अजन्तस्था हकारश् च निमित्तेन तु कीर्तिताः"[5] इति । सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "नित्या भवन्ति नासिक्या अनुस्वारोत्तमा यमाः । अन्तस्थाश् च हकारश् च स्वराश् चैव निमित्ततः"[6] इति, "हकारमौरसवँ विद्यादन्तस्थासु परासु च । उत्तमेषु परेष्वेवन् नासिक्यत्वमिहाऽधिकम् ॥ नासाभ्यान् नोत्सृजेद् वायुमत्यन्तं हमसङ्गमे । न वदेदुरसाऽत्यन्तमन्तस्थाभिश् च सङ्गमे"[7] इति च । शम्भुशिक्षायान् तु— "नासिक्यत्वमुरस्यत्वम् पञ्चमैर् हस्य योगतः । अन्तस्थाभिरुरस्यत्वङ् कण्ठ्यत्वङ् केवलस्य तु"[8] इति नासिक्यस्य नासिक्यत्वमुरस्यत्वञ् चोभयमुक्तम् । पारिशिक्षायाञ् च— "हकारान् नणमा यत्र दृश्यन्ते परतस् तदा । नासिक्यत्वमुरस्यत्वं हस्य तत्र द्विरुच्यते"[9] इति । नासिक्यस्य रक्तीभूतहकाररूपत्वात् तस्य हकारस्थानकत्वमपि न्यायसिद्धमेवेति प्रतीयते । अनुपदमुद्धृतैर् व्यासशिक्षादिवचनैरपि एतत् प्रतिपादितमेव ॥२७॥

स्वरभक्तेर् ऋकारांशरूपत्वस्य विनिश्चयात् ।
ऋकारतुल्यस्थानत्वं समुन्नेयवँ विपश्चिता ॥२८॥
लृकारभागरूपायास् स्वरभक्तेस् तथैव च ।
लृकारतुल्यस्थानत्ववँ वेदितव्यं हि शिक्षकैः ॥२९॥

स्वरभक्तेरूष्मपराया ऋकारांशरूपत्वम् प्रागेव निर्णीतवँ वर्णा-

---

१. १।४७, ४८ ।   २. १।७४ ।   ३. २।४९ ।
४. २।२।२ ।   ५. सू. ४१३–४१४ ।   ६. श्लो. ७९ (३।५३–५४) ।
७. श्लो. ७४–७६ (३।४५–४८) ।   ८. श्लो. ५० ।   ९. सू. १७५ ।

द्ध्याये । ऋकारस्स्थानमप्प्यस्मिन्नेवाऽद्ध्याये निरूपितम् । एवमेव लृकारभागरूपस्स्वरभक्तेस् सम्बन्धेऽपि वेदितव्व्यम् ॥२८–२९॥

स्थानन् तु डढयोर् जिह्वामूलतालुद्द्वय स्मृतम् ।
आचार्यवेदमितत्तरेणेत्त्याह ऋक्पार्षदे मुनिः ॥३०॥

तथा हि "जिह्वामूलन् तालु चाऽऽचार्य आह स्स्थानण् डकारस्स्य तु वेदमित्त्रः । द्वयोश् चाऽस्स्य स्स्वरयोर् मद्ध्यमेत्त्य सम्पद्द्यते स डकारो ळकारः ॥ ढकारतामेति स एव चाऽस्स्य ढकारस् सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः । इळा साळ्हा चाऽत्त्र निदर्शनानि वीड्वङ्गमित्त्येतद्वग्ग्रहेण"[1] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये शौनकमुनिः ॥३०॥

३. अथ करणाधिकारः

(क) करणपरिभाषा

स्थानेषु वायोराघाते यत् साधकतमम् भवेत् ।
जिह्वामूलादिकन् तद् धि करणम् प्रोच्च्यते बुधैः ॥३१॥

तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि करणपरिभाषाऽर्थत एवमेव कृताऽस्ति । तथा हि "स्वराणायँ यत्त्रोपसंहारस् तत् त्स्थानम्, यदुपसंहरति तत् करणम्, अन्न्येषान् तु यत्त्र स्स्पर्शनन् तत् स्थानम्, येन स्स्पर्शयति तत् करणम्"[2] इति । "इह यत्त्र स्स्थाने वर्णा उपलब्भ्यन्ते तत् त्स्थानम्, येन निर्वर्त्यन्ते तत् करणम्"[3] इत्त्यापिशलिशिक्क्षासूत्त्रे । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाया भाष्ष्ये "येनोपक्क्रम्म्यते तत् करणम्"[4] इति । यद्द्यपि गोपथब्राह्मणे करणपरिभाषा नोक्ता तथापि करणशब्द उक्तेऽर्थे एव तत्त्र प्प्रयुक्तो दृश्श्यते "नादानुप्प्रदानकरणौ च द्द्वयस्स्थान सन्ध्यक्क्षरमवर्णलेशः कण्ठ्यो यथोक्तशेषः, पूर्वो विवृतकरण स्स्थितश् च द्द्वितीय स्स्पृष्टकरण स्स्थितश् च"[5] इत्त्यत्त्र । यद्द्यपि अत्त्र करणशब्द आब्भ्यन्तरप्प्रयत्नार्थक इति केचिन् मन्न्यन्ते, तथापि उक्ते पारिभाषिकेऽर्थे एव करणशब्दोऽत्त्र प्रयुक्त इति विवेचकैर् मन्तव्व्यम् । विवृतकरण इत्त्यस्स्य विवृत स्थानाद् अपसृतङ् करणम् उक्तपरिभाषानुरूपङ् कण्ठाधरभागजिह्वामूलादिरूपयँ यस्स्य स इत्त्यर्थः। एवमेवाऽन्न्यत्त्राऽपि बोद्ध्यम् । करणशब्दस्स्य आब्भ्यन्तरप्प्रयत्ने प्रयोगो भाक्त एवेति बृहच्छब्देन्दुशेखरे नागोजिभट्टोऽप्प्याऽऽह[6] । "तद्-

---

१. १।५१–५२ । २. २।३१–३४ । ३. प्रक्क्रमप्प्रकरणे सू. ३, ४ । ४. १।१९, २५ । ५. १।१।१७ । ६. प्रथमभागे, पृ. ४१, ४२ ।

विशेषः करणम्''[1] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनमपि उक्तपारिभाषिककरणस्यैव प्रतिपादकं वेदितव्यम् । **यद्यपि एतत्सूत्रात् पूर्वस्य "तेषां स्थानम् प्रतिनादात् तदुक्तम्"[2] इति सूत्रस्य एतस्य सूत्रस्य च उव्वटेनाऽन्यथा व्याख्यानं कृतम्, तथापि तद्व्याख्यानं सर्वथाऽसङ्गतं दृश्यते ।** उक्तयोस् सूत्रयोर् यथार्थं व्याख्यानं तु क्रमेण '**तेषां** श्वासस्य नादस्य उभयस्य च, **प्रतिनादात्** अभिघातजध्वनेः कारणात् **स्थानम्** प्रदेशविशेषस्य स्स्थानत्वेन व्यवहरणम् भवति, **तच्** च स्स्थानम् प्रथमे पटले एव **उक्तम्** प्रतिपादितम्' इति, 'तस्य सुस्थानस्य **विशेषो** विशेषकः पदार्थो जिह्वामूलमध्योपाग्राऽग्रादिः **करणम्** इत्युच्यते' इति चेति बोद्धव्यम् । एवञ्चाऽत्राऽपि करणशब्द उक्ते पारिभाषिकेऽर्थे एव प्रयुक्त इति वेदितव्यम् । तस्यैव करणस्य विशेषणं स्पृष्टत्वादिकमाभ्यन्तरप्रयत्नत्वेन व्यवह्रियते इति नास्त्येव उत्तरग्रन्थेन ग्रन्थान्तरेण वाऽप्येतस्मिन्नर्थे विरोध इति बोद्धव्यम् । "स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्, दुस्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्, विवृतं स्वरोष्मणाम्, विवृततरम (मा ?)कारैकारौकाराणाम्"[3] इति ऋक्तन्त्रवचनेऽपि पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं योजनीयम् । "पुराकल्प एतदासीत्— संस्कारोत्तरकालम् ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते, तेभ्यस् तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिका शब्दा उपदिश्यन्ते"[4] इति पतञ्जलिमुनिवचनेऽपि करणशब्द उक्तपारिभाषिककरणार्थकतयैव नेतुं सुखेन शक्यते, तत्र नागोजिभट्टादिव्याख्यानस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । तत्र करणशब्द उक्तपारिभाषिककरणार्थक एव सन्नपि आस्यप्रयत्नमुपलक्षयितुमपि सुखेन शक्नोति करणस्थितिविशेषस्यैवाऽऽस्यप्रयत्नत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात् । "किम् पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणञ्च"[5] इति पतञ्जलिमुनिवचनेऽपि करणशब्द उक्तपारिभाषिककरणार्थक एव, न तर्हि "प्रयत्नोऽविशेषितो भवति"[6] इति शङ्कैव नोदियात् । "यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित् समानमिति कृत्वा सवर्णसञ्ज्ञा भविष्यति शकारछकारयोष् षकारठकारयोस् सकारथकारयोस् सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति, एषां हि सर्वमन्यत् समानं करणवर्जम्"[7] इत्यत्र तु करणस्य स्पृष्टत्वेषत्स्पृष्टत्वादिरूपस्य

---

१. १३।८ । २. १३।७ । ३. १।३ ।
४. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्निके) । ५. पा. व्या. भा. १।१।९, वा. २ । ६. तत्रैव । ७. तत्रैव ।

स्स्थितिविशेषस्स्य बोधनाय स्पृष्टतत्त्वेषत्स्पृष्टतत्त्वादिविशिष्टस्स्य जिह्व्वाग्ग्रादेर् बोधनायैव वा करणशब्दश् प्रयुक्त इति बोद्ध्यम् ॥३१॥

(ख) वर्णविशेषकरणविशेषसम्बन्धनिरूपणम्

यद्वर्णोच्चारणे यस्स्य स्स्थाने वाय्व्वभिघातने ।

यत् साधकतमन् तस्स्य वर्णस्स्य करणं हि तत् ॥३२॥

यस्स्य अकारादेर् वर्णस्स्योच्चारणे यस्स्य अकारादेर् वर्णस्स्य स्स्थाने वायोरभिघातस्स्य सम्पादने यद् अधरकण्ठादिकं साधकतमम् भवति तस्स्य वर्णस्स्य तद् अधरकण्ठादिकङ् करणम् बोद्ध्यम् इत्त्यर्थः ॥३२॥

(ग) वर्णविशेषकरणविशेषनिरूपणम्

कण्ठ्यानाङ् करणङ् कण्ठोऽथवा स्स्याद् हनुमद्ध्यकम् ।

अस्स्य सर्वास्स्यजत्त्वे तु सर्वास्स्यङ् करणम् भवेत् ॥३३॥

तथाहि "कण्ठ्यानामधरकण्ठः"[१] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम् । तत्त्र कण्ठस्स्योर्द्ध्वभागस्स्य स्स्थानत्त्वमधरभागस्स्य करणत्त्वमिति बोद्धस् स्थानकरणविभागश् कृतो विज्ज्ञायते । "शेषास् स्वस्स्थानकरणाः"[२] इत्त्यापिशलिशिक्क्षासूत्त्रादिवचनेऽपि एववँ विधोऽप्प्यर्थश् प्रतीयते । शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये तु– "कण्ठ्या मद्ध्येन"[३] इत्त्युक्त्वा कण्ठ्यानावँ वर्णानाङ् करणम् अधोहनुमूलमद्ध्यम् प्रतिपादितवँ विज्ज्ञायते । आपिशलिशिक्क्षादिप्प्रोक्ते अकारस्स्य सर्वमुखस्स्थानकतायाश् पक्क्षे च "शेषास् स्वस्स्थानकरणाः"[४] इत्त्यापिशलिशिक्क्षासूत्त्रादिवचनाद् अकारस्स्य करणमपि सर्वमेव मुखं स्यात् ॥३३॥

उरस्स्यवर्णकरणञ् चोर एव यतोऽत्त्र हि ।

फुस्फुसाब्भ्यावँ वायुरनवरुद्धो निस्सरत्त्ययम् ॥३४॥

उरस्स्यवर्णोच्चारणे तत्प्रकृतिभूतोऽयवँ वायुः उरसश् फुस्फुसाब्भ्याङ् कुत्त्राऽप्प्यनवरुद्ध एव निस्सरतीति यथा तस्स्य न विशिष्टं स्थानम् प्रतिपाद्द्यते तथैव न विशिष्टङ् करणमपीति उर एव तस्स्य करणम् बोद्ध्यम् । एतच् च "शेषास् स्वस्स्थानकरणाः"[५] इत्त्यापिशलिशिक्क्षासूत्त्रादिवचनादवसेयम् ॥३४॥

प्रोक्तञ् जिह्व्व्यानाञ् च जिह्व्वामूलीयानाञ् च कैश् चन ।

जिह्व्वामूलं हि करणं हनुमूलन् तु कैश् चन ॥३५॥

---

१. १।१९ । २. करणप्र. सू. ६ । ३. १।८४ । ४. करणप्र. सू. ६ । ५. तत्त्रैव ।

"कवर्गावर्णानुस्स्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम्"[1] इति प्रोक्ते मते जिह्व्यानाँ वर्णानामन्येषाम् मते जिह्वामूलीयत्त्वेनोक्तानाञ्च तेषाँ वर्णानाङ्करणन् जिह्वामूलम् बोद्ध्यम्। उक्तं हि— "हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति"[2] इति; "करणमद्ध्यन् तु विवृतम्"[3] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये। "जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम्"[4] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे च। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु— "जिह्वामूलीयानुस्स्वारा हनुमूलेन"[5] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ्च— "जिह्वामूलीयाना हनुमूलम्"[6] इति। एतेषु वचनेषु च तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचने ऊर्ध्वहनुमूलं स्थानत्त्वेन जिह्वामूलञ्च करणत्त्वेनोक्तम्; आपिशलिशिक्षासूत्रवचने स्थानत्त्वेन करणत्त्वेन च जिह्वामूलमेवोपात्तम् प्रतीयते; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ्च तैत्तिरीयप्रातिशाख्योक्तं स्थानङ्करणत्त्वेन करणञ्च स्स्थानत्त्वेनोपात्तन् दृश्यते। एवञ्च नाम्नि विमतौ प्रतीयमानायामपि अर्थे नाऽस्ति विमतिरिति बोद्ध्यम् ॥३५॥

तालव्यानान् तु करणञ् जिह्वामद्ध्यं हि कीर्तितम्।
एकारस्य च यस्याऽपि जिह्वामद्ध्यस्य प्रान्तकौ ॥३६॥

तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "तालुस्स्थाना मद्ध्येन"[7] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "तालौ जिह्वामद्ध्येन चवर्गे"[8] इति, "करणमद्ध्यन् तु विवृतम्"[9] इति च। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ्च— "तालव्यानाम् मद्ध्यजिह्वम्"[10] इति। आपिशलिशिक्षासूत्रेऽपि— "जिह्वामद्ध्येन तालव्यानाम्"[11] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये एकारस्योच्चारणे "जिह्वामद्ध्यान्ताभ्याञ् चोत्तराञ् जम्भ्यानृत् स्पर्शयति"[12] इति, यकारोच्चारणे च "तालौ जिह्वामद्ध्यान्ताभ्यायँ यकारे"[13] इति विशेषश्च प्रतिपादितः ॥३६॥

मूर्धन्न्यानान् तु तज् जिह्वोपाग्रं स्यात् प्रतिवेष्टितम्।
प्रतिवेष्टितजिह्वाग्राधोभागो वा क्वचित् स्मृतः ॥३७॥

मूर्धन्न्यानाँ वर्णानाङ्करणन् तु प्रत्त्यावर्त्य ऊर्ध्वाग्रङ्

---

१. आ. शि. सू. स्थानप्प्र. सू. ५। २. २।३५।
३. २।४५। ४. करणप्प्र. सू. ४। ५. १।८३।
६. १।२०। ७. १।७६। ८. २।३६। ९. २।४५।
१०. १।२१। ११. करणप्प्र. सू. ५। १२. २।१७।
१३. २।४०।

कृत्त्वा वक्क्रीकृतञ् जिह्व्वाग्ग्रवँ वेद्द्यम् । तथाहि शुक्लयजुर्वेद-प्प्रातिशाक्ख्ये—"मूर्द्धन्न्याः प्प्रतिवेष्ट्ट्याग्ग्रम्"[1] इति । तैत्तिरीय-प्प्रातिशाक्ख्ये च—"जिह्व्वाग्ग्रेण प्प्रतिवेष्ट्ट्य मूर्द्धनि टवर्ग्गे"[2] इति, "करणमद्ध्यन् तु विवृतम्"[3] इति च । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च—"मूर्धन्न्यानाञ् जिह्व्वाग्ग्रम् प्रतिवेष्टितम्"[4] इति । आपिशलि-शिक्क्षासूत्त्रे च—"जिह्व्वाग्ग्रेण मूर्धन्न्यानाम्, जिह्व्वाग्ग्राधः-करणवँ वा"[5] इति ॥३७॥

मूर्धन्न्यस्स्य षकारस्स्य द्द्रोणिकेति क्क्वचित् स्मृतम् ।
द्द्रोणिकाऽऽकारताम् प्राप्ता जिह्व्वाऽत्त्र द्द्रोणिका मता ॥३८॥

तथाहि शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम्— "षकारस्स्य द्द्रोणिका"[6] इति ॥३८॥

प्रोक्तन् दन्त्यानाञ् च दन्तमूलीयानाञ् च कैश् चन ।
जिह्व्वाग्ग्रङ् करणञ् जिह्व्वाग्ग्रम् प्रस्तीर्ण्णन् तु कैश् चन ॥३९॥

तथाहि शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये—"दन्त्या जिह्व्वाग्ग्रकरणाः"[7] इति । तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये च—"जिह्व्वाग्ग्रेण तवर्ग्गे दन्तमूलेषु"[8] इति, "करणमद्ध्यन् तु विवृतम्"[9] इति च । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे च—"जिह्व्वाग्ग्रेण दन्त्यानाम्"[10] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु—"दन्त्यानाञ् जिह्व्वाग्ग्रम् प्रस्तीर्ण्णम्"[11] इति ॥३९॥

बर्स्स्यानाञ् चाऽपि वर्णानाञ् जिह्व्वाग्ग्रङ् करणं स्मृतम् ।
रेफस्स्य दन्तमूलानि करणङ् कैश् चिदुच्च्यते ॥४०॥

तथाहि तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये—"उपसंहृततरे च (हनू) जिह्व्वाग्ग्र-मृकारर्कारल्कारेषु बर्स्स्वेषूपसंहरति"[12] इति, "रेफे जिह्व्वाग्ग्रमद्ध्येन प्रत्त्यग् दन्तमूलेब्भ्यः"[13] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये च—"दन्त्या जिह्व्वाग्ग्रकरणाः, रश्च् च"[14] इति । शौनकीयचतुरद्ध्या-यिकायान् तु—"रेफस्स्यदन्तमूलानि"[15] इति । तत्त्र आपिशलिशिक्क्षा-नुसारं रेफस्स्य मूर्धन्न्यत्त्वे जिह्व्वोपाग्ग्रञ् जिह्व्वाग्ग्राधो वा करणम्, दन्तमूलस्स्थानत्त्वे च जिह्व्वाग्ग्रङ् करणं स्यादिति प्प्रतीयते ।

---

१. १।७८ । २. २।३७ । ३. २।४५ ४. १।२२ ।
५. करणप्प्र. सू. ६, ७ । ६. १।२३ । ७. १।७६ ।
८. २।३८ । ९. २।४५ । १०. करणप्प्र. सू. ८ ।
११. १।२४ । १२. २।१८ । १३. २।४१ ।
१४. १।७६, ७७ । १५. १।२८ ।

"रो दन्तमूले"[1] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये यद् रेफस्य स्थानमुक्तन् तदेव शौनकीयचतुरध्यायिकायाङ् करणत्वेनोक्तमिति तयोर् नाममात्रे विमतिरर्थे तु ऐकमत्यमेवेति च प्रतीयते ॥४०॥

ओष्ठ्यानाङ् करणञ् चौष्ठ उत्तरो वाऽधरोऽपि वा ।
अविशेषेण वा बोद्ध्यं स्युर् दन्ताग्राणि वस्य तु ॥४१॥

तत्र "समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः"[2] इत्यविशेषेणोक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "ओष्ठाभ्याम् पवर्गे"[3] इति, "करणमध्यन् तु विवृतम्"[4] इति चाऽविशेषेणैव तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि । किन् तु त्रिभाष्यरत्नकारस् तु उत्तरमोष्ठं स्थानमधरमोष्ठञ् च करणम् मन्यते । व्यासशिक्षायामपि—"कवर्गादिषु जिह्वादिमद्ध्यान्तोष्ठेन चोपरि"[5] इत्युक्तमिति त्रिभाष्यरत्नकारस्येदमेव मूलम् प्रतीयते । पारिशिक्षायामपि—"उत्तरोष्ठेऽधरोष्ठेन पवर्गे स्पर्शयत्यथ"[6] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि—"ओष्ठ्यानामधरोष्ठम्"[7] इति । आपिशलिशिक्षासूत्रे तु—"शेषास् स्वस्थानकरणाः"[8] इत्यविशेषेणैवोक्तम् । यथा वकारस्योच्चारणे उत्तरदन्ताग्राणाङ् करणत्वम् अधरोष्ठस्य च स्थानत्वम् प्रतिपाद्यते कैश् चित् तथैव पवर्गीयवर्णाद्यौष्ठ्यवर्णानामुच्चारणेऽपि उत्तरोष्ठस्य करणत्वमधरौष्ठस्य च स्थानत्वमपि वक्तुं सुशकम् । उकारे तत्प्रकृतिकेऽन्यस्मिन् वाऽपि स्वरे तु उभयोरोष्ठयोर् विशेषस्य कथमपि कल्पयितुमनर्हत्वादविशेषेणैव स्थानत्वङ् करणत्वञ् च वक्तव्यमेव । अन्तस्थाया वकारस्य करणन् तु "वो दन्ताग्रैः"[9] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये, "वकार ओष्ठसम्भूतो दन्ताग्रकरणस् स्मृतः"[10] इति वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च । "ओष्ठान्ताभ्यान् दन्तैर् वकारे"[11] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये, "वे चौष्ठान्तेन दन्तेषु"[12] इति व्यासशिक्षायाम् । "ओष्ठान्ताभ्याव्ँ वकारे तूत्तरदन्ताग्रकेषु च"[13] इति पारिशिक्षायाम् । उक्ततैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रव्याख्याने "दन्तैरिति स्थाननिर्देशः, ओष्ठान्ताभ्यामिति करणनिर्देशः"[14] इति त्रिभाष्य-

---

१. १।६८ । २. १।८० । ३. २।३९ । ४. २।४५ ।
५. सू. ४०१ । ६. सू. ४७ । ७. १।२५ ।
८. करणप्र. सू. ९ । ९. १।८१ । १०. श्लो. ३२ (शि. स., पृ. १२०) । ११. २।४३ । १२. सू. ४०५ ।
१३. सू. ४९ । १४. तै. प्रा. त्रिभा. र. २।४३ ।

रत्नकारः; "ओष्ठशब्देनाऽत्त्राधरोष्ठ उच्च्यते तदन्ताब्भ्याम् । ओष्ठस्स्य बाह्य्याबभ्यन्तरभागभिन्नतया द्विवचनम् प्रयुज्ज्यते । दन्तैरिति सप्तम्म्यर्थे तृतीया । उत्तरदन्तेष्विवत्त्यर्थः । वकारोत्पत्तौ स्वभावतोऽधरोष्ठस्स्य आभ्यन्तरोऽन्तः करणम् भवति । यत्त्र त्त्वसौ ओष्ठोपसंहारयोरोष्ठ्चस्स्वरयोर् मद्ध्यवर्त्ती तत्त्र सामर्थ्याद् बाह्य्योऽन्तः करणम् । यथा 'प्रुवोऽसि' 'तया देवास् सुतमाबभूवुः' इति"[१] इति वैदिकाभरणकारः। आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे तु दन्तोष्ठ्चत्त्वेनोक्तस्स्य वकारस्स्य 'शेषास् स्वस्स्थानकरणाः"[२] इति दन्तोष्ठकरणत्त्वमेवोक्तवँ विज्ज्ञायते । सृक्क्वस्स्थानकत्त्वे तु सृक्क्वकरणकत्त्वमस्स्याऽवसेयम् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यतद्व्याक्ख्यानानाम् पर्यालोचने तु अत्त्रत्त्येन सृक्क्वशब्देन अधरोष्ठस्स्य आभ्यन्तरो बाह्य्यो वाऽन्तो ग्राह्य्यः, करणत्त्वेन चोत्तरदन्ताग्ग्राणि स्वीकर्तव्यानि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यानुरोधात् तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यस्स्य व्याक्ख्याने तु ओष्ठान्ताब्भ्यामिति तृतीयैव सप्तम्म्यर्थकतया स्वीकार्या । दन्तैरिति तृतीयायास् सप्तम्म्यर्थकतायास् स्वीकारेऽपि नाममात्त्रे विमतिर् वकारोच्चारणे दन्तोष्ठस्स्य सुस्थितौ व्यापारे वाऽपि तत्त्वभेद एव उक्तयोः प्रातिशाक्ख्यकारयोर् मते इति बोद्ध्यम् ॥४१॥

नासिक्क्यानान् नासिका स्स्याद् यमानान् नक्वरमूलकम् ।
अनुस्स्वारस्स्य तु हनुमूलङ् कैश् चिदुदीरितम् ॥४२॥
बर्स्स्व्यत्त्वेऽस्स्य तु जिह्व्वाग्ग्रङ् करणङ् कैश् चिदास्स्थितम् ।
अनुनासिकवर्णानाङ् करणन् नासिकाऽपि च ॥४३॥

तथाहि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये—"समानस्त्थानकरणा नासिक्क्यौष्ट्ठ्याः"[३] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "नासिक्क्यानान् नासिका"[४] इति । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रेऽपि—"शेषास् स्वस्थानकरणाः"[५] इति । यमकरणञ् च "नासिकामूलेन यमाः"[६] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च—"वर्गवच् चैषु"[७] इति । अनुस्स्वारस्स्य करणयँ यथा—"जिह्व्वामूलीयानुस्स्वारा हनुमूलेन"[८] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये,"उपसंहृततरे च (हनू) जिह्व्वाग्ग्रमृकारर्कारल्कारेषु बर्स्वेषूपसंहरति, एकेषामनुस्स्वारस्स्वरभक्त्योश् च"[९] इति तैत्तिरीय-

---

१. तै. प्रा. वै. टी. २।४३ । २. करणप्र. सू. ६ ।
३. १।८० । ४. १।२६ । ५. करणप्र. सू. ६ ।
६. १।८२ । ७. २।५१ । ८. १।८३ । ९. २।१८, १९ ।

प्रातिशाख्ये । अनुनासिकानाञ्च वर्णानाङ्करणञ्च "मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः"[1] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "अनुनासिकानाम् मुखनासिकम्"[2] इति शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् ॥४२-४३॥

द्विस्थानकानाङ्करणन्द्वयम्बोध्यञ्च यथायथम् ।
इत्युक्तान्यत्र वर्णानाङ्करणानि यथागमम् ॥४४॥

ऋ-लृ-ए-ऐ-ओ-औ इत्यादीनान्द्विस्थानकानाञ्च वर्णानाङ्करणमपि यथायथञ्जिह्वामूलञ्जिह्वाग्रञ्चेति, अधरकण्ठो जिह्वामध्यञ्चेति, अधरकण्ठोऽधरोष्ठश्चेत्यादिकन्द्वितयम् बोध्यम् । गोपथब्राह्मणेऽपि अभ्यादाने प्लुतत्वङ्गच्छत ओङ्कारस्य "पूर्वो विवृतकरणस्स्थितश्च द्वितीयस्पृष्टकरणस्स्थितश्च"[3] इति द्वितयकरणकत्वम् प्रतिपादितमस्तीत्यत्र स्मर्तव्यम् ॥४४॥

(घ) अथ करणोपसंहारविशेषविवरणम्

प्रसङ्गेऽस्मिन्नोष्ठहनूपसंहारादिषु स्स्थितम् ।
वैशिष्ट्यमुक्तयञ्च यत् कैश्चित् तद्वेद्यमत उच्यते ॥४५॥
ह्रस्वेऽवर्णे त्वोष्ठहनु भवेन्नात्युपसंहृतम् ।
दीर्घे प्लुते नातिव्यस्तमित्याहुस्तैत्तिरीयकाः ॥४६॥
ऋकारलृकारयोश्चाप्युपसंहृततरे हनू ।
भवेतामिति ते प्राहुरनुस्वारेऽपि केचन ॥४७॥
हनू ओकार उच्चार्ये नातिव्यस्ते परस्परम् ।
अकारापेक्षयोष्ठौ तूपसंहृततरौ स्मृतौ ॥४८॥
ओष्ठावैकार उच्चार्ये प्रकृष्टावीषदेव हि ।
अकारस्यापेक्षया तूपसंहृततरे हनू ॥४९॥
यदि वर्णविशेषस्योच्चारणे नैव गच्छति ।
जिह्वा करणभावञ्चेत् प्रण्यस्ता तत्र सा भवेत् ॥५०॥
करणत्वन्न चेदोष्ठौ गच्छतो यत्र कुत्र चित् ।
अकारोच्चारण इव भवेतान्तत्र तौ ध्रुवम् ॥५१॥
"पृथगोष्ठोपसंहारो नार्धमात्रान्तरे भवेत् ।
एकमात्रान्तरत्वस्य स्यात् तु सर्वत्र सम्भवे" ॥५२॥[4]

उक्तं हि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये—"अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु

---

१. १।७५ ।   २. १।२७।   ३. १।१।१७ ।
४. तै. प्रा. वै. टी. २।२५ (पृ. ८१) ।

नातिव्व्यस्तम्, ओकारे च, ओष्ठौ तूपसंहृततरौ, ईषत्प्रकृष्टावेकारे, उपसंहृततरे हनू, जिह्वामद्ध्यान्ताभ्याम् चोत्तरान् जम्भ्यान् स्पर्शयति, उपसंहृततरे च (हनू) जिह्वाग्ग्रमृकाररकारल्कारेषु बर्स्वेषूपसंहरति, एकेषामनुस्स्वारस्वरभक्त्योश् च; अनादेशे प्रण्व्यस्ता जिह्वा, अकारवदोष्ठौ"[1] इति । उपसंहृतं संश्लिष्टताम् जिगमिषु, सवंवृतमिति यावत् । व्यस्तवं विवृतम् । तद्व्याक्ख्याने सोमयार्यश् च "अकारे नात्त्युपसंहृतम् आकारे च प्लुते च नातिव्व्यस्तम्"[2] इति । "प्रकृष्टता=सन्निकृष्टता"[3] इत्त्यपि स एवाऽऽह । प्रकृष्टता=विवृततायै प्रकर्षेण कृष्टतेति वयम् मन्न्यामहे । प्रण्व्यस्ता= प्रकर्षेण न्यस्ता, तूष्णीम् भूता, स्वस्थामनि शयितेति यावत् । "उत्पूतशुष्मन्"[4] इत्त्यादौ द्वयोरुकारयोरुच्चारणे पृथक्पृथगोष्ठोपसंहारो भवति, 'पुरु' इत्त्यादौ तु न भवतीति "पृथगोष्ठोपसंहारः" इत्त्याद्द्याया कारिकाया अर्थः । लोमशीयशिक्क्षायाञ् च— "बहूनामप्प्युकाराणामेकङ् करणमिष्य्यते । ह्रस्स्वे दीर्घे च वृद्धे च नानाद्द्वयङ् करणम् भवेत् ॥ बहूतामप्प्युकाराणाम् मद्ध्यदीर्घम् भवेद् यदि । आदावन्ते च करणम् मद्ध्यम पृथगेव तु ॥ बहूनामप्प्युकाराणामन्ते दीर्घम् भवेद् यदि । आदावन्ते च करणम् मद्ध्यग पृथगाश्रितः ॥ आदौ द्वि करणयं यत्त्र पश्चादुवर्णमेव च । आदिमद्ध्यान्तस् स विज्ज्ञेयो वायो श्लोयो(?) निदर्शनम् ॥ आदौ सकृत्करणयं यत्त्र पश्चादुवर्णमेव च । आदावन्तस् स विज्ज्ञेयो वायो शुक्क्रो निदर्शनम् ॥ असयं युक्त पूर्ववर्णस् स्याद् युक्तस् तु परतो यदि । उकारेण तु सयं युज्ज्यते करणाभ्यासस् तथा भवेत् ॥ व्यञ्जनान्त्यनुवर्णानि यान्न्युवर्णान्त्यान् हि तानि च । विद्द्याद् द्वि करणमेतेषामथोकारउकारयोः । ओष्ठ्यस्स्वरावनन्तरौ यत्त्रयत्त्र सयं योगसयं युतौ । तत्त्र सकृत् करणं स्याद् द्वि करणमतोऽन्न्यथा ॥ ओष्ठ्यौ वर्णौ यदि स्स्यातामसयं योगपरावपि । द्विरोष्ठ्यतामेतं कुर्यादोजिष्ठम् पुपुदर्शनम्"[5] इति ओष्ठ्यस्स्वरकरणोपसंहारभेदाभेदौ निरूपितौ । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च—"अनुस्स्वारे विवृत्त्यन्ते विरामे चाक्क्षरद्द्वये । ओवर्णे च उवर्णे च पवर्गे च पृथक्पृथक् ॥ ओओ उवर्ण इत्त्येषामनुस्स्वारपवर्गयोः । विरामे च विवृत्तौ च मद्ध्ये च व्यञ्जनद्द्वये । द्विरोष्ठौ तु विगृह्ण-

---

१. २।१२-२१ । २. तै. प्रा. त्रिभा. र. २।१२ । ३. तत्त्रैव २।१५ । ४. तै. सं. १।६।१।१ । ५. ४।१-९ ।

णीयाद् वकारे त्वधरन् तथा ।। सु ऊतया क्रतुः पुत्त्रान् धेनुं सोमः प्रसुष्टुतिः । यन्मयोभु उदीरय पुपुष्वान् मोषूवो असमाः । बभूवुः श्वो वोचेमहीत्येतादृशम् निदर्शनम् ।। ओऔ उवर्ण इत्येषाव् व्यञ्जनस्य च सङ्गतौ । सकृदोष्ठौ विगृह्णणीयान् नान्यश् चेन् मध्यगस् स्वरः ।। द्विषो युयोतु युयुविर् इत्येतत् तन्निदर्शनम् ।। कतवा (पा?) यत्र दृश्यन्ते सन्धिस्स्थानेषु नित्यशः । स्ववर्गेण नियुक्ताश् च बीरन् तत्रैव कारयेत् ।। हिङ्कृण्वती तत् ते भद्द्रङ्ग गामभजन्त निदर्शनम्"[1] इति । शौनकशिक्षायाञ् च— "ओऔ उवर्ण इत्येषामनेकस्य च सङ्गमे । सकृदोष्ठ्यौ विजानीयान् नान्यश् चेन् मद्ध्यगस् स्वरः ।। उषो न ओषूणो अग्ने द्विषो युयोतु यूयुविः । विरामे च विवृत्तौ च मद्ध्ये चेद् व्यञ्जनद्द्वयम् । द्विरोष्ठौ तु विगृह्णणीयाद् वकारे त्वधरन् तथा । यन् मयोभु उदीरय ताभिरूषु ऊतिभिः । क्रतुं पुत्त्रान् धेनुं सोमस् सुष्टुतिर् मोषु वो असमत् ।। कुतप्वो यत्र दृश्यन्ते सन्धिस्स्थानेषु नित्यशः । स्ववर्गेण नियुक्ताश् चेद् बीरन् तत्रैव कारयेत् । ज्योक्करुत्तराह्मुत्तर इमम् म इति च"[2] इति करणोपसंहारभेदाभेदौ प्रतिपादितौ । "बीरन् नाम अङ्गानाम् (करणानाम् ?) पुनःपुनर् व्यापार इत्युपदेशः"[3] इति शौनकशिक्षाटीकाकारः । याज्ञवल्क्यशिक्षायाः "वडवा च हयन् दृष्ट्वा योनिव् विकुरुते यथा । एवव् वर्णाः प्रयोक्तव्यास् 'स दुन्दुभे' निदर्शनम्"[4] इति श्लोकोऽपि एवव्विधमेवार्थम् प्रतिपादयन् प्रतीयते । पाणिनीयशिक्षायामपि— "अनुस्स्वारे विवृत्त्यान् तु विरामे चाक्षरद्द्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णणीयाद् यत्रौकारवकारयोः"[5] इति द्विरोष्ठव्यापारस्स्थलानि प्रतिपादितानि दृश्यन्ते । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "तत्र यस् स्यात् स्वरपरः कृत्तिरमोऽकृत्तिरमोऽपि वा । तस्स्य पूर्वाक्षरन् द्विस् स्याद् यथाश्श्वोश्श्वोश्श्वमित्यपि । व्यञ्जनात्तम् पदम् पूर्वे तद्वर्णञ् चाऽपरम् भवेत् । द्विर्भावन् तव् विजानीयात् सन्धिकाले तु नित्यशः । तेषु स्स्वरावनन्तरौ यत्र सयँ्योगसञ्ज्ञकौ । तत्र द्विष्करणं स्यात् सकृत् करणमतोऽन्यथा ।। ओष्ठ्यौ वर्णौ यदि स्स्यातामसयँ्योगपरौ यदि । द्विरोष्ठितामतः कार्या जिह्वा पुपूष

---

१. श्लो. २३–२८ ।   २. श्लो. १८–२२ ।   ३. शौ. शि. टी. श्लो. २२ ।   ४. श्लो. १८६ (शि. स., पृ. २७) ।   ५. श्लो. २४ ।

दर्शनम्"[१] इति एतद्विषयकम् प्रतिपादनम् प्राप्यते ॥४५–५२॥

४. अथ प्रयत्नाधिकारः

(क) प्रयत्नपरिभाषा

वर्णव्यक्त्यै प्राणवायोः प्रेरणेऽस्य यथेप्सितम् ।
श्वासताया नादताया उभयत्वस्य वा कृतौ ॥५३॥
स्थानेषु वाय्वाघातानां सिद्ध्यै करणधारणे ।
प्रतियत्नो हि जीवस्य प्रयत्नोऽत्र बुधैः स्मृतः ॥५४॥

वर्णाभिव्यक्त्यर्थम् प्राणवायोः प्रेरणे, वर्णोपादानभूतस्य प्राणवायोर् यथेच्छं श्वासताया नादताया उभयत्वस्य वा करणे, यथेच्छं स्थानविशेषेषु वाय्वाघातविशेषाणां साधने, यथेच्छं स्थानस्य समीपे दूरे सम्पर्के वा करणस्य धारणे व्यापारणे च जीवस्य यः प्रतियत्नस् स हि अत्र शिक्क्षाशास्त्रे बुधैः प्रयत्न इति परिभाषितो बोद्ध्यः ॥५३–५४॥

जीवात्मप्रतियत्नस्याऽस्य च या प्रक्रिया बुधैः ।
उक्ता सा वर्णिता प्राग् हि वर्णाद्ध्यायेऽत्र नोच्च्यते ॥५५॥

(ख) प्रयत्नभेदाः

प्रयत्नस् स बुधैः प्राणमानजस् स्वरयन्त्रजः ।
करणस्थानसम्बन्धजातश् चेति त्रिधा स्मृतः ॥५६॥

(ग) प्राणमानजप्रयत्नभेदौ

अल्पप्राणो महाप्राण इत्याद्द्यो यत्नको द्द्विधा ।
अल्पः प्राणो यत्र सोऽयं यत्नोऽल्पप्राण उच्च्यते ॥५७॥
महाप्राणोऽप्य्येवमेवाऽनयोर् योगात् प्रयत्नयोः ।
वर्णा अप्य्यल्पप्राणाश् च महाप्राणाश् च कीर्तिताः ॥५८॥

तथा चाऽऽपिशलिशिक्क्षासूत्रे "महति वायौ महाप्राणः, अल्पे वायावल्पप्राणः, साऽल्पप्राणमहाप्राणता"[२] इति ॥५७–५८॥

(घ) स्वरयन्त्रजप्रयत्नस् तद्भेदाश् च

स्वरयन्त्रभवो यत्नो यतो ह्यास्याद् बहिर् भवः ।
तस्मादयम् बुधैर् बाह्य्य-प्रयत्न इति कीर्त्यते ॥५९॥

---

१. पृ. १७ । २. नाभितलप्रकरणे, सू. १६–१८ ।

वायुम् फुस्फुसदत्त' हि यत्नोऽयन् नादतादिना ।
सर्वं योज्याऽनुप्रदत्तेऽतोऽनुप्रदानञ् च कीर्त्यते ॥६०॥
वर्णोपादानवायोर् हि यतस् स्यान् नादतादिकम् ।
तस्मादय' हि नादानुप्रदानञ् च क्वचित् स्मृतः ॥६१॥

अनुप्रदानशब्दार्थम् माहिषेयस् तु "अनुप्रदीयतेऽनेन वर्ण इति अनुप्रदानम् मूलकारणम् । अनुप्रदीयते उपादीयते जन्यते इत्यर्थः"[1] इति प्रत्यपीपदत् । उव्वटश् च "वायुमनुप्रदीयते इत्यनुप्रदानम्"[2] इत्याह । नादानुप्रदानशब्दश् च गोपथब्राह्मणेऽपि "नादानुप्रदानकरणौ च"[3] इति प्रयुक्तश् श्रूयते । पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि "स्थान–करण–नादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाश् शब्दा उपदिश्यन्ते"[4] इति वाक्ये नादानुप्रदानशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते । यद्यपि तत्र क्वचिद् "अनुप्रदानज्ञेभ्यः" इत्येव पाठो दृश्यते तथापि क्वचित् तु "नादानुप्रदानज्ञेभ्यः" इति पाठोऽपि प्राप्यत एव । तत्र "अनुप्रदानन् नादादिबाह्ययप्रयत्नः" इति नागेशेन नादादिपदस्योपादानाद् वैद्यनाथेन च च्छायायान् नागेशवाक्यविवरणे "उद्द्योते नादादीति भाष्यस्थनादपदमुपलक्षणवँ विवारादीनामिति भावः" इत्युक्तत्वादयमपि पाठः परम्पराप्राप्त एव विज्ञायते । अतो नादानुप्रदानशब्दोऽपि स्वरयन्त्रभवप्रयत्नवाचक एव बोद्ध्यः ॥५९–६१॥

भेदास् सवँवारादियोगात् सवँवाराद्द्या भवन्ति च ।
सवँवारश् चापि नादश् च घोषवत्तेति च त्रिकम् ॥६२॥
विवारश् चापि श्वासश् चाऽघोषतेत्यपि च त्रिकम् ।
नान्तरीयकसम्बन्धसम्बद्धैर् यत्नकैः कृतम् ॥६३॥
सवँवारस् स्वरयन्त्रोर्ध्वमुखसङ्कोचकोऽत्र हि ।
श्वासस्य गुञ्जितन् नादस् सनादो घोषवान् ध्वनिः ॥६४॥
विवारस् स्वरयन्त्रोर्ध्वमुखविस्तार उच्यते ।
श्वासो वायुः प्राकृतस् स्यादघोषोऽनादको ध्वनिः ॥६५॥
सवँवारञ् च विवारञ् चाऽन्तरा चैवोभयात्मिका ।
अवस्था चैव यत्नश् चोभयात्मा कैश् चिदिष्यते ॥६६॥
तथा नादश्वासयोश् चाऽघोषताघोषवत्तयोः ।
स्यातां प्रयत्नौ मध्यस्थौ तन्मते तान्तरीयकौ ॥६७॥

---

१. तै. प्रा. वर. स. १।१७ । २. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।१ ।
३. १।१।१७ । ४. पस्पशाह्निके ।

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये —"वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा । आपद्यते श्वासतां नादतां वा वक्त्रीहायामुभयं वान्तरोभौ ॥ ता वर्णानाम् प्रकृतयो भवन्ति"[1] इति । कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"संवृते कण्ठे नादः क्रियते, विवृते श्वासः, मध्ये हकारः, ता वर्णप्रकृतयः"[2] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु संवारविवारौ कारिकोक्ततदितरकद्वयमूलभूतौ द्वावेव "द्वे करणे"[3] इति करणतयोपात्तौ इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्थसम्बद्धप्रकरणेन[4] सह एतत्प्रकरणस्य[5] तुलनया विज्ञायते । ऋक्तन्त्रेऽपि —"संवृतो घोषवान्, विवृतोऽघोषः"[6] इति । आपिशलिशिक्षासूत्रे च— "स इदानीम् प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तो यदा कोष्ठमभिहन्ति तदा कोष्ठेऽभिहन्यमाने गलबिलस्य विवृतत्वाद् विवारस् संवृतत्वात् संवारो जायते । तौ संवारविवारौ । यदा कण्ठबिलं संवृतम् भवति तदा नादो जायते । विवृते कण्ठबिले श्वासो जायते । तौ श्वासनादावनुप्रदानमित्याचक्षते । अन्ये तु ब्रुवते अनुप्रदानमनुस्वानो घण्टानिर्ह्रादवत् । तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते । यदा श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसंसर्गादघोषः । सा घोषवदघोषता"[7] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च—"सन्ति ह्यास्याद् बाह्याः प्रयत्नाः । .... के पुनस् ते ? विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता, अल्पप्राणता महाप्राणतेति"[8] इति । पारिशिक्षायाञ् च—"नादस् स्यात् संवृते कण्ठे श्वासस् तु विवृते सति । हकारः क्रियते मध्ये वर्णप्रकृतयश् च ताः"[9] इति ।

यद्यपि अल्पप्राणतामहाप्राणतयोर् बाह्यप्रयत्नेष्वेवान्तर्भावः प्राचीनैः कृतस् तथापि एतयोः प्रकृतेर् वैलक्षण्यादस्माभिः प्राणमानप्रयत्नत्वेन पृथक् प्रतिपादनं कृतमिति विचिन्तनीयमत्र चिन्तनशीलैस् सुधीभिः ॥६२–६७॥

---

१. १३।१, २ । २. तै. प्रा. २।४–७ । ३. १।११ ।
४. २।१–७ । ५. शु. य. प्रा. १।९–१४ । ६. १।३ ।
७. नाभितलप्रकरणे सू. ७–१५ । ८. १।१।९ वा. २ ।
९. सू. २९ ।

(ङ) आभ्यन्तरप्रयत्नस् तद्भेदाश् च

करणस्थानसम्बन्धे यत्नो ह्यास्यान्तरुद्भवेत् ।
यतोऽतोऽन्तःप्रयत्नो वाऽऽस्यप्रयत्नोऽयमुच्यते ॥६८॥
विवृतत्वं सवंवृतत्वमीषद्विवृतताऽपि च ।
ततोऽस्थितस्पृष्टता चेषत्स्पृष्टत्वञ् च तद्भिदाः ॥६९॥
स्थिताऽस्पृष्टत्वं विवृततरत्वञ् च ततः परम् ।
अष्टमञ् चाऽपि विवृततमत्वङ् कैश्चिदीरितम् ॥७०॥
यदा वर्णोच्चारणे स्यात् करणं स्थानदूरगम् ।
विवृतत्वन् तदा ज्ञेयं स्याच् चेत् स्थानसमीपगम् ॥७१॥
सवंवृतत्वन् तदा वेद्यङ् करणं स्थानतः पुनः ।
ईषद् दूरयं यदा गच्छेदीषद्विवृतता तदा ॥७२॥
स्थानं स्पृष्ट्वा तु करणयं यदि द्राग् विनिवर्तते ।
तदाऽस्थितस्पृष्टतेषत्स्पृष्टता स्पर्शनेऽल्पके ॥७३॥
वर्णस्योच्चारणे स्थानाद् दूरे चेत् करणं स्थितम् ।
स्थिरीभूतञ् चाऽपि तदा स्थिताऽस्पृष्टत्वमुच्यते ॥७४॥
विवृतत्वे तारतम्यादवशिष्टौ तु यत्नकौ ।
भवेतामिति नाम्नैव तयोस् सुस्पष्टमस्ति हि ॥७५॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "तद्विशेषः करणम्; स्पृष्टमस्थितम्"[१] इत्यादि। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु– "समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः"[२] इति आभ्यन्तरप्रयत्नः केवलमुल्लिखितो न तु विशेषेण निरूपितः। शौनकीयचतुरध्यायिकादिषु एतद्विषये यदुक्तन् तद् वर्णविशेषाणामाभ्यन्तरप्रयत्नानाम् प्रतिपादनस्य प्रसङ्गे एव प्रदर्शयिष्यते । आपिशलिशिक्षासूत्रे च– "तत्र ध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः (स्थानकरणे ?) परस्परं स्पृशन्ति(स्पृशतः ?) सा स्पृष्टता, यदेषत् स्पृशन्ति तदेषत्स्पृष्टता, दूरेण यदा स्पृशन्ति (तिष्ठतः ?) सा विवृतता, सामीप्येन यदा स्पृशन्ति (तिष्ठतः ?) सा सवंवृतता, इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः"[३] इति । एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रे च प्रायेण । "यत्र वर्णस्थानमाश्रित्य मध्ये जिह्वा न सन्तिष्ठते तदस्थितमित्युच्यते"[४] इति, "यत्र वर्णस्थानमाश्रित्य जिह्वा तिष्ठते तत् स्थितम्"[५] इति च ऋग्वेदप्रातिशाख्य-

१. १३।८, ९। २. १।४३। ३. नाभितलप्र. सू. २–६।
४. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।९। ५. तत्रैव १३।११।

व्याक्ख्याने उव्वटꣳ प्राऽऽह ॥६८-७५॥

(च) वर्णविशेषाणाम् प्राणमानज-यत्नस्स्य निरूपणम्

स्वरा वर्गेषु च तथा यमेषु प्प्रथमा अपि ।
वर्णास् तृतीयाश् च तथा वर्गेष्ष्वेव तु पञ्चमाः ॥७६॥
चतस्स्र एवाऽन्तस्स्थाश् चाऽप्प्यनुस्स्वारश् च रङ्गकः ।
एतद्विशेषरूपाश् च वर्णा अल्पासवस् स्मृताः ॥७७॥
वर्णास् सर्वेऽवशिष्टास् तु महाप्प्राणाꣳ प्रकीर्तिताः ।
अल्पप्प्राणो महाप्प्राणो द्द्वयानार्थं यत्नकौ क्रमात् ॥७८॥

यद्द्यपि आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रादिषु सर्वेषु प्राचीनेषु ग्ग्रन्थेषु अल्पप्राणतामहाप्राणतयोर् व्यञ्जनविषये एव विचारꣳ कृतस् तथापि स्वराणामपि अल्पप्प्राणत्त्वमर्वाचीनैर् विद्द्वद्भिरास्स्थितम्[१] । युक्तञ् चैतदनुभवसंवादादित्त्यस्माभिरपि तदनुमोदितमत्त्र । सुपां सुलुगित्त्या-देस् सूत्त्रस्स्य[२] व्याक्ख्याने इकारस्स्य "आन्तर्यतो दकारꣳ प्रसज्-ज्येत"[३] इति वदता मुनिना पतञ्जलिनाऽपि स्वराणामल्पप्प्राणत्त्वं सूचि-तम्; स्वराणाम् महाप्प्राणत्त्वे हि धकार इकारस्स्याऽन्तरतमस् स्वीकार्-यस् स्यात् । व्यञ्जनविषये तु "वर्गयमानाम् प्रथमेऽल्पप्प्राणा इतरे सर्वे महाप्प्राणाः," "वर्गयमानान् तृतीया अन्तस्स्थाश् चाल्पप्प्राणा इतरे सर्वे महाप्प्राणाः, यथा तृतीयास् तथा पञ्चमाः"[४] इति आपिशलिशिक्क्षा-सूत्त्रे पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रे च । पाणिनीयशिक्क्षायामपि "श्वासिनस् तु खफादयः ईषच्छ्वासांश् चरो विद्द्यात्"[५] इत्त्ययं विषयो लेशेनोक्तः । पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्येऽपि— "तत्त्र वर्गाणाम् प्रथमद्द्वितीया विवृत-कण्ठाश् श्वासानुप्प्रदाना अघोषाः । एकेऽल्पप्प्राणा अपरे महाप्प्राणाः । तृतीयचतुर्थास् संवृतकण्ठा नादानुप्प्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्प्राणा अपरे महाप्प्राणाः । यथा तृतीयास् तथा पञ्चमा आनुनासिक्क्यवर्जम् । आनुनासिक्क्यन् तेषामधिको गुणः"[६] इति । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु स्पर्शव्व्यञ्जनविषये महाप्प्राणास् सोष्मत्त्वेनोल्लिखिताः "वर्गेवर्गे च······ युग्मौ सोष्माणौ"[७] इति । एवमेव शुक्लयजुर्वेद-प्रातिशाक्ख्ये-ऽपि[८] । वर्गप्रथमद्द्वितीयवर्णयोर् विषयेऽयं विभागस् तैत्तिरीय-

---

१. शब्देन्दुशेखरसञ्ज्ञाप्प्रकरणादिषु । २. अष्टा. ७।१।३९ । ३. पा. व्या. भा. ७।१।३९ । ४. बाह्यप्रयत्नप्र. सू. ३, ५,६ । ५. श्लो. ३९, ४० । ६. १।१।९ वा. २ । ७. १।१२, १३ । ८. १।५४ ।

प्रातिशाख्येऽपि— "अघोषेषु श्वासः, भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु"[1] इति सूचितः। पारिशिक्षायाञ्च— "प्रथमान्येष्वघोषेषु महाप्राणा उदाहृताः। अल्पप्राणास्तु प्रथमवर्णेष्वेव प्रकीर्तिताः"[2] इति। ऋक्तन्त्रेऽपि— "श्वासोऽघोषाणाम्, तनीयान् प्रथमानाम्"[3] इत्युक्त्वा अल्पप्राणमहाप्राणविभागः सूचितो विज्ञायते। लघुऋक्तन्त्रसङ्ग्रहे च— "अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः"[4] इति दृश्यते ॥७६–७८॥

(छ) वर्णविशेषाणां स्वरयन्त्रजयत्नस्य निरूपणम्

स्वराणाञ्च खलु सर्वेषां वर्गेषु च यमेषु च।
तृतीयानाञ्चतुर्थानां वर्णानामपि सर्वथा ॥७९॥
वर्गेषु पञ्चमानाञ्चाऽप्यन्तःस्थानान् तथैव च।
हस्याऽनुस्वारस्य चाऽथ रङ्गवर्णस्य चैव हि ॥८०॥
उक्तवर्णविशेषात्मवर्णानामपि सर्वदा।
अनुप्रदानं विज्ञेयं सवं वारादितित्रिकम् बुधैः ॥८१॥

स्वराणाञ्च घोषवत्त्वञ्च छान्दोग्योपनिषदि "सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति"[5] इति उल्लेखादपि विज्ञायते। गोपथब्राह्मणेऽपि ओङ्कारस्य नादानुप्रदानकत्वम् उक्तम्[6]; ततोऽपि स्वराणां संवारनादघोषवत्त्वमवसातुं शक्यम्। ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तु— "अन्त्या सप्त तेषामघोषाः, वर्गेवर्गे च प्रथमावघोषौ"[7] इति, "श्वासोऽघोषाणामितरेषान्तु नादः"[8] इति च व्यञ्जनसम्बन्धे एव नादघोषवत्त्वादिविचारः[4] कृतो दृश्यते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु पुनः—"द्वौद्वौ प्रथमौ जित्, ऊष्माणश्च च हवर्ज्जम्" इति, "धि शेषः"[10] इति चोक्त्वा व्यञ्जनानामेव अघोषाणाञ्च घोषवताञ्च विभागोऽर्थादेव कृतो दृश्यते। यद्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "ऊष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः, न हकारः, व्यञ्जनशेषो घोषवान्"[11] इति व्यञ्जनेष्वेव अघोषघोषवद्विभागः[4] प्रदर्शितस्तथाऽपि "नादोऽनुप्रदानं स्वरघोषवत्सु"[12] इत्यपि तत्रोक्तमिति तत्र स्वराणामपि घोषवत्त्वं सूचितम् बोद्धव्यम्। ऋक्तन्त्रेऽपि— "नादानुप्र-

---

१. २।१०, ११। २. सू. ३१। ३. १।३।
४. प्रयत्नप्रकरणे। ५. २।२२।५। ६. १।१।१७।
७. १।११, १२। ८. १३।४, ५। ९. १।५०, ५१।
१०. १।५३। ११. १।१२–१४। १२. २।८।

दात्तास् स्वरघोषवन्तः"[१] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च– "नादो घोषवत्-स्वरेषु"[२] इति । आपिशलिशिक्षायाम् तु पुनः– "वर्गाणाम् तृतीयचतुर्था अन्तस्स्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ सवं-वृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः"[३] इति, "यथा तृतीयास् तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः"[४] इति चोक्त्वा व्यञ्जनेष्वेव घोषवदघोषविभागः प्रदर्शितः । एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । यद्यपि पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि– "तत्र वर्गाणाम् प्रथम-द्वितीया विवृतकण्ठाश् श्वासानुप्रदाना अघोषाः । एकेऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थास् सवं वृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास् तथा पञ्चमा आनु-नासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यम् तेषामधिको गुणः"[५] इति व्यञ्जने-ष्वेव घोषवदघोषविभागः प्रोक्तस् तथापि "सुपां सुलुक्"[६] इत्यादेस् सूत्रस्य व्याख्याने इकारस्य सुस्थाने "आन्तर्यतो दकारः प्रसज्-ज्येत"[७] इति वदता तेन स्वराणामपि नादानुप्रदानकत्वं सूचितमेव । भरतनाट्यशास्त्रे च– "द्वौद्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश् च तूत्रयो-ऽपरे । अघोषा घोषवन्तस् तु ततोऽन्ये परिकीर्तिताः"[८] इति । शैशिरीय-शिक्षायाम् च– "वर्गाणाम् प्रथमा वर्णा द्वितीया ऊष्मसञ्ज्ञिताः । हकारवर्ज्याश् चाऽघोषाश् शिष्टश् घोषवदुच्यते"[९] इति । एवमेव शौनक-शिक्षायामपि[१०] । पाणिनीयशिक्षायाम् च– "अमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषस् स्मृताः । ईषन्नादा यणजशश् च श्वासिनस् तु खफादयः"[११] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् च– "सवं वृता घोषा विवृता अघोषाः । विंशतिर् घोषास् ते गजडदबा घझढधभा ङञणनमा यरलवा हकारश् चेति । वर्गाणाम् प्रथमा द्वितीयाश् शषसाश् चाऽघोषा घोषास् त्वन्ये"[१२] इति । पाराशर्या शिक्षायाम् च– "विंशतिर् घोषास् ते गजडदबा घझढधभा ङञणनमा यरलवहाश् चेति"[१३] इति । व्यासशिक्षायाम् च– "अघोषास् स्युर् विसर्गोष्मद्वितीयप्रथमा न हः । गजडाद्या दबा-

१. १।३ । २. १।१३ । ३. बाह्यप्रयत्नप्रकरणे सू. ४ ।
४. तत्रैव सू. ६, ७ । ५. १।१।९, वा. २ ।
६. अष्टा. ७।१।३९ । ७. पा. व्या. भा. ७।१।३९ ।
८. १४।११ । ९. श्लो. ११ । १०. श्लो. ६ । ११. श्लो. ३९ ।
१२. या. शि. शि. व. वि., पृ. १५१; (शि. स., पृ. ३२) ।
१३. श्लो. ५६, पृ. ५७–५८ ।

व्र्याश् च घोषवन्त४ परे हल:''[१] इति ''नादश् श्वासो हकाराऽर्की कण्ठेऽल्पे विवृतेऽधिके। अज्घोषा नादतो जाता हचतुर्था हकारजा:। प्रथमाश् श्वासतो ज्ञत्येऽर्कादघोषाश् च ततो यमा:''[२] इति च। चारायणीयशिक्षायाम् च— ''वर्गप्रथमद्वितीयाश् शषसाश् च तत्रयोदश। ज्ञेया अघोषा इत्येवं सञ्ज्ञयाऽक्षरचिन्तकै:। अघोषाणान् तु करणं श्वासवत् समुदाहृतम्। नादवच् चैव सर्वेषा ''करस्तेति (करणञ् चेति ? अन्त्येषामिति?) निश्चय:''[३] इति। उपर्युद्धृतेषु वचनेषु यत्त्र सवँवार-नाद-घोषवत्त्वानामेकतमस्यैवोल्लेखो दृश्यते तत्त्राऽपि अनन्यतमयोरनन्ययोरपि तत्त्र स्वीकृतत्वमास्थेयम्; सवँवारादीनाम् परस्परन् नान्तरीयकत्वात् ॥७९–८१॥

वर्णानामघोषत्वाद्वं विवारादितिरिक स्मृतम्।
अनुप्रदानङ् केचिच् चाऽनुस्वारस्याऽपि तद् विदु: ॥८२॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— ''अन्त्यास् सप्त तेषामघोषा:, वर्गे-वर्गे च प्रथमावघोषौ''[४] इति, ''श्वासोऽघोषाणाम्''[५] इति च। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु— ''द्वौद्वौ प्रथमौ जित्, ऊष्माणश्च च हवर्जम्, मुच् च''[६] इति अघोषा: ''धि शेष:''[७] इत्युक्तेभ्यो घोषवद्भ्य४ पृथक् कृता:। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— ऊष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषा:, न हकार:''[८] इति ''अघोषेषु श्वास:''[९] इति च। ऋक्तन्त्रे च— ''विवृतोऽघोष:''[१०] इति, ''श्वासोऽघोषाणाम्, तनीयान् प्रथमानाम्''[११] इति च। शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च— ''श्वासोऽघोषेष्वनुप्रदान:''[१२] इति। आपिशलिशिक्षासूत्रे च— ''वर्गाणाम् प्रथमद्वितीयाश् शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाश् श्वासानुप्रदाना अघोषा:''[१३] इति। एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि। पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च— ''तत्त्र वर्गाणाम् प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाश् श्वासानुप्रदाना अघोषा:''[१४] इति। भरतनाट्यशास्त्रादिवचनानि अपि एतद्विषयकाणि सवँवारादितिरिकप्रयत्नवद्–वर्णनिरूपणप्रसङ्ग एवाऽनुपदम् प्रदर्शितानि तत

१. सू. ११, १२। २. सू. ३९२–३९४। ३. पृ. ११–१२।
४. १।११, १२। ५. १३।४। ६. १।५०–५२।
७. १।५३। ८. १।१२, १३। ९. २।१०। १०. १।३।
११. तत्त्रैव। १२. १।१२। १३. बाह्यप्रयत्नप्र. सू. २।
१४. १।१।९ वा. २।

एवाऽवगन्तव्यानि । लघुऋक्तन्त्रसङ्ग्रहेऽपि प्रयत्नप्रकरणे "खयाम् यमाः खयः ϗकϗपौ विसर्गश् शर एव च । एते श्श्वासानुप्प्रदाना अघोषाश् च विवृण्वते । कण्ठमन्न्ये तु घोषास् स्युस् संवृता नादभागिनः । (अयुग्मा वर्गयमगा यणश् चाल्पासवस् स्मृताः ।)" इति प्प्राप्प्यते ।

तत्त्र याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाया "वर्गाणाम् प्रथमा द्द्वितीयाश् शषसहाश् चाऽघोषाः"[१] इति वचने हकारस्स्याऽपि अघोषत्त्वम् प्रतिपादितन् दृश्श्यते; अन्न्यत्त्र तु हकारस्स्य घोषवत्त्वमेव प्प्रोक्तम् । अत्त्र वस्तुत हकारो द्द्विविध एव भवति घोषवानघोषश् चेति, अत एव पाणिनीये वर्णसमाम्नाये हकारो द्द्विरुपात्त इति च केचिन् मन्न्यन्ते । किन् तु याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षाकोशान्तरेषु[२] "त्रयोदशाऽघोषास् ते कचटतपाः खछठथफाः शषसाश् चेति" इत्त्यस्स्यैव पाठस्स्योपलब्भ्यमानत्त्वाद् याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षानुगामिन्न्याम् पाराशर्या शिक्क्षायाञ् च तथैवोपलब्भ्यमानत्त्वाद्[३] हकारस्स्याऽघोषताया ϗ प्रतिपादको याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षापाठो भ्रष्ट एवाऽनुमीयते ।

अनुस्स्वारस्स्य तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये संवारनादघोषप्रयत्नकत्त्वं स्वीकृतन् दृश्श्यते[४] । आपिशलिशिक्क्षासूत्रे तत् स्फुटमेवोक्तम्[५] । एवमेव पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रेऽपि । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च– "अलाबुवीणानिर्घोषः"[६] अनुस्स्वार ϗ प्रतिपादित इति तत्त्राऽप्प्यनुस्स्वारस्स्य संवारादिप्रयत्नकत्त्वं स्वीकृतम् प्रतीयते । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि केषाञ् चिन् मते अनुनासिकानां व्यञ्जनानाङ् ङञणनमानाङ् घोषवत्तायाङ् कारणन् तेषु निलीनोऽनुस्स्वारो भवतीति मतमपि[७] प्प्रदर्शितमिति एतन्मते योऽनुस्स्वारोऽन्न्येषामपि घोषवत्तायाङ् कारणम् भवति स नूनं स्वयमपि घोषवानेवेति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यकारेणापि परिज्ज्ञातमेव, तथापि "अन्त्यास् सप्त तेषामघोषाः"[८] इति वदता तेन शषसविसर्जनीयजिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयैस् सहाऽनुस्स्वारस्स्याऽपि अघोषत्त्वं "श्वासोऽघोषाणाम्"[९] इति वदता च श्श्वासयत्नकत्त्वञ् च प्प्रतिपादितं विज्ज्ञायते । किन् तु "अनुस्स्वारो व्यञ्जनं वा स्स्वरो वा"[१०] इति वदता

---

१. शि. स., पृ. ३२ । २. या. शि. शि. व. वि., पृ. १५१, वा. मा. शु. य. सं., परि., पृ. ६ । ३. शि. स., पृ. ५७–५८ (श्लो. ५६) । ४. १।१४, २।८ । ५. बाह्यप्रयत्नप्र. सू. ४ । ६. श्लो. २३ । ७. १३।१५ । ८. १।११ । ९. १३।४ । १०. १।५ ।

तेनाऽनुस्वारस्य स्वरत्वमपि स्वीकृतमिति अन्येषां स्वराणामिवाऽनुस्वारस्यापि सघोषत्वमावश्यकम् प्रतिभाति । ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽनुस्वारस्योष्मत्वमपि प्रतिपादितम्[1] । एतदपि विचारणीयमेव । यद्यपि ऊष्मत्वन् न घोषवत्त्वविरोधि हकारे तयोस् सहभावस्य दृष्टत्वात्, तथाप्यन्यत्रादृष्टत्वाद् विचिन्तनीयमेवाऽत्र प्राज्ञैः । आपिशलिशिक्षादिवचनेषु केके वर्णा ऊष्माणस् स्वीकृता इति निर्णयो दुष्कर एव । "महाप्राणत्वादूष्मत्वम्"[2] इत्यपि आपिशलिशिक्षासूत्रे पठ्यते, अनुस्वारोऽपि महाप्राण[3] इत्यूष्मताऽस्य सम्भवति तन्मतेऽपि । यत् तु शैशिरीयशिक्षाया[4] शौनकशिक्षायाञ्[5] च— "ऊष्माणश् शादयश् चैव चत्वारश् चेति कीर्तिताः" इति उक्तम् तदनुसारि चान्यदपि वचनम् पाणिनीयवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यादिषु स्थितन् तत् खलु व्याकरणप्रक्रियानिर्वाहायोपयोगि सदपि शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या विचारणेऽपर्याप्तमेव स्पष्टतयोष्मरूपाणाँ विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामपि तत्राऽसङ्ग्रहात्, विसर्गस्योष्मतायाश् च "गतिरष्टविधोष्मणः"[6] इत्यादिवचनैरपि स्पष्टम् प्रतिपादितत्वात् । अन्यत्राऽनुस्वारस्य घोषवत्त्वमेव स्वीकृतम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तु तस्य अघोषत्वम् प्रतिपादितमिति ऋग्वेदीयानुस्वारस्य किञ् चिद् वैलक्षण्यमगत्या स्वीकर्तव्यम् भवति ॥८२॥

वर्गस्थानाञ् चतुर्थानां हकारस्यापि केचन ।

सवाँवारादिविवारादिमध्यस्थत्वँ वदन्ति च ॥८३॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—"सोष्मोष्मणाङ् घोषिणां श्वासनादौ"[7] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च—"मध्ये हकारः"[8] इति, "हकारो हचतुर्थेषु"[9] इति च । ऋक्तन्त्रेऽपि—"उभौ हचतुर्थानाम्"[10] इति॥८३॥

ईषन्नादास् तथैवेषच्छ्वासाः के चन केश् चन ।

हकारजा अर्कजाश् च वर्णाः के चित् प्रकीर्तिताः ॥८४॥

तथाहि पाणिनीयशिक्षायान् तदनुसारिणि अग्निपुराणे च—"नादिनो हझषस् स्मृताः । ईषन्नादा यणजशश् च श्वासिनश् च खफादयः । ईषच्छ्वासाँश् चरो विद्यात्"[11] इति । पारिशिक्षायाञ् च—"नादश्

---

१. १।१० । २. नाभितलप्र. सू. १९ ।
३. बाह्यप्रयत्नप्र. सू. ५ । ४. श्लो. १३ । ५. श्लो. ८ ।
६. पा. शि. श्लो. १४ । ७. १३।६ । ८. २।६ । ९. २।९ ।
१०. १।३ । ११. पा. शि. श्लो. ३९–४०; अ. पु. ३३६।२८–२९।

च सवृंते कण्ठे श्वासस् तु विवृते सति। हकारश् क्रियते मद्ध्ये वर्णप्प्रकृतयश् च ताः॥ हकारो हचतुर्थेषु श्वासोऽघोषेषु चैव हि। स भूयान् प्प्रथमान्न्येषु ह्येतानेव विदुर् ध्वनीन्"[1] इति श्वासैषच्छ्वासविभागस् तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्यानुसारमेव[2] कृतो दृश्श्यते। व्यासशिक्षायान् तु— "नादश् श्वासो हकाराऽर्को कण्ठेऽल्पे विवृतेऽधिके"[3] इत्त्युक्तम्। तदर्थश् च—"ऽल्पे कण्ठे (कण्ठखे) यश् शब्दस् स नादः, कण्ठे विवृते यश् शब्दस् स श्श्वासः, उक्ताद् अल्पात् कण्ठखाद् अधिके किन् तु उक्ताद् विवृतात् कण्ठखादल्पे कण्ठखे यश् शब्दस् स हकारः, उक्ताद् विवृतादपि अधिके कण्ठे (कण्ठखे) यश् शब्दस् सोऽर्कः"[4] इति तद्व्याक्ख्याकारैरुक्तः। ततश् परन् तत्रैव "अज्घोषा नादतो जाता हचतुर्था हकारजाः। प्प्रथमाश् श्वासतोऽन्न्येऽर्कादघोषाश् च ततो यमाः"[5] इत्त्युक्त्वा वर्णविशेषाणान् नादादयश् प्प्रयत्ना उक्ताः॥८४॥

उदात्तत्त्वादीनि स्वर-यन्त्र-यत्नभवानि हि।
तथापि तानि प्प्रोक्तानि स्वराद्ध्याये श्रुतेर् बलात्॥८५॥

उदात्तत्त्वादीनाम् बाह्ह्यप्प्रयत्नत्त्वम् आपिशलिशिक्षासूत्रादौ अपि स्वीकृतम्[6], अनुभवप्प्रमाणकञ् चाऽकारादिस्वरविषये; तथापि श्रुतौ "अथ शीक्षाव् व्याक्ख्यास्स्यामः। वर्ण्णस् स्वरः। मात्त्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्त्युक्तश् शीक्षाद्ध्यायः"[7] इति स्वरप्प्रकरणस्स्य पृथगुल्लिखितत्त्वाद्, अन्न्यत्त्राऽपि स्वरस्स्य प्प्राधान्न्येनोल्लिखितत्त्वाद्[8] महाविषयत्त्वाद् व्यञ्जनविषये तेषामाबश्श्यन्तरप्प्रयत्नत्त्वस्स्याऽपि स्वीकार्य्यताया आपत्तेश् च तन्निरूपणायाऽत्त्राऽपि पृथगेवाऽद्ध्यायश् कृत इति तानि पूर्व्वमेव स्वराद्ध्याये निरूपितानि॥८५॥

कालस्स्य बाह्ह्ययत्नत्त्वयँ यद्द्यप्प्यास्स्थितमस्ति हि।
कैश्चित् तथाप्प्यत्त्र मात्त्रा प्प्रागुक्ता श्रुतत्त्वपाश्श्रयात्॥८६॥

यद्द्यपि आपिशलिशिक्षादौ— "कालो विवारसंवारौ श्वासनादावघोषता। घोषोऽल्पप्प्राणता चैव महाप्प्राणस् स्वरास् त्रयः। बाह्ह्यङ्करणमाहुस् तान् वर्णानां वर्णवेदिनः"[9] इत्त्यादिना,

---

१. सू. २९–३०। २. तै. प्प्रा. २।११। ३. सू. ३९२।
४. वेदतंजसे, व्या. शि. सू. ३९२। ५. व्या. शि. सू. ३९३, ३९४।
६. नाभितलप्प्रकरणे सू. २६–२७। ७. तै. उ. १।२।
८. पा. शि. श्लो. १०। ९. नाभितलप्प्रकरणे सू. २६, २७।

पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च— "बाह्यश्च पुनरास्यात् कालः"[1] इति कालस्याऽपि बाह्यप्रयत्नत्वमास्थितमुपलभ्यते, तथाऽपि— "वर्णस् स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः"[2] इति श्रुतौ शिक्षाध्यायस्य पृथक्प्रकरणस्य विषयत्वेन मात्रायाः प्रतिपादितत्वात् तस्या एव श्रुतेस्पाश्रयान् मात्राध्यायोऽप्यत्र ग्रन्थे पृथगेव प्रतिपादितः। अनुभवेनाऽपि कालस्य विशेषेण बाह्यप्रयत्नत्वन् नाऽऽवेदितमिति आपिशल्यादिवचनमस्माभिरवधीरितम् बोद्ध्यम् ॥८६॥

(ज) वर्णविशेषाणाम् आभ्यन्तरप्रयत्नस्य =अन्तःप्रयत्नस्य=आस्यप्रयत्नस्य) निरूपणम्

स्वराणाव् विवृतत्वव् वा स्थितास्पृष्टत्वमिष्यते।
स्पृष्टतेषत्स्पृष्टता वा मतभेदेन शिक्षकैः ॥८७॥

स्वराणाव् विवृतत्वस्य प्रतिपादकानि वचनानि यथा— "विवृतं स्वरोष्मणाम्"[3] इति ऋक्तन्त्रे, "स्वराणाञ्च (विवृतम्)"[4] इति शौनकीयचतुरध्यायिकायाम्, "विवृतकरणास् स्वराः"[5] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे। एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि। "तथा स्वरो विवृतः"[6] इति भरतनाट्यशास्त्रेऽपि। शैशिरीयशिक्षायाञ्च— "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतङ्करणं स्मृतम्"[7] इति; एवमेव शौनकशिक्षायाम्[8] पाणिनीयशिक्षायाञ्[9] च। याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि— "अकारस् संवृतो ज्ञेय इतरे विवृतास् स्वराः"[10] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ्च— "संवृतव् विवृतन् तद्वदस्पृष्टं स्पृष्टमेव च। ईषत्स्पृष्टञ्चार्धस्पृष्टमास्ययत्नस् तु षड्विधः"[11] इत्युक्त्वा "अकारस् संवृतो ज्ञेयो विवृताश् चेतरे स्वराः। अस्पृष्टास्यप्रयत्नाश् च स्वरास् सर्वे भवन्ति हि"[12] इत्युक्तम्॥ माण्डूक्यां शिक्षायाञ्च— "विवृतञ्च स्वरोष्मणाम्"[13] इति।

स्वराणाम् अस्पृष्टतायास् स्थितास्पृष्टताया वा प्रतिपादनयँ

१. अइउण् इत्यत्र, वा. १। २. तै. उ. १।२।
३. १।३। ४. १।३२। ५. अन्तःप्रयत्नप्रकरणे सू. ७।
६. १४।१०। ७. श्लो. २१। ८. श्लो. १७। ९. श्लो. २१।
१०. श्लो. २०९ (शि. स., पृ. ३२)। ११. श्लो ३९ (शि. स., पृ. १२०)। १२. श्लो. ४०। १३. श्लो. ७० (शि. स., पृ. ४६९)।

यथा— "स्वराऽनुस्स्वारोष्मणामस्स्पृष्टं स्थितम्"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये। "अचोऽस्स्पृष्टाः"[२] इति पाणिनीयशिक्क्षायाम्।

स्वराणां स्पृष्टतत्त्वमपि केषाञ् चिन् मतेऽस्ति। तथाहि— "(स्वराणाञ् च) एके स्स्पृष्टम्"[३] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम्।

स्वराणामीषत्स्पृष्टत्त्वमपि केषाञ् चिन् मते। तथाहि व्यासशिक्क्षायाम्— "प्रयत्नश् चोष्मणावँ व्यस्त इणोऽन्न्येषामचाम् भवेत्। केवलानाञ् च सर्वेषाम् (अचाम्) अत्त्यल्पस्स्पृष्टता स्स्मृता"[४] इति ॥८७॥

अवर्णे खलु ह्रस्स्वे तु संवृतत्त्वं स्मृतं समैः।
इवर्णे चाऽप्प्युवर्णे च ऋकारे चाऽपि कैश् चन ॥८८॥

ह्रस्स्वस्स्याऽवर्णस्स्य संवृततायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा— "संवृतोऽकारः"[५] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम्। एवमेव आपिशलिशिक्क्षासूत्रे[६] पाणिनीयशिक्क्षासूत्रे च। प्रक्क्रियादशायां ह्रस्स्वमवर्णवँ विवृतं स्वीकृत्त्य शास्त्रान्ते— "अ अ"[७] इति विवृतमनूद्द्य संवृतवँ विदधता पाणिनिनाऽपि ह्रस्स्वस्स्याऽवर्णस्स्य प्प्रयोगे संवृत्त्वं स्वीकृतमिति स्स्फुटम्। तदेव स्स्फुटीकृतवँ वार्त्तिककारभाष्ष्यकारादिभिरपि[८]। शैशिरीयशिक्क्षायामपि— "संवृतञ् चेत्त्यकारस्स्य"[९] इति। एवमेव शौनकशिक्क्षायामपि[१०]। याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "अकारस् संवृतो ज्ज्ञेयः"[११] इति। एवमेव वर्णरत्नप्प्रदीपिकायामपि[१२]। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "संवृतत्त्वमकारस्स्य विशेषोऽयवँ विधीयते"[१३] इति। एतेषु च वचनेषु अकारो ह्रस्स्वाकारो मन्तव्यः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारवचना[१४]-ऽनुरोधात्। यद्द्यपि यत्र ऋक्तन्त्रादौ स्वराणावँ विवृतता प्रोक्ता तत्र अकारस्स्य संवृतत्त्वन् न प्प्रतिपादितमिति ऋक्तन्त्रकारादिमते ह्रस्स्वाकारस्स्याऽपि विवृतत्त्वमेवेत्त्यपि प्प्रतीयते तथापि— "अवर्णे

---

१. १३।११। २. श्लो. ३८। ३. १।३३।
४. सू. ४०८। ५. १।३६। ६. अन्तःप्रयत्नप्प्रकरणे सू. ११।
७. अष्टा. ८।४।६८। ८. अइउण् इत्त्यत्र। ९. श्लो. २२।
१०. श्लो. १७। ११. श्लो. २०९ (शि. स., पृ. ३२)।
१२. श्लो. ४० (शि. स., पृ. १२०)। १३. श्लो. ८० (३।५७)।
१४. अइउण् इत्त्यत्र, वा. ३।

नात्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्यस्तम्"[१] इति प्रभृतिकात्[२] तैत्तिरीयप्रातिशाख्यादिवचनात्, "सवर्णवच्च च"[३] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यादिवचनाच्च च सर्वत्र ह्रस्वाकारस्य संवृततैव स्वीकृताऽनुमीयत इति "संवृतत्वं स्मृतं समैः" इत्युक्तम् बोद्धव्यम् ।

इवर्णादीनां संवृततायाः प्रतिपादकानि वचनानि यथा—"संवृतस् संवृता अन्यत्राऽऽरम्भसामनः"[४] इति छन्दोगविशेषैरुक्तमिति शब्दकौस्तुभे । ह्रस्वाकारस्य दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्गे "कुतो…न पुनस् तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामिकार उकारो वा"[५] इति वदता पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽपि इकारोकारयोस् संवृतत्वमास्थितम् । "प्रयत्नश् चोष्मणां संवृतं व्यस्तं इणोऽन्येषामचाम् भवेत्"[६] इति, "ओष्ठतालव्ववर्णेवर्णे व्यस्तसंवृतमेत्यपि"[७] इति च वदता व्यासशिक्षाकारेणाऽपि इवर्णोवर्णयोस् संवृतत्वं स्वीकृतम् दृश्यते । "उपसंहृततरे च (हनू) जिह्वाग्रमृकारर्कारलृकारेषु बर्स्वेषूपसंहरति"[८] इति वदता तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकारेण ऋकारलृकारयोस् संवृतत्वं सूचितमेव ।

ऐऔ इत्यत्र स्थितस्य अकारस्य संवृततरत्वन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये—"अकारार्धमैकारौकारयोरादिः, संवृतकरणतरमेकेषाम्"[९] इति उल्लिखितम् । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये तु "सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात्"[१०] इति वार्तिकस्य व्याख्याने "यदत्राऽवर्णं विवृततरन् तदन्यस्मादवर्णाद् ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्"[११] इत्युक्तम् । अन्यत्र तु "संवृताऽवर्णस्य संवृताऽवर्णो विवृताऽवर्णस्य विवृताऽवर्णः"[१२] इति वदता तद्भाष्यकारेण एकारे ओकारे च सन्ध्यक्षरे स्थितस्याऽवर्णस्य तु संवृतत्वमपि आस्थितम् ॥८८॥

स्पृष्टता वर्णिता कैश्चिच्च् शिक्षकैर् ऋलृवर्णयोः ।
एकारस्याऽप्यांशिकी सा तैत्तिरीयैः प्रकीर्तिता ॥८९॥

तथाहि याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—"ऋलोर् मध्ये भवत्यर्ध-

---

१. तै. प्रा. २।१२ । २. २।२७ । ३. १।७२ ।
४. अ.१, पा.१, आ.२ (पृ. ४२)। ५. अइउण् इत्यत्र वा. ३ ।
६. सू. ४०७ । ७. ३६९ । ८. २।१८ । ९. २।२६–२७ ।
१०. ऐऔच् इत्यत्र वा. १० । ११. तत्रैव भाष्यम् ।
१२. १।३।१०, वा. ७ ।

मात्रा रेफलकारयोः । तस्मादस्पृष्टता न स्यादॢकारनिरूपणे"[१] इति। एवमेव वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च[२]। पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेण "ऋति सवर्णे ऋ वा" "ॢति सवर्णे ॡ वा"[३] इति प्रतिपादितयोर् ऋकारॢकारयोरनच्त्वम् पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेणाऽऽशङ्कितम्[४], तच् च भर्तृहरि[५]-कय्यट[६]प्रभृतयस् तयोर् ऋकारॢकारयोरीषत्स्पृष्टप्रयत्नकत्वेन सवृततरत्वेन वोपपिपादयिषन्ति इति तयोर् ऋकारॢकारयोरपि साधारणस्वरतो वैलक्षण्यं स्फुटम् भवति ।

एकारस्योच्चारणे जिह्वामध्यप्रान्ताभ्याञ् जम्भ्यानान् दन्तानां स्पर्शस् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये प्रतिपादितः, तथाहि— "(एकारे) उपसंहृततरे हनू, जिह्वामध्यान्ताभ्याञ् जम्भ्यान्त्स्पर्शयति"[७] इति ॥८९॥

अन्येभ्य एओ विवृततरौ कैश् चित् प्रकीर्तितौ ।
ताभ्यामैऔ च विवृततरौ हि प्रतिपादितौ ॥९०॥
सर्वेभ्य उक्तो विवृततमो दीर्घx प्लुतोऽपि च ।
अवर्णश् शिक्षकैस् तत्राऽवधातव्यवं विचक्षणैः ॥९१॥

एतद्विषये ऋक्तन्त्रे—"विवृतं स्वरोष्मणाम्, विवृततरमकारैकारौकाराणाम्"[८] इति वचनम् प्राप्यते । अत्राऽकारग्रहणन् दीर्घप्लुताकारपरतया नेयम्, पाणिनीयवर्णसमाम्नाये उपदिष्टं ह्रस्वमवर्णमादाय प्रवृत्तस्य "नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति । कस् तर्हि । संवृतः"[९] इत्यस्य, "नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । कौ तर्हि । विवृतौ"[१०] इत्यस्य च पतञ्जलिमुनिवचनस्याऽनुरोधात् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च—"एकारौकारयोर् विवृततमम्, ततोऽप्याकारस्य"[११] इति । आपिशलिशिक्षासूत्रे च— "विवृतकरणास् स्वराः, तेभ्य एओ विवृततरौ, ताभ्यामैऔ, [ताभ्यामप्याकारः]"[१२] इति । एवमेव प्रायेण पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि ।

---

१. श्लो. २११ (शि. स., पृ. ३२)। २. श्लो. ४२ (शि. स., पृ. १२०)। ३. पा. व्या. भा. ६।१।१०१। ४. १।१।९ वा. ५। ५. महाभाष्यदीपिकायाम् १।१।९ (पृ. १७१)। ६. महाभाष्यप्रदीपे १।१।९, ६।१।१०१। ७. २।१५-१७। ८. १।३। ९. अइउण् इत्यत्र वा. १। १०. तत्रैव वा. ३। ११. १।३४,३५। १२. अन्तःप्रयत्नप्र. सू. ७-११।

चान्द्रवर्णसूत्रविषयसंवाददर्शनाद्[1], न्यास[2]-पदमञ्जरी[3]-शब्दकौस्तुभादिषु[4] शिक्षावचनत्वेनाऽस्योद्धरणस्य प्राप्यमाणत्वाच्च चाऽऽपिशलिशिक्षावचनमिदं प्रमाणभूतमेवेत्यवसीयते। पाणिनीयशिक्षायाञ् च—"स्वराणामूष्मणाञ् चैव विवृतङ् करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च"[5] इति। गोपथब्राह्मणे तु—"किं स्थानमित्युभावोष्ठौ स्थानम्" इति 'ओ३म्' इत्यत्र मकारभागस्य स्थानं निरूप्य "द्वयस्थानं सन्ध्यक्षरम्, अवर्णलेशः कण्ठ्यो यथोक्तः शेषः, पूर्वो विवृतकरणं स्थितश् च द्वितीयः स्पृष्टकरणं स्थितश् च"[6] इति उकारभागस्य उभोष्ठस्थानकत्वं स्थितस्पृष्टकरणत्वञ् च प्रतिपादितं विज्ञायते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च एकारस्य संवृतत्वमंशेन स्पृष्टत्वञ् च[7] प्रोक्तमिति पूर्वमेवोक्तम्, ऐऔ इत्यत्राऽकारांशस् संवृतकरणतर इति मतमपि तत्रैवोल्लिखितं[8] दृश्यते। "अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्यस्तम्"[9] इति प्रतिपादयता तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकारेण दीर्घस्य प्लुतस्याऽप्यवर्णस्याऽतिविवृतत्वं न स्वीकृतमिति च विज्ञायते॥९०-९१॥

वर्णानां कादिमान्तानां वर्ग्याणां पञ्चविंशतेः।
करणं ह्यस्थितं स्पृष्टम् भवति स्पृष्टमेव वा॥९२॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—"स्पृष्टमस्थितम् (प्राग् यकारात् पञ्चविंशतेः)"[10] इति। अन्तस्थाभ्यः पूर्वेषां व्यञ्जनानाम् "इति स्पर्शाः"[11] इति निर्देशेनैव शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तेषां स्पृष्टकरणकत्वं सूचितम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—"हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति"[12] इत्यादिना यकारात् पूर्वेषां व्यञ्जनानाम् अविशिष्टकरणस्पर्शजन्यत्वम् प्रोक्तमिति तत्राऽपि कादिमान्तवर्णानां स्पृष्टकरणकत्वम् प्रतिपादितमेव। ऋक्तन्त्रेऽपि—"स्पृष्टङ् करणं स्पर्शानाम्"[13] इति प्रोक्तम्, स्पर्शाश् च कादयो मान्ताः पञ्चविंशतिस् स्फुटङ् गणिताः। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च—"स्पृष्ट

---

१. सू. २४–२७। २. अइउण् इत्यत्र (पृ. २२)। ३. तत्रैव। ४. तत्रैव (पृ. ४२)। ५. श्लो. २१। ६. १।१।१७। ७. २।१५–१७। ८. २।२७। ९. २।१२। १०. १३।९। ११. ८।१३। १२. २।३५–३९। १३. १।३।

स्पर्शनाङ्करणम्"[१] इत्त्युक्तम् । आपिशलिशिक्क्षासूत्त्रे च— "स्पृष्टकरणास् स्पर्शाः"[२] इति । पाणिनीयशिक्क्षासूत्त्रे तु— "कादयो मावसानास् स्पर्शाः"[३] इति च । पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्येऽपि— "स्पृष्टं स्पर्शानाङ्करणम्"[४] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकावचनमुद्धृतन् दृश्श्यते । भरतनाट्ट्यशास्त्रे च— "स्पृष्टाꣻ कादद्द्या मान्ताः"[५] इति । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शानाङ्करणं स्पृष्टम्"[६] इति । एवमेव शौनकशिक्क्षायामपि[७] । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "(अचोऽस्स्पृष्टा यणस्त्वीषन् नेमस्स्पृष्टा शलस् स्मृताः ।) शेषास् स्पृष्टा हलꣻ प्प्रोक्ताः"[८] इति । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शास् स्पृष्टा भवन्ति हि"[९] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च—"स्पृष्टास् स्पर्शास् तु विज्ज्ञेयाः"[१०]इति। चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— "कादयो मावसानाश् च स्पर्शास् स्युꣻ पञ्चविंशतिः"[११] इति, "स्पर्शानाङ्करणं स्पृष्टम्"[१२] इति च । व्यासशिक्क्षायाञ् च— "स्पृष्टत्वं स्पर्शसञ्ज्ञानाम्"[१३] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शानां स्पृष्टतावँ विद्द्यात्"[१४] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— "(स्युस्) स्पृष्टजन्न्याꣻ (खलु) कादिमान्ताः"[१५] इति । तत्त्र कश्चन महत्त्वपूर्णोऽनुभवसाक्क्षिको विशेषोऽपि व्यासशिक्क्षायाम्— "अतिस्स्पृष्टो द्वितीयेषु चतुर्थेषु च तत्समः"[१६] इति; सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "नेमिवत् तस्पृष्टता ज्ज्ञेया चतुर्थेषु विचक्क्षणैः"[१७] इति; पारिशिक्क्षायाञ् च— "वर्गे द्द्वितीयश् च तुरीयवर्णोऽतिस्स्पृष्टजः (पञ्चविधꣻ प्प्रयत्नः)"[१८] इति प्प्रोक्तः । माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शानाङ्करणं स्पृष्टम्"[१९] इत्त्येवोक्तम् । अस्माभिꣻ कारिकायाम् 'अस्स्थितं स्पृष्टम्' इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यानुरोधाद् वस्तुस्स्थितिवर्णनस्स्य पूर्णतरत्त्वाय चोपात्तम् । स्पृष्टत्त्वेऽस्स्थितत्त्वङ्किमिति प्प्रागेव निरूपितम् । अन्न्यग्रन्थानुरोधेन

---

१. १।२९ । २. अन्तꣻप्प्रयत्नप्प्र. सू. ४ ।
३. बाह्य्यप्प्रयत्नप्प्र. सू. ८। ४. १।१।१०, वा. ३ । ५. १४।१०।
६. श्लो. २१ । ७. श्लो. १६ । ८. श्लो. ३८ ।
९. श्लो. २०९ (शि. स., पृ. ३२) । १०. श्लो. ४१ (शि. स., पृ. १२०) । ११. पृ. ११ । १२. तत्त्रैव । १३. सू. ४०९ ।
१४. श्लो. ८१ (३।५८) । १५. सू. ५५ । १६. सू. ४१० ।
१७. श्लो. ८१ (३।५९) । १८. सू. ५५ । १९. श्लो. ७०
(शि. स., पृ. ४६६) ।

'स्पृष्टम्' इति वैकल्पिकमुपात्तम् । एवकारेण च उक्तयोरस्स्थित-स्स्पृष्टत्व–स्पृष्टत्वयोश् शब्दे एव भेदो दिदर्शयिषितो वस्तुनि तु अभेद एव सूचित इति बोद्धव्यम् ।।९२।।

यमानाञ् चाऽपि वर्ग्याभिनिहितानान् तथा भवेत् ।

स्थितं स्पृष्टं हि करणं सवँवृतन् तत् क्व चित् स्मृतन् ।।९३।।

यद्द्यपि यमानान् नासिक्यत्वं सर्वसम्मतमेवेति न तेषाम् मुखे करणस्य विशेषो वक्तव्य इत्याशङ्का उदेति, तथापि यमवर्णप्रकृति-वर्णोच्चारणकरणम् मुखेऽपि व्याप्रियत एव, किन् तु करणस्य तत्र यमवर्णोच्चारणकाले स्थाने यमनम् (धारणम्) भवतीति यमानान् तत्-प्रकृतिवर्णानामिव करणम् अस्स्थितं स्पृष्टन् न भवति किन् तु स्स्थितं स्पृष्टमिति स्वानुभवसाक्षिकतयाऽस्माभिरुक्तं सुधीभिस् सम्यगा-कलनीयमिदम् । एवयँ यमानाङ् करणे व्याख्यातेऽभिनिहितानामपि करणञ् व्याख्यातम् भवति । यमानां सवँवृतकरणकत्वम् माण्डूक्या शिक्षा-यामुक्तम् । तथा हि— "यमानां सवँवृतम् प्राहुः"[1] इति । एवमेव चारा-यणीयशिक्षायामपि[2] ।।९३।।

अस्स्थितेषत्स्पृष्टताऽन्तस्स्थास्स्वीषत्स्पृष्टताऽपि वा ।

तासामभिनिधाने तु स्स्थितेषत्स्पृष्टता मता ।।९४।।

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "दुस्स्पृष्टन् तु प्राग् घकाराच् चतुर्-णाम्"[3] इति । दुस्पृष्टमितीषत्स्पृष्टमिति च नार्थान्तरम् । स्थितेषत्-स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतयोरपि विशेषो द्विनवतितमश्लोकव्याख्यानेनैव व्याख्यातो वेदितव्यः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "तालौ जिह्वा-मद्ध्यान्ताभ्यायँ यकारे, रेफे जिह्वाग्रमद्ध्येन प्रत्यग् दन्तमूलेभ्यः, दन्तमूलेषु च लकारे, ओष्ठान्ताभ्यान् दन्तैर् वकारे"[4] इति अन्त-स्स्थानाङ् करणानां स्थानेषु भागिकस्पर्शस्यैव प्रतिपादितत्वात् तन्मतेऽपि अन्तस्स्थानामीषत्स्पृष्टत्वमेव सम्भाव्यते । ऋक्तन्त्रेऽपि– "दुस्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्"[5] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "ईषत्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्"[6] इति । आपिशलिशिक्षासूत्रे च— "ईष-त्स्पृष्टकरणा अन्तस्स्थाः"[7] इति; एवमेव पाणिनीयशिक्षासूत्रेऽपि । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च– "ईषत्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्"[8] इति शौनकीय-

१. श्लो. ७०, (शि. स., पृ. ४६९) । २. पृ. ११ ।
३. १३।१० । ४. २।४०–४३ । ५. १।३ । ६. १।३० ।
७. अन्तःप्रयत्नप्रकरणे सू. ५ । ८. १।१।१० ।

चतुरद्ध्यायिकासूत्त्रमेव धृतम् दृश्श्यते । भरतनाट्ट्यशास्त्रे तु— "अन्त-स्स्थास् सवृतजाः"[१] इति उक्तम् । शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्-शानाङ करणं स्पृष्टमन्तस्स्थास्वीषदुच्च्यते"[२] इति । शौनक-शिक्क्षायामप्प्येवमेव[३] । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "अचोऽस्स्पृष्टा यणस् त्वीषद्"[४] इति । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "ईषत्त्स्पृष्टास् तथाऽन्तस्त्थाः"[५] इति । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च— "अन्तस्था ईषदुत्त्स्पृशः"[६] इति । चारायणीयशिक्क्षायान् तु— "स्पर्शानाङ करणं स्पृष्टमन्तस्स्थानामतोऽन्न्यथा"[७] इति । व्यासशिक्क्षायान् तु पुनः— "स्पृष्टत्त्वं स्पर्शसञ्ज्ञानाम् परेषाङ् किञ् चिदुच्च्यते"[८] इत्त्येव । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शानां स्पृष्टतां विद्द्यादन्तस्-स्थास्स्वीषदीरिता"[९] इति । माण्डूक्क्या शिक्क्षायान् तु चारायणीय-शिक्क्षायामिवैव "स्पर्शानाङ करणं स्पृष्टमन्तस्स्थानामतोऽन्न्यथा"[१०] इत्त्येवोक्तम् ।

अन्तस्स्थाना रेफातिरिक्तानायँ यदाऽभिनिधानम् भवति तदा तासामपि करणयँ यमानामिवैव स्स्थितं स्यान् न त्त्वस्स्थितमिति विवेक्-तव्व्यं सुधीभिः ॥६४॥

शषसाना हकारस्स्य विसर्गाणान् तथैव च ।
करणं स्थितमस्स्पृष्टङ केश् चिदुक्तम् मनीषिभिः ॥६५॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्क्ये— "स्वरानुस्स्वारोष्मणामस्स्पृष्टं स्थितम्"[११] इति । हकारस्स्य विसर्गाणाञ् चेदङ करणं स्वीकर्तुमुचितम् भाति अनुभवसंवादात् ॥६५॥

सहाना शषसानान् तु करणवँ विवृतङ क्व चित् ।
समाश्श्रितङ केश् चिदीषद्विवृतं हि निरूपितम् ॥६६॥

शषसहानाङ करणवँ विवृतमिति स्वीकृत्त्य आचार्य्येण पाणिनिना "नाज्झलौ"[१२] इति सूत्त्रम् प्रणीतम् । तत्त्र च "सर्व्व ऊष्माणो-ऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृताः"[१३] इति छान्दोग्ग्योपनिषद्वचनम्, "स्वरानु-

---

१. १४।१० । २. श्लो. २१ । ३. श्लो. १६ ।
४. श्लो. ३८ । ५. श्लो. २१० (शि. स., पृ. ३२) ।
६. श्लो. ४१ (शि. स., पृ. १२०) । ७. पृ. ११ । ८. सू. ४०६।
९. श्लो. ८१ (३।५८) । १०. श्लो. ७० (शि. स., पृ. ४६६) ।
११. १३।११ । १२. अष्टा. १।१।१० । १३. २।२२।५ ।

सस्वारोष्मणामस्पृष्टं स्थितम्"[1] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनम्, "विवृतं स्वरोष्मणाम्"[2] इति ऋक्तन्त्रवचनञ् चाऽनुकूलम्। "ऊष्मणाञ् विवृतञ् च"[3] इति शौनकीयचतुरध्यायिकावचनमपि तदनुकूलतयाऽपि नेतुं शक्यमिव प्रतिभाति, पाणिनीयव्याकरणभाष्ये "विवृतमूष्मणाम्" इति चकाररहितस्यैव पाठस्य धृतत्वात्[4]। "ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणो विवृकरणा वा"[5] इति पाणिनीयशिक्षासूत्रवाक्यमपि तत्रानुकूलमेव। शैशिरीयशिक्षायामपि—"स्वराणामूष्मणाञ् चैव विवृतङ् करणं स्मृतम्"[6] इत्युक्तम्। एवमेव शौनकशिक्षायामपि[7]। माण्डूक्यां शिक्षायाञ् च—"विवृतञ् च सस्वरोष्मणाम्"[8] इति। चारायणीयशिक्षायामप्येमेव[9]। भरतनाट्यशास्त्रेऽपि—"शषसहकारास् तथा विवृताः"[10] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च—"स्वराणामूष्मणाञ् चैव प्रयत्नो विवृतस् स्मृतः"[11] इति। पारिशिक्षायाञ् च—"स्वरोष्मणां स्याद् विवृतः प्रयत्नः"[12] इति। चान्द्रवर्णसूत्रेऽपि—"विवृतत्वं स्वराणामूष्मणाञ् च"[13] इति सूत्रमुपलभ्यते। शषसहानाम् ईषद्विवृतकरणकत्वमपि बहुभिरेव स्फुटम् प्रतिपादितमस्ति। तथाहि—"ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः"[14] इति आपिशलिशिक्षासूत्रे। पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि—"स्पृष्टङ् करणं स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तस्स्थानाम्, विवृतमूष्मणाम्, ईषदित्येवाऽनुवर्तते; स्वराणाञ् विवृतम्, ईषदिति निवृत्तम्"[15] इति वदता मुनिना पतञ्जलिना ऊष्मणां सर्वेषामेवेषद्विवृतकरणकत्वमास्थितन् दृश्यते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि—"करणमध्यन् तु विवृतम्"[16] इति उक्तत्वात् करणमध्यमात्रस्य विवृतत्वं स्वीकृतमिति तत्रोष्मणाम् ईषद्विवृतत्वमेव स्वीकृतम् प्रतीयते। पाणिनीयशिक्षायान् तु—"नेमस्पृष्टाश् शलस् स्मृताः"[17] इत्युक्तम्। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च—"ऊष्माणोऽर्धस्पृशः"[18] इति। वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च—"अर्धस्पृष्टाश् च विज्ञेया

---

१. १३।११। २. १।३। ३. १।३१। ४. १।१।१०।
५. अन्तःप्रयत्नप्रकरणे सू. ६, ७। ६. श्लो. २१।
७. श्लो. १७। ८. श्लो. ७० (शि. स, पृ. ४६६)। ९. पृ. ११।
१०. १४।१०। ११. श्लो. ८० (३।५६)। १२. सू. ५५।
१३. सू. २४। १४. अन्तःप्रयत्नप्रकरणे सू. ६।
१५. १।१।१०। १६. २।४५। १७. श्लो. ३८।
१८ श्लो. २१० (शि. स., पृ. ३२)।

ऊष्माणो वर्णवेदिभिः"[1] इति । व्यासशिक्षायाञ् च— "स्पृष्टतत्त्वं स्वर्शसञ्ज्ञानाम् परेषाङ् किञ् चिदुच्च्यते"[2] इति, "स्पर्शेभ्यᳲ परेषाम् अन्तस्स्थानां हकारान्न्योष्मणाञ् च ईषत्स्पृष्टता स्स्यात्"[3] इति च वेदतैजसे ।

एतादृश्श्याञ् च विप्प्रतिपत्तौ के चिदाचार्याᳲ कण्ठ्यस्स्य ऊष्मण एव स्स्थितमस्स्पृष्टम् (विवृतम्) करणम्, तालव्व्यमूर्धन्न्यदन्त्या-नान् तूष्मणामस्स्थितमस्स्पृष्टङ् करणम् इति विवेकेन प्प्रतिपादयन्ति स्स्म । तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "नैकेऽकण्ठ्यस्स्य स्स्थित-माहुरूष्मणः"[4] इति ॥९६॥

ऊष्मसु स्स्थितमस्स्पृष्टङ् करणं हविसर्गयोः ।
विवृतवं वाऽथ शषसामीषद्विवृतमेव च ॥९७॥
जिह्व्वामूलीयस्स्य तथोपद्ध्मानीयस्स्य तूष्मणः ।
ईषत्स्पृष्टं हि करणमित्त्यस्माकम् मतिस् स्थिता ॥९८॥

ऊष्मसु मद्ध्ये हकारस्स्य विसर्गस्स्य च करणं स्थितमस्स्पृष्टम् बोद्ध्यम् । एतस्स्य च करणस्स्य विवृतत्त्वम् बहुभिरास्स्थितम्, तथा-प्प्यस्स्य स्थितास्स्पृष्टत्त्वेनैवोल्लेखोऽन्न्वर्थतरो विवृतत्त्वस्स्य सवंवृत-त्त्वपूर्वकत्त्वात् प्राकृतसवंवृतत्त्ववत्स्थितिपूर्वकत्त्वाद् वा । शषसाङ् करणस्स्य तु ईषद्विवृतत्त्वेनैवोल्लेखो ज्यायान् न तु अर्धस्स्पृष्टत्त्वेन ईषत्स्पृष्टत्त्वेन वा, शषसामुच्चारणे स्थानसन्निकृष्टस्स्य करणस्स्य स्थानादीषद्दूरमपसरणात् । जिह्व्वामूलीयस्स्य उपद्ध्मानीयस्स्य च करण-मीषत्स्पृष्टत्त्वेनैवोल्लेखनीयन् तयोरुच्चारणे तदुत्तरवर्तिनोᳲ कुप्वोस् सान्निद्ध्याऽतिशयाज् जिह्व्वामूलेन ओष्ठेन च क्क्रमेण कोमलतालु-पश्चाद्भागेऽधरे चेषत्स्पर्शनात् ॥९७–९८॥

अनुस्स्वारस्स्य करणं स्थितमस्स्पृष्टमास्स्थितम् ।
कैश् चित् कैश् चित् तूक्तमीषत्स्पृष्टं शिक्षाविचक्षणैः ॥९९॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "स्वरानुस्स्वारोष्मणामस्स्पृष्टं स्थितम्"[5] इति । तत्त्रैव एके आचार्या अकण्ठ्यस्स्योष्मणस् स्थितङ् करणन् नेत्त्याहुरित्त्यपि "नैकेऽकण्ठ्यस्स्य स्स्थितमाहुरूष्मणः"[6] इति सूत्त्रेणोक्तमिति एकेषाम् मतेऽकण्ठ्यस्स्योष्मणोऽनुस्स्वारस्स्य अस्स्थितम्

---

१. श्लो. ४१ (शि. स., पृ. १२०) । २. सू. ४०९ ।
३. व्या. शि. वे. तै. सू ४०९ । ४. १३।१२ । ५. १३।११ ।
६. १३।१२ ।

अस्पृष्टम् (ईषद्विवृतम्) करणमिति विज्ञायते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "उपसंहृततरे च (हनू) जिह्वाग्रमृकारऋकारलृकारेषु बर्स्वेषूपसंहरति, एकेषामनुस्वारस्वरभक्त्योश् च"[1] इत्युक्तम् । अतश् चाऽनुस्वारस्येषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं वा प्रतीयते । उवटोऽपि—"अर्धस्पृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणोऽनुस्वारश् च"[2] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यभाष्ये प्राऽऽह ॥९९॥

करणं हविशेषत्वान् नासिक्यस्य हवच् च हि ।

इत्याभ्यन्तरयत्नोऽयं वर्णितोऽत्र यथागमम् ॥१००॥

नासिक्यस्य हकारविशेषत्वाद् हकारस्येव करणम् बोद्ध्यम् । इदञ् च केवलं कण्ठविवरविषयम् । चकारेण नासिक्यस्य विशिष्टं करणमपि सङ्गृहीतम् । तच् च जिह्वामूलं कोमलतालुनि सं लग्नं स्थिरीभूतञ् च बोद्ध्यम् । अत इदं करणं स्थितं स्पृष्टमिति वक्तुं शक्यम् । नासिक्योच्चारणे हि जिह्वामूलेन कोमलतालुनि संलग्नेन मुखमार्गेण निस्सरणान् निरुद्धो वायुर् नासिकामार्गेण निस्सरन् अनुनासिकहकाररूपताम् प्राप्तश् श्रूयते ।

आगमानुपलब्धौ स्वबुद्ध्याऽर्थतत्त्वमनुप्रविश्याऽपि यद्द्यपि केषाञ् चिद् वर्णानामाभ्यन्तरः प्रयत्नोऽत्र वर्णितस् तथापि आगमं सर्वथोल्लङ्घ्य तु न किमपि वर्णितमत्रेति सूचितुं 'यथागमम्' इति ॥१००॥

५. अथ वर्णस्वरूपसम्पत्त्यधिकारः

प्राणञ् चाऽनुप्रदानञ् च स्थानञ् च करणन् तथा ।

आस्यप्रयत्नमोष्ठौ च हनू कालन् तथा स्वरम् ॥१०१॥

यथाशास्त्रम् प्रयुञ्ज्याऽथ दोषांश्च् च परिहृत्य ये ।

वर्णाः प्रयुक्तास् स्वरूपसम्पन्नास् ते भवन्ति हि ॥१०२॥

यद्द्यपि— "स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञो बध्यः"[3] इत्येतादृशीम् प्रसिद्धिमनुसृत्याऽस्मिन्नद्ध्याये विषयक्रमः प्रायेणाऽऽश्रितस् तथापि अत्र वर्णोच्चारणप्रक्रियानुरोधात् प्राणादीनां क्रमेणोल्लेखः कृतो वेदितव्यः । वर्णोच्चारणदोषास् तु अनुपदमेव वक्ष्यन्ते॥१०१–१०२॥

अकारकरणावस्थातुल्यावस्थेन चेत् स्वराः ।

करणेन प्रयुज्यन्ते सम्पन्नास् ते तदा स्मृताः ॥१०३॥

---

१. २।१८, १९ । २. १।७२ । ३. पा. व्या. भा. (पस्पशाह्निके); गोपथब्रा, १।१।२४, २७ ।

तथाहि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "अकारस्स्य करणावस्स्थयाऽन्न्यान् स्वरान् ब्रूयात् तद् धि सम्पन्नमाहुः"[1] इति। एतेन सर्व्वेषां स्वराणामस्स्पृष्टास्स्थितकरणकतयोच्चारणीयत्त्वं विहितम् प्प्रतीयते; किन्त्वन्न्यैश् शिक्क्षकैर् केषाञ् चित् स्वराणाङ् केन चिदंशेन स्पृष्टत्त्वमीषत्स्पृष्टत्त्वञ् च प्प्रतिपादितमिति स्वरादर्शस्स्वरूपप्प्रतिमानमिदं शौनकमुनेरेव प्प्रायेण सम्मतमिति प्प्रतीयते ॥१०३॥

व्यञ्जनानां यत्त्र नाऽभिनिधानं शास्त्रसम्मतम् ।
तत्त्र स्स्वरेषु चाऽन्न्येषु व्यञ्जनेषु परेषु च ॥१०४॥
अकारोदयकानीवोच्चार्यन्न्ते व्यञ्जनानि चेत् ।
तदा स्स्वरूपसम्पत्त्तियुक्तानि स्स्युर् हि तान्न्यपि ॥१०५॥

तथाहि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये—"परानकारोदयवद् विवक्क्षेत् सर्व्वत्त्र वर्णानिति सम्पदेषा"[2] इति। यद्द्यप्प्यत्त्र मुनिवचनेऽभिनिहितव्यञ्जनापवादो नास्ति, तथापि अभिनिहितीभावे व्यञ्जनानाम् अकारोदयकत्त्वावस्स्थायामिवोच्चारणङ् कथमपि न भवति, तदा करणस्स्य सन्धारणाच् श्रुतेश् च सवं नरणादित्त्यस्माभिरभिनिहितव्यञ्जनापवादः प्प्रतिपादितः। अकारोदयकानीवोच्चार्यन्न्ते व्यञ्जनानि चेदित्त्यस्य अकारे परे सति तस्स्य व्यञ्जनस्स्य यादृशी श्रुतिर् भवति तादृश्श्येव श्श्रुतिः क्रियते चेदित्त्यर्थो न तु अन्न्येषु वर्णेषु परेष्वपि लेशेनाकारपरकत्त्वङ् कृत्त्वोच्चारणङ् क्रियते चेदिति ॥१०४–१०५॥

६. अथ वर्णोच्चारणदोषविवेकाधिकारः

उच्चारणेषु वर्णानां ये दोषास् सम्भवन्न्ति हि ।
ते समाहृत्त्य सङ्क्षेपादत्त्रोच्चन्न्ते यथागमम् ॥१०६॥

(अ) वर्णदोषवर्गीकरणम्

अशास्त्रीयस्स्य धर्मस्स्य वर्णेषूपजनस् तथा ।
शास्त्रीयस्स्य विलोपश् चाऽन्न्यथाकरणमेव च ॥१०७॥
इमे त्त्रयो हि दोषास् स्युस् समासाद् व्यासतः पुनः ।
अनन्न्तास् तेऽत्त उच्यन्न्ते निदर्शनतयाऽल्पशः ॥१०८॥

तथा हि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "समुद्दिष्टा वर्णगुणाः पुरस्तान् निर्दिष्टानां संहितो यश् च धर्मः। तदायापायव्व्यथनानि दोषास् तान् वक्क्ष्यामोऽत्त्र निदर्शनाय"[3] इति, "न दोषाणां स्वरसंयोगजानामन्न्तो गम्म्यस् सङ्ख्ययाऽथेतरेषाम्"[4] इति च ॥१०७–१०८॥

---

१. १४।६५, ६६। २. १४।६७। ३. १४।१। ४. १४।६१।

(१) आयदोषनिरूपणम्

अशास्त्रीयस्य धर्मस्य वर्णेषूपजनो हि यः ।
स आय इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रकीर्तितः ॥१०९॥

तथाहि— "समुद्दिष्टा वर्गुणा४ पुरस्तान् निर्दिष्टानां संहितो यश् च धर्मः । तदायापायव्यथनानि दोषाः"[1] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि नामभिरेवान्वर्थैरायादयो दोषा निरूपिताः ॥१०९॥

(२) अपायदोषनिरूपणम्

शास्त्रीयवर्णधर्मस्य विलोपोऽपाय उच्यते ।
मुनिना शौनकेनैव ग्रन्थे बाह्वृच्यपार्षदे ॥११०॥

मुनिवचनम् पूर्वश्लोकविवरण एव प्रदर्शितम् ॥११०॥

(३) व्यथनदोषनिरूपणम्

वर्णधर्मस्य शास्त्रेण विहितस्याऽन्यथाकृतिः ।
या तद् धि व्यथनम् प्रोक्तम् मुनिना शौनकेन हि ॥१११॥

अत्रापेक्षितम् मुनिवचनमपि पूर्वतरश्लोकविवरण एव प्रदर्शितन् द्रष्टव्यम् ॥१११॥

(आ) दोषविशेषविषयवर्गीकरणम्

तेषाम् विशेषेषु केचित् स्वरव्यञ्जनगास् तथा ।
केचित् तु स्वरगा दोषाः केचिद् व्यञ्जनमात्रगाः ॥११२॥

(इ) अथ स्वरव्यञ्जनोभयगदोषोद्देशः

निरस्तम् पीडनञ् चैवाऽम्बूकृतं शूनमित्यपि ।
ग्रस्तवं वाऽप्यथवा ग्रासश् चानुनासिकमेव च ॥११३॥
अन्यवर्णत्वकरणं स्वरे वा व्यञ्जनेऽपि वा ।
सम्भवन्त इमे दोषाश् शौनकेन प्रकीर्तिताः ॥११४॥

(१) निरस्तनिरूपणम्

निरस्तवं वा निरासो वा स्थानस्य करणस्य च ।
अपकर्षे भवेद् दोषोऽथवाऽपि त्वरितोदिते ॥११५॥
स्वरेषु सर्वेष्वपि च चवर्गे च टवर्गके ।
रेफे हभिन्नोष्मसु च दोषोऽयं सम्भवी स्मृतः ॥११६॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "निरस्तं स्थानकरणापकर्षे"[2] इति । नामलिङ्गानुशासने तु— "निरस्तन् त्वरितोदितम्"[3] इत्युक्तम् । त्वरिते

१. १४।१ । २. १४।२ । ३. १।६।१९ ।

उच्चारणे उच्चारणीयस्य वर्णस्याऽप्यनुच्चारणेन निरासो भवतीति त्वरितोदितम् निरस्तमुच्यते इति व्याख्या च सम्भवति। मुनिना शौनकेन निरस्तस्य "सन्दंशो व्यासः पीडनम् निरासः"[1] इति वचनेन स्वरेषु सम्भवित्त्वम्, "सरेफयोर् मद्ध्यमयोर् निरासः"[2] इति वचनेन रेफे चवर्गीयवर्णेषु टवर्गीयवर्णेषु च सम्भवित्त्वम्, "निरासोऽन्त्येषूष्मसु पीडनवँ वा"[3] इति वचनेन च हभिन्नेषूष्मसु च सम्भवित्त्वम् प्रतिपादितम्। "सर्व्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृताः"[4] इति च्छान्दोग्योपनिषद्वचनात् तु निरस्तदोषस् सर्वेष्वेवोष्मसु सम्भवी विज्ज्ञायते ॥११५-११६॥

(२) पीडननिरूपणम्

पीडनं स्थानकरणसङ्कोचस् स्यात् स्वरेषु च।
द्विर्भाव इव तत् प्रोक्तवँ व्यञ्जनेषु समेषु च ॥११७॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विहार–संहारयोर् व्यास–पीडने"[5] इति। तद्भाष्ये उव्वटश् च "पीडनम् द्विर्भावः" इति। पीडनस्य स्वरेषु सम्भवित्त्वञ् च— "सन्दंशो व्यासः पीडनम् निरासः"[6] इति वचनेन, व्यञ्जनेषु सम्भवित्त्वञ् च— "लेशेन वा वचनम् पीडनवँ वा"[7] इति वचनेन ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रतिपादितम् ॥११७॥

(३) अम्बूकृतनिरूपणम्

अम्बूकृतं सनिष्ठीवम् बद्धोष्ठोच्चारणं स्मृतम्।
तत् क्व चित् त्वविशिष्योक्तङ्क्व चिदुक्तं स्वरस्स्थितम् ॥११८॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "ओष्ठाभ्यामम्बूकृतमाह तद्धन् दुष्टम्"[8] इति। "अम्बूकृतं सनिष्ठीवम्"[9] इति नामलिङ्गानुशासने च। अस्य दोषस्य मुनिना शौनकेन विषयो न विशेषेण निर्दिष्ट इति सर्वेष्वेव वर्णेषु सम्भवव्ययन् दोष इति तन्मतवँ विज्ज्ञायते। पाणिनीयव्याकरणभाष्ये पतञ्जलिमुनिना तु– "ग्रस्तम् निरस्तमवलम्बितम् निर्हतमम्बूकृतम् ध्मातमथो विकम्पितम्। सन्दष्टमेणीकृतमर्धकम् द्रुतवँ विकीर्णमेताम् स्वरदोषभावनाः"[10] इति अम्बूकृतं स्वरदोषेषु गणितम् ॥११८॥

---

१. १४।११। २. १४।२४। ३. १४।२९। ४. २।२२।५। ५. १४।३। ६. १४।११। ७. १४।१७। ८. १४।४। ९. १।६।२०। १०. पस्पशाह्निके।

(४) शूननिरूपणम्

शुषिरीकृतवक्त्रेणोच्चारितं शूनमुच्यते ।

तच्चाऽपि मुनिना वर्णविशेषे नैव योजितम् ॥११६॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये—"मुखेन सुषिरेण शूनम्"[१] इति । मुनिना शौनकेनाऽयमपि दोषो वर्णविशेषविषयकतया नोक्त इत्यस्य स्वरव्यञ्जनायोगवाहसाधारणवर्णमात्रविषयकत्वं निश्चीयते ॥११६॥

(५) ग्रस्तनिरूपणम्

जिह्वामूलं सन्निगृह्योच्चारणं ग्रस्तमुच्यते ।

कण्ठ्ये स्वरे कवर्गे च दोषोऽयं सम्भवी स्मृतः ॥१२०॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "जिह्वामूलनिग्रहे ग्रस्तमेतत्"[२] इति । अस्य दोषस्य कण्ठ्ये स्वरे सम्भवित्वं "ग्रासः कण्ठ्ययोः"[३] इति वचनेन; कवर्गीयेषु वर्णेषु सम्भवित्वञ्च "ग्रासो मुख्ये"[४] इति वचनेन ऋग्वेदपार्षदे प्रतिपादितम् । "सर्वत्र ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ताः"[५] इति च्छान्दोग्योपनिषद्वचनात् तूष्मस्वप्ययं दोषः सम्भवी विज्ञायते । पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपरसम्मतत्वेन धृते—"ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् । सन्दष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः"[६] इति श्लोके तु ग्रस्तदोषः स्वरविषयकतया निर्दिष्टः । जिह्वामूलनिग्रहजोऽयं दोषो जिह्वामूलीये ऋकारे लृकारे च सम्भवेदिति अस्माकं प्रतिभाति ॥१२०॥

(६) अनुनासिकनिरूपणम्

नासिके अनुयोज्योक्तं यत् तत् स्यादनुनासिकम् ।

शुद्धे स्वरे विसर्गे च दोषोऽयम् मुनिनोदितः ॥१२१॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "नासिकयोस्त्वनुषङ्गेऽनुनासिकम्"[७] इति । एतस्य दोषस्य अनुनासिकव्यञ्जनयुतेषु स्वरेषु सम्भवित्वं "रक्तं रागः समवाये स्वराणां न नूनं नॄमृणं मृमणा नॄभिर्नॄन्"[८] इति वचनेन; विसर्जनीये सम्भवित्वञ्च "रक्तात् तु नासिक्यमपीतरस्मात्"[९] इति वचनेन मुनिना शौनकेन प्रतिपादितम् ॥१२१॥

---

१. १४।५ । २. १४।८ । ३. १४।१२ । ४. १४।२२ ।
५. २।२२।५ । ६. पस्पशाह्निके । ७. १४।९ ।
८. १४।५६ । ९. १४।३२ ।

(७) अनन्यवर्णत्त्वकरणनिरूपणम्

तत्सदृक्क्षानन्यवर्णत्त्वकरणेऽनन्यप्प्रभावतः ।
अनन्यवर्णत्त्वकरणं स्यात् स्वरे व्यञ्जनेऽपि वा ।।१२२।।

यद्द्यपि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि अनन्यवर्णत्त्वकरणन् नाम दोषो नाम्ना नोपात्तस् तथाऽपि तत्त्रोदाहरणैस् त्वयन् दोषो विस्तरेण प्प्रदर्शितः। तथाहि—"स्वरौ कुर्वन्त्योष्ठ्यनिभौ सरेफौ तिस्रो मातॄस् त्रीन् पितॄन् यन् नॄभिर् नॄन् ।। दन्त्यान् सकारोपनिभानघोषान् रत्थ्य४ पृथ्वी पृथिवी त्वा पृथीति"[१] इति; "ऐयेरित्त्यैकारमकारमाहुर् वयश्श्वेति क्क्षरमयन्तो यकारम्" "तदेवानन्येषु विपरीतमाहुस् ते रय्या वय्यञ् च हृदय्ययेति च"। "अकारस्य स्स्थान ऐकारमाहुर् लुम्पन्ति च सयमीकारमुत्तरम्। बह्व्वक्क्षरन् द्व्यक्क्षरतान् नयन्ति यथोनयीर् ध्वनयीत् कोशयीरिति" "तदेव चानन्यतत्र विपर्ययेण कार्य एत्त्वे सयकारमाहुः। धातोर् बिभेतेर् जयतेर् नियश् चाऽभैष्म चाऽजैष्म नैष्टेति चैषु" "इकारस्य स्स्थान ऋकारमाहुर् लृकारवँ वा चन्द्रनिर्णिक् सुशिल्पे ।" "अनन्तरे तद्विपरीतमाहुस् तालव्व्ये शृङ्गे बिभृयाद् विचृत्ताः"[२] इति, "रक्तात् तु सोष्मा क्रियते हकारो 'दद्ध्यङ ह' 'देवान् हवते' 'महान् हि' "[३] इति च ।।१२२।।

(ई) अथ स्वरगतदोषोद्देशः

अयथामात्त्रवचनन् दीर्घीकरणमेव च ।
द्रुतत्त्वमर्धकञ् चाऽभिव्व्यादानञ् च विकीर्णता ।।१२३।।
सवँवृतत्त्वङ कलत्त्वञ् च द्ध्मातञ् चैणीकृतन् तथा ।
प्रगीतमुपगीतञ् च निर्हतञ् च विकम्पितम् ।।१२४।।
अवलम्बितता चौष्ठ्याभता विषमरागता ।
व्यासस् सन्दष्ट–विक्क्लिष्टे दोषास् सम्भविनस् स्वरे ।।१२५।।

(१) अयथामात्त्रवचननिरूपणम्

मात्त्रया त्त्वधिकं हीनवँ वा क्कत्स्वोच्चारणं हि यत् ।
अयथामात्त्रवचनन् नाम दोषस् स उच्च्यते ।।१२६।।

तथाहि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "अयथामात्त्रवँ वचनं स्वराणाम्"[४] इति ।।१२६।।

---

१. १४।३८, ३९ । २. १४।४१–४६ । ३. १४।५७ ।
४. १४।१० ।

(२) दीर्घीकरणनिरूपणम्

प्रपञ्चरूपास् तस्यैव दीर्घीकरणकादयः ।
अदीर्घदीर्घकरणन् दीर्घीकरणमुच्यते ॥१२७॥

तस्यैवाऽयथामात्रवचनदोषस्य प्रपञ्चरूपा दीर्घीकरणादयो दोषा वेदितव्याः । दीर्घीकरणदोषस्योल्लेखश् च— "रक्त ह्रस्वन् द्राघयन्त्युग्रँ श्रोकः"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये एव प्राप्यते ॥१२७॥

(३) द्रुतनिरूपणम्

द्रुतवृत्तेर् द्रुततरमुक्तन् दुष्टन् द्रुतम् मतम् ।

अयन् दोषश् पाणिनीयव्याकरणभाष्ये[२] स्वरदोषतयोल्लिखितोऽस्ति ॥

(४) अर्धकनिरूपणम्

स्वरं हि अर्धवत् कृत्वा वचनं ह्यर्धकम् मतम् ॥१२८॥

अयमपि दोषश् पाणिनीयव्याकरणभाष्ये[३] स्वरदोषतयोल्लिखितो दृश्यते ॥१२८॥

(५) विकीर्णत्वाऽभिव्याादानयोरैक्येन निरूपणम्

स्वरं स्वरान्तरे कृत्वा प्रसृतयँ यद् धि भाष्यते ।
विकीर्णत्वन् नाम दोषस् सोऽभिव्यादानमेव वा ॥१२९॥

विकीर्णन् नाम दोषो हि पाणिनीयव्याकरणभाष्ये पस्पशाह्निकान्ते 'ग्रस्तन् निरस्तम्' इत्यादिके श्लोके उल्लिखितोऽस्ति । अभिव्यादानञ् च दोषो हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "अभिव्यादानञ् च विवृत्तिपूर्वे"[४] इति प्रतिपादितोऽस्ति । तयोस् सलक्षणतया व्याख्यातृभिर् व्याख्यातत्वादस्माभिरैक्यं सम्भाव्याऽत्रैकत्वेन तयोश् प्रतिपादनङ् कृतवँ वेद्यम् ॥१२९॥

(६) सवँवृतत्वनिरूपणम्

सवँवृतं स्थानकरणातिसान्निध्येन भाषितम् ।

अयन् दोषो 'ग्रस्तन् निरस्तम्' इत्यादिके श्लोके पाणिनीयव्याकरणभाष्ये पस्पशान्ते प्रतिपादितोऽस्ति ॥

(७) कलत्वनिरूपणम्

मधुराऽस्फुटता स्थानान्तरकोच्चारणादिजा ॥१३०॥
या स्वरे तत् कलत्ववँ वा स्यात् काकलिकताऽपि वा ।

एषोऽपि दोषश् पाणिनीयव्याकरणभाष्ये प्रतिपादितश् पस्पशान्ते ॥

---

१. १४।५१ । २. पस्पशान्ते । ३. तत्रैव । ४. १४।६२ ।

(८) ध्मातनिरूपणम्

स्वरस्स्य श्श्वासभूयिष्ठोच्चारणन् ध्मातमुच्च्यते ॥१३१॥

अयमपि दोषो ग्रस्तन् निरस्तमित्त्यादिके श्लोके पाणिनीयव्याकरण-भाष्ष्ये उल्लिखितः ॥१३१॥

(९) एणीकृतनिरूपणम्

एणीकृतं स्यादव्व्यक्तं स्वरद्द्वापरकारणम् ।

अयमपि दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये[1] उल्लिखितोऽस्ति । "एणीकृतः मुखाद् विप्प्रुषोऽनिर्गमयन् एणीकृतम्" इति लाट्ट्यायन–श्रौतसूत्त्रे उक्तमिति केचित्[2] । "एणीकृतोऽव्व्यक्तः" इति भाष्ष्यदीपिकायाम् भर्त्तृहरिः ॥

(१०) प्रगीतनिरूपणम्

प्रगीतं सामवद् गीत्त्वा कृतमुच्चारणम् मतम् ॥१३२॥

अयमपि दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये पस्पशान्ते उल्लिखितः ॥१३२॥

(११) उपगीतनिरूपणम्

उपगीतन् तु लेशेन गीत्त्वोच्चारणमुच्च्यते ।

अयमपि दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये पस्पशान्ते उल्लिखितोऽस्ति ॥

(१२) निरस्तनिरूपणम्

निरस्तं रूक्क्षताङ् कृत्त्वा स्वरस्स्योच्चारणं स्मृतम् ॥१३३॥

अयमपि दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये पस्पशान्ते उल्लिखितः ॥१३३॥

(१३) विकम्पितनिरूपणम्

स्वरस्स्योच्चारणे स्स्थाने करणस्स्य विकम्पनात् ।

द्विरिवोच्चारितय्ँ यत् स्यात् तद् धि वेद्द्यव्ँ विकम्पितम् ॥१३४॥

अयमपि दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये पस्पशान्त एवोल्लिखितः ॥१३४॥

(१४) व्यासनिरूपणम्

व्यासो हि स्स्थानकरणविस्स्तारो दोष उच्च्यते ।

स च स्स्वरेषु सर्व्वेषु सम्भवन् परिकीर्त्तितः ॥१३५॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "विहार–संहारयोर् व्यास–पीडने"[3] इति । तद्व्याक्ख्याने उव्वटश् च—"विहारो विहरणव्ँ विस्तारः, संहारस् संहरणम् अन्न्यथाकरणं सङ्कोचनव्ँ वा । कस्स्य ? स्थानकरणयोः"[4]

१. पस्पशान्ते । २. पा. व्या. भा. टि. (हरियाणासंस्करणे) ।
३. १४।३ । ४. ऋ. प्रा. उ. भा. १४।३ ।

इति, "व्यासोऽविवेकः"[1] इति च । "(अयथामात्रवं् वचनं) स्वराणां सन्दंशो व्यासः पीडनन् निरासः"[2] इति वचनेन च मुनिना शौनकेन व्यासदोषस्य सर्वेषु स्वरेषु सम्भवित्वम् प्रदर्शितम् ॥१३५॥

(१५) सन्दष्टनिरूपणम्

हन्वोस् संश्लेषणेनोच्चारणं सन्दष्टमुच्यते ।
स्वरे शुद्धे च रक्ते च दोषोऽयं सम्भवी स्मृतः ॥१३६॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "सन्दष्टन् तु व्रीडन आह हन्वोः"[3] इति । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च "ग्रस्तन् निरस्तम्' इत्यादिके परकीयत्वेन धृते श्लोके[4] चाऽयन् दोष उल्लिखितः। अस्य मुनिना शौनकेन "(अयथामात्रवं् वचनं) स्वराणां सन्दंशो व्यासः पीडनन् निरासः"[5] इति वचनेन सर्वेषु स्वरेषु सम्भवित्वम्, "अनुनासिकानां सन्दष्टता विषमरागता वा"[6] इति वचनेन अनुनासिकेषु रक्तापरपर्यायेषु स्वरेषु सम्भवित्वमुक्तम् ॥१३६॥

(१६) विषमरागतानिरूपणम्

रक्तस्वरांशेष्वसमानुनासिक्यवं् विधाय यत् ।
उच्चारणं स्यात् सा विज्ञैरुक्ता विषमरागता ॥१३७॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अनुनासिकानां सन्दष्टता विषमरागता वा"[7]इति।अनुनासिकत्वेनोच्चार्यस्य दीर्घस्य प्लुतस्य ह्रस्वस्यैव वाऽपि स्वरस्य आदावन्ते वाऽधिकन् न्यूनवं् वा रागङ् कृत्वा रागाभावमेव वाऽपि कृत्वोच्चारणे हि विषमरागता वक्तव्या न तु सर्वथैवाऽरक्तत्वेन रक्ताऽरक्तस्वरव्यत्यासेन वोच्चारणे इति विवेक्तव्यं सुधीभिस् सदसद् वा व्याख्यानम् ॥१३७॥

(१७) अवलम्बितनिरूपणम्

स्वरान्तरे स्वरस्याऽवलम्बने त्ववलम्बितम् ।

अयन् दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ये पस्पशान्ते उल्लिखितोऽस्ति ॥

(१८) ओष्ठ्याभतानिरूपणम्

ऋकारस्वरभागस्योष्ठ्याभतोकारतुल्यता ॥१३८॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये–"स्वरौ कुर्वन्त्योष्ठ्यनिभौ सरेफौ तिस्रो मातॄस् त्रीन् पितॄन् यन् नृभिर् नॄन्"[8] इति । ह्रस्वदीर्घयोर् ऋकार-

---

१. ऋ. प्रा. उ. भा. १४।३ । २. १४।१०, ११ । ३. १४।६ । ४. पस्पशान्ते । ५. १४।१०, ११ । ६. १४।१३ । ७. पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या । ८. १४।३८ ।

योर् हि रु इति रू इति चोच्चारणम् उत्कलजानामन्न्येषाञ् च दाक्षिणात्त्यानान् द्राविडानाङ् केषाञ् चिल् लौकिकसँस्कृतविषये वेदविषये च शुश्रूयते ॥१३८॥

(उ) अथ व्यञ्जनगदोषोद्देशः

दोषा व्यञ्जनगास् त्वन्न्योन्न्यविरागस् तथैव च ।
स्याल् लेशवचनञ् चापि सर्वव्यञ्जनगानि हि ॥१३९॥
जिह्वाप्प्रथनमेवाऽथो विक्क्लेशं प्रतिहारकः ।
सकारनिभता बर्बरताऽतिसस्परृश एव च ॥१४०॥
जिह्वान्तवचनञ् चैव लोमश्यङ् क्ष्वेडनन् तथा ।
श्वासश् चाऽघोषनिभताऽनुनादश् चाऽप्प्यनादकः ॥१४१॥
धारणञ् च तथा रक्तधारणञ् चेति कीर्त्तिताः ।
सम्यवन्तश् शौनकेन स्वके बह्वृचपार्षदे ॥१४२॥

(१) अन्न्योन्न्यविरागनिरूपणम्

व्यञ्जनेषु यदाऽन्न्योन्न्यधर्मसङ्करसणम् भवेत् ।
सानुनिद्ध्यात् स इहाऽन्न्योन्न्यविराग इति कत्थ्यते ॥१४२॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "अन्न्योन्न्येन व्यञ्जनानाँ विरागः"[1] इति ॥१४३॥

(२) लेशवचननिरूपणम्

तल् लेशवचनयँ यत्न-मान्द्द्ये नोच्चारण हि यत् ।
वर्णम् पूर्णमनुच्चार्य तल्लवोच्चारण हि वा ॥१४४॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "लेशेन वा वचनम् पीडनवँ वा"[2] इति ॥१४४॥

(३) जिह्वाप्प्रथननिरूपणम्

जिह्वायास् तु परीणाहवँ वर्धयित्त्वा विधीयते ।
उच्चारणयँ यत् तज् जिह्वाप्प्रथनन् दोष उच्च्यते ॥१४५॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "वर्गेषु जिह्वाप्प्रथनञ् चतुर्षु"[3] इति ॥१४५॥

(४) विक्क्लिष्टनिरूपणम्

परस्परन् दूरतरं हनू नीत्त्वा क्क्रियेत चेत् ।
उच्चारणन् तद् धि विजज्ज्ञैर् विक्क्लिष्टमिति कत्थ्यते ॥१४६॥

---

१. १४।१६ । २. १४।१७ । ३. १४।२१ ।

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "प्रकर्षणे तदु विक्लिष्टमाहुः"[१] इति ॥१४६॥

अवैशद्यम् भवेत् स्थानकरणादिषु चेत् तदा ।
सकलस्थानविक्लेशो दोषस् स्यादिति च क्व चित् ॥१४७॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विक्लेशस् स्थाने सकले चतुर्थे (वर्गे)"[२] इति । "तेषु करणादिषु स्थाने च विक्लेशो नाम दोषो भवति । विक्लेशोऽवैशद्यमित्येकोऽर्थः" इति च तद्व्याख्यायामुव्वटः ॥१४७॥

(५) प्रतिहारनिरूपणम्

स्थाने यत्नातिरेकेण करणस्य हि योजने ।
प्रतिहारो नाम दोषस् तवर्गीयेषु सम्भवेत् ॥१४८॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "प्रतिहारश् चतुर्थे वर्गे"[३] इति । "अतिप्रयत्नश् प्रतिहारः" इति तद्व्याख्यायामुव्वटः ॥१४८॥

(६) सकारनिभतानिरूपणम्

उच्चारणे तु तथयोस् स्थानात् करणविच्युतेः ।
तयोस् सकारतुल्यत्वं सकारनिभता मता ॥१४९॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "दन्त्यान् सकारोपनिभानघोषान् रत्थश् पृत्थ्री पृथिवी त्वा पृथीति"[४] इति ॥१४९॥

(७) बर्बरतानिरूपणम्

रेफस्योच्चारणे शीघ्रराज् जिह्वाग्रस्य विकम्पनात् ।
गुणितत्वमिव द्विस् त्रिर् वाऽपि बर्बरता मता ॥१५०॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अतिस्पर्शो बर्बरता च रेफे"[५] इति । "बर्बरताऽप्यसौकुमार्यमेव" इति च तद्व्याख्याने उव्वटश् प्राऽऽह ॥१५०॥

(८) अतिस्पर्शनिरूपणम्

रेफस्योच्चारणे स्थाने स्याद् यदा करणस्य हि ।
स्पर्शश् पूर्णतरो दोषस् तदाऽतिस्पर्शता भवेत् ॥१५१॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अतिस्पर्शो बर्बरता च रेफे"[६] इति । यद्यपि एषोऽतिस्पर्शो नाम दोषश् प्राधिकतया रेफ एवोक्तो

---

१. १४।७ । २. १४।२५ । ३. १४।२५ । ४. १४।३६ । ५. १४।२६ । ६. पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

मुनिना तथापि अन्न्यास्स्वप्प्यन्तस्स्थासु सम्भवत्प्येष दोष इति प्प्रतीयते ॥१५१॥

(९) जिह्वान्तवचननिरूपणम्

जिह्वायाः प्प्रथनाल् लस्स्योच्चारणे चेत् तथोपरि ।

मद्ध्यान्ताब्भ्याम् भवेत् स्पर्शो जिह्वान्तवचनन् तदा ॥१५२॥

तथा हि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "जिह्वान्ताब्भ्यान् च वचनलँ लकारे"[१] इति ॥१५२॥

(१०) लोमश्श्यनिरूपणम्

स्थाने करणयोगस्स्याऽवैशद्द्याद् धि समागता ।

श्रुतौ वृद्धिरिवाऽघोषोष्मसु लोमश्श्यमुच्च्यते ॥१५३॥

तथा हि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "लोमश्श्यञ् च क्ष्वेडनमूष्मणान् तु"[२] इति । "लोमश्श्यन् नामासौकुमार्य्यम्" इति तद्व्याक्ख्यायामुव्वटः । रोमश इत्त्येको दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्येऽप्प्युल्लिखितः पस्पशान्ते । तत्त्र च प्प्रायेण स्वरदोषाणामेव प्प्रदर्शितत्त्वाद् अयमपि स्वरदोषत्त्वेनैव तत्त्राऽभिमतः किमु । "रोमशो गम्भीरः" इति च तत्त्र कय्यटः । वस्तुतस् तु अयन् दोष ऊष्मणामेवेति सम्भाव्यते ॥१५३॥

(११) क्ष्वेडननिरूपणम्

अघोषोष्मोच्चारणे हि स्स्थाने करणयोजने ।

तथा कालेऽपि चाऽऽधिक्क्यात् क्ष्वेडनं श्रुतिवर्धनम् ॥१५४॥

तथा हि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "लोमश्श्यञ् च क्ष्वेडनमूष्माणान् तु"[३] इति । "क्ष्वेडनन् नामाऽधिको वर्णस्स्य सरूपो द्ध्वनिः" इति तद्व्याक्ख्यायामुव्वटः । क्ष्विण्ण इत्त्येको दोषः पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्येऽपि पस्पशान्ते उल्लिखितः । तत्त्र च प्प्रायेण स्वरदोषा एवोद्दिष्टा इत्त्येषोऽपि दोषस् तत्त्र स्वरदोषत्त्वेनैवाऽभिमतः प्प्रतीयते । "क्ष्विण्णः कम्पमान इव" इति च तत्त्र कय्यटेनोक्तम् । वस्तुतस् तु अयमपि दोष ऊष्मणामेवेति प्प्रतीयते ॥१५४॥

(१२) श्वासाऽघोषनिभतयोरैक्क्येन निरूपणम्

श्वासाधिक्क्यं हकारस्स्योच्चारणे श्वास उच्च्यते ।

स एवाऽघोषनिभताऽप्प्युच्च्यते वर्णवेदिभिः ॥१५५॥

---

१. १४।२७। २. १४।२०। ३. पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "श्वासोऽघोषनिभता वा हकारे"[1] इति । "श्वासोऽधिकोऽघोषनिभताऽघोषसदृशत्त्वं वा हकारस्य दोषौ लक्षयेत्" इति च तद्व्याख्यायामुव्वटः ॥१५५॥

(१३) अनुनादनिरूपणम्

पदादिसंयोगादिस्थ-घोषवद्व्यञ्जनस्य यद् ।
द्विरिवोच्चारणादादौ गुञ्जितं सोऽनुनादकः ॥१५६॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "घोषवतामनुनादं पुरस्तादादिस्थानाङ् क्रियते धारणं वा"[2] इति । पदादिसंयोगादिस्थाना सोष्मगामूष्मणाञ् चाऽनुनादस् तत्र प्रतिपादितः । तथा हि— "सोष्मोष्मणामनुनादः"[3] इति । एतेन दोषविशेषस्य वर्णविशेषविषयतया तत्र कथनम् प्रायिकत्त्वाभिप्रायेणेति च सूचितम् ॥१५६॥

(१४) धारणनिरूपणम्

तादृशस्य व्यञ्जनस्याऽभिनिधानीकृतिं पुनः ।
धारणम् प्रोच्यते लोपो वाऽपि दोषज्ज्ञतल्लजैः ॥१५७॥

तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "घोषवतामनुनादं पुरस्तादादिस्थानाङ् क्रियते धारणं वा"[4] इति, "सोष्मोष्मणामनुनादोप्यनादः"[5] इति च । तद्व्याख्याने उव्वटश् च "धारणन् नाम अनुपलब्धिः" इति, "अपरे धारणन् द्विर्वचनम् मन्यन्ते" इति, "अनादोऽशब्दः" इति च । तत्र द्विर्वचननिभस्योच्चारणस्य सूत्रकारेणाऽनुनादत्त्वेनोपात्तत्त्वस्य विज्ज्ञायमानत्त्वाद् धारणम् अभिनिधानीकृतिरिति अस्माभिरुक्तम् । अभिनिधानीकृत्त्यनुपलब्ध्योरर्थे कियताऽप्यंशेन भिन्नेऽपि श्रुत्त्यभावांशे साम्यम् बोद्ध्यम् । सूत्रकारप्रयुक्तस्य धारणशब्दस्याऽभिनिधानीकृतिरित्त्येव युक्ततरोऽर्थ इत्त्यस्माकम् पक्षस् सुधीभिर् विशेषेणाऽऽकलनीयः; "सन्धारणं सर्ववर्गं श्रुतेश् च"[6] इति अभिनिधानीकरणप्रक्रियाऽपि सूत्रकारोक्ताऽनुसन्धेया । "अनादः" इत्त्यस्य तु अशब्द इति, अनुच्चारणमिति, लोप इति वाऽप्यर्थो युक्त एव दृश्यते ॥१५७॥

(१५) रक्तधारणनिरूपणम्

सान्तस्स्थसंयोगात् पूर्वं वर्गान्त्यं व्यञ्जनं स्थितम् ।
विलम्बेनोच्चार्यते यत् तदुक्तं रक्तधारणम् ॥१५८॥

---

१. १४।२८ । २. १४।१८ । ३. १४।१९ ।
४. १४।१८ । ५. १४।१९ । ६. ६।१७ ।

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "सान्तस्स्थादीं धारयन्तः परक्रमं शर्मन् स्यामाऽस्मिन् सु जनान् छ्रुधीयतः"[१] इति ।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य चतुर्दशे पटले निरूपिता अन्ये उच्चारणदोषाः पदोच्चारणदोषत्वेन वाक्योच्चारणदोषत्वेन वा सामाऽध्याये प्रदर्शयिष्यन्ते ।।१५८।।

इति वलाद्ध्यायः पञ्चमः ।।

१. १४।५५ ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

साम्निरूपणम्

१. सामपरिभाषा

अद्रुतत्वादिशून्यम् माधुर्यादियुतन् तथा ।
उच्चारणम् लययुतमाहुस् सामेति शिक्षकाः ॥१॥

तथा हि "शीक्षाम् व्याख्यास्यामः । वर्णस् स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तश् शीक्षाध्यायः"[१] इति तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्यस्य व्याख्याने शङ्करभगवत्पादः "साम=वर्णानाम् मध्यमवृत्त्योच्चारणम्, समता" इति । सायणोऽपि "अद्रुतत्वमविलम्बितत्वञ् च परिहृत्य यस्य यः काल उचितस् तावति काले तदुच्चारणं साम्यन् तदेव सामशब्देनोच्यते"[२] इति तैत्तिरीयारण्यकव्याख्याने; "सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम्"[३] इति च ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् ॥१॥

२. आदर्शरूपोच्चारणनिरूपणम्

युक्तेन पाठकगुणैः पुंसा हि विहितञ् च यत् ।
स्पष्टवर्णञ् च मधुरम् प्रारम्भान्तसमन् तथा ॥२॥
पदच्छेदादिसहितम् विवृत्त्योचितयाऽपि च ।
काक्वा चोचितया युक्तम् विरामैरुचितैर् युतम् ॥३॥
रहितम् पदवाक्यादिदोषैश् शास्त्रानुगञ् च यत् ।
उच्चारणन् तदादर्शभूतमुच्चारणं स्मृतम् ॥४॥

तथा हि पाठक-पाठ-गुणादिप्रतिपादकानि प्राचां शिक्षकाणाम् वचनानि— "नातिव्यक्तन् न चाऽव्यक्तमेवम् वर्णानुदीरयेत् । पयःपूर्णमिवाऽमत्रं हरन् धीरो यथामति"[४] इति, "क्रमविक्रमसम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम् । नीचोच्चस्वारसम्पन्नाम् वदेद् धृतवतीं

---

१. ११२। २. ७१२। ३. शा. ऋ. वे. सं., प्र. भा., पृ. २५। ४. तै. प्रा. १७।८।

समाम्"[१] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये। शैशिरीयशिक्क्षायाञ् च— "स्वस्थ४ प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः। नाब्भ्याहन्न्यान् न निर्हन्न्यान् न गायेन् न च कम्पयेत् ॥ यथैवोच्चारयेद् वर्णान् तथैवैतान् समापयेत्"[२] इति, "माधुर्यञ् च न चाऽव्व्यक्तवँ व्यक्तञ् च न च पिण्डयेत्। सनाथस्स्येव देशस्स्य न वर्णास् सङ्करङ् गताः"[३] इति, "माधुर्यमक्क्षरव्व्यक्तम् पदव्व्यक्तन् तु सुस्स्वरम्।धैर्यलँ लघु(य?)समायुक्त षडेते पाठके(=पाठे?)गुणाः"[४] इति च। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "एववँ वर्णा४ प्रयोक्तव्व्या नाव्व्यक्ता न च पीडिताः। सम्म्यग् वर्णप्प्रयोगेण ब्रह्मम्मलोके महीयते"[५] इति, "माधुर्यमक्क्षरव्व्यक्ति४ पदच्छेदस् तु सुस्स्वरः।धैर्यलँ लयसमर्थञ् च षडेते पाठका(गाः?)गुणाः"[६] इति, "सुतीर्थादागतवँ व्यक्त स्वाम्नाय सुव्व्यवस्स्थितम्। सुस्स्वरेण सुवक्त्रेण प्प्रयुक्तम् ब्रह्मम राजते"[७] इति च। याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "यथादावुच्चरेद् वर्णाँस् तथैवैनान् समापयेद्"[८] इति, "माधुर्यमक्क्षरव्व्यक्ति४ पदच्छेदस् तु सुस्स्वरः। धैर्यलँ लयसमत्त्वञ् च षडेते पाठके गुणाः"[९]इति,"आचार्याःसममिच्छन्ति पदच्छेदन् तु पण्डिताः। स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्क्रुष्टमितरे जनाः"[१०] इति, "यथा व्याग्घ्री हरेत् पुत्त्रान् दंष्ट्राभिर् न च पीडयेत्। भीता पतन-भेदाब्भ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ॥ मधुरञ् चाऽपि नाऽव्व्यक्त सुव्व्यक्तन् न च पीडितम्। सनाथस्स्येव देशस्स्य न वर्णास् सङ्करङ् गताः"[११] इति, "यथा सुमत्तनागेन्द्र४ पदात् पादन् निधापयेत्। एवम् पदम् पदादद्ध्यन्तन् दर्शनीयम् पृथक्पृथक्"[१२] इति, "न कुर्वीत पदन् दीर्घन् न चाऽत्त्यन्तविलम्बितम्। पदस्स्य ग्ग्रहमोक्क्षौ च यथा शीग्घ्रगतिर् हयः"[१३] इति च। कौहडीयशिक्क्षायाञ् च— "क्रमविक्क्रमसम्पन्नामद्द्रुतामविलम्बिताम्। नीचोच्चसस्वारसम्पन्नावँ वदेद् धृतवती समाम्"[१४]इति। सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— "उक्त४ प्रयत्नो यो यस्स्य समस् सर्वत्त्र

---

१. २३।२०। २. श्लो. ७२–७३। ३. श्लो. ६७। ४. श्लो. ६६। ५. श्लो. ३१। ६. श्लो. ३३। ७. श्लो. ५१। ८. श्लो. २२ (शि. स., पृ. ३)। ९. श्लो. १६६ (शि. स., पृ. २८–२९)। १०. श्लो. १२० (शि. स., पृ. १६)। ११. श्लो. १९५–१९६ (शि. स., पृ. २८)। १२. श्लो. १९७ (शि. स., पृ. २८)। १३. श्लो. ४५ (शि. स., पृ. ६)। १४. श्लो. ६७।

तस्य सः । प्रयत्नसाम्यमेतद् धि वृत्तिसाम्यन् तदुच्यते ।। उपक्रमे यया वृत्त्या पठेत् तावत् तथैव हि । यावद् विराममेतद् यद् वृत्तिसाम्यन् तदुच्यते"[1] इति, "सुव्यक्तमक्षरयं यच् च माधुर्यं यच् च सयँयुतम् । सुव्यक्तश् च पदच्छेदो यच् च धैर्यसमन्वितम् । लये समर्थता या च सुस्वरनिर्मलता च या । षट्सङ्ख्यका गुणा ह्येते विहिता पाठकस्य वै"[2] इति, "उच्चारणेषु वर्णानां सामग्र्यं तावतीरिता । अन्यूनानतिरिक्तस् सन्नुच्चरेद् ब्रह्म भक्तितः ।। व्याग्घ्री यथा हरेत् पुत्रन् दंष्ट्राभ्यान् न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ।। नातिव्यक्तन् न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदीरयेत् । पयःपूर्णमिवाऽमत्र हरन् धीरो यथामति ।। उच्चरेत् परया भक्त्या सर्वकालमतन्द्रितः । यज्जातिस्खलनन् तेषान् तज्जातिहननं यतः"[3] इति, "स्वरवर्णान् स्फुटम् मत्वा सम्यग् यश् च समुच्चरेत् । अभ्युत्कृष्टम् फलन् तस्य तत्रतत्र समीरितम्"[4] इति च । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "समाञ् श्लक्ष्णानसन्दिग्धान् वर्णानुच्चारयेद् बुधः"[5] इति, "सुतीर्थादागतञ् जग्धं स्वाम्नातं सुप्रतिष्ठितम् । सुस्वरञ् च सुवक्त्रञ् च प्रयुक्तम् ब्रह्म राजते ।। यथा व्याग्घ्री हरेत् पुत्रन् दंष्ट्राभिर् न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ।। मधुरञ् च न चाऽव्यक्तं व्यक्तञ् च न च निष्ठुरम् । सनाथस्येव देशस्य न वर्णास् सङ्करङ्गताः ।। माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस् तथा सुस्वरः । धैर्यो गुरुलघुत्वञ् च षडेते पाठके गुणाः"[6] इति, "समविक्रमसम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम् । उच्चारयेत कल्याणीवं वाचमाम्नायसारिणीम्"[7] इति, "पठेत् कैवल्यसोपानं सौम्येन परिवेष्टितम् । तुलाकोटिनिभम् पाठं स्वराढ्य(ढ्व?)म् मद्ध्यमं स्वरम् ।। स्वरात् स्वर सङ्क्रमयेत् स्वरे सन्निमनुल्बगम् । अविच्छिन्नं समङ्कुर्यात् सूक्ष्माच् छायो(।?)तपोरसम् । समं स्वरम् पठेन् नित्यम् मर्गहस्ते प्रदर्शयेत्"[8] इति, "सुखोपविष्टश् शुचिरेकचित्तो विवर्जितत्रासमदाश्रयस् तु । यथर्तु युक्त्याऽशनपानभोजी वेदम् पठेद् वर्जितवर्णदोषम्"[9] इति च । नारदीयशिक्षायाञ् च—

---

१. श्लो. १०९–११० (३।९७,९८) । २. श्लो. ११५–११६ (३।१०२, १०३) । ३. श्लो. १२४–१२७ (३।१११, ११४) । ४. श्लो. १३१ (३।११८) । ५. पृ. १८ । ६. पृ. २३ । ७. तत्रैव । ८. पृ. २३–२४ । ९. पृ. २४ ।

"गानस्स्य तु दशविधा गुणवृत्तिस् तद् यथा— रक्तम् पूर्णमलङ्कृतम् प्रसन्नवँ व्यक्तवँ विक्क्रुष्टं श्लक्क्ष्णं समं सुकुमारम् मधुरमिति गुणाः। तत्र रक्तन् नाम वेणुवीणास्वराणामेकीभावे रक्तमित्त्युच्च्यते। पूर्णन् नाम स्वरश्श्रुतिपूर्णाच् छन्दश्पादाक्क्षरसयँयोगात् पूर्णमित्त्युच्च्यते। अलङ्कृतन् नामोरसि शिरसि कण्ठयुक्तमित्त्यलङ्कृतम्। प्रसन्नन् नामापगतगद्गद–निर्विशङ्कम् प्रसन्नमित्त्युच्च्यते। व्यक्तन् नाम पद–पदार्थ–प्रकृति–विकारा–ऽऽगम–लोप–कृत्–तद्धित–समास–धातु–निपातो–ऽपसर्ग–स्वर–लिङ्ग–वृत्ति–वार्तिक–विभक्त्यर्थ–वचनानां सम्म्यगुपपादने व्यक्तमित्त्युच्च्यते। विक्क्रुष्टन् नामोच्चैरुच्चारितवँ व्यक्तपदाक्क्षरमिति विक्क्रुष्टम्। श्लक्क्ष्णन् नामाद्भुतविलम्बितमुच्चनीवप्प्लुतसमाहारहेलतालोपनयादिभिरुपपादनादिभिश् श्लक्क्ष्णमित्त्युच्च्यते। समन् नामाऽऽवापनिर्वापप्प्रदेशप्रत्त्यनन्तरसस्थानां समासस् सममित्त्युच्च्यते। सुकुमारन् नाम मृदु–पद–वर्ण–स्वर–कुहरणयुक्तं सुकुमारमित्त्युच्च्यते। मधुरन् नाम स्वभावोपनीतललितपदाक्क्षरगुणसमृद्धम् मधुरमित्त्युच्च्यते"[१] इति; "आचार्यास् सममिच्छन्ति पदच्छेदन् तु पण्डिताः। स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्क्रुष्टमितरे जनाः"[२] इति, "सममुच्चारयेद् वाक्क्यं हस्तेन च मुखेन च। यथैवोच्चारयेद् वर्णाँस् तथैवैनान् समापयेत्"[३] इति, "स्वरात् स्वरसङ्क्रमन् तु स्वरसन्धिमनुल्बणम्। अविच्छिन्नं समङ् कुर्यात् सूक्क्ष्मञ् छायातपोपमम्"[४] इति, "मन्द्रेणोपक्क्रमेत् पूर्वं सर्वशाखास्स्वयवँ विधिः। सप्तमन्त्रानतिक्क्रम्म्य यथेष्टावँ वाचमुत्सृजेत्। न तां समीरयेद् वाचयँ या प्राणमुपरोधयेत्। प्राणानामुपरोधेन वैस्स्वर्य्यञ् चोपजायते। स्वरव्यञ्जनमाधुर्य्यलँ लुप्प्यते नात्र संशयः"[५] इति, "यथा व्याघ्री हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभिर् न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाब्भ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्॥ एववँ वर्णाश् प्रयोक्तव्व्या नाव्व्यक्ता न च पीडिताः। सम्म्यग् वर्णप्प्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते"[६] इति च। माण्डूक्क्यां शिक्क्षायाञ् च 'यथा व्याघ्री'त्त्यादिकौ द्वौ श्लोकौ नारदीयशिक्क्षावत् पट्ठ्च्येते[७]। अधिकञ् च— "यथा नौस् स्रोतसाम् मद्ध्ये समङ् गच्छति

---

१. १।३।१–१०। २. १।३।१३। ३. १।६।१४।

४. १।६।१८। ५. २।८।८–१०। ६. २।८।३०–३१।

७. श्लो. ४३, ४४ (शि. स., पृ. ४६६–४६७)।

सयँ युता । तैलधारेव वा वाणी तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्''[१] इति, ''नातिनिष्पीडयेद् वर्णान् न चाव्यक्तानुदाहरेत् । समाञ् श्लक्ष्णानसन्दिग्धान् वर्णानुच्चारयेद् बुधः''[२] इति, ''आचार्यास् सममिच्छन्ति पदच्छेदन् तु पण्डिताः । स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः''[३] इति च । काव्यमीमांसायाञ् च— ''इत्थङ् कविर् निबध्नीयादित्थञ् च मतिमान् पठेत् । यथा निबन्धनिगदश् छायाङ् काञ् चिन् निषिञ्चति ॥ करोति काव्यम् प्रायेण संस्कृतात्मा यथा तथा । पठितुर्वेत्ति स परयँ यस्य सिद्धा सरस्वती ॥ यथा जन्मान्तराभ्यासात् कण्ठे कस्यापि रक्तता । तथैव पाठसौन्दर्यन् नैकजन्मविनिर्मितम् ॥ स संस्कृतमपभ्रंशलँ लालित्यालिङ्गितम् पठेत् । प्राकृतम् भूतभाषाञ् च सौष्ठवोत्तरमुद्गिरेत् ॥ प्रसन्ने मन्दरयेद् वाचन् तारयेत् तद्विरोधिनि । मन्द्रतारौ च रचयेन् निर्वाहिणि यथोत्तरम् ॥ ललितङ् काकुसमन्वितमुज्ज्वलमर्थवशकृतपरिच्छेदम् । श्रुतिसुखविविक्तवर्णङ् कवयः पाठम् प्रशंसन्ति ॥ अतितूर्णमतिविलम्बितमुल्बणनादञ् च नादहीनञ् च । अपदच्छिन्नमनावृतमतिमृदुपरुषञ् च निन्दन्ति ॥ गम्भीरत्वसर्वैस्वर्यन् निर्व्यूढिस् तारमन्द्रयोः । सयँ युक्तवर्णलावण्यमिति पाठगुणास् स्मृताः ॥ यथा व्याघ्री हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभिश् च न पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ॥ विभक्तयस् स्फुटा यत्र समासश् चाऽकदर्थितः । अम्लानः पदसन्धिश् च तत्र पाठः प्रतिष्ठितः ॥ न व्यस्तपदयोरैक्यन् न भिदान् तु समस्तयोः । न चाख्यातपदम्लानिवँ विदधीत सुधीः पठन् ॥ आगोपालकमायोषिदास्तामेतस्य लेह्यता । इत्थङ् कविः पठन् काव्यवँ वाग्देव्या अतिवल्लभः ॥ येऽपि शब्दविदो नैव नैव चार्थविचक्षणाः । तेषामपि सताम् पाठस् सुष्ठु कर्णरसायनम्''[४] इति, ''पञ्चस्थानसमुद्भववर्णेषु यथा स्वरूपनिष्पत्तिः । अर्थवशेन च विरतिस् सर्वस्वमिदं हि पाठस्य''[५] इति च ॥२–४॥

---

१. श्लो. ५१ (शि. स., पृ. ४६७) । २. श्लो. १३३ (शि. स., पृ. ४७४) । ३. श्लो. १७६ (शि. स., पृ. ४७६) । ४. सप्तमेऽध्याये पाठप्रतिष्ठायाम्, पृ. १०५–१०८ । ५. तत्रैव, पृ. १०९ ।

३. हेयोच्चारणनिरूपणम्

अस्पष्टवर्णं विहितं सङ्कितेनेव तत् पुनः ।
भीतेनेव कृतं वाऽपि वरुद्धेनेव कृतञ् च यत् ॥५॥
अतितारस्वरञ् चैवाऽनुनासिककृतन् तथा ।
वर्णस्वरविरामादिदोषयुक्तञ् च रूक्क्षकम् ॥६॥
लयेन रहितं यच् च सदोषं पुरुषं कृतम् ।
उच्चारणन् तद् धि विज्ञैर् हेयमुच्चारणं स्मृतम् ॥७॥

तथाहि पाठकपाठदोषादिप्प्रतिपादकानि प्प्राचां शिक्क्षकाणां वचनानि दृश्श्यन्ते । तत्त्र शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "स्वस्थः प्प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः । नाब्भ्याहन्न्यान् न निर्हन्न्यान् न गायेन् नैव कम्पयेत्"[१] इति, "हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्ज्जितम् । ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति"[२] इति च । पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— "शङ्कितम् भीतमुद्घृष्टमव्व्यक्तमनुनासिकम् । काकस्स्वरं शिरसिगन् तथा स्स्थानविवर्जितम् ॥ उपांशु दष्टन् त्वरितन् निरस्तं विलम्बितञ् गद्गदितम् प्प्रगीतम् । निष्पीडितञ् ग्रस्तपदाक्क्षरञ् च वदेन् न दीनन् न तु सानुनास्स्यम्"[३] इति, "कुतीर्थादागतन् दग्धमपवर्णञ् च भक्क्षितम् । न तस्स्य पाठे मोक्क्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात्"[४] इति, "मन्त्त्रो हीनस् स्वरतो वर्णतो वा मित्थ्याप्प्रयुक्तो न तमर्त्थमाह । स वाग्वज्ज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्त्रुस् स्वरतोऽपराधात्"[५] इति, "अनक्क्षरमनायुष्ष्यं विस्स्वरं व्याधिपीडितम् । अक्क्षताऽशस्त्ररूपेण वज्ज्रम् पतति मस्तके"[६] इति, "हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति"[७] इति च । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायाञ् च— "स्वस्थः प्प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः । नाऽब्भ्याहन्न्यान् न निर्हन्न्यान् न गायेन् नैव कम्पयेत्"[८] इति, 'शङ्कितम् भीतमुद्घुष्टमव्व्यक्तं सानुनासिकम् ।' काकस्स्वरं शीर्षगतन् तथा स्स्थानविवर्जितम् ॥ विस्स्वरं विरसञ् चैव विश्श्लिष्टं विषमाहतम् । व्याकुलन् तालुहीनञ् च पाठदोषाश् चतुर्दश"[९] इति, "पठन् मात्त्राऽपपाठात् तु

---

१. श्लो. ७२ । २. श्लो. ७६ । ३. श्लो. ३४, ३५ ।
४. श्लो. ५० । ५. श्लो. ५२ । ६. श्लो. ५३ ।
७. श्लो. ५४ । ८. श्लो. २१ (शि. स., पृ. ३) ।
९. श्लो. २६–२८ (शि. स., पृ. ४) ।

पङ्के गौरिव सीदति"[1] इति, "ह्रस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमुपगच्छति ।। स्वरहीनन् तु योऽधीते मन्त्रवं वेदविदो विदुः । न साधयति यजूंषि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ।। ऋचो यजूंषि सामानि ह्रस्तहीनानि यः पठेत् । अनृचो ब्राह्मणस् तावत् यावत् स्वारन् न विन्दति ।। ज्ञातव्यश् च तथैवाऽर्थो वेदानाङ् कर्मसिद्धये । पाठमात्रराऽवसानस् तु पङ्के गौरिव सीदति"[2] इति, "न कुर्वीत पदन् दीर्घन् न चाऽत्यन्तविलम्बितम् । पदस्य ग्रहणम् मोक्षयं यथा शीघ्रगतिर् हयः"[3] इति; "उपांशु त्वरितवं वाऽपि योऽधीते वित्रसन्नपि । अपरूपसहस्राणां सन्देहे स प्रवर्तते"[4] इति च । कौहलीयशिक्षायाम् च— "यदधीतमविज्ञातन् निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज् ज्वलति कर्हिचित्"[5] इति । चारायणीयशिक्षायाञ् च— "मन्त्रो हीनस् स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस् स्वरतोऽपराधात् ।। कुतीर्थादागतञ् जग्धमपवर्णेषु भक्षितम् । न तस्य परिमोक्षोऽस्ति पापाहेरिव दुर्विषाम्"[6] इति । नारदीयशिक्षायाञ् च "मन्त्रो हीनः" इत्यादिश्लोकः पठ्यते[7] । तथा—"शङ्कितम् भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसिगतन् तथा स्स्थानविवर्जितम् । विस्वरवं विरसञ् चैव विश्लिष्टवं विषमाहतम् । व्याकुलन् तालुहीनञ् च गीतिदोषाश् चतुर्दश"[8] इति, "नाऽत्याहन्न्यात् न निर्हन्न्यात् न गायन् न प्रकम्पयेत् । समं सामानि गायेत व्योम्नि श्येनगतिर् यथा"[9] इति, "अनागतमतिक्रान्तवं विच्छिन्नवं विषमाहतम् । तन्त्वनतमस्थितान्तञ् च वर्जयेत् कर्षणम् बुधः ।। स्वरस् स्थानाच् च्युतो यस् तु स (स्व ?–) स्स्थानमतिवर्तते । विस्वर सामगा ब्रूयुर् विरक्तमिति योनिसः"[10] इति, "न चाऽत्तर कम्पयेत् किञ् चिदङ्गस्याऽवयवम् बुधः । अग्रस्तनम् मृदु न्यस्य ह्रस्तमास्ते यथाक्षरम्"[11] इति, "न हि पार्ष्णिहता वाणी प्रयोगान् वक्तुमर्हति । बधिरस्येव तल्पस्था

---

१. श्लो. ३७ (शि. स., पृ. ५) ।   २. श्लो. ४०–४२ (शि. स., पृ. ५–६) ।   ३. श्लो. ४५ (शि. स., पृ. ६) ।
४. श्लो. १६२ (शि. स., पृ. २४) ।   ५. श्लो. ५८ ।   ६. पृ. २३ ।
७. १।१।५ ।   ८. १।३।११–१२ ।   ९. १।६।१५ ।
१०. १।६।२० ।   ११. १।६।१० ।

विदग्धा वामलोचना ।। उपांशु त्त्वरितन् चैव योऽधीते वित्त्रसन्नपि । अपि रूपसहस्स्रेषु सन्देहे त्त्वेव वर्त्तते ।। पुस्तकप्प्रत्त्ययाधीतन् नाऽधीतङ्ग गुरुसन्निधौ । राजते न सभामद्ध्ये जारगर्भा इव स्स्त्रियः''[१] इति च । लोमशीयायां शिक्क्षायाञ् च— "अवक्क्षेपश् प्प्रगाणञ् च रवो यश् चाऽप्प्युपद्द्रवः । यमलस् स्वरितञ् चैव दोषाश् पञ्चाऽऽर्चिके स्मृताः''[२] इति, "नासिके-(क्ये-?)ष्वपि वर्णेषु यो यत्त्र भजते स्स्वरः । तन्तमेवोपजीवन्ति नासादोषांश् च वर्जयेत्''[३] इति च । माण्डूक्क्यां शिक्क्षायाञ् च— "न कम्पयेच् छिरश् पादौ मुखदोषांश् च वर्जयेत्''[४] इति, "हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति''[५] इति, "नात्त्युच्चैर् नातिनीचैर् वा घोषणस् सदनस्स्य खम् । प्प्रब्ब्रूयान् नातितीक्क्ष्णेन कण्ठेन मृदुनाऽति वा''[६] इति, "शनैरद्ध्वसु वर्त्तेत न परयँ योजनाद् व्रजेत् । न हि पार्ष्णिहिता वाणी प्प्रयोगान् वक्तुमर्हति''[७] इति, "सञ्ज्ञाने भूयसो दोषान् प्प्रवक्क्ष्यामि निबोधत । स्वरस्स्य सन्दर्शनञ् च ह्यनुस्स्वारयमावपि''[८] इति च ।।५–७।।

४. पाठकगुणनिरूपणम्

धैर्य्यञ् चाऽभिविनीतत्त्वं स्वास्स्थ्यं शान्तस्स्वभावता ।
निर्भीकता च कल्ल्याणी प्प्रकृतिर् धृष्टता तथा ।।८।।
स्वरयन्त्रस्स्य वैशद्द्यर्यँ युक्तमानकदन्तता ।
युक्तप्प्रमाणोष्ठता च पत्तलाऽजडजिह्वता ।।९।।
नासारुजारहितताऽशिशुताऽनतिवृद्धता ।
अगद्गदत्त्वादयश् च स्स्मृताश् पाठकसम्पदः ।।१०।।

एववँविधपाठकगुणप्प्रतिपादकानि प्प्राचां शिक्क्षकाणावँ वचनानि चाऽत्त्र प्प्रदर्श्यन्ते । तत्त्र "गुरुत्त्वलँ लघुता साम्म्यं हस्स्वदीर्घप्लुतानि च । लोपागमविकाराश् च प्प्रकृतिर् विक्क्रमश् क्रमः ।। स्वरितोदात्तनीचत्त्व श्वासो नादोऽङ्गमेव च । एतत् सर्वन् तु विज्ज्ञेयञ् छन्दोभाषामधीयता ।। पदक्क्रमविशेषज्ज्ञो वर्णक्क्रमविचक्क्षणः। स्वरमात्त्राविशेषज्ज्ञो गच्छेदाचार्य्यसम्पदम्''[९] इति तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये लक्क्षणशास्त्रे

---

१. २।८।१७–१९ । २. ३।५। ३. ५।६ । ४. श्लो. २७ (शि. स., पृ. ४६५)। ५. श्लो. ३१–३२(शि. स., पृ. ४६५–४६६)। ६. श्लो.४०–४१(शि.स. पृ. ४६६)। ७. श्लो.४५(शि.स ,पृ. ४६७)। ८. श्लो. १४१ (शि. स., पृ. ४७५) । ९. २४।५, ६ ।

सम्यगभिविनीतत्वस्य वेदाध्येतृगुणतायां प्रतिपादकं वाक्यम् । शैशिरीयशिक्षायां च— "स्वस्थं प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः"[१] इति, "प्रकृतिर् यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ । प्रगल्भश् च विनीतश् च स वर्णान् वक्तुमर्हति"[२] इति च । याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि एवमेवोक्तम्[३] । व्यासशिक्षायां च— "सुव्यक्तस् सुस्वरो धैर्यन् तच्चित्तत्वञ् चतुर्गुणाः । एतद्युक्तं पठेद् वेदं स वेदफलमश्नुते"[४] इति । चारायणीयशिक्षायां च— "न वैयाकरणैश् शक्यं सम्यग् वक्तुमशिक्षकैः"[५] इति पाठकगुणतया शिक्षाशास्त्रवेत्तृत्वमुक्तम् । नारदीयशिक्षायां च – "कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टान् दृष्टिन् दिशन् मनः । स्वस्थं प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः"[६] इति, "एकचित्तो निरुद्भ्रान्तस् तानरागविवर्जितः । स तु वर्णान् प्रयुञ्जीत दन्तोष्ठ्यं यस्य शोभनम्"[७] इति च । माण्डूक्या शिक्षायां च – "स्वरात् स्वर सङ्क्रमते स्वरसन्धिमनुल्बणम् । अविच्छिन्नं समङ्कुर्यात् सूक्ष्मञ् छायातपोपमम् । अक्षरज्ञो विरामज्ञं प्रत्यारम्भी तथैव च । स्वरमात्राविभागज्ञस् स विप्रो वक्तुमर्हति"[८] इति, "आम्नायात् प्रपदो भवति प्रपदो भवति निर्भयः । निर्भयो मधुरो भवति माधुर्यात् सिद्धिमाप्नुयात् । आम्नायकरणं श्रेष्ठं वर्णानाञ् चावधारणम् । अप्रमत्तश् च स्वार्येत एतदाचार्यशासनम् । आम्नायं शास्त्रसम्पन्नं शास्त्रमाम्नायसारवित् । पयश्शङ्खे यथा तद्वच् शिरश् छन्दसि सारथिः । दन्त्योष्ठ्यकरणं सूक्ष्मम् माधुर्यन् तरुणं वचः । स्वभावं शिक्षकस्याहुरन्यद् गुरुकृतम् भवेत् । तरुणं शिक्षकम् प्राहुर् वृद्धमक्षरचिन्तकम् । नैयाय(यि?)कम् परिश्रुतम् बहुधा भवन्ति याचकम्"[९] इति; "प्रकृतिर् यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ । अधीतं येन तत्त्वेन स शिक्षाम् पारयिष्यति"[१०] इति, "येषान् तीर्थगता विद्या नित्यमभ्यासवर्जि(ति–?)ता । ते भवन्ति दुराधर्षास् ससिंहा इव पर्वताः"[११] इति च । "आचार्योपासनाद् योगात् तपसा

---

१. श्लो. ७२ । २. श्लो. ७६ । ३. श्लो. २१ (शि. स., पृ. ३), श्लो. २५–२६ (शि. स., पृ. ४) । ४. सू. ५०३, ५०४ । ५. पृ. १८ । ६. १।६।१२ । ७. २।८।१३ । ८. श्लो. ३४–३६ (शि. स., पृ. ४६६) । ९. श्लो. १५१–१५५ (शि. स., पृ. ४७५) । १०. श्लो. १५७ (शि. स., पृ. ४७६) । ११. श्लो. १६१ (शि. स., पृ. ४७७) ।

प्राज्ञसेवनात् । विगृह्य कथनात् कालात् षड्भिर् विद्या प्रपद्यते"[1]
इति मण्डूकवचनेनाऽपि पाठकगुणविशेषा उपलक्षिता भवन्ति ॥८–१०॥

५. पाठकदोषनिरूपणम्

ओष्ठानाच्छादनं दन्तैर् हि दन्तैर् युक्तता खण्डितोष्ठता ।
अतिसंस्थूलोष्ठता लम्बोष्ठता च पृथुजिह्वता ॥११॥
जडजिह्वत्वञ्च नासारुजा मिन्मिनता तथा ।
गद्गदत्वं द्रुतुकता तथाऽविशदकण्ठता ॥१२॥
अभावो वैपरीत्यं वा प्रोक्तपाठकसम्पदाम् ।
एते समासतो दोषाः पाठकस्य स्मृता बुधैः ॥१३॥

द्रुतुकतेत्यस्य टुष्टवर्गस् तुस्तवर्गो यस्य स तस्य भावइत्यर्थः । एवञ्च यष् टवर्गीये प्रथमादिके वर्णे उच्चारयितव्ये तवर्गीयम् प्रथमादिकं वर्णं स्वभावेनैवोच्चारयति तस्य भाव इत्यर्थः । पाठकदोषप्रतिपादकानि प्राचां वाक्यानि च यथा— "न करालो न लम्बोष्ठो नाऽव्यक्तो नाऽनुनासिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति"[2] इति, "गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः"[3] इति च शैशिरीयशिक्षायाम् । पाणिनीयशिक्षायामपि गीतीशीघ्रीत्यादिकः श्लोकः पठ्यते[4] । एवमेव सर्वसम्मतशिक्षायामपि[5] । याज्ञवल्क्यशिक्षायान्तु न कराल इत्यादिको गीतीशीघ्रीत्यादिकश्चेति द्वावेव श्लोकौ पठ्येते[6] । माण्डूक्यां शिक्षायाञ्च न कराल इत्यादिकः श्लोकः पठ्यते[7] । "आलस्यान् मूर्खसंसर्गाद् भयाद् रोगनिपीडनात् । अनृत्यशक्त्या च मानाच्च षड्भिर् विद्या विनश्यति"[8] इति च पाठकदोषा माण्डूक्यां शिक्षायामुपलिलक्षयिषिता दृश्यते ॥११–१३॥

६. उच्चारणपारुष्यादिनिराकरणोपायनिरूपणम्

यस्याऽस्वाजानिका दोषास् त्रिफलासैन्धवादिकम् ।
दन्तधावनकाद्यञ्च सेवित्वा तान् स वारयेत् ॥१४॥

एतस्मिन् विषये च प्राचां वचनानि यथा— "आम्रपालाश-(पौलाश–?) बिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । वाग्यतः प्रातरुत्थाय

१. श्लो. १७७ (शि. स., पृ. ४७८) ।   २. श्लो. ७५ ।
३. श्लो. ६८ ।   ४. श्लो. ३२ ।   ५. श्लो. ११४ (३।१०१) ।
६. श्लो. २४, २५, २६ (शि. स., पृ. ४) ।   ७. श्लो. १२६ (शि. स., पृ. ४७६) ।   ८. श्लो. १७८ (शि. स., पृ. ४७८) ।

भक्षयेद् दन्तधावनम् ।। खदिरश् च कदम्बश् च करवीर*–करञ्जकौ । एते (सर्वे) कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश् च यशस्विनः । तेनास्यकरणं सूक्ष्मम् माधुर्यञ् चोपजायते। त्रिफलालँ लवणाक्तेन (क्ताबँ वै?) भक्षयेच् शिष्य(क्ष?)कस् सदा। क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा'' इति याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् । चारायणीयशिक्षायाञ् च– ''यथर्तु युक्त्याऽशनपानभोजी वेदम् पठेद् वर्जितवर्णदोषम्''[2] इति यथर्तु पानभोजनादेर् वर्णोच्चारणदोषपरिहारोपायत्वं साभिप्रायेण पाठकविशेषणेन प्रकाशितम् । नारदीयशिक्षायाञ् च— ''कौक्षेयाग्निं सदा रक्षेदश्नीयाद् दशनं हितम् । जीर्णाहारः प्रबुद्धस् सन्नुषसि ब्रह्म चिन्तयेत् ।। शरद्विषुवतोऽतीतादुषस्युत्थानमिष्यते । यावद् वासन्तिकी रात्री मद्ध्यमा पर्युपस्थिता ।। आम्रपालाश(पौलाश–?)बिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ।। खदिरश् च कदम्बश् च करवीर–करञ्जयोः । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश् च यशस्विनः ।। तेनाऽस्य करणं सौक्ष्म्यम् माधुर्यञ् चोपजायते । वर्णांश् च कुरुते सम्यक् प्राचीनौदवर्जिर् यथा ।। त्रिफलालँ लवणाक्थेन भक्षयेच् छिष्यकस् सदा । अग्निमेधाजनन्न्येषा स्वरवर्णकरी तथा ।। कृत्वा चाऽऽवश्यकान् धर्मान् जाठरम् पर्युपास्य च । पीत्वा धूमङ् घृतञ् चैव शुचिर् भूत्वा ततो वदेत्''[3] इति । माण्डूक्यां शिक्षायाञ् च— ''आम्र–पालाश–(पौलाश–?)बिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य च क्षीरिणः ।। अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः । वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ।। तेनास्य करणं सूक्ष्मम् मधुरञ् चोपजायते । न चाऽस्य वदतो दोषान् कश्चिदप्युपलक्षयेत्''[4] इति; ''शनैरद्ध्वसु वर्तेत न परयँ योजनाद् व्रजेत् । न हि पार्ष्णिहता वाणी प्रयोगान् वक्तुमर्हति''[5] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— ''प्रयतः, शुचौ, इष्टम्, ऋतुम् प्राप्य, योजनान् न परम्, भोजनम् मधुरं स्निग्धम्, वर्णदोषविवेकार्त्थम्''[6] इत्ययवँ विषयस् सूचितः ।।१४।।

७. अथ वृत्तिनिरूपणम्

विलम्बितेन द्रुतेन तन्मद्ध्यस्थेन वाऽपि वाक् ।
वर्तते वर्तनेनेह येन सा वृत्तिरुच्यते ।।१५।।

---

* करवीर आयुर्वेदे उपविषत्वेन वर्णित इति चाऽत्र संस्मरणीयम् ।

१. श्लो. ३३–३६ (शि. स., पृ. ५) । २. पृ. २४ ।
३. २।८।१–७ । ४. श्लो. ३७–४० (शि. स., पृ. ४६६) ।
५. श्लो. ४५ (शि. स., पृ. ४६७) । ६. १।२०–२६ ।

तथा हि ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "तिस्स्रो वृत्तीरुपदिशन्ति वाचो विलम्बिताम् मद्ध्यमाञ् च द्द्रुताञ् च"[1] इति ॥१५॥

(क) द्रुतवृत्तिनिरूपणम्

वर्णादीनां स्पष्टतायां सत्त्यान् द्रुततमं हि वाक् ।
प्प्रयुज्ज्यते यत्त्र वृत्तिस् सा द्रुतेत्त्यभिधीयते ॥१६॥

(ख) मद्ध्यमवृत्तिनिरूपणम्

यावान् कालो द्रुतायान् तत्–तृतीयांशाधिकस् ततः ।
कालो यस्स्याल्लँ लगेद् वृत्तिर् मद्ध्यमा सा प्प्रकीर्त्तिता ॥१७॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "मात्त्राविशेषꣳ प्रतिवृत्त्युपैति"[2] इति । ऋक्तन्त्रे च— "द्रुतायाम् मात्त्रा, चतुष्कला मद्ध्यमायाम्, पञ्चकला विलम्बितायाम्"[3] इति । मात्त्रालक्क्षणे तु— "तिस्स्रो वृत्तयो भवन्ति द्द्रुता मद्ध्यमा विलम्बितेति । द्रुतायावँ वृत्तौ त्रिकला मात्त्रा भवति, चतुष्कला मद्ध्यमायाम्, पञ्चकला विलम्बितायाम् । द्रुता रोहिणी । श्यामा मद्ध्यमा । श्वेता विलम्बिता । तासान् देवताः । वायव्व्या द्रुता वृत्तिः । बार्हस्पत्त्या मद्ध्यमा । सौरी विलम्बिता । तासु मात्त्राकालस् तिसृष्वेकः"[4] इति । पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये च— "ये हि द्द्रुतायावँ वृत्तौ वर्णास् त्रिभागाधिकास् ते मद्ध्यमायाम्"[5] इति । ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्योक्तस्स्य वाक्क्यस्स्य व्याक्ख्याने "द्रुतायावँ वृत्तौ ये वर्णास् ते मद्ध्यमायाञ् चतुर्भागाधिका भवन्तीत्त्येके"[6] इत्त्यपि उव्वट आह ॥१७॥

(ग) विलम्बितवृत्तिनिरूपणम्

मद्ध्यमाकालतस् तस्स्य तृतीयांशेन चाऽधिकः ।
कालो यस्स्याल्लँ लगेत् सा तु वृत्तिꣳ प्रोक्ता विलम्बिता ॥१८॥

तथा हि पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये— "ये च मद्ध्यमायावँ वर्णास् त्रिभागाधिकास् ते विलम्बितायाम्"[7] इति । ऋक्तन्त्रादिवाक्क्यानि तु पूर्वश्श्लोकविवरणे एव प्प्रदर्शितानि ॥१८॥

(घ) वृत्तिविशेषविनियोगनिरूपणम्

अब्भ्यासार्त्थे द्रुतावँ वृत्तिम् प्प्रयोगार्त्थे तु मद्ध्यमाम् ।
शिष्ष्याणामुपदेशार्त्थे कुर्याद् वृत्तिवँ विलम्बिताम्[8] ॥१९॥

---

१. १३।४६। २. १३।४८। ३. २।४।१–३। ४. १।११–१३। ५. १।१।७०। ६. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।४८। ७. १।१।७०। ८. ऋ. प्रा. १३।४९, या. शि. श्लो. ५४, ना. शि. १।६।२१।

वृत्तिविशेषस्य विनियोगङ्ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे चाऽधिकृत्य प्रवृत्तानि प्राचां शिक्षकाणाम् भूयांसि वचनानि यथा—"वृत्त्यन्तरे कर्मविशेषमाहुः"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। तद्व्याख्याने उव्वटश् च— "विलम्बितायाम् प्रातस्सवनम् भवति। मद्ध्यमायाम् माद्ध्यन्दिनं सवनम्। द्रुतायान् तृतीयं सवनम् इति। तेषु सवनेष्वेता वृत्तयो भवन्तीत्युक्तम् भवति"[२] इति। "विलम्बिताम् बालानामद्ध्यापनादिषूपदिशन्ति। मद्ध्यमावँ व्यवहारादिषूपदिशन्ति। द्रुतामद्ध्ययनस्य बहुरूपाभ्यास उपदिशन्ति"[३] इति च स एव तत्पूर्वसूत्रव्याख्यायामाह। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "ऐन्द्री तु मद्ध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता। अग्निमारुतयोर् वृत्तिस् सर्वशास्त्रेषु निन्दिता"[४] इति। व्यासशिक्षायाञ् च— "शीघ्रवँ विलम्बितम् मद्ध्यन् तिस्रो वाक्यस्य वृत्तयः। कालान्यता च यद् वृत्तौ तदा कर्मान्यता भवेत्"[५] इति। एवमेव सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च[६]। कौहलीयशिक्षायान् तु— "तिस्रस् तु वृत्तयो वाचो द्रुतमद्ध्यविलम्बिताः। प्रयोज्या नियतवँ वेद एवम् प्राज्ञाः प्रचक्षते॥ अनन्यत्वयँ यदि वृत्तीनाङ्कर्मणामिह भिन्नता। वृत्तिम् प्रति विशेषस् तु मात्राया विद्यते ध्रुवम्॥ अभ्यासार्थे द्रुतावँ वृत्तिम् प्रयोगार्थे तु मद्ध्यमाम्। शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिवँ विलम्बिताम्॥ वेदक्र(का?)मो द्द्रुतावँ वृत्तिम् बुद्धिकामस् तु मद्ध्यमाम्। कुर्वीत वेदवि(द?) वृतिं (त्तिं?) स्वर्गकामो विलम्बिताम्। आसुरादिप्प्रसादद्याँश् चेद् दुर्गतिवँ विपरीतकः। यदनन्यन् नियतयँ याति विद्द्यादेव ततो द्विजः॥ तत्रैवम् मन्वते केचित् सर्वशास्त्रविशारदाः। मद्ध्यमैव प्प्रयोक्तव्या निपुणन् तदुदीरितम्॥ स्वराक्षरसमानानावँ वृत्तिवे(भे?)दप्प्रवर्तिनाम्। मात्रायाः कथनङ्कर्तुङ्कैर ··ण्येन(प्ण्येवन्?) न शक्यते॥ तस्माद् वृत्तिः प्रयोक्तव्या मद्ध्यमा वेदवित्तमैः। एवं सुसंस्कृतं सम्यक् प्रयुक्तम् ब्रह्म्म राजते"[७] इति। सर्वसम्मतशिक्षायामपि विशेष उक्तः— "उपक्क्रमे यया वृत्त्या पठेत् तावत् तथैव हि। यावद् विराममेतद् यद् वृत्तिसाम्म्यन् तदुच्च्यते॥ आशिरत्य मद्ध्यमावँ वृत्तिङ्कालानान् निर्णयः

---

१. १३।४७। २. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।४७।
३. तत्रैव १३।४६। ४. श्लो. ५५ (शि. स., पृ. ७)।
५. सू. ४७५–४७६। ६. श्लो. १०८ (३।९७)। ७. श्लो. ५९–६६।

कृत: । प्रातिशाक्ख्यादिशास्त्रेषु यस्मात् सैव समाश्श्रिता"[१] इति । व्यासशिक्क्षायामपि कालनिश्चये मद्ध्यमाया वृत्तेर्प्रयोगस् स्वीकृत: । तथा हि– "मद्ध्यमावँ वृत्तिमाश्श्रित्त्य चैवङ्कालास् सुनिश्चिता: । प्रातिशाक्ख्यादिषु ह्य्यत्त्र वृत्तिस् सैव समाश्श्रिता"[२] इति । कालनिर्णयशिक्क्षायामपि— "स्वरवर्णविरामाणाम् भिन्नवाग्वृत्तिवर्त्तिनाम् । ऐकरूप्प्येण कालस्य कथनन् नोपपद्द्यते । मद्ध्यमावँ वृत्तिमाश्रित्त्य मया चेयङ्कृता कृति:।प्रातिशाक्ख्ये निबद्ध्याऽन्न्ये (?) यस्मात् सैकैव बोद्ध्यते"[३] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये सामान्न्यतया द्रुता विलम्बिता च वृत्तिर् 'अद्द्रुतामविलम्बिताम्"[४] इति वचनेन निषिद्धा प्रतीयते । माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च— "तिस्रो वृत्तीरनुक्क्रान्ता द्रुतमद्ध्यविम्बिता: । यथानुपूर्वम् प्रथमा द्रुता पृश्निः (वृत्तिः?) प्रशस्स्यते । मद्ध्यमैकान्तरा वृत्तिर् द्व्यन्तरा हि विलम्बिता । नैनाम् बुधः प्रयुञ्जीत यदीच्छेद् वर्णसम्पदाम् ।। अब्भ्यासार्थे द्रुता वृत्तिरुपलब्धौ विलम्बिता । मद्ध्यमा तु प्प्रयोगार्थे न तद्वचनमन्न्यथा ।। ऐन्द्री तु मद्ध्यमा वृत्तिः प्राजापत्त्या विलम्बिता । अग्निमारुतयोर् वृत्तिस् सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ।। दोषाः प्रकाशास् तु विलम्बितायावँ वर्णा द्रुतायान् न च सूपलक्क्ष्या: । तस्माद् द्रुताञ् चैव विलम्बिताञ् च त्त्यक्त्वा नरो मद्ध्यमया प्प्रयुञ्ज्यात् ।। सर्वा एव तु निर्दोषा वृत्तयस् समुदाहृता: । स्वधीतस्स्य सुवक्त्रस्स्य शिक्क्षकस्स्य विशेषत:"[५] इति । चारायणीयशिक्क्षायान् तु— "प्रचिता वलगा तारा केशिनी धात्त्रिरेव च । स्वमति–पिपीलका–त्वष्ट्रा–वायव्व्या नव वृत्तय: ।। तिस्रस्तिस्रः क्रमेणासाम् पूर्वे मद्ध्ये तथोत्तरे । सवनेषु प्प्रशस्स्यन्ते द्रुत–मद्ध्य–विलम्बिता: ।। अब्भ्यासार्थे द्रुतावँ वृत्तिम् प्रयोगार्थे तु मद्ध्यमाम् । शिष्ष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिङ्कुर्याद् विलम्बिताम् ।। पदक्क्रमेण सन्धाय यजुर्धर्मेण सँस्थितम् । स्थानपाणिस्वरश्श्लिष्टन् द्रुतमाहुर् मनीषिण: ।। लघ्व्वादिगुरुसन्धिञ् च सोच्छ्वासन् तम् पदेपदे । मात्त्राकाल समङ्कुर्यान् मद्ध्यमान् ताम् प्रचक्क्षते ।। पदम्पदम् पृथक्पृथक् प्रक्क्रममुत्क्रमन् तु यत् । प्रागप्प्रमाणप्प्रश्श्लिष्टान् न्यासे वृत्तिवँ विलम्बिताम् ।। वाद्द्यञ् च ताण्डवादीनाम् मात्त्रार्ध-

१. श्लो. ११०–१११ (३।६८–६९) । २. सू. ४७९–४८० । ३. श्लो. ३, ४ । ४. २३।२० । ५. श्लो. १–६ (शि. स., पृ. ४६३) ।

मनुवर्तते । क्रमञ् चैव तिरस्कृत्य शिष्याभ्यासनहेतवे"[१] इति ॥१९॥

८. अथ वाचस्स्थानादिनिरूपणम्

(क) वाचस्स्थानभेदाः

वाचस् तारतम्यमात्रायास् तारतम्यस्य हेतवः ।
उरःकण्ठादीनि वाचस्स्थानान्युक्तानि शिक्षकैः ॥२०॥
मन्द्रमध्यमताराणि तज्जान्युक्तानि कैश् चन ।
उपांशुनिमदध्वानोपब्दिमन्ति च कैश् चन ॥२१॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "त्रीणि मन्द्रम् मध्यमम् उत्तमञ् च स्थानान्याहुस् सप्तयमानि वाचः । अनन्तरश् चात्र यमोऽविशेषस् सप्त स्वरा ये यमास् ते पृथग् वा"[२] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु— "सप्त वाचस्थानानि भवन्ति, उपांशु–ध्वान–निमदो–पब्दिमन्–मन्द्र–मध्यम–ताराणि, करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांशु, अक्षरव्यञ्जनाना-मनुपलब्धिर् ध्वानः, उपलब्धिर् निमदः, सशब्दमुपब्दिमत्; उरसि मन्द्रङ् कण्ठे मध्यमं शिरसि तारम्; मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्त-सप्त यमाः, क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः"[३] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "त्रीणि स्थानानि"[४] इति, "सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि"[५] इति च । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च— "कः पुनः प्रक्रमः ? उरः कण्ठश् शिरः"[६] इति । "समानयमेऽक्षर-मुच्चैरुदात्तन् नीचैरनुदात्तमाक्षिप्तं स्वरितम्"[७] इति वदता चतुर-ध्यायिकाकारेणाऽपि इमानि वाचस्स्थानानि सूचितानि । भरतनाट्य-शास्त्रे च— "त्रीणि स्थानानि उरः कण्ठश् शिर इति । भवत्यपि च-शारीर्यामथ वीणायान् त्रिभ्यस् स्थानेभ्य एव तु । उरसश् शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते ॥ आभाषणञ् च दूरस्थे शिरसा सम्-प्रयोजयेत् । नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्श्वतः"[८] इति ॥२०–२१॥

(ख) मन्द्रादिकाया वाचो विनियोगविशेषस्य निरूपणम्

वाक् प्रातस्सवने मन्द्रा मध्या माध्यन्दिने सवे ।
तारा तृतीयसवने प्रयोज्या शंसनादिके ॥२२॥

अयवं विनियोगविशेषस् "सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि"[९]

---

१. पृ. २८ । २. १३।४२, ४५ । ३. २३।४–१२ ।
४. १।१० । ५. १।३० । ६. १।२।३० । ७. १।१४, १५, १६ ।
८. १७।१०६ १०८ । ९. शु. य. प्रा. १।३० ।

इति वचनेन शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि सूचितः। कात्त्यायनश्रौतसूत्त्रेऽपि–“प्प्रथमस्त्थानेन प्प्राक्स्विष्टकृतः, मद्ध्यमेनेडायाः, शेषमुत्तमेन”[१] इति, “प्प्रथमस्त्थानेन प्प्राग् ग्देवतादेशात्, प्प्रातःसवने चोच्चैः कर्म्माणि, मद्ध्यमेन माद्ध्यन्दिने, उत्तमेन तृतीयसवने”[२] इति चाऽयवँ विषयᳲ प्प्रतिपादितः। ऐतरेयब्राह्म्मणे च– “यदा वा एष प्प्रातरुदेत्त्यथ मन्द्रन् तपति। तस्मान् मन्द्रया वाचा प्प्रातस्सवने शंसेत्। अथ यदाऽब्भ्येत्त्यथ बलीयस् तपति तस्माद् बलीयस्स्या वाचा माद्ध्यन्दिने शंसेत्। अथ यदाऽभितरामेत्त्यथ बलिष्ठतमन् तपति तस्माद् बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेत्”[३] इति। देवयाज्ज्ञिकेनाऽपि “मन्द्रम् प्प्रातस्सवने चरन्ति” इत्त्यादिका शाखान्तरश्श्रुतिरुल्लिखिता[४]। पाणिनीयशिक्क्षायाञ् च— “मारुतस् तूरसि चरन् मन्द्रञ् जनयते स्स्वरम्। प्प्रातस्सवनयोगन् तञ् छन्दो गायत्त्रमाश्श्रितम्। कण्ठे माद्ध्यन्दिनयुगम् मद्ध्यमन् त्त्रैष्टुभानुगम्। तारन् तार्त्तीयसवनं शीर्षण्ण्यञ् जागतानुगम्”[५] इति, “प्प्रातᳲ पठेन् नित्त्यमुरस्स्थितेन स्स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। मद्ध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्क्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन॥ तारन् तु विद्द्यात् सवनन् तृतीयं शिरोगतञ् तच् च सदा प्प्रयोज्ज्यम्। मयूरहंसान्न्यभृतस्स्वराणान् तुल्ल्येन नादेन शिरस्स्थितेन”[६] इति च। चारायणीयशिक्क्षायाञ् च— “प्प्रातर् वदेन् नित्त्यमुरस्स्थितेन स्स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। मद्ध्यन्दिनो(ने ?) कण्ठगतेन चैव चक्क्राह्वयाकूजितसन्निभेन॥ तारन् तु विद्द्यात् सवनन् तृतीयं शिरोगतन् तच् च सदा प्प्रयोज्ज्यम्॥ वाचं स्वतन्त्रान् न पठेत् कदा चित् प्प्राज्ज्ञोऽन्न्यथा तैर् विहितं(हि ?) वैरम्”[७] इति, “न वासरस्स्य पूर्वाह्ण्णे तारमुच्चारयेत् स्वरम्। उत्साहो नश्श्यते तस्स्य रात्त्रन्ते (?) मैथुने यथा”[८] इति च। माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ् च– “प्प्रातर् वदेन् नित्त्यमुरस्स्थितेन स्स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। माद्ध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्क्राह्वयैᳲ कूजितसन्निभेन॥ तारन् तु विद्द्यात् सवनन् तृतीयं शिखण्डिना तच् च सदा प्प्रयोज्ज्यम्। मयूरहंसादिमृदुस्स्वराणान् तुल्ल्येन नादेन शिरस्सुखेन”[९] इति ॥२२॥

---

१. ३।१।३–५। २. ९।६।१६–१९। ३. ३।४४ (१४।६)। ४. ६।६।१८ (१७)। ५. श्लो. ७, ८। ६. श्लो. ३६,३७। ७. पृ. २३। ८. तत्त्रैव। ९. श्लो. ४१, ४२ (शि. स., पृ. ४६६)।

९. अथ काकुनिरूपणम्

विचारप्रश्नोपालम्भशोकभीत्यादिभिस् तथा ।
निषेधरूपविद्ध्यादिविशेषैश् च कृतो हि यः ॥२३॥
पदवाक्यतदंशान्यतमस्योच्चारणे स्थितः ।
ध्वनेर् विकारो यस् सैव काकुरित्यभिधीयते ॥२४॥

तथा हि नामलिङ्गानुशासने— "काकुस् स्त्रियावँ विकारो यश् शोकभीत्यादिभिर् ध्वनेः"[१] इति । भरतनाट्यशास्त्रे च— "द्विविधा काकुः, साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा चेति वाक्यस्य साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षत्वात् । **अनियुक्तार्थकवँ वाक्यं साकाङ्क्षमिति सञ्ज्ञितम् । नियुक्तार्थन् तु यद् वाक्यन् निराकाङ्क्षन् तदुच्यते ।** तत्र साकाङ्क्षन् नाम तारादिमन्द्रान्तमनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णालङ्कारङ्कण्ठोरस्स्थानगतम् । निराकाङ्क्षन् नाम नियुक्तार्थन् निर्यातितवर्णालङ्कारं शिरस्स्थानगतम् मन्द्रादितारान्तमिति । अथ षडलङ्कारा नाम— **उच्चो दीप्तश् च मन्द्रश् च नीचो द्रुतविलम्बितौ । पाठ्यस्यैते ह्यलङ्कारा लक्षणञ् च निबोधत ।** **उच्चो** नाम सिरस्स्थानगतस् तारस्वरः, स च दूरस्थाभाषणविस्मयोत्तरोत्तरसञ्जल्पदूराह्वानत्रासनाबाधाद्द्येषु । **दीप्तो** नाम शिरस्स्थानगतस् तारतरः, स चाऽऽक्षेपकलहविवादामर्षरुष्टाधर्षणक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दितादिषु। **मन्द्रो** नाम उरस्स्थानगतो निर्वेदग्लानिचिन्तौत्सुक्यदैन्यव्याधिक्रीडागाढशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्थवचनादिषु । **नीचो** नाम उरस्स्थानगतो मन्द्रतरः, स च स्वभावाभाषणव्याधिशमश्रमार्तत्रस्तपतितमूर्छितादिषु । **द्रुतो** नाम कण्ठगतः, स च त्वरितः, लल्लन–मन्मन–भय–शीतज्वरत्रासायस्तात्ययिककार्याऽऽवेदनादिषु। **विलम्बितो** नाम कण्ठस्स्थानगतस् तनुमन्द्रः, स च शृङ्गार–करुण–वितर्कित–विचारा-ऽमर्षाऽसूयिताऽव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिपीडनादिषु । **अत्राऽऽनुवंश्याश् श्लोका भवन्ति—** उत्तरोत्तरसञ्जल्पपरुषाक्षेपणेषु च । तीक्ष्णरूक्षाभिनयने आवेगे क्रन्दिते तथा ॥ परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा । दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च । भावेष्वेतेषु नित्यं हि नानारससमाश्रया । उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकु× कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ व्याधिते च ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।

---

१. १।६।१२ ।

नियमस्थे वितर्के च गाढशस्त्रक्क्षतेषु च । गुह्यय्यार्थवचने चैव चिन्तायान् तपसि स्थिते । मन्द्रा नीला च कर्तव्व्या काकुर् नाट्ट्यप्प्रयोक्तृभिः ।। लल्ले च मन्मने चैव भयार्ते शीतविप्प्लुते । मन्द्रा द्रुता च कर्तव्व्या काकुर् नाट्ट्यप्प्रयोक्तृभिः ।। दृष्टनष्टानुसरणे इष्टानिष्टश्रुते तथा । इष्टार्थख्यापने चैव चिन्ताद्ध्याने तथैव च । उन्मादेऽसूयिते चैव उपालम्भे तथैव हि । अव्व्यक्तार्थप्प्रवादे च कथायोगे तथैव च । उत्तरोत्तरसञ्जल्पे कार्येऽतिशयसंयुते । विकृते व्याधिते क्रोधे दुःखे शोके तथैव च ।। विस्स्मयामर्षयोश् चैव प्प्रहर्षे परिदेविते । विलम्बिता च दीप्ता च काकुर् मन्द्रा च वै भवेत् ।। लघ्ध्वक्क्षरप्प्रायक्कृते गुर्वक्क्षरकृते तथा । उच्चा दीप्ता च कर्तव्व्या काकुस् तत्र प्प्रयोक्तृभिः ।। यानि सौम्म्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च । मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर् विधीयते ।। यानि स्स्युस् तीक्क्ष्णरूक्क्षाणि दीप्ता चोच्चा च तेष्ष्वपि । एवन् नानाश्श्रयोपेतम् पाठ्ठ्यं योज्ज्यम् प्प्रयोक्तृभिः ।। हास्स्यशृङ्गारकरुणेष्ष्विष्टा काकुर् विलम्बिता । वीररौद्द्राद्भुतेषूच्चा दीप्ता वाऽपि प्प्रशस्स्यते ।। भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।। एवम् भावरसोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः'[1] इति । **काव्व्यमीमांसायान् च**— "रीतिरूपवं वाक्क्यत्त्रितयङ्काकुः पुनरनेकधार्थात् । 'काकुर् वक्क्रोक्तिर् नाम शब्दालङ्कारोऽयम्' इति **रुद्द्रटः** । 'अभिप्प्रायवान् पाठधर्मः काकुः, स कथम् अलङ्कारस् स्याद्' इति यायावरीयः । सा च द्द्विधा साकाङ्क्क्षा निराकाङ्क्क्षा च । वाक्क्यान्तराकाङ्क्षिणी साकाङ्क्क्षा, वाक्क्योत्तरभाविनी निराकाङ्क्क्षा । **तदेव वाक्क्यङ् काकुविशेषेण साकाङ्क्क्षम् । तदेव काकुमन्तरेण निराकाङ्क्क्षम् । आक्क्षेपगर्भा प्रश्नगर्भा वितर्कगर्भा चेति साकाङ्क्क्षा । विधिरूपा उत्तररूपा निर्णयरूपा चेति निराकाङ्क्क्षा** । तत्राऽऽक्क्षेपगर्भा— 'यदि मे वल्लभा दूती तदाऽहमपि वल्लभा । यदि तस्स्याः प्प्रिया वाचस् तन् ममाऽपि प्प्रिय प्प्रियाः' । इयमेव निर्देष्टुर् विधिरूपा । प्प्रश्नगर्भा— 'गतस् स कालो यत्राऽऽसीन् मुक्तानाञ् जन्म वल्लिषु । वर्तन्ते साम्प्रतन् तासां हेतवश् शुक्तिसम्पुटाः' । इयमेवोद्देष्टुरुत्तररूपा । वितर्कगर्भा— 'नवजलधरस् सन्नद्धोऽयन् न दृप्तनिशाचरस् सुरधनुरिदन् दूराकृष्टन् न नाम शरासनम् । अयमपि पटुर् धारासारो न बाणपरम्परा कनकनिकषस्स्निग्धा विद्द्युत् प्प्रिया न ममोर्वशी' । इयमेवोपदेष्टुर्

---

1. १७।११५–१२९ ।

निर्णयरूपा । ता इमास् तिस्रोऽपि नियतनिबन्धाः । तद्विपरीतास् पुनरनन्ताः । तत्राभ्युपगमानुनयकाकु 'युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितम् प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमताम् मध्येऽनुजानामपि । क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवानद्यैकं दिवसम् ममाऽसि न गुरुर् नाऽहं विधेयस् तव' । अभ्यनुज्ञोपहासकाकु 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुश्शासनस्य रुधिरन् न पिबाम्युरस्तः । सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिङ् करोतु भवतान् नृपतिः पणेन' । **एवन् त्रिचतुरकाकुयोगोऽपि** । तत्र त्रियोगः— 'सेयम् पश्यति नो कुरङ्गकवधूस् त्रस्तैवमुद्वीक्षते तस्याः पाणिरयन् न मारुतवलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः । तारं रोदिति सैव नैष मरुता वेणुस् समापूर्यते सेयम् मामभिभाषते प्रियतमा नो कोकिलः कूजति' । चतुर्योगः— 'उच्यतां स वचनीयमशेषन् नेश्वरे परुषता सखि साध्वी । आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः' । सख्या वा नायिकाया वा सखीनायिकयोरथ । सखीनाम् भूयसीनां वा वाक्ये काकुरिह स्थिता ।। पदवाक्यविदाम् मार्गो योऽन्यथैव व्यवस्थितः । स त्वङ्गाभिनयद्द्योत्यस् तङ् काकुः कुरुतेऽन्यथा ।। **अयङ् काकुकृतो लोके व्यवहारो न केवलम् । शास्त्रेष्वप्यस्य साम्राज्यङ् काव्यस्याऽप्येष जीवितम्** ।। कामं विवृणुते काकुरर्थान्तरमतन्द्रिता । स्फुटीकरोति तु सताम् भावाभिनयचातुरीम्''[1] इति ।।२३–२४।।

१०. अथ विरामनिरूपणम्

विरामो वागुच्चरणयत्नस्योपरमोऽत्र हि ।
यति–विश्रान्ति–विरतिच्छेदाद्द्याश् चाऽस्य वाचकाः ।।२५।।

(क) पदस्थवर्णमध्यस्थ–विराम–निरूपणम्

उच्चारणे पदस्थानां वर्णानाम् मध्यतोऽपि च ।
सूक्ष्मो विरामो भवतीत्याह कात्यायनो मुनिः ।।२६।।

तथाहि पाणिनीयव्याकरणवार्तिके— "शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम्"[2] इति । तद्व्याख्याने भाष्यकारश् च—"अथवा शब्दाविरामस् संहितेत्येतल् लक्षणङ् करिष्यते । तत्राह—शब्दाविरामे (प्रतिवर्णमवसानम् ।) शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसञ्ज्ञा प्राप्नोति । किमिदम् प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णम् प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको

---

१. सप्तमेऽध्याये, काकुप्रकारेषु । २. पा. व्या. भा. १।४।१०९ वा. ६ ।

वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस् तथा चतुर्थः। एवन् तर्ह्ययनक्काशा संहितासञ्ज्ञाऽवसानसञ्ज्ञाम् बाधिष्यते। अथवाऽवसानसञ्ज्ञायाम् प्रकर्षगतिर् विजिज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति। कश् च साधीयः। यश् शब्दार्थयोर् विरामः'' इति। एकपदस्थानां वर्णानाम् मध्ये वर्तमानोऽप्ययवं विरामो (वर्णेन रिक्तः कालो) ह्रस्वत्वेन प्रच्छादनाद् अविरामः (वर्णेन सहितः) इव लक्ष्यते यथा अदस्पिटके रिक्तक्तो लोहकांसस् तद्गुण उपलभ्यते इति च तत्रैव ध्वनितम्। अक्षान्तरेऽपि वर्णयोरन्तरम् परमाणुमात्रम् भवतीति विरामप्रकरणे एव प्रोक्तम्। तथाहि "वर्णान्तरम् परमाणु"[1] इति ॥२६॥

(ख) संयुक्तव्यञ्जनमध्यस्थविरामविशेषजन्य-
संयोगपिण्डविशेषनिरूपणम्

उच्चारणे व्यञ्जनानां संयुक्तानां हि मध्यतः।
विरामो योऽस्य वैशिष्ट्यात् पृथक् संयोगपिण्डकाः ॥२७॥
प्रोक्तास् सङ्क्षेपतो वर्णाध्यायेऽक्षरनिरूपणे।
यद्यप्येतेऽत्र चोच्यन्ते विरामस्य प्रसङ्गतः॥२८॥

संयुक्तानां व्यञ्जनानाम् मध्ये स्वरमध्यस्थानि व्यञ्जनानि कानिचित् स्वपूर्ववर्तिनस् स्वरस्य कानिचिच् च स्वोत्तरवर्तिनस् स्वरस्याङ्गानि भवन्तीति वर्णाध्याये निरूपितम्। एवञ् च तेषां वाक्यमध्यस्थानां व्यञ्जनानाम् पूर्वाङ्गभावपराङ्गभावाभ्यां विभागे सति वक्ता येन यत्नेन पूर्वमक्षरमुच्चारयति तं यत्नमुपसंहृत्याऽन्यं यत्नमुपादायोत्तरमक्षरमुच्चारयतीति द्वयोरक्षरयोर् मध्ये विरामो भवति कश् चन, पूर्वश्लोकविवरणप्रदर्शितपाणिनीयव्याकरणवार्तिकभाष्योक्तन्यायात्। वर्णमध्यस्थविरामापेक्षयाऽक्षरमध्यस्थविरामो विशिष्टतरो भवति येनाऽक्षरविभागोऽनुभूयते। एवमक्षरविभागे कुत्र चित् पूर्वत्र व्यञ्जनसंयोगस् तिष्ठति, यथा 'शर्म्-म' इत्यत्र; कुत्र चित् परत्र व्यञ्जनसंयोगस् तिष्ठति यथा 'तत्-त्वम्' इत्यत्र; कुत्र चिच् चोभयत्र व्यञ्जनसंयोगस् तिष्ठति, यथा 'कार्त्-त्स्न्यम्' इत्यत्र। एवम् पूर्वत्र परत्र चोभयत्र वा एकाक्षराङ्गतया स्थितानां संयुक्तानां व्यञ्जनानाम् परस्पर संश्लेषोऽपि तत्तदक्षरोच्चारणयत्नानां वैशिष्ट्यादक्षरविभाजकविच्छेदस्य तारतम्याच् च त्रिविधो भवति; तस्यैव संश्लेषस्य त्रिविधता-

1. २।४।४।

मादाय संयोगपिण्डानां वैशिष्ट्यम् प्राचीनैरनुव्याख्यातम् बोद्धव्यम् । समानेन न्यायेन वाक्यादौ वाक्यान्ते च सुस्थितानाम् तत्तद्वर्णविशेषसंयोगपिण्डानाम् तादृशमेव वैशिष्ट्यमूह्यम् ॥२७-२८॥

(ग) संयोगपिण्डविशेषोद्देशः

अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डस् तथैव च ।
ज्वालापिण्डश् च मृत्पिण्डो वायुपिण्डस् ततः परः ॥२९॥
वज्रपिण्डश् चेति पिण्डा व्यञ्जनानाम् प्रकीर्तिताः ।
संयुक्तानां विरामेण च्छेदनस्य विशेषतः ॥३०॥

(१) अयस्पिण्डनिरूपणम्

यमवान् खलु संयोगपिण्डोऽयस्पिण्ड उच्यते ।
अग्घ्न्या यज्ञ्पतिश् चैव तनच्च्म्यग्ग्ने निदर्शनम् ॥३१॥

अत्र च गयमयोर् जयमयोश् चयमयोर् गयमयोश् च संयोगा अयस्पिण्डस्योदाहरणानि वेदितव्यानि न तु यमपञ्चमसंयोगाः, तेषाम् भिन्नाक्षराङ्गत्वादेकपिण्डवर्तित्वाभावात् । तैत्तिरीयाणामाम्नाये यमानामुत्तरस्वराङ्गत्वे तु यमपञ्चमसंयोगा अपि उदाहरणानि स्युः । तत्राऽयस्पिण्डत्वञ् च अयस्पिण्डावयवानामिव एतत्संयोगपिण्डावयवानां व्यञ्जनानामपि परस्परं दृढतया संलग्नत्वाद्, अयस्पिण्डतुल्यतया स्थानमभिघ्नता वायुना जननीयैस् स्पर्शैर् यमैश् च घटितत्वाद् वा पिण्डस्य; "स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयस्पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति"[१] इत्यापिशलिशिक्षावचनात् । अयस्पिण्डप्रतिपादकानि प्राचां शिक्षकाणां वचनानि च— "स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे भवन्तीह यमास् स्मृताः । अयःपिण्डेन तत् तुल्यङ् घनबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ सः पलिक्नीर् अग्निर् यज्ञपत्नी विद्म (च) दघ्म (च) । आत्मानम् पाप्मा जगृभ्माऽगृभ्णामित्यैतन् निदर्शनम्"[२] इति शैशिरीयशिक्षायाम् । "स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे भवन्तो हि यमास् स्मृताः । अयःपिण्डेन तत् तुल्यङ् घनबन्धाः प्रकीर्तिताः । पलिक्नीर् यज्ञरत्नानि विद्माऽग्मान रग्भ च"[३] इति शौनकशिक्षायाम् । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "यमान् विद्द्यादयःपिण्डान्"[४] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे चत्वारो ये यमास् स्मृताः । अयस्पिण्डेन ते तुल्या घनबन्धाः प्रकीर्तिताः"[५]

१. स्थानपीडनप्रकरणे सू. १ । २. श्लो. २९, ३० ।
३. श्लो. ३६, ३७ । ४. श्लो. २०२ (शि. सं., पृ. २९) ।
५. श्लो. १७६-१७७ (शि. सं., पृ. १३२) ।

इति, "द्वितीयाश् च तृतीयाश् च वर्णा सोष्माण एव हि । यदैते पञ्चमैर् युक्ता वायुस् सम्म्थगृते मुखात् ॥ तन् धारयेत् प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्चरेत् । सक्थ्ना दद्ध्मस् तथा दद्ध्ना अग्घ्न्या इति निदर्शनम्"[१] इति च । केचित् तु शैशिरीयशिक्क्षादिवाक्क्ये यमग्ग्रहणमुपलक्क्षणम् मन्न्वाना अपञ्चमस्स्पर्शानाम् परस्परं संयोगेऽपि अयस्पिण्डतावं वदन्ति । तथाहि— वषट्ट्कृतमित्त्यादौ "यथायस्पिण्डादीनामाश्श्लेषस् तथैवैषावं व्यञ्जनानामिति"[२] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्याने उव्वटः । वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च— "स्पर्शात् परककारस्स्य स्स्फोटनन् दोषकृन् न वा । अत्राचार्याशयाद् द्वित्त्वं स्फोटनन् द्वित्त्वनाशनम् ॥ अयस्पिण्डेन तत् तुल्ल्यन् तस्माद्दुच्चारणन् तथा । काण्डात्काण्डाद् वषट्कृतयं यक्कृत्क्लोमादिकयं यथा"[३] इति । यद्द्यपि पूर्वस्स्वराङ्गतया स्पर्शानामयस्पिण्डता न सम्भवति तथापि उत्तरस्स्वराऽङ्गतया सा सम्भवत्त्येवेति चाऽत्र स्स्मरणीयवं विज्ज्ञैः ॥३१॥

(२) दारुपिण्डनिरूपणम्

दारुपिण्डोऽन्तस्थवर्णाऽपञ्चमसस्स्पर्शपिण्डकः ।

आप्प्यायद्ध्वन्न् तथेन्द्रायाऽऽप्प्लाव्व्य सुप्प्वा निदर्शनम् ॥३२॥

अत्रापि पकारयकारयोर् धकारवकारयोर् दकार–रकारयोः पकारलकारयोः पकारवकारयोश् च संयोगा दारुपिण्डोदाहरणानि । तत्र दारुपिण्डत्त्वञ् च पिण्डान्तर्वर्तिनोर् व्यञ्जनयोः परस्परम् अगाढं संलग्नत्त्वात् । यमस्स्य तत्पूर्ववर्तिना तदुत्तरवर्तिना वा वर्णेन सह यथाऽविश्श्लेष्ष्यतया गाढं संश्लेषो न तथाऽत्र संश्लेषः । अथवा पिण्डस्स्य दारुपिण्डतुल्ल्यतया स्थानमभिग्घ्नता वायुना[४] जननीयाभिरन्तस्स्थाभिर् युक्तत्त्वाद् दारुपिण्डत्त्वम् । एतद्विषये प्राचां शिक्क्षकाणावं वचनानि च— "स्पर्शास् त्वपञ्चमाश् चैवमन्तस्स्थाभिश् च संयुताः । दारुपिण्डेन तत् तुल्ल्यं श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ शत्रुसख्व्यमग्ग्रच्छ कृच्छ्रङ्क्व वज्र्यं यज्वा राष्ट्र्चति । प्लायोगिर् विद्धिर् मेद्रवं बाध्र्चश्श्वेति निदर्शनम्"[५] इति, "यथा योक्त्रेण संवेष्ट्य तृणम् बद्ध्नन्ति वाहकाः । एवं संवेष्ट्य यकारेण वैदिकम्

---

१. श्लो. १८८–१८९ (शि. स., पृ. १३३-१३४)। २. शु. य. प्रा. उ. भा. ४।१६३ । ३. श्लो. १८५–१८६ (शि. स., पृ. १३३) । ४. आ. शि. सू. स्थानपीडनप्प्रकरणे, सू. २ । ५. श्लो. ३१, ३२ ।

पिण्डमुच्यते ॥ बाध्र्‌यश्श्व, सुपित्र्‌य वध्र्‌यश्श्वस्स्य सुमित्त्र्‌या रान्द्र्‌या त्र्‌यम्बकङ् कृतान्यृजीषिणस् सध्र्‌यग्घ्यृतू श्च"[१] इति च शैशिरीयशिक्क्षायाम् । शौनकशिक्क्षायाञ् च— "स्पर्शाश् च पञ्चमाश् चैवमन्तस्स्थाभिश् च सयँ्युताः । दारुपिण्डेन तत् तुल्ल्यङ् घनबन्धाᳶ प्रकीर्तिताः ॥ शक्क्य सक्ख्यङ् कृच्छ्रवँ वज्ज्रं राष्ट्र्यत्येतीड्ड्य सम्म्राट्। मीड्ढ्वान् तत्थ्यवँ वाद्ध्र्‌यश्श्वोतापम्म्लुक्तवँ विब्भ्वीरुच्च्यते"[२] इति । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि — "सान्तस्स्थान् दारुपिण्डकान्"[३] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायाञ् च— "स्पर्शा अपञ्चमा ये च अन्तस्था-भिश् च सयँ्युताः । दारुपिण्डेन ते तुल्ल्याश् श्लथबन्धाᳶ प्रकीर्तिताः"[४] इति । "सान्तस्स्थान् दारुपिण्डकान्" इति याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षावचनात् सर्व्वेषामेव व्यञ्जनानाम् अन्तस्स्थाभिस् सयँ्योगो दारुपिण्डरूप एवेति केचिन् मन्न्यन्ते, तन्मते 'हव्-व्यम्' 'धान्-न्यम्' 'अन्-न्वेमि' इत्त्यादौ वकारयकार- नकारयकारादिसयँ्योगा अपि दारुपिण्डोदाहरणानि स्स्युः । अन्न्ये पुनः 'अश्-श्वः' 'सूर्य्-यः' 'यजमानस्-स्य' 'मातरिश्-श्वनः' 'सहस्-स्रधारम्' 'बह्व्-वीः' इत्त्यादिकमपि दारुपिण्डोदाहरणतया परि-गृह्णन्ति । 'ऊर्ज्-जे' 'प्रार्प्-पयतु' 'धूर्व्-व' उल्ब्-बम्' इत्त्यादि तु दारुपिण्डतयोदाहर्तुमुचितमेव भाति । एवमेव 'दधिक्क्राव्ण्-णः' इत्त्याद्द्यपि । उक्तञ् च शैशिरीयशिक्क्षायाम्— "वकारस् तु नकारेण णकारेण च सयँ्युतः । श्लथबन्धस् स विज्ज्ञेयो दुस्स्पृष्टश् चाऽत्त्र चोच्च्यते ॥ भूरिदाव्न एवयाव्नᳶ प्रातर्याव्णो दधिक्क्राव्णः"[५] इति । अनेन न्न्यायेन तु 'कर्म्-मणे' 'बिल्म्-मिने' इत्त्यादिकाᳶ पञ्चमान्तस्स्था-सयँ्योगा अपि उदाहरणानि स्स्युः । 'सम्मार्ज्जँ्-मि' इत्त्यादौ पिण्डस्स्य यमवत्त्वेऽपि अन्तस्स्थया योगाद् दारुपिण्डतैवेति "अन्त-स्स्थयमसयँ्योगे विशेषो नोपलब्भ्यते । अशरीरयँ यमवँ विद्द्यादन्त-स्स्थम् पिण्डनायकम्"[६] इति श्श्लोकस्स्य व्याक्ख्याने अमरनाथशास्त्रिणा प्रोक्तम् ॥३२॥

(३) ऊर्णापिण्डनिरूपणम्

ऊर्णापिण्डᳶ पञ्चमैर् हि शषसानान् तु सङ्गमः ।
रश्म्-मिभिर् विष्ण्-णुरस्म्-मि श्चेत्त्येवमादि निदर्शनम् ॥३३॥

---

१. श्लो. १५०–१५१ । २. श्लो. ३७–३९ । ३. श्लो. २०२ (शि. स., पृ. २६)। ४. श्लो. १७८–१७९ (शि. स., पृ. १३३) । ५. श्लो. ३३–३४ । ६. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४६ ।

अत्त्रापि शकारमकारयोष् षकार-णकारयोस् सकारमकारयोस् सयँ योगा उदाहरणानि । तत्त्र ऊर्णापिण्डत्त्वञ् च पिण्डस्स्य ऊर्णापिण्डतुल्ल्यतया स्थानमभिघ्नता वायुना जननीयैश्[1] शषसैर् युक्तत्त्वाद् बोद्ध्यम् । अथवा पिण्डान्तर्वर्तिनोर् व्यञ्जनयोरूर्णापिण्डावयवानामिव परस्स्पर श्लथ संश्लिष्टत्त्वादूर्णापिण्डत्त्वम् बोद्ध्यम् । एतद्विषये शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "सयँ योगे शषसाश् पूर्वे परञ् चेदनुनासिकम् । ऊर्णापिण्डेन तत् तुल्ल्यं श्लथबन्धाश् प्रकीर्तिताः ॥ अश्नोतु विष्णुर् घृतस्नू कार्ष्मवेति निदर्शनम्"[2] इति । शौनकशिक्षायाञ् च— "ऊष्माणश् पञ्चमैर् युक्ता अन्तस्स्थाभिश् च सयँयुताः । ऊर्णापिण्डेन तत् तुल्ल्यं श्लथबन्धाश् प्रकीर्तिताः ॥ अश्नोतु विष्णुर् घृतस्नु अस्मे युष्मे इति स्नुषे । अस्य वामस्याजुष्रन्नश्वस् सम्मिश्ल इत्त्यपि"[3] इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च—"अन्तस्स्थयमवर्जन् तमूर्णापिण्डवँ विनिर्दिशेत्"[4] इत्त्यस्फुटमयमेव विषय उक्तः । वर्णरत्नप्रदीपिकायाः "यमास् तदा निवर्तन्ते ऊष्मा मद्ध्ये भवेद् यदि । ऊर्णापिण्डेन ते तुल्ल्या पार्शंस्तत्मनन्त्या निदर्शनम्"[5] इति वचनन् तु भ्रष्टम् प्रतिभाति, "पार्शंस्तत्मनन्त्या" इत्त्यत्त्र यमनिवृत्तेर् निष्प्रमाणकत्त्वादिति अमरनाथशास्त्रिणाऽप्युक्तम्[6]; तथापि यथा सत्त्यपि यमे 'सम्मार्ज्जँ-मि' इत्त्यादौ यमस्स्याऽशरीरत्त्वाद् अन्तस्स्थस्स्य पिण्डनायकत्त्वाद् अन्तस्स्थप्रधानकस्स्य पिण्डस्स्य दारुपिण्डत्त्वाद् दारुपिण्डत्त्वम्, तथैव "पार्शंस्त्तँ-मनन्त्या" इत्त्यादौ सत्त्यपि यमे तस्स्याऽशरीरकत्त्वाच् शषसानन्त्यतमप्रधानकस्स्य पिण्डस्स्योर्णापिण्डत्त्वादूर्णापिण्डत्त्वन् तु सुवचमेवेत्त्यपि अमरनाथशास्त्रिणैवोक्तम्[7] ॥३३॥

(४) ज्वालापिण्डनिरूपणम्

ज्वालापिण्डो हस्स्य योगो नासिक्क्ये पञ्चमेऽपि वा ।

गृह्णामीति वह्नन्नितमम् ब्रह्म-मेति च निदर्शनम् ॥३४॥

अत्त्र हकार-णकारयोर् हकारनकारयोर् हकारमकारयोश् च सयँ योगा उदाहरणानि । तत्त्र ज्वालापिण्डत्त्वञ् च अनुनासिकव्यञ्जनधर्मस्स्या-

---

१. आ. शि. सू., स्थानपीडनप्रकरणे, सू. २ । २. श्लो. ३५ । ३. श्लो. ३९-४० । ४. श्लो. २०२ (शि. स., पृ. २९) । ५. श्लो. १७७-१७८ (शि. स., पृ. १३२-१३३) । ६. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४६, टि. १, २ । ७. तत्त्रैव ।

ऽनुनासिकत्त्वस्स्य हकारेऽपि सङ्क्रमणस्स्य प्रतीतेरित्त्याहुः । यथा ज्वाला स्वसमीपस्स्थवँ वस्तु समाश्श्लिष्ष्यति तथैव पञ्चमवर्ण-धर्मोऽनुनासिकत्त्वमपि हकारं समाश्श्लिष्ष्यतीत्त्यत्त्र पिण्डे ज्वालायास् सादृश्श्याज् ज्वालापिण्डतेति तेषामभिप्प्रायः । तैत्तिरीयशाखादिषु हकारस्स्य द्वित्त्वे द्वितीयस्स्य हकारस्स्य नासिक्क्यता, तत्त्र हकारनासिक्क्यसयँयोगो ज्वालापिण्डस् स्यान् नासिक्क्यीभूतहकारपञ्चमसयँयोगो वा । ज्वालापिण्डस्स्योल्लेख आपिशलिशिक्क्षायां शैशिरीयशिक्क्षायां शौनकशिक्क्षायावँ वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाञ् च नैवोपलभ्भ्यते । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायामपि— "ज्वालापिण्डान् सनासिक्क्यान्"[1] इत्त्येवोक्तम्, पूर्णवँ विवरणन् नैव दत्तम् ॥३४॥

(५) मृत्पिण्डनिरूपणम्

सानुस्स्वारस् तु सयँयोगो मृत्पिण्डः परिकीर्त्तितः ।
संस्थाञ् च संस्कृतं संस्तुप् संस्पृशश् च निदर्शनम् ॥३५॥

अत्त्राऽनुस्स्वारसकारयोस् सयँयोगा उदाहरणानि । मृत्पिण्डत्त्वञ् च पिण्डस्स्याकठोरत्त्वादिना स्फुटनशीलत्त्वेन च व्व्याक्ख्येयम् । येषाम् मतेऽनुस्स्वारात् परस्स्य व्यञ्जनस्स्यापि व्यञ्जने परे द्वित्त्वन् तन्मते मृत्पिण्डोऽयमस्स्फुटितो भवति, अनुस्स्वारात् परस्स्य व्यञ्जनस्स्य व्यञ्जने परेऽपि द्वित्त्वन् न भवतीति वदताम् मते त्त्वयम् पिण्डस् स्फुटत्त्येव, तन्मतेऽनुस्स्वारस्स्य पूर्वाक्क्षराङ्गत्त्वाद् अनुस्स्वारोत्तरवर्णस्स्य च पराक्क्षराङ्गत्त्वात् । तस्मादेष पिण्डः क्वाचित्क एव विज्ज्ञायते । स्फुटितस्स्याऽपि क्व चित् पिण्डत्त्वेन दृष्टत्त्वात् पिण्डत्त्वेन व्व्यवहारः कृतः प्प्रतीयते । अन्न्ये तु 'तां सवितुः' 'तिरंशो' 'यामैरयँश्चन्द्रमसि' 'लोकाँ२।ऽअकल्पयत्' 'शत्रूँ२।रप' इत्त्यादीनि चोदाहरणानि मन्न्यन्ते[2]; किन् तु तत्त्र क्व चित् सयँयोगस्स्य सत्त्वेऽपि सयँयोगिनोस् सर्वेषाम् मतेन भिन्नाक्क्षराङ्गत्त्वाद् एकपिण्डकत्त्वाऽभावः, क्व चिच् च सयँयोगस्स्यैवाऽभावः, रङ्गसत्त्वेऽपि मुक्क्याऽनुस्स्वारस्स्याऽभावश् चेति न तानि उदाहरणानि सम्भ्भवन्ति । एतद्विषयेऽप्प्यन्न्यत्त्र वचनन् नैव प्प्राप्प्यते । याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षायां हि "सानुस्स्वारास्तु मृन्मयान्"[3] इत्त्युक्तम् ॥३५॥

---

१. श्लो. २०४ (शि. स., पृ. २९)। २. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४७ । ३. श्लो. २०४ (शि. स., पृ. २९) ।

(६) वज्ज्रपिण्डनिरूपणम्

जिह्व्वामूलीयसयँयोगो वज्ज्री वा वज्ज्रपिण्डकः ।
दिवXक्–ककुप् स्यात् काण्ण्वादिसम्मतं हि निदर्शनम् ॥३६॥

अत्त्र जिह्व्वामूलीयककारयोस् सयँयोग उदाहरणम् । एतस्स्य ह्युच्चारणे जिह्व्वामूले वायोर् दृढन् निरोधात् सयँयोगिनोर् व्यञ्जनयोX परस्परं सुदृढं समाश्श्लिष्टत्त्वमेकीभावनिभम् भवतीत्त्यस्स्य वज्ज्रपिण्डत्त्वम् बोद्ध्यम् । अन्न्ये तु 'इष्–कृतिः' 'दिवः ककुप्' इत्त्यादिकमपि उदाहरणम् मन्न्यन्ते[1] माद्ध्यन्दिनीयकेऽप्प्यस्स्य चारितार्थ्याय । किन् तु प्रथमे उदाहरणे व्यञ्जनयोर् भिन्नाक्क्षराङ्गत्त्वेन एकपिण्डकत्त्वाभावः, द्वितीये उदाहरणे च माद्ध्यन्दिनीयानां सम्प्रदाये विसर्गककारयोर् मद्ध्ये लघोर् विरामस्स्य क्रियमाणत्त्वाच् चैकपिण्डकत्त्वाभाव इति नैववँविधानां सयँयोगानावँ वज्ज्रपिण्डत्त्वमास्स्थेयम् । वाजसनेयिनाम् पञ्चदशानां साधारण्ण्यायँ याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायाम् माद्ध्यन्दिनीयकेऽचरितार्थस्स्याऽपि कस्स्य चिद् विधेस् समाविष्टताया अनुपपत्तेरभावाच् च । याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायामेतद्विषये "जिह्व्वामूले तु वज्ज्रिणः"[1] इत्त्युक्तम् ॥३६॥

(७) वायुपिण्डनिरूपणम्

सोपद्ध्मानीयसयँयोगो वायुपिण्ड उदीरितः ।
याXप्–फलतीति काण्ण्वादिसम्मताऽत्त्राऽप्प्युदाहृतिः ॥३७॥

अत्त्रोपद्ध्मानीय–पकारयोस् सयँयोग उदाहरणम् । उक्तसयँयोगोच्चारणे वायुनिरोधेन वायोX पिण्डीकरणमिव भवतीति तस्स्य वायुपिण्डत्त्वम् बोद्ध्यम् । अन्न्ये तु द्यौष्प्–पितेत्त्यादिकमपि उदाहरणम् मन्न्यन्ते[3] माद्ध्यन्दिनीयकेऽप्प्यस्स्य चारितार्थ्याय । वस्तुतस् तु पञ्चदशानां शाखानां साधारण्ण्यायँ याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायाम् माद्ध्यन्दिनीयकेऽचरितार्थानाम् एकद्द्वानावँ विधीनां सत्तायास् सम्भवान् न हि द्यौष्प्–पितेत्त्यादेरप्प्युदाहरणत्त्वङ्कल्प्यमिति श्श्लिष्टतरम् बोद्ध्यम् । एतद्विषये च—"सोपद्ध्मानान् वायुपिण्डान्"[4] इति याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायामुक्तम् ।

अत्त्र सयँयोगपिण्डस्वरूपादिविषये वर्णाद्ध्याये कृते विचारे स्थितोऽपि विशेषस् तत एव परीक्क्षकैराकलनीयः ॥३७॥

---

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४८ । २. श्लो. २०४ (शि. स., पृ. २९) । ३. या. शि. शि. व. वि., पृ. १४७ । ४. श्लो. २०४ (शि. स., पृ. २६) ।

(घ) सयँयुक्तव्यञ्जनसङ्ख्याविचारः

द्विव्यञ्जनादयस् सप्तव्यञ्जनान्ता उदाहृताः ।
गौतमेन तु सयँयोगा अयस्पिण्डादिकाश्श्रयाः[1] ॥३८॥

(ङ) पदमद्ध्यस्थविरामनिरूपणम्

वाक्क्यस्थपदमद्ध्ये स्यात् प्रायेणाऽणुर् विरामकः ।
अर्थभेदज्ज्ञानजन्न्यसंस्कारसहितेन सः ॥३९॥
श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्ययोऽतः पदच्छेदोऽनुभूयते ।
अतोऽक्षरैक्क्येऽपि पदभेदाद् भेदस् स्वरे क्वचित् ॥४०॥

वाक्क्यस्स्थानाम् पदानाम् मद्ध्ये प्रायेणाऽणुर् विरामो भवति । "बुद्धौ कृत्वा सर्वाश् चेष्टाः कर्ता धीरस् तत्त्वोन्नीतिः । शब्देनाऽर्थान् वाच्च्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम्"[2] इति न्न्यायेन वक्ता एतमर्थम् बोधयितुमेतद् वाक्क्यम् प्रयोक्तव्यम्, एतस्मिंस्त् तावद् वाक्क्ये इदन् तावत् पदन् तत इदम् इति बुद्ध्या सङ्कल्प्यैकयँ यत्नमुपादायैकम् पदमुच्चार्य तयँ यत्नमुपसंहृत्यान्न्ययँ यत्नमुपादाय अन्न्यत् पदमुच्चारयतीति वाक्क्यस्स्थेषु पदेषु मद्ध्येमद्ध्ये अणुर् विरामस् स्यादिति भावः । तस्स्य च ग्राहकम् अर्थभेदबुद्धिसंस्कारसहकृतं श्रोत्रेन्द्रियम् । अत एव च वाक्क्ये पदच्छेदोऽनुभूयते, पाठसम्पत्तौ पदच्छेदोऽपि गण्यते । 'दश–राम–शराः' इत्युच्चारयितव्ये 'दशरा–मशराः' इत्युच्चारणन् निन्दन्त्येव लौकिका अपि । वाक्क्ये पदानाम् पार्थक्क्येनोच्चारणस्स्य स्वाभाविकत्वे पदस्स्य प्रायेणैकोदात्तकत्वमपि प्रमाणम् । पदस्स्यैकोदात्तकत्वञ् च—"अनुदात्तम् पदमेकवर्जम्"[3] इति पाणिनिनाऽपि प्रतिपादितम् । व्यञ्जनान्त–स्वरादिकपदयोगे यद्यपि पूर्वोत्तरपदसम्बन्धिवर्णयोगेनैकमक्षरम् भवतीति सर्वसम्मतन् तत्थ्यम्, कण्ठरवेणैवोक्तञ् च शर्ववर्मणा[4] तथापि तत्रापि पूर्वपदाक्षराणाम् उत्तरपदाक्षराणाञ् चोच्चारणे स्वस्स्वसमूहेन विशिष्टस् सम्बन्धस् सन्निकर्षातिशयरूपः प्रतीयत एवेति तत्राऽपि पदमद्ध्ये विरामस् सुवचः । एतादृशे स्स्थले पूर्वपदान्तस्स्थव्यञ्जनस्स्याऽपि उत्तरपदादिस्वरस्स्वरग्राहित्त्वमप्यत्रैवाऽनुकूलम् । "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"[5] इत्यस्स्य पदभेदविषये–"स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ"[6] इति वैकल्पिकमपवादमन्न्वाक्ख्यान् पाणिनिमुनिरपि वाक्क्यस्स्थपदानां संहितयो-

1. गौ. शि. १।४—२।७ । 2. पा. व्या. भा. १।४।१०९ ।
3. अष्टा. ६।१।१५८। 4. कातन्त्रे १।१।२१। 5. अष्टा. ८।२।५।
6. तत्रैव ८।२।६ ।

च्चारणे पदमद्ध्यस्स्थवर्णाना संहितयोच्चारणे च किञ्चन पार्थक्क्यम् भवतीति सूचयन् प्प्रतिभाति। "यथासौ मत्तनागेन्द्रः पदात् पदवं विधावति। एवम् पदम्पदवं व्यक्तन् द्रश्शनीयम् पृथक्पृथक्॥ पदान्ते तु विरामस् स्याद् बलाहक इति स्स्मृतः। अर्धर्चैर् वैद्दच्युतो नाम ऋगन्ते तु भुजङ्गमः। पदे विरमते यत् तु स वै विशिख उच्च्यते। योऽन्न्यस्स्मिंश्च् छन्दसि प्प्रोक्तः परवकन् तवं विदुर् बुधाः"[१] इत्त्यादिकैश् चारायणीयशिक्क्षादिवचनैरपि पदान्तविरामः प्प्रतिपाद्द्यत एव॥३९–४०॥

(च) विवृत्तिरूपविरामनिरूपणम्

पदान्ते वा पदे वेदे यस् स्वरोदयके स्वरे।

विरामस् सा विवृत्तिस् स्यान् मात्त्रिकी चाऽऽर्धमात्त्रिका॥४१॥

"कर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वम्" "मा वस्त्तेनऽईशत" "ध्रुवाऽअस्मिन्" इत्त्यादौ पदान्ते विवृत्तिः, "तितऽउः" इत्त्यादौ पदमद्ध्ये विवृत्तिः। लोके तु विवृत्तिर् नोपलब्भ्यते। पदान्ते प्प्रायेण मात्त्राप्प्रमाणा विवृत्तिः पदमद्ध्ये त्त्वर्धमात्त्राप्प्रमाणेति तावत्कालो विरामो भवति। विवृत्तिश् च विशेषेण वृत्तिः। पूर्वस्स्वरोच्चारणयत्नं सर्वथा निरुद्ध्य अनन्न्यं यत्नमुपादायोत्तरस्स्य स्वरस्स्य वर्तनम्, उच्चारणमिति यावत्। "विवेकेन पृथग्भावेन वर्त्तत इति विवृत्तिः"[२] इति नारदीयशिक्क्षाव्याक्ख्यायाम् भट्टशोभाकरः। "तेन विवेकेन पृथग्भावेन वर्त्तते इति विवृत्तिरिति निरुक्त्या य इति पदम् ईशे इति पदाद् विच्छिद्द्योच्चार्य मद्ध्ये याऽर्धमात्त्रिका विरतिस् सन्ध्यभावाद् भवति सा विवृत्तिः"[३] इति याजञ्ञवल्क्यशिक्क्षावल्ल्याम्। विवृत्तिविषये प्प्राचावं वचनानि च— "स्वरान्तरन् तु विवृत्तिः, सा वा स्वरभक्तिकाला"[४] इति, "पुरएता तितउना प्प्रउगन् नमउक्तिभिः, अन्तःपदवं विवृत्तयः"[५] इति, "यतोदीर्घस् ततोदीर्घा विवृत्तयः, द्विषन्ध्यस् तूभयतस् स्वरस्स्वराः"[६] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये। तत्त्र "वा सा स्वरभक्तिकाला" इत्त्यस्स्य व्याक्ख्याने उव्वटश् च— "तत्त्राऽयवं विवृत्तेर् विभागस् त्रिप्प्रकारः। उभयतोह्रस्स्वा पादमात्त्रकाला "प्रऋभुभ्भ्यः" "प्रत्त्यु अदर्शि"। एकतोदीर्घाऽर्धमात्त्राकाला "नू इत्था ते" "सानो अव्व्ये"। उभयतोदीर्घा पादोनमात्त्राकाला "ता ईवं वर्धन्ति" "इमा गावस् सरमे या

१. चा. शि. पृ. २६। २. २।४।१। ३. पृ. ८३। ४. २।३, ४। ५. २।१३। ६. २।७६, ८०।

एवं चः'' इति[१]। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "ह्रस्वकण्ठ्योपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं विवृत्त्या, दीर्घकण्ठ्योपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमैकारान्तम् प्लुतम् प्रगृह्यञ् च, औकारान्तञ् चैके''[२] इत्युक्त्वा विवृत्त्या[४] प्रयोग उल्लिखितः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "ऋग्विराम[४] पदविरामो विवृत्तिविरामस् समानपदविवृत्तिविरामस् त्रिमात्रो द्विमात्र एकमात्रोऽर्धमात्र इत्यानुपूर्व्येण''[३] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "विवृत्तौ पादवृत्तः''[४] इति विवृत्तिरुल्लिखिता। शैशिरीयशिक्षायाञ् च— "आकाशस्था यथा विद्युत् स्फटिके मणिसूत्रवत्। एष च्छेदो विवृत्तीनायँ यथामात्रविचक्षणः (?)॥ वत्सानुसृतार्धमात्रा तथा वत्सानुसारिणी। पाकवत्युभयोर् ह्रस्वा दीर्घमध्या पिपीलिका॥ प्र व एकोऽग्नाज् वो अदद्य रथ हिरण्यप्रउगम्। धृतव्रता आदित्याश् चैतत् तत्र निदर्शनम्''[५] इति। पाणिनीयशिक्षायाञ् च—"ओभावश् च विवृत्तिश् च शषसा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः''[६] इति, "अनुस्वारे विवृत्त्यान् तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यथौकारवकारयोः''[७] इति च विवृत्तिरुल्लिखिता। याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ् च— "आकाशस्था यथा विद्युत् स्फुटिता मणिसूत्रवत्। एष च्छेदो विवृत्तीनायँ यथा वालेषु कर्तरी॥ द्वयोस् तु स्वरयोर् मध्ये सन्धिर् यत्र न दृश्यते। विवृत्तिस् तत्र विज्ञेया 'यऽईशे' तु निदर्शनम्॥ पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी। वत्सानुसृजिता चैव चतस्रस् ता विवृत्तयः॥ पिपीलिकाऽऽदद्यस्तदीर्घा नाभ्याऽआसीन् निदर्शनम्। पाकवत्युभयोर् ह्रस्वा वि नऽइन्द्रेति दर्शनम्॥ वत्सानुसारिणी चादौ दीर्घा ताऽअस्य दर्शनम्। अन्ते वत्सानुसृजिता ता नऽआवोढमश्विना''[८] इति। एवमेव प्रायेण स्वरभक्तिशिक्षायामपि[९]। चारायणीयशिक्षायाञ् च— "आकाशस्था यथा विद्युत् स्फुटिके मणिसूत्रवत्। एवञ् छेदद्चवं विवृत्तीनायँ यथा व(ा)लेषु कर्तनम्। चतसृणावँ विवृत्तीनामन्तरम् मातृ-(त्रि-?)कम् भवेत्। अर्धमात्रमनन्येषामनन्येषामनु(णु ?)मात्र-

---

१. ऋ. प्रा. उ. भा. २।४। २. ७।६,७,८। ३. २२।१३।
४. ३।६३। ५. श्लो. ८४–८६। ६. श्लो. १४।
७. श्लो. २४। ८. श्लो. ९३–९७ (शि. सं., पृ. १६)।
९. श्लो. ३१–३५ (शि. स., पृ. १७४–१७५)।

कम् ॥ उभौ यत्त्र दीर्घौ स्यातावँ व्यवधानन् तु मातृ–(त्रि–?)कम् । यवा ग्रायवा पूर्वमग्ग्रे तदर्धन् तु ह्रस्स्वयोरर्धमेव च । ह्रस्स्वादि (र् ?) वत्सानुसृता वत्सानुचारिणी चाग्ग्रे । पावकवत्त्युभयोर् ह्रस्स्वा दीर्घमद्ध्या पिपीलिका''[१] इति । व्यासशिक्क्षायाञ् च— ''विरामे वर्णयोर् मद्ध्ये ह्यणुकालोऽप्प्यसयँ युते''[२] इति, ''पिपीलिका दीर्घसमे च मद्ध्यमा सवर्णता पाकवती पदैक्क्ये । दृष्टाऽचि वत्सानुसृतिस् त्वसाम्म्येऽप्प्यक्षोणुमुक्ख्यास् तु विरामकालाः''[३] इति च । शम्भुशिक्क्षायाञ् च— ''दीर्घात् पूर्वो विसर्गो यो दीर्घान्तो यत्त्र दृश्श्यते । मद्ध्यमेति विजानीयादेकमात्त्रम् प्प्रयुज्ज्यते ॥ वैशेषिकाक्ख्या च विदीर्घयोश् चेत् पिपीलिका दीर्घयुगे च मद्ध्यमा ॥ दृष्टा च वत्सानुसृतिस् त्वसाम्म्ये मद्ध्येऽणुमुक्ख्यन् तु विरामकालः''[४] इति । सर्वसम्मतशिक्क्षायाञ् च— ''विवृत्तौ पदयोर् मद्ध्ये एकमात्त्रः प्प्रकीर्तितः । पदमद्ध्येऽर्धमात्त्रा स्स्याद् विवृत्ताविति निश्चयः ॥ ह्रस्स्वादिर् वत्सानुसृतिरन्ते वत्सानुसारिणी । पाकवत्त्युभयह्रस्स्वोभयदीर्घा पिपीलिका ॥ पदमद्ध्ये विवृत्तत्त्वम् भाष्ष्यकारेण तस्स्य च । सामर्थ्यविहितः कालो मात्त्रार्धम् प्प्रग्ग्रहेषु च''[५] इति । पारिशिक्क्षायाञ् च— ''ग्रत्त्रोभयोश् च स्स्वरयोरसन्धिर् विवृत्तिरित्त्युच्च्यत एव तज्ज्ञैः । क्क्रमेण वत्सानुसृतिश् च वत्सानुसारिणी पाकवती पिपीलिका । वैशेषिका चोभयदीर्घिका च स्यान् मद्ध्यमा चैव सवर्णता च । इत्त्येवमष्टौ हि विवृत्तिसञ्ज्ञास् तासां स्वरूपङ् खलु वक्क्ष्यतेऽत्त्र ॥ या ह्रस्स्वपूर्वोत्तरदीर्घिका स्स्यात् सा तर्हि वत्सानुसृतिस् समात्त्रा । ह्रस्स्वोत्तरा यत्त्र तु दीर्घपूर्वा वत्सानुसारिण्ण्यपि सैकमात्त्रा । यस्स्या विवृत्तेरुभयत्त्र ह्रस्स्वः पादोऽनुमात्त्रा (पादोनमात्त्रा ?) खलु पाकवत्त्याम् ॥ क्क्रमेण पूर्वोत्तरयोश् च दीर्घौ स्त उच्चनीचौ पदकाल एव । विसर्जनीयश् च न यत्त्र दृश्श्यते यस्स्याञ् च सन्धौ स्वरितञ् च लभ्भ्यते । सवर्णभूतावपि तौ भवेतां सा पादमात्त्रा च पिपीलिका स्स्यात् । स्यातावँ विवृत्तेरपि यत्त्र यस्स्या ग्राद्द्यन्तयोश् चाऽप्प्यसवर्णदीर्घौ । मद्ध्ये विसर्गो यदि वाऽपि मा वा वैशेषिका मात्त्रिककालयुक्ता ॥ ग्राद्द्यन्तयोश् चैव सवर्णदीर्घौ स्वरौ न सन्धानपदे विसर्गः । एवङ् गुणा यत्त्र भवन्ति यस्स्यास् स्यादेक-

---

१. पृ. २७ । २. सू. ४४६ । ३. सू. ४५१–४५२ ।
४. श्लो. ३२–३३ । ५. श्लो. ६०, ६१ (३।७२, ७३) ।

मात्त्रोभयदीर्घिका सा । सवर्णदीर्घावुभयत्त्र यस्स्या उदात्तनीचौ भवतः क्रमेण । यद्ध्यस्ति चेत् तत्त्र विसर्जनीयस्स्वारोऽपि सन्धौ च समाऽत्त्र मद्ध्यमा ॥ आदौ तथान्ते च सवर्णदीर्घौ विभज्ज्यमाने सविसर्जनीयः । नात्त्र(ऽपि) जातु स्स्वरितश् च स (स्वरितः परत्त्र?) तस्स्यास् समात्त्रा हि सवर्णदीर्घौ ॥ यद् व्यक्तिमद्ध्ये त्वनुनासिकस् स्यात् तत्त्राऽनुनास्स्यस् तु स पादमात्त्रः । सा व्यक्तिरप्प्यत्त्र सपाद-मात्त्रा पूर्वोक्तमेवाऽत्त्र च नाम तस्स्याः ॥ उदाहरिष्ष्यत्त्य-(ष्याम्य–?)धुना विवृत्तयः (विवृत्तीः ?) वत्सानुसृत्त्यादिसवर्ण-तान्तम् । त आवहन्ति प्प्रतरान् न आयुस् स आयु वत्सानुसृतिस् त एनम् ॥ ते अस्स्य यो वा अयथा च वत्सानुसारिणी वा इयमग्ग्र आसीत् । स इज् जनेन प्प्रउगन् न इन्द्राया होमुचे पाकवती म इन्द्रः ॥ वा आदि वा आश्रियमाणरण्चे ते एनमव्भ्यत्त्र पिपीलिकास् स्यात् ॥ ता एव सो एव तथा च कक्क्षीवा औशि वैशेषिकसञ्ज्ञिकास् स्युः । वा आपते एव तथैव तस्स्या आवृश्चथो चोभयदीर्घिका स्स्यात् ॥ भवन्ति वा आग्ग्रयणाग्ग्रवेद्द्या आदेश् च या आविवि मद्ध्यमास् स्युः । वा आशता आस च आप्प्रि दिव्व्या आपस् तु ता आहुरवर्णदीर्घौ"[१] इति । नारदीयशिक्क्षायाञ् च— "विवृत्तयश् चतस्स्रो वै विज्ज्ञेया इति मे मतम् । अक्क्षराणान् नियोगेन तासान् नामानि मे शृणु ॥ ह्रस्स्वादिर् वत्सानुसृता वत्सानुसारिणी वाऽग्ग्रे । पाकवत्त्युभयोर् ह्रस्स्वा दीर्घवृद्धा पिपीलिका ॥ चतसृणाव्ँ विवृत्तीनामन्तरम् मात्त्रिकम् भवेत् । अर्धमात्त्रिकमन्न्येषामणुमात्त्रिकमन्तरम्"[२] इति; "ओभावश् च विवृत्तिश् च शषसा रेफ एव च । जिह्व्वामूलमुपद्ध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ स्वरप्प्रत्त्यया विवृत्तिस् संहितायान् तु या भवेत् । विसर्गस् तत्त्र मन्तव्व्यस् तालव्व्यो वाऽत्त्र जायते ॥ सन्ध्यक्क्षरोपधे सन्ध्यौ प्राप्तप्प्लुतौ यवौ यदि । व्यञ्जनाक्ख्या विवृत्तिस् तु स्वराक्ख्या प्रकृतिसंहिता ॥ ऊष्मान्तव्ँ विरते यत्त्र सन्धौ वा भवते च यत् । विवृत्तिर् या भवेत् तत्त्र स्वराक्ख्यान् ताव्ँ विनिर्दिशेत् ॥ यद्द्योभावप्प्रसन्धानमुकारादि परम् पदम् । स्वरान्तन् तादृशव्ँ विद्द्याद् यदन्न्यद् व्यक्तमूष्मणः"[३] इति च । लोमशीयाया शिक्क्षायाञ् च— "अस्थ उस्थे (?) च रङ्गे च गतिलोपे तथैव च । एकारौकारलोपे तु विवृत्तिर् व्यञ्जनोदया (?) । अप्प्रत्त्यया उवर्णा

१. सू. १३२–१५२ । २. २।४।१–३ । ३. २।५।५–६ ।

धढतपरा४ पवित्त्रवर्जनम् ।। ङढणेषु तु सर्वे वृत्ता ज्ञेयास् ते हरीत-वर्जम् । द्वितीये विरता या तु चतुर्थे न प्रवर्तते । दीप्तामधोगमे विद्द्याद्दुपरिष्टात् तु आयतीम् ।। ऊता प्रह्रम सा चैव तिसवा वारा तथा मही । नित्त्यायता प्रयोक्तव्या निर्दिशन्ति मनीषिणः"[१] इति । लोमशश्या शिक्षाया अयम् प्रसङ्गोऽस्फुटोऽपि नवीनार्थप्रतिपादक इव प्रतीयमानो भृशं विचारणीय४ प्रतीयते। माण्डूक्या शिक्षायाञ् च—"विवृत्तयस् तु विज्ञ्जेयाश् चतस्रस् त्वनुपूर्वशः । नामभिस् तु पृथग् ज्ञेयास् तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।। पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी । अनुसृतवत्सा चैव चतस्रो हि विवृत्तयः ।। वत्सानुसृता ह्रस्वा जघने वत्सानुसारिणी चाग्रे । पाकवती चोभयत४ पिपीलिकमद्ध्याऽप्युभयदीर्घा ।। पूर्व ह्रस्वम् परन् दीर्घमक्षरं यत्त्र दृश्श्यते । सा वत्सानुसृता ज्ञेया व्यत्त्यासे त्त्वनुसारिणी ।। उभाभ्यामेव ह्रस्वाभ्यां यवमद्ध्यां विनिर्दिशेत् । ताभ्या-मेव तु दीर्घाभ्यां विज्ञ्जेया सा पिपीलिका ।। अभ्रमद्ध्ये यथा विद्द्युद् दृश्श्यते मणिसूत्त्रवत् । एष च्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्त्तरी"[२] इति । एतासु विवृत्तिषु कालकृतं स्वरूपकृतञ् चोच्चारण-वैशिष्ट्यं स्थितम् प्रतीयते; तद् वर्तमानसमये वैदिकानामुच्चारणेषु दुर्लभमपि यथा शास्त्रमेवोच्चारणेष्वाधेयम् बोद्ध्यम् ।।४१।।

(छ)वाक्यान्त्यादिविरामनिरूपणम्

वाक्यान्ते च ऋचोऽर्धे च पदद्वार्धे च ऋगन्तके ।
पदद्वान्ते च विरामास् स्युः प्रायस् तुल्ल्यास् त्रिमात्त्रकाः ।।४२।।

एतद्विषये प्राचां वचनानि यथा— "ऋग्विराम४ पदविरामो विवृत्तिविरामस् समानपदविवृत्तिविरामस् त्रिमात्त्रो द्विमात्त्र एक-मात्त्रोऽर्धमात्त्र इत्त्यानुपूर्व्येण"[३] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये । ऋक्तन्त्रे च— "विरामे मात्त्रा, नित्त्यविरते द्विमात्त्रम्, गाथासु, त्रिमात्त्रं सामसु"[४] इति । याज्ञ्जवल्क्यशिक्षायाञ् च— "अवग्रहे तु य४ कालस् सोऽर्धमात्त्रो विधीयते । पदयोरन्तरे काल एकमात्त्रो विधीयते ।। ऋचोऽर्धे तु द्विमात्त्रस् स्यात् त्रिमात्त्रस् तु ऋगन्तके"[५] इति । व्यासशिक्षायाञ् च— "वर्णाभावो विरामश् चाऽवसानं सोऽर्ध-

---

१. ७।१–४ । २. श्लो. ९२–९७ (शि.स., पृ. ४७१) ।
३. २२।१३ । ४. २।४।६–९ । ५. श्लो. ११–१२(शि. स., पृ. २)।

मात्रिकः''[1] इति; "स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः । विरामश् च तयोर् मध्ये वैशेषिका विदीर्घयोः ।। प्रणवान्ते पवर्गोर्ध्वेऽवग्रहस्यान्त एव च । वाक्यान्ते तु विरामश् च सार्धमात्रः प्रकीर्तितः । पदपूरणयोर् नित्यवं विरामस् स्याद् द्विमात्रिकः''[2] इति च । कौहलीयशिक्षायाञ् च— "काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ काल इष्यते ।। दशाष्ट पञ्च मात्रास् स्युस् तन्त्राणाञ् च त्र्यहम् भवेत् । विश्रामो न समासस्य (मध्ये कार्यः पदस्य वा) । मध्ये तु पदवाक्ये वा अदृष्टार्थो निषिध्यते''[3] इति । सर्वसम्मतशिक्षायाञ् च— "ओमः पवर्गस्यैँ योगे प्रयत्नो नेष्यते पृथक् । विरामो मात्रिकस् तत्र ततोऽन्यत्र द्विमात्रिकः''[4] इति । पारिशिक्षायाञ् च— "विवृत्तिमध्ये यत्र स्याद् विसर्गस् सोऽर्धमात्रिकः । विरामश् चैकमात्रस् स्यात् तस्य सञ्ज्ञा यथाविधि''[5] इति; कालनिर्णयशिक्षायाञ् च— "काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ काल इष्यते । दशाष्ट पञ्च मात्रास् स्युस् तन्त्राणाञ् च त्र्यहम् भवेत् । श्रावण्याम् पौर्णमास्यामित्यादिखण्डत्रयेण च । योऽनध्यायस् समुद्दिष्टस् स तत्रैवावधार्यताम् ।। विश्रामो न समासस्य मध्ये कार्यः पदस्य वा । नित्यम् प्राक्पदसम्बन्धञ् चादिम् प्राक्पदमन्तरा ।। परेण नित्यसम्बन्धञ् चादिम् परपदन् तथा । एकस्वराणाञ् चादीनाम् प्रादीनामिति तद् द्वयम् । योयो विरामकालः प्रागुक्तादौ समुदीरितः । अङ्गीकृतस्यार्धमात्रन् तु न सोऽधिक इष्यते''[6] इति । माण्डूक्या शिक्षायाञ् च— "अवग्रहेऽर्धमात्रं स्यात् कालो मात्रा पदान्तरे । अर्धर्चे द्वे तथा पादे त्रिमात्रं स्यादृगन्तरम् ।। चाषस् तु वदते मात्रन् द्विमात्रवँ वायसोऽब्रवीत् । शिखी त्रिमात्रवँ विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः ।। क्व चित् पादविभागे च क्व चिदर्धे क्व चित् पदे । क्व चिदर्थे क्व चिच् छब्दे विरामः पञ्चधा स्मृतः ।। छन्दस्येते प्रयुज्यन्ते क्रमेण क्षेपसञ्ज्ञकाः । सविरामम् प्रयोक्तव्या येन वृत्तिर् न्न विद्द्यते''[7] इति । तत्र वाक्यान्ते यो विरामः प्रोक्तस् स यजुर्वेदकण्डिकादौ प्रायेण नैव प्रवर्तते इति बोद्ध्यम् ।।४२।।

पदपाठे क्रमाद्ध्याये तथा क्रमजटादिषु ।
स्याद् विरामव्यवस्थैषा विशेषवचनेऽसति ।।४३।।

---

१. सु. २५ ।   २. सु. ४५३–४५७ ।   ३. श्लो. ७५–७६ ।
४. श्लो. ८४ (३।६२) ।   ५. सु. १७६।   ६. श्लो. २५–२८।
७. श्लो. १३७–१४० (शि. स., पृ. ४७५) ।

विशेषवचनानि च—"मात्त्रा ह्रस्स्वः, तावदवग्ग्रहान्तरम्"[1] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये। शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये च— "समासेऽवग्ग्रहो ह्रस्स्वसमकालः"[2] इति। याज्ञ्ञवल्क्क्यशिक्क्षायान् तु— "अवग्ग्रहे तु यः कालस् सोऽर्धमात्त्रो विधीयते"[3] इत्त्युक्तमिति अनयोर् वचनयोस् समन्न्वये यतितव्व्यम्। पञ्चदशानां शाखानां साधारणयोरपि अनयोर् ग्रन्न्थयोरिमे वचने शाखाभेदाभिप्प्रायकतया व्यवस्स्थापनीये स्याताम्। तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये पदपाठे पदविरामो द्विमात्त्र इत्त्युक्तम् पूर्वश्श्लोकविवरणे उद्धृते सूत्त्रे। अन्न्यशिक्क्षावचनान्न्यपि पूर्वश्श्लोकव्याक्ख्यायामेवोद्धृतानि तत्त्रैव द्रष्टव्व्यानि ॥४३॥

(ज) विसर्गोत्तरवर्तिविरामविचारः

विसर्गान्ते विरामोऽल्पः पदमद्ध्येऽपि सम्मतः।
माद्ध्यन्दिनीयके नित्त्यङ क्षे परे तैत्तिरीयके ॥४४॥

उक्तं हि प्प्रतिज्ञ्ञासूत्त्रे— "विसर्ग्गेष्ष्वीषद्विरामः"[4] इति; केशवीयकारिकावल्ल्याञ् च— "शषसे च कखपफे विसर्गास् सन्ति यत्त्र च। वाचो विरामः कर्तव्व्यस् तत्त्रैवच्छ्रुतिचोदनात्"[5] इति। तैत्तिरीयाणाव्ँ व्यासशिक्क्षायाञ् च— "विसर्गान्तेऽर्धमात्त्रस् स्याद् विरामः क्षपरेऽपि च"[6] इति ॥४४॥

(झ) स्थानकरणविमोक्क्षविवरणम्

स्पर्शान्ते विरतौ स्थाने करणे भृशयोजिते।
विश्श्लिष्टिस् स्थानकरणविमोक्क्षस् स श्श्रुतौ क्व चित् ॥४५॥

उक्तं हि शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "स्पर्शान्तस्स्य (पदस्स्य) स्त्थानकरणविमोक्क्षः, अवसाने च"[7] इति, "स्फोटनञ् च ककारवर्ग्गे वा स्प्पर्शात्"[8] इति च। ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "स्पर्शोदयानामपि चाऽवसाने"[9] इति, शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "पदान्तावग्ग्रहयोश् च"[10] इति, "वर्गविपर्ययये स्फोटनः पूर्वेण चेद् विरामः, न टवर्गस्स्य चवर्गे कालविप्प्रकर्षस् त्वत्त्र भवति, तमाहुः कर्षण इति"[11] इति च विषयोऽयं सूचितस् स्वीकर्तुं शक्क्यते। विरामेऽपि "द्विरोष्ठौ विगृह्णीयाद्" इति विधानङ कुर्वता शैशिरीयशिक्क्षाकारेण[12] श्लोकपाणिनीयशिक्क्षाकारेण[13] चाऽयव्ँ विषयो लेशेन सूचितः प्प्रतीयते। याज्ञ्ञवल्क्क्यशिक्क्षायामयव्ँ विषयो विद्ध्यात्मकतया नाऽऽगतः, किन् तु निषेधात्मकतयाऽऽगतः। तथाहि—"प्प्रथमा यत्त्र

१. १।२७, २८। २. ५।१। ३. श्लो. ११ (शि. स., पृ. २)। ४. ३।४। ५. श्लो. १८ (शि. स., पृ. १५१)। ६. सू. ४४६। ७. १।६०, ६१। ८. ४।१६५। ९. ६।१८। १० १।४५। ११. २।३८, ३९। १२. श्लो. २२–२८। १३. श्लो. २४।

दृश्श्यन्ते सन्धिस्स्थानेषु पूर्वत: । स्ववर्गीयेण सयँ युक्ता मोक्क्षन् तत्त्र न कारयेत् ।। तकारान्ते पदे पूर्वे चवर्गे परतस् स्थिते । मोक्क्षन् तत्त्र न कुर्वीत 'यच् च शेपे' निदर्शनम्"[१] इति । वर्णरत्नप्रदीपिकायान् तु– "व्यञ्जनान्तस्स्य मोक्क्षस् स्यात् करणस्स्थानतश् पदे । अन्त्यंदन्त्यप्प्रयत्तेन पदमारब्भ्यते बुधै: ।। अन्न्यथा तु पदादौ च द्वित्त्वमापद्द्यते द्ध्रुवम् । सयँ यौमि सवँ वपामीति इमम्मेति (च?) निदर्शनम् ।। अर्धर्चादेस् समाप्तौ च मोक्क्षणन् तु विधीयते । पादश् छन्दोनुरोधेन एकद्द्वित्त्रिचतुष्पद:"[२] इति । अवसाने स्पर्शे उच्चारिते स्थानकरणविमोक्क्षे कृते माद्ध्यन्दिनीयाना स्पष्टतया पुनस् स्पर्शोच्चारणम् भवति । अर्थात् स्थानकरणयोर् योजने एकस् स्पर्शवर्ण:, तयोर् वियोजनेऽन्न्यस् स्पर्शवर्ण इति अवसानगतस् स्पर्शो द्विरुच्चार्यते, स्पष्टं श्रूयते च । अयन् च विषयो याज्ञवल्क्यशिक्क्षाविवृतौ ऋगन्तकालनिरूपणे अमरनाथशास्त्रिणा प्प्रतिपादित:[३] । सम्प्रदायप्प्रबोधिन्न्यां शिक्क्षायाञ् च "अस्स्वरवँ व्यञ्जनलँ लोकेऽवसानेऽस्त्यर्धमात्त्रिकम् । साम्प्रदायिकद्विश्श्रुत्त्या कालतश् करमुद्द्रया । वेदे विशेषतान् धत्ते तद् वेदद्यम् पाठशुद्धये"[४] इत्त्युक्त्वाऽयवँ विषयस् स्फुटन् निरूपित: । पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेण च— "अवसाने च (यरो द्वे भवत इति वक्तव्व्यम्)"[५] इति वदताऽयवँ विषयश् प्रायेण सर्ववेदसाधारण इति सूचितम्, पाणिनीयव्याकरणस्स्य सर्ववेदपारिषदत्त्वात्[६] ।।४५।।

(ञ) प्रत्त्यारम्भनिरूपणम्

विरामे स्स्थानकरणविमोक्क्षं हि विधाय य: ।
यत्नानन्तरेण प्प्रारम्भ: प्रत्त्यारम्भस् स उच्च्यते ।।४६।।

प्रत्त्यारम्भोऽयमत्त्र विरामप्प्रसङ्गेनोल्लिखित: । प्रत्त्यारम्भशब्दो हि पाणिनिनाऽपि प्प्रयुक्तो "न ह प्रत्त्यारम्भे"[७] इत्त्यत्त्र । तत्त्र प्रत्त्यारम्भ: पुनरारम्भ इति जिनेन्द्रबुद्धि–हरदत्तौ । विरामोत्तरस्स्य पुनरारम्भस्स्य प्रत्त्यारम्भत्त्वलँ लोमशीयायाश् शिक्क्षाया:,[८] माण्डूकक्याश् शिक्क्षायाश् च प्प्रयोगाच्[९] चावसातु शक्क्यम् ।।४६।।

१. या. शि. शि. व. वि., पृ. १००–१०१। (शि. स., पृ. १६) ।
२. श्लो. १६२–१६४ (शि. स., पृ. १३४) । ३. पृ. १०–११ ।
४. श्लो. ८५–८६ । ५. पा. व्या. भा. ८।४।४७ ।
६. तत्त्रैव २।१।५७ । ७. अष्टा. ८।१।३१ । ८. ५।१ (शि. स., पृ. ४५८–४५६) । ६. श्लो. ३६ (शि. स., पृ. ४६६) ।

११. पदोच्चारणदोषनिरूपणम्

पदे वर्णस्य व्यत्यासो वाऽनन्यथाभाव आगमः ।

लोपो वा यश्च सोऽपास्यः पदोच्चारणदोषकः ॥४७॥

वर्णस्य व्यत्यास ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "अदेशे वा वचनं व्यञ्जनस्य"[१] इति, "संयोगानां विपर्ययो वा"[२] इति च प्रतिपादितः। 'अभुत्स्महि' 'उत्स्नाय' इत्यादीनाम् 'अभुस्त्महि' 'उस्त्नाय'[३] इत्यादिरूपेणोच्चारणम्, 'द्रप्सः' 'अजुषन्' 'सार्ञ्जयः' 'अष्ट्राम्' 'नेष्ट्रात्' इत्यादेर् 'द्रस्पः' 'अजुर्षन्' 'साञ्जर्यः' 'अर्षटाम्' 'नेर्ष्टात्'[४] इत्यादिरूपेण चोच्चारणं वर्णव्यत्यासरूपम् बोद्ध्यम्। लोकेऽपि 'अह्ना' 'याच्ञा' इत्यादेर् 'अन्हा' 'याञ्चा' इत्यादिरूपेण वर्णव्यत्यासं कृत्वोच्चारणं कुर्वन्ति अदोषज्ञाः। पदोच्चारणे दोष एतादृशस् सर्वथा परिहर्तव्यः।

'आयाहि' इत्यादौ दीर्घावर्णस्य अपभ्रंशप्रभावाद् ह्रस्वावर्णविजातीयतयाऽशास्त्रीयेण रूपेणोच्चारणं कुर्वन्ति, ईशः, मूकः, ऊष्मा इत्यादेर् 'इसऽ' 'मुँकऽ' 'उस्माँ' इत्यादिरूपेण सर्ववर्णान्यथात्वं कृत्वोच्चारणं कुर्वन्ति; 'ऋक्' 'क्लृप्तम्' इत्यादे 'रिक्' 'क्लिरप्तम्' इत्यादिरूपेणोच्चारणं कुर्वन्ति, 'इषेत्वोर्ज्जेत्वा' इत्यादौ एकारस्य ओकारस्यापि अपभ्रंशप्रभावादिना अशास्त्रीयमेकस्थानकमुच्चारणं कुर्वन्ति; 'ताँस्त् ते अश्श्याम' 'रश्मीँरिव' 'पीवो अन्नाँ रयिवृधः' इत्यादौ अनुनासिकस्वरस्थाने सानुस्वारं स्वरमुच्चारयन्ति, एतच्च **परिपादनमुच्यते**; एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्पर्शोष्मसन्धीन् स्पर्शरेफसन्धीनभिप्रायांश्च परिपादयन्ति"[५] इति उक्तम्; अंशः, मीमांसा इत्यादेर् 'अम्सऽ' 'अङ्सऽ' 'मिमाम्सा' 'मिमाङ्सा' 'मिमान्सा' इत्यादिरूपेणोच्चारणं कुर्वन्ति; 'देवः' 'दुःखम्' 'उरःपेण' इत्यादेर् 'देवऽ' 'दुक्खम्' 'उरप्पेण' इत्यादिरूपेण वर्णान्यथात्वञ् जनयित्वा उच्चारणं कुर्वन्ति, 'मोक्षः' इत्यादेर् 'मोच्छ्यऽ' 'मोक्खऽ' इत्यादिरूपेण, 'याच्ञा' 'आज्ञा' इत्यादेर् 'याँच्याँ' 'आग्याँ' 'आग्गँऽ' 'आद्न्याँ' इत्यादिरूपेणोच्चारणं कुर्वन्ति; 'यथा' 'वस्तु' इत्यादेर् 'जथा' 'ज्यथा' 'बस्तु' 'वस्तु' इत्यादिरूपेण, 'शमः' इत्यादेस् 'सँमऽ' इत्यादिरूपेण 'उषाः' इत्यादेः 'उसाऽ'

---

१. १४।१५। २. १४।५८। ३. ऋ. प्रा. उ. भा. १४।१५।
४. ऋ. प्रा. उ. भा. १४।५८। ५. १४।३७।

'उख्थाऽ' इत्यादिरूपेणोच्चारणञ्च कुर्वन्ति । 'शुनश्शेपः' 'निष्षपी' 'शास्सि' 'निष्षाड्' 'ब्रह्म' 'विष्णुः' 'स्म' 'पृश्निः' इत्येतेषु पदेषु सकारादिस्थाने विसर्जनीयमुच्चारयन्ति; एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"शुनश्शेपो निष्षपी शास्सि निष्षाडविक्क्रमा ब्रह्म विष्णुस् स्म पृश्निः"¹ इत्युक्तम् । 'हृदयम्' 'विह्नम्' 'ब्रह्म' 'बाह्यम्' 'आह्लादः' 'जिह्वा' इत्यादीनाम् पदानाम् 'रिदयम्' 'विन्नम्' 'ब्रम्म' 'बाय्यम्' 'आल्लादऽ' 'जिउह' इत्यादिरूपेण च वर्णान्यथात्वञ्च जनयित्वोच्चारणञ्च कुर्वन्ति । उक्तं हि उव्वटेनापि— "सन्ति हि अतीर्थोषिता अलसा अगुणदोषज्ञास् सर्ववर्णान्यथात्वजनयितारः"² इति । एतादृशोऽपि पदोच्चारणदोषस् सर्वथा परिहरणीयः ।

स्वरोपधात् संयोगादेरूष्मणः पूर्वमधिकं विसर्जनीयमागमयन्ति 'अभिष्याम' इत्यादेर् 'अभिःष्याम' इत्यादिरूपेणोच्चारणञ्च कुर्वाणाः, तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "संयोगादेरूष्मणः पूर्वमाहुर् विसर्जनीयमधिकं स्वरोपधात्"³ इति; अघोषाद् ऊष्मणोऽनुनासिके परे तन्मध्ये यममागमयन्ति 'पृश्निः' 'विष्णुः' 'स्नात्वा' इत्यादौ, तदुक्तम् तत्रैव "परं यमं रक्तपरादघोषाद्"⁴ इति; 'अर्यमा' 'आष्ट्र्याम्' इत्यत्र रेफात् परं ह्रस्वं स्वरमागमयन्ति, 'अरियमा' 'आष्ट्रियाम्' इत्युच्चारयन्तः, तदुक्तम् तत्रैव "ऊष्मान्तस्थाऽरत्ययं रेफपूर्वं ह्रस्वम् ...... आहुरथाप्यसन्तम्"⁵ इति; 'दीर्घायुः' इत्यादौ 'दीरिघायुः' इत्यादिकमुच्चारयन्तो दीर्घात् परात् रेफात् परत्र च ह्रस्वं स्वरमागमयन्ति, तदुक्तम् "व्यस्यन्त्यन्तर् महतोऽव्यायतन् तन् दीर्घायुस् सूर्यो रुशदीर्त ऊर्जम्"⁶ इति; व्यञ्जनात् तालुस्थानके यकाररहिते स्वरे परे मध्ये यकारमागमयन्ति 'शुनश्शेपः' इत्यादेश् 'शुनश्श्येपः' इत्यादिकमुच्चारणञ्च कुर्वाणाः, तदुक्तम् "तालुस्थानो व्यञ्जनादुत्तरश् चेदयकारस् तत्र यकारमाहुः । शुनश्शेपश् शास्सि ववर्जुषीणामत्के बिरप्शीति निदर्शनानि"⁷ इति; सस्थानात् स्वरात् पूर्वत्र परत्र वा स्वरात् परे पूर्वे वा यकारे वकारे वा सति मध्ये यकारं वकारं वा आगमयन्ति, तदुक्तम् "लुम्पन्त्यन्तस्थाञ्च क्रमयन्ति वैता स्वरात् सस्थानादवराम् परां वा । स्वस्तय्येऽधाय्यि

१. १४।३६ ।   २. ऋ. प्रा. उ. भा. १३।२२ ।
३. १४।३३ ।   ४. तत्रैव १४।३४ ।   ५. तत्रैव १४।४० ।
६. तत्रैव १४।४९ ।   ७. तत्रैव १४।४७ ।

भुवनेयमूवु:''[१] इति। करमयन्तीत्यनेन द्वित्वमर्थादसत आगमन-मुच्च्यते। हकारात् सोष्मणस् स्पर्शाद् वा पराद् यकारात् पूर्वत्तर, शषसहेभ्यस् सोष्मभ्यश् च पराद् वकारात् पूर्वत्तर च 'आपृच्छ्यम्' 'उपह्वये' 'अह्य:' इत्त्यादौ पूर्ववर्णसमानस्थानमूष्माणमागमयन्ति, तदुक्तम् ''हकारोष्मोपहिताद् यकाद् वकाराद् वा सर्वसोष्मोष्मपूर्वात्। तत्सस्थानम् पूर्वमूष्माणमाहुस् तुच्छ्यान् दद्ध्या आपृच्छ्यमृभ्वा ह्वयेऽह्य:''[२] इति। पवर्गीयवर्णात् पञ्चमे परे मद्ध्येऽन्न्ययँ यममागम-यन्ति; तदुक्तम् ''पकारवर्गोपहिताच् च रक्तादनन्ययँ यमन् तृप्णुता-ऽऽप्नानमौभ्नात्''[३] इति; स्वरोपधाद् अनुनासिकात् सोष्मणि यमे वा परे मद्ध्येऽनुस्स्वारमागमयन्ति अनुनासिकात् पूर्वत्तर वाऽनुस्स्वारमागमयन्ति 'अञ्ज्म:' इत्त्यादेर् 'अञ्ं ज्म:' इत्त्यादिकम् 'अंञ्ज्म:' इत्त्यादिकवँ वोच्चारणङ् कुर्वाणा:, तदुक्तम् ''अनुस्स्वारमुपधावँ वान्न्यवर्णा स्वरो-पधात् सोष्मयमोदयश् चेत्। तङ्घ्ननत्यञ्ज्मो जङ्घ्नत ईङ्खयन्तीस् सञ्ज्ञातरूपोऽथ सञ्ज्ञानमिन्द्र:''[४] इति; सयँयुक्तवर्णमद्ध्ये स्वर-भक्तिमागमयन्ति 'व्यत' इत्त्यादेर् 'वियत' इत्त्यादिकमिवोच्चारणङ् कुर्वाणा:; क्वचिद् द्वित्त्वङ् कृत्त्वा वर्णमागमयन्ति 'प्र देवम्' इत्त्यादेश् 'प्प्र देवम्' इत्त्यादिरूपेणोच्चारणङ् कुर्वाणा:, तदुक्तम् ''सयँयोगानां स्वरभक्त्या व्यवायो विक्क्रमणङ् क्रमणवँ वाऽयथोक्तम्। विपर्ययो वा व्यत तिल्विलेऽज्मन् द्रप्सोऽजुष्रन् सार्ञ्जयोऽष्ट्राम् प्र नेष्ट्रात्''[५] इति। एते, एतादृशा अन्न्ये च अतिरिक्तवर्णोपजनयुताश् पदोच्चारणदोषाश् परिहरणीया:।

सान्तस्स्थानां सयँयोगानामाद्द्यस्स्य वर्णस्स्य वाऽन्त्यस्स्य वर्णस्स्य लोपङ् कृत्त्वा 'निषद्द्य' 'इन्द्रवाय्वो:' इत्त्यादेर् 'निषय' 'इन्द्रवायो:' इत्त्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वन्ति, तदुक्तम्— ''सान्त-स्स्थानामादिलोपाऽन्तलोपौ''[६] इति; लोकेऽपि 'वाय्वो: मद्ध्वो:' इत्त्यादेर् 'वाय्यो: मद्धो:' इत्त्यादिकम् उच्चारणङ् कुर्वन्ति; अन्तस्थात् पूर्वम् ऊष्मणश् पूर्वञ् च रेफात् परं ह्रस्स्ववँ विस्वरवँ विलोप्य 'पुरुषन्तिम्' इत्त्यादेश् 'पुर्षन्तिम्' इत्त्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वन्ति, उक्तं हि ''ऊष्मान्तस्स्थाप्रत्त्ययं रेफपूर्वं ह्रस्स्वलँ लुम्पन्त्याहुरथाप्प्यसन्तम्।

१. ऋ. प्रा. १४।५०। २. तत्त्रैव १४।५२। ३. तत्त्रैव १४।५३। ४. तत्त्रैव १४।५४। ५. तत्त्रैव १४।५८। ६. तत्त्रैव १४।१४।

पुरुषन्तिम् पुरुवारार्यमाष्ट्र्या हरियोजनाय हरियूपीयायाम्"[1] इति; य-व-युक्तानां सयँ्योगानायँ् यकारवँ् वकारञ् च लुम्पन्ति ज्यैष्ठ्याय इत्यादेर् जैष्ठाय इत्यादिकम् उच्चारणङ् कुर्वाणाः, तदुक्तवँ् "लुम्पन्ति वा सन्तमेवयँ् स्वकारञ् ज्यैष्ठ्याय सम्वारन्नापृच्छ्यमृभ्वा"[2] इति; क्व चिदसयँ्युक्तमपि यकारवँ् वकारञ् च सस्थानात् स्वरादवरम् परवँ् वाऽपि लुम्पन्ति 'स्वस्तये' इत्यादेस् स्थाने 'स्वस्तए' इत्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वाणाः, उक्तं हि "लुम्पन्त्यन्तस्स्थाङ् वरमयन्ति वैता स्वरात् सस्स्थानादवराम् परावँ् वा । स्वस्तयेऽधायि भुवनेयमूवुः"[3] इति ।

क्व चिद् द्विरुच्चारणीयान् वर्णान् एकस्य लोपङ् कृत्वा सकृदेवोच्चारयन्ति 'अज्ज्मन्' इत्यादेस् स्थाने 'अज्मन्' इत्यादिकम् उच्चारणङ् कुर्वाणाः, तदुक्तम् "सयँ्योगानाम्...... विक्रमणम् (दोषः)"[4] इति ।

एते एतादृशा अन्न्यविधाश् चाऽनन्येऽपि सम्भवन्तस् सर्वे पदोच्चारणदोषा वर्जनीयाः, पदोच्चारणदोषरहितं हि पठनमादर्शभूतम् पठनम् भवतीति ।।४७।।

१२. वाक्योच्चारणदोषविशेषनिरूपणम्

वाक्यस्स्थपदसन्धेर् यो दोष उच्चारणे कृतः ।
वर्णव्यत्यासादिकस् स वाक्योच्चारणदोषकः ।।४८।।

पदान्तपदादिसंहितागता उच्चारणदोषा वाक्योच्चारणदोषा मन्तव्याः । ते च उक्तलक्षणेषु सर्वेषु सन्धिषु सम्भवन्ति । तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्ये उल्लिखितानेव दोषानत्रोल्लिखामः । तत्र समानवर्णासु विवृत्तिषु ह्रस्वदीर्घौ पूर्वोत्तरस्स्वरौ विपर्यस्स्यन्ति, उत्तरं स्वरवँ् लुम्पन्ति वा "ऊतीऽइन्द्रः" इत्यादेर् "ऊति ईन्द्रः" इत्यादिकम् "ऊतीन्द्रः" इत्यादिकवँ् वोच्चारणङ् कुर्वाणाः, उक्तं हि "समानवर्णासु विपर्ययो वा यथा ह्यूती इन्द्र क आसतश् च"[5] इति; विवृत्तौ परस्य स्वरस्य लोपङ् कुर्वते "या ऐच्छः" इत्यादेर् "या च्छः" इत्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वाणाः, तदाह— "विवृत्तिषु प्प्रत्ययादेरदर्शनयँ् यथा य ऐच्छश् च य औशिजश् च"[6] इति, अन्तस्स्थावति सयँ्योगे परे पदान्तमनुनासिकं स्पर्शवँ् विलम्बातिशयेन उच्चार्य तत४

१. ऋ. प्रा. १४।४० । २. तत्रैव १४।४८ ।
३. तत्रैव १४।५० । ४. तत्रैव १४।५८ । ५. तत्रैव १४।६१।
६. तत्रैव १४।५९ ।

परवं वर्णन् द्विरुच्चारयन्ति "शर्मन् स्याम" इत्यादेश् "शर्मन्ऽऽस्स्याम" इत्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वाणाः; तदुक्तम्— "सान्तस्स्थादौ धारयन्त४ परक्रमं शर्मन् स्यामास्मिन्त्सु जनान्छ्रुधीयतः"[1] इति; यत्र सन्धौ अनुस्वारागमो नेष्टस् तत्राप्यनुस्स्वारागमङ् कुर्वन्ति, 'ताँस् ते' इत्यादौ उच्चारणीये 'तां स्ते' इत्यादिकमुच्चारयन्तः, एतच्च **परिपादनमु**च्यते, तथाहि— "स्पर्शोष्मसन्धीन् स्पर्शरेफसन्धीनभिप्न्रायाँश् च परिपादयन्ति"[2] इति; पदान्ते वर्तमानात् पञ्चमाद् वर्णात् परत्र स्थितं हकारम् पूर्वसवर्णञ् चतुर्थङ् कुर्वन्ति, 'दध्यङ ह' इत्यादेर् 'दध्यङ घ' इत्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वाणाः, तदुक्तम्- "रक्तात् तु सोष्मा क्रियते हकारो दध्यङ ह देवान् हवते महान् हि"[3] इति; अकारपूर्वायाम् इकारपरायामुकारपरायाञ् च विवृत्तौ विरामलोपम् एकवर्णवद्भावञ् च कृत्वा 'सऽइदस्ता' इत्यादेस् "सैदस्ता" इत्यादिकमुच्चारणङ् कुर्वन्ति, उक्तं हि— "इ-उ-सन्धौ सन्ध्यवचनञ् च कासु चित् स इदस्ता कस्त उवो यथैते"[4] इति; विवृत्तौ पूर्वे परे च स्स्वरे दीर्घेऽवर्णे सति पादमात्रावं विवृत्तिन् दीर्घीकृत्य परस्य स्वरस्याऽऽद्द्यम् भागन् तयाऽभिव्याप्नुवन्ति, ततश् च परस् स्वरो ह्रस्स्व इव भाति, एतच् च **अभिव्यादानम्** उच्यते; तदुक्तम् "अभिव्यादानञ् च विवृत्तिपूर्वे कण्ठ्ये ता आपोऽवसा एति दीर्घे"[5] इति। एते एतादृशा अन्न्यविधाश् चाऽन्न्येऽपि सम्भवन्तो वाक्योच्चारणदोषास् सर्वथा परिवर्जनीया आदर्शभूतम् पठनङ् कर्तुकामेन। तदेवं समासेन निरूपितं सामेति शम् ॥४८॥

॥ इति सामाद्ध्यायष् षष्ठः ॥

---

१. ऋ. प्रा. १४।५५। २. तत्रैव १४।३७।
३. तत्रैव १४।५७। ४. तत्रैव १४।६०। ५. तत्रैव १४।६२।

अथ सप्तमोऽध्यायः

सन्ताननिरूपणम्

१. सन्तान–संहितापदयोः पर्यायवाचिता

सन्तान इति शब्देन संहितोक्ता श्रुताविति ।

विद्वांस ऐकमत्येन प्राहुर् हि निखिला अपि ॥१॥

"शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णस् स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तश् शीक्षाध्यायः"[१] इत्यस्यां श्रुतौ सन्तान इति शब्देन संहितोक्तेति शङ्करभगवत्पादप्रभृतयस् सर्वेऽपि विद्वांस ऐकमत्येन वदन्ति । पदान्त–पदाद्द्योस् संहितायाश् शिक्षाशास्त्रान्तर्गतविषयत्वं युक्त्यापि समुचितमेव दृश्यत इति अस्माभिः प्रागेव निरूपितम्[२] ॥१॥

२. संहितानिरूपणम्

बुधैरेकप्राणयोगो वर्णानां संहितोच्यते ।

परमस् सन्निकर्षस् तु तेषां सा कैश् चिदुच्यते ॥२॥

यद्यपि ऐतरेयारण्यके "पूर्वमक्षरम् पूर्वरूपमुत्तरमक्षरमुत्तररूपं, योऽवकाशः पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति"[३] इति, "अथ वयम् ब्रूमो निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरम् पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धिं विवर्तयति येन स्वरास्स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विभजते सा संहिता"[४] इति, "अथ हाऽस्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्विमे अविकर्षन्ननेकीकुर्वन् यथावर्णमाह तद् याऽसौ मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सन्धिविज्ञपनी साम तद् भवति, सामैवाहं संहिताम् मन्य इति"[५] इति च संहितालक्षणानि वर्णितानि; तथापि प्रातिशाख्यकारास् सङ्क्षेपेणेत्थं

---

१. तै. उ. १।२, तै. आ. ७।२ । २. उपबन्धे, पृ. ६–७; उपक्रमाध्याये पृ. ८९–९१ । ३. ३।१।५ । ४. तत्रैव । ५. तत्रैव ।

संहितालक्क्षणानि प्प्रतिपादयन्ति— "पदान्तान् पदादिभिस् सन्दधदेति यत् सा (संहिता) कालाव्व्यवायेन"[1] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये; "वर्ण्णानामेकप्प्राणयोगः संहिता"[2] इति शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये, "अथ संहितायामेकप्प्राणभावे"[3] इति तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये, "सन्निकर्षस् संहिता"[4] इति ऋक्तन्त्रे । मुनिर् यास्कोऽपि "परस् सन्निकर्षस् संहिता"[5] इति; एवमेव पाणिनिरपि[6] । पाणिनीयव्याकरणस्स्य वार्त्तिककारेण मुनिना कात्त्यायनेन भाष्ष्यकारेण मुनिना पतञ्जलिना च पाणिनीयं संहितालक्क्षणं स्फुटीकरणेन सम्म्यग् व्याक्ख्यातमस्ति ।।२।।

३. संहिताभेदनिरूपणम्

संहितानान्तु भेदेषु ह्याद्द्या निर्भुजसंहिता ।
प्प्रतृण्णसंहिताऽतश्च स्युश्च क्क्रमादिकसंहिताः ।।३।।

तत्त्र निर्भुजलक्क्षणम् ऐतरेयारण्ण्यके "यद्धि सन्धिवं विवर्तयति तन् निर्भुजस्स्य रूपम्"[7] इति; "निर्भुजशब्दस् संहितावाची" इति "निर्दिष्टौ भुजसदृशौ पूर्वोत्तरशब्दौ यस्मिन् संहितारूपे तदुच्चारणन् निर्भुजम्" इति च तद्व्याक्ख्याने सायणः । ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यवर्गद्द्वये च "सन्धेर् विवर्त्तनन् निर्भुजवं वदन्ति"[8] इति; "निर्भुजं संहिताद्ध्ययनमुच्च्यते" इति च तद्वृत्तौ विष्णुमित्त्रः । प्प्रतृण्णस्स्य लक्क्षणञ्च— "अथ यच्छुद्धे अक्क्षरे अभिव्व्याहरति तत् प्प्रतृण्णस्स्य (रूपम्)"[9] इति ऐतरेयारण्ण्यके; "प्प्रतृण्णशब्देन विच्छिन्नम् पदमभिधीयते" इति च तद्व्याक्ख्याने सायणः । ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यवर्गद्द्वये च— "शौद्धाक्क्षरोच्चारणञ्च प्प्रतृण्णम्"[10] इति; "प्प्रतृण्णम् पदाद्ध्ययनमुच्च्यते" इति च तद्वृत्तौ विष्णुमित्त्रः । यद्द्यपि पदाद्ध्ययने पदानि विच्छिन्नानि अधीयन्ते इति तत्त्र न प्प्रायेण संहिता भवति; तथाऽपि सावग्ग्रहस्स्य प्प्रगृह्य्यस्स्य च पदस्स्य पाठे वेष्टकादिना सह संहिताऽपि भवतीति पदाद्ध्ययनम् प्प्रतृण्णसंहितात्त्वेनाऽस्माभिरिह प्प्रतिपादितम् । क्क्रमसंहिता, क्क्रमजटासंहिता, क्क्रमशिखासंहिता, क्क्रमदण्डसंहिता, क्क्रममालासंहिता, क्क्रमलेखासंहिता, क्क्रमद्ध्वजसंहिता, क्क्रमरथसंहिता, क्क्रमघनसंहिता चेति च संहिताभेदास् स्युः । तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये तु प्प्रकारान्तरेणाऽपि संहिताभेदाश्च प्प्रदर्-

---

१. २।१, २। २. १।१५८। ३. ५।१। ४. ३।१।७। ५. १।६।१(निरुक्ते)। ६. अष्टा. १।४।१०९। ७. ३।१।३। ८. १।३। ९. ३।१।३। १०. १।३।

शिताः। तथा हि "अथ चतस्रस् संहिताः, पदसंहिताऽक्षरसंहिता वर्णसंहिताऽङ्गसंहिता चेति, नानापदसन्धानयोगः पदसंहितेत्यभिधीयते, यथास्वमक्षरसंहितादीनामप्येवम्"[1] इति। तद्व्याख्याने सोमआर्येण च—"नानाक्षरसन्धानयोगोऽक्षरसंहिता, नानावर्णसन्धानयोगो वर्णसंहिता, नानाङ्गसन्धानयोगोऽङ्गसंहिता" इत्युक्त्वा "एकपदे केवलस्वरयोस् संयोगोऽक्षरसंहिता, एकपदे स्वरव्यञ्जनसंयोगो वर्णसंहिता, एकपदे केवलव्यञ्जनसंयोगोऽङ्गसंहिता, अन्यत्र पदसंहिता" इत्युक्तम्। "संहिताकरणञ् चेदमथ वक्ष्याम्यतो लघु। व्यञ्जनेन क्व चित् सन्धिस् स्वरेण स्यात् क्व चित् तथा"[2] इति चारायणीयशिक्षायाम्। न्याय्याम् पदानुपूर्वीमुल्लङ्घ्य प्रवर्तमाना संहिता अनानुपूर्व्यसंहितेति चैकाऽनानुपूर्व्यसंहिताऽधिका ऋग्वेदप्रातिशाख्य उल्लिखिताऽस्ति[3] ।।३।।

४. संहितायाः परिणामानां वर्गीकरणम्

संहितायाञ् च वर्णानां विकारस् स्यात् क्व चित् तथा।
क्व चित् प्रकृतिभावश् च लोपो वाऽप्यागमः क्व चित् ।।४।।

तदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्— "सन्धिश् चतुर्विधो भवति लोपागमविकाराः प्रकृतिभावश् चेति"[4] इति। चारायणीयशिक्षायाञ् च— "लोपसन्धिस् स ते लोकमुश्चन्द्रेत्यागमस् स्मृतः। वज्ज्य-(ज्र्च-?) सीति विकारस् तु प्रकृतिः किं स्विदित्यपि ।। वर्णस्यादर्शनं लोप आगमो वर्णदर्शनम्। वर्णानन्यत्वं विकारस् स्यात् स्वभावः प्रकृतिस् स्मृतः ।। वर्णागमो वर्णविपर्ययश् च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। (धा)तोस् तथार्थातिशयो नियोगस् तदुच्यते पञ्चविधन् निरुक्तम्"[5] इति ।।४।।

५. शिक्षाशास्त्रविषयभूतसंहितानिरूपणम्

पदान्त्यस्य हि वर्णस्य पदाद्येन हि संहिता।
या सैव मुख्यरूपेण शिक्षाशास्त्रे निरूप्यते ।।५।।

तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रम् पदे दृष्टेषु वचनात् प्रतीयात्"[6] इति, "पदान्तान् पदादिभिस् सन्दधदेति यत् सा (संहिता) कालाव्यवायेन"[7] इति च। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "पदान्तपदाद्योः सन्धिः"[8] इति ।।५।।

---

१. २४।१-४। २. पृ. २०। ३. २।७८। ४. या. शि. शि.ब.वि., पृ. ८१। ५. पृ. ३०। ६. २।५। ७. २।२। ८. ३।३।

(क) पदनिरूपणम्

सुबन्तञ्च तिङन्तञ्च पदमेके प्रचक्षते ।
अर्थः पदमिति प्राह स्फुटं कात्यायनो मुनिः ॥६॥

तथाहि पाणिनिः — "सुप्तिङन्तम् पदम्"[1] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये कात्यायनमुनिस्तु—"अर्थः पदम्"[2] इति । तद्व्याख्याने उव्वटश्च— "अर्थाभिधायि पदम्, पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति पदम्"[3] इति । "अन्वर्थोऽयम् पदशब्दः, पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदमिति"[4] इति जिनेन्द्रबुद्धिः पूर्वतरमेव प्राह । "अक्षरसमुदायः पदम्, अक्षरं वा"[5] इत्यपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये । "वर्णसमुदायः पदम्"[6] इति पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि । "पदमर्थे प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तञ्च पदम्"[7] इति च । "पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम्"[8] इति च कातन्त्रव्याकरणे । "पदशब्देनार्थ उच्यते"[9] इति कय्यटोऽपि ॥६॥

(ख) पदजातनिरूपणम्

नाम चाऽऽख्यातमपि चोपसर्गश्च निपातकः ।
इति चत्वारि हि पद-जातानि कथितानि च ॥७॥

तथाहि—"नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः"[10] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; "अक्षरसमुदायः पदम्, अक्षरं वा, तच्चतुर्धा, नामाख्यातोपसर्गनिपाताः"[11] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये; "चतुर्णाम् पदजातानाम् नामाख्यातोपसर्गनिपातानाम्"[12] इति शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् । निरुक्ते यास्कमुनिरपि— "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च"[13] इति । चारायणीयशिक्षायाञ्च—"स्वरोऽक्षरमिति प्राहुराचार्याः शब्दचिन्तकाः । समुदायः पदं तेषां तच्चतुर्धा व्यवस्थितम् । नासि(मि)काख्यामि(लि)के चोभे नैपातिकमनन्तरम् । उपसर्गाश्च निष्पत्तिः पदमेवञ्चतुर्विधम्"[14] इति ॥७॥

---

१. अष्टा. १।४।१४ । २. ३।२ । ३. शु. य. प्रा. उ. भा. ३।२ । ४. काशिकाव्याख्यायाम् ३।१।६२ । ५. ८।४६, ४७ । ६. १।१।२१, वा. ५ । ७. १।२।६४, वा. १९ । ८. १।१।२० । ९. भा. प्र. १।२।४२, वा. २ । १०. १२।१७ । ११. ८।५०-५३ । १२. १।१ । १३. १।१।१ । १४. पृ. २० ।

(ग) नामादिपरिभाषा:

सत्त्वाभिधायकं नाम स्यादाख्यातं क्रियार्थकम् ।
उपसर्गोऽनुगस्तस्योच्चावचार्थो निपातकः ॥८॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "तन्नाम येनाऽभिदधाति सत्त्वम्, तदाख्यातं येन भावं स धातुः"[1] इति, "क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ निपातानामर्थवशान्निपातनादनर्थकानामितरे च सार्थकाः । नेयन्त इत्यस्ति सङ्ख्येह वाङ्मये मिताक्षरे चाऽप्यमिताक्षरे च ये"[2] इति च । "क्रियावाचकम्" इत्यादिकश्श्लोकश्शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि पठ्यते[3] । बृहद्देवतायां च— "शब्देनोच्चरितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥ अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इहैक एव । क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । सङ्ख्याविभक्त्यव्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः"[4] इति । यास्कश्च—"भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि"[5] इति, "(उपसर्गाः) नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति"[6] इति, "अथ निपाता उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति"[7] इति च । "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः"[8] इति, "गुणभूतैरवयवैस्समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते"[9] इति च वाक्यपदीये । नामादिशब्दनिर्वचनानि च—"नमन्ति आख्यातशब्दे गुणभावेन (इति) नमयन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि"[10] इति आचार्यदुर्गः । "आख्यायन्ते स्त्रीपुन्नपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानानि अनेन, क्रिया च तेषामुपरि प्राधान्येन वर्तमाना इत्याख्यातम्"[11] इति च स एव । "आख्यात-

---

१. १२।१८, १९ । २. १२।२५, २६ । ३. ८।५५ ।
४. १।४२–४५ । ५. निरुक्ते १।१।१ । ६. तत्रैव १।१।३ ।
७. तत्रैव १।२।१ । ८. तृतीये काण्डे भूयोद्रव्यसमुद्देशे श्लो. ३ । ९. तृतीये काण्डे क्रियासमुद्देशे, श्लो. ४ ।
१०. निरुक्तवृत्तौ १।१।१ । ११. तत्रैव ।

मुपगृह्यार्थविशेषमिमे तस्यैव सृजन्तीति उपसर्गाः"[1] इत्यपि स
एव । "गतितया कर्मप्रवचनीयतया वा पदान्तरैरुपसृज्यन्त इत्युप-
सर्गाः"[2] इति गार्ग्यगोपालयज्वा । "अर्थवशान् निपातनान् निपाताः"[3]
इति शौनकः ॥८॥

(घ) नामादिरङ्गनिरूपणम्

शुक्लवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता मताः ।

कपिलास् तूपसर्गाश् च कृष्णाश् चैव निपातकाः ॥९॥

अयवं विषय आर्षदृष्ट्यैकदृश्योऽस्माभिस् तु आगमबलादेव
वेदितुं शक्यः । प्रतिपादितश् चाऽयवं विषयो याज्ञवल्क्यशिक्षाया-
मनयैव कारिकया[4] । एवमुपासितानि नामादीनि पदानि अभ्युदयफलानि
भवन्तीति विज्ञायते । तदर्थमेव याज्ञवल्क्यशिक्षोक्तोऽयवं विषयो-
ऽत्राऽपि सङ्गृहीतो बोद्धव्यः ॥९॥

(ङ) नामादिगोत्रनिरूपणम्

नाम स्याद् भार्गवम् भारद्वाजमाख्यातमुच्यते ।

उपसर्गस् तु वासिष्ठो निपातᳵ काश्यपस् तथा ॥१०॥

अयमपि विषय आगमादेव वेदितव्यः । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि
एष विषयᳶ प्रतिपादितः । तथाहि— "भारद्वाजकमाख्यातम् भार्गवन्
नाम भाष्यते । वासिष्ठ उपसर्गस् तु निपातः काश्यपः स्मृतः"[5]
इति । एवमेव याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि प्रायेण[6] । चारायणीय-
शिक्षायामपि— "भारद्वाजकमाख्यातम् भार्गवन् नाम गोत्रतः ।
वासिष्ठा उपसर्गास् तु निपाताᳵ काश्यपास् स्मृताः"[7] इति । एव-
मुपासितानि नामादीनि अभ्युदयफलानि भवन्तीति विज्ञायते ॥१०॥

(च) नामादिदेवतानिरूपणम्

स्मृतन् नाम तु वायव्यमाख्यातं सौम्यमेव च ।

आग्नेयस् तूपसर्गश् च निपातो वारुणस् स्मृतः ॥११॥

अयमपि विषय आगमैकगम्यः । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि एष
विषयᳶ प्रतिपादितः । तथाहि— "सर्वन् तु सौम्यमाख्यातन् नाम
वायव्यमिष्यते । आग्नेयस् तूपसर्गस् स्यान् निपातो वारुणस् स्मृतः"[8]

---

१. या.शि.शि.व.वि., पृ. १।१।३ । २. तै. प्रा. व्या. १।१५ ।
३. ऋ. प्रा. १२।२६ । ४. या. शि. शि. व. वि., पृ. ७९ ।
५. ८।५८ । ६. शि. व. वि. पृ. ८० । ७. पृ. २० ।

इति । याज्ञवल्क्यशिक्षायामप्येवमेव[1] । चारायणीयशिक्षायाञ्च— "नाम वायव्यमैन्द्रं वा सौम्यमाख्यातमिष्यते । आग्नेयस्तूपसर्गस् स्यान् निपातो व(ा)रुणस् स्मृतः"[2] इति । एवमप्युपासितानि नामादीनि पदानि अभ्युदयफलानि भवन्तीति विज्ञायते ॥११॥

(छ)नामादिस्वरसामान्यनिरूपणम्

एकोदात्तम् पदम् प्रायो नामान्तोदात्तकन् तथा ।

आख्यातन् निहतं शिष्टावाद्युदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥१२॥

'बृहस्पतिः' इत्यादीनाङ् केषाञ् चन पदानान् द्व्युदात्तकत्वेऽपि प्रायेण पदमेकोदात्तम् भवति । तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "स्वरितवर्जमेकोदात्तम् पदम्"[3] इति । ऋक्तन्त्रेऽपि— "पदमेकोच्चम्"[4] इति । पाणिनिमुनिरपि— "अनुदात्तम् पदमेकवर्जम्"[5] इति । नामानि प्रायेणान्तोदात्तानि । तदुक्तम्— "फिषोऽन्त उदात्तः"[6] इति । अपवादास् त्वस्य बहवः । पाणिनीयव्याकरणभाष्ये च— "न त्विदलँ लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्याऽऽदिरुदात्तो भवतीति । इदम् पुनरस्ति प्रातिपदिकस्याऽन्त उदात्तो भवतीति"[7] इति । वाक्ये आख्यातम् प्रायेण सर्वानुदात्तम् भवति । उक्तं हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गगाणाञ् चतुष्टये"[8] इति । उपसर्गेषु अभीत्ययमन्तोदात्तो भवति अन्ये आद्युदात्ताः । तदुक्तम्— "विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरा नव । आद्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तस् त्वभीत्ययम्"[9] इति । निपाताश्च प्रायेणाऽऽद्युदात्ता भवन्ति । तदुक्तम् फिट्सूत्रे— "निपाता आद्युदात्ताः, उपसर्गाश् चाऽभिवर्जम्"[10] इति । निपातविषये उक्तस्य नियमस्य— "एवादीनामन्तः, वावादीनामुभावुदात्तौ, चादयोऽनुदात्ताः, यथेति पादान्ते"[11] इति अपवादा अल्पे एव । "तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्"[12] इति वदन् यास्कमुनिरपि नामपदस्य सर्वानुदात्तत्वम् प्रायेण न भवतीति प्रतिपादयति । स्वरसंहिताज्ञानाय पदान्तपदादिगतास् स्वरा विशेषेण ज्ञातव्याः; तेषु च ये उत्सर्गापवादरूपलक्षणेनानुगन्तुमशक्यास् ते प्रतिपदमेव निघण्टावुपदेशेन प्रतिपादनीयाः । तदुक्तम्—

---

१. शि. व. वि., पृ. ८० । २. पृ. २० । ३. २।१ ।
४. ३।१।२(६३)। ५. अष्टा. ६।१।१५८। ६. फिट्सूत्रे १।१।
७. ६।१।१२३ । ८. ८।५६ । ९. ऋ. प्रा. १२।२२–२४ ।
१०. ४।१२–१३ । ११. ४।१४–१७ । १२. १।३।३ ।

"यानि तद्ध्यग्ग्रहणानि प्रातिपदिकानि, एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्, पलाशः पलाष इति मा भूत्, मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्"[1] इति ॥१२॥

(ज) पदशय्यानिरूपणम्

उदात्तमाद्युदात्तञ्च मध्योदात्तं पदं तथा।
अन्तोदात्तं द्व्युदात्तञ्च त्र्युदात्तं स्वरितं ततः ॥१३॥
अनुदात्तस्वरितकमनुदात्तमिति क्रमात्।
नव प्रकारास्स्वराणां पदशय्याः प्रकीर्तिताः ॥१४॥
प्र सोमो हविषामग्निर्बृहस्पतिरतः परम्।
इन्द्राबृहस्पतिस्स्वश्च वीर्यं वश्च निदर्शनम् ॥१५॥

तथाहि पाणिनीयशिक्षायाम्— "अन्तोदात्तमाद्युदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम्। मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नव पदशय्याः॥ अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषा स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती। अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तम्। प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम्। हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम्। बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम्"[2] इति। कौहलीयशिक्षायाञ्च— "नवप्रकारं विज्ञेयं पदानां स्वरलक्षणम्। अन्तोदात्तमथोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तकम्। मध्योदात्तं ह्यु(त्र्यु ?)दात्तञ्च निहतस्वरितं तथा। एकस्वरितमित्येताः पदशब्द(य्या?) नव संस्मृताः"[3] इति। सर्वसम्मतशिक्षायाञ्च— "एकोदात्तं पदं ज्ञेयमुदात्तद्वितयं पदम्। त्र्युदात्तं वा पदं विद्यान्नित्यस्वारमथापरम्। सर्वाऽनुदात्तमथवा पदानां कुत्रचित् पदम्। स समासस्त्र्युदात्तः स्यादेकोदात्तद्व्युदात्तयोः। यद्येष्वन्यद् धि तं (विद्यान् ?) नीचमेव (वम् ?) पदस्थितिः। एवं शिष्टैरभिहितं स्वरूपं वैदिकस्य तु"[4] इति। नारदीयशिक्षायां तु— "अष्टप्रकारं विज्ञेयं पदानां स्वरलक्षणम्। अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम्। मध्योदात्तं स्वरितं द्विरुदात्तमित्येषा अष्टौ पदसञ्ज्ञाः (-शय्याः ?)। अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषा स्वर्वनस्पतिः"[5] इति ॥१३–१५॥

१. पा.व्या.भा.,अ.१। २. श्लो.४५–४७। ३. श्लो.३४–३५।
४. श्लो. ६०–६२ (३.२९–३१)। ५. २।७।४–५।

(झ) पदान्तगामिवर्णनिरूपणम्

दीर्घम् कारान्लृकारन् द्वितीयांश् च चतुर्थकान् ।
चवर्गीयांस् तथाऽन्तस्था ऊष्मणश् चाऽविसर्गकान् ॥१६॥
तथाऽनुस्वारमिति च वर्णानां सप्तविंशतिम् ।
विहायाऽन्ये मूलवर्णाः पदान्तस्था भवन्ति हि ॥१७॥

उदाहरणानि यथा— वर्म, स्वहा, वरि, देवी, मधु, बाहू, धातृ, अग्ने, करवामहै, वायो, देवौ, वाक्, वाग्, प्राङ, विट्, विड्, सुगण्, तत्, तद्, देवान्, अनुष्टुप्, अनुष्टुब्, अग्निम्, वायुः इति । ये स्वरा दीर्घा अपि पदान्तस्था भवन्ति ते पदान्तस्था भवन्त्येव प्लुततां गता अपि । तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "ऊष्मान्तस्थरसोष्मचकारवर्गा नाऽन्तयं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयात्"[1] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अचच्औ, विसर्ज्जनीयः, स्वरोश्च् च लृकारवर्ज्जम्, णकारङ्कारावलग्ग्रहे"[2] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च— 'पदान्त्याः पदद्यः, अन्लृकारस् स्वराः पदद्यः, लकारविसर्जनीयौ च, स्पर्शाः प्रथमोत्तमाः, न चवर्गः, प्रथमान्तानि तृतीयान्तानीति शौनकस्य प्रतिज्ञानन् न वृत्तिः"[3] इति । शैशिरीयशिक्षायाम् च— "वर्गाणाम् प्रथमो वर्णः पञ्चमे सार्ववर्णिके । उदये पञ्चमस्थस् स्यान् न चकारः पदान्तगः"[4] इत्यादिनाऽयं विषयः प्रतिपादितः । नारदीयशिक्षायाम् च— "स्वरा गडदबाश् चैव ङणनमास् सहोष्मभिः । चतुर्णाम् पदजातीनाम् पदान्ता दश कीर्तिताः"[5] इति । उक्तेषु वचनेषु ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिवचनानि तत्तच्छाखाविषयाणि; अत एव ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽनुपात्तो लकारश् शौनकीयचतुरध्यायिकायामुपादीयते तत्सम्बद्धशाखायाम्—"बहिष्टे अस्तु बालिति"[6] इत्यादौ पदान्ते लकारस्य सत्त्वात् । एष च विषयः पदविभजनसन्धानकल्पनासौकर्याय प्रतिपादितो बोद्ध्यः ॥१६–१७॥

(ञ) पदादिगामिवर्णनिरूपणम्

दीर्घऋकारन् तथलृकार सप्त वर्णाश् च झादिकान् ।
अयोगवाहांश् चाऽपास्याऽन्ये वर्णास् स्युः पदादिगाः ॥१८॥

उदाहरणानि यथा— अथ, आत्, इन्द्रः, ईशः, उत, ऊनुः, ऋषिः, एषः, ओषधिः, ऐत्, औक्षम्, कः, खनमानः, गङ्गे, घृतम्, ङवते,

1. १२।१ । 2. १।८५–८८ । 3. १।३–८ ।
4. श्लो. १२२ । 5. २।५।१ । 6. शौ. अ. वे. स १।३।१ ।

चित्त्रम्, छाया, जाया, तम्, देवः, धनम्, नमः, पतिः, फलम्, बलम्, भवम्, मनः, यत्, रत्नम्, लक्ष्मीः, वायुः, शतम्, षट्, सप्त, हरिणी इति । यद्द्यपि लोके झञ्झावातः, झटिति, झम्पः, झरः, झीर्यति, ञुञाब, ढड्कः, टीकते, ठक्कुरः, डमरुः, डयनम्, डिम्भः, ढक्का, णकार इत्त्यादौ झकारादयोऽपि, वर्णाः पदादौ आगच्छन्तो दृश्श्यन्ते, तथापि ऋग्वेदादिकवं विषयविशेषमादाय झकारादीनाम् पदादावनुपलभ्यमानत्त्वमुक्तवं वेदितव्यम् । उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये—"ऋकारल्कारौ परमर्धमूष्मणात् नाऽऽदिन् तकारादवरे च सप्त"[1] इति ।।१८।।

(ट) समानपदस्स्थानावं वर्णानाम् परस्परं सयं योगित्त्वासयं योगित्त्वयोर् निरूपणम्—

मद्ध्येषु स्स्पर्शवर्गेषु ह्येकवर्गीयवर्णकः ।
अनन्न्यवर्गीयवर्णेन सयं युज्ज्येत पदे न हि ।।१९।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "नानन्योनन्येन मद्ध्यमास् स्पर्शवर्गास् सयं युज्ज्यन्ते"[2] इति ।।१९।।

ऊष्मभिर् घोषिणोऽनन्त्यस्स्पर्शा नो सोष्मणोष्मवान् ।
परस्स्थेन हकारेण न स्स्पर्शो योगमेति च ।।२०।।

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "तथा तेषाङ् घोषिणस् सर्वशोष्मभिः"[3] इति, "न स्स्पर्शैरूष्मा प्रथमः परस् सन्"[4] इति च ।।२०।।

सोष्मा हकारश् च पूर्वौ न स्स्पर्शैनोत्तमवं विना ।
घोषिणोऽनुत्तमास् स्पर्शास् स्पर्शैर् नैव ह्यघोषिभिः ।।२१।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "नाऽनुत्तमैस् स च सोष्मा च पूर्वौ"[5] इति, "नाऽनुत्तमा घोषिणोऽघोषिभिस् सह स्स्पर्शैस् स्पर्शाः"[6] इति च ।।२१।।

परोष्मभिर् नोत्तमाश् च यवौ चाऽथ य एव तु ।
परैस् स्पर्शैर् लकारेण रेफो रेण च लेन च ।।२२।।

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "नोत्तमा ऊष्मभिः परैः"[7] इति, "नाऽन्त्यान्तस्स्था न प्रथमोष्मभिः परैः"[8] इति, "लकार-स्स्पर्शैर् न यकार उत्तरैः"[9] इति, "न रेफो रेफेण"[10] इति, "न लकारेण रेफः"[11] इति च ।।२२।।

---

१. १२।२ । २. १२।३ । ३. १२।६ । ४. १२।१० ।
५. १२।११ । ६. १२।१२ । ७. १२।१३ । ८. १२।७ ।
९. १२।१४ । १०. १२।८ । ११. १२।४ ।

वोऽनुत्तमैर् परैस् स्पर्शैर् नाऽन्योन्येन तथोष्मकाः ।
पदमध्ये हि चैतेषान् नियमानाम् प्रवर्तनम् ॥२३॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "स्पर्शैर् वकारो न परैरनुत्तमैः"[1] इति, "ऊष्माणोऽन्योन्येन च न"[2] इति, "ऋक्पदेष्विदम्"[3] इति च ।

समानपदस्थानां वर्णानाम् परस्परं संयोगित्वासंयोगित्वयोर् निरूपणमिदम् ऋग्वेदप्रातिशाख्यमेवोपजीव्य कृतम्, अत एतन् मुख्यतया ऋग्वेदविषयम् । तथापि प्रायेणैतत् सम्पूर्णस्यैव संस्कृतवाङ्मयस्य व्यञ्जनसंयोगानाम् प्रकृतेर् बोधकमप्यस्त्येव । कुत्र चित् के चिदपवादा अपि स्युरेव, यथा ऋग्वेदे एवाऽपि भृशं विचारणीयोऽपि अखखलीकृत्य[4] जञ्झतीः[5] इति सोष्मसंयोग प्राप्यते एव ॥२३॥

६. अथ संहिताविशेषाधिकारः

(अ) स्वरसन्धिनिरूपणम्

स्यात् पूर्वपरयोरेक आदेश इति चेत्ततः ।
उत्तरेषु कतिषु चिद् वचनेषूपतिष्ठते ॥२४॥

(क) प्रश्लिष्टसन्धिषु दीर्घसन्धेर् निरूपणम्

समानाऽक्षरतस् तस्मिन् सस्थाने दीर्घ इष्यते ।
ऋति ऋ वा तथ लृति लृ वेति च बुधैस् स्मृतम् ॥२५॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्"[6] इति । शा. ऋग्वेदसंहितायाम् उदाहरणानि च—त्वाग्ने[7], दिवीव[8], मधूदकम्[9] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "सिं सवर्णे दीर्घम्"[10] इति । मा.वा. शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम् उदाहरणानि च—प्रार्पयतु[11], सोमेनातनच्मि[12], विष्णुस्त्वाक्रमताम्[13], संयौमीदम्[14], अनूज्जेषम्[15] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "अथैकमुभे दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे"[16] इति । तैत्तिरीयसंहितायामुदाहरणानि च— त्वानूग्वङ्[17], रास्नासि[18], मास्थात्[19], रास्नासीन्द्राण्यै[20], तनच्मीन्-

---

१. १२।५ । २. १२।१५ । ३. १२।१६ ।
४. ७।१०३।३; ऋ. प्रा. ७।३३ । ५. ५।५२।६; ऋ. प्रा. उ. भा. १२।३ । ६. २।१५ । ७. १।१।७ । ८. १।२२।२० ।
९. ९।६७।३२ । १०. ४।५२ । ११. १।१ । १२. १।४ ।
१३. १।६ । १४. १।२२ । १५. २।१५ । १६. ५।१,२ ।
१७. १।१।२ । १८. १।१।२ । १९. १।१।२ । २०. १।१।२ ।

द्राय[1], सूपस्था:[2] इति । ऋक्तन्त्रेऽपि— "विकारस् सस्थानः (स्व)रो, (दीर्)घम्"[3] इति । उदाहरणानि च सामवेदार्चिकसंहितायाम्—ईडिष्व्वावसे[4], अधा हीन्द्र[5], वाजिनीव[6] आजिषूतिम्[7] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "पूर्वपरयोरेकः समानाक्षरस्य सवर्णे दीर्घः"[8] इति । शौनकथर्ववेदसंहितायाम् उदाहरणानि च — मय्येवास्तु[9], इदमस्मीति[10], भवन्तुत्तमम्[11] इति । पाणिनिरपि— "अकस् सवर्णेदीर्घः"[12] इति । तदुदाहरणानि च— कर्मास्ति, दण्डाग्रम्, वर्त्तमावश्यकम्, रत्नुथादौ, बालिकास्ति, बालिकाशनम्, बालिकागता बालिकागमनम्, दधीदम्, दधीच्छा, दधीक्षते, दधीप्सा, नदीयम्, युवतीङ्गितम्, सपत्नीर्ष्यते, सपत्नीर्ष्या, सुधूठूक्तम्, जानूत्सेधः, बाहूत्क्षेपम्, साधूह× कृतः, ऊर्णायूर्णा, वधूत्तरीयम् वधूर्मिका, होतॄश्श्यः, पातयितॄणम्, पितॄणम् गम्लॄकारः इति । अत्राऽन्ये गम्लृ लृकार इत्यत्र लृकारस्य दीर्घाऽभावाद् दीर्घ ॠकारो भवतीति गमॄकार इति भवतीति मन्न्यन्ते[13] । "लृकारस्य तु दीर्घत्त्वन् नास्ति वाजसनेयिनः"[14] इति वचनात्, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये दीर्घस्य लॄकारस्याऽपि उपदिष्टत्त्वाच्[15] चाऽन्न्यत्र दीर्घस्य लॄकारस्यापि सत्त्वाद् गम्लृ + लृकारः=गम्लॄकार इत्येव न्याय्यमिति वयम् मन्न्यामहे, पूर्वत्र परत्र वाऽपि ऋकारस्याभावे ऋकारोपजनस्य संहितोच्चारणमात्त्रेण कर्तुमशक्यत्त्वादस्वाभाविकत्त्वाच् च ।

यद्द्यपि वस्तुस्थित्त्यनुसारन् तु अत्र ह्रस्वयोस् सन्धौ प्रश्श्लेषेणैकवर्णवद्भावः, ह्रस्वदीर्घयोस् सन्धौ प्रश्श्लेषोंऽशेन लोपश् च, दीर्घयोस् सन्धावनुदात्तस्य लोप इति विविधा भावा भवन्तीति विज्ज्ञायते; उक्तञ् च कातन्त्रलघुवृत्तौ— "अदीर्घो दीर्घतायँ याति न च दीर्घस्य दीर्घता । पूर्वन् दीर्घं स्वरन् दृष्ट्वा परलोपो विधीयते"[16] इति, तथापि शौनकादिभिर् लाघविकैराचार्यैर् दीर्घीभावत्त्वेनैव ते सर्वेऽपि भावास् सङ्गृहीता इति बोद्धव्यम् ।

पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेण तु— "ऋति ऋ वा वचनम्"

---

१. १।१।३ । २. १।२।२ । ३. ३।४।१-३ ४. १।४९ । ५. १।४०६ । ६. २।१०९३ । ७. १।४११ । ८. ३।४१-४२ । ९. १।१।२ । १०. १।७।४ । ११. १।९।२ । १२. ६।१।१०१। १३. काशिकाकारादयः । १४. या. शि. शि, व, वि., पृ. ९१ । १५. ८।३ । १६. १।२।१ ।

"ऌति ऌ वा वचनम्"[1] इत्युक्तम् । तदुदाहरणानि च होतृ + ऋकारः = होतृऋकारः, होतृकारः; होतृ + ऌकारः = होतॢॢकारः, होतॄकारः, गम्ऌ + ऌकारः = गम्ॡकारः, गम्ॢकार इत्यादीनि बोद्ध्यानि॥२४–२५॥

(ख) दीर्घसन्ध्यपवादनिरूपणम्

लोके शकन्ध्वादिषु तु ह्रस्स्व एको भवेदिति ।

पररूपविधिवँ व्याक्ख्यन् प्राह कात्त्यायनो मुनिः ॥२६॥

तथाहि—"शकन्ध्वादिषु च (पररूपवँ वक्तव्व्यम्)"[2] इति । तदुदाहरणेषु च—शकन्धुः, कर्कन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, सारङ्गः इत्त्येते प्रयोगा दीर्घसन्ध्यपवादरूपा द्रष्टव्व्याः । अन्न्ये ये केचनाऽपवादास् ते यथायथमुत्तरेषु प्प्रकरणेषु द्रष्टव्व्याः । "सीमन्ते ह्रस्स्वः"[3] इति शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि पट्ठ्यते । धन + अर्चम् = धनर्चम् इति एवमेव शतर्चसम् इति च दीर्घाऽपवाद शा. ऋग्वेदसंहितायामपि प्राप्प्यते[4], पट्ठ्यते चाऽयमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये[5]ऽप्प्यपवादः ॥२६॥

(ग) प्रश्लिष्टसन्धिषु सन्ध्यक्षरीभावसन्धेः
(गुण-वृद्धिसन्धेः) तदपवादानाञ्च च निरूपणम्

एकार आदिवर्णे स्स्यादोकारस् स्यादुवर्णके ।

ऐस् तु स्स्यादौरेरिणोस् स्यादौ प्रादूहादिके परे ॥२७॥

अक्क्षौहिण्ण्याञ् च पाष्ठौह इत्त्यादिष्व्वपि चौर् भवेत् ।

एतेऽपवादा भाषायाञ् चाऽनुव्वद्ध्यायवँ यथायथम् ॥२८॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये 'इकारोदय एकारमकारस् सोदयस् तथा । उकारोदय ओकारम्'[6] इति । उदाहरणानि च शा. ऋ. संहितायाम् एह[7], तत्रेत्[8], एमसि[9], पितेव[10], धियेषितः[11], अक्षितोतिः[12], त्वोतासः[13], इहोप[14], रथीतमो मा[15] इति । एतदपवादश् च प्रैषयुरिति प्राप्प्यते[16] तत्र । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "कण्ठ्यादिवर्ण एकारम्, उवर्ण ओकारम्"[17] इति । उदाहरणानि च मा. संहितायाम्—एहि[18], सेदम्[19], स्थोर्द्ध्वचितः[20], त्वोदानाय[21],

---

१. पा. व्या. भा. ६।१।१०१ । २. तत्रैव ६।१।९४ । ३. ३।४३ । ४. ७।६३।१, ७।१००।३ । ५. २।७१ । ६. २।१५, १६ । ७. १।१।२ । ८. १।१।६ । ९. १।१।७ । १०. १।१।९ । ११. १।३।५ । १२. १।५।९ । १३. १।८।२,३ । १४. १।१६।२ । १५. १।२२।२ । १६. १।१२०।५; ऋ. प्रा. २।७२। १७. ४।५४, ५५। १८. १।१५। १९. २।६। २०. १।१८ । २१. १।२० ।

प्रोक्क्षामि[१] इति । एतदपवादाश् च तत्त्रैव— "वाहौ च स्स्वभूते"[२] इति प्प्रतिपादिताः । तदुदाहरणे च पष्ठौही[३] तुर्यौही[४] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च—"अथावर्णपूर्वे, इवर्णपर एकारम्, उवर्णपर ओकारम्"[५] इति । तैत्तिरीयशाखोदाहरणानि च प्रेयम्[६], प्रेक्क्षे[७], शमिष्ष्वेषम्[८], त्वोर्ज्जे[९], स्थोपायवः[१०], त्वोपस्थे[११], प्रोक्क्षिताः[१२], इति । ऋक्तन्त्रे च— "अस्स्थनामनी सन्ध्यम्"[१३] इति, उदाहरणानि च कौथुमसामवेदाऽऽर्चिकसंहितायाँ यथा एन्द्र[१४],तवेदु[१५], प्रप्प्राथोषाः[१६],एहि[१७], इत्थेतरा[१८], एमसि[१९], सुवीर्य्यस्स्येशे[२०], इन्द्रस्स्येव[२१], अप्प्रोबिवान्[२२], तवोतिभिः[२३], इति । तदपवादाश् च— "भाषायाण् णीपरयोः"[२४] इति, "उपसर्गाद्दूहेष्ष्यी प्रेष्ष्यार्थे"[२५] इति च प्प्रदर्शिताः । अपवादोदाहरणानि च— "स्वैरिणी, अक्क्षौहिणी, प्रौहः, उपौहः,प्रैष्ष्यः,उपैष्ष्यः" इति ऋक्तन्त्रवृत्तौ उक्तानि। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च—"अवर्णस्स्येवर्ण एकार उवर्ण ओकारः"[२६]इति। तदुदाहरणानि च शौनकिनासंहितायाँ यथा नेव[२७], एहि[२८],येनेन्द्रः[२९], तेनेमम्[३०], समोप्प्यात्[३१], अपोच्छतु[३२], चोदकस्स्य[३३], तन्न्वोपस्स्पृशत[३४] इति। पाणिनिमुनिरपि "आद् गुणः"[३५] इति। तदुदाहरणानि च कस्स्येदम्, ममेदम्,राजा सर्वस्स्यैष्टे ब्राह्म्मणवर्जम्, ममेप्सितम्, तवेप्सितम्, पुत्त्रेप्सितम्, जायेप्सितम्, बालिकेयम्, बालिकेङ्गितम्, बालिकेक्क्षते, तवोत्तरीयम्, तवोरू, त्वयोक्तम्, मयोक्तम्, गङ्गोदकम्, त्वदीयोर्मिका, मदीयोर्मिका, कम्बल्ल्योर्णा इति । तदपवादाश् च—"स्वादीरेरिणोः"[३६] इति पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारेण प्प्रोक्ताः । तदुदाहरणानि च स्वैरम्,

---

१. २।१। २. ४।५६। ३. मा. वा. शु. य. म. ब्र. य. सं. १८।२७। ४. तत्त्रैव १८।२६। ५. १०।३–५। ६. तै. सं. १।१।२। ७. तत्त्रैव १।१।४। ८. तत्त्रैव १।१।५। ९. तत्त्रैव १।१।१। १०. तत्त्रैव। ११. तत्त्रैव १।१।४। १२. तत्त्रैव १।१।५। १३. ३।४।४। १४. १।१२९। १५. २।१०२। १६. १।३७६। १७. १।७। १८. तत्त्रैव। १९. १।१४। २०. १।६०। २१. १।७८। २२. १।३९। २३. १।१०८। २४. ऋ. त. ३।४।६। २५. तत्त्रैव ३।४।७। २६. ३।४४–४५। २७. १।५।४। २८. १।६।२। २९. १।११।१। ३०. तत्त्रैव। ३१. १।१५।३। ३२. १।२१।२। ३३. १।२४।२। ३४. १।२५।४। ३५. अष्टा. ६।१।८७। ३६. पा. व्या. भा. ६।१।८९ वा. ५।

स्वैरी, स्वैरिणी इति । "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु"[1] इति च । तदुदाहरणानि च—प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्यः, इति। तत्र ईष उञ्छे, ईष गतिहिंसादर्शनेषु इति धात्वोस् तु प्रेषः, प्रेष्यः इति च तद्व्याख्यातारः । "अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्"[2] इति च, अक्षौहिणी इति च तदुदाहरणम् । "एत्येधत्यूठ्सु"[3] इति पाणिनिः । तत्र गुणापवादोदाहरणानि च—दात्यौहः, पाष्ठौहः, प्रौहः, तुर्यौही, दित्यौही, पष्ठौही, पाष्ठौही इति ॥२७–२८॥

हलीषा लाङ्गलीषा च शब्दा येऽन्येऽपि चेदृशाः ।
तेष्ववर्णादिकारादौ परे त्वीकार इष्यते ॥२९॥

लाङ्गलेषेत्यपि दृश्यते ॥२९॥

(घ) सन्ध्यक्षरीभावाभावेऽपि गुणसन्धित्वेन प्रसिद्धस्य सन्धिविशेषस्य निरूपणम्

ऋवर्णे त्वर् क्व चित् स्याच् च लृवर्णेऽल् च भवत्यपि ।
उपसर्गाकारतस् त्वार् क्व चिद् धातुऋकारके ॥३०॥
ऋते तृतीयासमासे प्रादिभ्यश् च ऋणे परे ।
नामधातुऋकारे तु स्यादर् चाऽऽपिशलेर् मते ॥३१॥

पदान्तस्थाद् अवर्णाद् ऋवर्णे परे ऋग्वेदसंहितायां शुक्लयजुर्वेदसंहितायां च पूर्वपरयोः अर् न भवति । ऋग्वेदशुक्लयजुर्वेदब्राह्मणेषु तु अर् भवति । अतः क्व चिद् अर् स्यादित्युक्तम् । पाणिनिना तु लाघविकेन नाऽयं विशेषः प्रोक्तः, तथाऽपि शाकल्यस्य मते ह्रस्वत्वम् प्रकृतिभावश् च प्रतिपादयताऽस्फुटतया सूचितः । कात्यायन–पतञ्जलिभ्यां तु वार्तिके भाष्ये च विवेकेन प्रतिपादनीयोऽप्ययं विषयः प्रमादाद् आलस्याद् वाऽपि न तथा प्रतिपादितः । तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽयमर्विधिर् नास्त्येव, तथैव शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि । तथाऽपि ऐतरेयब्राह्मणे 'अर्धर्चशः'[4] इत्यादौ, ऐतरेयारण्यके 'शतर्चिनः'[5] 'अर्धर्चः'[6] इत्यादौ, शाङ्खायनब्राह्मणे 'अर्धर्चशः'[7] 'अर्धर्चः'[8] इत्यादौ, मा.शतपथब्राह्मणे[9] च 'देवतर्चचः' 'यजर्जं ज्ञेनर्ग्भिः', 'पञ्चर्त्तवः', 'षदेवर्त्तवः', 'सप्तर्षीनु हवै पुरक्षा इत्याचक्षते', 'हर्तीयमाने', 'नर्तते यूपात्', 'योषर्ग्घोता', 'एकयर्च्-

१. पा. व्या. भा. ६।१।८९ वा. ४ । २. तत्रैव, वा. ३ । ३. अष्टा. ६।१।८९ । ४. १३।८ । ५. २।२।१; २।२।२ । ६. २।२।२ । ७. १।१।१ । ८. २८।७ । ९. १।७।२।२०, १।९।१।३, २।१।१।१३, २।१।२।४, ३।६।२।३, ३।७।३।२, ४।३।२।३, ५।५।५।१५, ६।६।१।१४, ६।७।३।८ ।

चापि', 'सप्पतर्त्तव: सर्वं वत्त्सर:', 'वारुण्ण्यर्च्चा' इत्त्यादिषु; "यत्त्किञ्चर्त्तुषु"[1] "यत्त्किञ्चर्त्तसत्त्याब्भ्याम्"[2] "तथर्षीणाम्"[3] "यथर्त्तुम्प्राप्प्य"[4] इत्त्यादिषु च अर्भाव४ पठ्ठ्यते। शतपथस्यायं विशेषो भाषिकसूत्त्रे "कण्ठ्ठ्यस्स्वरोऽर् ऋत्त्सवर्ण्णे"[5] इति प्प्रतिपादित:। मैत्त्रायणीयसंहितायान्तु— "अर्धऋच:"[6] इत्त्येव पठ्ठ्यते; काठकसंहितायामपि "अर्धऋचैः"[7] इति पठ्ठ्यते। माद्ध्यन्दिनीयसंहितायामप्प्येवमेव[8]। अर्भावविषये प्राचां वचनानि च यथा तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये— "अरमृकारपरे"[9] इति, तदुदाहरणानि च अर्धर्च:[10], आग्ग्नेय्यर्चा[11], त्वर्त्तुना[12], चर्तम्[13] इति तैत्तिरीयशाखायां संहिताभागेऽपि प्प्राप्प्यन्ते। ऋक्तन्त्रे च— "विकार:, सस्स्थान:" इत्त्यनुवर्त्तमाने "ह्रस्स्वमृचि ऋमप्प्येके"[14] इति। तद्वृत्तौ उदाहरणानि तु 'अष्टर्च्चम्, नवर्च्चम्, दशर्च्चम्, शाकलर्च्चम्, मालर्च्चम्; मन्त्रे[15] सहर्षभा:' इति समासविषये एव प्प्रदर्शितानि। कौथुमसामवेदसंहितायाम्— "महन्न ऋतेकर्म्मम् (महन्ना ऋतेकर्म्मम्)"[16] इत्त्यपि पठ्ठ्यते। ऋक्तन्त्रे— "(स)मासे (दीर्)घमृति"[17] इत्त्यपि सूत्त्रम्। तदुदाहरणानि च वृत्तौ मशकार्त्त:, शीतार्त्त:, भयार्त्त:, दण्डार्त्त: इति। प्रत्त्युदाहरणञ्च मशक इति मशकमामन्त्र्य ऋतम् पश्श्य मशकर्तम्, मशकऋतम् इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ्च— "अरमृवर्ण्णे, उपर्षन्त्यादिषु च"[18] इति। तदुदाहरणे च यज्ज्ञर्त:[19] इति तस्स्यर्षभस्स्य[20] इति च वृत्तिकारो निर्दिशति। सप्तर्षय:[21], ऋतस्स्यर्तेन[22], इवर्भु:[23], सर्चाम्[24], इत्त्यादीन्न्यप्प्युदाहरणानि शौनकक्यथर्ववेदसंहितायाम् प्राप्प्यन्ते। 'सप्तऋषय:'[25] इति 'सप्तत्तह ऋक्संशित:'[26] इति च तत्त्र मुद्द्रितपाठे प्राप्प्यते। शौनकीयचतु-

---

१. मा. ११।२।७।२। २. मा. ११।२।७।६। ३. मा. १४।४।२।२१। ४. का. १।१।३।७। ५. ३।११। ६. ३।२।८।२। ७. २१।२।१४। ८. १६।२५। ९. १।७।८। १०. १।६।१०।५। ११. ३।१।६।१। १२. ७।१।१।८। १३. १।६।१०।५। १४. ३।५।१, २। १५. आरण्य. ४२। १६. १७८४। १७. ऋक्तन्त्रे ३।५।२१। १८. ३।४६,४७। १९. शौ. अ. सं. ८।१०।४। २०. तत्त्रैव ९।४।११। २१. ४।११।९; ५।१७।६ इ. २२. ६।११४।१। २३. १०।१।८। २४. १०।८।१०। २५. ४।११।९। २६. १०।५।३०।

रध्यायिका च नाऽस्य पाठस्याऽनुकूला । अत्र समाधानं शौनकिभिरभि-युक्ततमं कार्यम् । पाणिनिना तु — "आद् गुणः"[1] "उरण् रपरः"[2] "ऋत्यकः"[3] इति सूत्रैरयं विषयः सङ्क्षेपेण प्रतिपादितः । पदान्तस्थाद् अवर्णाद् ऌवर्णे परे पूर्वपरयोरल् भवति । एतस्य नियमस्योदाहरणानि तु वेदेषु न प्राप्यन्ते । "ऋकारऌकारौ"[4] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, "ऋकारऌकारौ ह्रस्वौ"[5] इति, "ऋकारऌकारेषु"[6] इति च तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये उदाहरणानि प्राप्यन्ते । वेदेषूदाहरणाऽनुपलम्भात् प्रातिशाख्येषु अयम् नियम ऌकारविषयको नैव प्रतिपादितः । पाणिनिनाऽप्ययम् नियम उपेक्षितः पूर्वोक्तेनैव हेतुनेति सम्भाव्यते । पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारेण तु पूर्वोक्तविधान् प्रयोगान् समीक्ष्य "ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि, तच्चाऽवश्यं वक्तव्यमसत्यां सवर्णसञ्ज्ञायां विध्यर्थम्, तदेव सत्यां रेफबाधनार्थम् भविष्यति"[7] इत्युक्त्वाऽयं विषयः प्रोक्तः ।

उपसर्गाकारतो धातुऋकारे परे तैत्तिरीयाणां शौनकिनाञ्च वेदे पूर्वपरयोः आर् भवति; 'आ' इत्युपसर्गाद् ऋकारे परे शुक्लयजुर्वेदेऽपि आर् भवति । ऋग्वेदे तु नास्य नियमस्याऽवसरः । अतो न ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽयम् नियमः प्रतिपादितः । तथाऽपि ऐतरेयब्राह्मणे तु आर्ति-(आ+ऋति-)प्रातिपदिकस्य तु प्रयोगाः प्राप्यन्ते[8] । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु— "आरमृकारोऽपृक्तात्"[9] इत्येवोक्तम् । तदुदाहरणञ्च भाष्ये आर्त्यै[10] इत्येव प्रदर्शितम् । माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम् "अवऋत्यै"[11] इति पठ्यते । मा. वा. शतपथब्राह्मणे तु आर्च्छति[12], आर्च्छन्ति[13], आर्च्छेत्[14] इति प्रयोगाः प्राप्यन्ते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु— "उपसर्गपूर्व आरम्"[15] इति । तदुदाहरणञ्च उपार्च्छति[16] इत्युक्तम् भाष्ये । आर्च्छति[17] इति, आर्च्छन्ति[18] इति, आर्च्छेत्[19] इति,

---

१. अष्टा. ६।१।८७ । २. तत्रैव १।१।५१ ।
३. तत्रैव ६।१।१२८ । ४. १।४१ । ५. १।३१ ६. २।१८ ।
७. १।१।९ । ८. १।३, ६।७ इ. । ९. ४।६० ।
१०. शु. य. प्रा. उ. भा. ४।६० । ११. ३०।१२ ।
१२. ४।५।७।७ । १३. ८।७।२।१८ । १४. १।५।१।१२ ।
१५. १०।९ । १६. तै.सं. १।५।३।९ । १७. तत्रैव १।५।२।५ इ. ।
१८. तत्रैव ३।१।३।२ इ. । १९. तत्रैव २।८।८।२ इ. ।

आर्च्छेयुः[1] इति च प्रयोगास् तैत्तिरीयसंहितायामुपलभ्यन्ते । एतानि उदाहरणानि मैत्रायणीय-संहितायाङ्[2] काठक-(चरक-) संहितायाङ्[3] कपिष्ठलकठसंहितायाञ्[4] च प्रायेण प्राप्यन्ते । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽप्येवम्[5] । तैत्तिरीयारण्यके आर्च्छतु[6] इति आर्च्छन्तु[7] इति च प्रयोगौ प्राप्येते । ऋक्तन्त्रे तु— "(स)मासे (दीर्-)घसृति; मक्रियायाम्, उपसर्गस् सामर्थ्ये; वत्सतरादीनामृणि"[8] इति पठ्यते । तदुदाहरणानि च मशकार्तः, मार्नीयमानम्, प्रार्च्च(छ ?)ति, वत्सतरार्णम् इत्यादीनि वृत्तौ दत्तानि । एतान्युदाहरणानि अवैदिकानि प्रतीयन्ते । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च—"उपसर्गस्य धात्वादावारम्"[9] इति पठ्यते । आर्च्छतु इति प्रयोगश् शौनकिना संहितायाम् प्राप्यते च[10] । किन् तु तद्विरुधमुपर्षन्ति[11] इति रूपञ् च तत्र प्रयुक्तन् दृश्यतेऽनन्वाख्यातञ् च तच् शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामिति[12] च पूर्वमेवोक्तम् । पैप्पलादसंहितायान् तु उपऋषन्ति[13] इति पठ्यते । तत्रैव प्रार्द्धनुवन्ति[14] इत्यपि पठ्यते । पाणिनिनाऽपि—"उपसर्गादृति धातौ"[15] इति सूत्रेणाऽयं विषयः प्रतिपादितः । तदुदाहरणानि च वृत्तिकारेण उपार्च्छति प्रार्च्छति उपार्द्ध्नोति इति उपन्यस्तानि । पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिककारेण च— "एत्येधत्यूठ्सु"[16] इति सूत्रस्य व्याख्याने "ऋते च तृतीयासमासे"[17] इति "प्रवत्सतरकम्बलवसनानाञ् चर्णे"[18] इति, "ऋणदशाभ्याञ् च"[19] इति च वदताऽस्मिन् विषये ऋक्तन्त्राऽनुगमनमिव कृतम् । किन् तु ऋक्तन्त्रे माशब्दात् क्रियावाचकपदस्याऽऽदौ वर्तमाने ऋकारे परे आर् विहितोऽत्र तु नेति वार्त्तिककारवचने न्यूनता प्रतीयते । यद्यपि ऋक्तन्त्रम् प्रातिशाख्यमिति प्रसिद्धन् तथापि तत्र "भाषायाम्"[20]

---

१. तै. सं. ३।१।३।२ इ. । २. १।८।३।७, ४।२।१०, १।८।८, ४।८।१ । ३. ७।६, २१।६, १२।७, ३०।५ । ४. ५।८; ३०।४, ५ । ५. ३।७।१।६, १।२।३।२, १।२।३।१ । ६. ४।३०।१, ४।३४।१ । ७. ४।३४।१ । ८. ३।५।३-६ । ९. ३।४८ । १०. २।१२।५ । ११. ९।१३।१४-१६ । १२. ३।४७ । १३. १६।७५।४-६ । १४. २।५७।३ । १५. अष्टा. ६।१।९१ । १६. अष्टा. ६।१।८९ । १७. पा. व्या. भा. ६।१।८९ वा. ६ । १८. तत्रैव, वा. ७ । १९. तत्रैव, वा. ८ । २०. ३।४।६, ४।७।८ ।

इत्युक्त्वाऽपि विषयाः प्रतिपादिता इति, उपर्युल्लिखितम् प्रकरणञ्च 'भाषायाम्' इति वचनस्याऽभावेऽपि भाषायामपि प्रवर्तमानम् प्रतीयत एवेति बोद्धव्यम् । नामधातुऋकारे परे आपिशलेर् मते आर्भावोऽर्भावश् च पाणिनिना "वा सुप्यापिशलेः"[1] इति सूत्रेण प्रतिपादितः । तदुदाहरणतया च प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयति; उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति इति च वृत्तिकारेण प्रोक्तम् ॥२९–३०॥

(ङ) वृद्धिसन्धितदपवादनिरूपणम्

आदेकारैकारयोरैरोकारौकारयोस् तु औः ।
उपसर्गाकारतस् तु धात्वेकारे तु एर् भवेत् ॥३१॥
नामधात्वेकारके तु ऐश् चाऽप्यापिशलेर् मते ।
धातोरोकारके ओर् हि नामधातोस् तु औरपि ॥३२॥
एत्येधत्योस् तु एकारे नित्यमैकार इष्यते ।
अवर्णादोमि चाऽऽङि स्याद् द्वयोस् स्थाने परस् स्वरः ॥३३॥
अनियोगार्थके एवे आदेकारस् सदैव हि ।
ओत्वोष्ठयोस् समासे वाऽवर्णादोकार इष्यते ॥३४॥

पदान्तस्थाद् अवर्णाद् एकारे ऐकारे च परे पूर्वपरयोरेक ऐर् भवति, ओकारे च परे एक और् भवति । तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "परेष्वैकारमोजयोः, औकारयँ युग्मयोः"[2] इति; तदुदाहरणानि च तद्व्याख्यातृप्रदर्शितानि यथा — ऐनम्[3], परैत्[4], यत्रौषधीः[5], प्रौक्षन्[6] इति । एतस्य नियमस्याऽपवादाश् च दशोणये[7], दशोण्ये[8], यथोहिषे[9], यथोचिषे[10], दशोणिम्[11], रथोढः[12] इति तत्रोल्लिखिताः । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि—"सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ"[13] इति । तदुदाहरणानि च— स्वाहैकशताय[14] इन्द्रायैन्द्रम्[15] इन्द्रौजिष्ठः[16] प्रौक्षन्[17] इति । एतदपवादास् समुद्रस्येमन्[18] त्वेमन्[19] त्वोद्मन्[20] इति तत्र परिगणिताः । तथाहि— "समुद्रस्येमँस्त्वेमँस्त्वोद्मन्निति"[21]

1. अष्टा. ६।१।९२। 2. २।१८, १९। 3. १०।६१।८।
4. १।१३२।१। 5. १०।९७।६। 6. १०।९०।७।
7. ६।२०।४। 8. ८।५२।२। 9. ८।५।१३। 10. ८।८२।२।
11. ६।२०।८। 12. १०।१४८।३। 13. ४।५८।
14. २२।३४। 15. १६।१८। 16. ८।३९। 17. ३।१९।
18. १३।१७। 19. १३।५३। 20. तत्रैव।
21. ४।५५।

इति। एजति इति ओजः इति च परे काण्वानामाम्नाये तु नेजति[1] सहोजः[2] इत्यादिषु नाऽयं नियमः प्रवर्तते, किन्तु यथायथम् एकार ओकारो वा भवति। सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रितपाठस्तु प्रातिशाख्यतद्व्याख्यानाननुकूल एव। माध्यन्दिनीयानामाम्नाये तु यथान्यायमेव भवतीत्यपि "एजत्योजो(जसोः?)रेकेषाम्"[3] इत्यनेनोक्तम्। यद्यपि सामपदकारेण सहः+जाः[4] इति पदच्छेदो दर्शितस् तथापि माध्यन्दिनीयैस् सहोजः[5] इत्येवाधीयते इति नाऽत्र स प्रवर्तते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "एकारैकारपर ऐकारम्, ओकारौकारपर औकारम्"[6] इति प्रोक्तम्। तदुदाहरणानि च पृथ्व्यस्वैकताय[7] सोमैन्द्राः[8] ब्रह्मौदनम्[9] अपौम्भन्[10] इति तद्व्याख्यातृभिरुल्लिखितानि। एतन्नियमापवादाश् च— "एष्टरेतनेमन्नोद्मन्नोष्ठेवःपरो(ऽकारः पदान्तस्थो) लुप्यते"[11] इति प्रतिपादिताः। तदुदाहरणानि च— अशीयेष्टा रायः[12], उपेतन[13], अपान्त्वेमन्, अपान्त्वोद्मन्[14], स्वाहोष्ठाभ्याम्[15], अधरेणोष्ठेन[17], अभिमतेवश् चन्द्र[18] इति व्याख्यातृभिरुल्लिखितानि। ऋक्तन्त्रे च— "सन्ध्यन् द्विवर्णम्"[19] इति। तदुदाहरणानि च—प्रैतु[20] कृणुतैकम्[21] त्वौऽ३हो३[22] प्रैरयत्[23] अमितौजाः[24] इति तद्वृत्तिकारोक्तानि। तदपवादाश् च— "सन्ध्ये पर सामर्थ्ये"[25] इति प्रोक्ताः। तदुदाहरणानि च— प्रोढीयति, प्रोजयति, प्रेषयति, प्रोषितः इति; प्रत्युदाहरणे च राजौढीयति, औढीयति इति वृत्तिकार उल्लिखति। तथैव "समासे"[26] इत्यप्यन्येऽपवादाः प्रतिपादिताः। तदुदाहरणानि च कोमित्यवोचत्, सोमित्यवोचत्, ब्रह्मोमित्यवोचत्, समोहम्, विषमोहम्, दुःखोहम्, समोलः, विषमोलः, दुःखोलः, समोष्ठी, विषमोष्ठी, बिम्बोष्ठी,

---

१. ४।११५। २. ३६।११। ३. ४।५७। ४. २।१२०६। ५. ३६।१। ६. १०।६,७। ७. तै.सं. १।१।८। ८. तत्रैव ५।६।१५। ९. तत्रैव ५।७।३।४। १०. तत्रैव २।४।१३।१। ११. १०।१४। १२. तै. सं. १।२।११।१। १३. तत्रैव ३।१।४।३। १४. तत्रैव ४।३।१। १५. तत्रैव। १६. तत्रैव ७।३।१६।१। १७. तत्रैव ५।७।१२। १८. तत्रैव ५।३।५।४। १९. ३।४।५। २०. कौ. सा. सं. १।५६। २१. आरण्यसं. ६। २२. कौ. सामगानसं. १।३२०। २३. कौ. सा. सं. १।३३९। २४. तत्रैव १।३५६। २५. ३।४।८। २६. ३।४।९।

समोकः, विषमोकः, दुःखोकः, जलोकः इति; प्रत्युदाहरणे च अजीतुम् भक्षयति, उपौष्ठबद्ध्नी वडवा इति च वृत्तिकार उल्लिखति । तत्र "न वा"[१] इति चाऽपवादाना 'समासे' इति प्रतिपादितानावँ वैकल्पिकत्वम् प्रोक्तम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "एकारैकारयोरैकारः, ओकारौकारयोरौकारः"[२] इत्युक्तम्; तदुदाहरणानि चास्माभिश् शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायाम् इहैव[३] चक्षुषैक्षत[४], राद्ध्यमानस्यौदनस्य[५], पक्तौदनस्य[६], प्रौक्षन्[७], मौदुम्बरः[८] इत्यादीनि; पैप्पलादानामाम्नाये च अवैतु[९], मैनम्[१०], कृष्णैका[११], यमयौषधे[१२], त्वौजसे[१३], अस्यौषधीषु[१४], इत्यादीनि दृष्टानि । तदपवादाश् च शकल्येषि[१५] उपेतन[१६], उपेषतु[१७], उपेषन्तम्[१८], उपेयिम[१९] इत्यादयश् "शकल्येष्यादिषु पररूपम्"[२०] इति सूत्रेण सूचिताः । पाणिनिमुनिनाऽपि— "वृद्धिरेचि"[२१] इति सूत्रेणाऽयवँ विषयः प्रतिपादितः । एतदपवादाश् च— "एङि पररूपम्, वा सुप्यापिशलेः"[२२] इति, "ओमाङोश् च"[२३] इति च प्रतिपादिताः । अपवादोदाहरणानि च— प्रेरयति, प्रोषति; उपेडकीयति, उपैडकीयति; उपोदनीयति, उपौदनीयति; कोमित्यवोचत्, योमित्यवोचत् अद्द्योढा, कदोढा इत्यादीनि यथायथम् बोद्ध्यानि । तत्प्रतिप्रसवश् च— "एत्येधत्यूठ्सु"[२४] इति तेनैवोक्तः । प्रतिप्रसवोदाहरणे च उपैति प्रैधते इति बोद्ध्ये । पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेणाऽपि अन्ये वृद्ध्यपवादा "एवे चाऽनियोगे (पररूपवँ वक्तव्यम्)"[२५] इति, "ओत्वोष्ठयोस् समासे वा"[२६] इति, "एमनादिषु च्छन्दसि"[२७] इति च प्रतिपादिताः ॥३१-३४॥

---

१. ३।४।१० ।   २. ३।५०, ५१ ।   ३. १।१।३ ।
४. १३।३।६ ।   ५. ११।३।११ ।   ६. ११।१।७ ।   ७. १९।६।११।
८. १९।३१।७ ।   ९. १।५।४ ।   १०. १।१२।१, ४ ।
११. १।२१।२ ।   १२. १।३८।४ ।   १३. १।५४।४ ।
१४. १।७०।२ ।   १५. शौ.अ.वे.सं. १।२५।२ ।   १६. तत्रैव ३।१४।३ ।   १७. तत्रैव ६।६७।३ ।   १८. तत्रैव ८।६।१७।
१९. तत्रैव १०।१।१० ।   २०. शौ. च. ३।५२ ।
२१. अष्टा. ६।१।८८ ।   २२. तत्रैव ६।१।९४, ६।१।९२ ।
२३. तत्रैव ६।१।९५ ।   २४. तत्रैव ६।१।८९ ।
२५. पा. व्या. भा. ६।१।९४, वा. ३ ।   २६. तत्रैव, वा. ५ ।
२७. तत्रैव, वा. ६ ।

त्वेसनादृश्चा दशोण्यादश्चाश् शब्दा शुद्धोदनादयः ।
ये तेषु त्ववर्णादेकारे वौकारे स्यात् परस् स्वरः ॥३५॥

त्वेसनादिकेषु शब्देषु यथायथवँ वेदे लोके च एकारभावस्य ओकारभावस्य चापत्वाद एकारभाव ओकारभावश् च दृश्यते । स चानेन श्लोकेन सङ्गृहीतः । तत्र वैदिका अपवादा[४] पूर्वश्लोकव्याख्याते एव सङ्गृहीताः; लौकिकास् तु शुद्धोदन–जलोक–वनोकादयश् शिष्टप्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥३५॥

दीर्घोऽवर्णस् तु ह्रस्वस् स्यादृकारे परतस् स्थिते ।
ऋग्वेदादिषुवेव वेदे लोके वाऽपि समासके ॥३६॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "ऋकार उदये कण्ठ्यावकारन् तदुद्ग्राहवत्"[१] इति । तदुदाहरणानि च ऋग्वेदे यथा— पुर ऋतो[२], यथ ऋतव[३] मधुन ऋतस्य[४] इति । नेष्ट ऋत्विजाम्[५] इति शाङ्खायनब्राह्मणे । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम्"[६] इति । तदुदाहरणानि च विश्वकर्मम ऋषिः[७] स्वाह ऋषभम्[८], तथ ऋतुः[९] इत्यादीनि बोद्ध्यानि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु नाऽयवँ विधिरुपलभ्यते; तत्र तु— "अरमृकारपरे"[१०] इत्येव प्राप्यते । तैत्तिरीयसंहितायामपि—"त्वर्तुना"[११] इत्येव दृश्यते । मैत्रायणीसंहितायान् तथा काठकसंहितायान् तु कृष्णयजुर्वेदेऽपि न तैत्तिरीयप्रातिशाख्योक्तम् प्रवर्तते,अर्धऋचः[१२],अर्धर्चः[१३] इत्यादीनामुपलभ्यमानत्वात् । ऋक्तन्त्रे च— "ह्रस्वमृचि, ऋमप्येके"[१४] इति पठ्यते । कौथुमाश् च— 'मह् न ऋतेकर्मम्'[१५] इत्यधीयते । शौनकीयचतुरध्यायिकायान् तु नोपलभ्यतेऽयवँ विधिः । शौनकिनस् तु 'स्राकृत्येन मणिन ऋषिणेव मनीषिणा'[१६] इत्यधीयते । अत्र प्रातिशाख्यस्य चरितार्थत्वाचरितार्थत्वे शौनकिभिरन्यैश् च वैदिकैर् भृशवँ विचारणीये । पाणिनिना तु लाघविकेन "ऋत्यकः"[१७] इत्युक्त्वा वेदलोकसाधारणतया वैकल्पिकत्वेनाऽयवँ विधि[४] प्रोक्तः । पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारभाष्यकाराभ्यामपि प्रमादाद् आलस्याद् वाऽपि

१. २।३२ । २. २।२८।५ । ३. १०।१८।६ ।
४. १०।६८।४ । ५. २८।३ । ६. ४।५० । ७. १३।५८ ।
८. २१।४० । ९. २५।४२ । १०. १०।८ । ११. ७।१।१८ ।
१२. मैं. सं. ३।२।८।२ । १३. का. २१।२।१४ । १४. ३।५।१–२ ।
१५. १७८४ । १६. ८।५।८ । १७. अष्टा. ६।१।१२८ ।

यद्यपि विषयविभागो न प्रदर्शितस् तथाऽपि वेदे उक्तरीत्या व्यवस्थितो विषयविभागो द्रष्टव्यः । लोके तु इच्छाविकल्पः । उदाहरणानि तु लोके 'पित ऋणङ् कुरुते, पितर्णङ् कुरुते' इत्यसमासे, यथऋतु भोजनङ् कार्यम्, यथर्तु भोजनङ् कार्यम् इति समासे द्रष्टव्यानि । ऋलृवर्णयोस् सावर्ण्याल् लोके लृकारेऽप्ययं विधिः प्रवर्तते, उदाहरणञ् च "स्वसलृतक" इत्याह इत्यादिकम् बोध्यम् । ३६॥

(च) क्षैप्रसन्धि-(यण्सन्धि-)निरूपणम्

इकारस्य यकारस् स्यादसवर्णे स्वरे परे ।
उकारस्य वकारश् च ऋकारस्य तु रेफकः ॥३७॥
लृकारस्य लकारस् स्यात् क्षैप्रसन्धिरयं स्मृतः ।
पदान्ते न लृकारोऽस्ति स्याद् वाऽनुकरणे क्वचित् ॥३८॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "समानाक्षरमन्तस्थां स्वामकण्ठ्यं स्वरोदयम्, न समानाक्षरे स्वे स्वे, ते क्षैप्राः प्राकृतोदयाः"[1] इति । तदुदाहरणानि च— दध्याशिरः[2], युञ्जन्त्यस्य[3], मक्ष्वित्था[4], विशन्त्वाशवः[5] इत्यादीनि शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् । ऋकारलृकारोदाहरणानि तत्र न प्राप्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "स्वरे भाव्यन्तस्थाम्"[6] इति, तदुदाहरणानि च— पृथिव्यसि[7], उर्वन्तरिक्षम्[8], अन्वेमि[9] इत्यादीनि माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रब्रह्ममयज्ञसंहितायाम् । ऋकारलृकारोदाहरणानि तु तत्राऽपि नोपलभ्यन्ते । ऋकारोदाहरणानि माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणे द्रष्ट्रश्रुतम्, श्रोत्रमतम्, मन्त्रविज्ञातम्, विज्ञात्रेतत्[10] इति प्राप्यन्ते । काण्वबृहदारण्यकोपनिषदि चैतानि उदाहरणानि उपलभ्यन्ते[11] । एतेन ह्विट्निना[12] तदनुधानुयायिना सूर्यकान्तेन[13] च 'वेदेषु पदान्तस्य ऋकारो न कुत्राऽपि प्राप्यते' इति यदुक्तन् तद् वितथमिति स्फुटम् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु "इवर्णोकारौ यवकारौ"[14] इत्येवोक्तम्, ऋलृवर्णयोरुल्लेख एवास्मिन् प्रसङ्गे न कृतः । उदाहरणानि च सम्भराम्यदित्यै[15], पृथिव्यसि[16] उर्व्-

१. २।२१ । २. १।५।५। ३. १।६।२। ४. १।२।६ ।
५. १।५।७। ६. ४।४७ । ७. १।२ । ८. १।७ ।
९. १।७ । १०. १४।६।८।११ । ११. ३।८।११ ।
१२. शौ. च. टि. ३।३९ । १३. ऋक्तन्त्रटिप्पणीषु, टि. १०९,
पृ. ३९ । १४. १०।१५ । १५. १।१।२ । १६. १।१।३ ।

वन्तरिक्क्षम्[१] अन्न्विहि[२], इत्त्यादीनि तैत्तिरीयसंहितायामुपलभ्भ्यन्ते । ऋक्तन्त्रेऽपि— "रम् ऋस्स्थमस्स्वे, ह्रस्स्वमेके, अन्तस्स्थाम्"[३] इति । तदुदाहरणानि च वृत्तिकारेण होत्त्रत्त्र, पित्त्रत्त्र, मात्त्रत्त्र, अबोद्ध्यग्निः[४], अक्तुष्ष्वायमत[५] इत्त्यादीनि उपन्न्यस्तानि । तत्त्र ऋकारोदाहरणानि तेन कल्पितानि न स्स्वशाखावेदादुद्धृतानीति प्प्रतीयते । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "स्वरे नामिनोऽन्तस्स्था"[६] इति । तदुदाहरणानि च यन्त्यद्ध्वभिः[७], हिन्न्वन्त्वद्ध्वरम्[८], विड्ड्विहि[९] इत्त्यादीनि पैप्पलादानाम् मन्त्रसंहितायाम् प्राप्प्यन्ते । वृत्तिकारेण तु स्वकल्पितान्न्येवोदाहरणानि उपन्न्यस्तानि । तत्त्र स मात्त्रर्थम् पित्त्रर्थम् इति ऋकारोदाहरणे आह । यत् तु 'अथर्व्वप्रातिशाक्ख्ये ऋक्तन्त्रे च क्षैप्प्रसञ्ज्ञकसन्धेर् न च नामनिर्देशः कृतोऽस्ति न वा नियमोल्लेख एवाऽपि प्राप्प्यते' इति उक्तन्[१०] तद् वितथमिति उपर्युद्धृतंर् ऋक्तन्त्रादिसूत्त्रैस् स्फुटम् बोद्धुं शक्क्यम् । पाणिनीयव्व्याकरणेऽपि— "इको यणचि"[११] इति । तत्त्रान्न्येषामुदाहरणानि प्राक् प्रदर्शितान्न्येव । लृकारोदाहरणलँ लाकृतिरिति काशिकाकारेणोपन्न्यस्तम् । माणवकोऽमतम् मन्त्लीत्त्याहेत्त्यादावपि लृकारस्स्य पदान्तस्स्थता कल्पयितुं शक्क्या । लृकारे परे क्षैप्प्रसन्धेरुदाहरणानि च 'अस्त्ल्लृकारोपदेशस्स्य', 'अस्स्य ह्य्लृकारस्स्य', 'दद्ध्य्लृतकाय देहि' 'मद्ध्व्लृतकाय देहि' 'ब्राह्म्मण्ल्लृतक इत्त्याह', 'कुमार्य्लृतक इत्त्याह' इति पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये प्राप्प्यन्ते[१२] ॥३७–३८॥

(छ) सन्ध्यक्क्षरविकारसन्धिनिरूपणम् (अयवायावः)—

अय् स्यादेकारस्स्य स्वरे शाकल्ल्यस्स्य मतेऽत्त्र तु ।
यो लुप्तोऽथो लघुतरश् शाकटायनसम्मतौ ॥३९॥
आय् त्वैकारस्स्य यस् स्याद् वा लुप्तो लघुतरोऽपि वा ।
अवोकारस्स्य वोऽपि स्स्याल् लुप्तो लघुतरोऽथ वा ॥४०॥
आवौकारस्स्याऽत्त्र विधिर् वस्स्य च स्स्याद् धि पूर्ववत् ।
श्रुतावेते च लोपादिविकल्पास् स्युर् व्यवस्थिताः ॥४१॥

---

१. १।१।२ । २. १।१।२ । ३. ३।५।७–९ (१०७–१०९) । ४. कौ. सा. सं. १।७३ । ५. तत्त्रैव १।१२८ । ६. ३।३९ । ७. १।२।१ । ८. १।२।२ । ९. १।३।२ । १०. प्रा. प्र. पा. श. आ. अ., पृ. १३० । ११. अष्टा. ६।१।७७ । १२. 'ऋलृक्' इत्त्यत्त्र ।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये—"उत्तमौ च द्वौ स्वरौ"[१] इति, "पूर्वौ चोपोत्तमात् स्वरौ"[२] इति, "ओष्ठ्ययोन्यौर् भुग्नमनोष्ठ्ये, वकारोऽत्रान्तरागमः"[३] इति च। तदुदाहरणानि च ऋग्वेदशाकलमन्त्रसंहितायाम् अग्न आगहि[४], यज्ञ उपह्वये[५], तस्मा इन्द्राय[६], वायवायाहि[७] वायविन्द्रश् च[८], वाय उक्थेभिः[९], तावायातम्[१०], मित्रावरुणावृतावृधौ[११], तुविजाता उरुक्षया[१२] इत्यादीनि बोद्ध्यानि। एवम् च शाकलऋग्वेदे पदान्तस्थस्य यकारस्य स्वरे परे नित्यलोपः, वकारस्य तु तादृशस्य ओष्ठ्ये स्वरे परे लोपोऽन्यत्राऽलोप इति च विज्ज्ञायते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "सन्ध्यक्षरमयवायावम्, यवयोः पदान्तयोः स्वरमद्ध्ये लोपः, न वकारस्याऽसस्थान एकेषाम्, असौ च शाकटायनः"[१३] इति। तदुदाहरणानि च कर्म्मण आप्यायद्ध्वम्[१४] अग्र इमम्[१५], मनसस्पत इमम्[१६] त उप च[१७] वनस्पत ऊर्द्ध्वः[१८] इड एहि[१९], आहुवद्ध्या उभा[२०] विक्करीणावहा इषम्[२१], कृशानवेते[२२], विष्णवेते[२३], विष्ण उरुगाय[२४], विष्ण उत[२५], विष्ण उरोरन्तरिक्षात्[२६], दाताराविषाम्[२७], अग्नं नावग्नं निः[२८], वाजसातावयम्[२९], वलगहना उपदधामि[३०] इत्यादीनि माद्ध्यन्दिनीय–वाजसनेयि–शुक्लयजुर्वेदमन्त्रब्रह्मयज्ञसंहितायाम् बोद्ध्यानि। अत्राऽपि पदान्तस्थस्य यकारस्य स्वरे परे सर्वत्र लोपः, वकारस्य तु तादृशस्य सस्थाने स्वरे परे लोपोऽन्यत्राऽलोपः। तत्राऽपि काण्वशाखायाँ वकारस्याऽपि असस्थाने स्वरेऽपि परे लोप एवाऽन्येषां शाखिनामाम्नाये त्वलोप इति 'एकेषाम्' इति पदेन सूचितमिति अनन्तभट्टः[३१]। तथा च वाय इह[३२], वाय आगहि[३३], वाय ऋतस्पते[३४], आनन्दनन्दा आण्डौ[३५] होतारा

---

१. २।२५। २. २।२८। ३. २।३१। ४. १।४।४।
५. १।१३।४। ६. १।४।१०, १।५।४। ७. १।२।१।
८. १।२।५, ६। ९. १।२।२। १०. १।२।५।
११. १।२।८। १२. १।२।९। १३. ४।४८, ४।१२७–१२९।
१४. १।१। १५. १।१२। १६. २।२१। १७. २।१९।
१८. ४।१०। १९. २।२७। २०. ३।१३। २१. ३।४९।
२२. ४।२७। २३. ५।१६। २४. ८।१। २५. ५।१९।
२६. तत्रैव। २७. ३।१३। २८. ५।४। २९. ५।३७।
३०. ५।२५। ३१. शु. य. प्रा. अ. भा. ४।१२८।
३२. २६।२८। ३३. २६।२९। ३४. २६।३२।
३५. २१।१०६।

इन्द्रम्[1], दैव्व्या अद्ध्वर्य्यू[2] इत्त्यादिषु वकारस्स्य पदान्तस्स्थस्स्याऽसस्स्थानेऽपि स्वरे परे लोपः काण्ण्वानाम् मन्त्रसंहितायाम् । वायविह[3], वायवागहि[4] वायव्रतस्प्पते[5] आनन्दनन्दावाण्डौ[6], होताराविन्द्रम्[7], दैव्व्यावद्ध्वर्य्यू[8] इत्त्यादिषु वकारस्स्य पदान्तस्स्थस्स्याऽसस्स्थाने स्वरे परे लोपाभावो माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम् । मा. शतपथब्राह्म्मणे तु "वकारस्स्य पदान्तस्स्य स्स्वरमद्ध्येऽलोपः[9] इति भाषिकसूत्त्रं वकारस्स्य सर्व्वत्त्रालोपमाह । तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये च— "एकारोऽयम्, ओकारोऽवम्, नाकारपरौ, ऐकार आयम्, औकार आवम्"[10] इति, "लुप्प्येते त्त्ववर्ण्णपूर्व्वौ यवकारौ, नोक्ख्यस्स्य, वकारस् तु साङ्कृत्त्यस्स्य, उकारौकारपरौ लुप्प्येते माचाकीयस्स्य, लेशो वात्सप्प्रश्यैतयोः"[11] इति च । उदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— कर्म्मण आप्प्यायद्ध्वम्[12], स्व आयुषि[13], आदद इन्द्रस्स्य[14], अग्ग्न उपयाति[15], इम एवास्स्मै लोकाः[16], त एनम् भिषज्ज्यन्ति[17], वर्च्चस ओषधे[18], आहुवद्ध्या उभा[19], हन्तवा उ[20], असामहा एव[21], कृशानवेते[22], विष्णवेहीदम्[23], उभा दाताराविषाम्[24], उस्स्रावेतम्[25], धूर्षाहावनश्श्रू[26] इति । तत्त्र प्रातिशाक्ख्ये "वकारस् तु साङ्कृत्त्यस्स्य" इति सूत्त्रमेवेष्टन् न तु तत्पूर्व्वसूत्त्रद्द्वयन् न वा तदुत्तरसूत्त्रद्द्वयमिति सोमयार्य्यः प्राह[27] । अत इदानीन् तैत्तिरीयशाखेति प्रसिद्धाग्रामात्त्रेयशाखायायँ यकारस्स्य पदान्तस्स्थस्स्य स्वरे परे सर्व्वत्त्र लोप एव; वकारस्स्य तु तथाविधस्स्य सर्व्वत्त्राऽलोप एवेति विज्ज्ञायते । तथा च पदान्तस्स्थस्स्य वकारस्स्य सस्स्थाने स्वरेऽपि परे लोपाभावो विष्णवुत[28], शतक्क्रत्वुद्व शमिव येमिरे[29], विष्णवुरुक्क्रमैषः[30] इत्त्यादौ दृश्श्यते । ऋक्तन्त्रे च "सन्ध्यक्क्षरमयवा-

१. २२।३० । २. ३२।३३, ७३ । ३. २७।३३ ।
४. २७।२९ । ५. २७।३४ । ६. २०।६ । ७. २०।४२ ।
८. ३३।३३, ७३ । ९. ३।१२ । १०. ६।११–१५ ।
११. १०।१६–२३ । १२. १।१।१।१ । १३. १।२।१४।३ ।
१४. १।१।८।१ । १५. १।२।१४।४ । १६. २।४।१०।३ ।
१७. २।३।११।४ । १८. १।२।१।१ । १९. १।१।१४।१ ।
२०. १।२।१४।७ । २१. ७।५।२।१ । २२. १।२।७ ।
२३. २।४।१२।३ । २४. १।१।१४।१ । २५. १।२।८ ।
२६. तत्त्रैव । २७. तै. प्रा. त्रिभा. र. १०।२१ ।
२८. १।२।१३।२ । २९. १।६।१२।३ । ३०. ३।२।१०।१ ।

यावम्"[1] इति, "य:(लुब्), (स्व)रमद्ध्ये, वमेके, अर्धवं वा, वन् नैगिरस्थे, नौतौ"[2] इति च। उदाहरणानि च कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम्—अग्न आयाहि[3] अग्न इत्थेतरा गिरः[4], तस्मा उ अद्द्य[5], धृष्णवागहि[6], मातरावन्वेति[7], यावाहु:[8], योनावृतस्य[9], तुविजाता उरुक्षया[10] इति। तत्र ओतौ परे विशिष्टस्य निषेधस्य दर्शनाद् उकारे औकारे च परे वकारस्य सामान्यतया लोपो नैगिशाखायामिति विज्ञायते। वृत्तिकारेण तु यकारलोपोऽपि नैगिशाखायामेवेति व्याख्यातम्। उदाहरणानि अपि तेन यकारलोपरहितान्येव प्रदर्शितानि; अस्माभिस् तु मुद्रितकौथुमसामवेदार्चिकसंहितायां यकाररहिता एव पाठाः प्राप्यन्त इति तदनुसारमेवोदाहरणानि उपन्यस्तानि। सूत्रोक्तो यकारवकारार्धलोपपक्षो वैकल्पिक ऋक्तन्त्रकारस्य शाकटायनाभिन्नतां शाकटायनानुयायितां वा प्रमाणयन् "व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्य"[11] इत्युक्त्या सर्वं वदतीति च विवेचकाः। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "सन्ध्यक्षराणामयवायावः"[12] इति, "स्वराद् यवयोः पदान्तयोः, नाकाराद् वकारस्य, गविष्टौ गवेषण इति च, लेशवृत्तिरधिस्पर्शं शाकटायनस्य"[13] इति च। तदुदाहरणानि च शौनकाथर्ववेदसंहितायाम्— अभिष्टय आपः[14], कुम्भ आभृताः[15], अग्न आवह[16], त आयान्तु[17], अग्न इह[18], विश्व इषुम्[19], म इह[20], अन्तरिक्ष ओषधीषु[21], मात्र उत[22], तस्मा अरम्[23], सूतवा उ[24], ऊर्जमस्मा ऊर्जस्वती[25], वाय ऊतये[26], वाय उदकेनेहि[27], वाय इह[28], विष्ण उत[29] विष्ण उरोरन्तरिक्षात्[30], वस्तावधि[31], मित्रावरुणावस्मद्[32], असावस्मद्[33], असावस्मबध्यम्[34], इत्यादीनि। पैप्पलाद-

---

१. ३।६।१। २. ४।२।८–४।३।३। ३. १।१। ४. १।७। ५. १।२७२। ६. १।३४७। ७. १।६४। ८. १।३६१। ९. १।६६५। १०. ८४९। ११. अष्टा. ८।३।८। १२. ३।४०। १३. २।२१–२४। १४. १।६।१। १५. १।६।४। १६. १।७।१। १७. १।७।५। १८. १।८।३। १९. १।१३।४। २०. १।१५।२। २१. १।३०।३। २२. १।३१।४। २३. १।५।३। २४. १।११।१। २५. २।२९।५। २६. ४।२५।६। २७. ६।६८।१। २८. ७।४।१। २९. ७।२८।८। ३०. तत्रैव। ३१. १।३।६। ३२. १।२०।२। ३३. १।२६।१। ३४. १।२६।२।

संहितायान् तु वायवुदकेन[1], वायविह[2], श्वशुरा उभौ[3] इत्त्यादीनि रूपाणि दृश्श्यन्ते । एवञ् च शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामुक्ता नियमा मुक्ख्यतया शौनकिनामाम्नाये एव चरितार्था दृश्श्यन्ते । तथापि पैप्पलादानावँ वायावुदकेनेत्त्यादीनि रूपाणि अपि लेशवृत्तिविषयतयाऽपि व्याक्ख्यातु शक्क्यानि । शौनकिनामाम्नायेऽपि मित्त्रावरुणावुशनाम्[4] असुतृपावुदुम्बलौ[5] इत्त्यादिकमपि दृश्श्यते । पाणिनीये व्याकरणे च "एचोऽयवायावः"[6] इति, "व्योर् लघुप्प्रयत्नतरश् शाकटायनस्स्य"[7] इति, "लोपश् शाकल्ल्यस्स्य"[8] इति च । अत्त्राऽपि वेदशाखाविशेषविषये व्यवस्स्था वार्त्तिककारेण भाष्ष्यकारेण वाऽपि न प्प्रदर्शितेति पाणिनीयव्याकरणस्स्य सर्ववेदपारिषदतयाऽ प्प्रतिकूलैवेयमपि पाणिनीयव्याकरणस्स्थितिर् मन्तव्व्या। लोके तु एते विधय इच्छाविकल्पविषया एव।। ३९-४१।।

(ज) पूर्वरूपसन्धिनिरूपणम्

एकाराद् ह्रस्स्वकेऽवर्णे एरोरोकारकाद् भवेत् ।
दृश्श्याऽ प्प्रकृतिभावस्स्याऽधिकारेऽस्स्याऽपवादकाः ।।४२।।

तदुक्तमृग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "अथाभिनिहितस् सन्धिरेतैऽ प्प्राकृतवैकृतैः । एकीभवति पादादिरकारस् तेऽत्त्र सन्धिजाः ।। अन्तऽपादमकाराच् चेत् संहितायाल्ँ लघोर् लघु । यकाराद्द्व्यक्क्षरम् परवँ वकाराद्द्व्यपि वा भवेत् ।। अन्त्याद्द्व्यपि तथा युक्तमावोऽन्तोपहितात् सतः । अयेऽयोऽवेऽव इत्त्यनूतेरकारस् सर्था भवन् ।। व इत्त्येतेन चा न प्प्र क्व चित्त्रस् सवितैव कः । पदैरुपहितेनैतैस् सर्वैरेवोदयाऽ परे ।। अदादवत्त्रोऽजनयन्ताव्यत्त्या अभेदयोऽपाष्टिरवन्त्ववीरता । अमुमुक्तममतयेऽनशामहा अव त्वचोऽवीरतेऽवास्यवोऽरथाः ।। वासो वायोऽभिभुवे कवष्ष्यस् सङ्करन्दनो धीजवनस् स्वधावः । उत्सादत ऋतावस् सगर्भ्यो हिरण्ण्यशृङ्ग इति चोपधाभिः ।। येऽरा रायोऽध मेऽधायि तोऽहिरग्नेऽभिदासति । जायमानोऽभवोऽग्नेऽयन् नृतोऽपो ऽह्राऽतिपिप्प्रति ।। जम्भयन्तोऽहिम् मरुतोऽनुभर्त्री यवसेऽविष्ष्यन् वयुनेऽजनिष्ट । वृत्रहत्त्येऽवीस् समरेऽतमाना मरुतोऽमदन्नभितोऽनवन्त ।। ब्रुवतेऽध्वँस् तवसेऽ वाचि मेऽरपद् दधिरेऽग्ना नहुषोऽस्मत् पुरोऽभिनत् । उप तेऽधावँ वहतेऽयँ यमोऽदितिर् जनुषोऽया सुवितोऽनु श्रियोऽधित ।। वपुषेऽनु विशोऽयन्त सन्तोऽ वद्द्याति

१. १९।१७।१३ । २. २०।१।१० । ३. ११६०।२ ।
४. ४।२९।६ । ५. १८।२।१३ । ६. अष्टा. ६।१।७८ ।
७. तत्त्रैव ८।३।१८ । ८. तत्त्रैव ८।३।१९ ।

खेऽनसः । भरन्तोऽवस्यवोऽवोऽस्तु बुद्ध्योऽजो माथिनोऽधमः ।। देवोऽनयत् पुरूवसोऽसुरघ्नो भूतोऽभि श्वेतोऽरुषस् तेन नोऽद्द्य । येऽजामयस् तेऽरदन्नोऽधिवक्ता तेऽवर्धन्त तेऽरुणेभिस् सदोऽधि ।। स्वाद्ध्योऽजनयन् धन्न्वनोऽभिमातीरग्नेऽप दह मनसोऽवि योऽद्ध्वनः । योऽह्यस् तेऽविन्दँस्तपसोऽधि न योऽधि पादोऽस्य योऽति ब्राह्मणोऽस्य योऽनयत् । सोऽस्माकयँ यो द्वेषोब्भ्योऽन्त्यक्तेब्भ्यस् तेब्भ्योऽकरम् पयस्वन्तोऽमृताश्च''[१] इति । **शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च**–''एदोद्द्भ्याम् पूर्व्वमकारः''[२] इति, ''गाहमानः शिवो भरन्तो द्द्वेषोब्भ्यो जम्भयन्तो वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुभुवे ज्ज्योते सुपर्ण्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे द्द्रूणान आशवो वहतः सङ्क्रन्दनो बाहवोऽयुद्ध्योऽद्द्रुहः, वोऽह सोऽह सोऽस्माकन् तेऽभिगरो वोऽर्वाची, येऽन्नात्त्रयोः, अविद्द्वासम्भूत्योश्च् च, उपस्त्थेऽन्तस्त् तेब्भ्योऽकरम्, नमोऽस्त्वसौत्त्रामण्ण्याम्, विश्श्वेऽग्ग्रे विशो रायोऽनग्ग्नौ,सूर्य्योऽग्गँ नेऽभौ, रिषो यवसे पुरुप्प्रियोऽन्नपतेऽर्ण्णवे, व्यपरे च, गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्म्यासः पाशिनो विदानोऽनृते मूजवतो वृष्ण्णे ऽपाको दीदिवस् त्त्रयस्त्त्रिंशे ब्रह्मणे यको रथो विश्श्वतः पादो वसन्तः, अवोऽस्त्वग्गँने गृह्णतेऽभि सत्त्रानोऽहन्नोऽजस्स्रया विमानोऽजस्स्रः सुतेश्श्विना, नमोग्गँनये तेग्ग्रन् तेग्ग्रे वृक्क्षस्स्य प्प्रथमोऽन्तस्त्तेऽन्न्येन, पणयो जहीमोऽम्बिके, नोनुनो दुग्ग्धा इव प्प्रचेतसोऽश्श्वान् नरोस्म्माकवँ वृषपाणयोऽश्श्वाः प्प्रदिशोऽनूदितेऽनागा अन्धसोर्च्चा पनस्स्यतेऽद्धा यज्जँ प्रियेब्भ्योऽमृतत्त्ववँ विपश्चिवितोऽभि जनोऽनमीव आयवोऽनु नोऽद्द्य देशेऽभवद् वयुनेजनिष्टट विद्द्रुमनापसोऽजायन्त पूर्व्व्यासोऽरेणवो नोश्म्मा नोऽदितिरन्नोऽहिः, ब्राह्मणः, यजुष्षु च, सङ्क्रमे च सर्व्वत्त्र''[३] इति च; **तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च**–''लुप्प्यते त्त्वकार एकारौकारपूर्व्वः''[४] इति, ''अथ लोपः, 'अति, न गर्भः सन्नद्धोयमोभद्द्रऽपूर्वः, यवनहपरस् स्वरपरेषु, जकार–ग्ग्नपर उदात्तः, मो–वचो–दधानस्–स्थेपूर्व्वश् च, अबभ्यावर्त्तिन्नपूपमविदधाम्म्यद्द्यान्न्वदितिश् शर्म्माग्ग्नेर् जिह्ह्वामग्ग्नयऽ पप्प्रयोऽस्माकमस्मे धत्ताश्माश्श्वाश्श्रुतिरश्श्यामामार्य्यमन्नस्मत्पाशानस्मिन्यजँ ञेऽस्ता–व्व्यथमानाभिद्द्रोह्मधाय्यदोऽथोऽद्दुग्धा अरिष्टा अरथा अर्च्चन्त्यन्तरस्स्रामत्त्रस्थान्नायाङ्गिरस्स्वदकरम्, गाहमानोजायमानोहेतयोमन्न्यमानोवनस्पतिब्भ्यऽ पतेस्रिधस् तपसस् स्वधावो भामितोऽग्ग्नय आयोऽद्-

१. २।३४–४८ । २. ४।६२ । ३. ४।६५–८१ । ४. ११।१।

ध्वर्य्यो वरतोपूर्व्व:"[१] इति । ऋक्तन्त्त्रे च "लुवन्त्य:"[२] इति । शौन-कीयचतुरद्ध्यायिकायाश् च— "एकारौकारान्ताल् पूर्व्व४ पदादेरकार-स्स्य"[३] इति, अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "अकारादौ प्रकृतत्या(स्याद् ?) एकादेशोऽपि वा क्व चित् । यस् ते मन्न्योऽविधद् यथा प्रकृत्याऽन्न्यत्त्र लक्षयेत्"[४] इति । एतस्स्य विधेरपवादा ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यादिषु विस्-तरेण शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् चाऽतिसङ्क्षेपेण प्प्रोक्तास् ते प्रकृति-भावप्प्रकरणे द्रष्टव्या: ॥४२॥

(झ) गोशब्दसन्धिनिरूपणम्

समासे गो४ पूर्व्वरूपम् प्रकृतिश् च गवेति च ।

स्वरे परे स्याच् च तथा यथाप्राप्तवं व्यवस्थया ॥४३॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये पूर्व्वरूपनियमविशेषव्यवस्था प्प्रति-पाद्द्यते[५], तेन च ऋग्वेदसंहितायां गोअग्ग्रया[६] गोअग्ग्रा[७] गोअग्ग्रान्[८] गोअग्ग्राम्[९] गोअग्ग्रयाणाम्[१०], गोअजनास:[११] गोअर्णस:[१२] इत्त्यादौ ह्रस्स्वेऽकारे परे गोशब्दस्स्य ये प्रकृतिभावास् तेऽन्न्वाक्ख्याता भवन्त्ति । "गोओपशा गोऋजीकप्प्रवादौ"[१३] इति च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये । तथा च संहितायाम् गोओपशा[१४] इति, गोऋजीकम्[१५] इति च । संहितायामेव गवाशिर:[१६] गविष:[१७] गविष्ट्ये[१८] गवेषण:[१९] इत्त्यादौ तु ओकारस्स्य अव् एव । वकारस्स्य चाऽलोप एव । गविष्टये[२०] गविष्टौ[२१] गोऋजीकम्[२२] इति ऐतरेयब्राह्म्मणेऽपि; गविष्टौ[२३], गोअश्श्वम्[२४], गोआयुषी[२५], गोआयुषो:[२६] इति शाङ्खायनब्राह्म्मणेऽपि । माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्त्र-ब्रह्म्मयजुस्संहितायान् तु गविष्टौ[२७] इत्त्येव दृश्श्यते; काण्वसंहिता-यान् तु गइष्टौ[२८] इति प्प्राप्प्यते; माद्ध्यन्दिनीय–वाजसनेयि– शतपथ-ब्राह्म्मणे तु गोऽश्श्वस्स्य गोऽश्श्वात्, गोऽश्श्वे गोऽश्श्वेन इत्त्यादि[२९]

---

१. १२।१–८ । २. ३।३।३ (८३) । ३. ३।५३ ।
४. १४३ । ५. २।३४–४८ । ६. १।५३।५ । ७. १।९०।५ ।
८. १।६२।७ । ९. २।१।१६ । १०. खि. ५।७।४।६ ।
११. ७।३३।६ । १२. १।११२।१८ । १३. २।७४ ।
१४. ६।५३।९ । १५. ६।२३।७, ७।२१।१ । १६. १।१३७।१ ।
१७. ४।४१।७ । १८. ८।६१।७ । १९. १।१३२।३ ।
२०. ७।७ । २१. ३।२० । २२. ६।११ । २३. १५।२ ।
२४. ११।२ । २५. २६।२ । २६. तत्रैव । २७. ३३।६३; ३४।२३ ।
२८. ३२।५।६, ३३।१।१७ । २९. १२।८।१।१४; १२।८।३।२२ ।

गोआयुषी इति, गोआयुर्भ्याम् इति, गोअश्वानाम् इति च दृश्यते[1]। तथाऽपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये नाऽयं विशेषोऽन्वाख्यातो दृश्यते। तेन प्रातिशाख्यानाम् ब्राह्मणभागनियमप्रदर्शनेऽनादरो विज्ञायते। भाषिकसूत्रेऽपि "शेषं सामान्यशास्त्राद्"[2] इत्येवोक्तम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च गोशब्दाद् ह्रस्वेऽवर्णे परे प्रकृतिभावः प्रतिपादितः[3]। तैत्तिरीयसंहितायाञ्च गोअश्वान्[4], गोअश्वेभ्यः[5], गोअर्घम्[6] इत्युदाहरणानि प्राप्यन्ते। गविष्टये इति प्रयोगस्तैत्तिरीयसंहितायां[7] तैत्तिरीयब्राह्मणे[8] च प्राप्यते। तैत्तिरीयब्राह्मणे गवेषणम्[9] इति च प्राप्यते। मैत्रायणीयसंहितायाङ्[10] काठकसंहितायाञ्[11] च गइष्टये इत्यादि च प्राप्यते। काठके[12] मैत्रायणीयके[13] च गोअग्रया इत्यादि चोपलभ्यते। गोअश्वान् इति काठकसंहितायाङ्[14] कपिष्ठलकठसंहितायाञ्[15] च प्राप्यते। काठकसंहितायाङ् गोआयुषी[16] इति गवाशिरः[17] इति च दृश्यते। ऋक्तन्त्रे च "गो, न वा, अवं वा"[18] इति। तदुदाहरणतया च गोअग्रम्, गोअश्वम्, गोअजिनीकम्; गोऽग्रम्, गोऽश्वम्, गोऽजिनम्, गोऽजिनीकम्; गवग्रम्, गवश्वम्, गवजिनम्, गवजिनीकम् इति वृत्तिकारेणोल्लिखितम्। किन्तु पूर्वरूपादेशयुक्तानि रूपाणि वेदमन्त्रेषु न प्राप्यन्ते; गव इत्यादेशेन युक्तानि अपि वृत्तिकारोक्तानि उदाहरणानि वेदेषु नैव प्राप्यन्ते। तत्र अवादेशेन युक्तानि रूपाण्येव प्राचीनतमानि स्युरिति केचित्[19], किन्तु तेषां वेदेषु अनुपलभ्यमानत्वादश्रद्धेयं तत्। अव् वा इत्यनुक्त्वा अवं वा इति वदत ऋक्तन्त्रकारस्याऽपि अव(ङ) इत्यादेश एवाऽभिप्रेतः स्यात्। जैमिनीयसंहितायाङ् गवाशिरः[20] इति, गविषः[21] इति, गविष्टये[22] इति, गविष्टिषु[23] इति, गविषे[24] इति च रूपाणि प्राप्यन्ते, गविष्टये[25] इति गविष्टिषु[26] इति च कौथुमसंहितायामपि दृश्यते; गोऋजीकम् इति च कौथुम-

---

१. १२।२।३।२; ११; १२।२।४।१६; १४।९।१।१०। २. ३।१३। ३. ५।११६। ४. ५।२।९।४। ५. तत्रैव। ६. ६।१।१०।१[२]। ७. २।६।११।३। ८. २।४।५।३। ९. २।४।१।३। १०. ४।११।६। ११. ७।१७। १२. १०।१२। १३. २।२।६। १४. २०।८। १५. ३१।१०। १६. ३३।८। १७. ४०।८। १८. ३।२।९–३।३।१। १९. ऋक्तन्त्रटिप्पणीषु; पृ. ३३, टि. ८१। २०. ४।१६।४। २१. ४।१७।८। २२. १।२५।८, ३।३०।५। २३. ३।४७।५। २४. ४।१७।८। २५. १।२४०। २६. २।५७९।

संहितायाम्[१] जैमिनीयसंहितायाम्[२] च प्राप्यते। जैमिनीयब्राह्मणे च गवाशिरः[३] गविष्टये[४] गोअश्वम्[५] गोआयुर्भ्याम्[६] गोआयुषी[७] गोआयुषोः[८] इति च प्राप्यते। ताण्ड्यमहाब्राह्मणे च गवाशिरः[९], गवाशीः[१०], गोआयुषी[११] इत्युपलभ्यते। आर्षेयब्राह्मणे च गोअश्वीयम्[१२] इति दृश्यते। शौनकीयचतुरध्यायिकायां तु— "क्व चित् प्रकृत्या"[१३] इत्येवाऽत्र प्रकृतिभावस् सङ्गृहीतः। तथा च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाङ् गोअग्रया[१४] गोअजम्[१५] गवाशिरम्[१६] गविषे[१७] गविष्टौ[१८] गवेषणः[१९] इत्यादि प्राप्यते। पैप्पलादके च गवाशिरः[२०] गविष्टौ[२१] इति दृश्यते। गोपथब्राह्मणे च गवायुर्भ्याम्[२२], गवायुषी[२३] गवीडायाम्[२४] इति प्राप्यते। पाणिनिना च सौवग्रन्थस्य सर्ववेदपारिषदत्वङ् कामयमानेनाऽपि लाघविकेन अव्यवस्थिततया "सर्वत्र विभाषा गोः, अवङ् स्फोटायनस्य, इन्द्रे च"[२५] इत्येवोक्तम्। तदुदाहरणानि च गोऽग्रम्, गोअग्रम्, 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वाः', गवाग्रम्, गोऽग्रम्, गवाजिनम्, गोऽजिनम्, गवौदनम्, गवोदनम्, गवोष्ट्रम्, गवुष्ट्रम्, गवेन्द्रः इति काशिकायाम्; 'व्यवस्थितविभाषेयन् तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् भवति'[२६] इत्यपि तत्रोक्तम्। "देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः। मिथस् ते न विभाष्यन्ते गवाक्षस् संशितव्रतः"[२७] इति श्लोकेन भाष्येऽपि गवाक्ष इत्यत्र व्यवस्थितविभाषात्वम् प्रतिपादितम्। यद्यपि लघुशब्देन्दुशेखरे बृहच्छब्देन्दुशेखरे च 'तेन प्राण्यवयवे न (भवत्येव) इति शाच्छोरन्यतरस्याम्[२८] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्' इत्युक्तन् तथापि तत्र भाष्ये

---

१. १।३१३। २. १।२३।१। ३. १।६३, ३।३५।
४. ३।११९, २२६, २५४। ५. १।३४, २।२७८। ६. २।२७८।
७. २।३०, ४२५। ८. २।५०। ९. ६।३।२५। १०. १२।१।२।
११. २४।१४।५, २५।१।१२। १२. १।५४। १३. ३।५४।
१४. २०।२१।५। १५. १९।५०।२। १६. २०।२४।१,७।
१७. २०।६५।२। १८. ४।२४।५, २०।१४३।९। १९. ५।२०।११।
२०. ६।१६।८। २१. ४।३९।५। २२. १।४।१४, १५।
२३. १।४।९, १०, १२, १४, १५, २२, २३; १।५।२, ३, ४।
२४. १।३।११, १२। २५. अष्टा. ६।१।१२२–१२४।
२६. काशिकायाम् ६।१।१२३। २७. पा. व्या. भा. ७।४।४१।
२८. अष्टा. ७।४।४१।

नेदम् प्राप्यते, तत्र कय्यटेन "प्राण्यङ्गे तु गोरक्षि गोऽक्षि इति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन' इत्युक्तम्, नागोजिना च 'अन्यत्र गवाङ्गम्, गोऽङ्गम्" इति तत् स्पष्टीकृतम्; तथापि "अवङ् स्फोटायनस्य"[1] इति सूत्रे एव भाष्ये "गवास्थि गवाक्षि" इति पाठश्प्राप्यते। "गवेन्द्रयज्ञे वीहि" इत्यपि भाष्ये उदाहृतम् । काशिकायामुदाहृतम् "अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यश्च पशवो गोऽश्वाः" इति वाक्यञ्च कस्माच्चिल् लुप्ताद् ब्राह्मणादुद्धृतम् प्रतीयते । "गवेन्द्रयज्ञे वीहि" इति भाष्योदाहृतञ् वाक्यमपि उपलभ्यमानेषु ब्राह्मणेषु वेदेष्वन्यत्र वा नोपलभ्यते । गोश्वोष्ट्रगजापहारी, गवेन्द्रः इति प्रयोगौ तु वेदाङ्गेषु प्राप्येते । अत्राऽपि वेदे तत्तच्छाखासु व्यवस्थिता एव प्रयोगा वेदितव्याः । लोके त्विच्छाविकल्पः । ह्रस्वाकारभिन्ने स्वरे परे अवङौ पर्यायेण भवतः । गवाक्षगवेन्द्रेत्यादिषु तु लोकेऽपि व्यवस्थितोऽवङेव बोद्ध्यः ।।४३।।

(ञ) प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणम्

प्लुतास् स्वरास् स्वरे स्वस्था वाऽप्लुतवदुपस्थिते ।
ई चाक्वरवर्मणमतेऽन्यस् स्वरोऽपि तथा क्व चित् ।।४४।।

अयम् प्लुतस्य प्रकृतिभाव ऋग्वेदप्रातिशाख्ये नोल्लिखितः । तत्र ऋग्वेदसंहितायान् "न त्वा भीरिव विन्दती ३"[2] इत्यत्र पदपाठेऽपि इतिकरणन् न क्रियते इति स्वरे परे प्लुतस्य प्रकृतिभावो हि ऋग्वेदे न दृश्यते । अतश्च प्लुतप्रकृतिभावविधेर् ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽनुल्लेख उचित एव । शुक्लयजुर्वेदेऽपि आर्षे स्वरे परे प्लुतस्य प्रकृतिभावो नोपलभ्यते; अत एव संहिताद्ध्याये प्लुतप्रकृतिभावविधिस् तत्प्रातिशाख्ये नोल्लिखितः। परिग्रहाद्ध्याये तु "कण्ठ्यस्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् प्लुतवर्जम्"[3] इति "विवेशाँ३ इति विवेशाँ"[4] इत्यत्र इतौ परे प्लुतस्य संहिताविकाराभावश्च प्रतिपादितः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु— "न प्लुतप्रग्रहौ"[5] इति प्लुतस्य आर्ष्या संहितायामपि प्रकृतिभावस् स्फुटम् प्रतिपादितः । उदाहरणञ् च 'असुतु ही३ इत्यब्रूताम्'[6] इति । ऋक्तन्त्रे च— "न वृद्ध रे"[7] इति वृद्धापरपर्यायश्च प्लुतस् स्वरे परे संहिताविकारन् न हि प्राप्नोतीत्युक्तम् । तदुदाहरणानि

---

१. पा. व्या. भा. ६।१।१२३ । २. १०।१४६।१ । ३. ७।२ ।
४. मा. वा. शु. य. वे. म. त्र. य. स. २३।४९ । ५. १०।२४ ।
६. तै. सं. ७।१।६।१ । ७. ३।१।८ (६८) ।

च वृत्तिकारेण ऊर्म्मिणा अव्यं वारम्[1], भरा इन्द्रज्याकः[2], सोम धारया आपो[3], धृष्णो३ आ ग३ हि[4], सोमासो३ अश्वया[5] इति प्रदर्शितानि । तत्राऽऽकृतिममुदाहरणं विहायाऽन्यानि सर्वाण्येवोदाहरणानि कौ.संहितायां विकारवन्त्येव पठ्यन्ते न प्रकृतिस्थानीति तानि चिन्त्यान्येवेति विवेचकाः । तत्र लेखे यथालिखितपाठे च तेषां विकारवत्तया पाठेऽपि सुसम्प्रदायागते पाठे तेषु अविकार एव पठ्यमानोऽभूदिति वयम् ऋक्तन्त्रप्रामाण्यादवस्यामः । ऋक्तन्त्रस्य कौथुमशाखाविषयत्वाभावेन वाऽत्र समाधानं स्यात् । यत् तु पुनः कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम् अबभ्या३दिश[6], कवा३स्य[7] त्वा३स्य[8] वृधे३स्मा[9] त्वा३द्द्य[10] अप्स्वा३न्तरा[11], अबभ्रू३तस्य[12], अबभ्रू३च्छन्ती[13], हितो३भि[14] त्वं ह्या३ङग[15], अबभ्य३र्षानपच्च्युत[16] तान् ह्यू३श्मस्यग्ने[17] देवाव्य३मदमभि[18] गृणानो३भि[19], शश्व्यू३षु[20] गृहे३मृतम्[21] शर्द्ध्यू३ग्रधन्वा[22] अयुद्ध्यो३स्माकम्[23] इत्येतेषु स्थलेषु प्लुतानामपि स्वराणां संहिताविकारो दृश्यते कौथुमसामवेदसंहितायामिति उक्तऋक्तन्त्रसूत्रस्यार्थान्तरम् मृग्यम् इति केचिन् मन्यन्ते[24] तन् न विचारसहम् प्रतिभाति; उक्तेषु स्थलेषु प्लुतत्वस्याऽभावात्, कम्पत्वसूचनायैव त्र्यङ्कस्य लेखनादिति विज्ञायते । शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च क्रमाध्ययनप्रतिपादनप्रकरणे "प्लुतश् चाप्लुतवद्"[25] इत्युक्तम् । तत्र वृत्तिकारेण च "आबभूवाँ३[26] इति बभूवेति वक्तव्यम् इति प्रतिपादितम् । पाणिनिना तु "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"[27] इति प्लुतानां स्वराणां स्वरे परे प्रकृतिभावः प्रोक्तः; अनार्षे इतौ परे तु प्लुतानामप्रकृतिभावः खलु "अप्लुतवदुपस्थिते"[28] इति प्रतिपादितः; स्वरे परे ई३ इत्यस्य प्लुतस्य चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेऽप्लुतवद्भावेन

---

१. कौ. सा. सं. ५७२। २. तत्रैव ३०९। ३. तत्रैव ५११। ४. तत्रैव ३४७। ५. तत्रैव ४८२। ६. १२८। ७. १४२। ८. १६५। ९. २३९। १०. २९५। ११. ५१२। १२. ५५६। १३. ७५१। १४. ९२१। १५. ९३८, १५११। १६. १०५४। १७. १०६६। १८. ११५८। १९. १४२६। २०. १५७९। २१. १८४२। २२. १८५१। २३. १८५५। २४. सूर्यकान्तकृता ऋक्तन्त्रटिप्पणी (पृ. ३०) द्रष्टव्या। २५. ४।१२०। २६. शौ. अ. वे. सं. १०।२।२८। २७. अष्टा. ६।१।१२५। २८. तत्रैव ६।१।१२९।

विकारित्त्वमन्येषाम् मते तु तदभावेनाविकारित्त्वञ् च प्प्रोक्तम् "ई३ चाक्क्रवर्मणस्स्य"[१] इति । तद्भाष्यकारेण तु "इकारग्ग्रहणेन नार्थः, अविशेषेण चाक्क्रवर्मणस्स्याऽऽचार्यस्स्याऽप्प्लुतवद् भवतीत्त्येव । इदमपि सिद्धम् भवति । वशा३ इयम्, वशेयम्" इत्त्युक्तम् । तत्त्र "अप्प्लुतवदुपस्थिते"[२] इति पाणिनिना अनार्षे इतौ परे यन् नित्त्यमप्प्लुतवत्त्वमुक्तन् तच् शुक्लयजुर्वेदकृष्णयजुर्वेदादिपदपाठनियमसङ्ग्रहाय नाऽलमिति नैतदपि पाणिनीयव्याकरणस्स्य सर्ववेदपारिषदताया अनुकूलम् प्रतीयते । न च "ई३ चाक्क्रवर्मणस्स्य" इत्त्यस्य भाष्यकारेण विहिताद् व्याक्ख्यानात् तत्सङ्ग्रहः, एतस्स्य सूत्त्रस्स्य अनुपस्थितार्थताया वार्त्तिककारेण भाष्यकारेण चोक्तत्त्वात् । यदि तु पूर्वोदाहृतसामवेदोदाहरणेषु अन्न्यत्त्र वार्ऽपि क्व चित् प्लुतानां स्वराणां स्वरे परे संहितायां विकारादिकन् दृश्श्यते तदा तत् तु एतस्स्य सूत्त्रस्स्य भाष्यकारकृतेन व्याक्ख्यानेन सङ्गृहीतम् भवतीति बोद्ध्यम् ।।४५।।

अ–इ–उ–ऋ–लृ–वर्णास् स्युः प्रकृत्त्या ऋलृवर्णयोः ।
ह्रस्स्वा वा च समासे चाऽसमासे च ह्य्ययवं विधिः ।।४६।।
इ उ ऋ लृ इतीमे तु असवर्णे स्स्वरे परे ।
प्रकृत्त्या स्युश् च ह्रस्स्वाश् च समासे न ह्य्ययवं विधिः ।।४७।।
अकारोऽपि प्प्रकृत्त्या वा सवर्णेऽचाऽसवर्णके ।
स्वरे परे श्रुतौ नैव ह्रस्स्वस् त्वनृस्वरे परे ।।४८।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "ऋकार उदये कण्ठ्यावकारन् तदुद्ग्राहवत्"[३] इति । तदुदाहरणे च "प्र ऋभुब्भ्यो दूतमिव"[४] "मधुन ऋतस्स्य"[५] इति च भाष्यकारेण प्प्रदर्शिते । अत्त्र अकारस्स्यैव प्रकृतिस्स्थता ह्रस्स्वता चोक्ता । "विब्भ्वा[६] विधर्ता[७] विपन्न्या[८] कदा[९] वा[१०] माते[११]त्त्यृकारेऽप्प्यपदादिभाजि"[१२] इति तु ह्रस्स्वताऽपवादः प्रकृतिभाव उक्तः। शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायान् न्यृञ्जते[१३]न्यृञ्जसे[१४],न्यृषन्ति[१५],

---

१. अष्टा. ६।१।१३० । २. तत्त्रैव ६।१।१२९ ।
३. २।३२। ४. शा ऋ.म.सं. ४।३३।१। ५. तत्त्रैव १०।६८।४।
६. तत्त्रैव ४।३३।४ । ७. तत्त्रैव २।२८।४। ८. तत्त्रैव ४।१।१२।
९. तत्त्रैव ५।३।९। १०. तत्त्रैव५।३०।१४। ११. तत्त्रैव५।४५।६।
१२. ऋ. प्रा. २।६४ । १३. १।५४।२ । १४. ८।९०।४ ।
१५. १।५२।७ ।

न्यृष्ट:[1], न्यृष्टम्[2], अस्स्यृजीवी[3], अद्ध्येत्यृषिभि:[4], मृजन्त्यृ-विषाण[5] यात्त्यृक्क्वभि:[6] इत्त्यादिषु तु नैव प्रकृतिभाव:। शुक्लयजुर्-वेदप्रातिशाख्येऽपि 'कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्स्वम्'"[7] इति कण्ठ्यस्स्यैव ह्रस्स्वता प्रकृतिभावश् चोक्त:। सदोस्स्यृतस्स्य[8] प्रदिश्श्यृतस्स्य[9] इत्त्यादिषु माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम् प्रकृतिभावो नैव भवति। तैत्तिरीय-प्रातिशाख्ये तु ऋकारे परे न च पूर्वस्स्याकारादेर् ह्रस्स्वता न वा प्रकृतिभावᳶ प्रतिपादित:। तथा च नयर्तस्स्य[10], अपसर्तस्स्य[11] अभि-जयत्त्यृतस्स्य[12] उदेह्यृतस्स्य[13] व्यृद्धम्[14] इत्त्यादीनि रूपाणि तैत्तिरीय-संहितायाम् प्राप्प्यन्ते। ऋक्तन्त्रे तु– "ऋति (परे संहिता न भवति)"[15] इत्त्युक्तम् "ऋमप्प्येके"[16] इति चोक्तम्; तथापि महन्न ऋतेकर्मम्[17] इत्त्यादिषु अवर्णस्स्यैव ह्रस्स्वता प्रकृतिभावश् च कौथुमसंहितायाम् प्राप्प्यते। तत्र अभी ऋतस्स्य[18] इत्त्यत्र तु ह्रस्स्वस्स्याऽपि दीर्घ-तापत्तिर् दृश्श्यते; मृजन्त्यृषिषाण[19] अध्येत्यृषिभि:[20] अस्यृजीषी[21] यास्यृ-क्क्वभि:[22] इत्त्यादिषु तु नैव प्रकृतिभावो दृश्श्यते। शौनकीयचतुरद्ध्या-यिकायाञ् च ऋकारे परे पूर्वस्स्याऽकारादेर् न ह्रस्स्वता न वा प्रकृतिभावᳶ प्रतिपादित:। तथापि सप्तऋषय:[23] सप्तऋतव:[24] यमस्स्य ऋषीणाम्[25] उतऋषीन्[26] एकऋषि:[27] एकऋतु:[28] आपश् च ऋतस्स्य[29] ब्रह्मण ऋग्भि:[30], पयस ऋषीणाण्[31] मणिन ऋषिणेव[32] इत्त्यादयᳶ प्रयोगाश् शौनकिनामथर्ववेदे दृश्श्यन्ते। नमᳶ परमऋषिबभ्य इति च प्रश्नोपनि-षदन्ते। अष्टर्चेब्भ्यस् स्वाहा[33] तृचेब्भ्यस् स्वाहा[34] उपर्ब्नन्ति[35] प्रशि-

---

१. १०।१०८।७। २. ४।१८।५। ३. ८।९०।५।
४. ९।६७।३१, ३२। ५. ६।८६।४। ६. ९।१११।१।
७. ४।५०। ८. ५।३३। ९. २९।३६। १०. १।४।४३।२।
११. ७।१।१८।१। १२. ३।३।५।४[3], ५। १३. ३।५।६।२।
१४. ५।१।२।१। १५. ३।३।५(८५)। १६. ३।५।२(१०२)।
१७. १७८४। १८. ७०२। १९. ८८६। २०. १२९८।
२१. १४११। २२. १५९०। २३. ११।१।१। २४. ८।९।१८।
२५. ८।९।२३। २६. ८।९।२४। २७. ८।९।२५, २६।
२८. तत्रैव। २९. ९।३।२२। ३०. १०।१।१२।
३१. तत्रैव। ३२. ८।५।८। ३३. १९।२३।३।
३४. १९।२३।१९। ३५. ६।१३।१४, १५, २३।

प्र्युतस्य[1] बन्धवृच्छतु[2] ऋतस्यर्तेन[3] इति च प्रयोगाश् शौनकिनाम् अथर्ववेदमन्त्रसंहितायान् दृश्यन्ते । तत्र प्रकृतिभावोदाहरणानाञ् व्याख्यानन् तु शौनकीयचतुरध्यायिकाया "एना-एहा-आदयश् च"[4] इति सूत्रेण कथञ् चित् कर्तुं शक्यम्, ह्रस्वभावव्याख्यानाय तु तत्र न प्राप्यते सूत्रम् । पाणिनिना तु "ऋत्यकः"[5] इति अव्यवस्थित-तया प्रोक्तम् । तत्र अकारस्य प्रकृतिभावे ह्रस्वभावे चोदाहरणानि वेदेषु प्राप्यन्ते । इकारादीनान् तु प्रकृतिभावस्योदाहरणानि दुर्लभानि; सामवेदे अमी ऋतस्य[6] इत्येकम् उदाहरणम् प्राप्यते । यद्यपि केन चिद् ऋत्यक इति सूत्रोदाहरणतयेव "स्वायान् तनू ऋत्व्ये नाधमानाम्"[7] इति ऋग्वेदवाक्यमुद्धृतन्[8] तथापि तत्र सप्तम्यर्थकस्य दीर्घो-कारस्य प्रगृह्यतया प्रकृतिभावो द्रष्टव्यो न ऋकारपरकतयेति न ऋत्यक इत्यस्य तत्र चरितार्थता । तस्मात् पाणिनेरिदं सूत्र-मिकारादिविषये मुख्यतया लौकिकान् प्रयोगानन्वाख्यात् प्रतीयते । तद्व्याख्याने यद्यपि मुनिना पतञ्जलिनाऽपि ह्रस्वभाव-दीर्घैका-देशान्तस्थादेशादिकयोरेव समावेशः प्रतिपादितस् तथैव चोदाहरणानि काशिकाकारेणाऽपि प्रदर्शितानि; पतञ्जलिना "इकोऽसवर्णे शाकल्य-स्य ह्रस्वश् च"[9] इत्यस्य सूत्रस्य चकारोऽपि प्रत्याख्यातः, वार्तिककारेण च "**ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् (द्र-ष्टव्यम्)**"[10] इति वचनमारब्धम्; **तथापि पाणिनिना शाकलविधिना द्वैरू-प्यं सिषाधयिषितमित्यस्माकम् प्रतिभाति** । तथा च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य प्रकृत्या' इत्येकवँ वाक्यम्, तस्य च 'कुमारी अत्र' इत्यादिकमुदाहरणम्; 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वः' इत्यन्यद् वाक्यम्, तस्योदाहरणञ् च 'कुमारि अत्र' इत्यादिकम् बोध्यम् । चकारश् च यणादिभिः प्रकृतिस्थदीर्घेण च ह्रस्वस्य समुच्चयम् प्रतिपादयति; तथा च कुमार्यत्र इति च भवति । एवञ् च द्वैरूप्यं सिद्ध्यति । तथा च तत्र वार्तिकमपि "ईषाअक्षादिषु अकारस्यापि सवर्णेऽपि छन्दसि" इत्येव पठितुमुचितम् । एवमेव ऋत्यक इत्य-त्रापि द्वैरूप्यमेव सिषाधयिषितमिति 'ऋति अकश् शाकल्यस्य

---

१. ५।१२।११ । २. १०।१।३ । ३. ६।११४।१, २ ।
४. ३।३४ । ५. अष्टा. ६।१।१२८। ६. कौ.सा.आ.सं.७०२ ।
७. १०।१८३।२ । ८. व्याकरणचन्द्रोदये, पञ्चमखण्डे, पृ. ४३९।
९. अष्टा. ६।१।१२७ । १०. पा. व्या. भा. ६।१।१२७, वा. २ ।

प्रकृत्या' इत्त्येकवं वाक्क्यम्, तदुदाहरणानि च विधर्तां ऋतम्[1] इत्त्यादिकानि बोद्ध्यानि। 'ऋति अकश् शाकल्ल्यस्स्य ह्रस्स्वाः' इत्त्यनन्न्यद् वाक्क्यम्, तदुदाहरणानि च ब्रह्म्मग ऋग्भिः[2] इत्त्यादिकानि बोद्ध्यानि। चकारश् च यणादिभि४ प्रकृतिस्थदीर्घेण च ह्रस्स्वस्स्य समुच्चयम् प्रतिपादयति। तथा च ऋतस्स्यर्तेन[3] इत्त्यादिकञ् चान्न्वाक्ख्यातम् भवति। ह्रस्स्वताया वैकल्पिकत्त्वम् मुनिना पतञ्जलिनाऽपि ऋत्त्यक इति सूत्त्रस्स्य वार्त्तिकानावं व्याक्ख्याने प्रोक्तम्। वैकल्पिकश् च ह्रस्स्वो यथा यणादिना समाविष्टो भवति तथैव प्रकृतिभावेनाऽपि इति अत्त्र त्रैरूप्प्यमेव स्स्वीकरणीयम् प्रतिभाति, न तु काशिकाकारादि-गतानुगतिकतया द्वैरूप्प्यमेव। ऌकारस्स्यापि ऋकारसवर्णतया ऌकारेऽप्प्ययवं विधि४ प्रवर्त्तते लोके। तथा च पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्ये प्रत्त्याहाराह्निके प्रयोगाः—, किवं विशेषेण ऌकारोपदेशश् चोद्द्यते, प्लुत्त्याद्द्यर्त्थञ् च ऌकारोपदेशः, न ऌतकः, सूत्त्रभेदेन ऌकारोपदेशः इति। ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवर्गद्द्वयेऽपि— "न ऌकारः" इति। शुक्ल-यजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्वराश्च् च ऌकारवर्ज्जम्"[4] इति, ऋऌ-वर्ण्णाब्भ्याम्"[5] इति "ऋऌवर्ण्णे"[6] इति च। एष विधिरसमासे समासे च प्प्रवर्त्तते। तथैव चोदाहरणानि समासेऽपि प्प्रदर्शितानि। लोकेऽपि सप्त-ऋषयः, पित ऋगङ्ङ करोति, वारि ऋच्छति, किशोरि ऋतुमती, मधु ऋद्-ध्यति, तनुऋद्धिः, पितृऋणम्, गन्तृऋच्छती समानार्थौ इत्त्यादीनि उदाहरणानि समासेऽसमासे वाऽपि यथायथन् द्रष्टव्व्यानि।

प्रायेणाऽसवर्णे स्वरे परे अ इ उ ऋ ऌ इत्त्येतेषाम्, अकारस्स्य तु सवर्णेऽपि स्स्वरे परे प्रकृतिभावस्स्योदाहरणानि तु ऋतस्स्यँ एकम्[7], उग्ग्रँ ओकः[8], भरँ ओजः[9], अमि नन्तँ एवैः[10], ईशा अक्क्षः[11], एवाँ अग्निम्[12] पथाँ अनेहसः[13], पूषा अविष्टु[14], प्रा अति[15], भीषाँ अद्द्रिवः[16], मनीषा अग्निः[17], स्वधा अवस्तात्[18], अया ईशानः[19], ज्या इयम्[20], शरद्धा इत्[21],

---

१. शा.ऋ.म.स. २।२८।४। २. शौ.अ.वे.म.स. १०।१।१२।
३. तत्त्रैव ६।११४।१, २। ४. १।८७। ५. ४।१७।
६. ४।१४८। ७. ८।१००।५। ८. ७।२५।४। ९. ६।६८।१०।
१०. १।७६।२। ११. ८।५।२९। १२. ५।६।१०।
१३. १।१२६।९। १४. १०।२६।९। १५. १०।४।१।
१६. १।१३३।६। १७. १७०।१। १८. १०।१२९।५।
१९. १।८७।४। २०. ६।७५।३। २१. ७।३२।४।

निद्द्रा ईशत[1], सचाँ इन्द्रः[2], उती अनूती[3], पृथिवी अन्तरिक्षम्[4], पृथुज्रयी असुर्येव[5], साम्राज्ञी अधिदेवृषु[6], सुशमी अभूवन्[7]; उषः ऊतिभिः[8] **इत्यादीनि शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्**; का ईम्[9], ध्रुवा असदन्[10], सदना अकर्मम[11], होतारा ऊर्द्ध्वम्[12], ज्या इयम्[13], स्वधा अवस्तात्[14], प्रतिमा अस्तति[15], ऊती अश्याम[16], पृथिवी उत द्द्यौः[17] (विस्पपती इवेति विस्पपती इव[18]) इत्युदाहरणानि **माद्ध्यन्दिनीयानाम् मन्त्रसंहितायाम्** । स्वधा अस्युर्वी[19], प्रमा असि[20], प्रपा असि[21] प्रबुद्धिनया ईरते[22], ज्या इयम्[23], आ पूषा एत्त्वावसु[24], अमिनन्त एवैः[25], इत्यादीनि उदाहरणानि **तैत्तिरीयसंहितायाम्** । शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायाञ्च एना एहाः[26], पृथिवी उत द्द्यौः[27],अधिष्ठाता अन्तिकात्[28] इत्यादीनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते । एवञ्च अकारस्यापि सवर्णे स्वरे परेऽपि प्रकृतिभावोऽप्युदाहृतो भवति।लोकेऽपि अकारस्यापि असवर्णे सवर्णे च स्वरे परेऽपि संहिताया अविवक्षामाश्रित्यापि प्रकृतिभाव उपपादयितुं शक्यः; ह्रस्वता तु वचनाभावात् संस्कृतभाषाजीवितप्रवाहस्यावरुद्धत्वाच्च नैव प्रतिपादयितुं शक्या । एवञ्च कर्म अस्ति, पिता अस्ति, कर्म इदम्, पिता एति, वारि अस्ति, नारी आह, नारि आह, नार्याह, मधु अस्ति, धातृ इदम्, कुमारी ध्यातृ इत्याहेत्यादीनि लौकिकानि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि । एतद्विषयेऽपि विकल्पा वेदेषु व्यवस्थिता एव, लोके तु इच्छाविकल्पा बोद्ध्याः । पाणिनीयव्याकरणे तु सूत्रकार–वार्तिककार–भाष्यकाराणाम् मद्ध्ये केनापि वेदविषयेऽपि विषयविभागो न कृत इति तस्य व्याकरणस्य सर्ववेदपारिषदताया इदमप्यननुकूलमेव विभाव्यते ॥४६–४८॥

---

१. ८।४८।१४ । २. १।५१।११ । ३. ६।२९।६ ।
४. ३।८।८ । ५. १।१६८।७ । ६. १०।८५।४६ ।
७. १०।२८।१२। ८. १।११२।१। ९. २३।५५। १०. २।६।
११. ८।१८। १२. २७।१८। १३. २९।४०। १४. ३३।७४।
१५. ३२।३ । १६. १८।७४ । १७. ३३।४२ ।
१८. ३३।४४ (पदपाठे)। १९. १।१।९।३। २०. ४।४।११।३ ।
२१. २।५।१२।४ । २२. ४।३।१३।६ । २३. ४।६।६।१–२ ।
२४. २।४।५।१ । २४. ३।१।११।५ । २५. १२।३।३३ ।
२६. १८।१।५ । २७. ४।१६।१ ।

ईकारोऽन्त्यो द्विवचने ऊकारोऽन्त्यस् तथैव च ।
एकारोऽन्त्यश् चाऽपि सदा प्रकृत्या स्यात् स्वरे परे ॥४६॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "षष्ठादयश् च द्विवचोऽन्तभाजस् त्रयो दीर्घाः (प्रगृह्याः)"[१] इति, "प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः, स्वरेषु चाख्याम्"[२] इति च । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्-हरी इह[३], रोदसी उभे[४], पिप्रती ऋतम्[५], इन्द्रवायू इमे[६], ते इद्[७], उभे ऋघायमाणः[८], दधाते अपसम्[९], सचेते अनवह्वरम्[१०] इत्यादीनि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "प्रगृह्यम्, एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः"[११] इति, "प्रगृह्यं स्वरे"[१२] इति च । तदुदाहरणानि च माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रब्रह्ममयजज्ञसंहितायाम्— द्यावापृथिवी अव[१३], द्यावापृथिवी इमे[१४], इन्द्राग्नी आहुवध्यै[१५], ऋतू अग्ने[१६], ऋतू अभिकल्पमाना[१७], स्वर्त्थे अन्यान्या[१८], ते अस्य[१९], सुशिल्पे ऋतस्य[२०] इत्यादीनि बोध्यानि । काण्वानामाम्नाये च— द्वे सृती अशृणवम्[२१], द्यावापृथिवी आततन्थ[२२], रोदसी उभे[२३], देवी ऊर्ज्जाहुती[२४], ऊरू अरत्नी[२५] इत्यादीनि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि "अथ प्रग्रहाः"[२६] इत्यादिना प्रगृह्याः प्रतिपादिताः, "न प्लुतप्रग्रहौ"[२७] इति तेषाम् प्रकृतिभावश् च प्रोक्तः । तत्र एतत्कारिकासम्बद्धानि उदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— इन्द्राग्नी आहुवध्यै[२८], कार्ष्णी उपानहावुपमुञ्चते[२९], कल्पयन्ती ऊर्ध्वयं यज्ञम्[३०], पृषती अभूताम्[३१], बाहू उपस्तुतम्[३२], अध्वर्यू आस्ताम्[३३], सदने ऋतस्य[३४], अच्छिद्रे बहुले उभे[३५], सुशिल्पे ऋत-

१. १।७१ । २. २।५१–५२ । ३. १।१६।२ ।
४. १।१०।८ । ५. ४।५६।७। ६. १।२।४। ७. ६।७०।४।
८. १।१०।८। ९. १।२।९। १०. २।४१।३। ११. १।९२,९३।
१२. ४।८८ । १३. २।९ । १४. १३।२५ । १५. ३।१३ ।
१६. १३।२५। १७. तत्रैव। १८. ३३।५। १९. २७।१७।
२०. १४।६, १५, १६, २७; १५।५७ । २१. २५।५१ ।
२२. २५।५६ । २३. २२।४८। २४. २३।५५। २५. २१।१०५।
२६. ४।१। २७. १०।२४। २८. १।१।१४। २९. ५।४।४।४।
३०. १।२।१३।२। ३१. ४।६।९।४ । ३२. ४।२।८।१ ।
३३. २।६।४।१ । ३४. ४।१।११।४ । ३५. ४।१।३।२ ।

स्स्य[1], मेदध्ये एवैने करोति[2] इत्यादीनि बोद्ध्यानि । ऋक्तन्त्रे च "द्व्यर्थे (न सन्निकर्षः)"[3] इत्युक्तम्। तत्र कौथुमाना सामवेदार्चिकसंहितायाम्— इन्द्राग्नी अपात्[4] इन्द्राग्नी इष आवृणे[5], रोदसी आपप्राथ[6], पिप्रती ऋतम्[7], जनुषी उभे[8], उभे अनु[9] इत्यादीनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "(इकारोकारौ) द्विवचनान्तौ (प्रगृह्यौ), एकारश्च"[10] इति, "प्रगृह्याश्च प्रकृत्या"[11] इति च । तत्र शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायाञ्च— पार्ष्णी आभृते[12], इन्द्राग्नी आभरताम्[13], इन्द्रवायू उभौ[14], अत्रा दधेते अमृतानि[15], सत्यानृते अवपश्यन्[16], यौ पत्येते अप्रतीतौ[17] इत्यादीनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि "ईदूदेद् द्विवचनम् प्रगृह्यम्"[18] इति, "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"[19] इति च । तदुदाहरणानि च पूर्वोक्तान्येव ॥४८॥

दम्पतीप्रभृतीनां हि त्र्यक्षराणामिवादिके ।
नैव स्यात् प्रकृतिस्थत्वमित्याहुश् शौनकादयः ॥४९॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "त्र्यक्षरान्तास् तु नेवे"[20] इति, "रोदसीमे, प्रधीव, बृहती इवेति च यथागृहीतम्"[21] इति च । तदुदाहरणानि च— उपधीव[22], चर्मणीव[23], दम्पतीव[24], नृपतीव[25], विदुषीव[26], विश्पतीव[27], रोदसीमे[28], प्रधीव[29], बृहती इव[30] इति शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "न रोदसीमे"[31] इति, "विश्प्पतीवोपस्थिते"[32] इति च । तदुदाहरणञ्च— "रायेनु यञ्जज्ञतू रोदसीमे"[33] इति, "आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम्"[34]

---

१. ५।११।११।३ । २. ६।२।६।१ । ३. ३।२।४ (७४) । ४. २८१ । ५. १७०३ । ६. ३७६ । ७. १५६८ । ८. १४२५। ९. तत्रैव। १०. १।७५, ७६। ११. ३।३३। १२. १०।२।१। १३. ५।७।६। १४. ३।२०।६। १५. ५।१।३। १६. १।३३।२ । १७. ७।२६।१ । १८. अष्टा. १।१।११ । १९. अष्टा. ६।१।१२५ । २०. २।५५ । २१. २।७२, ७४ । २२. २।३९।४ । २३. ६।८।३ । २४. २।३९।२ । २५. ७।१०४।६; १०।१०६।४। २६. ५।४१।७। २७. ७।३९।२। २८. ७।८७।२, ७।९०।३ । २९. २।३९।४ । ३०. १।५९।४ । ३१. ४।८९ । ३२. ४।९० । ३३. मा. वा. शु. य. म. त्र. य. स. २७।२४ । ३४. तत्रैव १७।५९ ।

इति प्रत्त्युदाहरणम् । "आविश्प्पतीव बीरिटे"[१] इति द्वितीयसूत्त्र-प्रत्त्युदाहरणम् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु प्रगृह्य्यपदानि न लक्क्षण-मात्त्रेण प्प्रतिपादितानि, किन्तु परिगणितान्न्येवेति[२] अपरिगणनेनैव तद-पवादा अर्थात् प्रतिपादिताः । तत्त्र 'वाससी इव'[३] इत्त्यत्त्रापि प्रकृ-तिभाव एव दृश्श्यते । ऋक्तन्त्रे तु "ई न वपरे"[४] इति सामान्न्येनो-क्तम् । तदुदाहरणानि च वृत्तिकारेण— उपधीव, प्रधीव, चर्मणीव, दम्पतीव, वाससीव इत्त्युक्तानि । तत्त्राऽन्तिमम् परित्त्यज्ज्याऽन्न्यानि ऋग्वेदे प्राप्य्यन्ते न तु कौथुमसामवेदसंहितायाम् । शौनकीयचतुरद्ध्या-यिकायान् तु न प्प्रकृतिभावापवादा उक्ताः । तथा चाऽन्न्येषु वेदेषु नृपतीव इत्त्यत्त्र दृश्श्यमानमपि प्रकृतिभावापवादत्त्वन् नाऽत्त्र दृश्श्यते, नृपती इव[५] इत्त्येव पाठात् । केषुचित् पुराणेषु अथर्ववेदसंहिताकोषेषु तु नृपती-वेत्त्यपि लेखो दृश्श्यत इति तत्परीक्क्षकाः । पाणिनिमुनिनाऽपि नैते प्रकृतिभावापवादा उल्लिखिताः । नापि वार्त्तिककारेण न वा भाष्य्यकारेण । काशिकायान् तु "ईदादीनाम् प्रगृह्य्यत्त्वे मणीवादीनाम् प्रतिषेधो वक्तव्य्यः"[६] इति पठ्यते । तदुदाहरणानि च तत्त्र "मणीवोष्ट्रस्स्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम"[७] इति, "दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव" इति च पठितानि । तस्स्यैतस्स्य काशिकाकारधृतवार्त्तिकरूपवचनस्स्य वार्त्तिककारभाष्य्यकाराब्भ्यामपठितत्त्वादप्प्रमाणत्त्वमुक्तङ्कय्यटेन तदनुयायिभिर् भट्टोजिप्प्रभृतिभिश् च । पदमञ्जरीकारोऽपि मणीवादी-नावँ वाशब्दस्स्योपमानार्थतया निर्वाहः कर्त्तव्य्यः, रोदसीवादीनान् तु च्छान्दसत्त्वेनेति भणति । जिनेन्द्रबुद्धिस् तु "सम्बुद्धौ शाकल्ल्य-स्स्येतावनार्षे"[८] इत्त्यत्त्र करिष्य्यमाणस्स्य शाकल्ल्यग्ग्रहणस्स्य सिंहाव-लोकितन्न्यायेन "ईदूदेद् द्विवचनम् प्रगृह्य्यम्"[९] इत्त्यत्त्रोपस्स्थानादस्स्य विधेर् व्यवस्स्थितवँ वैकल्पिकत्त्वम् प्रतिपाद्द्य मणीवेत्त्यादिकान् प्रयोगान् उपपादयति । युक्तञ् चैतत् । तत्त्र पाणिनीयव्याकरणस्स्य सर्ववेदपारिषदताया वावदूकेन पतञ्जलिनाऽपि मन्न्यामहे आथर्वणिकत्त्वाच् शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाक्ख्ये अथर्ववेदप्रातिशाक्ख्येऽस्स्य विधेरनुपलब्भ्य-मानत्त्वादेवाऽयम् प्रकृतिभावाऽपवादो नोल्लिखितः । तथाऽपि अस्स्य विधेर्

---

१. मा. वा. शु. य. म. व. य. सं. ३३।४४ । २. ४।१–५४।
३. तै. सं. १।५।१०।१ । ४. ३।२।५ (७५) । ५. ८।४।६ ।
६. १।१।११ । ७. महाभारते चित्त्रशालासं. १२।१७७।१२ ।
८. अष्टा. १।१।१६ । ९. अष्टा. १।१।११ ।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिषु उल्लिखितत्वात् पाणिनीयव्याकरणस्य सर्ववेदपारिषदत्वञ्च कामयमानैरयम् प्रकृतिभावापवादोऽपि तत्र पूरणीय एव । तत्र वैदिकानि अपि उदाहरणानि प्रदर्श्य प्रकृतिभावापवादमेतम् बोद्धव्य प्रतिपादयति; ब्राह्मणास् तु वेदविमुखा युक्तियुक्तमपि वाक्यञ्च खण्डयित्वाऽऽत्मनो वेदविमुखत्वम् प्रख्यापयन्तीति कियदुपालभामहै वेदविमुखान् ब्रह्मबन्धून् ॥५०॥

आधारार्थकदीर्घेकारोकारान्तावमी सदा ।
अस्मे युष्मे त्वे च मे चाऽन्तोदात्तत्वेऽविकारिणः ॥५१॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "साप्तमिकौ च पूर्वौ"[1] इति । तदुदाहरणे च 'सोमो गौरी अधिश्रितः'[2] इति, "स्वायान् तनू ऋत्व्ये"[3] इति च । वेद्द्यस्याम्[4] इति ऊत्यर्वाक्[5] इति च तदपवादौ ऋग्वेदप्रातिशाख्ये परिगणितौ[6] । "अस्मे युष्मे त्वे अमी च प्रगृह्याः"[7] इति च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अस्मे आवहत रयिम्[8], युष्मे इद्[9], युष्मे इत्था[10], त्वे इद् धूयते हविः[11] इति; 'अमी इति'[12] इति च पदपाठे । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "चमू, अस्मे, त्वे"[13] इति, "मे उदात्तम्"[14] इति, "अमी च पदम्"[15] इति च । तदुदाहरणानि च माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रार्षसंहितायाम्— 'चमू इति चमू'[16] इति पदपाठे; अस्मे आरात्[17] त्वे इषः[18] त्वे अग्ने[19] इति; 'मे इति'[20] इति तु पदपाठे; 'अमी अन्यो अन्यम्'[21] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अस्मे"[22] इति, "त्वे इत्यनिङ्गयान्तः"[23] इति, "अमी"[24] इत्यादि च । तदुदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— अस्मे आरात्[25], त्वे इषः[26]; अमी अनूयाजाः[27] इत्यादीनि । ऋक्तन्त्रे च— "त्वे (न सन्निकृष्यते)"[28] इति । त्वे

---

१. १।७२ । २. शा. ऋ. म. सं. ६।१२।३। ३. तत्रैव १०।१८३।२ । ४. तत्रैव २।३।४ । ५. तत्रैव १०।१५।४ । ६. २।७० । ७. २।७३ । ८. ८।५।१५ । ९. ८।१८।१९। १०. ६।१८।५ । ११. १।२६।६ । १२. १।२४।६ । १३. १।९६ । १४. १।९७ । १५. १।९८ । १६. ८।३९। १७. २०।५२ । १८. १२।१०८ । १९. ३३।१४ । २०. ४।२२ । २१. १७।४७ । २२. ४।९ । २३. ४।१०। २४. ४।१२ । २५. १।७।१३।५ । २६. ४।२।७।३ । २७. ६।१।५।४ । २८. ३।३।२ (८२) ।

अग्ने स्वाहुत[1] इति सामवेदे । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च "दीर्घ४ प्रगृह्य्यश् च, इकारोकारौ च सप्तम्म्यर्थे, द्विवचनान्तौ, एकारश् च, अस्मे युष्मे त्वे मे इति चोदात्त्ताः, अमी बहुवचनम्"[2] इति, "प्रगृह्य्याश् च प्प्रकृत्त्या"[3] इति च । तदुदाहरणानि च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायां४ पदपाठे 'अष्ट्री इति'[4] 'तनू इति'[5] 'त्वे इति'[6] 'अस्मे इति'[7]। अन्तोदात्ते युष्मे, मे इति पदे शौनकिनामथर्ववेदसंहितायान् नैव प्राप्प्येते । पाणिनीये व्याकरणे च "(प्रगृह्य्यम्) अदसो मात्, शे"[8] इति; "ईदूतौ च सप्तम्म्यर्थे"[9] इति, "प्लुतप्रगृह्य्या अचि नित्त्यम्"[10] इति च । तदुदाहरणानि च यद्द्यपि काशिकाकारेणाऽपि एकद्द्वानि विहायाऽन्न्यानि पदपाठादेवोद्धृतानि, तथाप्य्यस्माभिर् यथोपलब्धि प्रायस् संहितापाठेभ्य एवोद्धृत्त्योपस्थापितानि तत्तत्प्रातिशाख्यसूत्रोदाहरणेषु इति तानि तत एवाऽवगन्तव्यानि ॥५१॥

ईषदाद्द्यर्थकाकारवं वर्जयित्त्वा निपातकाः ।
अव्यञ्जनैकस्स्वरकाः प्रकृत्त्या स्युस् स्वरे परे ॥५२॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "पदञ् चाऽन्त्यः (ओकारः)"[11] इति । तदुदाहरणञ् च 'ओ इति'[12] इति शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितापदपाठे । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "उकारोऽपृक्तः"[13] इति, तदुदाहरणे च माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाम्—"एतवा उ अञ्ज्यञ्जाना"[14] इति, 'न वा उ एतन् म्रियसे"[15] इति च । ऋक्तन्त्रे च— "(प)दमु, ओभूतञ् च"[16] इति । तदुदाहरणानि च कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम्— "तमु अभिप्रगायत"[17], "इत्थमु आद्वन् यथा"[18], "तस्मा उ अद्द्य"[19] इति; "दोषो आगात्"[20] "एषो उषा"[21] "प्रो अयासीत्"[22] इति च । "आ णि (पादादौ)[23] इति च ऋक्तन्त्रे । तदुदाहरणानि च कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायामेव– "क इमन् नाहुषीष्वा

---

१. कौ.सा.आ.सं.३८। २. १।७३–७८। ३. ३।३३। ४. ६।२७।३। ५. ४।२५।५। ६. ५।२।३;८।६।६[२]। ७. ४।२१।१;८।१।३,४२। ८. अष्टा. १।१।११–१३ । ९. तत्त्रैव १।१।१९ । १०. तत्त्रैव ६।१।१२५ । ११. १।६९ । १२. १०।११७।५ । १३. १।९५ । १४. १७।९७ । १५. २३।१६ । १६. ३।१।९,१०। १७. ३८२ । १८. ३०५। १९. २७२। २०. १७७ । २१. १७८ । २२. ५५७ । २३. ३।२।१ ।

इन्द्रं सोमस्य तर्पयात्"[१], "कदा वसो स्तोत्रं हर्य्यत आ अव श्मसा रुधद् वाः"[२] इति, "यदिन्द्र नाहुषीष्वा ओजो नृम्णञ्च कृष्टिषु"[३] इति च । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "निपातोऽपृक्तोऽनाकारः"[४] इति । तदुदाहरणानि च— 'ओ इति'[५] इति पदपाठे; ताँ उ अर्वाच आहुः[६], स उ एव महायमः[७] इति च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् । पाणिनीयव्याकरणे च— "निपात एकाजनाङ्"[८] इति, "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"[९] इति च । तदुदाहरणानि च पूर्वोक्तान्यन्येवाऽपि भवितुमर्हन्ति । भाष्यकारेण 'आ एवन्नु मन्यसे, आ एवङ्किल तत्' इत्युदाहरणे उक्ते । अभ्र आँ अपः[१०], गभीर आँ उग्रपुत्रे[११] इत्यादिषु सप्तम्यर्थक आ इत्यपि प्रकृत्या स्थितो दृश्यते। 'इ इति'[१२] 'ई इति'[१३] पदपाठे प्राप्येते । अ अपेहि, इ इयमेतावदपि न जानीते, ई इहागच्छ, उ उत्तरन्देहि, ऊ उत्तिष्ठ, ए एहि, ऐ आयाहि, ओ ओदनम् पच, औ अपेहि इत्यादीनि अदूरसम्बोधनाद्द्यर्थकनिपातयुतानि लौकिकानि उदाहरणानि उन्नेयानि ॥५२॥

उ इत्यस्य यभिन्नेन व्यञ्जनेन युतस्य वः ।

स्वरे परे विकल्पे स्यान् मोऽनुस्वारादिरत्र न ॥५३॥

तदुक्तम् पाणिनीयव्याकरणे— "मय उञो वो वा"[१४] इति । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तु— "आर्ष्यामेव सन्ध्ययकारपूर्वो विवृत्तेश् च प्रत्ययस् सनुकारः"[१५] इति । तथा च तादृशस्य उकारस्यैव प्रकृतिभाव इति "अभूर्वौक्षीः"[१६]इत्यादिषु प्रकृतिभावो न भवति, वकार एव भवति ऋग्वेदे । सन्ध्ययकारपूर्वस्य उ इत्यस्य तु प्रकृतिभाव एव भवति । तथा च "प्रत्यु अदर्शि"[१७] "व्यु आयुरानट्"[१८] इत्यादिषु प्रकृतिभाव एव । एतादृशे स्थले "मय उञो वो वा" इति पाणिनीयसूत्रस्य प्राप्तिर्नास्तीति एष प्रकृतिभावोऽपि पाणिनिसङ्गृहीत एव । शाकलऋग्वेदसंहितायाँ व्यञ्जनेन सर्वशाऽपृक्तस्य उ इत्यस्य प्रकृतिभाव-

---

१. १९० । २. २२८ । ३. २६२ । ४. १।७९ ।
५. १८।१।१। ६. ६।१४।१९। ७. १३।४।५। ८. अष्टा. १।१।१४।
९. तत्रैव ६।१।१४ । १०. शा. ऋ. म. सं. ५।४८।१ ।
११. तत्रैव ८।६७।११ । १२. कौ. सा. आ. सं. २।११९० ।
१३. शा. ऋ. म. सं. १।१०३।१ । १४. अष्टा. ८।३।३३ ।
१५. २।५६ । १६. १०।२७।७ । १७. ७।८१।१ ।
१८. १०।२७।७ ।

स्स्योदाहरणानि अपि बहूनि प्राप्प्यन्ते । तथाहि अभूदुभा उ अंशवे[१] अर्थमिद् वा उ अर्थिनः[२], न वा उ एतन् म्रियसे[३], ताँ उ अर्वाच आहुः[४], यत उ आयन्[५] एतवा उ अन्ज्यञ्जाना[६] इत्त्यादीनि तदुदाहरणानि बोद्ध्यानि । पूर्वपदान्तस्थयकारभिन्न- व्यञ्जनपृक्तस्स्य उ इत्त्यस्स्य तु विकारो भवति । तथाहि शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अवेद्विन्द्र जल्गुलः[७], दिरर्वशश्विना[८], घृतम्वस्स्य धाम[९], प्रेद्वग्निः[१०], वेषीद्वस्य[११] इत्त्यादीनि उदाहरणानि प्राप्प्यन्ते । **तत्त्र यद्द्यपि पाणिनिना मयः[']परस्स्यैव उकारस्स्य वकारादेश उक्तस् तद्वार्त्तिककारभाष्ष्यकाराभ्यामपि स एवानुमतस् तथाऽपि दिरर्वशश्विना[१२] इत्त्यादिषु असयः परस्स्यापि उकारस्स्य वकारभावो दृश्श्यते** । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "उकारोऽपृक्तः"[१३] इति, सर्वथा व्यञ्जनसम्पर्करहितस्स्यैव उकारस्स्य प्रगृह्य्यतायाः प्रतिपादितत्त्वात्, "उकारोऽपृक्क्तोऽस्पर्शात्"[१४] इति च स्वपूर्ववर्त्तिस्पर्शसम्पर्करहितस्स्यैव उकारस्स्य प्रकृतिभावस्स्य प्रतिपादितत्त्वाच् च शुक्लयजुर्वेदे पूर्वपदान्तस्स्पर्शपृक्तस्स्य उकारस्स्य वकारभावो भवति; तथाहि— सम्म्वेतद्द्धामि[१५], घृतम्म्वस्स्य[१६], किम्म्वावपतम् महत्[१७], शम्म्वस्तु[१८], तद्द्वन्तिके[१९] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु उ इत्त्यस्स्य प्रगृह्य्यत्वन् नोक्तम्, न च वस्तुतः प्रकृतिभावो वाऽप्प्युक्तः । तैत्तिरीयसंहितायाञ् च व्यञ्जनापृक्तस्स्य अस्पर्शव्यञ्जनपृक्तस्स्य च उ इत्त्यस्स्य स्स्थाने 'उव्' इत्त्यादेशो वक्क्ष्यते[२०], स्पर्शपृक्तस्स्य स्स्थाने च वकारादेश एव वक्क्ष्यते[२१]; तथाहि 'अदन्त्युवेवास्स्य'[२२], स उवेक-[२३], "न वा उवेतन् म्रियसे"[२४] इति 'तस्स्माद्वाशश्यम्'[२५] 'तद्वाहुः'[२६] इति च । अत्तराऽपि पूर्वेषामुदाहरणानाम् पाणिनीयेन व्याकरणेन सम्म्यगन्वाक्ख्यानं क्रियते इति तस्स्य न्यूनता स्फुटा । ऋक्तन्त्रे तु— "(प)दमु"[२७] इति सामान्न्यतयैव 'उ' इत्त्यस्याऽसन्निकर्षः प्रतिपाद्द्यते ।

१. १।४६।१० । २. १।१०५।२ । ३. १।१६२।२१ ।
४. १।१६४।१६ । ५. २।२४।६ । ६. ४।५८।९ ।
७. १।२८।१–४। ८. १।३४।२। ९. २।३।११। १०. ३।५।२।
११. ४।९।६ । १२. शा. ऋ. म. सं. १।३४।२ । १३. १।९५।
१४. ४।९१। १५. ८।६१। १६. १७।८८। १७. २३।९,४५।
१८. २३।४४ । १९. ४०।५ । २०. द्र. तै. प्रा. ९।१६ ।
२१. द्र. तत्त्रैव ९।१७। २२. २।३।७।४। २३. ४।३।३।२। २४. ४।६।९।४।
२५. ६।१।११।७ । २६. ७।५।७।१। २७. ३।१।९ (९९) ।

कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाञ्च "तमु अभि प्रगायत"[1] "इत्थमु आद्वन् यथा"[2] इत्यादिषु पूर्वपदान्तस्वरशपृक्तस्याऽपि उ इत्यस्याऽविकार एव दृश्यते। सोऽयमविकारस्तु पाणिनिनाऽपि सङ्गृहीत एव मयः परस्य उञो विकल्पेनैव वकारादेशम् प्रतिपादयता। शौनकीय-चतुरध्यायिकायान्तु सामान्यतया व्यञ्जनाऽपृक्तस्य 'उ' इत्यस्यैव प्रगृह्यत्वमुक्तमिति पूर्वपदान्तव्यञ्जनपृक्तत्वेऽपि उ इत्यस्य विकारो भवत्येव स्वरे परेऽथर्ववेदे इति गम्यते[3]। तथा च 'सम्स्वास्ना'[4] इति शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायां श्रूयते। तत्र 'तद्वस्य'[5] इत्यादिकञ्च प्राप्यते। यथा वकारादेशस्याऽसिद्धत्वाद् "मोऽनुस्वारः" इत्यादिकन्न प्रवर्तते किम्वुक्तम् इत्यादिषु पाणिनीयव्याकरणे, तथैव "आनुपूर्व्येण सन्धीन्"[6] "न परकालः पूर्वकाले पुनः"[7] "तत्र पूर्वम्पूर्वम् प्रथमम्"[8] इत्यादिवचनेभ्यः प्रातिशाख्यप्रक्रिययापि अस्मिन् वकारे परे पदान्तस्य मकारस्याऽनुस्वारपरसवर्णापत्ती न भवत इति बोद्ध्यम् ॥५३॥

उ इत्यस्य तु शाकल्यमते हीतावनार्षके।

भवेत् प्रकृतिभावो वा ऊँ वाऽन्येषाम् मते तु वः ॥५४॥

एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनयँ यथा— "उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितश्शाकलेन"[9] इति। शाकल्यकृते ऋग्वेद-पदपाठे च 'सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ'[10] इत्यादौ "सूर्याय। पन्थाम्। अनुऽएतवै। ऊँ इति" इत्यादिरूपेण पठ्यते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "(इतौ परे) उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम्"[11] इति। तदुदाहरणञ्च "तामु धीरासोऽअनुदिश्य यजन्ते"[12] इत्यादिषु "ताम्। ऊँऽइत्यूँ। धीरासः। अनुदिश्येत्यनु दिश्य। यजन्ते" इत्यादिकम् बोद्ध्यम्। यद्यपि उवटेन ऋग्वेदप्रातिशाख्यभाष्येऽपि "इतिकरणेन युक्त इति युक्तवचनमितिकरणात् परस्यापि उकारस्य दीर्घत्व रक्तत्वञ्च करोति— ऊँ इत्यूँ"[13] इत्युक्तन् तथापि ऋग्वेदपद-पाठे "ऊँ इति" इत्येव पठ्यते। क्रमपाठे तु "ऊँ इत्यूँ" इत्येव पठनीयम् प्रतीयते[14]। **वस्तुतस्तु शुक्लयजुर्वेदेऽपि पदपाठे "ऊँ इति"**

---

१. ३६२(ऋ.६।१५।१)। २. ३०५। ३. शौ.च.३।३६। ४. ६।५६।३। ५. ६।४।४। ६. ऋ. प्रा. २।७। ७. शु. य. वे. प्रा. ३।४। ८. तै. प्रा. ५।३। ९. १।७५। १०. १।२४।८। ११. ४।६४। १२. १।२८। १३. १।७५। १४. ऋ. प्रा. १०।७।

इत्त्येव पठनीयम् इति[१] पदचर्चायामेव "ऊँ इत्त्यूँ" इति पठनीयम् इति विज्ज्ञायते[२]। अत एव पदपाठे सर्वत्त्र "ऊँ इत्त्यूँ" इति पठनञ् चिन्त्यम् भाति। तैत्त्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये तु नायवँ विधिर् दृश्श्यते। तत्त्र तैत्त्तिरीयसंहितायाम् पदपाठेऽपि "उ"[३] इत्त्येव पट्ठ्यते। इतिना व्यवधानन् नैव क्क्रियते। शौनकीय–चतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "उकारस्स्येतावपृक्तस्स्य, दीर्घश् प्प्रगृह्ह्यश् च"[४] इति; "उकारश् परिहार्य्य एव"[५] इति, "द्वाब्भ्यामुकारः, अनुनासिकदीर्घतत्त्वम् प्प्रयोजनम्"[६] इति च। एवञ् च अथर्ववेदे 'उ' इत्त्यस्स्य पदपाठे 'ऊँ इत्त्यूँ इति' इति पाठश् करणीयश् प्प्रतीयते। किन् तु शौनकिनामथर्ववेदसंहितापदपाठे "शमु सन्त्वनूप्प्याः"[७] इत्त्यादिषु "शम्। ऊँ इति। सन्तु। अनूप्याः" इत्त्यादिकमेव पट्ठ्यते। ऋक्क्तन्त्रे तु "(प)दमु"[८] इति 'उ' इत्त्यस्स्य स्वरे परे सन्निकर्षो न भवतीति सामान्न्यतया प्प्रतिपादितम्, इतौ परे तस्स्य दैर्घ्घ्यरक्क्तत्त्वादिकन् नाऽन्न्वाक्ख्यातमिति सामपदपाठे 'उ इति' पाठस् स्यादिति प्प्रतीयते। पाणिनीयव्व्याकरणे तु "सम्बुद्धौ शाकल्ल्यस्स्येतावनार्षे"[९] इत्त्यतश् 'शाकल्ल्यस्स्येतावनार्षे' इत्त्यस्स्याऽनुवृत्तौ "उञ ऊँ"[१०] इति उक्तम्। तत्त्र च योगविभागेन 'अनार्षे इतौ परे उञश् शाकल्ल्यस्स्य मतेन प्प्रगृह्ह्यसञ्ज्ञा भवति' इति, 'अनार्षे इतौ परे शाकल्ल्यस्स्य मतेन उञ ऊँ भवति, प्प्रगृह्ह्यसञ्ज्ञश् च सः' इति, 'अन्न्येषाम् मतेन तु अनार्षे इतौ परे उञो न प्प्रगृह्ह्यसञ्ज्ञा न च 'ऊँ' इत्त्यादेशः' इति च पतञ्जलिमुनिना व्याक्ख्यानङ् कृतम्। तथा च 'उ इति' 'ऊँ इति' 'विति' इति त्त्रैरूप्प्यन् तेनाऽन्न्वाक्ख्यातम् भवति। किन् तु 'उ इति' इति 'विति' इति वा कस्स्याश् शाखायाश् पदपाठे भवतीति तत्त्र केनाऽपि न सूचितम्। अस्माभिस् तु 'उ इति' इति सामवेदपदपाठेषु, 'विति' इति मैत्त्रायणीय–चरक–कपिष्ठलकठशाखादिपदपाठेषु स्स्यादिति तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्यऋक्क्तन्त्रादिस्स्थितिविचारात् तर्क्यते॥५४॥

ओकारान्ता निपातास् स्युश् प्प्रकृतिस्स्थास् स्वरे परे।
प्प्रायेण भाषायामेव सर्वेषामेव सम्मतौ॥५५॥

---

१. शु. य. प्रा. ४।६४। २. तत्त्रैव ४।६५।
३. १।१।४।२; १।१।१४।२,४; १।२।८।२; १।२।१४।७।
४. १।७२,७३। ५. ४।११६। ६. ४।११८–११९।
७. १।६।४। ८. ३।१।९। ९. अष्टा. १।१।१६।
१०. तत्त्रैव १।१।१७,१८।

ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "पदञ् चान्य:"[1] इति पठ्यते। तदर्थश् च यद्द्यपि "ओकारः पदं सन् प्रगृह्य्यो भवति" इति उव्वटेनोक्तस् तथापि 'ओकारान्तन् निपातरूपम् पदम् प्रगृह्यम् भवति' इत्यपि तस्यार्थो भवितुमर्हति। तथा च अथो इन्द्राय[2], अथो अद्येम्[3], अथो अवघ्नती[4], अथो अर्वावत:[5] इत्यादीनि चोदाहरणानि शाकलऋग्वेदसंहितायाम्। 'कथो इति' इति च पदपाठः प्राप्यते[6]। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये ऋक्तन्त्रे च एतद्विषयकाणि वचनानि नैव प्राप्यन्ते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— "स म ह द थ पित्–पूर्व्वश् च"[7] इति सूत्रमस्ति। किन् तु तेन सो मो हो इन्दो अथो तथो पितो इति पदानि गृहीतानि इति तदपि सूत्रं सर्वथा तद्विषयकमिति वक्तुमशक्यम्। शौनकीयचतुरध्यायिकायान् तु— "ओकारान्तश् च"[8] इति उक्तम्। तदुदाहरणानि च अथो अह:[9], अथो इट इव[10], नो अस्मिन् रमसे पतौ[11], मो आसाम्[12] इत्यादीनि शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् बोद्ध्यानि। तत्र ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिषु एतादृशस्य वचनस्याऽनुपजम्मादुदाहरणानान् त्वेतादृशानामृग्वेदादिषु दृश्यमानत्वाद् 'अथ उ इन्द्राय' इत्यादिकः पदच्छेदश् शौनकमुनिप्रभृतीनामभिप्रेतो विज्ञायते। एवञ् च सति एते प्रयोगा: "अपूर्वपदान्तगश् च"[13] "उकारोऽपृक्त:"[14], "उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात्"[15] "ओभूतञ् च"[16] इत्यादिभिर् वचनैरनन्वाख्यातत्वेनाऽवगन्तुं शक्या:। अतोऽस्माभिरपि लोक एव एतेषामोकारान्तनिपातत्वं स्वीकृत्यैषा कारिका प्रणीता। पाणिनीये व्याकरणे तु— "ओत्"[17] इति। तदुदाहरणे च वामनेन 'आहो इति' 'उताहो इति' इति वैदिकपदपाठादुद्धृते प्रतीयेते। अहो एवमपि कुर्वन्ति जना:, इदं सत्यमाहो इदम्, इत्थङ् करणीयमुताहो इत्थम्, नाऽयाति नो अपयाति, अथ रात्रिरायात्यथो उष: इत्यादिका लौकिकाः प्रयोगा उन्नेया:। तत्र ऋग्वेदादिपदकारा अपि "अथो इति"[18] "नो इति" इत्यादिकमेव पठन्तीति ओकारान्तनिपातत्वेन अथोप्रभृतीनां स्वरे परे प्रकृतिभावम्

---

१. १।६९। २. १।२८।६। ३. १।११३।१२।
४. १।१६१।२। ५. १।३९।५। ६. ५।२९।१३। ७. ४।७।
८. १।८०। ९. १।२२।२। १०. ६।१४।३। ११. ३।१८।३।
१२. २०।१२६।१३। १३. ऋ.प्रा.१।७०। १४. शु.य.प्रा.१।९०।
१५. तत्रैव १।९१। १६. ऋ. त. ३।१।१०। (७०)।
१७. अष्टा. १।१।१५। १८. १।२८।६; १।१७०।१।

प्रतिपादयन् पाणिनिमुनिरपि पदपाठानुयायि एव विज्ञायते । यद्यपि पतञ्जलिमुनिना "न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारेण तु लक्षणकारा अनुवर्त्याः, यथालक्षणम् पदङ्कर्तव्यम्"[1] इत्युक्तम्, तथा च स्वशाखाप्रातिशाख्यादिलक्षणानुसारमेव पदङ्कर्तव्यमासीत् पदकारैः, तथाऽपि सर्वेऽपि पदकाराः 'अथो' इत्यादिकान् शब्दान् ओकारान्तनिपातानेव मन्यमानाः प्रतीयन्ते । माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितापदपाठेऽपि "अथो इत्यथो"[2] इति, तैत्तिरीयसंहितापदपाठे च "अथो इति"[3] इति प्राप्यते ॥५५॥

ओकारान्तानि सम्बुद्धिपदानीतारनार्षके ।

शाकल्योक्त्या प्रकृत्या स्युः पदपाठादिके क्वचित् ॥५६॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये- "ओकार आमन्त्रितजः प्रगृह्यः"[4] इति, "प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः"[5] इति च । तदुदाहरणानि च इन्दो इति[6], वायो इति[7], विष्णो इति[8] इत्यादीनि शाकलऋग्वेदसंहितापदपाठे । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च—"ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः"[9] इति, "उकारश्च च (इतौ)"[10] इति च । तदुदाहरणानि च कृशानो इति[11] इन्दो इति[12] चित्रभानो इति"[13] इत्यादीनि माध्यन्दिनीयसंहितापदपाठे । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "ओकारोऽसंहितोऽकारव्यञ्जनपरः" इति, "स म ह द थ पित्-पूर्वश्च"[14] इति च । तदुदाहरणानि चैतद्विषयसम्बद्धानि— बभ्रा हि सूनो असि[15], विष्णो हव्यं रक्षस्व[16], इन्दो इन्द्रियावतः[17], पितो आविशस्व[18] इत्यादीनि तैत्तिरीयसंहितायाम् । तत्प्रत्युदाहरणञ्च विष्णवेहि[19] इति । पदपाठेऽपि संहितापाठे यत्र विकारो भवति धृष्णवागहि[20] इत्यादिषु तत्र इतिना व्यवधानन्न क्रियते; यत्र तु संहितापाठे विकारो न भवति विष्णो हव्यं रक्षस्व इत्यादिषु तत्र इतिना व्यवधानङ्कृत्वा विष्णो इति, इन्दो इति, पितो इति, सूनो इति इत्यादिरूपेण पठ्यते । एवञ्च सति 'तैत्तिरीयशाखायां सम्बुद्धि-

१. पा.व्या.भा. ६।१।२०७; ८।२।१६, वा. ५ । २. ३।४३ ।
३. १।५।१।४ । ४. १।६८ । ५. २।५१ । ६. १।४३।८।
७. १।१३४।२। ८. १।९०।५। ९. १।९४। १०. ४।९३।
११. ४।२७ । १२. १९।५२,५४ । १३. २०।८७ ।
१४. ४।६,७ । १५. १।३।१४।७ । १६. १।१।३ ।
१७. १।४।२७।१ । १८. ५।७।२।४-५ । १९. २।४।१२।३ ।
२०. १।४।३९ ।

निमित्तकौकारान्तानि निखिलान्यपि पदानि अवर्णे परे सति आर्ष्यां संहितायामपि प्रकृत्या भवन्ति, इन्दो पितो इति पदे तु अन्येष्वपि स्वरेषु परेषु आर्ष्यां संहितायामपि प्रकृत्या भवतः' इति विशेषो वेदितव्यः। ऋक्तन्त्रे तु एतद्विषयकं वचनं नोपलभ्यते। गोमन् न इन्दो अश्ववत् सुतः[1] इत्यत्र सन्ध्यभावः, इन्द्रागहि[2], वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि[3], इन्द्रश्च वायवेषाम्[4], वायविन्द्रश्च[5] इत्यादिषु संहिताविकारश्च कौथुमानां सामवेदार्चिकसंहितायां दृश्यते। एवञ्चात्राऽपि तैत्तिरीयसंहितायामिवैव व्यवस्था प्रतीयते। एषा च व्यवस्था "अयवावे न्यूने"[6] इति ऋक्तन्त्रसूत्रेण सूचिता सङ्गृहीता वा प्रतीयते। शौनकीयचतुरध्यायिकायां तु प्रकृतो विषयः "आमन्त्रितञ् चेतावनार्षे"[7] इति सुस्फुटम् प्रतिपादितः। तदुदाहरणानि च चित्रभानो इति[8], वायो इति[9], मन्यो इति[10] इत्यादीनि शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाः पदपाठे। आर्ष्यां संहितायां तु यस्ते मन्योऽविधद्[11] इत्येकमुदाहरणं परिहायाऽन्यत्र त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः[12] तं त्वा मन्यो अक्रतुः[13] इत्यादिषु सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारोऽविकृत एवाऽधीयमानो विज्ञायते। वाय ऊतये[14], वाय उदकेन[15] वाय इह[16] इत्यादिषु तु विकारो दृश्यत एव। पाणिनीयव्याकरणेऽपि एतद्विषये— "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे"[17] इत्युक्तम्। तदुदाहरणानि च पूर्वोक्तान्येव। किन्तु शाकल्यभिन्नानाम् आचार्याणाम् मतेन यदप्रगृह्यत्वमाश्रित्य "वायविति" इति वामनादिभिरुदाहृतं तत् कस्यां शाखायाम् प्रवर्तत इति न विज्ञायते। उपलभ्यमाने शाकलऋग्वेदपदपाठे शाकल्यकृते, शुक्लयजुर्वेदपदपाठेऽज्ञातमुनिकृते, तैत्तिरीयसंहितापदपाठे चाऽऽत्रेयकृते, कौथुमसामवेदसंहितापदपाठे गार्ग्यकृते शौनकाथर्ववेदपदपाठे चाऽज्ञातमुनिकृते "वायो इति" इत्येवमेव दृश्यते ॥५६॥

एकार ओकारश्चाऽपि ह्रस्वेऽकारेऽयवोदये।
परे ऋक्पादमध्ये तु स्यातां हि प्रकृतिस्थकौ ॥५७॥

---

१. ५७४। २. ७८६। ३. १६२७। ४. १६२९।
५. १६३०। ६. ३।२।६ (७६)। ७. १।८१।
८. ४।२५।३। ९. तत्रैव। १०. ४।३२।६। ११. ४।३२।१।
१२. ४।३२।४। १३. ४।३२।५। १४. ४।२५।६।
१५. ६।६८।१। १६. ७।४।१। १७. अष्टा. १।१।१६।

अव्व्यादित्त्यादिषु यवोदयेऽकारे परेऽपि च ।
तौ प्रकृत्त्यैव स्यातां हि ऋक्पादान्तरिति स्स्थितिः ॥५८॥
गावोऽभितोऽनवन्तेत्त्यादिके न प्प्रकृतिस्स्थता ।
ऋक्पादान्तेऽपि कुह चिदिष्ष्यते प्प्रकृतिस्स्थता ॥५९॥
उरश्प्रभृतिकानां हि एकारौकारयोस् सदा ।
ह्रस्स्वेऽकारे परे चैवाऽविकारो यजुषि स्स्मृतः ॥६०॥
अङ्गशब्देऽङ्गशब्दस्स्यैकारश् च यजुषि स्स्थितः ।
ओस् तथाऽवपथाश्शब्देऽनुदात्तेऽविकृतो भवेत् ॥६१॥
नीचे कवर्गीयपरे धकारोदयकेऽपि तौ ।
ह्रस्स्वेऽकारे परे स्यातायँ यजुषि प्प्रकृतिस्स्थकौ ॥६२॥

एताश् कारिका अस्माभिर् भूम्ना पाणिनीयव्याकरणमेवोपजीव्व्य रचिता लाघवार्थम् । प्रातिशाक्ख्येषु तु एतद्विषये विस्तरेण प्प्रतिपादनङ् कृतन् दृश्श्यते । तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "अथाभिनिहितस् सन्धिरेतैश् प्राकृतवैकृतैः । एकीभवति पादादिरकारस् तेऽत्त्र सन्धिजाः ॥ अन्तश्पादमकाराच् चेत् संहितायाल्लँ लघोर् लघु । यकाराद्द्य्क्क्षरम् परव्ँ वकाराद्द्व्यपि वा भवेत्"[1] इत्त्युक्तमिति उत्तरपदादिस्थे अकारे गुरौ सति, तस्मादकारात् परे यकारादौ वकारादौ वाऽक्क्षरे वा गुरुणि सति, तस्मादकारात् परेऽक्क्षरे यकारादौ वकारादौ वाऽप्प्यसति तु पूर्वरूपसन्धिर् न भवति, प्रकृतिभावो भवति इत्त्यर्थादायाति । तत्त्र शाकलऋग्वेदसंहितायाम् उत्तरपदादिस्थे अकारे गुरौ सति प्रकृतिभावस्योदाहरणम्— "व्रतैस् सीक्क्षन्तो अव्व्रतम्"[2] इति; उत्तरपदादिस्थादकारात् परस्स्याक्क्षरस्स्य गुरुत्त्वे सति प्रकृतिभावस्स्योदाहरणम्— "मित्त्रमहो अवद्द्यात्"[3] इति; उत्तरपदादिस्थादकारात् परेऽक्क्षरे यकारादौ वकारादौ वाऽप्प्यसति प्रकृतिभावस्स्योदाहरणानि च— "देवासो अमृतासो अस्थुः"[4], "वज्ज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्स्व"[5], "यथा शार्याते अपिबः"[6] इति । अन्न्यानि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनानि पाणिनीयसूत्त्र-पर्यालोचनप्प्रसङ्गे प्रदर्शयिष्ष्यामः । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "प्रकृतिभाव ऋक्क्षु"[7] इति सूत्त्रेण ऋग्विषयकश् प्रकृतिभावश् प्रतिपादितः, तदपवादरूपम् पूर्वरूपञ् च "गाहमानः शिवः"[8]

---

१. २।३४–३५ । २. ६।१४।३ । ३. ४।४।१५ ।
४. १।१२३।१ । ५. ६।२१।७ । ६. ३।५१।७ ।
७. ४।८२ । ८. ४।६५ ।

इत्यादिना प्रोक्तम्; यजुर्विषयकम् पूर्वरूपञ्च "यजुष्षु च"[१] इत्यादिना प्रतिपाद्य तदपवादरूपः प्रकृतिभावो "जुषाणश्च चानद्ध्वनि"[२] इत्यादिना प्रतिपादितः। इदमपि विस्तरेण पाणिनीयसूत्रसमालोचनप्रसङ्ग एव प्रदर्शयिष्यामः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्वः"[३] इत्युक्त्वा तदपवादतया "अथाऽलोपः"[४] इत्यादिनाऽलोपः प्रकृतिभावरूपः प्रतिपादितः। अलोपापवादाश्च "अथ लोपः"[५] इत्यादिना प्रतिपादिताः। इदमपि पाणिनीयसूत्रवार्तिकभाष्यादिसमालोचन एव विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः। ऋक्तन्त्रे च— "ओभूतञ्च"[६] "अयवावे न्यूने"[७] (एकारोकारौ अकारप्रत्यये न्यूने पादे न सन्निकृष्येते) इत्यादिना प्रकृतिभावस्तदपवादाश्च प्रोक्ताः। एतेषामपि विचार उक्ते प्रसङ्गे एव करिष्यते। शौनकीयचतुरध्यायिकायान्तु– "क्व चित् प्रकृत्या"[८] इत्येवोक्तम्। **पाणिनीयव्याकरणे च**— "प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे, अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च"[९] इत्येवोक्त्वा ऋक्पादान्तर्गता एकारौकारप्रकृतिभावाः प्रतिपादिताः। **तत्र महती खलु अतिव्याप्तकताऽव्याप्तकता च दृश्यते। तथापि "नान्तःपादमव्यपरे" इति सूत्रं स्वीकृत्य तद्विषये वार्तिककारभाष्यकाराभ्याङ्किञ्चिज्जल्पितम्; न तु सूत्रे विद्यमानामतिव्याप्तकतामव्याप्तकताञ्च निराकर्तुम् प्रयत्नः कृतः। मन्यामहे पाणिनीयव्याकरणस्य सर्ववेदपारिषदत्वं वावदित्रा भाष्यकारेणाऽपि "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाङ्कालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन"[१०]इत्यत्रापि आत्मनाऽपि स्पष्टमनुपात्तमपि संहिताव्यत्ययमाश्रित्येयमतिव्याप्तकताऽव्याप्तकता चोपेक्षिता। न चेयमतिव्याप्तकताऽव्याप्तकता च पाणिनीयव्याकरणस्य वेदाङ्गताया अनुरूपा। अतोऽत्र प्रातिशाख्यादिवचनानि समाहृत्य तामतिव्याप्तकतामव्याप्तकताञ्च स्फुटतया प्रदर्श्य तन्निराकरणस्याऽऽवश्यकताम् प्रतिपादयामः।**

तत्र प्रथमं **शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायामुपलभ्यमानेषु प्रयोगेषु विचारः क्रियते**। "प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे"[११]इति सूत्रस्य "गावो-

---

१. ४।८०। २. ४।८३। ३. ११।१। ४. ११।२। ५. १२।१। ६. ३।१।१० (७०)। ७. ३।२।६ (७६)। ८. ३।५४। ९. अष्टा. ६।१।११५–११६। १०. पा.व्या.भा.३।१।८५। ११. अष्टा. ६।१।११५।

ऽभितोऽनवन्त''[1] इत्त्यत्त्राऽपि प्राप्तिरस्ति । न च तत्त्र प्रकृतिभावे-
नाऽधीयते । तत्त्र प्रकृतिभावाभावश् च ''अनन्त्यादद्व्यपि तथायुक्तमावो-
ऽन्तोपहितात् सतः''[2] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेनाऽन्वाख्यातः ।
''अजीतयेऽहतये पवस्स्व[3] ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्स्रुः[4] युवं श्वेतम्
पेदवेऽश्श्विनाश्श्वम्[5] पुरूरवोऽनु ते केतमायन्[6]'' इत्त्यादिषु चोक्तपाणि-
नीयसूत्त्रस्स्य प्राप्तिरस्ति । न चैतेषु प्प्रकृतिभाव इष्ष्यते । एतादृशेषु
च स्स्थलेषु प्प्रकृतिभावाभावो हि ''अयेऽयोऽवेऽव इत्त्यनन्तैरकारस् सर्व्वथा
भवन्''[7] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेनाऽन्वाख्यायते । ''आवोऽह
समितिम्[8], न वोऽश्श्वाः[9], प्रवोऽच्छा[10], क्व वोऽश्श्वाः[11], चित्त्रो वोऽ-
स्तु[12], सविता वोऽमृतत्त्वम्[13], अत्त्रैव वोऽपिनह्यामि[14], को वोऽवृतर्
मरुतः[15]'' इत्त्येतादृशेषु स्स्थलेषु च उक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य प्प्राप्ति-
रस्ति । नैव ह्येतादृशेषु स्स्थलेषु प्प्रकृतिभाव इष्ष्यते । एतादृशेषु
स्स्थलेषु च प्प्रकृतिभावाभाव ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्स्य ''व इत्त्येतेन
चाऽऽन प्प्र क्व चित्त्रस् सवितैव कः । पदैरुपहितेनैतैः''[16] इति वचनेनाऽन्-
न्वाख्यायते । ''नोऽदात्[17], देवासोऽजनयन्त[18], पुरोऽभेत्[19], तमसोऽमुमु-
क्तम्[20], अग्नेऽमतये[21], वस्योऽनशामहै[22], पवयोऽरथाः[23]'' इत्त्यादिषु च
प्प्रोक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य प्प्राप्तिरस्ति, न च प्प्रकृतिभाव इष्ष्यते ।
एतादृशेषु स्स्थलेषु प्प्रकृतिभावाभावश् च ''सर्व्वैरेवोदयाऽ परे; अदा-
दवर्त्रोऽजनयन्ताव्यत्त्या अभेदयोपाष्टिरवन्त्ववीरता । अमुमुक्तमम-
तयेऽनशामहा अवत्वचोऽवीरतेऽवा स्यवोरथाः''[24] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्य-
वचनेनान्वाख्यायते । ''अभिभुवेऽभिभङ्गाय[25], सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः[26],
धीजवनोऽसि सोम[27], स्वधावोऽस्ति हि[28], ऋतावोऽनु मा[29]'' इत्त्यादिषु च

---

१. शा. ऋ. सं. ५।३०।१० । २. २।३६ । ३. ९।९६।४ ।
४. १०।९५।६ । ५. १०।३९।१० । ६. १०।९५।१५ ।
७. २।३७ । ८. १०।१६६।४ । ९. ५।५४।१० ।
१०. १०।३२।५ । ११. ५।६१।२ । १२. १।१७२।१ ।
१३. १।११०।३ । १४. १०।१६६।३ । १५. १।१६८।५ ।
१६. २।३८ । १७. १।३०।१६ । १८. १०।८८।९ ।
१९. १।३३।१२ । २०. ६।५०।१० । २१. ३।१६।५ ।
२२. ८।२७।२२ । २३. ८।३१।५ । २४. २।३९, ४० ।
२५. २।२१।२ । २६. १०।१०३।१ । २७. ९।८८।३ ।
२८. १।३३।१२ । २९. २।२८।६ ।

उक्तस्य पाणिनीयसूत्रस्य प्राप्तिरस्ति । न च प्रकृतिभाव इष्यते । एतादृशेषु स्थलेषु प्रकृतिभावाभावौ हि "वासो वायोऽभिभुवे कवष्यस् सङ्करन्दनो धीजवनस् स्वधावः । उत्सादेत ऋतावस् संगर्ष्यो हिरण्यशृङ्ग इति चोपधामिः"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेनाऽन्वाख्यायते । "येऽराः[२], रायोऽध[३], मेऽधायि[४], नौऽहि[५], अग्नेऽभिदासति[६], जायमानोऽभवः[७], नृतोऽप[८], अ होऽतिपिप्रति[९]" इत्येतेषु स्थलेषु चोक्तपाणिनीयसूत्रस्य प्राप्तिरस्ति; न चैतेषु प्रकृतिभाव इष्यते । तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "येऽरा रायो ऽध मेऽधायि नोऽहिरग्नेऽभिदासति । जायमानोऽभवोऽग्नेऽयन् नृतो पो ऽह्नोऽतिपिप्रति"[१०] इति । तथैव "जम्भयन्तोऽहिम्[११] मरुतोऽनुभर्त्री[१२] (यवसेऽविष्यन्)[१३] वयुनेऽजनिष्ट[१४]; (वृत्रहत्येऽवीस्)[१५] समरेऽतमाना[१६] मरुतोऽमदन्[१७]नभितोऽनवन्त[१८]; ब्रुवतेऽद्ध्वंस्[१९] तवसेऽवाचि[२०] मेऽरपद्[२१] दधिरेऽग्ना[२२] नहुषोऽस्मन्[२३] तुरोऽभिनत्[२४]; उप तेऽधावँ[२५] (वहतेऽयर्यँ)[२६] यमोऽदितिर्[२७] (जनुषोऽग्रा)[२८] सुवितोऽनु[२९] शश्रियोऽधित[३०]; वपुषेऽनु[३१] (विशोऽयन्त)[३२] (सन्तोऽवद्द्यानि)[३३], खेऽनसः[३४], (भरन्तोऽवस्यवो)[३५] वोऽस्तु[३६] बुद्ध्न्योऽजो[३७] मायिनोऽधमः[३८], देवोऽनयत्[३९] पुरुवसोऽसुरघ्नो[४०], भूतोऽभि[४१], श्वेतोऽरुषस्[४२] तेन नोऽद्द्य[४३]; येऽजामयस्[४४] तेऽरदन्[४५] नोऽधिवक्ता[४६]

---

१. २।४१ । २. १०।७८।४ । ३. ६।३६।१ ।
४. १।१६२।७ । ५. ६।५।१४ । ६. १।७९।११ ।
७. ९।५९।४ । ८. २।२२।४ । ९. ७।६६।५ । १०. २।४२।
११. ७।३८।७ । १२. १।८८।६ । १३. ७।३।२ । १४. ३।२९।३ ।
१५. ६।२५।१ । १६. ६।६।२ । १७. १।५२।९ ।
१८. ५।३०।१० । १९. १।३७।३ । २०. १।५१।१५ ।
२१. ५।६१।९ । २२. १।५९।३ । २३. १०।९९।७ ।
२४. तत्रैव । २५. १०।१४५।६ । २६. ५।३०।३ ।
२७. १०।९२।११ । २८. ६।६६।४ । २९. १०।५६।३ ।
३०. १०।१२७।१ । ३१. ६।६३।६ । ३२. ६।२८।१ ।
३३. ६।६६।४ । ३४. ८।९१।७ । ३५. ८।२१।१ ।
३६. १०।१८५।१ । ३७. २।३१।६ । ३८. १।५१।५ ।
३९. ३।२३।६ । ४०. ६।२२।४ । ४१. ८।२।४० ।
४२. १०।२०।९ । ४३. खि. ३।१५।२२ । ४४. ६।२५।३ ।
४५. १०।७५।२ । ४६. ८।९६।२० ।

(तेऽवर्धन्त)[१] तेऽरुणेभिस्[२] सदोऽधि[३]; स्वाद्ध्योऽजनयन्[४] धन्न्वनोऽभिमाती[५] रग्नेऽपदह[६] मनसोऽधि[७] योऽद्ध्वनः[८]; योऽह्य्यस्[९] तेऽविन्दंस्[१०] तपसोऽधि[११] न योऽधि[१२]; पादोऽस्स्य[१३] योऽति[१४] ब्राह्म्मणोऽस्स्य[१५] योऽनयत्[१६]; सोऽस्माकयँ[१७] यो द्वेषोब्भ्योऽन्न्यकृतेब्भ्यस्[१८] तेब्भ्योऽकरम्[१९] (पयस्स्वन्तोऽमृताश्[२०] च''[२१] **इत्त्येतेषु स्स्थलेषु च यकारवकारोदयस्स्थलानि कोष्ठके स्थापितानि च विहायाऽन्न्येषु स्स्थलेषु उक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य प्प्राप्तिरस्ति; न च प्प्रकृतिभाव इष्ष्यते ।** एते च प्प्रकृतिभावापवादा ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य उपर्य्युद्धृतेन वचनेनैवाऽन्न्वाक्ख्याताः । **पुत्त्रो अन्न्यः[२२] पराके अर्वाके[२३] परावतो अथो[२४] इत्त्यत्त्र च उत्तरपदानाम् पादादौ वर्त्तमानत्त्वेन प्प्रोक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य प्राप्तिर् नाऽस्ति; प्प्रकृतिभावस् तु इष्ष्यते ।** तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये ''अन्न्योऽर्वाकेऽथो इति नोदयेषु पुत्त्र× पराके च परावतश् च''[२५] इति । **एवञ् चोक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य लक्क्ष्याऽव्व्यापकताऽपि स्स्फुटा ।**

माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायामपि– ''गाहमानोऽदयः[२६], शिवोऽत्तीहि[२७] भरन्तोऽश्श्वायेव[२८] द्वेषोब्भ्योऽन्न्यकृतेब्भ्यः[२९], जम्भयन्तोऽहिम्[३०], (वाजेवाजेऽवत[३१]) वाजजितोऽद्ध्वनः[३२] मदन्तोऽग्ग्ने[३३] भद्द्रशोचेऽपूपम्[३४] अवसेऽग्ग्निम्[३५] सुषुवेऽग्ग्रे[३६] ज्योतेऽदिते[३७] सुपर्ण्णोऽसि[३८], वीरुधोऽस्स्य[३९] (सुवीरोऽवीरहा)[४०] धातवेऽकः[४१], सूनवेऽग्ग्ने[४२], द्रूणानोऽस्त्तासि[४३] आशवोऽस्त्तम्[४४] वहतोऽप्प्रतिधृष्टशव-

---

१. १।८५।७ । २. १।८८।२ । ३. १०।४३।२ ।
४. १०।६१।७। ५. १०।११६।६। ६. ७।१।७। ७. ७।३३।११ ।
८. १।७१।९ । ९. १०।१४४।४ । १०. १०।१८१।३ ।
११. १०।१९०।१ । १२. १।१४०।६ । १३. १०।९०।३ ।
१४. ८।२।३४ । १५. १०।९०।१२ । १६. ७।१८।७ ।
१७. १०।९७।२३ । १८. ८।७९।३ । १९. १०।८५।१७ ।
२०. तै. ब्रा. २।६।११।१० । २१. ऋ प्रा. २।४३–४८ ।
२२. ७।१०३।३ । २३. ८।९।१५ । २४. ९।३९।५ ।
२५. २।४९ । २६. १७।३९ । २७. ३।६१ । २८. ११।७५।
२९. ५।३५ । ३०. ९।१६। ३१. ९।१८ । ३२. ९।१३ ।
३३. ११।७५। ३४. १२।२६। ३५. ९।२६। ३६. ९।२३।
३७. ८।४३। ३८. १२।४। ३९. १२।९४ । ४०. ४।३७ ।
४१. ३८।५। ४२. ३।२४। ४३. १३।९। ४४. १५।४१।

सम्[1], सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः[2], बाह्वोऽनाधृष्याः[3], अयुद्ध्योऽस्माकम्[4], अद्द्रुहोऽनमीवाः[5], वोऽहम्[6], सोऽहम्[7], सोऽस्माकम्[8], तेऽभिगरः[9], वोऽर्ववाची[10], येऽन्नेषु[11], येऽत्र[12], (येऽविद्द्याम्)[13] येऽसम्भूतिम्[14] उपस्त्थेऽन्तः[15] तेभ्योऽकरम्[16] नमोऽस्तु[17] विश्वेऽसुङ्घर्म्मम्[18] अग्ग्रेऽश्वम्[19] विशोऽसपत्नाँ[20] रायोऽनु[21] सूर्य्योऽभि[22] अग्ग्नेऽभ्यावर्त्तिन्[23], मा सु रिषोऽम्ब[24], (यवसेऽविष्यन्)[25] पुरुप्प्रियोऽग्ग्ने[26] अन्नपतेऽन्नस्य[27] अर्णवेऽन्तरिक्षे[28] गवेऽश्वाय[29] मेऽङ्गानि[30] मनसोऽसि[31] वाजयन्तोऽश्याम[32], सोम्म्यासोऽग्ग्निष्वात्ताः[33], पाशिनोऽतिधन्न्वेव[34] सवँ विदानोऽनु[35] अनृतेऽदधात्[36] मूजवतोऽतीहि[37] वृष्णेऽपाकः[38] अपाकोऽचिष्टुः[39] दीदिवोऽग्ग्ने[40] त्र्यस्त्रिंशेऽमृताः[41], ब्रह्मणेऽस्मै[42] यकोऽसकौ[43] रथोऽस्मान्[44] विश्वतोऽदब्धासः[45] पादोऽस्य[46] वसन्तोऽस्याऽऽसीत्[47] अवोऽस्तु[48] गृहपतेऽभिद्द्युम्म्नम्[49] सत्त्वानोऽहम्[50] नोऽजस्रया[51], विमानोऽजस्रः[52] सूतेऽशिवना[53] नमोऽग्ग्नये[54] तेऽग्ग्रम्[55] तेऽग्ग्रे[56] प्रथमोऽन्तः[57] तेऽन्न्येन[58] पणयोऽसुम्मनाः[59] जहीमोऽशिवाः[60] अम्बिकेऽम्बाले[61] नोनुमोऽदुग्ग्धाः[62], प्रचेतसोऽश्वान्[63] नोऽस्मा-

---

१. ८।३५।	२. १७।३३।	३. १७।४६।	४. १७।३९।
५. १२।५०।	६. ९।४।	७. १८।३५।	८. १२।१०१।
९. ८।४७।	१०. ८।४।	११. १६।६२।	१२. १२।४५।
१३. ४०।१२।	१४. ४०।९।	१५. १२।३९।	१६. १६।८।
१७. १३।६।	१८. ८।१९।	१९. ४।७१।	२०. ७।२५।
२१. ८।१४।	२२. १३।३०।	२३. १२।७।	२४. ११।६८।
२५. १५।६२।	२६. ११।७२।	२७. ११।८३।	२८. १६।५५।
२९. ३।५९।	३०. २०।८।	३१. २०।३४।	३२. १८।७४।
३३. १९।५८।	३४. २०।५३।	३५. १९।५४।	३६. १९।७७।
३७. ३।६१।	३८. २०।४४।	३९. तत्रैव।	४०. १७।९।
४१. २१।२८।	४२. ७।२१।	४३. २३।२३।	४४. ३।३६।
४५. २५।१४।	४६. ३१।३।	४७. ३१।१४।	४८. ३।३१।
४९. ३।३९।	५०. १६।८।	५१. १७।७६।	५२. १८।६६।
५३. २०।५६।	५४. २३।१३।	५५. २३।२४।	५६. २३।२५।
५७. २३।६३।	५८. २३।१५।	५९. ३५।१।	६०. ३५।१०।
६१. २३।१८।	६२. २७।३५।	६३. २९।५०।	

कम्[1] वृषपाणयोऽश्वाः[2] प्रदिशोऽनु[3] उदितेऽनागाः[4] अन्धसोऽर्च्चा[5] पनस्यतेऽद्धा[6] यज्ञं प्रियेभ्योऽमृतम्[7] विपश्चितोऽभि[8] जनोऽनमीवः[9] आयवोऽनु[10] नोऽद्द्य[11] देशेऽभवत्[12] वयुतेऽजनिष्ट[13] विद्मनापसोऽजायन्त[14] पूर्व्यासोऽरेणवः[15] नोऽश्मा[16] नोऽदितिः[17] नोऽहिः[18] ब्राह्मणोऽस्य[19]" इत्यादिषु स्थलेषु **पाणिनीयस्योक्तस्य प्रकृतिभावसूत्रस्य प्राप्तिरस्ति कोष्ठके स्थापितानि उदाहरणानि विहायाऽन्यत्र; न तु प्रकृतिभाव इष्यते।** तेषु स्थलेषु प्रकृतिभावाभावश् च शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये प्रतिपादितः[20]।

पदादिस्थे ह्रस्वेऽकारे परे एकारस्य ओकारस्य च **यजुषि प्रकृतिभावस्य प्रतिपादकानि** पाणिनीयानि सूत्राणि चेमानि— "यजुष्युरः, आपो-जुषाणो-वृष्णो-वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके-पूर्वे, अङ्ग इत्यादौ च, अनुदात्ते च कुधपरे, अवपथासि च"[21] इति। **एतेषाञ् च सूत्राणाम्** "धीरासोऽनुदिश्य[22] वैश्वानरोऽदब्धः[23] वचोऽपावधीत्[24] अन्धोऽच्छेतः[25] अरिष्टोऽर्जुनः[26] घासेऽज्राणाम्[27] तेभ्यो नमोऽस्तु[28] अब्दोऽयवेभिः[29] (ऋचि) रथिभ्योऽरथेभ्यः[30] महद्भ्योऽर्भकेभ्यः[31] संसदोऽष्टमी[32] प्रतिमाच्छन्दोऽसुरीवयश्छन्दः[33]" इत्येतेषु **माध्यन्दिनीयसंहितास्थलेषु ऋचीति निर्दिष्टस्थलं विहायाऽन्यत्र यजुषि प्राप्तिर् नास्ति; इष्यते च प्रकृतिभावः**; एतेषु प्रकृतिभावश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये प्रतिपादितः[34]।

तैत्तिरीयसंहितायामपि— "अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो[35] पवयोऽरथाः[36] वज्रोऽसि[37] नोऽग्नयः[38] जम्भयन्तोऽहिम्[39] आवोऽर्वाची[40]

---

१. २९।५७। २. २९।४४। ३. ३२।४। ४. ३३।२०।
५. ३३।२३। ६. ३३।३९। ७. ३३।५४। ८. ३३।८१।
९. ३३।८६। १०. ३३।९७। ११. ३४।९। १२. ३४।११।
१३. ३४।१४। १४. ३४।१२। १५. ३४।२७। १६. २९।४९।
१७. तत्रैव। १८. ३४।५३। १९. ३१।११।
२०. ४।६५–७३, ७५–७९। २१. अष्टा. ६।१।११७–१२१।
२२. १।२८। २३. ४।१५। २४. ५।८। २५. ८।५४।
२६. १०।२१। २७. २१।४४। २८. १५।१५। २९. १२।७४।
३०. १६।२६। ३१. तत्रैव। ३२. २६।१। ३३. १४।१८।
३४. ४।८३–८६। ३५. १।१।१३।३। ३६. १।६।१२।६।
३७. १।७।७।१। ३८. १।७।७।२। ३९. १।७।८।२। ४०. २।१।११।४।

तेऽर्य्यमन्[1] स्वधावोऽमृतस्य[2] यानग्नेनयोऽन्वतप्यन्त[3] नोऽद्द्य[4] पुरीष्योऽसि[5] अग्नेऽपिदधाम्यास्य[6] अग्नेऽभ्यावर्तिन्[7], अन्नपतेऽन्नस्य[8], येऽत्रस्थ[9] येऽदो रोचने दिवः[10] तपसोऽधिजातः[11] ऋतावोऽनु[12] तेऽस्मत्पाशान्[13], गृणन्तोऽग्ने[14] तेभ्योऽकरन् नमः[15] सङ्करन्दनोऽनिमिषः[16] सखायोऽनुसंरभद्ध्वम्[17] गावोऽनु[18] सुमन्मेऽधायि[19] सोऽहम्[20] अष्टौ कृत्वोऽग्रे[21], अद्ध्वर्य्योऽवेरपाः[22] सुवीरासो अदाभ्यम्[23] स्तवानो अन्न्यम् (पादादौ)[24] नमो अश्वेभ्यः[25] वचो अपावधीम्[26] यवसे अविष्यन्[27]" इत्यादिषु **पाणिनीयानामुक्तानामृग्यजुषविषयाणां सूत्राणां यथायथमतिव्याप्त्यव्याप्ती दृश्येते ।**

कौथुमसामवेदसंहितायामपि— "अधिसानो अव्ये[28] चित्रो अग्निः (पादादौ)[29], मृतोऽप[30], अभवोऽङ्गिरस्तमः[31] पादोऽस्य[32]" इत्यादीनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते यत्रोक्तपाणिनीयसूत्रस्याव्याप्त्यतिव्याप्ती यथायथम् भवतः ।

शौनकिनामथर्ववेदसंहितायामपि— "ददेऽहम्[33] नोऽसः[34] योऽसपत्नः[35] आरेऽसौ[36] शत्रुहोऽसानि[37] वृषायमाणो अवृणीत[38] स्राक्त्योऽसि[39] प्रतिसरोऽसि[40] प्रत्यभिचरणोऽसि[41] नोऽसि[42] शुक्रोऽसि[43] भ्राजोऽसि[44] उरुगायोऽद्भुतः[45] ओजोऽसि[46] सहोऽसि[47] योऽस्मान्[48] तेऽर्चिः[49] जनि-

---

१. ३।३।१४।४ । २. ३।१।११।६ । ३. ३।२।८।३ ।
४. ३।३।११।३ । ५. ४।१।३।२ । ६. ४।१।१०।२ ।
७. ४।२।१।२ । ८. ४।२।३।१ । ९. ४।२।४।१ ।
१०. ४।२।८।३ । ११. ४।२।१०।४ । १२. ४।३।११।४ ।
१३. ४।३।१३।४ । १४. ४।४।४।७ । १५. ४।५।१।३ ।
१६. ४।६।४।१ । १७. ४।६।४।२ । १८. ४।६।७।३ ।
१९. ४।६।८।३ । २०. ४।७।१२।३ । २१. ६।४।५।१ ।
२२. ६।४।३।४ । २३. १।५।५।४ । २४. ४।५।१०।४ ।
२५. ४।५।३।२ । २६. १।२।११।२ । २७. ४।४।३।३ ।
२८. ५३२ । २९. ४५० । ३०. ४६६ । ३१. ...
३२. आरण्यसं. ३४, ३५ । ३३. १।
३५. १।१९।४ । ३६. १।२९।१ ।
३८. २।५।७। ३९. २।११।२। ४०.
४२. २।११।४ । ४३. २।११।५ । ४४. तत
४६. २।१७।१। ४७. २।१७।२। ४८. २।१९।१

कामोऽहमागमम्[१] इमे अग्ग्नि: (पादादौ)[२] उत्तरोऽसानि[३] पर्ण्णोऽसि[४] कृणुषे-ऽधरान्[५] तेऽधराञ्च:[६] इद्धोऽप्प्रतिब्ब्रुवद्भि:[७] देवोऽप्प्यतिष्ठत्[८] तेऽधाम्[९] तीक्ष्क्ष्णेषवोऽबलधन्न्वन:[१०] वीरोऽत्तर[११] येऽस्स्याम्[१२] नोऽधि[१३] नमोऽधि-पतिब्भ्य:[१४] इन्द्रोऽधिपति:[१५] वरुणोऽधिपति:[१६] सोमोऽधिपति:[१७] लोकेऽक्क्षित-तस्[१८] योऽन्नभाग:[१९] समभ्यन्चोऽग्निम्[२०] जनुषोऽब्भ्यग्ग्रम्[२१] योऽथर्वाणम्[२२] योऽस्स्य[२३] यसो अधि (पादादौ)[२४] ये अवासृजन्[२५] एकोऽसि[२६] सोऽदृंहयत[२७] सोऽधारयत[२८] अपामार्ग्गोऽपमार्ष्टु[२९] वज्ज्रोऽब्भ्यायत[३०] हुवेऽहम्[३१], सोऽ-न्नस्[३२] तपसोऽधि[३३] ब्रह्म्मणेऽपचत्[३४] भूतकृतोऽति[३५] मेऽप ते भवन्तु[३६] प्रतिक्क्रोशेऽमावास्स्ये[३७] मनोऽस्तु[३८] मेऽग्निना[३९] विशोऽभिदासति[४०] येऽ-धस्तात्[४१] येऽन्तरिक्क्षात्[४२] जातोऽसि[४३] येऽस्मान्[४४] योऽस्मान्[४५] गृहोऽसि[४६] मेऽसति[४७] परोऽपेहि[४८] कृण्वेऽहम्[४९] मेऽसि[५०] द्विवृषोऽसि[५१] सृजारसोऽसि[५२] सोऽपोदक:[५३] येऽस्स्या:[५४] वरुणोऽब्ब्रवीत्[५५] दुन्दुभेऽधि[५६] मरीचयोऽनु[५७] शीतोऽथो[५८] अतोऽर्वाङ[५९] वरुणोऽपामधिपति:[६०] तेऽकरम्[६१] जातवेदो अंशु:

---

१. २।३०।५। २. ३।१।२। ३. ३।५।५। ४. ३।५।८।
५. ३।६।६। ६. ३।६।७। ७. ३।८।३। ८. ३।१३।४।
९. ३।१८।६। १०. ३।१९।७। ११. ३।२३।२।
१२. ३।२६।१–६। १३. तत्रैव। १४. ३।२७।१–६।
१५. ३।२७।२। १६. ३।२७।३। १७. ३।२७।४।
१८. ३।२९।४। १९. ३।३०।६। २०. तत्रैव। २१. ४।१।५।
२२. ४।१।७। २३. ४।२।१। २४. ४।४।७। २५. ४।६।७।
२६. ४।१०।६। २७. ४।११।७। २८. तत्रैव। २९. ४।१८।७।
३०. ४।२४।६। ३१. ४।२६।३, ४।२८।३। ३२. ४।३०।४।
३३. ४।३४।१। ३४. ४।३५।१। ३५. ४।३५।२।
३६. ४।३५।७। ३७. ४।३६।३। ३८. ४।३८।५।
३९. ४।३९।२। ४०. ४।४०।१–८। ४१. ४।४०।५।
४२. ४।४०।६। ४३. ५।४।७। ४४. ५।६।९।
४५. ५।६।१०। ४६. ५।६।११। ४७. ५।६।११–१४।
४८. ५।७।७। ४९. ५।८।८। ५०. ५।१०।१–७।
५१. ५।१६।२। ५२. तत्रैव। ५३. ५।१६।११।
५४. ५।१७।१७। ५५. ५।१९।१०। ५६. ५।२०।१०।
५७. ५।२१।१०। ५८. ५।२२।१०। ५९. ५।२२।११।
६०. ५।२४।४। ६१. ५।२८।७।

(पादादौ)[1] यो अस्य (पादादौ)[2] अपानोऽपिधायि[3] वनस्पतिभ्योऽग्नयेऽधिपतये[4], नमोऽस्तु ते[5], सोऽस्माकम्[6] तेऽरुणाय[7] योऽस्य[8] वोऽपि[9] वैश्वानरोऽङ्गिरसाम्[10] नोऽस्तु[11] रोगो अयम्[12] परोऽपेहि[13] जीवोऽसि[14] अमृतगर्भोऽसि[15] पुत्रोऽसि[16] अन्तकोऽसि[17] श्येनोऽसि[18] शिरोऽप्सरा[19] मृगासो अवक्रवन्त[20] नमोऽस्त्वसिताय[21], नमोऽस्तु[22] वोऽद्द्य[23] तिस्रोऽतिरोचनाः[24] तेऽङ्कुशः[25] वोऽपोच्छतु[26] निर्ऋतेऽनेहा[27] ध्रुवोऽच्युतः[28] शत्रूयतोऽधरान्[29] योऽचरत्[30] शर्वोऽस्ता[31] शत्रुहोऽसि[32] पसो अधि(पादादौ)[33] येऽत्र[34] मनसोऽनु[35] व्याघ्रेऽह्नन्यजनिष्ट[36] अतोऽधि[37]उन्मदितोऽसति(सि)[38] एनस्योऽकरम्[39] नोऽन्नम्[40] वोऽहम्[41] अनुमतेऽन्विदम्[42] तपसोऽधिजाता[43], अधरोऽधरः[44] अन्वद्द्य नोऽनुमतिः[45] यथा तेऽसानि[46] देवोऽतिदुरितानि[47] परियातोऽर्णवम्[48]; दर्शोऽसि दर्शतोऽसि[49] एधोऽसि[50] तेजोऽसि[51] हुवेऽहम्[52] जनुषोऽधिजाताः[53] तेऽसुः[54] तेऽकरम्[55] हुवेऽस्मा अरिष्टतातये[56]

---

१. ५।२६।१३।	२. ५।२९।१५।	३. ५।३०।१५[illegible]	
४. ६।११।१।	५. ६।१२।३।	६. ६।१४।१।	७. ६।२०।३।
८. ६।२८।३।	९. ६।३१।२।	१०. ६।३५।३।	
११. ६।४०।१।	१२. ६।४४।१।	१३. ६।४५।१।	
१४. ६।४६।१।	१५. तत्रैव।	१६. ६।४६।२।	
१७. तत्रैव।	१८. ६।४८।१।	१९. ६।४९।२।	
२०. ६।५२।२।	२१. ६।५६।३।	२२. ६।६३।२।	
२३. ६।६६।२।	२४. ६।७५।१।	२५. ६।८२।३।	
२६. ६।८३।१।	२७. ६।८४।३।	२८. ६।८८।३।	
२९. तत्रैव।	३०. ६।९२।२।	३१. ६।९३।१।	
३२. ६।९८।३।	३३. ६।१०१।३।	३४. ६।१०४।२।	
३५. ६।१०५।१।	३६. ६।११०।३।	३७. ६।१११।१।	
३८. ६।१११।१-४।	३९. ६।११५।२।	४०. ६।११६।१।	
४१. ६।१२२।५।	४२. ६।१३१।२।	४३. ६।१३३।४।	
४४. ६।१३४।२।	४५. ७।२०।१।	४६. ७।३८।२।	
४७. ७।६३।१।	४८. ७।८१।१।	४९. ७।८१।४।	
५०. ७।८९।४।	५१. तत्रैव।	५२. ७।११०।२।	
५३. ७।११५।३।	५४. ८।१।१३।	५५. ८।२।४।	
५६. ८।२।६।			

संस्पर्शेऽद्द्रूक्क्षणम्[1] सोऽरिष्टः[2], अमृतोऽतिजीवः[3] दिवोऽश्मानम्[4] दिप्सवोऽदाब्भ्यम्[5] संश्रेणिणेऽजयत्[6] मावसृपोऽन्तरा[7] भंससोऽपहन्मसि[8] हृदयेऽधि[9] त्रायमाणोऽभिशस्तिपाः[10] मृत्त्यवेऽमून्[11] दिशश् चतस्स्रोऽश्श्वतर्य्यः[12], ऋतवोऽभीशवः[13] अभीशवोऽन्तर्देशाः[14] कुतोऽधि[15] ऋतवोऽनु पञ्च[16] वनस्पतयोऽग्घ्नत[17] वृश्चतेऽस्स्य[18] पितरोऽग्घ्नत[19] देवेब्भ्योऽर्धमासे[20] आर्त्व्योऽधोक्[21] मार्त्यवोऽधोक्[22], आङ्गिरसोऽधोक्[23] सौर्य्यवर्च्चसोऽधोक्[24], काबेरकोऽधोक्[25] ऐरावतोऽधोक्[26] विदुषेऽलाबुना[27] प्रातस्सवने अश्श्विनोः (पादादौ)[28] दण्डोऽन्तरिक्क्षम्[29] प्रजापतेऽनु मा[30] तेऽधराञ्चः[31] निमिषतोऽसि[32] तेऽन्तः[33] नमोऽग्नये[34] कृण्वेऽहम्[35] कुलायेऽधिकुलायम्[36] एषोऽपां रसः[37] चत्तोऽति[38] ब्रह्मणेऽजन् ददाति[39] शित्रोऽस्मब्भ्रम्[40] अजोऽस्स्यज[41] स्वर्ग्गोऽसि[42] योऽजम्[43] विनूदतेऽपरम्[44] निरुप्प्यन्तेंऽशव एव[45] द्विषतोऽन्नम्[46] एषोऽजग्धपाप्मा[47] योऽतिथीनाम्[48] पूर्वोऽतिथेः[49] उपहूतोऽन्तरिक्क्षे[50] क्रोडोऽन्तरिक्क्षम्[51] उत्थितोऽश्श्विना[52] वष्कयेऽधि[53]" इत्त्यादिकमधीयते । **एतेषु चोदाहरणेषु पूर्वोक्तपाणिनीयसूत्त्रस्स्य यथायथमव्व्याप्त्यतिव्व्याप्ती भवत एवेति**

---

१. ८।२।१६ । २. ८।२।२४ । ३. ८।२।२६ ।
४. ८।४।१९। ५. ८।४।२०। ६. ८।५।१४। ७. ८।६।३ ।
८. ८।६।५ । ९. ८।६।२४। १०. ८।७।१४। ११. ८।८।१०।
१२. ८।८।२२ । १३. तत्रैव । १४. तत्रैव ।
१५. ८।९।४ । १६. ८।९।१५ । १७. ८।१०(३)।१।
१८. ८।१०(३)। २। १९. ८।१०(३)।३। २०. ८।१०(३)।६।
२१. ८।१०(४)।३ । २२. तत्रैव । २३. ८।१०(४)।१५ ।
२४. ८।१०(५)।७ । २५. ८।१०(५)।९। २६. ८।१०(५)।१५।
२७. ८।१०(६)।१ । २८. ९।१।११ । २९. ९।१।२१ ।
३०. ९।१।२४ । ३१. ९।२।१२ । ३२. ९।२।२३ ।
३३. ९।३।६ । ३४. ९।३।१२ । ३५. ९।३।१५ ।
३६. ९।३।२० । ३७. ९।४।५ । ३८. ९।५।९ ।
३९. ९।५।११ । ४०. ९।५।१२ । ४१. ९।५।१६ ।
४२. तत्रैव । ४३. ९।५।२२, २४ । ४४. ९।५।२७ ।
४५. ९।६।१४ । ४६. ९।६(२)।७ । ४७. ९।६(२)।९ ।
४८. ९।६(२)।१३ । ४९. ९।६(३)।१ । ५०. ९।६(६)।८ ।
५१. ९।७।५ । ५२. ९।७।१९ । ५३. ९।९।६ ।

बोद्ध्यम् । न चैतद्दोषनिराकरणाय प्रयतितवं वार्तिककारेण भाष्यकारेण वाऽपीति सुष्ठु साधितन् ताभ्याम् पाणिनीयव्याकरणस्य सर्ववेदपारिषदत्त्वम्।अतोऽत्र वैदिकैर् वैयाकरणैरवधानन् देयम्।वयञ्च पाणिनीयाष्टाध्याय्या वेदपरावं व्याख्याङ्कर्तुकामास् तत्रैतादृशानावं विषयाणामपि सविवेचनम् प्रतिपादनङ्करतुमीहामहे ॥५७–६२॥

(ट) एकारौकारपूप्रकृतिभावे विशेष:

हरस्स्वेऽकारे पदान्तस्थ एकारोऽविकृतो यदि ।
परोऽकारो व्रजेदर्धैकारत्त्वं हि क्व चिच् छ्रुतौ ॥६३॥
तथैव ह्योकाराच् चाऽविकृतात् तु परतस् स्थितः ।
हरस्वोऽकारो व्रजेदर्धौकारतत्वञ् चाऽपि कुत्र चित् ॥६४॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "प्राच्यपञ्चाला उपधानिभोदयाश् शाकल्यस्य स्थविरस्य"[1] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "स पूर्वस्यार्धसदृशमेकेषामर्धसदृशमेकेषाम्"[2] इति । तद्व्याख्याने वैदिकाऽऽभरणकारश् च— "योऽयमकार एकारौकारपूर्वो न लुप्यते स खलु स्वस्मात् पूर्वस्य वर्णस्याऽर्धेन सदृशं रूपमुपगच्छति इत्येकेषामाचार्याणाम् मतम् । यथा 'ते एँ-अग्रे एँ-अश्वमायुञ्जन्'[3] इत्येकारस्यार्धेन । 'यो रुद्रो ओँ-अग्नौ यो ओँ-अप्सु'[4] इत्योकारस्य । सोऽयञ् छन्दोगावान्तरचरणानां सात्यमुग्रिराणायनीयानाम् पक्षः । अस्मच्छाखादौ तु न विद्यते । अत एवाऽनयोर् वर्णयोर् वर्णसमाम्नाये न पाठः" इति । पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि— "ननु च भोश् छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारञ् चाऽधीयते । सुजाते एँश्वसूनृते, अध्वर्यो ओँद्रिभिस् सुतम्, शुक्रन् ते एँन्यद्, यजतन् ते एँन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्, नैव हि लोके नाऽन्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति"[5] इति । आपिशलशिक्षासूत्रेऽपि एतावर्धैकारौकारौ उल्लिखितौ स्तः[6] । अत्र पाणिनीयव्याकरणभाष्यलेखेषु प्राप्य "सुजाते एअश्वसूनृते" इत्यादिकं रूपं परस्य अकारस्य अर्धेन पूर्ववर्णसदृशत्त्वमर्धेन प्रकृतिस्थाकाररूपत्त्वं सूचयत् प्रतीयते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यवचनमपि तदनुकूलतया व्याख्यातुं शक्यन् दृश्यते । अत्र विद्वद्भिरवधानन् देयम् ॥६३–६४॥

---

1. २।८१ । 2. ११।१९ । 3. तै. सं. १।७।७ ।
4. तत्रैव ५।५।९ । 5. ऐओङ् ऐऔजित्यत्र ।
6. वृत्तिकारप्रकरणे सू. ९ ।

(ठ) पदान्तस्थस्वरविशेषस्य स्वरे परेऽनुनासिकत्वम्

क्व चित् त्व–इ–उ–वर्णा हि पदान्तस्थास् स्वरे परे ।

विरामे चाऽप्रगृह्याश् चेद् भवेयुश् चाऽनुनासिकाः ॥६५॥

तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्या-नाचार्या आहुरनुनासिकान् स्वरान् । तत् तिरमात्ररे शाकला दर्शयन्-त्याऽऽचार्यशास्त्रापरिलोपहेतवः"[1] इति, "सचादयो या विहिता विकृतयः प्लुतोपधान्ता अनुनासिकोपधाः"[2] इति च । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अप्रग्रहास् समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषाम्, पदम् च प्लुत शाङ्खायनकाण्डमायनयोः, अकारस् तु संहितायामपि"[3] इति । पाणिनीय-व्याकरणे च— "अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः"[4] इति । तत्रोदाहर-णानि "न त्वा भीरिव विन्दती३[5], सूर्यस् सचाँ उद्द्यत्[6], जोषमाँ इन्-द्रः[7], चर्षणीराँ अर्यः[8], चर्षणिभ्य आँ आविः[9], गभीर आँ उग्रपुत्रे[10], ऋतस्यँ एकम्[11], इन्द्रा भरँ ओजः[12], विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रः[13], पथाँ अने-हसा[14], एवाँ अग्निवँ वसूयवः[15]" इति शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् ॥६५॥

(आ) उदात्तादिस्वरसंहितानियमनिरूपणम्

सोदात्त एकीभावे स्यादुदात्तं सन्ध्यमक्षरम् ।

तस्मिन् स्वरितयुक्ते तु स्वरितन् तद् भवेत् पुनः ॥६६॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "उदात्तवत्येकीभाव उदात्तं सन्ध्य-मक्षरम् । अनुदात्तोदये पुनस् स्वरितं स्वरितोपधे"[16] इति । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— "तानि नरा जुजुषाणोपयातम्[17] इन्-द्रेहि[18] शतयँ यथेमं शरदो नयातीन्द्रः[19]; मधूदकम्[20]" इति । शुक्ल-यजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्वरितवान्त्स्वरितः, उदात्तवानुदात्तः"[21] इति । तदुदाहरणानि च माध्यन्दिनीयसंहितायाम्— "पत्न्येव[22], चम्-म्वीव[23], ब्रह्ममासृज्यत[24], मृत्यवेसितः[25]; येनन्नेषु[26], द्रूणानोसुतासि[27],

---

१. १।६३–६४ । २. २।६७ । ३. १५।६–८ ।
४. अष्टा. ८।४।५७ । ५. १०।१४६।१ । ६. ७।८१।२ ।
७. ८।६४।६ । ८. ३।४३।२ । ९. ६।४८।१५ । १०. ८।६७।११ ।
११. ८।१००।५ । १२. ८।९८।१० । १३. ४।३३।३ ।
१४. १।१२९।६ । १५. ५।२५।६ । १६. ३।११, १२ ।
१७. २।३९।८ । १८. १।९।१ । १९. १०।१६१।३ ।
२०. ६।६७।३२ । २१. ४।१३३,१३४ । २२. ११।५ । २३. २०।७६ ।
२४. १४।२८ । २५. २४।३७ । २६. १६।६२ । २७. १३।९ ।

प्रारूप्पयतु[1], एदम्[2], त्वाशाब्ध्य:[3], मेऽङ्गानि[4], अद्दद्युत्त्येवसे[5], सुप्त्वेति[6], इन्द्रौजिष्ट्ठ:[7]" इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च "उदात्तमुदात्तवति"[8] इति, "स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितम्"[9] इति च । तदुदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— "यज्ञमेवावरुन्धे[10], प्रेयमगात्[11], वसन्तमेवर्तुनाम्[12], अनूज्जेषम्[13], अवारुछति[14]" इति; "कन्न्येव तुन्ना[15], छवीञ्छव्योपाकृताय स्वाहा[16], याज्यैषा वै सप्तपदा शाक्वरी[17], अथ क्वास्याहवनीया इति[18]" इत्यादीनि बोद्ध्यानि । ऋक्तन्त्रेऽपि— "वान्तसन्धि:"[19] इति । तदुदाहरणानि च कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम्— "एन्द्र सानसिम्[20], एतो न्विन्द्रम्[21], अत्राह गोरमन्वत[22]" इत्यादीनि बोद्ध्यानि । शौनकीयचतुरध्यायिकायामपि— "एकादेश उदात्तेनोदात्त:"[23] इति । तदुदाहरणानि च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम्— "धियेहि[24], जुषस्वेन्द्र[25], स्तनयित्नुनेहि[26]" इत्यादीनि वृत्तिकारप्रदर्शितानि बोद्ध्यानि । पाणिनीयव्याकरणेऽपि— "एकादेश उदात्तेनोदात्त:"[27] इति ॥६६॥

उदात्तस्याऽन्तस्स्थतायामनुदात्तम् परं यदि ।
अक्षरं स्वरितन् तत् स्यादित्याहुश् शौनकादय: ॥६७॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "इकारयोश् च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु च । उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेत्"[28] इति । अत्र कारिकासम्बद्धमुदाहरणम् च "धीजा न्विन्द्र ते हरी"[29] इति शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "उदात्तस्यान्तस्थीभावे स्वरितम् परमनुदात्तम्"[30] इति । तदुदाहरणानि च माध्यन्दिनीयसंहितायाम् यथा— "त्र्यम्बकम्[31], देव्येतु सूनृता[32],

---

१. १।१ । २. ४।१ । ३. १।१८ । ४. २०।८ । ५. ३४।२९ । ६. १।३ (पदपाठे) । ७. ८।३९ । ८. १०।१० । ९. १०।१२ । १०. २।६।१ । ११. १।१।२ । १२. २।६।१ । १३. १।६।४ । १४. २।६।३ । १५. ३।१।११।८ । १६. ५।७।२० । १७. २।६।२।६ । १८. ५।७।४।२ । १९. २।६।२(५३) । २०. १२९ । २१. ३८७ । २२. १४७ । २३. ३।६६ । २४. २।५।४ । २५. तत्रैव । २६. ४।१५।११ । २७. अष्टा. ८।२।५ । २८. ३।१३ । २९. १।८२।१ । ३०. ४।४९ । ३१. ३।६० । ३२. ३३।८९ ।

द्र्वनून:[१], योजा न्न्विन्द्र[२]" इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च– "इवर्णोकारौ यवकारौ, उदात्तयोश् च परो ऽनुदात्तस् स्वरितम्"[३] इति । तदुदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— "व्येवैनेन परिधत्ते[४], अप्स्वग्ने[५], नीचा तनू धक्ष्यतसम्[६], मद्ध्वग्नौ जुहोति[७]", इति; "तद् यदृच्च्यद्ध्यक्क्षराणि[८] स त्वै यजेत[९] इन् न्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति[१०]" इत्त्यादीनि च तत्त्रैव प्प्रत्त्युदाहरणानि बोद्ध्यानि । ऋक्तन्त्रे च– "सयँ योगात्"[११] इति । तदुदाहरणानि च– "श्रुष्ट्यग्ने[१२], अबभ्येति[१३], अबभ्यर्च्चाम:[१४] योजा न्न्विन्द्र[१५], पाह्यू३त द्वितीयया[१६], मा न इन्द्राबभ्यादिश:[१७], विद्धी त्वास्स्य नो वसो[१८], पिबा त्वास्य गिर्वण:[१९], शग्ध्यू ष शचीपते[२०]" इत्त्यादीनि कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम् । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "अन्तस्स्थापत्तावुदात्तस्स्यानुदात्ते क्षैप्प्र:"[२१] इति । तदुदाहरणे च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायास् तद्वृत्तिकारेणोद्धृते यथा— "अबभ्यर्च्चत[२२], वीड्ड्वङ्ग:[२३]" इति । पाणिनीयव्याकरणेऽपि— "उदात्तस्वरितयोर् यणस् स्वरितोऽनुदात्तस्स्य"[२४] इति ॥६७॥

उदात्तादनुदात्ते तु पदादिस्स्थे परे सति ।

प्प्रायशस् स्वरितं सन्ध्यङ्ग क्व चिच् चोदात्तमिष्ष्यते ॥६८॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "इकारयोश् च प्प्रश्श्लेषे क्षैप्प्राभिनिहितेषु च । उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्ल्यस्स्यैवमाचरेत् ॥ माण्डूकेयस्स्य सर्वेषु प्प्रश्श्लिष्टेषु तथा स्मरेत्"[२५] इति । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "स्रुचीव घृतम्[२६], तेऽवर्धन्त[२७]" इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । माण्डूकेयमतन् तु शाकलऋग्वेदसंहितायान् न प्प्रवर्तते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "एदोद्द्भ्याम् पूर्व्वमकार:, तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्स्वरितौ, न देशेऽ भवति"[२८] इति, "इवर्णमुभयतोह्रस्स्व-

१. ११।७० । २. ३।५२ । ३. १०।१५, १६ ।
४. ५।३।११।३ । ५. ४।२।११।३ । ६. ११।२।१४।२ ।
७. २।३।२।६ । ८. २।४।११।१ । ९. २।६।६।३ ।
१०. १।६।७।३ । ११. २।६।६ (५६) । १२. १०६ ।
१३. ५२४ । १४. ५३५ । १५. ४१५ । १६. ३६ ।
१७. १२८ । १८. १३२ । १९. १३९३ । २०. २५३ ।
२१. ३।५८ । २२. ७।८२।१ । २३. २।१२५।१ ।
२४. अष्टा. ८।२।४ । २५. ३।१३, १४ । २६. १०।९१।१५ ।
२७. १।८५।७ । २८. ४।६२, ६३, ६४ ।

मुदात्तपूर्वमनुदात्तपरं स्वरितम्, वीक्विषतायेति च"[१] इति च। तदुदाहरणानि "वेदोऽसि[२], स्तुपोऽसि[३], तेऽप्सरसाम्[४]" इति माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्। एष सुस्वरितीभावः "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः (स्वरितः)"[५] इति सूत्रेणाऽपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽन्वाख्यात एव। तदपवादश्च "सो देशेऽभवत् सरित्"[६] इत्यत्र बोद्ध्यः। "इवर्णं उभयतोह्रस्वः प्रश्लिष्टः"[७] इति सूत्रेण चाऽन्वाख्यातानाम् प्रश्लिष्टानामुदाहरणानि च माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्— "अभीन्धताम्[८], स्रुचीव[९]" इत्यादीनि बोद्ध्यानि। "वीक्विषताय"[१०] इत्यत्र तु परस्य दीर्घत्वेऽपि स्वरितीभावः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "ऊभावे च"[११] इति, "तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस् स्वरितम्"[१२] इति, "स्वरितश् च सर्वत्र"[१३] इति च। तदुदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— "सून्नीयमित्र[१४], सूद्गाता[१५], मासूत्तिष्ठन्[१६], दिक्षूपदधाति[१७], सूपसदनः[१८]" इति। इकारयोः प्रश्लेषे तु तैत्तिरीयशाखायाम् प्रश्लिष्टाख्यया[१९]ऽपि न व्यवह्रियते, स्वरितीभावोऽपि न भवति इति बोद्ध्यम्। इकारयोः प्रश्लेषे उदात्ततायाः उदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायामागतानि— "दिवीव[२०], विषमा इव हीमे लोकाः[२१], भिन्धीदम्[२२], अभीमा[२३], अभीन्धताम्[२४], अभीन्धे[२५], नीव हि[२६], प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोकः[२७]" इत्यादीनि तैत्तिरीयप्रातिशाख्यटिप्पणीषु ह्विट्निना निर्दिष्टानि। अभिनिहिताख्यस्य[२८] स्वरितस्योदाहरणानि च तत्र— "तेऽब्रुवन्[२९], सोऽब्रवीत्"[३०] इत्यादीनि बोद्ध्यानि। ऋक्तन्त्रे च— "क्वेयहीन्द्रनीवेति, तोर्ध्वे स्तेम्, नैगिनोभयथा, न्यायेनौद-

---

१. ४।१३५, १३६। २. २।२१। ३. २।२। ४. २४।३७। ५. शु. य. प्रा. १।११४। ६. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. ३४।११। ७. शु. य. प्रा. १।११६। ८. ११।६१। ९. २०।७९। १०. २२।८। ११. १०।१७। १२. १२।९। १३. १२।११। १४. ६।२।४।१। १५. ७।१।८।१। १६. ७।५।२।२। १७. ५।५।५।४। १८. ७।५।२०। १९. तै. प्रा. २०।५। २०. १।३।६।२। २१. २।१।३।१। २२. ३।५।५।२। २३. ४।१।६।२। २४. तत्रैव। २५. ५।१।६।२। २६. ६।१।१।६। २७. ७।५।७।४। २८. तै. प्रा. २०।४। २९. २।५।१।३। ३०. २।१।२।१।

व्र्रजिः"[१] इति। तत्त्र स्वरितीभावोदाहरणानि च— "क्वेयथ[२], अधाहीन्द्रः[३], नीव शीर्षाणि मृड्ढ्वम्[४], यत्सतोऽरुणप्सुः[५], वृधेऽसुमान्[६], तेऽमनन्वत[७]" इत्त्यादीनि कौथुमसामवेदार्च्चिकसंहितायान् द्रष्टव्व्यानि। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "एकारोकारौ पदान्तौ (उदात्तौ) परतोऽकारम् (अनुदात्तम्) सोऽभिनिहितः, इकारयोश्‌ प्राश्श्लिष्टः"[८] इति। तदुदाहरणानि च शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् प्रायेण— "तेऽवदन्[९], तेऽक्क्रन्[१०], (तेऽकृण्वन् ?) सोऽब्रवीत्[११], योऽस्य[१२] सोऽरज्ज्यत[१३] इत्त्यादीनि; दिवीव[१४] दिवीव ज्ज्योतिः[१५] अभीहि मन्न्यो[१६], भिन्धीदम्[१७], दिशीतः[१८]" इत्त्यादीनि च यथायथम् बोद्ध्यानि। पाणिनीयव्याकरणे तु— "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ"[१९] इति सामान्न्यतयोक्तम्; न विषयविभागो विकल्पस्य सूचितः। वार्त्तिककारभाष्यकाराभ्यामपि विकल्पव्यवस्थाप्रदर्शने औदासीन्न्यमेवावलम्बितम्। तथापि पूर्वोदाहृतप्रातिशाख्यवचनानुसारवँ विकल्पोऽयवँ व्यवस्थिततया प्रतिपादनीयः। तथा च शाकलऋग्वेदसंहितायाम् पदान्तस्थादुदात्तात् पदादावनुदात्ते परे ह्रस्वेकारयोश्‌ प्रश्श्लेषे अभिनिहितसन्धौ च एकादेशे सन्ध्यस् स्वरस् स्वरित एव भवति; ह्रस्वदीर्घेकारप्रश्श्लेषे तु "विहीमिद्धः"[२०] इत्त्यादिषु सन्ध्यस् स्वर उदात्त एव भवति; माद्ध्यन्दिनीयादिवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदसंहितासु च पूर्वरूपे खलूदात्तपूर्वेऽनुदात्तोत्तरे सन्ध्यमक्क्षरं स्वरितमेव भवति सर्वत्त्र; "देशेऽभवत्"[२१] इत्त्यत्त्र तूदात्तमेव भवति; ह्रस्वयोरिवर्णयोश्‌ प्रश्लेषे चोदात्तपूर्वेऽनुदात्तोत्तरे सन्ध्यमक्क्षरं स्वरितमेव भवति; "वीक्क्षिताय"[२२] इत्त्यत्त्र तु दीर्घोत्तरत्त्वेऽपि स्वरितमेव भवति; अन्न्यत्त्र तु दीर्घोत्तरत्त्वे "विहीमिद्धः"[२३] इत्त्यादिषु उदात्तमेव भवति; उकारयोस् तु उदात्तानुदात्तयोस् सन्धावपि सन्ध्यमुदात्तमेव भवति। तैत्तिरीयके तु उकारयोरुदात्तानुदात्तयोश्‌

१. २।६।७–१०। २. २७१। ३. ४०६। ४. १६५६। ५. २११। ६. २३६। ७. आ.सं. २२। ८. ३।५५,५६। ९. ५।१७।१। १०. शौ. च. अ. वृ. ३।५३। ११. १५।३।२। १२. १५।१८।३। १३. १५।८।१। १४. ७।२६।७। १५. ६।९२।३। १६. ४।३२।३। १७. ७।१८।१। १८. ११।२।१२। १९. अष्टा. ८।२।६। २०. १०।४५।४। २१. मा. वा. शु. य. वे. सं. ३४।११। २२. तत्त्रैव २२।८। २३. तत्त्रैव १२।६।

प्रश्लेषे सन्ध्यमक्षरं स्वरितम् भवति, इकारयोस् तु तादृशे प्रश्लेषेऽपि सन्ध्यमक्षरमुदात्तमेव भवति। सामवेदे तु कौथुमशाखायान् तादृशमक्षरं स्वरितमेव भवति; नैगेयशाखायान् तु स्वरितमुदात्तञ् चोभयथा भवतीति प्रतीयते[1]; औदव्रज्ज्यन्वाख्यातायां शाखायान् तु उदात्तमेव भवति स्मेति[2] चाऽनुमीयते। **एवञ् च 'पदान्तादुदात्तात् पदादावनुदात्ते परे तयोरेकीभावे स्वरितीभाव एव बाहुल्येन भवति, क्वचित् क्वचिदेवोदात्तभावः' इति वस्तुस्थितिं सूचयितुं सूक्ष्मेक्षिकावता आचार्यपाणिनिना "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ"[3] इत्यत्र स्वरितग्रहणङ् कृतम्, आचार्यस्यैतां प्रशंसनीयां सूक्ष्मेक्षिकामाकलयितुमशक्नुवता पतञ्जलिना तु स्वरितग्रहणम् प्रत्याख्यातमिति च विवेकस् सुधीभिर् कार्यः ॥६८॥**

स्यादुच्चपूर्वन् निहतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा।
अन्तर्हितञ् च स्वरितञ् चेन् नोच्चस्वरितोदयम् ॥६९॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "उदात्तपूर्वन् नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा। स्वर्यतेऽन्तर्हितन् न चेदुदात्तस्वरितोदयम्"[4] इति। तत्रोदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "य इन्द्र सोमपातमः[5], अग्निमीडे पुरोहितम्[6]" इत्यादीनि; प्रत्युदाहरणानि च— "ज्या इयं समने पारयन्ती[7], इन्द्र सोम सोमपते पिबेमम्[8], क्व१वोऽश्वाः क्वा३भीशवः[9]" इति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "उदात्ताच् चाऽनुदात्तं स्वरितम्, निहितमुदात्तस्वरितपरम्, अनवग्रहे, स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यते"[10] इति। तत्र अनवग्रहइत्यादिके द्वे सूत्रे काण्वमाध्यन्दिनीयभिन्नशाखापरे इति तद्भाष्यकाराः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "उदात्तात् परोऽनुदात्तस् स्वरितम्, व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि, नोदात्तस्वरितपरः, नाग्निवेश्यायनस्य, सर्वो नेत्येके"[11] इति। ऋक्तन्त्रे च— "नीचमुच्चात्"[12] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "उदात्तादनुदात्तं स्वर्यते, व्यासेऽपि समानपदे, अवग्रहे च, नोदात्तस्वरितपरम्"[13] इति। पाणिनीयव्याकरणे च— "उदात्तादनु-

---

१. ऋक्तन्त्रे २।६।९। २. तत्रैव २।६।१०।
३. अष्टा. ८।२।६। ४. ३।१७। ५. ८।१२।१।
६. १।१।१। ७. ६।७५।३। ८. ३।३२।१। ९. ५।६१।२।
१०. ४।१३७–१४०। ११. १४।२९–३३। १२. २।६।५।
१३. ३।६७–७०।

दात्तस्य स्वरितः, नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्श्यपगालवानाम्''[१] इति ॥६९॥

स्वरितादनुदात्तस्य परस्य प्रचयस् स्वरः ।
एकस्य वा द्वयोर् वाऽपि बहूनामपि वा भवेत् ॥७०॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— ''स्वरितादनुदात्तानाम् परेषाम् प्रचयस् स्वरः । उदात्तश्श्रुतितायँ यान्ति एकन् द्वे वा बहूनि वा''[२] इति । उदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— ''अग्निमीडे पुरोहितम्[३], नासत्याब्भ्याम् बर्हिरिव[४], इमम् मे गङ्गे यमुने सरस्स्वति[५], वाजेवाजेऽवत वाजिनो नः[६]'' इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च ''स्वरितात्पर-मनुदात्तमुदात्तमयम्, अनेकमपि, नोदात्तस्वरितोदयम्''[७] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— ''स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् प्रचय उदात्तश्श्रुतिः, नोदात्तस्वरितपरः''[८] इति । ऋक्तन्त्रे च— ''तस्मादुच्चश्श्रुतीनि''[९] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— ''स्वरितादनुदात्त उदात्तश्श्रुतिः, व्यासेऽपि समानपदे, अवग्रहे च, स्वरितोदात्तेऽनन्तर-मनुदात्तम्''[१०] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— ''स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्, उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः''[११] इति ॥७०॥

उदात्ते वा स्वरितके परत्राऽसति चाऽन्ततः ।
केचित् त्वेकमनेकवँ वा निगच्छन्त्यन्त्यवँ विहाय वा ॥७१॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— ''केचित् त्वेकमनेकवँ वा नियच्छन्त्यनन्ततोऽक्षरम् । आ वा शेषात्''[१२] इति । ''आ वा शेषाद्'' इत्यस्य स्वरिताद् उत्तरत्र स्स्थितानाम् उत्तरत्र स्स्थितेन उदात्तेन स्स्वरितेन च रहितानाम् प्रचयानाम् मद्ध्येऽन्तिमम् प्रचयं हित्वाऽन्न्यान् प्रचयाननुदात्तान् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥७१॥

उदात्ते स्वरिते वाऽपि परत्र सति तु ध्रुवम् ।
तत्पूर्वम् प्रचितं सर्वे नियच्छन्त्येव वैदिकाः ॥७२॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— ''नियुक्तन् तूदात्तस्वरितोदयम्; नियमं कारणादेके प्रचयस्स्वरधर्मवत् । प्रचयस्स्वर आचारश् शाकल्या-

---

१. अष्टा. ८।४।६६, ६७ । २. ३।१९ । ३. १।१।१ । ४. १।११६।१ । ५. १०।७५।५। ६. ७।३८।८ । ७ ४।१४१, १४२, १४३ । ८. २१।१०, ११ । ९. ३।११(६१) । १०. ३।७१–७४ । ११. अष्टा. १।२।३९,४० । १२. ३।२० ।

न्न्यतरेययोः; परिग्ग्रहे त्त्वनार्षानृतात् तेन वैकाक्क्षरीकृतात् । परेषान् न्यासमाचारवँ व्याडिस् तौ चेत् स्वरौ परौ''[१] इति । एतत्कारिकासम्बद्धानि अपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यादिवचनानि पूर्वतरश्श्लोकव्याक्ख्यान एव प्प्रसङ्गादुल्लिखितानि; तानि तत एव वेद्द्यानि ॥७२॥

स्वरयोः पूर्वपरयोस् स्याद् यत्त्रैकतरोऽपि चेत् ।
स्वरोऽनुनासिकस् तत्त्र स्यात् सन्ध्योऽप्प्यनुनासिकः ॥७३॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''अनुनासिकवत्त्यनुनासिकम्''[२] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— ''अनुनासिकेऽनुनासिकम्''[३] इति ॥७३॥

(इ) स्वरव्यञ्जनसंहितानिरूपणम्—

(क) प्रकृतिभावः

सर्वे स्वराः प्रकृत्त्या स्युर् व्यञ्जनेषु परेषु तु ।
मौनमालस्व्यैव चात्त्राऽन्न्यैरिदम् प्रतिपादितम् ॥७४॥

(ख) दीर्घीभावः

श्रुतौ क्व चित् पदान्तसंस्थस्वराणावँ व्यञ्जने परे ।
छन्दोऽनुरोधात् केषाञ् चिद् दीर्घीभावोऽपि दृश्श्यते ॥७५॥
अच्छाऽभिमक्षिष्वत्त्यादिस्स्था अकाराद्द्याः पदान्तगाः ।
सुश्श्रव्यतार्थम् पादस्स्य दीर्घास् स्युर् व्यञ्जने परे ॥७६॥

एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''दीर्घं ह्रस्स्वो व्यञ्जनेऽन्न्यस्त्वृकाराद् यथादिष्टं सामवशस् स सन्धिः''[४] इत्त्युक्त्वा विशेषनियमास् ततः परैस् सूत्त्रैः प्रतिपादिताः । तत्त्र ''सुता याहीत्त्यतोऽन्न्येषु पदेष्वच्छेति विग्ग्रहे''[५] इति, ''नहि जह्य्यभि वीर्येण कृधीति कृणुथेति च । एतान्न्येकाक्क्षरे पदे क्वैप्रीभाव्ये''[६] इति, मक्षिष्वत्त्युकारः प्लवते सर्वत्त्राऽप्प्यपदान्तभाक्''[७] इति सूत्त्राणि विशेषतोऽत्त्र विचारणीयानि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— ''दीर्ग्घम्''[८] इति, ''एवाऽच्छचक्रमाथ''[९] इतिप्प्रभृतीनि च सूत्त्राणि द्रष्टव्व्यानि । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि— ''सू तू नू मिथू मक्क्षू ऊ''[१०] इति । तत्त्र तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये संहितायान् दीर्घाणाम् पदपाठे ह्रस्स्वत्त्वम् भवतीत्त्युक्तम्[११] इति वेदितव्व्यम् । ऋक्तन्त्रेऽपि— ''युग्मङ्घु''[१२] इत्त्यादिभिस्

१. ३।२१–२३ । २. ४।५३ । ३. १०।११ ।
४. ७।१ । ५. ७।६ । ६. ७।१० । ७. ७।५ ।
८. ३।९६ । ९. ३।१२४ । १०. ३।१४ । ११. ७।१ ।
१२. ५।३।१(२३६) ।

सूत्त्रैरयवं व्रिषय४ प्प्रतिपादितः । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "व्रिद्मादीनां शरादिषु"[१] इति । पाणिनीयव्याकरणे च "ऋचि तुनुघमक्क्षुतङ्कुत्त्ररोरुष्ष्याणाम्, इकस् सुञि, द्व्यचोऽतस् तिङः, निपातस्स्य च; अन्न्येषामपि दृश्श्यते"[२] इति । उदाहरणानि च— "अच्छा वद तवसम्[३], अभी व्वर्य४ प्पौंस्यैर् भवेम[४] मक्क्षू देववतो रथः[५], मक्क्षूमक्क्षू कृणुहि गोजितो नः[६]" इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । **अत्त्राऽपि पाणिनिना सामान्न्यतया प्प्रोक्तोऽपि दीर्घीभावश् शाखाविशेषे स्थलविशेषे च विशेषतया व्यवस्स्थित एव भवतीति तद्विशेषोऽपि तत्तच्छाखासम्बद्धप्प्रातिशाक्ख्येभ्योऽवसेयः ।।७६।।**

अपादान्ते स्स्थितेष्ष्वेवाऽद्द्याादिकेषु तथैव च ।
शोचा यविष्ठ्येत्त्यादौ च ऋचि दैर्घ्यम् प्प्रकीर्त्तितम् ।।७७।।

तदुक्तमृग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "अपादान्तः, अद्द्येति करणादिषु, करणञ् च वित् करते वृणीमहे भवतङ कृणोतु भवत स्वस्तये; पुर्विति चित् पुरुहूतो नृषूतस् सहस्स्राणि पुरुभुजा धियायते; वहेति त्वन् दुहितर् दैव्व्यमुत्तरम्; द्द्युम्न रुद्द्रन् नव्व्यमेतेषु वर्धय, चिन् महित्वङ गीर्गृणानस् सतेपरन् न्वित्त्यन्ते चेन् मर्त्तशब्दाद्द्रिव४परे; तूतुजानो मतिभिर् भोजनानि नो ददधि स्तोमम् भूरि योनिन् त्वमेषु । भरेत्त्येतत्, न नु चिद् यः; भवेति स्तोतृभ्यो द्द्युम्नी शत मे परेषु; शोचा यविष्ठ्य वा यथा कर्ता यत् सादया सप्त । अर्चा मरुद्भ्यस् तिष्ठा न सना स्वः पारया नव्व्यः; बोधा स्तोत्त्रे चक्रमा ब्रह्मम्बाहः शंसा गोषूच्छा दुहितर् वदातना । अधा नष्टन् जम्भया ता अधा महो गन्ता मा युक्क्ष्वा हि सृजा वनस्पते; अग्ने रक्क्षा णस् तिष्ठा हिरण्ण्य सोता वरेण्ण्य शोचा मरुद्वृधः, शिक्क्षा स्तोतृब्भ्यो भूमा तिरबन्धुर४ पिबा मधूनां सोता परीति च"[७] इति । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "प्प्र तत् ते अद्द्या करणम्[८], हवमद्द्या च मृडय[९], तदद्द्या चित् त उक्थिनः[१०], कों वामद्द्या करते[११], सूक्तैरद्द्या वृणीमहे[१२]; तिर४ पुरू चिदर्णवञ् जगन्न्वान्[१३] इन्द्र४ पुरू

१. ३।१६ । २. अष्टा. ६।३।१३३–१३७ ।
३. शा. ऋ. सं. ५।८३।१ । ४. तत्त्रैव १०।५९।३ ।
५. तत्त्रैव ८।३१।१५ । ६. तत्त्रैव ३।३१।२० । ७. ७।२०–३२ ।
८. ६।१८।१३ । ९. १।२५।१९ । १०. ८।१५।६ ।
११. ४।४४।३ । १२. ५।८२।७ । १३. १०।१०।१ ।

पुरुहूत:[1], आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वम्[2] आ वहा दुहितर् दिव:[3] आ वहा दैव्यञ् जनम्[4]; आर्य सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र[5] रुद्रस्य दिवा-वर्धया रुद्रम्[6], अद्द्या चिन् नू चित्[7], प्र नू महित्त्वँ वृषभस्य[8] इन्द्रवँ वेपी वक्वरी यस्य नू गी:[9] नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान:[10], असमा इदु प्र भरा तूतुजान:[11] भूतिन् न भरा मतिभि:[12] शतृत्रूयतामा भरा भोज-नानि[13] (उतो नु चिद् य ओजसा[14]), भवा स्तोतृभ्यो अन्तमस् स्वस्तये[15] भवा द्युम्नी वाद्ध्र्यश्व[16], बृहच् छोचा यविष्ठ्य[17], न किरेवा यथा त्वम्[18] बोधा स्तोत्रे वयो दधत्[19] अग्ने रक्षा णो अंहस:[20]'' इत्त्या-दीनि बोद्ध्यानि ।।७७।।

सक्ष्वेत्त्यादिषु पादादिस्स्थितेष्ष्वेव हि दीर्घता ।

रासस्वा–पितःप्रभृतिषु चाऽप्प्युक्ता शौनकादिभि: ।।७८।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— ''**सक्ष्व** मिमिक्ष्व दधिष्व वसिष्व शरोत सुनोत हिनोत पुनात, विद्म जगृम्भ ररम्भ ववन्म वषाम सुपप्तनि मन्थत मत्स्व; सर रद रण जिन्व धारयाऽर्ष क्षर यज यच्छ दशस्य साध सेध, तप रुज मृड वर्ध यावयात्त्र शस्वय नमस्य विदाष्ट कृष्व जोष; शृणुधि शृणुत यन्त यच्छत स्तव सिम गूहत कुत्र मोषथ, दिधृत पचत वृश्च विद्ध्यताथ मदथात्त यदीत पाथन; उभागत्त्याख्खलीकृत्त्य वव्राजाविष्टनोरुष्य, इष्कर्तेडिष्व मर्मृज्म बिभयेयर्त तच् छलम्; सार्धमद्द्यादिभि: प्लुतै: **पादादौ व्यञ्जनोदयम्**, त्वेववर्जन् न संयोगे शेषे चाऽपठिते सति[21] इति; ''**रासस्वा पितस्** शतेना नो वर्धस्स्वा सु श्रुधी हवम् । मन्दसस्वा सु वहस्स्वा सु वनेमा ते न ही नु व:''[22] इत्त्यादिकञ् च । तत्त्रोदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— सक्ष्वा देव प्र णस्पुर:[23], मिमिक्ष्वा समिडाभिरा[24], दधिष्ष्वा जठरे सुतम्[25], वसिष्ष्वा

---

१. ८।२।३२ । २. १।४४।१ । ३. ५।७९।८ ।
४. १।३१।१७ । ५. १।१०३।३ । ६. ६।४९।१० ।
७. ६।३०।३ । ८. १।५९।६ । ९. ६।२२।५ ।
१०. ४।१६।२१ । ११. १।६१।१२ । १२. ९।१०३।१ ।
१३. ५।४।५ । १४. ८।४०।१० । १५. ३।१०।८ ।
१६. १०।६९।५ । १७. ६।१६।११ । १८. ४।३०।१ ।
१९. १०।१५६।५ । २०. ७।१५।१३ । २१. ७।३३ ।
२२. ७।५२–५६ । २३. १।४२।१ । २४. १।४८।१६ ।
२५. ३।४०।५ ।

हि मियेद्ध्य[1], श्रोता हवन् जरितुरेवयामरुत[2], सुनोता सोमपाव्ने[3]; रास्स्वा पितर् मरुताम्[4], शतेना नो अभिष्टिभिः[5] वर्धस्स्वा सु पुरुष्टुत[6] इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि ॥७८॥

उ-सु-धन्न्वेत्त्यादिकानाम् पादान्तर्वर्त्तिनाम् भवेत् ।

पृच्छाविपश्चितमितिप्प्रभृतीनाञ् च दीर्घता ॥७९॥

तदुक्तमृग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "अन्तःपादवँ विग्ग्रह एष्ष्वपृक्त **उकारो** ऽरजस्स्य सु धा नमोभिः। शुचिम् पवित्त्रन् तु महीर् नु चाप्प्लुत सुतस्स्येति यद्द्व्युदयोदया न। सोमसुतिन् चर्किराम स्स्तवाम स्स्तवाना गृभाय रथ श्रुधीति;ते अस्ति ते महिमनः प्प्र वोचत प्प्र वोत्रन् नस् सुमना द्वैपदाश् च"[7] इति, "महे दधिद्ध्वन् तिर मुञ्ज नो मृधश् चर नमद्ध्वन् नम ते नयन्त; स्वित्त्येतेषु, एकाक्क्षरयोः पराणि चेदुपेन्द्राग्नेऽत्त्राऽद्ध्वमायुरेत्त्विति"[8] इति; "धन्न्वेत्त्येतत् सोम राट् पूयमानः"[9] इत्त्यादिकम्, "पृच्छा विपश्चितमवा पुरन्ध्या घा त्वद्रिग्वीरान् वनुयामा त्वोताः, जनया दैव्व्यम् भुजेमा तनूभिर् हा वहतो वासया मन्मना च"[10] इत्त्यादिकञ् च। तत्त्रोदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "व्यू ऽरजस्स्य तमसः[11], अस्या ऊ षु ण उप सातये[12] शंसात्त्युक्क्थयँ यजते व्यू धाः[13]; प्प्र सू महे सुशरणाय[14], नि षू दधिद्ध्वमखनन्त उत्सम्[15], प्प्र सू तिरा शचीभिर् ये त उक्थिनः[16] वि षू मुञ्चा सुषुवुषः[17]; प्प्र धन्वा सोम जागृविः[18] ऋणो न तायुरतिधन्न्वा राट्[19] अभि स्स्वर धन्न्वा पूयमानः[20]; इन्द्रम् पृच्छा विपश्चितम्[21] रथमवा पुरन्ध्या[22]" इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि ॥७९॥

एकादशाक्क्षरे पादे द्वादशाक्क्षरकेऽपि च ।

लघौ परेऽष्टमन् दीर्घं स्यान् नशब्दे गुरावपि ॥८०॥

दशमञ् चैतयोरेव षष्ठञ् चाऽष्टाक्क्षरेऽक्क्षरम् ।

पादसुश्रवतासिद्ध्यै दीर्घं स्यादिति कीर्त्तितम् ॥८१॥

---

१. १।२६।१। २. ५।८७।८। ३. ७।३२।८।
४. १।११४।९। ५. ४।४६।२। ६. ८।१३।२५।
७. ८।१–३। ८. ८।४–५। ९. ८।७। १०. ८।२८–३५।
११. ४।५१।२। १२. १।१३८।४। १३. ४।६।११।
१४. ५।४२।१३। १५. १०।१०१।११। १६. ८।५३।६।
१७. १०।९४।१४। १८. ९।१०६।४। १९. ६।१२।५।
२०. ९।९७।३। २१. १।४।४। २२. ५।३५।८।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "एकादशिद्द्वादशिनोर् लघावष्टम-मक्षरम् । उदये संहिताकाले, नकारे च गुरावपि ॥ दशमञ् चैतयोरेवं षष्ठञ् चाष्टाक्षरेऽक्षरम्"[१] इति । यदि एकादशाक्षरकादिषु पादेषु अक्षरन्यूनता भवेत् तदा "व्यूहैस् सम्पत् समीक्ष्योने क्षैप्रवर्णैक-भाविनाम्"[२] इति वचनान्व्याख्यातवं व्यूहङ् कृत्वा पादपूर्तिवं विधाय अष्टमाक्षरादिनिर्णयः कार्यः । षष्ठाष्टमदशमाक्षराणान् दीर्घी-भावेऽपवादा अपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये एव— "न वावृधन्त वातस्या-वद्द्यानि जिघांससि । सासह्यन्याम वव्रुत्याम दीहिह्यष्टममूर्णुहि"[३] इत्यादिना प्रतिपादिता द्रष्टव्याः । तत्र तावद् दीर्घीभावस्य उदाहरणानि शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "तादीत्ना शत्रुन् न किला विवित्से[४], अग्ने सख्ये मा रिषामा वयन् तव[५], द्युभिर् हितो जरिमा सू नो अस्तु[६]; अहा विश्वा सुमना दीदिही नः[७], अव रुद्रा अशसो हन्तना वधः[८], ईशानो यवया वधम्[९]" इति । व्यूहोदाहरणानि— "उद्वत्स्व-(सुव)स्मा अकृणोतना तृणम्[१०], गोर् न पर्व (परुव) वि रदा तिरश्चा[११], प्रे (प्र इ) ता जयता नरः[१२]" इति । तत्र व्यूहे "क्षैप्रवर्णांश् च संयोगान् व्यवेयात् सदृशैस् स्वरैः"[१३] इति "व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषू-नेषु सम्पदे"[१४] इति च नियमौ बोद्ध्यौ । दीर्घीभावापवादोदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्– "द्युतद्यामानवं वावृधन्त नृणाम्[१५], युजानो अश्वा वातस्य धुनी[१६], अन्तः सन्तोऽवद्द्यानि पुनानाः[१७], यत् स्तोतारञ् जिघांससि सखायम्[१८]" इत्यादीनि बोद्ध्यानि ॥८०–८१॥

पादान्तस्थाव्यादिकानामृग्वेदे दीर्घता स्मृता ।
व्यवस्थयैवं स्यादन्यवेदेष्वपि च दीर्घता ॥८२॥

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "आव्यभूमेति पादान्तौ व्यञ्जने-षु, श्रुधी हवम् । सद्मा होता स्मा सनेमि धर्मा सम् भूषता रथः"[१९] इत्-त्युक्तम् । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "अया धिया

१. ८।३६–३९ । २. ऋ. प्रा. ८।४० । ३. ८।४१–४७ ।
४. १।३२।४ । ५. १।९४।१ । ६. १०।५९।४ ।
७. ३।५४।२२ । ८. २।३४।९ । ९. १।५।१० ।
१०. १।१६१।११ । ११. १।१६१।१२ । १२. १०।१०३।१३ ।
१३. ऋ. प्रा. १७।२३ । १४. तत्रैव १७।२२ । १५. १०।९३।१२ ।
१६. १०।२२।४ । १७. ६।६६।४ । १८. ७।८६।४ ।
१९. ८।४८–५० ।

मनवे शरुष्टिमावव्या, (साकम्)[1]; सवँ वि वव्य इन्द्रो वृजनन् न भूमा, (भर्ति)[2]; इमम् मे वरुण शरुधी, हवम्[3]; स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा, होता[4]; कृतञ् चिद् धि स्मा, सनेमि[5]" इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि।

यथा ऋग्वेदे एववँविधया व्यवस्थया पदान्तस्थाना स्वराणावँ व्यञ्जने परे दीर्घीभावो भवति; तथैवाऽन्न्येषु वेदेष्ष्वपि स्थलविशेषादिस्स्थितिविशेषादिव्व्यवस्थयैव दीर्घीभावो भवति; न तु पाणिनिप्प्रोक्तनिभया सामान्न्यतयेति बोद्ध्यम् ॥८२॥

वसौ मघे चाऽपि परे समासे प्राक्पदस्स्य च ।

अन्त्यस् स्वरो भवेद् दीर्घो विश्श्वादेश् च सहादिके ॥८३॥

एतद्विषये च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "सर्वत्त्र पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वसुमघयोः परयोः"[6] इत्त्यादीनि वचनानि सन्ति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "दीर्ग्घम्"[7] इत्त्यादिभिस् सूत्त्रैः पूर्वपदान्तदीर्घीभावा अपि पदान्तदीर्घीभावैस् सह प्प्रतिपादिताः; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च संहितायान् दीर्घीभूतानाम् पदान्तस्थाना स्वराणावँ विभागे ह्रस्स्वता यथा प्रतिपादिता[8] तथैव समस्तपदेषु संहितायान् दीर्घीभूतानाम् पूर्वपदान्तस्थाना स्वराणाञ् च विभागे ह्रस्स्वताऽपि प्प्रतिपादिता[9] । ऋक्तन्त्रेऽपि— "समासे गिरौ पेषुण गोप–वत्सक–यवाऽञ्जन–भञ्जनानाम्,कर्णस्स्य शृङ्गे, वृषस्स्य कपिमोदनीदर्भरवेषु"[10] इत्त्यादिभिस् सूत्त्रैर् लौकिकवैदिकसमासपूर्वपदान्तस्स्थस्वरदीर्घीभावः प्रतिपादितः । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "विद्मादीना शरादिषु, बहुलम् मतौ, इच्छायाञ् च यकारादौ, तृतीयान्तस्स्य, रलोपे, नारकादीनाम् प्रथमस्स्य, दीदायादीनान् द्वितीयस्स्य, सात्त्रासाहादीनामुत्त्तरपदाद्द्यस्स्य, ऋत वृधवरीवानेषु अध त्यन्धीःपरवर्जम्"[11] इति प्रकरणेऽथवँ विषय उक्तः । एतद्विषयकाणि दिक्प्रदर्शनार्थानि उदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "विश्श्वावसुं सोम गन्धर्वमापः[12] तुविदेब्णन् तुवीमघम्[13] विश्वासाहमवसे[14] युक्ष्वा हि त्वं रथासहा[15] शत्रूसाहः

---

१. १।१६६।१३ । २. १।१७३।६ । ३. १।२५।१९ ।
४. ४।१।८ । ५. ४।१०।७ । ६. ९।१–५२ ।
७. ३।९६–१२९ । ८. ३।१–१५ । ९. ३।२,३,४,५,६,७ ।
१०. ४।७।१०–५।२।१० । ११. ३।१६–२५ । १२. १०।१३९।४ ।
१३. ८।८१।२ । १४. ३।४७।५ । १५. ८।२६।२० ।

स्वग्नयः[1]" इत्यादीनि; माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहितायाञ् च— "अश्वावतीं सोमावतीम्[2], इमा उ त्वा पुरूवसो[3], विश्वासाहमवसे नूतनाय[4], अर्च्चा विश्वानराय विश्वाभुवे[5], विश्वापुषं रयिम्[6]" इत्यादीनि; तैत्तिरीयसंहितायाञ् च— "देवावते यजमानाय शर्म्म[7], वयुनाविदेक इत्[8], हृदयाविधश् चित्[9], उक्थामदानान् धेनुः[10], इन्द्रावतीमपचितिमिहावह[11]" इत्यादीनि; कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाञ् च— "तेषाम् मत्स्व प्रभूवसो[12], रथीतममतूर्तन् तुग्रियावृधम्[13], न शताय शतामघ[14], वीराय सदनासदे[15]" इत्यादीनि; शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाञ् च— "सत्यसन्धानृतावृधः[16], ऋतावरी यज्ञिये[17], ऋतावानवँ विश्वानरम्[18]" इत्यादीनि बोद्ध्यानि। पाणिनीयव्याकरणेऽपि एष दीर्घीभावो "दीर्घोऽणः"[19] इति वर्तमाने "संहितायाम्"[20] इत्यधिकारे लोकवेदसाधारणतया क्व चिद् वेदमन्त्रविषयतया[21] च प्रतिपादितः ॥८३॥

(ई) व्यञ्जन-स्वरसंहितानिरूपणम्

(क) प्रथम–तृतीयभाव–तृतीय–प्रकृतिभावादिकम्

वर्गेषु प्रथमा वर्णा४ पदान्तस्स्थास् स्वरे परे।
तृतीयास् स्युस् सदा वेदे लोके चाऽप्यविशेषतः ॥८४॥
पदान्तस्स्थास् तृतीयास् तु प्रकृत्या स्युस् स्वरे परे।
व्यञ्जनयँ यत् पदान्तस्स्थन् तद् गच्छेद् धि परं स्वरम् ॥८५॥

एतद्विषये प्रातिशाख्यादिवचनानि च "तत्र प्रथमास् तृतीयभावम् प्रतिलोमेषु नियन्ति"[22] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्पर्शोऽपञ्चमः स्वर–धौ तृतीयम्"[23] इति। कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "तृतीयं स्वरघोषवत्परः"[24] इति। ऋक्तन्त्रे तु पदान्तस्थानान् तृतीयत्वमास्थाय तद्विकारा वर्णिताः[25]। शौनकीय-

---

१. ८।६०।६। २. १२।८१। ३. ३३।८१। ४. ७।३६। ५. ३३।२३। ६. ३५।४५। ७. ३।५।५।३। ८. १।२।१३।१। ९. १।४।४५।१। १०. २।४।११।६। ११. ५।७।४।३। १२. २१२। १३. २८३। १४. २९१। १५. १३३१। १६. ११।६।१९। १७. ६।६२।१। १८. ६।३६।१। १९. अष्टा. ६।३।१११। २०. तत्रैव ६।३।११४। २१. तत्रैव ६।३।१३१। २२. २।१०। २३. ४।१२०। २४. ८।३। २५. ४।४।२–३।

चतुरध्यायिकायाञ् च— "पदान्तानामनुत्तमानां तृतीया घोषवत्-स्वरेषु"[१] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "झलाञ् जशोऽन्ते"[२] इति । तत्र वैदिकानि उदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्– "अर्वागावर्तया हरी[३], हव्यवाडग्निरजरः पिता नः[४], यदङ्ग दाशुषे त्वम्[५] इन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागः[६]" इति । माध्यन्दिनीयसंहितायाम्— "अदित्यास्त्वग-गसि[७], स्वाहा वाडग्निं नये[८] बडादित्य[९] हविष्कृदेहि[१०]" इति । एवमन्य-त्राप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । लौकिकान्युदाहरणान्यपि "कीदृगस्ति, सम्राडस्ति, तदस्ति, ककुबियम्" इत्यादीनि बोद्ध्यानि । पदान्तस्था-नां तृतीयत्वमेव न प्रथमत्वमिति मते तृतीयानां स्वरे परे प्रकृतिभावे-चैतान्येवोदाहरणानि । पदान्तस्थस्य व्यञ्जनस्य संहितायामुत्तर-स्य पदस्याऽऽदौ स्थितेन व्यञ्जनेन सहैकाक्षरघटकत्वेनोच्चारणञ् चाऽनादिपरम्परागतं शर्ववर्मणा प्रोक्तम्— "व्यञ्जनमस्वरम् परवं वर्णं नयेत्"[११] इति । पाणिनीया अपि 'अज्झीनो वर्णः परं धावति" इति बालान् बोधयन्ति ॥८४–८५॥

(ख) ङनणद्वित्वम्

ङनौ पदान्तगौ ह्रस्वपूर्वकौ तु स्वरे परे ।

नित्यङ् क्रमेते भाषायाङ् क्रमते णोऽपि तादृशः ॥८६॥

तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वो ङकारो नकारश् च क्रमत उत्तरे स्वरे"[१२] इति । तदुदाहरणञ् च शाकलऋग्-वेदसंहितायाम् "कीदृङ्ङिन्द्रः[१३], अहन्नहिम्[१४]" इत्यादिकन् द्रष्टव्-व्यम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "ङनौ चेद् ह्रस्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ"[१५] इति, तदुदाहरणानि च माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्-वेदमन्त्रार्षसंहितायाम्— "युङ्ङसि[१६], दध्यङ्ङृषिः[१७], अक्षन्नमीम-दन्त[१८], अश्मन्नूर्जम्[१९]" इत्यादीनि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "ह्रस्वपूर्वो ङकारो द्विवर्णम्, नकारश् च"[२०] इति; तदुदाहरणानि

---

१. २।२ । २. अष्टा. ८।२।३९ । ३. ४।३२।१५ ।
४. ५।४।२ । ५. १।१।६ । ६. १०।१३०।५ । ७. १।१४ ।
८. २।२० । ९. २३।१९ । १०. १।१५ । ११. कातन्त्रे १।१।२१ ।
१२. ६।१५ । १३. १०।१०८।३ । १४. ३।३२।११ ।
१५. ४।१०८ । १६. १०।२५ । १७. ११।३३ ।
१८. ३।५१ । १९. १७।१ । २०. ९।१८, १९ ।

च तैत्तिरीयसंहितायाम्— "न्यङ्ङग्निः[1], दध्यङ्ङृषिः[2], अवपन्निन्द्राय[3], अब्रुवन्नृद्ध्नवत्[4]" इत्यादीनि । ऋक्तन्त्रे च— "रेऽन्त्योऽप्रतिषेधे"[5] इति; तदुदाहरणानि च तद्वृत्तिकारप्रदर्शितानि 'प्रत्यङ्ङुदेषि[6], गण्णत्र, हसन्नत्र, अजगन्नपः[7]' इति । तत्र णकारोदाहरणन् तु लौकिकम् प्रतीयते । तत्र हुम् इत्यस् स्तोभस्य तु मकारस्याऽपि द्वित्वमुक्तम्[8] । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "ङणना ह्रस्वोपधास् स्वरे"[9] इत्युक्तम् । किन्तु तद्वृत्तिकृता ङकारनकारयोरुदाहरणानि अथर्ववेदादुद्धृतानि 'प्रत्यङ्ङुदेषि[10], उद्यन्नादित्यः[11]' इत्यादीनि, णकारोदाहरणन् त्वत्राऽपि लौकिकमेव प्रतीयते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि— "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्"[12] इति । तद्व्याख्याने च यद्यपि वार्तिककारेण "ङमुटि पदादिग्रहणम्" इत्युक्तम्, भाष्यकारेण च तत् समर्थितम्, काशिकायाञ्च "ह्रस्वात् परो यो ङम् तदन्तात् पदात्" इति जयादित्येन, "ह्रस्वात् परो यो ङम् पदान्तः" इति रूपावतारे धर्मकीर्तिना च प्रोक्तम्, तथैवान्यैरपि व्याख्यातृभिः प्रायेणोक्तन् तथापि भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेवेन "तिङन्तोणादिसनाद्यन्तादयस् तु निपातनात्" इत्युक्तमुपलभमाना "सन्नन्तान् न सनिष्यते"[13] इति भाष्यपाठञ्च शुद्धम् मन्यमानाः "असमस्तस्य पदस्याऽन्ते वर्तमानानां ह्रस्वस्वरपूर्वकाणां ङणनानाम् असमस्तस्य पदस्यादौ वर्तमाने स्वरे पर एव द्वित्वम् भवति नान्यथा" इति प्रतिपत्तुमशक्नुवाना भ्राम्यन्ति केचन । पुरुषोत्तमदेवोक्तिस् तदुक्तस्थलेषु द्वित्वप्राप्तेरेवाभावाद् भ्रममूला, भाष्यपाठोऽपि "सनन्तान् न सन्निष्यते" इत्येव साधुः, वृत्तदुश्श्रवत्वमुपेक्षणीयशास्त्रपद्येऽन्यत्राऽपि बहुशश् शास्त्रपद्येषु वृत्तदुश्श्रवताया दर्शनात्, "तिङ् ङतिङः"[14] इत्येव पाठस् साधुः; "इको यणचि"[15] इत्यत्र तु वेदे णकारान्तपदस्थणकारद्वित्वोदाहरणस्याभावादेतादृशे स्थले णकारद्वित्वस्याऽनभ्यस्तत्वादागतः पाणिनेः प्रमादो मर्ष-

---

१. ५।५।३।२ । २. ४।१।३।२ । ३. २।४।२।२ ।
४. १।५।१।२ । ५. ५।५।१० । ६. आ. सं. ५२ ।
७. ५३ (कौ. सा. वे. सं.) । ८. ६।१।१ । ९. ३।२७ ।
१०. १३।२।२० (शौ. अ. वे. सं.)। ११. ३।३२।१ ।
१२. अष्टा. ८।३।३१ । १३. पा. व्या. भा. ३।१।७ ।
१४. अष्टा. ८।१।२८ । १५. तत्रैव ६।१।७७ ।

णीयः[१], एतादृशानाम् प्रामादिकप्प्रयोगाणाम् पाणिनीये व्याकरणे "तिर्य-च्च्यपवर्ग्गे"[२] "अनुन्वच्च्यानुलोम्म्ये"[३] इत्त्यादौ च दृश्श्यमानत्त्वादि-त्त्यस्माकम् प्रातिशाक्ख्यानि वैदिकान् प्रयोगाँश् च पर्य्यालोचयतान् निष्कर्षः। एतेन सूत्त्रे नित्त्यमिति पदे श्रूयमाणेऽपि "अयन् च क्व चिन् न इको यणचीति निर्द्देशात्। एतेन इकोऽचि यण् इत्त्येव वक्तुयँ युक्तमित्त्यपास्तमित्त्याहुः" इति बृहच्छब्देन्दुशेखरवचनमपि सर्व्वथाऽ-नादरणीयमेवाऽस्माकम् प्रतिभाति ॥८६॥

(ग) नकारस्स्य स्वररागताप्राप्त्यादिकम्

आपूर्व्वको नस् समानपादस्स्थे हि स्स्वरे परे।
गच्छेदारागताङ् क्वाप्प्यनुस्स्वारत्त्वञ् च रङ्गताम् ॥८७॥

उदाहरणानि यथा— महाँ इन्द्रः[४], वृष्टिमाँ इव[५], दशा इह[६] इति। एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनम्— "नकार आकारोपधᳲ पद्-द्ध्यान्तोऽपि स्वरोदयो लुप्प्यते"[७] इति, "नकारस्स्य लोपरेकोष्मभावे पूर्व्वस् तत्स्थानादनुनासिकस् स्वरः"[८] इति च। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "आकारोपधो यकारम्"[९] इति, "यवयोᳲ पदान्तयोस् स्वरमद्ध्ये लोपः"[१०] इति, "अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः, स्वर औपशविः"[११] इति च। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि— "आकारपूर्व्वश् च यकारम्, मर्-त्यानुदयानमृतान्"[१२] इत्त्यादिभिस् सूत्त्रैरयवँ विषयᳲ प्रोक्तः। ऋक्-तन्त्रेऽपि— "घान् नो डि विसर्ज्जनीययँ यवोहिषु, घाद् ग्रा, आ रक्तः"[१३] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "आकारोपधस्स्य (नकारस्स्य) उपबद्धादीना स्वरे (विसर्ज्जनीयः), नकारमकारयोर् लोपे पूर्व्वस्स्याऽ-नुनासिकः, यरोष्मापत्तौ च"[१४] इति। पाणिनीये व्याकरणे च— "उभय-थर्क्षु, दीर्घादटि समानपादे"[१५] इत्त्युक्तम्। इमन् नकारेण स्वोप-धारागताम् प्राप्तेन रक्तम् आकार शुद्धमुच्चार्य ततᳲ परत्र रङ्गा-

---

१. "एतदेकमाचार्य्यस्स्य मङ्गलार्थम् मृष्ष्यताम्" (पा. व्या. भा. १।१।१ वा. ७) इत्त्यादिकञ् चात्त्र स्मरणीयम्। २. अष्टा. ३।४।६०। ३. तत्त्रैव ३।४।६४। ४. शा. ऋ. म. सं. ६।१९।१। ५. मा.वा.शु.य.वे.म.ब्र.य.सं. ७।४०। ६. तै. सं. ३।२।११।३। ७. ४।६५। ८. ४।८०। ९. ३।१४२। १०. ४।१२७। ११. ३।१३०–१३१। १२. ९।२०, २१। १३. ३।६।२–४। १४. १।६७–६९, २।२७। १५. अष्टा. ८।३।८–९।

क्ष्यमनुस्वारसदृशवँ वर्णमुच्चारयन्ति केचन वैदिकाः । अयञ् च रङ्गो व्याकरणे प्रातिशाख्येषु चाऽप्रतिपादितोऽपि शिक्षासु प्रतिपादितोऽस्ति । एतद्विवरणं रङ्गनिरूपणे वर्णाद्ध्याय एव विहितन् तत एव वेदितव्यम् । काशिकायान् तु "आतोऽटि नित्यम्"[१] इत्यत्र "केचिदनुस्वारमधीयते स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः" इत्युक्तम् । तद्व्याख्याने हरदत्तेन च "केचिदिति तैत्तिरीयाः" इत्युक्तम् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च "ततस् त्वनुस्वार"[२] इत्ययवँ विधिᳵ प्रोक्तः । **अतो मन्दवेदादराभ्यामिव पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारभाष्यकाराभ्यामकृतमपीदवँ व्याख्यानम् प्रातिशाख्यसवँवादादादरणीयमेव ।** एतद्विषये नारदीयशिक्षायाः "नकारस् स्वरसयँयुक्तश् चतुर्युक्तो विधीयते । रेफो रङ्गश् च लोपश् च अनुस्वारोऽपि वा क्वचित्"[३] इति वचनमपि स्मरणीयम् ।।८७।।

क्वचित् पादान्तरगते स्वरेऽपि स्यादयवँ विधिः ।
तानि स्थलानि वेद्यानि अज्रानित्यादिकानि च ।।८८।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "(लुप्यते)ऽज्राञ्[४] जग्रसानाञ्[५] जघन्वान्[६] देवहूतमान्[७] । बद्बधानाँ[८] इन्द्र सोमाँस्[९]तृषाणान्[१०] नो देवदेवान्[११] । हन्त देवाँ[१२] इति च"[१३] इति । एष च विषयᳵ पाणिनीये व्याकरणे नैव स्फुटतयोक्तः ।।८८।।

अस्मानुपेत्यादिकेषु नेयादाकाररागताम् ।
स्वरे समानासमानपादस्थे नस् सद ऋचि ।।८९।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "नास्मानुपैता[१४]वान्[१५] स्फुरान्[१६] गच्छान्[१७] देवानयाड्[१८] वहान्[१९] । हिरण्यचक्रान्[२०] मायावान्[२१] घोरास्[२२]-

---

१. ८।३।३ । २. १५।३ । ३. २।४।७ ।
४. शा. ऋ. म. सं. ४।१।१७ । ५. तत्रैव १०।१११।९ ।
६. तत्रैव ३।३२।६ । ७. तत्रैव ८।७५।१। ८. तत्रैव ५।३२।२।
९. तत्रैव ३।३६।३। १०. तत्रैव४।१९।७। ११. तत्रैव८।७५।२।
१२. तत्रैव १०।५३।२ । १३. ४।६६ । १४. शा. ऋ. म. सं. ८।१००।११ । १५. तत्रैव १०।९०।३ ।
१६. तत्रैव ६।६७।११। १७. तत्रैव ८।७९।५। १८. प्रै.पृ.१४५।
१९. शा. ऋ. म. सं. १।८४।१८ । २०. तत्रैव १।८८।५ ।
२१. तत्रैव ४।१६।९ । २२. तत्रैव ३।३३।८ ।

तानश्विनाऽविद्वान्[२]। पयस्वान्[३] पुत्राना[४]धेह्ययायजीयान्[५]पतीनुरोः[६]'' इति[७]। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि ''गृहानैमि''[८] इत्यादयो बहवोऽपवादा उक्ताः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— ''न रश्मीन् छ्रपयान् यमान् पतङ्गान् समानानृचान् यजीयान्, उदथापरश् च''[९] इति अपवादा उक्ताः। ऋक्तन्त्रेऽपि— ''घाद् गरा''[१०] इति सूत्रे वृत्तिकारेण नकारस्य उपधारागताया विकल्पाऽ प्रदर्शिताः। शौनकीयचतुरध्यायिकायान् तु ''न समैरयन्तादीनाम्''[११] इति अपवादसूत्रमस्ति, तच् च सूत्रवर्णतोऽस्य विषयस्याप्रतिपादकमिव प्रतीयमानमपि सूत्रस्थानमाहात्म्यादस्य विषयस्याऽपि प्रतिपादकमिव प्रतीयते। तथाऽपि तत् सूत्रवं विषयपरिच्छेदेऽसमर्थमेव। **पाणिनीये व्याकरणेऽपि— ''उभयथर्क्षु''[१२] इत्यस्य ''दीर्घादटि समानपादे''[१३] इत्यत्रानुवृत्तेर् यद्यपि एतेऽपवादा अपि सङ्गृहीता इति वक्तुं शक्यते, तथापि औत्सर्गिकाणाम् प्रयोगाणाम् अपवादरूपाणावँ वा प्रयोगाणाञ् चाऽगणीकरणात् तु ते न ततस् स्फुटतया प्रतिपत्तुं शक्याः। न च कात्यायन-पतञ्जलिभ्यामपि ते तथा प्रतिपादिताः, न च व्यवस्थितविकल्पत्वं स्फुटीकृतमिति च एतद्विषयप्रतिपादनमपि पाणिनीयव्याकरणस्य वेदाङ्गताया असदृशमेव ॥८९॥**

(घ) नकारस्य रेफताप्राप्तिः

ईपूर्वकोऽथवोपूर्वो गच्छेन् नो रेफतामृचि।
स्वरे समानपादस्थे रक्तौ स्यातां हि यू च तौ ॥९०॥
स्वरेऽपि भिन्नपादस्थे दस्यूँ रेक इतीह तु।
नकारो रेफतायँ यायादूकारोऽपि च रक्तताम् ॥९१॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— ''रश्मीँरिव[१४], अभीशूरिव[१५], त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूँरेकः[१६]'' इति। एतद्विषयकानि वचनानि च— ''स्वरेषु च''[१७] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— ''शत्रून्[१८]नारिधीन्[१९]ऋत्रून्[२०]नवनस्पतीन्[२१]स्वरे

१. मा. सं. २१।४२। २. शा. ऋ. म. सं. १।१२०।२। ३. तत्रैव १।२३।२३। ४. तत्रैव १०।८५।४५। ५. प्रै. पृ. १४५। ६. तत्रैव पृ. १४६। ७. ४।७३। ८. ३।१५०,१४३-१४९। ९. १९।२३-२४। १०. ३।६।३। ११. २।३०। १२. अष्टा. ८।३।८। १३. तत्रैव ८।३।९। १४. ८।३५।२१। १५. ६।५७।६। १६. ६।१८।३। १७. ४।७०। १८. मा. सं. ७।३७। १९. तत्रैव १९।५३। २०. मा. सं. १९।४०। २१. तत्रैव १३।७।

रेफम्''[१] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च– ''अनितिपरो रहोक्थयाज्या-पृष्ठ्यहिरण्यवर्णीयेष्वीकारोकारपूर्वो रेफम्''[२] इति। ऋक्तन्त्रे च– ''घान् नो डि विसर्जनीयं यवोहिषु''[३] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— ''नाम्युपधस्य रेफ ऋतूत्सृजते वशीत्येवमादीनाम्''[४] इति। पाणिनीये व्याकरणे च— ''दीर्घादटि समानपादे''[५] इति। **यद्यपि तत्र जयादित्येन नोकारोदाहरणम् प्रदर्शितम्, भट्टोजिना तु नैवेकारोदाहरणन् न वोकारोदाहरणम् प्रदर्शितम्, तथापि पाणिनीयं सूत्रन् तु कारिकोक्तान् विषयान् व्याप्नोत्येव; दस्यूँ रेक इति विषयन् तु न व्याप्नोति, तथापि मन्यामहेऽल्पविषयत्वाद् वार्तिककारादिभिरप्ययं विषय उपेक्षितः ॥९०–९१॥**

गच्छेन् नो रेफतान् दीर्घऋकारात् परतस् स्थितः।
नॄँरभीत्यत्र[६] ऋकारो यायाद् रक्तत्वमेव च ॥९२॥

एतद्विषयकं वचनम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— ''दस्यूँरेको नॄँरभि च''[७] इत्यस्ति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च स्वचरणे विषयाभावादेतद्विषयकं वचनन् नोपात्तम्। ऋक्तन्त्रे– ''(दीर्)-घाद्''[८] इति, शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— ''नाम्युपधस्य''[९] इति, पाणिनीयव्याकरणेऽपि— ''दीर्घाद्''[१०]इति उक्तमिति तद्वचनैरप्ययं विषयोऽपि व्याप्यत एव। तथाऽपि ए ओ ऐ औ इत्येतेभ्यः परस्य नकारस्य रेफताप्राप्तिस् तद्वचनैः प्रतीयते, न च तादृशमुदाहरणं वेदेऽस्ति,न च प्रातिशाख्यकारैरन्यैरिदमुल्लिखितमिति प्रतिपत्तिगौरवकरमेव ऋक्तन्त्रकारादीनां वचनम्। तत्र ऋकारस्याऽनुनासिकत्वे रेफात् परो भाग एवाऽनुनासिको भवति। तथा चोक्तं शौनकीयचतुरध्यायिकायाम्— ''ऋवर्णस्य रेफात् परं यद्''[११] इति ॥९२॥

(ङ) मकारस्य प्रकृतिस्थता

पदान्तस्थो मकारस् तु प्रकृत्या स्यात् स्वरे परे।
अन्यैरनुक्तोऽप्युक्तोऽयं विधिरत्र प्रसङ्गतः ॥९३॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— ''रयिमश्नवत्[१२],

---

१. ३।१४१। २. ६।२०। ३. ३।६।२। ४. २।२६।
५. अष्टा. ८।३।९। ६. शा.ऋ.म.सं. ५।५४।१५। ७. ४।७१।
८. ३।६।२। ९. २।२९। १०. अष्टा. ८।३।९।
११. १।७१। १२. १।१।३।

वरतुम् बृहन्तमाशाथे[१], अग्निमीडे[२], इन्दवो वामुशन्ति हि[३], गोपामृतस्य[४], पोषमेव[५]" इति । विकाराप्रतिपादनेन स्वरे परे मकारस्य प्रकृतिस्थत्वमन्यैरपि प्रतिपादितमेव; तथापि तैरयवं विधिर् वचनेनाऽनुक्तोऽत्र तु स्पष्टत्वाय प्रसङ्गत उक्त इति बोद्ध्यम् ॥६३॥

(च) विसर्गस्य स्वरे परे विकारादयः

रेफजस् तु विसर्गस् स्याद् रेफ एव स्वरे परे ।

श्रुतौ क्व चित् तस्य लोपो नित्यो वैकल्पिकः क्व चित् ॥६४॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "उष्मा रेफी पञ्चमो नामिपूर्वो महोऽपोवर्जमितरो यथोक्तम्"[६] इत्यादि; "सर्वोपधस् तु स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी ते पुना रेफसन्धयः"[७] इति च । तदुदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "प्रातरग्निम् प्रातरिन्द्रं हवामहे[८], प्रातरश्विना[९], वारिन् मण्डूक इच्छति[१०]" इत्यादीनि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "विसर्जनीयो रिफितः"[११] इत्यादि, "भाव्युपधश् च रिद्विसर्जनीयः, ...रेफं स्वरधौ"[१२] इति च । तदुदाहरणानि च— "प्रातरग्निम्[१३], जामातरद्भुत[१४], अभारुखा[१५]" इत्यादीनि माद्ध्यन्दिनीयानां संहितायाम् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "स्वारभार्वार्हार्"[१६] इत्यादि । तदुदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— "स्वे योनावभारुखा[१७], सुवरसि सुवर् मे[१८], पुनरग्न इषायुषा[१९], देव सवितरेतत् ते प्राह[२०]" इत्यादीनि । ऋक्तन्त्रेऽपि— "रप्रकृतिः"[२१] इति । तदुदाहरणानि च— "अग्ने प्रातर् ऋतः[२२], प्रातरग्निः[२३]" इत्यादीनि कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "आवः करकश् च विवरबिभरसर्वनाम्नः"[२४] इत्यादि । तदुदाहरणानि च— "अबिभरदितिः"[२५] इत्यादीनि शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् । पाणिनीयायावं विसर्गविकारादिप्रक्रियायान् तु "भोभगोअघो अपूर्व-

---

१. १।२।८ । २. १।१।१ । ३. १।२।४ ।
४. १।१।८ । ५. १।१।३ । ६. १।७६, ७७ । ७. ४।२७।
८. ७।४१।१ । ९. तत्रैव । १०. ९।११२।४ ।
११. १।१६०–१६८ । १२. ४।३५–३७ । १३. ३४।३४ ।
१४. २७।३४ । १५. १२।६१ । १६. ८।७–१५ ।
१७. ४।२।५। १८. ५।७।६। १९. १।५।३। २०. ३।२।७।
२१. ३।६।६ । २२. ४२ । २३. ८५ । २४. २।४२–५०।
२५. ६।८१।३ ।

स्य योऽशि"[1] इत्यत्र "स-सजुषो रुः"[2] इति विहितस्य रेफस्यैव ग्रहणात् मूलत एव स्थितानां रेफाणां यत्वलोपौ न भवत इति स्वरे परे तेषामविकारो वचनाभावात् स्वतः सिद्धः। 'प्रातः' इत्यादिकम् पदम् आधारभूतं स्वीकृत्य पदपाठात् संहितापाठं निष्पादयितुम् प्रवृत्तानि प्रातिशाख्यानि[3] तु तेषाम् पदानामन्ते स्थितानां विसर्गाणां संहितायां रेफभावम् प्रतिपादयन्ति। संहितैव प्रकृतिः, पदपाठस् तु अर्थज्ञानाय कल्पित इति सिद्धान्तमेव यथास्थितमवलम्ब्य प्रवृत्तः पाणिनिस् तु विसर्गान्तानाम् 'प्रातः' इत्यादीनां पदानां विसर्गाणां स्वरे परे रेफभावं नैवानुशास्ति। पाणिनिमते 'प्रातर्' इत्येव मूलं रूपम्, तत्र खरि अवसाने वा परे एव[4] रेफस्य विसर्गः, अन्यत्र तु रेफस् स्वतस्सिद्ध एव। एवमपि वेदपदपाठसंहितापाठयोः परम्परागते रूपे न कोऽपि विप्लवः, पदपाठेऽवसानपरकत्वेन रेफस्य विसर्गभावस्य पाणिनीयप्रक्रिययाऽपि सिद्धत्वात्।

रेफस्य स्वरे परे श्रुतौ क्वचिल् लोपो दृश्यते, यथा— "अक्षा इन्दुः[5],अह एव[6],अमन एव[7];भुव इति[8]"इति। एतच् च ऋग्वेदप्रातिशाख्यकृतनिपातनादितो[9]ऽप्यवगम्यते। एतादृशेषु स्थलेषु रेफलोपस्य क्वचिदभावश् च ऋक्तन्त्रादिवचनादवसीयते। तथा हि ऋक्तन्त्रे— "उभयथा भुवोऽम्न ऊधरवः"[10] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च— "ऊधोऽम्नो भुवसाम्"[11] इति। पाणिनीयव्याकरणे च— "अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि, भुवश् च महाव्याहृतेः"[12] इति ॥९४॥

विसर्गस्य विकारादि संहितायाम् परीक्ष्य हि।
अरेफजत्वं वा रेफजत्वं वाऽपि विनिर्णयेत् ॥९५॥

विसर्गविशेषा मौलिकरेफान्तानि स्वरे परेऽविकारिणा रेफेण युक्तानि पदानि वा रिफितत्वेन रेफित्वेन वा प्रातिशाख्येषु प्रोक्तानि। तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामिपूर्वो महोऽपोवर्ज-

---

१. अष्टा. ८।३।१७। २. तत्रैव ८।२।६६।
३. "पदप्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्षदानि" इति यास्कवचनमत्र स्मर्तव्यम् (निरुक्ते १।६।१)। ४. अष्टा. ८।३।१५।
५. शा. ऋ. म. सं. ९।९८।३। ६. तत्रैव ६।४८।१७।
७. काठकसं. ७।३। ८. शौ. अ. वे. म. सं. १३।६।१; तै. सं. ५।२।१०।३। ९. ऋ. प्रा. ४।४०। १०. ३।७।४(१२४)।
११. २।५२। १२. अष्टा. ८।२।७०, ७१।

मितरो यथोक्तम् । अन्तोदात्तमन्तरक्षार् विपर्यये स्पर्शे चोष४ प्रत्यये पूर्वपद्द्चः ।। प्रातर् देवम् भार् बधराद्द्चुदात्ङ करनुदात्तमबिभस् तदादः । स्त४ प्रगाथमेतशे कर् दिवेकर् अपस्करत्सारविपूर्वमत्साः ।।" इत्त्यादि[1] । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "विसर्ज्जनीयो रिफितः, करनुदात्तम्, अन्तरनाद्द्चुदात्तम्, अहरभकारपरम्, आवर्वरिति समानर्च्चि, स्तोतर्व् वस्तत: सनुतरभार्व्वार्द्द्वाः"[2] इत्त्यादि। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि रिफितविसर्जनीयस्स्थलानि "ह्वारभार्वार्" इत्त्यादिभिस् सूत्त्रै४ प्रदर्शितानि[3] । ऋक्तन्त्रेऽपि— "रप्प्रकृतिः"[4] इत्त्ययवँ विषय उल्लिखितः । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च रिद्विसर्जनीयस्थलानि "आव४ करकश् च विवरबिभरसर्वनाम्नः"[5] इत्त्यादिभिस् सूत्त्रै४ प्रदर्शितानि ।।९५।।

विसर्गोऽरिफितो ह्रस्स्वावर्णपूर्वो ह्यवर्णके ।
ह्रस्स्वे परे पूर्ववर्णञ् चादायौकारतावँ व्रजेत् ।।९६।।
विहायावर्णकं ह्रस्स्वमन्न्यस्मिँस् तु स्स्वरे परे ।
अन्वद्ध्यायञ् च भाषायाञ् चाऽपि प्प्रायेण लुप्प्यते ।।९७।।
अह्रस्स्वावर्णपरगो विसर्गस् तु स्स्वरे परे ।
वेदे लोके चाऽपि प्रायो लुप्तस् सर्वत्त्र जायते ।।९८।।
ह्रस्स्वावर्णोत्तरो ह्रस्स्वावर्णभिन्ने स्वरे तथा ।
अह्रस्स्वावर्णपरगो विसर्गश् च स्स्वरे परे ।।९९।।
वैयाकरणमूर्धन्न्यशाकटायनसम्मतौ ।
गच्छेद् धि वै लघुतरयकारत्त्वमिति स्स्थितिः ।।१००।।

उदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "पुरोडाशयँ यो अस्मै[6], सोऽयमागात्[7], तम् पृच्छन्तोऽवरासः[8], य इन्द्र सोमपातमः[9]" इत्त्यादीनि; माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाञ् च— "देवीरापोऽअग्ग्रेगुवोऽअग्ग्रेपुवः[10], कुक्कुटोऽसि[11], वेदोऽसि[12], शिवत्त्रऽआदित्त्यानाम्[13]" इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । वेदान्तरेषु लोके च सुलभानि उदाहरणानि ।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "ओ भवत्त्येकमाद्द्यम्"[14]

---

१. १।७६–१०३; ४।२७। २. १।१६०–१६८; ४।३५। ३. ८।८–१५।
४. ३।६।६(११६) । ५. २।४४–५२ । ६. ८।३१।२ ।
७. १०।५३।१। ८. ६।२१।६। ९. ८।१२।१। १०. १।१२।
११. १।१६ । १२. २।२१ । १३. २४।३९। १४. २।३३।

इति, "ह्रस्वपूर्वस् तु सोऽकारम्"[१] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "अकारे च"[२] इति, "कण्ठ्यपूर्व्वो यकारमरिफितः"[३] इति, "यवयोः पदान्तयोः स्वरमद्ध्ये लोपः"[४] इति च । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च– "ओकारमस् सर्वोऽकारपरः"[५] इति, "अथ स्वरपरो यकारम्"[६] इति, "लुप्प्येते त्ववर्णपूर्वौ यवकारौ"[७] इति च । ऋक्तन्त्रे च— "(स्व)रे"[८] इति, "अस्थाद् यम्"[९] इति, "(स्व)रमद्ध्ये"[१०] इति च । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "अकारोपधस्योकारोऽकारे"[११] इति, "स्वरे यकार इति"[१२] "स्वराद् यवयोᳲ पदान्तयोः"[१३] इति च । पाणिनीयव्याकरणेऽष्टाद्ध्याय्यामपि— "स-सजुषो रुः"[१४] इति, "अतो रोरप्लुतादप्लुते"[१५] इति, "आद् गुणः"[१६] इति, "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि"[१७] इति, "लोपश् शाकल्ल्यस्य"[१८] इति, "व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्य"[१९] इति च ।

दीर्घावर्णपूर्वकविसर्गलोपादौ उदाहरणानि च शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— "या ओषधीः सोमराज्ञीः[२०], इत्त्यादीनि । माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाञ् च— "प्रत्युष्टा अरातयः[२१] युष्म्मा इन्द्रः[२२], अदित्त्या उपस्त्थे[२३]" इत्त्यादीनि । वेदान्तरेषु लोके चोदाहरणानि सुलभानि । शाकटायनसम्मतानि उदाहरणानि तु— 'कयास्ते, मनुष्य्यायागच्छन्ति; वृक्षायिह रोपणीया' इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । तत्र 'कयास्ते' इत्त्यादीनि उदाहरणानि सङ्ग्रहीतुमेव पूर्वस्मिन् नियमे "प्रायेण लुप्प्यते" इत्त्युक्तम् ।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "विसर्जनीयोऽरिफितो दीर्घपूर्वस् स्वरोदय आकारम्"[२४] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "कण्ठ्यपूर्व्वो यकारमरिफितः"[२५] इति, "यवयोः पदान्तयोः स्वरमद्ध्ये लोपः"[२६] इति च । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च– "अवर्णपूर्वस् तु लुप्प्यते,

---

१. २।२७ । २. ४।४४ । ३. ४।३८। ४. ४।१२७।
५. ६।७ । ६. ६।१०। ७. १०।१९। ८. ३।६।१(११९)।
९. ३।६।७(११७) । १०. ४।२।६(१५९) । ११. २।५३ ।
१२. २।४१ । १३. २।२१ । १४. ८।२।६६ ।
१५. ६।१।११३ । १६. ६।१।८७ । १७. ८।३।१७ ।
१८. ८।३।१९ । १९. ८।३।१८ । २०. १०।९७।१८ ।
२१. १।७ । २२. १।१३ । २३. १।११।
२४. २।२४ । २५. ४।३८ । २६. ४।१२७ ।

अथ स्वरपरो यकारम्''[१] इति, "लुप्प्येते त्ववर्णपूर्वौ यवकारौ''[२] इति, "लेशो वात्सप्प्रस्यैतयोः''[३] इति च। ऋक्तन्त्रे च– "असुस्थाद् यम्''[४] इति, "यः, (स्व)रमद्ध्ये, ··· अर्धवँ वा''[५] इति च। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "स्वरे यकारः''[६] इति, "स्वराद् यवयोर् पदान्तयोः''[७] इति, "लेशवृत्तिरधिस्स्पर्शं शाकटायनस्स्य''[८] इति च। पाणिनीयव्याकरणे च– "भो–भगो–अघो–अपूर्वस्स्य योऽशि; व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्स्य; लोपश् शाकल्ल्यस्स्य''[९] इति। अत्त्र च लघुप्प्रयत्नतरयकारपक्क्षस् तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्येऽपि उल्लिखित इति सोऽपि कासु चिद् वेदशाखासु स्थित एव प्प्रतीयते; तथापि उपलब्भ्यमानासु शाखासु तु लोपपक्क्ष एव दृश्श्यते। भाषायान् तु पाणिनीयव्याकरणप्प्रामाण्ण्याल् लघुतरप्प्रयत्नकपक्क्षोऽपि स्वेच्छयाऽऽश्श्रयितुं शक्क्यः ॥९९–१००॥

रेफजोऽरेफजो वापोकारादिस्स्वरत्र् परः।
स्वरे विसर्गो रेफस् स्याल् लुप्प्येताऽपि क्व चिच् छ्रुतौ ॥१०१॥

उदाहरणानि यथा— "अग्निरस्मि जन्मना[१०], शन् नो देवीरभिष्ट्ये[११], धूरसि[१२], पराजग्घँनुरिदम्[१३], द्यौरसि[१४]'' इति।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामिपूर्वः''[१५] इति, "सर्वोपधस् तु स्स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी ते पुना रेफसन्धयः''[१६] इति च। शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये च— "भाव्युपधश्च् च रिद्द्विसर्ज्जनीयः,··· रेफं स्वरधौ''[१७] इति; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये च 'अथ विसर्जनीयः, रेफमेतेषु (स्वरघोषवत्सु)''[१८] इति। ऋक्तन्त्रे च— "रं विसर्जनीयो घोषे (स्वरे च)''[१९] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "नाम्स्युपधस्स्य रेफः (स्वरे)''[२०] इति। पाणिनीयव्याकरणे च– "स-सजुषो रुः''[२१] इति। तत्त्र स–सजुषोरुरिति विधानात् पाणिनीयव्याकरणानुसारम् 'अग्निस्' इत्त्यादिकानाम् पदानाम् मूलरूपेण सान्तत्त्वम्, स्वरेषु घोष-

---

१. ६।६–१०। २. १०।१६। ३. १०।२३।
४. ३।६।७।(११७)। ५. ४।२।८,९; ४।३।१। ६. २।४१।
७. २।२१। ८. २।२४। ९. अष्टा. ८।३।१७–१९।
१०. शा. ऋ. म. सं. ३।२६।७। ११. तत्त्रैव १०।९।४।
१२. मा. सं. १।८। १३. तत्त्रैव १।१३। १४. तत्त्रैव १।२।
१५. १।७६। १६. ४।२७। १७. ४।३५,३७। १८. ८।५,६।
१९. ३।६।५। २०. २।४२। २१. अष्टा. ८।२।६६।

वत्सु व्यञ्जनेषु च परेषु रेफान्तत्त्वम्[1], अवसाने खरि च परे विसर्जनीयान्तत्त्वं सान्तत्त्वञ्चेत्यादि बोद्ध्यम् । यत् तु म्याग्डनेलादिभि४ पाणिनीयव्याकरणानुसारम् प्रथमवँ विसर्जनीयस्य सकारादेशः[3] ततस् सकारस्य रेफः[4] इत्युक्तमिति सूर्यकान्तादयस्[5] तदनुपपन्नम्; रुत्वम् प्रति सत्वस्याऽसिद्धत्वात् । एवञ्च 'अग्निः । अस्मि' इत्यादे४ पदपाठाद् 'अग्निरस्मि' इत्यादौ संहितापाठे नयनम् पाणिनीयव्याकरणेन न सिद्ध्यति । उक्तविधाना संहितापाठानामुक्तविधेषु पदपाठेषु नयनन् तु सिद्ध्यति । एवञ्च यथा पदप्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्षदानि न तथा पाणिनीयवँ व्याकरणमिति स्वीकर्तव्यमेवैतद्विषय इति अस्माकम् प्रतिभाति ।

वेदे स्वधितीवेत्यादौ नामिन४ परोऽपि विसर्ग४ क्वचिल् लुप्यते । तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये "नाक्षा इन्दुस् स्वधितीवाह एव भूम्या-ददे"[6] इत्यादि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "भूमेश्च चाकारे-ऽपृक्ते"[7] इति ॥१०१॥

स इत्यस्य विसर्गस् तु पादसौष्ठवहेतवे ।

आवश्यकत्वे लुप्तस् स्यात् स्वरे पद्द्येषु ऋक्षु च ॥१०२॥

एतस्मिन् विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "सेदु सास्मिन् सेमभि साभि-वेगः"[8] इत्यादिना वचनेन शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायामपि[9] प्राप्याणि एतन्नियमोदाहरणस्थलानि परिगणितानि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स ओषधीमयोः"[10] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "इद्वि-दग्न–इमान्न–एनौषधी४परस् सः"[11] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्"[12] इति ॥१०२॥

अघो–भगो–भो–पूर्वस् तु विसर्गो यो भवेत् स्वरे ।

लघुर् यो वाऽपि लुप्तो वा श्रुतो लुप्तस् तु दृश्यते ॥१०३॥

---

१. अष्टा. ८।२।६६ । २. तत्रैव ८।३।१५ । ३. तत्रैव ८।३।३४ । ४. तत्रैव ८।२।६६ । ५. ऋक्तन्त्र-टिप्पणीषु, टि. सं. ११५; पृ. ४२ । ६. ४।४० । ७. ४।४० । ८. २।६८, ६९ । ९. १।३२।१५, १०।४४।५, ६।७४।७, १०।२७।१; ४।२७।६, १।३१।१५, ८।४३।९, २।१७।६, २।२४।१, २।१३।११, २।१२।५, १।१२९।१, २।१३।२, ४।४।७, ७।१।१४, ६।१२।४, ७।४०।३, ६।७४।२, २।९।६, २।२२।१, २।१४।११, २।१५।६, २।२४।१, १०।६८।९, १०।८६।१६ । १०. ३।१५ । ११. ५।१७। १२. अष्टा. ६।१।१३४।

एतद्विषयको विधिस् तु प्रातिशाक्ख्येषु नोपलब्भ्यते। "अस्मच्छाखादौ तथाविधविषयाभावात्"[1] इत्त्युक्त्वा वैदिकाभरणकारेणाऽपि प्रातिशाक्ख्येष्ष्वेतद्विषयस्स्याभावस् सूचितः। "भगो इति हास्मैं"[2]इत्त्यत्त्र, "त्त्रीन् वेदान् ब्रूते भो इति"[3] इत्त्यत्त्र च गोपथब्राह्म्मणे स्वरे परे विसर्गलोपो दृश्श्यते। पाणिनीयव्याकरणे त्त्वयवं विधि[4] प्राप्प्यत एव; तथाहि– "भोभगोअघोअपूर्वस्स्य योऽशि, व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्स्य, लोपश् शाकल्ल्यस्स्य, ओतो गार्ग्ग्यस्स्य"[4] इति ॥१०३॥

(उ) व्यञ्जनसंहितानिरूपणम्

(क) पूर्वव्यञ्जनविकाराविकारप्प्रधानव्यञ्जनसन्धिनिरूपणम्

(१) वर्गप्प्रथमवर्णाभिनिहितीभावादिकम्

वर्गेषु प्प्रथमा वर्णास् सदाऽभिनिहिता मताः।
प्रथमे वा द्वितीये वा स्ववर्ग्गीये परे सति ॥१०४॥

उदाहरणानि यथा— वाक् कस्स्य, वाक् ख्याता, तत् तथा, ककुप् पूर्वा इति। एत्त्र विषयश् च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "अनादेशे पटलेऽस्मिन् विधानं सर्वत्त्र विद्द्याद्पि वैकृतानाम्। अभिनिधानङ्क् कृतसंहितानां स्पर्शान्तस्थानामपवाद्द्य रेफम्। सन्धारणं संवरणं श्रुतेश् च स्पर्शोदयानामपि चाऽवसाने"[5] इत्त्यादिना ग्रन्थेन केनाऽपि रूपेण प्प्रतिपादितः। यद्द्यपि प्रथमानां स्वेषु प्रथमेषु द्वितीयेषु च परेषु अभिनिहितीभावोऽयं स्फुटयोक्त्या न कुत्त्राऽपि प्प्रतिपादितस् तथापि "सर्वत्त्रैके करणस्स्थानभेदे वा शाकलम्"[6] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनेन करणस्स्थानैक्क्ये शाकलाभिनिधानविधेर् नित्त्यतायास् सूचितत्त्वात्, "वर्णैकदेशा वर्णग्ग्रहणेन (न गृह्य्यन्ते) चेत् ...तुल्ल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः (न सिद्ध्यति)"[7]इति वदता पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारेण "वर्णैकदेशा वर्णग्ग्रहणेन चेन् ...न गृह्य्यन्ते ...तुल्ल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्श्रयो विधिर् न सिद्ध्यति, कुक्कुटः, पिप्पलः, पित्तमिति। यस्स्य पुनर् गृह्य्यन्ते तस्स्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्स्याऽपि न गृह्य्यन्ते तस्स्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्त्राकालोऽत्त्र गम्म्यते, न च मात्त्रिकं

---

१. तै.प्रा.वै.व्या. ९।९। २. १।२।१८। ३. १।१।३१।
४. अष्टा. ८।३।१७–२१। ५. ६।१६–२८। ६. ६।२७।
७. पा. व्या. भा. एओङ् ऐऔच् इत्त्यत्त्र, वा. ६–१३।

व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत् कथं शक्यमवं विज्ञातुम्"[1] इति वदता भाष्यकारेण, पुनर् "हरादाविरामे स्पर्शाघोषसयं योगेऽसन्निधानाद-संहितस्"[2] इति वदता वार्तिककारेण "हरादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां सयं योगेऽसन्निधानात् संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः, पिप्पका, पित्नमिति"[3] इति वदता भाष्यकारेण चोदाहृतेषु स्थलेषु विशेषेणाऽभि-निधानस्य सूचितत्वाच्च चाऽयवं विषय एवंरूपो बोद्धुं शक्यः; संस्कृतो-च्चारणप्रक्रियास्वभावानुकूलश् चाऽयवं विषय इति विज्ञप्रज्ञा-साक्षिकश् चेत्ययवं विषयोऽस्माभिरेवं निबद्धो वेदितव्यः । ऋग्वेद-प्रातिशाख्ये तु प्रथमानावं वर्णानाम् अस्ववर्गीयेषु वर्णेषु परेष्वपि अभिनिहितीभाव४ प्रतिपादित इति तु न विस्मर्तव्यम् । इमञ् चाऽभिनिहितीभावन् द्वित्वप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः॥१०४॥

प्रथमा४ प्रकृतिस्थास् स्युरघोषेषु परेषु च ।

वक्ष्यमाणान् विधीन् हित्वा पूर्वोक्तञ् च विधिन् तथा ॥१०५॥

उदाहरणानि यथा— त्वक् चित्रा, त्वक् छिन्ना, दिक् तादृशी, दिक् पीता, वाक् फलिता, त्वक् शुष्का, त्वक् षष्ठी, दिक् सुविशदा; षट् किशोराः, षट् खदिराः, षट् चयाः, षट् छागाः, षट् तडागाः, षट् पणाः, षट् फणाः, षट् शकुन्ताः, षट् षण्डाः, षट् सचिवाः; तत् कृतम्, तत् खादितम्, तत् पतितम्, तत् फलितम्, तत् षष्ठम्, तत् सुदिनम्; ककुप् कृष्णा, ककुप् खिन्ना, ककुप् चित्रा, त्रिष्टुप् छिन्ना, त्रिष्टुप् तथा, अनुष्टुप् शुभा, अनुष्टुप् षष्ठी, अनुष्टुप् सुखोच्चार्या इति । अन्न्या-न्यपि लौकिकान्युदाहरणानि यथा— तादृक् चतुरः, तादृक् छादनम्, तादृक् टङ्कारो धनुषः, कीदृक् ठणत्कारः, तादृक् पतिस् तस्याः, तादृक् फलम्, वाक् शुष्यति, त्वक् षड्धा भवति, वाक् समीचीना; सम्म्राट् कुत्र, सम्म्राट् खादति, सम्म्राट् चतुरः, सम्म्राट् छिनत्ति, सम्म्राट् तप्यते, सम्म्राट् थूत्कुरुते, सम्म्राट् पालयति, सम्म्राट् फलम् प्राप्नोति पालनस्य, सम्म्राट् शेते, सम्म्राट् षष्ठः, सम्म्राट् समीचीनः; तत् कुत्र, तत् खादनीयम्, तत् पतितम्, तत् फलितम्, तत् सत्; ककुप् कृष्णा, ककुप् खिन्नेव भाति, ककुप् चित्रा, ककुप् छन्ना, ककुप् टङ्कार-मुखरा, ककुप् ठणत्कारमुखरा, ककुप् तादृशी, ककुप् थूत्कृता, ककुप् शुभ्रा, ककुप् षट्पदझङ्कारमुखरा, ककुप् सुशोभना इति ॥१०५॥

---

१. पा. व्या. भा. ए ओङ् ऐ औच् इत्यत्र । २. तत्रैव १।४।१०९ वा. ७ । ३. तत्रैव ।

प्रथमा हि तृतीयास् स्युर् घोषवद्व्यञ्जने परे ।
शषसेषु द्वितीया वा व्यवस्थितत्या श्रुतौ क्व चित् ॥१०६॥
पञ्चमेषु परेषु स्युः पञ्चमा हि श्रुतौ सदा ।
भाषायान् तु विकल्पेन पञ्चमास् स्युरिति स्थितिः ॥१०७॥

प्रथमानान् तृतीयभावे लौकिकानि उदाहरणानि यथा— वाग् जयति, न वाग् झीर्यति, कीदृग् डिम्भः, वाग् ढौकते, कीदृग् दृश्यते, कीदृग् धृष्टः, तादृग् बन्धुः, तादृग् भवति; तादृग् याति, तादृग् रोदिति, तादृग् लपति, तादृग् वदति, कीदृग् हसति; सम्म्राड् गच्छति, सम्म्राड् घृतम् पिबति, सम्म्राड् जयति, सम्म्राड् झीर्यति, सम्म्राड् डामरः, सम्म्राड् ढौकनिका स्वीकुरुते, सम्म्राड् दयते, सम्म्राड् धीरोऽस्ति, सम्म्राड् बध्नाति, सम्म्राड् भवति, सम्म्राड् याति, सम्म्राड् रुष्टः, सम्म्राड् लभते, सम्म्राड् वदति, सम्म्राड् हिण्डते; तद् गच्छति, तद् घृतम्, तद् ददाति, तद् धारयति, तद् ब्रूते, तद् भवति, तद् याति, तद् रूपम्, तद् वदति, तद् हरितम्; त्रिष्टुब् गता, ककुब् घोषति, त्रिष्टुब्-जगती, ककुब् झङ्कृता, ककुब् डमरवती, ककुब् ढक्कानिनादिता, त्रिष्टुब् दृश्यते, त्रिष्टुब् धार्या, त्रिष्टुब् बृहती, ककुब् भासते, सा ककुब् याति रक्तताम्, ककुब् रक्ता, ककुब् लोहिता, ककुब् विभाति, ककुब् हरिता इति । शषसेषु प्रथमानान् द्वितीयत्वे उदाहरणानि च— सम्म्यख् स्रवन्ति, तथ् सवितुर् भर्गः, अनुष्टुफ् शारदी; दिख् सुमनोहरा, सञ्छ् शम्भुः, षठ् षट्पदाः, तथ् सम्म्यक्, ककुफ् सुशोभना इति । न चात्र प्रथमापत्तिर् द्वितीयानामेवेष्यमाणत्वात् । पञ्चमेषु परेषु विकल्पेन स्वस्वपञ्चमापत्तावुदाहरणानि यथा— वाङ मधुरा, वाग् मधुरा; आखुभुङ ङुङ्वे, आखुभुग् ङुङ्वे त्वङ मोचनीया; त्वग् मोचनीया; सम्म्राण् नमति, सम्म्राड् नमति; सम्म्राण् मनुते, सम्म्राड् मनुते; तन् ङवते, तद् ङवते; ककुम् नमस्या, ककुब् नमस्या; त्रिष्टुम् नास्ति, त्रिष्टुब् नास्ति, त्रिष्टुम् मनोहरा, त्रिष्टुब् मनोहरा इति ।

उक्तेषु विषयेषु प्रतिशाख्यकारादीनाँ वचनानि यथा— "घोषवत्पराः प्रथमास् तृतीयान् स्वान्"[१] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीयम्"[२] इति, कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "तृतीयं स्वरघोषवत्परः"[३] इति । ऋक्तन्त्रे तु प्रथमान्तानान् तृतीयान्ततत्वं स्वीकृत्य "तृतीयः परगुणम्"[४]

१. ४।२ । २. ४।१२० । ३. ८।३ । ४. ४।४।२ (१७२) ।

इत्युक्तम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "पदान्तानामनुत्तमानान् तृतीया घोषवत्स्वरेषु"[१] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "झलाञ् जशोऽन्ते"[२] इति "झलाञ् जश् झशि"[३] इति च ।

प्रथमानां शषसेषु परेषु द्वितीयभावश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये प्रोक्तो यथा— "असंस्थाने मुदि द्वितीयं शौनकस्य"[४] इति; तदुदाहरणे च भाष्यकारप्रदर्शिते यथा 'सम्म्यख् स्रवन्ति[५], अनुष्टुफ् शारदी[६]' इति । माध्यन्दिनीयादिकानामाम्नाये तु नैतदिष्यते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्"[७] इति; तदुदाहरणानि च "विरफ्शिन्[८], तथ् षोडशध्यभवत्[९], प्रत्यङ्ख् सोमः[१०], तथ् सवितुः[११]" इति । तत्र "बाडभीकारस्याऽसस्थानपरः"[१२] इति चोक्तम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "द्वितीयाश् शषसेषु"[१३] इति । पाणिनीयव्याकरणेऽपि "नादिन्याक्क्रोशे पुत्रस्य"[१४] इति सूत्रे स्थिते भाष्ये "चयो द्वितीयाश् शरि पौष्करसादेः" इति वार्तिकम् पठ्यते । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये तु— "ऊष्मोदयम् प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्"[१५] इत्युक्तम् । तदुदाहरणानि तु— 'शशः क्षुरम्[१६], प्रत्यङ्ख् स्वमसुम्[१७], शतक्रतुः ध्सरत्[१८], विरफ्शी[१९]' इत्युवटेन प्रदर्शितानि । पाणिनीयव्याकरणवार्तिककारस्याऽभिप्रायो नाऽतिस्फुटः । तदुदाहरणानि वथ्सः, ख्षीरम्, अफ्सराः इत्युल्लिखितवतश् पतञ्जलिमुनेस् तु ऋग्वेदप्रातिशाख्यकारस्येवाऽभिप्रायो विज्ञायते । अन्येषु प्रातिशाख्येषु तु पदान्तस्थानामपि प्रथमानान् द्वितीयतापत्तिश् प्रोक्तैवेति पूर्वोदाहृतैश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यादिवचनैस् स्पष्टतया बुद्ध्यत एव । एतद्विषये विकल्पव्यवस्था च वेदेषु तत्तत्प्रातिशाख्यशिक्षाद्यनुसारम् बोद्ध्या । लोके तु इच्छाविकल्प एव । तत्र प्रातिशाख्यवाक्यानि प्रदर्शितानि एव । शिक्षास्वपि ककारस्य खसवर्णता पकारस्य फसवर्णता प्रथमानान् द्वितीयतापत्तिर्

१. २।२। २. अष्टा. ८।२।३९। ३. तत्रैव ८।४।५३ ।
४. ४।१२२ । ५. मा. सं. १३।३८ । ६. तत्रैव १३।५७ ।
७. १४।१२। ८. तै. सं. १।१।९।३। ९. तत्रैव ६।६।११।१।
१०. तत्रैव १।८।२१। ११. तत्रैव १।५।६।४। १२. १४।१३।
१३. २।६ । १४. अष्टा. ८।४।४८ । १५. ६।५४ ।
१६. शा. ऋ. म. सं. १०।२८।९ । १७. तत्रैव १०।१२।१ ।
१८. तत्रैव ८।१।११ । १९. तत्रैव १।८।८ ।

वा प्रतिपादिता दृश्श्यते । याज्ञ्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्[१], स्वरभक्तिशिक्क्षायाम्[२], चारायणीयशिक्क्षायाम्[३], व्यासशिक्क्षादिषु[४], शैशिरीयशिक्क्षायाम्[५], शौनकशिक्क्षायाम्[६], नारदीयशिक्क्षायाम्[७], माण्डूक्क्या शिक्क्षायाञ्[८] च एतद्विषयाणि वचनानि प्राप्प्यन्ते ।

प्रथमानाम् पञ्चमेषु परेषु स्वस्स्ववर्गीयपञ्चमताया॰ प्राप्तेर् विषये "भाषायान् तु विकल्पेन" इति पाणिनीयव्याकरणानुरोधादुक्तम् । तथा हि पाणिनिः— "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा"[९] इति । अतश् च लोके एतद्विषय इच्छाविकल्प॰ प्रतीयते । वेदेषु तु तत्तच्छाखाविशेषेषु व्यवस्स्थितोऽयवँ विकल्पोऽवसेयः । तथाऽपि विषयोऽयम् पाणिनीयव्याकरणस्स्य वार्त्तिककारेण भाष्ष्यकारेण च सर्ववेदपारिषदत्त्वेनाऽभिमतस्स्य व्याकरणस्स्य व्याक्ख्याने सन्नद्धेनाऽप्प्यप्प्रतिपादितः । वयन् तु तत्तच्चरणपार्षदग्रन्थसाहाय्येन वदामहे । तत्र ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये निर्विकल्पतया "उत्तमानुत्तमेषु"[१०] इति प्रोक्तम्, तदपवाद॰ पदमद्ध्यविषयक॰ "ककुद्मान्"[११] इत्त्येव प्प्रदर्शितः । अत एतत्प्रातिशाक्ख्यविषयभूते चरणे प्रथमानाम् पञ्चमेषु परेषु पञ्चमत्त्वस्स्य प्राप्तिर् नित्त्येति ज्ञायते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— "पञ्चमे पञ्चमम्"[१२] इत्त्ययन् नियमो निरपवादतयैव निर्विकल्पतया प्रतिपादितः । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि— "उत्तमपर उत्तमं स्ववर्गीयम्"[१३] इति निर्विकल्पतयैवाऽयन् नियम॰ प्रोक्तः । अस्स्यैकोऽपवाद॰ "ककुच् च मकारपर"[१४] इति पदमद्ध्यगततयैव प्प्रदर्शितः । ऋक्तन्त्रेऽपि— "अन्त्ये"[१५] इति सूत्त्रम् प्राप्प्यते । तद्वृत्तिकारश् च "अन्त्ये च प्रत्त्यये तृतीयोऽन्त्यमेवापद्द्यते" इति प्रतिपादयति । न चाऽस्स्याऽपवादस् तत्त्रोपलभ्भ्यते । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि— "उत्तमा उत्तमेषु"[१६] इत्त्युक्त्वा निर्विकल्पतयैव पञ्चमत्त्वप्राप्ति॰ प्रतिपादिता । एवञ् च पाणिनीयवँ विकल्पवचनवँ वेदविषये लुप्तायां शाखायाङ् कस्स्याञ् चित् पञ्चमत्त्वप्राप्तेरभावम् प्रकल्प्यैव,ककुद्मानित्त्यत्त्रैव वा चारितार्थ्यम् प्रतिपाद्द्य समर्थनीयम्। प्रातिशाक्ख्येषु पक्क्षान्तरस्स्य सर्वथाऽनुल्लेखात् तु पाणिनीयवँ विकल्प-

---

१. श्लो. १२८–१३२ । २. श्लो. ११ । ३. पृ. १९ ।
४. सू. ३५७ । ५. श्लो. ४८ । ६. श्लो. ५१ । ७. २।५।१०, ११।
८. श्लो. १३४ । ९. अष्टा. ८।४।४५ । १०. ४।३ ।
११. ४।२२ । १२. ४।१२३ । १३. ८।४ । १४. ८।४ ।
१५. ४।४।३(१७३) । १६. २।५ ।

वचनलँ लोक एव चरितार्थम् प्रतीयत इति पाणिनीयव्याकरणस्य कात्यायनपतञ्जल्यादिवचनानाञ्च च लौकिकप्रयोगप्रवणत्वन् न न कल्पनीयम् प्रतिभाति ॥१०६–१०७॥

(२) वर्गतृतीयवर्णविकारादिकम्

तृतीयास् तु स्युः प्रथमा अघोषे चाऽवसानके ।
भवेयुस् तेऽभिनिहितास् स्वे तृतीये चतुर्थके ॥१०८॥
प्रकृत्या स्युर् घोषवत्सु व्यञ्जनेषु परेषु तु ।
पञ्चमास् स्युः पञ्चमेषु भाषायान् तु विभाषया ॥१०९॥

"वाक्" इत्यादौ पदान्ते प्रथमाः प्रकृतिसिद्धा इति केचन मन्यन्ते, केचन पुनस् तृतीया एव प्रकृतिसिद्धा इति । तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "तस्मादनन्त्यमवसाने तृतीयङ्गार्ग्य स्पर्शम्, प्रथमं शाकटायनः"[1] इति, शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च च— "प्रथमान्तानि तृतीयान्तानीति शौनकस्य प्रतिज्ञानन् न वृत्तिः"[2] इति; पदान्तस्थवर्णगणनेऽपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रथमा तृतीयाश् च वर्णा उपात्ताः[3], तथैव पाणिनिरपि "वाऽवसाने"[4] इति वदन् मन्यते । येषाम् मते प्रथमा एव पदान्तगास् तेषाम् मते खलु एते नियमा अनावश्यकाः, यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्यादाविमे नियमा अप्रतिपादिताः, येषाम् मते तु प्रथमास् तृतीयाश् च पदान्तगा तेषाम् मते "स्वरा गजडदवाश् चैव ङणनमास् सहोष्मभिः । चतुर्णाम् पदजातीनाम् पदान्ता दश कीर्तिताः"[5] इत्यादि वदताम् नारदीयशिक्षाकारादीनाम् मते चैते नियमा आवश्यका एव । तत्र वेदेषु "देवो देवेभिरागमत्"[6] इत्यादौ शाकलानामाम्नाये, "मा ते यज्ञपतिर् ह्वार्षीत्"[7] इत्यादौ माध्यन्दिनीयवाजसनेयिनामाम्नाये, "अग्रभीत्[8], स्यालात्[9]" इत्यादौ तैत्तिरीयाणामाम्नाये, "सधस्थात्[10], अक्रमीत्[11]" इत्यादौ कौथुमानामाम्नाये, "मुञ्ज इत्[12] वहत्[13]" इत्यादौ शौनकिनामाम्नाये, "असमत्[14], अनीनशत्[15], अवीवृतत्[16]" इत्यादौ पैप्पलादानामाम्नाये च अवसाने प्रथमस्यैवाऽधीयमानत्वाद् अवसाने प्रथमा एव भवन्ति न तृतीया इति प्रतीयते । किन्तु गार्ग्यमते

---

१. १।१५, १६ । २. १।८ । ३. १२।१ ।
४. अष्टा. ८।४।५६ । ५. २।५।१ । ६. १।१।५ ।
७. १।२ । ८. १।१।१३।१ । ९. १।१।१४।१ । १०. ८ ।
११. ३० । १२. १।२।४ । १३. १।८।१ । १४. १।३।४ ।
१५. १।८।३ । १६. १।१।१३ ।

अवसाने तृतीयानामेवाऽस्तित्त्वस्स्य ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽप्प्युक्तत्त्वाद्[१], ऋक्तन्त्रेऽपि "तृतीयꭗ परगुणम्, अन्त्ये"[२] इत्त्युक्तत्त्वाद्, नारदीयशिक्क्षायामपि पदान्तस्स्थवर्ण्णेषु तृतीयानामेवोल्लेखाच्[३] च गार्ग्यकृते सामवेदपदपाठे तन्मूलभूताया सामवेदसंहितायाञ् चाऽवसाने तृतीयानामेवाऽस्तित्त्वमनुमीयते । अतोऽस्माभिरत्त्र ऋक्तन्त्रवचनन् नारदीयशिक्क्षावचनङ् गार्ग्यशौनकयोर् मतम् पाणिनीयवँ वचनञ् चाऽनुरुद्ध्य पदान्तस्थानान् तृतीयानामयवँ विकारꭗ प्रतिपादित: । उदाहरणानि तु पूर्व्वनियमे प्रदर्शितान्न्येवाऽस्मिन् नियमेऽपि प्प्रायेण योजयितु शक्क्यानि। अभिनिहितीभावोदाहरणानि तु आखुभुग् घूर्णते, सम्म्राड् ढौकते, कस्माद् धावसि, ककुब् भासते इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि ।।१०७–१०९।।

(३) तकारदकारविकारा:

तदयोस् तु चजौ वर्ण्णे चवर्गीये च शे परे ।
स्याताण् टडौ टवर्गीये वर्ण्णे हि परतस् स्थिते ।।११०।।

उदाहरणानि तु सच् चित्, तज् जायते, तच् शुष्कम्, तट् टङ्कनम्, तड् डयनम् इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "तकारो जकारलकारयोस् तौ, तालव्व्येऽघोष उदये चकारम्"[४] इति "तकारवर्गस् तु टकारवर्गम्, अन्तꭗपदस्स्थोऽपि षकारपूर्व्व:"[५] इति च वचनानि प्राप्प्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "तकारवर्ग्गश्च् चकारवर्ग्गे चकारवर्ग्गम्, शकारे च"[६] इति "षात् तथौ मूर्द्धन्न्यम्"[७] इति चोक्तम् । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "तकारश् चकार श-च-छ-पर:, जपरो जकारम्"[८] इति "बाधा–ष-पूर्व्वस् तष् टम्, थश् च ठम्, न तकारपर:"[९] इत्त्यादि चोक्तम् । ऋक्तन्त्रे च— "दन्त्यम् मद्ध्यमवर्गे (परसस्स्थानम्)"[१०] इत्त्युक्तम् । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "तकारस्स्य शकारलकारयोꭗ परसस्स्थान:, च-ट-वर्गयोश् च, ताब्भ्या समानपदे तवर्गीयस्स्य पूर्व्वसस्स्थान:, षकारान् नानापदेऽपि"[११] इत्त्युक्तम् । पाणिनीयव्याकरणे च– "स्तोश् श्चुना श्चु:, ष्टुना ष्टु:, न पदान्ताट् टोरनाम्, (अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्व्यम्), तो: षि, शात्"[१२] इत्त्युक्तम् । तत्त्र वेदेषु पदान्तस्स्थाब्भ्यान् तदाब्भ्याम्

१. १।१५ । २. ४।४।२, ३ । ३. २।५।१ ।
४. ४।१०, ११ । ५. ५।११ । ६. ४।९६, ९७ ।
७. ३।७९ । ८. ५।२२, २३ । ९. ७।१३–१५ ।
१०. ४।४।८ । ११. २।१३–१६। १२. अष्टा. ८।४।४०–४४।

पराणि टवर्गीयवर्णादीनि पदानि दुर्लभानि, अतस् तद्विषयाणि वचनानि प्रायो न प्राप्यन्ते; ऋक्तन्त्रे शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् चेति द्वयोरेवाऽन्यप्रातिशाख्यविलक्षणयोः प्रातिशाख्ययोस् तानि वचनानि प्राप्यन्ते। यद्यपि पदान्तपदाद्योरेव सन्धिर् मुख्यतया शिक्षाशास्त्रविषयः, तथापि समस्तपदमध्येऽपि अवग्रहे निवर्तनीयो विकारः कश् चन भवति तर्हि सोऽपि प्रतिपाद्यते। अत एव शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य–तैत्तिरीयप्रातिशाख्यादेष् षात् तथौ मूर्धन्यम्, थश्च् च ठम् इत्यादिकवँ वचनम् प्रवर्तते। पाणिनीयव्याकरणे तु एकपदमध्यगतविषयकान् नियमानपि तदपवादाँश् चाऽपि विचार्य सूत्राणि प्रोक्तानि। तत्र च "शात्" इति सूत्रं तैत्तिरीयके "नवतिञ् च अथिष्टम्[1], यत् प्राश्नीयात्[2]" इत्यादौ तु नैव प्रवर्तते इति बोध्यम्[3], काठकसञ्ज्ञेषु पञ्चसु प्रश्नेषु तु तत्राऽपि प्रवर्तत एवेति च बोध्यम्[4]; अश्नुते[5] इत्यादौ तु पाणिनीयप्रक्रियानुसारं श्चुत्वम् प्रति तकारस्य सिद्धत्वेऽपि श्चुत्वन् निषिध्यते इति च बोध्यम् ॥११०॥

तदयोस् तु लकारस् स्याल् लकारादौ पदे परे।

वेदशाखासु सर्वासु भाषायाञ् चाऽपि सर्वदा ॥१११॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "तकारो जकारलकारयोस् तौ"[6] इति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "तकारो ले लम्"[7] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "लपरौ लकारम्"[8] इति। ऋक्तन्त्रे च— "श्लोः"[9] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "तकारस्य शकारलकारयोः परसस्थानः"[10] इति। पाणिनीयव्याकरणेऽपि– "तोर् लि"[11] इति। यद्यपि प्रथमानेव पदान्तस्थान् मन्यमानैर् ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिकारैरस्मिन् प्रसङ्गे तकारस्यैव विकार उल्लिखितस् तथाऽपि तृतीयानपि पदान्तस्थान् मन्यमानानाम् मतेन दकारविकारोऽपि उल्लेख्य एव ॥१११॥

(४) नकारविकाराः

नस्य ञस् स्याच् चवर्गीये वर्णे शे च परे सति।

प्रायो भाषायां हि णस् स्यात् परे वर्णे टवर्गके ॥११२॥

---

१. तै. सं. ३।३।११।२। २. तत्रैव २।६।८।१।
३. व्या.शि.वे.तै., पृ. १३३। ४. तत्रैव। ५. तत्रैव, पृ. १३४।
६. ४।१०। ७. ४।१३। ८. ५।२५। ९. ४।४।६।
१०. २।१३। ११. अष्टा. ८।४।६०।

उदाहरणानि यथा– पशूञ् च स्स्थातॄञ् चरथञ् च पाहि[१], अस्माञ् जगम्म्याद्[२], वाजाञ् जयतु[३], मघवञ् छग्धि[४], स्वधावाञ् छुक्कर:[५], आदित्त्याञ् श्मश्श्रुभि:[६]; सञ् शम्भु:; धनुन्विण् टङ्कारङ् कुरुष्ष्व धनुष:, राजण् ठणत्कारो वर्त्तत आयुधानाम्, खड्गिण् डमरे त्वमेव मम शरणम्, राजण् ढौकनिकालँ लाहि,विद्द्वण् णकारबाहुल्ल्यम् प्राकृतेषु तु दृश्श्यते। तत्त्र आदित्त्याञ् श्मश्श्रुभिरित्त्यत्त्र नकारस्स्य ञकारो न भवतीति अनन्तेनोक्तम्[७], तत्त्र विद्द्वद्भिर् भृशवँ विचारणीयम्।

एतद्विषयकाणि वचनानि च— "ञकारं शकारचकारवर्ग्गयो:"[८] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "तकारवर्ग्गश्च् चकारवर्ग्गे चकारवर्ग्गम्"[९] इति, "शकारे च"[१०] इति च। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "नकार एतेषु ञकारम्"[११] इति। ऋक्तन्त्रे च— "दन्त्त्यम् मद्ध्यमवर्ग्गे (परसस्स्थानम्)"[१२] इति। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "नकारस्स्य शकारे ञकार:, चवर्ग्गीये घोषवति, टवर्ग्गीये णकार:"[१३] इति। पाणिनीयव्याकरणे च— "स्तोश् श्चुना श्श्चु:, ष्टुना ष्ष्टु:"[१४] इति। नकारस्स्य टवर्ग्गीये वर्ण्णे परे णकारत्त्वप्राप्तिर् ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये, कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च नोल्लिखिता। ऋक्तन्त्रे शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च यद्द्यपि उल्लिखिता, तथापि तदुदाहरणानि तद्वृत्तिकारैर् वेदान् नोद्धृतानीत्त्यन् नियमो वेदे निर्विषयो विज्ज्ञायते। पाणिनिना तु लोकभाषाप्रवणेनाऽयन् नियम उल्लेखनीय एवेत्त्युल्लिखितो बोद्ध्य: ॥११२॥

नश् चकारे तकारे च स्वरान्तस्थोदये परे।
गच्छेदनुस्स्वारतावँ वोपधारागतत्त्वमेव वा ॥११३॥
अनुस्स्वाराद् वाऽपि रक्तोपधाया वा परत्त्र च।
शस् सो वाऽप्प्युपजायेत न चाऽस्मानादिकेष्ष्वृचि ॥११४॥
लोके तथाविधे छे च टे च ठे चाऽपि थे परे।
अयवँ विधि४ प्रवर्त्तेत प्प्रशानिति विहाय च ॥११५॥

---

१. शा. ऋ. म. सं. १।७२।६। २. तत्त्रैव ५।३३।५। ३. मा.वा.शु.य.वे.म.सं. ५।३७। ४. शा. ऋ. म. सं. ८।२४।११। ५. मा. सं. ३३।५। ६. तत्त्रैव २५।१। ७. शु. य. प्रा. अ. भा. ४।१९८। ८. ४।९। ९. ४।१६। १०. ४।१७। ११. ५।२४। १२. ४।४।८। १३. २।१०–१२। १४. अष्टा. ८।४।४०, ४१।

उदाहरणानि यथा— महाँश् चरति[१], ताँस् त्रायस्स्व[२] आवदँस् त्वं शकुने भद्द्रमावद[३], अहीँश् च्च सर्व्वान्[४] इति। अपवादोदाहरणानि च— अस्माञ् च ताँश् च[५], चमसाञ् चतुरः[६], पशूञ् च स्स्थातॄञ् चरथञ् च पाहि[७] इत्यादीनि। लौकिकानि उदाहरणानि च— भवाँश् छादयति खलु गुरुदोषम्, न हि भवाँष् टङ्कमादायैतर्हि पाषाणन् दारयितुयँ याति, अस्माकम् भवाँष् ठक्कुरो हि, न हि प्राप्स्यति भवाँस् थकारम् पदादिस्स्थं सँस्कृते सुखेन इति। लौकिकम् प्रत्युदाहरणञ् च— 'न सन् त्सरति कर्हि चित्' इति।

एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "चरति चक्करे चमसाँश् च चो चिच् चरसि च्यौत्नश् चतुरश् चिकित्वान्। एतेषु सर्वत्र विसर्जनीयवद् दीर्घोपधः; अस्माञ् चमसान् पशून् न; ताँस्ते सर्वाँस् तान् देवाँस् त्वन् ताँस् त्रायस्स्वावदँस् त्वञ् च"[८] इति, "नकारस्य रेफलोपोष्मभावे पूर्वस् तत्स्थानादनुनासिकस् स्वरः"[९] इति चोक्तम्; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "नुः, चछयोश् शम्, तथयोस् सम्"[१०] इति, "अनुनासिकमुपधा प्राग्नतस्तथायाः, स्वर औपशविः, अनुस्स्वारेण व्यञ्जने"[११] इति, "न तमे, निर्ज्जगन्वान् तमसि, धामञ् छत्रूञ् चिकित्वान् त्वम् पूषन्नर्व्वन्निति च"[१२] इति च। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "नकारश् शकारञ् चपरः, नायन्नैरयन्नार्द्ध्नुवन्ननड्वान्घृणीवान्वारुणानेवास्मिन्"[१३] इति, "तर्हाँस्तस्मिलँल्लोकान्विद्द्वाँस्ताँस्त्रीन्युष्मान्रुद्ध्वानम्बकान्तूनश्मन्कृण्वन्पितॄननान्कपालाँस्तिष्ठन्नादद्ध्युदात्ते नेमिर् देवान् त्सवने पशूँस् तकारपरस् सकारम् प्राकृतो नित्ये"[१४] इति, "नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल् लुप्ते च मलोपाच् च पूर्व्वस्स्वरोऽनुनासिकः, नैकेषाम्, ततस् त्वनुस्स्वारः"[१५] इति च। ऋक्तन्त्रे च— "नो मद्ध्यमवर्गे"[१६] इति, "व्यवधानेऽन्त्यविकारे"[१७] इति च। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "नकारस्य च ट-त-वर्गेषु अघोषेषु अनूष्मपरेषु विसर्जनीयः"[१८] इति, "नकारमकारयोर् लोपे

१. शा. ऋ. म. सं. ३।५५।९। २. तत्रैव ७।१६।८। ३. तत्रैव २।४३।३। ४. मा. स. १६।५। ५. शा. ऋ. म. सं. २।१।१६। ६. तत्रैव १।१६१।४। ७. तत्रैव १।७२।६। ८. ४।७४–७६। ९. ४।८०। १०. ३।१३३–१३५। ११. ४।१३०–१३२। १२. ३।१४३–१४५। १३. ५।२०,२१। १४. ६।१४। १५. १५।१–३। १६. ४।२।३। १७. ४।५।१। १८. २।२६।

पूर्वस्याऽनुनासिकः, यरोष्मापत्तौ च"[1] इति च। पाणिनीयव्याकरणे च— "नश छव्यप्रशान्, उभयथरक्षु"[2] इति, "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा"[3] इति, "अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः"[4] इति च। तत्र वेदे तु चकारे तकारे चेति द्वयोरेव परयोरयं विकारो दृश्यते, न छटठथेषु परेषु। तथापि लौकिकान् प्रयोगान् समीक्ष्य पाणिनिना चछटठतथेषु परेष्वयं विधिः प्रोक्तः। छे थे च परेऽपि एतं विधिम् प्रतिपादयन् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यकारः, "नो मध्यमवर्गे" इति वदन् ऋक्तन्त्रकारः, "चटतवर्गेषु" इति वदन् शौनकीयचतुरध्यायिकाकारश् च चिन्त्य एव। यद्यपि "उभयथर्क्षु" इति च वदता पाणिनिना ऋग्गता उत्सर्गविषया अपवादविषयाश् च सङ्गृहीता एव; तथापि तद्वचनं विषयाणामपरिच्छेदकम् भ्रमजनकञ् चैव। अत एव जयादित्येन प्रसादकृता च "तस्मिँस् त्वा दधाति, तस्मिन् त्वा दधाति" इति समानप्रयोगविषयको विकल्प उदाहृतः। भट्टोजिना तु सिद्धान्तकौमुद्याम् उभयथात्वमेव नोदाहृतम् भ्रमप्रमादादिगोपनाय ॥११३–११५॥

नसस्याऽनुनासिको लँस् स्याल् लकारादौ पदे परे।

भाषायाञ् च तथा सर्ववेदशाखासु सर्वदा ॥११६॥

उदाहरणानि यथा— जिगीवाँल् लक्षमाददत्[5], असम्मिँल् लोके[6], असस्मिँल् लोके[7], ते सुवर्गँल् लोकमायन्[8], सर्वाँल् लोकान्[9] इति वेदेषु; भवाँल् लुनाति, विद्वाँल् लिखति, एतस्मिँल् लोके इत्यादीनि च लौकिकसंस्कृतभाषायाम्। एतद्विषये वचनानि च— "तथा नकार उदये लकारे"[10] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "नुश्च चानुनासिकम्"[11] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "नकारो नुनासिकम्"[12] इति; ऋक्तन्त्रे च— "श्लोः"[13] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च– "उभयोर् लकारे लकारोऽनुनासिकः"[14] इति; पाणिनीयव्याकरणे च–"तोर् लि"[15] इति,"स्थानेऽन्तरतमः"[16] इति च। "उत्तमलभावात् पूर्वोऽनुनासिक इत्यात्रेयः"[17] इति क्वचित् ॥११६॥

---

१. १।६७, ६८। २. अष्टा. ८।३।७, ८।
३. तत्रैव ८।३।२। ४. तत्रैव ८।३।४। ५. शा. ऋ. मं. सं. २।१२।४। ६. मा. सं. ३।२१। ७. तै. सं. १।५।४।४।
८. तत्रैव १।५।४।५। ९. शौ.अ.वे.मं.सं. ४।३८।५। १०. ४।८।
११. ४।१४। १२. ५।२६। १३. ४।४।९। १४. २।३५।
१५. अष्टा. ८।४।६०। १६. तत्रैव १।१।५०। १७. तै.प्रा. ५।३१।

कांस्कानित्यत्र लोके तु द्विरुक्ते हि सकारताम् ।
नित्यन् नकारः प्राप्नोति रागञ् चाऽस्योपधाऽपि च ॥११७॥

अयवं विषयश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम्[1] ऋक्तन्त्रञ्[2] च विहाय अन्येषु प्रातिशाख्येषु नोपलभ्यते । तत्राऽपि व्याख्याकारैरुदाहरणानि तु लौकिकानि एव प्रदर्शितानि, न तु स्वशाखावेदादुद्धृतानि । पाणिनीये व्याकरणे तु वेदलोकसाधारणविषयप्रधाने "कानाम्रेडिते"[3] इति पठ्यत एव । रागञ् चेति वचनात् पक्षान्तरेऽनुस्वारागमोऽपि सङ्गृहीतो बोद्ध्यः ॥११७॥

नॄः पतिभ्यो नॄः प्रणेत्रमित्यादौ नो विसर्गताम् ।
नित्यङ गच्छेदृच्युपधा तत्र गच्छेच् च रक्तताम् ॥११८॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— नॄः पतिभ्यो योनिङ कृण्वाने[4] नराशंसन् नृशत्तन् नॄः प्रणेत्रम्[5] कदित्था नॄः पात्रन् देवयताम्[6] भुवस् तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने[7] इति । तदुक्तम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "नॄः पतिभ्यो नॄः प्रणेत्रन् नॄः पात्र स्वतवाँः पायुः । सन्धिर् विकरान्त एवैषः"[8] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "नॄन्पकारे विसर्जनीयम्"[9] इत्येव । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये, ऋक्तन्त्रे, शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च स्वचरणे विषयाभावादयवं विषयो न प्रतिपादितः । पाणिनीयव्याकरणे तु "नॄन् पे, स्वतवान् पायौ"[10] इत्युक्तम् । किन् तु तत्र यथा "नॄन् पे" इत्यतः पूर्वन् "दीर्घादटि समानपादे" इति सूत्रम् ऋग्विषयकम्, यथा च "नॄन् पे" इत्यतः परं "स्वतवान् पायौ" इति सूत्रञ् च ऋग्विषयकन् तथैव "नॄन् पे" इति सूत्रम् ऋग्विषयकन् न वेति विचारणीयम् । जयादित्येन हरदत्तेन च तत्र मौनमेवाऽवलम्बितम् । जिनेन्द्रबुद्धिना त्वेतस्य लौकिकप्रयोगविषयत्वमास्थितम् भाति । धर्मकीर्तिना तु इदं सूत्रन् न व्याख्यातमिति तस्येदं सूत्रवं वेदविषयकमित्यभिप्रायः प्रतीयते । पुरुषोत्तमदेवेन तु अस्य सूत्रस्य लौकिकप्रयोगविषयत्वमास्थितम् । तदेवाऽनुसृतम् प्रक्रियाकौमुदी–तत्प्रसाद–सिद्धान्तकौमुदी–तद्व्याख्याकारादिभिः। अस्माकन् तु वेदविषयकसूत्रमध्ये पठित-

---

१. ४।६ । २. ४।२।५ । ३. अष्टा. ८।३।१२ ।
४. खिलेषु, ऐषाद्ध्याये ७ [१] (श्रो) । ५. तत्रैव (इ) ।
६. १।१२१।१ । ७. ४।२।६ । ८. ४।७८ । ९. ३।१४० ।
१०. अष्टा. ८।३।१०, ११ ।

स्स्य सूत्त्रस्स्य वेदविषयकत्त्वमेवोचितमिति प्प्रतिभाति । लौकिके प्प्रयोगे तु अस्स्य सूत्त्रस्स्याऽप्रवृत्तेर् 'नॄन् पाहि' इत्त्येव प्प्रयोग इत्त्यस्माकम् पक्क्षः । "उभयथर्क्षु"[1] इति एतस्स्य अपरिच्छेदकस्स्य भ्रमजनकस्स्य च वचनस्स्याऽपाश्श्रयणेन खलु वार्त्तिककार–भाष्यकारावपि "नॄन् पे" इत्त्यस्स्य विषयस्स्य परिच्छेदे उदासाते । वस्तुतस् तु अननुरूपमेवेदम् पाणिनीयव्याकरणस्स्य वेदाङ्गतायाः । अतस् तद्व्याक्ख्याने प्प्रातिशाक्ख्याद्द्यनुसारवँ विषयपरिच्छेदः प्प्रदर्शनीय एव ॥११७॥

नॄँः पाहि शृणुधीत्त्यत्त्र[2] नकारो हि विसर्गताम् ।
यायात् स्यादुपधा रक्ता न नॄन् पाह्यसुरादिके ॥११८॥

तदुक्तमृग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "नॄँः पाहि शृणुधीति च"[3] इति । तत्प्रत्त्युदाहरणञ्च— "रक्क्षा णॄन् पाह्यसुर त्त्वमस्मान्"[4] इति प्प्रदर्शितम् उव्वटेन । शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्येऽपि यद्द्यपि "नॄन् प्पकारे विसर्ज्जनीयम्"[5] इत्त्येवोक्तम्, तथापि तच्चरणे नास्त्यतिव्व्यापकत्त्वं सूत्त्रस्स्य । पाणिनीयन् तु "नॄन् पे"[6] इति वचनं सर्ववेदपारिषदत्त्वेनाऽभिमतम्[7] इति तत् समीचीनतरावँ व्याक्ख्यामपेक्क्षत एवेति विवेक्तव्यं सुधीभिः ॥११८॥

ईपूर्वकोऽथवोपूर्वो हृतमित्त्यादिके परे ।
ऋचि नो रेफताङ्गच्छेद् रक्तौ स्यातां हि यू च तौ ॥११९॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— उत् पणीँर् हृतमूर्म्या मदन्ता[8], वि दस्स्यूँर् योनावकृतः[9], पणीँर् वचोभिरभि योधदिन्द्रः[10], सखीँर् याँ इन्द्र चकृषे सु कृत्त्या[11], रुद्द्रस्स्य सूनूँर् युवन्न्यूँरुदश्याः[12], प्रियाँ अपिधीँर् वनिषीष्ट[13] इति । एतद्विषये वचनानि यथा— "हृतयूँ योनौ वचोभिर् यान् युवन्न्यूँर् वनिषीष्टेति । ईकारोकारोपहितो रेफमेषु"[14] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये । ऋक्तन्त्रे च— "धान् नो डि विसर्जनीयँ यवोहिषु"[15] इति । पाणिनीये व्याकरणे च— "दीर्घादटि समानपादे"[16] इत्त्यत्त्र "अटि" इति स्वराणां हयवराणाञ्च ग्ग्रहणादयवँ विषय

---

१. अष्टा. ८।३।८ । २. शा. ऋ. म. सं. ८।८४।३ ।
३. ४।७९ । ४. शा. ऋ. म. सं. १।१७४।१ । ५. ३।१४० ।
६. अष्टा. ८।३।१० । ७. पा. व्या. भा. २।१।५७ ।
८. १।१८४।२ । ९. १।६३।४ । १०. ६।३९।२ ।
११. ४।३५।७ । १२. ५।४२।१५ । १३. १।१२७।७ ।
१४. ४।६९ । १५. ३।६।२ । १६. अष्टा. ८।३।९ ।

उपात्त एव। तत्र "उभयथर्क्षु"[1] इत्यस्यानुवृत्तेर् एतन्नियमाऽपवादा अपि सङ्गृहीता एव भवन्ति। तथाऽपि उत्सर्गविषयाणामपवादविषयाणाञ् चाऽगणीकरणात् पाणिनीयं सूत्रं विषयपरिच्छेदाय तु अपर्याप्तमेवेति मन्तव्यमेव ॥११९॥

अन्नाँ रयिवृधो दद्वाँ वेत्यादिषु ऋचि संस्थितः।
आपूर्वको नकारस् तूपधारागत्वमेति च ॥१२०॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विवृत्त्यभिप्रायेषु च पीवो अन्नाँ रयिवृधः[2]। दधन्वाँ यो[3] जुजुर्वाँ यस्[4] स्ववाँ यातु[5] दद्वाँ वेति[6]" इति[7]। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "दधन्वान्[8] स्ववान्[9] यकारे लोपम्, रयिवृधे[10] च" इति[11]। अत्र शुक्लयजुर्वेदे नकारस्य लोप एव भवति न तूपधाराग इति च बोद्ध्यम्[12]। ऋक्तन्त्रे च— "घान् नो ङि विसर्जनीयं यवोहिषु"[13] इति। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "वृक्षाँ वनानीति वकारे"[14] इति। पाणिनीयव्याकरणे च— "दीर्घादटि समानपादे"[15] इति हकारे यकारे वकारे रकारे च परेऽपि नकारविकारोऽयम् प्रतिपादितः। किन्तु "देवान् विश्वान्[16], नियुत्वान् वायो[17]" इत्यादिषु नाऽयं विकारो भवतीति, उक्तपाणिनीयसूत्रस्यात्राऽपि प्राप्तिरस्ति इति च पाणिनीयं व्याकरणं वैदिकप्रयोगान्वाख्याने न सर्वथा स्पष्टन् निश्चयात्मकञ् चेति तु मन्तव्यमेव ॥१२०॥

(५) मकारविकाराः

मो व्यञ्जने कवर्गीये ङश् चवर्गीयके तु ञः।
टवर्गीये परे णस् स्यान् नस् तवर्गीयके भवेत् ॥१२१॥
पवर्गीये म एव स्याद् वेदशाखासु सर्वदा।
येऽनुनासिकयँ प्रायो वेदे लोके विकल्पतः ॥१२२॥
लेऽनुनासिकलँ वाऽपि वेऽनुनासिकवँ ऽपि वा।
वेदेष्वपि विकल्पोऽयं शाखाभेदात् प्रतीयते ॥१२३॥

---

१. अष्टा. ८।३।८।   २. शा. ऋ. म. मं. ७।९१।३।
३. तत्रैव ६।१०७।१।   ४. तत्रैव २।४।५।   ५. तत्रैव १।११८।१।
६. तत्रैव १०।१३२।३।   ७. ४।६८।   ८. मा. सं. १९।२।
९. तत्रैव ३४।२६।   १०. तत्रैव २७।२३।   ११. ३।१३६–१३७।
१२. शु. य. वे. प्रा. उ. भा. ३।१३६।   १३. ३।६।२।
१४. २।२८।   १५. अष्टा. ८।३।९।   १६. शा. ऋ. म. सं. ३।५९।८।
१७. तत्रैव २।४१।२।

भाषायां हि भवेत् प्रायो नपरे हे न एव वा ।
मपरे तु मकारो वा यपरे रक्तयँोऽपि वा ॥१२४॥
लपरे रक्तलँो वाऽपि वपरे रक्तवँोऽपि वा ।
भाषायावँ् वा त्त्वनुस्स्वारस् स्पर्शेऽन्तस्थेऽपि व्यञ्जने ॥१२५॥
रेफे च शषसेषु स्स्यादनुस्स्वारो हि सर्वथा ।
हेऽनादिपरके लोके नित्त्यवँ् वेदे तु हे सदा ॥१२६॥
अन्तस्स्थोष्मसु मो गच्छेदुपधारागतान् न ले ।
शौनकिप्प्रभृतीनान् तु वेदेष्ष्विति विभाव्यते ॥१२७॥

उदाहरणानि यथा— यङ् कुमार नवं रथम्[1], देवङ् गोऋजीकम्[2], अहञ् च त्वञ् च वृत्त्रहन्[3], तन् ते माता परि योषा जनित्त्री[4], अग्निन् दूतम्[5], इदम् पितृब्भ्यो नमः[6], तम् प्प्रत्नथा[7], इमम् मे वरुण श्श्रुधी हवम्[8] इति वेदेषु; यय्ँ यय्ँ युजङ् कृणुते[9] इति वेदे, त्वय्ँ यासि त्वं यासि इति लौकिके प्प्रयोगे; भद्द्रैषाल्ँ लक्क्ष्मीः[10], तल्ँ लोकम् पुण्ण्यम्[11] इति वेदे, त्वल्ँ लिखसि, त्वं लिखसि इति लौकिके प्प्रयोगे; तव्ँ व इन्द्रन् न सुक्क्रतुम्[12] इति वेदे, "सम्वास्ना ह आस्स्यम्"[13] इति चापवादोदाहरणवँ्[14] वेदे; त्ववँ् वद, त्वं वद इति लौकिके प्प्रयोगे; कथन् ह्नुते भवान्, कथं ह्नुते भवान्; किम् ह्मलयति त्वाम्, किं ह्मलयति त्वाम्, कियँ् ह्योऽकरोस् त्वम्, किं ह्योऽकरोस् त्वम्; किल्ँ ह्लादयति त्त्वाम्, किं ह्लादयति त्त्वाम्, किवँ् ह्वलयति त्त्वाम्, किं ह्वलयति त्त्वाम् इति च लौकिके प्प्रयोगे; त्वङ् करोषि, त्वं करोषि; त्वञ् चतुरोऽसि, त्वं चतुरोऽसि; त्वण् टङ्केन पाषाणान् दारयसि, त्वं टङ्केन पाषाणान् दारयसि; अहन् तुब्भ्यन् ददामि, अहं तुब्भ्यं ददामि; अहम् पश्श्यामि, अहं पश्श्यामि इति च लौकिके प्प्रयोगे; होतारं रत्नधातमम्[15] इन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम्[16], तं षट्पदम् मकरन्दम् पिबन्तम्, वसुं सूनुं सहसः[17] इति यथायथवँ् वेदे लोके

---

१. शा. ऋ. म. सं. १०।१३५।३ । २. कौ. सा. सं. ३१३ ।
३. शा. ऋ. म. सं. ८।६२।११ । ४. तत्त्रैव ३।४८।२ ।
५. कौ.सा.सं. ३ । ६. मा. सं. १९।७८ । ७. तै.सं. १।४।९ ।
८. शा. ऋ. म. सं. १।२५।१९ । ९. तत्त्रैव २।२५।१ ।
१०. तत्त्रैव १०।७१।२ । ११. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. २०।२५ ।
१२. शा. ऋ. म. सं. ६।४८।१४ । १३. शौ. अ. वे. म. सं. ६।५६।३ ।
१४. शौ.च.२।३७। १५. शा.ऋ.म.सं.१।१।१। १६. तत्त्रैव२।३०।८।
१७. तत्त्रैव १।१२७।१ ।

च। वृक्षं यद् गावः[१], पितरं वरुणम्[२], वृजिनं शृणन्तु[३], न्योषतं हतम्[४] सं सु भृत्या[५] भवसि सं समृद्ध्या[६] इति तु शौनकीयचतुरध्यायिकायामनन्वाख्यातानि शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायामनन्यथा मुद्र्यमाणानि उदाहरणानि।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विस्थाने स्पर्श उदये मकारस् सर्वेषामेवोदयस्योत्तम स्वम्। अन्तस्थासु रेफवर्जम् परासु तान्ताम् पदादिष्वनुनासिकान् तु"[७] इति, "रेफोष्मणोरुदययोर् मकारोऽनुस्वारन् तत् परिपन्नमाहुः"[८] इति, "सम्म्राट्शब्द× परिपन्नापवादः"[९] इति चोक्तम्। एवञ्च च सति स्पर्शेषु परेषु शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् मुद्रितायामुपलभ्यमानोऽनुस्वारप्प्रयोगश् चिन्त्य एवेत्यस्माकम् मतम्, कस्मिन्नपि उपलभ्यमाने प्रातिशाख्ये स्पर्शे परेऽनुस्वारस्य सुस्थितेरनन्वाख्यातत्वात्। लकारभिन्नासु अन्तस्थासु परासु तु अनुस्वारपक्षस्याऽप्युल्लेखात् तत्र शाखाभेदेन व्यवस्थितो विकल्पस् सम्भाव्यते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "अनुस्वार रोष्मसु मकारः"[१०] इति, "लोपङ् काश्यपशाकटायनौ, प्रकृत्या सम्म्राट्सम्म्राजि"[११] इति, "अन्तस्थास्वनुनासिकाम् परसस्थानाम्"[१२] इति, "स्पर्शे परपञ्चमम्"[१३] इति च। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "मकार स्पर्शपरस् तस्य सस्थानमनुनासिकम्, अन्तस्थापरश् च सवर्णमनुनासिकम्, न रेफपरः, यवकारपरश् चैकेषामाचार्याणाम्, उत्तमलभावात् पूर्वोऽनुनासिक इत्यतरेयः"[१४] इति, "अथ मकारलोपः, रेफोष्मपरः, यवकारपरश् चैकेषामाचार्याणाम्, न संसामितिपरः"[१५] इति, "नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल् लुप्ते च मलोपाच् च पूर्वस्स्वरोऽनुनासिकः, नैकेषाम्, ततस् त्वनुस्वारः"[१६] इति च। ऋक्तन्त्रे च— "मो सन्ध्यः, रणमपि सुस्थायाम्, अनुस्वारमेके, रेफोष्मसु, हि नमपरे च तत्परम्"[१७] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च च— "मकारस्य सस्पर्शे परसस्थानः, अन्तस्थोष्मसु लोपः"[१८], इति, "उभयोर् लकारे लकारोऽनुनासिकः, न

---

१. १।२।३। २. १।३।३। ३. ८।३।१४। ४. ८।४।१। ५. ३।१४।१। ६. ७।३।२१। ७. ४।६, ७। ८. ४।१५। ९. ४।२३। १०. ४।१। ११. ४।५, ६। १२. ४।१०। १३. ४।१२। १४. ५।२७–३१। १५. १३।१–४। १६. १५।१–३। १७. ४।५।१०–१४। १८. २।३१, ३२।

समो राजतौ, सन्ध्ये च वकारे"[१] इति; "नकारमकारयोर् लोपे पूर्वस्याऽनुनासिकः, यरोष्मापत्तौ च"[२] इति च । नारदीयशिक्क्षायामपि— "आपद्द्यते मकारो रेफोष्मसु प्प्रत्ययेष्ष्वनुस्स्वारम् । यलवेषु परसवर्ण्णं स्पर्शेषु चोत्तमापत्तिम्"[३] इति । पाणिनीयव्याकरणे च– "मोऽनुस्स्वारः"[४] इति, "मो राजि समः क्वौ, हे मपरे वा, (यवलपरे यवला वा), नपरे नः"[५] इति, "अनुस्स्वारस्स्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्स्य"[६] इति च । **अत्त्र रेफे शषसेषु हकारे च परे मकारस्स्य स्वोपधारागताप्प्राप्तिपक्क्षश् शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये चोल्लिखितः, शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु निर्विकल्पतया प्प्रतिपादितोऽपि पाणिनिना नैवोल्लिखितः, वार्त्तिककारभाष्ष्यकाराबभ्यामपि उपेक्क्षितः; अननुरूपमेवेदञ् च पाणिनीयव्याकरणस्स्य सर्ववेदपारिषदतायाः ।** पाणिनीयव्याकरणे प्प्रतिपादिताः 'नपरके हकारे परे मकारस्स्य विकल्पेन नकारो भवति' इत्त्यादयो नियमाः खलु ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यादिषु अनुपलभ्भ्यमाना एषाम् भाषामात्त्रविषयकत्त्वमवगमयन्ति । तत्त्र 'नपरके हे मस्स्य नो वा' इति, 'मपरके हे मस्स्य मो वा' इति च विधी ऋक्तन्त्रे प्प्राप्प्यमाणावपि तदुदाहरणानान् तद्वृत्तिकारेण वेदादनुद्धृतत्त्वाद्, ऋक्तन्त्रस्स्याऽनन्यप्प्रातिशाक्ख्यविलक्क्षणतया "भाषायाम्"[७] इत्त्यादिभिस् सूत्त्रैरेव लौकिकसँस्कृतभाषाविषयकप्प्रयोगानुन्वाक्ख्यानपरतायाश् च दर्शनात्, तौ वेदे निर्विषयौ विज्ज्ञायेते । 'यवलपरे यवला वा' इति विधिस् तु प्प्रातिशाक्ख्ये कस्मिन्नपि अनुपलभ्भ्यमानः पाणिनिनाऽप्प्युपेक्क्षितो वार्त्तिककारेण प्प्रोक्तस् सर्वथा लौकिकसँस्कृतभाषामात्त्रविषयोऽवसीयते । **तत्त्र मकारस्स्थाने विहिता अपि यवला अननुनासिका एवेति महाभाष्ष्यप्प्रदीपोद्द्योते लघुशब्देन्दुशेखरे च नागोजिभट्टः । उक्तं हि लघुशब्देन्दुशेखरे तेन "एते यवला निरनुनासिका एव, विधीयमानत्त्वेन सवर्णाग्ग्राहकत्त्वात्, जातिग्ग्रहणप्प्राप्तस्स्येव गुणाभेदकत्त्वप्प्राप्तस्स्यापि अप्प्रत्त्यय इत्त्यनेन निषेधाच् च । एवम् मय उञ इत्त्यत्त्राऽपि । अत एव मतोर् मस्स्य नाऽनुनासिको वकारः । अन्न्यथा तद्वानासामित्त्यादौ नित्त्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्त्यापत्तिरित्त्याहुः"** इति । किन् तु "यवलाश् चैते भवन्त आन्तरतम्म्यादनुनासिका भवन्ति" इति जिनेन्द्रबुद्धिर् हरदत्तश्

---

१. २।३५–३७ । २. १।६७,।६८ । ३. २।४।४ ।
४. अष्टा. ८।३।२३ । ५. तत्त्रैव ८।३।२५–२७।
६. तत्त्रैव ८।४।५८, ५९ । ७. ३।४।६; ४।७।८ ।

च । "सानुनासिका एते स्युः" इति पुरुषोत्तमदेवोऽपि । "यवलाश् चाऽऽन्तरतम्म्यान् मकारस्य सानुनासिका एव भवन्ति" इति प्रक्रियाकौमुदीप्रसादेऽपि । वयमपि यथा वा तथा वा पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियायाः प्राप्तिर् भवतु, अनुनासिकस्य मकारस्य स्थाने समागच्छतायँ यवलानामनुनासिकत्वमेव युक्ततरम् मन्यामहे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायात् । मतुप्प्रत्ययस्य मकारस्य स्थाने वकारस्य विधानं हि पाणिनीयप्रक्रियामात्रम्, यत्र पाणिनीयव्याकरणानुसारम् मतुपो मस्य स्थाने वकारो भवति तत्र यदि कश्चनाऽन्यो वैयाकरणो मतुपोऽपवादत्वेन वतुपवँ विदध्यात् तथाऽपि न काऽप्यनुपपत्तिस् स्यात् । अत्र तु मकारो लोकप्रयोगसिद्ध उपाधिवशाद् विकारङ् गच्छन्नुपाधिधर्मम् प्राप्नुवन्नपि कियताप्य्यंशेन स्वधर्ममपि न जहातीत्येवमेव श्लिष्यते । भाष्यस्थोऽपि उदाहरणेषु अनुनासिकयँवँलँपाठो नागोजिनैवोल्लिखितो लेखकपाठकपरम्परासिद्धो न नागोजिजल्पितमात्रेणाऽपोढुं शक्य इति च बोद्ध्यम् ॥१२१-१२७॥

समो मस् तु प्रकृत्या स्याद् राट्शब्दे परतस् स्थिते ।

अन्वध्यायञ् च भाषायाञ् चाऽपि नित्यो ह्ययवँ विधिः ॥१२८॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— विराट् सम्म्राट्[१], सम्म्राजोरव आ वृणे[२], सम्म्राज्ञी श्वशुरे भव[३] इति । सं राजभी रत्नधेयाय देवाः[४] इति प्रत्युदाहरणञ् च तत्रैव । एतद्विषये ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "सम्म्राट्शब्दः परिपन्नापवादः"[५] इत्युक्तम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "प्रकृत्या सम्म्राट्सम्म्राजि"[६] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "नसंसामिति रापरः"[७] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "न समो राजतौ"[८] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "मो राजि समः क्वौ"[९] इति ॥१२८॥

ईमित्यस्य मकारस्य गर्भमित्यादिके परे ।

लोपस् स्यान् नित्यमित्याह मुनिर् बाह्वृच्यपार्षदे ॥१२९॥

तथा हि— "ईमित्यन्तलोप एषूदयेषु गर्भङ्[१०] गावो[११] वत्सम्[१२]

---

१. १।१८८।५ । २. १।१७।१ । ३. १०।८५।४६ ।
४. ४।३४।११ । ५. ४।२३ । ६. ४।६ । ७. १३।४ ।
८. २।३६ । ९. अष्टा. ८।३।२५ । १०. शा.ऋ.म.सं. ६।१०२।६ ।
११. तत्रैव ६।७२।६ । १२. तत्रैव ६।१०४।२ ।

मृजन्ति[1] पृच्यते[2]। सखायो[3] विव्याच[4] पुना[5] रिणन्ति[6] रथ[7]–मित्यनन्वक्षरसन्धिरेव सः''[8] इति ॥१२९॥

स्वरोदयेषु च तथाऽन्तस्स्थवर्णोदयेषु च ।
प्रथमेषु द्वितीयेषु परेष्वक्ष्यास्स्थितेषु च ॥१३०॥
पुमो मोऽनुस्स्वारतावं वोपधारागतत्वमेति हि ।
तदुत्तरे सकारोऽपि समागच्छेच् च सर्वदा ॥१३१॥

उदाहरणानि च— पुंस्कामा, पँुस्कामा; पुंस्कोकिलः, पँुस्कोकिलः; पुंस्क्रिया, पँुस्क्रिया; पुंस्कलमः, पँुस्कलमः; पुंस्क्वाथः, पँुस्क्वाथः; पुंस्खरः, पँुस्खरः; पुङ्ख्यानमिति तु प्रत्युदाहरणम्; पुंश्चली, पँुश्चली; पुंश्छाया, पँुश्छाया; पुंष्टङ्गा, पँुष्टङ्गा, पुंष्ठक्कुरः, पँुष्ठक्कुरः; पुंस्तुल्या, पँुस्तुल्या; पुंस्त्यक्ता, पँुस्त्यक्ता; पुंस्त्राता, पँुस्त्राता; पुंस्त्वङ्गनम्, पँुस्त्वङ्गनम्; पुंस्थूत्कारः, पँुस्थूत्कारः; पुंस्पूर्वा, पँुस्पूर्वा; पुंस्प्यायिता, पँुस्प्यायिता; पुंस्प्रिया, पँुस्प्रिया; पुंस्प्लवः, पँुस्प्लवः; पुंस्फला, पँुस्फला इति ।

अयवं विधिर् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये नास्ति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु— ''शम् चे पकारादुकारोदयात्, समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु''[9] इत्युक्तः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि नास्त्ययवं विधिः । ऋक्तन्त्रे तु— ''पुं स्पर्शे (नोष्मपरे)''[10] इत्युक्तम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाम् च— ''पुमो मकारस्य स्पर्शेऽघोषेऽनूष्मपरे विसर्जनीयोऽपुंश्चादिषु (ऽपुङ्ख्यादिषु ?)''[11] इति प्रोक्तम् । पाणिनीये व्याकरणे च— ''पुमः खय्यम्परे (समपुङ्कानां सो वक्तव्यः)''[12] इति प्रोक्तम् । तत्र च ''चक्षिङः ख्याञ्''[13] इति सूत्रस्य व्याख्याने 'चक्षिङः ख्याञादेशेऽपि यकारादेशस्याऽसिद्धवत्त्वमास्स्थेयमित्युक्त्वा तथा स्वीकरणे प्रयोजनानि प्रदर्शितानि वार्तिककारेण । तत्र च ''रुविधिः पुङ्ख्याने'' इति षष्ठवं वार्तिकम् । ''पुङ्ख्यानमिति च रुविधिर् न भवति'' इति च तद्व्याख्यानम् भाष्यम् ।

---

१. शा. ऋ. म. स. ६।६३।१७ । २. तत्रैव १।१०३।१ ।
३. तत्रैव ६।४५।५। ४. तत्रैव ३।३६।८। ५. तत्रैव १।१४०।२।
६. तत्रैव ६।७१।६ । ७. तत्रैव ९।७१।५ । ८. ४।८३ ।
९. ४।७-८ । १०. ४।२।२ । ११. २।२५ ।
१२. अष्टा. ८।३।६ । १३. तत्रैव २।४।५४ ।

तत्र ऋग्वेदमन्त्रसंहितायां शाकलशाखायान्तु अस्य नियमस्य विषया नैव सन्ति। यजुर्वेदेषु च 'पुँश्चली' इति माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्[1], काण्वसंहितायाम्[2], काठकसंहितायाञ्[3] च प्राप्यते; 'पुँश्चलूम्' इति च माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाङ्[4] काण्वसंहितायाञ्[5] चैव दृश्यतेऽस्य नियमस्य विषयः।सामवेदमन्त्रसंहितयोरपि नास्त्यस्य विषयः। शौनकीनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायान्तु पुँश्चलीति अस्य नियमस्य विषयश्च प्राप्यते[6]।

अस्य विधेश्च पदान्तपदादिसन्धित्वस्याऽभावेऽपि अवग्रहनिवर्त्यविकारवत्त्वादस्याऽत्रोल्लेखश्च कृतो वेदद्वयः। प्रसङ्गसङ्गत्या च लौकिकानि उदाहरणानि प्रदर्शितानि वेदितव्यानि।।१३०-१३१।।

समो म उपजाते से स्यादनुस्वारकोऽपि वा।

स्वपूर्वस्वररागो वाऽतश्च परस् सागमोऽपि वा।।१३२।।

एतद्विषयको नियमोऽपि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये न दृश्यते, न च शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायामस्य नियमस्य विषयश्च प्राप्यते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तु— "समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्मपरेषु"[7] इत्युक्तमस्ति। तथापि "सा प्रथमा सँस्कृतिर्विश्ववारा"[8] इत्यादिषु ककारे पर एव उदाहरणानि माद्ध्यन्दिनीयादिसंहितागतानि प्राप्यन्ते, न तु खपफेषु परेषु। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि नास्त्ययवं विषयः। तत्र च संस्कृत्य[9] इत्यस्य संस्कृतम्[10] इत्यस्य चैकपदत्वमेवाऽऽस्थितम्[11]।तत्र संस्कुरुते[12] इत्यत्र सकारागमश्च प्रतिपादितः[13],तथापि नाऽयन् नियमश्च प्रोक्तः, सकारागमेऽपि मकारस्याऽनुस्वारताया विधानेनैवेष्टरूपान्वाख्यानस्य सिद्धेः। ऋक्तन्त्रे तु— "स सं करोतौ"[14] इत्युक्तम्; सकारे परे मकारस्याऽनुस्वारभावस्याऽन्वाख्यानेनैवेष्टरूपप्रतिपादनसिद्धिश्च कृता। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामपि "सम्परिभ्यां सकारादौ करोतौ"[15] इति संस्कृतत्रम्[16] इत्यादौ पदविभागाऽभावश्च प्रतिपादितः; सकारे परे मकारस्य स्वपूर्वस्वररागताप्राप्ति-

---

१. २०।३०। २. ३४।४।४। ३. ३४।५।
४. ३०।५,२०। ५. ३४।१।५,३४।४।२। ६. १५।२।५,१३,१६,२५।
७. ४।८। ८. ७।१४। ९. तै. सं. ५।६।६।३,४।
१०. तत्रैव १।४।४३।२। ११. १६।२६। १२. तै. सं. ५।६।६।४।
१३. ५।६। १४. ४।५।५। १५. ४।५८।
१६. शौ. अ. वे. म. सं. ४।२१।४।

प्प्रतिपादनेनैव चेष्टरूपान्न्वाक्ख्यानङ्कृतम् । पाणिनीये व्याकरणे तु "समस् सुटि"[१] "(सम्पुङ्कानां सो वक्तव्व्यः)" "समो वा लोपमेके" इति प्प्रोक्तम् । तत्त्र यद्द्यपि अनुस्स्वारपक्क्षे तु इष्टं रूपमन्न्वाक्ख्यातुङ्खलु "समस् सुटि" इति सूत्त्रमनुस्स्वारस्स्याऽप्प्यच्त्वे स्वीकृते नैवाऽऽवश्श्यकम्; तथापि अनुनासिकपक्क्षे रूपाण्ण्यन्न्वाक्ख्यातुमस्मिन् प्प्रकरणेऽस्स्य सूत्त्रस्स्याऽस्स्य वार्त्तिकस्स्यैतस्स्या इष्टेश् च पाठ आवश्श्यक एव । एतद्विषये च शुक्लयजुर्वेदेऽनुनासिकपक्क्षः[२], तैत्तिरीयकेऽनुस्स्वारपक्क्षः[३], सामवेदेऽपि अनुस्स्वारपक्क्षः[४], अथर्ववेदेऽनुनासिकपक्क्ष[५] उपलब्भ्यमानो दृश्श्यते । ऋग्वेदेऽपि अनुस्स्वारपक्क्ष एव उपलब्भ्यमानो मन्तव्व्यः । **एष विषयविभागश् च पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिकभाष्य्यादिषु प्प्रतिपादयितुं शक्क्योऽपि वार्त्तिककारादिभिरुपेक्क्षितः पूरणीयोऽतः परन् तद्व्याक्ख्यातृभिः ।** लोके तु एतद्विषये इच्छाविकल्प एवेति पाणिनीयव्याकरणादेरवसातुं शक्क्यम् ॥१३२॥

(६) पदान्तस्थसकारविकारचर्च्चा

व्यापन्नस्स्य सकारस्स्य विकारस् ते परे सति ।
षत्त्वप्प्रकरणे दृश्श्यो नाऽत्त्रोल्लेक्ख्यो मतो हि सः ॥१३३॥

पूर्वपदान्तगो व्यापन्नत्त्वेन व्व्यवह्रियमाणस् सकारष् षकारो भवति तकारादिषु पदविशेषेषु परेषु । सोऽयवँ विशेषस् षत्त्वप्प्रकरणे प्रतिपादितो द्रष्टव्व्यः ॥१३३॥

(७) रेफजविसर्गविकाराः

रेफजस् तु विसर्गस् स्याद् घोषवत्सु परेषु च ।
व्यञ्जनेषु रेफ एव रेफे लुप्तो भवेच् च सः ॥१३४॥
स्याल् लुप्तेऽस्स्योपधा दीर्घा स्वोरोहावादिके तथा ।
अहोरात्त्रादिकेऽलुप्त ओस् स्यादुपधया सह ॥१३५॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सर्वोपधस् तु स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी ते पुना रेफसन्धयः । रेफोदयो लुप्प्यते द्राघितोपधा ह्रस्स्वस्स्य"[६] इति । तदुदाहरणानि च— प्रातर् मित्त्रावरुणा[७], प्राता रत्नम् प्रातरित्त्वा[८] इत्त्यादीनि शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् प्राप्प्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "भाव्व्युपधश्व् च रिद्द्विसर्ज्जनीयः,

१. अष्टा. ८।३।५ । २. शु. य. वे. प्रा. ३।१३० ।
३. तै. प्रा. १५।३ । ४. ऋ. त. ४।४।१३ । ५. शौ. च. १।६७,६८।
६. ४।२७–२९ । ७. ७।४१।१ । ८. १।१२५।१ ।

रेफे लुप्यते दीर्घश्च चोपधा, रेफं स्वरधौ"[1] इति; तदुदाहरणानि च "सवितर्व्वामम्"[2] इत्यादीनि माध्यन्दिनीयसंहितायाम् । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अथ विसर्जनीयः, रेफमेतेषु, न रेफपरः, अनवर्णपरस् तु रेफपरो लुप्यते, दीर्घश् च पूर्वः, एष्टश् च"[3] इति, "ह्वारभार्वार्हार्"[4] इत्यादि च । तदुदाहरणानि च– "मा ह्वार् मित्रस्य[5], एष्टा रायः[6]" इत्यादीनि तैत्तिरीयसंहितायाम् । ऋक्तन्त्रेऽपि– "रप्रकृतिः"[7] इति, "रः"[8] इति च । तदुदाहरणानि च— "प्रातर् जुषस्व"[9] इत्यादीनि कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "नाम्स्युपधस्य रेफः (स्वरे), घोषवति च, आव४करकश् च विवरबिभरसर्वनाम्नः"[10] इत्यादि, "रेफस्य रेफे" इति, "रलोपे" इति च[11] । तदुदाहरणानि च– "वार् नाम[12],अन्तर्दावे जुहुत[13] पुनर् मैत्विन्द्रियम्[14], प्रातर् भगम्[15]" इत्यादीनि शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् । पाणिनीयायामपि विसर्गयत्वलोपप्रक्रियायाम् "भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि"[16] इत्यत्र "स-सजुषो रुः"[17] इति विहितस्य रेफस्यैव ग्रहणान् मूलत एव सुस्थितानां रेफाणाँ यत्वलँ लोपश् च न भवतः । रेफलोपे तु "रो रि"[18] इत्यत्र रेफसामान्यस्य ग्रहणाद् "प्राता राजक्रयः" इत्यादिषु रेफलोपो "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः"[19] इति दीर्घश् च भवतः ।

अहोरात्राणि[20] अहोभिः[21] इत्यत्र रिफितस्यापि विसर्गस्य सोपधस्य ओत्वम् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये निपातितम्[22] । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि "स्वो रुहावहश्च च रात्र्याम्"[23] इति विशेषसूत्रेण स्वो रुहागाः[24] स्त्रो रोहाव[25] अहोरात्रे[26] इत्यादिष्वोत्वमन्वाख्यातम् । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि— "भूर्भुवस् सुवो भूर्भुवस् सुवो

१. ४।३५–३७ । २. ८।६ । ३. ८।५–७, १६–१८ ।
४. ८।७–१५ । ५. १।१।४ । ६. १।२।११ । ७. ३।६।६(११६) ।
८. ४।३।१० । ९. २१० । १०. २।४२–५०।
११. २।१९, ३।२० । १२. ३।१३।३ । १३. ६।३२।१ ।
१४. ६।६७।१ । १५. ६।१६।१ । १६. अष्टा. ८।३।७ ।
१७. तत्रैव ८।२।६६ । १८. तत्रैव ८।३।१४ ।
१९. तत्रैव ६।३।१११ । २०. शा. ऋ. म. सं. १०।१९०।२ ।
२१. तत्रैव १०।१४।९ । २२. ४।४० । २३. ४।४६ ।
२४. मा.सं. ११।२२। २५. का.सं. १०।४।३। २६. मा.सं. ३१।२२।

भूर्भुवस् सुवः"[1] इति स्वस्स्थानीयस्य सुवरित्यस्य ओत्वम् पठ्यते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु नेदवं विशेषेण प्रतिपादितन् दृश्यते[2]। ऋक्तन्त्रेऽपि— "हो रा स्वो र"[3] इति। तदुदाहरणानि तूपलभ्यमानसामवेदसंहितासु नोपलभ्यन्ते। पाणिनीयव्याकरणेऽपि "अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानङ्कर्तव्यम्" इति केचित्, 'सामान्न्येन रेफादौ रुत्वम् भवति" इति चाऽपरे[4] ॥१३४–१३५॥

श्रुतौ क्व चिद् रेफलोपो नित्यो वैकल्पिकः क्व चित्।

अनुगम्यः प्रतिपदं रेफ ओभाव एव वा ॥१३६॥

प्रचेता राजन्[5] इत्यादौ शाकलऋग्वेदसंहितादिषु नित्यो रेफलोपः, शाखान्तरेऽलोपोऽपि क्व चिदित्यस्य लोपस्य वैकल्पिकत्वमिव; आवर् तमः[6] इत्यत्र ऊधर् न गोनाम्[7] इत्यादौ च रेफ एव; अर्धर्चान्ते पृश्निरूधः[8] यदूधः[9] इत्यत्र, समूधो रोमशं हतः[10] रिहन्त्यूधो अरुषासो अस्य[11] शुच्यूधो अतृणन् न गवाम्[12] पृश्निर् यद्धो मही जभार[13] इत्यत्र, यो अस्या ऊधो न वेद[14] इत्यत्र च विसर्गो वा ओकारो वा यथायथम्; ये अम्नो जाजानान् मारयन्ति[15] इत्यत्र ओकारः, अपाऽवरद्द्रिवो बलम्[16], व्यावर् देव्या मतिम्[17], आवर् जुष्टम्[18] इत्यादौ रेफः, इति विकल्पाः, भुवो विवस्वानन्वाततान[19] इत्यादौ ओत्वम्, भुवर्लोकः[20] इत्यादौ रेफ एवेत्यादिरूपेण व्यवस्था बोद्ध्या।

तत्र आवर् तमः इति प्रयोग ऋग्वेदप्रातिशाख्ये निपातनेनाऽन्वाख्यातः[21]। अन्यविषयेऽपि तत्र— "अवर् महः, अनर्धर्चान्ते स्वरघोषवत्परमूधः, न रेफेऽरुषासोऽतृणन् मही; वरवरावरिति चैकपादे व्यपपूर्वाण्यसमासाङ्गयोगे"[22] इत्युक्तम्। ऋक्तन्त्रे च— "उभयथा

१. ४।४०।१। २. ८।१३ द्र.। ३. ३।७।२(१२२)।
४. पा. व्या. भा. ८।२।६८। ५. शा. ऋ. म. सं. १।२४।१४।
६. तत्रैव १।९२।४। ७. तत्रैव १।६९।२। ८. तत्रैव ६।६६।१।
९. तत्रैव १०।७३।९। १०. तत्रैव ८।३१।९।
११. तत्रैव १।१४६।२। १२. तत्रैव ४।१।१९।
१३. तत्रैव ७।५६।४। १४. शौ. अ. वे. म. सं. १२।४।१८।
१५. तत्रैव ८।६।१९। १६. शा. ऋ. म. सं. १।११।५।
१७. तत्रैव ८।९।१६। १८. तत्रैव ७।७५।१।
१९. शौ.अ.वे.म.सं. १८।२।३२। २०. शाण्डिल्योपनिषदि १।७।५२।
२१. ४।४०। २२. १।९६–९९।

भुवोऽम्नऊधरव:"[1] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "ऊधोऽम्नो भुवसाम्"[2] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि"[3] इति । तद्वार्त्तिके च "छन्दसि भाषायाञ् च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानम्" इति । "भुवश् च महाव्याहृते:"[4] इति च सूत्रमेव ॥१३६॥

(८) रेफजारेफजविसर्गविकारा:

रेफजोऽरेफजो वाऽपि निखिलस्स्वरत४ पर: ।
विसर्ग४ के खे परे वा जिह्वामूलीयतावँ व्रजेत् ॥१३७॥
उपद्ध्मानीयताम् पे च फे वा शे वा शकारताम् ।
षे वा षत्त्वं से च सत्त्ववँ व्यवस्थित्या श्रुतौ त्विदम् ॥१३८॥
के खे पे फे तथा शे षे सेऽभिनिष्टानवर्णक: ।
प्रकृत्या स्यादिति प्राहुरेके सर्वेऽवसानके ॥१३९॥

उदाहरणानि यथा— पय: कीलालम्[5], दिव: ककुत्[6], तत: खनेम[7], वसो: पवित्रम्[8], या: फलिनी:[9]; य: कृन्तदिद् वियोन्यम्[10], अगस्त्य: खनमान: खनित्रै:[11], य: पञ्च चर्षणीरभि[12], या: फलिनी:[13]; उलूकश् शश:[14], षोडशिनष् षोडशित्वम्[15], नस् सर्वम्[16]; आशु: शिशान:[17] अदिति: षोडशाक्षरेण[18] देवो व: सविता[19] इत्यादीनि ।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अघोषे रेफ्यरेफी चोष्माण स्पर्श उत्तरे, तत्सस्थानमनूष्मपरे, तमेवोष्माणमूष्मणि, प्रथमोत्तमवर्गीये स्पर्शे वोष्मणि चाऽऽनते"[20] इति, "अव्यापत्तिx कखपफेषु वृत्ति:"[21] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "प्रत्ययसवर्णम् मुदि शाकटायन:, अविकारं शाकल्य: शषसेषु, प्रकृत्या कखयो:, पफयोश्च् च, जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयौ शाकटायन:"[22] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अघोषपरस् तस्य सस्थानमूष्माणम्, न क्षपर:,

१. ३।७।४(१२४) । २. २।५२ । ३. अष्टा. ८।२।७० ।
४. तत्रैव ८।२।७१ । ५. मा. सं. २।३४ । ६. तत्रैव ३।१२।
७. तत्रैव ११।२२ । ८. तत्रैव १।२। ९. तत्रैव १२।८९।
१०. शा. ऋ. म. सं. ८।४५।३० । ११. तद्त्रैव १।११७९।६ ।
१२. तत्रैव ७।१५।२ । १३. तत्रैव १०।९७।१५ ।
१४. तै. सं. ५।५।१८। १५. तत्रैव ६।६।११। १६. तत्रैव ४।५।१।
१७. मा. सं. १७।३३। १८. तत्रैव ९।३४। १९. तत्रैव १।१।
२०. ४।३१–३४ । २१. ४।३८ । २२. ३।९–१२ ।

कपवर्गपरश् चाऽग्निवेश्यवाल्मीक्योः, ऊष्मपर एवैकेषामाचार्याणाम्, न प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः"[१] इति । ऋक्तन्त्रे च— "ऊष्मा स्थानम्"[२] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "विसर्जनीयस्य परसस्थानोऽघोषे"[३] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "वा शरि, कुप्वोः ꣳकꣳपौ च"[४] इति । तत्र ऋग्वेदे शौनककृतऋग्वेदप्रातिशाख्यसम्बद्धायां शाखायाङ् कखपफेषु परेषु विसर्गस्याऽविकार एव, शषसेषु परेषु शषसभाव एव भवति । शुक्लयजुर्वेदेऽपि माध्यन्दिनीयशाखायाङ् कखपफेषु शषसेषु चाऽविकार एव; काण्वशाखायान् तु कखयोः पफयोश् च जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेव, शषसेषु त्वविकार एव; तैत्तिरीयचरणान्तर्गतायामात्रेयशाखायान् तु कखयोः पफभिन्नयोः परयोर् जिह्वामूलीय एव, पफयोरुपध्मानीय एव, शषसेषु च शषसभाव एव; सामवेदेऽथर्ववेदे च प्राय आत्रेयतैत्तिरीयशाखावदेव व्यवस्थेति श्रुतिषु एतद्विषये व्यवस्था नियतशाखाविषयतया व्यवस्थितत्या वेदितव्या । एताश् च व्यवस्थास् सर्ववेदपारिषदत्वेनाऽभिमतस्य पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्याने प्रवृत्तैः प्रदर्शनीया अपि सर्वैरुपेक्षिता इति वयन् तद्व्याख्यानेऽपि एता व्यवस्थाः प्रदर्शयिष्यामः । लोके तु इच्छाविकल्पा एवैते वेदितव्याः ॥१३७–१३९॥

> निष्कृत्यादौ विसर्गष् षो वाचस्पत्यादिके तु सः ।
> स्यादघोषेष्वविकृतश् श–ष–सोत्तरकेषु तु ॥१४०॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "यथादिष्टन् नामिपूर्वष् षकारं सकारमन्योऽरिफितः ककारे । पकारे च प्रत्ययेऽन्तःपदन् तु सर्वत्रैवोपाचरितस् स सन्धिः । अन्तःपादवँ विग्रहेऽकारपूर्वः पतिशब्दे द्व्यक्षरे पुंस्प्रवादे"[५] इत्यादि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— "ककारपकारयोः सकारम्, भाव्युपधः षकारम्, आविर्नितिरिड इडाया वसतिर्वरिवः, दिवोऽककुत्पृथिव्योः"[६] इत्यादि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "कखपकारपरष् षमकारपूर्वस् समवग्रहः, आविर्निरिडश्शश्वतोपसोदेवरिषोऽंहसोऽतिदिवोविश्वतोऽश्मनस्तमसः"[७] इत्यादि । ऋक्तन्त्रेऽपि— "सत्कृतिर् मासे सङ्कुकमोः, यश् चातिशये, अङ्गे च कुम्भ्यादौ"[८] इत्यादि । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "समासे सकारः

---

१. ९।२–६ । २. ४।४।७(१७७) । ३. २।४० ।
४. अष्टा. ८।३।३६, ३७ । ५. ४।४१–६४ । ६. ३।२१–३६ ।
७. ८।२३–३१ । ८. ३।७।५–४।१।१० ।

कपयोरनन्तस् सद्द्चश्श्रेयश्छन्दसाम्, निर्दुराविर्हविस्समासेऽपि"[१] इत्त्यादि। पाणिनीयव्याकरणेऽपि— "सोऽपदादौ, इणष् षः, इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य" इत्त्यादि[२]।

श-ष-सोत्तरकेषु अघोषेष्वविकृतेर् विषये च वचनानि यथा— "अघोषे रेफ्यरेफी चोष्माण स्पर्श उत्तरे; तत्सस्थानमनूष्मपरे"[३] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "न क्षपरः"[४] इति। ऋक्तन्त्रे च— "नोष्मपरे"[५] इति। पाणिनीयव्याकरणे च— "शर्परे विसर्जनीयः"[६] इति। एतद्विषये उदाहरणानि च— अद्ध्यावकः क्शाति, घनाघनः क्षोभणः[७], शतक्क्रतुः त्सरद्गनधर्वम्[८], व्यञ्जनैः प्साति इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि ॥१४०॥

तिरस्करोत्त्यादिकेषु द्विष्करोत्त्यादिकेषु च।
धनुष्करोत्त्यादिकेषु सष् षो वा स्याद् विसर्गकः ॥१४१॥

एतद्विषये च— "करङ्कलङ कृधि करत् करित्त्यपि परेषु"[९] इत्त्यादि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "अद्ध्वनस् कुकुर्वविति च"[१०] इत्त्यादि; शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम् च— "निर्दुराविर्हविरसमासेऽपि, तिरः, कुरु-करङ-करत्-कृणोतु-कृति-कृधिष्ष्वकरणयोः"[११] इत्त्यादि। पाणिनीयव्याकरणेऽपि "तिरसोऽन्यतरस्याम्, द्विस्तिरश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे"[१२] इत्त्यादि ॥१४१॥

अहरादेर् विसर्गस्य पत्त्यादिषु परेषु च।
विकल्पेन हि रेफस् स्याद् वेदेषु तु व्यवस्थया ॥१४२॥

एतद्विषये च वचनानि यथा— "रेफं स्वर्धूरपूरघोषेष्वविग्रहे"[१३] इत्त्यादि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "अहः पतौ रेफम्, परश्च च मूर्द्धन्न्यम्, स्वर्द्धूः सा सहयोः"[१४] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "अहरादीनाम् पत्त्यादिषूपसङ्ख्यानङ कर्तव्यम्"[१५] इति भाष्ये पठ्यते ॥१४२॥

---

१. २।६२–८१।   २. अष्टा. ८।३।३८–५४।   ३. ४।३१।
४. ९।३।   ५. ४।२।१।   ६. अष्टा. ८।३।३५।
७. तै. सं. ४।६।४।१।   ८. शा. ऋ. मं. सं. ८।१।११।
९. ४।४३।   १०. ३।२९।   ११. २।६३–८०।
१२. अष्टा. ८।३।४०–५४।   १३. ४।३९।   १४. ३।३९–४१।
१५. ८।२।७०।

विसर्गश् शषसेषु स्स्याल् लुप्तोऽघोषपरेषु वा ।

सयँ्युक्तमात्त्रेष्ष्वपि वा तेष्ष्वेवं स्यात् क्व चित् पुनः ।।१४३।।

एतद्विषये च वचनानि यथा— "उष्मण्ण्यघोषोदये लुप्प्यते परे नतेऽपि"[१] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये च— "लुङ् ङमुदि जित्त्परे"[२] इति; तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये च— "ऊष्मपरोऽघोषपरे लुप्प्यते काण्डमायनस्स्य"[३] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "वा शर्प्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्व्यः"[४] इति वार्त्तिकम् पट्ठ्यते । तत्त्र तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्यवचनव्याक्ख्याने त्रिभाष्ष्यरत्नकारꣳ काण्डमायनमते अघोषपरकेष्ष्वेव लोपोऽन्न्येषाम् मते तु अघोषपरकेषु घोषवत्परकेषु च शषसेषु लोप इति प्प्रतिपादितवान् । किन् तु वैदिकाभरणकार इदवँ व्याक्ख्यानम् अस्स्वीकुर्वाणꣳ खलु "अद्भ्य स्वाहा"[५] "शुक्ला स्युः"[६] इत्त्याद्दिकम् पाठन् नाऽनुमन्न्यते । ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये[७] शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये[८] पाणिनीयव्याकरणवार्त्तिके[९] च अघोषपरकेष्ष्वेव शषसेषु लोपस्स्योल्लिखितत्त्वाद् वैदिकाभरणकारस्स्य भणितिर् युक्ततरा प्प्रतीयते । तथापि तैत्तिरीयैꣳ परमप्प्रमाणतया स्वीकृतायावँ व्यासशिक्क्षायामपि "लुप्प्यते सयँ्युतोष्मोर्ध्वः"[१०] इत्त्युक्तम्; तद्व्याक्ख्याने वेदतैजसकारेणाऽपि "सयँ्युतश् चासावूष्मा च सयँ्युतोष्मा, स ऊर्ध्वो यस्मात् स विसर्गो लुप्प्यते । यथा 'तिस्स्र श्यामाः' 'ये शुक्ला स्युः' 'ऊर्ज्जस्वती स्वधाविनीः' 'हरी स्थ हर्योर् धानाः' 'चतुस्स्तनाङ् करोति' 'आयुष्टोमन् तृतीयम्' 'अग्नेस्स्तोमम् मनामहे' ।" इत्त्युक्तम्; तत्त्र न च सर्वलक्क्षणमञ्जरीकारेण न वाऽन्न्यैस् सम्पादकैꣳ किञ् चिदुक्तमिति उपलब्भ्यमानात्त्रेयतैत्तिरीयशाखापाठे घोषवत्परकेष्ष्वपि शषसेषु परेषु विसर्गस्स्य लोप एव भवतीत्त्यनुमीयते । **एवञ् च सति यथाऽन्न्येषान् तत्तच्छाखानियतानावँ विकल्पानाम् पाणिनीयेन व्याकरणेन लोकेऽपि प्प्रयोगोऽनुमन्न्यते, स्वस्स्वशाखावेदप्प्रयोगवासनावासितान्तꣳकरणानां शिष्टानां स्वस्स्ववेदानुकूलप्प्रयोगाणान् निवारयितुमशक्क्यत्त्वादनुचितत्त्वाच् च; तथैव एतस्स्य विकल्पस्स्याऽपि लोकेऽप्प्यनुमन्तव्व्यत्त्वमेव, तुल्ल्यन्न्यायत्त्वादिति प्प्रतिभाति । एवञ् च सति ब्राह्म्मणा स्नान्ति, विभान्ति मेघा स्नुषु**

---

१. ४।३६ । २. ३।१३ । ३. ९।१ ।
४. पा. व्या. भा. ८।३।३६ । ५. तै. सं. १।८।१३ ।
६. तत्त्रैव २।३।१ । ७. ४।३६ । ८. ३।१३ ।
९. पा. व्या. भा. ८।३।३६ । १०. सू. २१५ ।

परवतानाम्, बालका रमयन्ते, शवा श्मशाने शेरते, निपाता स्युः पदेपदे, बालक श्यामवर्णोऽयम्, सर्वा स्रस्तास् ततो मालाः, विषया वर्णिता श्रुतौ, बन्ध श्लथो नैव कार्यः, स्तम्भा श्लिष्टा परस्परम्, सर्वेऽपि बालका स्वस्थाः, सर्वे स्युः षष्ठका श्वेताः, दुःस्वप्ननाशिनी धन्या इत्यादयोऽपि प्रयोगास् स्युः । एतदर्थञ् च पाणिनीयव्याकरणेऽपि वचनान्तरमारम्भणीयम् प्रतिभाति ।।१४३।।

रेफजोऽरेफजो वाऽपि विसर्गश् चछयोस् तु शः ।
नित्यं स्यात् षस् तु टठयोस् तथयोः खलु सस् तथा ।।१४४।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "अघोषे रेफ्यरेफी चोष्माणं स्पर्श उत्तरे । तत्सस्थानमनूष्मपरे"[1] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "विसर्जनीयः, चछयोः शम्, तथयोः सम्"[2] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अघोषपरस् तस्य सस्थानमूष्माणम्"[3] इति; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "विसर्जनीयस्य परसस्थानोऽघोषे"[4] इति; ऋक्तन्त्रे च— "ऊष्मा स्थानम्"[5] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "विसर्जनीयस्य सः"[6] इति ।।१४४।।

विसर्गस् त्वाऽऽकारपूर्वो घोषवद्व्यञ्जने परे ।
सर्वत्र लुप्यते वेदे लोके चाऽप्यविशेषतः ।।१४५।।

उदाहरणानि यथा— पुनाना यन्त्यनिविशमानाः[7], अयक्ष्मा मा[8], शततेजा वायुः[9] इत्यादीनि । उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विसर्जनीय आकारमरेफी घोषवत्परः"[10] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "लोपन् धौ"[11] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अवर्णपूर्वस् तु लुप्यते"[12] इति । ऋक्तन्त्रे च— "अस्थाद् यम्"[13] इति; "यः (व्यञ्जने)"[14] इति च । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "(घोषवति) आकारोपधस्य लोपः"[15] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि, व्योर् लघुप्रयत्नतरश् शाकटायनस्य, लोपश् शाकल्यस्य, ओतो गार्ग्यस्य, (अशि) हलि सर्वेषाम्"[16] इति ।।१४५।।

---

१. ४।३१ । २. ३।७, ८ । ३. ९।२ । ४. २।४० ।
५. ४।४।७ । ६. अष्टा. ८।३।३४ । ७. शा. ऋ. म. सं. ७।४९।१ ।
८. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १।१ । ९. तत्रैव १।२४ ।
१०. ४।२४ । ११. ४।२९ । १२. ९।९ । १३. ३।६।७(११७) ।
१४. ४।२।८(१५८) । १५. २।५५ । १६. अष्टा. ८।३।१७–२१ ।

रेफजोऽरेफजो वाप्ीकारादिस्स्वरत४ परः।
विसर्गस् तु भवेद् रेफो घोषवद्व्यञ्जने परे ॥१४६॥
रेफे परे तत्वयं रेफो लुप्तस् स्यादिति निश्चितम् ।
तदा तस्योपधाऽदीर्घा दीर्घतत्वञ्च च प्परपद्यते ॥१४७॥

उदाहरणानि यथा– यज्ञं अपतिर् ह्वार्षीत्[1], अदितिर्व्वेत्तु[2], बहव्-वीर् य्यजमानस्य[3], सवितुर् व्वः[4], "मयोभूर् व्वातः"[5] "मा भेर् म्मा सवँ विक्क्षथाः"[6], "घृतैर् ब्बोधयताऽतिथिम्"[7] "अश्विनोर् ब्बाहुब्भ्याम्"[8] "द्यौर् ब्बधान"[9], "अग्नी रक्षांसि सेधति"[10], "मतिभी रिहन्ति"[11], "रेवती रमध्वम्"[12], "रुरू रौद्द्रः"[13], अग्ने रूपम्, असुरै रुद्धम्, "युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथः"[14], गौ रम्भते इत्यादीनि ।

एतद्विषये वचनानि च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "ऊष्मा रेफी पञ्चमो नाभिपूर्वः"[15] इति, "सर्वोपधस् तु स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी ते पुना रेफसन्धयः"[16] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च– "विसर्ज्जनीयो रिफितः"[17] इत्यादि; "भाव्भ्युपधश्च च रिद्द्विसर्ज्जनीयः, रेफे लुप्प्यते दीर्घश्च चोपधा, रेफं स्वरधौ"[18] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च– "अथ विसर्ज्जनीयः, रेफमेतेषु (स्वरघोषवत्सु)"[19] इति, "अनवर्ण-पूर्वस् तु रेफपरो लुप्प्यते दीर्घश्च च पूर्वः"[20] इति च । ऋक्तन्त्रे च— "रं विसर्जनीयो घोषे"[21] इति, "रः"[22] इति च । अत्र दीर्घविधिस् तु सूत्रे नोक्तो वृत्तिकारेणैव प्प्रतिपादितः । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "नाम्म्युपधस्य रेफः (स्वरे), घोषवति च"[23] इति, "रेफस्य रेफे"[24] इति,"रलोपे"[25] इति च । पाणिनीयव्याकरणे च– "ससजुषो रुः"[26]

---

१. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १।२ । २. तत्रैव १।१४ ।
३. तत्रैव १।१ । ४. तत्रैव १।१२ । ५. तै. स. ७।४।१७।
६. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १।२३ । ७. तत्रैव ३।१ ।
८. तत्रैव १।१० । ९. तत्रैव १।२६ ।
१०. शा. ऋ. म. स. ७।१५।१० । ११. मा. वा. शु. य. वे. म. स. ७।१६ ।
१२. तत्रैव ३।२१ । १३. तत्रैव २४।३९ । १४. शा. ऋ. म. स. १।१८०।१ । १५. १।७६ । १६. ४।२७ ।
१७. १।१६०–१६८ । १८. ४।३५–३७ । १९. ८।५, ६ ।
२०. ८।१६, १७ । २१. ३।६।५ । २२. ४।३।१० ।
२३. २।४२, ४३ । २४. २।१९ । २५. ३।२० ।
२६. अष्टा. ८।२।६६ ।

इति, "रो रि"[1] इति, "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः"[2] इति च पुरोक्तम् ॥१४६-१४७॥

एष स स्य इतीह स्याद् विसर्गो व्यञ्जने परे ।

अघोषे घोषवति वा विलुप्तो वेदलोकयोः ॥१४८॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "अथेतरेषु, ऊष्मा परिलुप्यते त्रयाणां स्वरवर्जम्"[3] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स ओषधीमयोः, व्यञ्जने च, स्य एष च"[4] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "एष स स्य इति च, नाऽस्तः"[5] इति । ऋक्तन्त्रे च— "(लु)बुदेषु स स्य व्यञ्जने, नाऽनुपूर्वः"[6] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "एष स व्यञ्जने, न सस् पदीष्ट"[7] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "एतत्तदोस् सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि, स्यश् छन्दसि बहुलम्"[8] इति ॥१४८॥

एषआदिविसर्गस्याऽन्ये विकारा अपि शश्रुतौ ।

क्वचित्क्वचिद् धि शश्रूयन्तेऽनुगमस्यास् ते यथागमम् ॥१४९॥

तथाहि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "सस् पदीष्ट"[9] इति, "सो चिन्न्वगस्त्ये दशमे च मण्डले, सा न्वीयते, सः पलिक्नीः, हि षस् तव"[10] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "एषो ह च"[11] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "न सस् पदीष्ट"[12] इति ॥१४९॥

अघो-भगो-भो-पूर्वस् तु विसर्गो लुप्यते सदा ।

घोषवत्सु व्यञ्जनेषु अघोषेष्वपि च क्वचित् ॥१५०॥

एतद्विषयस् तु विधिर् विशेषेण प्रातिशाख्येषु नोल्लिखितः । "अस्मच्छाखादौ तथाविधविषयाभावात्"[13] इत्युक्त्वा वैदिकाभरणकारेणाऽपि प्रातिशाख्येष्वेतद्विधिविचारस्याऽभावस् सूचितः । गोपथब्राह्मणे— "अधीहि भोः कः सविता"[14] "अधीहि भोः सावित्रीम्"[15] इत्यत्र भोपूर्वस्य विसर्गस्याऽघोषे व्यञ्जने परेऽलोपेऽपि "एवमेवैतद् भो भगवन्"[16] "एवमेवैतद् भो यथा भवानाह"[17] इत्यत्र घोषवति व्यञ्जने परे लोपो दृश्यते । माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशतपथब्राह्मणेऽपि "सह-

---

१. अष्टा. ८।३।३४ । २. तत्रैव ६।३।१११ ।
३. २।११ । ४. ३।१५-१७ । ५. ५।१५, १६ ।
६. ४।२।६,७। ७. २।५७,५८। ८. अष्टा. ६।१।१३२, १३३ ।
९. ४।५८। १०. ४।९४-९७। ११. ४।४५। १२. २।५८।
१३. तै. प्रा. ९।९ । १४. १।१।३२ । १५. १।१।३१ ।
१६. १।३।१४ । १७. १।३।१३ ।

स्स्रम् भो याज्ञवल्क्क्य दद्दं मः''[१] इत्त्यत्त्र घोषवति व्यञ्जने परे लोपः, "भीष्म्मम् बत भोः पुरुषान् न्वा एतत् त्पुरुषाः''[२] इत्त्यत्त्राऽघोषे व्यञ्जने परेऽलोपो दृश्श्यते। तत्त्र भगोपूर्व्वस्स्य विसर्गस्स्याऽपि "यन् नु म इयम् भगोः सर्व्वा पृथिवी''[३] इत्त्यत्त्राऽघोषे व्यञ्जने परेऽलोपो दृश्श्यते। "भो सर्प्प भद्द्र भद्द्रन्ते दूरङ्गच्छ महायशाः। जनमेजयस्स्य यज्ज्ञान्ते आस्तीकववनं स्मर''[४] इति ऋग्वेदखिलेषु केषु चित् पुस्तकेषु प्राप्प्यमाणे श्लोके तु अघोषे व्यञ्जने परेऽपि विसर्गलोपो दृश्श्यते। अत्त्र विद्द्वद्भिर् भृशवं विचारणीयम् भाति। एतद्विधिविषये पाणिनीयव्याकरणेऽपि "भो-भगो-अघो-अपूर्व्वस्स्य योऽशि, व्योर् लघुप्प्रयत्नतरश् शाकटायनस्स्य, लोपश् शाकल्ल्यस्स्य, ओतो गार्ग्यस्स्य, उञि च पदे, हलि सर्व्वेषाम्''[५] इति प्प्रोक्तम् ॥१५०॥

(ख) व्यञ्जनोपजनप्प्रधानव्यञ्जनसंहितानिरूपणम्

शषसेषु ङात् परेषु मद्ध्ये क उपजायते।
प्रायस् सर्व्वेषु वेदेषु भाषायान् तु विभाषया ॥१५१॥

लोके खलु इच्छाविकल्पेन ककारागमः खकारागमो वा भवति, नैव वा ककारागमः खकारागमो वा। वेदेषु तु कस्स्याञ् चिच् छाखायान् नित्त्यङ् ककारागमः, कस्स्याञ् चिन् नित्त्यङ् खकारागमः, कस्स्याञ् चित् तु नैवाऽऽगमस् स्यात्। तत्त्र ऋग्वेदप्प्रातिशाक्क्ये— "ङकारेऽघोषोष्मपरेऽन्तरैके ककारम्''[६] इत्त्युक्तम्; तदुदाहरणतया च— 'अर्वाङ्क्छश्श्वत्तमम्[७], प्रत्त्यङ्क्स विश्श्वा भुवना[८]' इत्त्यादि प्प्रदर्शितवं व्याक्ख्यात्त्रा। शुक्ल्यजुर्वेदप्रातिशाक्क्ये तु— "ङनौ क्क्ताबभ्यां सकारे, न दाल्भ्यस्स्य''[९] इत्त्युक्तम्। तदुदाहरणे च 'प्राङ्क्सोमः'[१०] इत्त्यादि प्प्रदर्शितवं व्याक्ख्यात्त्रा। तैत्तिरीयप्रातिशाक्क्येऽपि— "ङपूर्व्वः ककारस् सषकारपरः''[११] इत्त्युक्तम्, तदुदाहरणानि च 'प्रत्त्यङ्क्सोमः[१२], सदृङ्क्समानैः[१३], प्रत्त्यङ्क्षडहः[१४]' इत्त्यादीनि प्प्रदर्शितानि टीकाकारैः। अर्वाङ् सुवर् न ज्योतिः[१५] इत्त्यत्त्र तु ङकारसकारयोर् मद्ध्ये कण्डिकाया

---

१. ११।४।३।२०। २. ११।६।१।३—६। ३. १४।५।४।२; १४।७।३।३। ४. २।१।५। ५. अष्टा. ८।३।१७—२२। ६. ४।१६। ७. शा. ऋ. म. सं. ३।३५।६। ८. तत्त्रैव ९।८०।३। ९. ४।१५, १६। १०. मा. सं. १९।३। ११. ५।३२। १२. तै. सं. १।८।२१। १३. तत्त्रैव २।२।८।६। १४. तत्त्रैव ७।४।२।५। १५. तत्त्रैव ४।४।४।७, ८।

विभजनान् न संहितेति प्प्रतीयते। ऋक्तन्त्रे च— "अन्त्यात् प्रथमोऽघोषे"[१] इति। तत्त्र वृत्तिकारेण तु लौकिकान्येवोदाहरणानि प्प्रदर्शितानि प्प्रतीयन्ते। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् च— "ङणनेभ्यष् कटतैश् शषसेषु"[२] इति। किन् तु "प्रत्यङ्ङ समाहितः[३], प्रत्यङ्ङ सोमः[४], प्रत्यङ्ङ सूर्यम्[५], प्रत्यङ्ङ स्वधया[६], अर्वाङ्ङ सुवर्णैः[७]" इत्यादिषु शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाङ्ङ ककारागमो नोपलभ्यते मुद्द्रितग्रन्थेषु। सम्पादकानान् दोषो वाऽयवँ वस्तुस्थितिरेव तादृशीति शौनकिभिरभियुक्तैर् विमृश्श्यम्। पाणिनीयव्याकरणेऽपि वेत्त्यनुवृत्तौ "ङणोष् कुक् टुक् शरि"[८] इत्त्युक्तम्। एवञ् च ऋग्वेदे शुक्लयजुर्वेदे कृष्णयजुर्वेदे अथर्ववेदे च प्प्रातिशाक्ख्यवचनेभ्यष् ककारोपजनोऽयन् नित्त्यष् प्रतीयते। ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनाच् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनाच् च कासुचिद् वेदशाखासु नाऽयङ्ङ ककारोपजन इति प्प्रतीयते। अतष् 'प्रायस् सर्वेषु वेदेषु' इत्त्युक्तम्। भाषायावँ विकल्पेन ककारोपजनो भवतीति तु पाणिनीयव्याकरणादवसेयम् ॥१५१॥

नञ् चकारोऽनुगच्छेद् वा शकारे तालुजे परे।
दन्त्ये से तश् श्रुतौ नित्त्यम् भाषायान् तु विभाषया ॥१५२॥

उदाहरणानि यथा— घनेव वज्जिरञ्च् छ्नथिहि[९], अस्माञ्च् छत्त्रूयतीमभि[१०], त्वन् तान् त्सञ् च प्प्रति चासि मन्मना[११], त्रीन् त्समुद्द्रान्[१२], विद्द्वान् त्सोमेन यजते[१३], महान् त्समुद्द्रः[१४], हरिवान् त्सुतानाम्[१५], तान् त्सत्त्यौजाः[१६] इति वेदेषु उदाहरणानि। लौकिके प्रयोगे तु भवाञ् च्शेते, भवाञ् शेते; भवान् त्सायाह्न्ने विहरति, भवान् सायाह्न्ने विहरति इत्त्यादीनि उदाहरणानि बोद्ध्यानि। एतद्विषये वचनानि च— "ञकारे शकारपरे चकारम्"[१७] इति, "टकारनकारयोस् तु आहुस् सकारोदययोस् तकारम्"[१८] इति च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये। शुक्लयजुर्वेद-

---

१. ४।५।२। २. २।६। ३. ४।११।८।
४. ६।५१।१। ५. १३।१।५६। ६. १३।२।३।
७. १३।३।१६। ८. अष्टा. ८।३।२८। ९. शा. ऋ. म. सं. १।६३।५।
१०. शौ. अ. वे. म. सं. ३।१।३। ११. शा. ऋ. म. सं. २।१।१५।
१२. मा. सं. १३।३१। १३. तै. सं. ३।२।२।३।
१४. कौ. सा. आ. सं. ४२९। १५. तत्त्रैव २२६।
१६. शौ. अ. वे. म. सं. ४।३६।१। १७. ४।१८। १८. ४।१७।

प्रातिशाख्ये तु चकारागमो न प्रतिपादितः, "ङनौ कृताभ्यां सकारे"[१] इत्येवोक्तम्। तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि चकारागमोऽयं नैव प्रतिपादितः, तकारागमस् तु "टनकारपूर्वश् च तकारः"[२] इति प्रतिपादितः। ऋक्तन्त्रे च— "अन्त्यात् प्रथमोऽघोषे, नात् सि"[३] इति उक्तम्। शौनकीयचतुरध्यायिकायां च – "ङणनेभ्यः कटताः शषसेषु"[४] इति कटताऽऽगमाः प्रतिपादिताः, शकारे परे तकारस्य चकारताप्राप्तिर् भवतीति चकारागमोऽपि तत्र प्रतिपादितो मन्तव्यः। पाणिनीयव्याकरणे च— "शि तुक्"[५] इति, "नश् च"[६] इति च। तत्र चकाराऽऽगमश् शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च न प्रतिपादित इति तस्य ऋग्वेदादौ नित्यं सत्ता शुक्लयजुर्वेदादौ च नित्यमभाव इति वेदे तस्य व्यवस्थितो विकल्पोऽवसेयः; तकारागमस् तु सर्ववेदशाखासु नित्यो विज्ञायते; पाणिनीयव्याकरणप्रामाण्यात् तु तस्य लौकिके प्रयोगे इच्छाविकल्पविषयत्वमवसीयते। यद्यपि शौनकीयचतुरध्यायिकाया "ङणनेभ्यः कटताः शषसेषु"[७] इति वचनात् पदान्तस्थान् नकारान् मूर्धन्ये षकारे परेऽपि तकारागमो भवतीति प्रतीयते; "षडाहुश् शीतान् षडु मास उष्णान्"[८] इत्यादिषु शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायां तत्सम्भावनास्थलानि अपि प्राप्यन्ते; तथाऽपि अन्येषु प्रातिशाख्येषु एतादृशविधेरनुपलभ्यमानत्वात्, पाणिनिनाऽपि "ङणोः कुक् टुक् शरि, डः सि धुट्, नश् च, शि तुक्"[९] इत्यत्रैतस्य विधेरनुल्लिखितत्वाद्, वार्तिककार–भाष्यकारादिभिरप्यत्रोक्तस्य विधेरपूरणान् नाऽयं विधिरास्थेय इति प्रतीयते। अत्र च शौनकिभिराथर्वणिकैरभियुक्ततमैर् निर्णयः कार्यः॥१५२॥

पदान्तगाट् टकारात् तु सकारादौ पदे परे।
तयोर् मध्ये विकल्पेन तकार उपजायते॥१५३॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "टकारनकारयोस् तु आहुस् सकारोदययोस् तकारम्"[१०] इति। तदुदाहरणम् 'अप्राट् त्स प्रैति'[११] इत्युक्तमुद्राटेन। शाकलऋग्वेदसंहितायां तु तत्र तकारागमो मुद्रितपुस्तकेषु न दृश्यते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये नाऽयमागमोऽन्वाख्यायते।

१. ४।१५। २. ५।३३। ३. ४।५।२,३। ४. २।६।
५. अष्टा. ८।३।३१। ६. तत्रैव ८।३।३०। ७. २।९।
८. ८।६।१७, १३।१।४, १३।३।६। ९. अष्टा. ८।३।२८–३१।
१०. ४।१७। ११. शा. ऋ. म. सं. १०।३२।७।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "ट-न-पूर्वश्च तकारः"[1] इत्युक्तम्। तदुदाहरणञ्च— "वषट् त्स्वाहा"[2] इति। ऋक्तन्त्रे च— "टान्तमेके (प्रकृत्या नैगिः)"[3] इति प्रोक्तम्। तदुदाहरणानि च 'षट् त्सा भोजयति, षट्त्स्वितम्, षट्त्स्वितिकायनः' इति तद्वृत्तिकारेण प्रदर्शितानि। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "टकारात् सकारे तकारेण"[4] इति। तदुदाहरणानि च— "विराट् त्स्वराजम्[5], पृतना षाट् त्सुवीरः[6], त्रिशताष् षट् त्सहस्राः[7]' इति तद्वृत्तिकारेणोक्तानि। पाणिनीयव्याकरणेऽपि— "डस् सि धुट्"[8] इति प्रोक्तम्। तदुदाहरणे च भाष्ये श्वलिट् त्साये, मधुलिट् त्साये इत्येवोल्लिखिते। जयादित्येन पुरुषोत्तमदेवेन च ते एवोल्लिखिते। "श्वलिट् ष्ठीव्यति मधुलिट् ष्वष्कते, ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वाद् डस् सि धुड् इति धुट् प्रसज्ज्येत"[9] इत्यपि पाणिनीयव्याकरणभाष्ये प्रोक्तम्। अतोऽयन् तकारोपजनो नैकपदमध्ये भवतीति विज्ञायते। न च प्रक्रियाकौमुद्यादिषु "लिट्त्सु" इत्यादिकानि रूपाणि व्युत्पादितानि। **अतो लिट्सु इत्यादिषु एकपदमध्ये तकारागमम् प्रदर्शयन् भट्टोजिस् तत् समर्थयमाना नागोजिप्रभृतयश् चाऽवधीरणीया एव**। ते खलु ऋक्तन्त्रवृत्तेर् भ्रष्टेन पाठेन व्यामोहिताः प्रतीयन्ते ॥१५३॥

पदान्तस्स्थाण् णकारात् तु शषसेषु परेषु हि।
वेदे कस्मिंश्चिद् धि लोकेऽपि वा ट उपजायते॥१५४॥

अयवँ विधिर् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये नोल्लिखितः, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि नैवोल्लिखितः, तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि नैव प्रतिपादितः। ऋक्तन्त्रे तु— "अनृयात् प्रथमोऽघोषे"[10] इत्ययवँ विधिः प्रोक्तः। वृत्तिपाठभ्रंशात् तदुदाहरणानि त्वस्फुटानि। शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "ङणनेभ्यः कटतैश् शषसेषु"[11] इति प्रोक्तम्। तत्रोदाहरणानि तु वृत्तिकृता गण् ट्शेते, गण् ट्षण्डे, गण् ट्साये इति लौकिकान्येव प्रदर्शितानि, नाऽथर्ववेदादुद्धृतानि। पाणिनीये व्याकरणे च— "ङ्णोः कुक् टुक् शरि"[12] इति वेत्यनुवर्तमाने प्रोक्तम्। तदु-

---

१. ५।३३। २. तै. सं. ७।३।१२।९। ३. ४।५।४।
४. २।८। ५. शौ.अ.वे.म.सं. ८।६।६। ६. तत्रैव ११।१।२।
७. तत्रैव ११।५।२। ८. अष्टा. ८।३।२९।
९. ६।१।६४। १०. ४।५।२। ११. २।९।
१२. अष्टा. ८।३।२८।

दाहरणानि च जयादित्त्येन वण् ट्शेते, वण् शेते, वण् ट्साये, वण् साये इति; पुरुषोत्तमदेवेन च वण् ट्शेते, वण् शेते, वण् ट्षण्डे, वण् षण्डे इत्त्युक्तानि । भट्टोजिना तु 'सुगण् ठ्षष्ठः, सुगण् ट्षष्ठः, सुगण् षष्ठः' इत्त्येवोक्तम् । प्रातिशाक्ख्येषु मद्ध्ये खलु ऋक्तन्त्रे शौनकीयचतुरद्-ध्यायिकायाञ् चेति द्वयोरेव केवलभाषाविषयान् नियमानपि प्प्रतिपाद-यतोरन्न्यप्रातिशाक्ख्यविलक्क्षणयोः प्रातिशाक्ख्ययोरेवाऽस्स्य नियम-स्स्योल्लेखात्, तद्वृत्तिकारैरपि वैदिकस्स्योदाहरणस्स्याऽप्प्रदर्शितत्त्वाद् वेदे प्रविरल एवाऽस्स्य नियमस्स्य विषय इत्त्यवसीयते । कस्स्याञ् चिल् लुप्तायां शाखायामस्स्य नियमस्स्य विषयस् स्थितस् स्यात् । लोकेऽपि सुदुर्लभ एवाऽस्स्य नियमस्स्य विषयः । **पाणिनिरपि वेदविषयकान् स्थूलान् विषयानपि विस्वदद्दर्शति, प्रायेण लोकमात्त्रविषयान्, तत्त्राऽपि लोकेऽपि प्प्रविरलविषयान् एतादृशान् नियमानपि प्प्रतिपादयतीति** तत्प्रवृत्तिरपि चिन्तनीयैव ॥१५४॥

अघोषादूष्मणस् पर्शे परे तन्मद्ध्य आगमः ।

परस्स्थस्स्पर्शवर्गीयप्प्रथमस्स्य भवेत् क्व चित् ॥१५५॥

तदुक्तन् तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये— "अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽ-भिनिधानस् स्पर्शपरात् तस्स्य सस्स्थानः"[१] इति । तदुदाहरणानि च तैत्-तिरीयसंहितायाम् प्रायेण— यः क्कामयेत[२], उरुक्क्षयाय नः क्कृधि[३] यः प्पाप्मना[४], शुनन् नः प्फालाः[५] एवश्च् छन्दः[६] कामश्च् च मे[७] मारुतम् पृश्त्निम्[८] काममश्त्नुते[९] अश्प्मन्नूर्ज्जम्[१०] निष्ट्टपामि[११] कृष्ट्णो-ऽसि[१२] ग्रीष्प्मो हेमन्तः[१३] वायवस्त्थ[१४] अति दिवस्प् पाहि[१५] अयस्प्मयम्[१६] इति । एतच् च व्यासशिक्क्षायामपि प्प्रतिपादितम्[१७] । एष विधिः केनाऽप्प्यंशेन विलक्क्षणो दृश्श्यते । एतञ् चोक्ततैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्य-सूत्त्रव्याक्ख्याने "अभिनिधीयत इति अभिनिधानः, आरोपणीय इत्त्यर्थः । वेदान्तरे तस्स्याऽभावादत्त्राऽऽरोपणीयत्त्वम्" इति मतिम् प्रदर्शयता त्रिभाष्यरत्नकारेण, "स खल्वभिनिधान इत्त्युच्च्यते । अभिनिधीयते

१. १४।६। २. २।१।२। ३. १।३।४। ४. २।३।१३।
५. ४।२।५। ६. २।१।६। ७. ४।७।३।१। ८. २।१।६।२।
९. व्या.शि.वे.तै., सू. ३५१–३५२ (पृ. १३४)। १०. ४।६।१।१।
११. १।१।१०।१। १२. १।१।११।१। १३. ५।७।२।४।
१४. १।१।१।१। १५. १।८।१४।२। १६. ४।२।५।३।
१७. सू. ३५१–३५२।

प्रक्षिप्यत इत्यभिनिधानः । प्रक्षिप्यमाणतुल्यः कार्यान्तरविधावविद्यमानवद् भवतीति यावत्'' इति जल्पता वैदिकाभरणकारेण च कथमपि सूचितम् । 'पृश्निम्' 'अश्नुते' 'कृष्टणः' 'रीष्पमः' 'अयस्प्मयम्' इत्येतादृशाः प्रयोगाः पाणिनीयेन व्याकरणेनाऽनन्वाख्याताः प्रातिशाख्यान्तरेष्वपि अव्याख्याता भृशं विचारणीया दृश्यन्ते । एष विधिर् व्यञ्जनद्वित्वप्रकरणे प्रतिपादयितुमपि उक्तेनैव वैलक्षण्येन न शक्य इति चाऽत्र प्रतिपादितो बोद्धव्यः ॥१५५॥

नान्तात् पदाच् चकारे वा तकारे वा परे सति ।
नस्याऽनुस्वारभावे वा रागत्वे वाऽपि सम्मते ॥१५६॥
शस्य वा सस्य वा तत्रोपजनस् स्वीकृतो भवेत् ।
नस्य शत्वेऽथवा सत्वे सतेऽनुस्वारकस्य वा ॥१५७॥
पुमस् समस् च सस्याऽपि विकारे सम्भवेदपि ।
वर्णस्योपजनोऽत्रैतेऽप्राधान्यात् त्ववधीरिताः ॥१५८॥

एते वर्णोपजनयुक्ता अपि व्यञ्जनसंहिताविशेषाः खलु एतेषु वर्णविशेषविकारस्यैव प्राधान्याद् वर्णोपजनस्याऽऽनुषङ्गिकत्वाच् चाऽत्र प्रकरणे नोपात्ताः, पूर्वमेव यथास्थानमुपात्ता वेदितव्याः ।

शैत्यायनादिसम्मतो[1] वर्गतृतीयहकारयोर् मध्ये वर्गचतुर्थस्योपजनश् चाऽत्रोपेक्षितः, तैत्तिरीयकेऽपि तस्याऽनिष्यमाणत्वादन्यत्राऽपि तस्याऽप्रसिद्धेश् च ।

स्वराच् छकारे परे चकारस्याऽऽगमोऽपि स्वरव्यञ्जनसंहिताप्रकरणे प्रतिपादयितुं शक्योऽपि ऋग्वेदप्रातिशाख्याद्यनुरोधाद्[2] अस्माभिरपि व्यञ्जनद्वित्वप्रकरणे एव प्रोक्तो बोद्धव्यः ॥१५६–१५८॥

(ग) परव्यञ्जनविकारिव्यञ्जनसन्धिनिरूपणम्

(१) तकारस्य टकारभावः

विसर्जनीयान् मूर्धन्यषकारत्वङ्गतात् परः ।
तकारः खलु वेदेषु टकारो भवति ध्रुवम् ॥१५९॥
यस्मात् कस्मादपि च षात् परयोस् तथयोरपि ।
टठौ भवेतावं वेदे च लोके चाऽपि हि सर्वदा ॥१६०॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— ''तकारवर्गस् तु टकारवर्गमन्तःपदस्थोऽपि षकारपूर्वः''[3] इति, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— ''षात्

१. तै. प्रा. ५।४०; द्र. तै. प्रा. त्रिभा. र. ५।४१, वै. आ. ५।४१ ।
२. ऋ. प्रा. ६।३, १२, १३; तै. प्रा. १४।८; ऋक्तन्त्रे ५।६।२, ३। ३. ५।११।

तथौ मूर्द्धन्न्यम्''[१] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि— ''वाघाषपूर्वस् तष् टम्, थश् च ठम्''[२] इति । ऋक्तन्त्रे च— ''षाद् दन्त्यः''[३] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— ''षकारान् नानापदेऽपि''[४] इति; पाणिनीयव्याकरणेऽपि— ''ष्टुना-ष्टुः''[५] इति ॥१५५–१५६॥

(२) नकारस्स्य णकारभावस् तदपवादाश् च

पदान्तस्थटवर्गीयवर्णस्स्योत्तरतस् स्थितः ।

नगर्याश् च नवत्याश् च नकारो णो भवेत् सदा ॥१६१॥

तथा हि पाणिनीयव्याकरणे भाष्ष्यम्— ''अत्यल्पमिदमुच्च्यतेऽनामिति । अनाम्नवतिनगरीणाञ् चेति वक्तव्व्यम्''[६] इति ॥१६१॥

ऋरषैस् सहितात् पूर्वपदादुत्तरकस्स्य तु ।

समास उत्तरपदस्थस्स्य स्स्यान् नस्स्य णश् श्रुतौ ॥१६२॥

एतद्विषये च वचनानि यथा— ''ऋकाररेफषकारा नकारं समानपदेऽवगृह्य्ये नमन्ति । अन्तःपदस्स्थमककारपूर्वा अपि सन्ध्याः ॥ सन्ध्य ऊष्माऽप्य्यनिङ्ग्ये''[७] इत्त्यादीनि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च– ''ऋवरेफेभ्भ्यो नकारो णकारं समानपदे''[८] इत्त्यादीनि; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि– ''अथ नकारो णकारम्, षुषूर्क्ष्धिसुवस्समिन्द्रास्थूर्युरुवाष्षट्तिरग्ग्रामनिष्पूर्वः''[९] इत्त्यादीनि; ऋक्तन्त्रे च— ''दे नो मूर्धन्न्यम्''[१०] इत्त्यादीनि; शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— ''ऋवर्णरेफषकारेभ्भ्यस् समानपदे नो णः, पूर्वपदाद् द्रुघणादीनाम्''[११] इत्त्यादीनि । पाणिनीयव्याकरणे च— ''रषाभ्भ्यान् नो णस् समानपदे, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः''[१२] इत्त्यादीनि॥१६२॥

वर्णैश् चटतवर्गीयैर् व्यवेतलँ लशसैरपि ।

ऋरषा नमयन्त्येते नकारन् नैव कर्ह्यपि ॥१६३॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''न मद्ध्यमैस् स्पर्शवर्गैर् व्यवेतम्''[१३] इति, ''तथा शकार–सकारव्यवेतं सर्वादिषु''[१४] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि— ''शिलिसिवर्ग्गमद्ध्यमव्व्यवहितोऽपि''[१५] इति, तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— ''न षुम्नोऽग्निर् युष्मानानीतोऽन्तोऽलोपात्

---

१. ३।७६ । २. ७।१३, १४ । ३. ५।७।११ ।
४. २।१६ । ५. अष्टा. ८।४।४१ । ६. ८।४।४२ ।
७. ५।४०– । ८. ३।८५– । ९. ७।१– । १०. ५।६।७– ।
११. ३।७५– । १२. अष्टा. ८।४।१– । १३. ५।४२ ।
१४. ५।४३ । १५. ३।९५ ।

त्स्पर्शपरो व्यवायेषु शसचटतवर्गीयेषु''[१] इति । ऋक्तन्त्रेऽपि— ''न मद्ध्यमवर्गीयैर् व्यवेतलँ लशसैश् च''[२] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— ''व्यवाये शसलैः, चटतवर्गैश् च''[३] इति । पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि— ''चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह- त्रिभिश् च मद्ध्यमवर्गैर् लशसैश् च व्यवाये नेति''[४] इति ।।१६३।।

ककारपूर्वकाश् चैते न नण् णमृचि कुर्वते ।

अकपूर्वा अपि स्स्पर्शयुतञ् च ययुतन् तथा ।।१६४।।

उस्स्रयाम्म्णेऽनुस्स्रयाम्म्णे सुषाम्म्णे वृषमण्ण्यवः ।

प्रण्ण्यश् चाऽधिषवण्ण्या चेत्त्यत्त्र नो णो भवेद् धि च ।।१६५।।

एतच् च ''अककारपूर्वाः''[५] इति वचनेन, ''यकारस्स्पर्शसंहितम्''[६] इति वचनेन,''उस्स्रयाम्म्णेऽनुस्स्रयाम्म्णे सुषाम्म्णे वृषमण्ण्यवोऽधिषवण्ण्या प्रण्ण्यः''[७] इति वचनेन च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये प्रोक्तम् ।।१६४–१६५।।

परिप्प्रेन्द्रऋषिबभ्यस् तु परत्त्वे प्रायशश् श्रुतौ ।

पवर्गीयव्व्यवायेऽपि नकारो णो भवेन् न हि ।।१६६।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''परिप्रऋषीन्द्रादिषु चोत्तमेन''[८] इति । तदुदाहरणानि च— ''परिपानमन्ति''[९] इत्त्यादीनि शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् ।।१६६।।

नाभिनिर्णिक्शब्दयोश् चाऽऽदिस्स्थो नो णो भवेन् न हि ।

कर्मनिष्ठान् दीर्घनीथे इत्त्यत्त्रापि तथैव च ।।१६७।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''नाभिनिर्णिक्प्रवादादी''[१०] इति; ''कर्मनिष्ठान् दीर्घनीथे''[११] इति च ।।१६७।।

शुभ्र-युष्मा-त्रिपूर्वश् च ह्रस्स्वदीर्घोदयस् तथा ।

पुरु-त्त्वेष-परश् च स्स्यान् न णो ह्रस्स्वोदयो हि नः ।।१६८।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''ह्रस्स्वोदयन् त्वेषपुरूवेवमादिषु; त्रिशुभ्रयुष्मादिषु चोभयोदयम्''[१२] इति ।।१६८।।

भानुशब्दे हिनोमीति पदेऽपि स्स्यान् न नस्स्य णः ।

प्रहिणोतीत्त्यादिके तु स्स्याद् धि सर्वत्त्र नस्स्य णः ।।१६९।।

एतद्विषयेऽपि ''भानुशब्दे, हिनोमीति च''[१३] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्य-

---

१. १३।१५ । २. ५।६।१४(२७५) । ३. ३।६३,६४ ।
४. १।१।९, वा. ५ । ५. ५।४० । ६. ५।४७ । ७. ५।५४ ।
८. ५।४३ । ९. शा. ऋ. म. सं. ५।४४।११ । १०. ५।४६ ।
११. ५।४८ । १२. ५।५१, ५२ । १३. ५।४९, ५० ।

वचनम् । हिनोमीत्यत्र निषेधात् प्रहिणोतीत्यादिषु णत्वमुत्सर्गप्राप्तम् भवत्येवेति बोद्ध्यम् । शुक्लयजुर्वेदे तु— "प्रहिणोमि"[1] इत्यत्रापि णत्वम् भवति; तदुक्तन् तत्प्रातिशाख्ये— "प्र नेति-नुदाति-हिनोमीनाम्"[2] इति । परिपूर्वस्य हिनोतेर् णत्वन् न भवतीति "परेर् हिनोतेः"[3] इति शौनकीयचतुरध्यायिकायामुक्तम् । पाणिनिना तु— "हिनु मिना"[4] इत्युक्त्वा प्रहिणोमीत्यत्राऽपि औत्सर्गिकण् णत्वम् प्रतिपादितम् ॥१६९॥

नस् समासे ह-रहिते त्र्यधिकाक्षरकेऽपि च ।
पुरः-पुनश्-चतुर्-ज्योतिर्-दुः-पूर्वपदके न णः ॥१७०॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अहकारेष्वधिकत्र्यक्षरेषु च पुरःपुनर्दुश्चतुर्ज्योतिरादिषु"[5] इति ॥१७०॥

प्रपीनम् बभ्रुनीकाशास् तथा वार्ध्रीनसोऽपि च ।
ब्रह्मवन्ति क्षत्रवनीन्द्राग्नी च षुम्न इत्यपि ॥१७१॥
पुरोनुवाक्याश् च पुरोनुवाक्याभिस् तथैव च ।
युष्मानीतश् च चर्मम्नमेषु णत्वन् न हीष्यते ॥१७२॥
शरीमणा इति शाखासु कासु चिण् णत्वमिष्यते ।
वार्ध्रीणसेऽपि लोके तु दृश्यते णत्वमेव च ॥१७३॥

एतद्विषये च शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "नि-वनि-नसः प्रपीनम्, शरीमना इत्येके, इन्द्राग्ँनी चित्रभानो वार्त्रघ्ँनन् दुःष्वप्ँन्यन् ध्रुवयोनिः पुरोनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्च चर्मम्नम्"[6] इति; "नृशरीपूर्वो मनाः"[7] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये ॥१७१–१७३॥

दीर्घान्ताख्यातषाच् चोरुशब्दाच् चाऽथ सुशब्दकात् ।
परस्थस्य न इत्यस्य नसस्य णो भवति श्रुतौ ॥१७४॥
न इत्यस्योपसर्गस्थरेफाच् चाऽपि परस्य च ।
नसस्य णस् स्याच् श्रुतौ प्रायो लोके नासार्थकस्य तु ॥१७५॥
पुरुप्रिया नेषि ब्रह्मा षु ष्म पर्षि सुतेषु च ।
सवनेष्वर्यमेन्द्रेति चैतेभ्यश् चाऽपि नो हि णः ॥१७६॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "पुरुप्रिया ब्रह्मम सुतेषु नेषि प्लुताकारान्तं सषकारमिन्द्र । न ते सु स्मेति सवनेषु पर्षि स्वरर्यमा प्रोरु

---

१. मा. सं. ३५।१९ । २. ३।८८ । ३. ३।८८ ।
४. अष्टा. ८।४।१५ । ५. ५।५३ । ६. ३।९०–९२ ।
७. ७।९ ।

परीति तैर् नः''[1] इति; ऋक्तन्त्रे च— ''नो व''[2] इति। पाणिनीय-व्याकरणे च— ''नश् च धातुस्थोरुषुभ्यः, उपसर्गादनोत्परः''[3] इति प्रोक्तम् ।।१७४–१७६।।

मित्राय मुञ्चत हेडो राया पूषाऽविषद् गधि ।
वाजान् कृणोत नव्येभिस् त्मने चेति च्छकारवत् ।।१७७।।
पदञ् चेति परेष्वेषु नय प्रतरमेतयो ।
युग्मयो[4] परयोश् चापि न भवेन् नस् तु णश् श्रुतौ ।।१७८।।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— ''हेडो मुञ्चतम् मित्राय राया पूषा गद्ध्यविषच् छकारवत्। नव्येभिस् त्मने वाजान् कृणोत द्द्वे नय प्रतरम् परेषु न''[4] इति ।।१७७–१७८।।

समिन्द्र णस् स्वर् ण चेत्यादिकेष्वपि च नस्य णः ।
अस्तृभूरि णाविति भवेन् नावित्यस्य च नस्य णः ।।१७९।।

एतद्विषये शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य ''निषण्णाय रथवाहण-मिन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्र ण उरुष्या णो रक्षा णः षू णः षु णः षु णासत्या स्वर् णाऽस्तृभूरि णौ प्र ण आयूंषि;परि ण इति शाकटायनः''[5] इति सूत्रे प्रमाणभूते ज्ञेये ।।१७९।।

गोरोहेण निर्गमाणीन्द्र एणाश् चाऽथ वार् ण च ।
अग्नेरवेणेन्द्र एणं शक्र एणन् तथैव च ।।१८०।।
प्रहिणोमि षु णासत्या प्रणुदा रथवाहणम् ।
परा णुदस्व चेत्येषु नकारो णो भवेच् छ्रुतौ ।।१८१।।

एतद्विषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— ''गोरोहेण निर्गमाणीन्द्र एणा इन्द्र एण स्वर् ण परा णुदस्व। अग्नेरवेण वार् ण शक्र एणम्''[6] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— ''निषण्णाय रथवाहणमिन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्र ण उरुष्या णो रक्षा ण षू णः षु णः षु णासत्या स्वर् णाऽस्तृभूरि णौ प्र ण आयूंषि,परि ण इति शाकटायनः,प्र नेति-नुदाति-हिनोमीनाम्''[7] इति प्रोक्तम् ।।१८०–१८१।।

प्रपरिभ्याम् परत्वे तु नयत्यर्थेषु नोत्तमः ।
आनीन् नु त्वन् नोनुवुश् चेत्येषु णत्वं श्रुतौ स्मृतम्।।१८२।।

---

१. ५।५८। २. ५।६।१२। ३. अष्टा. ८।४।२७,२८।
४. ५।५९। ५. ३।८६, ८७। ६. ५।६०।
७. ३।८६–८८।

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "आनीन् नु तत्यन् नोनुवुर् नोनुमश् च नयत्त्यर्थन् च प्रपरीतिपूर्वौ"[१] इति ॥१८२॥

दूणाशे दूडभे दूड्ढ्चे दुर् दूभूतन् निमित्तकम् ।

न-द-धानाम् बुधैर् ज्ञेयन् नमयित् श्रुतौ सदा ॥१८३॥

उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "दूड्ढ्यदूणाशदूडभप्रवादा दुर् दूभूतमक्क्षरन् तेषु नन्तृ"[२] इति । अत्र दूणाशग्ग्रहणेन दूणशस्स्यापि[३] ग्ग्रहणमिष्ष्यते । एतद्विषये शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "उकारन् दुर्द् दे, नाशे च, पुरो दाशे, अनसो वाहौ सकारो डकारम्, ओकारमितः सिञ्चतौ सोपधः,षड् दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोर्त्थयोश्च् च"[४] इत्त्यादिकवँ् वचनन् द्रष्टव्व्यम् । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च—"दुर उकारो दाशे, परस्स्य मूर्धन्न्यः"[५]इति । अत्र दूणाशप्रसङ्गादन्न्यदप्प्युक्तम्॥१८३॥

संहिताजष् षकारोऽपि समाने चाऽनवग्ग्रहे ।

पदे स्स्थितन् नकारन् तु नमयेदृक्षु सर्वथा ॥१८४॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सन्ध्य ऊष्माऽप्प्यनिङ्ग्ये"[६] इति । तदुदाहरणञ् च शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायायँ् यथा— "यदि क्क्लोशमनु ष्ष्वणि"[७] इति ॥१८४॥

सङ्क्षिप्तोऽयण् णत्त्व-विधि× पदपाठोपकारकः ।

प्रदर्शितो विस्तरोऽस्स्य प्रातिशाक्ख्येषु दृश्श्यताम् ॥१८५॥

पदपाठोपकारक इति कथनात् क्रमादिपाठोपकारकत्त्वमप्प्येतद्विधिज्ज्ञानस्स्य प्रदर्शितम् भवति; तेषामपि पदज्ज्ञानमूलकत्त्वात् । वैदिकलौकिकतत्साधारणणत्त्वविधिज्ज्ञानाय पाणिनीयव्याकरणमप्प्युपकारकमेव । तच् च समीचीनतरावँ् व्याक्ख्यामपेक्क्षते । ताञ् च करिष्ष्यामो यथावसरम् ॥१८५॥

(३) शकारस्स्य छकारभावः

नित्त्यं श्रुतौ शस्स्य वर्गप्रथमेभ्य× परस्स्य च ।

स्वरान्तस्थोदयस्स्य स्स्याच् छो भाषायावँ् विकल्पतः ॥१८६॥

शैशिरीयकवेदादौ भाषायाञ् च ञकारतः ।

परस्स्योक्तप्रकारस्स्य शस्स्याऽपि स्यादयवँ् विधिः ॥१८७॥

शैशिरीयकवेदादौ लोकेऽपि स्स्पर्शपूर्वगे ।

शेऽप्प्येवं स्यान् नैव वाजसनेयिचरणादिषु ॥१८८॥

---

१. ५।५७ । २. ५।५५ । ३. शा.ऋ.म.सं. ३।५६।८ ।
४. ३।४२–४७ । ५. २।६० । ६. ५।४१ । ७. ६।४६।१४ ।

उदाहरणानि यथा— अर्वाक्छफाविव[१], विपाट्छुतुद्द्री पयसा जवेते[२], तच्छयँ्योरावृणीमहे[३]; वज्रिञ् छ्नथिहि[४] इति शाकलऋग्वेद-संहितायाम्; तच्छकेयम्[५], मघवाञ् छुक्रः[६], पिशङ्गाञ्छिशिराय[७] इति माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्; शरच् छ्रौत्त्री[८], अनुष्टुप्छारदी[९] तेनैवैनाञ् छमयन्ति[१०] इति तैत्तिरीयसंहितायाम्, चित्र इच्छिशोः[११] दिविसञ् छुक्रः[१२] मघवञ् छग्धि[१३] इति कौथुमसामवेदार्चिकसंहितायाम्; देवाञ् छ्लोकः[१४] इति शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् ।

एतद्विषये वचनानि च— "सर्वैः प्रथमैरुपधीयमानश् शकारश् शाकल्यपितुश् छकारम्"[१५] इति; "छकारन् तयोरुदयश् शकारः"[१६] इति च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "परश्च् चाऽस्पर्शपरश्च् छम्"[१७] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "स्पर्शपूर्वश् शकारश् छकारम्, न मकारपूर्वः, पकारपूर्वश् च वाल्मीकेः; व्यञ्जनपरᳵ पौष्करसादेर् न, अकारश् च पूर्वम्"[१८] इति । ऋक्तन्त्रे च— "दन्त्याच् छश् छम्"[१९] इति "चलमोदयमेके"[२०] इति च । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "तवर्गीयाच् छकारश् शकारस्य"[२१] इति । पाणिनीये व्याकरणे च — "शश् छोऽटि"[२२] इति सूत्रम्, "छत्वममि तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम्" इति तत्र वार्तिकम् । तत्र 'वज्रिञ्छ्नथिहि' इत्यादेरपि प्रयोजने सङ्ग्रहस् समुचितः । यद्यपि वज्रिञ् छ्नथिहि इत्यादौ अकारात् परस्य शकारस्य पाणिनीयव्याकरणे छत्वप्राप्तिर् नास्ति, तथापि "शि तुक्"[२३] इति तुकि श्चुत्वे[२४] छत्वे "झरो झरि सवर्णे"[२५] इति चकारलोपे चेष्टरुपान्व्याख्यानम् भवितुं शक्नोति । पाणिनीयव्याकरणस्थानां सर्वेषामेव विकल्पानां वेदेषु व्यवस्थितविभाषात्वन् तु व्याख्येयमेव । पाणिनीयच्छत्वविधिव्याख्याने प्रदर्शितप्रातिशाख्यवचनतदुदाहरणाद्यनुकूलो विषयविभागोऽपि दर्शयितुमुचितः ।

---

१. २।३६।३ । २. ३।३३।१ । ३. खि. ५।१५;५।३।७।
४. १।६३।५ । ५. १।५ । ६. ३३।५ । ७. २४।११ ।
८. ४।३।२।२ । ९. ४।३।२।२ । १०. ३।४।८।४ ।
११. ६४ । १२. ८३ । १३. २७४ । १४. १८।१।३३ ।
१५. ५।४ । १६. ५।१२ । १७. ४।९८ । १८. ५।२२–२४।
१९. ४।४।४ । २०. ४।४।५ । २१. २।१७ ।
२२. अष्टा. ८।४।६३। २३. तत्रैव ८।३।३१।
२४. तत्रैव ८।४।४० । २५. तत्रैव ८।४।६५ ।

यद्द्यपि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये शकारोपाधिः कोऽपि नोक्त इति 'वज्रिञ् छ्नथिहि' इत्त्यादेस् सङ्ग्रहायात्त्राऽपि शकारोपाधिर् न वक्तव्व्यस् तथापि "आदित्त्याञ् श्मश्श्रुभिः"[1] इत्त्यादेर् माद्ध्यन्दिनीयसंहितादिप्प्रयोगस्स्यान्न्वाक्ख्यानाय शकारोपाधिरावश्श्यक इति पाणिनिमनुसरद्भिरस्माभिरपि स कारिकायान् निवेशितउत्सर्गतया; विशेषाश् च कारिकान्तरयोः प्रदर्शिताः ।।१८६–१८८।।

(४) स्थास्स्तम्भोस् स्कम्भस्स्य च सकारस्स्य लोपस् तकारभावो वाँ–

उदः परस्स्य स्स्थाधातोस् स्तम्भधातोश् च सस्स्य तु ।
लोपो वाऽपि तकारो वा भवेदेव न संशयः ।।१८९।।
स्कन्दधातोरपि विधिरेष वेदे भवेदिति ।
कात्त्यायनो वार्त्तिककृद् रोगे चेति च भाष्ष्यकृत् ।।१९०।।
चितः परस्स्य तु स्कम्भधातोस् सस्स्य ह्ययवँ विधिः ।
वर्णितश् शौनकेनाऽस्ति स्स्वके बाह्वृच्च्यपार्षदे ।।१९१।।

एतद्विषये च स्थास्तम्भधात्त्वोर् विषये ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये वचनन् न प्राप्प्यते । शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम् 'उत्थितम्'[2] इत्त्यादौ पदपाठे पदविभागोऽपि न क्क्रियते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु— "उदस्त्तभाने लोपम्; अश्श्वात् स्थे तकारं सञ्ज्ञायाम्"[3] इति प्प्रोक्तम् । तत्त्र 'अश्श्वत्थे'[4] इत्त्यत्त्र पदविभागो न क्क्रियत इति द्वितीयसूत्त्रमप्प्रयोजनमेव मुनिना प्रसङ्गात् प्रोक्तमिति मन्तव्व्यवँ वा सूत्त्रस्स्वरसात् पदविभागोऽपि कार्य इति विवेचनीयमभियुक्तैः । ऋक्तन्त्रे च— "उद् स्थास्तम्भोः"[5] इति । किन्तु तत्त्र तद्वृत्तिकृतोदाहरणानि लौकिकान्न्येव प्प्रदर्शितानि । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु— "उत्पूर्वस् सकारो व्यञ्जनपरः"[6] इत्त्येवोक्तम् । तथापि तदुदाहरणानि च– प्रत्त्युत्तब्ध्यै सयत्त्वाय[7], अनूत्थाय[8], उपोत्थाय[9] इत्त्यादीनि एव तैत्तिरीयसंहितात उद्धृतानि व्याक्ख्याकारैः । तदतिव्व्याप्तिपरिहारार्थञ् च वैदिकाभरणकारेण "न ह्ययत्त्र मूलशास्त्रसिद्धम्

---

१. २५।१ । २. १०।१४९।२; १०।८५।१ ।
३. ४।९९, १०० । ४. १२।७९ (मा. सं.) । ५. ४।३।७ ।
६. ५।१४ । ७. ६।६।४।६ । ८. ३।४।१०।३ ।
९. ७।१।६।८; ७।५।१५।१,२ ।

पदपरिमाणमिष्यते । अपि तु समाम्नानप्रसिद्धमेव । तेन पुनरुत्स्यूतमित्यत्र उच्छब्दस्य पदैकदेशत्वान् न प्रसङ्गः । नाऽपि शृत उत्स्नातीत्यत्र प्रसङ्गः, **संहिताग्रन्थमात्रविषयत्वादस्य शास्त्रस्य**" इत्युक्तम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "लोपं उदस् स्थास्तम्भोस् सकारस्य"[1] इति । तदुदाहरणानि च— मा घोषा उत्थुः[2] ततस् त्वोत्थापयामसि[3], उत्थापय सीदतः[4], उत्तभिता[5] इति शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाम् । किन् तु उत्थातुः[6], उत्थितः[7] उत्तभिता इत्यत्र तु पदपाठे पदविभागो न क्रियते; अनुमोदितश् चायमर्थश् शौनकीयचतुरध्यायिकया[8] । पाणिनीयव्याकरणे तु— "उदस् स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"[9] इति सूत्रम्, "उदः पूर्वत्वे स्कन्देश् छन्दस्युपसङ्ख्यानम्"[10] इति वार्तिकम्, "रोगे चेति वक्तव्यम्"[11] इति भाष्येष्टिः । **भट्टोजिना तु "परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर् दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः"[12] इत्यादिकानाम् महत्त्वपूर्णानामपि वार्तिकानाम् यथा परित्यागः कृतस् तथैवैतयोरपि वार्तिकेष्ट्योः** । तथापि वैदिकैः प्रातिशाख्येष्वपि अप्राप्ताया वैदिकप्रयोगविशेषसूचनायाः कात्यायनप्रदत्ताया महत्त्वं स्वीकर्तव्यमेव ॥१८९–१९१॥

(५) सकारस्य षकारभावस् तदपवादाश् च

अकारैकारभिन्नेभ्यस् स्वरेभ्यः पर एव हि ।
सविसर्गेभ्योऽपि चाऽन्तःपादं सष् षो भवेदृचि ॥१९२॥

सामान्योऽयन् नियमः । तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "अन्तःपादन् नाम्युपधस् सकारष् षकारमप्रुष्मपरैर् यथोक्तम् । अन्यैरेकारात्"[13] इति । अस्य च नियमस्य वक्ष्यमाणैर् नियमैस् सहैकवाक्यतयोपसंहारेणैव प्रवृत्तिरिति बोद्ध्यम् । विसर्गव्यवधाने प्रथमन् नतिर् भवति, ततो विसर्गव्यापत्तिरिति च बोद्ध्यम् । उक्तं हि "नतिरत्र पूर्वा ततो व्यापत्तिर् भवतीति विद्द्यात्"[14] इति ॥१९२॥

स्वैरूतौ नकिरुरु त्री नि वि हि च नहि स्त्वभि ।
इत्येतेभ्यः परे सेति पदे सष् षो भवेच् छरुतौ ॥१९३॥

---

१. २।१८ । २. ७।५२।२ । ३. १०।१।२९ ।
४. १२।३।३० । ५. १४।१।१ । ६. ६।४।१४ ।
७. ६।४३।२ । ८. ४।६२ । ९. अष्टा. ८।४।६१ ।
१०. पा. व्या. भा. ८।४।६१ । ११. तत्रैव ।
१२. तत्रैव ३।२।१११, वा. २ । १३. ५।१ । १४. ऋ. प्रा. ५।२ ।

उदाहरणानि यथा— स्वैष् ष एवैः रिरिषीष्ट युर् जनः[१] उती ष बृहतो दिवः[२], नकिष् षो अस्त्यरणो जहुर् हि तम्[३], उरु ष सरथं सारथये कः[४], तरी ष पवित्त्रा हृद्द्च्यन्तरा दधे[५], नि ष हीयतान् तन्न्वा तना च[६], ओभे अप्प्रा रोदसी वि ष आवः[७], यूपादमुञ् चो अशमिष्ट हि षः[८], नहि षस् तव नो मम[९], प्र सु ष विब्भ्यो मरुतः[१०], अभि ष द्द्युम्नैरुत[११] इति शाकलऋग्वेदसंहितायाम्। एतद्विषये चोक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सूती नकिस् स्वैर् व्युरु नह्य्यभि त्तरी नि हीति सः"[१२] इति ॥१९३॥

सत् स्थ इत्त्यनयोस् सस् तु पदाद् द्व्यक्क्षरकात् परः।

एकाक्क्षराच् च स्वित्त्यस्स्य सष् षकारो भवेदृचि ॥१९४॥

उदाहरणानि प्रत्त्युदाहरणानि च यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— दिवि षद् भूम्म्याददे[१३], यदिन्द्राग्ग्नी दिवि ष्ठो यत् पृथिव्व्याम्[१४], युवं हि स्थ स्वर्पती[१५]; मो ष्वद्द्य दुर्हणावान्[१६], अभी ष्वर्य्य पौंस्यैर् भवेम[१७], सुदीतिभिस् सु दीदिहि[१८] इति। एतद्विषये च वचनमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये यथा— "द्व्यक्क्षरेणैव सत्स्थः, स्वबह्व्वक्क्षरेण"[१९] इति ॥१९४॥

पदादबह्व्वक्क्षरकात् परश् च कनयोत्तरः।

पदादिस् सष् षस् तथैव मोदयोऽरेफके पदे ॥१९५॥

उदाहरणानि प्रत्त्युदाहरणानि च यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— यजु ष्कन्नम् प्रथमन् देवयानम्[२०], अधि ष्णुना धन्न्व सानो अव्व्ये[२१], गोभिष् ष्याम सधमादः[२२], तव प्प्रियासस् सूरिषु स्याम[२३] उप द्द्यां स्कम्भथु स्कम्भनेन[२४], न हि ष्मा ते शतञ् चन[२५], प्रति स्मरेथान् तुजयद्भिरेवैः[२६], वहामि स्म पूषणमन्तरेण[२७] इति। उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "पदादयश् च स्यिति स्किति स्निति, अरेफस्स्य च स्मिति"[२८] इति ॥१९५॥

---

१. ८।१८।१३। २. ६।२।४। ३. २।२४।७।
४. ६।२०।५। ५. ६।७३।८। ६. ७।१०४।१०।
७. ६।६७।३८। ८. ५।२।७। ९. ८।३३।१६।
१०. ४।२६।४। ११. ८।२०।१६। १२. ५।३।
१३. ६।६१।१०। १४. १।१०८।११। १५. ९।१९।२।
१६. ८।२।२०। १७. १०।५९।३। १८. ६।४८।३।
१९. ५।४, ५। २०. १०।१८।१३। २१. ९।९७।१६।
२२. ५।२०।४। २३. ७।१९।७। २४. ६।७२।२।
२५. ४।३१।९। २६. ७।१०४।७। २७. १०।३३।१।
२८. ५।६, ७।

योदयस् स४ पदादिस्स्थो दीर्घादुत्तरतस् स्थितः ।
अस्स्पर्शपूर्वोकाराद् वा न षकारो भवेच् छ्रुतौ ॥१९६॥

उदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— वीरैस् स्याम सधमादः[१],एष उ स्य पुरुव्रतः[२]; गोभिष् ष्याम सधमादः[३] उदु ष्य शरणे दिवः[४] इति । उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "दीर्घो न स्यिति, उ च नाऽस्स्पर्शपूर्वम्"[५] इति ॥१९६॥

सिता सधस्स्थादित्यादेरबह्वक्षरकात् पदात् ।
बह्वक्षराच् चाऽपि परः पदादिस् सो भवेद् धि षः ॥१९७॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— पदि षितामभुञ्चता यजत्राः[६], निष् षीमद्भ्यो धमथो निष् षधस्थात्[७], नि ष्टनिहि दुरिता बाधमानः[८], तमु ष्टवाम यङ्गिरः[९], विश्वा यद् वामनु ष्टवे[१०], अनु ष्टुवन्ति पूर्वथा[११] इत्यादीनि । उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— 'सिता सधस्स्थात् स्तनिहि स्तवाम स्स्तवे स्तुवन्ति स्स्तुहि सीं स्तुत स्स्थ । साहि स्स्त स्स्तुप् सत्सि सत्सत् स्वनीति स्तोभेत्यादिश् चापि बह्वक्षरान्त्यैः'[१२] इति ॥१९७॥

परोऽबह्वक्षरादेकारान्तादपि पदात् तु सः ।
स्वित्यस्य षो भवेद् वेदे न इत्यस्त्युत्तरत्र चेत् ॥१९८॥

उदाहरणं यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— ते षु णो मरुतो मृडयन्तु[१३] इति; प्रत्युदाहरणञ् च तत्रैव— त्वे सु पुत्र शवसः[१४] इति । उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "एकारेणाऽपि स्विति न४ परञ् चेत्"[१५] इति ॥१९८॥

रजस्सु षीदन् तू षिञ्चेत्यादौ स्यात् सस्य ष४ पुनः ।
वाजीस्तुत४-प्रभृतिषु सस्य षस् तु भवेन् न हि ॥१९९॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— बुध्ने नदीनां रजस्सु षीदन्[१६], आ तू षिञ्च हरिमीन् द्रोरुपस्थे[१७], अद्ध्वर्यवा तु हि षिञ्च[१८]

---

१. ५।२०।४ । २. ६।३।१० । ३. ५।२०।४ ।
४. ८।२५।१९ । ५. ५।९, १० । ६. ४।१२।६ ।
७. ५।३१।९ । ८. ६।४७।३० । ९. ८।९५।६ ।
१०. ५।७३।४ । ११. ८।३।८ । १२. ५।१२ ।
१३. १।१६९।५ । १४. ८।९२।१४ । १५. ५।८ ।
१६. ७।३४।१६ । १७. १०।१०१।१० । १८. ८।३२।२४ ।

इत्त्यादीनि; वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम्[१], वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तः[२], अस्स्य पतिस् स्या सुगवस् सुवीरः[३] इत्त्यादीनि च। उक्त हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "हि बिभ्च तू षिभ्त्र रजस्सु षीदन्नितो षिभ्चताऽभि षत४ किमु ष्वित्"[४] इत्त्यादि; "वाजी स्स्तुतो वहन्ति सीम् पतिस् स्यान् दित्ससि स्स्तुतः। अपो सु म्म्यक्क्ष शृरुधि सु त्तिरस् स्म स्स्तुहिस्स्तुहीति न"[५] इति च ॥१९९॥

चवर्गोदय-सि-स्स्वेत्त्यक्क्षरस्स्थस् सो हि षो भवेत्।
नि-परिब्भ्याम् परस् से-स-सीत्त्येषान् दे स्वरोदये ॥२००॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— महान्तङ कोषमुदचा नि षिभ्च[६], सहस्रधार४ परिषिच्च्यते हरिः[७], परि ष्ष्वजन्ते जनयो यथा पतिम्[८], परि यज्ज्वन् नि षेदथुः[९], नि षदा पीतये मधु[१०], नि षीद होत्तरमृतुथा यजस्स्व[११] इति। प्रत्त्युदाहरणानि च तत्त्रैव— व्युच्छन्ती परि स्वसुः[१२], इमयँ यम प्प्रस्तरमा हि सीद[१३], दिवश् चरन्ति परि सद्द्या अन्तान्[१४] इति। उक्तञ् च ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "निपरीति स्व-सीत्त्यादी चकारवर्गीयोदयौ, दकारे चोत्तरे परान् से–स–सीति स्स्वरोदये[१५] इति ॥२००॥

ससाद सस्स्वजे सस्स्वजाते स्स्वापय सेध च।
इत्त्येषान् निर्परिब्भ्या हि परत्त्वे सस्स्य षो भवेत् ॥२०१॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— नि षसाद धृतव्व्रतः[१६] तमिन्दु४ परि षस्स्वजे[१७], समानवँ वृक्क्षम् परि षस्स्वजाते[१८], नि ष्वापया मिथूदृशा[१९], वाचस्पते निषेधेमान्[२०] इति। उक्त हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सेध स्स्वापय सस्स्वजे सस्स्वजाते ससाद च"[२१] इति ॥२०१॥

सन्त सन्तस् सन्ति पूर्वीस् स्थुस् स्थास् स्थादेषु सम् परम्।
पदादिस्स्थम् परीत्त्यस्स्य नामी हि नमयेत् स्वरः ॥२०२॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अस्मे वत्सम् परि

---

१. ६।२४।२। २. ६।६४।३। ३. १।११६।२५।
४. ५।१७, १८। ५. ५।१९। ६. ५।८३।८।
७. ९।८६।३३। ८. १०।४३।१। ९. ४।५६।७।
१०. ८।९७।८। ११. १०।९८।४। १२. ४।५२।१।
१३. १०।१४।४। १४. ५।४७।४। १५. ५।१३, १४।
१६. १।२५।१०। १७. ९।१२।५। १८. १।१६४।२०।
१९. १।२९।३। २०. १०।१६६।३। २१. ५।१५।

षन्तन् न विन्दन्[१], नाद्द्रयᳵ परि षन्तो वरन्त:[२], ता ईवँ विश्श्वतᳵ परि षन्ति पूर्वी:[३], अर्णो न द्द्वेषो धृषता परि ष्ठु:[४], परि ष्ठा इन्द्र मायया[५], मा नो मर्तस्स्य दुर्मतिᳵ परि ष्ठात्[६] इति। धक्क्षोर् न वाताᳵ परि सन्त्यच्च्युता:[७] इति च प्रत्त्युदाहरणन् तत्त्रैव। उक्त हि ऋग्वेद-प्रातिशाक्ख्ये— "सन्त सन्तस् सन्ति पूर्वी स्थु स्था स्थादिति चोत्तर:"[८] इति ॥२०२॥

तवर्गीयैश् च र-व-सैर् युक्तान् नामिस्स्वरात् पर:।

अनुतᳵपदस्स्थात् सकारोऽन्तᳵपदं षो भवेच् छ्रुतौ ॥२०३॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— दुष्टरन्नराती:[९], त्रैष्टुभा द्द्वा त्रैष्टुभन् निरतक्क्षत[१०], विषितस्स्तुका रोदसी नृमणा:[११], सुषाव सोममद्द्रिभि:[१२], सुषुवुषो मनीषाम्[१३] इति; प्रत्त्युदाहरणानि च तत्त्रैव— इयं शुष्मेभिर् बिसखा इवारुजत्[१४], सना ज्योतिस् सना स्व:[१५], पुरुहूत पुरुवसोऽसुरग्घ्न:[१६], इति। उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "युग्मान्-तस्स्थादन्तमूलीयपूर्वैरन्तᳵपदन् नम्म्यतेऽन्तᳵपदस्स्थै:"[१७] इति ॥२०३॥

तवर्गीयैश् च र-व-सैरन्न्यैर् युक्ताच् च नामिन:।

परस् स उत्तरपदादिस्स्थो षस् स्यादृचि द्ध्रुवम् ॥२०४॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— वेदिषदे प्रियधामाय[१८], इन्द्रस्स्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नन:[१९], स संस्तिरो विष्टिरस् सङ् गृभायति[२०], चमूषच् छ्येनश् शकुन:[२१], ये त्त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधस:[२२] इति। उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "अनन्न्यपूर्वैरपि पद्द्यादिभाक् सन्"[२३] इति ॥२०४॥

एकारात् पृतनाशब्दाद् रेफाच् च परतस् स्थित:।

स उत्तरपदादिस्स्थष् षकारस् स्यादृचि द्ध्रुवम् ॥२०५॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— धियो रथेष्ठामजरन्

---

१. १।७२।२। २. ३।३२।१६। ३. ९।८९।५।
४. १।१६७।९। ५. ४।३०।१२। ६. ३।१५।६।
७. १०।११५।४। ८. ५।१६। ९. ३।२४।१।
१०. १।१६४।२३। ११. १।१६७।५। १२. ९।१०७।१।
१३. १०।९४।१४। १४. ६।६१।२। १५. ९।४।२।
१६. ६।२२।४। १७. ५।२०। १८. १।१४०।१।
१९. १०।१३०।५। २०. १।१४०।७। २१. ९।९६।१९।
२२. ९।८६।४। २३. ५।२१।

नवीय:[१], स्वर्षामप्सावँ वृजनस्स्य[२], पृतनाषाह्य्याय च[३] इति । उक्त हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "एकार-रेफ-पृतनोपधश् च"[४] इति ॥२०५॥

रेफर्कारपरस् सश् च स स्पृक् सर् स्वर् स्वरतीह च ।
निमित्ते सत्त्यपि न हि सकारष् षत्त्वमृच्छति ॥२०६॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— पुनाति ते परिस्स्रुतम्[५], इन्द्रस्स्य यन्तु प्प्रसवे विसृष्टा:[६], तिसृणां सप्ततीनाम्[७]; सुसमिद्धो न आ वह[८], दिविस्पृग् यात्त्यरुणानि[९], ते देवाX परिस्वृतेष्ष्वेषु लोकेषु[१०], विसर्माणङ् कृणुहि[११], मेषवँ विप्प्रा अभिस्स्वरा[१२] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "रेफर्कारर्कारपरX प्रकृत्त्या, सं-स्पृक्-स्वृ-सर्-स्वरिति चाऽक्क्षराणाम्"[१३] इति ॥२०६॥

अनुस्स्वारे च रक्लादिसयँयोगे च परे सति ।
सेत्त्यक्क्षरे हि षत्त्वन् नो निमित्ते पुष्कलेऽपि हि ॥२०७॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— सुसंसन् मित्रो अतिथिश् शिवो न:[१४], सुसन्दृशं सुप्प्रतीकम्[१५], सुसङ्काशा मातृमृष्टेव[१६] इति; प्रत्त्युदाहरणानि च तत्त्रैव–नि षदा पीतये मधु[१७],अभिस्स्वरा निषदा गा:[१८], यच् च गोषु दुष्ष्वप्न्यम्[१९] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "सेति चाऽस्स्य परिपन्नोपधा चेत्, सयँयोगस्स्य चाऽप्प्यनुनासिकादे:"[२०] इति ॥२०७॥

सहस्रं सनितेत्त्यादेस् स उत्तरपदादिग: ।
पुष्कलेऽपि निमित्ते स्स्यान् न षकारX कथञ् चन ॥२०८॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— चतुस्सहस्स्रङ् गव्व्यस्स्य[२१], सनेम तत् सुसनिता सनित्त्वभि:[२२], भूरि स्स्थात्त्राम् भूर्यावेशयन्तीम्[२३] इत्त्यादीनि । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सहस्रं सनिता स्थात्त्रा सावित्त्रं सूवरी स्नुषे । समुद्द्रं सदृशा सारे सायकस्

---

१. ६।२१।१ । २. १।९१।२१ । ३. ३।३७।१ ।
४. ५।२२ । ५. ६।१।६ । ६. ८।१००।१२ ।
७. ८।१९।३७ । ८. १।१३।१ । ९. १०।१६८।१ ।
१०. शा. ब्रा. ८।८ । ११. ५।४२।९ । १२. ८।९७।१२ ।
१३. ५।२३,२४ । १४. ७।९।३ । १५. ७।१०।३ ।
१६. १।१२३।११ । १७. ८।९७।८ । १८. २।२१।५ ।
१९. ८।४७।१४ । २०. ५।२५,२६ । २१. ५।३०।१५ ।
२२. १०।३६।९ । २३. १०।१२५।३ ।

साधनी सह ।। सनित स्पष्टस् सदृशस् सखाय सप्तैरेते सानुशब्दश् च पद्द्याः''[१] इति ।।२०८।।

सुते सोमे वक्क्षणे चर्षण्यप्रामि स्वभिष्टि च।
न ह्युत्तरपदादिस्थं सकारन् नमयन्त्यमी ।।२०९।।

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितायाम्— सुतेसुते न्योकसे[२], यत् सोमेसोम आ भवः[३], सुसंशिता वक्क्ष्यो वक्क्षणेस्थाः[४], अप्रामिसत्य मघवन्[५], हर्यश्वं सत्पतिञ् चर्षणीसहम्[६], तुतुजिमिन्द्रस् स्वभिष्टिसुम्नः[७] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "सुते सोमे वक्क्षणेऽप्रामि चर्षणि स्वभिष्टीत्येवमुपधाश् च सर्वे"[८] इति ।।२०९।।

अभिसत्वादिके षत्वन् न स्याद् गोष्ठादिवादिके ।
भवेदेवेति च प्राह मुनिर् बाह्वृच्यपार्षदे ।।२१०।।

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अभिवीरो अभिसत्वा सहोजाः[९], रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि[१०], देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः[११] इत्यादीनि षत्वाभावे; गावो गोष्ठादिवेरते[१२], दिवि ष्याम पार्ये गोषतमा[१३], शिक्क्षा शचीवस् तव ता उपष्टुत्[१४] इत्यादीनि च षत्वे । तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "अभिसत्वा रयिस्थानो यासिसीष्ठास् सिसक्क्षि च । तिस्तिरे तिस्तिराणा च सिसिचे सिसिचुश् च न ।। गोष्ठादिव गोषतमा उपष्टुत् सप्रवादो नार्षदx पर्यषस्स्वजत् । स्वादुषंसदः पुरुषन्तिशब्दस् सुषंसदं सुषमिधा-ऽनुसेषिधत्''[१५] इति ।।२१०।।

(६) पूर्वपदान्तगसकारस्य षकारभावस् तदपवादाश् च

रेफाऽयुक्ततकारादौ सत्युत्तरपदे तु सः ।
व्यापन्नो नामिपूर्वश् च षस् स्यात् पूर्वपदान्तगः ।।२११।।

उदाहरणे यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः[१६], आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु[१७]; प्रत्युदाहरणानि च तत्रैव यथा—. सक्क्षन्त इन्द्र निस्सृजः[१८], त्वमग्ने प्रमतिस् त्वम्

---

१. ५।२७ । २. १।६।१० । ३. ८।६३।१७ ।
४. ५।१९।५ । ५. ८।६१।४ । ६. ८।२१।१० ।
७. ६।२०।८ । ८. ५।२८ । ९. १०।१०३।५ ।
१०. ६।४७।६ । ११. ४।१।४ । १२. १०।९७।८ ।
१३. ६।३३।५ । १४. ६।८७।९ । १५. ५।२९,३० ।
१६. १।३१।१४ । १७. १।९५।५ । १८. १।१३१।३ ।

पिताऽसि नः[1], चतुस्त्रिंशद् वाजिनो देवबन्धोः[2] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये-- "तकारे पूर्वपदद्यान्तो व्यापन्नोऽरेफसंहिते । नामिपूर्वः"[3] इति।अत्र षत्वतदपवादप्रकरणस्यैकप्रघट्टकेन प्रतिपादनस्य परम्परावं विचार्य पूर्वपदान्तगसकारविकारवानपि सन्धिरत्र प्रतिपादितो वेदितव्यः । एवञ्च च्छत्रिन्यायेनाऽस्य प्रकरणस्य परव्यञ्जनविकारिव्यञ्जनसंहिताप्रकरणत्वम् बोद्ध्यम् ॥२११॥

असमासे पदान्तसस्थस् त्वा ते इत्त्यनुदात्तयोः ।

व्यापन्नस् सो नामिपूर्वष् षकारत्त्वं व्रजेदिह ॥२१२॥

उदाहरणे यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— हविष् ट्वा सन्तं हविषा यजाम[4], आभिष् टे अद्द्य गीर्भिर् गृणन्तः[5] इति; प्रत्त्युदाहरणञ् च– य इत् तद् विदुस् ते अमृतत्वम्[6] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "विग्रहे तु त्वा त इत्त्यनुदात्तयोः"[7] इति ॥२१२॥

वन्दारुष् षष्टिराहुस् त्रिर् बाह्वोर् निषिद्ध्वरीः प्रभोः ।

आविरेषा स्यान् न सष् षस् त्वा त इत्त्यनुदात्तयोः ॥२१३॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— वन्दारुस् ते तन्वं वन्दे अग्ने[8], त्रिष् षष्टिस् त्वा मरुतो वावृधानाः[9], आहुस् ते त्रीणि दिवि बन्धनानि[10], त्रिस् ते अन्नङ कृणवत् सस्मिन्नहन्[11], बाह्वोस् ते बलं हितम्[12], निष्षिद्ध्वरीस् त ओषधीः[13], प्रभोस् ते सतः परियन्ति केतवः[14], आविस् ते शुष्मो भवतु[15] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये– "नाऽऽहुर् निष्षिद्ध्वरीः प्रभोः । वन्दारुष् षष्टिराविस् त्रिर् बाह्वोरित्त्यनुदात्तयोः"[16] इति ॥२१३॥

अग्निरित्त्यस्य सष् षस् स्यात् तादावेकाक्षरे पदे ।

नकिरित्त्यस्याऽपि तथा स्यात् परे च तनूष्विति ॥२१४॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अग्निष् टम् ब्रह्मणा सह[17], नकिष् टङ कर्मणा नशत्[18], नकिष् टनूषु येतिरे[19] इति । प्रत्त्यु-

---

१. १।३१।१० । २. १।१६२।१८ । ३. ५।३१ ।
४. १०।१२४।६ । ५. ४।१०।४ । ६. १।१६४।२३ ।
७. ५।३२ । ८. १।१४७।२ । ९. ८।९६।८ ।
१०. १।१६३।३ । ११. ४।१२।१ । १२. १।८०।८ ।
१३. ३।५५।२२ । १४. ९।८६।५ । १५. ६।७९।५ ।
१६. ५।३९ । १७. १०।१६२।२ । १८. ८।३१।१७ ।
१९. ८।२०।१२ ।

दाहरणञ् च— अग्निस् तुविश्श्रवस्तमम्[1] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "अग्निरेकाक्षरस्स्यादौ, नकिश् च, अथो तनूष्ष्विति"[2] इति ॥२१४॥

तत् ततन्न्युस् ततक्षुस् तन् तौग्ग्र्चमित्त्युत्तरेषु तु ।
निरित्त्यस्स्य सकारस्स्याऽथ त्त्वमित्त्युत्तरे सति ॥२१५॥
पायुभिᳲ पर्तृभिस् तिरभिर् ददिर् वेरस्मयुश् शुचिः ।
इत्त्येतेषां सकारो हि षकारस् स्यादृचि ध्रुवम् ॥२१६॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— निष् टञ् जभार चमसन् न वृक्षात्[3], मिहन् न सूरो अति निष् टतन्न्युः[4], वेनादेकं स्वधया निष् टतक्षुः[5], निष् टमूहथुस् सुयुजा रथेन[6], निष् टौग्ग्र्यम् पारयथस् समुद्द्रात्[7]; अदब्धेभिस् सवितᳲ पायुभिष् ट्वम्[8], पर्षि तोकन् तनयम् पर्तृभिष् ट्वम्[9], तिरभिष् ट्वन् देव सवितः[10], ददिष् ट्वमिन्द्राऽपांसि वाजान्[11], सन्ति कामासो हरिवो ददिष् ट्वम्[12], पावकशोचे वेष् ट्वम्[13], एतं शंसमिन्द्रास्मयुष् ट्वम्[14], शुचिष् ट्वमसि प्प्रियो न मित्त्रः[15] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "तत् ततन्न्युस् ततक्षुस् तन् तौग्ग्र्चमित्त्युत्तरेषु निः; पायुभिᳲ पर्तृभिस् तिरभिर् ददिर् वेरस्मयुश् शुचिः, उत्तरे त्वमिति"[16] इति । पाणिनिनाऽपि "युष्मत्–तत्–ततक्षुष्ष्वन्तᳲपादम्"[17] इति विशेषेणोल्लिखितम् ॥२१५–२१६॥

ईयुष् टे वावृधुष् टे च क्रतुष् टञ् च सधिष् टव ।
गोभिष् टरेमेत्त्येतेषु सस् तु षस् स्याल् पदान्तगः ॥२१७॥

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— ईयुष् टे ये पूर्वतरामपश्श्यन्[18], पुरु शंसेन वावृधुष् ट इन्द्रम्[19], इन्द्र क्रतुष् टमाभर[20], अप्स्वग्ने सधिष् टव[21], गोभिष् टरेमामतिन् दुरेवाम्[22] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "ईयुष् टे वावृधुष् टे सधिष् टव । गोभिष् टरेम क्रतुष् टम्"[23] इति ॥२१७॥

---

१. ५।२५।५ । २. ५।३३–३५ । ३. १०।६८।८ ।
४. १।१४१।१३ । ५. ४।५८।४ । ६. १।११७।१५ ।
७. १।११८।६। ८. ६।७१।३। ९. ६।४८।१०। १०. ६।६७।२६।
११. २।१७।८। १२. ८।२१।६। १३. ६।१५।१४। १४. १०।६३।२१।
१५. १।९१।३ । १६. ५।३६,३७ । १७. अष्टा. ८।३।१०३ ।
१८. १।११३।११ । १९. १०।७३।२ । २०. ५।३५।१ ।
२१. ८।४३।९ । २२. १०।४२।१० । २३. ५।३८ ।

ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्योक्तम् पदाद्द्यन्तस्स्थितस्स्य हि ।
प्रायष् षत्त्वं सस्स्य प्रोक्तमिहैतद् दिक्प्रदर्शनम् ।।२१८।।
सर्वेषाम् प्रातिशाक्ख्यानां समाहृत्त्य विधीन् वयम् ।
वक्ष्यामोऽष्टाद्ध्यायिकाया व्याक्ख्याने विस्तरादिदम् ।।२१९।।

वेदलोकसाधारणं हि षत्त्वविधानम् पाणिनीये व्याकरणे विस्तरेणाऽनुविहितम्; वेदमात्त्रविषयन् तु षत्त्वम् प्रयेण ऋग्वेदविषयकमेवोक्तमिति ऋग्वेदविषयकमेव षत्त्वमत्त्राऽस्माभिरपि दिक्प्रदर्शनरूपेण प्तिपादितम् बोद्ध्यम् ।।२१८–२१९।।

(७) हकारस्स्य वर्गचतुर्थभावः

भाषायावं वा हस्स्य वर्गतृतीयेभ्यः परस्स्य तु ।
पूर्वसस्स्थानको वर्गचतुर्थस् स्याच् छ्रुतावपि ।।२२०।।
मते शैत्त्यायनादीनान् तृतीयस्स्य च हस्स्य च ।
मद्ध्ये तृतीयसस्स्थानचतुर्थोपजनो भवेत् ।।२२१।।

उदाहरणानि यथा— वाग् घृतः[१], अवाड् ढव्यानि सुरभीणि कृत्त्वी[२], उद् धर्षय मघवन्[३]; पूर्वा ककुब् भेमवर्णा, अर्वाग्घ्येनम्[४] इत्त्यादीनि बोद्ध्यानि । एतद्विषये वचनानि च— "पदान्तैरेव तृतीयभूतैस् तेषान् चतुर्थानुदयो हकारः"[५] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च– "हश्च् च तस्म्मात् त्पूर्व्वचतुर्त्थम्"[६] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "प्रथमपूर्वो हकारश् चतुर्थन् तस्स्य सस्स्थानम् प्लाक्षिकौण्डिन्न्यगौतमपौष्करसादीनाम्, अविकृत एकेषाम्, चतुर्थोऽन्तरे शैत्त्यायनादीनाम्"[७] इति; ऋक्तन्त्रे च— तृतीयाद् धश् चतुर्थम्[८] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "झयो होऽन्न्यतरस्स्याम्"[९] इति । अत्त्र च यद्द्यपि वेदविषयेऽपि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये विकल्प उक्त इति कस्स्याञ् चिल् लुप्तायां शाखायान् तस्स्य विकल्पस्स्य चरितार्थताऽनुमीयते तथापि उपलभ्भ्यमानासु शाखासु तु नित्त्य एवाऽयवं विकारो दृश्श्यते । लोके तु इच्छाविकल्प एव ।।२२०–२२१।।

(ऊ) अथ व्यञ्जनद्वित्त्वनिरूपणम्

पदान्ते पदमद्ध्ये वा पदादावपि च स्स्थितम् ।
स्वरात् परवं व्यञ्जनं स्याद् द्विरुक्तवं व्यञ्जने परे ।।२२२।।

---

१. मा.सं. ३९।५। २. तत्त्रैव १९।६६। ३. तत्त्रैव १७।४२। ४. तै.सं. ६।३।३; तै.प्रा. ५।४० । ५. ४।५ । ६. ४।१२४ । ७. ५।३८–४० । ८. ४।४।६(१७६) । ९. अष्टा. ८।४।६२ ।

उदाहरणानि यथा माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्— अस्मिन्नोपतौ[1], आप्प्यायद्ध्वम्[2], माऽघशंसो द्ध्रुवा:[3] इति। एतद्विषये वचनानि च— "स्वरानुस्स्वारोपहितो द्विरुच्च्यते सयँयोगादिस् स क्कमोऽविक्कमे सन्"[4] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "स्वरात् तसयँयोगादिर् द्द्विरुच्च्यते सर्व्वत्त्र"[5] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "स्वरपूर्व्वँ व्यञ्जनन् द्विवर्णवँ व्यञ्जनपरम्"[6] इति; ऋक्तन्त्रे च— "रात् सण्"[7] इति; शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "सयँयोगादि स्स्वरात्"[8] इति; पाणिनीयव्याकरणे च— "अनचि च"[9] इति। शैशिरीयशिक्क्षायाम्, शौनकशिक्क्षायाम्; याज्ञवल्क्यशिक्क्षायाम्, वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाम्, प्रातिशाक्ख्यप्प्रदीपशिक्क्षायाम्, माद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षायाम्, केशवीयशिक्क्षायाम्, वर्णोच्चारणप्प्रकार–सन्धि–विवृत्ति–स्वरभक्ति–लक्क्षणपरिशिष्टशिक्क्षायाम्; चारायणीयशिक्क्षायाम्, व्यासशिक्क्षायाम्, शम्भुशिक्क्षायाम्, वासिष्ठशिक्क्षायाम्, आत्त्रेयशिक्क्षायाम्, कौण्डिन्न्यशिक्क्षायाम्, सर्व्वसम्मतशिक्क्षायाम्, पारिशिक्क्षायाम्, नत्रशिक्क्षायाम्, शिक्क्षासमुच्चये; नारदीयशिक्क्षायाम्, लोमशीयशिक्क्षायाम्, गौतमीयशिक्क्षायाम्; माण्डूक्क्यां शिक्क्षायाञ् चैतादृशस्स्य द्वित्त्वस्स्य विषये वचनानि प्राप्प्यन्ते। तत्त्र माण्डूक्क्याश् शिक्क्षाया: "वर्णा विंशतिरेकश् च येषान् द्विर्भाव इष्ष्यते। प्रथमा मद्ध्यमाश् चाऽन्त्या यलवाश् शषसास् तथा"[10] इत्त्यादि वचनं विशेषतस् स्मरणीयम् ॥२२२॥

द्वितीयानाञ् चतुर्थानान् द्वित्त्वे जाते तयोर् द्वयो:।

पूर्व्वस्स्य तु स्स्यात् प्रथमस् तृतीयश् च यथायथम् ॥२२३॥

उदाहरणानि यथा माद्ध्यन्दिनीयसंहितायाम्— विक्ख्याय[11], आजिग्घर[12], मीड्ढ्व:[13], रात्थ्य:[14], अद्ध्वन:[15] इत्त्यादीनि। उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "सोष्ष्मा तु पूर्व्वेण सहोच्च्यते सकृत् स्वेन"[16] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "प्रथमैर्द् द्वितीयास्स्तृतीयैंश्च् चतुर्त्था:"[17] इति; तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च— "द्वितीयचतुर्थयोस्

---

१. मा. सं. १।१। २. तत्त्रैव। ३. तत्त्रैव। ४. ६।१।
५. ४।१०१। ६. १४।१। ७. ५।६।४(२६६)। ८. ३।२८।
९. अष्टा. ८।४।४७। १०. श्लो. १२२–१२४(शि.स., पृ.४७३–४७४)।
११. ११।२०। १२. ८।४२। १३. १६।५०। १४. २३।१३।
१५. ४।१९। १६. ६।२। १७. ४।११०।

तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः"[1] इति; "रेफपूर्वयोश् च नित्यम्, लकार-पूर्वे च"[2] इति च ॥२२३॥

अनुस्स्वारादपि परवं व्यञ्जनवं व्यञ्जने परे ।
उच्चयते द्द्विरिति प्राह मुनिर् बाह्वृच्यपार्षदे ॥२२४॥

उदाहरणयं, यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— सोमानं स्स्वरणम्[3] इति । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "स्वरानुस्स्वारोपहितो द्द्विरुच्च्यते संयोगादिस् स क्करमोऽविक्करमे सन्"[4] इति ॥२२४॥

आक्खिदते प्रक्खिदते इत्त्यत्त्र तु स्वरेऽपि च ।
खकारो द्द्वित्त्वमाप्नोति आम्नाये तैत्त्रीयके ॥२२५॥

तथा हि तैत्तिरीयसंहितायाम्— "नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च"[5] इति अधीयते । उक्तं हि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— "उपसर्गपाथएषोऽस्त्यातिधामपरमभूतेपूर्वेषु छखिभुजेषु च"[6] इति ॥२२५॥

ह्रस्स्वात् स्वरात् परस्स्य स्स्याच् छस्स्य द्द्वित्त्वं स्वरेऽपि च ।
प्रायस् सर्वत्त्र दीर्घात् तु विकल्पेन हि तद् भवेत् ॥२२६॥

उदाहरणानि यथा— उप च्छायामिव घृणेः[7], तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्[8], प्रच्छच्छन्दः[9], एष च्छागः[10], धामच्छदिव[11] इत्त्यादीनि । एतद्विषये च— "असंयोगादिरपि च्छकारः"[12] इति, "संहातिहाय पवमान यस्स्य द्वे तने चेत्त्युपहितः । छकारः, दीर्घेण च मेतिवर्जम्"[13] इति च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "स्वरश्च् छकारे चकारेण सर्व्वत्त्र, यस्स्यातिहाय सहेति न"[14] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "उपसर्गपाथएषोऽस्त्यातिधामपरमभूतेपूर्वेषु छखिभुजेषु च"[15] इति । ऋक्तन्त्रे च— "छः, माभ्याम्"[16] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु व्यञ्जनद्वित्त्वप्रकरणस्स्य त्त्रुटितत्त्वादेतद्विषयको नियमोऽनुपलब्भ्यमानोऽस्ति । पाणिनीये व्याकरणे च— "छे च, आङ्माङोश् च, दीर्घात्, पदान्ताद् वा"[17] इति । तत्त्र "दीर्घात् पदान्ताद् वा विश्श्वजनादीनाञ् छन्दसि (उपसङ्ख्यानङ्करत्तव्यम्)"[18] इति च

---

१. १४।५ । २. १४।६,७ । ३. १।१८।१ । ४. ६।१ ।
५. ४।५।६ । ६. १४।८ । ७. शा. ऋ. म. सं. ६।१६।३८ ।
८. तत्त्रैव १०।१२९।३। ९. मा.सं. १५।५। १०. तै.सं. ४।६।८ ।
११. तत्त्रैव २।४।१० । १२. ६।३ । १३. ६।१२,१३ ।
१४. ४।२५,२६ । १५. १४।८ । १६. ५।६।२,३ ।
१७. अष्टा. ६।१।७३–७६ । १८. पा. व्या. भा. ६।१।७६ ।

वार्तिकम् । एतस्य समीचीनतरवँ व्याख्यानमुदाहरणानि च युक्ततराणि चाऽष्टाध्यायीव्याख्याने विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः ।।२२६।।

परिब्भुजेत्यत्र भश् च स्वरेऽपि हि परे सति ।

आत्रेयशाखायान् द्वित्वन् नित्यमाप्नोति निश्चितम् ।।२२७।।

तथा हि "तयाऽस्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिब्भुज"[१] इति तैत्तिरीयसंहितायामधीयते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये चाऽयवँ विषय उल्लिखितोऽस्ति[२] ।।२२७।।

रेफात् परवँ व्यञ्जनं हि व्यञ्जने च स्वरेऽपि च ।

परे सति द्द्विरुक्तं स्यान् नैव रेफो द्द्विरुच्यते ।।२२८।।

उदाहरणानि यथा— अर्द्धवँ वीरस्य[३], ऊर्ज्जे[४], सूर्य्यः[५], वर्ष्ष्याय[६] इत्यादीनि । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाख्ये— "परं रेफात्"[७] इति, "न रेफः"[८] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि— परन् तु रेफहकाराब्भ्याम्"[९] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "रेफात् परञ् च"[१०] इति, "अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयाः"[११] इति च । ऋक्तन्त्रेऽपि— "(प)रं ह्रात्"[१२] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "[न] रेफहकारौ परन् ताब्भ्याम्"[१३] इति । पाणिनीयव्याकरणे च— "अचो रहाब्भ्यान् द्वे"[१४] इति; "नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किन् तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद् यथा । ब्राह्म्मणा भोज्ज्यन्ताम् माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति नेदानीन् तौ भुञ्जाते"[१५] इति च भाष्ष्ये ।।२२८।।

स्पर्शस् स्वरे व्यञ्जनेऽपि परे द्द्विस् स्याद् धि लात् परः ।

अस्पर्शे व्यञ्जने लो हि द्द्विरुच्च्येत न संशयः ।।२२९।।

वशहेषु न लो द्विस् स्यादिति केचन मन्वते ।

स्वरभक्त्या व्यवायाद् धि न लो द्विश् शहयोर् भवेत् ।।२३०।।

उदाहरणानि यथा— महत् तदुल्ब्बं स्थविरम्[१६], कल्प्पाञ् जुहोति[१७], शल्क्कैः[१८], विशल्ल्यो बाणवान्[१९] इत्यादीनि । उक्तं हि ऋग्वेदप्राति-

---

१. ४।५।१।४ । २. १४।८ । ३. शा.ऋ.म.सं. ७।१८।१६ ।
४. मा. सं. १।१ । ५. तत्रैव ३१।१२ । ६. तत्रैव १६।४८ ।
७. ६।४। ८. ६।८। ९. ४।१०२। १०. १४।४। ११. १४।१५।
१२. ५।६।५(२७०)। १३. ३।३१ । १४. अष्टा. ८।४।४६ ।
१५. पा.व्या.भा. हयवरट् इत्यत्र,वा.५। १६. शा.ऋ.म.सं.१०।५१।१।
१७. तै.सं. ५।४।८। १८. तत्रैव ५।४।२। १९. तत्रैव ४।५।१।

शाक्ख्ये— "स्पर्श एवलँ लकारात्"[१] इति; शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च— "ऊष्म्मानत्त्थाबभ्यश्च् च सप्पर्शः"[२] इति। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये च—"लकारपूर्वे च"[३] इति। ऋक्तन्त्रे विशेषविधानस्स्याभावात् सयँ्योगादेर् लकारस्स्यैव सामवेदेषु द्वित्त्वम् भवतीति प्प्रतीयते। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु द्वित्त्वप्प्रकरणस्स्य त्रुटितत्त्वादथर्ववेदे कीदृशी व्यवस्थाऽत्त्रेति न ततोऽवसातुं शक्क्यते। पाणिनीयव्याकरणे तु— "अनचि च"[४] इति सूत्त्रात् सयँ्योगादेर् लकारस्स्य द्वित्त्वम् प्रतीयते; "द्विर्वचने यणो मयः" इति वार्त्तिकात् तु लकारात् परस्स्य स्पर्शस्स्यैव द्वित्त्वम् प्रतीयते। उक्तस्स्य वार्त्तिकस्स्य व्याक्ख्याने "द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्व्यम्। किमुदाहरणम् ? यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्क्का वल्म्मीकमित्त्युदाहरणम्; अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दध्य्यत्त्र मध्व्वत्त्रेत्त्युदाहरणम्"[५] इति उक्तत्त्वात् तु अव्यवस्स्थैव प्प्रतीयते यदिशब्दप्प्रयोगात्। तत्त्र च यद्द्यपि दध्य्यत्त्रेत्त्यादिकमप्प्युच्चरितम् भवितुं शक्नोति तथाऽपि अयम् पक्क्ष उपलभ्यमानेषु प्रातिशाक्ख्येषु अनुपलभ्यमानश् चेति चिन्त्यꣳ प्रतीयते ॥२२९–२३०॥

ऊष्मभ्यस् तु परे स्पर्शे स्पर्शो वाजसनेयके।
नित्त्यन् द्विरुच्च्यतेऽन्न्यत्त्र विकल्पेन द्द्विरुच्च्यते ॥२३१॥
स्यात् तैत्तिरीयके स्पर्शेऽघोषकादूष्मणꣳ परे।
तयोर् मद्ध्ये खलु पर–सस्स्थानप्प्रथमागमः ॥२३२॥
प्लाक्क्षेर् मते परे स्पर्शेऽघोष एव ह्य्ययवँ विधिः।
प्लाक्क्षायणस्स्य तु मते पञ्चमे पर एव च ॥२३३॥

उदाहरणानि यथा— वायवस्त्थ[६], श्रेष्ट्ठतमाय[७], वस्त्तेन[८], अस्म्मिन्न्गोपतौ[९], विष्ण्णो हव्व्यं रक्क्ष[१०], वह्न्नितमं सस्न्नितमम्[११], जुष्ट्टतमम्[१२]; प्रास्त्तौद्द्ष्वौजा ऋष्वेभिः[१३], प्र वस्प्पड्क्करन् सुविताय[१४], अस्स्मे[१५], ब्रह्म्म, ब्रह्ह्म, अह्न्ना, अह्ह्ना[१६]; यꣳक्कामं-

---

१. ६।५। २. ४।१०३। ३. १४।७।
४. अष्टा. ८।४।४७। ५. पा.व्या.भा. ८।४।४७। ६. मा.सं. १।१।
७. तत्त्रैव। ८. तत्त्रैव। ९. तत्त्रैव। १०. तत्त्रैव १।४।
११. तत्त्रैव १।८। १२. तत्त्रैव। १३. शा.ऋ.म.सं. १०।१०५।६।
१४. तत्त्रैव ५।५९।१। १५. ऋ. प्रा. उ. भा. ६।६।
१६. शा. ऋ. म. सं. ४।१६।३।

येत[1], यऽ प्पाप्मना[2], नवतिञ् च श्चञथिष्ट्टम्[3], यत् प्राश्चञीयात्[4], अश्त्नाति[5], यदक्ष्ट्णया[6], कृष्ट्णोसि[7], अश्त्नुते[8], पृश्त्निमालभेत[9], अप्सुस्त्नाति[10], तीर्त्थे स्त्नाति[11], अश्प्मन्नूर्ज्जम्[12], ग्रीष्प्मे मद्ध्यन्दिने[13], अयस्प्मयम्[14]; प्रेष्ठवं वो अतिथिम्[15], त्वामग्ग्ने पुष्ष्करादधि[16], अग्ग्ने विवस्स्वदाभरास्स्मब्भ्यमूतये महे[17]; नमस्स्ते अग्ग्न ओजसे[18] इत्त्यादीनि । उक्तं हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "ऊष्मणो वा"[19] इति । तद्व्याक्ख्याने उव्वटस् तु "ऊष्मणऽ परेषाम् प्रथमद्वितीयानामेव स्पर्शानान् द्विर्वचनमिष्यते, न सर्वेषाम् । तस्माद् 'अस्स्मे' इत्त्यूष्मण एव द्विर्वचनम् भवति न परस्स्य" इति, "हकारात् सर्वेषावं विभाषा द्विर्वचनमिष्यते" इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु— "ऊष्म्मान्तस्त्थाब्भ्यश्च् च स्प्पर्शः"[20] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु— "अघोषादूष्मणऽ परऽ प्रथमोऽभिनिधानस् स्पर्शपरात् तस्स्य सस्त्थानः"[21] इति, "अघोषे प्लाक्क्षेः, उत्तमपरात् तु प्लाक्क्षायणस्स्य"[22] इति च । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु द्वित्त्वप्रकरणे कश्चनांऽशस् त्रुटित इति पूर्वमेवावेदितम् । पाणिनीयव्याकरणे च— "शरऽ खयः"[23] इति वार्त्तिकम्; "शरऽ खय इति वक्तव्व्यम् । किमुदाहरणम् । यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्त्थाली स्त्थातेत्त्युदाहरणम् । अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी वत्स्सः, क्ष्षीरम्, अप्स्सरा इत्त्युदाहरणम्"[24] इति भाष्ष्यम् । तत्र स्त्थालीत्त्यादिको हि पाठश् चर्त्वस्स्य निवारयितुमशक्क्यत्त्वादशुद्ध इत्त्यस्माभिस् स्त्थालीत्त्यादिरूपेण पठितः । स्त्थाली, स्त्थाता, क्ष्षीरम् इत्त्युदाहरणानि "अचः"[25] इत्त्यधिकारे वार्त्तिकानाम् पाठादसुसङ्गतानीव भान्ति । "वोष्मा सयं युक्तोऽनुपधः"[26] इति ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनात् स्स्थाली इत्त्यादिकन् तु

---

१. तै.सं.२।१।२। २. तत्त्रैव २।३।१३। ३. तत्त्रैव ३।२।११।३। ४. तत्त्रैव ३।६।८।१। ५. तत्त्रैव १।६।७। ६. तत्त्रैव ५।२।७। ७. तत्त्रैव १।१।११। ८. तत्त्रैव ५।१।३।४। ९. तत्त्रैव २।१।६। १०. तत्त्रैव ६।१।१। ११. तत्त्रैव ६।१।२। १२. तत्त्रैव ४।६।१। १३. तत्त्रैव २।१।२। १४. तत्त्रैव ४।२।५। १५. कौ.सा.आ.सं. ५ । १६. तत्त्रैव ९ । १७. तत्त्रैव १० । १८. तत्त्रैव ११ । १९. ६।६ । २०. ४।१०३ । २१. १४।९ । २२. १४।१०,११ । २३. पा.व्या.भा. ८।४।४७, वा. २ । २४. तत्त्रैव । २५. अष्टा. ८।४।४६ । २६. ६।६ ।

युक्तम्, किन् तु न तत् सम्बद्धवार्तिकेनाऽन्न्वाक्ख्यायते। क्ष्षीरम् इत्त्यत्त्र तु सयँ युक्तस्स्याऽनुपधस्स्य स्पर्शस्स्य द्विर्वचननिमित्तत्त्वस्स्याऽन्न्वाक्ख्यायकम् प्रातिशाक्ख्यादिवचनन् नैवोपलब्भ्यते। तथापि वार्तिकभाष्ष्योक्तप्प्रकारेणापि पदानामुच्चारायितु शक्क्यत्त्वात् स्युरेतानि वचनानि लौकिकप्प्रयोगान्न्वाक्ख्यानपराणीति सम्भाव्व्यते ॥२३२–२३४॥

ऊष्मोत्त्तरस्स्य सस्पर्शस्स्याऽसति द्द्वित्त्वे खलूष्ष्मणः।

द्वित्त्वम् भवेदेव हस्स्य द्द्वित्त्वन् नेच्छन्ति के चन ॥२३५॥

उदाहरणानि यथा— अहह्ना[1], ब्रह्ह्म[2], अपराह्ह्णे[3] इति। तथा हि ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्ये उत्सर्गप्राप्तस्स्य[4] हकारद्वित्त्वस्स्याऽनिषिद्धत्त्वात् तत्सम्बद्धाया शाखायामूष्मोत्त्तरस्स्य सस्पर्शस्स्य द्द्वित्त्वस्स्य वैकल्पिकत्त्वात् तदभावपक्क्षे हकारस्स्यापि उत्सर्गप्राप्तन् द्वित्त्वम् भवेदेव। तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्येऽपि सामान्न्यतया हकारद्वित्त्वस्स्याऽनिषिद्धत्त्वात् तत्सम्बद्धाया शाखायाञ् चोत्सर्गप्राप्त हकारद्वित्त्व स्यादेव। उक्त हि वैदिकाभरणकारेण— "स्वरपूर्वव् व्यञ्जनम्[5] इत्त्यविशेषेण विधानाद्, रविसर्जनीयादिभिस् सह[6] हकारस्स्याऽपाठाच् च, तथा 'रेफपरश्च् च हकारः'[7] इति परमते विशेषेण निषेधोऽप्प्यन्न्यत्त्र द्वित्त्वम् प्राप्तमेव दर्शयति। अतोऽस्मच्छाखाया हकारस्स्य प्राप्तौ सत्त्यामप्प्रतिबिद्धन् द्वित्त्वमिष्ष्यते। शिक्क्षाव्याकरणे तु शाखान्तरे सावकाशे इत्त्यविरोधः"[8] इति। दृश्श्यते च आत्त्रेयतैत्तिरीयसंहिताया रेफपरकहकारस्स्य द्वित्त्व सम्प्रति। एतच् चाऽनुपदम् प्रदर्शयिष्ष्यामः। "परन् तु रेफहकाराब्भ्याम्"[9] इति वदता शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यकारेण तु हकारद्द्वित्त्वमपोढम्। तथैव "(प)र ह्रात्"[10] इति वदत ऋक्तन्त्रकारेणाऽपि कृतम्। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाकारोऽपि "[न] रेफहकारौ, परन् ताब्भ्याम्"[11] इति वदति। यद्द्यपि पाणिनीयस्स्य "अचो रहाब्भ्यान् द्वे"[12] इति सूत्त्रस्स्य वैकल्पिकत्त्वात् परद्वित्त्वाभावे "अनचि च"[13] इति रेफस्स्य तु द्वित्त्वम् प्राप्नोति, तथापि हकारस्स्य तु यर्त्वाभावान् न कदाऽपि द्वित्त्वम् पाणिनीयव्व्या-

---

१. शा. ऋ. म. स. ४।१६।३। २. तै. स. १।१।७।१।
३. तत्त्रैव २।१।२।५। ४. ऋ.प्रा. ६।१। ५. तै.प्रा. १४।१।
६. तत्त्रैव १४।१५। ७. तत्त्रैव १४।१६। ८. १४।१५।
९. ४।१०२। १०. ५।६।५। ११. ३।३१।
१२. अष्टा. ८।४।४६। १३. तत्त्रैव ८।४।४७।

करणेन सम्भाव्यते । "नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किम् तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्ताम् माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति, नेदानीन् तौ भुञ्जाते"[१] इति वदता भाष्यकारेण तु रहयोर् द्वयोरेव सर्वथा द्वित्वाभाव प्रतिपादित इव प्रतीयते । अथवा यथा परिवेषणे व्याप्रियमाणौ माठरकौण्डिन्यौ नेदानीम् भुञ्जाते, परिवेषणव्यापारनिवृत्तौ तु भोक्ष्येते, तथैव रेफहकारावपि यदा निमित्तत्वेनाऽन्यन् द्विर् भावयतस् तदा तौ न द्विर् भवतः,यदा तु पक्षान्तरे नाऽन्यन् द्विर् भावयतस् तदा द्विरुक्तौ भविष्यत एवेत्यर्थो यदि क्रियते तदाऽपि हकारस्य द्वित्वं सूत्रेणैव नैव प्राप्तमिति हकारस्य द्वित्वन् न कदापि सम्भाव्यते, रेफस्य तु सम्भाव्यत एव इत्येवाऽऽयाति । **तदिदञ् च पाणिनीयव्याकरणस्य सर्ववेदपारिषदताया प्रतिकूलमेव, यतो हि हकारस्य द्वित्वं वेदशाखाविशेषे दृश्यते; रेफस्य सर्वे योगादिस्थस्य द्विर्भावस् तु न कुत्राऽपीति । एतच् च न विचारितवं वार्तिककारभाष्यकारादिभिरिति केव कथा भट्टोजिनागोजिप्रभृतीनाम्** । अत्र "रहाभ्यान् तु परन् नित्यङ् क्रमयन्ति विचक्षणाः । रहौ तु यत्र दृश्येते न क्रमस् तु तयोर् भवेत् ।। रयोर् यदि हकारस् तु दृश्यते मद्ध्यग क्व चित् । द्विर्भावन् तत्र जानीयात् प्रेङ्खा स्तर्ह्ये निदर्शनम्"[२] इति, "रेफपूर्वो हकारस् तु रेफात् परमथाऽपि वा । अनुस्वारात् परो यत्र हकार क्रमति त्रिषु"[३] इति च लोमशीयशिक्षावचनम्, "न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो जायते क्व चित्" इति नारदीयशिक्षायाः[४] माण्डूक्याश् शिक्षायाश्[५] च वचनमपि स्मरणीयम् ।।२३५।।

हात् परवं व्यञ्जनन् द्विस् स्याद् वेदे वाजसनेयिनाम् ।
न हकारो द्विरुक्तस् स्यादिति के चन मन्वते ।।२३६।।

उदाहरणानि यथा— गृह्णामि[६], वह्निनितमम्[७], ब्रह्मवनि[८], गुह्यमानः[९], बह्वीः[१०] इति । प्रत्युदाहरणानि च अह्रुतमसि[११], यज्ञ-

---

१. हयवरट् इत्यत्र । २. २।५,६ । (शि. स., पृ. ४५७) ।
३. ८।५ (शि. स., पृ. ४६२) । ४. २।२।६ (शि.स., पृ. ४२८) ।
५. श्लो. १२३ (शि.स., पृ. ४७३) । ६. मा.स. १।१५ ।
७. तत्रैव १।८ । ८. तत्रैव १।१७ । ९. तत्रैव २।१७ ।
१०. तत्रैव १।१ । ११. तत्रैव १।९ ।

पतिर् ह्वार्षीत्[१], बर्हिषे[२] इति । यत्त्र हकारात् परत्त्र स्पर्शो वाऽन्तस्था वा तत्त्र तु कारिकोक्तोऽर्थस् स्फुटमायाति "परन् तु रेफहकाराब्भ्याम्"[३] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनात् । **यत्त्र तु रेफहकारयोस्सयँयोगस्स्वरादुत्तरस् तत्त्र तु उक्तसूत्त्रस्स्वरसात् सयँयोगादे रेफस्स्य हकारस्स्य वा द्वित्त्वेऽसत्त्यपि तदुत्तरस्स्य रेफस्स्य हकारस्स्य च द्वित्त्वमनेन सूत्त्रेण कथन् नाऽनुमतं स्यात् ?** रेफाद् हकारे परे स्वरभक्त्या व्यवायाद् हकारस्स्य द्वित्त्वेऽसम्भवति अपि, 'यज्ञँ ञपतिर् ह्वार्षीत्' इत्त्यादिषु स्वरभक्त्यभावस्स्थलेषु हकारस्स्य, **हकारात् रेफे परे रेफस्स्य च द्वित्त्वन् तु स्यादेवेति भृशवँ** विचिन्न्तनीयमत्त्र वाजसनेयिभिः।'यज्ञँ ञपतिर् ह्वार्षीत्' इत्त्यादिषु रेफहकारयुग्मकात् परस्स्य वकारादेर् द्वित्त्वम् 'परन् तु रेफहकाराब्भ्याम्' इत्त्यादिनोक्तं स्यान् न वेति च चिन्न्तनीयम् । यच् च "परं रेफहकाराब्भ्यावँ व्यञ्जनन् तूष्मवर्जितम् । द्वित्त्वमापद्द्यते रेफहकारौ तु न कुत्त्र चित्"[४] इति अमरेशेन वर्णरत्नप्रदीपिकायामुक्तम्, तद्गतानुगतिकतया ज्योत्स्नाकारेण च भाषितम्[५] तदपि सूत्त्रानुकूलन् न वेति विज्ज्ञैर् विभावनीयम् ।।२३६।।

रेफे परे तु द्द्विर्भावो हकारस्स्य कदापि हि ।
न भवेदिति हारीतो मेनेऽन्न्ये न हि मन्न्वते ।।२३७।।

तदुक्तन् तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये निषेधाधिकारे हारीतस्स्येत्त्यनुवर्त्तमाने "रेफपरश् च हकारः"[६] इति । अतोऽन्न्येषाम् मते तैत्तिरीयकेऽरेफपरकस्स्य हकारस्स्य च प्राप्तन् द्वित्त्वम् भवत्त्येवेति विज्ज्ञायते[७] ।।२३६।।

सयँयोगादौ च रपरो हो द्विर् नेति हि के चन ।
तत्त्रापि द्वित्त्वमात्त्रेयसंहितायान् तु दृश्श्यते ।।२३८।।

तथा हि तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये— "अथ न"[८] इत्त्यधिकारे "रेफपरश्च् च हकारः"[९] इति । आत्त्रेय–तैत्तिरीयसंहितायान् तु दुदुह्ह्रे अह्ह्रयः[१०], अह्ह्रुतमसि[११] इत्त्येव पट्ठ्यते । तथा च व्यासशिक्क्षायामुत्सर्गद्वित्त्वसूत्त्रे वेदतैजसे[१२] "अह्ह्रुतमसि" इत्त्युदाहृतमपि प्राप्यते । "अतोऽस्मच्छाखायां हकारस्स्य प्राप्तौ सत्त्यामप्रतिषिद्धन् द्वित्त्वमिष्ष्यते । शिक्क्षाव्याकरणे तु शाखान्तरे सावकाशे इत्त्यविरोधः"

---

१. मा.सं. १२,६। २. तत्त्रैव २।१। ३. ४।१०२। ४. श्लो. १५०–१५१ (शि.स.,पृ.१३०)। ५. सू. ३४६,पृ. १२०–१२१। ६. १४।१६। ७. द्र.तै.सं. ५।१।५; तै.प्रा.त्रिभा.र. १४।१६,१६। ८. १४।१४। ९. १४।१६। १०. १।५।५। ११. १।१।४। १२. सू. ३३७।

इति, "स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्[1] इत्यविशेषेण विधानाद्, रविसर्जनीयादिभिस्[2] सह हकारस्याऽपाठाच् च, तथा 'रेफपरश् च हकारः'[3] इति परमते विशेषेण निषेधोऽप्यन्यत्र द्वित्वम् प्राप्तमेव दर्शयति"[4] इति च वैदिकाभरणकारोऽप्याह स्म ॥२३८॥

उपद्ध्मानीयाच् च जिह्वामूलीयाच् च परं सदा ।

व्यञ्जनन् द्विर् भवेत् काण्वशाखादिष्विति निश्चितम् ॥२३९॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयाभ्याम् च"[5] इति । एतच् च "ऊष्मान्तस्थाभ्यश् च स्पर्शः"[6] इति सूत्रेणैव गतार्थमपि प्रपञ्चार्थमुक्तम् प्रातिशाख्यकारेणेति अस्माभिरपि तथैव कृतम् । ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "ऊष्मणो वा"[7] इति सूत्रेणैव, तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानस् स्पर्शपरात् तस्य सस्थानः"[8] इति सूत्रेणैव चाऽयमर्थः प्रतिपादितः । पाणिनीयव्याकरणेऽपि अयोगवाहानामट्सु च शर्षु चाल्षु च ग्रहणात्[9]"शरः खयः"[10]इत्येव एष विधिरुक्तः।नारदेन चोक्तः[11]॥२३९॥

विसर्जनीयात् परश् च व्यञ्जनोत्तरकश् च यः ।

स्पर्शस् स द्वित्वमाप्नोति नित्यं वाजसनेयके ॥२४०॥

उदाहरणानि यथा— विष्णोः क्क्रमः[12], नीलङ्गोः क्क्रिमिः[13], देव सवितः प्प्रसुव[14], युञ्जानः प्प्रथमम्[15] इति । तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये "विसर्ज्जनीयाद् व्यञ्जनपरः"[16] इति । एतेन च सूत्रेण "ऊष्मान्तस्थाभ्यश् च स्पर्शः"[17] इति सूत्रेणैव सिद्धेऽनुव्याख्याने आरब्धेन वस्तुतो न्यङ्कुः कक्कटः[18], वसोः पवित्रम्[19], याः फलिनीः[20] इत्यादौ माद्ध्यन्दिनीयके द्वित्वाभावोऽनुव्याख्यायते । अन्यत्र तु यथायथन् द्वित्वं स्यादेव वा नैव वा ॥२४०॥

अविद्द्यमानपूर्वस् तु सर्वे युक्तोष्मा विकल्पतः ।

द्विरुक्तस् स्यादिति प्राह मुनिर् बाह्वृच्यपार्षदे ॥२४१॥

---

१. तै.प्रा. १४।१। २. तत्रैव १४।१५। ३. तत्रैव १४।१९। ४. तै. प्रा. वै. आ. १४।१५। ५. ४।१०४। ६. ४।१०३। ७. ६।६। ८. १४।९। ९. पा. व्या. भा., हयवरट् इत्यत्र वा. ६–८। १०. पा.व्या.भा. ८।४।४७। ११. द्र.ना.शि. २।२।११। १२. मा.सं. १२।५। १३. तत्रैव २४।३०। १४. तत्रैव ९।१। १५. तत्रैव ११।१। १६. ४।१०७। १७. ४।१०३। १८. मा.सं.२४।३२। १९. तत्रैव १।२। २०. तत्रैव १२।८९।

उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— ह्व्वयाम्म्यग्ग्निम्[१], श्श्चोतन्ति कोशाः[२], स्स्यन्दन्ताङ्कुल्ल्याः[३] इति। विद्द्यमानपूर्वस्तु मुहुरा ह्ह्रादुनीवृतः[४] इत्त्यादौ नित्त्यमेव द्विरुच्च्यते। तदुक्तम् ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "वोष्मा सयँ युक्तोऽनुपधः"[५] इति ॥२४१॥

दीर्घात् परवँ व्यञ्जनन् तु सयँयोगाद्द्यज् च द्विर् न हि।
भवेदित्त्याहुराचार्य्याꣷ पाणिन्न्युल्लिखिताꣷ खलु ॥२४२॥

तत्त्र ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "सयँयुक्तन् तु व्व्यञ्जनं शाकलेन"[६] इति पट्ठ्यते। तत्त्र दीर्घेणेति पदादिरिति चाऽनुवर्त्तत इति उव्वटेनोक्तम्। तथापि पाणिनीये व्याकरणे तु— "दीर्घादाचार्य्याणाम्"[७] इत्त्येवोक्तम्। तत्त्र पदादिरित्त्यनुवृत्तिर् न दृश्श्यते। तत्त्र शाकल्ल्यस्स्य मतन् तु पृथगेवोल्लिखितम्। अत एवाऽस्माभिꣷ पाणिनीयवँ वचनमेवाऽनुसृत्त्यैषा कारिका प्प्रणीता ॥२४२॥

शाकल्ल्यस्स्य मते नैव व्व्यञ्जनन् द्विर् भवेदिति।
आचार्य्यꣷ पाणिनिꣷ प्प्राह विमृश्श्यम् पण्डितैरिदम् ॥२४३॥

तथा हि अष्टाद्ध्याय्याम्— "सर्व्वत्त्र शाकल्ल्यस्स्य"[८] इति। आचार्य्यस्स्य पाणिनेरस्स्य वचनस्स्य दर्शनात् तु पूर्व्वोक्ते "सयँयुक्तन् तु व्व्यञ्जनं शाकलेन"[६] इति ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यवचने पदादिरित्त्यस्स्य दीर्घेणेत्त्यस्स्य चाऽनुवृत्तिर् न भवतीति प्प्रतीयते। यदि तु अत्त्र तदनुवृत्तिर् भवत्त्येवेत्त्युच्च्यते तदा पाणिनीयवचनस्स्य **"तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिञ् च सनिबन्धनाम्। आश्श्रित्त्यारब्भ्यते शिष्टैश् शब्दानामनुशासनम्"[१०]** इत्त्यादिना प्प्रतिपादितं सनिबन्धनपूर्व्वतरस्स्मृत्त्याश्श्रितत्त्वन् न सुव्व्याक्ख्यानं स्यादित्त्यत्त्र भृशवँ विचारणीयङ्खलु पण्डितैः। अस्माकन् तूव्वटव्याक्ख्यानं हेयम् प्प्रतिभाति ॥२४३॥

सयँयुक्तेषु त्त्र्चादिकेषु द्द्वित्त्वन् न व्व्यञ्जनेष्ष्विति।
वैयाकरण-मूर्धन्न्य-शाकटायन-सम्मतम् ॥२४४॥

तदिदमप्प्युक्तमाचार्य्यपाणिनिना- "त्रिप्प्रभृतिषु शाकटायनस्स्य"[११] इति ॥२४४॥

---

१. १।३५।१। २. १।८७।२। ३. ५।८३।८।
४. ५।५४।३। ५. ६।६। ६. ६।१४।
७. अष्टा. ८।४।५२। ८. ८।४।५१। ९. ६।१४।
१०. वा. प. १।४३। ११. अष्टा. ८।४।५०।

अवसाने व्यञ्जनस्य प्रातिशाख्येषु सर्वथा ।
द्वित्वन् निषिद्धं केचित् तु द्वित्वन् तत्रेति मन्वते॥२४५॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "नाऽवसितम्"[1] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "अवसितञ् च"[2] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि— "अवसाने.."[3]इति। माण्डूक्या शिक्षायामपि विरामे द्वित्वन् निषिद्धमस्ति[4]। पाणिनीयव्याकरणे तु— "अवसाने च"[5] इति वार्तिकम् । "अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क्, वाक्; त्वक्क्, त्वक्; स्रुक्क्, स्रुक् । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नाऽयम् प्रसज्ज्यप्रतिषेधोऽचि नेति । पर्युदासोऽयम् यदन्यदच इति" इति च तद्भाष्यम् । तत्र प्रातिशाख्येषूपलभ्यमानोऽवसानगतव्यञ्जनद्वित्वनिषेधो यद्यपि वर्क्[6], दर्त्[7], ऊर्क्[8] इत्यादिविषयक एव, तथाऽपि "वाक्" इत्यादिषु पदपाठादौ संहितावसाने वा द्वित्वस्य प्रातिशाख्येषु सर्वथाऽनुल्लिखितत्वादस्माभिः कारिकायाम् 'अवसाने व्यञ्जनस्य प्रातिशाख्येषु सर्वथा । द्वित्वन् निषिद्धम्' इत्युक्तम् । तथापि प्रातिशाख्यादिषु अवसाने स्पर्शे उच्चारिते स्थानकरणविमोक्षस्योक्तत्वात्[9] स्थानकरणविमोक्षे च स्थानकरणयोर्योगेनैकस् स्पर्शस् स्थानकरणविमोक्षेण द्वितीयस् स्पर्शोऽपरिहार्यतयोच्चरितो भवतीति तत्र सुस्थानकरणविमोक्षवचनमेव द्वित्ववचनस्थानापन्नतया स्वीकर्तुं शक्यमिति च के चन मन्यन्ते[10] । एवञ् च सति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य "अवसितञ् च"[11] इति वचनस्य सार्थकत्वञ् चिन्त्यम् भवति । तत्र पदपाठादौ क्व चित् स्थानकरणविमोक्षस्याऽभावे सति तु तच् चरितार्थं स्यात् ॥२४५॥

ऋवर्णे च ऌवर्णे च सवर्णे च परे सति ।
उत्सर्गप्राप्तन् द्वित्वन् तु नेति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥४४६॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "सवर्णे, ऋवर्णे, ऌवर्णे"[12] इति । तदुदाहरणानि च— 'सय्ँयौमि'[13], 'सव्ँवपामि'[14], 'अनि-

१. ६।७। २. ४।११८। ३. १४।१५। ४. श्लो. १२९ ।
५. पा.व्या.भा. ८।४।४७ वा. ३ । ६. शा.ऋ. म. सं. १।१७४।२ ।
७. तत्रैव १०।८।६ । ८. मा. सं. १८।९ ।
९. शु. य. प्रा. १।९०, ९१ । १०. या.शि.शि.व.वि.,पृ. १०, ११ ।
११. ४।११८ । १२. ४।११२–११४ । १३. मा. सं. १।२२ ।
१४. तत्रैव १।२१ ।

ष्कृतः'[१], 'ऋद्धिश्च क्लृप्तम्'[२] इति भाष्ष्यकारेण प्प्रदर्शितानि । तत्त्र "सा विश्श्वायुः"[३] इत्त्यादिष्ष्वपि तृतीयशकारप्प्राप्तिशङ्का "सवर्ण्णे" इति सूत्त्रेण निराकृता । "ऋवर्ण्णे" इति निषेध "ऊष्म्मान्तस्त्थाब्भ्यश्च् च स्प्पर्शः"[४] इति प्राप्तस्स्येति भाष्ष्यकारः । किन्तु तत्त्र मानम् मृग्ग्यम् । तथा सति असदनन्तस्स्य[५], दद्ध्यङ्ङ् ऋषिः[६] इत्त्यत्त्राऽनिषेध आस्स्थेयः । तुल्ल्यन्न्यायेन अनिष्कृत इत्त्यादौ षकारादेर् द्वित्त्वं स्यात् । तैत्तिरीयशाखादिषु तु आच्छृणत्तीत्त्यादिषु ऋवर्ण्णेऽपि द्वित्त्वन् दृश्श्यते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु एतादृशस्स्थले चकारागमश्च प्रतिपादितः[७] । सवर्ण्णे परे माण्डूक्क्यां शिक्क्षायामपि द्वित्त्वं निषिद्धन् दृश्श्यते । उक्तं हि "न क्क्रमते स्स्वरयमयोर् न वर्गसवर्णयोर् न च विरामे । न च रेफानुस्स्वारे विसर्जनीये तु सर्व्वत्त्र"[८] इति । "तुल्ल्यस्स्थानकरणपरे क्क्रमप्प्रतिषेधः"[९] इति च गौतमीयशिक्क्षायामप्प्युक्तम् ॥२४६॥

उत्तमे तु स्स्ववर्गीये सवर्ण्णेऽपि परे सति ।

द्वित्त्वम् भवेदिति प्प्राह स्स्फुटङ् कात्त्यायनो मुनिः ॥२४७॥

तथाहि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "स्ववर्गीये चाऽनुत्तमे"[१०] इति । अत्त्र यद्द्यपि उत्तमभिन्ने स्ववर्गीये वर्ण्णे परे अन्तरिक्क्षम् पुरीतता[११] इत्त्यादौ मकारादेर् द्वित्त्वस्स्य निषेधश्च प्राधान्न्येन प्रोक्तस् तथाऽपि उत्तमे तु स्ववर्गीयेऽपि परे याच्चँ ञा[१२],यज्जँ ञे[१३],अट्टँ णारः[१४],अरद्धँ नः[१५] पाप्पँ मा[१६] इत्त्यादौ द्वित्त्वमुत्सर्गप्राप्तमनिवारितमित्त्यप्प्युक्तमेव । तत्त्र 'तन् नः' इत्त्यादौ स्ववर्गीये उत्तमे परे नकारस्त्य द्विरुक्तिर् भवत्त्येव इति भाष्ष्यकारावुव्वटाऽनन्तौ । किन्तु एवं सति दद्ध्यङ्ङ् ऋषिः[१७], तन्नः[१८],इमम्मे[१९] इत्त्यादिषु यथा तृतीयङकारादीनामनिषेधस् तथैव चतुर्थपञ्चमादीनामपि अनिषेधस् स्यादिति विचार्य्यं सुधीभिः । अस्माकम् मते तु यान् वर्ण्णानपेक्क्ष्योत्तमत्त्वन् तेषामेव वर्ण्णानामुत्तमे परे द्वित्त्वा-

---

१. मा.सं. २७।४ । २. तत्त्रैव १८।११ । ३. तत्त्रैव १।४ ।
४. शु.य.प्रा. ४।१०३ । ५. मा.सं. २।६ । ६. तत्त्रैव ११।३३ ।
७. ४।२५ । ८. श्लो. १२९ । ९. १।६ (शि.स., पृ. ४५२) ।
१०. ४।११७ । ११. मा. सं. २५।८ । १२. तै. सं. १।५।७।
१३. तत्त्रैव ३।१।११। १४. तत्त्रैव ५।६।५। १५.तत्त्रैव १।७।१६।
१६. शौ. अ. वे. म. सं. ५।२२।१२ । १७. मा.सं. ११।३३ ।
१८. तत्त्रैव ३३।४२ । १९. तत्त्रैव २१।१ ।

नुमतिरिति उत्तमस्योत्तमे परे "सवर्णे"[1] इति द्वित्वनिषेध एवेति दद्ध्यङ्ङृषिरित्यादौ न तृतीयङकारादिश्रुतिप्रसक्तिरिति बोद्धव्यम् । अनन्वाख्यातश्च शाखान्तरस्थ एषोऽर्थो "नाऽनुत्तम उत्तमपरः"[2] इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये ॥२४७॥

उपोत्थित[4]प्रभृतिषु सवर्णेऽनुत्तमेऽपि च ।
द्वित्वम् भवेदिति खलु पार्षदेऽस्मसुचन् मुनिः ॥२४८॥

तथाहि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "उपोत्थित[3]उत्तमभल[4]-मुत्तभानो[5]त्थायो[6]त्थितायेति[7]त्तरीणि" इति,बर्हिरङ्कताम्[8]भद्द्रेण पृङ्क्तम्[9] पङ्क्तिः[10] समङ्धि[11] परिवृङ्धि[12] पाङ्क्तरात्रिति[13] द्वावनुनासिकौ पूर्ववावारपन्तीवर्ज्जमिति च(?)"[14]इति च। तत्र यथा"द्विस्पर्शम्, वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्द्र्चक् पात्रमभित्त्वम् मृत्तिका द्ध्वन् दात्रं समावर्त्त्यृद्धिर् वृद्धिरराद्ध्या अर्द्धशुद्धबुद्धनक्तन् (नक्तन्?) निषण्णसंस्विन्नान्नसन्नाश्च च"[15] इति वचनं "स्ववर्गीये चाऽनुत्तमे"[16] इति,"सवर्णे"[17] इति च गतार्थम्,तथैव समङ्धीत्यादि च "स्वरात् सयंयोगादिर् द्द्विरुच्यते सर्वत्र"[18] इत्यनेनैव गतार्थन् दृश्यते । उपोत्थितइत्यादिकवं वचनन् तु नैव गतार्थम्; विशेषविधायकमेव । एतादृशस् त्रिव्यञ्जनसंयोगः पाणिनीयव्याकरणभाष्येऽपि 'प्रतत्तम्' 'अवत्तम्' इत्यादिकेषु स्थलेषु स्वीकृतो दृश्यते[19] । किन्तु उपोत्थित इत्यादिषु त्रयाणां सस्थानानां स्पर्शानाङ कथमुच्चारणङ कर्तव्यमिति तु विचिन्तनीयम् । तत्र प्रथमद्द्वितीययोर् द्वयोरेव क्रमजत्वात् पूर्वाङ्गता, द्वयोरेवाऽभिनिहितीभाव एकवर्णवद्भावश् च, कालविलम्बात् तु द्वित्वेन गणनेत्यस्माकम् प्रतिभाति । सूचयति हि कालविलम्बाद् व्यञ्जनानान् द्वित्वेन गणनम् पाणिनीयव्याकरणभाष्यकारोऽपि "(वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन

1. शु. य. प्रा. ४।११२ । 2. १४।२४ । 3. मा.सं. ८।५५ ।
4. तत्रैव ४।३६। 5. तत्रैव १७।७२। 6. तत्रैव ११।६४।
7. तत्रैव २२।८ । 8. तत्रैव २।२२ । 9. तत्रैव ६।४ ।
10. तत्रैव १४।१८। 11. तत्रैव १३।४१। 12. तत्रैव ।
13. तत्रैव २४।२६ । 14. शु. य. प्रा. ६।२९, ३० ।
15. तत्रैव ६।२५, २६ । 16. तत्रैव ४।११७ ।
17. तत्रैव ४।११२ । 18. तत्रैव ४।१०१ ।
19. हयवरट् इत्यत्र वा. १५ ।

न गृह्य्यन्ते चेत्) तुल्ल्यरूपे सयँयोगे द्विव्व्यञ्जनाश्श्रयो विधिर् न सिद्ध्यति; कुक्कुटः, पिप्पलः, पित्तमिति। यस्स्य पुनर् गृह्य्यन्ते तस्स्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। **यस्स्याऽपि न गृह्य्यन्ते तस्स्याऽपि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्त्राकालोऽत्त्र गम्म्यते, न च मात्त्रिकवँ व्यञ्जनमस्ति**''[1] इति, ''किञ् च स्स्याद् यद्द्यत्त्र उगिल्लक्क्षणोऽपि स्स्यात्। द्वयोर् नकारयोश् श्रवणम् प्रसज्ज्येत। **न व्यञ्जनपरस्स्य एकस्स्य वाऽनेकस्स्य वा श्रवणम् प्रति विशेषोऽस्ति**''[2] इति च वदन् ॥२४८॥

ऊष्माणोऽस्स्वरपूर्वाश् चाऽनुतस्स्थाश् चाऽपि स्स्वतः परम्।
व्यञ्जनन् द्विर् भावयन्ति नेति कात्त्यायनोऽब्ब्रवीत् ॥२४९॥

तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— नाऽस्स्वरपूर्व्वा ऊष्म्मान्तस्स्थाः''[3] इति। उदाहरणञ् च स्थालीभिः स्थालीः[4], दिवः स्कम्भनीः[5] इत्त्यादिकवँ वेद्द्यम्। **पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यकारेण तु अपूर्वकस्स्योष्मणोऽपि स्पर्शद्विर्भावजनकत्त्वमास्स्थितम् प्रतीयते ''स्स्थाली, स्स्थाता''[6] इत्त्युदाहरणात्, किन् तु ''अचः''[7] इत्त्यनुवर्त्तमाने पठितस्स्य वार्त्तिकस्स्य तथोदाहरणं सुसङ्गतन् न दृश्श्यते।** एतदभियुक्तैस् सम्म्यग् विमृश्श्यम् ॥२४९॥

अनुतस्थोष्मवभ्य× परस्स्य स्पर्शस्स्य व्व्यञ्जनस्स्य वा।
द्वित्त्वे जाते तु पूर्वस्स्य न द्वित्त्वं स्यात् कथञ् चन ॥२५०॥
लघोत्तरस्स्य स्स्पर्शस्स्य द्वित्त्वेऽपि लवयोरपि।
द्वित्त्वम् पौष्करसादेस् तु मते स्यादिति के चन ॥२५१॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाक्ख्ये— ''न परक्क्रमोपधा''[8] इति। तदुदाहरणे च शाकलऋग्वेदसंहितायाम् महत् तदुल्ब्बम्[9], प्रास्त्तौदृष्ष्वौजाः[10] इति। लव—द्वित्त्वविषयकमेतन् मतलँ ''लवकारपूर्व स्स्पर्शश् च पौष्करसादेः''[11] इति तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यसूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने ''स्वरपूर्वत्त्वन् द्वित्त्वञ् चाऽन्न्वादिशति चकारः''इति, ''स्पर्श एवैकेषामाचार्य्याणाम्''[12] इति सूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने च ''अनेनैवाऽवधारणेन सूत्त्रान्तरारम्भेण च

---

१. पा. व्या. भा. ऐ औच् इत्त्यत्त्र वा. १३।
२. तत्त्रैव ७।१।७२। ३. ४।१०६। ४. मा. सं. १९।२७।
५. तत्त्रैव १।१९। ६. ८।४।४७, वा. २। ७. अष्टा. ८।४।४६।
८. ६।११। ९. १०।५१।१। १०. १०।१०५।६।
११. १४।२। १२. १४।३।

पौष्करसादिमते लवकारयोश् च द्वित्वमस्तीति गम्यते" इति च वदता सोमयार्येण त्रिभाष्यरत्ने प्रतिपादितम्। वैदिकाभरणकारेण तु नैतन् मतमुल्लिखितम्। पाणिनीयैरपि तवल्ल्क्कारादौ लस्याऽपि द्वित्वं वर्ण्यते ॥२५०–२५१॥

नैव द्वित्वम् भवेद् द्वित्वनिमित्तिपरके परे।

द्विर्भावस्य निमित्ते तु सयँयोगादेः कथञ् चन ॥२५२॥

द्वित्वनिमित्ती स्पर्शः परो यस्मात् तस्मिन् स्पर्शद्विर्भावनिमित्ते ऊष्मणि परे सयँयोगादौ स्थितस्याऽपि स्पर्शस्य उत्सर्गप्राप्तमपि द्वित्वन् न भवतीत्यर्थः। एतद् वचनवँ वाजसनेयिचरणविषयकम् बोद्ध्यम्। तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "यैस्त् तु परन् तैर्न् न पूर्वम्"[1] इति। **ऊष्मणि स्स्पर्शपरके सयँयोगादौ स्थितस्य च। स्वरात् परस्याऽपि नैव द्वित्वं स्पर्शस्य जायते** इति वाऽयवँ विधिस् स्फुटतया पठनीयः। यत् तु अनन्तेन शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यव्याख्याने "तत्र प्रथमस्य स्स्पर्शस्य द्विर्भावो निषिद्ध्यते, उत्तरस्यैव स्थाप्यत इति सूत्रार्थः। यथा— पक्ष्म्माणि, सुक्ष्म्मा, अयक्ष्म्माः। अत्र ककारषकारौ द्वौ मकारौ। एवञ् चत्वारस् सयँयोगः। अत्र ककारस्य स्वरात् सयँयोगादिरिति प्राप्तन् द्विर्भाववँ वर्जयित्वा यैस् तु परमिति मकारस्यैव द्विर्भावस् स्थाप्यत इति निर्गलितोऽर्थः। उक्तं हि'यत्र चोभयतस् स्पर्शैस् सयँयुक्ताश् शषसास् सह। तत्र नाऽऽद्द्चः क्रमो ज्ज्ञेयो न परो **बाधितो** बुधैः' इति। क्रमोऽत्र द्विर्भाव इत्यर्थः"[2] इति उक्तन् तदनुपपन्नम्, प्रोक्तेषूदाहरणेषु अस्स्वरपूर्वकस्योष्मणस् स्वोत्तरवर्तिस्स्पर्शद्विर्भावनिमित्तताया अभावाद् वाजसनेयके। उक्तं हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "नाऽस्स्वरपूर्व्वा ऊष्म्मान्तस्त्थाः"[3] इति। उक्तेऽनन्तेन प्प्रमाणतयोद्धृते श्लोके चतुर्थचरणे "न परो **बाधितो** बुधैः" इति पाठेऽपि "नाऽस्स्वरपूर्व्वा ऊष्म्मान्तस्त्थाः" इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येन सह विरोधात् तन् न वाजसनेयके प्रवर्तत इति बोद्ध्यम्। स हि श्लोकश् चारायणीयशिक्क्षायाम् पट्ठ्यते[4] इति चारायणीयकादौ तस्य चरितार्थता कल्प्या। किन् तूपलब्ध्यमाने चारायणीयशिक्क्षापाठे "यत्र चोभयतस् स्पर्शास् सयँयुक्ताश् शषसैस् सह। **आद्द्चस् तत्र क्रमो ज्ज्ञेयो** नाऽपरो **बोधितो** बुधैः" इत्येव पाठः प्राप्यते इति च स्स्मरणीयम्।

१. ४।१०५। २. ४।१०५। ३. ४।१०६। ४. पृ. १८।

अथर्ववेदीयायाम् माण्डूक्क्यां शिक्क्षायामपि एतादृश एव पाठो दृश्श्यते[1] एतस्य पाठस्याऽपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यस्स्य "यस्त् तु परन् तस्न् न पूर्व्वम्" इति सूत्त्रेण विरुद्धोऽशो वाजसनेयके नैव प्प्रवर्त्तते इति तु विवेक्तव्व्यमेव ।।२५२।।

टवर्गीयास् तवर्गीयपरकास् तैत्तिरीयके ।
न द्द्विर् भवन्तीत्त्यपि च हारीतस्स्य मुनेर् मतम् ।।२५३।।

उक्तं हि तैत्तिरीयप्प्रातिशाक्ख्ये— "टवर्गश् च तवर्गपरः"[2] इति । उदाहरणप्प्रत्त्युदाहरणानि च तैत्तिरीयसंहितायाम्— वषट् ते[3] विड् द्रविणम्[4], षट्ट्कपालम्[5], विड्ड्वै मरुतः[6] इति । किन् तु हारीतस्स्य मतानि तैत्तिरीयचरणान्तर्गतायाम् उपलब्भ्यमानायान् तैत्तिरीयसंहितेति प्प्रसिद्धायाम् आत्त्रेयशाखासंहितायान् तु न प्प्रवर्त्तन्ते इति त्त्रिभाष्प्यरत्नकारादयः प्राहुः[7] ।।२५३।।

क्षत्र–चित्र–श्श्वित्र–तत्र–वृत्र–सत्रेतिशब्द्दिते ।
यत्रेत्त्यत्त्र च द्विर् न स्स्यात् तस् तु वाजसनेयके ।।२५४।।
बीध्र्यायेत्त्यत्त्र चोद्द्रे च तथा वार्ध्रीनसेऽपि च ।
चरार्थवाचकत्त्वे स्स्यान् न स्स्परशो द्द्विः कथञ् चन ।।२५५।।

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये— "न क्क्षवृचिशिश्वसतयेब्भ्यस्त्त्रैकम्, ईध्र्यायवार्ध्रीनसोद्राश्च् चराश्च् चेत्"[8] इति । उदाहरणानि यथा माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदमन्त्त्राऽऽर्षसंहितायाम्— क्षत्त्रवनि[9], चित्रन् देवानाम्[10], श्वित्र आदित्त्यानाम्[11], तत्र गच्छ[12], वृत्रवँ वधेत्[13], या आववृत्रन्[14], सत्रस्स्य ऋद्धिः[15], यत्रयत्त्र[16], नमो बीध्र्याय च[17], वार्ध्रीनसस्त् ते[18], अपामुद्रः[19], इति । अत्त्र क्षत्त्रिय-[20] नक्क्षत्त्रिये[21]त्त्यादिष्ष्वप्प्ययन् द्वित्त्वनिषेधः प्रवर्त्तते न वेति सुधीभिरभियुक्तैर् विवेक्तव्व्यम् ।।२५४–२५५।।

---

१. श्लो. १२६ (शि.सं., पृ. ४७४)। २. १४।२०। ३. २।२।१२। ४. १।८।१३। ५. १।८।५। ६. ६।६।५। ७. तै. प्रा. त्रिभा. र. ४।२२। ८. ६।२७, २८। ९. १।१७। १०. ७।४२। ११. २४।३६। १२. १३।३१। १३. १०।८। १४. १०।१९। १५. ८।५२। १६. २९।४३। १७. १६।३८। १८. २४।३९। १९. २४।३७। २०. मा. सं. १०।४। २१. तत्त्रैव २२।२८।

लकारश् च तवर्गीयवर्णाश् चैव यवोत्तराः ।
हारीतस्य मते न स्युर् द्विरुक्तास् तैत्तिरीयके ॥२५६॥

तदुक्तन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— "लतवर्गौ यवकारपरौ"[1] इति । उदाहरणानि यथा तैत्तिरीयसंहितायाम्— कल्याणी[2], बैल्वो यूपः[3] कन्येव[4], इषे त्वा[5], स्वाद्वीन् त्वा[6], मध्वा यज्ञम्[7], अन्वह मासाः[8], खल्वाश्व च मे[9] इति । हारीतमतमुपलभ्यमानायामात्रेयतैत्तिरीयसंहितायान् न प्रवर्तत इति त्रिभाष्यरत्नकारादिभणितिस् त्वावेदितैव ॥२५६॥

स्पर्शश् च स्पर्शपरको द्विर् न स्यादिति के चन ।
अस्ति चैतल् लौकिके तु संस्कृतोच्चारणेऽधुना ॥२५७॥

उक्तं हि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— 'अथैकेषामाचार्याणाम्'[10] इत्युपक्रम्य 'स्पर्श स्पर्शपरः'[11] इति । उदाहरणे यथा आत्रेयतैत्तिरीयसंहितायाम् "त्वक्चर्मम"[12] "विष्वङ प्रजया"[13] इति ॥२५७॥

व्यञ्जनेऽन्तस्स्थादिके तु परे स्पर्शः पदान्तगः ।
प्राकृतो न भजेद् द्वित्वमिति के चिन् मनीषिणः ॥२५८॥

तदुक्तन् तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये— "पदान्तश् च व्यञ्जनपरः प्राकृतः"[14] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्थमिदं वचनङ केवलन् नकारविषयमिति तद्व्याख्याकाराः। वयन् तु नैव रोचयामहेऽनुवृत्तिविशेषास्याऽदर्शनात् ॥२५८॥

स्वरे रेफात् परोऽप्यूष्मा न कदापि द्द्विरुच्यते ।
सयंयोगादिस्थोऽपि चोष्मा नैवोष्मणि द्विरुच्यते ॥२५९॥
प्रथमेष्वपि न प्लाक्षेर् मते प्लाक्षायणस्य च ।
हारीतस्य मते तूष्माऽघोषो नैव द्द्विरुच्यते ॥२६०॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "न तूष्मा स्वरोष्मपरः"[15] इति । उदाहरणानि यथा शाकलऋग्वेदसंहितायाम्— अदर्शि[16], पर्षि[17], यः सोम[18] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये च— "ऊष्मा स्वरपरः, प्रथमपरश् च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः, ऊष्माऽघोषो हारीतस्य"[19] इति । प्रथमेषु परेषु द्वित्वाभावस्योदाहरणानि आत्रेयतैत्तिरीयसंहितायां यथा—

---

१. १४।२१ । २. ७।१।६ । ३. २।१।८ । ४. ३।१।११ ।
५. १।१।१ । ६. १।८।११ । ७. ४।१।८ । ८. १।७।१२।
९. ४।७।४ । १०. १४।२५ । ११. १४।२७ । १२. ६।२।११ ।
१३. १।५।६ । १४. १४।२८ । १५. ६।१० । १६. ७।८१।१।
१७. ८।६७।११ । १८. १।९१।१४ । १९. १४।१६–१८ ।

सुश्चन्द्र[१], विश्पतिना[२], अष्टीकृत्त्वः[३], आयुष्पा अग्ने[४], दिवस्कम्भनिः[५], मा वस्तेनः[६], बृहस्पतिसुतस्स्य[७] इति। हारीतमतोदाहरणानि च तत्त्रैव वैश्यो मनुष्याणाम्[८], नास्यापरूपम्[९], मह्त्यमिमान्[१०] इति। प्लाक्षि-प्लाक्क्षायण-हारीत-मतानि आत्त्रेयतैत्तिरीयसंहितायान् तु न प्प्रवर्त्तन्ते इत्त्यभियुक्ताः[११]। ऋक्तन्त्रेऽपि "ऊष्मा व्यञ्जने"[१२] इत्त्युक्तमिति स्वरे परे ऊष्मणो द्विर्भावाऽभावस् तत्त्राऽनन्वाक्ख्यात एवाऽर्थात्। शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "शषसास् स्वरे"[१३] इति। पाणिनीय-व्याकरणे च— "शरोऽचि"[१४] इति। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये तु "रलावृलृवर्ण्णाब्ध्यामूष्म्मणि स्स्वरोदये सर्व्वत्त्र"[१५] इत्त्युक्तत्त्वाद् स्वरभागव्व्यवधानादेव द्वित्त्वप्राप्तेरभावान् न निषेध आवश्श्यकस् स्वरे परे ऊष्मणान् द्वित्त्वस्स्य ॥२५९-२६०॥

द्विरुच्च्यते न दन्त्यस् सो वेदे वाजसनेयके।
परास्स्वन्तस्थास्स्वपीति वदन्ति खलु के चन ॥२६१॥
द्विरुच्च्यते न यवयोर् दन्त्यस् सो रे द्विरुच्च्यते।
इत्त्याह पण्डितम्मन्न्यः कश् चिद् दैवज्ज्ञवैदिकः ॥२६२॥
अनार्षे जल्पिते एते आर्षसूत्त्रविरोधिनी।
सर्व्वपाठविरुद्धे च न ह्य्यनुज्ज्ञातुमीश्महे ॥२६३॥

सकारद्वित्त्वविषये वर्णरत्नप्प्रदीपिकायाममरेशस्स्य वचनयँ यथा— "सकारस्स्य द्द्विरुक्तिर् या सा द्वयोरेव नाऽन्न्यतः। आ च शास्स्वा च रास्स्वे यत् सकारोऽत्त्र द्द्विरुक्तितः"[१६] इति। प्रातिशाक्ख्यप्रदीप-शिक्क्षायाञ् च— "द्विसकारं रास्स्व शास्स्वेति। इमे द्वे द्विसकारे। स्वरात् तसयँयोगादिरिति द्वित्त्वे प्राप्ते द्विसकारत्त्वविधानञ् ज्ञापकं **समान्न्यतोऽन्तस्स्थासु** सकारस्स्य द्वित्त्वन् न। उक्तञ् च शिक्क्षायाम्। सकारस्स्य द्द्विरुक्तिर् या सा द्वयोरेव नाऽन्न्यतः। आ च शास्स्वा च रास्स्वेति सकारोऽत्त्र द्द्विरुक्तिजः॥ अत एव केशवेनापि **न सो व्योश् चेति** सूत्त्रमकारि"[१७] इति। एवञ् च प्रातिशाक्ख्यप्रदीपकारोऽपि अम-

---

१. ४।४।४। २. २।३।१। ३. ६।४।५। ४. १।१।१३।
५. १।१।६। ६. १।१।१। ७. १।४।२७। ८. ७।१।१।
९. ३।५।७। १०. ३।१।९। ११. तै.प्रा.त्रिभा.र. १४।२२।
१२. ५।६।६ (२७१)। १३. ३।३२। १४. अष्टा. ८।४।४९।
१५. ४।१७। १६. श्लो. १६१-१६२ (शि.स., पृ. १३१)।
१७. शि. स., पृ. २५४।

रेशवचनेन प्रतारित एव प्रतीयते। रेफे परे सकारद्वित्वमनुजानानेन केशवेन अमरेशस्य वचनम् अंशतस् तु खण्डितमेवेति च बालकृष्णो गोडशेर् नैव बोद्धुं शशाक किल।

केशवदैवज्ञस् तु "न सो व्योश् च। पदान्तमद्ध्ये वकारयकारयोः परयोस् सकारस्य द्वित्वन् न स्याच् छन्दसि माद्ध्यन्दिनीये"[1] इति वदन् रेफे परे तृत्सर्गप्राप्तं सकारद्वित्वम् भवतीति चाऽर्थात् प्रतिपादयति। एतन्मतमेव के चनाऽनुसरन्ति च।

शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यज्योत्स्नाकारो रामशर्माऽपि अमरेशकेशववचनाऽवष्टम्भेनैव 'द्विसकारं शास्स्वरास्स्वेति' इति सूत्रं 'सामान्यतोऽन्तस्स्थासु सकारस्य द्वित्वन् न' इत्यर्थस्य ज्ञापकमिति प्रतिपादयति[2]। किन् तु तेनाऽन्यत्र "यत्र तु हल्परत्वन् तत्र विधानाऽभावाद् **द्वित्वम् भवत्येव। वर्स्स्वैः।** वर्ष्याय। अत एव पाणिनिना शरोऽचि इति द्वित्वनिषेधः कृतः"[3] इत्यप्युक्तम्। अतोऽनार्षे जल्पिते अनुसरन् सोऽपि विवेके शिथिल एव प्रतीयते।

एते मते "द्विसकारं शास्स्व रास्स्वेति[4] इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसूत्रस्य भ्रष्टेऽशुद्धे व्याख्याने आश्रिते इत्यशुद्धमूले दृश्येते। तथा हि उक्तसूत्रस्योव्वटकृते भाष्ये "तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सोऽन्यत्र निषिद्ध्यतेऽनेन सूत्रारम्भसामर्थ्येन इति" इति साम्प्रतिकेषु मुद्रितपाठेषु सर्वेष्वेव दृश्यते। किन् तु "द्विसकारं शास्स्व रास्स्वेति" इति सूत्रे प्राकृतद्द्विसकारकयोः पदयोरेव गणनमित्युव्वटभाष्येऽपि सुस्पष्टम्। एवञ् च न तत्र द्वित्वविधिजसकारद्द्वययुतपदगणना। अतः कथमिदमन्यत्राऽपि द्वित्वस्य नियामकं स्यात्। न च तृतीयसकारनिवृत्त्यन्वाख्यानायेदं सूत्रमावश्श्यकन् तस्य "सवर्णे"[5] इति सूत्रेणैव सिद्धत्वात्। यदि चेदमन्यत्रापि सर्वत्र द्वित्वस्य नियामकं स्यात् तर्हि समानेनैव न्यायेन "द्वियकारम्, आप्प्याय्यमानो यमो रय्यै धाय्यारूपम्"[6] इत्यादि चाऽन्यत्राऽपि सर्वत्र यकारद्वित्वस्य नियामकं स्यात्, तथा च बह्व्वनिष्टमापद्द्येत। तस्मादुक्तस्य सूत्रस्योव्वटकृतमनन्तादिकृतञ्च व्याख्यानमसङ्गतमेव। कात्यायनेन तु प्रसङ्गात् प्राकृतसकारद्द्वयेन प्राकृतयकारद्द्वयेन च

---

१. शि. स., पृ. १४६। २. सू. ३६३ (पृ. १२८)।
३. सू. ३४६ (पृ. १२१)। ४. ४।१४७। ५. शु.य.प्रा. ४।११२।
६. तत्रैव ४।१५२, १५३।

युक्तानि पदानि एव गणितानि, न तु द्वित्वनियमाय ते सूत्रे कृते इति विज्ञायते । दृश्यते चाऽथर्ववेदप्रातिशाख्यादावपि द्वियकारकद्द्विजकारकद्द्विलकारकादिपदगणना । "स्वरात् त्सयँ्योगादिर् द्द्विरुच्यते सर्वत्र"[1] इत्यार्षसूत्रस्य विरोधिनी एवैते खलु अनार्षे जल्पिते । यत्र खलु द्वित्वप्राप्तिर् भवति तत्राऽसति द्वित्वनिषेधके आर्षे वचने द्वित्वम् भवत्येवेति च हि सुस्थितिः । उक्तं हि पाराशरशिक्षायाम्— "द्वित्वञ्चैव यमञ्चैव भवत्येव न संशयः"[2] इति । एतस्य वचनस्य स्पर्शमात्रद्वित्वविषयकत्वेऽपि न्यायादेकाप्युक्तोऽर्थोऽवसातुं शक्य एव ।

यद्यपि वाजसनेयके लेखे सकारद्वित्वन् दुर्लभम्, मुद्रितेष्वपि पुस्तकेषु गङ्गेश्वरसँस्करणसमेतेषु अन्तस्स्थासु परास्वपि सकारद्वित्वन् न प्राप्यते; तथापि प्राचीनेषु लेखेषु सकारस्य द्वित्वं स्थितमनुमीयते । तथा हि नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्थस्य A६०२/१ इत्यङ्कितच्छायाचित्रदकस्य वाजसनेयिसंहितापुस्तकस्य मल्लशर्मवर्णितस्वरसङ्केतचिह्नवति एकस्मिन् पत्रे "**मखस्स्य त्त्वा शीर्ष्णे ।। मखाय त्त्वा मखस्स्य त्त्वा शीर्ष्णे ।। मखाय त्त्वा मखस्स्य त्त्वा शीर्ष्णे ।। मखस्स्य शिरः ।। मखस्स्य शिरोसि ।। मखाय त्त्वा मखस्स्य त्त्वा शीर्ष्णे ।। मखस्स्य शिरोऽसि ।।** ... **यमायत्त्वा ।। यमाय त्त्वा मखायत्त्वा सूर्य्यस्स्य त्त्वा तपसे ।।** ... **अनाधृष्टा पुरस्त्तादग्ग्नेराधिपत्त्य आयुर्म्मे दाः ।। पुत्त्रवती दक्षिणत इन्द्रस्स्याधिपत्त्येप्प्रजाम् मे दाः । सुषदा पश्च्चाद् देवस्स्य सवितुराधिपत्त्ये चक्षुर्म् मे दाः ।।** ... **स्वाहा मरुद्भिः ।। स्वाहा मरुद्भिः परिश्श्रीयस्स्व दिवः सँ स्पृशस्प्पाहि । मधु मधु मधु**"[3] इति यकारे वकारेऽपि परे सकारस्य द्वित्वेन युतो लेखः[4] प्राप्यते । अन्यत्राऽपि प्राचीनेषु लेखेषु प्राप्येत ।

परम्पराऽऽगते उच्चारणेऽपि अन्तस्स्थासु परासु सकारस्य द्वित्वं सर्वत्रोपलभ्यते । येऽन्तस्स्थासु परास्वपि वाजसनेयके सकारस्य द्वित्वन् न भवतीति मन्यन्ते तेषामपि माध्यन्दिनीय–वाजसनेयिनामुच्चारणे सकारस्य द्वित्वमेव नियमेनोपलभ्यते । यदि सकारो द्विर् नोच्चार्येत तदा "सयँ्योगादिः पूर्वस्य"[4] इति शुक्लयजुर्वेदप्राति-

---

१. शु. य. प्रा. ४।१०१ । २. श्लो. १०८ (शि. स., पृ. ६४) ।
३. मा.वा.शु.य.वे.म.सं. ३७।७–१३ । ४. १।१०२ ।

शाक्ख्यसूत्त्रप्रामाण्याद् "अस्म्मिन् न्गोपतौस्-यात बह्व्वीर्य् यजमानस्-य"[1] इति यकारवतोऽक्क्षरस्स्य सकाररहितमुच्चारणमावश्यकम् भवति, किन् तु तादृशमुच्चारणन् दाक्क्षिणात्त्यगौडोदीच्च्यसम्प्रदायेषु कुत्त्रापि नोपलब्भ्यते, "अस्म्मिन्न्गोपतौस्स्यात बह्व्वीर्य् यजमानस्स्य" इत्त्येवोच्चारणमुपलब्भ्यते ।

तस्माद् वाजसनेयकेऽन्तस्स्थासु परासु सकारस्स्योत्सर्गप्राप्तन् द्वित्त्वम् भवत्त्वेति उक्ते अनार्षे जल्पिते निर्मूले एवेति सर्वथाऽनादरणीये ते नाऽस्माभिरनुज्ज्ञायेते । सोऽयमस्माकन् निर्णयस् सुधीभिस् सम्म्यक् परिशील्ल्याऽऽकलनीयः ॥२६१–२६३॥

अनुस्स्वारो विसर्गश् च नैव वाजसनेयके ।
द्विरुच्च्यते इति प्प्राह प्प्रातिशाक्ख्ये मुनिस् स्फुटम् ॥२६४॥

तथा हि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये– "नानुस्स्वारः"[2] इति, "विसर्ज्जनीयः"[3] इति चाऽनुस्स्वारात् परस्स्य सयँयोगादेर् व्यञ्जनस्स्य द्वित्त्वम् प्रतिपादयता[4] अनुस्स्वारद्वित्त्वमनुल्लिखता ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यकारेणाऽपि अनुस्स्वारद्वित्त्वमनास्स्थितमेवाऽवसीयते । तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्ये तु अनुस्स्वारद्वित्त्वस्स्याऽनिषिद्धत्त्वात् तैत्तिरीयकेऽनुस्स्वारस्स्योत्सर्गतो द्वित्त्वम् भवतीति प्प्रतीयते । किन् तु "**ह्रस्स्वाद् द्वित्त्वमनुस्स्वारः प्राप्नुयात् सयँयुते परे । तदनुस्स्वारपूर्वश् च सयँयोगादिर् द्विरुच्च्यते**"[5] इति व्यासशिक्क्षावचनाद् ह्रस्स्वपूर्वकस्स्य सयँयोगपरकस्स्यैवाऽनुस्स्वारस्स्य द्वित्त्वन् नाऽन्न्यस्स्येति बोद्ध्यम् । ऋक्तन्त्रेऽपि अनुस्स्वारद्वित्त्वस्स्याऽनिषिद्धत्त्वादुत्सर्गप्राप्तन्[6] द्वित्त्वं सामवेदेऽपि भवतीति प्प्रतीयते । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायान् तु द्वित्त्वप्प्रकरणस्स्य खण्डितत्त्वात् तद्विषये निश्चित्त्य किमपि वक्तुन् न शक्क्यते । तथापि तत्त्राऽपि सवर्णे[7] परे द्वित्त्वस्स्य निषेधाद् विसर्जनीयद्वित्त्वस्स्य च निषेधाद्[8] दृश्श्यमानाच् छुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यवत् तत्त्राऽप्प्यनुस्स्वारद्वित्त्वन् निषिद्धं सम्भाव्व्यते । पाणिनीयव्याकरणे तु "**अयोगवाहानामट्सु णत्त्वम्, शर्षु जश्भावषत्त्वे, अविशेषेण सयँयोगोपधासञ्ज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्स्थानिवद्भावप्प्रतिषेधाः**"[9] इति वार्त्तिककार-

---

1. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १।१ ।
2. ४।१११ ।
3. ४।११६ ।
4. ऋ. प्रा. ६।१ ।
5. सू. ३४१–३४२ ।
6. ऋ. त. ५।६।४ ।
7. ३।३० ।
8. ३।२९ ।
9. पा. व्या. भा. हयवरट् इत्त्यत्त्र वा. ६, ७, ८ ।

वचनाद् विसर्जनीयानुस्वारयोर् द्वित्त्वं स्वीकृतम् प्रतीयते । उदाहृतञ् च 'उरःःकः' 'उरःःपः' इति विसर्गद्वित्त्वम् पतञ्जलिनाऽपि[1] । वरदराजेन तु 'रामःः' इति विसर्गद्वित्त्वमवसानेऽप्युदाहृतम्[2] । अनुस्वारद्वित्त्वञ् च संस्कर्तेत्यत्र सिद्धान्तकौमुद्द्यावँ वर्णितम्[3] । तत्र विसर्जनीयद्वित्त्वन् "न तूष्मा स्वरोष्मपरः"[4] इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विषयविशेषे निषिद्धमपि कखपफेष्वनिषिद्धम् प्रतीयते । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये "विसर्ज्जनीयः"[5] इति, तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि "अवसाने रविसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयाः"[6] इति, शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च "(न) विसर्जनीयः"[7] इति विसर्जनीयद्वित्त्वं सर्वथा निषिद्धमस्ति । **सर्ववेदपारिषदत्त्वेनाऽभिमतस्य पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्यानेऽयवँ विषयविभागो दर्शनीयोऽपि आलस्यादिनोपेक्षितोऽन्न्यैरिति बोद्ध्यम्** । तत्राऽपि विसर्जनीयानुस्वारयोर् द्वित्त्वस्य पक्षेऽपि अधिकतरकालव्याप्त्यैव द्वित्त्वव्यवहारो वा पृथग्वर्णव्यक्तिद्द्वयश्रवणादेव द्वित्त्वव्यवहार इति, व्यक्तिद्द्वयश्रवणपक्षे आश्रिते तयोᳶ पृथगक्षराङ्गतायाᳶ प्रसङ्गादुच्चारणङ् कथङ् कर्तव्यमिति च सुधीभिस् सूक्ष्मेक्षिकया निरूपणीयमिति च बोद्ध्यम् ।।२६४।।

द्वित्त्वप्रवृत्तिरेषा च लौकिके संस्कृतेऽपि हि ।
दृश्यते वेदवत् प्रायोऽवधेयमिह पण्डितैः ।।२६५।।

इदानीन्तने लेखे मुद्द्रणे च एतस्या द्वित्त्वप्रवृत्तेरदर्शनान् मनूदाᳶ पाणिनीयव्याकरणेन वैकल्पिकतया प्रतिपादिता खल्वेषा द्वित्त्वप्रवृत्तिरिदानीन् नोपलभ्यते संस्कृतभाषायामिति मन्न्यन्ते । किन्तूच्चारणे प्रायेणैषा द्वित्त्वप्रवृत्तिᳶ प्राप्यत एव लौकिके संस्कृतेऽपीदानीमपि । तथापि उच्चार्यमाणभाषावस्तुस्थितिदर्शनशक्तिमान्द्यात् पण्डितम्मन्न्या अपि भ्राम्म्यन्ति खल्वेतद्विषये साम्प्रतिका जनाः । प्राचीनेषु शिलालेखेषु अपि प्रायेणाऽनुपलभ्यमानाऽप्येषा द्वित्त्वप्रवृत्तिᳵ क्वचित्क्वचित् तूपलभ्यते । सप्तदशे गुप्ताऽभिलेखे यस्स्येति पदे पञ्चसु स्थलेषु सकारो द्वित्त्ववत्तयोट्टङ्कित उपलभ्यते इत्याहुः[8] ।।२६५।।

---

१. पा. व्या. भा. हयवरट् इत्यत्र वा. ८ । २. म. कौ. अजन्तपुल्ँलिङ्गप्रकरणे । ३. हल्सन्धिप्रकरणे । ४. ६।१०। ५. ४।११६। ६. १४।१५। ७. ३।२९। ८. CSPOIG, p. 114.

७. पदपाठ-(पदसंहिता-)निरूपणाधिकारः

पदान्तस्स्थ–पदादिस्स्थ–वर्णानान् निश्चयाय च ।
पदस्स्वरानुपूर्वीणाञ्च् विज्ज्ञानाय पृथक्पृथक् ॥२६६॥
आर्षोपदेशविज्ज्ञातमन्त्रवाक्क्यार्थगुप्तये ।
शाकल्ल्यात्त्रेयगार्ग्याद्द्यैः पदपाठः प्रवर्त्तितः ॥२६७॥

एतद्विषये शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाम् "पदाद्ध्ययनमन्तादिशब्दस्स्वरार्थज्ज्ञानार्थम्"[१] इति प्प्रोक्तम् । वेदमन्त्रा हि साक्क्षात्कृतधर्मभिर् ऋषिभिरवरेब्भ्योऽसाक्क्षात्कृतधर्मबभ्यो मनुष्येब्भ्यो दत्ताः खलूपदेशरूपेण; ते च मन्त्रतदर्थज्ज्ञानरक्क्षायै मन्त्राणाङ्क्रमविशेषेण घटिता मन्त्रसंहिताश् शिक्क्षाकल्पादीनि अङ्गानि चाऽकार्षुरिति यास्कोऽपि प्प्रतिपादयति । तदुक्तन् निरुक्ते— "साक्क्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः, तेऽवरेब्भ्योऽसाक्क्षात्कृतधर्मबभ्य उपदेशेन मन्त्रान्त्सम्प्रादुः, उपदेशाय ग्ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्ग्रहणायेमङ्ग्रन्थं समाम्म्नासिषुः, वेदञ् च वेदाङ्गानि च"[२] इति । तत्त्रार्षोपदेशविज्ज्ञातमन्त्रवाक्क्यार्थकैर् मुनिभिर् यथा मन्त्रसंहिताविशेषः कृतस् तथैव पदपाठोऽपि कृत इति विज्ज्ञायते । तत्त्र ऋग्वेदशाकलशाखापदपाठश् शाकल्ल्येन कृत इति निरुक्तवचनाज् ज्ञायते[३] । वायुपुराणेऽपि[४] वेदमित्त्रश् शाकल्ल्यः पदवित्तमत्त्वेनोल्लिखितो दृश्श्यते । एवमेव शुक्लयजुर्वेदमाद्ध्यन्दिनीयशाखापदपाठः, अथर्ववेदशौनकिशाखापदपाठश् च शाकल्ल्येनैव कृत इति के चन भणन्ति । आत्त्रेयतैत्तिरीयशाखापदपाठस् तु आत्रेयेणैव कृत इति भट्टभास्करलेखात्[५] स्पष्टम् भवति । कौथुमसामवेदसंहितापदपाठो गार्ग्येण कृत इति स्स्कन्दस्स्वामिवचनाद् दुर्गवचनाच्[६] चाऽवसीयते । **"पुनरुक्तानि लुप्प्यन्ते पदानीत्त्याह शाकलः । अलोप इति गार्ग्यस्स्य काण्वस्स्याऽर्थवशादिति"**[७] इति श्श्लोकन् दृष्ट्वा काण्वसंहितापदपाठः काण्वेन कृत इत्त्येके सम्भावयन्ति । अन्न्येऽपि पदपाठाः प्रधानभूतम् आर्षोपदेशविज्ज्ञात–मन्त्रवाक्क्यार्थज्ज्ञान–संरक्क्षणरूपम् प्रयोजनं साधयितुयँ यथायथमन्न्यैर् मुनिभिः कृता वेदितव्व्याः । शाकल्ल्यात्त्रेयादयो गार्ग्यादयश् च पदकारा निरुक्तटीकाया[८] स्कन्द-

१. ४।१०७ । २. १।६।४ । ३. ६।५।६ (६।२८) । ४. ६०।६३ । ५. तै. सं. व्याक्ख्योपक्क्रमे । ६. निरुक्तव्याक्ख्याने ४।१।३–४ । ७. शु. य. वे. प्रा. उ. भा. ४।१७६ । ८. २।४।१ (२।१३) ।

स्स्वामिनाऽप्प्युल्लिखिताः।पदकारैश्च पदपाठो यथालक्क्षणमेव कर्त्तव्व्य इति पाणिनीयव्याकरणभाष्य्ये[1] पतञ्जलिना उद्घोषितम्; तथापि तत्त्र वैदिकैर् नैवाऽऽदरश्च क्रियते, पदपाठानाम् मुनिप्प्रणीतत्त्वाद् व्याकरणपूर्व्ववृत्त-त्त्वाच् च ।।२६६–२६७।।

माद्ध्यन्दिनीयाम्म्नायस्स्य प्प्रातिशाक्ख्ये प्प्रदर्शिताः ।
पदपाठस्स्य नियमा उच्च्यन्तेऽत्त्र प्प्रधानतः ।।२६८।।

"पदप्प्रकृतीनि सर्व्वचरणानाम् पार्षदानि"[2] इति वस्तुस्स्थितेः प्प्रदपाठान् सिद्धानिव कृत्त्वा प्रवृत्तेषु खलु ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्यादिषु पदपाठसम्बन्धिनो नियमा न हि प्प्राधान्न्येन निरूपिताः; शुक्लयजुर्वेद-प्रातिशाक्ख्ये तु ते विशेषेण निरूपिता इति तदनुसारमेवाऽत्त्र प्प्राधान्न्येन पदपाठनियमा उच्च्यन्ते । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायामप्प्येते नियमा विस्-तरेण प्प्रोक्ताः[3],तथापि शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्यमेव प्प्रधानीकृत्त्याऽत्त्र ते नियमा उच्च्यन्ते ।।२६८।।

पदान्तादद्द्वयोस् संहितायाल्लें लोपागमविकारजाः ।
ये विशेषास् तान् निवर्त्त्य पदच्छेदो भवेदिह ।।२६९।।

प्रातिशाक्ख्यानि हि प्रायेण पदपाठान् सिद्धानिव कृत्त्वा प्रवृत्तानि इति प्रातिशाक्ख्येषु विहिता ये पदान्तपदादिसंहिताजाता लोपागमविकारास् तान् निवर्त्त्य पदपाठे पदच्छेदो भवतीति बोद्ध्यम् । उक्तं हि शुक्ल-यजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये "पदविच्छेदोऽसंहितः"[4] इति । तैत्तिरीयप्रातिशाक्-ख्यन् तु "अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्स्वं व्यञ्जनपरः"[5] इति प्प्रति-पादयत् संहितापाठमेवाऽऽधारीकृत्त्य प्रवृत्तमिति तदुक्तमनुसृत्त्य तत्त्र पदविभागस् स्यादन्न्यत्त्र तु तद्विहितन् निवर्त्त्येति विवेक्तव्व्यम् । पाणि-नीयव्याकरणानुसारमपि संहिताम् प्रकृतिं स्वीकृत्त्य संहिताऽभावे 'निमि-त्तापाये नैमित्तिकस्स्याऽप्प्यपायः' इति न्न्यायात् पाणिनन्न्युक्तसंहिता-विकारान् निवर्त्त्य, अवसाने विहितान् विधींश्चाऽनुसृत्त्य पदच्छेदश्च कर्त्तव्व्यः ।।२६९।।

समासे पूर्व्वपरयोश्च पदयोस् स्यादवग्ग्रहः ।
समासेऽपि निषेधार्थेऽवग्ग्रहो न भवेदिह ।।२७०।।
स्वरान्तपूर्व्वपदके द्द्वन्द्द्वे द्विवचनान्तके ।
द्वापूर्व्वके समासे च तथा सर्व्वं वत्त्सरादिके ।।२७१।।

---

१. ३।१।१०९, वा. २; ६।१।२०७; ८।२।१६, वा. ५ ।
२. निरुक्ते १।६।१ । ३. ४।१–७७ । ४. १।१५६ । ५. ३।१ ।

पाङ्क्तराणीत्यादिके संशयितभागे समासके ।
विशौजा–प्रभृतिकेऽन्न्याय्यविकारेऽवग्रहो न हि ॥२७२॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमकालः"[1] इति । "प्रतिषेधे नावग्रहः"[2] इत्यादि च । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "समासे च"[3] इत्यादि, "न दीर्घात्"[4] इत्यादि च । अवग्रहे च शाकलऋग्वेदमन्त्रसंहितापदपाठे शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायाः पदपाठे च अवगृह्ययस्य पदस्य 'पुरःऽहितम्' 'त्रिरऽसप्ताः' 'परिऽयन्ति' इत्यादिरूपेण सकृत् साऽवग्रहः पाठः क्रियते; कौथुमसामवेदार्चिकसंहितापदपाठे 'हव्यदातये हव्यऽदातये' इत्यादिरूपेण इतिकाररहितस्सावृत्तिकः पाठः क्रियते; माध्यन्दिनीयसंहितादीनान्तु 'श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठऽतमाय' 'उपायव इत्युपऽआयवः' इत्यादिरूपेण इतिकारसहितस्सावृत्तिकः पदपाठः क्रियते ॥२७०–२७२॥

तरे तमे मति वति त्रायान् त्रातौ शसि त्वमि ।
थायाम् भिसि भ्यसादौ चाऽपदेऽपि स्यादवग्रहः ॥२७३॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणाप्रत्यासङ्गे"[5] इत्यादि; शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "तद्धिते धा, त्राऽऽकारान्ते, थाऽनेकाक्षरेण, तरतमयोः, मतौ, वकारादौ च"[6] इत्यादि ॥२७३॥

पदपाठेऽवगृह्ययस्य स्थितोपस्थितमिष्यते ।
विनतस्य प्रगृह्ययस्याऽन्तःपदं द्राघितस्य च ॥२७४॥
रेफस्तु संहितापाठे यस्य विक्रियते क्वचित् ।
तत्र तस्य च रेफान्तपदस्याऽपीदमिष्यते ॥२७५॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये— "प्रगृह्यञ्चर्चायामितिना पदेषु, रिफितञ्च संहितायामनिरुक्तम्, पदावृत्तौ चान्तरेण, क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु"[7] इति, "पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्ययस्य, ··· अन्तःपददीर्घीभावे, विनामे, प्रगृह्ये, रिफितेऽनिरुक्ते"[8] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ्च— "प्रगृह्यावगृह्यसमापाद्यान्तगतानान्द्विर्वचनम् परिहार इतिमध्ये, द्वाभ्यामुकारः"[9] इत्यादि ॥२७४–२७५॥

---

१. ५।१ । २. ५।२४ । ३. ४।६ । ४. ४।३३ ।
५. ५।२ । ६. ४।१३–१८ । ७. ४।१८–२१ ।
८. ४।१९०–१९५ । ९. ४।११७, ११८ ।

पदं स्थितमिति प्प्रोक्तमित्त्यनृतन् तदुपस्स्थितम् ।
स्थितोपस्थितमित्त्यनृतमुपात्तञ् चेत् पुनः पदम् ॥२७६॥

तदुक्तमृग्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "उपस्थितं सेतिकरणम्, केवलन् तु पदं त्स्थितम्, तत् त्स्थितोपस्स्थितन् नाम यत्त्रोभे आह संहिते"[1] इति । शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्यस्स्य "संहितं स्थितोपस्त्थितम्"[2] इति सूत्त्रस्स्य व्याक्ख्याने उव्वटश् च "उपस्थितं सेतिकारङ्क केवलन् तु पदं स्थितम् । तत् त्स्थितोपस्थितन् नाम यत्त्रोभे आह संहिते" इति कस्स्यचिद् वचनमुद्धृत्त्य व्याक्ख्यातवान् । पाणिनीये व्याकरणेऽपि "अप्प्लुतवदुपस्थिते"[3] इतीतिकारार्थस्स्योपस्थितस्स्योल्लेखः प्राप्प्यते ॥२७६॥

स्थितोपस्स्थितके पूर्वं संहितावद् भवेत् पदम् ।
इतेः पूर्वम् परम् चाऽस्स्योपादाने तु सदैव हि ॥२७७॥
षत्त्व-णत्त्व-सकारत्त्व-दैर्घ्य-लोपादिकस्स्य च ।
टवर्गीयत्त्वप्प्राप्तेश् च समापत्तिर् भवेद् ध्रुवम् ॥२७८॥

तदुक्तं शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये — "अनितावनन्तर्व्विकारागमम् प्रागुक्क्त्वा"[4] इति "अनितावद्ध्याये, इति वच् चर्च्चार्याम्"[5] इति च । पुनरुक्तिश् चर्चा । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "षत्त्वणत्त्वोपचारदीर्घटुत्त्वलोपानुपदानाञ् चर्चापरिहारयोस् समापत्तिः"[6] इति; "प्रकृतिदर्शनं समापत्तिः"[7] इति च । ऋग्वेदप्प्रातिशाक्ख्योक्तौ "नकारस्स्योष्मवद्वृत्तम् प्लुतोपाचरिते नतिः । प्रश्श्लेषश् च प्रगृह्ह्यस्स्य प्रकृत्त्या स्स्युः परिग्ग्रहे । शौद्धाक्क्षरागमोऽपैति, न्यायं यान्त्युत्तरे त्रयः । रिफितान्न्यूष्मणोऽघोषे द्वभावस् स्वधितीव च"[8] इति विशेषोऽपि अत्त्र वेदितव्व्यः । तत्त्र शाकलऋग्वेदसंहितायाश्[9] शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाश्[10] च पदपाठे 'तिरऽस्तुप्' इत्त्यादिकमेव पठ्ठ्यते; माद्ध्यन्दिनीयपदपाठे तु 'तिरष्ट्टुप् । तिरस्तुबिति तिरऽस्तुप्'[11] इत्त्यैवं रूपादिकम् पठ्ठ्यते इति च बोद्ध्यम् ॥२७७–२७८॥

यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः ।
उपदिष्टस् तथा विद्द्यादक्क्षराणामवग्ग्रहे ॥२७९॥

---

१. १०।१२–१४ । २. १।१४७। ३. अष्टा. ६।१।१२९।
४. ४।२३ । ५. ३।१९, २० । ६. ४।७४ । ७. ४।७३ ।
८. १०।२०–२२ । ९. शा. ऋ. म. सं. १०।१४।१६ ।
१०. शौ. अ. म. सं. ८।९।२० । ११. मा.वा.शु.य.वे.म.सं. १०।११ ।

एतद् ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनम्[1] निगदव्याख्यातम् । एतद्विषये शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि "संहितावदवग्रहस् स्वरविधौ परन् च सर्वत्र चेदनुदात्तम्, इतिपरस्तिर्य यङ्ङनीचोऽन्तोदात्ते मद्ध्योदात्ते पर्व्वणि काण्वस्य, उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव"[2] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "अवग्रहे च"[3] इत्यथवं विषयस् सूचितः । एष च नियमश् शाकलऋग्वेदसंहितापदपाठे माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदसंहितापदपाठे शौनकिनामथर्ववेदसंहितायाः पदपाठे च समानः । किन् तु काण्ववाजसनेयिसंहितापदपाठे आत्रेयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे च अवग्रहोत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदस्येव स्स्वरो भवति । मैत्रायणीयके तु एतस्मिन् विषये प्राचीनकोषेषु लेखने विगानन् दृश्यत इति तत्परीक्षकाः ।।२७९।।

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।

अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्याऽर्थवशादिति[4] ।।२८०।।

एतद्विषये व्यवस्था च शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये "त्रिपदाद् द्यावर्त्तमाने सङ्क्रमः, द्विपदैकपदान्यप्यनुवाके, अनन्तरे, अपराङ्गे, अस्स्वरविकारे, अलिङ्गविकारे, असमाने, त्रिरावृत्ते, गूढे, पदसमूहे"[5] इति सूत्रैः प्रदर्शिता ।।२८०।।

प्रतिज्ञासूत्रविहिताः पाठधर्माः पदस्य तु ।

इतेः परमुपादाने न स्युरित्याह कश् चन ।।२८१।।

एतद्विषयकमार्षवं वचनन् नोपलभ्यते । प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाम् "प्रतिज्ञासूत्रस्था धर्मा न भवन्ति, प्रतिज्ञासूत्रशेषभूतायाममोघानन्दिन्याम् "अवग्रहः पदान्तवत्" इति सिद्धेऽपि अवग्रहे पुनर् अकारविधानात्, तेन यहो इति यहो"[6] इति उक्तम् । प्राचीनेषु लेखेषु तु विगानन् दृश्यतेऽस्मिन् विषये इति तत्परीक्षकाः ।।२८१।।

८. क्रमपाठ-(क्रमसंहिता-)निरूपणाधिकारः

पदानां संहितायाश् च दृढार्थं प्रतिपत्तये ।

निश्चित्यै संहितायाश् च द्वैपदेषु स्स्वरस्य च ।।२८२।।

बृंहणाय च मानाय ऋचाञ् च यजुषान् तथा ।

बाभ्रव्यपाञ्चालाद्दर्चं र् हि क्रमपाठः प्रवर्तितः ।।२८३।।

---

१. ३।२४ । २. १।१४८–१५० । ३. ३।६९ ।
४. शु. य. प्रा. उ. भा. ४।१७६ । ५. ४।१६८–१७७ ।
६. शि. स., पृ. २८२ ।

एष विषय ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्येऽपि उक्तः, तथा हि "इति प्र बाभ्रव्व्य उवाच च क्क्रमङ्क्रमप्रवक्ता प्रथमं शशंस च ।। क्रमेण नार्थ पदसंहिताविद पुराप्रसिद्धाश्श्रयपूर्वसिद्धिभिः । अकृत्स्नसिद्धश् च न चान्न्यसाधको न चोदयापायकरो न च श्श्रुतः ।। असिद्ध्यतस् सिद्धिविपर्य्ययो यदि प्रसिद्ध्यतोऽसिद्धिविपर्य्ययस् तथा । सहापवादेषु च सत्सु न क्क्रम प्रदेशशास्त्रेषु भवत्त्यनर्थकः ।। विपर्य्ययाच् छास्त्रसमाधिदर्शनात् पुराप्रसिद्धेरुभयोरनाश्श्रयात् । समब्भ्युपेयाद् बहुभिश् च साधुभिश् श्रुतेश् च सन्मानकर क्रमोऽर्थवान् । ऋते न च द्द्वैपदसंहितास्स्वरौ प्रसिद्ध्यत पारणकर्म चोत्तमम् । क्रमादतोऽप्प्यृग्यजुषाञ् च बृंहणम् पदैस् स्वरैश् चाऽद्ध्ययनन् तथा त्रिभिः"[१] इति । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये च — "क्रमः स्मृतिप्रयोजनः"[२] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "क्रमाद्ध्ययनं संहितापददार्ढ्यार्थम्; स्वरोपजनश् चाऽदृष्ट पदेषु संहितायाञ् च"[३] इति । ऋग्वेदशैशिरीयशाखाक्रमपाठो बाभ्रव्व्यपाञ्चालेन मुनिना स्वोपज्ज्ञतया प्रकाशित इति उपर्य्युद्धृतेब्भ्य ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यवचनेब्भ्यस् स्फुटञ् ज्ज्ञायते । अन्न्यासाव् वेदशाखानाङ्क्रमपाठानाम् प्रवर्तकानाम् मुनीनान् नामानि तु प्रातिस्स्विकतया न ज्ज्ञायन्ते । एतद्विषये विशेषेणान्न्वेषणे तानि अपि ज्ञातुं शक्क्येरन् । "यत् तद् हयशिर पार्थ समुदेति वरप्रदम् । सोहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्क्षरविभागवित् । वामाऽऽदेशितमार्ग्गेण मत्प्रसादान् महात्मना । पाञ्चालेन क्क्रम प्राप्तस् तस्माद् भूतात् सनातनात् । बाभ्रव्व्यगोत्त्रस् स बभौ प्रथमङ्क्रमपारगः । नारायणाद् वरल्ँ लब्ध्वा प्राप्प्य योगमनुत्तमम् । क्रमम् प्रणीय शिक्क्षाञ् च प्रणयित्त्वा स गालवः"[४] इति महाभारते क्रमविशेषप्रवर्तकोल्लेख प्राप्प्यते । हरिवंशेऽपि "सखाऽऽस गालवो यस्स्य योगाचार्यो महायशाः । शिक्क्षामुत्पाद्द्य तपसा क्क्रमो येन प्रवर्तितः"[५] इत्त्युल्लेखो दृश्श्यते ।।२८२–२८३।।

प्राक् पदाब्भ्यामभिक्क्रमम्म्य प्रत्त्यादायोत्तरन् तयोः ।
सन्धायैकेनोत्तरेण पदेन द्द्वे पदे पुनः ।।२८४।।
उच्चारयेदेवमेवाऽवसानम् प्राप्नुयात् ततः ।
अवसानपदङ्कुर्यात् त्रिस्थतोपस्स्थिकन् तथा ।।२८५।।

---

१. ११।६५–६१। २. ४।१८२। ३. ४।१०८, १०६।
४. म. भा. १२।३४२।१००–१०४। ५. १।२०।१३।

अवगृह्यम् प्रगृह्यञ् च पदञ् चाऽनन्यद् यथाऽऽगमम् ।
स्थितोपस्थितकङ् कुर्यात् क्रमपाठे विचक्षणः ॥२८६॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरन् तयोः । उत्तरेणोपसन्दध्यात् तथार्धर्चं समापयेत्"[1] इत्यादि । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "द्वेद्वे पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमावसानादपृक्तवर्ज्जम्"[2] इत्यादि । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "द्वे पदे क्रमपदम्, तस्यान्तेन परस्य प्रसन्धानम्, नाऽन्तगतम् परेण"[3] इत्यादि । परिग्रहविषये च ऋग्वेदप्रातिशाख्ये उक्तम्— "अर्धर्चान्त्यञ् च"[4] इति, "अवगृह्याण्यतिक्रम्य सहेतिकरणानि च । धक्विषधुक्विषप्रवादौ च विकृतादी प्लुतादि च । अन्तःपदञ् च येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः । एतानि परिगृह्णीयाद् बहुमध्यगतानि च"[5] इति च । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये च— "पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य, सुपदे शाकटायनः, अन्तःपददीर्घीभावे, विनामे, प्रगृह्ये, रिफितेऽनिरुक्ते, अवसाने च"[6] इति । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च— "उकारः परिहार्य एव, प्रगृह्याऽवगृह्यसमापाद्यान्तगतानान् द्विर्वचनम् परिहार इति मद्ध्ये, द्वाभ्यामुकारः, अनुनासिकदीर्घत्वम् प्रयोजनम्, प्लुतश् चाऽप्लुतवत्, अनुनासिकः पूर्वश् च शुद्धः"[7] इति ॥२८४–२८६॥

पूर्वोत्तरकृतं रूपम् प्रत्यादानावसानयोः ।
न ब्रूयात् सर्वमेवाऽनन्यद् यथासंहितमाचरेत् ॥२८७॥

ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनमेतन्[8] निगदव्याख्यातम् । शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येऽपि "द्वेद्वे पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमावसानाद्"[9] इति क्रमस्वरूपप्रतिपादनेनैवैतत् प्रतिपादितम् । शौनकीयचतुरध्यायिकायाञ् च "यथाशास्त्रम् प्रसन्धानम्"[10] इत्युक्तम् ॥२८७॥

एकवर्णमनोकारम् पदञ् चाऽनन्यद् यथाऽऽगमम् ।
समतीत्यैव चाऽवस्येत् क्रमे क्रमपदम् बुधः ॥२८८॥

तदुक्तमृग्वेदप्रातिशाख्ये— "एकवर्णमनोकारन् नतो सु स्मेति नः परे । पदेन च व्यवेतयँ यत् पदन् तच् च व्यवायि च । ईलँ लुप्तान्तम्

---

1. १।१।१ । 2. ४।१८३ । 3. ४।११०–११२ ।
4. १०।१ । 5. १०।७–८ । 6. ४।१६०–१६६ ।
7. ४।११६–१२१ । 8. १०।५–६ । 9. ४।१८३ ।
10. ४।१२२ ।

प्लुतादीनि स्स्कम्भनेनेति लुप्तवत् । इतो षिञ्चतावर्त्तमऽ पूर्व्वे द्वेपदयोर् द्वयोः । स्वसारमस्क्रुतेत्युभे परवँ वीरास एतन । अतीत्त्यैतान्न्यवस्यन्ति प्प्लुतादिप्प्रभृतीनि च"[१] इति । शुक्लयजुर्व्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये च— "अपृक्क्तमद्ध्यानि त्त्रीणि स त्त्रिक्क्रमः, पुनराकारेणोत्त्तरम्, मोषूणाऽभीषुणौ च, चत्त्वार्य्यपृक्क्तपूर्व्वे नकारपरे सौ, मकारपरे चैके, पुनः सुपदेनोत्त्तरम्"[२] इति । शौनकीयचतुरद्ध्यायिकायाञ् च— "त्त्रीणि पदान्न्यपृक्तमद्ध्यानि, एकादेशस्स्वरसन्धिदीर्घविनामाऽ प्प्रयोजनम्, आकारौकारादि पुनः"[३] इति ।।२८८।।

गलत्पदानि त्त्यक्त्वा हि कुर्य्यात् क्क्रमपदम् बुधः ।
अर्धर्च्चे कण्डिकान्न्ते चाऽलुप्ते स्याच् च परिग्ग्रहः ।।२८९।।

तदुक्तं शुक्लयजुर्व्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "यथासमाम्न्नातङ् क्क्रमावसानं सङ्क्रमेषु"[४] इति । तथा च "विश्श्वधाः परमेण"[५] इति क्क्रमपदम् भवति 'असि' इति गलत्पदम् परित्त्यज्ज्य । "ह्वार्षीच् छतधारम्"[६] इत्त्यत्त्र कण्डिकान्न्तेऽपि "वसोः पवित्त्रमसि"[७] इत्त्यस्स्य लुप्तत्त्वादवसानकार्य्यम् परिग्ग्रहरूपन् न भवति । ऋग्वेदे तु समयसञ्ज्ञकानि गलत्पदानि न त्त्यजन्ति, तानि अगणयित्त्वैव तदादिपदम् पूर्व्वक्क्रमपदेन, सर्व्वञ् च समयमुत्त्तरक्क्रमपदेन च सयँयोज्ज्य क्क्रमपाठङ् कुर्व्वन्तीति[८] च बोद्ध्यम् ।।२८९।।

सङ्क्रमे न प्प्रकृत्त्या स्स्यादेकारौकारतऽ परः ।
पदादिस्स्थोऽप्प्यकारो हि नित्त्यमृक्षु यजुष्षु च ।।२९०।।

तदुक्तं शुक्लयजुर्व्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये— "सङ्क्रमे च सर्व्वत्त्र"[९] इति । एवमेव तत्त्रैवोक्तास् "सङ्क्रमे च वैष्ण्णवान्"[१०] इत्त्यादिका विशेषा अपि अनुगन्तव्व्याः ।।२९०।।

सङ्क्षेपात् पदपाठश् च क्क्रमपाठश् च वर्णितौ ।
अत्त्र तद्विस्तरस् तत्तन्मूलग्ग्रन्थेषु दृश्श्यताम् ।।२९१।।

९, क्रमजटादिविकृतिनिरूपणम्

ऋग्-यजुस्-साम-वेदेषु अथर्व्वाङ्गिरसेऽपि च ।
सं हिता पदपाठश् च क्क्रमपाठश् च विश्श्रुताः[११] ।।२९२।।

---

१. १०।३, ४। २. ४।१८४–१८६। ३. ४।११३–११५। ४. ४।१९७। ५. मा. सं. १।२। ६. तत्त्रैव १।२, ३। ७. तत्त्रैव १।३। ८. ऋ. प्रा. १०।१६। ९. ४।८१। १०. ३।१४९। ११. शौ. शि. श्लो. ८२–८३; या. शि. श्लो. २९–३२।

ऋक्ष्वेव प्रायो विकृतिपाठत्वेन प्रकीर्तिताः ।
पाठाः क्रमजटाद्यास् स्युरष्टौ क्रमघनान्तकाः ॥२९३॥
तत्र क्रमजटापाठो यजुर्वेदादिषु क्व चित् ।
विहितोऽस्ति क्रमघनपाठोऽपि च क्व चित् पुनः ॥२९४॥
तथापि संहिता-पद-क्रम-पाठा हि पूजिताः ।
यजुर्वेदादिषूच्यन्ते प्राज्ञैर् निर्दम्भवैदिकैः ॥२९५॥
ये ह्यशक्ता यथाशास्त्रं श्रुतिवर्णावधारणम् ।
सम्म्यक् कर्तुन् तेऽपि यजुर्वेदाद्यध्यायिनः खलु ॥२९६॥
प्रख्यापयन्ति च घनपाठीत्यात्मानमित्ययम् ।
दम्भप्रकारो हेयो हि सज्जनैश् श्रोत्रियैस् सदा ॥२९७॥
स्वरवर्णानुपूर्व्याश् च रक्षायै चाऽर्थवित्तये ।
शक्त्याऽध्येया यथाशास्त्रं संहिता सपदक्रमा ॥२९८॥
शिक्षासु यस्याश् शाखायाः प्रोक्ता विकृतयस् तु याः ।
यावत्यस् ताश् च तावत्यः पठनीया हि तत्र वा ॥२९९॥

क्रमजटादिविकृतिपाठविधायको हि उपलभ्यमानः प्राचीनतमो ग्रन्थो **व्याडिकृति**त्वेन विश्रुता सप्तविंशतिश्लोकात्मिका **विकृतिवल्ली** वर्तते । तस्या एव विकृतिवल्ल्याः क्रमजटानिरूपको विंशतिश्लोकात्मको भागो **'जटापटलम्'** इति प्रसिद्धोऽस्ति । तत्र विकृतिवल्ल्या ऋग्वेदविषयकत्वञ्च "नत्वाऽऽदौ शौनकाचार्यङ् गुरुं वेदमहानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञम् ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम् ॥ नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं स्थविरन् तथा । ब्रह्मविद्यागुरुं श्रेष्ठम् भारद्वाजम् बृहस्पतिम् ॥ **शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा । जटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते** नाऽतिविस्तरात्" इति विकृतिवल्ल्यारम्भस्थश्लोकैरेव सुस्फुटम् प्रतिपाद्यते । **मधुसूदनमस्करिकृता** अष्टविकृतिविवृतिश् च ऋग्वेदसम्बद्धैव व्याडिकृत्यनुकृतिरेव चेति तदारम्भणपद्यादेव सुस्पष्टम् भवति । **हयग्रीवकृत**त्वेन प्रसिद्धञ्च **जटापटलन्** तु कतमस्य वेदस्य कतमया शाखया सम्बद्धो ग्रन्थ इति सुस्फुटतया न ज्ञायते । तथापि तत्राऽष्टमे पद्ये कम्पस्योल्लेखः नवमे पद्ये अर्धर्चस्य ऋचश् चोल्लेखश् च तस्याऽपि ऋग्वेदसम्बद्धत्वं सूचयन्तौ प्रतीयेते । यजुर्वेद–सामवेदा–ऽथर्ववेद–सम्बद्धेषु प्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थेषु तत्परिशिष्टेषु च विकृतिपाठाष्टकस्य कोऽप्युल्लेखो नोपलभ्यते। यद्यपि कातीयचरणव्यूहसूत्रे यजुर्वेदखण्डे

वाजसनेयिचरणविवरणप्रकरणे मुद्रितपुस्तके "मन्त्रः पदः क्रमश् चैव चतुर्थं स्याज् जटा तथा । क्रममाला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ता क्रमपूर्वा महर्षिभिः"[१] इति दृश्यते, तथापि काशिनिवासिवैदिकवरलक्ष्मीकान्तदीक्षितसविधे स्थितस्य हस्तलिखित-कातीयचरणव्यूहसूत्रग्रन्थस्य अस्मत्सविधे वर्तमानायाम् प्रतिलिप्याम् तस्य पाठस्याऽभावात्, गोत्रचरणपृच्छाप्रतिज्ञासूत्रे च तत्-प्रकरणेऽस्य विषयस्योल्लेखस्याऽदर्शनात्, शौनकीयचरणव्यूहे चाऽस्य विषयस्याऽनुपलभ्यमानत्वाच् चोक्तः पाठश् चिन्त्य एव भाति । शौनकीयचरणव्यूहे तु ऋग्वेदखण्डे एव "क्रमजटः क्रमदण्डः" इत्त्येवोल्-लेखो दृश्यते । **एवञ् च सति क्रमजटापाठादिविकृतिपाठा मुख्यतया ऋग्-वेदविषयका एवेति सुस्फुटमवगम्यते ।**

याज्ञवल्क्यशिक्षादिषु प्राचीनासु शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धासु शिक्षासु च क्रमजटादीनां विकृतिपाठानाङ् कोऽप्युल्लेखो न दृश्यते । अर्वाचीनायाम् प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायामेव अनन्तकृतिप्रभावाज् ज्योत्स्नाकारादिप्रभावाच् च क्रमजटादिविकृतयः प्रतिपादिता दृश्यन्ते। नागदेवसुतेनाऽनन्तेन हि "**याज्ञवल्क्यमुनिन् नत्वा कात्यायनमुनीनपि । नागदेवात्मजश् श्रीमान् अनन्ताचार्यसञ्ज्ञकः ।। आद्यशाखी स्वशाखा-याम् जटाद्यष्टसुलक्षणम् । ब्रूते विचार्य बहुशो मतं व्याडेस् समा-श्रयन् । स्वप्रातीशाख्यग्रन्थस्थाज् जटालक्षणवर्जनात् । पार-क्यमपि तद् ग्राह्ययं यन् नाऽऽम्नातमिति स्मृतेः**" इति प्रतिज्ञाय जटापटलकारिकाव्याख्यायाः कृतत्वात्, तस्य जटापटलकारिकाग्रन्थ-स्य स्वशाखीयग्रन्थत्वाभावेऽपि काण्वशाखायामपि जटादिपाठस्य कर्तव्यतायाः प्रतिपादितत्वाच् च तद्गतानुगतिकतयैव शुक्लयजुर्वेदप्राति-शाख्यज्योत्स्नाकृता च रामाग्निहोत्रिणा च स्वव्याख्यान्ते जटादिविकृती-नां लक्षणानि' लिखितानि विज्ञायन्ते । तानि च न सर्वथा विकृतिवल्ली हयग्रीवकृतजटापटलं वाऽनुसरन्ति दृश्यन्ते । तथाऽपि तयोरेव ग्रन्थ-योस् सारं सङ्गृह्य तानि ज्योत्स्नाकारेणाऽन्न्येन वा केन चिद् रचितानि विभाव्यन्ते । एतच् च जटादिविकृतिलक्षणान्ते "**जटादिविकृतीनान् तु सम्यग् ज्ञानयं यथाऽऽप्यते । महर्षिणा व्याडिना यज् जटापटलसञ्-ज्ञकम् । तद्भावं समनुज्ञाय हयग्रीवेण भाषितम् । दौर्मित्रिणा गौतमेन रामेणाऽपि सुभाषितम्**" इति वदता युगलकिशोरपाठकेनाऽपि असंस्फुटं

१. श्रीकिशोरमिश्रकृतेन 'वेदशाखापर्यालोचनम्' इति ग्रन्थेन सह मुद्रिते कात्यायनकृतचरणव्यूहे, पृ. ६६ ।

सूचितन् दृश्यते । ज्योत्स्नाकारलिखितान्येव जटाद्यष्टविकृतीनाञ् लक्षणानि युगलकिशोरपाठकमहाशयेनाऽपि स्वकीये शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसंस्करणेऽन्ते योजितानि विलोक्यन्ते । एतादृशीं स्थितिमुपलभ्य केचन विवेकशिथिलाः शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टग्रन्थत्वेन प्राचीनैः कुत्राऽपि अनुल्लिखितमपि जटाद्यष्टविकृतिलक्षणं शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यपरिशिष्टत्वेनैवाऽप्युररीकुर्वते च । तथाऽपि तन् निष्प्रमाणत्वादविचारितरमणीयञ् ज्ञेयम् । **"पारक्यमपि तद् ग्राह्यं यन् नाऽऽम्नातमिति स्मृतेः"** इत्यनन्तोक्तिरपि विचारणीयैव, **"बह्वल्पं वा स्वसूत्रोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतम् भवेत्"** इत्यादीनाञ् लौगाक्ष्यादिवचनानाञ् च स्मृतिसन्दर्भादिषु दर्शनात् ।

तैत्तिरीयशाखायामपि जटादिविकृतीनाम् प्रातिशाख्याऽविषयत्वं वैदिकाभरणकारेण सुस्फुटम् प्रतिपादितम् । तथा हि "अत्रोच्यते— **नाऽसमाम्नातरूपस्य प्रातिशाख्यम् प्रवर्तकम् । जटा ततोऽसमाम्नाता नाऽस्य शास्त्रस्य गोचरः ।** त्रिविधो हि समाम्नायः समाम्नायते संहितासमाम्नायः पदाम्नायः क्रमाम्नाय इति । जटा तु न कदाचित् समाम्नायते । किन् त्वभिज्ञैर् जातु चित् प्रयुज्यते । तदुक्तं शीक्षायाम्— "प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञः सर्वशीक्षाविशारदः । बुद्धिशक्तिसमेतो यः स जटां वक्तुमर्हति"[1] इति; "संहिता तत्पदाध्यायः क्रमाध्याय इति त्रिधा प्रसिद्धोऽस्य समाम्नायो विषयो वक्ष्यते ततः"[2] इति, "अबिभः पितः इत्यादीनां रेफादेशस्याऽन्यथोपपन्नत्वान् नाऽस्य शास्त्रस्य जटायान् तात्पर्यं शक्यते कल्पयितुम्"[3] इति, "तस्माज् जटा नाऽस्य शास्त्रस्य विषय इति सिद्धम्"[4] इत्यादि च । यद्यपि त्रिभाष्यरत्नकारेण जटापाठादपि प्रातिशाख्यसूत्राणामुदाहरणानि प्रदर्शितानि, तथापि तानि वैदिकाभरणकारेण प्रत्याख्यातानि सर्वत्र । शौनकीयचरणव्यूहेऽपि यजुर्वेदखण्डे तैत्तिरीयाणां क्रमान्तमेवाऽध्ययनमुल्लिखितमस्ति ।

तैत्तिरीयशाखाशिक्षासु तु घनस्योल्लेखे उपेक्ष्यमाणायां कौण्डिन्न्यशिक्षायामेवोपलभ्ये सत्यपि जटाया उल्लेखस् तु बहुष्वेव शिक्षासु प्राप्यते । तथा हि **व्यासशिक्षायाम्**— "सकृदादि द्विवितीयन् द्विः पठेच् चाऽऽदि पदं सकृत् । सन्धितः क्रमवच् चेति प्रोच्यते

१. ५।१४। २. १।१। ३. ८।८। ४. १।१६।

सा **जटा** बुधैः। त्रिरक्क्रमस्स्य **जटा** ज्ज्ञेया ह्युक्त्वा पूर्वङ्क्रमन् तथा। पुनरन्तम् मद्ध्यमादि पुनराद्द्यन्तरम् परम्"[1] इति, "**जटोच्च्य**तेऽन्न्यशब्देन तत्त्राऽनैक्क्यन् न विद्द्यते"[2] इति, "तदन्न्यत्त्र तु न ग्ग्राह्य्ययँ यज् **जटाभिमतै**रिति"[3] इति, "सँहितावत् क्रमो ज्ञेयो **जटा** च विकृतादिषु"[4] इति, "सँहिताञ् च पदवँ वापि क्रमञ् चैव **जटाम्** पठन्। लक्क्षणज्ज्ञस् तदाप्नोति ब्ब्रह्ममज्ज्ञान हि शाश्श्वतम्"[5] इति च। **शम्भुशिक्क्षायाञ् च**— "ग्रहणन् त्वेकमुद्दिश्श्य पदवँ वै क्रियते यतः। तदन्न्यत्त्र तु न ग्ग्राह्य्ययँ यज् **जटाभिमतै**रिति"[6] इति, "अनुशब्दो ह्युकारश् च वकारे वैकृते स्स्थिते। **जटायान्** नैव लोपस् स्यादकारस्स्येति निर्णयः॥ काण्डानुक्क्रमतो ह्यादौ **जटायान्** दृश्श्यते यथा। अलोपलोपकार्र्याणि त्त्रिपदादौ तथोत्त्रम्"[7] इति च। **कौहलेयशिक्क्षायाञ् च**— "य इच्छति **जटावँ** वक्तुं स विप्प्रो वेदवित्तमः। तस्स्य कीर्त्तिर् विवर्द्धेत स वेदफलमश्नुते॥ पदद्द्वयमनुक्क्रमम्म्य व्युत्क्रमम्म्योत्क्रमम्म्य सन्धिमत्। यथावत् स्स्वरसयँयुक्तम् प्प्रयुञ्ज्यात् सा **जटा** मता॥ सँहिता प्प्रकृतिः प्प्रोक्ता पदस्स्यैतत् क्रमस्स्य तु। **जटायाः** प्प्रकृतिस् त्वेष एवन् नित्त्यन् निबोधत॥ **जटायावँ** वक्क्ष्यमाणायाङ्क्रमपसन्धिस्स्वरादयः। अवधाय प्प्रयोक्तव्व्या निपुणन् तदुदीरितम्। प्प्रातिशाक्ख्यादिशास्त्रज्ज्ञस् सर्र्वशिक्क्षाविशारदः। बुद्धिशक्तिसमेतो यस् स **जटावँ** वक्तुमर्र्हति"[8] इति। **आत्त्रेयशिक्क्षायाञ् च**— "अथ क्क्रमव्व्युत्क्रम(सङ्क्रम ?)ाद् यतो **जटा** भवेदर्षिजसन्धिजस्स्वरात्। विलोक्क्य शिक्क्षादिकमादरात् ततः प्प्रकाश्श्यते सा विदुषाम् मुदे मया॥ पदद्द्वयनिमित्तं स्यादेकाभावेति तत्त्र तु। सँहितावत् क्रमे ज्ञेयन् तद्वज् ज्ञेया **जटा** बुधैः॥ स्वरवर्र्णादभेदस् स्यादनिदन् द्वितयस्स्य च। **जटाविचक्क्षणै**रुक्तङ्क्रमोच्चारणमत्त्र तु॥ ...अनन्वित्त्यत्त्र ह्य्यकारस्स्य व्यञ्जने तु निमित्तके। **जटायाञ्** चैव लोपस् स्यादकारस्स्येति निर्र्णयः" इत्त्यादि। **शिक्क्षासमुच्चयेऽपि जटाप्प्रकरणं** स्थितवँ विज्ज्ञायते। साम्प्रदायिकैरुल्लिखितासु कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धासु नवसु शिक्क्षासु तिसृषूपशिक्क्षासु चाऽपरिगणितायाङ्क **कौण्डिन्न्यशिक्क्षायान् तु**— "पदद्द्वयङ्क्रमादुक्त्वा द्द्वितीयम् प्प्रथमम् पुनः। पुनश् च

---

१. सू. ३७–४०। २. सू. ९७। ३. सू. ९९।
४. सू. १००। ५. सू. ५२१–५२२। ६. सू. ११।
७. सू. २३, २४। ८. श्लो. ५३–५७।

क्रमवद् ब्रूयात् सन्धितस् सा **जटा** स्स्मृता ।। सकृदादिन् द्वितीयन् द्विर् द्विरादि सकृदुत्तरे । द्विस् तृतीयं सकृन् मध्यन् द्विरादि सकृदुत्तरे ।। **जटा**मुच्चार्य विधिवत् तृतीयं संहितेव हि । विलोमेनाऽनुलोमेन वदेच् चेत् स **घनस्** स्मृतः ।। द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष् षोडशभिर् युतः । त्रयोदशपदश् चेति चतुर्धा **घन** ईरितः" इत्यादि[1] ।

नारदीयशिक्षादिषु सामवेदीयशिक्षासु तु क्रमजटादिविकृतिपाठानामुल्लेखो नैव दृश्यते ।

अथर्ववेदीयशिक्षायाम् **माण्डूक्या** शिक्षायाञ् च क्रमजटादिविकृतिपाठानाञ्च काऽपि चर्चा नोपलभ्यते ।

पदपाठ–क्रमपाठयोर् माहात्म्ये पुराणादिषूपलभ्यमानेऽपि क्रमजटादीनामष्टानावँ विकृतीनान् तु सर्वासान् नामान्यपि पुराणेषु नैवोल्लिखितानीति तद्विमर्शकाः[2] । मधुसूदनमस्करिकृताष्टविकृतिविवृतिप्रकाशे वाराहपुराणवचनत्वेनोल्लिखितः "संहितापाठतः पुण्यन् द्विगुणम् पदपाठतः । त्रिगुणञ्च क्रमपाठेन जटापाठेन षड्गुणम्" इति श्लोकस् साम्प्रतिकेषु मुद्रितेषु वाराहपुराणपुस्तकेषु नोपलभ्यत इति विवेचकाः[3] । तत्रैव मत्स्यपुराणवचनत्वेनोल्लिखितः "जटादिविकृतीनायँ ये पारायणपरायणाः । महात्मानो द्विजश्रेष्ठास् ते ज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः" इति श्लोकश् च साम्प्रतिके मत्स्यपुराणपुस्तके नैव दृश्यते । कौण्डिन्न्यशिक्षायान् तु एतस्य श्लोकस्य "पदादिविकृतीनायँ ये" इत्यादिकः पाठो दृश्यते[4] । एष एव श्लोकः प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाञ् जटाद्यष्टविकृतिलक्षणटीकायाञ् च आदित्यपुराणश्लोकत्वेनोक्तः । इदमादित्यपुराणं सौरपुराणमेवेति विवेचकास् सम्भावयन्ति[5] । सौरपुराणपुस्तके तु साम्प्रतिके आनन्दाश्रममुद्रणालयीये नाऽयं श्लोक उपलब्धोऽस्माभिः । स्मृतिपुराणादिवचनत्वेनोल्लिखितानामपि व्यवह्रियमाणस्स्मृतिपुराणादिपुस्तकेषु अनुपलभ्यमानामेतादृशानावँ वचनानाञ् चाऽनादरणीयत्वञ्च कुल्लूकभट्टादिभिरपि[6] सूचितम् । एतेषावँ वचनानामादरणीयत्वेऽपि ऋग्वेदमन्त्रविषयतयैवाऽप्येतेषाञ् चरितार्थत्वम् । यद्यपि स्कन्दपुराणान्तर्गते ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये षष्ठे-

---

१. श्लो. १३–२६ । २. पुराणगत वेदविषयक सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययन, पृ. ४०० । ३. तत्रैव पृ. ४०१ । ४. श्लो. २१ । ५. पु. वे. सा. स. अ. पृ. ४०० । ६. मनुस्मृत्यर्थमुक्तावल्याम् ५।६६; वेदान्तकल्पतरौ ३।४।२० ।

ऽध्याये जटा–घनयोर् घनस्योच्चैः पठनीयत्वस्य चोल्लेखः प्राप्यन्ते, तथापि तत्र "सर्वस्याऽऽधारभूता ये (या) वत्स धेनुस् त्रयीमयी। अस्याम् प्रतिष्ठितवँ विश्ववँ विश्वहेतुश् च या मता॥ ऋक्पृष्ठाऽसौ यजुर्मद्ध्या सामकुक्षिपयोधरा। इष्टापूर्त्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा॥ शान्तिपुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता। उपजीव्यमाना जगताम् पदक्रमजटाघनैः" इति वाक्ये उल्लिखितयोर् **जटा-घनयोर्** ऋग्वेदमन्त्रसंहितामात्रसम्बद्धतायास् स्वीकारेऽपि वचनस्य सार्थकता भवतीति जटाघनयोर् यजुर्वेदादिसम्बन्धस्य कल्पनाऽत्राऽनावश्यिकैव भाति।

एवञ् च यजुर्वेदाद्यध्यायिभिस् स्वशाखीयसंहितापदक्रमाऽद्ध्ययने एव विशेषेणाऽऽदरः कर्तव्य इति विज्ञायते। अथवा यजुर्वेदादिषु यस्या शाखायाम् प्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थादिषु याश् च यावत्यश् च विकृतयस् स्वशाखायाम् पठनीयत्वेन प्रतिपादितास् ताश् च तावत्यश् चैव विकृतयस् तासुतासु शाखासु पठनीया नाऽधिका इति व्यवस्था स्वीकार्या प्रतीयते। दाक्षिणात्यास् तैत्तिरीया अपि विशेषतः क्रमजटाम् पञ्चसन्धिकघनञ् चैव प्रायः पठन्तीति श्रूयते॥२९२–२९९॥

जटा शिखा च दण्डश् च लेखा माला ध्वजो रथः।

घनश् च क्रमपूर्वा हि अष्टौ विकृतयस् स्मृताः॥३००॥

वेदस्वरवर्णानुपूर्वीरक्षार्थं पङ्क्तिपावनविप्रत्वलाभाय च कस्य चन वेदमन्त्रभागस्य क्रमजटादिकाः काश् चन विकृतीर् वैदिका ब्राह्मणा इदानीमपि पठन्ति। ताश् च विकृतयः क्रमजटादयोऽष्ट सन्ति। यद्यपि यथा देवदत्ता दत्तेत्यपि व्यवह्रियते तथैव क्रमजटा जटेति च व्यवह्रियते, तथापि "**जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो घनो रथः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः**" इति व्याडिवचनात् "क्रमजटः क्रमदण्डः" इत्यादेः प्रयोगाच् च क्रमजटेत्येवमादीन्येव मुख्यानि नामानि ज्ञेयानि। तत्रैतासावँ विकृतीनाम् मद्ध्ये खलु क्रमजटाक्रमदण्डयोः प्राधान्यम्, क्रमशिखायाः क्रमजटानुसारित्वात्, क्रमलेखा–क्रममाला–क्रमद्ध्वज–क्रमरथानाङ् क्रमदण्डानुसारित्वात्; क्रमघनस्य च क्रमजटाक्रमदण्डोभयानुसारित्वात्। यद्यपि व्याडिवचने विकृतीनाङ् क्रमोऽन्यस् तथापि विकृतिसम्बन्धविशेषानुरोधादस्माभिस् तासावँ विशिष्टः क्रमस् समाश्रितो बोद्धव्यः। मधुसूदनेन तु अष्टविकृतिविवृतौ "**जटा-मालादण्डरेखारथद्ध्वजशिखाघनाः। क्रममाश्रित्य निर्वृत्ता विकाराः**

अष्ट विश्रुताः" इति वदता विकृतीनाम् प्रतिपादने तु व्याड्युक्तमेव क्रममाश्रितवता केनाऽभिप्रायेण विकृतिक्रमविशेष आश्रित इति न विज्ञायते । व्याडिना तु लिङ्गानुरोधाच् श्लोकानुरोधाच् च क्रमविशेष आश्रितः प्रतीयते ॥३००॥

(क) क्रमजटानिरूपणम्—

क्रमयं यथोक्तम् प्रब्रूयाद् व्युत्क्रमेण क्रमेण च ।
सलक्षणं सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते बुधैः ॥३०१॥[1]

एतदर्थश् च— यथालक्षणम् द्वित्रचादिक्रमरूपं क्रमपदमुक्त्वा, तदेव पुनर् व्युत्क्रमेण पठित्वा पुनर् यथाक्रमम् पठेत्; क्रमपठितानां व्युत्क्रमपठितानाञ् च पदानाम् पदान्तपदादिसन्धिषु सर्वत्र यथालक्षणं लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावान् पठेदित्येषा क्रमजटा बुधैर् जटेति सङ्क्षेपेणोच्यत इति । व्याडिरपि— "पदद्वयमनुक्रमम्य व्युत्क्रमम्योत्क्रमस्य सन्धिमत् । स्वरलक्षणसंयुक्ता सा जटेत्यभिधीयते" इति । हयग्रीवकृते जटापटलेऽपि— "**क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वञ् च यथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाऽभिधीयते**" इति । उदाहरणार्थं "सहस्रशीर्षा[2] पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिᳩं सर्वत स्पृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्"[3] इत्यस्या ऋचः **क्रमजटापाठो** यथा— "**सहस्रशीर्षा** पुरुषः पुरुषः सहस्रशीर्षा **सहस्रशीर्षा** पुरुषः । **सहस्रशीर्षेति** सहस्रऽ-शीर्षा ॥ पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः **पुरुषः** पुरुषः सहस्राक्षः ॥ **सहस्राक्षः** सहस्रपात् सहस्रपात् सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रपात् । **सहस्राक्ष** इति सहस्रऽ-अक्षः । सहस्रपादिति सहस्रऽ-पात् ॥ स भूमिम् भूमिᳩं स स भूमिम् ॥ भूमिᳩं **सर्वतः** सर्वतो भूमिम् भूमिᳩं **सर्वतः** ॥ **सर्वतस्पृत्वा** स्पृत्वा **सर्वतः** सर्वतस्पृत्वा ॥ **स्पृत्वात्यति**स्पृत्वा स्पृत्वाति॥अत्यतिष्ठदतिष्ठदत्यत्यतिष्ठत्॥**अतिष्ठद्दशाङ्गुलन्** दशाङ्गुलमतिष्ठदतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । **दशाङ्गुलमितिदशऽअङ्गुलम्** ॥" इति ।

---

1. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २२० । 2. मुद्रणालये स्वरचिह्नानामभावाद् उदाहरणेषु अनुदात्तानि अक्षराणि स्थूललिप्या मुद्रितानि उदात्तानि स्वरितानि प्रचितानि च अक्षराणि तत्तिस्थत्या विज्ञेरूह्यानि । 3. मा. सं. ३१।१ ।

तत्त्र च सु आ इत्त्येताब्भ्याम् पदाब्भ्यायँ युक्ते त्त्रिक्क्रमे चतुष्क्रमे वा "सुनः" "आतनच्चँमि" इत्त्यादौ सुपूर्व्वकम् आपूर्व्वकवँ वा पदद्द्वयङ्क्रमपाठे द्विक्क्रमत्त्वब्भ्रमवारणाय पुनरुच्चारितं सज् जटापाठे जटापाठधर्म्मयोगेण न पट्ठ्यते क्रमपाठधर्म्ममात्त्रेण पट्ठ्यत इत्त्यपि बोद्ध्यम् । तदुक्तम्— **"स्वापूर्व्वांशम् पदद्द्वन्द्वं स्वागर्भे त्त्रिचतुष्क्रमे । पुनरुक्तमसन्देहा–र्थञ् जटात्त्वन् न चाऽर्हति"**[१] इति । तदुदाहरणञ् च— "कर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वम् प्यायद्ध्वमा कर्म्मणे कर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वम्"[२] इति ।

यद्द्यपि पूर्व्वोक्ते क्रमजटालक्क्षणे अनुक्क्रमो व्युत्क्रमस् सङ्क्रमश् चेति त्त्रय एव क्क्रमा उपात्तास् तथापि पदान्तपदादिसन्धिविशेषदृष्ट्या जटायाम् पञ्च सन्धयो भवन्ति; तदुक्तम्— **"अनुक्क्रमश् चोत्क्रमश् च व्युत्क्रमोऽभिक्क्रमस् तथा । सङ्क्रमश् चेति पञ्चैते जटायाङ् कथिताः क्रमाः"**[३] इति । तत्त्र वायवस्त्थ इत्त्यनुक्क्रमः, स्थस्त्थ इत्त्युत्क्रमः, स्थ वायव इति व्युत्क्रमः, वायवो वायव इत्त्यभिक्क्रमः, वायवस्त्थ इति सङ्क्रम इति बोद्ध्यम् । यद्द्यपि अनुक्क्रमसङ्क्रमयोर् न भेदो वस्तुतस् तथापि जटापाठगतपाठस्स्थानकृतस् तयोर् नाम्नि भेदो बोद्ध्यः ।

क्रमजटापाठे क्रमपदयोर् मद्ध्ये यद् व्युत्क्रमपदन् तत्त्र विश्प्पती-वेत्त्येकं स्थलवँ विहायाऽन्न्यत्त्र स्थितोपस्थिते पुनरुपात्ते पद इव षत्त्वणत्त्वादीनां समापत्तिर् भवति; तदुक्तम्— **"न सँस्थितोपस्थिते ये स्युर् जटायावँ व्युत्क्रमे न ते । वर्ज्जयित्त्वा विश्प्पतीव"**[४] इति । ये षत्त्वणत्त्व–सकारत्त्व–दैर्घ्य–लोपा–ऽऽगमादयो विधयस् स्थितोपस्स्थिते इतेः परम् पुनरुपात्ते पदे न भवन्ति ते विधयो विश्प्पतीवेत्त्येकं स्थलवँ विहायाऽन्न्यत्त्र जटायावँ व्युत्क्रमे क्रमपदे उपात्ते पदेऽपि न भवन्तीति तदर्थः । एवञ् च तत्त्र षत्त्व–णत्त्वादीनां समापत्तिर् भवतीति फलितोऽर्थः । तदुदाहरणानि च माद्ध्यन्दिनीयसंहितासम्बद्धानि— जास्प्पत्त्यं सुयमं सुयमञ् जाः पत्त्यञ् जास्प्पत्त्यं सुयमम्[५], वसवेऽहर्प्पतयेऽहःपतये वसवे वसवेऽहर्प्पतये[६], इतन् धूर्षाहौ धूः सहावितमितन्धूर्षाहौ[७], दार्वाघाटस्त्ते तेदार्व्वाघातो दार्व्वाघाटस्त्ते[८], वायवो

---

१. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २२१ ।　　२. मा. सं. १।१ ।
३. शु.य.वे.प्रा.ज्यो., पृ. २२२ ।　　४. तत्त्रैव पृ. २२३, २२४ ।
५. ३३।१२ ।　　६. ९।२० ।　　७. ४।३३ ।　　८. २४।३५ ।

वनर्षदो वनसदो वायवो वायवो वनर्षदः[१], ऋतस्प्पते त्त्वष्ट्ट्स्त्त्वष्ट्ट्र् ऋतपत ऋतस्प्पतेत्त्वष्ट्टुः[२], उभे सुश्च्चन्द्र सुचन्द्रोभे उभे सुश्च्चन्द्र[३], बृहतीन् दुदुक्क्षन् दुधुक्क्षन् बृहतीम् बृहतीन् दुदुक्क्षन्[४], श्रेयस्क्कर भूयस्क्कर भूयःकर श्रेयःकर श्श्रेयस्क्कर भूयस्क्कर[५], आयुष्प्पाऽ आयुरायुरायुःपाऽ आयुष्प्पाऽआयुः[६], सिषासन्तो वनामहे वनामहे सिसासन्तः सिषासन्तो वनामहे[७], अग्गँ नेः पुरीषवाहणः पुरीषवाहनोऽग्गँ नेरग्गँ नेः पुरीषवाहणः[८], एनमायुनगयुनगेनमेनमायुनक्[९], मामहन्तामदितिरदितिर्म्ममहन्ताम् मामहन्तामदितिः[१०], देवीऽउषासाऽउषसौ देवी देवीऽउषासौ[११], पर्ज्जन्न्यो वृष्ट्टिमाꣳ२।ऽ इव वृष्ट्टिमानिव पर्ज्जन्न्यः पर्ज्जन्न्यो वृष्ट्टिमाꣳ२।ऽ इव[१२] इति।

क्रमजटापाठे एकस्मिन् क्रमपदे स्थितेषु पञ्चसु सन्धिषु मद्ध्ये आद्द्यान्त्ययोर् द्वयोस् सन्ध्योर् विषये प्प्रातिशाक्ख्यमेव प्प्रमाणम् भवति, मद्ध्यानान्त्रयाणां सन्धीनावँ विषये तु सर्ववेदपारिषदव्याकरणे विकल्पेन विहितान् स्वप्प्रातिशाक्ख्ये विशेषेण विहितान् विषयान् विहायाऽन्न्यत्त्र सर्ववेदपारिषदवँ व्याकरणम् प्प्रमाणम् भवति। उदात्तादिस्स्वरविषये तु सर्वथा स्वप्प्रातिशाक्ख्यमेव प्प्रमाणम् भवति। तदुक्तम्—

"**(वर्जयित्त्वा विश्प्पतीव) विशेषविषयान् विधीन्। वैकल्पिकान् व्याकरणम् प्प्रमाणम् मद्ध्यगत्त्रये। आद्द्यन्तयोꭓ प्प्रातिशाक्ख्यम् मानं सर्वस्स्वरेषु च**"[१३] इति। एतद्विषये उदाहरणानि प्प्रदर्श्यन्ते। तत्त्र "कामधुक्क्षोऽधुक्क्षः काङ कामधुक्क्षः"[१४], "च पुष्प्पिणीः पुष्प्पिणीश्च् च च पुष्प्पिणीः"[१५] इत्त्युदाहरणद्द्वये "कुप्प्वोꭓकꭓपौ च"[१६] इति विधेर् वैकल्पिकत्त्वात्, शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "प्प्रकृत्त्या कखयोः पफयोश्च् च"[१७] इति विशेषस्स्य विहितत्त्वाच् च माद्ध्यन्दिनीयके विकृतिपाठेऽपि जिह्वामूलीयोपद्ध्मानीयौ न भवतः। "सहस्स्रधारन् देवो देवः सहस्स्रधार सहस्स्रधारन् देवः"[१८] इत्त्यत्त्र "वा शरि"[१९] इत्त्यस्स्य वैकल्पिकत्त्वात्, शुक्लयजुर्वेदप्प्रातिशाक्ख्ये "अविकारं शाकल्ल्यः शषसेषु"[२०] इति

---

१. ३३।१। २. २७।३४। ३. १५।४३।
४. ३३।२८। ५. १५।२६। ६. २२।१। ७. २६।१७।
८. ११।६२। ९. २८।१३। १०. ३३।३८। ११. २१।५०।
१२. ७।२९। १३. ज्यो.पू. २२४–२२७। १४. मा.सं. १।३।
१५. तत्त्रैव १२।८९। १६. अष्टा. ८।३।३७। १७. ३।११।
१८. मा.सं. १।३। १९. अष्टा. ८।३।३६। २०. ३।१०।

विशेषस्स्य विहितत्त्वाच् च विकल्पेन सकारो न भवति । "स्थ महो मह स्त्थ स्त्थ महः"[१] इत्त्यत्त्र "खर्परे शरि विसर्गस्स्य विसर्गः"[२] इति विधेर् वैकल्पिकत्त्वात्, शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्ये "लुङ ङमुदि जित्त्परे"[३] इत्त्युक्तत्त्वाच् च सकारो विसर्गो वाऽपि न भवति । एव-मेवान्न्यत्त्राऽपि बोद्ध्यम् । काण्वशाखादिषु जिह्वामूलीयादीना सत्-त्वात् तदीयेषु विकृतिपाठेषु कृतेषु तु जिह्वामूलीयादयो यथायथ स्युरेवेति च ज्ञेयम् ।

क्रमजटापाठे स्पर्शात् परोऽपृक्त उस् सवर्णे स्वरे परे वकारत्त्वम् प्राप्नोति, सन्धिनाऽन्न्येन स्स्वरेण सहैक्क्यमापन्नोऽपि उ४ प्रगृह्य्यस् सन् स्वरे परे विकारन् न प्प्राप्नोति, ओकारान्ता निपाता४ प्रगृह्य्या भवन्ति, ओङ्कारे परे पूर्वोऽकार ओङ्कारे विलीनो भवति । एते च विषयास् सर्व-वेदपारिषदव्याकरणेनैव सिद्धा अपि जटादिविकृतिलक्क्षणेऽपि सुस्पष्टतायै प्रोक्ताः । तथा हि "**सवर्णेऽपृक्त उस् स्पर्शात् स्वरे याति वतामिह । स एव सन्धिनाऽन्न्यैक्क्यमापन्नोऽपि प्प्रगृह्य्यकः । ओकारान्तनिपाता-नाव् व्युत्क्रमेऽस्ति प्प्रगृह्य्यता । सपूर्वाकार ओङ्कारः प्रयातत्योम्-भावमत्त्र हि**"[४] इति । तदुदाहरणानि च "उदुत्त्यन् त्यम्वुदुत्त्यम्"[५] इति, "ऊर्द्ध्वऽऊषुणो नः सू ऊर्द्ध्वऽऊर्द्ध्वऽऊ षु णः"[६] इति, "अथो य् य्ऽथोऽ अथो य्"[७] इति "ओम् प्र प्प्रोमोम् प्र"[८] इति च ।

क्रमजटापाठविषये सन्धिविषयका ये नियमा४ प्रोक्तास् ते शिखादिषु अन्न्यासु सप्तसु विकृतिष्ष्वपि लगन्ति इति ज्योत्त्स्नाकारादयो वदन्ति । तदुक्तम् "**अयमेव हि शास्त्रार्थस् सर्वासु विकृतिष्ष्वपि**"[९] इति । आचार्य-व्याडिना मधुसूदनमस्करिणा चाऽस्मिन् विषये मौनमेवाऽवलम्बितम् । क्रमशिखोदाहरणेषु तु इयमुक्तिस् सर्वथा चरितार्था दृश्श्यते । क्रमदण्डो-दाहरणेऽपि क्रमपदानाम् मद्ध्ये विरामे सत्त्यपि व्युत्क्रमेण पदानामुच्चारणे

---

१. मा. स. ३।२० । २. पा. व्या. भा. ८।३।३६ । ३. ३।१३ । ४. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २२८, २२९ । ५. मा. स. ७।४१ । ६. तत्त्रैव ११।४२ । ७. तत्त्रैव १६।८ । ८. तत्त्रैव २।१३ । ९. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २३० (एष श्श्लोकार्धो यद्द्यपि काशिनाथवासुदेवाऽभ्यङ्करसम्पादिते वेदविकृति-लक्क्षणसङ्ग्रहसङ्गृहीताष्टविकृतिलक्क्षणग्रन्थे नोपलभ्यते, तथापि तत्त्राऽपि अष्टमश्श्लोकविवरणान्ते "अयमेव हि शास्त्रार्थो मालादि-सप्तविकृतिषु बोद्ध्यः" इति तुल्लेख४ प्राप्प्यते एव) ।

इयमुक्तिश् चरितार्था भवति। एवमेव क्रमरेखाक्रममालाक्रमद्ध्वजक्रमरथक्रमघनोदाहरणेष्वपि क्रमपदानाम् मद्ध्ये विरामे सत्यपि व्युत्क्रमोच्चारणे इयमुक्तिश् चरितार्था भवत्येव ॥३०१॥

(ख) क्रमशिखानिरूपणम्

पदोत्तराज् जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ।[1]
जटापदोपरि पदं शिखेवाऽत्र भवेद् यतः ॥३०२॥

यदि क्रमजटापदादुत्तरमेकमग्रिमम् पदमपि पठ्यते तर्हि सैव क्रमजटा सङ्क्षेपाच् शिखेत्युच्यते, यतो हि क्रमजटापदोपरि अग्रिमम् पदमेकमत्र शिखेव स्थितम् भवेदित्यर्थः । उदाहरणार्थम् "अन्तश्च चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम्"[2] इत्यस्या ऋचः क्रमशिखापाठो यथा— "अन्तश्चरति चरत्यन्तरन्तश्च चरति रोचना । अन्तरित्यन्तः । चरति रोचना रोचना चरति चरति रोचनाऽस्य । रोचनास्यास्य रोचना रोचनास्य प्राणात् । अस्य प्राणात् प्राणादस्यास्य प्राणादपानती । प्राणादपानत्यपानती प्राणात्प्राणादपानती । अपानतीत्यप- अनती ॥ व्यख्यदख्यद्द्वि व्यख्यन्महिषः । अख्यन्महिषो महिषोऽख्यदख्यन्महिषो दिवम् । महिषो दिवन् दिवम् महिषो महिषो दिवम् । दिवमिति दिवम् ॥" इति ॥३०२॥

(ग) क्रमदण्डनिरूपणम्

एकं क्रमपदम् प्रोच्य विपर्यस्याऽपि तत् पठेत् ।
अनुलोमन् तत् पुनश् च प्रोच्येङ्ग्यज् चेत् तदिङ्गयेत् ॥३०३॥
ततो द्वितीयन् तत् प्रोच्योक्तानि सर्वपदानि च ।
विपर्यस्य पठित्वा चाऽऽदितो ब्रूयात् पुनः क्रमम् ॥३०४॥
ततस् तृतीयञ् च क्रमपदम् प्रोच्य विपर्ययात् ।
पदान्युक्तानि सर्वाणि पठित्वा चाऽऽदितः पुनः ॥३०५॥
क्रममुक्त्वा चतुर्थञ् च ब्रूयात् क्रमपदम् बुधः ।
रीत्याऽनया समाप्यार्धामृचमन्त्यम् पदं खलु ॥३०६॥
स्थितोपस्थितकं कृत्वा प्रारभेतोत्तरार्धकम् ।
तत्र चेमां क्रियां कुर्यात् क्रमदण्डोऽयमुच्यते ॥३०७॥

प्रथमं क्रमपदमेकमनुलोमम् पठेत्, ततस् तदेव क्रमपदम् प्रतिलोमम् पठेत्, ततः पुनस् तदेव क्रमपदम् अनुलोमम् पठेत्, यथायथम् अवग्रहा-

---

1. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २३१ । 2. मा. सं. ३।७ ।

दिकम् च प्प्रदर्शयेत्, ततो द्वितीयङ्क्रमपदम् अनुलोमम् पठेत्, ततो द्वितीयक्क्रमपदपर्य्यन्तानि सर्वाणि पदानि प्रतिलोमम् पठेत्, ततः प्रथमत एव द्वितीयक्रमपदपर्य्यन्तम् अनुलोमङ्क्रमपाठम् पठित्त्वा तृतीयङ्क्रमपदम् पठेत्, ततस् तृतीयक्क्रमपदपर्य्यन्तानि सर्वाणि पदानि प्प्रतिलोमम् पठेत्; ततः पुनः प्रथमत एव तृतीयक्क्रमपदपर्य्यन्तम् अनुलोमङ्क्रमपाठम् पठित्त्वा चतुर्थङ्क्रमपदम् पठेदित्त्येव रीत्त्याऽर्धर्चं समाप्प्याऽन्तिमम् पदमुपस्स्थापयेत् । तत उत्तरमप्प्यर्धर्चमेतयैव सरण्ण्या पठेदित्त्ययम् पाठप्प्रकारः क्रमदण्ड उच्च्यते इत्त्यर्थः । एष एवार्थो व्याडिनाऽन्न्यैश्चास्फुटमुक्तो यथा "**क्रममुक्त्वा विपर्यस्स्य पुनश्च क्क्रममुत्तरम् । आर्धर्चादेवमुक्तोऽयङ्क्रमदण्डोऽभिधीयते**"[1] इति । क्रमदण्डोऽयम् बह्वृचेषु केरलब्ब्राह्मणेषु रथत्त्वेन प्प्रथितोऽस्तीति वेदविकृतिविवरणे दामोदरन् नम्पूतिरिप्पाट् प्प्रतिपादयति । **क्रमदण्डोदाहरणार्थं** "समिधाग्ग्निन् दुवस्स्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्म्मिन्न्हव्व्या जुहोतन"[2] इत्त्यस्स्या ऋचः **क्रमदण्डपाठो** यथा—

"**समिधाग्ग्**निम् । **अग्ग्**निꣳ **समिधा** । **समिधाग्ग्**निम् । **समि**धेति **सम्**– इधा ।

अग्ग्निन् दुवस्स्यत । **दुवस्स्यताग्ग्**निꣳ **समि**धा । **समिधाग्ग्**निम् । **समि**धेति **सम्**–इधा । **अग्ग्**निन् दुवस्स्यत ।

दुवस्स्यत घृतैः । घृतैर्द्दुवस्स्यताग्ग्निꣳ **समि**धा । **समिधाग्ग्**निम् । **समि**धेति **सम्**-इधा । **अग्ग्**निन् दुवस्स्यत । **दुवस्स्यत** घृतैः ।

घृतैर्ब्बोधयत । **बोधयत घृतैर्द्दुवस्स्यताग्ग्**निꣳ **समिधा** । **समिधाग्ग्**निम् । **समि**धेति **सम्**–इधा । **अग्ग्**निन् दुवस्स्यत । **दुवस्स्यत** घृतैः । घृतैर्ब्बोधयत ।

बोधयतातिथिम् । अतिथिम् बोधयत**घृतैर्दुवस्स्यताग्ग्**निꣳ **समि**धा । **समिधाग्ग्**निम् । **समि**धेति **सम्**–इधा । **अग्ग्**निन् दुवस्स्यत । **दुवस्स्यत** घृतैः । घृतैर्बोधयत । **बोधयता**तिथिम् । अतिथिमित्त्यतिथिम् ॥

आस्म्मिन् । **अस्म्मिन्**ना । आस्म्मिन् ।

अस्म्मिन्न्हव्व्या । हव्व्यास्म्मिन्ना । आस्म्मिन् । **अस्म्मिन्**न्हव्व्या ।

हव्व्या जुहोतन । **जुहोतनहव्व्यास्म्मिन्**ना । आस्म्मिन् । **अस्म्**मिन्न्हव्व्या । हव्व्या जुहोतन । **जुहोत**नेति जुहोतन ॥" इति ॥ ३०३–३०७ ॥

---

1. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २३४ ।   2. सा. सं. ३।१ ।

(घ) क्रमले (रे) खानिरूपणम्

द्विपदम् प्राक् क्रमपदमुक्त्वा तद् व्युत्क्रमात् पठेत् ।
पुनश्च क्रमन् तस्स्य प्रोच्च्योत्तरन् त्रिपदकङ क्रमम् ॥३०८॥
पठेत् तद् व्युत्क्रमाच् चाऽस्स्य प्रब्रूयाद् द्वैपदङ क्रमम् ।
ततश्च क्रमपदम् ब्रूयादुत्तरन् तु चतुष्पदम् ॥३०९॥
तदप्युक्त्वा व्युत्क्रमेणाऽस्स्य पठेद् द्वैपदङ क्रमम् ।
ततश् परम् पञ्चपदम् ब्रूयात् क्रमपदम् बुधः ॥३१०॥
व्युत्क्रमेण च तत् प्रोच्च्य क्क्रमन् द्विपदकम् पठेत् ।
रीत्त्याऽनया कण्डिकान्तयँ यायाल् लेखा त्त्वियं स्मृता ॥३११॥

अयमेवार्थो व्याडिना वाक्क्यावैशारद्द्येन सङ्क्षेपरुचितया वाऽप्य-स्स्फुटतयोक्तो यथा "क्रमाद् द्वित्त्रिचतुश्पञ्चपदक्क्रममुदाहरेत् । पृथक्पृथग् विपर्यस्स्य लेखामाहुश् पुनश् क्रमात्"[1]इति। "मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्त्पार्त्थिवꣳ रजः । मधुद्द्यौरस्त्तु नः पिता"[2] इत्त्यस्स्या ऋचश् क्रमलेखापाठो यथा—

"मधु नक्क्तम् । नक्क्तम् मधु । मधु नक्क्तम् ।
नक्क्तमुतोषसः । उषसऽ उत नक्क्तम् । नक्क्तमुत । उतोषसः ।
उषसो । मधुमत् त्पार्त्थिवꣳ रजः । रजः पार्त्थिवम् मधुमदुषसः । उषसो मधुमत् । मधुमत् त्पार्त्थिवम् । मधुमदिति मधु–मत् । पार्त्थिवꣳ रजः । रजऽ इति रजः ॥
मधु द्द्यौरस्त्तु नः पिता । पिता नोऽस्त्तु द्द्यौर्म्मधु । मधुद्द्यौः । द्यौरस्त्तु । अस्त्तु नः । नः पिता । पितेति पिता ॥" इति ॥३०८–३११॥

(ङ) क्रममालानिरूपणम्

अर्धर्चस्स्याऽऽदितो ब्रूयादनुलोमङ क्रमम् बुधः ।
अन्ततश् प्रतिलोमन् तु क्क्रममुच्चारयेत् तथा ॥३१२॥
एकैकङ खलु पर्यायात् तयोश् क्रमपदम् पठेत् ।
तौ नयेदन्तमादिञ् च क्क्रममाला भवेदियम् ॥३१३॥
प्रातिलोम्म्यङ क्रमपदेषु स्स्याच् च पदयोरपि ।
पाठेऽन्ततस् स्यात् प्रथमं स्थितोपस्थितकम् पदम् ॥३१४॥

अयमेवार्थो व्याडिना सङ्क्षेपरुचितयाऽ स्स्फुटत्त्वेनोक्तो यथा — "ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्धर्चस्स्याऽऽदितोऽन्ततः । अन्तञ् चाऽऽदिन् नयेदेवङ क्रममालेति कीर्त्तिता" इति । यद्द्यपि व्याडिना क्रममालालक्षण-

---

1. विकृतिवल्ली, श्लो. २३–२४ । 2. मा. सं. १३।२८ ।

णानन्तरम् "माला मालेव पुष्पाणाम्" इत्यादिकश् श्लोकः पठितस् तथाऽपि तस्य श्श्लोकस्य मालाप्रकारान्तरनिरूपणपरत्वन् दुरुपपादन् दृश्श्यते । तत्र पाठेऽपि विगानम् प्रतीयते । केचन तस्य श्श्लोकस्य चतुर्थम् पादम् "पदमाला प्रकीर्तिता" इति पठन्ति । केचन 'क्रम-व्युत्क्रमसङ्क्रमाः' इति पठन्ति । "माला मालेव पुष्पाणाम् पदानाङ् ग्रन्थिनी हि सा । आवर्त्तन्ते त्रयस् तस्याङ् क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः" इति हि चरणव्यूहव्याख्याकार–ज्योत्स्नाकार–वेदविकृतिविवरणकार-प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षाकारादिपरिगृहीतः पाठः । एवञ् चैष श्श्लोकः पूर्वोक्तक्रममालाया मालात्वस्यैवोपपादनाय पठित इति प्रतीयते । गङ्गाधरोऽपि "अमुमेवार्थङ् कुसुममालादृष्टान्तेनोपपादयति" इति हि "माला मालेव" इत्यादिकं श्लोकमवतारयति । तद्ग्रन्थे 'पदमाला' इति 'पुष्पमाला' इति वा नामाऽपि नैव दृश्श्यते । मधुसूदनमस्करिणाऽपि पुष्प-माला पदमाला वा नैवोल्लिखिता । या च पुष्पमाला ज्योत्स्नाकार–शौनकीयचरणव्यूहसम्पादक-वेदविकृतिविवरणकार-ऋक्संहितासम्पादकादि-भिरुदाहृता साऽपि सर्वथा जटया तुल्या विरामप्रयोगविशेषमात्रेण विशिष्टीकृता उपेक्षणीयैवेत्यस्माभिरुपेक्षिता बोद्ध्या।क्रममालोदाहर-णार्थन् "त्रिंशद् धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रतिवस्तोर-हद्द्युभिः"[1]इत्यस्या ऋचः क्रममालापाठो यथा"त्रिंशद् धाम।धीयतऽ इति धीयते।धाम वि।धीयते पतङ्गाय।वि राजति।पतङ्गाय वाक्।राजति वाक्। वाग् राजति । वाक् पतङ्गाय । राजति वि । पतङ्गाय धीयते । वि धाम । धीयतऽ इति धीयते । धाम त्रिंशत् ।। प्रति वस्तोः । द्युभिरिति-द्द्यु-भिः । वस्तोरह । द्युभिरह । अह द्द्युभिः । अह वस्तोः । द्युभिरिति द्द्यु-भिः । वस्तोः प्रति ।।" इति ।।३१२–३१४।।

(च) क्रमद्ध्वजनिरूपणम्

क्रमद्ध्वजे क्रमम् ब्रूयादृचो वर्गस्य वाऽऽदितः ।
अन्ततोऽप्यविपर्यस्तपदम् ब्रूयात् क्रमम् बुधः ।।३१५।।
एकैकङ् खलु पर्य्यायात् तयोः क्रमपदम् पठेत् ।
आदिक्रमन् नयेदन्तमादिमन्तक्रमन् नयेत् ।।३१६।।

तदुक्तवँ व्याडिना वाक्यावैशारद्द्येन सङ्क्षेपरुचित्वेनाऽपि वाऽ-स्फुटतया— "ब्रूयादेव क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेद् यदि । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स द्ध्वजस् स्मृतः" इति । ऋचः क्रमद्ध्वजस्यो-

[1] मा. सं. ३।८ ।

दाहरणाय च "विष्ण्णोः कर्म्माणि पश्श्यत यतो व्व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्स्य युज्ज्यः सखा"[1] इत्यस्या ऋचः क्रमध्वजपाठो यथा—

१. विष्ण्णोः कर्म्माणि । २. सखेति सखा ।
३. कर्म्माणि पश्श्यत । ४. युज्ज्यः सखा ।
५. पश्श्यत यतः । ६. इन्द्रस्स्य युज्ज्यः ।
७. यतो व्व्रतानि । ८. पस्पशऽ इति पस्पशे ।
९. व्रतानि पस्पशे । १०. व्रतानि पस्पशे ।
११. पस्पश इति पस्पशे । १२. यतो व्व्रतानि ।
१३. इन्द्रस्स्य युज्ज्यः । १४. पश्श्यत यतः ।
१५. युज्ज्यः सखा । १६. कर्म्माणि पश्श्यत ।
१७. सखेति सखा । १८. विष्ण्णोः कर्म्माणि ।।"

इति । एवमेव क्रगेऽपि ज्ज्ञेयम् ।।३१५–३१६।।

(छ) क्रमरथनिरूपणम्

अर्धर्चयोर् वा पादानां समत्वे यत्र पठ्यते ।
दण्डस् सहाऽऽरभ्य चैकैकम् परवाऽऽदाय हि क्क्रमात् ।।३१७।।
स प्प्रोच्च्यते क्क्रमरथो विद्द्वद्भिर् वेदपारगैः ।
एष द्द्विचक्क्रस् त्रिचक्क्रश् चतुश्चक्क्रश् च पठ्यते ।।३१८।।

तदुक्तवँ व्याडिना "पादशोऽर्धर्चशो वाऽपि सहोक्त्या दण्डवद् रथः" इति । तत्र समसङ्ख्याकपदकयोरर्धर्चयोर् द्विचक्क्रो द्विपाद् वा रथो भवति । तथैव समसङ्ख्याकपदयोर् ऋचोरपि सहोक्त्या द्विचक्क्रो रथो भवति । समसङ्ख्यपदकपादायास् त्रिपदाया गायत्र्यास् त्रिचक्क्रस् त्रिपाद् वा रथो भवति । समसङ्ख्यपदकपादायाश् चतुष्पदाया ऋचश् चतुश्चक्क्रश् चतुष्पाद् वा रथो भवति । एवञ् च कासाञ् चन ऋचामेव क्रमरथपाठो भवितुं शक्नोति। अत एव बह्वृचाः केरलब्राह्मणाः क्रमरथपाठे उदासते इति वेदविकृतिविवरणे दामोदरन् नम्पूतिरिप्पाट् प्रतिपादयति ।

तत्राऽर्धर्चशः प्रयुक्तो द्विचक्क्रो द्विपाद् वा "ऋधगित्था स मर्त्त्यः शशमे देवतातये । यो नूनम् मित्त्रावरुणावभिष्टयऽ आ चक्क्रे हव्व्यदातये"[2] इत्यस्या ऋचः क्रमरथो यथा—

१) ऋधगित्था । इत्थ ऋधक् ।
२) यो नूनम् । नूनयँ यः ।

---

१. मा.ब्रा.शु.य.वे.म.सं. ६।४;१३।३३। २. तत्रैव ३३।८७।

१) ऋधगित्था । इत्था सः । स इत्थ ऋधक् ।
२) यो नूनम् । नूनम् मित्त्रावरुणौ । मित्त्रावरुणौ नूनयँ यः ।
१) ऋधगित्था । इत्था सः । स मर्त्त्यः । मर्त्त्यः स इत्थ ऋधक् ।
२) यो नूनम् । नूनम् मित्त्रावरुणौ । मित्त्रावरुणावभिष्ट्टये । अभिष्ट्टये मित्त्रावरुणौ नूनयँ यः ।
१) ऋधगित्था । इत्था सः । स मर्त्त्यः । मर्त्त्यः शशमे । शशमे मर्त्त्यः स इत्थ ऋधक् ।
२) यो नूनम् । नूनम् मित्त्रावरुणौ । मित्त्रावरुणावभिष्ट्टये । अभिष्ट्टय आचक्क्रे । आचक्क्रेभिष्ट्टये मित्त्रावरुणौ नूनयँ यः ।
१) ऋधगित्था । इत्था सः । स मर्त्त्यः । मर्त्त्यः शशमे । शशमे देवतातये । देवतातये शशमे मर्त्त्यः स इत्थ ऋधक् ।
२) यो नूनम् । नूनम् मित्त्रावरुणौ । मित्त्रावरुणावभिष्ट्टये । अभिष्ट्टय आचक्क्रे । आचक्क्रे हव्व्यदातये । हव्व्यदातय आचक्क्रेभिष्ट्टये मित्त्रावरुणौ नूनयँ यः ।
१) ऋधगित्था । इत्था सः । स मर्त्त्यः । मर्त्त्यः शशमे । शशमे देवतातये । देवतातय इति देवतातये ॥
२) यो नूनम् । नूनम् मित्त्रावरुणौ । मित्त्रावरुणावभिष्ट्टये । अभिष्ट्टय आचक्क्रे । आचक्क्रे हव्व्यदातये । आचक्क्र इत्त्या–चक्क्रे । हव्व्यदातय इति हव्व्य–दातये ॥[1] इति ।

पादशः प्रयुक्तस् त्रिचक्क्रस् त्रिपाद् वा "विष्ण्णोः कर्म्माणि पश्श्यत यतो व्व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्स्य युज्ज्यः सखा"[2] इत्त्यस्या ऋचः क्रमरथो यथा—

१) विष्ण्णोः कर्म्माणि । कर्म्माणि विष्ण्णोः ।
२) यतो व्व्रतानि । व्रतानि यतः ।
३) इन्द्रस्स्य युज्ज्यः । युज्ज्य इन्द्रस्स्य ।

---

१. एतदुदाहरणयँ युगलकिशोरपाठकसम्पादितशुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यपरिशिष्टे वेदविकृतिलक्क्षणसङ्ग्रहे चाऽशुद्धतया मुद्द्रितमस्ति; ज्योत्त्स्नाया मुद्द्रिते पाठेऽपि काऽपि विरूपता प्रतीयते; वेदविकृतिलक्क्षणसङ्ग्रहभूमिकायान् तु कयाऽपि विकलतया मुद्द्रितमस्ति ।

२. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. ६।४; १३।३३ ।

१) विष्णोः कर्माणि । कर्माणि पश्यत । पश्यत कर्माणि विष्णोः ।
२) यतो व्रतानि । व्रतानि पस्पशे । पस्पशे व्रतानि यतः ।
३) इन्द्रस्य युज्यः । युज्यः सखा । सखा युज्य इन्द्रस्य ।
१) विष्णोः कर्माणि । कर्माणि पश्यत । पश्यतेति पश्यत ॥
२) यतो व्रतानि । व्रतानि पस्पशे । पस्पश इति पस्पशे ॥
३) इन्द्रस्य युज्यः । युज्यः सखा । सखेति सखा ॥

पादशः प्रयुक्तश् चतुश्चक्रश् चतुष्पाद् वा "ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस् तं राजन् पारयामसि"[1] इत्यस्या ऋचः क्रमरथो यथा—

१) ओषधयः सम् । समोषधयः ।
२) सोमेन सह । सह सोमेन ।
३) यस्मै कृणोति । कृणोति यस्मै ।
४) तं राजन् । राजंस्तम् ।
१) ओषधयः सम् । समवदन्त । अवदन्त समोषधयः ।
२) सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञा सह सोमेन ।
३) यस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मणः । ब्राह्मणः कृणोति यस्मै ।
४) तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसि राजंस्तम् ।
१) ओषधयः सम् । समवदन्त । अवदन्तेत्यवदन्त ॥
२) सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञेति राज्ञा ॥
३) यस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मणः । ब्राह्मण इति ब्राह्मणः ॥
४) तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि ॥

ज्योत्स्नाकारादिभिर् वर्णिता उदाहृताश् चान्ये प्रकारा विवेचनपूर्वकन् तेषामेव ग्रन्थेभ्यो वेदितव्याः ॥३१७-३१८॥

(ज) क्रमघननिरूपणम्

अर्धर्चस्यान्तात् क्रमम् प्राक् पठित्वा ह्यादिमानयेत् ।
आदितश् च नयेदन्तमिति पाठो घनस् स्मृतः ॥३१९॥

---

१. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. १२।९६ ।

तदुक्तवँ व्याडिना— "अन्तक्षरमम् पठेत् पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्षरमन् नयेदन्तङ घनमाहुर् मनीषिण" इति । व्याडिवचने अर्धर्चान्ताद् वा ऋगन्ताद् वा प्रारम्भ इति सुस्फुटन् नास्ति । तथापि गङ्गाधरादयोऽर्धर्चान्तात् प्रारम्भ इति सुस्फुटवँ व्याचक्षते । तथैव प्राचीनास् सर्वे उदाहरन्ति च । दण्डलक्षणेऽर्धर्चग्रहणात् तदनुयायिनि घनलक्षणेऽपि अर्धर्चस्यैव ग्रहणयँ युक्तमिति च विवेक्तव्यम् । एतस्य क्रमघनपाठप्रकारस्योदाहरणार्थ "समिधाग्गँ निन् दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्न्हव्या जुहोतन"[1] इत्यस्या ऋचः क्रमघनपाठो यथा—

"अतिथिमित्यतिथिम् । बोधयतातिथिम् । घृतैर्बोधयत । दुवस्यत घृतैः । अग्गँ निन्दुवस्यत । समिधाग्गँ निम् । समिधेति सम्-इधा ।

(समिधाग्गँ निम् । समिधेति सम्-इधा) । अग्गँ निन् दुवस्यत । दुवस्यत घृतैः । घृतैर्बोधयत । बोधयतातिथिम् । अतिथिमित्यतिथिम् ॥

जुहोतनेति जुहोतन । हव्या जुहोतन । अस्मिन्न्हव्या । आस्मिन् ।

(आस्मिन्) । अस्मिन्न्हव्या । हव्या जुहोतन । जुहोतनेति जुहोतन" इति ।

अत्र अन्तक्रमान्त्यक्रमपदाऽऽदिक्रमाद्यक्रमपदयोः पृथक्पृथगेवोच्चारणवँ वा भवति सकृदेवोभयसाधारणमुच्चारणवँ वेत्यत्र वचनात् पृथक्पृथगेवोच्चारणमिति प्रतीयते; प्राचीनानामुदाहरणेषु तु सकृदेवोभयसाधारणमुच्चारणमिति पक्षः प्रायेण दृश्यते; अत्राऽभियुक्ताः प्रमाणम् ॥३१९॥

शिखापर्व प्रोच्य तस्य त्रीण्यन्तिमपदानि तु ।
विपर्यस्य पठित्वाऽथाऽऽनुलोम्येन पठेत् पुनः ॥३२०॥
विरामान्ते विपर्यासपाठन् न विदधीत च ।
विरामान्ते वेष्टनं स्यात् पदस्य च यथार्हतः ॥३२१॥
शिखापर्व द्वितीयञ् चाऽऽदाय तद्वत् पठेत् ततः ।
एवमेव तृतीयादि पर्वाऽऽदाय पठन् बुधः ॥३२२॥
गच्छेदन्तङ कण्डिकाया लोकेऽयङ घन उच्यते ।
शिखाघनश् चोच्यतेऽयवँ याजुषैश् च प्रयुज्यते ॥३२३॥

अयमेवार्थोऽन्यैरस्फुटमुक्तो यथा— "शिखामुक्त्वा विपर्यस्य

---

१. मा. वा. शु. य. वे. म. सं. ३।१ ।

तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत्"[1] इति। अयं घनप्रकारश् शिखाघन इत्यपि व्यवह्रियते। अयम् प्रकारो व्याडिना नैव प्रतिपादितः। मधुसूदनमस्करिणा तु व्याड्याचार्यानुमतिना ब्रुवाणेनाऽपि व्याड्युक्तम् परित्यज्य "शिखामुक्त्वा विपर्यस्य पुनस् त्रिपदमुच्चरेत्। शिखाजटाघनः प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत्" इति वदताऽयमेव प्रकारः प्रतिपादितः। अद्यत्वे लोकेऽप्ययमेव प्रकारो भूम्ना प्रचलितो दृश्यते। केरलब्राह्मणा अपि इममेव घनप्रकारमवलम्बमाना दृश्यन्ते। घनवल्लभाख्यो घनप्रकारः पञ्चसन्धियुतघनपाठश् चेत्येवंविधा अन्येऽपि घनभेदा दृश्यन्ते। ते च कौण्डिन्यशिक्षादिमूलकाः प्रतीयन्ते। व्याडिना तु एकविध एव घनः प्रतिपादितोऽस्ति। उदाहरणार्थं "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं सर्वत स्पृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्"[2] इत्यस्या ऋचश् शिखाघनपाठो यथा— "सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः, सहस्राक्षः पुरुषः सहस्रशीर्षा, सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः। सहस्रशीर्षेति सहस्र–शीर्षा। पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् त्सहस्रपात् त्सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सहस्राक्षः सहस्रपात् त्सहस्रपात् त्सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सहस्राक्षऽ इति सहस्र-अक्षः। सहस्रपादिति सहस्र–पात्॥ स भूमिम् भूमिं स स भूमिं सर्वतः, सर्वतो भूमिं स स भूमिं सर्वतः। भूमिं सर्वतः सर्वतो भूमिम् भूमिं सर्वतस्स्पृत्वा स्पृत्वा सर्वतो भूमिम् भूमिं सर्वतस्स्पृत्वा। सर्वतस्स्पृत्वा स्पृत्वा सर्वतः सर्वतस्स्पृत्वात्यति स्पृत्वा सर्वतः सर्वतस्स्पृत्वाति। स्पृत्वात्यति स्पृत्वा स्पृत्वात्यतिष्ठदतिष्ठदति स्पृत्वा स्पृत्वात्यतिष्ठत्। अत्यतिष्ठदतिष्ठदत्यत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलन् दशाङ्गुलमतिष्ठदत्यत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। अतिष्ठद् दशाङ्गुलन् दशाङ्गुलमतिष्ठदतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। दशाङ्गुलमिति

---

१. शु. य. वे. प्रा. ज्यो., पृ. २४१; (महिदासकृतायां शौनकीयचरणव्यूहान्तर्गतऋग्वेदखण्डव्याख्यायां सङ्गृहीतानि अष्टविकृतिलक्षणानि च द्रष्टव्यानि। तत्र 'शिखामुक्त्वा' इत्यस्य स्थाने 'जटामुक्त्वा' इति मुद्रितः पाठः)। २. मा. सं. ३१।१।

दश–अङ्गुलम् ।।" इति ।

दाक्षिणात्त्येषु वैदिकेषु प्प्रसिद्धस्य घनवल्लभाऽपराभिधस्य पञ्चसन्धिकस्य घनपाठस्य अनन्तरामशास्त्रिप्प्रभृतिभिश् चरणव्व्यूहसूत्त्रटिप्पण्ण्यादिषु प्प्रदर्शितानामुदाहरणानामनुरूपमुदाहरणम् प्प्रदर्शयितुम् "पावका नः सरस्स्वती वाजेभिर्व्वाजिनीवती । यज्ञँ वष्टु धियावसुः"[१] इत्त्यस्या ऋच४ पञ्चसन्धिकघनपाठो यथा—

पावका नः । नो नः । नः पावका । पावका पावका । पावका नः । पावका नो नः पावका पावका नः सरस्स्वती सरस्स्वती नःपावका पावका नः सरस्स्वती । पावका नः । नः पावका । पावका नः । नः सरस्स्वती । सरस्स्वती सरस्स्वती । सरस्स्वती नः । नो नः । नः सरस्स्वती । नः सरस्स्वती सरस्स्वती नो नः सरस्स्वती वाजेभिर् व्वाजेभिः सरस्स्वती नो नः सरस्स्वती वाजेभिः। नः सरस्स्वती सरस्स्वती नः।नः सरस्स्वती। सरस्स्वती वाजेभिः । वाजेभिर् व्वाजेभिः । वाजेभिः सरस्स्वती । सरस्स्वती सरस्स्वती । सरस्स्वती वाजेभिः । सरस्स्वती वाजेभिर् व्वाजेभिः सरस्स्वती सरस्स्वतती वाजेभिर्व्वाजिनीवती वाजिनीवती वाजेभिःसरस्स्वती सरस्स्वती वाजेभिर्व् वाजिनीवती।सरस्स्वती वाजेभिः।वाजेभिः सरस्स्वती। सरस्स्वती वाजेभिः । वाजेभिर् व्वाजिनीवती । वाजिनीवती वाजिनीवती । वाजिनीवती वाजेभिः । वाजेभिर् व्वाजेभिः । वाजेभिर् व्वाजिनीवती । वाजेभिर्व्वाजिनीवती वाजिनीवती वाजेभिर् व्वाजेभिर् व्वाजिनीवती।वाजेभिर् व्वाजिनीवती । वाजिनीवती वाजेभिः । वाजेभिर् व्वाजिनीवती । वाजिनीवतीति वाजिनी–वती ।। यज्ञँ वष्टु । वष्टु वष्टु । वष्टु यज्ञम् । यज्ञँ यज्ञम् । यज्ञँ वष्टु । यज्ञँ वष्टु वष्टु यज्ञँ यज्ञँ वष्टु धियावसुर् द्धियावसुर्व् वष्टु यज्ञँ यज्ञँ वष्टु धियावसुः । यज्ञँ वष्टु । वष्टु यज्ञम् । यज्ञँ वष्टु । वष्टु धियावसुः । धियावसुर् द्धियावसुः । धियावसुर् व्वष्टु । वष्टु वष्टु । वष्टु धियावसुः । वष्टु धियावसुर् द्धियावसुर् व्वष्टु वष्टु धियावसुः । वष्टु धियावसुः । धियावसुर् व्वष्टु । वष्टु धियावसुः । धियावसुरिति धिया–वसुः ।।" इति ।।३२०–३२३।।

सन्तानाद्ध्याय इत्त्येव साङ्गोपाङ्ग४ प्प्रकाशितः ।
वेदभक्तिप्प्रह्वचित्तैरस्माभिस् सुधियाम् मुदे ।।३२४।।

।। इति सन्तानाद्ध्यायस् सप्तमः ।।

---

१. मा. वा. शु. य. बे. म. सं. २०।८४ ।

अथाऽष्टमोऽध्यायः

संस्कृतशिक्षाशास्त्रस्य आधुनिकशिक्षाशास्त्रेण सह तुलना

१. संस्कृतशिक्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्षाशास्त्र-प्रयोजनयोस् तुलना–

शिक्षाशास्त्रं हि वर्णानां साकल्येनोपवर्णने ।
लग्नम् प्राचीनमार्षं वाऽऽधुनिकं वाऽपि सर्वथा ॥१॥
तथाप्याधुनिकं शिक्षाशास्त्रं वर्णोपवर्णने ।
उपक्षीणमुदास्ते तद् वर्णानामनुपालने ॥२॥
परन्तु संस्कृतं शिक्षाशास्त्रं वर्णानुपालने ।
अवधत्ते यतस् तद् धि प्रधानन् तत्प्रयोजनम् ॥३॥

२. संस्कृतशिक्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्षाशास्त्र-क्षेत्रयोस् तुलना–

केवलान् वैदिकान् वर्णान् तेषामुच्चारणानि च ।
विचार्य संस्कृतं शिक्षाशास्त्रम् प्रायः प्रवर्तते ॥४॥
शिक्षाशास्त्रन् त्वाऽऽधुनिकम् प्रायेण पृथिवीतले ।
दृष्टानां सर्वभाषाणां वर्णान् व्याख्यातुमिच्छति ॥५॥

लौकिकसंस्कृतभाषायां वैदिकसंस्कृतभाषावर्णातिरिक्तवर्णानामभावाद् वैदिकसंस्कृतवर्णविचारेणैव लौकिकसंस्कृतवर्णविचारस्य गतार्थत्वम् बोद्ध्यम् । यद्यपि "त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वा वर्णाश् शम्भुमते (सम्भवतो) मताः । संस्कृते प्राकृते चाऽपि स्वयम् प्रोक्तास् स्वयम्भुवा"[1] इति प्राकृतभाषावर्णविचारस्यापि संस्कृतशिक्षाशास्त्रे विहितत्वम् प्रतीयते; ह्रस्वैकारौकारयोश् च लौकिकसंस्कृते वेदेषु च प्रायेणाऽवर्तमानयोः प्राकृते सत्ताऽस्ति[2], तथापि सात्यमुग्रिराणायनीयानामाम्नाये ह्रस्व एकार ओकारश् च प्राप्येते[3] इति तावपि वैदिकवर्णविचारेणैव गतार्थौ वेदितव्यौ ॥४–५॥

---

१. पा. शि. श्लो. ३, शौ. शि. श्लो. ५ । २. प्रा. पै. ११५ ।
३. ऋ. शि. सू., वृत्तिकारप्र. सू. ६; पा. व्या. भा. १।१।४८ ।

कालान्तरकृतम् प्रायो वर्णानाम् परिवर्त्तनम् ।
वैदिके संस्कृते शिक्क्षाशास्त्रे नैव विचिन्त्यते ॥६॥
शिक्क्षाशास्त्रे त्वाऽऽधुनिके वर्णानाम् परिवर्त्तनम् ।
कालान्तरकृतञ् चाऽपि प्रायेण हि विचार्यते ॥७॥

यद्द्यपि भाषाविशेषे कालान्तरकृतवं वर्णानाम् परिवर्तनन् तद्भाषासम्बद्धे आधुनिके फौनोलजीत्त्याक्ख्ये शास्त्रे विचार्यते प्रायेण, न तु फोन्याटिक्सित्त्याक्ख्ये; तथापि उभे शिक्क्षाशास्त्रकुक्क्षौ पातयित्त्वेदमुक्तम् बोद्ध्यम् ॥६–७॥

३. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-स्वरव्यञ्जनपरिभाषातुलना–

स्वराणावं व्यञ्जनानाञ् च परिभाषा च भिद्द्यते ।
शिक्क्षाशास्त्रे संस्कृते चाऽऽधुनिके रूपभेदतः ॥८॥

स्वाभाविकवैदिक–संस्कृत–भाषायां स्वरव्यञ्जनयोरक्क्षरानक्क्षरात्मकत्त्वादाधुनिकीषु कासु चन भाषासु च तयोस् तथात्त्वस्याभावाद् वैदिके संस्कृतशिक्क्षाशास्त्रे आधुनिके शिक्क्षाशास्त्रे च स्वरव्यञ्जनपरिभाषायाम् भेदो दृश्श्यते । तत्त्र वैदिके शिक्क्षाशास्त्रेऽक्क्षरात्मको वर्णस् स्वरोऽनक्क्षरात्मको वर्णो व्यञ्जनम् इति स्वरव्यञ्जनपरिभाषे विज्ज्ञायेते[1], आधुनिके शिक्क्षाशास्त्रे च मुखे सङ्घर्षणविशेषवं विना निस्सरता श्वासेन जननीयो वर्णस् स्वरो मुखे सङ्घर्षणविशेषङ् कृत्त्वा निस्सरता श्वासेन जननीयो वर्णो व्यञ्जनम् इति । तत्त्र संस्कृतशिक्क्षाशास्त्रोक्ता स्वरव्यञ्जनपरिभाषा कतिपयाधुनिकभाषासु व्यभिचरति, आधुनिकशिक्क्षाशास्त्रोक्ता स्वरव्यञ्जनपरिभाषा च संस्कृतभाषाविषये व्यभिचरतीति परीक्क्षकैस् सुखेन बोद्धुं शक्क्यम् ॥८॥

४. संस्कृतशिक्क्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्र-वर्णवर्गीकरणादितुलना–

वर्णवर्गीकृतिर् वर्णानुक्क्रमश् च क्क्वचित् पृथक् ।
शिक्क्षाशास्त्रे वैदिके चाऽऽधुनिके दृष्टिभेदतः ॥९॥

एकारस्स्य ओकारस्स्य च सन्ध्यक्क्षरवर्गेऽन्तर्भावो वैदिकशिक्क्षाशास्त्रे, समानस्वरवर्गेऽन्तर्भावश् चाऽऽधुनिकशिक्क्षाशास्त्रे; यवयोस् स्वरधर्मभूयस्त्वस्याङ्गीकार आधुनिकशिक्क्षाशास्त्रे व्यञ्जनधर्मभूयस्त्वस्याङ्गीकारो वैदिकसंस्कृतशिक्क्षाशास्त्रे; कण्ठ्यवर्णादिको

१. पा. श्रा. भा. १।२।२९।

वर्णानुक्रमो वैदिकशिक्षाशास्त्रे ओष्ठ्यवर्णादिकश् चाऽऽधुनिकशिक्षाशास्त्रे इत्येवमादिका दृष्टिभेदमूलका भेदा अपि वैदिकशिक्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्षाशास्त्रयोर् वेदितव्याः। तत्र एकारस्य ओकारस्य च प्राचीनाधुनिकस्वरूपयोरपि भेदश् प्रागुक्तो वर्णाद्ध्यायादेव बोद्ध्यः॥९॥

५. संस्कृतशिक्षाशास्त्राऽऽधुनिकशिक्षाशास्त्रवस्तुनिर्णयसाधनतुलना–

मुनीनाथं योगजा प्रज्ञा तथा चाऽऽत्मनिरीक्षणम्।
साधनं संस्कृते शिक्षाशास्त्रे तत्त्वनिरूपणे॥१०॥
अभियुक्तस्य प्रज्ञा च यन्त्रम् बाह्यनिरीक्षणम्।
शिक्षाशास्त्रे तत्त्वाधुनिके वस्तुनिर्णयसाधनम्॥११॥

॥ इति तुलनाद्ध्यायोऽष्टमः ॥

अथ नवमोऽध्याय:

ग्रन्थोपसंहारो वैदिकशिक्षाशास्त्रमहत्त्ववर्णनपूर्वक:

१. वेदस्वरूपानुपालने वैदिकशिक्षाशास्त्रस्य परमोपकारकत्त्वम्

मुनीनामभियुक्तानां विदुषाम् प्रज्ञया भृशम् ।
प्रदीप्तं वैदिकं शिक्षाशास्त्रं वेदानुपालने ॥१॥
परमावश्यकन् तस्य प्रभावादेव वैदिकी ।
अविज्ञातादिकाऽप्येषा भारती भात्यधूमिला ॥२॥

२. पाश्चात्त्यशिक्षाशास्त्रप्रगतौ वैदिकशिक्षाशास्त्रस्य हेतुत्त्वम्—

अस्यैवाऽध्ययनात् प्राप्य विवेकप्रतिभोदयम् ।
द्वीपान्तरस्थाश् चाऽभूवञ् शिक्षाशास्त्रे विचक्षणा:[1] ॥३॥
ते हि तत्र प्रयोगांश् च विविधान् प्रविधाय च ।
शिक्षाशास्त्रं सार्वभौममकार्षुर् नूतनप्रभम् ॥४॥

३. वैदिकशिक्षाशास्त्रस्याऽनन्यसाधारणा विशेषा:

वर्णवर्गीकृतौ वर्णानुक्रमस्य च निश्चितौ ।
अक्षराणां विभजने ह्रस्व-दीर्घ-निरूपणे ॥५॥
अघोषघोषवत्त्वादिवर्णात्मगुणदर्शने ।
वर्णैक्यपार्थक्यादीनां विषयाणान् निरूपणे ॥६॥
व्यञ्जनानाञ् च भाषासु द्वित्वाद्वित्वस्य दर्शने ।
व्यञ्जनाभिनिधानस्य विधाने च विशेषत: ॥७॥
वर्णसान्निध्यजानाञ् च विकाराणां विचारणे ।
ददाति वैदिकं शिक्षाशास्त्रन् तैक्ष्ण्यन् निरीक्षणे ॥८॥

---

१. "Phonetics in Ancient India" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य "The Indian Influence on Western Phonetics" इति प्रकरणमवलोकनीयम् ।

४. वैदिकशिक्षाशास्त्रस्योपयोगित्त्वमुपास्यत्त्वञ्च

भाषासु सर्वास्स्वप्येतदुपयोज्ज्यवं विचक्षणैः ।
वेदसंस्कृतमूलासु भाषासु तु विशेषतः ।।९।।
अस्योपयोगस्याभावाद् भारतीयासु सम्प्रति ।
इदानीन्तनभाषासु लेखनन् दुर्गतौ[1] गतम् ।।१०।।
तस्मादुपास्यं यत्नेन शिक्षाशास्त्रं हि वैदिकम् ।
भूतले मानवैस् सर्वैस् तत्राप्यार्यैर् विशेषतः ।।११।।

५. ग्रन्थोपसंहारः

दुरुच्चारणदुर्गन्धनिरासनपटीयसीम् ।
शिक्षानासाशुद्धिमिमाम् प्राप्य वेदः प्रसीदतु ।।१२।।
प्रसन्नस् सन् स कुरुताच् श्रेयो वेदानुयायिनाम् ।
यायुस् तेऽपि सुखेनाऽऽत्मावदानम्[2] परिहृत्त्य शम् ।।१३।।
वेदो लोके परञ् ज्योतिश् श्रेयोमार्गप्रदर्शने ।
तत्स्वाविर्भावने यत्नोऽस्माभिर् ग्रन्थात्मकः कृतः ।।१४।।
आविर्भूतोऽनेन सम्यक् श्रेयोमार्गम् प्रदर्शयन् ।
वेदो नृणां स्वोन्मुखानामृद्धिं सर्वविधाङ्कियात् ।।१५।।

।। इत्त्युपसंहाराद्ध्यायो नवमः ।।

।। सम्पूर्णा चेयङ् कौण्डिन्न्यायनशिक्षा ।।

---

१. इदानीन्तनभारतीयभाषासु उच्चारणमन्न्यत् तत्प्रतिनिधित्त्वेन विहितलँ लेखनमन्न्यदिति उच्चारणलेखनविसंवाद इत्त्यादिका दुर्गतिर् बोद्ध्या । २. "यद् ध वाऽअत्त्राग्निहोत्त्रञ् जुह्वद्वाद्द्येन वा कर्म्मणा वा मित्थ्या करोत्त्यात्तँ मनस्ततदवद्द्यत्त्यायुषो वा वर्च्चसो वा प्रजायै वा" इति मा.वा. शतपथब्राह्मणवाक्क्यम् (२।३।४।१८) अत्त्र विचारणीयम् ।

अनुबन्धाः

१. शौनकशिक्षा卐

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं सर्वात्मानं शिवङ्गुरुम् । प्रणम्यर्क्षु प्रवक्ष्यामि वर्णोच्चारणलक्षणम् ॥१॥ वेदस्य लक्षणं सम्यग् बालानाम् बुद्धिवर्धनम् । यथोक्तम् पूर्वशास्त्रेषु तथा सङ्क्षिप्तमर्थवत् ॥२॥ द्विविधवँ वर्णजातं हि **स्वरो व्यञ्जनमेव** च । अकारादि स्वरो ज्ञेयᳵ कादि व्यञ्जनमुच्यते ॥३॥ द्विविधश् च स्वरो ज्ञेयोऽनासिक्यस् सानुनासिकः । उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्वरितᳵ प्रचयस् तथा ॥४॥ कादीनाम् पञ्च वर्गाश् च **स्पर्शा** इति हि सञ्ज्ञिताः । **दुस्पृष्टश्** चेति विज्ञेयो डढयोस् स्वरमध्ययोः ॥५॥ वर्गाणाम् प्रथमा वर्णा द्वितीया **ऊष्मसञ्ज्ञिताः** । हकारवर्ज्याश् चाऽ**घोषाश्** शिष्टङ् **घोषवदुच्यते** ॥६॥ नासिक्याᳵ पञ्चमा वर्णा अनुस्वारस् तथैव च । चत्वारश् च **यमाᳵ** प्रोक्ता अव्यक्तास् सानुनासिकाः ॥७॥ चतस्रो यादयोऽ**न्तस्था** नासिक्या अप्यरेफिकाः । **ऊष्माणश्** शादयश् चैव चत्वारश् चेति कीर्तिताः ॥८॥ जिह्वामूलीय इत्युक्त उपध्मानीय एव च । कपाश्शिरतौ चोष्मजातौ विसर्गस्य च सम्भवौ ॥९॥ **ह्रस्वो दीर्घᳵ प्लुत** इति स्वराᳵ कालेन सञ्ज्ञिताः । सन्ध्यक्षराणाङ् कालश् च दीर्घप्लुतौ न मात्रिकः ॥१०॥ व्यञ्जनानान् त्वर्धमात्रा स्वरभक्तेस् तथैव च । सयँयोगे पादमात्रा स्यात् स्वरभक्तिᳵ प्रकीर्त्यते ॥११॥ ह्रस्वात् परस् त्वनुस्वारस् त्रिपादᳵ परिकीर्तितः । स च ह्रस्वस् त्रिपादस् स्याद् द्वावेतौ सममात्रकौ ॥१२॥ दीर्घात् परस् त्वनुस्वारᳵ पादमात्रᳵ प्रकीर्तितः । स च दीर्घस् सपादस् स्याद् **वर्णकालो निगद्यते** ॥१३॥ **अकुहाᳵ कण्ठजाᳵ प्रोक्ता** विसर्गश् चापि कण्ठजः । तालाविचुयशा जाता मूर्धन्यृटुरषास् स्मृताः ॥१४॥ दन्त्या लृतुलसाᳵ प्रोक्ता उपध्मानीय ओष्ठजः । उपू ओष्ठ्यौ

卐 एषा शिक्षा केरलस्थत्रिपुणित्तुरसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन दिवाकरद्विजेन्द्रेण १९६२ तमे क्रैस्ताब्दे सटीका मुद्रापिता ।

विजानीयाद् वौ दन्तोष्ठ्यस् तथैव च ।।१५।। एऐ तु कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । **स्पर्शानाङ करणं** स्पृष्टमन्तस्स्थास्वीषदुच्यते ।।१६।। स्वराणामूष्मणाञ् चैव विवृतङ करणं स्मृतम् । संवृतञ् चेत्त्य-कारस्स्य सर्ववर्णो निगद्द्यते ।।१७।। ओऔ उवर्ण इत्त्येषामनेकस्स्य च सङ्गमे । **सकृदोष्ठ्यौ** विजानीयान् नाऽन्यश् चेन् मद्ध्यगस् स्वरः ।।१८।। उषो न ओषूणो अग्ने द्विषो युयोतु यूयुविः । विरामे च विवृत्तौ च मद्ध्ये चेद् व्यञ्जनद्द्वयम् ।।१९।। **द्विरोष्ठौ तु विगृह्णणीयाद्** वकारे त्वधरन् तथा । यन् मयोभु उदीरय ताभिरू षु ऊतिभिः ।।२०।। भ्रातुष्पुत्त्रान् धेनुं सोमस् सुष्टुतिर् मोषु वो अस्मत् । कुतुप्रावो यत्त्र दृश्यन्ते सन्धिस्स्था-नेषु नित्त्यशः ।।२१।। स्ववर्ग्गेण नियुक्ताश् चेद् **वीरन्** तत्त्रैव कारयेत् । ज्योक्कर्त्तराहमुत्तर इमम् म इति च ।।२२।। **नकारस्स्य पदान्तस्स्य रेफोऽन्तस्स्थास्वरोष्मसु ।** लोपस् त्वाकारपूर्वस्स्य सशौ तु तचयोः परे ।।२३।। पूर्वस्स्वरश् च नासिक्यस् स च **रङ्गः** प्रकीर्त्तितः । पूर्वकालो यथा तस्स्य रज्ज्यमाने स एव च ।।२४।। दस्स्यूँर् योनौ पणीँर् हतङ कवीँरिच्छामभ्यवराँ इन्दो । ताँ स्तरायस्स्वाऽवदँ स्त्वञ् च ताँश्च पाहि पुत्त्राँ श्चेति ।।२५।। नॄन् पे च स्स्वतवान् पाथौ विसर्गश् च विधीयते । अवर्णस्स्याऽनकारस्स्य स्वरे **रङ्गः** क्व चिद् भवेत् ।।२६।। नॄँः पात्त्र स्वतवाँः पायुस् सवायँ एव स चाँ इन्द्रः । उः पदे रज्ज्यते दीर्घः पदान्तः प्लुत एव च ।।२७।। पदान्तस्स्य विधिः प्रोक्तः पदमद्ध्येऽपि दृश्श्यते । उभूदु पारमुभा उ नूनवँ विन्दतीति ।।२८।। **माँस्पचन्न्या माँश्चत्त्वे ह्रस्स्वत्त्वे च मँश्चतोः । मकारस्स्य पदान्तस्स्य रेफोष्मसु परेषु च** ।।२९।। **अनुस्स्वारो भवत्त्येव पदमद्ध्यगतेष्ष्वपि** । त्वं रथन् तं हिन्न्वन्ति त्वं शुक्करस्स्य तां सुते कीर्त्तिम् ।।३०।। समानोदर्कं षष्ठेऽह्नि मा समेकः पिंशति । स्ववर्ग्गपञ्चमश् चैव स्स्पर्शेषु विषयेषु च ।।३१।। अन्तस्स्थासु च ता एव मकारस्स्य विधिस् स्मृतः । इदङ कवेस् तङ गीर्भिर् नकिष् टङ घ्नन्ति जङ्घ्नतः ।।३२।। सञ्चोदय सञ्जानानास् तन् त्वा तन् देवाश् शन् नः । त्वम् पवित्त्रे प्रतरलँ लायन् तयँ यत् सवँ वर्धतेति च ।।३३।। **गरस्परस् तु सयँयोगस् स्पर्शानां सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्स्य सश्रुतिर् नास्ति विरामे व्यञ्जनस्स्य च** ।।३४।। वाक्पूता वाग्देवी विट्कुलाद् विब्भ्राड् बृहत् तत् पुनः । जङ्घ्नन्ति त्रिष्टुब्गायत्त्र्यर्वाग् वि तदनुष्टुप् ।।३५।। स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे भवन्तो हि **यमास्** स्मृताः । **अयःपिण्डेन तत् तुल्यङ** घनबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ।।३६।। पलिक्नीर् यज्ञ रत्नानि

विद्माऽऽप्नानं ररभ्म च। स्पर्शाश् च पञ्चमाश् चैवमन्तस्थाभिश् च सयँ युताः ॥३७॥ **दारुपिण्डेन तत् तुल्ल्यङ्** घनबन्धाᳲ प्रकीर्तिताः। शक्क्यं शरव्व्यङ् कृच्छ्रवँ वज्जरं राष्ट्यतत्येतीड्ड्यं सम्म्राट् ॥३८॥ मीड्ढ्वान् तत्थ्यवँ वाद्ध्र्यश्श्वोतापम्म्लुक्तवँ विब्भ्वीरुच्च्यते। ऊष्माणᳲ पञ्चमैर् युक्ता अन्तस्स्थाभिश् च सयँ युताः ॥३९॥ **ऊर्णापिण्डेन तत् तुल्ल्यं** श्लथबन्धाᳲ प्रकीर्तिताः। अश्नोतु विष्णुर् घृतस्नु अस्मे युष्मे इति स्स्नुषे ॥४०॥ अस्स्य वामस्स्याऽजुष्ष्रन्नशश्श्वस् सम्मिश्ल इत्त्यपि। वकारस् तु नकारेण णकारेण च सयँ युतः ॥४१॥ श्लथबन्धस् स विज्ज्ञेयो दुस्पृष्टश् चात्त्र चोच्च्यते। विसर्ज्जनीयस्स्य यदा कपयोᳲ परतस् स्थितिः ॥४२॥ न स हितायाम् भवत ऊष्मजातौ परिग्ग्रहे। ऋलृस्स्वरौ यत्त्र पूर्वावूष्मसञ्ज्ञे परे स्थिते ॥४३॥ पूर्वस्स्वरस्स्य सम्भाक् स्यात् **स्वरभक्तिᳲ** प्रकीर्त्यते। हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्स्थाभिश् च सयँ युतम् ॥४४॥ उरस्स्यन् तवँ विजानीयात् परञ् चेत् पृथगुच्चरेत्। **प्रथमात् तु हकारो यस् तच्चतुर्थमवाप्प्यते** ॥४५॥ **स्वतृतीयमवाप्नोति पूर्ववर्णस् तदा हि सः।** अनुस्स्वारस्स्वराब्भ्यान् तु **सयँ योगादिर् द्विरुच्च्यते** ॥४६॥ ऊष्मणᳲ प्रथमौ ज्ञेयौ लात् स्पर्शो रपरस् तथा। ह्रस्स्वपूर्वौ नङौ द्वित्त्वमापद्द्येते स्वरोदयौ ॥४७॥ प्रथमाच् च नकाराद् वा शकारश् छत्त्वमेव च। ह्रस्स्वात् तु द्विछकारोऽत्त्र यो दीर्घादपि दृश्श्यते ॥४८॥ पवमानसहयस्स्यतनेचाऽतिहायवर्जिताः। नटाब्भ्यां से परे मद्ध्ये तकारस् सम्प्रजायते ॥४९॥ नतयोर् लचवर्गे च सवर्णस् स्यात् परस्स्य तु। पदान्ताᳲ प्रथमा वर्णा घोषसञ्ज्ञे स्वरे परे ॥५०॥ स्वतृतीयानवाप्प्यन्ते पञ्चमे पञ्चमास् तथा। **अपदान्ताᳲ प्रथमा वर्णा ऊष्मसञ्ज्ञे परे स्थिते** ॥५१॥ **वर्णा द्वितीया विज्ज्ञेया उच्च्यन्ते वर्णवेदिभिः।** यकाररेफावित्त्येतावृकारेण च सयँ युतौ ॥५२॥ ओष्ठौ तत्त्र न कम्प्येत **क्विषप्रमेतत्** प्रचक्क्षते। नादस् तु श्श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्त्वतस् तथा ॥५३॥ अनासिक्क्योऽथ नासिक्क्यो जायते वर्णरूपतः। **नीचैस् स्वरोऽनुदात्तस् स्यादुच्चैश् चोदात्त उच्च्यते** ॥५४॥ **स्वरितस् तत्समाहारस् तदैक्क्यम् प्रचयस् स्मृतः।** अनुदात्तो हृदि ज्ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः ॥५५॥ स्वरितᳲ कर्णमूलीयस् सर्वस्मिन् प्रचयस् स्मृतः। **मद्ध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ** नीचौ समौ भवेत् ॥५६॥ द्विगुणवँ वर्णकालाच् च पादᳲ कम्पार्थमिष्ष्यते। अनुदात्तमुपादाय स्स्वरितं ह्यवलम्बयेत् ॥५७॥ पुनर् निहतमागच्छेदेष

कम्पविधिस् स्मृतः । उदात्तश् पूर्वभागस् तु परभागो निहन्यते ॥५८॥ **उदात्तकम्प** इत्युक्तश् कुत्र चिच् चापि दृश्यते । स्थानङ् कालो विकारश् च सवँ वृतवँ विवृतागमौ ॥५९॥ ईषत्स्पृष्टमघोषत्वं स्वरश् कम्पस् तथोष्मता । घोषाऽनासिक्यनासिक्या वर्णधर्मास् त्विमे मताः ॥६०॥ यावन्तो यत्र ये धर्मास् तावन्तस् तत्र तान् विदुः । **चतुर्मात्रश् च षण्मात्रश् प्रणवश् कीर्त्यते बुधैः** ॥६१॥ पूर्वस्स्वरश् परो नादस् सममात्रश् प्रकीर्तितः । अनुदात्तस् स्वरो ज्ञेय उदात्तो नाद उच्यते ॥६२॥ लक्षणम् प्रणवस्येदम् प्रणवो ब्रह्म कीर्त्यते । तैलधारामिवाच्छिन्नन् दीर्घघण्टानिनादवत् ॥६३॥ अवाग्जम् प्रणवस्याऽग्रयँ यस् तवँ वेद स वेदवित् । त्रिस्थानञ् च त्रिमात्रञ् च त्रिब्रह्मञ् च त्रियक्षरम् ॥६४॥ त्रिमात्रादर्धमात्रन् तु यस् तवँ वेद स वेदवित् । **वेदो हि वर्णसङ्घातो वेदो ब्रह्मेति कीर्त्यते** ॥६५॥ **तस्मात् तु वेदवर्णज्ञो ब्रह्मलोके महीयते** । एतत् पुण्यम् पापहरवँ वाङ्मलस्य विशोधनम् ॥६६॥ भक्त्या ज्ञात्वा च सङ्गृह्य य ब्रह्मलोकं स गच्छति । अनेन विधिना वेदयँ योऽधीते श्रद्धयाऽन्वितः ॥६७॥ सर्वपापैर् विमुक्तस् सन् ब्रह्मलोके महीयते ॥६८॥ **इति शौनकशिक्षा** ॥

२. शैशिरीयशिक्षा❡

ओम् । गजाननाय श्रीशाय सर्वविघ्नप्रणाशिने । नमो गणेशरूपाय विष्णवे दशबाहवे ॥१॥ जगत्सम्भूतिसंरक्षासंहारैकविनोदिने । नमो भगवते तस्मै चिदानन्दाय विष्णवे ॥२॥ मुद्गलो गालवो गार्ग्यश् शाकल्यश् शैशिरस् तथा । पञ्चैते शौनकाश् शिष्याश् शाखाभेदप्रवर्तकाः ॥३॥ शैशिरस्य तु शिष्यस्य (शिष्यस् स्यात् ?) शाकटायन एव च ॥४॥ **सर्वज्ञं सर्वकर्तारमाचार्यन् तु प्रणम्य च** । **शैशिरोऽहम् प्रवक्ष्यामि शाखाया लक्षणवँ विधिम्** ॥५॥ त्रिषष्टिश् चतुष्षष्टिर् वा वर्णास् **सम्भवतो** मताः । प्राकृते संस्कृते वापि स्वयम् प्रोक्तास् स्वयम्भुवा ॥६॥ स्वरा विंशतिरेकश् च स्पर्शानाम्

❡ एषा शिक्षा तारापदचौधरिणा सम्पाद्य (वैदिकाध्ययनानुसन्धानपत्रिकायाम् [J.V.S.], १९३५ तमे क्रैस्ताब्दे) मुद्रापिता ।

पञ्चविंशतिः । यादयश् च स्स्मृता ह्यष्टौ चत्त्वारस् तु यमास् स्मृताः ॥७॥ अनुस्स्वारो विसर्गश् च ङ्कारश् च तथैव च । दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेयो **नासिक्क्यं रङ्गमुच्च्यते** ॥८॥ **उच्चारणविशेषेणाऽत्त्राक्क्षरा-श्श्रयमुच्च्यते** । द्विविधवँ वर्णजातं हि स्स्वरो व्यञ्जनमेव च ॥९॥ अकारादिस् स्वरो ज्ज्ञेय४ कादि व्व्यञ्जनमुच्च्यते । द्विविधश् च स्स्वरो ज्ञेयोऽनासिक्क्यस् सानुनासिकः ॥१०॥ उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्स्वरित४ प्रचयस् तथा । कादीनाम् पञ्च वर्गाश् च स्स्पर्शा इति हि सञ्ज्ञिताः ॥११॥ **दुस्स्पृष्टश् चेति विज्ज्ञेयो ङढयोस् स्वरमद्ध्ययोः** । वर्गाणाम् प्रथमा वर्णा द्वितीया **ऊष्म**सञ्ज्ञिताः ॥१२॥ हकारवर्ज्याश् चाऽघोषाश् शिष्टङ्ग **घोषवदुच्च्यते** । नासिक्क्या४ पञ्चमा वर्णा अनुस्स्वारस् तथैव च ॥१३॥ चत्त्वारस् तु यमा४ प्रोक्ता अव्व्यक्तास् सानुनासिकाः । चतस्स्रो यादयोऽन्तस्स्था नासिक्क्या अप्प्यरेफिकाः ॥१४॥ ऊष्माणश् शादयश् चैव चत्त्वार इति कीर्त्तिताः । जिह्व्वामूलीय इत्त्युक्त उपद्ध्मानीय एव च ॥१५॥ कपाश्श्रितोष्मजातौ च विसर्गस्स्य च सम्भवौ । **ह्रस्स्वो दीर्घ४ प्लुत इति स्स्वरा४ कालेन सञ्ज्ञिताः** ॥१६॥ सन्ध्यक्क्षराणाङ्ग कालश् च दीर्घ४ प्लुतो न मात्त्रिकः । उच्चारणविशेषेणात्त्राक्क्षराश्श्रयमुच्च्यते ॥१७॥ व्यञ्जनन् त्वर्धमात्त्रं स्यात् स्वरभक्तिस् तथैव च । सयँयोगे पादमात्त्रा स्यात् स्वरभक्ति४ प्रकीर्त्यते ॥१८॥ ह्रस्स्वात् परस् त्वनुस्स्वारस् त्रिपाद४ परिकीर्त्तितः । स च ह्रस्स्वस् त्रिपादस् स्याद् द्वावेतौ सममात्त्रिकौ ॥१९॥ दीर्घात् परस् त्वनुस्स्वार४ पादमात्त्र४ प्रकीर्त्तितः । स च दीर्घस् सपादस् स्याद् वर्णकालो निगद्द्यते ॥२०॥ **अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर४** कण्ठश् शिरस् तथा । जिह्व्वामूलञ् च दन्ताश् च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥२१॥ अकुहा४ कण्ठजा४ प्रोक्ता उपद्ध्मानीय ओष्ठजः । उपू ओष्ठ्यौ विजानीयाद् वो दन्त्योष्ठ्यस् तथैव च ॥२२॥ एऐ तु कण्ठतालव्व्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । **स्पर्शानाङ्ग करणं** स्पृष्टमन्तस्स्थास्स्वीषदुच्च्यते ॥२३॥ स्वराणामूष्मणाञ् चैव विवृतङ्ग करणं स्मृतम् । सवँवृतञ् चेत्त्यकारस्स्य सर्व्ववर्णो निगद्द्यते ॥२४॥ उच्चारणविशेषेणात्त्राक्क्षराश्श्रयमुच्च्यते । अनुस्स्वारे विवृत्त्यन्ते विरामे चाऽक्क्षरद्द्वये ॥२५॥ ओवर्णे च उवर्णे च पवर्गे च पृथक्पृथक् । ओऔ उवर्ण इत्त्येषामनुस्स्वारपवर्गयोः ॥२६॥ विरामे च विवृत्तौ च मद्ध्ये च व्व्यञ्जनद्द्वये । **द्विरोष्ठौ तु विगृह्णणीयाद् वकारे त्वधरन् तथा** ॥२७॥ सुऊतयो भ्रातु४-

पुत्रान् धेनुं सोमः प्रसुष्टुतिः।यन् मयोभु उदीरय पुपुष्वान् मोष्ठवो असमा बभूवुः।।२८।।श्वो वोचेमहीत्येतादृशन् निदर्शनम्।ओ औ उवर्ण इत्येषावँ व्यञ्जनस्य च सङ्गतौ ।।२९।। **सकृदोष्ठौ विवृत्तणीयान्** नाऽन्यश् चेन् मद्ध्यगस् स्वरः। द्विधो युयोतु युयुविरित्येतत् तन्निदर्शनम् ।।३०।। कतवा यत्र दृश्यन्ते सन्धिस्स्थानेषु नित्यशः। स्ववर्गेण नियुक्ताश् च **वीरन्** तत्रैव कारयेत्।।३१।। हिङ कृण्वती तत् ते भद्रङ गाम् भजन्त निदर्शनम् । स्पर्शानाम् पञ्चमैर् योगे भवन्तीह यमास् स्मृताः ।।३२।। **अयःपिण्डेन** तत् तुल्यङ घनबन्धाः प्रकीर्तिताः । सः पलिक्नीरग्निर् यज्ज्वम् पत्नी विद्म दद्ध्म ।।३३।। आत्मानम् पाप्मा जगृभ्माऽगृभ्णामित्येतन् निदर्शनम् । स्पर्शास् त्वपञ्चमाश् चैवमन्तस्स्थाभिश् च सयँयुताः ।।३४।। **दारुपिण्डेन** तत् तुल्यं श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः । शत्रुं सक्थ्यमग्र्यचङ कृच्छ्रङ क्व वज्ज्रयँ यज्ज्वा राष्ट्र्यति।।३५।।प्लायोगिर् विद्धिर्(वद्धिरर्?)मेड्ढ्रवँ वाद्ध्र्यश्चेति निदर्शनम् । वकारस् तु नकारेण णकारेण च सयँयुतः ।।३६।। श्लथबन्धस् स विज्ञेयो दुस्स्पृष्टश् चाऽत्र चोच्यते । भूरिदाव्न एवयाव्नः प्रातर्यावाणो दधिक्क्राव्णः ।।३७।। ईडे द्यावापृथिवी मीढे सप्तिरित्यत्र तु निदर्शनम् । सयँयोगे शषसाः पूर्वे परञ् चेदनुनासिकम् ।।३८।। **ऊर्णापिण्डेन** तत् तुल्यं श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः । अश्नोतु विष्णुर् घृतस्नू कार्ष्मेवेति निदर्शनम् ।।३९।। **परस्परस् तु सयँयोगस् स्पर्शानां सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्स्य श्रुतिर् नास्ति विरामे व्यञ्जनस्य च** ।।४०।। वाग्देवी विट्कुलाद् विभ्राड् बृहदारैक् पन्थायँ यदग्ध्नन् । त्रिष्टुब् गायत्री अस्माद् अनुष्टुबिति निदर्शनम् ।।४१।। **नकारान्तम् पदम् पूर्वयँ यवकारे परे पदे । असयँयुतन् तु विज्ञेयमुभयोर् व्यक्तिरिष्यते** ।।४३।। सयँयुतौ यवकारौ चेद्कारः परतो यदि । सयँयुतन् त्वत्र विज्ञेयन् नोभयोर् व्यक्तिरिष्यते ।।४३।। **अनुस्वारस्वराद्द्ध्रस् तु सयँयोगादिर् द्विरुच्यते** । ऊष्मा चेत् प्रथमौ ज्ञेयौ लात् त्स्पर्शो रपरस् तथा ।।४४।। त्वं शरद्धाभी रथं स्वस्ति वज्ज्रमग्ग्रमा त्वा रथम् । आ द्वाभ्यामीद्ध्यस्स्व विभ्वीस् सहस्कृत ।।४५।। कश् छन्दसाम् पश्चात् सुष्टुभस् तिष्ठन्ति । शुष्का कस् तद् अस्ता दिवस्परि ।।४६।। शुल्का य उल्कामिव गल्दया मर्च्चयति । वर्धन्तान् दितम् पुनर्यन्धपूर्वमैर्थश् च तदत्र तु निदर्शनम् ।।४७।। **यद्द्यूष्मानुपधो युक्तस स चेदन्तस्थया पुनः । तस्स्येव स्वरभणङ कार्य्यं स्यात्रा स्वाहा शिरये ह्वये** ।।४८।।

नटाब्भ्यां से परे मद्ध्ये तकारस् सम्प्रजायते। नतयोर् ले चवर्गे च सवर्णस् स्यात् परस्स्य तु।४९।त एवादुकहेमन् च वृत्तश् चाकारश् श्रूयते।आपX क्षिप्तन् च यच् छब्दम् प्रथमोच्चारणलक्क्षणम्।।५०।।ससवान्त्सन् त्स्तूयसे विराट् त्सम्म्राड् यस्मिलँ लोके। नॄञ् जातैरिति तल्लोकमस्माच् चेति निदर्शनम् ।।५१।।अनन्त्याX प्रथमा वर्णा घोषसञ्ज्ञे परे स्थिते। वर्णा द्वितीयानुच्च्यन्ते उच्च्यन्ते वर्णवेदिभि:।।५२।।द्वयोX पादुकहेमन् च वृत्तश् चाकारश् श्रूयते। आपX क्षिप्तञ् च यच् छब्दन् द्वितीयोच्चारणलक्क्षणम् ।।५३।। **वृख्षेवृख्षे सवँ वथ्सरन्** त्वान् थ्सारो तमफ्सन्त च । मत्थ्सरो मथ्स्यपायीत्त्येतत् तु निदर्शनम् ।।५४।। यथासौ मत्तमातङ्गX पदात् पदमवक्क्रमी। एवम् पदम् पदस्स्यान्ते दर्शनीयम् पृथक्पृथक् ।।५५।। रलौ स्वराद् यत्त्र पूर्वा ऊष्मसञ्ज्ञे परे स्थिते। पूर्वस्स्वरस्स्य सम्भाव्व्या **स्वरभक्तिX** प्रकीर्त्त्यते।।५६।। अदर्शि शीर्षा अग्निर्होता सर्सृते च न जल्हवः। शतवल्शोऽर्षाणोऽर्षन्नेतदत्त्र निदर्शनम्।।५७।।व्यञ्जनान्तेषु युक्तेषु सैव स्स्यात् पादमात्त्रिका। शीर्ष्णश्शीर्ष्णX प्रसर्स्राणस् तर्ह्येवैतन् निदर्शनम् ।।५८।। **स्वरभक्तिम्** प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् परिवर्जयेत्। इकारञ् चाऽप्प्युकारञ् च ग्रस्तदोषन् तथैव च ।।५९।। यकाररेफावित्त्येतावृकारेण च सयँयुतौ। औष्ठौ न तत्त्र कम्प्येते **क्षिप्रमे**तत् प्रचक्क्षते ।।६०।। प्रकृतान्न्यृजीषिणो वज्र्चॄचीषमश् शम्म्यृक्क्वाणः। निर्ऋथन् निर्ऋतेश् चापि निदर्शनमितीदृशम् ।।६१।। विसर्जनीयस्स्य यदा कपयोX परतस् स्थितिः। न संहितायाम् भवत ऊष्मजातौ परिग्ग्रहे ।।६२।। ज्योतिष्कृद् यातन् छर्दिष्पाविममञ्जस्पामुभये। हविष्कृतम् पथस्पथ इत्त्यत्त्र तु निदर्शनम् ।।६३।। **नीचैस् स्वरोऽनुदात्तस् स्यादुच्चैश् चोदात्त उच्च्यते। स्वरितन् तत्समाहारस् तदैक्क्यम् प्रचयस् स्मृतः** ।।६४।। अनुदात्तो हृदि ज्ञ्ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उच्च्यते। स्वरितX कर्णमूलीयस् सर्वस्मिन् प्रचयस् तथा ।।६५।। इमम् मे गङ्गे यमुने सरस्स्वति निदर्शनम्। उदात्तश् चानुदात्तश् च स्वरितश् च तथैव च ।।६६।। लक्क्षणवँ वर्णयिष्ष्यामि **दैवतं** स्थानमेव च। **शु**क्लमुच्चवँ विजानीयान् नीचलँ लोहितमुच्च्यते ।।६७।। श्यामन् तु स्स्वरितवँ विद्द्यादग्निरुच्चस्स्य देवता। नीचे सोमवँ विजानीयात् स्वरिते सविता तथा ।।६८।। उदात्तम् **ब्राह्मणवँ** विद्द्यान् नीचङ् क्षत्त्रियमुच्च्यते। वैश्श्यन् तु स्स्वरितवँ विद्द्यादुदात्तन् तु भरद्वसुः ।।६९।। नीचङ् गौतममित्त्याहुर् गार्ग्यन् तु स्स्वरितवँ विदुः। विद्द्यादुदात्तङ् गायत्त्रन् नीचन् त्रैष्टुभमुच्च्यते ।।७०।। जागतं स्वरितवँ विद्द्यादेतदेव नियोगतः। **मद्ध्ये तु कम्पयेत्**

कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।।७१।। **द्विगुणं वर्णकालाच् च कालं कम्पार्थ इष्यते** । अनुदात्तमुपादाय स्वरितं ह्यवलम्बयेत् ।।७२।। पुनर् निहतमागच्छेदेष कम्पविधिस् स्मृतः । क्व१ वोऽश्वा युजानो३ऽस्माभिस् त्वं ही३न्द्रेति निदर्शनम् ।।७३।। सरङ्गङ कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम् । उदात्तं पूर्वभागस् तु परभागो निहन्यते ।।७४।। **उदात्तकम्प इत्युक्तं** कुत्र चिच् चापि दृश्यते।शवी३पतिन् तनू३नपात् स्थानान् न निदर्शनम् ।।७५।। चरमकाले रथानान् न संहितावन् न कम्पयेत् । नीचस्वरितमेवाऽत्र एव कम्पविधिस् स्मृतः ।।७६।। **स्वस्थं प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद् बुधः । नाऽभ्याहन्यान् न निर्हन्यान् न गायेन् न च कम्पयेत्** ।।७७।। यथैवोच्चारयेद् वर्णां स्तथैवैतान् समापयेत् । निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् ।।७८।। सममुच्चारयेद् वर्णान् **हस्तेन** च मुखेन च । स्वरश् चैव तु हस्तश् च द्वयन् तु युगपद् भवेत् ।।७९।। हस्ताद् भ्रष्टस् स्वराद् भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते । न करालो न लम्बोष्ठो नाऽव्यक्तो नाऽनुनासिकः ।।८०।। गद्गदो बद्धजिह्वश् च न वर्णान् वक्तुमर्हति । प्रकृतिर् यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ ।।८१।। प्रगल्भश् च विनीतश् च स वर्णान् वक्तुमर्हति । यथा व्याघ्री हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभिर् न च पीडयेत् ।।८२।। भीता पतनभेदाभ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् । **संहिता नयते सूर्यम् पदानि शशिनं पदम्** ।।८३।। **क्रमो विनयते सूर्यं यत् तत् पद्मनामयम्** । हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।।८४।। ऋग्यजुस्सामभिर् दग्धो वियोनिमधिगच्छति । हस्तेनाऽधीयमानश् च सुस्वरवर्णान् प्रयोजयेत् ।।८५।। ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोकं समश्नुते । यथा वाणी तथा पाणी रिक्तन् तु परिवर्जयेत् ।।८६।। यत्र-यत्र सुस्थिता वाणी पाणिस् तत्रैव तिष्ठति । **उच्चौ निषादगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ । शेषास् तु स्वरिता ज्ञेयाष् षड्जमध्यमपञ्चमाः** ।।८७।। उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनाम् प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । अन्त्ये च मध्ये च स्वरितन् धृतञ् च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ।।८८।। आकाशस्था यथा विद्युत् स्फटिके मणिसूत्रवत् । एव च्छेदो **विवृत्तीनायं** यथामात्रविचक्षणः ।।८९।। वत्सानुसृताऽर्धमात्रा तथा वत्सानुसारिणी । पाकवत्युभयोर् ह्रस्वा दीर्घमध्या पिपीलिका ।।९०।। प्र व एकोऽर्वाञ्चो अद्य रथं हिरण्यप्रउगम् । धृतव्रता आदित्याश् चैतत् तत्र निदर्शनम् ।।९१।। **स्वरभक्तिम् प्रयुञ्जानस्** त्रीन्

दोषान् परिवर्जयेत् । इकारञ् चाऽप्प्युकारञ् च ग्रस्तदोषन् तथैव च ॥९२॥ न च स्स्वरति पूर्वाङ्गे नाऽपराङ्गे कथञ् चन । न स्स्वरे न च मात्त्रायाङ् कथं स्वारो विधीयते ॥९३॥ पराङ्गस्स्य तु यत् पूर्वम् पूर्वाङ्गस्स्य तु यत् परम् । उभयार्धार्धसयँयोगे स्वारङ् कुर्याद् विचक्क्षणः ॥९४॥ दुर्बलस्स्य यथा राष्ट्रं हरेत् त(द्) बलवान् नृपः । दुर्बलवँ व्यञ्जनन् तद्वद् धरेत बलवान् स्वरः ॥९५॥ मात्त्रिकवँ वा द्द्विमात्त्रवँ वा स्वर्यते यदिहाक्क्षरम् । तस्स्याऽन्ततोऽर्धमात्त्रावँ वैमात्त्राधिक्क्यन् तथैव सा ॥९६॥ **ओभावश् च विवृत्तिश् च शषसा रेफ एव च । जिह्व्वामूलमुपद्ध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः** ॥९७॥ यद्द्योभावप्प्रसन्धानमुकारादि परम् पदम् । स्वरान्तन् तादृशवँ विद्द्याद् यदन्न्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥९८॥ स्वराऽ कम्पाश् च रङ्गाश् च ये यत्कालास् स्वभावतः । वर्धन्ते प्प्रोच्च्यमानास् ते विषप्प्रयत्ने विवक्तरि ॥९९॥ **यकारस् त्रिविधऽ प्प्रोक्तो गुरुर् लघुर् लघूतरः । आदौ गुरुर् लघुर् मद्ध्ये पदान्ते च लघूतरः** ॥१००॥ **पादादौ च पदादौ च सयँयोगावग्रहेषु च । जश् शब्द इति विज्ज्ञेयो अन्न्यत्त्र य इति स्स्मृतः** ॥१०१॥ एकमक्क्षरमेतच् च ··· ··· पदान्तवत् । माधुर्यञ् च न चाऽव्व्यक्तवँ व्यक्तञ् च न च पिण्डयेत् ॥१०२॥ सनाथस्स्येव देशस्स्य न वर्णास् सङ्करङ् गताः । गीती शीघ्घ्री शिरऽकम्पी तथा लिखितपाठकः ॥१०३॥ अनर्थज्ज्ञोऽल्पकण्ठश् च षडेते **पाठकाधमाः** । माधुर्यमक्क्षरव्व्यक्तम् पदव्व्यक्तन् तु सुस्स्वरम् ॥१०४॥ धैर्यलँ लघु-(य-?) समायुक्तं षडेते **पाठके गुणाः** । राक्क्षेति (?) प्प्रथमो ज्ञेयऽ खना (?) इत्त्यपरो भवेत् ॥१०५॥ यमास् तत्त्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः । प्प्रथमोत्तमवर्गीये वर्णान्त्यैस् सह सङ्गते ॥१०६॥ नासिक्क्यङ् गुरुमुच्चार्ययँ यमस्स्थानगतवँ वदेत् । **नादस् तु श्श्रूयते घोषाद् विरामाद् द्वित्त्वतस् तथा** ॥१०७॥ अनासिक्क्योऽथ नासिक्क्यो जायते वर्णरूपतः । दद्ध्यङ् ह परमे व्योमन् वीर्यञ् चेति निदर्शनम् ॥१०८॥ **नकारस्स्य पदान्तस्स्य स्स्वरे रेफो विधीयते** । लोपस् त्वाकारपूर्वस्स्य सशौ तु तचयोऽ परे (?) ॥१०९॥ सखीँर् यानुत् पणीँर् हतम् । तादृशं रञ्जयेदङ्गं सर्वन् नासिक्क्यसङ्गतम् ॥११०॥ लाक्क्षारक्तयँ यथा तोयन् नकाराङ्गस्स्वरयँ यथा । सर्वसङ्गवँ विजानीयाद् बन्धूँरिति निदर्शनम् ॥१११॥ हृदयादुत्थितं रङ्गङ् कांस्येन समसुस्स्वरम् । मात्त्रिकञ् च द्द्विमात्त्रन् च जघन्न्वाँ इति निदर्शनम् ॥११२॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्क्रा (ँ?)

इत्यभिधीयते । एव रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरा इव खेदया ॥११३॥
लुप्ते नकारे यत् स्वरं रञ्जन्ति शौनकादयः । आदिरङ्गमिति प्रोक्तन्
न त्वा भीरिव विन्दती३॥११४॥ सप्त स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु
लक्षणम् । जात्यः क्षैप्रोऽभिनिहितस् तैरोव्यञ्जन एव च ॥११५॥
... ... जात्यस् स्वरस् सजात्येन श्रुष्ट्यग्ने क्षैप्र उच्यते ।
तेऽवर्धन्ताऽभिनिहितस् तैरोव्यञ्जन ऊतये ॥११६॥ तिरोविरामो विष्-
कभिते प्रश्लिष्टो हीन्द्र गिर्वणः । पादवृत्तः क ईवं वेद सुस्वरास्
सप्तैवमादयः ॥११६॥ जात्यादिः पादवृत्तान्तस् स्वरितश् च सुस्वरास्
त्रयः । उदात्तः पूर्वसन्धे(?)यो नीचैरभिपदे (?) स्थितः ॥११८॥
अनुदात्तः परश् शेषश् शाकलाद्दर्चः प्रचोदितः । तस्यैवोदात्तश्श्रव-
णङ कम्पस्स्थानेऽर्धमात्रकम् ॥११९॥ कृत्तिरमे (?) तु पदान्ता-
द्द्वौर् बहुधा ऋक्षु भिद्यते । लोपागमविकारादिविशेषेण त्वृचि
क्रमात् ॥१२०॥ यत्र त्रिंशत् समाम्नातास् संयोग उपयोगिनः ।
वर्णा ऋग्वेद आचार्यैस् स्पर्शान्तस्थोष्मभेदतः ॥१२१॥ त्रीणि
त्रिषु त्रिधातूनि यत् किञ्चिदुपरि श्रुतम् । अन्तरिक्षम् पुरीष्यञ्
च एतद् विवृतलक्षणम् ॥१२२॥ बर्हिश् शिरः पृथग् दृशश् वृकद्विर्
वृषबः (भः ?) । बृहत् त्रिषु वर्षाण्येतत् सर्वं वृतलक्षणम् ॥१२३॥
स्पर्शानाम् तु सह स्पर्शैस् संयोगो यो भवेन् मिथः । पूर्वस्य सन्-
धृतिर् वक्तरे न तु तस्येष्यते श्रुतिः ॥१२४॥ परस्परन् तु संयोगस्
स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । तत्पूर्वस्य श्रुतिर् नास्ति विरामे व्यञ्जन-
स्य च ॥१२५॥ ककुद्मान् यद्भिन्न भिनद्मीत्यत्र दा(ब)र्णस्य
सन्धृतिः । अग्निः पलिक्नीश् श्वघ्नीव द्धिरयन्ते गकधाक्षराः ॥१२६॥
वाग्देवी वाक्पूता विट्कुलाद् बिभ्राड् बृहद् आरेक् पन्थाम् । यद्भिन्न
त्रिष्टुब् गायत्र्यर्वाक् षडस्मादनुष्टुबिति निदर्शनम् ॥१२७॥ स्पर्-
शास् त्वपञ्चमाश् चैव स्पर्शाना सम्भवेद् यदि । स्वतृतीयत्वमाप्यन्ते
पञ्चमे पञ्चमस् तथा ॥१२८॥ वर्गादिर् यत् पदान्तस् स्यात् परयोस्
त्रिचतुर्थयोः । स्वतृतीयत्वमवाप्नोति अन्तस्थाभिश् च संयुतः ॥१२९॥
वर्गाणाम् प्रथमो वर्णः पञ्चमे सास्ववर्णिके । उदये पञ्चमस्तस्
स्यान् न चकारः पदान्तगः ॥१३०॥ अर्वाग्देवा विब्भ्राड्बृहद् बृहद्भिर्
वाजैस् त्रिष्टुब्भिः । अर्वाग्रथं सम्म्राड् विब्भ्वीर् गोमद् यूयमुद्द्रेभन्
च ॥१३१॥ अर्वाङ् नरा विराण् मित्रावरुणयोश् शर्मन्नोत । त्रिक-
कुम्निवर्वद् इति चाऽप्यत्र तु निदर्शनम् ॥१३२॥ भवान्तीयाम् त

वर्गादेर् हकारो यः परो भवेत् । पूर्वस्यैव चतुर्थो यो हकारस् तं समाप्नुयात् ।।१३३।। प्रथमन् तु हकारश् च तच् चतुर्थमवाप्प्यते । स्वतृतीयमवाप्नोति पूर्ववर्णस् तथा हि सः ।।१३४।। ऋधग् घुवेम सम्म्राड् ढन्ता कद् ध नूनन् त्रिष्टुब् भिताः । चकारो न पदान्तोऽस्ति अतोऽसौ नोपदिश्श्यते ।।१३५।। **मकारस्य पदान्तस्य रेफोष्मसु परेषु च । अनुस्वारो भवत्येव पदमद्ध्यगतेष्ष्वपि** ।।१३६।। त्वं रथन् तं हिन्न्वन्ति त्वं शुक्क्रस्स्य तां सु ते कीर्त्तिम् । समानोदर्कं षष्ठेऽहनि मांसमेकः पिंशति ।।१३७।। चक्क्षूंषि मंहिष्ठो मत्सदेतदत्त्र निदर्शनम् । **स्ववर्गपञ्चमश् चैव स्पर्शेषु विषयेषु च** ।।१३८।। अन्तस्थासु च ता एव मकारस्य विधिस् स्मृतः । अन्त्यस्स्थाने मकारोऽयम् पूर्वस् स्पर्शे पदान्तगः ।।१३९।। उदये तत्सवर्णस् स्यात् सर्वस्मिन्ननुनासिकः । इदङ् कवेरिमाङ् खनामि तङ् गीर्भिर् नकिष् टङ् घ्नन्ति ।।१४०।। य ईञ् चकार तञ् जानं स्तन् त्वा तान् देवास् तान् धेनुम् । शन् नस् त्वम् पवित्त्रे वामम् बृहस्पते चिद् यम् भगम् ।।१४१।। अन्तस्थासु परास्स्वेवमन्तस्स्था सानुनासिकाम् । रेफवँ विना समाप्नोति तामेव या परा ततः ।।१४२।। ययँ युञ्जमिमलँ लोगन् तवँ व इति निदर्शनम् । **नकारोऽपि लकारे तलँ लकारं सानुनासिकम्** ।।१४३।। यो जिगीवालँ लक्क्षमाददित्त्यत्त्र तु निदर्शनम् । तकारस् तु पदान्तीयस् तावेव लजयोर् भवेत् ।।१४४।। अङ्गादङ्गाल् लोम्नोलोम्नो यज्जातवेद इति च । ङनौ यौ तौ पदान्तीयौ हषकारे परे पदे ।।१४५।। हषौ शुद्धौ ततो ब्रूयाच् छुद्धार्याकौ ङनौ ····· । दद्ध्यङ् हाऽर्वाङ् हवामहे देवान् हुवेम महान् ह्यस्स्य ।।१४६।। वातान् ह्यश्श्वान् दन् षड्क्क्षमित्त्यत्त्र तु निदर्शनम् । नकारोपधहकारो यत्त्रयत्त्र विभाव्व्यते ।।१४७।। नकारश्श्रवणङ् कृत्त्वा हकारं सन्धयेत् पुनः । नकारोपधषकारो यत्त्रयत्त्र च दृश्श्यते ।।१४८।। नकारश्श्रवणङ् कृत्त्वा षकारं सन्धयेत् पुनः । ङकारान्तम् पदम् पूर्वं हकारे परतस् स्थिते ।।१४९।। ङकारश्श्रवणङ् कृत्त्वा हकारं सन्धयेत् पुनः । कृत्तिरमे (?) तु पदान्तादद्द्वयोर् बहुधा ऋक्षु भिद्द्यते ।।१५०।। **लोपागमविकारादिविशेषेण तत्त्वृचि क्क्रमात् । यत्त्र त्रिंशत् समाम्म्नातास् सयँयोग उपजीविनः** ।।१५१।। **वर्णा ऋग्वेद आचार्य्यैस् स्पर्शान्तस्थोष्ष्मभेदतः** । टकारान्तान् नकारान्तात् सकारादि परम् पदम् ।।१५२।। तत्त्रान्तरे तथौ स्यातावँ विराट्त्सम्म्राट् ससवान्त्सन् । चञजेषु नकारस्य ञकारः प्रतिजायते ।।१५३।। मित्त्रेरून् चोदप्प्रवृद्धो जहि शूर शत्त्रुञ् जामिम् । ङकारान्तम्

पदम् पूर्वं सकाराद्द्यु्त्तरयँ् यदि ॥१५४॥ पतेत् तत्त्र ककारोऽन्तः प्रत्त्यङ (क्) स ंविश्श्वेति यथा । ङशयोस् तु पदान्ताद्द्योः ककारस् त्वन्तरे भवेत् ॥१५५॥ अर्वाङ्क्शश्श्वत्तमन् न च्छत्त्वम् पृथग्भावमिवोच्चरेत् । पदाद् वर्गप्प्रथमान्ताद् यदि शादि परम् पदम् ॥१५६॥ शकारश् छत्त्वमाप्नोति अर्वाक्छफाविव तच् छयँ्योः । विपाट्छुतुद्द्री त्रिष्टुप्छेष इत्त्यत्त्र तु निदर्शनम् ॥१५७॥ नकारान्तम् पदम् पूर्वं शकाराद्द्यु्त्तरयँ् यदि । स नकारो ञकारस् स्याच् चकारश् चाऽन्तरा भवेत् ॥१५८॥ घनेव वज्ज्रिञ्च् छ्नथिह्यमित्त्रानिति निदर्शनम् । **पदान्तस्स्य विसर्गस्स्य शषसेषूदयेषु च ॥१५९॥ ततस् स्वद्वित्त्वमाप्नोति प्प्रकृतिश् च विधीयते ।** कखयोः परयो(र)स्स्य क्क्व चिद्दूष्मा भवेत् ततः ॥१६०॥ ते तु पिण्डकृतास् स्पर्शा ये कण्ठ्यास् स्वरसयँ्युताः । सर्वेषाञ् चोदाहरणम् पूर्वोक्तं श्रूयतामिदम् ॥१६१॥ **यथा योक्त्रेण सवँ्वेष्ट्य तृणम् बध्नन्ति वाहकाः । एववँ् वेष्ट्य यकारेण वैदिकम् पिण्डमुच्च्यते** ॥१६२॥ वाद्ध्र्यश्श्व सुपित्त्र्य वद्ध्र्यश्श्वस्स्य सुमित्त्र्याः । रान्द्र्या त्र्यम्बकङ कृतान्न्यृजीषिणस् सद्ध्र्यग्ध्यृतू श्च ॥१६३॥ तौग्ग्र्यो वज्ज्र्यृचीषम एष्ष्यृक्क्वा द्र्वन्नः । अशत्त्वर्यो रात्त्र्यु्षसेऽस्यृषिकृत् ॥१६४॥ जिह्व्वाग्ग्रीयफलितमृकारद्द्वयसयँ्युतम् । एकीकृत्त्योच्चारणीयन् निस्सन्धि वर्त्ति वर्त्तुलम् ॥१६५॥ प्रान्तर् ऋषयो निर्ऋत्त्या निर्ऋतिन् निर्ऋथ सचन्ताम् । अग्निः पूर्वेभिर् ऋषिभिराविर्ऋजीक ऋतूँर् ऋतुपते॥१६६॥ गीर्भिर् ऋणोमि दुर्हृणायून् जर्हृषाणो जर्हृषन्तः।मतिर् हृदः पत्नीर् हृषितञ् ज्योतिर् हृदयञ् च निदर्शनम् ॥१६७॥ **हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्थाभिश् च सयँ्युतम्।उच्चारणीयमौरस्स्यमेवमीप्सन्ति बह्व्वृचाः** ॥१६८॥ त्राद्दुनिञ् च ह्व्वयाम्यग्निं ह्लादिके ह्लादिकावति । महान् ह्यस्स्य ब्ब्रह्म्म ब्रह्म्माऽह्न्नाह्न्नेति निदर्शनम् ॥१६९॥ स्थानङ कालो विकारश् च प्रवँ्वृतवँ् विवृतागमौ । ईषत्त्स्पृष्टमघोषत्त्वं स्वरः कम्पस् तथोष्मता ॥१७०॥ घोषाऽनासिक्क्यनासिक्क्या **वर्णधर्मास् तु देवताः । यावन्तो यत्त्र ये धर्मास् तावन्तस् तत्त्र तान् विदुः** ॥१७१॥ चतुर्मात्त्रस् तु षण्मात्त्रः प्रणवः कीर्त्यते बुधैः । पूर्वे स्वरो परो नादस् सममात्त्रः प्रकीर्तितः ॥१७२॥ अनुदात्तस् स्वरो ज्ञेय उदात्तो नाद उच्च्यते । लक्क्षणम् प्रणवस्स्येदम् प्रणवो ब्रह्म्म कीर्त्यते ॥१७३॥ तैलधारामिवाऽच्छिन्नान् दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाग्जम् प्रणवस्स्याऽग्ग्रयँ् यस् तवँ् वेद स

वेदवित् ।।१७४।। त्रिस्स्थानन् च त्रिमात्त्रञ् च त्रिब्ब्रह्मम च त्र्यक्क्षरम् । त्रिमात्त्रादर्धमात्त्राच् च यस् तवॅ वेद स वेदवित् ।।१७५।। वेदो हि वर्णसङ्घातो वेदो ब्रह्मेति कीर्त्यते । तस्मात् तद्वेदवर्णज्ञो ब्रह्मलोके महीयते ।।१७६।। **छन्द४ पादौ ज्योतिषन् नेत्त्रयुग्मं हस्तौ कल्पश् श्रोत्त्रयुग्मन् निरुक्तम् । शिक्क्षा घ्राणवॅ व्याकरणन् तथाऽऽस्स्यवॅ वेदात्मने विष्णवेऽस्मै नमोऽस्तु** ।।१७७।। विष्णुं षडङ्गेन्द्रियमादिदेववॅ वेदात्मानम् पुरुषवॅ विश्श्वरूपम् । सञ्चिन्त्य देवम् पठते द्द्विजो यस् स याति विष्णो४ परमम् पदन् तत् ।।१७८[1]।। ओम् ।। **इति शैशिरीयशिक्क्षा समाप्ता ।**

३. व्याडिशिक्क्षा (विकृतिवल्ली) +

तं सर्वज्ज्ञञ् जगत्सेतुम् परमात्मानमीश्श्वरम् । वन्दे नारायणन् देवन् निरवद्द्यन् निरञ्जनम् ।।१।। नत्त्वाऽऽदौ शौनकाचार्यङ्ग गुरुवॅ वेदमहानिधिम् । मुनीन्द्र सर्ववेदज्ज्ञम् ब्रह्ममज्ज्ञलॅ लोकविश्श्रुतम् ।।२।। नमामि शाकलाचार्य शाकल्ल्य स्थविरन् तथा । ब्रह्मविद्द्यागुरु श्रेष्ठम् भारद्द्वाजम् बृहस्पतिम् ।।३।। **शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा । जटाद्द्या विकृतीरष्टौ लक्क्ष्यन्ते नातिविस्तरम्** ।।४।। जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । **अष्टौ विकृतय४ प्रोक्ता४ क्रमपूर्वा मनीषिभिः** ।।५।। ब्रूयात् क्रमविपर्यासक्क्रममीदृग्विधिन् दिशेत् । **जटाक्ख्यावॅ** विकृतिन् धीमान् विज्ज्ञाय क्क्रमलक्क्षणम् ।।६।। अनुलोमविलोमाभ्यान् त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत् सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् ।।७।। षत्त्वण् णत्त्वञ् च दीर्घत्त्वङ्ग क्रमसन्धौ यथोच्यते । व्युत्क्रमे तन् न कर्तव्य स्वरक्क्षैप्प्रादिकम् भवेत् ।।८।। विलोमे पदवत् सन्धिरनानुपूर्व्यसंहिते । आनुपूर्व्यङ्ग क्रमे त्याज्ज्यवॅ व्युत्क्रमे पदवत् पठेत् ।।९।। चतुष्क्रमत्त्रिक्क्रमेषु तथा पञ्चक्क्रमेऽपि च । आद्द्यन्ताभ्यान् त्रिवृन्मद्ध्यम्

---

[1] श्लोकसङ्ख्याऽस्माभिर् प्रायेण द्वयोरर्धकयोरेकं श्लोकं स्वीकृत्त्य निवेशिता वेदितव्या । पूर्वमुद्द्रिते पाठे श्लोकसङ्ख्या न दत्ता ।

+ एषा शिक्क्षा उषाक्ख्यायाम् पत्त्रिकायाम् (१८८९ तमे क्रैस्ताब्दे कालिघट्टनगरे) वेदविकृतिलक्क्षणसङ्ग्रहे (१९७८ तमे क्रैस्ताब्दे पुण्ण्यपत्तने) च मुद्द्रिता ।

ब्रूयात् क्रमविपर्ययैः ॥१०॥ **समयादौ** क्रमे यद्वत् समयात् परतस् तथा । जटायां समयादिस्थं शुद्धेन परिवर्तयेत् ॥११॥ समयक्रमणन् नास्ति समयादिक्रमवँ विना । त्रिक्रमं समयादिस्स्थमादिना सहितम् पठेत् ॥१२॥ व्युत्क्रमे क्रमवत् सन्धिस् स च क्षैप्रादिरिष्यते । डकारादि-विधानन् तत् स्वरान्तःपरिवर्तनम् ॥१३॥ त्र्यक्षरान्तप्रगृह्ययाणा-मुकारामन्त्रितस्य च । विलोमे पदसन्धौ तु प्रगृह्ययत्वन् न विद्यते ॥१४॥ एकारौकारपरस् त्वकारोऽभिनिहन्यते । व्युत्क्रमे क्रमवच् चैव नवधा कम्पलोपनम् ॥१५॥ विलोमसन्धौ प्रश्लिष्टे क्षैप्राभिनिहितेषु च । वर्जयित्वा स्वरञ् जात्यन् त्रिषु कम्पनिषेधनम् ॥१६॥ परि-ग्रहावग्रहेषु द्व्युदात्तादिपदेषु च । उदात्तादिविधानन् तच् **शौनकोक्तम् भवेदिह** ॥१७॥ आदित्यैर् यातमित्यस्मिन् पादे चाऽष्टाक्षरे भवत् । पदाद्ध्यायेऽनुदात्तस् स्यात् संहितायामुदात्तवत् ॥१८॥ पदद्वयमनु-क्रमम्य व्युत्क्रमम्योत्क्रमम्य सन्धिवत् । स्वरलक्षणसयँयुक्ता सा **जटे**त्यभिधीयते ॥१९॥ जात्योऽभिनिहितश् चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च । एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्स्वरितोदयाः ॥२०॥ **(इति जटापटलम्)** । ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्धर्चस्याऽऽदितोऽन्ततः । अन्तञ् चाऽऽदिन् नयेदेवङ् **क्रममालेति** कीर्तिता ॥२१॥ माला मालेव पुष्पाणाम् पदानाङ् ग्रथनी हि सा । आवर्तन्ते त्रयस् तस्याम् **पदमाला प्रकीर्तिता**[१] ॥२२॥ पदोत्तराञ् जटामेव **शिखामार्याः** प्रचक्षते । क्रमाद् द्वि-त्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत् ॥२३॥ पृथक्पृथग् विपर्यस्य **लेखा-माहुः** पुनः क्रमात् । ब्रूयादेव क्रमं सम्म्यगन्तादुत्तारयेद् यदि ॥२४॥ वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स **ध्वजस्** स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्य-

---

१. 'क्रम-व्युत्क्रम-सङ्क्रमाः' इति चतुर्थचरणपाठोऽष्टविकृतिलक्षणे, महिदासकृतचरणव्यूहभाष्ये च; विकृतिकौमुदीपरिशिष्टे तु एष श्लोक एव न सङ्गृहीतोऽपूर्वार्थत्वाभावात्; मधुसूदनमस्करि-कृताष्टविकृतिविवृतावपि एष श्लोकोऽनादृतः; गङ्गाधरभट्टा-चार्यकृतविकृतिकौमुद्यामपि 'पदमाला प्रकीर्तिता' इत्यंशो-ऽस्पृष्टः, तत्र 'तस्याङ् क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाणामावृत्तिर् भवति' इत्युक्तत्वाद् 'आवर्तन्ते त्रयस् तस्याङ् क्रमव्युत्क्रमसङ्-क्रमाः' इति पाठस्यैव व्याख्या कृता प्रतीयते । एष श्लोको गङ्गाधरभट्टाचार्येणाऽपि क्रममालाया मालात्वस्योपपादन एव नीतो नत्वपूर्वार्थप्रतिपादने इति च बोद्ध्यम् ।

स्स्य पुनश् च क्क्रममुत्तरम् ॥२५॥ आर्धर्चादेवमुक्तस् स **क्क्रमदण्डो**ऽभिधीयते । पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद् **रथः** ॥२६॥ अन्तक्क्रमम् पठेत् पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्क्रमन् नयेदन्तङ **घनमाहुर्** मनीषिणः ॥२७॥ इति **व्याडिशिक्क्षा(विकृतिवल्ली)समाप्ता** ।

४. चारायणीयशिक्क्षा[1]

ओम् । नमो ब्रह्मणे । प्राक् प्रपद्द्ये विभुम् भक्त्या **सर्वलोकपितामहम्** । शिक्क्षा साक्क्षात् प्रवक्क्ष्यामि तेनैवाऽऽलपितामहम् ॥१॥ **चारायणीम् महाशिक्क्षाम्** प्रवक्क्ष्याम्म्यनुपूर्वशः । निबोधत बुधैर् जुष्टान् नित्त्यवँ वाङ्मलशान्तये ॥२॥ वर्णानाञ् चैव सङ्ख्यान् सञ्ज्ञा स्थानम् पृथग्विधम् । स्वरास् सव्यञ्जनाश् चैव तेषाम् भेदमशेषतः ॥३॥ **दश स्स्थानानि वर्णानाङ्** कीर्तयन्ति मनीषिणः । यतᳲ प्रवृत्तिर् वर्णानान् तानि मे गदतश् शृणु ॥४॥ उरᳲ कण्ठश् शिरस् तालु दन्ता ओष्ठौ तु नासिका । जिह्वामूलन् तु सृक्क्वश् च दन्तमूलस् तथैव च ॥५॥ उरᳲ कण्ठश् शिरश् चैव स्स्थानानि त्त्रीणि वाङ्मये । सवनान्न्याहुरेतानि सावनान्यर्थतोन्तरम् ॥६॥ उदात्तस् **तालुगर्भश्** च स्स्वरितᳲ प्रचयस् तथा । नीचस् सर्वानुदात्तश् च सन्नतरस् तथैव च ॥७॥ तरसा प्रजपेन् नीचमुच्चम् पृष्ठादिवोन्नयेत् । नैच्च्या– (?) न्न्यञ् च भ्रुवोर् मद्ध्ये स्वरित शिक्क्षका विदुः ॥८॥ **अकारप्प्रमुखैर् वर्णैर् हकारान्तैस् त्त्रिषष्टिभिः** । विवद्धवँ वाङ्मयं सर्वमप्प्रमेयमपारगम् ॥९॥ अकाराद्द्या औकारान्तास् **स्वरा** ज्ज्ञेयाश् चतुर्दश । शिष्टानि **व्व्यञ्जनान्न्येव** प्प्रोक्तान्न्यक्क्षरचिन्तकैः ॥१०॥ कादयो मावसानाश् च **स्स्पर्शास्** स्युᳲ पञ्चविंशतिः । यादयश् च तथान्तस्स्था **ऊष्माणश्** च शषसहाः ॥११॥ स्पर्शानाङ् **करणं** स्पृष्टमन्तस्स्थानामतोऽन्न्यथा । **यमाना सवँवृतम् प्राहुर्** विवृतञ् च स्वरोष्मणाम् ॥१२॥ वर्गेष्ष्वनन्तगा (?) वर्णाश् चतुस्सञ्ज्ञाᳲ प्रकीर्तिताः । नासिक्क्या आनुनासिक्क्याᳲ पञ्चमाश् चाऽन्त्यसञ्ज्ञकाः ॥१३॥ वर्गप्प्रथमद्वितीयाश् शषसाश् च त्त्रयोदश । ज्ञेया **अघोषा** इत्त्येवं सञ्ज्ञयाऽक्क्षरचिन्तकैः ॥१४॥ अघोषाणान् तु **करणं** श्वासवत् समुदाहृतम् ।

---

१. एतस्स्याश् शिक्क्षाया अमुद्द्रिताया ᳲ प्रतिलिपिरस्स्माभिर् भाण्डारकरप्राच्च्यविद्द्यानुसन्धानमन्दिराल् लब्धा ।

नादवच् चैव सर्वेषाङ करसतेति (करणम् चेति ?) निश्चयः ।।१५।। अघोषे तु **विसृष्टस्य** परसस्थानता भवेत् । अनुस्वारो विसृष्टश् च **कला-पाठ४** (?) प्लुता यमाः ।।१६।। जिह्वामूलमुपद्ध्मा च **षोडशैते पराश्-श्रयाः** । **अनुस्वारे तु नित्यं स्याद् द्वित्वञ् चारायणीयके** ।।१७।। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्स्वराननु । अनुस्वारस् तु कर्तव्यो नित्यं र्हाेश् शषसेषु च ।।१८।। **एकमात्रस् स्वरो ह्रस्स्वो** द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । प्लुतस् त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनन् त्वर्धमात्र-कम् ।।१९।। ह्रस्स्वन् द्विमात्रसयँयुक्तम् प्लुतमाहुर् मनीषिणः । **वृद्धस्** (न् ?) त्रिमात्रमेवापि व्यञ्जने त्वर्धमात्रकम् ।।२०।। ह्र-स्स्वप्लुतान् प्रयुञ्जीत विरामेषु न नासिकान् । स्वर्लोकप्रभृतीनान् तु न तु व्यञ्जनमस्तकान् ।।२१।। स्वरसन्धिस् (न्?) तु सर्वेषान् द्विमात्रेण विनिर्दिशेत् । ह्रस्स्वदीर्घप्लुतानाञ् च यथाशास्त्रनिदर्शनम् ।।२२।। अनन्त्यश् च भवेत् पूर्वः अन्त्यश् च परतो यदि । तत्र मद्ध्ये **यमस्** तिष्ठेत् सवर्ण४ पूर्ववर्णयोः ।।२३।। अपञ्चमस् त्वेकपदे सयँयुक्त४ पञ्चमेऽक्षरे । यमो ज्ञेयो यथा रुक्म सङ्ख्वग्निर् घ्नन्ति चैव हि (?) ।।२४।। **पञ्चाऽयुग्मास् स्वरा ह्रस्स्वाश्** शिष्टा दीर्घास् त्वशेषतः । तेषामेव प्लुतास् सन्ति **ऋलृवर्णौ विवर्जितौ** ।।२५।। विद्द्यादमित्य-नुस्वारञ् जिह्वामूलङ कखाश्रयम् । **विसृष्टस्** तु इति प्रोक्त उपद्ध्मा स्यात् पफाश्रयः ।।२६।। अशरीरास् तु ये वर्णा विज्ञेयास् तु पराश्रयाः । अन्यवँ वर्ग समाश्रित्य दर्शयन्ति निजवँ वपुः ।।२७।। जायापत्योर् यथा योगाद् गर्भञ् चैव प्रजायते । तथा परा-श्रयो वर्णस् सयँयोगश् च प्रजायते ।।२८।। प्राक्पदै४ पर्यमाणस् तु पुरुषश् च यथाशुभम् । तथा पराश्रया वर्णा विज्ञेयास् ते पराश्रयाः ।।२९।। (**संश्रयन्ति परन् तु तदिति द्वितीय४ पाठः**) । स्पर्शनासिक्य-सयँयुक्तास् तत्र मद्ध्ये **यमास् स्थिताः** । **अशरीराश् चतुर्भेदास् सञ्ज्ञा-भिर् विहिता४ पृथक्** ।।३०।। प्रथमा४ पञ्चमैर् युक्ता४ **कयमन्** तत्र मद्ध्यगम् । द्वितीयेष्वेव **खयमन्** तृतीये **गयम** स्मृतम् ।।३१।। चतुर्था यत्र दृश्यन्ते वर्गान्तैस् सह सयँयुताः । **घयमस्** तत्र मद्ध्यस्थो ज्ञेयश् **चारायणीयके** ।।३२।। नासामूर्धनि सस्थान४ प्रथमश् च यमस् स्मृतः । द्वितीयन् तालु जिह्वायान् नासायान् तु विनिर्दिशेत् ।।३३।। तृतीय४ कर्णदन्तञ् च कर्णौ नासाञ् च संस्पृशेत् । चतुर्थो हृदयन् नासा **सर्वे कण्ठ्या यमास् स्मृताः** ।।३४।। **अष्टौ स्थानानि** वर्णानामुर४

कण्ठश् शिरस् तथा। जिह्वामूलञ् च दन्ताश् च नासिकोष्ठौ च तालु च ।।३५।। **अकुहविसृष्टाः कण्ठ्यास्** तालुनीचुयशास् स्मृताः। मूर्धन्न्यृटुरषा ज्ञेया दन्त्या लृतुलसास् स्मृताः ।।३६।। उपूपद्ध्मानीया **ओष्ठ्या** उरस्यौ हविसृष्टकौ। कण्ठ्यतालव्यकण्ठ्योष्ठ्यास् सन्धिवर्णाः प्रकीर्तिताः ।।३७।। दक्(?)स्वरः परतो यत्र हकारस्य तु दृश्यते। हकारङ् कण्ठ्यमित्याहुरौरस्यवँ व्यञ्जनेन तु ।।३८।। **अवर्णश् च कवर्गश् च जिह्वामूलीय इत्यपि।** नवैते कीर्तिता वर्णा जिह्वामूलसमुद्भवाः ।।३९।। इवर्णश् च चवर्गश् च यशकारौ तथैव च। एते वर्णाः परा ज्ञेया दश तालुसमुद्भवाः ।।४०।। लृवर्णश् च तवर्गश् च लशकारौ तथैव च। अष्टौ दन्त्याः परिज्ञेया दन्तमूलसमुद्भवाः ।।४१।। उवर्णश् च पवर्गश् च वकारोऽष्टम एव च। उपद्ध्मानीयसहिता ओष्ठ्यवर्णा दश स्मृताः ।।४२।। हकारस् स्वरसयँयुक्तो लघुत्वन् दृश्यते यदि। कण्ठ्यन् तन् तु विजानीयाद् हृदयेति निदर्शनम् ।।४३।। हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्थैर् वाऽपि सयँयुतम्। तमुरस्यवँ विजानीयादाह्रियेति निदर्शनम्।।४४।। **यमानुस्वारनासिक्या नासामूलसमुद्भवाः। सर्वस्थानमवर्णस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः** ।।४५।। यस्ययस्य तु वर्णस्य करणन् नोपपद्द्यते। प्रतिज्ञा तत्र बोद्धव्या करणं हि तदात्मकम् ।।४६।। एते स्थानसमुत्पन्ना वर्णाष् षष्टिस् त्रयस् तथा। यैरेव त्वखिलवँ विश्ववँ व्याप्तवँ वाङ्मयमण्डलम् ।।४७।। स्वराश् चतुर्दश प्प्रोक्तास् स्पर्शास् स्युः पञ्चविंशतिः। यादयश् च स्मृताश् चाष्टौ षोडशैव पराश्श्रयाः ।।४८।। एते वर्णास् त्रिषष्टिश् च विहिताऽक्षरचिन्तकैः। एतेनैवाऽखिलो व्याप्तो वाक्समुद्द्रस् त्वपारगः ।।४९।। **सितवर्णास् स्वरास् सर्वे** ईकारं स्पर्शसन्निभम्। स्पर्शान्तस्थास् तथोष्माणश् श्यामपीतारुणास् स्मृताः।।५०।।अयोगवाहाश् श्यामास् तु सितास् सर्वे स्मृतास् स्वराः। अन्तस्था हरिता ज्ञेया ऊष्माणश् चाऽरुणप्रभाः।।५१।। स्पर्शा ईकारसहिताः कृष्णवर्णा न संशयः। **सौम्म्योऽत्र तालव्यगणो** जिह्वामूलस् तु नैर्ऋतः ।।५२।। आग्नेयः कण्ठजश् चैव मूर्धन्न्यो वायुदैवतः। दन्त्या रौद्द्रास् तु विज्ञेया ओष्ठ्याश् चैवाऽऽश्श्विना मताः ।।५३।। वैश्श्वदेवास् तु विज्ञेयाश् शेषा वर्णा न संशयः। एववँ वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिताः ।।५४।। सम्म्यग्वर्णप्प्रयोगेण ब्रह्म्मलोके महीयते। **संहितायास् त्विमलँ लोकञ् जित्त्वाऽन्तरिक्षमाप्नुयात्** ।।५५।। **अयलँ लोकोऽन्तरिक्षस्य तृतीयन् दिवमेव**

तु । **जित्त्वेमान् वरमपाठस् तु ब्रह्मलोके महीयते** ।।५६।। प्राक्कूलो-पर्य्युपासीत पवित्रैश् चैव पावितः । प्राणायामैस् त्रिभिः पूतस् तत ओङ्कारमर्हति ।।५७।। प्रणवम् प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस् तदनन्तरम् । सावित्त्रीञ् चाऽनुवचनन् ततो वृत्तान्तमारभेत् ।।५८।। **वसिष्ठः** । तपस् तप्प्यति योऽरण्ये मुनिर् मूलफलाशनः । ऋचमेकान् तु योऽधीते तच् च तानि च तत् समम् ।।५९।। वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्क्रिया क्षमः । नाशयत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।।६०।। वेदोचितं स्वकङ्कर्म नित्यङ्कुर्यादतन्द्रितः । तद् धि कुर्वन् यथाशक्ति प्प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ।।६१।। यज्ञानान् तपसाञ् चैव शुभानाञ् चैव कर्मणाम्। वेदधर्मो द्विजातीनान् निश्श्रेयसकरावुभौ।।६२।।नि(त्रि)-र्वृ(वि)त्तपूर्णाम् पृथिवीन् दत्त्वा यत् फलमश्नुते।तपसश् च परस्यैव **तत् स्यात् स्वाद्ध्यायिनि द्विजे** ।।६३।। यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्ज्येन मधुना च पितॄँस् तथा ।।६४।। यस् स्वाद्ध्यायमधीतेऽब्दवं विधिना नियतश् शुचिः । तस्य नित्त्यङ्क्षरत्येष पयो दधि घृतम् मधु।।६५।।**इति चारायणीयसञ्ज्ञाद्ध्यायः प्रथमः। इदानीं सन्धिप्प्राप्तानां वर्णानां लक्क्षणमाह** । सन्धिप्प्राप्तास् तु ये वर्णास् तेषान् **द्विर्भाव** इष्ष्यते । अभावे सन्धिना चैव लघुत्वञ् चैव निर्दिशेत् ।।१।। दीर्घवं विसर्जनीयान्तम् पदान्तवं **बिन्दुसयँ्युतम्** । सयँ्योगस्य शृणोति दर्शनम् (•••?) ।।२।। एकबिन्दुरनुस्वारो विसृष्टस् तु द्वयोस् स्मृतः । न रूपङ्**कलपाठस्य** मूर्धन्न्या इव दृश्श्यते ।।३।। ह्रस्स्वपूर्वस् त्वनुस्वारो विज्ञेयोऽद्ध्यर्धमात्त्रकः । अर्धमात्त्रस् तु पूर्वस् स्याद् विपरीते विपर्ययः ।।४।। अनुस्वारे तु नित्यं स्याद् द्वित्त्वञ् **चारायणीयके** । वर्जयित्त्वा तु पुंश्चल्यास् तथा वै संस्कृतादिषु ।।५।। ब्रह्मचारी च पुंश्चली, तन् नौ संस्कृतम् । **न रेफे वा हकारे वा द्विर्भाववं विद्द्यते क्व चित्** । **न चैव जिह्वामूलीये नोपद्ध्मानीय एव च**।।६।। सूर्मीम्•••,वर्णवतीम्••• यथा यर्हि, धिर्ह्या यः कामयते । न चैवाऽस्स्वरपूर्वे तु नाऽन्तस्थैस् स्पर्शसयँ्युतैः । न च वर्गद्द्वितीये तु न च तुर्ये कदा चन ।।७।। आद्द्यमन्त्यञ् च मद्ध्यञ् च स्ववर्णेनैव पीडयेत् । यदवगद्धापयति । हराभ्यान् तु परन् नित्त्यङ्क्रामयन्ति विचक्क्षणाः ।।८।। तथैव जिह्वामूलीयान् तथोपद्ध्मानि निर्दिशेत् । स्वरपूर्वात् तु रेफात् स्याद् द्विर्भावो व्यञ्जनस्य तु ।।९।। हकारात् तु परन् नित्त्यङ्क्रमते ह्यस्स्वरादपि । रेफपूर्वो हपूर्वो वा यस् सयँ्योगो

भवेत् क्व चित् ॥१०॥ द्विरुच्च्यते परन् तस्य घर्म्मा ब्रह्मम निदर्शनम् । **ह्रो** (हरो?) **यत्त्र नियुज्ज्येते ह्कारश् क्रमते तदा ॥११॥ अह्हरुत ह्हियते ह्हादिनी ह्हदञ् च निदर्शनम् ।** रयावुभयतो यत्त्र हकारो मद्ध्यतस् स्थित: ॥१२॥ उभयोश् क्रमणवँ विद्द्यादेतर्ह्य्यग्निर् निदर्शनम् । लवरेफहकाराणाञ् जिह्वामूलमुपद्ध्मयो: ॥१३॥ ⋯ तु यत् पूर्वन् तद् द्विमात्त्रङ् गुरु स्स्मृतम् । ह्रस्वपूर्वस् त्वनुस्स्वारो द्विमात्त्र इति मे मति: ॥१४॥ द्विमात्त्रपरो ह्रस्वश् च मन्न्यन्तेऽक्क्षरचिन्तका: । तैलवत् पीडयेद् वर्णान् सन्धिप्प्राप्तास्तु सर्वदा ॥१५॥ सन्धिना रहिताश्चैव पर्णवच् च समाचरेत् । **स्वरात् क्रामति सयँयोगे व्यञ्जनवँ व्यञ्जने परे ॥१६॥ के चित् पूर्वम् परङ् के चिदुभयोर् नोभयोरपि ।** सयँयोगो द्विविधो ज्ञेयश् कृतश् **कृत्त्रिम** एव च ॥१७॥ **कृतस् त्वेकपदे जातश् कृत्त्रिमस् सन्धिसम्भव: ।** तत्र यस् स्यात् स्वरपरश् कृतो वा कृत्त्रिमोऽपि वा ॥१८॥ तस्य पूर्वाक्क्षरन् द्विस् स्याद् यथा श्श्वोश्श्वोश्श्वमित्त्यपि । व्यञ्जनान्तम् पदम् पूर्वन् तद्वर्णञ् चाऽपरम् भवेत् ॥१९॥ द्विर्भावन् तवँ विजानीयात् सन्धिकाले तु नित्त्यश: । तेषु स्स्वरावनन्तरौ यत्त्र सयँयोगसञ्ज्ञिकौ ॥२०॥ तत्त्र द्द्विष्करणं स्यात् सक्कृत्त्करणमतोऽन्न्यथा । **ओष्ठ्यौ वर्णौ यदि स्स्यातामसयँयोगपरौ यदि ॥२१॥ द्विरोष्ठितामतश् कार्या जिह्वाम् पुपुष दर्शनम् ।** वर्णा विंशतिरेकश् च **येषान् द्विर्भाव इष्ष्यते** ॥२२॥ प्प्रथमान्त्यास् तृतीयाश् च यलवाश् शषसैस् सह । **अन्तस्स्थासन्निपाते तु प्प्रथमङ् क्रामयेद् बुध: ॥२३॥** अनुस्स्वारो विसृष्टस् तु द्द्वावेतावशरीरिणौ । द्विर्भावमेतयोश् चैव ज्ज्ञेयन् **चारायणीयके** ॥२४॥ शषसहा न दृश्श्यन्ते परस्स्थस्य तु नित्त्यश: । दीर्घानुस्स्वारमित्त्येके सयँयोगे ह्रस्स्व एव तु ॥२५॥ अनुस्स्वारस्स्योपरिष्टात् सवँवृतन् दृश्श्यते यदि । दीर्घोऽनुस्स्वारो विज्ज्ञेयो यज्ज्ञ⋯ ॥२६॥ एतेषामेव वर्णानाम् परङ् क्रामेन् न संशय: । अन्तस्स्थास्पर्शसयँयोगे स्पर्शस्स्य क्क्रान्तिर् दृश्श्यते ॥२७॥ **अन्तस्थासन्निपाते तु प्प्रथमङ् क्रमयेद् बुध:** । यथा खल्ल्वाश् च मे अवेव्ल्लीयन्त जलम्मा उदरम् ॥२८॥ अन्तस्स्थोष्मपरस्पर्शसयँयोगो यत्त्र दृश्श्यते । द्वित्त्वं स्पर्शे वदेत् तस्मिन् कल्म्माशो विश्प्पती तथा ॥२९॥ **यत्त्र चोभयतस् स्पर्शास् सयँयुक्ताश् शषसैस् सह । आद्द्यस् तत्त्र क्क्रमो ज्ञेयो नाऽपरो बोधितो बुधै: ॥३०॥** स्पर्शाश् पञ्चमसयँयुक्ता यत्त्र पञ्चममन्तगा: ।

सयँ्योगसञ्ज्ञा दृश्यन्ते तत्र मद्ध्ये यमास् स्थिताः ॥३१॥ अपञ्चमस् त्वेकपदे सयँ्युक्तᳲ पञ्चमेऽक्षरे । यमो ज्ञेयो यथा रुक्म सङ्ख्न्वग्निर् ग्ध्नन्ति चैव हि ॥३२॥ शषस् तथा सयँ्योग(?)मनौ तु परतो यदि । यमन् तत्र विजानीयात् स्स्नात् स्स्नानेति निदर्शनम् ॥३३॥ वर्ग-वर्गचतुर्भिस् स्युᳲ परस्मिन् पञ्चमे यमाः । शविकारच्छकारादिर् न यसन् (मन् ?) न तु सञ्ज्ञितम् ॥३४॥ स्पर्शा यत्र न दृश्यन्ते वर्गान्तैस् सह सयँ्युताः । यमास् तत्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः ॥३५॥ वर्ग्यान्त्याच् छषसैस् सार्धमन्तस्स्थैर् वाऽपि सयँ्युतम् । दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशगमिवाद्ध्वगः ॥३६॥ उभयोरन्त्यसयँ्युक्तᳲ पुमान् कुण्डलयोरिव । अयसन्(मन् ?) तवँ् विजानीयात् सञ्ज्ञानेति निदर्शनम् ॥३७॥ सञ्ज्ञा न वो यथा दीर्घन् न चाऽनुस्स्वारमादिशेत् । सन्नियमम्य अकारेण परिक्षरामे ङ्ञौ लघु ॥३८॥ अनुस्स्वारन् तथैकार-मुपधामनुनासिकम् । विक्षरोशमनुकूजञ् च सञ्ज्ञाने परिवर्जयेत् ॥३९॥ समा(न्) श्लक्ष्णानसन्दिग्धान् वर्णानुच्चारयेद् बुधः । न वैयाकरणैश् शक्यं सम्म्यग् वक्तुमशिक्षकैः ॥४०॥ हकारᳲ पञ्चमैर् यत्र सयँ्युज्ज्येत यथाविधि । तयोर् मद्ध्ये तु नासिक्यम् प्रा(?)-ह्हँणो ह्हँणम् ब्राह्हँमणो यथा ॥४१॥ न वायुं हमसयँ्योगे नासिका-भ्यां समुत्सृजेत् । नाभ्यन्तमुरसा नादन् तथा ह्यवनेषु च ॥४२॥ हकारं स्वरसयँ्युक्तलँ् लघुत्त्वन् दृश्यते यदि । कण्ठ्यन् तन् तु विजानीयाद् धृदयेति निदर्शनम्॥४३॥ हकारवँ् व्यञ्जनैर् युक्तङ्ग् गुरुत्त्वे दृश्यते यदि । तमुरस्स्यवँ् विजानीयादाह्रियेति निदर्शनम् ॥४४॥ नासिकेष्ष्वपि वर्णेषु यो यत्र भजते स्स्वरम् । तन्तमेवोपजीवन्ति नासा-दोषांश्च वर्जयेत् ॥४५॥ ऋकाररेफसन्देहे यत् पूर्वव्यञ्जनम् परम् । रेफन् तद् भारिकवँ् विद्द्याद्दृकारे लघु तद् भवेत् ॥४६॥ ङणनाᳲ पूर्वपदान्ताश् शषसेषु परेषु च । कटतैर् व्यवधीयन्ते वर्जयेत् तच् च सयँ्-युतम् ॥४७॥ प्रथमा ऊष्मसयँ्युक्ता पदस्स्था वा पदादिगाः । न चैनान् प्रतिजानीयाद् यथा मत्स्याᳲ क्षरोऽप्सरः॥४८॥टशौ पशौ च सयँ्योगे तथा स्यात् कशकारयोः । दर्शयेत् स्वरूपन् तेषान् द्वितीयन् तु विस–(व–?)र्जयेत् ॥४९॥ षट्पात्त्रक्षराणि विरिप्शिर् नु उदयः । अनुक्शाति पदयँ् यत्र विरिप्शिन् तु तथैव च ॥५०॥ स्वरूपे तु कपौ तत्र द्विती-यन् तु विसर्जयेत्। अन्न्यत्र यदाद्द्याद्दृग्ग्ये(?)कपादूष्मसयँ्युतम्॥५१॥ द्वितयत्त्वे(?) तु तञ् ज्ञात्त्वा-ऽनुष्टुप् शारद्द्च्दाहृतम् । तृतीयश् च

चतुर्थश् च चतुर्थादिपरम् पदम् ॥५२॥ त्रिषुग्घर्मः । नविकाराञ् अकारात् तु शकारे च्छागमस् स्मृतः । शकारात् तु छकारस्स्य **ह्ययन्न्येषामपि शाखिनाम्** ॥५३॥ अघोषे तु विसृष्टस्स्य परसस्स्थानता भवेत् । क्षप्प्सादिच्छपरे चैव प्रकृत्त्या तेषु नित्त्यशः ॥५४॥ **न क्क्रमेत् संस्कृतादीनाम् पूर्वञ् चैव तथा परम्** । ऋगर्धर्चानुवाकादौ स्वरभन्(क् ?)तौ तथैव च ॥५५॥ पुंश्चल्ल्या तु तथैवास्स्या ऊष्मा चैवोष्मणि स्स्थितः । वर्णेषूक्तꭗ क्रमविधिरेतच् **चारायणेर्** मतम् ॥५६॥ सर्वेषाङ्क्रमशास्त्राणां स्वरोऽधिष्ठानमुच्यते । नाऽस्स्वरात् क्रमते वर्णो बहुप्प्राप्तोऽपि कारणात् ॥५७॥ **द्वितीयोऽद्ध्यायः** । **संहिताकरणञ्** चेदमथ वक्क्ष्याम्म्यतो लघु । व्यञ्जनेन क्क्व चित् **सन्धिस्** स्वरेण स्स्यात् क्व चित् तथा ॥१॥ तथा **सनत्कुमारः** । **स्वरोऽक्क्षरमिति प्प्राहुराचार्याश् शब्दचिन्तकाः** । **समुदायꭗ पदन् तेषान् तच् चतुर्धा व्यवस्स्थितम्** ॥२॥ नामिकाऽऽक्ख्यातिके चोभे नैपातिकमनन्तरम् । उपसर्गाश् च निष्पत्तिꭗ पदमेत्रञ् चतुर्विधम् ॥३॥ नामिकं सविता व्योम व्यर्त्वित्त्याक्ख्यातिकं स्मृतम् । पर्युपेत्त्युपसर्गश् च च वा हेति निदर्शनम् ॥४॥ **नाम वायव्व्यमैन्द्रवं** वा सौम्म्यमाक्ख्यातमिष्य्यते । आग्नेयस् तूपसर्गस् स्यान् निपातो वारुणस् स्मृतः ॥५॥ भारद्द्वाजकमाक्ख्यातम् भार्गवन् नाम गोत्त्रतः । वासिष्ठा उपसर्गास् तु निपाताꭗ काश्श्यपास् स्मृताः॥६॥**लोपसन्धिस्** स ते लोकमु(सु?)श्चन्द्रेत्त्**यागमस्** स्मृतः । वाज्ज्यसीति **विकारस्** तु प्रकृतिꭗ किं स्विदित्त्यपि ॥७॥ वर्णस्स्याऽदर्शनलँ लोप आगमो वर्णदर्शनम् । वर्णानन्यत्त्ववँ विकारस् स्यात् स्वभावꭗ प्रकृतिस् स्मृतः ॥८॥ **वर्णाऽऽगमो वर्णविपर्ययश् च द्वौ चाऽपरौ वर्णविकारनाशौ । (धा)तोस् तथाऽर्थातिशयो नियोगस् तदुच्च्यते पञ्चविधन् निरुक्तम्** ॥९॥ ह्रस्स्वसन्धिन् तथा दीर्घं स्वरेण व्व्यञ्जनेन तु । चतुर्विधन् तथा सन्धिवँ वक्क्ष्याम्म्य अग्निर् वै प्राङ न चेत् तम् (?) ॥१०॥ द्वौ दीर्घौ ह्रस्स्वदीर्घौ वा दीर्घह्रस्स्वावनन्तरौ । ह्रस्स्वयोरुभयोर् वाऽपि दीर्घमेकं समासतः ॥११॥ दक्क्षिणावर्तयति । एसन्धिस् स्यादकारान्तादिकारादौ परे पदे । उकाराद्द्ध्व तथोभाव ऋवर्णे रेफसयँयुतम् ॥१२॥ ऋवर्णाद्द्ध्यमकारान्ताद् रेफत्त्वयँ याति तत्स्वरः । परेण सह सयँयोज्ज्यो यथर्त्विति निदर्शनम् ॥१३॥ यत्त्रयत्त्र ह्यृकाराद्द्ध्यमकारान्तात् परम् पदम् । तत्त्रतत्त्र भवेद् रेफꭗ परेण सह सयँयुतः ॥१४॥ **पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थम्** । सन्धिवर्णेष्ष्वकारान्तात् परेष्ष्वेव

समासतः। प्रथमाद्द्वे द्वितीयत्वन् तृतीयाद्द्वे चतुर्थता ॥१५॥ **एवंषा परीति एवकारकरणात् क्व चिद् वि(व्यु?)त्क्रमो दृश्यते अपान्ते सर्शादयामीत्येवमादयः**। इकारान्तम् पदम् पूर्वं स्वराद्द्यञ् चेत् परम् पदम्। समासे सन्धयेद् यत्त्वमुकारान्ते च वागमम् ॥१६॥ प्रत्यक् स वरुणस् स्थावरस् स्रवन्ति। समासतो **विवृत्तिस्** स्यात् सन्धिवर्णात् स्वरे परे। ह्रस्स्वपूर्वामयुग्माञ् च दीर्घपूर्वमतोऽन्यथा ॥१७॥ न विवृत्तिरकाराद्द्वयमेकारान्तात् परम् पदम्। एकसन्धिङ् क्व चिदिच्छन्ति के चिद् विवृत्तिसंहितम् ॥१८॥ अयुग्मेषु यथा सन्धिरकारान्तात् स्वरे परे। युग्मेऽप्याहुस् तथा सन्धिन् दीर्घश् च तदनन्तरम् ॥१९॥ कण्ठ्याद् विसृष्टस्योभावम् परे घोषे च तत् परे। प्राहुर् लोपन् तथा दीर्घाद् विवृत्तिस् स्यात् स्वरे परे ॥२०॥ नाम्यक्षराद् विसृष्टस्य घोषाद्द्वे रेफरूपता। लोपमाहुश् परे रेफे दीर्घस् स्यादिउवर्णयोः ॥२१॥ विसृष्टस् त्विदु(?)पूर्वाङ्ग्यात् परो रेफो यदा भवेत्। सन्धिकाले तु तौ दीर्घौ रेफसन्धिमतोऽन्यथा ॥२२॥ रेफत्व(?)कण्ठपूर्वोप्प्यकारान्तादीनि शेषतः। समासतश् परे घोषे स्वस्थानत्वमतोऽन्यथा ॥२३॥ तालुमूर्धन्यदन्त्यानावँ वर्गाणाम् प्राग् द्विकन्द्विकम्। यत्र चैकपदाद्द्वञ् चेद् विसृष्टात् सोष्मसयँयुतम् ॥२४॥ **पञ्चमत्वं स्ववर्गाच् च प्रथमाश् पञ्चमे परे। तृतीयत्वम् परे घोषे प्रथमाद्द्वे स् स्वरूपता** ॥२५॥ परे स्पर्शे मकारान्तात् स्पर्शं स्यात् स्वान्त्यसयँयुतम्। सवर्णता परेऽन्तस्स्थे अनुस्वारस् तथोष्मणि ॥२६॥ यत्तेषु कत उ त्वायँ यविष्ठः। अनुस्वारे परे पूर्वे सयँयोगे पुरतस्स्थिते। तद् धि ह्रस्स्ववँ विजानीयात् सं स्थाप्प्येति निदर्शनम् ॥२७॥ अनुस्वारोपरिष्टाच् च सवँवृतन् दृश्यते क्व चित्। स दीर्घमपि विज्ज्ञेया यज्ञं शृणोति दर्शनम् ॥२८॥ **ह्रस्स्वोपधास् तु ङणनास् स्वराद्द्वेषु पदेषु च**। सर्वत्र गुरवो ज्ञेया लघु दीर्घोपधास् तथा ॥२९॥ प्रत्यङ्ङासीनः। यानावह। न क्रमेत् तु समासाङ्गे व्यञ्जनम् ऋत्स्वरे परे। **सयँयोगे क्रमते नित्यवँ व्यञ्जनं रेफवर्जितम्** ॥३०॥ नृषु यदन्ना। व्यञ्जनान्तम् पदम् पूर्वम् परव्यञ्जनमक्षरम्। ऋवर्णेन तु सयँयुक्तन् तत् समासे न **भारिकम्** ॥३१॥ अभीष्टका नृद्यृन्दन्ति। प्रथमास् तूष्मणाद्द्वे तु द्द्वितीयत्वम् परे पदे। सयँयुज्ज्यम् प्रथमम् मद्ध्ये नासिक्क्योष्मणयोस् तथा ॥३२॥ तत्सावितरोदयक्ष्मत। रङ्गसन्धिर् नकारान्ताद् विसृष्टेव सरेफता। मकारान्तादनुस्स्वारम् परेष्वेव रफोष्मसु॥३३॥

द्वे पदे तु सङ्गस (तकम् ?) ष(सम्पू ?)र्व राट्परय्ं यदि। मागमस् स्यात् तयोर् मद्ध्ये नाऽनुस्स्वारो विधीयते ॥३४॥ सम्म्राट्। दिशा समासे वरमते ताल्व्यन् तकारान्तादनन्तरम्। सयकारञ् छकारञ् च लकारन् तुलल्य एव तु ॥३५॥ यश् चरुर् भवति। तच्छान्तम् मिथुनम्। स्वर्गाल्-लोकात्। पूर्वङ कृत्त्वा पदच्छेदं समासन् तदनन्तरम्। समासे तु कृते पश्चादर्थम् ब्रूयाद् विचक्क्षण: ॥३६॥ संहितायावं विधिः प्रोक्तः कवीनामनुकम्पया। पुरा सकृद् बुधैर् जुष्टस् सनिकैरिव केशव: ॥३७॥ इति चारायणीयशिक्क्षायान् तृतीयोऽद्ध्याय: ॥ मन्त्रो हीनस् स्वरतो वर्णतो वा मित्थ्याप्प्रयुक्तो न स्वमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्त्रुस् स्वरतोऽपराधात् ॥१॥ कुतीर्थादागतञ् जग्धमपवर्णेषु भक्क्षित:। न तस्स्य परिमोक्क्षोऽस्ति पापाहेरिव दुर्द्विषाम् ॥२॥ सुतीर्थादागतञ् जग्धं स्वाम्म्नातं सुप्प्रतिष्ठितम्। सुस्स्वरञ् च सुवक्त्रञ् च प्प्रयुक्तम् ब्रह्म्म राजते ॥३॥ यथा व्याघ्री हरेत् पुत्त्रन् दंष्ट्राभिर् न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाब्भ्यान् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ॥४॥ मधुरञ् च न चाऽव्व्यक्तवं व्यक्तञ् च न च निष्ठुरम्। सनाथस्स्येव देशस्स्य न वर्णास् सङ्करङ गता: ॥५॥ माधुर्य्यमक्क्षरव्व्यक्तिः पदच्छेदस् तथास्वर:। धैर्य्यो गुरुलघुत्त्वञ् च षडेते पाठके गुणा: ॥६॥ प्रातर् वदेन् नित्त्यमुरस्स्थितेन स्स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। मद्ध्यन्दिनो कण्ठगतेन चैव चक्क्राह्व्वया कूजितसन्निभेन ॥७॥ तारन् तु विद्द्यात् सवनन् तृतीयं शिरोगतन् तच् च सदा प्रयोज्ज्यम्। वाचं स्वसन्तरान् न पठेत् कदा चित् प्राज्ज्ञोऽन्न्यथा तैर् विहितं ·· वेदम् ॥८॥ समविक्क्रमसम्पन्नामद्द्रुतामविलम्बिताम्। उच्चारयेत कल्ल्याणीवं वाचमाम्नायसारिणीम् ॥९॥ न वासरस्स्य पूर्वाह्णे तारमुच्चारयेत् स्वरम्। उत्साहो नश्श्यते तस्स्य रात्त्रयन्ते मैथुने यथा ॥१०॥ पठेत् कैवल्ल्यसोपानं सौम्म्येन परिवेष्टितम्। तुलाकोटिनिभम् पाठं स्वराड्ढ्यम् मद्ध्यमं स्वरम् ॥११॥ स्वरात् स्वरं सङ्क्रमयेत् स्वरे सन्धिमनुल्बणम्। अविच्छिन्नं समङ कुर्यात् सूक्क्ष्माच्छायोतपोरसम् ॥१२॥ समं स्वरम् पठेन् नित्त्यम् मार्गहस्ते प्रदर्शयेत्। यद् वाणी गच्छति स्स्थानन् तद् हस्तेन प्प्रदर्शयेत् ॥१३॥ यथा वाणी तथा पाणिर् विस्स्वरम् परिवर्जयेत्। यत्त्रैवाऽवस्स्थिता वाणी पाणिस् तत्त्रैव गच्छति ॥१४॥ स्वरस्स्यानुगतं हस्तन् नृणामिव शुभाशुभम्। हस्तस्यानुगता दृष्टिश् छायेवाऽनुविधावति ॥१५॥ हस्तवं वागनुगङ कृत्त्वा वाचङ

कृत्वा मनोनुगाम् । दृष्टिं हस्तगताङ् कृत्वा ह्रस्वस्वर्यस्येति लक्ष-
णम् ॥१६॥ **स्वरतश् च** (स्वर उच्चः ?) **स्वरो नीचस् स्वरस् स्वरित**
उच्यते । स्वरम् प्रधानन् ह्रस्वस्वर्ये प्राहुरक्षरचिन्तकाः ॥१७॥
सुखोपविष्टश् शुचिरेकचित्तो विवर्जितत्वरासमदाश्रयस् तु । **अथस्तु**
युक्त्याऽन्नपानभोजी वेदम् पठेद् वर्जितवर्णदोषम् ॥१८॥ दक्षिणा-
क्षिनिपातेन दृष्टिं हन्यात् कनीयसीम् । नासागण्डभ्रुवोस् सन्धि-
मुदात्तविषये विदुः ॥१९॥ **पुटिर् दण्डस् स्फुटिर् वीणा मुष्टिको धनुरा-**
कृतिः । षडेते हस्तदोषास् तु परशुश् चेति सप्तमः ॥२०॥ उत्तान
सोन्नतङ् किञ् चित् सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् । स्वरवँ विद्धङ् करङ्
कुर्यात् प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥२१॥ उदात्तस् **तालुगर्भश् च** तालुगर्भस्
ततः परः । समाहारे तु सस्वरितः प्रचयस् तस्य पृष्ठतः ॥२२॥ **नीच-**
स्थानोऽनुदात्तश् च सन्नतरस् ततोऽधमः । सर्वानुदात्तयोर् मध्ये
सप्तैते स्वर उत्तमाः ॥२३॥ अन्तोदात्तम् पदम् पूर्वमुदात्तवँ वा
भवेत् क्व चित् । उदात्तम् परपदं स्यात् **तालुगर्भस्** स उच्यते ॥२४॥
स्वरितानन्तरवँ वर्णयँ यत् किञ् चित् तत्र विद्यते । **प्रचयन्** तवँ
विजानीयादेवमाहुर् मनीषिणः ॥२५॥ उक्षान्नाय । प्राहुस् सर्वानु-
दात्तन् तु नीचान् नीचतरस् तु यः । तत्परञ् चेद् भवेन् नीचमाहुस्
सन्नतरम् बुधाः ॥२६॥ स्वरितन् त्र्यङ्गुलवँ विद्यादुच्चैर् यत्र परम्
पदम् । नीचवँ वापि पदम् भूयादङ्गुले सस्वरितम् भवेत् ॥२७॥ अग्ने
सम्राडजैकपादाहवनी अमावास्यायावँ वा यजेत कथा शुभा । प्रचितन्
तालुगर्भञ् च सन्नतरन् तथापि च । वाक् स्पृशति न पाणिश् च जञ्ज्ञेयञ्
चारायणीयके ॥२८॥ **चारायणीयशिक्षायाञ् चतुर्थोऽध्यायः** ॥ स्वरा
अष्टविधाः प्रोक्ता अमी वक्ष्ये यथाक्रमम् । तिर्यक्त्वञ् चतुरो
गच्छेच् चत्वार ऋजवस् स्मृताः ॥१॥ सथकारं सववँ वाष्व्य-(?)
मक्षरं स्वरितम् पदम् । नीचपूर्वमपूर्ववँ वा स **जात्यस्** स्वर उच्यते
॥२॥ सदस्पते । एओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो यत्र दृश्यते ।
अनुदात्तो**ऽभिनिहितः** ··· ··· ॥३॥ सोहन् तस्मै वाजमिति सोहवँ वाज-
सनोमि तस्मै वाज सुवान्तम् । इउवर्णौ यद्युदात्तौ आपद्येते यवौ
क्व चित् । नीचे च प्रत्यये नित्यवँ विद्यात् **क्षैप्रस्य** लक्ष-
णम् ॥४॥ त्र्यम्बकयँ यजामहे द्व्य(द्रव ?)न्नस् सर्पिः । इकारे
यत्र लोपस् स्यादिकारेणैव सन्धितम् । उदात्तञ् चाऽनुदात्तञ् च **प्र-**
श्लिष्टोऽभीन्धतामिति ॥५॥ ह्रस्वप्रकृतिरिकार ईकार उच्चनीचयोः ।

प्रश्लिष्टं स्मर्यते तादृग् विहीमिस्स्वो विभाव्व्यते ॥६॥ उदात्त-पूर्व्वं यत् किञ् चिच् छन्दसि स्स्वरितम् पदम् । एष सर्व्वबहुस्स्वारस् तैरोव्यञ्जन उच्च्यते ॥७॥ ईडे अग्निम् । अवग्ग्रहात् परयं यत्त्र स्स्वरितं स्यादनन्तरम् । ततो-(तिरो-?)विरामन् तवं विद्द्यादुदात्ते यद्द्यवग्ग्रहः ॥८॥ गोपतौ । उच्चनीचौ स्वरौ यत्त्र नीचे स्याद् यद्द्यव-ग्ग्रहः । तथाभाव्व्यवं विजानीयादेवमाहुर् मनीषिणः ॥९॥ यथा धनुष-मादाय शरे क्षिप्ते पुनर् गुणः । स्वस्स्थानम् प्रतिपद्द्येत तद्वद् धस्त-गते स्वरे ॥१०॥ प्रश्लिष्टक्क्षैप्प्रजात्त्यानायं यश् चापि निहिते भवेत् । उदात्तोपस्स्थितन् तेषामेकदेशे प्रकीर्त्तितम् ॥११॥ न तत् स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कदा चन। उभयोर् वाव सयं योगे द्वा(स्वा ?)रङ कुर्याद् विच-क्क्षणः ॥१२॥ अन्तोदात्तम् परम् पूर्वमुदात्तवं वा भवेत् क्व चित् । हस्तन् न नीचैर् निक्क्षिप्प्य तिर्यक् कुत्त्रैव गच्छति ॥१३॥ तव श्श्रियेमजिहीत । पत्नी स्वः । अनुदात्तात् कम्पनयं यत्त्र द्व्यङ्गुलन् तत्त्र पृष्ठगम् । हस्तं स्वरसमायुक्तङ कम्पयेत विचक्क्षणः ॥१४॥ देवा अन्न्योन्न्यस्स्य । स्वरितात् कम्पनयं यत्त्र तत्त्राङ्गुलकमूर्ध्वगः । हस्तं श्रु(?)तिगतङ कम्पेन् नाङ्गुलादतिरेचयेत् ॥१५॥ इषिरा अनतिः । न्यङनियन्ति । अवरुह्य्य तथोदात्तादङ्गुलं सम(?)मेव तु । कम्पङ कुर्यात् ततꣳ पश्चाद् धस्तन् तत्त्रैव गच्छति ॥१६॥ आ सवं वा वसो गुनेः । कम्पयोरुभयोर् यत्त्र ह्येकस्स्थानङ कदा चन । सार्धात् स्यादङ्-गुलादेकाद् द्वितीयन् चाऽङ्गुलोर्ध्वगम् ॥१७॥ मनुष्ष्यास् तेऽन्न्यतः । सार्धात् तथाङ्गुलात् कम्पस् सर्वस्स्थानेषु कत्थ्यते । स्वरज्ञाꣳ के चिदिच्छन्ति मया भेदाꣳ प्रकीर्त्तिताः ॥१८॥ पञ्चमोऽद्ध्यायः ॥ यथाऽसौ मत्तनागेन्द्रꣳ पदात् पदवं विधावति । एवम् पदम्पदवं व्यक्तन् द्रश-नीयम् पृथक्पृथक् ॥१॥ पदान्ते तु विरामस् स्याद् बलाहक इति स्स्मृतः । अर्धर्चैर् वैद्द्युतो नाम ऋगन्ते तु भुजङ्गमः ॥२॥ प(ा ?)दे विरमते यत् तु स वै विशिख उच्च्यते । योऽन्न्यस्स्मिन् छन्दसि प्प्रोक्तꣳ परव-कन् तवं विदुर् बुधाः ॥३॥ प्रतगसम् । तनुमद्ध्यन् तु तद् वृत्तयं यस्स्य पादं षडक्क्षरम् । कुमारललितं सप्त ह्यष्टाक्क्षरमनुष्टुभम् ॥४॥ नवाक्क्षरम् फलयुतम् प्रणवन् तु दशाक्क्षरम् । एकादशोपेन्द्रवज्ज्रन् द्वादशन् तु जलोद्धतम् ॥५॥ त्रयोदशाक्क्षरपदम् प्रहर्षवं वृत्तमुच्-च्यते । चतुर्दशाक्क्षरवं वृत्तवं वसन्ततिलकवं विदुः ॥६॥ पञ्च-दशन् तु मालिन्न्यमृषभं षोडशवं विदुः । सप्तदशाक्क्षरम् पादम्

मन्दाक्रान्तन् तु नित्यशः ॥७॥ अष्टादशन् तु **गोकर्णं** **श(ा ?)र्दूलै**-
कोनविंशतिः । विंशाक्षरं **सुवदनं** **स्रग्धरा** चैकविंशतिः ॥८॥ द्वा-
विंशमभ्रनृत्तन् तु **सुललितं** विंशतित्रयम् । चतुर्विंशति **तन्वङ्गी**
क्रौञ्चपादमतः परम् ॥९॥ अष्टाविंशमथ पादं **शोभनं** नवविंशकम् ।
भुजङ्गजृम्भं षड्विंशन् ततो **मधुकरम्** परम् ॥१०॥ योऽन्यस्मिंस्-
त्रिंशमात् पादा **आर्यावं** वै तान् निबोधत । अतोऽन्यथा भवेद् **गद्द्यं**
यत्र पादे न विद्द्यते ॥११॥ यत्र कण्ठ्यदन्त्यदन्त्यष्टानामन्तम्
पदन् तु वर्तते(?) । परे पदे तथाग्रं स्यात् तद् विरामं विदुर् बुधाः
॥१२॥दिवस्पृक् अह्रुत।अक्षणो निमेषमात्रेण ये वर्णा पुस्वधीयते(?)।
स **एकमात्रा** द्विर्भावाद् **दीर्घस्** त्रिः **प्लुत** उच्च्यते ॥१३॥ हृदयस्स्थम्
मण्डलं विद्द्यात् कण्ठे विद्द्याद् द्विराणवम् । त्रिराणवन् तु जिह्व्-
वाग्रे विसृतम् **मात्रिकम्** भवेत् ॥१४॥ चाषस् तु वदते मात्रान्
द्विमात्रां व(ा ?)यसो भ्रुवेत्(?) । शिखी त्रिमात्रां विज्ञेया
एष मात्रापरिग्रहः ॥१५॥ आकाशस्स्था यथा विद्द्युत् स्फुटिके मणि-
सूत्रवत् । एवञ् छेद्द्यं विवृत्तीनायं यथा व(ा ?)लेषु कर्तनम्
॥१६॥ **चतसृणां विवृत्तीनामन्तरम् मात्रिकम् भवेत् । अर्धमात्र-
मन्येषामन्येवा मनु(णु ?)मात्रकम्** ॥१७॥ **उभौ यत्र दीर्घौ स्यातां
व्यवधानन् तु मात्रिकम्** । यवा आयवा । **पूर्वमग्रे तदर्धन् तु ह्र-
स्स्वयोरर्धमेव च** ॥१८॥ ह्रस्स्वादि वत्सानुसृता वत्सानुचारिणी चाग्रे।
पाकवत्त्युभयोर् ह्रस्स्वा दीर्घमद्ध्या पिपीलिका ॥१९॥ **चारायणीय-
शिक्षायां षष्ठोऽद्ध्यायः** ॥ प्रचिता वलगा तारा केशिनी धात्रिरेव
च । स्वमति पिपीलका त्वष्ट्रा वायव्व्या **नव वृत्तयः** ॥१॥ तिस्रस्-
तिस्रः क्रमेणासाम् पूर्वे मद्ध्ये तथोत्तरे । सवनेषु प्रशस्यन्ते
द्रुतमद्ध्यविलम्बिताः ॥२॥ अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिम् प्रयोगार्थे
तु मद्ध्यमाम् । शिष्ष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिङ कुर्याद् विलम्बिताम्
॥३॥ पदक्रमेण सन्धाय यजुर्धर्मेण संस्थितम् । स्थानपाणिस्वर-
श्श्लिष्टन् **द्रुतमाहुर्** मनीषिणः ॥४॥ लग्ध्वादिगुरुसन्धिञ् च सोच्-
छ्वासन्तम् (सञ् च ?) पदेपदे । मात्राकालं समङ कुर्यान् **मद्ध्यमान्**
ताम् प्रचक्षते ॥५॥ पदम्पदम् पृथक्पृथक् प्रक्रमम्प्रक्रमन् तु
यत् । प्राण प्रार्मण(–प्प्रायेण ?) प्रश्श्लिष्टन् न्यासे वृत्तिं **विलम्-
बिताम्** ॥६॥ वाद्द्यञ् च ताण्डवादीनाम् मात्रार्धमनुवर्तते । क्रमञ्
चैव तिरस्कृत्त्य शिष्ष्याभ्यासनहेतवे ॥७॥ क्रुद्धो गुरुर् वदति यानि

पदानि शिष्ये दावाग्निसूर्यसदृशानि दहन्ति तानि ।(तान्ये?)व शिक्षितपदानि सुखावहानि पश्चाद् भवन्ति कुमुदाकरशीतलानि ॥८॥ **सप्तमोऽध्यायः** ॥ वर्णानाम् प्रथमा **भुक्ता** भुक्ताश् चैव तु पञ्चमाः । अन्तस्स्थानालँ लवौ **भुक्तौ** शेषाश् चाऽन्ये **बुभुक्षिताः** ॥१॥ वर्गेवर्गे द्विकञ् चाऽऽद्द्यन् दशकवँ वर्णसञ्चयम् । परेषां सहयोगेन **भक्ष्य**वृत्तिः प्रशस्यते ॥२॥ यक्ना हलिक्ष्ण पत्नीवान् । परस्परं स्पर्शौ भुक्तौ वर्जयित्वा तु पञ्चमौ । ङकारः पञ्चमैर् यत्र भोक्तव्यन् तत् प्रयत्नतः ॥३॥ रुक्ममुपदधाति । वाङ्नोपधस्यति । पञ्चाऽन्त्यैस् त्रीणि चाऽन्तस्स्था पदे चैके लवद्द्वयम् । प्रागन्त्येनाऽन्त्याश् चतुरो **भक्ष्याः** पञ्चदशाऽक्षराः ॥४॥ अर्वन् यज्ञः । यकारादिहकारान्तमष्टकञ् च परस्परम् । चतुरश्चतुरो वाऽपि त्**वभक्ष्य**ं षोडशाक्षरम् ॥५॥ विष्वग् वातो वातः । तृतीयाः पञ्चमा वर्ज्याश् शेषा भक्ष्यास् तु वर्गिणः । एकपदे न नासिक्या उपनीतस्य मद्ध्विव ॥६॥ सुद्गाश् च मे । विण्निवाधे(?)। परस्परं स्पर्शभक्ष्यास् तृतीयाः पञ्चमादृताः। स्पर्शा अन्तस्स्थसयँयुक्ता मदिरेव द्द्विजातिभुक् ॥७॥ सप्तसे । अग्ने । युग्मदयुजौ । तृतीयश् च चतुर्थश् च ह्यन्तस्स्थोष्माणसयँयुतः । सन्धिन् तु पञ्चमा यत्र न वक्ष्यामीति मे मतिः ॥८॥ वाग्घुता । जिह्वा मे । आगता घ्नन्ति । सप्रेष्याणान् तु पिण्डानाम् भक्ष्यञ् **चारायणीयके** । यकारं हरयोर् युक्तं स्फुटमन्यत्र न क्वचित् ॥९॥ हकारे॰ तु स्फुटम् प्रोक्तमेकारे रेफऋक्स्वरे । स ह्यग्निस् तन् मनुष्येषु वीर्यसस्य तमेव च ॥१०॥ स ह्यग्निस् तन् मनुष्येषु वीर्यमस्स्पृतमसि । **ज्वालापिण्डान्** सनासिक्यान् सानुस्वारां स्तु **मन्मयान्** ॥११॥ सोष्द्ध्मान् **वायुपिण्डां** श्च जिह्वामूलां स्तु **वज्रिणः** । अस्त्सोस्तम्, बाङ्स आसन् । सयमवँ विद्ध्य**यस्पिण्डम**न्तस्थेषु च **दारुवत्** ॥१२॥ अन्तस्थाग्रमवर्जित**मूर्णापिण्ड**वँ विनिर्दिशेत् । स्थानम् पदविभागेन विक्षरते(?) पाठको जनः ॥१३॥ एकपदे तु सम्मोहन् दन्त्यतालव्ययोर् यदा । सचिकालञ् (सचकारञ्) छकारन् तु तालव्यवँ विन्दते जनः ॥१४॥ सकारे दन्त्यसित्याहुरभेदे स्मृतिविभ्रमः । गच्छ गच्छ कलश् चैव यच्छतश् चयोरेव च ॥१५॥ इच्छ ऋच्छ तथा तालव्यं विन्दते जनः । प्रवत्स्यत्त्यसुतो वत्सो नि होता सत्सि पित्सरु ॥१६॥ पुनरुत्स्यूतमाधत्स्व पुनरुत्सृष्ट पीत्स्यति(?) । रुरुत्समानो दित्सन्तवँ वात्स्येत्स्यामसदित्स्यया(?) ॥१७॥ उत्सदतोन् तितृत्से आ रथक्रुत्सश्

चिकित्सतः । सवँ्वत्सरो जिघत्सेत वृत्स्व काममरुत्स्महि ॥१८॥ नोत्स्यात्ता बीतभत्सो रात्त्स्म कुत्सथोऽत्त्रैव वेत्स्यथ।उत्साद्दुहेन भित्सारो वरुणच्छत्मभित्सति॥१९॥उत्सयँ्यतोत्सञ् जुषस्व दन्त्याश् चाभिहिताᳶ पृथक् । हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्थैर् वापि सयँ्युतम् ॥२०॥ औरस्यन् तवँ् विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसयँ्युतम् । न वायुं हमसयँ्योगे नासिकाभ्यां समुत्सृजेत् ॥२१॥ नात्यन्तमुरसा नादन् तथा ह्यवनेषु च । ब्रह्ममा देवानां स्वाह्ययेनवँ् वागैद्द्व । ऋत्स्वरᳶ परतो यत्त्र हकारस्य तु दृश्यते ॥२२॥ हकारᳵ कण्ठ्यमित्याहुरौरस्यवँ् व्यञ्जनेन तु । आह्ययेत(?) । उरस्यन् तवँ् विजानीयादाह्वियेत निदर्शनम् ॥२३॥हकारं स्वरसयँ्युक्तलँ् लघुत्वन् दृश्यते यदि । कण्ठ्यन् तन् तु विजानीयाद् धृदये तु निदर्शनम्॥२४॥हृदयमपिकक्ष्ये । हकारम् पञ्चमैर् युक्तमन्तस्थैर् वापि सयँ्युतम् । तयोर् मद्ध्ये भवेत् तु ना**सिक्यम्** प्रोक्तन् तु ब्रह्ह्मणे ॥२५॥**स्वरभक्तिर्** द्विधा ज्ञेया लकारे रेफ एव च । **स्वरोदा व्यञ्जनोदा** च विहिताक्षरचिन्तकैः ॥२६॥ रहयोᳵ करिणीवँ् विद्द्यात् कर्विणीं रशकारयोः । लशयोर् हरिणीवँ् विद्द्याद् धात्त्रीन् तु रसकारयोः ॥२७॥ या तु हंसपदा नाम सा स्याद् रेफश(ष ?)कारयोः । अभक्ष्याᳵ क्रमवर्ज्याश् च पञ्चैतास् स्वरभक्तयः ॥२८॥ एकपदा भवेद् यत्त्र स्वरभक्तिस् स्वरोदया । द्विपदा चैव या दृष्टा व्यञ्जनोदा च सा स्मृता॥२९॥**अणुमात्त्रञ् च रेफस् स्याद् व्यञ्जनस्य तथैव च । स्वरस्य सार्धमात्त्रञ् च स्वरभक्तिवँ् विनिर्दिशेत्** ॥३०॥ स्वरभक्तीᳶ प्रयुञ्जानस् त्रीन् दोषान् वर्जयेद् बुधः। इकारञ् चाऽप्युकारञ् च ग्रस्तदोषान् विवर्जयेत् ॥३१॥ दर्शपूर्णमासौ । वार्षुकेस्मैं । यथेन्द्रनीलप्रभयाऽभिभूतश् शुक्लो मणिर् याति हि नीलभावम् । तथैव नासिक्यगुणाभिभूतस् स्वरोऽपि **रङ्गत्वमुपैति** कृत्स्नम् ॥३२॥ हृदयाज् जायते रङ्गᳵ कांस्यवच् चैव निस्स्वनः । लघुश् चैव द्विमात्त्रश् च दधन्न्वेति निदर्शनम् ॥३३॥ दधन्न्वार्योनर्यः । हकारे व्यञ्जनोदस् स्यात् शषसेषु स्वरोदयः । शषसैर् विवृतवँ् विद्द्यात् तद् धरि(?)सवँ्वृतवँ् विदुः॥३४॥सयँ्योगे रशयोर् दोषश् शतवत्सो (वल्शो ?) निदर्शनम् । तस्य मात्त्रा तु हृदये अणुमात्त्रा तु मूर्धनि ॥३५॥ नासाग्रे त्वणूनाम् मात्त्रा रङ्गस् स परिकीर्तितः । न स्वरेण विना रङ्गो ङकारेण तथैव च ॥३६॥ उभयोर् धानसयँ्योगाद् रङ्ग इत्यभिधीयते । रपरे रङ्गमित्याहुरघोषे **मुखनासिकः** ॥३७॥ स्वरपरे

तु **नासिक्क्यस्** तनुमद्ध्यन् दधन्न्वयोः ॥ ऋतूं ऋतुपते भ्रातृव्व्य वीहूत्य-न्न ते गोमा अग्ग्रे। वर्णस्स्यादर्शनल् **लोप आगमो** वर्णदर्शनम्॥३८॥ वर्णान्न्यत्त्ववं **विकारस्** स्यात् स्वभावꣳ **प्रकृतिस्** स्मृतः। सन्धिश् चतुर्विधस् तेषाम् पदानां समुदाहृतः ॥३९॥ लोपागमविकारास् तु प्रकृतिश् चेति निश्चयः। लोपसन्धिस् स ते लोक सुश्चन्द्रेत्त्यागमस् स्मृतः ॥४०॥ वाजि(ज्य ?)सीति विकारस् तु प्रकृतिꣳ कः स्विदित्त्यपि। तृणवेति **णत्त्ववं** विद्द्यात् सुषुप्सीति **षत्त्वयोः** ॥४१॥ राथस्योषोत्यु-**पचारन्** दीर्घन् च्यावयते विदुः। तृणवः सुषुपुषी। क्रियालोपं समस्स्कुर्वन् नुतत्त् टे वर्णलोपता ॥४२॥ एतैः षड्भिर् द्विलोपैस् तु ज्ज्ञेयन् **वाराणीयके**। एकपदे पदार्द्धे च पदावग्ग्रहजे तथा ॥४३॥ स्थानारम्भन् तु कुर्वीत त्रिꣳ प्रक्क्रमपदेषु च। ग्रस् सङ्ग्रामञ् जम्पति ग्रमागमम्या इति ॥४४॥ काष्ठकश् च समग्ग्रश् च हिमवान् केशवस् तथा। चत्त्वार्य्येतान्न्यसङ्ख्यानि श्रुतितोऽध्वगुहागुणैः ॥४५॥ **वर्णसञ्ज्ञास् तु संयोगस् संहिता करणन् तथा। मात्त्रा प्रमाणं हस्तश् च स्वराꣳ कम्पा विवृत्तयः ॥४६॥ स्वरभक्तीꣳ पादवृत्त्वं वृत्ती भुक्तमभुक्तयोः। एतत् क्रमेण पूर्वोक्तमथातꣳ** क्रमलक्क्षणम् ॥४७॥ **इत्त्यष्टमोद्ध्यायः॥**

द्विपदां संहिताङ्ग कृत्त्वा विरमेत् तु यदा पदम्। पूर्वमुत्सृज्ज्य संयोज्ज्यमुत्तरेणोत्तरम् पदम् ॥१॥ असि तस्स्य तस्स्य ते। त्रिपदान्त्यवसानानि यथा स्यात् त्रिपदꣳ क्रमः। पूर्वमुत्सृज्ज्य मेधावी प्रक्क्रमेत् पुनरेव तु ॥२॥ देवतयो(दु ?)यामि। चतुष्क्रमस् तथैव स्स्यात् त्रिपदेन विधिस् स्मृतः। पदम्पदन् त्यजेत् पूर्वम् प्रक्क्रमेत् पुनरेव च ॥३॥ देवेब्भ्य एमेनत्। स्वरान्त्यनि(दु ?)दादी स्तान् स्वरसन्धिसमीरितान्। त्रिक्क्रमाञ् जनयन्त्येते उभयोष् षत्त्वणत्त्वयोः ॥४॥ उपोपेन्नु ब्रह्मणोद्धरति ऋतस्स्यादित् शयथेमपाचीन् मोषूणः। उकारꣳ पदयोर् मद्ध्ये यत्त्राऽपृक्तꣳ परम् भवेत्। स त्रिकस् त्रिक्क्रमो ज्ज्ञेयस् तथैवाकारसाविशेत् ॥५॥ उदुत्त्यम्। यत्त्र त्त्वेव समेयाता हेतू त्रिकमकारकौ। अन्त्ययोꣳ पदयोर् मद्ध्ये स चतुष्कचतुष्क्रमः ॥६॥ स पुनरैमीत्त्येद् वृक्क्षस्स्य। पदान्तेषु प्प्रगृह्य्याणामित्त्यकारो निदर्शनम्। न क्क्रमस्स्याऽवसाने तु न च स्स्यात् संहिताम् प्रति ॥७॥ उर्वी रोदसी। ऋगर्धर्चानुवाकान्तास् तथाप्प्येकपदञ् च यत्। विसंहितमसन्धेयं संहारꣳ केवलस् स्मृतः ॥८॥ अनुदृश्श्यायजन्त कवयः। अनुदात्तम् पदम् पूर्वं सु(स्व?)राद्द्च्चुच्चैꣳ परम् प्दम्। प्रक्क्रमे सन्ध्यमानानामुच्चैꣳ-

करणमादिशेत् ।।९।। जात्यादीनामशेषाणान् तिर्यक् प्रक्रमण स्मृतम् । अनन्यपूर्वमेतेषामुदात्तादेव निर्दिशेत् ।।१०।। स्वरितम् परपद स्यादृजु॰ प्रक्रामयेद् बुधः । परमे व्योमन्, पत्नि स्स्वो रोहाव । स इत्यत्तर तथा पूर्वमित्पदन्…तत॰ परम् ।।११।। स्वरादिना तृतीयेन क्रमन् तत्र विनिर्दिशेत् । सेश् चैव तु तथा स्यातामुपदे परतस् स्थितः ।।१२।। सन्धिना तु यथोक्तेन तञ् चतुष्क्रममादिशेत् । द्विपदम् प्रक्रमात् पूर्वम् पर-याङ्गिरस॰ परम् ।।१३।। त्रिक्रमम् बालखिल्या वै माषकुम्भ्याञ् चतुष्क्रमम् । पुनरुक्तपदे पूर्वम् परिहारन् तु वै भवेत् ।।१४।। कृत्वा प्रक्रमसन्धिन् तु संहरेत विचक्षणः । देवा वास्तो स्वाहेति । अतोऽन्यत्र तु सन्धाय पुनरुक्तपरे पदे ।।१५।। द्विपदन् त्रिपदङ् कुर्या-दुक्तप्रक्रमलक्षणम् । सवितो वयतु । प्रक्रमेषु यथाशास्त्रलँ लक्षणवँ विहितङ क्रमात् ।।१६।। वेष्टेष्वेव तु सन्धीनामत ऊर्ध्वन् निगद्द्यते । षत्वणत्वमुपा(चा)रो दीर्घत्वन् तच् चतुष्टयम् ।।१७।। पदे यस्मिन् निवर्तेत तत् समापाद्द्यलक्षणम् ।। **नवमोऽद्ध्यायः ।।**

वेष्ट॰ परिग्रहश् चैव संहारश् च विवर्तनः । आद(व ?)र॰ परिहारश् च शब्दा॰ पर्यायवाचकाः ।।१।। अवग्रह समापाद्द्यम् प्रगृह्ययन् नैधनानि च । सयँयोज्ज्य पुनरावृत्ति॰ परिहार्याणि शास्त्रतः ।।२।। सुषुपुषी उर्वी इति । परिहारे विधिवँ विद्द्यात् सयँयोज्याऽब्भ्यस्यते पुनः । इत्यन्ता संहिताङ कृत्वा पदवत् पुनरारभेत् ।।३।। प्रप्रायमग्नि॰ प्रप्रेति प्रप्र । अकारान्तम् पदयँ यत्र दीर्घवँ वा यदि वा प्लुतम् । एसन्धिस् तत्र कर्तव्य॰ परिहारेषु नित्यशः ।।४।। प्रदातारम्, सुगावः, उपयाम इति । सन्धिवर्णेषु शेषेषु विवृत्तिस् स्यात् स्वरे परे । उकारान्तवँ वकारस् स्यादिकारे ईत्वमादिशेत् ।।५।। अंहोमुचे, अनुमत्या, अष्टाकपालः । नत्यक्षराद् विसृष्टस् तु रेफङ कुर्याद् विवर्तने । आवर्वरिति रेह्येते(?)कण्ठ्यपूर्वास् तु नित्यशः ।।६।। मयोभूर् वातः, वेन आवः । यक्ष्वा ह्येते भुवो ह्येको ज्ञेयो रेफविवर्जितः । अन्ये सरेफा॰ कर्तव्या भुवशब्दा॰ प्रयत्नतः ।।७।। ऋतावा यज्ञियो भुवः । अकारात् तु पुन॰ प्रातस् स्वर् भु(व)स् त्वहरह॰ कः । दोषावस्तरजीगर्त॰ प्रणेतस् सत्र(र्व ?)तस् तथा ।।८।। उद्गात॰ प्रातरुन्नेतर् होतर् नेष्टस् तथैव च । द्वारविभरजागश् च ह्वारभास् सत्र(?)तस् तथा ।।९।। एते पदविशेषास् स्यु॰ पृथक्त्वेन समुद्धृताः । रेफत॰ परिहार्यास् स्युर् नित्यञ् **चारायणीयके** ।।१०।। अवग्रह समा-

पादद्वयम् प्रगृह्यन् नैधनानि च । आदरं पदव······स् तु ऋते दुरोहणादिति ॥११॥ अश्श्ववन्तम् बर्धन तत् हरोहणम् । विनते षत्त्वणत्त्वे तु कण्ठ्यव्यवहितौ यदि । पृथगेकपदे तौ तु न तत्रादरमादिशेत् ॥१२॥ शुक्तवँ विषजन्ति, अपऽ प्रणयते । स्वयन् तौ रेफलोपस् स्यादुपद्वा स्यात् परिग्ग्रहे । स्वर्बा यन् तु सकारेण गुरुणाऽथ विनिर्दिशेत् ॥१३॥ ऋते दुरोहणादेव निवृत्तानामतऽ परम् । नैधनावग्ग्रहे स्यातान् तौ तु ज्ञेयौ यथापदम् ॥१४॥ दुन्दुभः । प्रथमान्तम् पदयँ यत्र तृतीयत्त्वम् परिग्ग्रहे । पञ्चमा अ विकारास् स्युरेवमाहुर् मनीषिणः ॥१५॥ यज्ञमानुषक् । सर्वेषान् तु स्स्वराधीनायँ यकारे स्स्याद् विवर्तनम् । इकारे ह्रस्स्वदीर्घेण सवर्णेनैव निर्दिशेत् ॥१६॥ ऋतवत् पृतबा इहोइतौ । इतिकारपरान् सर्वान् स यँ युक्तान् कामयेद् बुधः । असयँ युक्तमिकारेण न क्क्रमन्ति च्छवर्जिता ॥१७॥ इतिकारपरा स्वसामिति स्वसा छायमिव । मोक्क्षपूर्वे नु वा कान्ते प्रक्क्रमान्ते तु सारणा । तौ तु नीचावसानौ चेत् पूर्वे चैव विनिर्दिशेत् ॥१८॥ यदक्षरन् त्यजेन् मोक्क्षम् पदकाले तु नित्त्यशः । तदेवादर्शयेत् पाठन् नीचस्स्थे ग्रहणे पदे ॥१९॥ इतिकारपदम् मोक्क्ष स्वराद्द्वयङ ग्रहणम् पदम् । अन्त्यवर्णम् पुरस्कृत्त्य पूर्ववर्णे विनिर्दिशेत् ॥२०॥ हन्न्यमाने पदे नीचे पूर्वाङ्गे विनिहन्न्यते । पदवन् नीचपूर्वे स्यान् नीचस् स्यादुच्चपूर्वके ॥२१॥ मोक्क्षान्ते स्वरितेत्त्यर्थे वर्णशेषाद् विमोक्क्षणम् । अनुसन्धाने पराङ्गे पदवच् च निहन्न्यते ॥२२॥ मोक्क्षान्ते द्विपदवँ वर्ण साधारत्त्वे स्थितयँ यदि । ग्रहणन् तवँ विजानीयात् ततपूर्वे मोक्क्षणम् भवेत् ॥२३॥ मोक्क्षग्ग्रहणसन्धाने स्पन्दनन् दृश्श्यते यदि । स्पन्दन सारणङ कुर्यात् तत्पूर्वे मोक्क्षणम् भवेत् ॥२४॥ स्वरिताद् ग्रहणन् नीचम् पादशेषाद् विमोक्क्षणम् । पदवन् नीचपूर्वस् स्यात् तरीचेस्(?)स्यादुच्चपूर्वके ॥२५॥ मोक्क्षान्ते स्वरितवँ वोच्च स्वराद्द्वयङ ग्रहणम् पदम् । उच्चस्स्थवँ वापि नीचस्स्थवँ वर्णशेषाद् विमोक्क्षणम् ॥२६॥ एकारान्तम् पदम् मोक्क्ष स्वराद्द्वयङ ग्रहणम् पदम् । एकारे मोक्क्षणङ कुर्यादकारे ग्रहणन् तथा ॥२७॥ सविसृष्टे भुवो मोक्क्षमकाराद्द्वयम् परम् पदम् । विसृष्टे मोक्क्षणङ कुर्याद् वर्णो(?)वर्णशेषवँ विवर्जयेत्॥२८॥ मोक्क्षणादुच्चकङ गच्छेद् वर्णमाद्द्य परे पदे । द्वितीयङ ग्राहयेद् वर्णम् मोक्क्षकाले तु नित्त्यशः ॥२९॥ पुनरुक्तावसानन् तु स्वरिते दृश्श्यते यदि । ग्रहणमनुदात्ते चेदुदात्ते मोक्क्षणम् भवेत् ॥३०॥ अनुतोदात्तादि-

सर्वेषावँ वर्णादिस्स्मरणम् भवेत् । द्विरुदात्तन् तथाद्द्यञ् च द्वितीये चैव निर्दिशेत् ।।३१।। ब्रह्मचारी स्वचरिते मेधावी कर्मकृत् तथा । प्रियश् च धनदश् चैव यश् च विद्ध्याम् प्रयच्छति ।।३२।। श्रोत्रियश् शुश्रूषणश् च श्रद्धावान् प्रश्नकृत् तथा । दमशमसमायुक्तस् तीर्था-न्न्येतानि ब्रह्मणः ।।३३।। पृथिवीवँ वित्तपूर्णान् त्रिर् दत्त्वा यत् फलमश्नुते । परस्य तपसश् चैव तत्(स्यात्)स्वाद्ध्यायिनि द्विजे ।।३४।। के चित् साङ्ख्येन गच्छन्ति के चिद् योगेन योगिनः । के चिदेव महात्मानश् वरमस्स्याद्ध्ययनेन तु।।३५।।सर्वशास्त्रविदो ये च ये च क्रमविदो जनाः । एकार्थभावोपगतास् ते हरिम् प्रविशन्ति वै ।।३६।। षट्पञ्चाशत् प्रथमे वै त्रिंशच् छ्लोका द्वितीयके । तृतीये त्रिंशच् चैवोक्ता एकोनोनाश् चतुर्थके ।।३७।। षट्त्रिंशत् पञ्चमे प्रोक्तास् सप्त चत्वार एव हि । चत्वारिंशदष्टमे वै नवमे तु त्रयोदश ।।३८।। चत्वारिंशत् तु दशमे श्लोका वै परिकीर्तिताः । एकत्रैव तु विख्यात श्लोकानान् तु शतत्र-यम् ।।३९।। चत्वारिंशदधिकवँ वै शास्त्रञ् चारायणीयकम् । अमत्सरे इदन् देयम् मत्सरे न कदा चन ।।४०।। मत्सरे तु भवेद् दत्तन् न्युप्तम् बीजमिवोषरे । य इदम् पठते नित्त्यम्̐ यश् चाऽप्यद्ध्यापयेद् द्विजम् ।।४१।। अस्स्यार्थम् बुद्ध्यते यो वै ब्रह्मलोक स गच्छति ।। इति चारायणीयशिक्षायान् दशमोऽद्ध्यायः ।। यथाप्सु चरताम् मार्गो मीना-नान् नोपलभ्यते । आकाशे च विहङ्गानान् तद्वद् धस्हगता श्रुतिः ।। गीते शीघ्रे अलब्धश् चाल्पभाषश् च षडेते पाठकाधमाः(?)।। पाठस्स्य तु दशविधा गुणवृत्तिस् तद् यथा रक्तम् १ पूर्णम् २ अलङ्कृतम् ३ प्रसन्नम् ४ व्यक्तम् ५ विक्रुष्टम् ६ श्लक्ष्णम् ७ समम् ८ सुकुमारम् ९ म[१]—···

५. कौहलीयशिक्षा (कौहडेयशिक्षा ?)[२]

अथ शिक्षाम् प्रवक्ष्यामि कौहलीय(?)मतानुगाम्। स्वरादिनिर्णयस्

१. वस्तुतश् चारायणीयशिक्षा दशमाद्ध्यायसमाप्तौ समाप्तेव प्प्रतीयते । यथाप्सुचरतामित्यादिको भागस् तु शिक्षान्तरस्स्याऽ-शोऽवगम्यते।नारदीयशिक्षायाश् प्रथमे प्रपाठके तृतीयायाङ्कण्डिका-याङ् "गानस्य तु दशविधा गुणवृत्तिः" इत्त्यादिकश् पाठश् प्राप्यते । तस्मादस्माभिरुपबन्धे एतत्सम्बन्धे यदुक्तन् तत् सम्म्यग् विमृश्यैव ग्राह्यं सुधीभिः । दशमाद्ध्यायान्ते प्रोक्ता श्लोकसङ्ख्या च विस्-श्यैव दृश्यते । २. एषा शिक्षा साधुरामसम्पादिता वैदिकाद्ध्ययना-ऽनुसन्धानपत्त्रिकायाम् [J.V.S.] १९३५ तमे वर्षे स्ताब्दे मुद्रिता ।

तत्त्र क्रियते तन् निबोधत ॥१॥ **उदात्तश् चाऽनुदात्तश् च स्स्वरितᳲ प्प्रचयस् तथा**। इति चत्त्वार भागे (?) हि स्वराᳲ प्प्रोक्ता मनीषिभिः ॥२॥ उच्चैरुच्चार्यते यस् तु स उदात्त उदाहृतः। आयामो दृढता सौक्क्ष्म्यङ्ग गात्त्रेऽङ्गेषु तथा गले। उच्चत्त्वकारकानेतानाहुᳲ प्प्राज्ज्ञा विशेषतः ॥३॥ नीचैरुच्चार्यते यस् तु सोऽनुदात्तोऽभिधीयते। प्प्रस्स्रता मृदुता स्थौल्ल्यङ्ग गात्त्रादेᳲ कारकवँ विदुः ॥४॥ नीचत्त्वे स्त्वरितᳲ प्प्रोक्तस् तयोस् सन्धान इष्ष्यते। तस्स्य तु स्स्वरितस्स्याऽऽद्द्यमर्धमुच्चैस्तरावँ विदुः। शेषस्स्याऽर्धस्स्य नीचत्त्वङ्क किन् चित्त्वाद् भृशमिष्ष्यते ॥५॥ केचिदस्स्यादिमम् भागमुदात्तसदृशवँ विदुः। अनुदात्तसमश् शेष एतावन्तो द्द्विधा स्स्मृताः ॥६॥ प्प्रचयᳲ कत्थ्यते सद्भिरुदात्तसदृशश्श्रुतिः ॥७॥ **स्वारास् सप्तविधा ज्ञेया** वक्क्ष्यन्ते ते विशेषतः। नित्त्यᳲ क्षैप्प्रोऽभिनिहितᳲ प्प्रश्श्लिष्टᳲ प्प्रातिहतस् तथा। पादवृत्तस् तथा तैरोव्यञ्जनस्स्वरितोऽपि च ॥८॥ अणुमात्त्रक इत्त्येके स्वरमन्न्यम् प्प्रचक्क्षते। उदात्तादुत्तरो नीचस् सन्धाने स्वरितस् स्मृतः ॥९॥ स्वारोदात्तपरश् चेत् स्यात् तदा निहत इष्ष्यते। स्वरितस्स्याऽस्स्य मन्न्यन्ते प्प्रज्ज्ञानम् प्प्राकृतस्त्विति ॥१०॥ स्वरितादुत्तरो नीचस् सन्धौ प्प्रचय इष्ष्यते। बहुत्त्वेऽथ तथा ते स्स्युस् स्वारोदात्तपरो न तु ॥११॥ इवर्णोकारयोस् सन्धौ यवभाव उदात्तयोः। तत्त्र यस् स्वर्यते स्स्वारᳲ **क्षैप्प्र** एष उदाहृतः ॥१२॥ अविकारस् त्वसावेव **नित्त्य** इत्त्यभिधीयते ॥१३॥ ओकारो य उदात्तस् स्यादेकारश् च पदान्तगः। तयोर् यस् स्वरिते सन्धौ निहतेनोत्तरेण तु। एषोऽ**भिनिहिताक्ख्यस्** तु स्वरᳲ प्प्रोक्तो मनीषिभिः ॥१४॥ एकादिष्ट उदात्तेन नित्त्यᳲ **प्प्रातिहता**भिधः ॥१५॥ द्द्वयोरुकारयोस् सन्धावुदात्तपरयोᳲ क्क्रमात्। तत्त्र यस् स्वर्यते स्स्वारᳲ **प्प्रश्श्लिष्टस्** सोऽभिधीयते ॥१६॥ तृतीयो वा चतुर्थो वा भागो निहत उच्च्यते। **पादवृत्ता**भिधस् स्वारो विवृत्तौ यᳲ पदस्स्य तु ॥१७॥ **कम्पेषु** प्प्रथमस्स्वारो **अणुमात्त्रिक** इष्ष्यते। त्त्रयाणामादितस् तेषु सन्निपातो मिथो यदि॥ अपरᳲ प्प्रथमस्स्यार्धन् निहतन् तु विधीयते ॥१८॥ तृतीयो वा चतुर्थो वा भागो निहत इष्ष्यते। प्प्रश्श्लिष्टस्स्य च सयँयोगस् तेषामन्न्यतमेन चेत् ॥१९॥ स्वेच्छाप्प्रयोग इच्छन्ति **कम्पन्** तत्त्रापि केचन। अदीर्घन् दीर्घवत् कार्यन् तत्त्र ह्रस्स्वस्स्य कर्षणात् ॥२०॥ अथ स्स्वायम्भुवे काण्डे **कम्पाᳲ** केचिदुदाहृताः। तत्त्रोदात्ताᳲ प्प्रयोक्तव्व्या निहताश्स् तु पूर्ववत् ॥२१॥ वीर्यम् बलमिति ह्य्यत्त्र ह्र-

स्स्वरᳵ कम्प उदीरितः । तन्न्वा स्वायामितीत्त्यादि दीर्घᳵ कम्पो विधी-
यते ॥२२॥ ते अस्मदिति वाक्क्याशे केश् चित् कम्पो न पट्ठ्यते ।
लक्क्षणप्प्रतिकूलन् तद् ब्रुवते केऽपि सूरयः ॥२३॥ ये पदन् न हतङ्
कस्मात् स्यादानर्थक्क्यमस्स्य तु। एवम् बहुविधा दोषाᳶ प्रदृश्श्यन्ते मनी-
षिभिः ॥२४॥ अविनीते तु पाठेऽस्मिन् व्यक्तयस् साधुरिष्ष्यते । व्यक्तयो
बहुला वेदे दृश्श्यन्ते स्स्वरवर्णयोः ॥२५॥ उच्च्यन्ते **विक्क्रमास्** तेऽपि
विज्ज्ञेयाष् षड्विधा बुधैः । उभयस्स्वरितᳵ कश् चिदुभयोदात्तकᳶ
परः । उदात्तपूर्वकस् स्वारपर एकस् तु विद्द्यते ॥२६॥ एकस्स्य विप-
रीतोऽन्न्यस् तथा प्प्रचयपूर्वकः । परोदात्तस् तथा स्वारपर एव निबो-
धत ॥२७॥ उभयोस् स्वारयोर् मद्ध्ये निहतो यत्त्र दृश्श्यते । उच्च्यते
विक्क्रमस् त्वेष उभयस्स्वरिताभिधः ॥२८॥ इतरे विक्क्रमा एवमूहनीया
मनीषिभिः । प्प्रयत्नस् स्याद् दृढतरो विक्क्रमेष्ष्वेषु सय्ँयतः ॥२९॥
उदात्तान्न्यनुदात्तानि बहुलानि प्प्रता चा ?)न्यपि । निरन्तराणि
दृश्श्यन्ते स्वरितस्स्य न संहतिः॥३०॥ उदात्तास् सहका यत्त्र दृश्श्यन्ते
च निरन्तराः । उच्चादुच्चतरन् तेषु क्क्रमात् तत्त्र विधीयते ॥३१॥
संहतावनुदात्तानान् नीचान् नीचतरव्ँ विदुः । स्वरितस्स्य सन्निपाते
कम्पस् त्वभिहितᳶ पुरा ॥३२॥ प्रथमान् विक्क्रमान् बुद्ध्वा सम्म्यगु-
च्चारयेदृषिम् । यस् तु विप्प्रो विशेषेण श्रेयो नित्त्यमभीप्सति ॥३३॥
नवप्प्रकारव्ँ विज्ज्ञेयम् पदानां स्वरलक्क्षणम् । अन्तोदात्तमथोदात्त-
माद्द्युदात्तमुदात्तकम् ॥३४॥ मद्ध्योदात्तं ह्युदात्तन् च निहत-
स्स्वरितन् तथा । एकस्स्वरितमित्त्येताᳶ पदशब्द (**पदशय्या ?**) नव
स्स्मृताः ॥३५॥ **स्वरान् हस्तेन विन्न्यसस्येद्** विपश्चिद् दक्क्षिणेन तु ।
श्रेयो विपुलमन्न्विच्छन् न सव्व्येन कदा चन॥३६॥तेन चेन् निष्फलन् तस्स्य
ब्ब्रुवते ते विपश्चितः । अविदोषस् तथा कार्यस् तत एतद् विजानता॥३७॥
**कनिष्ठिकाऽनामिका च मद्ध्यमा च प्प्रदेशिनी नीचस्स्वारधृतोदात्तानङ्-
गुष्ठाग्ग्रेण निर्दिशेत्** ॥३८॥ विन्न्यसस्य द्विस्स्वरं सौम्म्यम् मद्ध्यमे
पर्वणि स्स्पृशेत् । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्त्य स्वर्गे महीयते ॥३९॥
अतोऽन्न्यथा तु यो मर्त्त्यो निर्दिशेन् मतिमोहितः । स गच्छेन् नरकङ्
घोरम् पापयोनिषु जायते ॥४०॥ स्वरविन्न्यासशीलस् तु हस्तेन वेद-
वित्तमः । यस् तस्स्य गुणदोषौ यौ तत्त्र तौ फलदौ स्फुटम् ॥४१॥ ईजान-
स्स्य यथा तेन दाक्क्षायणसवो मुखः । तस्मात् तत्त्राऽवधातव्व्यं श्रेयो
विपुलमिच्छता ॥४२॥ **अधीत्त्य विधिवत् पूर्वमृषिमाचार्यतश् शुभात्** ।

अनन्तरम् पदाद्ध्याय४ कर्तव्यो धीमता ध्रुवम् ।।४३।। **ततः क्रम-मधीयीत स्स्वरसंस्कारसय्युतम्** । **एवन् त्वेवाऽधीयानस्स्य श्श्रेयो भवति नित्यदा** ।।४४।। **यस्स्याम् पदक्क्रमा(कृदा ?)त्त्रेयो वृत्तिकारस् तु** कर्ण्णिनः (कुण्डिनः ?) । ता विद्द्वांसो महाशाखाम् भद्द्रमश्नुवते महत् ।।४५।। **क्रमो द्द्वाभ्ध्यामनुक्क्रम्म्य प्रत्त्यादायोत्त्तरन् तयोः । उत्तरेणैव सन्दद्ध्यादर्धर्चान्तं समापयेत्** ।।४६।। यथालक्क्षणमव्व्यग्ग्रय्यँ यथान्यायं समाचरेत् । तर्हि तावत् पदम् पूर्वन् तयो४ पदवदुत्तरम् ।।४७।। **आवृत्तिरवसानस्स्य प्रग्ग्रहस्स्य च नेष्ष्यते । आत्त्रेयेण तथाप्प्यत्त्र सा** तयोस् त्वभिधीयते ।।४८।। आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्परय्यँ यत्त्र दृश्श्यते । त्रिक्क्रमन् तवँ विजानीयान् मोषूण ऊ षु णस् तथा ।।४९।। त्रिक्क्रमे वक्क्ष्यमाणे तु प्रथमे त्रिपदक्क्रमः । मद्ध्यान्ताभ्ध्यान् ततस् तेषु न विशेषस् तत४ परम्।।५०।।ममत्तानि पदानि स्स्युर् यानि प्प्राप्तानि तस्स्य तु । पुनस् सुवरकर् होतरमृतराविर् विवश्च कः । अजीगरिति रेफण सहाऽऽयत्ता पदावलिः ।।५१।। **एवङ् क्रममधीयानस् सर्वदोषविवर्जितः । श्रेय४ परमवाप्नोति दैवत्त्वमधिगच्छति** ।।५२।। य इच्छति जटावँ वक्तुं स विप्प्रो वेदवित्तमः । तस्स्य-कीर्तिर् विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ।।५३।। पदद्द्वयमनुक्क्रम्म्य व्युत्क्रम्म्योत्क्रम्म्य सन्धिमत् । यथावत् स्वरसय्युक्तम् प्रयुञ्ज्यात् सा **जटा** मता ।।५४।। **संहिता प्रकृति४ प्रोक्ता पदस्स्यैतत् क्रमस्स्य तु । जटाया४ प्रकृतिस् त्वेष इति नित्स्यन् निबोधत** ।।५५।। जटायावँ वक्क्ष्यमाणायाङ्कम्पसन्धिस्स्वरादयः । अवधाय प्प्रयोक्तव्व्या निपुणन् तदुदीरितम् ।।५६।। **प्रातिशाक्ख्यादिशास्त्रज्ज्जस् सर्वशिक्क्षाविशारदः । बुद्धिशक्तिसमेतो यस् स जटावँ वक्तुमर्हति** ।।५७।। यदधीतमविज्ज्ञातन् निगदेनैव शक्क्यते (शब्द्यते ?) । अनश्नाविविशु·· (अनग्नाविव शुष्कैधो ?) ततो (न तज् ?) ज्वलति कस्स्य चित् (कर्हि चित् ?) ।।५८।। **तिस्स्रस् तु वृत्तयो वाचो द्द्रुतमद्ध्यविलम्बिता । प्रयोज्ज्या नियतवँ वेद एवम् प्राज्ज्ञा४ प्रचक्क्षते** ।।५९।। अन्न्यत्त्वय्यँ यदि वृत्तीनाङ् क्रमणामत्त्र भिन्ता । वृत्तिम् प्रति विशेषस् तु मात्त्राया भिद्द्यते ध्रुवम् ।।६०।। अभ्भ्यासार्थे द्द्रुतावँ वृत्तिम् प्रयोगार्थे तु मद्ध्यमाम् । शिष्ष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिवँ विलम्बिताम् ।।६१।। **वेदक्क्रमो** (वेदकामो?) द्द्रुतावँ वृत्तिम् बुद्धिकामस् तु **मद्ध्यमाम् । कुर्वीत वेदवित्** वृत्तिं (वेद-विद् वृत्तिं ?) स्वर्गकामो विलम्बिताम् ।।६२।। आसुरादिप्प्रमादद्द्वा श्चेद् दुर्गतिवँ विपरीतकः । यदन्न्यन् नियतय्यँ याति विद्द्यादेव ततो

द्विजः ॥६३॥ तत्रैवम् मन्यते केचित् सर्वशास्त्रविशारदाः । मद्ध्य-मैव प्रयोक्तव्या निपुणम् तदुदीरितम् ॥६४॥ स्वराक्षरसमानानाम् वृत्तिवेदप्रवर्तिनाम् । मात्रायाः कथनङ्कर्तुङ्कैर··· ण्येन शक्यते ॥६५॥ तस्माद् वृत्तिः प्रयोक्तव्या मद्ध्यमा वेदवित्तमैः । एवं सुसंस्कृतन् नित्यम् प्रयुक्तम् ब्रह्म राजते ॥६६॥ **क्रमविक्रम-सम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम् । नीचोच्चस्वारसम्पन्नाम् वदेद् धृत-वतों समाम्** ॥६७॥ बहुशो मन्यते **मात्रालक्षणन्** तन् मनीषिभिः । तेषुतेष्वेव कार्येषु प्रग्रह···॥६८॥ एकद्वित्रिक्रमेणैव मात्रा-कालम् मनीषिणः । शब्दैर् निदर्शयन्त्यत्र चाषकाककलापिनाम् ॥६९॥ एवम् बहुविधम् **मात्रालक्षणम्** ब्रुवते बुधाः । तत्रतत्र प्रबोद्ध-व्यमात्मनश् श्रेयमिच्छता ॥७०॥ ब्रह्मणः **प्रणवङ्** कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोङ्कृतम् पूर्वम् परस्ताच् च विशीर्यते ॥७१॥ प्रणवाद्द्यास् सर्ववेदाः, प्रणवोपरि च सुस्थिताः ·· । प्रणवस् तु सदा कार्यो वेदारम्भे मनीषिभिः ॥७२॥ अद्ध्यर्ध··· तयो योऽस्य तन्नादस् त्वेकमात्रिकः । त्रासुरर्धर्धवं (?) वा द्वयन् तथा ··· ॥७३॥ वेदस्थ-प्रणवे तु स्यात् समकारो द्विमात्रिकः । स्वरमात्रन् द्विमात्रवं वा व्यञ्जनन् त्वणुमात्रिकम् ॥७४॥ **काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ काल इष्यते । दशाष्टपञ्चमात्रास् स्युस्** तन्त्राणाञ् च त्र्यहम् भवेत् ॥७५॥ विश्रमो न समासस्य··· । मद्ध्ये तु पदवाक्ये वा अदृष्टार्थो निषिद्ध्यते ॥७६॥ **रेफस्य ऊष्मसंयोग एष याति** स्वरात्मताम् । ··· समानकरणरूपभाक् ॥७७॥ **ऋकार आदिरणुमात्रो मद्ध्ये रेफोऽर्ध-मात्रिकः । अणुमात्रस् तथाऽन्त्यांशो मद्ध्ये भक्तिर् विधीयते** ॥७८॥ अनुस्वा ·· संयोगादिर् यदि स्थितः । ओष्ठ्यस्वरान्ते चाऽप्येवन् निपुणन् तन् निबोधत ॥७९॥ अ ·· र्योर् विद्द्यते यव्य तद्वियाम् प्रय ·· । शास्त्रमेतत् त ··· । ···सव्य ऋषिरस्य प्रसिद्ध्यति ॥८०॥ शिक्षामिमान् तु योऽधीते वेदतत्त्वप्रकाशिकाम् । अतुलामश्नुते कीर्तिम् परे (ब्रह्मणि लीयते) ॥८१॥ **इति कौहलीयशिक्षा समाप्ता ।**

६. सर्वसम्मतशिक्षा[1]

गणेशं वरदन् देवम् प्रणिपत्य गजाननम् । द्वित्वादीनाम्

---

१. पूर्वममुद्रितैषा शिक्षा दिल्लीस्थसरस्वतीविहारपुस्तकालयात् प्राप्ता । पूर्वम् मुद्रिता सर्वसम्मतशिक्षाऽन्यैवेति तद्द्रष्टारः ।

प्रवक्क्ष्यामि लक्क्षण सर्वसम्मतम् ॥१॥ स्वराद् द्वित्त्वमवाप्नोति व्यञ्जनवँ व्यञ्जने परे ॥२॥ स्पर्शो लकारपूर्वो यो ल(व ?)पूर्वश् च द्द्विरुच्च्यते ॥३॥ स्वरपूर्वस्स्य रेफस्स्य परस्ताद् व्यञ्जनं स्थितम् । आपद्द्यते द्विवरणन् तद् वर्णमात्तरे परे सति ॥४॥ सयँ योगादिरियाद् द्वित्त्वमनुस्स्वारात् परस्स्थितः ॥५॥ अनुस्स्वारो द्विरुच्च्येत सयँ योगे परतस् स्थिते ॥६॥ ह्रस्स्वपूर्वौ नङौ द्वित्त्वमापद्द्येते पदान्तगौ । अपि सुस्वरोत्तरावेव श्श्लिष्टे भवति नाऽन्न्यथा ॥७॥ **इति द्वित्त्वप्रकरणम्** । यत्त्र येन निमित्तेन द्वित्त्ववँ व्यञ्जनमश्नुते । द्वितीयस्स्य चतुर्थस्स्य तेन **पूर्वागमो** भवेत् ॥१॥ परपात्त्यातिभूते च ह्युपसर्गाश् च धाम च । पाथ एष च पूर्वेषु पूर्वञ् छश्रिमुजा इयुः ॥२॥ कुत्त्र चित् स्वरयोर् मद्ध्ये द्वित्त्वलँ लक्क्ष्यानुसारतः । पूर्वागमस् तथा तत्त्र ज्ञेयो वर्णविचक्क्षणैः ॥३॥ **इति पूर्वागमप्रकरणम्** ॥ अघोषादूष्मणो ह्यूर्ध्वं स्पर्शमात्तरे समास्स्थिते । सक्रुत् तत् तस्पर्शसस्स्थानस् तन्मद्ध्ये प्रथमागमः ॥१॥ **पदान्तस्स्याऽपदान्तस्स्य सषयोः परभूतयोः । प्रथमस्स्य द्द्वितीयत्त्वमपदान्तस्स्य शोत्तरे** ॥२॥ प्राप्ती **यत्त्र निवर्तेत द्वित्त्वन्** तदधुनोच्च्यते ॥३॥ स्वरेभ्यः प्रथमात् पूर्व ऊष्मा चैव विसर्गगो ॥४॥ अनुत्तमात् सवर्गीयात् सवर्णात् पूर्वतस् स्थितः ॥५॥ हशस्स्पर्शतरो लश् च वश् च सुस्पर्शपरस् तथा ॥६॥ नकारश् च पदान्तस्थो यत्रहात् पूर्वतस् स्थितः ॥७॥ एवमूष्मादयो वर्णा उक्ता द्वित्त्वविवर्जिताः ॥८॥ **ऋषिभिर् बहुधा प्रोक्तवँ वेदविद्भिस् तथापि हि । अद्ध्येतृभिस् समस्तैस् तु यद् गृहीतन् तदीरितम्** ॥९॥ ङकारादपदान्ताद् वै तधयोः परभूतयोः । यथाक्रमङ कगौ स्यातामागमाविति निर्णयः ॥१०॥ स्पर्शानायँ यवलानाञ् च मकारः पूर्वतस् स्थितः । तेषामत्रापनुयाच् छलिष्टे सवर्णमनुनासिकम् ॥११॥ ङात् को भवेट् टनात् तस् तु सषयोः परभूतयोः ॥१२॥ **शपूर्वस्स्य नकारस्स्य ञकारस् तैत्तिरीयके** ॥१३॥ **तकारश् शनयोर् मद्ध्ये काठके परिकीर्त्त्यते** ॥१४॥ अनूष्मप्रकृतेस् स्पर्शादुत्तमेऽनुत्तमाद् **यमान्** । वर्णयन्त्यानुपूर्व्येण वर्णक्क्रमविचक्क्षणाः ॥१५॥ इदानीं हस्तविन्न्यासभेदोच्चारणसिद्ध्ये । अनुक्तानामुदात्तादिवर्णानां सिद्धयेऽपि च ॥१६॥ **व्यञ्जनं स्यात् परस्स्याऽङ्गम् पूर्वस्स्याऽवसितम् भवेत्** ॥१७॥ परायुक्तमनुस्स्वारो योगादिर् भक्तिरेव च ॥१८॥ असवर्णम् परस्स्याऽङ्गमनुत्तस्थापरमक्क्षरम् ॥१९॥ पराङ्गोष्मपरस्स्पर्शो यमश् **चैवाऽङ्गनिर्णयः** ।

।।२०।। स्वरोत्तरोष्मणः पूर्वरेफस्य **सस्वरभक्तिता** ।।२१।। ऋकारस्य सस्वरूपन् तद् बुद्ध्वा बोद्धुं हि शक्यते । स्वरभक्तिमतो विद्द्या-दृकारमिह विस्तरात् ।।२२।। **ऋकारस्य सस्वरूपं हि श्लिष्टम् पाद-चतुष्टयम्** ।।२३।। पादेषु तेषु विज्ञेयावाद्यावन्ते सस्वरात्मकौ । अणू रेफस्य मद्ध्ये द्वौ विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ।।२४।। स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरन् तथा ।।२५।। स्वरपार्शान्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ ।।२६।। **हकारे पूर्वभागस् स्यादुत्तरश् शषसेषु च** ।।२७।। **हकारे सर्वं वृतावं विद्द्याद् विवृतामितरत्र तु** ।।२८।। पूर्वस्स्वरस्य चाऽल्पत्व-मित्त्वमुत्त्वमिति त्रयम् । एतत् त्रयं विसृज्यैव स्वरभक्तिं समुच्-चरेत् ।।२९।। स्वरभक्तिः परात् स्वारात् प्रचयत्वमवाप्नुयात् ।।३०।। स्वारे दीर्घे तु नाऽन्त्या या स्वतन्त्रा धूर्षदम् भवेत् ।।३१।। कामो मन्युस् तथा पापन् त्रिषु पूर्वेष तत्त्वतः । स्वरभक्तिं विजानीयादिकारो नैव सम्भवेत् ।।३२।। पुपूर्पौ त्रिषु पूर्वेषु शषहेषु परेषु च । रेफादुकार एव स्स्यात् स्वरभक्तिर् न विद्द्यते ।।३३।। अकारिषन् च णः पूर्वा रिरीषो रीरिषन्नपि । तारिषस् तारिषच् चेत् स्यात् स्वरभक्तिर् न विद्द्यते।।३४।। हशोत्तरो लकारश् च प्राप्नुयात् स्वरभक्तिताम् ।।३५।। करेणुः कर्विणी ··· ।। करेणू ··· ।। हरिणी ··· ।। या तु हंसपदा ··· ।।३७।। **वासशब्दा-दनुस्वारः पूर्वस्स्याङ्गन् न काठके** ।।३८।। न ह्यूष्मप्रकृतिस् स्पर्शः पूर्वाङ्गत्वमवाप्नुयात् ।।३९।। **अङ्गप्रकरणम्** ।। उदात्तादिस्स्वराधार-वर्णानामिह संस्थितेः । प्रोच्यते स्वरस स्थानमज्ञानाज् ज्ञानसिद्धये ।।१।। **यदेतद् देहदीर्घत्त्वमङ्गानान् दृढता च या । कण्ठाकाशस्य कृशता निमित्तान्युच्चजन्मनि** ।।२।। ह्रस्वत्वयं यच् च देहस्य तत्वङ्गानाम् मृदुता च या । कण्ठाकाशमहत्त्वञ् च नीचजन्मनि हेतवः।।३।। कारणं स्वरितोत्पत्तौ समाहारोऽनयोर् भवेत् ।।४।। **उदात्तश्श्रुतिरेवेति प्रचयस्य प्रसिद्धता** । उच्चात् परोऽनुदात्तो यस् स्वरितत्वम-वाप्नुयात् । तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञोऽयमुच्चपूर्वः प्रकीर्तितः ।।५।। **अमुञ् च पादवृत्तञ् च वदेदल्पतरम् बुधः** ।।६।। विवृत्त्याम् पदयोर् यस् तु पादवृत्तः प्रकीर्तितः ।।७।। स प्रातिहतनामा स्स्यात् स्वर्यते यस् तु संहिते ।।८।। **अत्यन्तमार्दवन् तत्र कार्यं स्वरविचक्षणैः** ।।९।। पादवृत्त-हतौ स्याताम् तैरोव्यञ्जनबाधकौ ।।१०।। हतस् सर्वावशब्दा-बध्यान् न हि प्रत्ययबाधकः । स्वरितादनुदात्ताश् च प्रचयत्व-मवाप्नुयुः ।।११।। स्वरितोदात्तयोर् यत्र परत्र सस्थितयोस् सतोः ।

स्वरितो न भवेत् तत्त्र प्रचयश् च निवर्त्यते ॥१२॥ एदोद्भ्यायँ
लुप्तस् स्यादकारस् तत्स्वरादिह । स्वरान्तरविधिवँ वक्क्ष्ये पूर्व
स्स्य विसतरात् ॥१३॥ लुप्ताकारोऽनुदात्तश् चेत् पूर्वोच्चसस्व
भवेत् ॥१४॥ **एषोऽभिनिहितो ज्ञेयो वदेद् दृढतरम् बुधः** ॥१५॥ इव
कारयोस् स्थाने यवत्त्वे सत्युदात्तयोः । तस्मात् परं हि यन्
स्वरितस् तस्य वै भवेत् ॥१६॥ नाम्ना तु क्क्षैप्र एव स्स्याद
दृढतरवँ वदेत् ॥१७॥ उकारादुच्चकान् नीचे ह्युकारे चोत्तरस्स्थित
ऊकार $\times$ क्रियमाणोऽत्त्र स्वरितस् सन्धितो भवेत् ॥१८॥ प्रश्लिष्
ऽप्युपदिष्टोऽयवँ **वदेन् मृदुतरम् बुधः** ॥१९॥ सयव स्वर्यते यत्त्र प
॥२०॥ पदान्तरोच्चपूर्वोऽपि नित्य एव च नाऽन्न्यथा ॥२१॥ उक्त
लक्क्षणशून्न्यो यस् स्वर्यते कुत्त्र चिद् यदि । **अल्पवायुर् भवेत् सोऽपि**
पादवृत्त इतीरितः ॥२२॥ नादाऽनुस्स्वारयोर् पूर्वं स्वरस् स्वरितभाक्
स्थितः । न ह्य्याक्क्षेपस् स्वरे तत्त्र नादेऽनुसस्वार एव सः ॥२३॥ **विरामे**
पञ्चमानान् तु नादसञ्ज्ञा प्रकीर्तिता ॥२४॥ यत्त्रैको मद्ध्यको नीचो
विक्क्रमस् स उदाहृतः । **स्वरितवँ विक्क्रमञ् चैव वदेद् दृढतरम् बुधः** ।
स्वरिते परभूते च स्स्वरितस्स्योत्तरार्धकम् । नीचङ् कुर्यात् **सकम्पश्**
च यथादीर्घन् तमुच्चरेत् ॥२५॥ द्वयोरेकम् भवेद् यत्त्र तत्त्रापि स्स्वर
उच्च्यते ॥२६॥ **तयोरेकोऽनुदात्तश् चेदुच्च एव तयोर् भवेत्** ॥२७॥
स्वारानुदात्तयोर् योगे स्वरितस् तत्त्र वै भवेत् ॥२८॥ एवोदात्तम् पदञ्
ज्ञेयमुदात्तद्द्वितयम् पदम् ॥२९॥ त्र्युदात्तवँ वा पदवँ विद्द्यान्
नित्त्यस्स्वारमथापरम् । सर्वानुदात्तमथ वा पदानाङ् कुत्त्र चित् पदम् ।
स समासस् त्र्युदात्तस् स्यादेकोदात्तद्द्व्युदात्तयोः ॥३०॥ यदेष्ववन्न्यद्
धि तन् नीचमेवमेव **पदस्स्थितिः** । एव शिष्टैरभिहितं स्वरूपवँ वैदिकस्स्य
तु ॥३१॥ परस्तात् पदकालोऽयम् पूर्वोच्चारण एव हि । नोपसर्गोऽ
वसानस्स्थो नीच$\times$ पूर्वस् तथा द्वयोः । त्रिषु मद्ध्यस्स्थितञ् चैव ह्य-
वानोऽवग्रहस् तथा ॥३३॥ **प्रापावान्न्वभिपर्य्युत्सु व्यतिन्न्यद्ध्यप्प्युप**
प्रति । **निस् सम् परोपसर्गास् स्युस् सप्ताऽत्त्र द्द्वादश स्स्मृताः**
॥३४॥ मास्तान् महित्त्वना नाकम् प्रिय धा विशतो षु णः । मो षू णश् चार्-
यमा याति पूषा धत्ताऽप्यधत्त यत् ॥३५॥ दक्क्षिणावर्ततोत्त्या प्र
ऋचा सादयतीति च । भूत्त्वा हरश् च मा वृक्क्षि भूता विश विश इत्त्यपि
॥३६॥ कृत्त्वा हरति धत्ते च लभते त्रिक्क्रमास् **स्मृताः** । दद्ध्ना तनकृति

चोद्गाता रोहतीति च विंशतिः ॥३७॥ आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्परयं
यत्र दृश्यते । **त्रिक्रमन्** तवं विजानीयान् मू(?)षू ण ऊ षु णस् तथा
॥३८॥ **संहितावत् क्रमे पूर्वम् परम् पदवदुच्चरेत्** ॥३९॥ **क्रमे त्यक्तम्
प्रगृह्यन् तदिति मद्ध्यन् द्विरुच्चरेत्** । इङ्ग्यञ् च यत् क्रमे त्यक्तमव-
सानन् द्विरुच्चरेत् ॥४०॥ अन्तस्थाभ्यः पवर्गाश् च स्वरेभ्यः
पूर्वतस् स्थितौ । **त्रिष्टुक् छन्दस्** तथाऽनुष्टुक् ककारान्तावितीरितौ
॥४१॥ **अन्यत्र तु पकारान्तावेताविति च निश्चितौ** ॥४२॥ पूर्वस्य
तु विधेस् तत्र वैपरीत्यमिति सुस्थितिः । वर्णद्वये विरामो वा स्वर-
योर् मद्ध्य ओष्ठ्योः । **पूर्ववर्णप्रयत्नेन न वदेदुत्तरम्** बुधः ॥४३॥
ओकारे परभूते च **वकारे चाऽधरस्य** च ॥४४॥ हकारमौरसवं विद्द्या-
दन्तस्थासु परासु च ॥४५॥ उत्तरे(मे)षु परेष्वेवन् नासिक्यत्व-
मिहाऽधिकम् ॥४६॥ नासाभ्यान् नोत्सृजेद् वायुमत्यन्तं हमसङ्गमे
॥४७॥ न वदेदुरसात्यन्तसन्तस्थाभिश् च सङ्गमे ॥४८॥ प्लुतो वर्णः
पदान्तस्थो नासिक्यो **रङ्गसञ्ज्ञकः** ॥४९॥ चत्वारः काठके रङ्गा
दीर्घा ह्यारण्यके विदुः ॥५०॥ **पञ्च** रङ्गाः **प्लुता दीर्घाश् चत्वारस्
तैत्तिरीयके** ॥५१॥ श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्घराँ उपहूताँ ममाँ प्लुताः ॥५२॥
दीर्घास् ताँ इभि देवाँ उ स्वाँ अहम् ममृवाँ अवा ॥५३॥ **नित्या
भवन्ति नासिक्या अनुस्वारोत्तमा यमाः** ॥५४॥ **अन्तस्थाश् च
हकारश् च स्वराश् चैव निमित्ततः** ॥५५॥ स्वराणामूष्मणाञ् चैव **प्रयत्नो
विवृतस् स्मृतः** ॥५६॥ संवृतत्वमकारस्य विशेषोऽयवं विधीयते ॥५७॥
स्पर्शानां स्पृष्टतावं विद्द्यादन्तस्थास्वीषदीरिता ॥५८॥ **नेमिवत्
स्पृष्टता सञ्ज्ञेया चतुर्थेषु विचक्षणैः** ॥५९॥ स्पर्शनायं यत्र संयं-
योगः पाठे यदि भवेत् तदा । **तयोराद्येश् श्रुतिर्** नास्ति विरामव्यञ्जन-
स्य च ॥६०॥ पदान्ते चोत्तरस्यादावेकवर्गेऽवसानगे । **पूर्ववर्णप्र-
यत्नेन न वदेदुत्तरम् बुधः** ॥६१॥ ओमः पवर्गसंयोगे प्रयत्नो नेष्यते
पृथक् ॥६२॥ विरामो मात्रिकस् तत्र ततोऽन्यत्र द्विमात्रिकः
॥६३॥ संहितायाञ् च पदवत् कार्यं यत्र संहितम् । प्रकृतिस्
सा तु विज्ञेया ज्ञानादेव फलम् भवेत् ॥६४॥ आदिवर्णे चतुर्थे च
सप्तमे दशमे तथा । द्वादशे च स्वरेष्वेषु **मात्राकालः** प्रकीर्तितः
॥६५॥ द्वितीयः पञ्चमश् चैव ह्यष्टमैकादशौ तथा । त्रयोदशाद्द्याश्
चत्वारो द्विमात्राः परिकीर्तिताः ॥६६॥ नवमस्य तृतीयस्य षष्-
ठस्य प्लुतता भवेत् ॥६७॥ **त्रिपाद्वालं लकारस् स्यात् पञ्चमानान्**

तु केवलात् । दीर्घात् प्लुताच् च कालो हि मात्त्रिकक्ष परिकीर्तितः ॥६८॥ पञ्चमानान् द्विमात्त्रत्वं ह्रस्स्वस्योपरि तिष्ठताम् ॥६९॥ विवृत्तौ पदयोर् मद्ध्ये एकमात्त्रक्ष प्रकीर्तितः ॥७०॥ पदमद्ध्येऽर्धमात्त्रा स्याद् विवृत्ताविति निश्चयः ॥७१॥ ह्रस्स्वादिर् वत्सानुसृतिरन्ते वत्सानुसारिणी । पाकवत्त्युभयह्रस्स्वा उभयदीर्घी पिपीलिका ॥७२॥ पदमद्ध्ये विवृत्तत्त्वम् भाष्यकारेण तस्य च । सामर्थ्यविहितक्ष कालो मात्त्रार्धम् प्रग्ग्रहेषु च ॥७३॥ प्रग्ग्रहेऽन्यप्प्रयुक्तत्त्वात् पादैकत्त्वमिति स्स्फुटम् ॥७४॥ कुर्वन्त्यद्ध्ययनं सर्वे पदैक्क्यम् परिगृह्य च ॥७५॥ नो चेत् सङ्ख्यातिरिक्तमृचिवत् (?) पदवच् च तत् ॥७६॥ अवसाने द्विमात्त्रत्त्वम् पदानामिति निश्चयः ॥७७॥ अनुस्स्वारस्स्य मात्त्रत्त्वं सयँयोगे परतस् स्थिते । अन्यत्त्राऽद्ध्येतृभिस् सर्वैर् द्विमात्त्रक्ष परिकीर्तितः ।अनुस्स्वारो द्विमात्त्रस् स्याद् रेफोष्मसु परेषु च । सयँयोगे परभूते स्यान् मात्त्रिकस् तु द्विरूपवत् ॥७९॥ ओष्ठ्ययोस् स्वरयोर् मद्ध्ये सयँयोगादिर् यदि स्स्थितः । विसर्गात् क्षपराद् ऊर्ध्वमुभयत्त्राऽर्धमात्त्रिकः ॥८०॥ इ-लमद्ध्ये (?) तु कालस्स्य मात्त्रार्धम् परिकीर्तितम् ॥८१॥ अर्धमात्त्रा भवेद् भक्तिर् वाक्क्यान्तेऽद्ध्यर्धमात्त्रता ॥८२॥ अवग्ग्रहावसाने तु मात्त्राकालक्ष प्रकीर्तितः ॥८३॥ ऋगर्धयोस् त्रिमात्त्रत्त्वमवसाने समीर्यते ॥८४॥ नासिक्क्यो व्यक्तिमद्ध्यस्स्थस् सपादो मात्त्रिको भवेत् ॥८५॥ समाप्तावनुवाकस्स्य मात्त्राणाम् पञ्चकं स्मृतम् ॥८६॥ अष्टौ दशेति विज्ज्ञेयम् प्रश्ने काण्डे यथाक्रमम् ॥८७॥ तन्त्राणां हि समाप्तौ (तु) त्र्यहक्ष कालः इष्ष्यते (इहेष्ष्यते) ॥८८॥ वेदस्स्योपक्क्रमे विद्द्वानवसानेऽप्प्यतन्द्रितः । उच्चरेत् प्रणवम् ब्रह्म्म रक्क्षार्थं छन्दसां स्फुटम् ॥८९॥ आदावनुक्तेस्रवति परस्स्ताच् च विशीर्यते ॥९०॥ यजुक्ष प्रणव उच्चस् स्यात् स्वारास्स्युस् त्वोन् तदादिषु ॥९१॥ प्रारम्भकश् चतुर्मात्त्रो वेदस्स्थस् स्यात् तदर्धकः ॥९२॥ अद्ध्यायान्त्योऽनुवाकान्त्यक्ष कर्णादद्द्यश् च त्रिमात्रिकः । प्रारम्भादद्द्यक्ष क्रमान् नादो मात्त्राणुद्द्यणुमात्त्रिकः ॥९३॥ वेदस्स्थप्प्रणवे तु स्स्यात् समकारे द्द्विमात्त्रता ॥९४॥ अस्स्वरवँ व्यञ्जनन् नित्त्यमणुमात्त्रम् प्रयुज्ज्यते । सँसर्गाच् चेति बाहुल्ल्यान् मात्त्रा वृद्धक्ष प्रकीर्तिता ॥९५॥ चाषो रौत्त्येकमात्त्रं हि द्विमात्त्रत्त्वन् तु वायसः । त्रिमात्त्रं हि शिखी रौति ह्येतन् मात्त्रादिलक्षणम् ॥९६॥ विलम्बितन् द्रुतम् मद्ध्यवँ वाचस् तिस्स्रो हि वृत्तयः ।

क्र्मानन्यत्वम् प्रति वृत्तौ कालानन्यत्त्वम् भवेत् स्फुटम्।उक्त× प्रयत्नो यो यस्स्य समस् सर्वत्त्र तस्स्य स: । प्रयत्नसाम्म्यमेतद् धि वृत्तिसाम्म्यन् तदुच्च्यते ।।९७।। उपक्क्रमे यया वृत्त्या पठेत् तावत् तथैव हि । यावद् विराममेतद् यद् वृत्तिसाम्म्यन् तदुच्च्यते ।।९८।। आश्शिरत्त्य मद्ध्य-मावँ वृत्तिङ् कालानान् निर्णय× कृत: । प्रातिशाक्ख्यादिशास्त्रेषु यस्-मात् सैव समाश्शिरता।।९९।।विक्क्रम× पदमद्ध्ये च नेङ्ग्यमद्ध्ये विधीयते। वाक्क्यान्ते च पदान्ते च विक्क्रमस् तु विधीयते । नित्त्यम् प्राक्पद-सम्बन्धन् चादिङ् कुर्याद् विचक्क्षण: । परेण नित्त्य सम्बन्धङ् कुर्यात् प्रादिन् तथैव च।।१००।।गीती शीग्घ्री ·· ।।१०१।। सुव्व्यक्तमक्क्षरयँ यच् च माधुर्य्ययँ यच् च सयँयुतम् । सुव्व्यक्तश् च पदच्छेदो यच् च धैर्यसम-न्वितम् ।।१०२।। लये समर्थता या च स्वरनिर्मलता च या । षट्सङ्ख्यका गुणा ह्येते विहिता× पाठकस्स्य वै ।।१०३।। उदात्तो ब्रह्मजाति: ····· ।।१०४।। वर्गाणाम् प्रथमा वर्णास् स्वराश् च ब्रह्मजातय: । द्वि-तीयाश् च ·· ।।१०५।। अन्तस्स्थाश् चोत्तमा ·· ।।१०६।। गोकर्णा-कृतिहस्ते हि निर्दिशेद् दक्क्षिणे स्स्वरम् । निवेश्श्य दृष्टिं हस्ताग्ग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् ।।१०७।। अङ्गुलीषु च सर्वासु नयेदङ्गुष्ठमेव तु । शिर× कम्पवँ विहायैव स्वरन्न्यासो विधीयते ।।१०८।। कनिष्ठानामिका-मद्ध्यातर्जनीमद्ध्यपर्वसु । नीचस्स्वारधृतोदात्तान् क्रमेणैव विनिर्-दिशेत् ।।१०९।। पदान्तस्स्य स(न)कारस्स्य यवहेषु परेषु च । तयोर् नकारयादद्चोश् च सयँयुक्तत्वन् न विद्द्यते ।।११०।। उच्चारणेषु वर्णानां सामग्ग्र्यमेतावदीरिता । अन्न्यूनातिरिक्तस् सन्नुच्चरेद् ब्रह्म भक्तित: ।।१११।। व्याग्घ्री यथा हरेत् पुत्त्रम् ··· ।।११२।। नातिव्व्यक्तन् न चाव्व्यक्तमेववँ वर्णानुदिङ्गयेत् । पय×पूर्णमिवाऽ-मत्त्रं हरन् धीरो यथामति ।।११३।। उच्चरेत् परया भक्त्या सर्वकाल-मतन्द्रित: । यज्जातिस्स्खलनन् तेषान् तज्जातिहननयँ यत: ।।११४।। हस्ताद् भ्रष्टस् स्वराद् भ्रष्टो वर्णात् कालात् तथाऽर्थत: । प्रयोगाच् च परिब्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ।।११५।। हस्तहीनन् तु योऽधीते स्वर-वर्णाऽर्थवर्जितम् । ऋग्ग्यजुस्सामभिर् दग्ग्धो वियोनिमधिगच्छति ।।११६।। मन्त्रो हीन: ··· ।।११७।। स्वरवर्णान् स्फुटन् मत्त्वा सम्म्यग् यश् च समुच्चरेत् । अब्भ्युत्कृष्टफलन् तस्स्य तत्त्रतत्त्र समीरितम् ।।११८।। हस्तेन वेदयँ योऽधीते स्वर-वर्णा-ऽर्थ-सयँयुतम् । ऋग्ग्यजुस्-सामभि× पूतो ब्रह्मलोके महीयते ।।११९।। पदक्क्रम··· ·· ।।१२०।।

सूर्यदेवबुधेन्द्रस्य नन्दनेन महात्मना । प्रणीतः केशवार्येण लक्षणं सर्वसम्मतम् ।।१२१।। इति सर्वसम्मतशिक्षा ।।

७. पारिशिक्षा१

प्रणिपत्य जगन्नाथं वासुदेवं सनातनम् । गणाधिपं गिरां देवीं शिक्षां वक्ष्ये यथामति ।।१।। अथ वर्णसमाम्नाय उच्यते याजुषोऽत्र तु । स्वरास् स्पर्शास् तथान्तस्स्था ऊष्माणश् चाऽथ दर्शिताः ।।२।। विसर्गानुस्वाररङ्गाश् च नासिक्याः पञ्च चोदिताः । ह्रस्व-दीर्घप्लुतावर्णवर्णोवर्णा ऋॠ लॄ च । एदैदोदौदिति ज्ञेयाष् षोडशे-हादितश् स्वराः ।।३।। कखौ गघौ ङ-चछजा झञौ टठडढा णतौ । थदौ धनौ पफबभा मस् स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।।४।। यरौ लवौ चतस्रोऽन्त-स्स्थाश् च ःकशषसःपहाः । षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्स्वारो ङो नास्य-पञ्चकम् ।।५।। आदितो नव वर्णास् स्युस् समानाक्षरका इह । अन्त्व-र्थत्त्वम् महासञ्ज्ञा व्यञ्जनत्यर्थान्तराणि च ।।६।। पूर्वाचार्यैरतस् तास् तु सूत्रकारेण चाऽऽश्रिताः । ह्रस्वदीर्घे सवर्णेऽसो द्वेद्वे न प्लुतपूर्वकम् ।।७।। स्वराष् षोडश तस्यादौ शेषो व्यञ्जनसञ्ज्ञकः ।।८।। यस् स्वयं राजते तन् तु स्स्वरमाह पतञ्जलिः । उपरिस्स्थायिना तेन व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते ।।९।। स्पर्शास् स्युर् व्यञ्जनेष्वाद्द्याः पञ्चविंशतिरीरिताः । पराश् चतस्रस् त्वन्तस्स्थाष् षडूष्माणस् ततः परे ।।१०।। प्रथमाद्द्याः क्रमात् सञ्ज्ञा उत्तमः पञ्चमस्स्य तु ।।११।। पूर्वागमो ह्यत्र भवेद् द्वितीय-चतुर्थयोश् चैव यथाक्रमेण । ये ते त्रयस् तत् प्रथमन् तृतीयं स्यादुत्तमा …सति नाऽऽनुपूर्व्यात् ।।१२।। विसर्गोष्ठद्द्वितीयास् स्युरघोषाः प्रथमा न हः । पर्यान्वद्ध्यभि विप्रति प्रावोपेत्त्युपसर्गकाः । वर्णः कारोत्तरो वर्णसञ्ज्ञाऽव्य-वेतस् स तु व्यञ्जने । विसर्जनीयोऽनुस्स्वारोपद्ध्मानीयाश् च नाऽत्र च । जिह्वामूलीयनासिक्याश् चैवैषा रस्स्य रेफकः ।। वर्णोत्तरस् त्रयाणां स्याद् ह्रस्स्वोऽकारो ह्ययम् भवेत् । ऋकारलृकारकौ ह्रस्स्वावनुस्स्वारो-ऽदिदुक् तथा ।।१४।। वर्गोत्तरस् तु वर्णाख्या प्रथमो भवतीत्यपि ।

१.पूर्वममुद्द्रितैषा शिक्षा दिल्लीस्स्थसरस्स्वतीविहारपुस्तका-लयादधिगता ।

इति परिभाषाप्रकरणम् । अथ वक्ष्ये **वर्णसारभूतवर्णक्रमस्य** च । शुद्धवर्णक्रमादीनाञ् चतुर्णामपि लक्षणम् ।।१५।। तत्रादौ **वर्णसारस्य** प्रकारस् सम्यगुच्यते । ध्वनिस् स्थानञ् च करणम् प्रयत्नो देवता ततः । जातिरङ्गवं वर्णसञ्ज्ञा व्यञ्जनानावं विधीयते । अचामेवम् प्रोच्यमानो ध्वन्यादौ च यथाक्रमम् । प्रयत्नदेवयोर् मध्ये मात्राकालश् प्रकीर्तितः ।।१८।। आचां हलाङ केवलानामङ्गानाम् (—ङगन् न) परिकीर्तयेत् ।।१९।। उदात्तादिस्स्वराणान् तु ध्वन्यादीन् परिवर्जयेत् । तथापि देवताजातिगुणा रेखादिदर्शनम् ।।२०।। अध्येत्रङ्गादद्यवस्थाञ् च षड्जादिस्स्वरकारणम् । सोत्पत्तिस्स्थानकञ् चैव स्वसञ्ज्ञानाञ् चाऽनुपूर्व्यशः ।।२१।। ये धर्मा शुद्धवर्णे तु शास्त्रोक्ता इह तानपि । सर्वं योज्य तत्रतत्रैव भक्तिरङ्गादिकान् वदेत् ।।२२।। व्यञ्जनस्याऽष्टधा धर्मास् स्वरस्यैव तथाऽष्टधा । नीचोच्चादिस्स्वराणान् तु दश धर्माश् प्रकीर्तिताः ।।२३।। व्यञ्जनोच्चादिसयं युक्तस्स्वरस्यैकस्य वै पुनः । षड्विंशतिरीरिता धर्माश् क इत्येष उदाहृतः । **इमम् बुधा वर्णसारभूतवं वर्णक्रमवं विदुः** ।।२४।। **अथ शब्दोद्भवो** वायोश् **शरीरेण** समीरणात्। कण्ठोरसोश् च सन्धाने तस्योत्पत्तिश् प्रकीर्तिता।। प्रातिशश्रुत्कानि तस्याऽत्र भवन्त्येतानि पञ्च च । उरश् कण्ठश् शीर्षमुखन् नासिकायां बिलद्वयम् । **नादस् स्यात् संवृते कण्ठे श्वासस् तु विवृते सति । हकारश् क्रियते मध्ये वर्णप्रकृतयश् च ताः** ।।२६।। स भूयान् प्रथमान्त्येषु ह्येतानेव विदुर् ध्वनीन् । प्रथमान्त्येष्वघोषेषु महाप्राणा उदाहृताः । अल्पप्राणास् तु प्रथमवर्णेष्वेव प्रकीर्तिताः ।।२८।। **नातिव्यस्तमवर्णे हन्वोष्ठन्** नाऽत्युपसंहृतम् । **कार्य ओष्ठोपसंहार उवर्णेऽत्र विशेषकः** । एकान्तरस्य कर्तव्यश् प्रकृतान् नाऽर्धमध्यकः ।।२९।। वर्स्वेष्वादौ तु जिह्वाग्रमुपसंहरति त्रिके । हनूपसंहृततरे स्यातामोष्ठौ वकारवत् ।।३०।।एकारे पूर्ववत् तालौ जिह्वामध्यमिवर्णवत् ।।३१।। करणं स्थानमेदोतोर् युदैतोश् क्रमेण तत् ।।३२।। **एकारौकारयो**रादिरकारार्धमी(मिती)रितम् ।।३३।। इकारोऽध्यर्धश् पूर्वस्य शेषस् स्यादुत्तरस्य उत् । अनुनासिकधर्मास् स्युरनुस्स्वारोत्तमा अपि ।।३४।। अचायं यत्रोपसंहारस् तत् स्थानङ क्रियतेऽत्र तु । स्वराणाङ करणवं विद्द्यादुपसंहरतीति यत् ।।३५।। व्यञ्जनानान् तु तत् स्थानं स्पर्शनङ क्रियते यदा ।।३६।। करणन् तद् धलाञ् ज्ञेयं स्पर्शयत्यत्र येन तु । हनूमूले कवर्गे तु जिह्वामूलेन वै तथा

॥३८॥ कण्ठं स्थानं स एवाऽत्र करणं हविसर्गयोः ।
तालौ च-वर्गे जिह्वान्तरेण तु ॥४०॥ स्पर्शयत्
ग्रेणैव मूर्धनि ॥४१॥ प्रतिवेष्ट्य टवर्गे तु जिह्वा
॥४२॥ **उत्तरोष्ठेऽधरोष्ठेन पवर्गे स्पर्शयत्यथ** तालौ यकारे वै जिह्वा
मद्ध्यान्ताभ्यान् तथैव च । रेफे जिह्वाग्रमद्ध्येन दन्तमूल
त्तरेषु ले । ओष्ठान्ताभ्यावँ वकारे तूत्तरदन्ताग्रकेषु च ॥४५॥
ऊष्माण आनुपूर्व्येण स्पर्शस्थानेषु पञ्च च ॥४६॥ तेषाङ्करणमद्ध्यन्
तु विवृतम् भवतीह तत् ॥४७॥ कण्ठं स्थानं स एवाऽत्र करणं हविसर्गयोः
॥४८॥ उरस्यत्वं हकारे तूत्तमान्तस्थापरे सति ॥४९॥ नासिक्या
नासिकास्थाना मुखनासिक्यकाश् च वा । स्थानयोगे भवत्यत्र वर्गवच्
चेति तेषु तु ॥५०॥ स्वरोष्मणां स्याद् **विवृतः प्रयत्नस्** त्वकारमात्र-
स्य ··· कृत् प्रयत्नः । ··· कादिमान्ताः ··· स्पृष्टजन्या ·· ॥५१॥
वर्गद्द्वितीयश् च तुरीयवर्णोऽतिस्पृष्टजः **पञ्चविधः प्रयत्नः** ।
वाय्वग्निसूत्रनन्द्रदिवाकराश् च **वेदाक्षराणामधिदेवतास् स्युः** ॥५२॥
अवर्णवर्गादधिपैत् समीरा इदैद् द्वितीयेनद्रसवह्निसञ्ज्ञाः । ओ औ
उवर्णे ह ओत् तृतीयाश् चान्द्रा ऋवर्णोप इ औच् चतुर्थः ॥५३॥
सौर्या लृकारोत्तमशास् तथैवम् **पञ्चाशदर्णा ऋषिभिस् सुगीताः** ॥५४॥
ब्राह्मणास् तु वर्गप्रथमास् स्वराश् च **क्षत्रियास्** तथा द्वितीर-
तुरीयवर्णाः। **वैश्या** यकारादिचतुस् तथोत्तमाश् **शूद्रा** अनुस्वारविसर्ग
ऊष्मा ॥५५॥ **यद् व्यञ्जनन् तद् भजते स्वराङ्गन्** तदङ्गभूतन् तु परस्व-
राङ्गम् ॥५६॥ पूर्वस्वराङ्गन् त्ववसानवर्ति भवेत् परायुक्तमसयँ युतो
नः । योगाद्द्यनुस्वारविसर्गभक्तयो रेफस् त्विकारे परतस् तथा स्यात् ॥
अच्पूर्वकँ व्यञ्जनमेति हल्परं ······ । यत्राऽत्वर्णन् तु परस्वर-
स्याऽन्तस्थोदयवँ व्यञ्जनमङ्गमेव ॥५९॥ पूर्वस्वराङ्गन् न भवेद् य
ऊष्मणस् स्पर्शो यदि स्याद् विकृतिस् तथापि ॥६०॥ भक्तिः पराङ्-
गम् प्रचयात् परा स्यात् तथा **धृते सत्स्यपरे च रेफः** ॥ परे सति ह्ययुष्-
मणि वै पराङ्गे स्पर्शो **यमाश् चैव परस्वराङ्गम्** । अचस् स्वरास् स्पर्श-
हलावघोषाऽन्तस्थोष्मघोषव्यञ्जनमुत्तमाद्द्याः । तथैव वर्गप्रथमादि-
ह्रस्व-दीर्घप्लुताद्द्या इति वर्णसञ्ज्ञाः ॥६४॥ **ह्रस्वश्** च यावद्
विपिने स्वभावात् किकीदिवी रौति स एकमात्रः । काकोऽब्रवीत् तद्
द्विगुणन् तु काननं **द्विमात्रकस्** स्यात् तु स एव **दीर्घः** ॥६५॥ शिखी
त्रिमात्रवँ वदति **प्लुतस्** स्याद् ह्रस्वार्धकालन् नकुलोऽर्धमात्रम्

॥६६॥ **उच्चसस्य भूमिर् निहतस्य चाऽग्निस् स्वारस्य चन्द्रᳶ प्रचय-
स्य चाऽर्कः । नीचो विराड् ब्राह्मणजातिरुच्चस् स्वारस् तु वैश्यᳶ
प्रचयश् च शूद्रः ॥६७॥ स्वारोच्चकौ राजससात्त्विकौ स्तो धृता-
ऽनुदात्तावपि तामसौ स्तः॥६८॥** विनिर्दिशेत् तर्जनिमध्यपर्वण्युच्चञ्
च नीचन् तु कनिष्ठिकादौ । अनामिकान्त्ये स्वरितञ् च निर्दिशेत् तम्
मध्यमायाᳶ प्रचयञ् च मध्यमे ॥६९॥ भक्तेर् भवेद् यत् स्वर उच्च्यते
पृथक् तदङ्गुलिस्थानमुदात्तकादिः ॥७०॥ स्वार्यं यदि ह्युच्चमिवोर्ध्व-
कञ् च ह्यनामिकामभिकान्त्ययोश् च(?)॥७१॥ तौ स्वारकम्पे स्वरिताऽनु-
दात्तावनामिकान्त्यादिमरेखयोश् च॥७२॥ उदात्तनीचौ क्रमशᳶ प्रदेशिनी-
मध्याद्द्वयोर् निर्दिशदुच्चकम्पे(?)॥७३॥ तद् व्यञ्जनस्यैव विराम-
काले न स्यात् पृथक् स्थानमुपैति पूर्वम् ॥७४॥ **गोधेनुकर्णाकृतिदक्ष-
हस्ते ह्यङ्गुष्ठकाग्रेण विदर्शयेज् ज्ञः।** स्वरेषु हस्ते च मनश् च दृष्टिङ्
क्रमान् निवेश्याऽत्र नियोजयेत् तत् ॥७५॥ हस्तेन वेदं य इमन् त्वधीते
वर्णस्वराऽर्थाननुचिन्तयन् सन् । स ऋग्यजुस्सामभिरेव पूतस् तद्
ब्रह्मलोके सततम् महीयते ॥७६॥ यद् गात्रदैर्घ्यन् दृढता च या
ध्वनेस् तथाऽणुता कण्ठबिलस्य या च । **एतानि कुर्वन्ति च शब्दमुच्चैर्**
यद् ध्रस्वता या मृदुता स्वरस्य ॥७७॥ या विस्तृता(?) कण्ठबिलस्य
चैताᳵ कराणि शब्दन् निहतञ् च नित्यम् ॥७८॥ **गान्धारको मध्यम
उच्चजातष् षड्जर्षभौ द्वौ निहतोद्भवौ स्तः । सपञ्चमो धैवतको
निषादस् त्रयस् स्वराश् च स्वरितात् तु जाताः** ॥७९॥ तत्राऽपि
नित्यो निहतश् च तेऽत्र क्षैप्रो निषादस्वरहेतवस् स्युः । प्रश्लि-
ष्टकप्रातिहताभिधानौ स्याताम् तथा पञ्चमकारणे तौ ॥८१॥ तथान्तिम-
स्वारकपादवृत्तौ स्याताम् तथा धैवतहेतुभूतौ ॥८२॥ गान्धारकस्या-
ऽप्यथ **मध्यकस्य** क्रमादुदात्तप्रचयावपि क्रमात् ॥८३॥ अथाऽनु-
दात्तौ **यदि दीर्घह्रस्वौ** हेतू च षड्जर्षभयोᳵ क्रमेण ॥८४॥ उरश् च
कण्ठन् दशनांश्च तालु जिह्वाञ् च नासां युगपच् च संस्पृशन् । तेभ्यो
हि यस्मात् स्वर एष जायते षड्भ्यस् ततष् **षड्ज** इतीह चोच्च्यते ॥८५॥
नाभेस् सकाशाल् लघुवात उत्थितᳵ कण्ठोत्तमाङ्गेन समाहि(ह)तस् सन्
यस्मान् नदत्यार्षभवत् सनीचस् स्वरेण तस्मादृषभस् स्मृतस् स्यात् ॥८६॥
गौरुच्चवान् धारयतीति तावं वै **ग(गा?)न्धेत्यजा** सेति च रौति वा
स्यात् ॥८७॥ मध्यस्थितत्वादपि तत्स्वराणां स **मध्यमस्** स्वारक-
नीचयोश् च ॥८८॥ **अब्भ्युत्थितो** वायुरुरᳶप्रदेशहृत्कण्ठमूर्धश्श्रुति-

मूलकेषु । पञ्चप्रतीकेषु चरंश्च कण्ठादुत्तिष्ठते **पञ्चम** इत्यतस् स्यात् ॥८९॥ षड्जादिसप्तस्वपि मद्ध्यमत्वात् केकीपिकैः पञ्चत इत्यतो वा॥९०॥ यस्मात् स्वरान्तेन विशेषतोऽभिसन्धीयते स्वर्यत एष **धैवतः** । तानप्रधानत्वबलाल् ललाटप्रान्ते स पश्चाद् व्यवतिष्ठतीति ॥९१॥ अस्मिन् निषीदन्त्यच इत्यनेन **निषाद** इत्युक्तमतस् स पश्चात् । व्याप्याऽवतिष्ठत्यखिलञ् च सन्धिप्रदेशमभेद्ध्वनितुल्यरूपः ॥९२॥ प्रथममुदितशब्दश् श्रूयते ह्रस्वमात्रश् **श्रुति**रिति विदुरेनं सा स्वराङ्ग-प्रधाना । विविधभरतविद्भिः प्रोच्यते तत् स्वराणां **सरिगमपधनी**ति ह्यत्र सञ्ज्ञा मुनीन्द्रैः ॥९३॥ **ज्ञेयोऽनुदात्तो हृदि मूर्द्ध्न्युदात्तस् स्यात् कर्णमूले स्वरितन् तु विद्द्यात् । सर्वप्रतीके प्रचयस् स्मृतस् स्यात् स्थानं स्वराणामिदमेव नाऽन्न्यत्** ॥९४॥ स्वारस् समाहार **उदात्त** उच्चैर् भवेद् धि नीचैर**नुदात्त** एव ॥९५॥ स्वारस् तदन्न्यो निहताऽणु-मात्रः पूर्वोच्चकोऽयं **स्वरितस्** स्वरस् स्यात् ॥९६॥ ते संहिताया स्वरितात् परे स्युरेकोऽथवा द्वौ बहवोऽनुदात्ताः । पदस्स्थिता ये **प्र-चयस्**स्वरात्मकङ् गुणम् भजन्त्यत्र स **उच्चकश्रुतिः** ॥९७॥ इवर्ण-कोतोर् यवकारभावे यस् स्वर्यते **क्षैप्र** उदात्तयोस् स्यात् ॥९८॥ स्थिते पदे यत्र तु नीचपूर्वे व्यपूर्वके वा यवपूर्वमक्षरम् । यत् स्वर्यते तत् स्वरितन् तु **नित्त्य** एवेति विद्द्यान् न यथाक्रमोऽत्र ॥९९॥ नानापद-स्थेऽपि च संहितेन यस् स्वर्यते **प्रातिहतस्** स उच्चैः ॥१००॥ लुप्ते पृथग्भूतपदस्स्थितोच्चात् परेऽनुदात्ते यदि तर्ह्यकारे । पूर्वोच्चकोऽयं स्वरितस् स्वरस्स्यान् नाम्ना भवेत् सो**ऽभिहतश्** च पश्चात्॥१०१॥ उच्चा-दुकारादनुदात्तधर्म उकार ऊर्ध्वे सति सन्धितोऽत्र । ऊभाव एष स्स्वरितश् च तत्र **प्रश्लिष्ट** इत्युच्यत एव सद्भिः ॥१०२॥ या स्यात् समाने तु पदे विवृत्तिस् तस्याः परे यस् स्वरितश् च लब्धः । स **पादवृत्ता**ह्वय एव नाऽन्न्य एतद्विवृत्तेरपि चाऽर्धमात्रः ॥१०३॥ पदे समाने य उदात्तपूर्वस् **तैरो** अथो **व्यञ्जन** उत्तरस् सः ॥१०४॥ **क्षैप्रे च नित्त्येऽतिदृढः प्रयत्नो** दृढोऽतिपूर्वोऽभिहते प्रयत्नः ॥१०५॥ प्रश्-श्लिष्टके प्रातिहते च कार्यस् स्वारे तथैवाऽति**मृदुः प्रयत्नः** ॥१०६॥ स्यात् पादवृत्ते खलु सप्तमे च स्वारे भवे**दल्पतरः प्रयत्नः** ॥१०७॥ प्रश्लिष्टनित्त्याभिहताश् च यत्र क्षैप्रस् तथोच्चस्स्वरितोदयास् स्युः । तत्र **प्रकम्प्यमुत** इमे हि सन्धौ पूर्वस्स्वरान्ते निहतञ् च कुर्यात् ॥१०८॥ स **कम्प** एवाऽत्र यथा हि दीर्घन् तथोच्चरेद् ध्रस्स्वमपि

प्रकम्पे।।१०९।।**कम्पो द्विधा** स्वार उदात्तकश् च स्वाराख्यकम्पास् त्विह संहितायाम्।शाखान्तरेष्वेव **उदात्तकम्पा**४ पुनर् द्विधा तौ खलु ह्रस्वदीर्घौ ।।१११।। तस्याऽऽदितस् स त्र्यणुमात्रकालस् स्वारस् तदन्त्ये निहतोऽणुमात्रः । उच्चस् तथा स त्र्यणुमात्र आदौ तस्याऽन्त्यभागेऽप्यणुमात्रनीचः ।।११२।। सम्मेलनेनैव तयोर् द्विमात्रस् स एव कम्पस् स्वरितोच्चयोश् च ।।११३।। वर्षप्रस्य कम्पस् तु चतुर्भिराद्वेदैद्भिरेङोऽभिहतस्य कम्पः । प्रश्लिष्ट ऊत्वात् कथितोऽत्र नित्य आतोच्यतेऽसौ(?) क्व चिदेव ओङः ।।११४।। एङरूपनित्यौ स्त उदात्तकम्पावित्थङ्कृत४ **कम्पविनिर्णयश् च** ।।११५।। स्वरोत्तरोष्मण्यपि पूर्वरेफलकारयोश् च **स्वरभक्तिसञ्ज्ञा**। स्यादर्धमात्रा रलयोस् तदादावन्ते स्वरांशावणुमात्रयुक्तौ ।।११६।। रलौ तु यस्मात् स्वरपादयुक्तौ तस्मात् तयोश् च **स्वरभक्तिसञ्ज्ञा** ।।११७।। **पूर्वांशपादद्वययुग्(?) घलन्ता स्यात् सर्वंवृताख्या ह्यपरे तु भक्तिः**।।११८।। **परांशयुक्ता(?)शषसेषु भक्ति४ परेष्वजन्ता विवृताऽभिधाना** ।।११९।। पूर्वस्स्वराल्पत्वकमित्त्वमुत्वन् त्रयवं विसृज्यैव वदेद्(विपश्चित् ?) ।।१२०।। **करेणु**सञ्ज्ञा रहयोश् च योगे सा **कर्विणी** स्याल् लहकारयोगे ।।१२१।। भक्तिस् तु या रेफसकारयोगे तां **हस्तिनीति** प्रवदन्ति केचित् ।। ता धूर्षमित्यत्र तु या च भक्तिस् सेयं **स्वतन्त्रा** स्वरभक्तिरुक्ता । सा **हारिता** स्याल् लशयोस् तथैव क्रमेण सप्त स्वरभक्तयस् ताः ।।१२२।। उदाहरिष्ये स्वरभक्तयस्(?) ता४ क्रमात् करेण्वादि च हारितान्तम् ।।१२३।। बर्हिर् यजत्यर्हति गार्हपत्यङ्‌ **करेणु** मल्हा इति **कर्विणी** स्यात् । सहर्षभा **हंसपदा** सुवर्षा दर्शश् च पर्शुर् **हरिणी** च बर्सम्(?)।।१२४।। दीर्घाच् च ह्रस्वात् स्वरितादनन्त्यात् पृथग् भवेद् भक्तिरसंहिता च ।।१२५।। पृथक् स्वर्यं यो भजतीह वर्ण४ पृथक् च भक्तिर् निहितेन होर्ध्वे ।।१२६।। अत्रोभयोश् च स्वरयोरसन्धिर् **विवृत्ति**रित्युच्यत एव तज्ज्ञैः । क्रमेण वत्सानुसृतिश् च वत्सानुसारिणी पाकवती पिपीलिका ।।१२७।। वैशेषिका चोभयदीर्घिका च स्यान् मद्ध्यमा चैव **सवर्णता** च । **इत्येवमष्टौ हि विवृत्तिसञ्ज्ञास्** तासां स्वरूपङ्‌ खलु वक्ष्यतेऽत्र ।।१२८।। या ह्रस्वपूर्वोत्तरदीर्घिका स्यात् सा तर्हि **वत्सानुसृतिस्** समात्रा ।।१२९।। ह्रस्वोत्तरा यत्र तु दीर्घपूर्वा **वत्सानुसारिण्यपि** सैकमात्रा।।१३०।। यस्या विवृत्तेरुभयत्र ह्रस्व४ पादोनमात्रा(?) खलु **पाकवत्याम्** । क्रमेण पूर्वोत्तरयोश् च दीर्घौ स्त उच्चनीचौ

पद काल एव । विसर्जनीयश् च न यत्त्र दृश्श्यते यस्स्याञ् च सन्धौ स्वरितञ् च लब्भ्यते ॥१३२॥ सवर्णभूतावपि तौ भवेतां सा पादमात्त्रा च **पिपीलिका** स्यात् ॥१३३॥ स्यातावँ विवृत्तेरपि यत्त्र यस्स्या आद्द्यन्तयोश् चाऽप्प्यसवर्णदीर्घौ । मद्ध्ये विसर्गो यदि वाऽपि मा वा **वैशेषिका** मात्त्रिककालयुक्ताः ॥१३४॥ आद्द्यन्तयोश् चैव सवर्णदीर्घौ स्वरो न सन्धानपदे विसर्गः । एवङ्गुणा यत्त्र भवन्ति यस्स्यास् स्यादेकमात्त्रो**भयदीर्घिका सा** ॥१३५॥ सवर्णदीर्घावुभयत्त्र यस्स्या उदात्तनीचौ भवत४ क्रमेण । यद्द्यस्ति चेत् तत्त्र विसर्जनीयस्स्वारोऽपि सन्धौ च समात्त्र–**मद्ध्यमा** ॥१३६॥ आदौ तथाऽन्ते च सवर्णदीर्घौ विभज्ज्यमाने स विसर्जनीयः । नाऽत्त्र जातु स्स्वरितश् च स··· तस्स्यास् समात्त्रा हि **सवर्णदीर्घा** ॥१३७॥ यद्व्यक्तिमद्ध्ये त्त्वनुनासिकस् स्यात् तत्त्रानुनास्स्यस् तु स पादमात्त्रः । सा व्यक्तिरप्प्यत्त्र सपादमात्त्रा **पूर्वोक्तमेवात्त्र च नाम तस्स्याः** ॥१३८॥ उदाहरिष्ष्यत्त्यधुना विवृत्तयो वत्सानुसृत्त्यादिसवर्णतान्तम् ॥१३९॥ त आवहन्ति प्प्रतरान् न आयुस् स आयु **वत्सानुसृतिस्** त एनम् ॥१४०॥ ते असस्य यो वा अयथा च **वत्सानुसारिणी** वा इयमग्ग्र आसीत् ॥१४१॥ स इज् जनेन प्प्रउगन् न इन्द्रायाऽहोमुचे **पाकवती** म इन्द्रः ॥१४२॥ वा आदि वा आह्रियमाणरण् चे ते एनमब्भ्यत्त्र **पिपीलिका** स्स्यात् ॥१४३॥ ता एव सो एव तथा च कक्क्षीवां औशि **वैशेषिकसञ्ज्ञिकास्** स्युः ॥१४४॥ वा आप ते एव तथैव तस्स्या आवृश्चथो **ओभयदीर्घिका** स्यात् ॥१४५॥ भवन्ति वा आग्ग्रयणाग्ग्रवेद्द्या आदेश् च या आविवि **मद्ध्यमास्** स्युः ॥१४६॥ वा आस ता आस च आप्प्रि दिव्व्या आपस् तु ता आहु**रवर्णदीर्घा** ॥१४७॥ यशो ममा चैव सुमङ्गला सुश्श्लोकोपहूता च तथैव यद् घ्रात् ॥१४८॥ **रङ्गे** मुखे व्याग्घ्ररुतोपमं स्यान् मात्त्राद्द्वयं हृज्जनितन् त्वनास्स्यम् । मात्त्राद्द्वयं स्यादिह कांस्यघण्टानादस् सकम्पस् स तु मूर्धजातः । नासिक्क्यरन्ध्रद्द्वयनिस्सृतोऽन्त्ये स्यादेकमात्त्रस् स तु **काकली** स्यात् ॥१४९॥ सौराष्ट्रिका गोपवधूस् सुकण्ठस्स्वरेण तक्क्रा३ँ इति भाषते यथा । तथा समुच्चार्य वदेत् स्वकालाद् **रङ्गश्** च कम्प४ खलु **वर्धते** सः ॥१५०॥ देवा उदा इम् ममुवा अम स्स्वा अहङ्क कठे स्यु४ खलु **रङ्गदीर्घाः** ॥१५१॥ एते द्विमात्त्राश् च **सपादमात्त्रनासिक्क्ययुक्ताश्** च विवृत्तिपूर्वाः । सपादमात्त्रत्त्रितये हृदि स्स्यादेकस् ततो मूर्धनि चाऽर्धमात्त्रः ॥ भवेद् विशेषो मुखनासिके च व्यक्तेश् च तस्मा अपि

साऽणुमात्रः ॥१५२॥ अच्पूर्वकवं व्यञ्जनमेति हल्परे स्पर्शो **द्विवर्णलं** लवकारपूर्वः ॥१५३॥ परञ् च हल् यत् स्वरपूर्वरेफाद् **द्वित्वम्** परे तत् सति वर्णमात्रे ॥१५४॥ द्विवर्णमाप्नोति **पदान्तवर्ती ङो नो** स्वरोर्ध्वोऽपि च ह्रस्स्वपूर्वः ॥१५५॥ **यजुष्यनुस्स्वार इहापि यत्र भवेत् तदाद्द्वर्धगकारयुक्तः**।सरूपशान्तिश्(?)शपरो यदि स्स्थान् न स्याद् गकारस्य तु केवलाख्या ॥१५६॥ ह्रस्स्वादनुस्स्वार इयाद् द्विवर्णयँ योगे परे तस्य च मात्रिकस् स्यात् । योगादिरप्यत्र तथा द्विरुच्च्यतेऽनुस्स्वारपूर्वोऽप्यथ चाऽऽगमस् स्यात् ॥१५७॥ **यद् व्यञ्जनयँ येन निमित्तकेन द्द्विवर्णमाप्नोत्यधुनैव तेन । पूर्वागमो ह्यत्र भवेद् द्वितीयचतुर्थयोश् चैव यथाक्रमेण** ॥१५८॥ धामातिभूते परमोपसर्गपाथ एष आत्म्यूर्ध्वगताश् छखीभुजाः । एते त्रयस् त्रिक्(?) प्रथमन् तृतीयम् पूर्वागमम् प्राप्नुयुरेव धाम ॥१५९॥ **क्व चित् समाने स्वरयोस् तु मद्ध्ये लक्ष्यानुसारन् द्वितयं हलस् स्यात्** । पदे द्वितीयस्स्य तुरीय(क)स्स्य पूर्वागमस् स्याद् धि तथैव लक्ष्यात् ॥१६०॥ **शात् तैत्तिरीये खलु नसस्य ञस् स्यादादेश एवाऽत्र न काठके ञः** ॥१६१॥ हाऽनुन्योष्मणस् स्पर्शपरात् परस् तत्स्पर्शस्स्य सस्स्थान इहाऽऽगमस् स्यात् । सकृच् च वर्गप्रथमस् स चाऽ**भिनिधीयते**ऽत्राऽ**भिनिधान** उच्च्यते ॥१६२॥ स्पर्शाद् यदोष्माऽविकृतेरनुत्तमात् स्यादुत्तमोर्ध्वे सति चाऽऽनुपूर्व्यात् । **नासिक्यसञ्ज्ञा** इह चाऽऽगमास् स्युरेतान् **यमानेव** वदन्ति के चित् ॥१६३॥ पदान्तगो वाऽप्यपदान्तवर्ती **द्वितीयवर्णम् प्रथमोऽश्नुते स्म** । सषौ परौ चेदपदान्तवर्तिनो **द्वितीयकत्त्वम् प्रथमस्स्य(श चेत् ?)** ॥१६४॥ ह्रस्स्वात् परो **नाद** इह द्द्विरूपवर्णक्क्रमे त सकृदुच्चरेज् ञः ॥१६५॥ **द्वित्वन् निवर्तेत यदा प्रसक्तौ** पूर्वागमो (वापि) तदुच्च्यतेऽत्र ॥१६६॥ ईदैदयो यश् च विसर्गरेफावूष्मा स्वरे वा प्रथमोत्तरे च । स्वरे परे वश् च लकार ऊष्म–विसर्गोत्तरस्स्थो(?)भवति द्द्विरूपः॥१६७॥परे सवर्गीय अनुत्तमे हल् द्वित्वं सवर्णोत्तर एव नेयात् । स्पर्शोत्तरश् चेद् यवलोत्तरो मस् तस्स्येति तेषामनुनासिकञ् च ॥१६८॥ दीर्घात् परो नो वपरे च द्वित्वन् नेयाच् च ह्रस्स्वाद् यहयोः (परस्स्थयोः ?) ॥१६९॥ (शषसेष्ष्वच्परेष्ष्वत्र विसर्गो यत्र दृश्श्यते । वैकृतत्त्वम् प्राकृतत्त्वङ् क्रमाच् शिष्टे [संहितायाम्] भवेदिति ।) हकारान् नणमा यत्र दृश्श्यन्ते परतस् तदा । नासिक्क्यत्त्वमुरस्स्यत्त्वं **हस्स्य (हश् च ?) तत्र द्द्विरुच्च्यते** ॥१७०॥ विवृत्तिमद्ध्ये यत्र स्स्याद् विसर्-

गस् सोऽर्धमात्तिरकः । विरामश् चैकमात्तरस् स्यात् तस्य सञ्ज्ञा यथाविधि ॥१७१॥ प्राग् यद्द्यघोषवर्णाब्भ्यावँ विसर्गश् कप ·· । कस्मात् स जिह्व्वामूलीयोपद्ध्मानीयौ ·· उच्च्यते(?)॥१७२॥ (वर्णक्करमस्स्याऽद्ध्ययने न वदेदन्न्यस [युतम् ?] ।) शुद्धवर्णे त्वचामादौ यद्द्यु च्चादिश् प्रयुज्ज्यते । सवँ विद्द्यात् स्वरवर्णन् तदेतदेवाऽस्स्य लक्क्षणम् ॥१७३॥ **(इति पारिशिक्क्षाव्याक्ख्या[?] समाप्ता)**[1] ॥

८. आपिशलीयशिक्क्षा[2]

आकाशवायुप्प्रभवश् शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थानान्तरेषु प्प्रविभज्ज्यमानो वर्णत्त्वमागच्छति यस् स शब्दः ॥१॥ तमक्क्षरम् ब्रह्म्म परम् पवित्त्रङ्ग् गुहाशयं सम्म्यगुशन्ति विप्प्राः । स श्श्रेयसा चाऽब्भ्युदयेन चैव सम्म्यक् प्रयुक्तश् पुरुषयँ युनक्ति ॥२॥ **स्थानमिदङ् करणमिदम् प्रयत्न एष द्द्विधाऽनिल स्स्थानम् पीडयति वृत्तिकारश् प्रक्करम एवोऽथ नाभितलात्** ॥३॥ तत्त्र स्स्थान–करण-प्रयत्नेब्भ्यो वर्णास् त्रिषष्टिः ॥४॥ तत्त्र वर्णानाङ् केषाङ् किं स्थानङ् किङ् करणम् प्रयत्नश् च कश् केषामित्त्युच्च्यते ॥५॥ **तत्त्र स्स्थानन् तावत्** ॥१॥ अकुहविसर्जनीयाश् कण्ठ्याः ॥२॥ हविसर्जनीयावुरस्स्यावेकेषाम् ॥३॥ जिह्व्वामूलीयो जिह्व्व्यः ॥४॥ कवर्गावर्णानुस्स्वार-जिह्व्वामूलीया जिह्व्व्या एकेषाम् ॥५॥ सर्वमुखस्स्थानमवर्णमेके ॥६॥ इचुयशास् तालव्व्याः ॥७॥ ऋटुरषा मूर्धन्न्याः ॥८॥ रो दन्तमूलस्स्थानमेकेषाम् ॥९॥ लृतुलसा दन्त्याः ॥१०॥ वकारो दन्तोष्ठ्यः ॥११॥ सृक्क्वस्स्थानमेके ॥१२॥ उपूपद्ध्मानीया ओष्ठ्याः ॥१३॥ अनुस्स्वार-यमा नासिक्क्याः ॥१४॥ कण्ठनासिक्क्यमनुस्स्वारमेके ॥१५॥ यमाश् च नासिक्क्यजिह्व्वामूलीया एकेषाम् ॥१६॥ एदैतौ कण्ठतालव्व्यौ ॥१७॥

---

१. शैशिरीयशिक्क्षादयश् शिक्क्षाग्रन्था विदुषामेतेषु ग्रन्थेषु चित्तमाकर्ष्टुयँ यथालाभयँ यथादृष्टमत्त्राऽस्माभिर् मुद्द्रापिताः । एतेषां शिक्क्षाग्रन्थानां सम्म्यगद्ध्ययनङ् कृत्त्वा साधनसम्पन्नैस् सम्बद्धशाखाविशेषज्ज्ञैर् विद्द्वद्भिस् सुसम्पादनन् च विधायैतेषाम् पुनर् मुद्द्रापणङ् कर्तव्व्यम् । २. एषा शिक्क्षा रघुवीरसम्पादिता वैदिकाद्ध्ययनानुसन्धानपत्त्रिकायाम् (The Journal of Vedic Studies) प्रथमे भागे द्वितीयेऽङ्के १९३४ तमे कैस्ताब्दे प्रथमम् मुद्द्रिता।युधिष्ठिरमीमांसकमहाभागेनाऽपीय सम्पाद्द्य मुद्द्रापिता ।

ओदौतौ कण्ठोष्ठ्यौ ॥१८॥ अमङणनास् स्वस्थाना नासिकास्थानाश् च ॥१९॥ द्विवर्णानि सन्ध्यक्षराणि ॥२०॥ सरेफ ऋवर्णः ॥२१॥ एवमेतानि स्थानानि ॥२२॥ **करणमपि** ॥१॥ जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानाञ् जिह्वा करणम् ॥२॥ कथमिति ॥३॥ जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम् ॥४॥ जिह्वामध्येन तालव्यानाम् ॥५॥ जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम् ॥६॥ जिह्वाग्राधःकरणं वा ॥७॥ जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम् ॥८॥ शेषास् स्वस्थानकरणाः ॥९॥ इत्येतत् करणम् ॥१०॥ **प्रयत्नो द्विविधः** ॥१॥ आभ्यन्तरो बाह्यश् च ॥२॥ **आभ्यन्तरस् तावत्** ॥३॥ स्पृष्टकरणास् स्पर्शाः ॥४॥ ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्स्थाः ॥५॥ ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः ॥६॥ विवृतकरणास् स्वराः ॥७॥ तेभ्य एओ विवृततरौ ॥८॥ ताभ्यामैऔ ॥९॥ ताभ्यामप्याकारः ॥१०॥ संवृतोऽकारः ॥११॥ **इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः** ॥१२॥ **अथ बाह्यः** ॥१॥ वर्गाणाम् प्रथमद्वितीयाश् शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाश् श्वासानुप्रदाना अघोषाः ॥२॥ वर्गयमानाम् प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ॥३॥ वर्गाणान् तृतीयचतुर्था अन्तस्स्था हकाराऽनुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः ॥४॥ वर्गयमानान् तृतीया अन्तस्स्थाश् चाऽल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ॥५॥ यथा तृतीयास् तथा पञ्चमाः ॥६॥ आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ॥७॥ शादय ऊष्माणः ॥८॥ सस्थानेन द्वितीयाः ॥९॥ हकारेण चतुर्थाः ॥१०॥ **एव बाह्यः प्रयत्नः** ॥११॥ तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयःपिण्डवत् **स्थानमभिपीडयति** ॥१॥ अन्तस्स्थवर्णकरो वायुर् दारुपिण्डवत् ॥२॥ ऊष्मस्वरवर्णकरो वायुरूर्णापिण्डवत् ॥३॥ एवं व्याख्याने **वृत्तिकाराः** पठन्त्यष्टादशप्रभेदमवर्णकुलमिति ॥१॥ तत् कथम् ॥२॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच् च त्रैस्वर्योपनयेन च । आनुनासिक्यभेदाच् च सङ्ख्यातोऽष्टादशात्मक इति ॥३॥ एवमिवर्णादयः ॥४॥ लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति ॥५॥ तन् द्वादशप्रभेदमाचक्षते ॥६॥ यदृच्छाशक्तिजाऽनुकरणा वा यदा दीर्घास् स्युस् तदा तमप्यष्टादशप्रभेदम् ब्रुवते ॥७॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ॥८॥ तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ॥९॥ छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया ह्रस्वानि पठन्ति ॥१०॥ तेषामप्यष्टादशप्रभेदानि ॥११॥ अन्तस्स्था द्विप्रभेदा रेफवर्जितास् सानुनासिका निरनुनासिकाश् च ॥१२॥ रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ॥१३॥ वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः ॥१४॥ **एष क्रमो वर्णानाम्** ॥१॥

तत्रैषा स्थानकरणप्रयत्नानां व्याकरणप्रसिद्धिरुच्यते ॥२॥ इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् **स्थानम्** ॥३॥ येन निर्वर्त्यन्ते तत् **करणम्** ॥४॥ प्रयतनम् **प्रयत्नः** ॥५॥ तत्र **नाभिप्रदेशात्** प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते, स विधार्यमाणो वायुस् स्थानमभिहन्ति, तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्द्यत आकाशे, **सा वर्णश्रुतिः, स वर्णस्यात्मलाभः** ॥१॥ तत्र ध्वनावुत्पद्द्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः परस्परं स्पृशन्ति(?) **सा स्पृष्टता**॥२॥ यदेषत् स्पृशन्ति तदेषत्स्पृष्टता ॥३॥ दूरे यदा स्पृशन्ति **सा विवृतता** ॥४॥ सामीप्येन यदा स्पृशन्ति सा संवृतता ॥५॥ इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः ॥६॥ स इदानीम् प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्द्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तो यदा कोष्ठमभिहन्ति तदा कोष्ठेऽभिहन्यमाने गलबिलस्य विवृतत्वाद् **विवारः**, संवृतत्वात् **संवारो** जायते ॥७॥ तौ संवारविवारौ ॥८॥ तत्र यदा कण्ठबिलं संवृतम् भवति तदा **नादो** जायते ॥९॥ विवृते कण्ठबिले **श्वासो** जायते ॥१०॥ तौ श्वासनादा**वनुप्रदान**मित्याचक्षते ॥११॥ अन्ये तु ब्रुवतेऽनुप्रदानमनुस्वानो घण्टानिर्ह्रादवत् ॥१२॥ तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् **घोषो** जायते ॥१३॥ यदा श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसंसर्गा**दघोषः** ॥१४॥ सा घोषवदघोषता ॥१५॥ महति वायौ **महाप्राणः** ॥१६॥ अल्पे **वायावल्पप्राणः** ॥१७॥ साऽल्पप्राणमहाप्राणता ॥१८॥ महाप्राणत्वा**दूष्मत्वम्** ॥१९॥ यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस् तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः कण्ठबिलस्य चाऽणुत्वं स्वरस्य च वायोस् तीव्रत्वाद् रौक्ष्यम् भवति **तमुदात्त**माचक्षते ॥२०॥ यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं कण्ठबिलस्य महत्त्वं स्वरस्य च वायोर् मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति त**मनुदात्त**माचक्षते ॥२१॥ उदात्तानुदात्तस्वरसन्निपातात् **स्वरित** इति ॥२२॥ एवम् प्रयत्नोऽभिनिर्वृत्तः कृत्स्नः प्रयत्नो भवति ॥२३॥ **अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः** कण्ठश् शिरस् तथा । जिह्वामूलञ् च दन्ताश् च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥२४॥ स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं संवृतत्वन् तथैव च । विवृतत्वञ् च वर्णाना**मन्तःकरण**मुच्यते ॥२५॥ कालो विवारसंवारौ श्वासनादावघोषता । घोषोऽल्पप्राणता चैव महाप्राणस् स्वरास् त्रयः । बाह्ययङ् करणनाहुस् तान् वर्णानां वर्णवेदिनः ॥२६॥ **इत्यापिशलीयशिक्षा समाप्ता** ॥

९. कतिपये प्‌रमुखाश् शिक्‌षाशास्‌त्रसम्बद्‌धाᳶ पारिभाषिकाश् शब्‌दाः

[प्‌रस्‌तुतायां शिक्‌षायाम् मूलकारिकासु प्‌रयुक्‌तानाम् पारिभाषिकशब्‌दानां सङ्‌ग्रहो विस्‌तृतया विषयानुक्‌रमणिकयैव प्‌रायेण गतार्‌थ इति सम्‌प्रति संस्‌कृतज्‌ञनिकाये सामान्‌यतयाऽप्‌रसिद्‌धानामन्‌येषाङ् कतिपयानाम् पारिभाषिकशब्‌दानामेवाऽत्‌र सङ्‌ग्रहᳵ क्‌रियते]

अक्‌षरम्, २९४ ।
अक्‌षरसंहिता, ५९३ ।
अक्‌षरसमाम्‌नायः, १८७ ।
अङ्गसंहिता, ५९३ ।
अनानुपूर्‌व्यसंहिता, ५९३ ।
अनिङ्ग्यम्, ३५ ।
अनुरङ्गः, २२४ ।
अभिगीतः, ४४८, ४४९ ।
अभिनिधानः, २३० ।
अभिनिष्‌टानः, ७०३ ।
अभिनिहितवर्‌णः, २३० इ. ।
अयोगवाहः, २८५, २९१ इ. ।
अस्‌स्थितस्‌स्पृष्‌टप्‌रयत्‌नः, ५१९ ।
इङ्ग्यम्, ७७३ ।
उच्‌चः, ३१७ ।
उच्‌चश्‌श्रुतिः, ३५९ ।
उदात्‌तकः, ३५९ ।
उदात्‌तमयः, ३५९ ।
उपधानिका, २२४, ४७५ ।
उपब्‌दिमत्, १७१, ५६५ ।
उपांशु, ५६५ ।
एकयमः, ३५९ ।
एकश्‌श्रुतिः, ३५९ ।
एकस्‌स्वरः, ३५९ ।
काकलकम्, १७२ ।
किट्‌किडाकारः, २५७ ।
क्‌रमः, ७३३ ।
क्‌रमघनसंहिता, ५९२, ७७९ ।
क्‌रमजटासंहिता, ५९२, ७६९ ।
क्‌रमजम्, २९५ ।
क्‌रमदण्‌डसंहिता, ५९२, ७७३ ।
क्‌रमद्‌ध्वजसंहिता, ५९२, ७७६ ।
क्‌रममालासंहिता, ५९२, ७७५ ।
क्‌रमरथसंहिता, ५९२, ७७७ ।
क्‌रमलेखासंहिता, ५९२, ७७५ ।
क्‌रमशिखासंहिता, ५९२, ७७३ ।
क्‌रमसंहिता, ५९२, ७५९ ।
क्‌षिप्‌रः, ४४७ ।
क्‌षैप्‌रसन्‌धिः, ६१३ ।
गलशुण्‌डिका, १७२ ।

चयः, ३२५ ।
चर्चा, ७५८ ।
तानः, ३५९ ।
तृतीयसवनम्, ५६५ ।
तिरक्क्रमः, ७६२ ।
द्वियमः, ३२५ ।
द्विस्स्वरः, ३२५ ।
धार्यः, ३५९ ।
धूतः, ३५९ ।
धूतप्रचयः, ३५९ ।
ध्रुवम्, २३४ ।
ध्वानम्, ५६५ ।
नतिः, ७२३ ।
नन्तृ, ७२० ।
नमयितृ, ७२० ।
नाभि, २९०, ७२३, ७२९ ।
नासिक्क्यः, २४६ इ. ।
निचितः, ३५९ ।
नित्त्यः, ३३३ ।
निमदः, १७१, ५६५ ।
नियतः, ३२४ ।
निर्भुजसंहिता, ५९२ ।
न्यस्तः, ३२४ ।
न्यूङ्खः, ३, ४ इ. ।
परिहारः, ७५८ ।
प्रगृग्रहः, ६३० ।
प्रचः, ३५९ ।
प्रचितः, ३५९ ।
प्रतृण्णसंहिता, ५९२ ।
प्रश्नः, १५६ ।
प्रश्श्लिष्टसन्धिः, ६०१, ६०३ ।
प्रातस्सवनम्, ५६५ ।
बर्स्वम्, १६९, १७३ इ. ।
ब्रह्मराशिः, १८७ ।
भक्क्ष्यः, २३० ।
भाषिकश्श्रुतिः, ३६९ ।
भाषास्वरः, ३६९ ।
भाषिकस्स्वरः, ३६८ ।
भुक्तः, २३० ।
मस्तिष्कतन्त्रम्, १६९ ।
माद्ध्यन्दिनसवनम्, ५६५ ।
यमः, २३४ ।
योगवाहः, २८५, २९१, २९३ ।
रक्तः, १९१, ४९६ ।
रङ्गः, १९१, २२१ इ. ।
लेखसम्पत्, १२६ ।

वर्णराशिः, ११, १८८ इ. ।
वर्णश्श्रुतिः, १७७ ।
वर्णसंहिता, ५९३ ।
वर्णसमाम्नायः, १८७ ।
विच्छेदः, २३५ ।
वृद्धः, ४४८, ४४९ ।
शिक्क्षकः, १०७ इ. ।
शिक्क्षुकः, ६, १० इ. ।
शैक्क्षिकः, १०९ ।
सन्ध्यक्क्षरम्, २८९ ।
सन्नः, ३२४ ।
समयः, ७६२ ।
समानाक्क्षरम्, २८९ ।
समापत्तिः, ७५८ ।
स्थितः (स्थितकरणः), ४५८ ।
स्थितस्स्वारः, ३३२ ।
स्वरभक्तिः, १९१, २४८ ।
स्वाद्ध्यायस्स्य मुखम्, १५५ ।
स्वारः, ३२५ ।

१०. प्रस्तुतग्रन्थे आगतानि कति चन विशिष्टनामानि

[प्रमुखाणाम् प्राचीनानाम् प्रातिशाख्यशिक्षादिग्रन्थानाम्, शिक्षाशास्त्रकाराणाँव् व्याकरणकाराणाञ् च नामानि उपबन्धे एकप्रघट्टकगततयैव प्रदर्शितानि, विषयानुक्रमणिकयैव च तत्सङ्ग्रहो गतार्थप्राय इति, अन्यानि ग्रन्थनामानि च सङ्केतविवरणप्रसङ्गेन पृथग् दत्तानि इति चाऽवशिष्टानि कति चन विशिष्टनामान्येवात्र सङ्गृह्यन्ते]

अगस्त्यशिक्षा, ६६ ।
अण्णाशास्त्री, २४, ४८ इ. ।
अनन्तदेवः, ५१ ।
अनन्तभट्टः, २२ ।
अभिनवगुप्तः, ६७, २०३ इ. ।
अमरनाथशास्त्री, ४२, ४५ इ. ।
अमरेशः, ४३, ९३ ।
आत्रेयः, २४ ।
कस्तूरिरङ्गाचार्यः, १४, २५ इ. ।
कहोडः, ५७ ।
कार्त्तिकेयः, २३ ।
कुमारिलभट्टः, ६७ इ. ।
केशवरामः, ४८ ।
केशवार्यः, ६१ ।
कोहलः, ५७ ।
गङ्गाधरभट्टाचार्यः, ३१ ।
गणपतिशास्त्री हेब्बारः, ४०५ ।
गार्ग्यगोपालयज्वा, १२, १३ इ. ।
गोपालचन्द्रमिश्रः, ४६, १०१ इ. ।
चक्रः, ६४ ।
छन्दोभाषा प्रातिशाख्यव्याख्या, १८३ ।
जयन्तस्वामी, ४२, ४५ इ. ।
जिनेन्द्रबुद्धिः, ७५ इ. ।
ज्योत्स्ना, २२ इ. ।
त्रिभाष्यरत्नम्, १८३ इ. ।
दयाशङ्करः, ३२ ।
दीनबन्धुशर्मा, ७७ ।
देवपालः, २५ ।
नरसिंहः, ३२ ।
नागदेवः, ३४ ।
नारायणः, ३५, ३७ ।
पञ्जिका, ४१ इ. ।
पदक्रमसदनम्, २४ ।
पदार्थप्रकाशः, २२ ।
पारिः, ६४ ।
पुरोगमाचार्यः, ३२ ।
पुष्पयशा औदव्रजिः, २६ ।
बालकृष्णगोडशेः, ४४, ५२ इ. ।
भट्टशोभाकरः, ६७ इ. ।

मञ्चिभट्टः, ६१ ।
मधुसूदनमस्करी, ३१,७६३,७६७,इ.।
मधुसूदनविद्याावाचस्पतिः,१८२इ.।
मधुसूदनसरस्वती, १८ इ. ।
मल्लशर्मा, ५१ इ. ।
महास्वामी, ३४ ।
मातृमोदः, २२ ।
माहिषेयः, २४, २५ इ. ।
मित्रमिश्रः, १८, ४० इ. ।
मुक्तीश्वराचार्यः, ६३ ।
युगलकिशोरपाठकः, २३, ३१ इ. ।
राजशेखरः, ७३, ८९, १०२ इ. ।
रामचन्द्रः, ५० ।
वररुचिः, २४ ।
विश्वबन्धुशास्त्री, २९ ।
विष्णुमित्रः, १२, १३, १८ इ. ।
वृषभदेवः, ७३ इ. ।
वेङ्कटरामः, २५, ३२ इ. ।
वेदतैजसम्, १८५ इ. ।
वैदिकाभरणम्, १८३ इ. ।
शङ्करपाण्डुरङ्गः, ३० ।
शम्भुमिश्रः, ५१ ।
शिवदत्तशर्मा दाधिमथः, २४१ ।
शौरिसूनुः, ३४, ३७ इ. ।
श्रीधरशास्त्री, २४ ।
श्रीनिवासाध्वरीन्द्रः, ६२ ।
श्रीराजाघनपाठी, ६३, ६५ इ. ।
श्रीरामशर्मा, २२ ।
सनत्कुमारः, ८०८ ।
सर्वलक्षणमञ्जरी, ३५८ ।
साधुरामः, ५७ ।
सामश्रमि-सत्यव्रत-भट्टाचार्यः, २८ ।
सिद्धेश्वरशर्मा, ५४ इ. ।
सूर्यनारायणसुरावधानी, २४३ ।
सोमयार्यः, १४, ७४, २०४ इ. ।
स्वरपञ्चशती, ६६ ।
स्वराष्टकम्, ६६ ।
हरदत्तः, ९, २६ इ. ।
ह्विट्निः, २९, ६१३ इ. ।

सङ्केताः

आधार-ग्रन्थसम्बद्धाः सहायक-ग्रन्थसम्बद्धाः सामान्याश् च

तत्र आधार-ग्रन्थसम्बद्धास् तावत्

अ.प्रा.	अथर्वप्रातिशाख्यम्, दिल्ली, १९६८।
अ.शि.; अमो.शि.	अमोघानन्दिनी शिक्षा, शि. स., वारा., १८९३।
अष्टा.	अष्टाध्यायी (पाणिनीयव्याकरणम्)।
आ.(त्रेय) शि.	आत्रेयशिक्षा, अमुद्रिता।
आ.शि.; आपि.शि.	आपिशलशिक्षा (शिक्षासूत्राणि), अजमेरम्, २०२४।
आर.शि.	आरण्यशिक्षा, अमुद्रिता।
आ(श्व).श्रौ.(सू.)	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, दिल्ली, १९८४-१९८५।
ऋक्त.; ऋ.त.	ऋक्तन्त्रम्, दिल्ली, १९७०।
ऋ.प्रा.	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, वारा., १९७०।
का.श्रौ.(सू.)	कात्यायन-श्रौतसूत्रम्, वारा. १९८७ वै.।
का.शि.	कात्यायनीयशिक्षा, शि. स., वारा., १८९३।
... ...	केशवीयकारिकावलिः (केशवीयशिक्षा)।
के.शि.(का.)	केशवीयशिक्षा (कारिकावलिः), शि.स., वारा., १८९३।
कौ.अ.	कौटलीयार्थशास्त्रम्, मैसुरम्, १९६०।
कौ.शि.	कौहलीय (कौहडेय) शिक्षा, JVS, II-1 (1935)।
गौ.शि.	गौतमीयशिक्षा, शि.स., वारा., १८९३।
च.सं.	चरकसंहिता, पुनर्मुद्रिता, वारा., १९८४।
च.सं.वि.(मा[न]) स्था.	चरकसंहिताविमानस्थानम्।
च.सं.सि(द्धि).	चरकसंहितासिद्धिस्थानम्।
च.सं.सू.	चरकसंहितासूत्रस्थानम्।
च.व्यू.	चरणव्यूहसूत्रम् (शौनककृतम्), वारा., १९३८।
... ...	चान्द्रवर्णसूत्रम् (शिक्षासूत्राणि), अजमेरम्, २०२४।
चा.शि.; चारा.शि.	चारायणीयशिक्षा, पूर्वसमुद्रिता।
छ.शा.	छन्दश्शास्त्रम्, पुनर्मुद्रितम्, दिल्ली, १९८१।

जै.ध.मी.सू.	जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्त्रम्, आन., पुण्य., १९५३ ।
तै.आ.	तैत्तिरीयारण्यकम्, आन., पुण्य., १९६७–१९६९ ।
तै.उ.	तैत्तिरीयोपनिषत् (शङ्कराद्दिव्याक्ख्यासहिता) ।
तै.प्रा.	तैत्तिरीयप्रातिशाक्ख्यम्, मैसुरम्, १९०६ ।
द.वि.	(अथर्ववेदीय–) दन्त्योष्ठ्यविधिः, लवपुरम्, १९७७वै. ।
ध.मी.(सू.); धर्ममी.	धर्ममीमांसासूत्त्रम् (जैमिनीयम्) ।
ना.शा.	नाट्ट्यशास्त्रम्, दिल्ली, १९८१–१९८४ ।
ना.शि.	नारदीयशिक्क्षा, दतिया, मद्ध्यप्रदेशः, २०२१ ।
प.सू.; प.सू.शि.	परिभाषाङ्कसूत्त्रशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
पा.व्या.भा.	पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यम् (महाभाष्ष्यम्), दिल्ली, १९६७।
पा.शि.	पाणिनीयशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
पा.गृ.(सू.)	पारस्करगृह्ययसूत्त्रम्, मुम्बइ, १९१७ ।
पारा.शि.	पाराशरी शिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
पारिशि.	पारिशिक्क्षा, पूर्व्वममुद्द्रिता ।
पि.छ.सू.	पिङ्गलच्छन्दस्सूत्त्रम् (छन्दश्शास्त्रम्) ।
प्र.सू.	प्रतिज्ज्ञासूत्त्रम्, शु.य.प्रा., वारा., १८८८ ।
प्र.शा.	प्रत्त्यक्क्षशारीरम् (१–३भागाः), कलिकाता, १९९२वै. ।
प्रा.प्र.शि.	प्रातिशाक्ख्यप्रदीपशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
... ...	फिट्सूत्त्रम्, पुण्य., १९६७ ।
बृ.दे.	बृहद्देवता, वारा., १९६५ ।
भा.सू.	भाषिकसूत्त्रम्, होशियारपुरम्, १९७५ ।
भे.सं.(चिकित्सा)	भेड(भेल)संहिता(चिकित्सास्स्थानम्), कलिकाता, १९२१ ।
मनु.	मनुस्स्मृतिः, मुम्बइ, १९४६ ।
मल्ल.शि.; म.श.शि.	मल्लशर्मशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
माण्डव्व्यशि.	माण्डव्व्यशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
माण्.शि., मा.शि.	माण्डूकी शिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
माद्ध्य.शि.	माद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
मु.उ.	मुण्डकोपनिषद्, शङ्कर–ग्रन्थावलिः, दिल्ली, १९६४ ।
या.; या.शि.	याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
ल.अ(मो).शि.	लग्ध्वमोघानन्दिनी शिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।

ल(घु) मा.शि.	लघुमाद्ध्यन्दिनीयशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
लो.शि.	लोमशीयशिक्क्षा, शि.स.,वारा., १८९३ ।
... ...	वर्णपटलम्, अथर्वपरिशिष्ट(ानि), वारा., १९७६ ।
व.([र.]प्र.)शि.	वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्क्षा,शि.स.,वारा., १८९३ ।
व.प्र.प.	(वर्णोच्चारण-प्रकार-सन्धि-विवृति-)स्वरभक्ति-लक्क्षण-परिशिष्टशिक्क्षा,शि.स.,वारा.,१८९३ ।
... ...	व्याडिशिक्क्षा(विकृतिवल्ली), वे.वि.ल.सं., पुण्य., १९७८ ।
व्या.शि.	व्यासशिक्क्षा, वारा. १९७६ ।
शम्भुशि; श.शि.	शम्भुशिक्क्षा, अमुद्द्रिता ।
शु.य.प्रा.	शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यम्, वारा. १९७५ ।
शु.य.प्रा.म.	शु.य.प्रा. मद्द्राससंस्करणम्, १९३४ ।
शु.य.प्रा.यु.	शु.य.प्रा. युगलकिशोरपाठक(व्यास)संस्करणम्, वारा. १८८८ ।
शै.शि.	शैशिरीयशिक्क्षा, JVS, II–2, Lahore, 1935.
शौ.च.(अ.)	शौनकीयचतुरद्ध्यायिका, वारा. १९६२ ।
स(म्).(प्र.)शि.	सम्प्रदायप्रबोधिनी शिक्क्षा, वाराणसी ।
सर्व.शि.; स.स.शि.	सर्वसम्मतशिक्क्षा, पूर्वममुद्द्रिता ।
सा.त.	सामतन्त्रम्, काशिहिन्दुविश्श्वविद्द्यालयः, १९६१ ।
सुश्रुत.,सु.सं.	सुश्रुतसंहिता, मुम्बइ, १९३१ ।
स्वरभक्तिशि.	स्वरभक्तिलक्क्षणपरिशिष्टशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।
स्वरा.शि.	स्वराङ्कुशशिक्क्षा, शि.स., वारा., १८९३ ।

अथ सहायक-ग्रन्थसम्बद्धाः

अथ.प.; अथर्वप(रि).	अथर्वपरिशिष्ट(ानि), वारा. १९७६ ।
अ.प्रा.भा.	अथर्वप्रातिशाक्ख्यभाष्ष्यम् ।
अनु.	अनुशासनपर्व(महाभारतस्स्य) ।
अ.को.	अमरकोशः, वारा. १९७० ।
अ.हृ.	अष्टाङ्गहृदयम्, पुनर्मुद्द्रितम्, वारा. १९८२ ।
अ.हृ.सू.स्था.	अष्टाङ्गहृदयसूत्त्रस्स्थानम् ।

आ.तै.कृ.य.वे.सं.	आत्त्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदसंहिता (तैत्तिरीयसंहिता) ।
आदि.	आदिपर्व (महाभारतस्स्य) ।
आ(प).ध.(सू.)	आपस्तम्बधर्मसूत्त्रम्, वारा. १९६९ ।
आ.सं.	आरण्यसंहिता, कलिकाता, १८९१ ।
आश्व.गृ.(सू.)	आश्वलायनगृह्यसूत्त्रम्, अड्ड्यारम्, १९८० ।
आ.सू.	आह्निकसूत्त्रावलिः, मुम्बइ, १९२३ ।
उ.रा.च.	उत्तररामचरितम्, वारा. २०१९ ।
ऋ.त.वृ.	ऋक्तन्त्रवृत्तिः, ऋक्तन्त्रम्, दिल्ली, १९७० ।
ऋ.त.सा.स.	ऋक्तन्त्रपरिशिष्टसंस्थसामवेदसर्वानुक्क्रमणी, ऋक्तन्त्रम्, दिल्ली, १९७० ।
... ...	ऋग्वर्णक्क्रमलक्क्षणव्याक्ख्या, अड्ड्यारम्, १९५९ ।
ऋ.खि.	ऋग्वेदखिलानि, ऋग्वेदसंहिता, पुण्य., १९४६ ।
ऋ.(वे.)घ.(सा.)	ऋग्वेदघनसारः, श्रीरङ्गम्, १९६६ ।
ऋ.प्रा.प.	ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्य (एक परिशीलन), वारा., १९७२ ।
ऋ.प्रा.भू.	ऋग्वेदप्रातिशाक्ख्यभूमिका, ऋ.प्रा., वारा. १९७० ।
ऋ.प्रा.व.(वि.)वृ.	ऋ.प्रा. वर्गद्द्वय-(विष्णुमित्त्र-)वृत्तिः, वारा., १९७० ।
ऋ.प्रा.(उ.)भा.	ऋ.प्रा. उव्वटभाष्ष्यम् ।
ऋ.प्रा.व्या.	ऋ.प्रा. व्याक्ख्या (उव्वटभाष्ष्यम्) ।
ऋ.वे.भा.भू.	ऋग्वेदभाष्ष्यभूमिका, ऋ.सं., पुण्य. १९७२ ।
ऋ.; ऋग्.; ऋ.सं.	ऋग्वेदसंहिता, अजमेरम्, १९५२.; पारडी, १९८९ ।
... ...	ऐतरेयब्राह्म्मणम्, आन., पुण्य. १९७९ ।
ऐ.आ.	ऐतरेयारण्ण्यकम्, आन., पुण्य. १९५९ ।
कण्वस्मृ.	कण्वस्मृतिः, स्मृतिसन्दर्भः, कलिकाता, २०१२ ।
... ...	कर्मप्प्रदीपाक्ख्या गोभिलस्स्मृतिः (कात्त्यायनस्स्मृतिः), स्मृतिसन्दर्भः, कलिकाता, २००६ ।
का.कृ.य.सं.	काठक-(कृष्णयजुर्वेद-)संहिता, पारडी, १९४२ ।
का.(वा.)बृ.उ.	काण्ववाजसनेयिबृहदारण्ण्यकोपनिषद् (बृहदारण्ण्यकोपनिद्) ।
का.(वा.शु.य.वे.म.ब्र.य.)सं.	काण्व-(वाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्त्रब्राह्म्मयजुष्-)संहिता, पारडी, १९४० ।

... ...	कातन्त्रम् (बालशिक्षा), जोधपुरम्, १९६८ ।
... ...	कातन्त्रवृत्तिः, (दुर्गसिंहकृता), कलिकाता ।
का.प्रा.सू.व्या.	कात्यायनप्रातिशाख्यसूत्रव्याख्या(अनन्तकृता)।
का.श्रौ.सू.स.वृ.	का. श्रौतसूत्रस्य सरला वृत्तिः, वारा.,१९८७वै. ।
... ..	काव्यप्रकाशः, वारा., १९८० ।
का.मी.	काव्यमीमांसा, वारा., २०१६ ।
... ...	काव्यालङ्कारः(भामहकृतः),पाटलिपुत्रम्,२०१९ ।
... ...	काव्यालङ्कारः(वक्रोक्तिजीवितम्),दिल्ली,२०१२।
का.वि.	काशिकाविवरणपञ्जिका(न्यासः),वारा.,१९६५–१९६७।
... ...	किरातार्जुनीयम्, मुम्बइ, १९५४ ।
कु.स.	कुमारसम्भवम्, मुम्बइ, १९१६ ।
कौ.सा.(वे.)सं.	(कौथुम)सामवेदसंहिता, पारडी, २०१५ ।
कौ.सामगानसं.	कौथुमसामवेदगानसंहिता(प्रकृतिगानम्),पारडी,२०१५; ऊहगानम्, ऊह्ययगानञ्च, वारा., २०२३)
कौ.सा.आ.सं.	कौथुमसामवेदाऽऽरण्यकसंहिता, कलिकाता, १८९१ ।
... ...	कौशिकचरणव्यूहः अथर्वप., वारा., १९७६ ।
खि.	खिलानि(ऋग्वेदखिलानि) पुण्य., १९४६ ।
गी.	गीता(महाभारतभीष्मपर्वान्तर्गता) ।
गोपथब्रा.,गो.ब्रा.	गोपथब्राह्मणम्, दिल्ली, १९७२ ।
गौ.ध.सू.	गौतमधर्मसूत्रम्, आन., पुण्य., १९३१ ।
चा.नी.(द).	चाणक्यनीतिदर्पणः, श्यामकाशिप्रेस्, मथुरा ।
... ...	छन्दोमञ्जरीप्रभा, छन्दोमञ्जरी, वारा., २०१२ ।
छा.उ.	छान्दोग्योपनिषद्(शङ्करग्रन्थावलिः),दिल्ली,१९६४।
छा.उ.वि.	छान्दोग्योपनिषद्विवरणम्(शङ्करकृतम्) ।
जै.उ.ब्रा.	जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्, लवपुरम्, १९७७ वै. ।
त.वा.	तन्त्र-वार्तिकम्, आन., पुण्य., १९७२ ।
तै.प्रा.क्र.स.	तै.प्रा. व्याख्या माहिषेयच्छन्दोभाषा(पदक्रम-सदनम्),तै.प्रा.,(पुनर्मुद्रितम्)दिल्ली,१९८२।
तै.प्रा.त्रि(भा).र.	तै.प्रा. त्रिभाष्यरत्नम्, तै.प्रा., मैसुरम्, १९०६ ।
तै.प्रा.भू.	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभूमिका,तै.प्रा.,मैसुरम्,१९०६ ।
तै.प्रा.वै.आ. (टी.[व्या.])	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्यानम्, वैदिकाभरणम्, तै.प्रा., मैसुरम्, १९०६ ।

तै.प्रा.व्या.	तै.प्रा.ह्विट्निव्याक्ख्या,पुनर्मुद्द्रिता,दिल्ली,१९७३।
तै.ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्म्मणम्, आन., पुण्य., १९३४ ।
तै.सं.	तैत्तिरीयसंहिता, आन., पुण्य., १९५९ ।
तै.आ.व्या.	तैत्तिरीयारण्यकव्याक्ख्या (सायणकृता) ।
तै.उ.व्या.	तैत्तिरीयोपनिषद्व्याक्ख्या (शङ्करादिकृता) ।
द.स्मृ.	दक्क्षस्मृतिः, स्मृतीनां समुच्चयः, आन., १९२९ ।
... ...	धम्मपद, लखनऊ, १९६५ ।
ध.मी.सू.भा.	धर्ममीमांसासूत्रभाष्ष्यम् (शबरकृतम्) ।
... ...	धातुकाव्व्यव्याक्ख्या,(धातुका.),त्रिवेन्द्रम्,१९७०।
ध्व.	ध्वन्न्यालोकः, वारा. २०२१ ।
ना.शा.अ(भि).भा.	नाट्ट्यशास्त्राभिनवभारती, दिल्ली, १९८१–१९८४ ।
ना.शि.शो.व्या.	नारदीयशिक्क्षाशोभाकरव्याक्ख्या,ना.शि.,दतिया,२०२१।
... ...	निरुक्तम्, अजमेरम्, २०१४ ।
नि.दु.वृ.	निरुक्तदुर्गवृत्तिः, आन., १९२१ ।
नी.वा.	नीतिवाक्क्यामृतम्, कौ.अ., मैसुरम्, १९६० ।
ने.श.को.प्र.	नेपालिशब्दकोशप्रस्तावना, काठमाण्डु, २०१९ ।
प.त.	पञ्चतन्त्रम्, दिल्ली, १९६९ ।
प.त.अप.	पञ्चतन्त्रे अपरीक्क्षितकारकम् ।
प.त.काको.	पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयम् ।
प.त.मि.भे.	पञ्चतन्त्रे मित्रभेदः ।
... ...	पञ्चदशीव्याक्ख्या (रामकृष्णकृता), मुम्बइ, १९४९ ।
... ...	पत्थ्या स्वस्तिः, जोधपुरम्, १९६९ ।
... ...	पराशरस्स्मृतिः, स्मृतिसन्दर्भः, कलिकाता, २००९ ।
पा.धा.पा.	पाणिनीयधातुपाठः, सि.कौ., मुम्बइ, १९०९ ।
पा.व्या.भा.दी.	पा.व्या.भा. दीपिका (महाभाष्ष्यटीका),वारा.,२०२१।
पा.व्या.भा.प्र.	पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यप्रदीपः ।
पा.व्या.भा.प्र.उ.	पाणिनीयव्याकरणभाष्ष्यप्रदीपोद्द्योतः ।
पा.शि.प.	पाणिनीयशिक्क्षापञ्जिका, वारा.,२००५ ।
पा.शि.प्र.	पाणिनीयशिक्क्षाप्रकाशः, शि.स., वारा., १८६३ ।
पा.शि.प्र.	पाणिनीयशिक्क्षाप्रकाशिका, वारा., १९९० वै. ।
पा.शि.प्रदी.	पाणिनीयशिक्क्षाप्रदीपः, वारा., १९४७ ।
पा.शि.अभि.	पाणिनीयशिक्क्षाऽभिनवराजलक्क्ष्मीः,वारा., २००५।

पा.शि.शि.स.स.	पाणिनीयशिक्षायाश् शिक्षान्तरैस् सह समीक्षा, वारा., १९७२।
पु.वे.स.स.अ.	पुराणगत वेदविषयक सामग्रीका समीक्षात्मक अध्ययन, प्रयाग, १९६५।
पै.म.सं.	पैप्पलाद(ाथर्ववेदमन्त्र-)संहिता, लवपुरम्, १९३६।
... ...	प्रजापतिस्स्मृतिः, स्मृतीनां समुच्चयः,आन.,१९२९।
प्र.सू.(अ.)भा.	प्रतिज्ञासूत्रानन्तभाष्यम्,शु.य.प्रा.,वारा.,१८८८।
प्र.सि.कौ.	प्रतिसंस्कृता सिद्धान्तकौमुदी,काष्ठमण्डपम्,२०१५।
प्रा.ल.सू.	प्राकृतलक्षणसूत्रम्(प्राकृतप्रकाशः),वारा.,२००६।
प्रा.भा.शि.प.	प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धति, वारा., १९६८।
प्रा.प्र.पा.श.आ.अ.	प्रातिशाख्यों में प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दों का आलोचनात्मक अध्ययन, वारा. १९७२।
बृ.श.शे.	बृहच्छब्देन्दुशेखरः(१-३ भागाः), वारा., १९६०।
... ...	बृहत्पराशरस्स्मृतिः,स्मृतिसन्दर्भः,कलिकाता,२००९।
बृ.उ.	बृहदारण्यकोपनिषद्(का.वा. बृहदारण्यकोपनिषद्)।
... ...	बोधायनगृह्यसूत्रम्,पुनर्मुद्रितम्,दिल्ली,१९८२।
बौ.ध.सू.	बौधायनधर्मसूत्रम्, वारा., १९७२।
ब्र.मी.सू.	ब्रह्म-(मीमांसा-)सूत्रम्।
ब्र.मी.सू.शा.मी.भा.	ब्रह्ममीमांसासूत्रशारीरकमीमांसाभाष्यम् (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्)।
... ...	ब्रह्मसूत्रवृत्तिः, मिताक्षरा,मद्रासम्,१९५०।
भ.का.सु.	भट्टिकाव्यसुधारणा, भ.का., मुम्बइ, १९२८।
... ...	भागवतपुराणम्, गोरक्षपुरम्, २००८।
... ...	भावप्रकाशः, बाराणसी, १९६८-१९७०।
... ...	भाषावृत्तिः, वारा.,१८७१।
म.कौ.	मध्यकौमुदी., वारा.,१९५६।
... ...	मन्वर्थमुक्तावलिः, मनुस्मृतिः, मुम्बइ, १९४६।
म.भा.	महाभारतम्,चित्रशालाप्रेस्,पुण्य. १९२९-१९३३।
म.भा.अनु.	महाभारते अनुशासनपर्व।
म.भा.आ.(दि)प.	महाभारते आदिपर्व।
म.भा.उ.(द्योग)प.	महाभारते उद्योगपर्व।

म.भा.वन. महाभारते वनपर्व ।

म.भा.दी. महाभाष्यटीका(दीपिका), वारा., २०२१ ।

म.स्तो.टी. महिम्नस्स्तोत्त्रटीका, वारा., १९६४ ।

... ... मात्त्रालक्क्षणम्,(पञ्चविधसूत्त्रम्),तिरुपतिः,१९७०।

मा.सं.पद.परि. माद्ध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठः, परिशिष्टम्, हरयाणा, २०२८ ।

मा.वा.बृ.उ. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिबृहदारण्ण्यकोपनिषद्, मा.वा शतपथब्राह्म्मणम्, मुम्बइ, १९९७ वै. ।

मा.(वा.)श.ब्रा. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशतपथब्राह्म्मणम्, (१–५ भागाः),मुम्बइ, १९९७ वै. ।

मा.(वा.शु.य.वे. म.[ब्र.य.])सं. माद्ध्यन्दिनीय-(वाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्त्र-[ब्रह्म्मयज्ज्ञ-])संहिता,वारा.,१९९२वै.; मुम्बइ,१९५०।

मा.वा.शु.य. वे.सं.परि. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदसंहितापरिशिष्टानि, वारा.,१९९२वै.; मुम्बइ,१९५०;पुनर्मुद्द्रणे, दिल्ली, १९७१ ।

मा.धा.वृ. माधवीयधातुवृत्तिः, वारा.,१९६४ ।

माल. मालविकाग्निमित्त्रम्, वारा.,१९७१ ।

मी.अनु. मीमांसानुक्क्रमणिका, वारा., १९८७ वै. ।

... ... मीमांसान्यायप्रकाशः, पुण्ण्य ,१९७२ ।

मे.दू. मेघदूतम्(कालिदासग्रन्थावलिः), वारा., १९७८ ।

मै.(कृ.य.)सं. मैत्त्रायणीय-(कृष्णयजुर्वेद-)संहिता,पारडी.,१९४२ ।

मै.प्रा. मैत्त्रायणीयप्रातिशाक्ख्यम्, अमुद्द्रितम् ।

मै.उ. मैत्त्रायणीयोपनिषद्,उपनिषत्सङ्ग्रहः,दिल्ली,१९७० ।

य.वे. यजुर्वेदः(मा.वा.शु.य.वे.म.ब्र.य.सं.) ।

या.शि.शि.व. याज्ज्ञवल्क्यशिक्क्षा शिक्क्षावल्ली विवृतिः, वारा., २०१९ ।

याज्ज्ञ. याज्ज्ञवल्क्यस्स्मृतिः, वारा.,२०२४ ।

या.स्मृ.मि. याज्ज्ञवल्क्यस्स्मृतिमिताक्क्षरा, वारा., २०२४ ।

ल.श.शे. लघुशब्देन्दुशेखरः(भैरवीयुतः)[द्वौ भागौ] वारा., १९८३ वै. ।

ल.श.शे.वै.सि.कौ. सा.स्व.प्र.व्या. लघुशब्देन्दुशेखराक्ख्या वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-साधारण-स्वर-प्रकरण-व्याक्ख्या ।

ला.श्रौ.सू. लाट्ट्यायनश्रौतसूत्त्रम्,पुनर्मुद्द्रितम्,दिल्ली,१९८२।

लि.अ.	लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाण्डु, २०३० ।
व.शि.	वर्णोच्चारणशिक्षा(वेदाङ्गप्रकाशः),अजमेरम्,२०१८।
व.स्मृ.	वसिष्ठस्मृतिः, स्मृतीनां समुच्चयः, आन., १६२६ ।
वा.प.	वाक्यपदीयम् (१–५भागाः), वारा.,१६६३–१६७७ ।
वा.प.ब्र.का.स्वो.वृ.	वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डस्वोपज्ञवृत्तिः,वारा.१९६३।
वा.प.वृ.	वाक्यपदीय(ब्रह्मकाण्ड-)वृषभदेवव्याख्या, पुण्य. १६६६ ।
... ...	वाधूलस्मृतिः, स्मृतिसन्दर्भः, कलिकाता, २०१२ ।
वा.सं.वि.वि.प.नि.	वाराणसेयसंस्कृतवि.वि.परीक्षानियमावलिः,१६६७ ।
वा.रा.	वाल्मीकिरामायणम्, वारा., १६५७ ।
वा.रा.सु.का.	वाल्मीकिरामायणसुन्दरकाण्डम् ।
... ...	वासुदेवरसानन्दः, प्रयागः, १६८२ वै. ।
विष्णुपु.	विष्णुपुराणम्, गोरक्षपुरम्, २०४१ ।
वी.मि.	वीरमित्रोदयः, वारा., १६०६–१६२६ ।
वी.मि.आ.प्र.	वीरमित्रोदये आह्निकप्रकाशः ।
वी.मि.प.प्र.	वीरमित्रोदये परिभाषाप्रकाशः ।
वी.मि.सं.(सँ.)प्र.	वीरमित्रोदये संस्कारप्रकाशः ।
वे.वि.ल.स.	वेदविकृतिलक्षणसङ्ग्रहः, पुण्य., १९७८ ।
... ...	वेदविकृतिविवरणम्, वारा.,१९५५ ।
... ...	वेदशाखापर्यालोचनञ्च कात्यायनकृतञ्च चरणव्यूह-परिशिष्टञ्च, वारा., २०४२ ।
वे.प्र.व.शि.भू.	वेदाङ्गप्रकाश–वर्णोच्चारणशिक्षा–भूमिका, अजमेरम्, २०१८ ।
... ...	वेदान्तकल्पतरुः, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, मुम्बइ, १९३८ ।
... ...	वैजयन्तीकोषः, वारा., २०२८ ।
वै.वा.इ.	वैदिकवाङ्मयका इतिहास,प्रथमभाग,अमृतसर, २०१३ ।
वै.स्व.मी.	वैदिकस्वरमीमांसा (द्वितीयसंस्करण), अमृतसर ।
वै.स्व.मी.	वैदिकस्वरितमीमांसा, होशियारपुर, १६७२ ।
वै.आ.	वैदिकाभरणम्, तै.प्रा., मैसुरम्, १६०६ ।
वै.सि.कौ.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, मुम्बइ, १९०९ ।
वै.सि.कौ.ह.पु.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीहलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।
... ...	वैयासकन्यायमाला, आन., पुण्य., १६६६ ।

... ... व्याकरणचन्द्रोदय,(१–५भाग),दिल्ली,१९७१–१९७३।
व्या.शि.(वे.तै.)व्या. व्यासशिक्क्षा-(वेदतैजस-)व्याक्ख्या, वारा.,१९७६।
व्या.सु.सङ्. व्याससुभाषितसङ्ग्रह:, वारा.,२०२६।
व्या.स्मृ. व्याससस्मृति:, स्स्मृतीना समुच्चय:, आन., १९२९।
श.स्मृ. शङ्खसस्मृति:, स्मृतीना समुच्चय:, आन., १९२९।
श.ब्रा. शतपथब्राह्म्मणम्(माद्ध्यदिनशाखीयम्)भागद्द्वयात्मकम्, वारा., १९९४, १९९७।
श.ब्रा.उ. शतपथब्राह्म्मणोपोद्घात:, मुम्बइ, १९९७ वै.।
श.कौ. शब्दकौस्तुभ:, नेपालि-सौभाग्ग्य-पुस्तकालय:, वारा.।
शा.ऋ.(म.)स. (शाकल) ऋग्वेद(मन्त्र)स हिता, पुण्ण्य., १९७२।
शाङ्.ब्रा. शाङ्खायनब्राह्म्मणम्, आन., पुण्ण्य. १९७७।
शाङ्.आ. शाङ्खायनारण्ण्यकम्, आन., पुण्ण्य. १९२२।
... ... शाण्डिल्ल्योपनिषद्,उपनिषत्सङ्ग्रह:,दिल्ली,१९७०।
शान्ति. शान्तिपर्व(महाभारतस्स्य)।
शि.व. शिशुपालवधम्, वारा., २०१८।
शि.व.वि. शिक्क्षावल्ली विवृति:, या.शि., वारा., २०१९।
शि.स. शिक्क्षासङ्ग्रह:(श्रीमद्-याज्ज्ञवल्क्यादिमहर्षिप्प्रणीतश् शिक्क्षासङ्ग्रह:),वारा.,१८८९–१८९३।
शि.स.वि. शिक्क्षासङ्ग्रहविज्ज्ञापनम्, शि.स., वारा., १८९३।
शि.सू.भू. शिक्क्षासूत्त्रभूमिका,शिक्क्षासूत्त्राणि,अजमेरम्,२०२४।
शु.नी. शुक्क्रनीति:, मुम्बइ, १९८२ वै.।
शु.य.प्रा.की.प्र.टि. शु.य.प्रा. कीर्तिप्प्रकाशटिप्पणी, वारा., १८८८।
शु.य.ज्यो. शुक्लयजु:प्रातिशाक्ख्यज्योत्त्स्ना, वारा., १९८९।
शु.य.प्रा.भू. शुक्लयजु:प्रातिशाक्ख्यभूमिका,शु.य.प्रा.,वारा.,१९७५।
शु.य.प्रा.वि. शुक्लयजु:प्रातिशाक्ख्यविज्ज्ञापनम्, शु.य.प्रा., वारा., १८८८।
शु.य.वि.सू. शुक्लयजुर्विधानसूत्त्रम्, मुम्बइ, १९४३।
शु.य.वे. शुक्लयजुर्वेद:(मा.वा.शुक्लयजुर्वेदस हिता)।
शु.य.प्रा.व्या शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाक्ख्यव्याक्ख्या।
शु.य.प्रा.अ.भा. शु.य.प्रातिशाक्ख्यानन्तभाष्ष्यम्, मद्द्रासम्,१९३४।
शु.य(वे.)प्रा.(उ.)भा. शु.य.प्रातिशाक्ख्योव्वटभाष्ष्यम्,मद्द्रासम्,१९३४।
शु.य.वे.स.परि. शुक्लयजुर्वेदस हितापरिशिष्टानि,वारा., १९९२ वै.; मुम्बइ, १९५०; पुनर्मुद्द्रितानि,दिल्ली,१९७१।

शौ.च.टि.	शौ.चतुरद्ध्यायिकाटिप्पणी(ह्विट्निकृता)वारा.,१९६२।
शौ.च.भा.	शौनकीयचतुरद्ध्यायिकाभाष्यम्,शौ.च.,वारा.,१९६२।
शौ.च.अ.वृ.	शौनकीयचतुरद्ध्यायिकावृत्तिः,शौ.च.,वारा.,१९६२।
शौ.अ.(वे.म.)सं.	शौनक्यथर्ववेदमन्त्रसंहिता(अथर्ववेदसंहिता), अजमेरम्, १९५७।
श्वे.उ.	श्वेताश्वतरोपनिषद्, गोरक्षपुरम्, २०१६।
श्लो.वा.(वाक्य.)	श्लोकवार्तिकम्(वाक्याधिकरणम्),वारा.,२०३४।
सं.व्या.शा.इ.	संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास,हरयाणा,२०३०।
... ...	संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, तिरुपतिः, १९६५।
सङ्.शा.	सङ्क्षेपशारीरकम्, वारा.,१९८१ वै.।
सङ्.वि.वि.	सङ्गीतका विकास और विभूतियाँ, वारा., १९७६।
सत्या.श्रौ.(सू.)	सत्याषाढश्रौतसूत्रम्, आन., १९०६–१९२८।
सा.त.भू.	सामतन्त्रभूमिका, सामतन्त्रम्, वारा., १९६१।
सि.हे.श.	(सिद्धहेमशब्दानुशासनम्)प्राकृतव्याकरणम्, पुण्य., १९५८।
सि.कौ.	सिद्धान्तकौमुदी, मुम्बइ, १९६६ वै.।
... ...	सीतोपनिषद्, उपनिषत्सङ्ग्रहः, दिल्ली, १९७०।
सु.र.भा.वै.प्र.	सुभाषितरत्नभाण्डागारे वैयाकरणप्रशंसा, मुम्बइ, १९३५।
सु.र.भा.सा.नी.	सुभाषितरत्नभाण्डागारे सामान्यनीतिप्रकरणम्।
सुभा.	सुभाषितावलिः, पुण्य.,१९६१।
... ...	स्कन्दपुराण-सूतसंहिता-यज्ञवैभवखण्डोपरिभागे सूतगीता, आन., १९२४–१९२५।
स्मृ.कौ.	स्मृतिकौस्तुभः, पुनर्मुद्रितः, दिल्ली, १९८५।
... ...	स्मृतिसन्दर्भः(१–६भागाः),कलिकाता,२००९–२०१३।
... ...	स्वरप्रक्रिया(-टीका), आन.,पुण्य., १९७४।
... ...	हरिवंशम्(महाभारतखिलभागरूपम्), गोरक्षपुरम्, २०२४।
हि.उ.	हितोपदेशः, दिल्ली, १९६७।
हि.उ.प्र.	हितोपदेशे प्रस्ताविका।
हि.उ.मित्र.	हितोपदेशे मित्रलाभः।
A.Pr.	Atharvapratisakhya, Delhi, 1968.
A.Pr.(Sau.c.)	Atharvavedapratisakhya or Saunakiya-Chaturadhyayika, Varanasi, 1962.

C.G.P.L. Comparative Grammar of the Prakrit Languages, by Dr. R. Pischel, translated by Subhadra Jha, Varanasi, 1957.

CSIPOIG. Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, Delhi, 1961.

CSKSP. Critical Studies on Katyayana's Suklayajurveda Pratisakhya, Madras, 1935.

CSSP. A Critical Study of Sanskrit Phonetics, Varanasi, 1972.

.... Dictionary of Sanskrit Grammar, Baroda, 1977.

E.A. Encyclopaedia Americana, 1965.

E.B. Encyclopaedia Britanica, 1969.

JVS. The Journal of Vedic Studies, Lahore. (1934–35)

JLS(I) The Journal of the Linguistic Society of India.

L.R.S. Laghuriktantrasangraha, Lahore, 1940.

PAI, PIAI Phoneiics in Ancient India, Oxford, 1953.

R.T.Intro. Riktantra, Introduction, Delhi, 1970.

S.H.P. Sanskrit Historical Phonology, U.S.A., 1946.

अथ सामान्न्याः

अ.=अद्ध्यायः। **अनु.**=अनुवाकः। **आन.**=आनन्दाश्श्रमः। **आ.**=आह्न्निकम्। **इ.**=इत्त्यादिकम्। **उ.**=उत्तरार्चिकम्। **का.**=काण्ण्व-। **काशि.**=काशिसंस्करणम्। **वै.**=वैस्ताब्दाः। **चौ.**=चौखम्बा-।; **टि.**=टिप्पणी। **टी.**=टीका। **तृ.भा.**=तृतीयभाग। **दू.भा.**=दूसरा भाग। **द्र.**=द्रष्टव्य-। **द्वि.**=द्वितीय-। **नि.सा.**=निर्णयसागरप्रेस्। **निर्णय.**=निर्णयसागरसंस्करणम्। **पङ्.**=पङ्क्ति-। **पद्द्या.**=पद्द्यात्मक-। **प.भा.**=पहला भाग। **पा.**=पाद-। **पुण्य.**=पुण्ण्यपत्तनम्। **पू.**=पूर्वार्चिकम्। **पृ.**=पृष्ठ-। **प्र.**=प्रकरणम्। **प्र.भा.**=प्रथमभाग-। **प्र.**=प्रपाठक-। **मा.**=माद्ध्यदिनीय-। **वारा.**=वाराणसी। **वा.**=वार्तिकम्। **वि.**=विवृतिः। **वृ.**=वृत्तिः। **वै.**=वैक्क्रमाब्दाः। **श्लो.**=श्लोकसङ्ख्या। **सा.भा.**=सायणभाष्ष्यम्। **सू.**=सूत्त्रम्।

P.=Page. pp.=pages. Vol.=Volume.

ऋषि–वेद–ख–नेत्त्रैस् सं–सूच्च्ये वैक्क्रम–वत्सरे ।
सोपबन्धा सानुबन्धा शिक्क्षेयम् मुद्द्रिता शुभा ॥
२०४७।१२।२९

शुद्धिपत्त्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
मुखपृष्ठे		क ौण्डिन्न्यायनशिक्क्ष ा	कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा
”		अ युर्वेद-	आयुर्वेद-
द्वितीयपृष्ठे	५	शीर्ष क-	शीर्षक-
(क)	१८	अत्त्यन् ामेवा	अत्त्यन्तमेवा
(क)	२२	मन ोश्	मनयोश्
(ख)	२०	ग्रन्थः	ग्रन्थः
(ख)	२३	सङ्ग्रहरूपेन	सङ्ग्रहरूपेण
(ग)	१	वीञ् चा ुसृत्त्य	वीञ् चानुसृत्त्य
(ग)	७	सि च् च का	सिच्छ्याका
(ग)	१८	क्रैस्ताब्दमा	क्रैस्ताब्दमाँ
(ग)	३०	b t	but
(घ)	२	sanskrits	Sanskrit
(घ)	६	fualty	faulty
(घ)	१०–११	containts	contents
(घ)	१४	discribe	describe
(घ)	२५	concider-	consider-
(ङ)	१	वत्त्वारि	चत्त्वारि
(ङ)	६	genral	general
(ङ)	७	wo ks	works
(ङ)	१३	73 or 180	73 or 108
(ङ)	१४	anusvara'	anusvara,
(ङ)	१५	y m s	yamas
(ङ)	१६	Sankrit	Sanskrit
(ङ)	२५	12	12**.**
(च)	७	bitween	between
(च)	९	follwing	following
(च)	१३	llke	like
(च)	१५	delt	dealt
(च)	२९	just fies	justifies
(इ)	१२	निरूणाय	निरूपणाय

पृष्ठे	**पङ्क्तौ**	**अशुद्धम्**	**शुद्धम्**
(इ)	१४	सुस्पष्तया	सुस्पष्टतया
(ए)	२४	**रचनात्मक-**	**रचनात्मकं**
(ए)	२५	**मालोचनात्मकञ् च**	**समीक्क्षात्मकञ् च**
(ओ)	२८	**गृह्णण्न् तु**	**गृह्णण्नतु**
(अं)	१९	१९-२९	१९-३०
(ङ)	२९	**१९४**	**२९४**
३६	११	संहिताया थकार	संहितायास् थकार
३९	९	अस्ति।	अस्ति (४।३।१०६)।
४०	५	शिक्क्षाशास्त्रविया	शिक्क्षाशास्त्रविषया
५८	४	सङ्गृहे	सङ्ग्रहे
६०	२७	स्वरितमेदाः	स्वरितभेदाः
६१	३०	चरण सम्बद्धा	चरणसम्बद्धा
६२	२५	भट्भास्करस्स्योल्लेखश्	भट्टभास्करस्स्योल्लेखश्
६३	२६	प्रतीयते[८]।	प्रतीयते।
६६	५	तिरस्स्रोवृत्ति	तिस्स्रोवृत्ति
६६	८	युङ्क्ते विवक्क्षया	युङ्क्ते विवक्क्षया
६८	२४	स्यो लेखोऽपि	स्योल्लेखोऽपि
७०	२१	वेदी चरणव्व्यूहे	वेदीयचरणव्व्यूहे
७२	१९	मात्राभेदादि	मात्त्राभेदादि
७७	३२	लि. अ. स.	लि. अ.
७८	१४	विलिङ्घ्य	विलङ्घ्य
७८	२९	विस्तृता ंश् च कृत्त्वा	विस्तृताँश् च कृत्त्वा
८०	२९	कौ.शि.श्लो.	कौहलीयशिक्क्षायां श्लो.
८२	५	**(११) प्राचीनाश्**	**११. प्राचीनाश्**
८६	१८	प्युपोद्वलकम्।	प्युपोद्बलकम्।
८६	२१	ग्रन्न्थकाराश् च	ग्रन्थकाराश् च
८९	१३	गुणादीना	गुणादीनां
९०	१०	शिक्क्षाया पूर्वता	शिक्क्षाया" पूर्वता
९०	१९	श्रुतिप्प्रम ण	श्रुतिप्प्रमाण
९२	१७	योज्ज्योऽगदक्क्रमः	योज्ज्योऽगदक्क्रमः
९४	५	व्याकरणभाष्ये	व्याकरणभाष्ष्ये
९४	१०	विज्ज्ञायाते	विज्ज्ञायते

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	२८	१. स्मृतिचनद्रिकायां	१. स्मृतिचन्द्रिकायां
९५	३०	तत्त्रैव भविष्य्यपर्वणि	तत्त्रैव
९६	३	प्रविशत्येवेति	प्रविशत्त्येवेति
९७	शीर्षलेखे	उपक्क्रम	उपक्क्रमे
९८	१	प्राधान्न्य मूलकमेव	प्राधान्न्यमूलकमेव
९८	४	ब्याकरण-	व्याकरण-
९८	१०	ब्रहम्मलोकं स	ब्रह्म्मलोकं स
९९	३	स्वप्प्रधानम	स्वप्प्रधानम्
१०१	१२	वेदसम्प्रदायज्ज्ञत	वेदसम्प्रदायज्ज्ञता
१०१	२३	शिक्क्षाणब्भ्यासा	शिक्क्षणाब्भ्यासा
१०१	२८	न तर्व बुद्ध्या	न तर्कबुद्ध्या
१०३	२२	तादृशी चेदवस्थ	तादृशी चेदवस्था
१०३	२३	सर्वे सँस्स्कृता-।	सर्वे सँस्कृताऽ-
१०५	४	तत्त्फनेन	तत्त्फलेन
१०६	२३	शिक्क्षाग्रन्थेब्भ्य[२]	शिक्क्षाग्रन्थेब्भ्य
१०६	२४	शिक्क्षादिष्ष्वपि[३]	शिक्क्षादिष्ष्वपि[२]
१०६	२८	कषु उपात्तेषु	श्लोकषु उपात्तेषु
१०६	२९	र्यः ॥१८॥	कार्यः ॥१८॥
१०७	१२	विश्श्वामित्त्रा	विश्श्वावस्स्वा
१०७	१३	ते	ते-
१०७	१४	न हि कुर्युः”	न हि कुर्युः”[३]
१०७	२५	**स्वारात्**	**स्वरात्**
१०७	२६	**छायातपोपमम्।२१॥**[३]	**छायातपोपमम्॥२१॥**[४]
१०७	२८	**वक्तुमर्हति॥२२॥**[४]	**वक्तुमर्हति॥२२॥**[५]
११०	२४	वसुन्धरा”[२]	वसुन्धरा”[४]
११०	२६	**भवेत्॥२७॥**[४]	**भवेत्॥२७॥**[५]
१११	१	कृत्त्रनवँ वेदं	कृत्त्स्नवँ वेदं
११३	१७	गोत्त्वम्-	गोत्त्वम्
११५	२२	तद्विद्द्यवृत्त्वँ	तद्विद्द्यवृत्तवँ
११७	१६	चोच्क्यते	चोच्च्यते
१२१	२८	जयति त्रिस् तावन्तञ्	जयति त्त्रिस्त् तावन्तञ्
१२७	शीर्षलेखे	उपक्क्रमे	उपक्क्रमेऽद्ध्ययनविधिनिरूपणम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अधिकारिनिरूपणस्	
१२७	३१	काम.सू.	कामसू.
१३३	६	च नुसृत्त्य	चानुसृत्त्य
१३३	१०	ब्राह्हँमण”	ब्राह्हँमण”
१३३	१७	कर्तव्व्यम् वैदिक-	कर्तव्व्यवँ वैदिक-
१४२	३२	भीरुवँ	भीरुवँ
१४४	१८	**प्प्रतिभानमदुभुतम्।**	**प्प्रतिभानमद्भुतम्।**
१५१	१७	मत्त्रधानेन	मत्प्रधानेन
१५४	९	नित्त्यमुस्स्थितेन	नित्त्यमुरस्स्थितेन
१५९	१९	ब्राह्हँमणास्स्तेषान्	ब्राह्हँमणास्स्तेषान्
१५९	२३	ब्राह्हँणास् सम्	ब्राह्हँमणास् सम्
१६०	६	अकुर्वाणवँ	अकुर्वाणवँ
१६३	३०–३१	४. मनु. ८।३१७ (मनुस्स्मृतौ किञ्चित् पाठान्तरमस्ति)	४. मनु. ८।३१७
१६३	३१	**५.** तत्त्रैव ४।१७	**५.** तत्त्रैव ४।१७ (मनुस्स्मृतौ किञ्चित् पाठान्तरमसति)
१६६	२२	शब्दश् समुपशाम्म्यति।	शब्दस् समुपशाम्म्यति।
१७०	१८	प्रसिद्धा[३]।	प्रसिद्धा[१]।
१७०	३०	**समासेनोपर्णितम्**	**समासेनोपवर्णितम्**
१७१	१६	कृकाट शिरसि	कृकाटकशिरसि
१७१	१८	चतुष्टयय॑	चतुष्टय॑
१७२	१६	रित्युचूच्यते	रित्त्युचूच्यते
१७४	२	**तरम् मूलभीप्सितम्**	**तरमूलमभीप्सितम्**
१७७	शीर्षलेखे	वर्णोत्पत्तिशारीराधिकारः	वर्णोत्पत्त्यधिकारः
१७७	९	वक्त्रमापद्द्य मारुतः	वक्त्रमापद्द्य मारुतः
१८०	१३	रक्तादिवर्णकया	रक्तादिवर्णिकया
१८१	१०	**पञ्चमात्॥५६॥**[४]	**पञ्चमात्॥५५॥**[४]
१८१	३२	त्रि.भा. र. २३।३।	त्रिभा. र. २३।३।
१८८	१९	च स्स्तुतः॥६०॥	च स्स्तुतः॥५८–५९॥
१८८	२१	**यथामति॥६१॥**	**यथामति॥६०॥**
१८९	२५	”प ह ” [५] इति	”प ह)”[५] इति
१९०	५	स्स्परशाः, अथान्-	स्स्पर्शाः, अथान्-

पृष्ठे	**पङ्क्तौ**	**अशुद्धम्**	**शुद्धम्**
१९१	२	प्रतिपाद्द्यते॥६२॥	प्रतिपाद्द्यते॥६०॥
१९१	५	**भिन्ना यथाथम्॥६२॥**	**भिन्ना यथायथम्॥६१॥**
१९१	७	**तथदधनाः॥६३॥**	**तथदधनाः॥६२॥**
१९१	९	**ततः॥६४॥**	**ततः॥६३॥**
१९१	११	**अपि॥६५॥**	**अपि॥६४॥**
१९१—३११		**॥६६॥—॥३३३॥**	**॥६५॥—॥३३२॥**
१९६—३११		॥६२–६६॥—॥१३२–१३३॥	॥६१–६५॥—॥१३१–१३२॥
१९३	२३	तत्रसङ्गात्	तत्प्रसङ्गात्
१९३	२७	वर्स्व-	बर्स्व-
१९८	१८	इकारोकार्योः	इकारोकारयोः
२००	३	प्रवर्ते	प्रवर्तते
२०६	१३	ऋकारस्स्वभाग-	ऋकारस्स्वरभाग-
२१४	१३	अभिहितीभूतस्स्य	अभिनिहितीभूतस्स्य
२२१	३०	**६.** ३।१३३।	**५.** ३।१३४।
२२१	३०	**५.** १५।१।	**६.** १५।१।
२२४	२९	देवा २॥ऽ	देवाँ २॥ऽ
२२८	१७	भागान्रे	भागान्तरे
२२९	३	शक्क्यत्त्वाच	शक्क्यत्त्वाच्
२३२	२९	अर्वन्यज्ञः	अर्वन्न्यज्ज्ञः
२३३	५	युष्मदयुजौ	युष्मदयुजौ
२३३	८	सप्रेष्याणान् तु	सप्प्रेष्ष्याणान् तु
२३३	९	स्फुटमन्न्यत्र	स्फुटमन्न्यत्त्र
२३५	१६	स ंस्थाप्प्य	सँस्थाप्प्य
२३५	२९	CSPOIG	CSIPOIG
२३७	२८	सं ख्न्वग्निर्घ्नन्ति	सङ्ख्न्वग्निर्घ्नन्ति
२३९	१४	यमां स् तत्र	यमाँस् तत्त्र
२४३	१७	सङ्गृह्य	सङ्गृह्य्य
२४४	११	ज्स्त्वस्स्या	जश्त्वस्स्या
२४६	३	प्रावृत्तम्;	प्रवृत्तम्;
२४६	२१	अपराह्हँणे, अह्हँनाङ्	अपराह्हँणे, अह्हँनाङ्
२४६	२१	ब्रह्हँमवादिन	ब्रह्हँमवादिन
२४७	१६	प्रप्प्रसिद्धि	परप्प्रसिद्धि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४८	७	नासिक्क्याम्"	नासिक्क्यम्"
२६२	२६	(चेत्त्यते तत्त्र)	(चेत्त्येते तत्त्र)
२६५	११	प्रयेणोच्चार्येते	प्रायेणोच्चार्येते
२६५	१७	"जयोर् ज्ञः"	"जञोर् ज्ञः"
२७५	११	"अयक्क्ष्मा"	"अयक्ष्मा"
२७६	१	'अयक्क्ष्मा'	'अयक्ष्मा'
२७७	४	स, स्रष्ट्टा	स, स्रष्ट्टा
२८५	२२	**वर्णा खलु**	**वर्णा" खलु**
२८६	८	अकारादय ओकारान्ता	अकारादय औकारान्ता
२८८	११	चत्त्वारि शद्	चत्त्वारिंशद्
२९२	९	दृश्श्यते[३]	दृश्श्यते[२]
२९२	१६	श्श्रूयन्ते'[३]	श्श्रूयन्ते"[४]
२९४	१७	स्वरव्यजनयोस्	स्वरव्यञ्जनयोस्
२९९	२९	य.वे. २५–४०	य.वे. २५।४०
३०१	१५	सयुँयोगादित	सयुँयोगादिः
३०२	७	द्विर्भाव ऽहेतुत्त्वमिति	द्विर्भावाऽहेतुत्त्वमिति
३०९	२४	य ज्ज्वल्क्यशिक्क्षा	याज्ज्वल्क्यशिक्क्षा
३११	१५	**तथा ॥१३४॥**	**तथा ॥१३३॥**
३११	१७	**परिशेषिणाम् ॥१३५॥**	**परिशेषिणाम् ॥१३४॥**
३१२	२४	प्रतिभाति॥३३४–३३५॥	प्रतिभाति॥३३३–३३४॥
३१५	२३	**स्मृतन् ॥४॥**	**स्मृतम् ॥४॥**
३१७	१४	िग्ग्रहमूलक	निग्ग्रहमूलक
३१८	१८	"उच्ै चैरुच्चार्यते	"उच्चैरुच्चार्यते
३२४	७	पतञ्जलीन ञ् च	पतञ्जलीनाञ् च
३२४	२४	तन् त्र्यो"	तन्त्र्यो"
३५२	१८	क्व१ वोश्श्वा	क्व१ वोश्श्वा
३६८	१५	प्रव र्षेण	प्रकर्षेण
३६९	११	आक्ख्यातपरो	आक्ख्यातपरो
३७१	१५	षड्ड्जर्षभगागान्धार	षड्ड्जर्षभगान्धार
३७२	२५	धारानुदात्त	धारावनुदात्त
३८०	३२	ना.शा. १८।१०९।	ना.शा. १७।१०२।
३९९	१७	प्प्रयोश् शबरे-	प्प्रयोगश् शबरे-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०९	३	वामाया ब्भ्रुव	वामाया ब्भ्रुव
४०९	९	दृद्वा जात्त्य-	दृष्ट्वा जात्त्य-
४१०	१४	**दक्क्थिणेऽधष्**	**दक्क्षिणेऽधष्**
४१३	१५	ि ाहन्नेऽव्व्यवहिते	चिह्न्नेऽव्व्यवहिते
४१६	५	व्यबस्था	व्यवस्था
४२४	३१	भूमिकायाम्	प्राक्कथने
४२९	१०	**कर्णयो ॥१६४॥**	**कर्णयोः ॥१६४॥**
४३४	४	**प्रयुज्ज्यन्ने**	**प्रयुज्ज्यन्ते**
४३४	१४	**वरणयितुन् न हि॥**	**वर्णयितुन् न हि॥**
४३४	१६	**वर्ण्यते॥१९४**	**वर्ण्यते॥१९४ ॥**
४३४	२७	**परञ् च यत्॥१९४॥**	**परञ् च यत्॥१९५॥**
४४०	९	**क-युक् त्र्यङकस् तु**	**क-युक् त्र्यङ्कस् तु**
४५०	८	र ह्रस्स्वादि-	न ह्रस्स्वादि-
४५६	२३	सुजाते	सुजाते
४५६	२३	अद्ध्वर्य्यो	अद्ध्वर्य्यो
४५६	२४	ते एन्न्यद्,	ते एन्न्यद्,
४५६	२४	ते एन्न्यद् इति।	ते एन्न्यद् इति।
४५८	५	**प्लुतिरेकारस् स्य**	**प्लुतिरेकारस्स्य**
४६१	१	प्र ोज्ज्यस्स्य	प्रयोज्ज्यस्स्य
४६१	३	म स्स्थातु ँ	मास्स्थातु ँ
४६३	२९	ऽप्प्यर्धमात्रकः।	ऽप्प्यर्धमात्त्रकः।
४६५	१२	तथा	यथा
४८४	८	"ऋट्टुर् कम्"	"ऋष्टुर् कम्"
४८४	१२	रेफभागस्त्य	रेफभागस्स्य
४८४	२८	सू	सू.
४८४	२८	चतुर्दशेऽ	चतुर्दशेऽ-
४८४	२९	द्ध्याये.	द्ध्याये
४८४	३२	तत्रैव	तत्त्रैव
४८६	१	द्विस्स्थानकत्त्व	द्विस्स्थानकत्त्व ँ
४८७	२२	औकारस्स्याऽपि	ओकारस्स्याऽपि
४९८	३	**वर्ण स्स्योच्चारणे**	**वर्णस्स्योच्चारणे**
५०४	१०	व्यहितस्स्वर	व्यवहितस्स्वर

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१०	२५	रेफस्स्यदन्तमू लानि	रेफस्स्य दन्तमूलानि
५१७	२८	**चिदिष् यते ॥६६॥**	**चिदिष्ष्यते ॥६६॥**
५१७	३०	**तान्तरीयकौ ॥६७॥**	**नान्तरीयकौ ॥६७॥**
५२४	२९	वा.मा.शु.य.सं.,	मा.वा.शु.य.सं.,
५२७	शीर्षलेखे	वर्णविशेषस्स्वरयन्तरज-प्रयत्नविरूपणम्	वर्णविशेषाब्भ्यन्तर-प्प्रयत्ननिरूपणम्
५२७	९	=अन्त" प्रयत्नस्स्य	(=अन्त"प्रयत्नस्स्य
५३५	१०	शिक्क्षायामप्प्येमेव	शिक्क्षायामप्प्येवमेव
५४५	१२	स्स्वरेपु	स्स्वरेषु
५४६	१५	**इति कत्थ्यते ॥१४२॥**	**इति कत्थ्यते ॥१४३॥**
५४८	१	सम्भवत्प्येष दोष इति	सम्भवत्त्येष दोष इति
५४८	२०	क्क्ष्वेडनमूष्माणान्	क्क्ष्वेडनमूष्मणान्
५५३	२६	नित्त्यम् मर्गहस्ते	नित्त्यम् मार्गहस्ते
५५६	२	**सङ्कितेनेव**	**शङ्कितेनेव**
५६०	२३	दृश्श्यते॥११–१३॥	दृश्श्यन्ते॥११–१३॥
५६१	२१	वग्यत" प्रात-	वाग्यत" प्रात-
५६७	१५	सिरस्स्थानगतस्	शिरस्स्थानगतस्
५७०	१८	कानि ं चिच् च स्वात्तर	कानि चिच् च स्वोत्तर
५८१	३२	१. सू. १३२–१५२।	१. सू. १२७–१४७।
५९१	२१	खल्विमे ाविकर्षन्	खल्विमे अविकर्षन्
५९८	१०	**इन्द्राबृहस्पतिस् स्वश् च**	**इन्द्राबृहस्पती स्स्वश् च**
५९९	६	व र्म, स्व हा, व रि, म धु, ब हू	कर्म, स्वाहा, वारि, मधु, बाहू
६००	४	जुङाव,	जुङ्वे,
६०५	२८	'षदेवर्त्तवः',	'षडेवर्त्तवः',
६०६	१६	शोतार्त्तः,	शीतार्त्तः,
६०९	६	प्रोक्तम्॥२९–३०॥	प्रोक्तम्॥३०–३१॥
६०९	९	**एर् भवेत् ॥३१॥**	**एर् भवेत् ॥३२॥**
६०९	११	**औरपि ॥३२॥**	**औरपि ॥३३॥**
६०९–६२०		**॥३३॥—॥४३॥**	**॥३४॥—४४॥**
६११–६२३		॥३१–३४॥—॥४३॥	॥३२–३५॥—॥४४॥
६२३	१६	**क्क्व चित् ॥४४॥**	**क्क्व चित् ॥४५॥**

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६३१	१२	पूर्वोक्तान्न्येव॥४८॥	पूर्वोक्तान्न्येव॥४९॥
६३१	१४	**शौनकादयः ॥४९॥**	**शौनकादयः ॥५०॥**
६३२	२	प्रगह्य्यपदानि	प्रगृह्य्यपदानि
६३४	२३	"आ णि (पादादौ) [२३] इति च	"आ णि (पादादौ)"[२३] इति च
६३६	७	**मयः'**	**मय"**
६३६	१३	स्वपूर्ववर्स्तिस्पर्श	स्वपूर्ववर्तिस्स्पर्श
६३८	५	कौनकीय-चतु	शौनकीय-चतु
६४०	१०	**पदपाठदिक-क्व चित्॥५६॥**	**पदपाठादिक-क्व चित्॥५६॥**
६४०	११	पोकार	ओकार
६५८	१७	माद्ध्यदिनीयादि	माद्ध्यन्दिनीयादि
६६३	१४	यच्छ दशस्य	यच्छ दशस्स्य
६६४	२३	**नश्शब्दे गुर वपि॥८०॥**	**नश्शब्दे गुरावपि॥८०॥**
६६५	शीर्षलेखे	प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणम्	स्वरव्यञ्जनसंहितानिरूपणम्
६६८	११	स्थितेन व्यञ्जनेन	स्थितेनाऽव्यञ्जनेन
६६९	५	इत्त्यस् स्तोभस्स्य	इत्त्यस्स्य स्तोभस्स्य
६७०	२८	मा.वा.शु.य.वे.म . ब्र.य.स .	मा.वा.शु.य.वे.म. ब्र.य.स .
६७२	२३	शूरिव	शूँरिव
६७५	शीर्षलेखे	स हितानिरूपणम्	संहितानिरूपणम्
६७८	६	व्यार् लघुप्रयत्नतरश्	व्योर् लघुप्रयत्नतरश्
६८३	७	माद्ध्यदिनीयादि	माद्ध्यन्दिनीयादि
६९२	९	एव॥११७॥	एव॥११८॥
६९२	११	**पाह्य्यसुरादिक-॥११८॥**	**पाह्य्यसुरादिक-॥११९॥**
६९२	१८	सुधीभिः॥११८॥	सुधीभिः॥११९॥
६९२	२०	**यू च तौ॥११९॥**	**यू च तौ॥१२०॥**
६९३	४	मन्तव्व्यमेव॥११९॥	मन्तव्व्यमेव॥१२०॥
६९३–७३५		**॥१२०॥—॥२३०॥**	**॥१२१॥—॥२३१॥**
६९३–७३६		॥१२०॥—॥२२९–२३०॥	॥१२१॥—॥२३०–२३१॥
६९९	८	अवग्ग्रहनि-	अवग्ग्रहवि-
७०३	२८	तद्त्रैव	तत्त्रैव
७०७	शीर्षलेखे	व्यञ्जनस्वरसंहिता	व्यञ्जनसंहिता
७१४	२	वण् षण्डे	वण् षण्डे

पृष्ठे	**पङ्क्तौ**	**अशुद्धम्**	**शुद्धम्**
७१७	२५	त्रिशुब्भ्र	त्रिशुब्भ्र
७३५	५	त्वमयक्क्षमया	त्वमयक्ष्मया
७३६	१८	**दद्विरुच्च्यते** ॥२३१॥	**दद्विरुच्च्यते** ॥२३२॥
७३६	२०	**प्रथमागमः** ॥२३२॥	**प्रथमागमः** ॥२३३॥
७३६	२२	**एव च** ॥२३३॥	**एव च** ॥२३४॥
७४०	२०	विज्ज्ञायते[७] ॥२३६॥	विज्ज्ञायते[७] ॥२३७॥
७४४	१२	क्रमपृप्रतिषेधः'[९]	क्रमपृप्रतिषेधः"[९]
७४५	८	इति, बर्हिरङ्ङ्क्ताम्	इति, "बर्हिरङ्ङ्क्ताम्
७४६	२७	सूत्त्रान्तरारम्मेण	सूत्त्रान्तरारम्भेण
७५१	१	द्वित्त्वमनुजानानेन	द्वित्त्वमनुजानता
७५४	३२	CSPOIG	CSIPOIG
७६३	२३	**नाऽतिविस्तरात्"** इति	**नाऽतिविस्तरम्"** इति
७६७	शीर्षलेखे	क्रयजटादि	क्रमजटादि
७६८	१९	विपृप्रत्त्व ं लाभाय	विपृप्रत्त्वलाभाय
७७४	१३	**घृ**तैर्बोध**य**तातिथिम्।	**घृ**तैर्ब् बोध**य**तातिथिम्।
७७४	२४	**घृ**तैर्दुवस्स्य**ता**	**घृ**तैर्द् दुवस्स्य**ता**
७७४	२६	**घृ**तैर्बोधयत।	**घृ**तैर्ब् बोधयत।
७७५	१२	म**धु** नक्तम**ुतो**ष**सो**	म**धु** नक्क्त**मु**तोष**सो**
७८२	१५	सरस्स्वत**ती**	सरस्स्व**ती**
७८४	शीर्षलेखे	शिक्क्षायाम ष्टमे	शिक्क्षायामष्टमे
८५४	७	वारा., १९९४, १९९७।	वारा., १९९४, १९९७ वै.।
८५६	१५	Phoneiics in	Phonetics in
८५६	२६	माद्ध्यदिनीय-।	माद्ध्यन्दिनीय-।

♦